ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Η ΜΑΧΑΙΡΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΑΤΡΕΙΑ

Τα ευρήματα από το ιερό του Διός Παρνησσίου

Τόμος Α΄

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Μανόλης Πετράκης

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπων: Πάνος Βαλαβάνης, Ομότιμος Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας
Μέλος: Λυδία Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα, Ομότιμη Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας
Μέλος: Ευρυδίκη Κεφαλίδου, Επίκουρη Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας

Το έργο συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», στο πλαίσιο της Πράξης «Ενίσχυση του ανθρώπινου ερευνητικού δυναμικού μέσω της υλοποίησης διδακτορικής έρευνας» (MIS-5000432), που υλοποιεί το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ).

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο
Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση
Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΕΣΠΑ 2014-2020
ανάπτυξη - εργασία - αλληλεγγύη

Αθήνα 2020

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Η ΜΑΧΑΙΡΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΑΤΡΕΙΑ

Τα ευρήματα από το ιερό του Διός Παρνησσίου

Τόμος Α΄

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Μανόλης Πετράκης

Επταμελής Εξεταστική Επιτροπή

Πάνος Βαλαβάνης, Ομότιμος Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας, Ε.Κ.Π.Α.
Λυδία Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα, Ομότιμη Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας, Ε.Κ.Π.Α.
Ευρυδίκη Κεφαλίδου, Επίκουρη Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας, Ε.Κ.Π.Α.
Αλέξανδρος Μαζαράκης-Αινιάν, Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Βασιλική Μαχαίρα, Διευθύντρια Ερευνών, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερεύνης της Αρχαιότητας
Katja Sporn, Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας, Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο
Άγγελος Χανιώτης, Καθηγητής Αρχαίας Ιστορίας, Institute for Advanced Study, Princeton

Αθήνα 2020

στην οικογένειά μου

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ 1
ΠΡΟΛΟΓΟΣ 11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ 13
1. ΜΑΧΑΙΡΙΑ ΣΕ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 27
1.1. Ορολογία 28
1.1.1. *Μάχαιρα* 28
1.1.2. *Ξιφομάχαιρα* 35
1.1.3. *Μαχαίριον, μαχαιρὶς* 35
1.1.4. *Κοπὶς* 36
1.1.5. *Κόπανον* 38
1.1.6. *Σφαγίς* 39
1.1.7. *Δορίς* 39
1.1.8. Άλλοι όροι 40
Σύνοψη ορολογίας 40
1.2. Χρήσεις 42
1.2.1. *Εὔχεσθαι*-Προσευχή 42
1.2.2. *Ἀπάρχεσθαι*-Κοπή τριχών 43
1.2.3. *Σφάζειν*-Σφαγή 43
1.2.4. Εκδορά 46
1.2.5. Τεμαχισμός 46
1.2.6. Μάγειροι 47
1.2.7. Εστίαση 48
1.2.8. Χορός 48
1.2.9. Καθαρμός 48
1.2.10. Αναθήματα (Κειμήλια) 49
1.2.11. *Κανοῦν* 50
1.2.12. Απόρριψη 51
1.2.12.1. *Διιπόλεια* 51

1.2.12.2. *Εἰνοδίη μάχαιρα* 54
1.2.12.3. Όρκος-Απόκρυψη 55
1.2.12.4. *Αἶξ τὴν μάχαιραν* 56
1.2.13. Λαϊκή θρησκεία και Μαγεία 57
1.2.13.1. *Ἐγκαστριμάχαιρα* 57
1.2.13.2. Ανικανότητα 58
1.2.13.3. *Κυρανίδες* 59
1.2.13.4. «Μαγικοί Πάπυροι» 60
1.2.13.5. *Ἀκταίη μάχαιρα* 61
1.2.14. Κατασκευή 61
1.2.15. Ακόνισμα 62
Σύνοψη χρήσεων 63
2. ΜΑΧΑΙΡΙΑ ΣΕ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ 64
2.1. Αθήνα, Ακρόπολη, Ιερό της Αθηνάς 64
2.1.1. Παρθενώνας 65
2.1.2. *Ἀρχαίος νεὼς* 69
2.1.3. Χαλκοθήκη 70
2.2. Αίγινα 71
2.3. Βραυρώνα 72
2.4. Κολωνός 73
2.5. Χ(Κ)ορσιές 74
2.6. Σάμος 75
2.7. Αθήνα, αβέβαιης προέλευσης 79
2.8. Ωρωπός 80
2.9. Αθήνα, Ακρόπολη, ιερό Δήμητρας Χλόης(;) 80
2.10. Κως 81
2.11. Λεβήν 82
2.12. Δήλος 84
2.13. Αθήνα, Ακρόπολη, ιερό Διός Πολιέως(;) 92
Σύνοψη επιγραφών 92
3. ΜΑΧΑΙΡΙΑ ΣΕ ΙΕΡΑ 97

3.1. Μαχαίρια σε ιερά της Στερεάς Ελλάδας 97
3.1.1. Αττική 97
3.1.1.1 Πάρνηθα 97
3.1.1.2. Υμηττός Ι 118
3.1.1.3. Υμηττός ΙΙ 120
3.1.1.4. Κόκκινος Μύλος 121
3.1.1.5. Ωρωπός 122
3.1.1.6. Βραυρώνα 123
3.1.1.7. Βάρη 125
3.1.1.8. Ελευσίνα 126
3.1.1.9. Ραμνούς 130
3.1.2. Εύβοια 132
3.1.2.1. Κάρυστος (Πλακαρή) 132
3.1.2.2. Ερέτρια 135
3.1.2.3. Κύμη (Βιγλατούρι) 137
3.1.2.4. (Χ)Αρχάμπολη 139
3.1.2.5. Χαλκίδα 140
3.1.3. Βοιωτία 140
3.1.3.1. Θήβα 140
3.1.3.2. Αλίαρτος 142
3.1.3.3. Πυρί 143
3.1.3.4. Ογχηστός 143
3.1.4. Φωκίδα 146
3.1.4.1. Άβαι (Καλαπόδι) 146
3.1.4.2. Κωρύκειο Άντρο 150
3.1.4.3. Έρωχος (Πολύδροσο) 151
3.1.5. Φθιώτιδα 152
3.1.5.1. Οίτη 152
3.5.1.2. Δαφνούς 154
3.1.5.3. Μελιταία 155
3.1.6. Αιτωλοακαρνανία 157

3.1.6.1. Θέρμος....157
3.1.6.2. Καλυδώνα....159
3.1.6.3. Ταξιάρχης....160
3.2. Μαχαίρια σε ιερά της Πελοποννήσου....162
3.2.1. Κορινθία....162
3.2.1.1. Περαχώρα....162
3.2.1.2. Νεμέα....166
3.2.1.3. Κόρινθος....170
3.2.1.4. Ακροκόρινθος....171
3.2.1.5. Ισθμία....176
3.2.1.6. Ισθμία, Κυρά Βρύση....182
3.2.1.7. Στύμφαλος....183
3.2.2. Αργολίδα....185
3.2.2.1. Κυνόρτιον....185
3.2.2.2. Άργος....187
3.2.2.3. Ασίνη....188
3.2.2.4. Αλιείς (Πόρτο Χέλι)....190
3.2.3. Αχαΐα....192
3.2.3.1. Ελίκη....192
3.2.3.2. Άνω Μαζαράκι....194
3.2.3.3. Τραπεζά....197
3.2.3.4. Αιγείρα....199
3.2.3.5. Δύμη....201
3.2.3.6. Κερύνεια....202
3.2.4 Ηλεία....204
3.2.4.1. Ολυμπία....204
3.2.5. Αρκαδία....212
3.5.2.1. Λύκαιον Όρος....212
3.5.2.2. Κυνουρία, Κοσμάς....215
3.5.2.3. Κυνουρία....216
3.5.2.4. Κρητέα....217

3.5.2.5. Βάσσες....218
3.5.2.6. Νέδα....219
3.5.2.7. Τεγέα....220
3.5.2.8. Κοντοβάζαινα Γορτυνίας....222
3.5.2.9. Λουσοί....223
3.2.6. Μεσσηνία....225
3.2.6.1. Νιχώρια....225
3.2.6.2. Λακαθέλα....226
3.2.6.3. Ακοβίτικα....228
3.2.6.4. Άγιος Ανδρέας....231
3.2.6.5. Άνω Μέλπεια....232
3.2.6.6. Ιθώμη....233
3.2.7. Λακωνία....235
3.2.7.1. Θεράπνη....235
3.2.7.2. Σπάρτη, Λίμνες....237
3.2.7.3. Σπάρτη, Ιερό στο Οικόπεδο 4....243
3.2.7.4. Αιγές....244
3.2.7.5. Σπάρτη, Ακρόπολη, Αφροδίτη Αρεία....246
3.2.7.6. Σπάρτη, Ακρόπολη, Αθηνά Χαλκίοικος....247
3.3. Μαχαίρια σε ιερά της Κρήτης....249
3.3.1. Ρέθυμνο....249
3.3.1.1. Αξός....249
3.3.2. Ηράκλειο....250
3.3.2.1. Σύμη Βιάννου....250
3.3.2.2. Κομμός....251
3.3.2.3. Γόρτυνα....262
3.3.2.4. Κνωσός....264
3.3.2.5. Λύκαστος....267
3.3.2.6 Αμνισός....268
3.3.3. Λασίθι....270
3.3.3.1. Καρφί....270

3.3.3.2. Δικταίο Άντρο (Σπήλαιο Ψυχρού) 274
3.3.3.3. Αζοριάς 278
3.3.3.4. Δρήρος, Αγορά 279
3.3.3.5. Δρήρος, Δυτική Ακρόπολη 282
3.4. Μαχαίρια σε ιερά των νήσων 284
3.4.1. Βόρειο Αιγαίο 284
3.4.1.1. Χίος, Κάτω Φανά 284
3.4.1.2. Χίος, Ακρόπολη Εμποριού 286
3.4.1.3. Χίος, Λιμάνι Εμποριού 287
3.4.1.4. Λέσβος, Κλοπεδή 290
3.4.1.5. Λήμνος, Ηφαιστεία 293
3.4.1.6. Σάμος 296
3.4.1.7. Θάσος 299
3.4.1.8. Σαμοθράκη 300
3.4.2. Κυκλάδες 302
3.4.2.1. Δήλος 302
3.4.2.2. Τήνος, Ξώμπουργο 303
3.4.2.3. Αμοργός, Μινώα 305
3.4.2.4. Νάξος, Γρόττα 307
3.4.2.5. Νάξος, Ύρια 308
3.4.2.6. Άνδρος, Ζαγορά 311
3.4.2.7. Άνδρος, Υψηλή 313
3.4.2.8. Δεσποτικό 315
3.4.2.9. Θήρα, Μέσα Βουνό 319
3.4.2.10. Σύρος, Γαλησσός 321
3.4.2.11. Σίφνος, Άγιος Ανδρέας 321
3.4.2.12. Κύθνος 323
3.4.3. Αργοσαρωνικός 325
3.4.3.1. Καλαύρεια (Πόρος) 325
3.4.4. Δωδεκάνησα 330
3.4.4.1. Ρόδος, Ατάβυρος 330

3.4.4.2. Κως, θέση Ηρακλής 331
3.4.4.3. Ρόδος, πόλη της Ρόδου 333
3.4.5. Ιόνιο 335
3.4.5.1. Ιθάκη 335
3.5. Μαχαίρια σε ιερά της Θεσσαλίας 338
3.5.1. Λάρισα 338
3.5.1.1. Γόννοι 338
3.5.2. Καρδίτσα 339
3.5.2.1. Φίλια 339
3.5.2.2. Αλωνάκι 345
3.5.2.3. Γεωργικό 347
3.5.3. Μαγνησία 349
3.5.3.1. Φερές 349
3.5.3.2. Σέσκλο 351
3.5.3.3. Πήλιο 353
3.5.3.4. Αχίλλειο 354
3.6. Μαχαίρια σε ιερά της Ηπείρου 356
3.6.1. Άρτα 356
3.6.1.1. Πιστιανά 356
3.6.2. Ιωάννινα 356
3.6.2.1. Δωδώνη 356
3.6.2.2. Δουρούτη 360
3.6.3. Θεσπρωτία 362
3.6.3.1. Κυρά Παναγιά 362
3.6.3.2. Δυμόκαστρο 363
3.6.3.3. Γίτανα 365
3.7. Μαχαίρια σε ιερά της Μακεδονίας 368
3.7.1. Κοζάνη 368
1.3.1.1. Ξηρολίμνη 368
3.7.2. Πέλλα 369
3.7.2.1. Πέλλα, Αγορά 369

3.7.2.2. Πέλλα, ΒΑ πόλης 371
3.7.3. Θεσσαλονίκη 373
3.7.3.1. Προφήτης Λαγκαδάς 373
3.7.3.2. Τούμπα Θεσσαλονίκης 373
3.7.4. Χαλκιδική 374
3.7.4.1. Ποσείδι 374
3.7.5. Σέρρες 377
3.7.5.1. Κηπιά Παγγαίου 377
3.7.6. Καβάλα 379
3.7.6.1. Οισύμη 379
3.8. Μαχαίρια σε ιερά της Θράκης 381
3.8.1. Ξάνθη 381
3.8.1.1. Άβδηρα 381
3.8.2. Έβρος 382
3.8.2.1. Ζώνη Μεσημβρίας, Ιερό Απόλλωνος 382
3.8.2.2. Μεσημβρία, Ιερό Δήμητρας 386
3.9. Επίμετρο 388
3.9.1. Μαχαίρια σε ιερά προϊστορικών χρόνων 388
3.9.1.1. Ιδαίο Άντρο 388
3.9.1.2. Αραχναίον 390
3.9.2. Μαχαίρια σε ιερά ρωμαϊκών χρόνων 391
3.9.2.1. Μεσσήνη 391
3.9.2.2. Φίλιπποι 392
3.9.2.3. Σιδηρόκαστρο 393
3.9.2.4. Μίσχος 393
Σύνοψη δεδομένων από τα μαχαίρια στα ιερά 395
4. ΜΑΧΑΙΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ 410
4.1. Αγγεία 410
4.1.1. Παράσταση κατασκευής μαχαιριών 413
4.1.2. Παραστάσεις πομπής 414
4.1.3. Παραστάσεις σφαγής 423

4.1.3.1. Ακριβώς πριν τη σφαγή....423
4.1.3.2. Σφαγή....434
4.1.4. Παραστάσεις προετοιμασίας γεύματος....439
4.1.4.1. Παραστάσεις τεμαχισμού σφαγίου....439
4.1.4.2. Παραστάσεις τεμαχισμού κρέατος....448
4.1.4.3. Παραστάσεις τεμαχισμού ωμού κρέατος για τοποθέτηση σε οβελούς....457
4.1.4.4. Παραστάσεις τεμαχισμού-αφαίρεσης ψημένου κρέατος από οβελούς....459
4.1.5. Παραστάσεις τέλεσης γεύματος....462
4.1.6. Παράσταση κρέατος σε βωμό....471
4.1.7. Παραστάσεις επεισοδίου Βούσιρη....472
4.1.8. Παράσταση διονυσιακού χορού/πομπής....481
4.1.9. Αγών Απόλλωνος-Μαρσύα....482
4.2. Τοιχογραφίες....484
4.3. Ανάγλυφα....486
Αναθηματικά Ανάγλυφα....486
Επιτύμβια Ανάγλυφα....487
Ψηφισματικό Ανάγλυφο....491
Ανάγλυφα αβέβαιης λειτουργίας....491
4.4. Νομίσματα....494
4.5. Χαλκοτεχνία....496
4.5.1. Κάτοπτρο....496
4.5.2 Ειδώλια....496
Σύνοψη εικονογραφικών πηγών....498
ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ....501
Τυπολογία....501
Συμπεράσματα....517
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ....537
Ελληνόγλωσση....537
Ξενόγλωσση....555

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα εργασία μελετά τη χρήση και τη σημασία των μαχαιριών στην αρχαία ελληνική λατρεία από τους πρωτογεωμετρικούς έως και τους ελληνιστικούς χρόνους, φιλοδοξώντας να συμβάλλει στη μελέτη του θρησκευτικού βίου κατά τη διάρκεια της ελληνικής αρχαιότητας. Αφορμή και πυρήνα της αποτελεί το μοναδικό για τον αριθμό, την ποικιλομορφία και την κατάσταση διατήρησής του σύνολο των 4400 μαχαιριών από το ιερό του Διός στην Πάρνηθα, ενός εκ των πρωιμότερων ιερών της Αττικής.

Θερμές και ειλικρινείς ευχαριστίες οφείλονται σε όλους όσους με στήριξαν και συνέβαλλαν στην ολοκλήρωση της μελέτης μου. Πρώτα και κύρια θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στην ομότιμη καθηγήτρια Λυδία Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα, όχι μόνο διότι μου εμπιστεύτηκε να μελετήσω το παραπάνω υλικό -το οποίο σημειωτέον ενδιέφερε και την ίδια- αλλά για το αμείωτο ενδιαφέρον της για την πορεία της παρούσας διατριβής καθώς και την πολύπλευρη στήριξη και καθοδήγησή της σε κάθε μου προσπάθεια τα τελευταία οκτώ χρόνια. Οι πολύτιμες επισημάνσεις της υπήρξαν καθοριστικές για την ποιοτική αναβάθμιση του κειμένου και την ολοκλήρωση της διατριβής. Η μαθητεία κοντά της τόσο στα αμφιθέατρα της Φιλοσοφικής Σχολής όσο και στην ανασκαφή της Παλαιόπολης στην Άνδρο με ωφέλησε και με διαμόρφωσε σε μεγάλο βαθμό. Για όλα τα παραπάνω την ευχαριστώ.

Ολόθερμα ευχαριστώ τον ομότιμο καθηγητή Πάνο Βαλαβάνη, επόπτη της διατριβής, ο οποίος μου παρείχε συνεχή επιστημονική, πνευματική και ηθική καθοδήγηση, επίσης από τα χρόνια που ήμουν προπτυχιακός φοιτητής, συνεχίζοντας μέχρι και σήμερα, αποτελώντας πραγματικά πρότυπο για μένα. Ακόμα, για τη διαρκή ενθάρρυνση που μου παρείχε στις κατά καιρούς συναντήσεις μας, τις συμβουλές, που υπήρξαν πολύτιμες σε όλη τη διάρκεια της διατριβής και τη διδασκαλία του, που άλλαξε και διαφώτισε τον τρόπο σκέψης μου. Ιδιαίτερα επίσης ευχαριστώ την επίκουρη καθηγήτρια Ευρυδίκη Κεφαλίδου, που δέχτηκε να συμμετέχει στην τριμελή συμβουλευτική επιτροπή, συνεισφέροντας στην εκπόνηση της εργασίας με τις εύστοχες παρατηρήσεις και υποδείξεις, ιδιαίτερα στο μέρος της εικονογραφίας.

Θερμές ευχαριστίες οφείλονται και στα υπόλοιπα μέλη της επταμελούς εξεταστικής επιτροπής για την πρόθυμη συμμετοχή τους στην κρίση της διατριβής: τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας Αλέξανδρο Μαζαράκη-Αινιάνα, τη Διευθύντρια Ερευνών στο Κέντρο Ερεύνης της Αρχαιότητος Δρ Βασιλική Μαχαίρα, τον καθηγητή του Institute for Advanced Study, Princeton University Άγγελο Χανιώτη και τη διευθύντρια του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών καθηγήτρια Katja Sporn, οι εύστοχες επισημάνσεις και ερωτήσεις των οποίων βελτίωσαν το τελικό κείμενο.

Δεν θα πρέπει να παραλείψω να ευχαριστήσω τη Δρ Σοφία Μοσχονησιώτη για την παραχώρηση προς μελέτη των μαχαιρών από το ιερό του Ποσειδώνος στο Ποσείδι και την ΕΦ.Α Χαλκιδικής, ειδικά την Φωτεινή Αδακτύλου, για την έκδοση της αντίστοιχης άδειας. Ομοίως ευχαριστώ τον Γιάννο Κουράγιο για το αντίστοιχο υλικό από το ιερό του Απόλλωνος στο Δεσποτικό. Η μελέτη των παραπάνω αντικειμένων ενίσχυσαν σε μεγάλο βαθμό τα δεδομένα της διατριβής. Για τη διευκόλυνση της μελέτης των αντικειμένων που φυλάσσονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο ευχαριστώ τους Δρ Γιώργο Καββαδία, Δρ Χριστίνα Αβρονιδάκη, Σαπφώ Αθανασοπούλου, Δρ Κώστα Νικολέντζο, Δρ Μαρία Χιδίρογλου και Δρ Αθηνά Χατζηδημητρίου.

Σημαντική ήταν η συμβολή της ερευνητικής ομάδας μελέτης του υλικού του ιερού του Διός Παρνησσίου. Αρχικά, ευχαριστώ τον Μισέλ Ρογκενμπούκε, υπεύθυνο της Μονάδας Συντήρησης του Τομέα Αρχαιολογίας του Ε.Κ.Π.Α., για την άψογη συνεργασία, τις παρατηρήσεις σε θέματα τεχνολογίας υλικού, τις εποικοδομητικές συζητήσεις και για τη συντήρηση των αντικειμένων. Ακόμα ευχαριστώ όλα τα μέλη του εργαστηρίου που εργάστηκαν υπό την επίβλεψή του στη συντήρηση των μαχαιριών. Ουσιαστική ήταν η συνδρομή του Δρ Άγγελου Ματθαίου στο μέρος των επιγραφών, για την οποία και τον ευχαριστώ. Επίσης ευχαριστώ τον Δρ Βαγγέλη Βιβλιοδέτη, τη Νομική Παλαιοκρασσά και τη Δρ Κατερίνα Τρανταλίδου για τις ουσιαστικές συζητήσεις, τις πληροφορίες και τη βοήθεια που μου παρείχαν.

Για τις συχνά αδημοσίευτες πληροφορίες που μοιράστηκαν μαζί μου καθώς και για τις γόνιμες συζητήσεις που είχαμε ευχαριστώ: την ομότιμη καθηγήτρια Νότα Κούρου, την ομότιμη καθηγήτρια Εύα Σημαντώνη-Μπουρνιά, τον ομότιμο καθηγητή Βασίλη Λαμπρινουδάκη, την ομότιμη καθηγήτρια Λίλα Μαραγκού, την καθηγήτρια Μαρία Σταματοπούλου, την καθηγήτρια Έρη Λαιμού, την καθηγήτρια Mary Voyatzis, τον επίκουρο καθηγητή Στέλιο Κατάκη, τον επίκουρο καθηγητή Γιώργο Πάλλη, την επίκουρη καθηγήτρια Αλεξάνδρα Αλεξανδρίδου, την Ίλια Νταϊφά, τη Δρ Νατάσα Αγγελοπούλου, τον Δρ Βασίλη Αραβαντινό, την Δρ Αναστασία Γκαδόλου, τον Δρ Πάντο Πάντο, τη Δρ Φωτεινή Μπαλλά, τη Δρ Αλεξάνδρα Σφυρόερα, τον Δρ Sylvian Faschard, τον Δρ Peter Haarer, τη Δρ Ζέτα Θεοδωροπούλου-Πολυχρονιάδη, τον ομότιμο καθηγητή Helmut Kyrieleis, τον Δρ Παύλο Τριανταφυλλίδη και τον Δρ Κώστα Καλογερόπουλο. Ειδικά ευχαριστώ τη Δρ Catherine Parnell, που είχε την ευγένεια να μου δανείσει αντίτυπο της αδημοσίευτης διδακτορικής διατριβής της. Τους αναπληρωτές καθηγητές Χρύσανθο Κανελλόπουλο και Γιάννη Παπαδάτο ευχαριστώ, διότι χάρη σε αυτούς αφομοίωσα μεθόδους και απέκτησα δεξιότητες, οι οποίες αποδείχθηκαν παραπάνω από χρήσιμες για την οργάνωση και τη σχεδιαστική αποτύπωση του υλικού.

Θεωρώ ελάχιστη υποχρέωσή μου να ευχαριστήσω την οικογένειά μου, τους γονείς μου, Στέλιο Πετράκη και Ειρήνη Πιτταρά, και την αδερφή μου Σταυριάνα, που στήριξαν με μεγάλη χαρά την επιθυμία μου για συνέχιση των σπουδών μου. Στάθηκαν στο πλευρό μου, ενθαρρύνοντας και εμψυχώνοντας κάθε μου προσπάθεια. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τη μητέρα μου, που διάβασε το κείμενο της διατριβής. Τέλος, θέλω να ευχαριστήσω όλους μου τους φίλους, αρχαιολόγους και μη, για την ηθική συμπαράσταση και το ενδιαφέρον τους κατά το διάστημα εκπόνησης της διατριβής, ειδικά τον Στέλιο Ιερεμία για κάθε βοήθεια που μου παρείχε. Ολόψυχα ευχαριστώ την Αμάντα Παγανοπούλου για τις ώρες που αφιέρωσε διαβάζοντας το κείμενο της διατριβής, αναβαθμίζοντας την τελική του μορφή και που ήταν δίπλα μου στηρίζοντάς με.

Η ολοκλήρωση της διατριβής δεν θα ήταν δυνατή χωρίς την οικονομική υποστήριξη των παρακάτω κοινωφελών ιδρυμάτων, στα οποία επίσης οφείλονται ευχαριστίες. Κατά τον πρώτο χρόνο εκπόνησής της, έτυχε χρηματοδότησης από το Κοινωφελές Ίδρυμα Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης και από το Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη, ενώ το υπόλοιπο διάστημα χρηματοδοτήθηκε από το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών. Μέρος του κόστους για τη συντήρηση των μαχαιριών από το ιερό του Διός Παρνησσίου καλύφθηκε από το Ίδρυμα Ιωάννου Φ. Κωστόπουλου.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα διατριβή αποσκοπεί στη διερεύνηση της χρήσης, της λειτουργίας και της σημασίας των μαχαιριών στην αρχαία ελληνική λατρεία. Τα μαχαίρια, παρόλο που είναι ευρέως γνωστό ότι αποτέλεσαν τα κατεξοχήν θυσιαστήρια όργανα, αποτελούν μία κατηγορία πλημμελώς ερευνημένη, λόγω των δυσκολιών που παρουσιάζουν στη μελέτη, καθώς πρόκειται για αντικείμενα χωρίς πολλά στοιχεία ταυτότητας ή ιδιαίτερη καλλιτεχνική αξία. Το κενό αυτό φιλοδοξεί να καλύψει η παρούσα εργασία, συμβάλλοντας στη γνώση του αρχαίου θρησκευτικού βίου και φωτίζοντας ένα σημαντικό μέρος της τελετουργίας της θυσίας. Ως σημαντικό εργαλείο χρησιμοποιείται το μοναδικό για τον αριθμό του σύνολο μαχαιριών από το ιερό του Διός Παρνησσίου στην Αττική, το οποίο παρουσιάζεται για πρώτη φορά συνολικά.

Για να επιτευχθεί η συνθετική θεώρηση της χρήσης των μαχαιριών εξετάσθηκαν οι φιλολογικές πηγές, οι επιγραφικές μαρτυρίες, τα ανασκαφικά ευρήματα και η εικονογραφία. Βάσει των παραπάνω κατηγοριών διαρθρώνεται ο κορμός της διατριβής σε τέσσερα κύρια κεφάλαια. Η πραγμάτευση των φιλολογικών πηγών ήταν επιτακτικό να αποτελέσει την αφετηρία της παρούσας μελέτης, όχι μόνο διότι αποτελεί ιδανική εισαγωγή στο θέμα, καθώς η μελέτη των αρχαίων κειμένων προσφέρει πλήθος πληροφοριών για τη χρήση των μαχαιριών στην αρχαία ελληνική λατρεία, αλλά κυρίως επειδή αποτελεί μονόδρομο για την αποσαφήνιση θεμάτων ορολογίας, όπου επικρατεί σύγχυση ήδη από την αρχαιότητα. Ως δεύτερο κεφάλαιο ακολουθεί η εξέταση των επιγραφών. Παρόλο που ανήκουν και αυτές στην ευρύτερη κατηγορία των γραπτών πηγών -όπως και οι φιλολογικές- επιλέχθηκε να εξετασθούν ξεχωριστά, καθώς διαφέρουν ουσιαστικά ως προς τη μεθοδολογική τους προσέγγιση και μας εισάγουν παράλληλα στα ιερά, τα ευρήματα από τα οποία αποτελούν το τρίτο και εκτενέστερο κεφάλαιο της διατριβής. Σε αυτό εντάσσονται και τα μαχαίρια από το ιερό του Διός Παρνησσίου, από το οποίο επιλέχθηκε να ξεκινήσει η πραγμάτευση των ιερών, λόγω της σημασίας του. Ακολούθως στο τέταρτο κεφάλαιο, εξετάζονται οι απεικονίσεις μαχαιριών στην τέχνη, οι οποίες προέρχονται στην πλειονότητά τους από την αγγειογραφία και δευτερευόντως από ανάγλυφα, τη μεγάλη ζωγραφική και άλλα έργα, κυρίως μικροτεχνίας. Τέλος, επιχειρείται η συνολική σύνθεση των δεδομένων που αναλύονται, προσεγγίζοντας επίσης θέματα τυπολογίας, χρονολόγησης, χρήσης και σημασίας των μαχαιριών και καταλήγοντας στα συμπεράσματα της έρευνας.

Η διατριβή χωρίστηκε σε δύο τόμους για λόγους εύχρηστης ανάγνωσης, καθώς το κυρίως κείμενο δεν μπορεί να σταθεί ανεξάρτητα από το εποπτικό υλικό που το συνοδεύει. Ο Α΄ τόμος περιέχει το κυρίως σώμα του κειμένου και τη βιβλιογραφία, ενώ στον Β΄ τόμο συγκεντρώνεται το εποπτικό υλικό: οι χάρτες, τα σχέδια, οι φωτογραφίες, οι κατάλογοι και τα γραφήματα, διαρθρωμένα έτσι ώστε να ακολουθούν τα τέσσερα βασικά κεφάλαια της διατριβής. Τα ευρήματα συντομογραφούνται ως εξής: οι φιλολογικές πηγές **Φ**, οι επιγραφές **Ε**, τα πραγματικά μαχαίρια **Μ**, οι απεικονίσεις τους στην αγγειογραφία **Α**, στις τοιχογραφίες **Τ**, στα ανάγλυφα **Γ**, στα νομίσματα **Ν** και στα έργα χαλκοτεχνίας **Χ**. Το σύνολο των δεδομένων για τα μαχαίρια από το ιερό του Διός Παρνησσίου, που οργανώθηκε σε βάση δεδομένων τύπου Ms Access, δίδεται σε CD. Ο τρόπος αυτός ήταν επιβεβλημένος, όχι μόνο λόγω του τεράστιου όγκου του υλικού αλλά και διότι σε έντυπη μορφή θα παροπλίζονταν όλα τα εργαλεία και οι δυνατότητες της ψηφιακής βάσης.[1]

Ο στόχος που έχει τεθεί είναι η κατανόηση της χρήσης των μαχαιριών στους χρόνους της ελληνικής αρχαιότητας, δηλαδή από τους πρωτογεωμετρικούς μέχρι και τους ελληνιστικούς χρόνους. Η συνολική αυτή θεώρηση επιλέχθηκε προσδοκώντας να αποδώσει πιο ολοκληρωμένα συμπεράσματα επί του θέματος. Ωστόσο, προκειμένου να ανταποκριθούμε στους σκοπούς που έχουμε θέσει, δεν απορρίπτουμε τις μαρτυρίες εκείνες που δεν είναι σύγχρονες των υπό εξέταση περιόδων. Ορίζονται ευρύτερα πλαίσια, τα οποία καθορίζονται κάθε φορά από το είδος του υλικού. Άλλωστε τα πλαίσια αυτά πρέπει να τίθενται ως εργαλεία, προκειμένου να εξυπηρετήσουν τον σκοπό της εκάστοτε μελέτης και όχι για να τηρούνται τυπολατρικά. Έτσι όσον αφορά στην εξέταση των κειμένων, ο χρονολογικός ορίζοντας εκτείνεται μέχρι και τον 10ο αιώνα μ.Χ., καθώς τα ύστερα κείμενα των σχολιαστών και των λεξικογράφων κρίθηκαν όχι απλώς εντός πλαισίου, αλλά απαραίτητα για την παρούσα μελέτη, με την απαραίτητη βέβαια περίσκεψη.

Στη περίπτωση των επιγραφών και των μαχαιριών που εντοπίζονται σε ιερά, το χρονολογικό πλαίσιο παραβλέπεται όπου αυτό κρίνεται απαραίτητο. Παραδείγματος χάρη σαφώς και θα ασχοληθούμε με ορισμένα μαχαίρια από ιερά προϊστορικών χρόνων, όπως για παράδειγμα τα μαχαίρια από το Ιδαίο Άντρο, καθώς πρόκειται για τα πρώτα ασφαλώς αναθηματικά μαχαίρια στον ελλαδικό χώρο και για την κατανόηση ορισμένων φαινομένων, αναγκαία είναι η αναγωγή στις αρχές τους ή έστω (διότι ο εντοπισμός των αρχών είναι ιδεαλιστικός και συνήθως ανέφικτος) σε παλαιότερα δείγματα. Το χρονολογικό πλαίσιο όπως θα ανεβαίνει ενίοτε για τον εντοπισμό

[1] Βλ. παρακάτω σελ. 18-19.

αρχών, έτσι και θα κατεβαίνει για τον εντοπισμό συνεχειών, με τα μαχαίρια που εντοπίζονται σε ιερά που συνεχίζουν να λειτουργούν στους ρωμαϊκούς χρόνους αποτελούν και αυτά αντικείμενο της έρευνάς μας. Για να μην επηρεαστεί η ενότητα της παρουσίασης των δεδομένων τα παραδείγματα αυτά θα εξετασθούν ξεχωριστά σε επίμετρο.

Όσον αφορά στην εικονογραφία το διαθέσιμο υλικό βρίσκεται εντός ορίων, αλλά είναι άνισα καταμερισμένο σε διαφορετικά μέσα και διαφορετικές χρονολογικές περιόδους, με το μεγαλύτερο μέρος του να προέρχεται από την Αθήνα. Η πλειονότητα των παραστάσεων χρονολογείται στον 6ο και τον 5ο αιώνα π.Χ. και συγκεντρώνεται σε μελανόμορφα και ερυθρόμορφα αγγεία. Στα τέλη του 5ου και κυρίως στον 4ο αιώνα π.Χ. χρονολογούνται επιτύμβια ανάγλυφα ιερέων, ορισμένοι εκ των οποίων εικονίζονται να κρατούν τη *μαχαίρα* τους. Μαχαίρια εμφανίζονται και σε λίγα ακόμα υστερότερα ανάγλυφα, σε περιορισμένο αριθμό τοιχογραφιών και νομισμάτων καθώς και σε ένα κάτοπτρο. Τέλος, σε μικρό αριθμό σφραγιδόλιθων και ειδωλίων αμφισβητούμε την ταύτιση των εικονιζόμενων αντικειμένων με μαχαίρια.

Ο καθορισμός του γεωγραφικού πλαισίου είναι έως ένα βαθμό συμβατικός, επιβεβλημένος ωστόσο για τον αρτιότερο χειρισμό του θέματος. Σχετικά με τα ευρήματα και τις επιγραφές από τα ιερά η έρευνα περιορίζεται γεωγραφικά στον σημερινό ελλαδικό χώρο. Κυρίως ο μεγάλος όγκος του υλικού, αλλά και οι διαφορετικές συνθήκες που επικρατούσαν στις πόλεις της Μικράς Ασίας, της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας και της περιφέρειας του ελληνικού κόσμου δεν επέτρεψαν την επέκταση της έρευνας στις περιοχές αυτές. Το ίδιο δεν ισχύει για τις εικονογραφικές παραστάσεις, καθώς κρίθηκε αναγκαία η συμπερίληψη κυρίως των αγγείων από ιταλιωτικά εργαστήρια, τόσο διότι περιλαμβάνουν σημαντικές πληροφορίες για την ελληνική τελετουργία όσο και επειδή αποτελούν χρήσιμα παράλληλα.

Για την αναζήτηση των αναφορών μαχαιριών σε αρχαία κείμενα, χρησιμοποιήθηκε η πλήρης βάση δεδομένων του *Thesaurus Linguae Graecae* (*Full TLG Corpus*). Ως λέξεις κλειδιά χρησιμοποιήθηκαν οι παρακάτω όροι, οι οποίοι κατά περίπτωση μπορεί να έχουν -μεταξύ άλλων τις περισσότερες φορές- την έννοια του σημερινού μαχαιριού: ο όρος *μάχαιρα*, ο οποίος σε παραλλαγές εντοπίζεται πάνω από 5000 φορές, ο όρος *μαχαίρι*, που εντοπίζεται 420 φορές, ο όρος

μαχαιρὶς 44, ο όρος *ξιφομάχαιρα* 12, ο όρος *μαχαιροποιὸς* 10, ο όρος *κοπὶς* 236, ο όρος *σφαγὶς*, 39, ο όρος *δορὶς* 14, ο όρος *κνήστις* 27 και τέλος ο όρος *κόπανον*, που εντοπίζεται 100 φορές.[2]

Ήδη από τους παραπάνω αριθμούς είναι σαφές ότι ο πιο συνήθης όρος που απαντά στα αρχαία κείμενα -ανεξαρτήτως μετάφρασης/ερμηνείας- είναι η *μάχαιρα*, μακράν μάλιστα του δευτέρου, καθώς οι αναφορές στη *μάχαιρα*, αποτελούν ποσοστό άνω του 80% του παραπάνω συνόλου.[3] Οι αναφορές αυτές εξετάσθηκαν σε πρώτο στάδιο στο σύνολό τους, προκειμένου να επιλεχθούν ώστε να συμπεριληφθούν στην παρούσα μελέτη μόνο όσες ήταν χρήσιμες για την επίτευξη των δύο στόχων που τέθηκαν και παραπάνω: τη διαλεύκανση της ορολογίας και τη χρήση του μαχαιριού στη λατρεία. Έτσι αποκλείονται από την παρούσα εξέταση τόσο τα χωρία που η *μάχαιρα* και οι λοιποί όροι έχουν πολεμική χρήση όσο και αυτά που είναι μεταγενέστερα της υπό εξέταση περιόδου και σχετίζονται με τον χριστιανισμό. Έτσι επιλέχθηκαν και σχολιάζονται εδώ περί τα 200 κείμενα, τα οποία παρατίθενται με χρονολογική σειρά στον **Κατάλογο 1**, για τα οποία ακολουθούνται οι εκδόσεις που τηρούνται στο *Thesaurus Linguae Graecae*.

Για τον εντοπισμό των επιγραφών χρησιμοποιήθηκε κατά κύριο λόγο η βάση δεδομένων επιγραφών του *Packard Humanities Institute*, με αντίστοιχους όρους αναζήτησης όπως παραπάνω.[4] Ο σχετικά μικρός αριθμός αναφορών μαχαιριών στις επιγραφές επέτρεψε την ταξινόμηση και παρουσίασή τους ανά ιερό, αφού προέρχονται από μόλις 13 ιερά, με αυτά να ταξινομούνται χρονολογικά. Τα δεδομένα που συλλέχθηκαν από κάθε επιγραφή αφορούν στη λατρευόμενη θεότητα, τον αριθμό των μαχαιριών, τη χρονολόγηση, τη μορφή και τη χρήση. Τα δύο τελευταία στοιχεία δεν είναι πάντοντε γνωστά, καθώς για να γίνει γνωστή η μορφή, ή έστω κάποια στοιχεία για αυτήν, όπως π.χ. το υλικό, θα πρέπει τα μαχαίρια να χαρακτηρίζονται από κάποιον επιθετικό προσδιορισμό. Το ίδιο ισχύει και για τη χρήση, η οποία όμως επιχειρείται -στις περιπτώσεις που τα μαχαίρια στερούνται προσδιορισμού ή δεν χρησιμοποιείται κάποιος συγκεκριμένος όρος- να συναχθεί από τα αντικείμενα που αναγράφονται μαζί τους, ωστόσο όχι πάντοτε με επιτυχία. Οι επιγραφές, για τα κείμενα των οποίων ακολουθούνται οι εκδόσεις όπως

[2] Πρόκειται για αριθμό αναφορών και όχι κειμένων, κάτι που σημαίνει ότι πολλές αναφορές προέρχονται από τα ίδια κείμενα.
[3] Αν και κείμενα της βάσης δεδομένων του *TLG* φτάνουν χρονολογικά ως και τον Μεσαίωνα, το ίδιο περίπου ποσοστό ισχύει και για τους αρχαίους χρόνους, με τη *μάχαιρα* να καταλαμβάνει τη συντριπτική πλειονότητα.
[4] https://epigraphy.packhum.org.

αυτές δίδονται στο *Packard Humanities Institute*, συγκεντρώνονται στον **Κατάλογο 2**[5] και η θέση εύρεσής τους εντοπίζεται στον **Χάρτη 2**. Αριθμούνται με αριθμό καταλόγου **Ε** τα μαχαίρια που αναφέρονται στις επιγραφές, όχι οι ίδιες οι επιγραφές ούτε οι αναφορές τους (όταν πρόκειται για παραπάνω από μία).

Με παρόμοιο τρόπο οργανώνεται και το κεφάλαιο με τα μαχαίρια από τα ιερά. Ο όγκος του υλικού όμως στην προκειμένη περίπτωση υπαγόρευσε τον διαχωρισμό του σε υποκεφάλαια. Ο ορθός τρόπος εξέτασης ίσως να ήταν και εδώ ο χρονολογικός, ωστόσο κάτι τέτοιο ήταν αδύνατο για τα μαχαίρια από τα ιερά, για τα οποία η χρονολόγηση σπάνια είναι συγκεκριμένη -συνήθως εντάσσονται σε ευρέα χρονολογικά πλαίσια αρκετών αιώνων- ενώ δεν είναι λίγες οι φορές που δεν υπάρχει κανένα στοιχείο χρονολόγησης. Συνεπώς το κεφάλαιο οργανώθηκε κατανάγκην με γεωγραφικά κριτήρια. Η εξέταση των μαχαιριών ξεκινάει από τη Στερεά Ελλάδα και συγκεκριμένα από την Αττική και την Πάρνηθα. Το ιερό του Διός Παρνησσίου αποτελεί την ιδανική αφετηρία, αφενός διότι βρίσκεται στον υπότιτλο της παρούσας διατριβής, αποτελώντας τον πυρήνα της, και αφετέρου διότι περιλαμβάνει πλήθος μαχαιριών, ποικίλων τύπων, μεγεθών, κατάστασης διατήρησης και πιθανών χρήσεων, στοιχεία που θα χρησιμοποιηθούν στη συνέχεια της εξέτασης. Στη συνέχεια η εξέταση προχωράει νοτιότερα στην Πελοπόννησο και από εκεί στην Κρήτη και στα νησιά του Αιγαίου. Η διαδρομή αυτή επιλέχθηκε με αξιολογικά κριτήρια, διότι στις προαναφερθείσες περιοχές συγκεντρώνεται ο μεγαλύτερος όγκος του υλικού και συνεπώς των πληροφοριών. Ακολούθως συνεχίζει βόρεια της Στερεάς Ελλάδας, στη Θεσσαλία, την Ήπειρο, την Μακεδονία και τη Θράκη, με τα στοιχεία να περιορίζονται όσο προχωράμε βορειότερα. Κάθε διαμέρισμα εξετάζεται ανά νομό, ενώ εντός νομού τα ιερά εξετάζονται με -κατά το δυνατόν- χρονολογικά κριτήρια και όπου αυτά δεν μπορούν να τηρηθούν, τότε με αξιολογικά.

Για το κάθε ιερό σημειώνονται σύντομα εισαγωγικά στοιχεία, που περιλαμβάνουν ιστορικό της έρευνας, βασικά στοιχεία για τη διαμόρφωση του ιερού, το χρονικό εύρος της λειτουργίας του, τη λατρευόμενη θεότητα, πληροφορίες για την τέλεση της λατρείας, το ακριβές ανασκαφικό πλαίσιο στο οποίο βρέθηκαν τα μαχαίρια, σημαντικά ευρήματα, ειδικά τα μεταλλικά και ειδικά αυτά που βρέθηκαν σε συνάφεια με τα μαχαίρια καθώς και οστεολογικά κατάλοιπα. Οι παραπάνω

[5] Σχετικά με τα μαχαίρια που αναφέρονται επανειλημμένως σε μεγάλο αριθμό επιγραφών επιλέγεται και παρατίθεται στο παράρτημα η καλύτερα διατηρημένη από αυτές, το όνομα της οποίας σημειώνεται δίπλα στον σχετικό τίτλο. Δεν δίδονται όλες οι επιγραφές ολόκληρες, αλλά απομονώνονται τα μέρη τους που παρέχουν χρήσιμα στοιχεία για την κατανόηση της χρήσης των μαχαιριών.

πληροφορίες κρίθηκαν σημαντικές για την ερμηνεία και την απόπειρα χρονολόγησης των μαχαιριών. Το ιστορικό της έρευνας φαίνεται εκ πρώτης όψεως να μην συνάδει με τις υπόλοιπες πληροφορίες, ωστόσο η παλαιότητα της ανασκαφής επηρεάζει σημαντικά τις πληροφορίες (ακόμα και τη συλλογή τους ή μη) για τα μαχαίρια. Σημειώνεται εδώ ότι τα μαχαίρια που έχουν εντοπισθεί σε νεκροταφεία βρίσκονταν εκτός ορίων της παρούσας μελέτης. Χρησιμοποιήθηκαν μόνο ως παράλληλα, με σκοπό την απόπειρα χρονολόγησης.

Σχετικά με τα μαχαίρια από την Πάρνηθα: τα 3334 μαχαίρια που σώζονται ως επί το πλείστον σε σχετικά καλή κατάσταση,[6] καταγράφηκαν, σχεδιάστηκαν και καταχωρήθηκαν σε ψηφιακή βάση δεδομένων, η οποία διαμορφώθηκε από τον γράφοντα. Τα πεδία στα οποία καταχωρήθηκαν τα δεδομένα είναι: τύπος, κιβώτιο όπου ήταν αποθηκευμένα τα αντικείμενα, κατάσταση διατήρησης, περιγραφή, επιπλέον παρατηρήσεις, εάν το αντικείμενο είναι ακέραιο ή όχι, εάν καταγράφηκε συντηρημένο ή όχι, αναλυτικές διαστάσεις (μήκος ή μ.σ.μ., πλάτος λεπίδας, πλάτος λαβής για τα μαχαίρια τύπου ΙΙ και ΙΙΙ, πάχος ράχης, πάχος λαβής και πάχος κόψης καθώς και διαστάσεις ηλίσκου όταν αυτός σώζεται. Κάθε δελτίο συνοδεύεται από σχέδιο του μαχαιριού.

Η παραπάνω μορφή οργάνωσης κρίθηκε απαραίτητη ώστε να δαμαστεί ο μεγάλος όγκος του υλικού και να εξαχθούν όσο το δυνατόν περισσότερα και έγκυρα στοιχεία για αυτά. Έτσι, ρυθμίζοντας κάθε φορά τις αντίστοιχες παραμέτρους και έχοντας της δυνατότητα απομόνωσης στοιχείων στάθηκε δυνατός ο διαχωρισμός των μαχαιριών σε υποκατηγορίες και έγινε εύχρηστη η χρήση στατιστικών, βάσει των οποίων προέκυψαν χρήσιμοι υπολογισμοί, όπως οι πιο αγαπητές κατηγορίες μαχαιριών, ο μέσος όρος μεγέθους (μήκους και πλάτους) του κάθε τύπου και η αποσπασματικότητα του υλικού. Ακόμα, κατέστη ευκολότερο να εντοπιστεί η ύπαρξη διαμορφώσεων για τους τρόπους στερέωσης της λεπίδας στη λαβή, και ιδιαιτέρων χαρακτηριστικών των μαχαιριών, όπως διακόσμηση, λυγισμένα μέρη ή χρήση διαφορετικών από τον σίδηρο υλικών.

Ο κατάλογος των 3334 μαχαιριών, στη μορφή που προαναφέρθηκε, δίδεται σε CD, καθώς κρίθηκε περιττό να συμπεριληφθεί στην έντυπη μορφή της διατριβής μία μακροσκελής αλληλουχία παρόμοιων πληροφοριών και μετρήσεων. Η βάση δεδομένων διαμορφώθηκε ως

[6] Τα αντικείμενα φυλάσσονταν στην πλειονότητά τους (3186) στην Αρχαιολογική Συλλογή Αχαρνών, από όπου μεταφέρθηκαν προσωρινά μέσω δανεισμού στην Μονάδα Συντήρησης του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης του Ε.Κ.Π.Α., προκειμένου να μελετηθούν και να συντηρηθούν. Λιγότερα (134) βρίσκονται αποθηκευμένα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, ενώ επιλεγμένα μαχαίρια (14) εκτείθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς.

εργαλείο προς εξαγωγή συμπερασμάτων, τα οποία παρουσιάζονται στο κυρίως σώμα. Συγκεκριμένα επιλέγονται να παρουσιαστούν ορισμένα παραδείγματα από τον κάθε τύπο μαχαιριού, τόσα ώστε να καλυφθούν επαρκώς όλες οι παραλλαγές που εντοπίζονται, αλλά και τα μεγέθη στα οποία εμφανίζεται. Σημαντικότερα από τα παραπάνω είναι τα μαχαίρια που παρουσιάζουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και συμπεριλαμβάνονται στο κυρίως κείμενο: διακοσμημένα μαχαίρια, λυγισμένα, μαχαίρια που διατηρούν μέρος της επένδυσης της λαβής, μικρογραφικά και πολύ μεγάλου μεγέθους μαχαίρια, μαχαίρια με αμφικέφαλους ηλίσκους από κράμα χαλκού, μαχαίρια που δεν σχηματίζουν κόψη, ένα ενεπίγραφο μαχαίρι κ.ά.

Τα μαχαίρια από το σύνολο των ιερών για τα οποία είναι γνωστή μέσω δημοσιεύσεων η μορφή τους (συμπεριλαμβανομένων αυτών από το ιερό του Διός Παρνησσίου που επιλέχθηκαν να παρουσιαστούν αναλυτικά) αριθμήθηκαν σε ενιαίο κατάλογο και σχεδιάσθηκαν σε ενιαίο περιβάλλον σε πρόγραμμα ανυσματικής σχεδίασης, ώστε να μπορούν άμεσα να συγκριθούν μεταξύ τους τόσο κατά το μέγεθος όσο και τυπολογικά. Μέσω της παραπάνω μεθόδου έγινε πολύ εύκολα εφικτή η ακριβής μέτρηση της καμπύλης τόξου της ράχης των μαχαιριών, επιτρέποντας για πρώτη φορά ακρίβεια στην τυπολογική κατάταξη και όχι κατά προσέγγιση, με το μάτι υπολογισμούς σε λίγο καμπύλα και πολύ καμπύλα μαχαίρια.[7] Τα σχέδια αυτά, βασισμένα είτε σε φωτογραφίες, είτε σε σχέδια, παρέχονται στον Β΄ τόμο. Προτιμήθηκαν έναντι των φωτογραφιών, οι οποίες σε πολλές περιπτώσεις είναι κακής ποιότητας και δεν επιτρέπουν την άμεση διάκριση του σχήματος της λεπίδας. Ακόμα, τα σχέδια παρουσιάζουν το πλεονέκτημα ότι δίδονται όλα υπό κοινή κλίμακα, 1:2, ενώ ένας δείκτης κλίμακας συνοδεύει όλα τα σχέδια, καθώς στη σημερινή εποχή δεν είναι αναγκαίο ότι το κείμενο θα διαβαστεί έντυπο, οπότε η απλή αναγραφή της κλίμακας δεν αρκεί. Όπου το μέγεθος του μαχαιριού δεν ήταν δυνατόν να διαπιστωθεί, τότε σημειώνεται ένα ερωτηματικό στο εσωτερικό του σχεδίου. Τα σημάδια διάβρωσης του μετάλλου, που ενίοτε αποτυπώνονται στα σχέδια αρχαιολογικών δημοσιεύσεων, επιλέχθηκε συνειδητά να μην απεικονισθούν, καθώς δεν προσθέτουν καμία πληροφορία για τη μορφή του αντικειμένου και είναι χαρακτηριστικά επίκτητα, που κατά τη χρήση τους δε θα έφεραν σε καμία περίπτωση οι λείες σιδερένιες λεπίδες. Η μόνη σύμβαση που ακολουθήθηκε για τη σχεδίασή τους είναι ότι οι αμφικέφαλοι ηλίσκοι δηλώνονται με γεμισμένους με μελανό χρώμα κυκλίσκους, ενώ όταν υπάρχει μόνο το περίγραμμα, τότε πρόκειται απλώς για οπή. Οι διαστάσεις δίδονται σε εκατοστά, και όχι

[7] Ακολουθείται διαφορετική μέθοδος από αυτήν στο Baitinger και Völling 2007, 100, όπου υπολογίζεται κατά προσέγγιση η «εσωτερική γωνία» που σχηματίζουν ορισμένες λεπίδες (βλ. και παρακάτω σελ. 206).

σε μέτρα ως είθισται στην πλειονότητα των αρχαιολογικών δημοσιεύσεων, καθώς κανένα αντικείμενο δεν ξεπερνάει σε μήκος το 1 μ., συνεπώς η υιοθέτηση των μέτρων με τετραψήφια δεκαδικά για ορισμένες μετρήσεις (του πάχους των λεπίδων) απλώς θα δυσχέραινε το ευνόητο του περιεχομένου. Σχετικά με τις μετρήσεις των διαστάσεων των μαχαιριών, στις περιπτώσεις που δεν αναγράφονταν στις αντίστοιχες δημοσιεύσεις, αυτές υπολογίσθηκαν από τις υπό κλίμακα φωτογραφίες και από τα σχέδια.[8]

Το κεφάλαιο συνοδεύεται από επτά καταλόγους, όπου βρίσκονται συγκεντρωμένα στοιχεία για τον αριθμό, τον τύπο και το είδος των μαχαιριών (σιδερένια, χάλκινα, λαβές, ενεπίγραφα, δρεπάνια, διακοσμημένα, λυγισμένα), τη λατρευόμενη θεότητα, τη χρονολόγηση, το ανασκαφικό πλαίσιο και τα συνευρήματά τους, όλες δηλαδή οι πληροφορίες που χρησιμοποιήθηκαν στην συναγωγή συμπερασμάτων. Η θέση των ιερών σημειώνεται στον **Χάρτη 1** και στις περιπτώσεις που κρίθηκε απαραίτητο τα ιερά συνοδεύονται και από μία κάτοψη, όπου σημειώνεται κατά προσέγγιση η θέση εντοπισμού των μαχαιριών. Στις κατόψεις αυτές παραπέμπουν και οι συμβατικές ονομασίες που έχουν δοθεί από τους ανασκαφείς σε κτήρια, τοίχους, περιοχές και αποθέσεις, οι οποίες αναφέρονται στην παρούσα εργασία εντός εισαγωγικών.

Για την αναζήτηση των αγγειογραφιών χρησιμοποιήθηκε αρχικά η ηλεκτρονική βάση δεδομένων του αρχείου Beazley.[9] Τα ανάγλυφα προσεγγίσθηκαν κυρίως μέσω της μελέτης του Α. Μάντη.[10] Όσον αφορά στη μέθοδο που ακολουθήθηκε, επιλέχθηκε σε πρώτο στάδιο να εξετασθούν μέσω φωτογραφιών ή και αυτοψίας -όπου αυτό ήταν δυνατό- οι παραστάσεις καθαυτές. Η σχετική βιβλιογραφία συνεξετάσθηκε σε δεύτερο επίπεδο μελέτης των παραστάσεων. Τα στοιχεία που προέκυψαν από την παραπάνω διαδικασία συνοψίζονται στο τέλος του παρόντος κεφαλαίου και συνδυάζονται στην τελική συζήτηση με τα υπόλοιπα αρχαιολογικά στοιχεία προς αναζήτηση συμπερασμάτων.

Το κεφάλαιο δομείται αρχικά βάσει του μέσου στο οποίο εικονίζονται τα μαχαίρια. Η διάκριση αυτή δεν είναι μόνο τυπική, αλλά ουσιαστική, καθώς για την αποκωδικοποίηση της εικόνας κάθε μέσου απαιτείται και η χρήση διαφορετικής μεθόδου. Συνήθως στα αγγεία και τις τοιχογραφίες υπάρχουν αφηγηματικές παραστάσεις, όπου τα συμφραζόμενα κάθε παράστασης

[8] Οι περιπτώσεις αυτές δηλώνονται στις αντίστοιχες υποσημειώσεις.
[9] www.beazley.ox.ac.uk
[10] Μάντης 1990.

παρέχουν στοιχεία σχετικά με τη χρήση του μαχαιριού αλλά και σχετικά με τον χρήστη του, τα πιθανά θύματα, τις μεθόδους κοπής, τους τόπους κ.ά, ενώ τα ανάγλυφα περιορίζονται τις περισσότερες φορές σε μονοπρόσωπες ή ολιγοπρόσωπες παραστάσεις, που στερούνται του αφηγηματικού χαρακτήρα, παρέχουν όμως πολύτιμες πληροφορίες για τον ρόλο και τον συμβολισμό των μαχαιριών. Τα προϊόντα μικροτεχνίας συνήθως δεν διαθέτουν τον απαραίτητο χώρο για να αναπτυχθεί μία αφηγηματική παράσταση, ούτε το μέγεθος για να αποδοθούν οι μορφολογικές λεπτομέρειες ενός μαχαιριού. Υπάρχουν όμως και σε αυτά έκδηλοι συμβολισμοί σχετικά με τα μαχαίρια. Συνοπτικά, μπορούμε να δεχτούμε εξαρχής ότι κάθε μέσο απεικόνισης ενέχει διαφορετικά αποδοσμένα και διαφορετικού είδους στοιχεία, για την ανάγνωση των οποίων απαιτείται διαφορετική μεθοδολογική προσέγγιση. Η χρονολογική διαφορά των απεικονίσεων σε κάθε μέσο συμβαδίζει επίσης με τον παραπάνω τρόπο διαχωρισμού του υλικού. Υπό το πρίσμα αυτό, θα εξετασθούν πρώτα τα αγγεία, ως η αρχαιότερη, πολυπληθέστερη και πλουσιότερη σε πληροφορίες κατηγορία, θα ακολουθήσουν οι τοιχογραφίες, κατόπιν τα ανάγλυφα και στο τέλος θα γίνει η πραγμάτευση των ολιγάριθμων απεικονίσεων μαχαιριών σε άλλες κατηγορίες αντικειμένων. Η δομή του κάθε υποκεφαλαίου ακολουθεί θεματικά, χρονολογικά και γεωγραφικά κριτήρια.

Οι παραστάσεις, συγκεντρωμένες ανά είδος (σχήμα αγγείου, ανάγλυφο, νόμισμα κ.τ.λ.), παρατίθενται στους **Καταλόγους 10-14**, όπου οι απεικονίσεις αναφέρονται με τον αύξοντα αριθμό που έχουν στην παρούσα εργασία και, ο οποίος συνοδεύεται από τον αριθμό καταγραφής του χώρου αποθήκευσης ή έκθεσης, τη χρονολόγηση και τη βασική μόνο βιβλιογραφία (για λόγους ευχρηστίας αναφέρονται για τα αγγεία ο αριθμός στη βάση δεδομένων του αρχείου Beazley, καθώς και οι αριθμοί καταλόγου του F. van Straten και του J. Gebauer, ενώ για τα ανάγλυφα η αρίθμηση του Α. Μάντη). Ο τρόπος αυτός επιλέχθηκε για πρακτικούς λόγους, καθώς έτσι αποφεύγεται η συσσώρευση παραπομπών, με μακροσκελείς αριθμούς καταλόγου μουσείων και αριθμούς καταλόγων για κάθε μία από τις απεικονίσεις, η οποία θα δυσχέραινε τη ροή της ανάγνωσης του κειμένου.

Αριθμούνται τα μαχαίρια και όχι τα μέσα, εάν δηλαδή σε ένα αγγείο απεικονίζονται περισσότερα από ένα μαχαίρια, τότε αυτά λαμβάνουν από έναν ξεχωριστό αριθμό το καθένα (με εξαίρεση τις θήκες που εμπεριέχουν μεγάλο αριθμό). Στο κείμενο που ακολουθεί αναφέρεται μόνο ο αύξων αριθμός των μαχαιριών και γίνεται αναλυτικός σχολιασμός των μαχαιριών και των

χρήσεών τους. Ο εκτενής σχολιασμός των παραστάσεων, δημοσιευμένων στο σύνολό τους, εκτός από περιττός θα ήταν και εκτός θέματος, συνεπώς περιοριζόμαστε σε όσα στοιχεία κρίνονται απαραίτητα για την κατανόηση των τελετουργικών και των ενεργειών, στις οποίες είχαν χρήση ή άμεση σχέση τα μαχαίρια. Όλες οι παραστάσεις συνοδεύονται από τουλάχιστον μία εικόνα.

Αρχική φιλοδοξία της παρούσας έρευνας ήταν να μελετηθούν συνολικά τα μαχαίρια που σχετίζονται με την αρχαία ελληνική λατρεία. Ωστόσο σύντομα εγκαταλείφθηκε, καθώς το παραπάνω θα ήταν ίσως δυνατόν να προσεγγισθεί σε ικανοποιητικό βαθμό μόνο στις περιπτώσεις των γραπτών πηγών και της εικονογραφίας. Στην περίπτωση όμως του κύριου όγκου του υλικού, δηλαδή των μαχαιριών από τα ιερά, κάτι τέτοιο είναι ανέφικτο, ενώ άσκοπο είναι να αναζητήσουμε σε ποια ιερά υπήρχαν μαχαίρια και σε ποια όχι, καθώς τα δεδομένα θα μας οδηγούσαν σε παραπλανητικά αποτελέσματα, με το σκεπτικό ότι σε όποιο ιερό βρέθηκαν μαχαίρια, υπήρχαν, σε όποιο δεν βρέθηκαν δεν υπήρχαν να είναι τουλάχιστον απλοϊκό. Αυτό διότι την παραπάνω λογική έρευνας εμποδίζουν πέντε διαδοχικά επίπεδα «απόκρυψης» της ύπαρξης μαχαιριών στα ιερά, τα οποία τίθενται εδώ υπό τη μορφή ερωτημάτων:

α) Υπήρχαν πράγματι μαχαίρια στο ιερό; β) Αν ναι, επιβίωσαν τα μαχαίρια της διαδεδομένης στα ιερά πρακτικής ανακύκλωσης των μετάλλων;[11] γ) Αν ναι, επιβίωσαν της διάβρωσης και της φθοράς του χρόνου, που σε αντίθεση με τα κεραμικά ευρήματα μπορεί να αλλοιώσει σε τέτοιο βαθμό τη μορφή ειδικά των σιδερένιων αντικειμένων που να μην είναι αναγνωρίσιμη η μορφή τους (σε πόσες ανασκαφές δεν αποτελούν ένα σημαντικό μέρος των μεταλλικών ευρημάτων αδιάγνωστες μάζες σιδήρου και σιδερένια θραύσματα); δ) Αν ναι αναγνωρίσθηκαν και συλλέχθηκαν από τους ανασκαφείς; Ειδικά στις παλαιότερες ανασκαφές (και εδώ έγκειται το θέμα της αναφοράς του ιστορικού της έρευνας του κάθε ιερού), ταπεινά εργαλεία όπως τα μαχαίρια, που σαφώς δεν εντάσσονται στην κατηγορία των έργων υψηλής τέχνης δεν ήταν απαραίτητο να συλλέγονταν. Εδώ έγκειται και το ερώτημα εάν έχουν ανασκαφεί οι περιοχές στις οποίες βρίσκονται θαμμένα τα μαχαίρια. Είναι γνωστό ότι ελάχιστα ιερά έχουν ανασκαφεί σε όλη την έκτασή τους. ε) Εάν συνέβησαν όλα τα παραπάνω, δημοσιεύθηκαν τα μαχαίρια και γνωστοποιήθηκε η ύπαρξή τους; Ένα καλό παράδειγμα για την απάντηση του τελευταίου ερωτήματος αποτελούν τα μαχαίρια της Πάρνηθας, που παρέμειναν παντελώς άγνωστα από το

[11] Βλ. Linders 1989.

1959 που εντοπίσθηκαν μέχρι και το 2001, οπότε και αναφέρθηκαν ευκαιριακά στον οδηγό του Αρχαιολογικού Μουσείο Πειραιώς.

Όπως φάνηκε από το -αναπόφευκτα εκτενές- παραπάνω σκεπτικό, για να είναι γνωστά τα μαχαίρια στον ερευνητή πρέπει να έχει υπάρξει μία αλυσίδα προϋποθέσεων: ύπαρξη-διατήρηση-εντοπισμός-συλλογή-δημοσίευση. Στους παραπάνω παράγοντες πρέπει να συνυπολογίσουμε και έναν τελευταίο, που βαραίνει τον γράφοντα, την τυχόν αδυναμία να εντοπισθούν ορισμένα από τα μαχαίρια αυτά, καθώς η αναζήτησή τους δεν γίνεται μέσω ψηφιακών βάσεων δεδομένων (όπως για τις άλλες κατηγορίες υλικού), αλλά με τον «παραδοσιακό» τρόπο της (εξαντλητικής κατά το δυνατόν) βιβλιογραφικής αναζήτησης και της επικοινωνίας με τους ανασκαφείς. Ακόμα και έτσι όμως συλλέχθηκε υλικό αντιπροσωπευτικό από το σύνολο του ελλαδικού χώρου, το οποίο είναι ικανό να οδηγήσει σε συμπεράσματα για τη χρήση των αντικειμένων και όχι απαραίτητα για την γεωγραφική κατανομή τους. Το τελευταίο ίσως και να ήταν ανούσιο, αφού μπορούμε μάλλον να δεχτούμε αξιωματικά ότι σε κάθε ιερό που τελούνταν θυσίες υπήρχαν μαχαίρια.

Ο δεύτερος περιορισμός έγκειται στις δημοσιεύσεις. Σε πολλές περιπτώσεις, είτε πρόκειται για πρόσφατες είτε για παλαιότερες ανασκαφές, παραδίδονται μόνο προκαταρκτικές εκθέσεις και απουσιάζει η τελική δημοσίευση. Συνεπώς πολύ συχνά δεν υπάρχουν δημοσιευμένα καθόλου φωτογραφίες ή σχέδια, οι περιγραφές των ευρημάτων είναι λακωνικές, δεν προσδιορίζεται ο ακριβής τόπος εύρεσης, η χρονολόγηση και τα συνευρήματα. Οι παραπάνω περιορισμοί επιχειρήθηκε να υπερκαλυφθούν από τον όγκο του υλικού που συλλέχθηκε και τις στατιστικές συγκρίσεις των παραμέτρων. Πρόβλημα αποτελεί ενίοτε η διάκριση μαχαιριών-δρεπανιών, ειδικά όταν το αντικείμενο σώζεται αποσπασματικά και μόνο διαθέσιμο κριτήριο είναι η καμπυλότητατα της λεπίδας. Με σκοπό και αφορμή την επίλυση του παραπάνω ζητήματος συμπεριλήφθηκαν στην παρούσα μελέτη τα δρεπανόσχημα μαχαίρια, τα οποία σε πολλές δημοσιεύσεις αναφέρονται ως δρεπάνια, αλλά μπορούν να θεωρηθούν μαχαίρια, υπό την ευρεία χρήση του όρου.[12] Ακόμα ένας σημαντικός περιορισμός είναι η περιορισμένη εξέλιξη που παρουσιάζουν τα μαχαίρια ως προς τη μορφή τους, καθιστώντας τη χρονολόγησή τους από δύσκολη, έως (τις περισσότερες φορές) αδύνατη.

[12] Δεν συμπεριλαμβάνονται π.χ. τα πολύ μεγάλου μεγέθους αντικείμενα που στερεώνονταν μέσω αυλού σε μεγάλου μεγέθους στέλεχος και αποτελούσαν σαφώς γεωργικά εργαλεία, αλλά εξετάζονται όσων «δρεπανιών» το μέγεθος και η καμπυλότητα υποδηλώνουν τη συνάφειά τους με τα μαχαίρια.

Ως προς την ορολογία πρέπει καταρχάς να διασαφηνισθεί τι νοείται ως μαχαίρι και πως αυτό χρησιμοποιείται στην παρούσα διατριβή: Ως το κοφτερό εργαλείο, το οποίο αποτελείται από λαβή και λεπίδα με μονή κόψη. Το σημαντικότερο πρόβλημα στη σύγχρονη ορολογία[13] ήταν η μη συνεπής χρήση όρων για τα εργαλεία που έχουν λεπίδα. Συχνά στη βιβλιογραφία τα μαχαίρια αναφέρονται ως εγχειρίδια, τα οποία είναι πράγματι παραπλήσια αντικείμενα, με μία -σημαντική- όμως διαφορά: είναι δίκοπα. Πολλά από τα μαχαίρια που συμπεριλαμβάνονται στο παρόν κείμενο έχουν δημοσιευθεί ως εγχειρίδια, η ταύτισή τους όμως με μαχαίρια έχει επιβεβαιωθεί είτε μέσω των σχετικών εικόνων και σχεδίων ή όπου αυτά δεν παραδίδονταν μέσω επικοινωνίας με τους ανασκαφείς και τους μελετητές. Όπου η παραπάνω επιβεβαίωση δεν στάθηκε δυνατή, αυτό δηλώνεται σε σημείωση. Το παραπάνω πρόβλημα εντοπίζεται και στην αγγλόγλωσση βιβλιογραφία, με τη σύγχυση των όρων «knife» και «dagger». Επιστρέφοντας στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία, πολύ συχνά αναφέρονται ως μαχαιρίδια τα μαχαίρια που θεωρούνται μικρού μεγέθους. Ο όρος όμως αυτός είναι μάλλον αδόκιμος, καθώς χρησιμοποιείται κυρίως στους μεσαιωνικούς χρόνους, δηλώνοντας το νυστέρι, δηλαδή το πολύ μικρό μαχαίρι, ενώ τα μαχαίρια που αναφέρονται στη βιβλιογραφία δεν είναι σε καμία περίπτωση τόσο μικρά, ειδικά αν συνυπολογιστούν και τουλάχιστον 10 εκ. για το μήκος των συνήθως μη σωζόμενων λαβών τους. Επίσης ως *μάχαιραι* αναφέρονται τα μεγάλου μεγέθους μαχαίρια, όπως άλλωστε συμβαίνει και στην καθομιλουμένη (μάχαιρα και μαχαίρα), κάτι επίσης αυθαίρετο, αφού στην αρχαία ελληνική ορολογία, η μάχαιρα δήλωνε γενικά το μαχαίρι, εξού και η σχετική τιτλοφόρηση της διατριβής. Συνεπώς εδώ οι όροι αυτοί αποφεύγονται και χρησιμοποιείται ο δόκιμος όρος μαχαίρι.

Τα υπόλοιπα θέματα της ορολογίας σχετίζονται με τα μέρη των μαχαιριών. Τα δύο βασικά μέρη είναι η λεπίδα και η λαβή. Η λεπίδα αποτελεί το κοφτερό μεταλλικό μέρος, ενώ συνήθως η λαβή αποτελείται από οργανικό υλικό, που στις περισσότερες περιπτώσεις δεν σώζεται, αν και υπάρχει μία κατηγορία μαχαιριών, όπου λεπίδα και λαβή είναι κατασκευασμένες από το ίδιο έλασμα σιδήρου, όπως δηλαδή συμβαίνει με τα σημερινά μαχαίρια σερβίτσιου. Με εξαίρεση την κατηγορία αυτή, ένα σύνηθες σφάλμα είναι η απόληξη της λεπίδας, που θα εμβαλλόταν εντός της λαβής, να ονομάζεται αυτή ως λαβή. Στην παρούσα διατριβή επιλέχθηκε ο όρος έμβολο, καθώς πρόκειται για το σημείο εκείνο που εμβάλλει στη λαβή. Κατά τα άλλα το κοφτερό μακρό μέρος καλείται κόψη, το παχύτερο ράχη και η κοφτερή άκρη, αιχμή. Η μεταλλική λεπίδα στερεωνόταν

[13] Για τα ζητήματα της αρχαίας ορολογίας βλ. παρακάτω, σελ. 28-41.

στη λαβή μέσω ενός ή περισσοτέρων αμφικέφαλων ηλίσκων. Ο όρος αυτός προτιμήθηκε, αν και μακροσκελής, από άλλους που χρησιμοποιούνται, όπως πείροι, βλήτρα και πριτσίνια, καθώς είναι περιγραφικός και δηλώνει ακριβώς τη φύση του αντικειμένου. Τέλος, σημειώνεται εδώ ότι όλες οι μετρήσεις σημειώνονται σε εκατοστά, καθώς πρόκειται για αντικείμενα, στο σύνολό τους, κάτω του ενός μέτρου.[14]

Συστηματική και συνολική ενασχόληση με ειδικό θέμα τα μαχαίρια στην αρχαιότητα δεν έχει πραγματοποιηθεί. Τα μαχαίρια από τα ιερά έχουν μελετηθεί ευκαιριακά, μέσω των δημοσιεύσεων των συστηματικών ανασκαφών ιερών, π.χ. από τη Φίλια, την Ολυμπία, την Ισθμία, την Ερέτρια, το Καλαπόδι, το Άνω Μαζαράκι, τον Κομμό, την Κνωσό κ.ά, ενώ σημαντικές συμβολές αποτελούν και οι δημοσιεύσεις νεκροταφείων, κυρίως της Βίτσας,[15] που αποτελεί σταθμό, της Σίνδου[16] κ.ά. Τα μαχαίρια στην εικονογραφία έχουν μελετηθεί ως επιμέρους θέμα σε μελέτες που πραγματεύονται τη μελέτη της απεικόνισης της θυσίας. Πρόκειται για τις σημαντικές μελέτες της σχολής του Παρισίου, που εξετάζουν τις κοινωνικές προεκτάσεις της θυσίας και την σχέση τους με τη μαγειρική,[17] των F. van Straten[18] και του J. Gebauer,[19] και σε μικρότερο βαθμό της G. Ekroth[20] και του J. Durand.[21] Για τα ανάγλυφα αξεπέραστη παραμένει η μελέτη του Α. Μάντη.[22] Τέλος, σημαντικό για τις απεικονίσεις μαχαιριών σε όλα τα μέσα αποτελεί το αντίστοιχο μέρος της διατριβής της C. Parnell,[23] όπου συγκεντρώνονται παραστάσεις «καμπύλων λεπίδων» και αφορά τόσο στα μαχαίρια, όσο και στα μονόκοπα ξίφη.[24] Η ίδια μελέτη αποτελεί και τη μόνη σημαντική απόπειρα συστηματικής μελέτης των γραπτών πηγών, καθώς εξετάσθηκαν 230 ελληνικά και λατινικά χωρία, χρονολογούμενα από τον 8ο αιώνα π.Χ. έως τον 10 αιώνα μ.Χ., με έμφαση ωστόσο στον διαχωρισμό των μονόκοπων λεπίδων σε πολεμικές και μη.[25]

[14] Η επιμονή στη χρήση μέτρων και για τα μικρού μεγέθους αντικείμενα στις περισσότερες αρχαιολογικές δημοσιεύσεις οδηγεί αρκετά συχνά σε λάθη και δυσχεραίνει την άμεση αντίληψη των μεγεθών.
[15] Βοκοτοπούλου 1986, 294-299.
[16] Δεσποίνη 2016, 232-241.
[17] Βλ. Bonnechere 1999, Detienne και Vernant 2007.
[18] van Straten 1995.
[19] Gebauer 2002.
[20] Ekroth 2005· 2009· 2013· 2014.
[21] Durand 2007α και 2007β.
[22] Μάντης 1990.
[23] Parnell 2013α, 112-184 και ειδικά για απεικονίσεις μαχαιριών σε «θυσιαστήριες» παραστάσεις βλ. σελ. 116-125.
[24] Οι παραπάνω μελέτες αξιολογήθηκαν ως οι σημαντικότερες για την παρούσα εργασία. Στις υπόλοιπες γίνεται αναφορά μόνο στις σχετικές παραπομπές, καθώς εξετάζουν πιο εξειδικευμένα ζητήματα.
[25] Parnell 2013α, 4.

Η πρωτοτυπία του θέματος δεν έγκειται στην παρουσίαση ενός νέου-μοναδικού υλικού, κάτι που έτσι και αλλιώς θεωρούμε ότι δεν πρέπει να λογίζεται ως πρωτότυπη έρευνα. Αντιθέτως συνίσταται στη συνεξέταση των γραμματειακών, επιγραφικών, ανασκαφικών και εικονογραφικών δεδομένων, που καταλήγει στην ταύτιση ορισμένων τύπων μεταξύ ευρημάτων-απεικονίσεων-κειμένων, στην πρόταση αρκετών διαφορετικών ερμηνειών από αυτές που προτείνουν οι ανασκαφείς, τη συμπλήρωση κενών και τη διόρθωση σφαλμάτων, τη διαμόρφωση και εφαρμογή νέας, κατά το μέγεθος προσέγγισης για τα ανασκαφικά ευρήματα και τις απεικονίσεις, την ανάπτυξη μεθόδου διαμόρφωσης αναλυτικής τυπολογίας, τον εντοπισμό διαφορετικών τελετουργικών συμπεριφορών απέναντι στα μαχαίρια και τέλος την ένταξη των πρακτικών αυτών στο ευρύτερο πλαίσιο της κάθε περιόδου.

1. ΜΑΧΑΙΡΙΑ ΣΕ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Η πραγμάτευση των φιλολογικών πηγών κρίθηκε επιτακτικό να αποτελέσει την αφετηρία της παρούσας μελέτης, όχι μόνο διότι αποτελεί ιδανική εισαγωγή στο θέμα, καθώς η μελέτη των αρχαίων κειμένων προσφέρει πλήθος πληροφοριών για τη χρήση των μαχαιριών στην αρχαία ελληνική λατρεία, αλλά κυρίως επειδή αποτελεί μονόδρομο για την αποσαφήνιση θεμάτων ορολογίας, όπου επικρατεί σύγχυση ήδη από την αρχαιότητα. Στο παρόν λοιπόν κεφάλαιο εξετάζονται αρχαία ελληνικά χωρία, τα οποία παρέχουν στοιχεία για τις δύο παραπάνω θεματικές ενότητες, την ορολογία και τη χρήση στη λατρεία. Τα δύο αυτά υποκεφάλαια επιβλήθηκε να εξετασθούν ξεχωριστά, με την ορολογία να προηγείται, καθώς έπρεπε να διαλευκανθούν οι όροι με τους οποίους εκπροσωπείτο στα αρχαία κείμενα η έννοια του σημερινού μαχαιριού, ώστε να γίνει δυνατή η πραγμάτευσή τους στη συνέχεια.[26]

Ο ενδεδειγμένος τρόπος εξέτασης των κειμένων θα ήταν ο αυστηρά χρονολογικός. Για τον λόγο αυτό τα σχετικά χωρία παρατίθενται με χρονολογική σειρά στον **Κατάλογο 1** της διατριβής, καθιστώντας εύχρηστη την παρακολούθηση της εξέλιξης των όρων που δηλώνουν το μαχαίρι. Ωστόσο, στο κυρίως κείμενο κρίθηκε σκόπιμο να μην ακολουθηθεί πάντοτε ευλαβικά η χρονολογική ακολουθία. Τηρήθηκε σε μεγάλο βαθμό στην εξέταση της ορολογίας, όπου η χρονολογική σειρά των κειμένων συμπορεύεται με τη λογική εξαγωγής συμπερασμάτων, ωστόσο πραγματοποιούνται μεγάλα χρονολογικά άλματα, καθώς αρκετά από τα πιο διαφωτιστικά κείμενα σχετικά με την ορολογία προέρχονται πολύ συχνά από λεξικογράφους ή και σχολιαστές αρχαιότερων κειμένων, οι οποίοι μπορεί να είναι αρκετά ύστεροι. Για παράδειγμα δεν μπορούν να εξετασθούν τα ομηρικά κείμενα αποκομμένα από τους σχολιασμούς τους, από τους οποίους απέχουν πολλούς αιώνες. Στην εξέταση της χρήσης των μαχαιριών στη λατρεία προτιμήθηκε ο θεματικός τρόπος διάρθρωσης του υποκεφαλαίου. Ο βασικός λόγος είναι ότι συχνά το ίδιο χωρίο αναπαράγεται πολλές φορές, σε όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας, π.χ. η *μάχαιρα* του Πηλέα, με αποτέλεσμα μία αυστηρή χρονολογική εξέταση να κατέληγε σε ανώφελη επανάληψη μαρτυριών. Ο θεματικός τρόπος παρουσίασης παρέχει το πλεονέκτημα της εύχρηστης εξέτασής τους, έχοντας

[26] Σε έναν πολύ μεγάλο αριθμό κειμένων, σχετικών με τη λατρεία, υπονοείται η χρήση μαχαιριών, όταν π.χ. αναφέρεται ότι τελέστηκε κάποια θυσία, χωρίς όμως να αναφέρεται το θυσιαστήριο όργανο. Τα κείμενα αυτά δεν παρέχουν όμως κάποια πληροφορία σχετικά με τα μαχαίρια, συνεπώς δεν συμπεριλαμβάνονται εδώ.

φυσικά ως αφετηρία την πρώτη χρονολογικά μαρτυρημένη αναφορά τους. Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι τα ίδια χωρία εξετάζονται ορισμένες φορές τόσο στην ορολογία, όσο και στη χρήση των μαχαιριών, αποσκοπώντας στην απάντηση διαφορετικών ερωτημάτων κάθε φορά.

1.1. Ορολογία

1.1.1. *Μάχαιρα*

Τον σημαντικότερο περιορισμό αποτελεί η αμφισημία τόσο του όρου *μάχαιρα* όσο και των περισσότερων εκ των όρων που δηλώνουν το μαχαίρι. Εκ πρώτης όψεως φαίνεται πως χρησιμοποιούντο για να δηλώσουν το μαχαίρι αλλά και το ξίφος, αμφισημία την οποία προβάλλει με μεγάλο αριθμό παραδειγμάτων η C. Parnell στη διδακτορική της διατριβή.[27] Η παραπάνω παρατήρηση είναι μεν ορθή σε κάποιο βαθμό, χρήζει όμως περαιτέρω διερεύνησης.

Στην πραγματικότητα αν εξετασθούν οι πρώτες χρονολογικά αναφορές της *μαχαίρας*, δεν προκύπτει καμία πολεμική χρήση. Οι πρώτες τέσσερις αναφορές του όρου εντοπίζονται ήδη στην *Ἰλιάδα*, από τις οποίες στις τρεις ο ρόλος της είναι σαφώς μη πολεμικός, καθώς προορίζεται είτε για τελετουργική είτε για ιατρική χρήση. Η ίδια ακριβώς φράση, *Ἀτρεΐδης δὲ ἐρυσσάμενος χείρεσσι μάχαιραν, ἣ οἱ πὰρ ξίφεος μέγα κουλεὸν αἰὲν ἄωρτο,* χρησιμοποιείται δύο φορές, τόσο στη ραψωδία Γ (**Φ1**), όσο και στην Τ (**Φ4**). Όπως αναφέρεται, ο Αγαμέμνων είχε πάντα περασμένη δίπλα στη θήκη του ξίφους του μία *μάχαιραν*, την οποία χρησιμοποιεί για να τελέσει ένα από τα προκαταρκτικά στάδια της θυσίας, δηλαδή την κοπή τριχών από τις κεφαλές των θυμάτων αλλά και τη θυσία καθαυτή. Μάλιστα, στα ομηρικά χωρία γίνεται σαφής ο διαχωρισμός του ξίφους (*ἄορ*), το οποίο είχε αμιγώς πολεμική χρήση και του μαχαιριού (*μάχαιρα*). Στη ραψωδία Λ (**Φ2**), ο ρόλος της είναι ιατρικός-χειρουργικός, καθώς χρησιμοποιείται για να αφαιρεθεί ένα βέλος από τον μηρό του Ευρύπυλου, που είχε τραυματιστεί στη μάχη. Ξανά είναι σαφές ότι η *μάχαιρα* αποτελεί ένα μη σχετικό με τη μάχη εργαλείο.

Ασαφής είναι η ταυτότητα των *μαχαιρῶν* στη ραψωδία Σ (**Φ3**), όπου αποτελούν την εξάρτυση νέων που συμμετέχουν σε χορό (*μαχαίρας εἶχον χρυσείας ἐξ ἀργυρέων τελαμώνων*). Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς στη *Ρωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία* (**Φ85**), που χρονολογείται στο β΄ μισό του

[27] Parnell 2013α, 221-222. Βλ. επίσης Berthiaume 1982, 109-110, σημείωση 14.

1ου αιώνα π.Χ., αναφέρεται στο ομηρικό χωρίο, όμως τις θεωρεί όπλα, καθώς αμέσως μετά αναφέρει *ἐνοπλίους χορούς*. Ωστόσο, θεωρούμε ότι πρόκειται για παρανόηση, καθώς δεν θα μπορούσαν να συμμετέχουν κόρες σε πολεμικούς χορούς. Αυτό αποδεικνύεται και από τον Αριστόνικο, λόγιο που έδρασε κατά την ίδια περίοδο ή και ελαφρώς υστερότερα, στο έργο του *Περὶ σημείων Ἰλιάδος* (**Φ96**). Από το κείμενό του φαίνεται η σαφής διάκριση *μαχαίρας-ξίφους*, με το *ξίφος* να είναι αυτό που έχει την πολεμική χρήση, αφού χαρακτηρίζεται ως *πολεμιστήριον*. Ακόμα μεγαλύτερο ενδιαφέρον έχει δεύτερο χωρίο (**Φ97**), όπου επισημαίνει *ὅτι Ζηνόδοτος … ἀγνοεῖ δὲ ὅτι Ὅμηρος τὴν παραξιφίδα μάχαιραν καλεῖ, τὸ δὲ πολεμιστήριον ξίφος*. Το συγκεκριμένο χωρίο του Ζηνόδοτου δεν σώζεται,[28] ωστόσο φαίνεται από το σχόλιο του Αριστόνικου, ότι παρανόηση σχετικά με την έννοια του όρου *μάχαιρα*, υπήρχε ήδη από την αρχαιότητα. Τα σχόλια του Αριστόνικου (**Φ98**) δείχνουν τον προβληματισμό του ίδιου του σχολιαστή: παρατηρεί ότι αφενός ποτέ ο Όμηρος δεν αναφέρεται σε *ξίφος* με τον όρο *μάχαιρα*, αφετέρου ότι δεν υπήρχαν χοροί που να φέρονται *μάχαιραι*. Το τελευταίο αυτό σχόλιο περιπλέκει την απόπειρα ερμηνείας του χωρίου. Ο Αριστόνικος πιθανώς να θεωρεί ως λάθος του Ομήρου τη χρήση του όρου *μάχαιρα*, αφού είναι βέβαιος ότι στα ομηρικά χρόνια σημαίνει το μαχαίρι και όχι το ξίφος, ενώ γνωρίζει πως δεν υπάρχουν χοροί που να φέρονται μαχαίρια, τουλάχιστον στην εποχή του. Όπλα θεωρεί τις εν λόγω *μάχαιραι* και ο Πορφύριος, ο οποίος συγγράφει τον 3ο αιώνα μ.Χ., κατά τον σχολιασμό του ίδιου χωρίου (**Φ157**). Φαίνεται όμως ότι στην -ήδη από τον Αριστόνικο τεκμηριωμένη- σύγχυση της ορολογίας είχαν υποπέσει τόσο ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς όσο και ο Πορφύριος. Αν απομονωθεί το κείμενο του Ομήρου από τις μαρτυρίες των σχολιαστών δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι η *μάχαιρα* της ραψωδίας Σ μπορεί να αποτελεί ξίφος. Από τα παραπάνω χωρία, και ιδιαίτερα από τον διαφωτιστικό σχολιασμό του Αριστόνικου, μπορούμε να διαπιστώσουμε με ασφάλεια ότι στην *Ἰλιάδα* η *μάχαιρα* σημαίνει αποκλειστικά το μαχαίρι.[29] Θυσιαστήρια είναι σαφώς η χρήση και στον, υστερότερο της *Ἰλιάδας*, *«Ὁμηρικό» ὕμνο στὸν Ἀπόλλωνα* (**Φ5**), συνεπώς πρόκειται για ακόμα μία φορά ασφαλώς για μαχαίρι.

Η αμέσως επόμενη χρονολογικά αναφορά προέρχεται από τον Ησίοδο (**Φ6**), όπου αναφέρεται το μυθικό επεισόδιο της απόκρυψης της διάσημης *μαχαίρας* του Πηλέα, ως εργαλείου που χρησιμοποιείται στο κυνήγι. Στο κείμενο του Ησιόδου δεν υπάρχει κάποιο στοιχείο που να

[28] Ίσως να πρόκειται για χωρίο του Ζηνόδωρου (**Φ78**), καθώς μεταξύ Ζηνόδοτου-Ζηνόδωρου υπήρχε ήδη σύγχυση κατά την αρχαιότητα. Βλ. Mayhew 2019, 78, σημείωση 9.
[29] Το παραπάνω είναι δεκτό από την έρευνα, βλ. Schmitt 2007, 512.

υποδεικνύει την ταύτισή της με μαχαίρι ή με ξίφος. Από τα συμφραζόμενα όμως φαίνεται πως θα επρόκειτο για μαχαίρι, καθώς είναι εργαλείο καταλληλότερο από το ξίφος για το κυνήγι. Ο ίδιος μύθος αναφέρεται και από τον Πίνδαρο, στον τέταρτο *Νεμεόνικο* (**Φ8**), που χρονολογείται περί το 470 π.Χ. Στα ποιήματα του Πινδάρου ο όρος *μάχαιρα* αναφέρεται τέσσερις φορές· εκτός από τη *μάχαιραν* του Πηλέα, αναφέρεται και η *μάχαιρα* του Φρίξου (**Φ10**), ενώ τις άλλες δύο φορές (**Φ9, Φ11**) η *μάχαιρα* χρησιμοποιείται για τεμαχισμό κρέατος και εκδορά, συνεπώς πρόκειται για μαχαίρι και όχι ξίφος. Τόσο για τη *μάχαιραν* του Πηλέα, όσο και για αυτή του Φρίξου, δεν προκύπτει ασφαλώς από τα συμφραζόμενα εάν πρόκειται για ξίφος ή μαχαίρι, αλλά κρίνοντας από τα σύγχρονα και προγενέστερά τους χωρία, δεν υπάρχει κάποια ένδειξη που να υποδηλώνει ότι πρόκειται για ξίφος. Μόνο στο *Ἀττικῶν ὀνομάτων συναγωγή* (**Φ141**) του Παυσανία του Γραμματικού, τον 2ο αιώνα μ.Χ., η *μάχαιρα* του Πηλέα δηλώνεται σαφώς ως ξίφος. Ωστόσο, το κείμενο αυτό είναι ύστερο και, όπως θα φανεί αμέσως παρακάτω, πρόκειται πιθανώς για μετάφραση με τους όρους της εποχής του και όχι των αρχαϊκών χρόνων.

Υπέρ της ταύτισης της *μαχαίρας* του Πηλέα[30] με μαχαίρι και όχι ξίφος μπορεί να λειτουργήσει εμμέσως και χωρίο από τις *Νεφέλας* του Αριστοφάνη (**Φ38**). Στο έργο αυτό, κατά τη διάρκεια του «αγώνα λόγων» μεταξύ του *Δίκαιου Λόγου* και του *Ἄδικου Λόγου*, αναφέρεται από τον *Δίκαιον Λόγον* ότι ο Πηλέας κέρδισε μία *μάχαιραν* χάριν της σωφροσύνης του, κάτι που ο *Ἄδικος Λόγος* σατιρίζει, μιλώντας υποτιμητικά για την πολύ χαμηλή αξία της *μαχαίρας*. Οι μαρτυρίες για το κόστος των όπλων, στα οποία περιλαμβάνονται και τα ξίφη, είναι λίγες, ωστόσο η μελέτη τους μας επιτρέπει τη διαπίστωση ότι τα όπλα είχαν κάποιο κόστος, το οποίο δε θα ήταν αμελητέο.[31] Το 423 π.Χ., που παρουσιάσθηκε για πρώτη φορά η κωμωδία, η αξία ενός ξίφους δεν θα ήταν τόσο ευτελής, ώστε να αποτελέσει αντικείμενο χλευασμού, σε αντίθεση με ένα μαχαίρι που θα ήταν αρκετά φθηνότερο.

Σε απόσπασμα από το έργο του Ιππώνακτος (**Φ7**), που χρονολογείται στον 6ο αιώνα π.Χ., η *μάχαιρα* αποτελεί συνθετικό ονόματος δαίμονα, όπου πάλι καμία ένδειξη δεν υποδηλώνει την ταύτιση με ξίφος.

Στον 5ο αιώνα π.Χ., σε όλες τις περιπτώσεις που αναφέρεται στα έργα του Ευριπίδη, η *μάχαιρα* σημαίνει το μαχαίρι, τόσο σε απόσπασμα (**Φ16**) και στις *Ἱκέτιδες* (**Φ19**), όπου η

[30] Για τη *μάχαιραν* του Πηλέα βλ. και Κόκκου-Βυριδή 2010, 143, σημείωση 26.
[31] Βλ. van Wees 2002, 63-64, Sage 2003, 30-31 και ειδικά Jarva 1995, 148-154.

θυσιαστήρια συνάφεια είναι σαφής, όσο και στον *Κύκλωπα* (**Φ17**, **Φ18**), όπου οι *μάχαιραι* σχετίζονται με τη μαγειρική. Στο β΄ μισό του 5ου αιώνα π.Χ., σε απόσπασμα από την κωμωδία *Κραπάταλοι* (**Φ31**) του Φερεκράτη, χρησιμοποιείται ως εργαλείο για τον τεμαχισμό του κρέατος. Στη μοναδική αναφορά της *μαχαίρας* από τον Ελλάνικο (**Φ29**), αυτή νοείται ως αντικείμενο οικοσκευής. Ο Φερεκύδης επίσης χρησιμοποιεί τη *μάχαιραν* ως μαχαίρι, τόσο στο μύθο του Ἰφίκλου (**Φ32**), όσο και σε αυτόν της δολοφονίας του Νεοπτόλεμου (**Φ33**). Στις κωμωδίες του Αριστοφάνη, που χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα, οι *μάχαιραι* σημαίνουν τα θυσιαστήρια μαχαίρια των Δελφών (**Φ34**), χρησιμοποιούνται σε έκφραση που σημαίνει το κοντοξυρισμένο κούρεμα στους *Ἀχαρνέας* (**Φ36**), παρουσιάζονται ως εργαλείο πωλητή αλλαντικών στους *Ἱππέας* (**Φ37**), νοούνται σαφώς ως μαχαίρια θυσιών τόσο στην *Εἰρήνη* (**Φ39**, **Φ40**), όσο και στις *Θεσμοφοριάζουσες* (**Φ41**), ενώ αναφέρεται ξανά η *μάχαιρα* του Πηλέα στις *Νεφέλας* (**Φ38**). Ως μαχαίρι νοείται και στον δικανικό λόγο *Περὶ τοῦ Ἡρῴδου φόνου* του Αντιφώντος (**Φ28**), στα τέλη του ίδιου αιώνα.

Σε ένα απόσπασμα από τον *Διονυσαλέξανδρο* του Κρατίνου, που χρονολογείται το 430-429 π.Χ.,[32] (**Φ30**) χρησιμοποιούνται για πρώτη φορά οι *μάχαιραι* ως ψαλίδες για κούρεμα των ζώων, ενώ ακολουθούν πολλές αναφορές στην ελληνική γραμματεία που δείχνουν ότι η *μάχαιρα* μπορούσε να σημαίνει είτε ψαλίδι είτε και ξυράφι για το κούρεμα τόσο ζώων όσο και ανθρώπων (βλ. π.χ. **Φ36**), αν και φαίνεται ότι προτιμητέος ήταν ο όρος *μαχαιρίς* (**Φ81**, **Φ111**, **Φ118**, **Φ150**).[33]

Ουσιαστικά η πρωιμότερη αναφορά της *μαχαίρας*, στην οποία προσδίδεται χρήση όπλου, γίνεται στον Ηρόδοτο, στα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ. Όμως και εδώ, παρά τη χρήση της *μαχαίρας* ως όπλου, δεν είναι καθόλου απαραίτητο αυτή να νοείται ως ξίφος, αφού και το μαχαίρι με τη σημερινή έννοια μπορεί να αποκτήσει χρήση όπλου. Στο **Φ23** επιχειρείται μία αυτοκτονία με τη *μάχαιραν* που παραδίδει ένας φύλακας σε έναν κρατούμενο. Έχουμε όμως κάθε λόγο να αντιληφθούμε τη *μάχαιραν* αυτή ως μαχαίρι και όχι ως ξίφος. Στο **Φ26** πάλι εννοείται ως μαχαίρι, αφού θα ήταν παράλογο να τύχαινε ο παις να έχει μαζί του ένα ξίφος, ενώ είναι λογικό να έχει ένα μαχαίρι. Στο **Φ24** ο Ηρόδοτος περιγράφει έναν ασυνήθιστο λαό, τους *Κόλχους*, που είχαν ως επικουρικό όπλο τις *μαχαίρας*. Πάλι δεν είναι καθόλου απαραίτητο να πρόκειται για ξίφη και όχι για μικρά μαχαίρια, που είχαν χρήση στον πόλεμο. Στο **Φ25** όμως περιγράφει την πολεμική

[32] Μπάκολα 2011, 37, σημείωση 10.
[33] Για *μαχαίρας* σχετικές με κουρά βλ. Χρηστίδης 2009, 258.

εξάρτυση Αιγυπτίων, όπου είχαν *μεγάλας μαχαίρας*. Εδώ εντοπίζεται η πρώτη σαφής πολεμική αναφορά της *μαχαίρας* και χαρακτηρίζεται μάλιστα ως μεγάλη, κάτι που δεν φαίνεται να είναι τυχαίο, αλλά πιθανώς δείχνει πως πρόκειται για απόπειρα του ιστορικού να ονομάσει το μονόκοπο ξίφος των Αιγυπτίων, δηλαδή όπλο που μορφολογικά αποτελεί ένα μαχαίρι μεγάλου μεγέθους. Παράλληλα, υπάρχουν χωρία που φαίνεται πως ο ιστορικός χρησιμοποιεί τον όρο και για μαχαίρια, σχετικά με τη θυσία και τη μαγειρική (**Φ27**).

Στα *Ἑλληνικὰ* του Ξενοφώντος, που αποτελούν τα αμέσως επόμενα χρονολογικά κείμενα, η *μάχαιρα* έχει πλέον πολύ συχνά σαφή πολεμική χρήση, ωστόσο σε τουλάχιστον δύο χωρία μπορεί να εντοπιστεί ο διαχωρισμός της από το ξίφος. Στο **Φ50** δεν είναι απόλυτα σαφές εάν είναι όπλο ή εργαλείο, καθώς οι *μάχαιραι* που αναφέρονται βρίσκονται κυρίως μαζί με εργαλεία (αξίνες, οβελούς κ.ά.), αλλά και με ξίφη. Η αναφορά τους ωστόσο στην ίδια πρόταση με τα ξίφη δείχνει ότι υπάρχει σαφώς διαφορά μεταξύ τους και ότι δεν είναι συνώνυμα. Στο **Φ51**, του ίδιου συγγραφέα, αναφέρονται ως όπλα του ιππικού, για το οποίο είναι κατάλληλα τα μονόκοπα ξίφη.[34] Ακόμα πιο σαφές γίνεται αυτό στο **Φ57**, όπου πάλι αναφέρονται μαζί *μάχαιραι* και *ξίφη*, ενώ επαινούνται οι πρώτες ως όπλο του ιππικού, καθώς είναι καταλληλότερες για κτυπήματα από ψηλά (στο ίδιο αναφέρονται μαζί και *κοπίδες*, ως συνώνυμο στην περίπτωση αυτή των *μαχαιρῶν*). Επίσης στο **Φ52** χρησιμοποιούνται για να τεμαχίσουν και να καταστρέψουν όπλα που είχαν λάβει από τους ηττημένους εχθρούς. Τόσο τα κτυπήματα πάνω από άλογα, όσο και η χρήση για κοπή ταιριάζουν σε αντικείμενα, τα οποία διαθέτουν μία κόψη και ικανό πλάτος λεπίδας, καθώς στόχος είναι το κτύπημα για κόψιμο και όχι το τρύπημα, που το προσφέρει το ξίφος, το οποίο είναι δίκοπο. Φαίνεται λοιπόν ότι στα κείμενα του Ξενοφώντος η *μάχαιρα* δηλώνει το μονόκοπο ξίφος, για το οποίο σήμερα δεν υπάρχει μία λέξη. Η *μάχαιρα* δήλωνε δηλαδή το αντικείμενο, το οποίο αποτελείτο από λαβή και μονόκοπη λεπίδα, το οποίο ανάλογα με το μέγεθός του μπορούσε να είναι είτε μαχαίρι είτε (μονόκοπο) ξίφος.[35] Άλλωστε δεν μπορεί να αποκλειστεί η ίδια *μάχαιρα*, άλλοτε να χρησιμοποιείτο για μη πολεμικούς σκοπούς ως μαχαίρι και άλλοτε για πολεμικούς ως ξίφος. Τέτοια θα μπορούσε να είναι η προαναφερθείσα *μάχαιρα* του Πηλέα. Την ίδια περίοδο, στα κείμενα του Πλάτωνος (**Φ58**), μαρτυρείται για πρώτη φορά και η γεωργική χρήση της *μαχαίρας*.

[34] Snodgrass 2003, 188.

[35] Το ίδιο φαίνεται και από τα υπόλοιπα χωρία του Ξενοφώντος όπου αναφέρονται *μάχαιραι*, αλλά για λόγους συντομίας και για το ότι δεν προσφέρουν επιπλέον στοιχεία δεν αναφέρονται εδώ.

Από τα τέλη του 5ου - αρχές του 4ου αιώνα π.Χ. και εξής, χρησιμοποιείται συστηματικά η *μάχαιρα* και ως μονόκοπο ξίφος, όπως φαίνεται από χωρίο από τον Κτησία (**Φ49**), το οποίο διασώζει ο Διόδωρος ο Σικελιώτης, όπου απαντά πάλι ως όπλο ιππικού, ενώ παράλληλα συνεχίζει να χρησιμοποιείται και ως μαχαίρι, όπως π.χ. φαίνεται από τον πρώτο λόγο *Κατὰ Ἀριστογείτονος* (**Φ60**) του Δημοσθένους στις αρχές του 4ου αιώνα π.Χ. Μία ακόμα ένδειξη ότι η *μάχαιρα* έχει μόνο μία κόψη μπορεί να εντοπισθεί σε απόσπασμα του Σκάμωνος (**Φ62**), όπου η *ἅρπη*, δηλαδή το δρεπάνι που είναι πάντοτε μονόκοπο, ορίζεται ως η καμπύλη *μάχαιρα* (δεν χρησιμοποιείται π.χ. το *ξίφος* ή το *ἐγχειρίδιο*, τα οποία είναι δίκοπα).

Όσον αφορά στο όπλο *μάχαιρα*, η διάκριση ξιφών-*μαχαιρῶν* συνεχίζει να υφίσταται και μέχρι τα μέσα του 2ου αιώνα π.Χ., όπως φαίνεται από απόσπασμα του Πολύβιου (**Φ75**), όπου πάλι χρησιμοποιούνται μαζί.[36] Ωστόσο, από δεύτερο απόσπασμα του ίδιου συγγραφέα (**Φ76**) φαίνεται ότι η *μάχαιρα* μπορεί πλέον να είναι και δίκοπη. Πρόκειται βέβαια για ένα ειδικό όπλο, το οποίο δεν υπήρχε στην Ελλάδα, την *ἰβηρικὴ μάχαιραν*, και μάλιστα διευκρινίζεται ότι οι *μάχαιραι* αυτές διαφέρουν από τις άλλες. Παρουσιάζοντας τη διπλή κόψη ως την ειδοποιό διαφορά από τις υπόλοιπες *μαχαίρας*, τις «κανονικές», φαίνεται ότι αυτές θα ήταν μονόκοπες. Ως δίστομη η *μάχαιρα* αναφέρεται για πρώτη φορά στη *Μετάφραση τῶν Ἑβδομήκοντα*, την αρχαιότερη από τις μεταφράσεις της Βίβλου, η οποία χρονολογείται μεταξύ 3ου αιώνα π.Χ. και 3ου αιώνα μ.Χ. Μέχρι τότε ο όρος δίστομος χρησιμοποιείται κυρίως για ποτάμια,[37] αλλά και πέλεκυ[38] και για ξίφος.[39]

Ο διαχωρισμός αυτός μεταξύ *μαχαίρας* και *ξίφους* φαίνεται ότι παύει να υφίσταται σταδιακά από το β΄ μισό του 2ου αιώνα π.Χ. Ο Διονύσιος ο Θραξ, ο οποίος θεωρείται ο πρώτος γνωστός γραμματικός της αρχαιότητας και έδρασε την περίοδο αυτή, στο εγχειρίδιο γραμματικής, *Τέχνη Γραμματικὴ* (**Φ77**), που συνέταξε, στον ορισμό της έννοιας του συνώνυμου σημειώνει ως συνώνυμα με τη *μάχαιρα*, το *ἄορ*, το *ξίφος*, τη *σπάθη* και το *φάσγανον*. Έκτοτε η λέξη *μάχαιρα* φαίνεται να χρησιμοποιείται -τουλάχιστον ορισμένες φορές- αδιακρίτως για το ξίφος και μάλιστα το ότι η *μάχαιρα* και το *ξίφος* είναι πολυώνυμα ή συνώνυμα αναπαράγεται πολλές φορές στους αιώνες που ακολούθησαν από λεξικογράφους και σχολιαστές. Ως πολυώνυμα και συνώνυμα αναφέρονται από τον Αίλιο Θέοντα (**Φ110**), τον 1ου αιώνα μ.Χ., από τον *Ανώνυμο Σεγουηριανό*

[36] Τα πρώτα βιβλία του Πολυβίου συγγράφηκαν κατά τα μέσα του 2ου αιώνα π.Χ. (Paton κ.ά. 2010, xvi).
[37] Εκαταίος 195.4: *ἐξίησι δὲ δίστομον ἔχων τὸ ῥεῖθρον ἐς τὴν λεγομένην Μαιῶτιν ἐς τὸν Κιμμερικόν τε Βόσπορον*.
[38] Ευριπίδης, απόσπασμα 530.5: *πελέκεως δὲ δίστομον*.
[39] Ευριπίδης, *Ἑλένη* 983: *πρὸς ἦπαρ ὥσαι δίστομον ξίφος τόδε*.

(**Φ155**), τον 3ο αιώνα μ.Χ., από τον Ησύχιο (**Φ171, Φ175)**, τον 5ο αιώνα μ.Χ., από τον Σιμπλίκιο (**Φ177**), τον Ιωάννη τον Φιλόπονο (**Φ178**) και τον σχολιαστή Ηλία (**Φ179**), τον 6ο αιώνα μ.Χ., από τον Στέφανο τον Αλεξανδρέα (**Φ180**), τον 7ο αιώνα μ.Χ., από τον Ιωάννη Σαρδιανό (**Φ184**), τον 9ο αιώνα μ.Χ., στο Λεξικό της Σούδας (**Φ187**), τον 10ο αιώνα μ.Χ., και στο Γουδιανό Ετυμολογικό (**Φ195**)**,** τον 11ο αιώνα μ.Χ.

Ωστόσο, αυτό δεν συμβαίνει πάντοτε και φαίνεται ότι δεν αποτέλεσε τον κανόνα. Τον 1ο αιώνα π.Χ., ο Διόδωρος ο Σικελιώτης αναφέρει μαζί *μάχαιρα* και *ξίφος* (όπως και ο Ξενοφών), ως προφανώς δύο διαφορετικά όπλα (**Φ83**), ενώ σε άλλο μέρος (**Φ82**) διασώζει το προαναφερθέν χωρίο του Κτησία (**Φ49**), όπου η *μάχαιρα* αναφέρεται σαφώς ως όπλο του ιππικού. Στη *Ρωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία* (**Φ86**), που χρονολογείται στο β΄ μισό του 1ου αιώνα π.Χ., ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς αναφέρει *μάχαιραι κοπίδες ὑπερμήκεις*, που δείχνουν και πάλι ότι ο ρόλος τους είναι τα κτυπήματα για κόψιμο και όχι διάτρηση, όπως των ξιφών. Στον 1ο αιώνα π.Χ. - 1ο αιώνα μ.Χ., συνέγραψε και ο Αριστόνικος, ο οποίος, όπως σημειώθηκε παραπάνω, παρατήρησε τη σύγχυση που επικρατούσε στην ορολογία, τουλάχιστον στην εποχή του. Τον 1ο αιώνα μ.Χ., στο *Ὀνομαστικὸν* του Ιούλιου Πολυδεύκη, αναφέρονται μαζί *ξίφος* και *μάχαιρα*, σε κατάλογο όπλων (**Φ129**) αλλά η δεύτερη περιλαμβάνεται και σε κατάλογο μαγειρικών σκευών (**Φ130**). Το ίδιο συμβαίνει κατά τον 2ο αιώνα μ.Χ., όπου ο Πλούταρχος στον *Βίο του Κικέρωνος* (**Φ101**) αναφέρει επίσης μαζί *ξίφη* και *μαχαίρας*, κάτι που υποδηλώνει ότι διάκριση συνεχίζει να υφίσταται. Στα *Ὀνειροκριτικὰ* (**Φ137**) ο Αρτεμίδωρος γράφει ότι εάν κανείς δει στον ύπνο του *μάχαιρα* ή *ξίφος*, τότε αυτό σημαίνει το ίδιο πράγμα, ωστόσο ο διαχωρισμός τους, δείχνει πως πρόκειται για δύο διαφορετικά είδη αντικειμένων.

Μία μαρτυρία, πιθανώς του 3ου αιώνα μ.Χ., από τον Τίμαιο τον Σοφιστή, συντάκτη ενός ειδικού λεξικού για τα κείμενα του Πλάτωνος (**Φ161**), δείχνει ότι η κύρια χρήση του όρου *μάχαιρα* ήταν αυτή του μαχαιριού και όχι του ξίφους, η οποία θα ήταν δευτερεύουσα: Γράφοντας ότι *μαχαίρας* δεν καλούσαν μόνο τις μαγειρικές, αλλά και τα ξίφη, υποδηλώνει ότι κατά την εποχή του η *μάχαιρα* χρησιμοποιείτο ως μαγειρικό εργαλείο, δηλαδή ως μαχαίρι, αλλιώς δεν θα προέκυπτε και η ανάγκη να δηλώσει ότι στο παρελθόν, και συγκεκριμένα στα χρόνια του Πλάτωνος, η λέξη *μάχαιρα* δήλωνε και το ξίφος.

1.1.2. *Ξιφομάχαιρα*

Πρόκειται για σύνθετο όρο, αποτελούμενο από το *ξίφος* και τη *μάχαιραν*, που είναι δυσερμήνευτος, καθώς και τα δύο συνθετικά του μπορούν να δηλώσουν το ξίφος (μονόκοπο και δίκοπο αντίστοιχα, όπως φάνηκε παραπάνω). Ο Ιούλιος Πολυδεύκης γράφει ρητά ότι η *ξιφομάχαιρα* είναι η μεγάλη *μάχαιρα* (**Φ132**), παραπέμποντας στο έργο *Καπηλίδες* του Θεόπομπου (**Φ42**) (5ος αιώνας π.Χ.), ενώ το ίδιο σημειώνει και ο Ησύχιος (**Φ174**) τον 5ο αιώνα μ.Χ. Στο απόσπασμα του Θεόπομπου φαίνεται ότι η *ξιφομάχαιρα* είχε πολεμική χρήση, ωστόσο οι σωζόμενες αναφορές του όρου είναι ελάχιστες για να μπορεί να αποκλεισθεί το ενδεχόμενο να είχε και άλλες χρήσεις, εκτός της πολεμικής. Το βέβαιο είναι ότι το συνθετικό *ξίφος* την προσδιόριζε ως προς το μέγεθος. Το ότι προσδιόριζε τον όρο και ως προς την ιδιότητα (πολεμική) είναι πολύ πιθανό, αλλά δεν μπορεί να αποδειχθεί. Στα σχόλια στον Αριστοφάνη (**Φ202**) αναφέρεται ότι ο κωμικός αποκαλούσε τις *ξιφομομαχαίρας* και ως *δρεπανομαχαίρας*. Το χωρίο αυτό δείχνει ότι το πρώτο συνθετικό πάλι προσδιορίζει το μέγεθος του αντικειμένου, καθώς το δρεπάνι είχε πολεμική συνάφεια πολύ σπανιότερα από ότι το ξίφος.

1.1.3. *Μαχαίριον, μαχαιρὶς*

Με τον όρο *μαχαίριον* δηλωνόταν η μικρή *μάχαιρα*, δηλαδή το μικρό μαχαίρι. Αυτό είναι εμφανές από πλήθος κειμένων, όπως π.χ. από απόσπασμα του Μενάνδρου (**Φ67**) και του Ποσειδωνίου (**Φ79**). Στους κλασικούς όμως χρόνους το *μαχαίριον* φαίνεται πως είχε ως επί το πλείστον ιατρική-χειρουργική χρήση. Αναφέρεται πολύ συχνά στα κείμενα του Ιπποκράτους (βλ. π.χ. (**Φ43-45**) και του Κτησία (**Φ46-48**), ενώ ως *ἰατρικὸν* χαρακτηρίζει το *μαχαίριον* και ο Αριστοτέλης (**Φ59**), δηλώνοντας το χειρουργικό εργαλείο που ουσιαστικά είναι ένα πολύ μικρό μαχαίρι, κατάλληλο για ιατρική χρήση. Αργότερα, στον 2ο αιώνα μ.Χ. και στα κείμενα του Γαληνού απαντά και ο όρος *μαχαιρίδι*, ως *ὀξυβελεῖ*, *στηθοειδεῖ* και *προκίδι*, για να δηλωθούν ξεχωριστά ιατρικά εργαλεία (**Φ114**). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει χωρίο του Ιούλιου Πολυδεύκη (**Φ134**)**,** που αναφέρει ότι βρήκαν σε δημοπρασία *μαχαίρια ἐλεφάντινα καὶ μαχαίρια κεράτινα*. Αν και θα μπορούσε να υποτεθεί ότι ως ελεφάντινες εννούνται μόνο οι λαβές τους, στην αρχαία ελληνική γραμματεία δεν φαίνεται να υπάρχει παράδειγμα χρήσης του επιθέτου *ἐλεφάντινος* ως προσδιορισμού αντικειμένου, με σκοπό να προσδιοριστεί μόνο ένα μέρος του και όχι το

αντικείμενο συνολικά.[40] Συνεπώς φαίνεται πιθανότερο να πρόκειται πράγματι για ελεφάντινα μαχαίρια.[41]

Το *μαχαίριον* χρησιμοποιείται την ίδια περίοδο από τον Λουκιανό ως εργαλείο κουράς (**Φ116**), ωστόσο ο προτιμητέος όρος καθ΄ όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας ήταν η *μαχαιρίς,* η οποία χρησιμοποιείται ως τέτοιο από τον Λουκιανό (**Φ117**), αλλά και από προγενέστερους συγγραφείς, με την πρώτη αναφορά να σημειώνεται ήδη σε απόσπασμα του Ευπόλεως (**Φ22**), τον 5ο αιώνα π.Χ. Τις *μαχαιρίδες* διακρίνει μάλιστα σαφώς από τις *μαχαίρας* ο Αίλιος Ηρωδιανός[42] (**Φ118**), χαρακτηρίζοντας ως εργαλεία των κουρέων τις πρώτες και των μαγείρων τις δεύτερες. Το *μαχαίριον* χρησιμοποιείται από τα τέλη του 2ου αιώνα μ.Χ. και ως εργαλείο για γεύμα (**Φ146**), ωστόσο σπανιότατα. Σε μία μοναδική περίπτωση, σε κείμενο του Ξενοφώντος (**Φ53**), το *μαχαίριον* έχει πολεμική χρήση και δηλώνει το μικρό μαχαίρι. Γενικά ο όρος δεν ήταν σε συνήθη χρήση κατά την αρχαιότητα και οι περισσότερες μεταγενέστερες αναφορές του προέρχονται από εκκλησιαστικά κείμενα. Βάσει των γνωστών πηγών φαίνεται πως κανένας από τους δύο όρους δεν χρησιμοποιήθηκε στην αρχαιότητα σε σχέση με την τέλεση της λατρείας, είτε επρόκειτο για θυσία είτε για γεύμα.

1.1.4. *Κοπὶς*

Οι πρώτες αναφορές του όρου εντοπίζονται τον 5ο αιώνα π.Χ. σε τραγωδίες του Σοφοκλή, στην *Ἀντιγόνη* (**Φ14**) και σε απόσπασμα από χαμένο έργο αντίστοιχα (**Φ13**), όπου φαίνεται μεν ότι ίσως πρόκειται για μαχαίρια, ο ποιητικός όμως χαρακτήρας των έργων δεν επιτρέπει την ακριβή ταύτιση των αντικειμένων. Σαφής είναι ωστόσο η -αμέσως επόμενη χρονολογικά- χρήση της *κοπίδος* ως μαχαιριού στην *Ἠλέκτρα* του Ευριπίδη (**Φ20**). Οι *κοπίδες* χαρακτηρίζονται ως μαγειρικές σε όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας, ξεκινώντας από τον Αριστοφάνη (**Φ35**), ενώ ο χαρακτηρισμός αυτός συνεχίζει να τις προσδιορίζει και στον 1ο αιώνα π.Χ., όπως φαίνεται από κείμενο Διονύσιου του Αλικαρνασσέως (**Φ88**), του Στράβωνος (**Φ95**), μεταγενέστερα, και του Πλουτάρχου (**Φ106**), τον 2ο αιώνα μ.Χ. Συχνά αναφέρεται ως εργαλείο που βρίσκεται σε

[40] Το παραπάνω προέκυψε μετά από αναζήτηση του όρου ἐλεφάντινος στο *TLG*. Το ίδιο ζήτημα υπάρχει και σε δύο επιγραφικά κείμενα (**E7**, **E8**).
[41] Βλ. παρακάτω σελ. 531-532.
[42] Δεν είναι σαφές εάν ο συγγραφέας είναι πράγματι ο Αίλιος Ηρωδιανός ή ο συμβατικά αποκαλούμενος Ψευδο-Ηρωδιανός. Ισχύει για όλες τις αναφορές του συγγραφέα στην παρούσα διατριβή.

κρεοπωλείο, όπως π.χ. σε κείμενα του Διόδωρου του Σικελιώτη (**Φ84**) και του Διονύσιου του Αλικαρνασσέως (**Φ87**).

Παράλληλα, από τον 5ο αιώνα π.Χ. φαίνεται πως η *κοπὶς* χρησιμοποιείται και ως όπλο. Στην *Κύρου Παιδεία* του Ξενοφώντος χρησιμοποιείται ως όπλο και έχει μάλιστα ακριβώς τη θέση που είχε χρησιμοποιηθεί ο όρος *μάχαιρα* σε άλλο σημείο του ίδιου έργου (πρβλ. το **Φ54** με το **Φ55**), ενώ ως όπλο χρησιμοποιείται ξανά στο ίδιο έργο (**Φ56**). Ως συνώνυμα χρησιμοποιούνται από τον ίδιο συγγραφέα και στο **Φ57**, όπως σημειώθηκε και παραπάνω. Ο όρος *κοπὶς* φαίνεται να χρησιμοποιείται αρκετά σπανιότερα από τη *μάχαιρα* και θα περάσουν αρκετοί αιώνες για να εντοπισθεί ξανά η χρήση του όρου ως όπλου. Ως επικουρικό όπλο, *παραξιφίς*, χρησιμοποιείται για πρώτη φορά από τον Ποσειδώνιο (**Φ80**), στον 2ο-1ο αιώνα π.Χ., και στη συνέχεια από τον Στράβωνα (**Φ94**) (ως παραξιφὶς χαρακτηρίζεται επίσης η *μάχαιρα* (**Φ96**)). Τέλος, χρήση όπλου έχει και στον Πλούταρχο (**Φ104**).

Από τον 5ο αιώνα π.Χ., με τον όρο *κοπὶς* αναφέρεται για πρώτη φορά σε απόσπασμα του Ευπόλιδος (**Φ21**) μία εορτή των Λακεδαιμονίων, η οποία απαντά πολλές φορές έκτοτε. Σε απόσπασμα από τον Φιλόξενο (**Φ92**) τεκμηριώνεται για πρώτη φορά τον 1ο αιώνα π.Χ. το αναμενόμενο, ότι η *κοπὶς* προέρχεται από το ρήμα κόπτω, το οποίο επαναλαμβάνεται και από τον Γεώργιο τον Χοιροβοσκό (**Φ183**), τον 9ο αιώνα μ.Χ., όπου προστίθεται η πληροφορία ότι η *κοπὶς* είναι η *μάχαιρα*, κάτι που επαναλαμβάνεται και στο λεξικό της Σούδας (**Φ191**).

Από τα παραπάνω παραδείγματα αναφορών της *κοπίδος* στην αρχαία ελληνική γραμματεία προκύπτει ότι η λέξη χρησιμοποιείται ακριβώς όπως και η *μάχαιρα* (με εξαίρεση τη Λακεδαιμονική γιορτή που είναι διαφορετική περίπτωση), άλλοτε δηλαδή ως μαχαίρι και άλλοτε ως ξίφος, με έμφαση στην ιδιότητά της στο κόψιμο, ενώ εν τέλει στη Σούδα αναφέρονται ως συνώνυμα. Το ίδιο φαίνεται και από την αναφορά της *κοπίδος* από τον Ιούλιο Πολυδεύκη, τόσο ως θυσιαστήριου (**Φ135**) και μαγειρικού εργαλείου (**Φ130**), όσο και ως όπλου (**Φ129**).

Από το παραπάνω πρώτο επίπεδο ανάγνωσης θα μπορούσε να υποτεθεί ότι η *κοπὶς* ήταν συνώνυμη της *μαχαίρας*. Ωστόσο, η αναζήτηση σε περαιτέρω βάθος ορισμένων κειμένων δείχνει ότι δεν ισχύει ακριβώς το παραπάνω, αλλά ότι υπάρχουν ορισμένες διαφορές. Στον 5ο αιώνα π.Χ., στον *Κύκλωπα* (**Φ17**) του Ευριπίδη αναφέρονται μαζί *κοπίδες* και *μάχαιραι*, ως εργαλεία μαγειρικής που προστάζει ο Κύκλωπας να του φέρουν. Ακόμα πιο διαφωτιστικό είναι απόσπασμα

από την *Ἠλέκτρα* (**Φ20**) του ίδιου ποιητή. Ενώ ο Αίγισθος πραγματοποιεί τη θυσία και ανοίγει το θύμα με μαχαίρι που αναφέρεται ως *σφαγίδα*, ο Ορέστης ζητά να χρησιμοποιήσει για τον τεμαχισμό του σφαγίου, *κοπίδα*. Τον 1ο αιώνα π.Χ., σε κείμενο του Διονύσιου του Αλικαρνασσέως (**Φ89**), οι *κοπίδες* φαίνεται να προσδιορίζουν τις *μαχαίρας*.

Παρουσιάζονται επομένως ορισμένες σημαντικές διαφορές: α) η *κοπὶς* εμφανίζεται πολύ υστερότερα από τη *μάχαιραν*, μόλις τον 5ο αιώνα π.Χ., β) δεν χρησιμοποιείται ποτέ για τέλεση θυσίας, παρά μόνο για τεμαχισμό, γ) χρησιμοποιείται πολύ συχνά σε πλαίσιο κρεοπωλείου (όπου βασική δουλειά είναι ο τεμαχισμός του κρέατος), δ) απαντά μαζί με άλλα εργαλεία που αναφέρονται ως *δορίδες* (**Φ68**, **Φ144**) και ως *σφαγίδες* (**Φ20**, **Φ136**) και ε) χρησιμοποιείται (έστω και ύστερα και σε πολεμικό πλαίσιο) για να προσδιορίσει μία *μάχαιραν*. Είναι λοιπόν εμφανές ότι η *κοπίς* είχε πολύ συγκεκριμένη χρήση, αυτή του τεμαχισμού. Δεδομένου ότι προσδιορίζει μάλιστα σε ένα κείμενο την *μάχαιρα*, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι στην αφετηρία της -παρόλο που η μαρτυρία αυτή είναι αρκετά ύστερη- ξεκίνησε ως η *κοπὶς μάχαιρα* και στη συνέχεια παρέμεινε μόνο ως *κοπίς*. Ο M. Croop στη μετάφραση της Ηλέκτρας αποδίδει εύστοχα την *κοπίδα* ως «cleaver».[43] Η κοντινότερη νεοελληνική απόδοση θα ήταν ο μπαλτάς, ο οποίος όμως έχει τετράπλευρο σχήμα, σχεδόν παραλληλόγραμμο, κάτι που όπως θα φανεί στα επόμενα κεφάλαια, δεν ισχύει στις αρχαίες *κοπίδας*. Ουσιαστικά, στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και η C. Parnell, καθώς υποστηρίζει η *κοπὶς* ορίζει το καμπύλο μαχαίρι, ενώ η *μάχαιρα* γενικά το μαχαίρι.[44]

1.1.5. *Κόπανον*

Ο όρος είναι ομόριζος με την *κοπίδα*, αλλά αρκετά σπανιότερος από αυτήν. Απαντά για πρώτη φορά στις *Χοηφόρους* του Αισχύλου (**Φ12**), όπου το κείμενο και ειδικά το επίθετο *ἀνδροδαΐκτων* δείχνουν σαφώς ότι πρόκειται για όπλο/εργαλείο που χρησιμοποιήθηκε για δολοφονία. Οι υπόλοιπες αναφορές χρονολογούνται στο σύνολό τους από τον 1ο αιώνα μ.Χ. και ύστερα, παρέχουν όμως σαφή τεκμηρίωση για την ετυμολογία του όρου. Στα κείμενα του Αίλιου Ηρωδιανού (**Φ119**), τον 2ο αιώνα μ.Χ., του Ωρίωνος του Θηβαίου (**Φ168**), τον 5ο αιώνα μ.Χ., το Ετυμολογικό Γουδιανό (**Φ196**), τον 11ο αιώνα μ.Χ., και το Μέγα Ετυμολογικόν (**Φ201**), τον 12ο αιώνα μ.Χ. δηλώνεται σαφώς ότι το *κόπανον* προκύπτει από το κόπτω. Ο συνδυασμός του κειμένου του Αισχύλου με τις υστερότερες ετυμολογίες δείχνει ότι πρόκειται για εργαλείο που κόβει, όπως

[43] Croop 1988, 156.
[44] Parnell 2013α, 195.

ακριβώς δηλαδή και η *κοπίς*, συνεπώς έχουμε κάθε λόγο να θεωρούμε τους δύο όρους συνώνυμους.[45] Δεν πρέπει να υπάρχει σύγχυση με το *κοπανίζω*,[46] το οποίο εμφανίζεται αρκετά υστερότερα, στην Παλαιά Διαθήκη και τους *Κυρανίδες*, τον 1ο-2ο αιώνα μ.Χ.

1.1.6. *Σφαγίς*

Ο όρος *σφαγίς* είναι ακόμα σπανιότερος. Αναφέρεται πρώτη φορά το 413 π.Χ. στην *Ἠλέκτρα* του Ευριπίδη (**Φ20**), που όπως προαναφέρθηκε έχει τον ρόλο να σφάξει, να θυσιάσει δηλαδή το θύμα. Τον ίδιο ακριβώς ρόλο έχουν οι *σφαγίδες* σε χωρίο του Διονύσιου του Αλικαρνασσέως, τον 1ου αιώνα π.Χ., όπου περιγράφονται οι ελληνικές θυσίες (**Φ90**). Ο Βαλέριος Βαβρίας (**Φ139**), τον 2ο αιώνα μ.Χ., αναφέρει *σφαγίδας μαχαίρας βουδόρους νεοσμήκτους*. Από τα συμφραζόμενα του αισώπειου μύθου είναι σαφές ότι οι *μάχαιραι* αυτές προορίζονται για σφαγή ταύρου, ενώ φαίνεται ότι η *σφαγὶς* εδώ προσδιορίζει τη *μάχαιρα*, όπως ακριβώς σημειώθηκε παραπάνω για την *κοπίδα*.[47] Τέλος, στη Σούδα (**Φ192**) αναφέρεται ως *σφαγὶς* και *σφαγίδιον*, το μαχαίρι των μαγείρων. Τα δύο αρχαιότερα κείμενα αποδεικνύουν ότι σημαίνει αυτό που δηλώνει και η ετυμολογία της λέξης, το μαχαίρι δηλαδή που είναι κατάλληλο για σφαγή. Η αναφορά της Σούδας συμπνέει με την παραπάνω ερμηνεία, καθώς οι μάγειροι ήταν συχνά επιφορτισμένοι και με τη σφαγή των θυμάτων/ζώων, ενώ δεν πρέπει για ακόμα μία φορά να παραβλεφθεί η ύστερη χρονολόγηση του λεξικού.

1.1.7. *Δορίς*

Η πρώτη αναφορά *δορίδος* σώζεται στο προαναφερθέν κωμικό απόσπασμα του Ανάξιππου (**Φ68**), που χρονολογείται τέλη 4ου - αρχές 3ου αι. π.Χ., [48] μαζί με άλλα μαγειρικά σκεύη, ενώ η επόμενη αναφορά τους γίνεται από τον Καλλίμαχο (**Φ69**), λίγο υστερότερα μέσα στον 3ο αιώνα π.Χ. Στον Ησύχιο (**Φ173**)**,** τον 5ο αιώνα μ.Χ., και το Μέγα Ετυμολογικόν (**Φ199**), τον 12ο αιώνα μ.Χ., αναφέρονται έτσι οι μαγειρικές *μάχαιραι* που χρησιμοποιούνται για την εκδορά του θύματος.

[45] Garvie 2017, 281-282, 288.
[46] Όπως συμβαίνει ενίοτε, βλ. παρακάτω σελ. 83.
[47] Ο B. Perry (1965, 125) στην έκδοση *LOEB* τα μεταφράζει ως μεγάλα μαχαίρια τεμαχισμού και μαχαίρια μπριζόλας. Ωστόσο, η μετάφραση αυτή δεν είναι ακριβής, καθώς τόσο το *σφαγίδας* όσο και το *βουδόρους* λειτουργούν ως προσδιορισμοί στο *μάχαιρα*.
[48] Το απόσπασμα διασώζει ο Αθήναιος **(Φ144**).

1.1.8. Άλλοι όροι

Πολύ σπανιότερα η *μάχαιρα* μπορούσε να δηλωθεί και με τον όρο *αἶμα,* ωστόσο η μόνη γνωστή χρήση του όρου απαντά στην *Ἠλέκτρα* του Σοφοκλή (**Φ15**), πληροφορία την οποία διασώζει ο Ησύχιος (**Φ169**). Ο όρος *μαγίς*, επίσης σώζεται μόνο από ύστερους λεξικογράφους, π.χ. στη *Συναγωγὴ λέξεων χρησίμων* (**Φ181**) και τη Σούδα (**Φ186),** ενώ χρησιμοποιείτο κυρίως με την έννοια του αρτοσκευάσματος, παρά αυτήν του μαχαιριού. Η *πηκτὶς* (**Φ190**) και η *πανδούρα* (**Φ189**) αναφέρονται στη Σούδα ως μαχαίρια τεμαχισμού, αλλά απαντούν και αυτά κυρίως με την άλλη σημασία τους, που είναι αυτή του πνευστού μουσικού οργάνου. Ο όρος *κνῆστις* - *τυρόκνηστις* - *τυρόκνη* επίσης φέρεται να χρησιμοποιείται ως μαχαίρι, ωστόσο πρέπει να αποτελεί μεταγενέστερη παρανόηση, καθώς αναφέρεται μεν ως *μάχαιρα* από αρκετές πηγές από τον 2ο αιώνα μ.Χ. και ύστερα (**Φ121, Φ193**), ωστόσο όσες από αυτές παρέχουν περισσότερες λεπτομέρειες για τη μορφή της καθιστούν σαφές ότι πρόκειται για τρίφτη τυριού (**Φ112**, **Φ176**, **Φ197**). Η *καινίς*, από το ρώημα *καίνω*, το οποίο σημαίνει επίσης κόπτω, απαντά ως *μάχαιρα* μόλις τον 2ο αιώνα μ.Χ. στον Αίλιο Ηρωδιανό (**Φ120**) και φαίνεται να μην ήταν σε καθόλου συχνή χρήση κατά την αρχαιότητα.

Σύνοψη ορολογίας

Από την παραπάνω εξέταση των γραμματειακών πηγών, στις οποίες αναφέρεται ο όρος *μάχαιρα*, προκύπτει ότι μέχρι και το τέλος των αρχαϊκών χρόνων η *μάχαιρα* απέδιδε ακριβώς την έννοια του σημερινού μαχαιριού. Από το τέλος του 5ου αιώνα π.Χ. απέκτησε και την έννοια του ξίφους, το οποίο είναι κατασκευασμένο ώστε να χρησιμοποιείται για να προκαλεί κτυπήματα κοπής και όχι για να διατρυπά τον εχθρό. Τέτοιου είδους ξίφη είναι τα μονόκοπα.[49] Η εξίσωση *μαχαίρας*-*ξίφους* μαρτυρείται για πρώτη φορά στα τέλη του 2ου αιώνα π.Χ. (**Φ77**), μία στον 1ο αιώνα μ.Χ. (**Φ110**) και μία στον 3ο (**Φ155**), ενώ όλα τα υπόλοιπα κείμενα, στα οποία οι δύο όροι εξισώνονται, είναι λεξικογραφικά και πολύ ύστερα για να θεωρηθούν αξιόπιστα ως προς τις λεπτομέρειες, καθώς χρονολογούνται από τον 5ο έως και τον 10ο αιώνα μ.Χ. Καθώς μάλιστα στο διάστημα μέχρι και τον 3ο αιώνα μ.Χ. υπάρχουν σαφείς ενδείξεις ότι πρόκειται για δύο διαφορετικά αντικείμενα, η απόλυτη εξίσωση *ξίφους* και *μαχαίρας* πρέπει να απορριφθεί ως μεταγενέστερη παρανόηση. Λαμβάνοντας υπόψιν τα παραπάνω και αναλογιζόμενοι και την αποσπασματικότητα-

[49] Snodgrass 1964, 100, 112.

τυχαιότητα των σωζόμενων κειμένων μπορούμε να καταλήξουμε στην εξής γενίκευση, η οποία έχει όμως καθολική ισχύ. Ως *μάχαιρα* μπορεί να ορισθεί το εργαλείο, το οποίο διαθέτει λαβή και λεπίδα με κόψη στη μία μόνο πλευρά, και λειτουργία της είναι το κόψιμο: ανάλογα με το μέγεθος και την ακριβή μορφή της θα μπορούσε να αποτελεί είτε το σημερινό μαχαίρι είτε το μονόκοπο ξίφος. Συνεπώς, μπορούμε να δεχτούμε μία φράση που επαναλαμβάνεται πολύ συχνά στη γραμματεία, ότι το έργο της *μαχαίρας* είναι το *τέμνειν* (**Φ74**, **Φ113**, **Φ158**, **Φ159**). Η *μάχαιρα* ήταν λοιπόν ο κύριος όρος σε χρήση κατά την αρχαιότητα, που δήλωνε το μαχαίρι, ωστόσο δεν ήταν ο μόνος.

Η *κοπὶς*, με αφετηρία την *κοπίδα μάχαιρα*, όπως και σπανιότερα το *κόπανον*, φάνηκε ότι ήταν μία εξειδικευμένη *μάχαιρα* κοπής, ενώ αντίστοιχα το ίδιο μπορεί να συναχθεί και για την *σφαγίδα* (*μάχαιρα* σφαγής), με αφετηρία τη *σφαγίδα μάχαιραν* και τη *δορίδα* (*μάχαιρα* εκδοράς), με αφετηρία τη *δορίδα μάχαιρα*. Το ότι οι παραπάνω όροι ήταν αναπτυγμένοι στην αρχαιότητα είναι σημαντικό, διότι δείχνει ότι υπήρχαν εξειδικευμένα μαχαίρια για κάθε εργασία, η *σφαγὶς* για τη σφαγή, η *κοπὶς* για τον τεμαχισμό, η *δορὶς* για την εκδορά και η *μαχαιρὶς* και η *κουρὶς* (ίσως από το κουρίς *μάχαιρα*) για την κουρά. *Μάχαιραι, δορίδες* και *κοπὶς* αναφέρονται μάλιστα όλες μαζί στην ίδια πρόταση από τον Ιούλιο Πολυδεύκη (**Φ130**). Στον κατάλογο των μαγειρικών σκευών αναφέρει ξεχωριστά *κοπίδα, μαχαίρας, δορίδας* και *τυρόκνηστιν*. Από την διακριτή απαρίθμηση προκύπτει ότι πρόκειται για διαφορετικού είδους μαχαίρια. Η *δορὶς* αναφέρεται ότι προορίζεται για την εκδορά. Δεν προσδιορίζεται κάποια διαφορά μεταξύ *κοπίδος* και *μαχαίρας*. Είναι ενδιαφέρον ωστόσο ότι παρατίθεται μόνο μία *κοπίς*, ενώ πολλές *μάχαιραι*. Είναι τυχαίο ή μήπως όντως ήταν σύνηθες να έχουν μόνο ένα πολύ μεγάλο μαχαίρι τεμαχισμού; Προς το δεύτερο συνηγορεί ο όρος *ἐπικόπανον* ως συνώνυμο του *ἐπίξηνου* αυτή τη φορά, ως πάγκου προφανώς σχετικού με την κοπή και όχι με τον κοπανισμό.[50]

Η ύπαρξη βέβαια εξειδικευμένων μαχαιριών δε σημαίνει ότι δεν υπήρχαν και μαχαίρια γενικής χρήσης, που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για περισσότερες από μία διαδικασίες, ίσως και για όλες. Τα μαχαίρια αυτά αναφέρονται με τον γενικό όρο *μάχαιρα*. Το παραπάνω προκύπτει από τη συντριπτικά συχνότερη χρήση της λέξης *μάχαιρα* για όλες τις παραπάνω ενέργειες, συγκριτικά με τις πολύ λιγότερες αναφορές των υπόλοιπων. Όλοι οι παραπάνω όροι είχαν συνάφεια με την ευρύτερη διαδικασία της θυσίας. Από την άλλη ο όρος *μαχαίριον* δήλωνε το πολύ

[50] Garvie 2017, 288.

μικρό μαχαίρι και είχε ως επί το πλείστον ιατρικό ρόλο, η *μαχαιρὶς* ήταν εργαλείο κουράς και η *ξιφομάχαιρα* δήλωνε το πολύ μεγάλο μαχαίρι. Από τα παραπάνω τεκμηριώνεται και η επιλογή της χρήσης του όρου *Μάχαιρα* στον τίτλο της παρούσας μελέτης.

1.2. Χρήσεις

Στο παρόν υποκεφάλαιο, το οποίο οργανώνεται θεματικά, εξετάζονται κατά κύριο λόγο τα κείμενα που μας επιτρέπουν να αντλήσουμε πληροφορίες για τη χρήση των μαχαιριών στην αρχαία ελληνική λατρεία. Τα θέματα ταξινομούνται, ξεκινώντας από το τελετουργικό της θυσίας και ακολουθώντας -όσο αυτό είναι δυνατόν- τα στάδιά της, ενώ εξετάζονται επιμέρους τελετουργικές πράξεις (προσευχή, χορός, αναθήματα), οι οποίες άλλοτε μπορεί να σχετίζονται με τη θυσία και άλλοτε όχι. Στη συνέχεια δίδεται έμφαση σε μύθους και τελετουργικά που παρέχουν ψήγματα πληροφοριών για την τεκμηρίωση της ύπαρξης τελετουργικής απόρριψης, ενώ ακολουθούν χωρία σχετικά με τη μη επίσημη λατρεία και τη μαγεία. Συμπληρωματικά, εξετάζονται χωρία -όχι απαραιτήτως άμεσα συναφή με τη λατρεία- που αναφέρονται στην κατασκευή και το ακόνισμα του μαχαιριού, αφού εμπεριέχουν πληροφορίες, οι οποίες αποδεικνύονται απαραίτητες και χρησιμοποιούνται σε μεγάλο βαθμό στη σύνθεση και τα συμπεράσματα της διατριβής.

1.2.1. *Εὔχεσθαι*-Προσευχή

Παρόλο που συχνά οι αρχαιολογικές μελέτες τείνουν να παραβλέπουν την ύπαρξή της, καθώς δεν αφήνει υλικά κατάλοιπα, η προσευχή συνόδευε κατά κανόνα κάθε τελετουργία.[51] Εκ πρώτης όψεως φαίνεται να μην υπάρχει καμία σχέση μεταξύ προσευχής και μαχαιριού. Μία νύξη όμως για την ύπαρξη της σχέσης αυτής μπορεί να εντοπισθεί στο έργο του Φλάβιου Φιλόστρατου, *Τὰ ἐς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον* (**Φ149**), που χρονολογείται στο α΄ μισό του 3ου αιώνα μ.Χ. Στο εισαγωγικό πρώτο κεφάλαιο σκιαγραφείται πολύ σύντομα ο Πυθαγόρας, με έμφαση στην πλήρη αποχή από τα ζωικά προϊόντα, καθώς και την απόρριψη της θυσίας των ζώων.[52] Στο πλαίσιο αυτό σημειώνεται ότι ο Πυθαγόρας αρνείται να προσευχηθεί έχοντας το βλέμμα του στο μαχαίρι της θυσίας. Φαίνεται λοιπόν ότι το μαχαίρι θα μπορούσε να αποτελεί το επίκεντρο της εστίασης του θεάματος για τους πιστούς -τουλάχιστον όσους βρίσκονταν αρκετά κοντά για να μπορούν να έχουν

[51] Burkert 1993α, 170.
[52] Flinterman 2009, 155-157.

οπτική επαφή- την ώρα της προσευχής πριν τη θυσία.[53] Η αναφορά δεν μπορεί να χρονολογηθεί με ακρίβεια, καθώς γράφηκε μεν τον 3ο αιώνα μ.Χ., ωστόσο η εποχή, στην οποία αναφέρεται είναι αυτή του Πυθαγόρα, δηλαδή ο 6ος αιώνας π.Χ.

1.2.2. *Ἀπάρχεσθαι*-Κοπή τριχών

Η χρήση της *μαχαίρας* για την τέλεση ενός εκ των βασικών προκαταρκτικών σταδίων της θυσίας, το τελευταίο εκ των *ἀπαρχῶν*, την κοπή δηλαδή τριχών από τις κεφαλές των θυμάτων, απαντά ήδη δύο φορές στην *Ἰλιάδα* (**Φ1, Φ4**). Ο Αγαμέμνων χρησιμοποιεί μία *μάχαιραν*, την οποία είχε πάντοτε περασμένη δίπλα στη θήκη του ξίφους του, σε δύο διαφορετικές περιπτώσεις για την κοπή των τριχών. Στην πρώτη πρόκειται για αρνιά και στη δεύτερη για κάπρο. Με το ίδιο μαχαίρι φαίνεται πως πραγματοποιεί και τη σφαγή του ζώου, για την περιγραφή της οποίας ο Όμηρος δεν χρησιμοποιεί τη λέξη *μάχαιρα*, αλλά *χαλκῷ*, προτιμώντας το ουσιαστικοποιημένο επίθετο που προσδιόριζε το υλικό της.[54] Η «θυσία τριχών» απαντά και το 413 π.Χ. στην *Ἠλέκτρα* του Ευριπίδη (**Φ20**), όπου ο Αίγισθος χρησιμοποιεί πάλι το θυσιαστήριο μαχαίρι, την *ὀρθὴν σφαγίδα*, για την κοπή των τριχών μοσχαριού, τις οποίες θα ρίξει στη συνέχεια στη φωτιά.

1.2.3. *Σφάζειν*-Σφαγή

Στην Ἰλιάδα είδαμε ότι, αν και δεν κατονομάζονται ρητά, οι *μάχαιραι* χρησιμοποιούνται στη σφαγή των θυμάτων. Η χρήση της *μαχαίρας* για τη σφαγή είναι ακόμα πιο σαφής στον «Ομηρικό» *ὕμνο στον Ἀπόλλωνα* (**Φ5**).[55] Ο Απόλλων εξηγεί στους Κρήτες, μέλλοντες ιερείς του, ότι δεν θα πεινάσουν ποτέ, καθώς ο καθένας από αυτούς θα έχει ένα μαχαίρι στο χέρι και θα σφάζει ασταμάτητα πρόβατα. Το μαχαίρι εδώ συνδέεται άμεσα τόσο με τη σφαγή, όσο και με την κατανάλωση του κρέατος. Η παραπάνω αποτελεί την πρώτη γνωστή αναφορά στη δελφική *μάχαιρα*.[56]

---

[53] Είναι πιθανό το παραπάνω να αποτελεί απλώς σχήμα λόγου.

[54] Συνήθως στον Όμηρο αναφέρεται μόνο το υλικό, όπως π.χ. στην Τ.266 (*χαλκῷ*) και στις Σ.34 και Ψ.30 (*σιδήρῳ*), αποτελώντας δύο από τις πολύ σπάνιες περιπτώσεις που αναφέρεται ο σίδηρος αντί του χαλκού στον Όμηρο

[55] Σχετικά με τη χρονολόγηση του ύμνου, από από τα τέλη του 7ου έως τον 6ο αιώνα π.Χ. βλ. Richardson 2010, 13-15.

[56] Τα μαχαίρια των Δελφών αναφέρονται αρκετά συχνά στη γραμματεία, καθώς η δελφική *μάχαιρα* αργότερα έγινε παροιμιώδης και ως έκφραση απληστίας, βλ. Richardson 2010, 150. Στην ίδια σελίδα ο N. Richardson σημειώνει ότι η *δελφική μάχαιρα* ήταν μία συγκεκριμένη παραλλαγή ενός αρχαϊκού τύπου μαχαιριού, που χρησιμοποιείτο στους Δελφούς, ωστόσο το παραπάνω ισχυρίζεται μόνο ο Ησύχιος (**Φ172**), αναφέροντας ότι η δελφική *μάχαιρα* ήταν ειδικής κατασκευής με σιδερένιο το μπροστινό μέρος, σημειώνοντας μάλιστα ότι πηγή για αυτό είναι ο Αριστοτέλης. Ο W. Burkert (1983, 118-119) σχολιάζει ότι τα δελφικά μαχαίρια ήταν ειδικής κατασκευής, την οποία όμως εμείς σήμερα

Όπως προαναφέρθηκε, στην *Ἠλέκτρα* του Ευριπίδη (**Φ20**) ο Αίγισθος χρησιμοποιεί *ὀρθὴν σφαγίδα* για τη σφαγή, την οποία μάλιστα λαμβάνει μέσα από το κανούν. Με το ίδιο αυτό μαχαίρι, όχι μόνο σφάζει και κόβει πριν τη σφαγή τις τρίχες του ταύρου αλλά και στη συνέχεια το ίδιο μάλλον μαχαίρι χρησιμοποιείται για την εκδορά και το άνοιγμα του σφαγίου. Παρόμοια, πολλαπλές χρήσεις έχει το μαχαίρι του κυνηγού σε απόσπασμα του Δίωνος του Χρυσόστομου (**Φ107**), όπου το ίδιο μαχαίρι χρησιμοποιείται τόσο στην εκδορά όσο και στο πρώτο στάδιο του τεμαχισμού.

Χωρίς να χρησιμοποιείται άμεσα σε θυσιαστήρια σφαγή, έχοντας όμως συνάφεια με αυτήν, είναι η *μάχαιρα* που αναφέρεται στη χαμένη σήμερα τραγωδία *Τήλεφος* του Ευριπίδη (**Φ16**), του 438 π.Χ., όπου ο ήρωας αρπάζει τον ανήλικο γιο του Αγαμέμνονα, υποχρεώνοντας τους Αχαιούς να τον ακούσουν, καθώς τους απειλεί ότι θα *καθαιματώσει βωμόν*. Δεν πρόκειται για περιγραφή θυσίας, το λεξιλόγιο όμως που χρησιμοποιείται παραπέμπει άμεσα σε αυτή. Διακωμώδηση του παραπάνω θέματος απαντά το 411 π.Χ. στην κωμωδία *Θεσμοφοριάζουσαι* του Αριστοφάνη (**Φ41**), όπου ο κωμικός ποιητής χρησιμοποιεί τη φράση του Ευριπίδη, ενώ γενικότερα το λεξιλόγιο στο σημείο αυτό παραπέμπει σε θυσία.[57]

Ο ίδιος ποιητής ασχολήθηκε με την τελετουργία της θυσίας στα έργα του περισσότερο από τους συγχρόνους του.[58] Στην *Εἰρήνη* (**Φ40**), που ανέβηκε το 421 π.Χ., περιγράφεται μία από τις πιο γνωστές και τις πιο συχνά αναφερόμενες σκηνές θυσίες. Ο Τρυγαίος προστάζει τον δούλο του να πάρει τη *μάχαιραν* μέσα από το *κανοῦν* και να σφάξει *μαγειρικῶς* με αυτήν το θύμα. Σε χωρίο από τη *Ρωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία* του Διονύσιου του Αλικαρνασσέως (**Φ90**) φαίνεται ότι μετά την αναισθητοποίηση του θύματος με ρόπαλα, η σφαγή πραγματοποιείτο με μαχαίρια (*σφαγίδας*).

Μία έμμεση μαρτυρία ότι η *μάχαιρα* ήταν το κατεξοχήν ελληνικό θυσιαστήριο όργανο παραδίδεται από τον Στράβωνα (**Φ93**), ο οποίος σημειώνει ότι στην Καππαδοκία δεν θυσίαζαν με *μαχαίρας*, θέλοντας προφανώς να επισημάνει την αντίθεση με τις ελληνικές συνήθειες.

δεν μπορούμε να αποκαταστήσουμε. Κάτι τέτοιο δεν μπορεί όμως να υποστηριχθεί βάσει μόνο της μαρτυρίας του Ησύχιου, ενώ μαχαίρια δεν αναφέρονται να έχουν εντοπισθεί από τις ανασκαφές στο ιερό των Δελφών.

[57] Ο K. Dover (1981, 235) παρατηρεί ότι παρωδείται ο κανονισμός, κατά τον οποίον το δέρμα του θύματος διδόταν στον ιερέα, στους στο στίχο 757: *τουτὶ τὸ δέρμα τῆς ἱερείας γίγνεται*, στοιχεία όμως παρωδίας του τελετουργικού υπάρχουν σε όλη τη σκηνή.

[58] Bowie 2011, 587-589.

Σε ένα πολύ ενδιαφέρον χωρίο στα *Μεσσηνιακά* (**Φ127**), ο Παυσανίας μας πληροφορεί ότι τα μαχαίρια, τα οποία χρησιμοποιούντο κανονικά στις θυσίες προς τιμήν της Δήμητρας, σε ιερό της στην Αίγιλα της Λακωνίας,[59] χρησιμοποιήθηκαν λόγω ανάγκης ως όπλα. Το ενδιαφέρον είναι ότι από το κείμενο του περιηγητή προκύπτει άμεσα πως με τα μαχαίρια αυτά θυσίαζαν γυναίκες, κάτι που πολύ συχνά παραβλέπεται και απορρίπτεται στη βιβλιογραφία,[60] καθώς δεν ήταν συνηθισμένο φαινόμενο.[61] Μάλιστα, αν δεχτούμε το γεγονός αυτό ως πραγματικό, τότε μπορεί να χρονολογηθεί στο α΄ μισό του 7ου αιώνα π.Χ., καθώς τότε έδρασε ο Αριστομένης και έλαβε χώρα ο Β΄ Μεσσηνιακός Πόλεμος, που περιγράφεται από τον Παυσανία. Η χρήση του ρήματος *ἔθυον,* δείχνει ότι τα μαχαίρια αυτά χρησιμοποιούντο στη σφαγή, ωστόσο προφανώς αναφέρεται σε όλα τα διαθέσιμα μαχαίρια που υπήρχαν στο ιερό, για όποια διαδικασία και αν προορίζονταν αρχικά, ακόμα και για την προετοιμασία του γεύματος, αφού ως όπλα χρησιμοποίησαν και τους οβελούς, με τους οποίους έψηναν τα κρέατα.

Τα μαχαίρια ήταν τα εργαλεία που χρησιμοποιούντο για τη σφαγή στις «κανονικού τύπου» θυσίες, ωστόσο υπήρχαν και ορισμένες ιδιαίτερες περιπτώσεις, στις οποίες τα τελετουργικά απαιτούσαν τη χρήση άλλων εργαλείων. Ο Παυσανίας (**Φ126**) περιγράφει εκτενώς τη χρήση δρεπανιών για τη θυσία αγελάδων στο ιερό της Χθόνιας Δήμητρας στην Ερμιόνη. Η θυσία αυτή διαφέρει σημαντικά από τις συνηθισμένες, καθώς πραγματοποιείται σε εσωτερικό χώρο, από ηλικιωμένες γυναίκες, τα θύματα είναι ώριμης ηλικίας, συνεπώς η χρήση των δρεπανιών δεν είναι το μόνο μη κανονικό στοιχείο, αλλά ταιριάζει με τα υπόλοιπα «χθόνια» χαρακτηριστικά της λατρείας αυτής. Το δρεπάνι, το κατεξοχήν αγροτικό εργαλείο, συνάδει άλλωστε τέλεια με τη χθόνια φύση της Δήμητρας και τη γονιμότητα της γης.[62] Ακόμα μία ιδιαίτερη περίπτωση, που αυτή τη φορά αφορά σε θυσία στον χθόνιο Δία και τον χθόνιο Ερμή, προς τιμήν νεκρών από τη μάχη των Πλαταιών, περιγράφεται από τον Πλούταρχο (**Φ105**), όπου από το κείμενο υπονοείται ότι η σφαγή πραγματοποιείται ίσως με ξίφος αντί για μαχαίρι.[63]

---

[59] Ο Ν. Παπαχατζής (1994, 68, σημείωση 5) σημειώνει ότι πιθανώς το ιερό να βρίσκεται στη θέση Κιόνια, στην ανατολική πλευρά της Μάνης.

[60] Σχετικά με γυναίκες-μαχαίρια βλ. Parker 2005, 274 και Detienne 2007.

[61] Dillon 2002, 81.

[62] Κατά την U. Kron (1998, 213) τα δρεπάνια χρησιμοποιούνται στην ιδιαίτερη αυτή θυσία λόγω του «μαγικού» και οριακού ρόλου που έχουν στην ελληνική μυθολογία. Χωρίς να αμφισβητούμε γενικά τον ρόλο αυτόν, θεωρούμε ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση υπερισχύει σαφώς η παλαιότερη άποψη του M. Detienne (2007, 293), σύμφωνα με την οποία ένα αγροτικό εργαλείο μετατρέπεται σε θυσιαστήριο.

[63] Την ανάγνωση αυτή υποστηρίζει η G. Ekroth (2002, 102). Η ταύτιση αυτή είναι πράγματι πιθανή, καθώς συνάδει και με το ευρύτερο «μη κανονικό» πλαίσιο της συγκεκριμένης θυσίας, δεν είναι όμως απόλυτα βέβαιη, καθώς ο θύτης

1.2.4. Εκδορά

Τα κείμενα δείχνουν ότι μαχαίρια χρησιμοποιούντο στην εκδορά, τόσο ειδικά μαχαίρια-γδάρτες, οι *δορίδες*, όσο και μαχαίρια γενικής χρήσης. Αυτό φαίνεται π.χ. ήδη στα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ. από τον τέταρτο *Πυθιόνικο* (**Φ10**), όπου η *μάχαιρα* του Φρίξου είχε χρησιμοποιηθεί για γδάρσιμο, ενώ η χρήση αυτή συνεχίζει και στους ύστερους χρόνους, όπως φαίνεται π.χ. στις *Εἰκόνες* του Φιλόστρατου του Νεώτερου (**Φ153**).

Ωστόσο, σπάνια μαρτυρείται η χρήση μαχαιριού για την εκδορά θύματος μετά από θυσία, όπως στην *Ἠλέκτρα* του Ευριπίδη (**Φ20**). Ο Αίγισθος, αφού σφάζει το θύμα με την *ὀρθὴν σφαγίδα*, λέει στον Ορέστη να πάρει *σίδηρον* για να το γδάρει. Από το κείμενο δεν είναι απόλυτα σαφές εάν πρόκειται για το ίδιο μαχαίρι που χρησιμοποίησε ο Αίγισθος για τη σφαγή ή για διαφορετικό. Η απαίτηση βέβαια παρακάτω του Ορέστη να χρησιμοποιήσει διαφορετικό μαχαίρι για τον τεμαχισμό (*κοπίς*), δείχνει ότι πιθανώς χρησιμοποιήθηκε το ίδιο μαχαίρι τόσο για τη σφαγή, όσο και για την εκδορά.

1.2.5. Τεμαχισμός

Η πρώτη αναφορά τεμαχισμού από *μάχαιραν* γίνεται στον πρώτο *Ὀλυμπιόνικο* του Πινδάρου (**Φ9**), το 467 π.Χ., στο πλαίσιο της αφήγησης του μυθικού τεμαχισμού του Πέλοπα από τον πατέρα του, Τάνταλο.[64] Η πρώτη αναφορά σε θυσιαστήριο πλαίσιο σώζεται από τον ίδιο ποιητή, στον έβδομο *Νεμεόνικο* (**Φ11**), που χρονολογείται το 461 π.Χ. Γίνεται λόγος για τη δολοφονία του Νεοπτόλεμου από μαχαίρι, κατά τη διάρκεια μίας διένεξης για τον διαμοιρασμό του κρέατος, στο ιερό των Δελφών.[65] Πρόκειται για ένα από τα μαχαίρια, τα οποία χρησιμοποιούντο για τον τεμαχισμό του κρέατος ακριβώς μετά τη θυσία. Ο ίδιος μύθος αναφέρεται σε απόσπασμα του Φερεκύδη (**Φ33**), που χρονολογείται στο β΄ μισό του 5ου αιώνα π.Χ., και

χαρακτηρίζεται μεν ως *ξιφήρης*, αλλά δεν προσδιορίζεται εάν χρησιμοποιεί πράγματι το ξίφος στη σφαγή, αφού αναφέρεται απλώς *τὸν ταῦρον εἰς τὴν πυρὰν σφάξας*.

[64] Ο D. Gerber (1982, 85) θεωρεί ότι η *μάχαιρα* έχει θυσιαστήρια συνάφεια, ωστόσο στο συγκεκριμένο χωρίο είναι σαφές ότι το μαχαίρι που αναφέρεται, χρησιμοποιήθηκε για τον τεμαχισμό, όπως σωστά επισημαίνει ο B. Gildersleeve (1965, 133). Εντελώς διαφορετική ερμηνεία δίνει ο W. Slater (1969, 316) στο λεξικό του για τον Πίνδαρο, όπου θεωρεί γενικά τις *μαχαίρας* ως καμπύλα ξίφη. Η ερμηνεία αυτή μπορεί να γίνει δεκτή μόνο για τη *μάχαιραν* που αναφέρεται στον τέταρτο *Πυθιόνικο* βλ. αμέσως παρακάτω.

[65] Βλ. αναλυτικά Burkert 1983, 119.

σώζεται σε σχολιασμό του *Ὀρέστη* του Ευριπίδη (**Φ206**).[66] Στο τελευταίο αυτό κείμενο, αβέβαιης χρονολόγησης, αναφέρεται ότι τον Νεοπτόλεμο δολοφόνησε ιερέας, του οποίου το όνομα ήταν Μαχαιρεύς.

Στον *βίο τοῦ Αἰσώπου* (**Φ99**), που συγγράφηκε από ανώνυμο συγγραφέα κατά τον 1ο αιώνα μ.Χ., ενώ πιθανότατα υπήρχε σε προφορική μορφή ήδη από τον 6ο αιώνα π.Χ.,[67] η *μάχαιρα* χρησιμοποιείται για τεμαχισμό ποδιού χοίρου, πριν το βράσιμό του. Στον *βίο τοῦ Θησέως* (**Φ100**) από τον Πλούταρχο, ο ήρωας χρησιμοποιεί κατά τη διάρκεια του συμποσίου τη *μάχαιραν*, που είχε λάβει από τον πατέρα του ως αναγνωριστικό σημάδι μαζί με τα σανδάλια,[68] για να τεμαχίσει το κρέας. Το συμπόσιο αυτό πιθανώς να σχετίζεται με τις θυσίες που είχαν τελεστεί κάποιες μέρες νωρίτερα. Η διαφορά με την παραπάνω περίπτωση έγκειται στο ότι πρόκειται για τεμαχισμό μαγειρεμένου ή ψημένου κρέατος, το οποίο είχε ήδη μοιραστεί στους συνδαιτυμόνες.

1.2.6. Μάγειροι

Είναι γνωστό ότι τη σφαγή και τη γενικότερη ενασχόληση με το σφάγιο μέχρι την κατανάλωσή του εκτελούσαν συχνά μάγειροι.[69] Ο άμεσος συσχετισμός μαγείρου και *μαχαίρας*, με τη δεύτερη να αποτελεί το χαρακτηριστικότερο εργαλείο του πρώτου, εντοπίζεται σε πολύ μεγάλο αριθμό αρχαίων κειμένων:[70] από τον Δημοσθένη στον λόγο *Κατὰ Ἀριστογείτονος* (**Φ60**), που χρονολογείται το 338-324 π.Χ., σε απόσπασμα από την κωμωδία του Αλέξεως *Παννυχίς ἡ Ἔριθοι* (**Φ64**), από τον Μένανδρο στην *Ἀσπίδα* (**Φ65**) και τη *Σαμία* (**Φ66**), σε απόσπασμα του Φιλήμωνος του Νεώτερου (**Φ72**), του 3ου αιώνα π.Χ., το οποίο διασώζει ο Αθήναιος (**Φ143**), από τον Αίλιο Αριστείδη (**Φ124**) κ.α.[71] Το ίδιο φαίνεται και σε απόσπασμα του Ποσείδιππου του Κασσσανδρέως

[66] Στην ευριπίδεια πάντως τραγωδία, που διδάχτηκε το 408 π.Χ., αναφέρεται ότι ο Νεοπτόλεμος θα δολοφονηθεί από δελφικό ξίφος, το οποίο δεν συνάδει με τις προαναφερθείσες, αρχαιότερες εκδοχές του μύθου (Ευριπίδης, *Ὀρέστης*, 1656: *θανεῖν γὰρ αὐτῷ μοῖρα Δελφικῷ ξίφει*).
[67] Παπαθωμόπουλος 1990, 24.
[68] Βέβαια, κατά την απόκρυψη των αναγνωριστικών αυτών, ο Πλούταρχος χρησιμοποιεί τη λέξη ξίφος, μάλιστα σε δύο διαφορετικές περιπτώσεις, (3.4.: *ἀπέλιπε ξίφος καὶ πέδιλα κρύψας ὑπὸ πέτραν μεγάλην* και 7.1.: *δὲ ὄντι προσφέρων γνωρίσματα πέδιλα καὶ ξίφος ἀναίμακτον*), ενώ αναφέρεται ως *μάχαιρα* μόνο σε μία, αυτή του συμποσίου. Ο λόγος που ο Πλούταρχος αλλάζει τον όρο ξίφος και χρησιμοποιεί τον όρο *μάχαιρα*, είναι ότι ένα κανονικό, δηλαδή δίκοπο ξίφος, θα ήταν εντελώς παράλογο να χρησιμοποιηθεί για να τεμαχιστεί το κρέας σε ένα συμπόσιο, ενώ η χρήση της *μαχαίρας* φαντάζει στον αναγνώστη απόλυτα λογική, ακόμα και αν θα πρέπει να τη φανταστεί σαν μία μεγάλη μονόκοπη λεπίδα, που θα μπορούσε να έχει δύο χρήσεις, τόσο την πολεμική όσο και αυτή της μαγειρικής.
[69] Βλ. Berthiaume 1982.
[70] Berthiaume 1982, 54, 62.
[71] Για τους μαγείρους στη γραμματεία βλ. Γκομπάρα 1986, 140-146.

(**Φ73**), για τον οποίον μας πληροφορεί ο Αθήναιος ότι χρησιμοποίησε τον δούλο μάγειρο ως κωμικό πρόσωπο.[72]

1.2.7. Εστίαση

Η χρήση μαχαιριών κατά τη διάρκεια του γεύματος, με τον τρόπο περίπου που τα χρησιμοποιούμε και σήμερα, θεωρείται συνήθως κάτι που δεν συνέβαινε στην αρχαιότητα,[73] ωστόσο ένα χωρίο της κωμωδίας του Φερεκράτους *Κραπάταλοι* (**Φ31**), του β΄ μισού του 5ου αιώνα π.Χ., τεκμηριώνει την παραπάνω χρήση, κατά την εστίαση κρέατος. Ένας γέρος άνδρας, χωρίς δόντια, ρωτά τον συνομιλητή του εάν έχει φέρει μαζί του μαχαίρι και όταν ο δεύτερος του απαντά αρνητικά, τότε ο γέρος δυσαρεστείται και τον ρωτά πώς θα φάει τώρα το κρέας χωρίς μαχαίρι, *ἀμάχαιρος*. Το χωρίο αυτό μπορεί να φαίνεται μη σχετικό με τη λατρεία, είναι ωστόσο σημαντικό για την παρούσα μελέτη, καθώς αποτελεί ένδειξη ότι τα μαχαίρια χρησιμοποιούντο και κατά τη διάρκεια της εστίασης και όχι μόνο για τον τεμαχισμό πριν τον διαμοιρασμό του θυσιαστηρίου κρέατος.[74]

1.2.8. Χορός

Στην *Ἰλιάδα* (**Φ3**) αναφέρονται, όπως φάνηκε παραπάνω, μαχαίρια και κατά την περιγραφή χορού που εικονίζεται στην ασπίδα του Αχιλλέα. Στον χορό αυτό μετέχουν παρθένες και νέοι, οι παρθένες κρατώντας ωραία στεφάνια και οι νέοι χρυσά μαχαίρια, τα οποία διέθεταν αργυρές θήκες. Το χωρίο αυτό αποτελεί τη μοναδική γνωστή γραπτή μαρτυρία για τη χρήση τελετουργικών μαχαιριών σε χορούς. Παραλλαγή του παραπάνω παραδίδεται και στις *Εἰκόνες* του Φιλόστρατου του Νεώτερου (**Φ154**).[75]

1.2.9. Καθαρμός

Ο καθαρμός ή εξαγνισμός αποτελούσε απαραίτητη διαδικασία που πραγματοποιείτο πριν από κάθε επαφή με το ιερό και δεν περιορίζεται μόνο στους ανθρώπους, αλλά και στα

[72] Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταὶ* 14.659C: *ἀλλ᾽ ὅ γε Ποσείδιππος περὶ δούλων μαγείρων ἐν Ἀποκλειομένῃ φησίν*.
[73] Sparkes 1962, 132.
[74] Η χρήση αυτή του μαχαιριού είχε υποστηριχθεί και παλαιότερα, βλ. Stevenson 1913, 59.
[75] Ο A. Fairbanks (2015, 341) στην έκδοση *LOEB* μεταφράζει τις *μαχαίρας* ως ξίφη, αλλά εξηγήσαμε στην ορολογία (βλ. παραπάνω σελ. 28-29) γιατί τις θεωρούμε μαχαίρια.

αντικείμενα.[76] Δεν θα μπορούσε παρά να ισχύει το ίδιο και για το κατεξοχήν θυσιαστήριο όργανο, το μαχαίρι. Το παραπάνω τεκμηριώνεται από ένα μόλις κείμενο, το *Περὶ τῶν ἐκλελοιπότων χρηστηρίων* (**Φ102**) του Πλουτάρχου, το οποίο χρονολογείται στο α΄ τέταρτο του 2ου αιώνα μ.Χ.[77] Αναφέρεται ότι το ιερό μαχαίρι του Απόλλωνος στο ιερό του στην Ταρσό καθαρίζεται μόνο με νερό από τον ποταμό Κύδνο.

Από το κείμενο του Πλουτάρχου προκύπτουν αρκετά χρήσιμα στοιχεία για την κατανόηση της αντίληψης σχετικά με τα μαχαίρια. Πρόκειται για τη μοναδική περίπτωση, που η ίδια η *μάχαιρα* χαρακτηρίζεται *ἱερᾶς,*[78] καθιστώντας σαφές ότι πρόκειται για το θυσιαστήριο μαχαίρι. Ο καθαρισμός του θυσιαστηρίου αυτού μαχαιριού με νερό από έναν συγκεκριμένο ποταμό, τον βασικό ποταμό της πόλης, αποτελούσε σαφώς μέρος της τελετουργίας, η οποία είχε όπως φαίνεται και «μαγικό» χαρακτήρα. Πιθανότατα να πραγματοποιείτο μετά από την τέλεση των θυσιών. Τόσο ο προσδιορισμός της *μαχαίρας* ως *ἱερᾶς*, όσο και το γεγονός ότι μπορούσε να καθαριστεί μόνο με έναν συγκεκριμένο τρόπο, δείχνει ότι επρόκειτο για ένα αντικείμενο, το οποίο όχι απλώς ανήκε στην τελετουργική σκευή του ιερού, αλλά κατείχε πρωτεύουσα σημασία. Αν και η πηγή είναι σχετικά ύστερη, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ανάλογη αντιμετώπιση είχε το θυσιαστήριο μαχαίρι και σε πρωιμότερους χρόνους, καθώς ήταν απαραίτητη για την τέλεση των θυσιών. Επίσης η λογική επιτάσσει το θυσιαστήριο όργανο να είναι το πρώτο που πρέπει να καθαριστεί/καθαρθεί για προφανείς πρακτικούς, αλλά και συμβολικούς-θρησκευτικούς λόγους.

1.2.10. Αναθήματα (Κειμήλια)

Η ανάθεση των μαχαιριών σε ιερά προκύπτει κυρίως από τις επιγραφές και τα αρχαιολογικά ευρήματα. Η πρακτική διαφαίνεται ωστόσο και στα κείμενα του Παυσανία. Στα *Ἠλιακὰ* (**Φ128**) αναφέρεται η *μάχαιρα* του Πέλοπα, με χρυσή λαβή, ανάμεσα σε αξιοσημείωτα αναθήματα που φυλάσσονταν εντός του Θησαυρού των Σικυωνίων στην Ολυμπία. Μπορεί να έχει περισσότερο την έννοια του κειμηλίου παρά του αναθήματος, ωστόσο αφενός στο κείμενο συγκαταλέγεται ανάμεσα στα αφιερώματα, αφετέρου, ακόμα και ως κειμήλιο κάποια στιγμή πρέπει να αφιερώθηκε στο ιερό, για να καταλήξει να φυλάσσεται στον Θησαυρό. Δεν είναι σαφές εάν πρόκειται για μονόκοπο ξίφος ή για μαχαίρι. Η μόνη γνωστή *μάχαιρα* που σχετίζεται στους

[76] Burkert 1993α, 176, 179-181.
[77] Heineman 2018, 42-54.
[78] Ως *ἱερουργικαὶ* χαρακτηρίζονται στο Μέγα Ετυμολογικόν (**Φ200**).

μύθους με τον Πέλοπα είναι το μαχαίρι, με το οποίο τεμαχίστηκε από τον πατέρα του, Τάνταλο (**Φ9**), σύνδεση για την οποία υπάρχει διχογνωμία.[79] Για την ύπαρξη αντίστοιχου κειμηλίου μας πληροφορεί ο περιηγητής στα *Λακωνικά* (**Φ125**). Εντός του ναού του Ασκληπιού στη Νικομήδεια φυλασσόταν η *μάχαιρα* του Μέμνονος, η οποία ήταν κατασκευασμένη ολόκληρη από χαλκό. Ούτε στην περίπτωση αυτή είναι σαφές εάν πρόκειται για το μονόκοπο ξίφος του ήρωα ή για μαχαίρι, αλλά όπως έχει ήδη φανεί οι *μάχαιραι* των ηρώων που αναφέρονται στους μύθους έχουν συνήθως πολλαπλές χρήσεις.

Τέλος, μπορεί να σημειωθεί εδώ, ότι εκτός από ανάθημα (δώρο θνητού σε θεό), η *μάχαιρα* μπορούσε να αποτελέσει και δώρο θεού σε θνητό, όπως η *μάχαιρα* του Πηλέα (**Φ141**), αλλά και δώρο μεταξύ ανθρώπων, όπως φαίνεται από τον βίο του Διογένη (**Φ151**), στο έργο *Βίοι καὶ γνῶμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκιμησάντων* του Διογένη του Λαέρτιου.

1.2.11. *Κανοῦν*

Στη σκηνή θυσίας που περιγράφεται στην *Εἰρήνη* (**Φ39**), που ανέβηκε το 421 π.Χ., ο Τρυγαίος δηλώνει ρητά ότι η *μάχαιρα* βρίσκεται μέσα στο *κανοῦν*, μαζί με δημητριακά και το στέμμα. Στην *Ἠλέκτρα* του Ευριπίδη (**Φ20**) ο Αίγισθος παίρνει επίσης την *ὀρθὴν σφαγίδα* μέσα από το *κανοῦν*. Στο έργο *Τὰ ἐς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον* (**Φ148**), του α΄ μισού του 3ου αιώνα μ.Χ., ο Φλάβιος Φιλόστρατος γράφει επίσης για το θυσιαστήριο -αφού πραγματεύεται θυσίες στο συγκεκριμένο χωρίο- μαχαίρι που βρίσκεται εντός του *κανοῦ*. Με το *κανοῦν* συσχετίζεται η *μάχαιρα* από τον Ωρίωνα τον Γραμματικό (**Φ167**)**,** τον 5ο αιώνα μ.Χ., ενώ οι υπόλοιπες τρεις πηγές είναι ακόμα πιο ύστερες: πρόκειται για τη Σούδα (**Φ185**), το Γουδιανό Ετυμολογικό (**Φ194**), το Μέγα Ετυμολογικό (**Φ200**) και τα αβέβαιης χρονολόγησης σχόλια στην *Εἰρήνη* του Αριστοφάνη (**Φ204**) και σχόλια στον *Ὀρέστη* του Ευριπίδη (**Φ205**). Σε όλα τα κείμενα γίνεται σαφές ότι πρόκειται για το μαχαίρι της θυσίας.

Στα περισσότερα εγχειρίδια αρχαίας ελληνικής λατρείας ή και αρχαιολογίας γενικότερα ή ακόμα και σε ειδικότερες μελέτες γύρω από την ελληνική λατρεία,[80] κυριαρχεί η «αξιωματικά» καθιερωμένη άποψη ότι το θυσιαστήριο μαχαίρι βρίσκεται όχι απλώς τοποθετημένο, αλλά

[79] Με το μαχαίρι αυτό συνδέεται η *μάχαιρα* του Πέλοπα από τον W. Burkert (1983, 99, σημείωση 31), σύνδεση την οποία δεν δέχεται ο D. Gerber (1982, 85).
[80] Βλ. π.χ. Burkert 1993α, 136.

κρυμμένο μέσα στο κανούν. Η θεώρηση αυτή είχε ήδη γεννηθεί στη δεκαετία του 50΄[81] και καθιερώθηκε λίγο αργότερα από τις μελέτες των M. Detienne, J. Vernant και J. Durand.[82] Όμως, όχι απλώς φύλαξη, αλλά απόκρυψη της *μαχαίρας* εντός του κανού αναφέρεται μόνο στη Σούδα και στα αβέβαιης χρονολόγησης σχόλια στην *Εἰρήνη* του Αριστοφάνη, συνεπώς η πληροφορία αυτή δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί ασφαλής, όπως προκύπτει και από την αναλυτική μελέτη του P. Bonnechere.[83]

1.2.12. Απόρριψη

Για την τελετουργική απόρριψη των μαχαιριών οι πηγές είναι έμμεσες και για τη διερεύνησή της απαιτείται εκτενέστερη εξέταση των μύθων και των τελετουργιών από τα οποία προκύπτει. Παρακάτω εξετάζονται το τελετουργικό των *Διιπολείων*, ο μυθικός όρκος που περιγράφεται στις *Ἱκέτιδες* του Ευριπίδη και το μυθολογικό υπόβαθρο της παροιμίας *αἶξ τὴν μάχαιραν*.

1.2.12.1. *Διιπόλεια*

Τα *Διιπόλεια*[84] ή *Βουφόνια* αποτελούν μία από τις πιο διάσημες εορτές της αρχαιότητας, λόγω κυρίως της εντύπωσης που προκαλεί το παράδοξο σχετικό τελετουργικό.[85] Ωστόσο, το τελετουργικό, αν και αναφέρεται σχετικά συχνά, περιγράφεται μόλις τρεις φορές και μαχαίρια αναφέρονται σε δύο μόνο από τα χωρία. Η πρωιμότερη[86] -και με διαφορά περιγραφικότερη- αφήγηση εντοπίζεται σε απόσπασμα από το *Περὶ εὐσεβείας* του Θεοφράστου (**Φ63**), το οποίο χρονολογείται στο β΄ μισό του 4ου αιώνα π.Χ. και σώζεται από τον Πορφύριο στο έργο του *Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων* (**Φ156**), του 3ου αιώνα μ.Χ. Ακολουθεί η συνοπτική απόδοση της αφήγησης:

Ο Σώπατρος, γεωργός από την Αττική, δολοφόνησε μέσα στον θυμό του ένα γεωργικό βόδι, το οποίο είχε φάει τις προσφορές που είχε ετοιμάσει για τους θεούς. Όταν όμως διαπίστωσε την πράξη του, έθαψε το βόδι και εγκατέλειψε την Αττική, όπου εξαιτίας του επικράτησε ξηρασία και ακαρπία. Οι Αθηναίοι αφού ζήτησαν χρησμό προς επίλυση του θέματος, πήραν ως απάντηση

[81] Rudhardt 1958, 259.
[82] Detienne και Vernant 2007.
[83] Bonnechere 1999.
[84] Αναφέρονται και ως *Διπόλια*, *Διιπόλια* και *Διοσπόλια*, βλ. Hyde 1917, 155, σημείωση 3.
[85] Σχετικά με τη γιορτή και προγενέστερη βιβλιογραφία βλ. Parker 2005, 187-191.
[86] Ο W. Hyde (1917, 152) συνδέει με την εορτή και χωρίο από την *Ἰλιάδα* (18.558-559), ωστόσο όχι πειστικά.

ότι πρέπει να τιμωρήσουν τον φονιά και να αναστήσουν το πεθαμένο βόδι με θυσία. Έτσι εντόπισαν τον Σώπατρο, ο οποίος όμως τους έπεισε ότι για να απαλλαγούν από το κακό πρέπει να σφάξουν όλοι μαζί ένα βόδι και προσφέρθηκε ο ίδιος να κάνει την πράξη αυτή. Στη συνέχεια της αφήγησης περιγράφεται η προετοιμασία της (δεύτερης) σφαγής. Παρθένες μετέφεραν νερό για να ακονιστεί ο πέλεκυς και το μαχαίρι, ενώ άλλος παρέδωσε τον πέλεκυ, άλλος χτύπησε με αυτόν το βόδι για να το αναισθητοποιήσει και άλλος το έσφαξε, χρησιμοποιώντας το μαχαίρι. Στη συνέχεια γέμισαν το δέρμα του βοδιού με χόρτα και το έστησαν όρθιο, ενώ προχώρησαν και σε δίκη για τον φόνο, καλώντας σε απολογία όλους τους μετέχοντες, οι οποίοι αλληλοκατηγορήθηκαν, με τον τελευταίο να κατηγορεί το μαχαίρι, το οποίο πράγματι καταδικάστηκε. Σε ανάμνηση του παραπάνω γεγονότος, συνεχίζει ο Πορφύριος, τελούν οι Αθηναίοι τα *Διιπόλεια* στην Ακρόπολη της Αθήνας, ενώ μετά τη δίκη πετούν το μαχαίρι στη θάλασσα. Ο φιλόσοφος κλείνει, καταλήγοντας στην παρατήρηση ότι όπως οι παλιοί δεν σκότωναν τα ζώα που τους βοηθούσαν, έτσι και οι σύγχρονοί του πρέπει να κάνουν.

Η δεύτερη αναφορά, σαφώς συντομότερη, γίνεται στα μέσα του 2ου αιώνα μ.Χ. από τον Παυσανία,[87] ο οποίος, πιθανώς λόγω της περιληπτικής αφήγησης, δεν αναφέρει κανένα μαχαίρι, παρά μόνο τον πέλεκυ. Ελαφρώς υστερότερη είναι η τρίτη αναφορά, η οποία γίνεται στην *Ποικίλη Ἱστορία* (**Φ147**) του Κλαύδιου Αιλιανού, που έδρασε στα τέλη του 2ου με αρχές του 3ου αιώνα μ.Χ. Ουσιαστικά αναφέρονται τα *Διιπόλεια-Βουφόνια* ως Αττική εορτή, κατά την οποία καταδικάζουν το μαχαίρι για φόνο. Όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό, οι πληροφορίες μπορούν να αντληθούν κατά κύριο λόγο από το απόσπασμα του Πορφυρίου, λόγω της αρχαιότητας, του μεγέθους του και των λεπτομερειών που παρέχει, καθώς οι άλλες πηγές δεν αποτελούν παρά βιαστικές περιλήψεις του ίδιου θέματος, χωρίς να προσθέτουν ουσιαστικά κάποια νέα πληροφορία.

Πρέπει να σημειωθεί ότι, όπως επισημαίνει ο R. Parker, είναι πλέον αποδεκτό από την έρευνα ότι ο Θεόφραστος παρερμήνευσε σε κάποιο βαθμό το τελετουργικό, προκειμένου να εξυπηρετήσει τις χορτοφαγικές αξίες στις οποίες πίστευε.[88] Ο Θεόφραστος αποτέλεσε βασικό αρνητή των αιματηρών θυσιών και της κρεοφαγίας, όπως είναι παραπάνω από εμφανές σε

[87] Παυσανίας 1.24.4.: *τοῦ Διὸς τοῦ Πολιέως κριθὰς καταθέντες ἐπὶ τὸν βωμὸν μεμιγμένας πυροῖς οὐδεμίαν ἔχουσι φυλακήν· ὁ βοῦς δέ, ὃν ἐς τὴν θυσίαν ἑτοιμάσαντες φυλάσσουσιν, ἅπτεται τῶν σπερμάτων φοιτῶν ἐπὶ τὸν βωμόν. καλοῦσι δέ τινα τῶν ἱερέων βουφόνον, <ὃς κτείνας τὸν βοῦν> καὶ ταύτῃ τὸν πέλεκυν ῥίψας—οὕτω γάρ ἐστίν οἱ νόμος— οἴχεται φεύγων· οἱ δὲ ἅτε τὸν ἄνδρα ὃς ἔδρασε τὸ ἔργον οὐκ εἰδότες, ἐς δίκην ὑπάγουσι τὸν πέλεκυν. ταῦτα μὲν τρόπον τὸν εἰρημένον δρῶσιν*.
[88] Parker 2005, 189.

ολόκληρο το έργο του, *Περὶ εὐσεβείας*. Ομοίως, ο Πορφύριος στο έργο του *Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων* ήταν πολέμιος των θυσιών.[89] Αν θέλουμε να είμαστε ακριβείς, μπορούμε να δεχτούμε ότι ο Θεόφραστος δεν παράλλαξε το τελετουργικό, αλλά τον αιτιολογικό μύθο του. Άλλωστε, το μόνο που αναφέρει για το ίδιο το τελετουργικό είναι ότι τελούν οι Αθηναίοι τα *Διιπόλεια* στην Ακρόπολη της Αθήνας, ενώ μετά τη δίκη πετούν το μαχαίρι στη θάλασσα.

Ένα σημαντικό ζήτημα, το οποίο έχει απασχολήσει αρκετά την έρευνα και επηρεάζει σημαντικά και την παρούσα εργασία, είναι το κατά πόσο μπορούν τα στοιχεία των *Διιπολείων* να γενικευθούν και να έχουν ευρύτερη ισχύ ή εάν πρέπει να αντιμετωπισθούν ως μία μεμονωμένη και πολύ ξεχωριστή περίπτωση που ξεφεύγει από τον (όποιον) κανόνα. Ο W. Burkert βασίστηκε στο τελετουργικό αυτό για να αναπτύξει τις θεωρίες περί της θεμελιώδους σημασίας που είχε η ενοχή, γενικεύοντας έτσι τα όσα προκύπτουν από τον μύθο των *Διιπολείων*, θεωρώντας ότι πρεσβεύει ολόκληρο το θυσιαστήριο σύστημα,[90] ενώ υπέρ της γενίκευσης τάχθηκε και ο J. Vernant.[91] Στον αντίποδα, κατά τους M. Jameson,[92] D. Obbink,[93] J. Bremmer[94] και Στ. Γεωργούδη[95] δεν μπορούμε να γενικεύσουμε τα όσα προκύπτουν από την ανάλυση των *Διιπολείων*, ενός τελετουργικού που είναι γνωστό από έναν στοχαστή-αρνητή της κρεοφαγίας. Ο R. Parker σχολιάζει ορθά και ρεαλιστικά ότι τα διαθέσιμα στοιχεία δεν επαρκούν ώστε να διαπιστώσουμε εάν τα χαρακτηριστικά των *Διιπολείων* περιορίζονταν μόνο σε αυτά ή αν είχαν ισχύ και σε άλλες τελετουργίες.[96]

Η παρούσα όμως μελέτη δεν επιχειρεί να επιλύσει το ζήτημα των *Διιπολείων*, αλλά να αντλήσει στοιχεία από αυτά για το μαχαίρι και έτσι, μπορούμε να καταλήξουμε σε ορισμενα ασφαλή συμπεράσματα. Καταρχάς, από το κείμενο του Θεοφράστου προκύπτει ότι το μαχαίρι ήταν αυτό που χρησιμοποιείτο για τη σφαγή, καθώς ο πέλεκυς είχε χρήση μόνο για να αναισθητοποιήσει το θύμα.[97] Αυτό φαίνεται από την αφήγηση του μύθου, από τον οποίον

[89] Johnson 2013, 123-124.
[90] Burkert 1983, 136-143. Burkert 1993α, 476.
[91] Vernant 1991, 290-302.
[92] Jameson 2014, 16-17.
[93] Obbink 1988, 284-285.
[94] Bremmer 1994, 41-42.
[95] Georgoudi 2005, 115-117. Georgoudi 2010, 94-95.
[96] Parker 2011, 131.
[97] Η πολύ σύντομη αφήγηση του Παυσανία που περιλαμβάνει μόνο τον πέλεκυ, υστερεί σε αξιοπιστία, λόγω υστερότερης χρονολόγησης, μικρότερης έκτασης, αλλά και μικρότερου ενδιαφέροντος. Ο Παυσανίας ανέφερε όσο περισσότερες παραδόσεις, μύθους και τελετουργίες μπορούσε, ενώ ο Θεόφραστος είχε ειδικό ενδιαφέρον για τα

προκύπτει επίσης ότι το μαχαίρι ακονιζόταν στον χώρο του ιερού, με νερό που μεταφερόταν ειδικά για τον σκοπό αυτό. Τα δύο παραπάνω στοιχεία προκύπτουν μεν από την αφήγηση του μύθου και όχι του τελετουργικού, αλλά δεν έχουμε κανένα λόγο να μην τα γενικεύσουμε, αφού πρόκειται για πρακτικής φύσης θέματα.

Αφήνοντας τώρα τον -αιτιολογικό- μύθο και εστιάζοντας στην εορτή καθαυτή, φαίνεται ότι πραγματοποιείτο πράγματι μετά τη θυσία μία εικονική δίκη -*κωμωδία της αθωότητας*-[98] και ότι στη συνέχεια το μαχαίρι ριπτόταν στη θάλασσα. Παρόλο που δεν γνωρίζουμε εάν συνέβαινε και σε άλλες τελετουργίες η τελετουργική απόρριψη του μαχαιριού, τα Διιπόλεια παρέχουν τεκμηρίωση της ύπαρξής της. Η παραπάνω πράξη είναι σαφώς τελετουργική. Δεν πρόκειται απλώς για την καταστροφή ή την απόρριψη του μαχαιριού στο ιερό ή έξω από αυτό, αλλά για την μετακίνησή του για να ριφθεί στη θάλασσα, μετακίνηση που θα απαιτούσε κάποιου είδους πομπή από την Ακρόπολη στην κοντινότερη πιθανώς θάλασσα, δηλαδή το Φάληρο. Ουσιαστικά η εκδίωξη αυτή του αντικειμένου αποτελεί ένα είδος καθαρμού, όπως υποδηλώνεται και από την απόσταση αλλά και από τη σχέση με το νερό, την κατεξοχήν καθαρτήρια ύλη. Η χρονολογική αφετηρία της εορτής είναι δύσκολο να εντοπισθεί, ωστόσο το ότι ο Αριστοφάνης τη θεωρούσε ήδη αρχαία,[99] δείχνει ότι πρέπει να αναχθεί τουλάχιστον στους αρχαϊκούς χρόνους, ίσως και νωρίτερα.[100]

1.2.12.2. *Εἰνοδίη μάχαιρα*

Σχετική με τον παραπάνω μύθο και τη θυσία βοδιών που εργάζονταν στην άροση είναι και η *εἰνοδίη μάχαιρα*. Η πρώτη αναφορά σε αυτήν γίνεται στο έργο του Αράτου, *Φαινόμενα καὶ Διοσημεῖα* (**Φ70**), όπου σημειώνεται ότι το χάλκινο γένος πρώτο κατασκεύασε τη *μάχαιρα* αυτή και τη χρησιμοποίησε στη θυσία των γεωργικών βοδιών. Το ίδιο απόσπασμα αναφέρει τόσο ο Πλούταρχος στον *Β΄ Λόγο Περὶ κρεοφαγίας* (**Φ103**), όσο και ο Μάξιμος εκ Τύρου (**Φ138**), πλατωνικός φιλόσοφος που ήκμασε στα τέλη του 2ου αιώνα μ.Χ., με μόνη διαφορά τη χρήση του ρήματος *ἐτεκτήναντο*, αντί του *ἐχαλκεύσαντο*.

Διιπόλεια, θέλοντας να οικοδομήσει πάνω τους ρητορική κατά της κρεοφαγίας, συνεπώς θα ήταν σαφώς πιο προσεκτικός.

[98] Τον όρο αυτόν, «Unschuldkomödie», εισήγαγε ο K. Meuli. Βλ. Burkert 1983, 42.

[99] Αριστοφάνης, *Νεφέλαι* 984-985: *Ἀρχαῖά γε καὶ Διπολιώδη καὶ τεττίγων ἀνάμεστα καὶ Κηκείδου καὶ Βουφονίων*.

[100] Σχετικά με την επιγραφή που έχει συσχετισθεί με τα *Διιπόλεια* (**Ε28**) βλ. παρακάτω, σελ. 92.

Στις περισσότερες μεταφράσεις η *μάχαιρα* αυτή αποδίδεται ως το μαχαίρι των κακούργων ή και το ξίφος των ληστών του δρόμου.[101] Ο λόγος που μεταφράζεται εσφαλμένα ως το ξίφος ή το μαχαίρι των ληστών του δρόμου είναι το επίθετο *εἰνοδίη*, που ετυμολογείται προφανώς από τον δρόμο, την οδό. Ο προσδιορισμός *κακοεργόν*, ο οποίος κακώς ερμηνεύεται ως δηλωτικός ιδιοκτησίας (των κακούργων), προσδιορίζει στην πραγματικότητα το μαχαίρι, του οποίου το έργο είναι κακό, εννοώντας προφανώς τη σφαγή των βοδιών.

Η αναφορά στον ίδιο στίχο της *μαχαίρας* αυτής και της σφαγής των βοδιών δείχνει τη μεταξύ τους σύνδεση: Δεν πρόκειται για όπλο ληστών, αλλά για θυσιαστήριο όργανο. Το παραπάνω ενισχύεται και από το ότι το συγκεκριμένο έργο του Πλουτάρχου, όπου αναφέρεται η *μάχαιρα* αυτή, είναι αφιερωμένο κατά της κρεοφαγίας, όπως φαίνεται ακόμα και από τον τίτλο του. Θυσιαστήριο όργανο το θεωρεί και ο Π. Χρυσοστόμου, ο οποίος συνδέει την *ε(ν)νοδία*[102] *μάχαιρα* με τα Βουφόνια, αφού πρόκειται για δύο αφηγήσεις της πρώτης σφαγής των γεωργικών βοδιών.[103] Είναι πράγματι δύσκολο να κατανοήσουμε γιατί να προσδοθεί το επίθετο *εἰνοδίη* σε μία θυσιαστήρια *μάχαιραν*, καθώς δείχνει να έχει σαφή σχέση με την οδό. Θα μπορούσε άραγε να συνδέεται με τη διαδρομή που θα έκανε από το ιερό προς τη θάλασσα ή στο μέρος που τελικά θα την απέρριπταν;

1.2.12.3. Όρκος-Απόκρυψη

Η αναφορά της *μαχαίρας* στην τραγωδία *Ἱκέτιδες* (**Φ19**) του Ευριπίδη, που διδάχθηκε το 422 π.Χ., αποτελεί μία από τις πιο ενδιαφέρουσες για την παρούσα μελέτη. Στην έξοδο του δράματος, πραγματοποιείται επιφάνεια της θεάς Αθηνάς, η οποία συνιστά στον Θησέα να αποσπάσει την ένορκη επιβεβαίωση ότι ο Άδραστος θα πράξει τα συμφωνημένα. Κατά την πραγματοποίηση του όρκου θα πρέπει να τελεστεί θυσία. Μεταξύ άλλων η θεά προστάζει τον Θησέα, ώστε το θυσιαστήριο μαχαίρι να το κρύψουν στη γη, στον τόπο που έχει πραγματοποιηθεί η θυσία, δίπλα στις πυρές, όπου έχουν κάψει τα νεκρά σώματα των *Ἑπτὰ* που εκστράτευσαν κατά της Θήβας.

[101] Οι A. Mair και G. Mair (1921, 217), στην έκδοση *LOEB* για τα *Φαινόμενα* του Αράτου, μεταφράζουν την *εἰνοδία μάχαιρα* ως το ξίφος των ληστών του δρόμου.
[102] Στις γραπτές πηγές αναφέρεται ως *εἰνοδίη*.
[103] Χρυσοστόμου 1998, 239.

Το χωρίο είναι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς τεκμηριώνει γραπτώς την πρακτική θαψίματος στη γη -και μάλιστα στην περιοχή τέλεσης της θυσίας- του μαχαιριού ως θυσιαστηρίου οργάνου.[104] Ο λόγος ταφής-απόκρυψης του μαχαιριού, δεν είναι η ενοχή, όπως συμβαίνει παραπάνω στα *Διιπόλεια*, αλλά «μαγικός», όπως σαφώς προκύπτει από το κείμενο: «εάν ποτέ οι Αργείοι παραβούν τον όρκο τους και εκστρατεύσουν ενάντια της Αθήνας, τότε θα τους δείξετε το μαχαίρι και αυτοί θα τρομάξουν και θα φύγουν, έχοντας κακή επιστροφή», λέει η Αθηνά στον Θησέα. Η χρονολόγηση του έργου στις αρχές του δ΄ τετάρτου του 5ου αιώνα π.Χ. δείχνει ότι η πρακτική αυτή δεν ήταν άγνωστη ή ξένη στο αθηναϊκό κοινό των κλασικών χρόνων.

1.2.12.4. *Αἶξ τὴν μάχαιραν*

Πρόκειται για αρχαία παροιμία, σύμφωνα με την οποία μία αίγα σκαλίζοντας το χώμα βρίσκει μόνη της το μαχαίρι, με το οποίο στη συνέχεια θυσιάζεται. Η παροιμία σημαίνει το να φέρνει κανείς συμφορές στον εαυτό του. Η αρχαιότερη γνωστή μορφή σώζεται από απόσπασμα του Κλεάρχου (**Φ71**), που χρονολογείται στα τέλη του 4ου - 3ο αιώνα π.Χ., το οποίο διασώζεται στο *Ἀττικῶν ὀνομάτων συναγωγή* από τον Παυσανία τον Γραμματικό (**Φ140**). Η παροιμία φαίνεται πως ήταν ιδιαίτερα αγαπητή τόσο στην ύστερη αρχαιότητα, όσο και αργότερα, καθώς αναφέρεταιι αρκετές ακόμα φορές, από τον Διογενιανό (**Φ122**), τον Ζηνόβιο (**Φ123**), τον Μάρκελλο (**Φ160**), τον Ησύχιο (**Φ170**), τον Φώτιο (**Φ182**) και τη Σούδα (**Φ188**).

Ήδη από το απόσπασμα του Κλεάρχου πληροφορούμαστε ότι το μέρος που λαμβάνει χώρα η ανεύρεση του μαχαιριού από την αίγα είναι η Κόρινθος, ενώ το μαχαίρι συνδέεται, στο χωρίο αυτό, με το μαχαίρι που δολοφόνησε η Μήδεια τα παιδιά της.[105] Από τον Διογενιανό πληροφορούμαστε ότι η θυσία της αίγας προσφερόταν στην Ήρα, ενώ ο Ζηνόβιος προσθέτει την πληροφορία ότι επρόκειτο συγκεκριμένα για το ιερό της Ήρας Ακραίας, το οποίο μάλιστα είχε ιδρυθεί από τη Μήδεια, καθώς και ότι η θυσία τελείτο κάθε έτος (*ἐνιαύσιον*). Από το απόσπασμα του Μάρκελλου προκύπτει η πληροφορία ότι βάσει χρησμού η αίγα που θυσιαζόταν έπρεπε να

[104] Βλ. σχετικά και Taddei 2010, 93-94.

[105] Η Μήδεια δεν εμφανίζεται ως δολοφόνος των παιδιών της σε όλες της παραλλαγές του μύθου. Κατά τον Παυσανία (2.3.7.: *ἅτε δὲ τοῦ θανάτου βιαίου καὶ οὐ σὺν τῷ δικαίῳ γενομένου, τὰ τέκνα Κορινθίων τὰ νήπια ὑπ' αὐτῶν ἐφθείρετο, πρὶν ἢ χρήσαντος τοῦ θεοῦ θυσίαι τε αὐτοῖς ἐπέτειοι κατέστησαν καὶ Δεῖμα ἐπεστάθη*), οι Κορίνθιοι δολοφόνησαν τα παιδιά της Μήδειας και στη συνέχεια βάσει χρησμού καθιέρωσαν ετήσιες θυσίες προς τιμήν τους. Παρόμοια, στην εκδοχή του Απολλόδωρου (1.126.: *λέγεται δὲ <καὶ> ὅτι φεύγουσα τοὺς παῖδας ἔτι νηπίους ὄντας κατέλιπεν, ἱκέτας καθίσασα ἐπὶ τὸν βωμὸν τῆς Ἥρας τῆς ἀκραίας· Κορίνθιοι δὲ αὐτοὺς ἀναστήσαντες κατετραυμάτισαν*) αφήνει τα παιδιά της ως ικέτες και τα δολοφονούν οι Κορίνθιοι.

είναι μελανού χρώματος και ότι το κρυμμένο μαχαίρι που δεν μπορούσαν να εντοπίσουν οι Κορινθιοι, έβρισκε η ίδια η αίγα. Τέλος, στη Σούδα αναφέρεται και παραλλαγή όπου τη θέση της αίγας έχει ένα πρόβατο (**Φ188**).

Στην παρούσα εργασία δεν θα μας απασχολήσει τόσο η παροιμία, όσο ο μύθος πίσω από αυτήν. Καταρχάς είναι σαφές ότι ένα μαχαίρι, το οποίο έχει μάλιστα χρησιμοποιηθεί για φόνο, κρύβεται και μάλιστα σε χώρο ιερού. Αν και δεν προκύπτει άμεσα από το κείμενα, δεν αποκλείεται το ίδιο το ιερό να εγκαθιδρύθηκε με την εκεί απόκρυψη του μαχαιριού και αν όχι το ιερό, σίγουρα το συγκεκριμένο τελετουργικό. Είναι σημαντικό ότι η έννοια της απόκρυψης υπάρχει σε όλες ανεξαιρέτως τις παραλλαγές. Μετά την απόκρυψη, το μαχαίρι αυτό αποκτά «μαγικές» ιδιότητες, καθώς ανευρίσκεται κάθε φορά από την αίγα για να θυσιαστεί.[106] Η απόκρυψη πραγματοποιείται μέσω του θαψίματος του οργάνου στο χώμα, όπως προκύπτει από το ότι για το βρει η αίγα, σκαλίζει το έδαφος. Η παροιμία λοιπόν αυτή παρέχει ακόμα μία έμμεση μαρτυρία για ταφή ενός μαχαιριού στο χώμα του ιερού.[107]

1.2.13. Λαϊκή θρησκεία και Μαγεία

1.2.13.1. *Ἐγκαστριμάχαιρα*

Ο Αθήναιος (**Φ145**) διασώζει απόσπασμα του Ιππώνακτος (**Φ7**), που έδρασε στα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ., όπου αναφέρεται η *μάχαιρα*, ως μέρος επιθέτου δαίμονα (*Μοῦσά μοι Εὐρυμεδοντιάδεα τὴν ποντοχάρυβδιν, τὴν ἐν γαστρὶ μάχαιραν ἡ ἐγκαστριμάχαιραν*). Η συνήθης μετάφραση του όρου *ἐγκαστριμάχαιραν* είναι η αδηφάγος, αυτή που τρώει ασταμάτητα, βασισμένη και στο χωρίο του Ησύχιου, ο οποίος την περιγράφει ως *τὴν ἐν τῇ γαστρὶ κατατέμνουσα*, δηλαδή ως τη λαίμαργη, που κόβει μεγάλες ποσότητες φαγητού στην κοιλιά της.[108] Ο Ch. Faraone προτείνει πειστικά μία εναλλακτική ερμηνεία, να πρόκειται δηλαδή για το όνομα ενός θηλυκού δαίμονα, που έχει ένα μαχαίρι μέσα στην κοιλιά ή που ο ίδιος λειτουργεί ως ένα μαχαίρι στην κοιλιά, προκαλώντας πόνους σε αυτήν, κόβοντάς την. Εάν η ταύτιση του Ch. Faraone ευσταθεί, τότε

[106] Εδώ δεν πρόκειται για την έννοια του θύματος που βαδίζει αυτοβούλως προς τη θυσία του. Αυτό συμβαίνει σε άλλες περιπτώσεις, όπως στον Φλάβιο Φιλόστρατο στο βωμό του Ρήσου στη Ροδόπη (*Ἡρωικός* 17.5.: *τε οὐδενὶ δεσμῷ ξυνεχόμενα καὶ παρέχειν τῇ μαχαίρᾳ ἑαυτά. λέγεταιδὲ ὁ ἥρως οὗτος καὶ λοιμοῦ ἐρύκειν τοὺς ὅρους*), ωστόσο η περίπτωση αυτή είναι εντελώς διαφορετική, αφού το μαχαίρι χρησιμοποιείται μόνο στο πλαίσιο έκφρασης για να δηλωθεί η θυσία και δεν έχει άλλο ρόλο στο μύθο ή το τελετουργικό, για αυτό και δεν περιλαμβάνεται στον κατάλογο.
[107] Το ότι το μαχαίρι πρέπει να αφεθεί στον χώρο της θυσίας μαρτυρείται και σε «μαγικό πάπυρο» (**Φ163**) της ύστερης αρχαιότητας, βέβαια με τελείως διαφορετικό σκοπό. Βλ. παρακάτω σελ. 60.
[108] Σχετικά με τις ερμηνείες και τις μεταφράσεις βλ. Faraone 2004, 211, σημείωση 8.

πρόκειται για τον μοναδικό γνωστό δαίμονα, που το μαχαίρι αποτελεί συνθετικό του ονόματός του, υπάρχουν όμως αρκετοί, που έχουν ως συνθετικό το -τόμος ή το -τάμνος και που είχαν ως ιδιότητα την πρόκληση πόνων στο ανθρώπινο σώμα, κόβοντάς το.[109] Η αναφορά αυτή στο απόσπασμα του Ιππώνακτος παρέχει πολύτιμες πληροφορίες για την ιδιότητα του μαχαιριού ως όπλου/χαρακτηριστικού δαιμόνων για τον πόνο που προκαλεί.

1.2.13.2. Ανικανότητα

Στη μυθολογική παράδοση ένα μαχαίρι εμφανίζεται ως υπαίτιο για την πρόκληση ανικανότητας στον Ίφικλο, γιο του Φύλακου. Η πρώτη γνωστή αναφορά στον μύθο σώζεται σε απόσπασμα του Φερεκύδη (**Φ32**), που χρονολογείται στον 5ο αιώνα π.Χ. Όταν ο Ίφικλος ήταν παιδί, τον είχε κυνηγήσει λόγω κάποιας αταξίας με ένα μαχαίρι ο πατέρας του, ότι τάχα θα τον έσφαζε, αλλά όταν τον έπιασε έμπηξε το μαχαίρι σε ένα δένδρο (αγριαπιδιά στην παρούσα παραλλαγή), η οποία με τα χρόνια κάλυψε το μαχαίρι με τον κορμό της. Από το συμβάν όμως αυτό ο Ίφικλος έμεινε ανίκανος και δεν θεραπεύτηκε, παρά χρόνια αργότερα, πράττοντας όπως του προφήτευσε ο μάντης Μελάμπους. Η θεραπεία ήταν σχετική με το μαχαίρι αυτό: αφού το έβγαλαν από την αγριαπιδιά, πήραν μέρος από τη σκουριά του, την ανακάτεψαν με κρασί και το έδωσαν στον Ίφικλο να πίνει για δέκα μέρες στη σειρά. Με μικρές διαφορές, παραδίδεται ο μύθος και από τον Απολλόδωρο (**Φ109**), κατά τον οποίον ο Φύλακος ευνούχιζε κριάρια μπροστά στον γιο του και όταν τελείωσε ακούμπησε το ματωμένο μαχαίρι δίπλα στον Ίφικλο, δημιουργώντας του έτσι τον ψυχικό κλονισμό που οδήγησε στην ανικανότητά του. Σε σύντομη παραλλαγή που διασώζουν τα σχόλια στον Θεόκριτο (**Φ203**), ο Φύλακος πληγώνει άθελά του με το μαχαίρι τον Ίφικλο στην ήβη του και έτσι προκαλεί την ανικανότητά του. Τις παραπάνω παραλλαγές διασώζει και ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης (**Φ198**), τον 12ο αιώνα μ.Χ.

Από τον παραπάνω μύθο φαίνεται αρχικά η «μαγική» σχέση που έχει το όργανο που προκαλεί το τραύμα, με τη θεραπεία του τραύματος. Ωστόσο, αυτό που ενδιαφέρει στην παρούσα μελέτη είναι η σχέση μαχαιριού-ανικανότητας, ότι το μαχαίρι λογίζεται ως ένα όργανο το οποίο είναι ικανό να την προκαλέσει με «μαγικό» τρόπο. Αυτό γίνεται άμεσα αντιληπτό από την ψυχαναλυτική ερμηνεία στην παραλλαγή του Απολλόδωρου, αφού η ανικανότητα προξενείται από

[109] Faraone 2004, 224-227.

ένα όργανο που χρησιμοποιείται ακριβώς για την επίτευξή της. Στα σχόλια στον Θεόκριτο επιχειρείται πια μία εντελώς εξορθολογισμένη αιτιολογική μορφή του μύθου.

1.2.13.3. *Κυρανίδες*

Το έργο αυτό χρονολογείται στον 1ο-2ο αιώνα π.Χ. ανήκει στο είδος των *Φυσικῶν*, το οποίο αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στην ελληνιστική Αίγυπτο και ασχολείται με τις μυστικές δυνάμεις της φύσης. Οι *Κυρανίδες* (**Φ108**) αποδίδονται στον θρυλικό Ερμή τον Τρισμέγιστο και θέμα του έργου αποτελούν οι μαγικές ιδιότητες ζώων, φυτών και λίθων. Το πρώτο βιβλίο -που μας αφορά- χωρίζεται σε 24 κεφάλαια, όσα και τα γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου.[110]

Στο κεφάλαιο Θ περιγράφονται μαγικά, τα οποία περιλαμβάνουν τα εξής τέσσερα στοιχεία: το βότανο θύρση, το πουλί θύρα (γεράκι), τον λίθο θυρσίτη και το ψάρι τόνο (θύννος). Περιγράφεται ένα μαγικό τελετουργικό, σύμφωνα με το οποίο πρέπει να κοπεί το φτερό γερακιού με *μαχαίρᾳ ὁλοσιδήρῳ* και στη συνέχεια να ριφθεί σε αγγείο με κρασί. Το ενδιαφέρον είναι ότι για την τέλεση αυτού του μαγικού τελετουργικού χρειάζεται να χρησιμοποιηθεί ένα συγκεκριμένο είδος μαχαιριού, κατασκευασμένο εξ ολοκλήρου από σίδηρο. Η χρήση του μαχαιριού στο τελετουργικό, συνοδευόμενο από την αντίστοιχη επίκληση στο Διόνυσο, θα έχει ως αποτέλεσμα να αρχίσουν οι παρακαθήμενοι να κτυπούν ο ένας τον άλλον και να αιματοκυλίζονται. Στο ίδιο κεφάλαιο περιγράφονται ακόμα δύο μαγικά: Εάν κανείς ρίξει σε κρασί μία ποσότητα από το βότανο και μία ποσότητα από θερσίτη λίθο, τότε όλοι οι παρευρισκόμενοι θα φύγουν σαν μεθυσμένοι και ευχαριστημένοι. Κατά το άλλο μαγικό, εάν ρίξει κανείς το δεξί μάτι του τόνου στο κρασί, τότε οι παρακαθήμενοι φίλοι θα φύγουν χωρίς να πιούν. Είναι εύκολο να διαπιστωθεί ότι από τα τρία τελετουργικά που περιγράφονται, μόνο σε ένα χρησιμοποιείται μαχαίρι και μόνο το τελετουργικό αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη βία και τον θάνατο, που συνδέονται συμβολικά-μαγικά με το μαχαίρι.

[110] Waegeman 1987, 7-8: Σε κάθε ένα από τα κεφάλαια χρησιμοποιούνται από ένα φυτό, ένα πτηνό, ένα ψάρι και ένας λίθος (που συμβολίζουν τα τέσσερα στοιχεία, τη γη, τον αέρα, το νερό και τη φωτιά) των οποίων οι λέξεις αρχίζουν από το ίδιο γράμμα. Σε κάθε κεφάλαιο δίδονται οδηγίες για μαγικές τελετουργίες, καθώς και την περιγραφή ενός φυλαχτού.

1.2.13.4. «Μαγικοί Πάπυροι»

Μαχαῖριν ὁλοσίδηρον δίστομον αναφέρεται και στον «μαγικό πάπυρο» του 4ου αιώνα μ.Χ., με τίτλο *Βίβλος ἱερὰ ἐπικαλουμένη Μονὰς ἢ Ογδόη Μοϋσέως*.[111] Στο πρώτο από τα τέσσερα μέρη του (**Φ162**) αναγράφεται ότι για την τέλεση τελετουργικού μύησης πρέπει να χρησιμοποιηθεί μαχαίρι αυτού του είδους. Το ολοσίδηρο μαχαίρι πιθανώς να συνδέεται με την αντίληψη περί καθαρότητας του σιδήρου, καθώς το κείμενο επιμένει στην καθαρ(ι)ότητα.[112] Η χρησιμοποίηση ενός δίκοπου μαχαιριού, δηλαδή ενός εγχειριδίου, εξηγείται από το ότι δεν πρόκειται για μία κανονική θυσία, αλλά για ένα «μαγικό» τελετουργικό.

Στο δεύτερο μέρος του ίδιου παπύρου, παρέχονται ξανά οδηγίες για δεύτερο τελετουργικό μύησης (**Φ163**). Στο κείμενο δίδονται όλες οι λεπτομέρειες για την προετοιμασία της θυσίας που πρέπει να γίνει, καταλήγοντας στο ότι πρέπει να θυσιαστεί ένας λευκός πετεινός και ένα περιστέρι, ενώ ένας ακόμα λευκός πετεινός και ένα περιστέρι πρέπει να αφεθούν εκεί ζωντανά, ώστε ο θεός να πάρει το πνεύμα όποιου θέλει (είτε του θυσιασμένου είτε του ζωντανού). Για να γίνει αυτό, ένα *μαχαῖριν* πρέπει να αφεθεί στον χώρο, ανάμεσα σε επτά θυμιάματα και επτά άνθη (τα οποία έχουν περιγραφεί παραπάνω).[113] Στη μαγική αυτή τελετή μαρτυρείται λοιπόν η επί σκοπώ παραμονή του μαχαιριού στον χώρο της θυσίας, ώστε να χρησιμοποιηθεί ξανά σε θυσία από τον θεό! Στο τρίτο μέρος (**Φ164**) περιγράφεται τρίτο τελετουργικό μύησης, όπου αναφέρεται απλώς ότι πρέπει όποιος θέλει να το πραγματοποιήσει, να έχει μαζί *μαχαῖρι*, για να τελέσει τις θυσίες.[114] Το λεξιλόγιο είναι το ίδιο με αυτό που χρησιμοποιείται στο πρώτο μέρος, με μόνη διαφορά ότι εδώ δεν προσδιορίζεται το είδος του μαχαιριού. Σε άλλον μαγικό πάπυρο του 4ου αιώνα μ.Χ. (**Φ165**),[115] περιγράφεται ένα ξόρκι, το οποίο λύνει άλλα μαγικά, για την πραγματοποίηση του οποίου πρέπει να σχεδιάσει κανείς πάνω σε φύλλο μολύβδου μία μοναδική μορφή, η οποία να έχει *μάχεραν* στο αριστερό χέρι, έναν πυρσό στο δεξί, τρία γεράκια στο κεφάλι, έναν σκαραβαίο κάτω από τα πόδια και κάτω από τον σκαραβαίο έναν ουροβόρο όφι. Στον πάπυρο υπάρχουν και οδηγίες με διάφορα ακατανόητα γράμματα-σύμβολα που πρέπει να γραφούν γύρω από τη μορφή, ενώ υπάρχει σχεδιασμένη και η

[111] Preisendanz 1974, 91 αρ.13, στ. 93-94.
[112] Ο H. Betz (1986, 174, σημείωση 23) επισημαίνει την πιθανή ύπαρξη αντίληψης περί καθαρότητας του σιδήρου, ως υλικού που δεν μπορεί ούτε να δεχτεί ούτε να μεταδώσει κάποια «μόλυνση». Η παρατήρηση είναι πειστική, καθώς στο μέρος που περιγράφεται η διαδικασία του τελετουργικού δίδεται μεγάλη προσοχή στην καθαρ(ι)ότητα, (καθαρά ενδύματα, καθαρό πανί για την κατασκευή σκηνής).
[113] Preisendanz 1974, 106 αρ.13, στ. 372.
[114] Preisendanz 1974, 117, αρ.13, στ. 647.
[115] Preisendanz 1974, αρ. 36, στ. 180.

ίδια η μορφή, που δεν συμβαδίζει πάντως με την παραπάνω περιγραφή.[116] Στην περίπτωση αυτή το μαχαίρι δεν έχει κάποια θυσιαστήρια συνάφεια, παρά μόνο συμβολική-«μαγική», ίσως με την έννοια ότι θα «κόψει» τα δεσμά των μαγικών που πρέπει να λυθούν. Η χρήση και γραφή των όρων *μαχαῖρι* και *μάχεραν* οφείλεται στην ύστερη χρονολόγηση του κειμένου.

1.2.13.5. *Ἀκταίη μάχαιρα*

Στα Διονυσιακά του Νόννου του Πανοπολίτη (**Φ166**), ποίημα που συγγράφηκε το διάστημα 450-470 μ.Χ. και αποτελεί το τελευταίο και συγχρόνως το μεγαλύτερο ποίημα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, αφηγούμενο τη ζωή και δράση του Διονύσου,[117] αναφέρεται ότι οι Ερινύες πήραν το μαχαίρι, με το οποίο η Πρόκνη και η Φιλομήλα είχαν δολοφονήσει και τεμαχίσει το παιδί της πρώτης, για να το σερβίρουν ως γεύμα στον Τηρέα. Αυτό το μαχαίρι φαίνεται να απέκτησε έκτοτε μαγικές ιδιότητες λόγω της ιστορίας του. Στη συνέχεια η Ερινύα το έκρυψε, πάλι στο πλαίσιο τελετουργικού, δίπλα σε έλατο, ακριβώς στο μέρος όπου έμελλε να αποκεφαλιστεί ο Πενθέας (οι Ερινύες, φαίνεται από πριν στο κεφάλαιο ότι θα βοηθούσαν τον Διόνυσο να νικήσει τον Πενθέα).[118] Η *μάχαιρα* χαρακτηρίζεται ως *Ἀτθίς* και αναφέρεται ότι ο δαίμων (δηλαδή η Ερινύα), την πήρε από την Αττική.[119] Αυτή η δυσερμήνευτη αναφορά αποτελεί ένδειξη για την πιθανή ύπαρξη ενός χαμένου σήμερα μύθου, σχετικού με την αττική αυτή *μάχαιρα*.

1.2.14. Κατασκευή

Στο *Ὀνομαστικὸν* (**Φ133**) του Ιούλιου Πολυδεύκη αναφέρεται ο *μαχαιροποιὸς* ανάμεσα σε κατασκευαστές ασπίδων, θωράκων, κρανών, δοράτων και πίλων. Κάνει μεν λόγο για όπλο, αλλά ίδιο όνομα θα είχε και ο σιδηρουργός που κατασκεύαζε μαχαίρια. Το χωρίο δείχνει την πολύ μεγάλη εξειδίκευση που υπήρχε, τουλάχιστον στον 2ο αιώνα μ.Χ., ενώ μαζί με τον *μαχαιροποιὸ* αναφέρονται επίσης *μαχαιροπωλεῖον* και *μαχαιροπώλης* (**Φ131**). Σε απόσπασμα από τον Δαΐμαχο (**Φ61**), που ανάγεται στον 4ο αιώνα π.Χ., και που σώζεται από τον Στέφανο τον Βυζάντιο, φαίνεται πως ο καταλληλότερος σίδηρος για την κατασκευή μαχαιρών ήταν από τη Λυδία.

---

[116] Betz 1986, 273.
[117] Μπεζαντάκος 2015, 17, 31-40.
[118] Στην πρόταση όπου αναφέρεται το κρύψιμο, δεν αναφέρεται πλέον ως *μάχαιρα*, αλλά ως *ἆορ*, ενώ στο ενδιάμεσο αναφέρεται ως *σιδήρῳ*. Η σύγχυση της ορολογίας οφείλεται πιθανώς στην ύστερη χρονολόγηση του έργου.
[119] Ο L. Lind (Rouse κ.ά. 1940, 316) σχολιάζει ότι αφού όλη η ιστορία που περιγράφεται λαμβάνει/έλαβε χώρα στη Θράκη, είναι δυσνόητο το πώς η *μάχαιρα* κατέληξε στην Αττική, ακόμα και αν οι δύο αδερφές ήταν Αθηναίες.

Όπου αναφέρεται το υλικό κατασκευής των μαχαιριών, αυτό είναι συνήθως ο σίδηρος, όπως π.χ. στον Ηρόδοτο (**Φ23**), τον Ξενοφώντα (**Φ50**), τον Ησύχιο (**Φ172**) κ.α, ενώ στους *Κυρανίδες* (**Φ108**) και σε «μαγικό πάπυρο» γίνεται αναφορά μαχαιριού κατασκευασμένου εξ ολοκλήρου από σίδηρο (**Φ162**). Εξαιρέσεις αποτελούν φυσικά τα μαχαίρια στα κείμενα του Ομήρου (**Φ1**, **Φ4**), πιθανώς η *εἰνοδία μάχαιρα* **(Φ138)**, όπου το *ἐχαλκεύσαντο* υποδηλώνει ότι ήταν χάλκινη, (εκτός βέβαια εάν το ρήμα χρησιμοποιείται καταχρηστικά) και η *μάχαιρα* του Μέμνονος (**Φ125**). Ο λόγος είναι ότι η εποχή την οποία διηγούνται τα κείμενα του Ομήρου απαιτεί τη χρήση χάλκινων όπλων (τα χρυσά μαχαίρια που χρησιμοποιούνται στον χορό δείχνουν τον πλούτο), ενώ το ίδιο ισχύει για τη *μάχαιρα* του Μέμνονος που ανήκει στον ομηρικό κόσμο, αλλά και την *εἰνοδία μάχαιρα*, που την κατασκεύασε το χάλκινο γένος.

Ο Δημοσθένης, στον βίο του από τον Διογένη τον Λαέρτιο (**Φ152**), που χρονολογείται τον 3ο αιώνα μ.Χ., απευθυνόμενος σε ωραίο νέο που άκουσε να μιλά άσχημα, φέρεται να παρομοίωσε την κατάστασή του με μολύβδινο μαχαίρι που βγαίνει μέσα από ελεφάντινη θήκη. Από το χωρίο αυτό φαίνεται πόσο ωραία και πολύτιμη θεωρείτο η ελεφάντινη θήκη.[120]

1.2.15. Ακόνισμα

Το ακόνισμα των μαχαιριών αποτελεί απαραίτητη και πολύ συχνή δραστηριότητα από την αρχαιότητα μέχρι και σήμερα. Η πρώτη αναφορά στο ακόνισμα (σε πλαίσιο λατρευτικό) γίνεται από τον Αριστοφάνη, σε απόσπασμα από σατυρικό δράμα, το οποίο διασώζει ο Αθήναιος (**Φ142**). Ο Αχαιός από την Ερέτρια απευθύνεται στον Απόλλωνα, χαρακτηρίζοντάς τον ως αυτόν που ακονίζει πολλά μαχαίρια και μαθαίνει στους υπηρέτες του να κάνουν το ίδιο. Το ότι το ακόνισμα λάμβανε χώρα ακριβώς πριν από την τέλεση της θυσίας μαρτυρείται στο *Περὶ εὐσεβείας* του Θεοφράστου (**Φ63**), στην περιγραφή των Βουφονίων. Στις *Εἰκόνες* (**Φ153**) του Φιλόστρατου του Νεώτερου, που χρονολογούνται στον 3ο αιώνα μ.Χ., ο Μαρσύας εμφανίζεται να παρακολουθεί το ακόνισμα του μαχαιριού, με το οποίο πρόκειται να τον γδάρουν. Από τα παραπάνω χωρία προκύπτει ότι το ακόνισμα λάμβανε χώρα πολύ συχνά, ίσως και πριν από κάθε χρήση του μαχαιριού, όχι μόνο πριν από τη σφαγή, αλλά και πριν από την εκδορά. Η σημασία του

[120] Ο όρος *ἐλεφάντινος* στα αρχαία κείμενα και τις επιγραφές μπορεί να δηλώνει είτε το ελεφαντοστό είτε το ελεφαντόδοντο και καθώς δεν μπορεί να διευκρινιστεί θα χρησιμοποιείται ως έχει και στην παρούσα διατριβή, όπως άλλωστε συνηθίζεται στις περιπτώσεις που δεν μπορεί να υπάρξει πιο συγκεκριμένη διάκριση μεταξύ των δύο υλικών, βλ. παραδείγματα στο Έλληνα 2010, 2, 94, 105, 113-123, 128, 131, 139-141.

ακονίσματος των μαχαιριών, ανεξάρτητα από τις λατρευτικές τελετές, φαίνεται μέσα από πλήθος κειμένων, όπως π.χ. του Δημοσθένη (**Φ60**), του Φιλόξενου (**Φ91**), του Λουκιανού (**Φ115**) κ.ά.

Σύνοψη χρήσεων

Τα αρχαία κείμενα τεκμηριώνουν πλήθος διαφορετικών χρήσεων για τα μαχαίρια σε τελετουργικές πρακτικές, καθόλη τη διάρκεια της αρχαιότητας. Πέραν του ότι πρόκειται για το κατεξοχήν όργανο, με το οποίο πραγματοποιούσαν τη σφαγή των ζώων στο πλαίσιο της θυσίας, ήδη από τον 8ο αιώνα π.Χ.,[121] τα μαχαίρια φαίνεται πως χρησιμοποιούντο στην κοπή των τριχών ως προσφορά απαρχής των ζώων επίσης από τον 8ο αιώνα π.Χ., την εκδορά και τον τεμαχισμό τους, τόσο πριν όσο και μετά το μαγείρεμα-ψήσιμό τους, από τον 5ο αιώνα π.Χ. Η φύλαξη της θυσιαστήριας *μαχαίρας* εντός του *κανοῦ* τεκμηριώνεται από δύο κείμενα του 5ου αιώνα π.Χ., ενώ οι υπόλοιπες αναφορές είναι αρκετά υστερότερες και προξενούν σύγχυση, εισάγοντας την έννοια της απόκρυψης. Από ένα κείμενο του 5ου αιώνα π.Χ. φαίνεται ότι μαχαίρια χρησιμοποιούντο και κατά τη διάρκεια των γευμάτων, ενώ υπάρχουν ενδείξεις για τη χρήση τους σε τελετουργικούς χορούς ήδη από τον 8ο αιώνα π.Χ., ακόμα και ως το επίκεντρο της προσοχής κατά τη διάρκεια των προσευχών πριν την τέλεση θυσιών ίσως από τον 6ο αιώνα π.Χ. Από κείμενο του 2ου αιώνα μ.Χ. προκύπτει ο τελετουργικός εξαγνισμός τους πριν από τις θυσίες, ενώ πέρα από τον καθαρισμό, φαίνεται ότι ακονίζονταν πριν από κάθε πράξη, κάτι που τεκμηριώνεται από τον 4ο αιώνα π.Χ. Τρεις διαφορετικοί μύθοι δείχνουν την ιδιαίτερη μεταχείριση που μπορούσαν να έχουν τα μαχαίρια μετά την τέλεση της θυσίας, όπως την απόρριψη στη θάλασσα (*Διιπόλεια*, 4ος αιώνας π.Χ.) και το θάψιμο στην περιοχή του ιερού (*Ἱκέτιδες*-5ος αιώνας π.Χ. και παροιμία με αίγα 4ος αιώνας π.Χ.). Η πρακτική του να αφήνεται το μαχαίρι στον χώρο της θυσίας υπάρχει και σε «μαγικό πάπυρο» της ύστερης αρχαιότητας. Η σύνδεση των μαχαιριών με την πρόκληση κακών, ακόμα και τον θάνατο, είναι παραπάνω από εμφανής στις λαϊκές δοξασίες, αφού ένα μαχαίρι μπορεί να δώσει το όνομά του σε δαίμονα ή να αποτελέσει όπλο του (*ἐγκαστριμάχαιρα*-6ος αιώνας π.Χ.), να προκαλέσει ανικανότητα (μύθος Ιφίκλου-5ος αιώνας π.Χ.), ακόμα και θάνατο (*Κυρανίδες*-1ος-2ος αιώνας π.Χ.). Τέλος, σημειώνεται ότι ένα μαχαίρι, είτε καλείται *μάχαιρα*, είτε *σφαγίς*, μπορεί να επιτελεί πολλαπλές χρήσεις, όπως η *ὀρθὴ σφαγίς* του Αιγίσθου ή η *μάχαιρα* του Θησέα που χρησιμοποιείται τόσο ως όπλο κατά των ληστών, όσο και για τον τεμαχισμό του κρέατος.

[121] Αναφέρεται η πρώτη φορά που τεκμηριώνεται γραμματειακά η κάθε πρακτική, χωρίς φυσικά αυτό να σημαίνει ότι δεν μπορούν να αναχθούν πολύ νωρίτερα.

2. ΜΑΧΑΙΡΙΑ ΣΕ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ

2.1. Αθήνα, Ακρόπολη, Ιερό της Αθηνάς

Λατρευόμενη θεότητα:	Αθηνά.
Επιγραφή:	*χσιφομάχαιραι, μάχαιρα σιδηρᾶ, μάχαιρα ὁ]λοσίδηρος, μάχαιρα χαλκῆ, κολεὸν μαχαίρας ἰατρικῆς, ξιφομάχαιρα χαλκῆ, μάχαιρα ἐλεφαντίνην, ξιφομάχαιραι χαλκαῖ.*
Χρονολόγηση:	τέλη 5ου-αρχές 4ου αιώνα π.Χ.

Το ιερό της Αθηνάς στην Ακρόπολη των Αθηνών αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα ιερά του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Η πρώτη ανασκαφική έρευνα διεξήχθη από τον L. Ross το 1835, για να ακολουθήσουν οι ανασκαφές, άλλες μεγαλύτερης και άλλες μικρότερης κλίμακας, από τους Κ. Πιττάκη, Π. Ευστρατιάδη, A. Paccard, E. Ziller και C. Botticher, μέχρι το διάστημα 1885-1880, οπότε διενεργήθηκαν συστηματικές ανασκαφές στον βράχο από τον Π. Καββαδία. Παρακάτω ακολουθεί σύντομη αναφορά των στοιχείων που είναι απολύτως απαραίτητα για την ένταξη των μαχαιριών στο ιστορικό τους πλαίσιο.

Στον φυσικά οχυρό λόφο της αθηναϊκής Ακρόπολης, ύψους 156 μ., υπήρξε ανθρώπινη παρουσία ήδη από τους νεολιθικούς χρόνους, ενώ από τους γεωμετρικούς τουλάχιστον χρόνους καθιερώθηκε ως τόπος λατρευτικός και ιερός. Περί το 700 π.Χ., οικοδομήθηκε ο πρώτος ναός της Αθηνάς, τον οποίον διαδέχθηκαν την αρχαϊκή περίοδο δύο μνημειακοί ναοί, οι οποίοι βρίσκονταν σε λειτουργία μέχρι και τους περσικούς πολέμους, οπότε και καταστράφηκαν (480 π.Χ.). Με την ανοικοδόμηση του βράχου στους κλασικούς χρόνους, κατσκευάστηκαν ο Παρθενών, το Ερέχθειο, τα Προπύλαια, καθώς και πολλά άλλα κτήρια, τόσο βοηθητικά όσο και λατρευτικά, για τη λατρεία της Αθηνάς, αλλά και άλλων θεοτήτων.[122]

Στην Ακρόπολη έχουν βρεθεί αναθήματα όλων των ειδών,[123] ωστόσο δεν αναφέρεται σε καμία δημοσίευση η εύρεση μαχαιριών που να σχετίζονται με το ιερό. Η Cl. Wagner συμπεριλαμβάνει στη διατριβή της -η οποία αφορά στις αναθηματικές πρακτικές στην αθηναϊκή Ακρόπολη κατά τον 8ο-4ο αιώνα π.Χ.- 13 «μαχαίρια» που βρέθηκαν στις ανασκαφές,[124]

[122] Βλ. Meyer 2017, 32-146.
[123] Για τα αναθήματα των γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων βλ. Scholl 2006.
[124] BrAcr 336-348.

συσχετίζοντάς τα με το ιερό.[125] Το παραπάνω αποτελεί όμως παρανόηση, καθώς εικόνες δύο εξ αυτών δημοσιεύθηκαν από τον A. de Ridder από όπου γίνεται σαφές ότι πρόκειται για μυκηναϊκό εγχειρίδιο και μυκηναϊκό μαχαίρι αντίστοιχα, ενώ από το κείμενό του προκύπτει ότι και τα 13 αυτά χάλκινα αντικείμενα χρονολογούνται στους μυκηναϊκούς χρόνους.[126]

Όπως φάνηκε, κατά τις ανασκαφές δεν βρέθηκαν, δεν συλλέχθηκαν ή απλώς δεν αναφέρονται μαχαίρια. Ωστόσο, η ύπαρξή τους στο ιερό κατά την αρχαιότητα είναι βέβαιη και τεκμηριώνεται μέσω των επιγραφών. Τα 200 περίπου θραύσματα λίθινων επιγραφών που εντοπίσθηκαν κατά τις ανασκαφές της Ακρόπολης παρέχουν ακόμα πολυτιμότερες πληροφορίες για τη λειτουργία των μαχαιριών στο ιερό της Αθηνάς, από ό,τι θα έδιναν τα ίδια τα αντικείμενα. Οι ενεπίγραφες στήλες με τους ετήσιους απογραφικούς καταλόγους των θησαυρών της Αθηνάς, τους οποίους κατέγραφαν οι ταμίες από το 434 π.Χ., αναφέρουν τα μεταλλικά αντικείμενα που ήταν αποθησαυρισμένα στο ιερό. Συγκεκριμένα προκύπτει ότι φυλάσσονταν μαχαίρια εντός τριών τουλάχιστον κτηρίων: στον Παρθενώνα, τον *ἀρχαῖο νεὼ* και τη Χαλκοθήκη, βάσει των οποίων διαρθρώνεται παρακάτω το υποκεφάλαιο.

2.1.1. Παρθενώνας

Ε1) *Χσιφομάχαιραι ΓΙΙΙΙ*: Στους καταλόγους από τον Παρθενώνα καταγράφονται εννέα *ξιφομάχαιραι*, οι οποίες απαντούν[127] ή αποκαθίστανται[128] σε 17 επιγραφές, που χρονολογούνται από το 434/3 έως και τουλάχιστον το 368/7 π.Χ.[129] Ο ίδιος αριθμός αντικειμένων, που βρίσκονται γραμμένα σε καταλόγους συνεχόμενων ετών, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για τα εννέα ίδια αντικείμενα, τα οποία βρίσκονταν αποθηκευμένα για τουλάχιστον 66 συναπτά έτη. Τα αντικείμενα αυτά ήταν αποθηκευμένα στην τετράστυλη αίθουσα, που κατά την αρχαιότητα ονομαζόταν *Παρθενών*, μέχρι τα τέλη περίπου του 5ου αιώνα π.Χ., ενώ τουλάχιστον από το 390 π.Χ. φαίνεται να μεταφέρθηκαν και να τοποθετήθηκαν στον σηκό του ναού. Από τον 4ο αιώνα π.Χ.

---

[125] Wagner 1997, 163-164.
[126] de Ridder 1896, 110-113, αρ. 336, 338.
[127] Ολόκληρες οι λέξεις σώζονται στις επιγραφές IG I^3, 353· 354 (*χσιφομάχαιραι*) και στις IG II^2, 1424a· 1425· 1426.
[128] Λίγα γράμματα σώζονται στις επιγραφές IG I^3, 343· 345· 346· 351· 355· 357, IG II^2, 1380. Στις επιγραφές IG I^3, 349· 350· 351 και IG II^2, 1428 δεν σώζονται καθόλου γράμματα και αποκαθίστανται εξ ολοκλήρου από τα συμφραζόμενα.
[129] Harris 1995, IV 45 = V 208. Τα έτη από τα οποία απουσιάζουν δικαιολογούνται από τη φθορά ή τη μη εύρεση των αντίστοιχων επιγραφών. Πρόκειται για τις: IG I^3, 343, στ. 13 (434/3 π.Χ.)· 344, στ. 28 (433/2 π.Χ.)· 345, στ. 46 (432/1 π.Χ.)· 346, στ. 63-64 (431/0 π.Χ.)· 349, στ. 54 (428/7 π.Χ.)· 350, στ. 75 (427/6 π.Χ.)· 351, στ. 13-14 (422/1 π.Χ.)· 353, στ. 61 (420/19 π.Χ.)· 354. στ. 79 (419/8 π.Χ.)· 355., στ. 14 (414/3 π.Χ.)· 356, στ. 41 (413/2 π.Χ.)· 357, στ. 67 (412/1 π.Χ.), IG II^2, 1380, στ. 8 (μετά το 390 π.Χ.)· 1424a, στ. 327 (371/0 π.Χ.)· 1425, στ. 255 (368/7 π.Χ.)· 1426, στ. 27 (μετά το 368/7 π.Χ.)·1428, στ. 203 (367/6 π.Χ.).

παρατηρείται αλλαγή στον τρόπο γραφής από *χσιφομάχαιρα* σε *ξιφομάχαιρα*, πρόκειται όμως για τα ίδια αντικείμενα. Όπως σημειώθηκε και παραπάνω, ο όρος ίσως να δήλωνε τη μεγάλου μεγέθους *μάχαιρα*, χωρίς να είναι απόλυτα σαφές από τις γραπτές πηγές εάν προοριζόταν αποκλειστικά για πολεμική χρήση.[130] Στις υπό εξέταση επιγραφές οι *ξιφομάχαιραι* αναγράφονται συνήθως μαζί τόσο με όπλα (*ξίφη*, *θώρακες*, κ.ά) όσο και με διάφορα εξαρτήματα και σκεύη (*κλίνες*, *λύρες*, *φιάλαι*), συνεπώς τα συμφραζόμενα δεν συμβάλλουν στην εξαγωγή ασφαλούς συμπεράσματος σχετικά με τη χρήση τους.[131]

Ε2) *μάχαιρα σιδηρᾶ ἐλεφάντινον κολεὸν ἔχουσα ἣν ἡ βουλὴ ἀνέθηκεν ἡ ἐπὶ Ἀντιγένους ἄρχοντος*: Πρόκειται ίσως για την πιο ενδιαφέρουσα αναφορά σε μαχαίρι, ανάμεσα στις επιγραφές της Ακρόπολης. Εντοπίζεται ή αποκαθίσταται 12 φορές σε επιγραφές, απαντώντας για πρώτη φορά το 405/4 π.Χ. και τελευταία το 368/7 π.Χ.[132] Οι πληροφορίες που μπορούν να αποκομισθούν εξετάζοντας την επιγραφή είναι πολλές· πρόκειται για ένα μαχαίρι με λεπίδα κατασκευασμένη από σίδηρο (*μάχαιρα σιδηρᾶ*),[133] το οποίο ήταν αποθηκευμένο στον σηκό του Παρθενώνα, μαζί με την ελεφάντινη θήκη του (*ἐλεφάντινο κολεὸν ἔχουσα*). Στις υπόλοιπες περιπτώσεις δεν αναφέρονται οι θήκες των μαχαιριών, συνεπώς μπορεί να υποτεθεί είτε ότι τα μαχαίρια αυτά δεν είχαν θήκες, είτε ότι αυτές κρίνονταν ως άξιες αναφοράς μόνο όταν ήταν από κάποιο πολύτιμο υλικό, όπως εδώ η ελεφάντινη.[134]

Στη συνέχεια, μαθαίνουμε ότι επρόκειτο για ανάθημα και μάλιστα δημόσιο, αφιερωμένο στη θεά από τη Βουλή των Αθηναίων (*ἣν ἡ βουλὴ ἀνέθηκεν*). Λίγα είναι τα γνωστά αναθήματα της βουλής προς την Αθηνά, που βρίσκονταν αποθηκευμένα στον Παρθενώνα:[135] ένα αργυρό *κανοῦν* που αφιερώθηκε το 318/7 π.Χ. και τουλάχιστον δύο χρυσοί στέφανοι, που μαρτυρούνται το 318/7 π.Χ. και που φαίνεται ότι αποτελούσαν προσφιλές ανάθημα, καθώς μεγάλος αριθμός χρυσών

[130] Βλ. παραπάνω σελ. 35.
[131] Η D. Harris (1995, 98) τις μεταφράζει ως ξίφη.
[132] Harris 1995, V 207. IG I^3, 342, στ. 16-19 (405/4 π.Χ.), IG II^2, 1386 + IG II^2, 1381 add σελ. 798, στ. 19-21 (401/0 π.Χ.), IG II^2, 1390, στ. 7-9 (399/8 π.Χ.)· 1388, στ. 46-48 (398/7 π.Χ.)·1401, στ. 3-4 (394/3 π.Χ.)· 1389, στ. 6-7 (391/0 π.Χ.)· 1400, στ. 22 (390/89 π.Χ.)· 1415, στ. 16-18 (375/4 π.Χ.)· 1421, στ. 84-86 (374/3 π.Χ.)· 1423, στ. 11-13 (374/3 π.Χ.)· 1424a, στ. 248-50 (371/0 π.Χ.)· 1425, στ. 194-6 (368/7 π.Χ.). Ολόκληρη ή σχεδόν ολόκληρη η φράση σώζεται μόνο στις επιγραφές IG II^2, 1400· 1415· 1424a· 1425, αποκαθίσται εξ ολοκλήρου στις IG II^2, 1386· 1390· 1389· 1401, ενώ στις υπόλοιπες σώζεται αποσπασματικά.
[133] Η ίδια *μάχαιρα* δεν προσδιορίζεται ως *σιδηρᾶ* από τις πρώτες επιγραφές στις οποίες αναφέρεται, αλλά από το 375/4 π.Χ. και εξής.
[134] Διαφορετική είναι η περίπτωση της θήκης ενός ιατρικού μαχαιριού· μάλλον καταγράφεται διότι δεν υπήρχε πλέον το ίδιο το μαχαίρι (**Ε5**). Βλ. παρακάτω, σελ. 68.
[135] Harris 1995, 238-241.

στεφανιών αφιερωνόταν από άλλες πόλεις κράτη.[136] Η Βουλή του Αρείου Πάγου αναφέρεται επίσης ως ο αναθέτης ενός *γραμματείου*, δηλαδή μίας πινακίδας για γράψιμο, το 382/1 π.Χ. Ο αθηναϊκός δήμος είχε επίσης αφιερώσει στην Αθηνά στεφάνια και η τελευταία μαρτυρούμενη αφιέρωση του χρονολογείται στο 405/4 π.Χ. και περιελάμβανε ένα αργυρό *ἔκπωμα* και μία προτομή πηγάσου.[137] Τα παραπάνω αντικείμενα φαίνεται πως ήταν όλα μεγάλης αξίας, κρίνοντας από τα πολύτιμα υλικά κατασκευής τους. Τόσο η D. Harris[138] όσο και ο B. Forsén[139] μεταφράζουν τη *μάχαιραν* ως θυσιαστήριο μαχαίρι, μετάφραση που εμπεριέχει και ερμηνεία, αφού αυτομάτως τη θεωρούν θυσιαστήρια. Αυτό είναι και το πιθανότερο ενδεχόμενο, αλλά δυστυχώς δεν μπορεί να αποδειχθεί από το κείμενο. Μάλιστα, από τα παραπάνω αντικείμενα μόνο το *κανοῦν* μπορεί να συνδεθεί άμεσα με τη θυσία. Συνεπώς, το ερώτημα για το αν το αναθηματικό μαχαίρι ήταν και χρηστικό δεν μπορεί να απαντηθεί. Η πρώτη σωζόμενη επιγραφή με την αναθηματική αυτή *μάχαιραν* χρονολογείται το 405/4 π.Χ., ωστόσο η ανάθεση της *μαχαίρας* έλαβε χώρα δύο χρόνια νωρίτερα, το 407/6 π.Χ., όταν και διατέλεσε επώνυμος άρχοντας ο *Ἀντιγένης*.

Ε3) [*μάχαιρα ὁ*]*λοσίδηρος*---*τὸ κολειὸ*[*ν ἔχουσα*]:[140] Η συμπερίληψη της παρούσας επιγραφής θα μπορούσε να θεωρηθεί μεθοδολογικό ατόπημα, καθώς η λέξη *μάχαιρα* δεν σώζεται στον λίθο, παρά αποκαθίσταται. Ωστόσο, θεωρούμε την αποκατάσταση *μάχαιρα* ως ασφαλή, καθώς σε όσες επιγραφές από την Αθήνα και τη Δήλο σώζεται η λέξη *κολε(ι)ός*, αυτό γίνεται στο πλαίσιο της φράσης *κολεὸν ἔχουσα* και προσδιορίζει σε όλες τις περιπτώσεις τη λέξη *μάχαιρα*, εκτός μίας εξαίρεσης, που προσδιορίζει έναν *ἀκινάκη*.[141] Η επιγραφή χρονολογείται στα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. και παρέχει την πληροφορία ότι η *μάχαιρα* ήταν κατασκευασμένη εξ ολοκλήρου από σίδηρο. Η παραπάνω επιγραφή αποτελεί ένδειξη για την ύπαρξη μαχαιριών, τα οποία δεν διέθεταν έμβολα, που έπρεπε να επενδυθούν με άλλα υλικά για να σχηματίσουν τη λαβή, αλλά η λαβή τους ήταν κατασκευασμένη από το ίδιο έλασμα με τη λεπίδα, ήδη από τους κλασικούς χρόνους.[142] Η

[136] Όπως φαίνεται καθαρά στη διατριβή της Ε. Χωρέμη (2015, 177-181), σχεδόν το σύνολο των αντικειμένων που αφιέρωσε τόσο ο δήμος των Αθηναίων όσο και άλλες πόλεις αποτελείτο από *στεφάνους*.
[137] IG I^3, 342, στ. 14-16 (405/4 π.Χ.)
[138] Harris 1995, 239.
[139] Forsén 2004, 310.
[140] Harris 1995, V 205. IG II^2, 1481 στ. 5.
[141] Η φράση *μάχαιρα… κολεὸν ἔχουσα* σώζεται στις επιγραφές: IG II² 1389·1400· 1415· 1424a· 1425, IG XI,2 161, ID 1443. Μέρος της φράσης, αλλά με γράμματα και από τις δύο λέξεις, που καθιστούν την αποκατάσταση ασφαλή σώζονται στις επιγραφές: IG II² 1388· 1423· 1461, IG XI,2 199, ID 1429. Στην επιγραφή IG II² 1424a (όπου αναφέρεται και *κολεὸς μαχαίρας*) αναφέρεται *κολεὸς ἀκινάκη*.
[142] Ολοσίδηρα μαχαίρια αναγράφονται σε «μαγικά τελετουργικά» στους *Κυρανίδες* και σε «μαγικούς παπύρους», βλ. παραπάνω σελ. 59-60.

παραπάνω μαρτυρία συμβάλλει στην αναγνώριση τέτοιων μαχαιριών, τα οποία έχουν εντοπισθεί σε ιερά.[143]

Ε4) *μάχαιρα χαλκῆ ἐν ἐλύτρῳ ἐλεφαντίνῳ*: Η φράση αυτή απαντά ή μπορεί να αποκατασταθεί τέσσερις φορές σε επιγραφές που χρονολογούνται ανάμεσα στο 371/0-367/6 π.Χ.[144] Πρόκειται για μαχαίρι από χαλκό, υλικό σπανιότερο στους ιστορικούς χρόνους, το οποίο φαίνεται να χρησιμοποιείται σε μεγάλο βαθμό για αναθηματικά μαχαίρια, χωρίς αυτό να είναι απόλυτο. Ήταν τοποθετημένη σε ελεφάντινη θήκη.

Ε5) *κολεὸν μαχαίρας ἰατρικῆς ἐλεφάντινον*: Σε δύο επιγραφές, που χρονολογούνται στα τέλη της πρώτης τριακονταετίας του 4ου αιώνα π.Χ., εντοπίζεται η ελεφάντινη θήκη ιατρικού μαχαιριού.[145] Η καταγραφή μόνο της θήκης γίνεται -όπως και στις προηγούμενες περιπτώσεις- λόγω του πολύτιμου υλικού της και μαρτυρεί την πιθανή απώλεια του ιατρικού εργαλείου. Η χρήση του αντικειμένου σε αυτήν την περίπτωση δεν φαίνεται να έχει καμία άλλη σχέση με τη λατρεία, πέραν της αναθηματικής, καθώς ανήκει σε κάποιο νυστέρι ή άλλο χειρουργικό εργαλείο.[146]

Τα παραπάνω αντικείμενα βρίσκονταν για το διάστημα που αναφέρεται στον σηκό του Παρθενώνα, *ἐν τῷ νεῷ τῷ ἑκατομπέδῳ*, όπως χαρακτηριστικά αναγράφεται στο άνω μέρος των επιγραφών. Μόνο οι εννέα *ξιφομάχαιραι* βρίσκονταν αρχικά στην τετράστυλη αίθουσα του Παρθενώνα (*ἐν τῷ παρθενώνι*) και εν συνεχεία μεταφέρθηκαν και αυτές στον σηκό του. Είναι πολύ πιθανό να ήταν οργανωμένα και τοποθετημένα σε κουτιά και ράφια, όπως μάλιστα δηλώνεται σε επιγραφές για το Ερέχθειο.[147]

[143] Για την ταύτιση των μαχαιριών αυτών με αρχαιολογικά ευρήματα από ιερά βλ. παρακάτω σελ. 513, 520.
[144] Σώζεται στις IG II^2, 1424^a στ. 334-335 (371/0 π.Χ.)· 1425 στ. 266-267 (368/7 π.Χ.) και αποκαθίσταται στις IG II^2, 1426 στ. 33 (μετά το 368/7 π.Χ.)· 1428 στ. 220 (367/6 π.Χ.).
[145] Στην επιγραφή IG II^2 47 του πρώιμου 4ου αιώνα π.Χ. από το Ασκληπιείο του Πειραιά αναφέρονται στον στ. 17 *μαχαίρια καὶ καρκίνος ἰατρικά*. Βλ. Lamont 2015, 40.
[146] IG II^2 1424a στ. 340-349 (371/0 π.Χ.) και IG II^2 1428 στ. 275-276 (368/7 π.Χ.).
[147] Harris 1995, 1.

2.1.2. *Ἀρχαίος νεὼς*

Σε ορισμένες επιγραφές του 4ου αιώνα π.Χ. καταγράφονται αντικείμενα, αποθηκευμένα *ἐν τῷ ἀρχαίῳ νεῷ*, ο οποίος στην περίπτωση των συγκεκριμένων αναφορών, ταυτίζεται πειστικά από την D. Harris με το Ερέχθειο.[148] Ανάμεσα σε αυτά υπήρχε τουλάχιστον ένα μαχαίρι.[149]

Ε6) *ξιφομάχαιρα χαλκῆ πρὸς τῇ παραστάδι*: [150] Σε έξι επιγραφές, χρονολογούμενες από το 374/3 π.Χ. έως και μετά το 314/3 π.Χ. καταγράφεται χάλκινη *ξιφομάχαιρα* και η θέση της, η οποία ήταν δίπλα σε κάποια παραστάδα του κτηρίου. Η ανάθεσή της μπορεί να χρονολογηθεί με ακρίβεια το 376/5 π.Χ., αφού δηλώνεται ότι πραγματοποιήθηκε επί *Χαρισάνδρου*.[151] Η δήλωση της θέσης της, αλλά και η επιβίωσή της για τουλάχιστον 60 έτη δείχνουν τη σημασία της.[152]

Ε7) *μάχαιρα ἐλεφ[αντίνην ἥν..c13..]ς ἀνέθηκε ἀνεπίγραφως*:[153] Από επιγραφή που χρονολογείται μετά το 314/3 π.Χ. πληροφορούμαστε για μαχαίρι που αποτέλεσε ανάθημα. Ο χαρακτηρισμός *ἐλεφαντίνην* μπορεί να ερμηνευθεί με δύο τρόπους:[154] Θα μπορούσε να προσδιορίζει θήκη ή ακόμα και τη λαβή του μαχαιριού που θα ήταν από ελεφαντοστό ή ελεφαντόδοντο,[155] παρά τη λεπίδα, η οποία τότε θα ήταν μεταλλική, ίσως και να πρόκειται για παραλλαγή/συντομογραφία της συνηθισμένης φράσης *ἐλεφάντινο κολεὸν ἔχουσα*. Εναλλακτικά, θα μπορούσε ολόκληρο το μαχαίρι να είναι ελεφάντινο, περίπτωση κατά την οποία το αντικείμενο θα ήταν καθαρά αναθηματικό, όπως ίσως τα μαχαίρια από το ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας στη Σπάρτη.[156] Υπέρ της δεύτερης ερμηνείας συνηγορεί η χρήση του επιθετικού προσδιορισμού *ἐλεφάντινος* στην πλειονότητα των επιγραφών: Προσδιορίζει εκτός από θήκες μαχαιριών, λύρες, θήκες αυλών, ζώδια, παλλάδια, μέρη επίπλων, σφραγίδες, κιβώτια και άλλα αντικείμενα, τα οποία θα ήταν πραγματικά ελεφάντινα, χωρίς να υπονοείται ότι προσδιορίζεται κάποιο μεμονωμένο μέρος τους, με ελάχιστες

---

[148] Harris 1995, 201-204. Υπέρ της ίδιας ταύτισης βλ. και Meyer 2017, 93-95. Σύμφωνα με παλαιότερες απόψεις ο αναφερόμενος ναός πρέπει να ταυτιστεί με το ανακατασκευασμένο δυτικό μέρος του ναού του 6ου αιώνα π.Χ. (Travlos 1980, 143).
[149] Harris 1995, 208.
[150] Harris 1991, 432. IG II^2, 1424, στ. 20 (374/3 π.Χ.)· 1424a, στ. 372-373 (371/0 π.Χ.)· 1425, στ. 324-325 (368/7 π.Χ.)· 1428, στ. 190 (367/6 π.Χ.)· 1429, στ. 56 (367/6 π.Χ.)· 1456, στ. 26 (μετά το 314/3 π.Χ.).
[151] IG II^2, 1424, στ. 19.
[152] Για τη σημασία της, αλλά και την πιθανή χρήση της σε θυσίες βλ. Χωρέμη 2015, 105-106.
[153] IG II^2, 1456, στ. 3-5 (μετά το 314/3 π.Χ.).
[154] Στις υπόλοιπες περιπτώσεις οι επιγραφές αποκαθίστανται με τη φράση *ἐλεφάντινον κολεὸν ἔχουσα,* αποκατάσταση η οποία δεν προτιμάται εδώ, πιθανώς λόγω του Σ που σώζεται και κατ΄αναλογία με την επιγραφή **Ε8**, που αναφέρεται αμέσως παρακάτω.
[155] Βάσει των γραπτών πηγών δεν μπορεί να γίνει διάκριση μεταξύ ελεφαντοστού και ελεφαντόδοντου. Για τον λόγο αυτόν θα χρησιμοποιείται στην παρούσα μελέτη ο αρχαίος όρος, *ελεφάντινος*.
[156] Βλ. παρακάτω σελ. 240-243.

εξαιρέσεις.[157] Η λέξη *ἀνεπίγραφως* δείχνει ότι το συγκεκριμένο μαχαίρι δεν έφερε κάποια επιγραφή και παρέχει πιθανώς ένα *ex silencio* στοιχείο για την ύπαρξη ενεπίγραφων μαχαιριών. Ενεπίγραφο μπορούμε να υποθέσουμε ότι ήταν π.χ. το μαχαίρι που ανέθεσε η βουλή στην Αθηνά, χωρίς ωστόσο αυτό να είναι απαραίτητο.

Ε8) *ξιφομάχαιραι χαλκαῖ ΙΙΙ, μάχαιρα ἱππικὴ ἐλε[φαντ]ίνη*:[158] Σε επιγραφή που χρονολογείται το 307/6 π.Χ. αναγράφονται ακόμα τρεις χάλκινες *ξιφομάχαιραι* και μία *μάχαιρα ἱππικὴ*. Το παραπάνω κείμενο παρέχει την πληροφορία ότι η *ξιφομάχαιρα* και η *ἱππικὴ μάχαιρα* είναι δύο διαφορετικών ειδών αντικείμενα. Το πρόβλημα είναι ότι δεν γνωρίζουμε ούτε τη μορφή ούτε τη χρήση τους, καθώς θα μπορούσαν να είναι είτε μονόκοπα ξίφη ή μεγάλα μαχαίρια. Για τον προσδιορισμό *ἐλεφαντίνη* της *μαχαίρας* ισχύουν όσα σημειώθηκαν και παραπάνω, μόνο που εδώ δεν αποκαθίσταται, αλλά η ανάγνωση είναι βέβαιη. Δεν αποκλείεται μάλιστα να πρόκειται για το ίδιο αντικείμενο, αφού καταγράφονται σε καταλόγους κοντινών ετών.

Η D. Harris υποθέτει εύλογα ότι τα μαχαίρια που χρησιμοποιούνταν για τις θυσίες, που είναι τεκμηριωμένο ότι τελούνταν στην Ακρόπολη, αποθηκεύονταν εντός των κτηρίων, συνεπώς κάποια από τα αναφερόμενα στις επιγραφές ως αποθηκευμένα εντός του Παρθενώνα και του Ερεχθείου θα μπορούσαν να έχουν θυσιαστήρια χρήση. Σχετικά με τη χρονολόγηση, οι περσικοί πόλεμοι φαίνεται να αποτελούν *terminus post quem*, αφού το ιερό καταστράφηκε και λεηλατήθηκε.[159]

2.1.3. Χαλκοθήκη

Μαχαίρια βρίσκονταν αποθηκευμένα και εντός της Χαλκοθήκης. Το κτήριο αυτό κατασκευάστηκε στον 4ο αιώνα π.Χ., όπως μαρτυρούν τα αποκαλυφθέντα θεμέλιά του, οπότε και χρονολογούνται περίπου 20 επιγραφές, ενώ δεν αναφέρεται καθόλου από τους αρχαίους συγγραφείς.[160]

[157] Στην IG II², 1461, αποκαθίστανται *ἀκ]όντια ἐλε[φάντινα]*, ωστόσο καμία από τις δύο λέξεις δεν είναι βέβαιες, αντί για ακόντια θα μπορούσε κάλλιστα να αναγράφεται λεόντια, όπως παραπάνω στην ίδια επιγραφή. Στην IG II², 1464 αναφέρονται *σπάθαι ἐλεφάντιναι*, όμως η επιγραφή είναι αρκετά θραυσμένη και δεν μπορεί να επιχειρηθεί ασφαλής ερμηνεία. Τέλος, στην IG II², 1489, όπου αναφέρεται ελεφάντινη *μάχαιρα* (βλ. αμέσως παρακάτω).
[158] IG II², 1489, στ. 36-38 (306/7 π.Χ.).
[159] Harris 1995, 9.
[160] La Follette 1986, 75-76.

E9) *μάχαιραι*: Η ύπαρξη τους μαρτυρείται σε επιγραφή που χρονολογείται το 371/0 π.Χ., όπου από τον στ. 125 κ.ε. αναγράφονται τα αντικείμενα που ήταν αποθηκευμένα στο εσωτερικό της.[161] Οι *μάχαιραι* αυτές αναφέρονται ανάμεσα σε *ξίφη* και *ἀκινάκας*, αμέσως πριν αναγράφονται χάλκινα αγγεία, και αμέσως μετά μέρη αγαλμάτων, αλυσίδες, εργαλεία και όπλα. Η λειτουργία τους δεν μπορεί λοιπόν να συναχθεί από τα συμφραζόμενα, καθώς η σειρά καταγραφής -και πιθανώς και αποθήκευσης- των αντικειμένων της Χαλκοθήκης δεν συμβάδιζε με τη χρήση τους, αλλά με τα υλικά κατασκευής και τον βέλτιστο τρόπο αποθήκευσής τους.

2.2. Αίγινα

Λατρευόμενη θεότητα:	Αφαία.
Επιγραφή:	*τρία μαχαίρια*.
Χρονολόγηση:	431-404 π.Χ.

Το ιερό της Αφαίας, το οποίο είναι διάσημο για τον κλασικό ναό και τα αετωματικά γλυπτά του, βρίσκεται στο βορειοανατολικό μέρος της Αίγινας και εντοπίσθηκε το 1811 από τον Ch. R. Cockerell,[162] ο οποίος το είχε παρερμηνεύσει ως ιερό του Διός Ελλανίου, ενώ οι πρώτες συστηματικές ανασκαφές διενεργήθηκαν στις αρχές του 20ου αιώνα από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, υπό την εποπτεία του Ad. Furtwängler.[163] Ο χώρος είχε λατρευτική χρήση ήδη από τους μυκηναϊκούς χρόνους, με το ιερό της Αφαίας να λειτουργεί από τους γεωμετρικούς. Ο πρώτος ναός κατασκευάστηκε στα τέλη του α΄ τετάρτου του 6ου αιώνα π.Χ., ενώ μετά την καταστροφή του ναού, το ιερό ανοικοδομήθηκε στις αρχές του 5ου, οπότε διαμορφώθηκε μνημειακό πρόπυλο, κτίσθηκε νέος ναός και βοηθητικά κτήρια εκτός του περιβόλου. Η διακοπή της χρήσης του ιερού χρονολογείται στα τέλη του 2ου αιώνα π.Χ. Η λατρευόμενη θεότητα μαρτυρείται από το γ΄ τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ. από πλήθος επιγραφικών και γραμματειακών μαρτυριών.[164]

Στον κατάλογο του ιερού (**E10**), από τον οποίο διατηρείται το κατώτατο μέρος, σώζονται δύο επικεφαλίδες: Τα ξύλινα αντικείμενα και αυτά που βρίσκονταν στο *Ἀμφιπόλειον*, το οποίο -όπως φαίνεται από το κείμενο του καταλόγου- πιθανώς να αποτελούσε κτήριο εντός του οποίου

[161] IG II^2, 1424a, στ. 377 (371/0 π.Χ.).
[162] Cockerell 1860.
[163] Furtwängler 1906.
[164] Polinskaya 2013, 177.

φυλάσσονταν τα σκεύη της λατρείας και γενικότερα ο εξοπλισμός του ιερού (στ. 14-20).[165] Στον στ. 17 αναγράφονται τρία *μαχαίρια*. Αυτά βρίσκονταν μαζί με χάλκινο *θερμαντήριο* (σκεύος για το βράσιμο του νερού), *χερόνιπτρο*, *φιάλη*, *πέλεκυ*, *μοχλό*, *κλίνες*, *ἐγλοτήριο*, *ἀρύστιχο* (κουτάλα) και *ἠθμό*. Πρόκειται για αντικείμενα που είχαν χρήση στην τέλεση της θυσίας, τόσο όσον αφορά στην τελετουργική σφαγή (*πέλεκυς*) όσο και το θυσιαστήριο γεύμα, χρήση την οποία είχαν και τα μαχαίρια του ιερού. Τα μαχαίρια βρίσκονται καταγεγραμμένα μετά τον *πέλεκυ* και τον *μοχλὸ* και πριν τις *κλίνες*, δεν φαίνεται όμως να τηρείται κάποια συγκεκριμένη ακολουθία καταγραφής για τα αντικείμενα που βρίσκονταν αποθηκευμένα στο *Ἀμφιπόλειον*.[166]

2.3. Βραυρώνα

Λατρευόμενη θεότητα:	Άρτεμις.
Επιγραφή:	*μάχαιραι*.
Χρονολόγηση:	416-415 π.Χ.

Στην ανατολική πτέρυγα της στοάς της Βραυρώνας[167] βρέθηκε ενεπίγραφη μαρμάρινη στήλη. Η επιγραφή αποτελείται από 94 στίχους, όπου καταγράφονται αντικείμενα που μεταφέρθηκαν από τη Βραυρώνα και παραδόθηκαν για φύλαξη στους ταμίες της Ακρόπολης, το κείμενό της παραμένει όμως αδημοσίευτο με λίγες μόνο πληροφορίες να είναι γνωστές.[168] Ανάμεσα σε αυτές είναι ότι δεν μεταφέρθηκαν όλα τα αντικείμενα στην Αθήνα, αλλά ότι ορισμένα παρέμειναν στη Βραυρώνα, όπως *μάχαιραι, κρεάγραι, ἐσχάραι* και *νεωκορικὰ σκεύη*, τα οποία εντοπίζονται σε περισσότερες, επίσης αδημοσίευτες επιγραφές από το ίδιο ιερό.[169]

Τα παραπάνω στοιχεία επαρκούν ωστόσο για την τεκμηρίωση της ύπαρξης μαχαιριών στην τελετουργική σκευή του ιερού της Αρτέμιδος Βραυρωνίας και την ταύτιση των *μαχαιρῶν*, με μαχαίρια που είχαν ρόλο στη θυσία και την προετοιμασία των γευμάτων, όπως φαίνεται από το είδος των αντικειμένων με τα οποία καταγράφονται μαζί.

[165] Polinskaya 2013, 180, 625. IG IV^2 1037 = IG I^3 1456.
[166] Η ερμηνεία του *ἐγλοτηρίου* και του *μοχλοῦ* παραμένει αινιγματική. Ο δεύτερος ερμηνεύεται από την I. Polinskaya (2013, 624, σημείωση 47) ως σύρτης θύρας.
[167] Σχετικά με το ιερό και τις ξύλινες λαβές μαχαιριών που έχουν βρεθεί σε αυτό βλ. παρακάτω κεφάλαιο 3.1.1.6., σελ. 123-125.
[168] Pleket και Stroud 1987.
[169] Peppas-Delmousou 1988, 336.

2.4. Κολωνός

Λατρευόμενη θεότητα:	Ποσειδών.
Επιγραφή:	*[μάχαιραι β]ουδόροι*, *μάχα[ιραι]*.
Χρονολόγηση:	413-411 π.Χ.

Το ιερό του Ποσειδώνος Ιππίου στον Κολωνό δεν έχει εντοπισθεί, είναι όμως γνωστό από γραμματειακές και επιγραφικές μαρτυρίες του 5ου-2ου αιώνα π.Χ. Τα κείμενα δείχνουν ότι, όπως άλλωστε υποδηλώνει και το λατρευτικό επίθετο του θεού, επρόκειτο για ιερό συνδεδεμένο με το αθηναϊκό ιππικό, ενώ μαρτυρείται ότι τελούνταν σε αυτό θυσίες βοδιών.[170] Το ιερό λειτουργούσε ακόμη ως χώρος ασύλου.[171]

Σε μία εκ των επιγραφών (**E11**),[172] η οποία χρονολογείται το 413-411 π.Χ., αναγράφονται τα ιερά σκεύη από το ιερό και μεταξύ αυτών μαχαίρια.[173] Στον σωζόμενο στ. 11 υπάρχουν τα γράμματα *μαχα*, αλλά η ανάγνωση είναι ασφαλής, δεδομένων των συμφραζομένων. Τα μαχαίρια βρίσκονται ανάμεσα σε άλλα αντικείμενα, όπως *θερμαντέριον*, *χερόνιπτρα*, *ὑδρίες*, *κάδους*, *τυρόκνιστη*, δηλαδή αντικείμενα που σχετίζονται με την τελετουργία της θυσίας. Φαίνεται να ήταν ομαδοποιημένα ανά υλικό και τα μαχαίρια αποτελούν το τελευταίο μεταλλικό είδος αντικειμένων, αφού μετά αναγράφονται τα ξύλινα. Ο αριθμός των μαχαιριών δεν σώζεται στην επιγραφή. Παραπάνω, στον στ. 9 υπάρχει η λέξη *[β]ουδόροι*, όρος που προσδιορίζει συνήθως τα μαχαίρια, κατάλληλα για την εκδορά των βοδιών, όπως κυριολεκτικά σημαίνει, αλλά καταχρηστικά μπορεί να δηλώνει και τα μαχαίρια κατάλληλα για τη σφαγή βοδιών.[174] Σε άλλο τμήμα της επιγραφής[175] (δεν είναι βέβαιο ότι τα τμήματα συνανήκουν, αλλά αναφέρονται ασφαλώς και οι δύο σε τελετουργικά σκεύη από το ιερό του Ποσειδώνος) αναγράφονται *κρεάγρα*, δέσμη *ὀβελῶν* και *λέβητας*.[176] Από τα παραπάνω προκύπτει σαφώς ότι τόσο οι *μάχαιραι* όσο και οι (*μάχαιραι* ή

[170] Siewert 1979, 280, 283.
[171] Schumacher 2005, 57.
[172] SEG 21.72.
[173] Woodward 1963, 155-156. Σύμφωνα με τον W. Thompson ο κατάλογος αναφέρει τα αντικείμενα, τα οποία μεταφέρθηκαν εν μέσω του Πελοποννησιακού Πολέμου στην Ακρόπολη για ασφάλεια. Σε κάθε περίπτωση τα αντικείμενα βρίσκονταν για κάποιο τουλάχιστον χρονικό διάστημα στο ιερό του Ποσειδώνος (Thompson 1971).
[174] Βλ. παραπάνω σελ. 39, **Φ139**.
[175] SEG 10.220.
[176] [*οβελ]ίσκων δέσ[με]*: Ο O. Broneer (1933, 392) είχε αναγνώσει τη λέξη ως *hορμίσκον*, η ανάγνωση όμως οβελίσκων είναι ασφαλής, καθώς ακολουθεί η λέξη δέσμες (Woodward 1963, 155-156).

κοπίδες) βουδόροι της επιγραφής αποτελούν σκεύη που υπηρετούν όλη τη διαδικασία της θυσίας και ασφαλώς την προετοιμασία του γεύματος.

2.5. Χ(Κ)ορσιές

Λατρευόμενη θεότητα:	Ήρα.
Επιγραφή:	*μάχαιραι δέκα*.
Χρονολόγηση:	386-380 π.Χ.

Στις Χορσιές (σημερινές Χωστιές) Βοιωτίας, βρέθηκε σε σύγχρονο σπίτι επιγραφή (**E12**),[177] η οποία λειτουργούσε ως τραπέζι και σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες είχε μετακινηθεί εκεί από το κάστρο κοντά στον οικισμό. Η επιγραφή χρονολογείται μεταξύ του 386 και του 380 π.Χ. και σώζονται 28 στίχοι της. Σε αυτή αναγράφονται τα *Ιιερὰ χρέματα* των Θεσπιών, τα οποία φέρεται ότι βρίσκονται σε τρία μέρη, το Ηραίον, τις Σίφες και την Κρευσίδα. Η τοποθεσία όπου βρίσκεται το Ηραίον δεν αναγράφεται, καθώς πρόκειται για το μέρος που ήταν στημένη αρχικά η επιγραφή. Το πιθανότερο είναι, δεδομένης της απομακρυσμένης θέσης των Χορσιών, να υπήρχε εκεί κάποιο ιερό της Ήρας, το οποίο όμως δεν έχει εντοπισθεί ανασκαφικά.[178] Οι M. Feyel και Ν. Πλάτων, οι οποίοι μελέτησαν πρώτοι την επιγραφή, ερμήνευσαν τα *χρέματα* ως αναθήματα στα ιερά των Θεσπιέων,[179] ο R. Tomlinson όμως διόρθωσε την παραπάνω ερμηνεία και, βασιζόμενος στο ότι η επιγραφή περιελάμβανε χρηστικά αντικείμενα, έδειξε ότι η λέξη *χρέματα* σήμαινε την ιερή περιουσία, τα αντικείμενα του ιερού.[180]

Στον στ. 25, όπου ολοκληρώνεται ο κατάλογος με τα αντικείμενα από το ιερό (ακολουθούν αυτά στις Σίφες και την Κρευσίδα) αναγράφονται *μάχαιραι δέκα*. Τα δέκα αυτά μαχαίρια βρίσκονται μαζί με άλλα αντικείμενα (μεγάλο μέρος των οποίων ήταν χάλκινα), που είναι κατάλληλα για την προετοιμασία και την πραγμάτωση γεύματος, και αφού τα αντικείμενα αυτά βρίσκονταν σε ιερό, τότε πρόκειται πιθανώς για θυσιαστήριο γεύμα. Στους πρώτους 20 στίχους καταλογογραφείται μεγάλος αριθμός από λέβητες και οβελούς (35 από κάθε κατηγορία), διάφορα αγγεία για προετοιμασία και τέλεση συμποσίου (*σκύφοι*, *ὑδρίες*, *φιάλη*, *ἔπαρμα*), *πελέκεις*, *θράγανα*, *κρατευτές*, *κρεάγρες*, *τυροκνασστίδες* και κάποιο είδος φούρνου (*φρυνοποπείον*). Τα περισσότερα

[177] SEG 24.361 = Roesch, IThesp 38.
[178] Feyel και Platon 1938, 149-151.
[179] Feyel και Platon 1938, 149-151.
[180] Tomlinson 1980, 221.

από τα παραπάνω αντικείμενα έχουν χρήση στην προετοιμασία γεύματος και πολλά σχετίζονται μάλιστα άμεσα με το κρέας. Εξαίρεση αποτελούν οι *ποδανιπτέρες* (στ. 11). Από τον στ. 20 μέχρι και τον στ. 25 καταγράφονται αντικείμενα που δεν σχετίζονται πλέον με την προετοιμασία του γεύματος, αλλά με την τέλεσή του. Λυχνοστάτες (*λανπτερῶχοι σιδάριοι*), πέντε κλίνες και 50 *κλιντέρες*, *κιβώτιο*, τριάντα *τραπέζια* (*τρέπεδδαι*) και ένα ακόμα *ἔπαρμα*.

Από τα αντικείμενα που καταγράφονται μαζί με τα μαχαίρια προκύπτει ασφαλώς ότι αυτά βρίσκονταν στο ιερό για να χρησιμοποιηθούν με κάποιον τρόπο στο θυσιαστήριο γεύμα, χωρίς να αποκλείεται χρήση και στην τελετουργική σφαγή (αφού αναγράφονται και πελέκεις, οι οποίοι θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν εκεί). Η σειρά όμως με την οποία καταγράφονται τα αντικείμενα στους καταλόγους σχετίζεται συνήθως με τη θέση αποθήκευσής τους. Υπάρχει όμως μία σαφής πρόθεση να προηγηθούν τα αντικείμενα που έχουν χρήση στην παρασκευή του γεύματος (στίχοι 1-20) -αν και ανάμεσά τους υπάρχουν αγγεία τα οποία αναγκαστικά θα χρησιμοποιούνταν τόσο στο στάδιο του σερβιρίσματος όσο και σε αυτό της τέλεσης- ενώ ακολουθούν (στίχοι 21-25) αυτά τα οποία δεν θα είχαν κανένα ρόλο στην προετοιμασία, παρά μόνο στο γεύμα, όπως κλίνες, τραπέζια κ.ά. Ανάμεσα σε αυτά είναι και τα μαχαίρια. Εάν ευσταθεί η παραπάνω υπόθεση και η θέση τους δεν είναι τυχαία ή σύμφωνα με την αποθήκευση, τότε τα συγκεκριμένα μαχαίρια ίσως να προορίζονταν για χρήση στην κατανάλωση του γεύματος. Αν και στην αρχαιολογική έρευνα θεωρείται συνήθως ότι στα ελληνικά ιερά οι μερίδες κρέατος ήταν ήδη τεμαχισμένες όταν μοιράζονταν στους πιστούς, υπάρχουν ενδείξεις για τη χρήση των μαχαιριών κατά την ώρα της κατανάλωσης του γεύματος τόσο στις γραπτές πηγές[181] όσο και στην εικονογραφία.[182]

2.6. Σάμος

Λατρευόμενη θεότητα:	Ήρα.
Επιγραφή:	*μάχαιραι ἐμ μαχαιροθήκει ἐννέα, κοπὶς μικ[ρ]ά.*
Χρονολόγηση:	346/5 π.Χ.

Το ιερό της Ήρας στη Σάμο αποτελεί σπάνια περίπτωση, όπου η ύπαρξη μαχαιριών τεκμηριώνεται τόσο από την εύρεση των σιδερένιων λεπίδων τους, όσο και από την αναφορά τους

[181] Βλ. παραπάνω σελ. 48.
[182] Βλ. παρακάτω σελ. 462-471.

σε επιγραφή (**E13**),[183] χαραγμένη σε μαρμάρινη στήλη.[184] Πρόκειται για κατάλογο απογραφής αντικειμένων στο ιερό, η οποία πραγματοποιήθηκε κατά τον ορισμό των νέων ταμιών και την παραλαβή των αρμοδιοτήτων τους και των αντικειμένων από τους προκατόχους τους (στ. 2-8: *παρέλαβον οἱ ταμίαι… παρὰ ταμιῶν…*). Η επιγραφή έχει χρονολογηθεί από τον C. Curtius το 346/5 π.Χ. και από τον J. O΄ Brien το 364/3 π.Χ.[185]

Ο κατάλογος διαρθρώνεται σε τρία μέρη. Κάθε ένα από αυτά αφορά σε αντικείμενα που καταγράφηκαν σε τρεις ξεχωριστές μέρες και πιθανώς φυλάσσονταν σε τρία διαφορετικά κτήρια. Το πρώτο μέρος της επιγραφής (στ. 1-41) περιλαμβάνει τα αντικείμενα που φυλάσσονταν *ἐν τῷ μεγάλῳ ναῷ* (στ. 38), το δεύτερο (στ. 41-55) αντικείμενα σε κάποιο άλλο κτήριο, το οποίο αναφέρεται ως οίκος (στ. 45:*ἐν τῷ οἴκῳ. εκ του γάμμα*). Τέλος, εντός τρίτου κτηρίου, το οποίο δεν αναφέρεται στο σωζόμενο τμήμα της επιγραφής (στ. 86-78), αναγράφεται ότι φυλάσσονταν φιάλες, οργανωμένες σε ράφια, ενώ αναφέρεται και η αξία της κάθε μίας σε δραχμές.[186] Τα μαχαίρια αναφέρονται στο δεύτερο μέρος, ενώ η λέξη *κοπὶς* είχε αποκατασταθεί από τον C. Curtius και στο πρώτο, αλλά όχι πειστικά, όπως θα φανεί αμέσως παρακάτω.

Ως μεγάλος ναός αναγνωρίζεται ο ναός της Ήρας, ο οποίος είναι αυτός που ανοικοδομήθηκε επί Πολυκράτη και αναφέρει ο Ηρόδοτος. Στον στ. 27 ο C. Curtius αποκαθιστά *[κ]οπὶ[ς ἡ] θεὸς ἔχει*. Το αντικείμενο όμως αυτό δεν συνάδει με τα υπόλοιπα αντικείμενα που αναγράφονται, όπως ο ίδιος ο C. Curtius παραδέχεται.[187] Πράγματι, στον κατάλογο αναφέρονται κατά κύριο λόγο ενδύματα και υφάσματα.[188] Μάλιστα, της αμφισβητούμενης λέξης προηγείται στον ίδιο στίχο ένα λευκό ιμάτιο και έπονται χιτώνες (*κιθῶνες*), οι οποίοι άλλωστε αποτελούν και την πολυπληθέστερη κατηγορία αντικειμένων από τον ναό.[189] Τα υπόλοιπα αντικείμενα αποτελούν επίσης ενδύματα, όπως *μίτρα* (στ. 17), *περίβλημα* (στ. 18), *σφενδόνες* (στ. 21), *περίζωμα* (στ. 23) κ.ά. Όπως φαίνεται από τα συμφραζόμενα, σχεδόν πρέπει να αποκλειστεί η ανάγνωση *κοπὶς* για

[183] IG XII 6, 21, 261.
[184] Ohly 1953, 46.
[185] Curtius 1877, 12. O' Brien 1933, 25.
[186] Για το τρίτο κτήριο βλ. Sassu 2015, 15-16.
[187] Curtius 1877, 19.
[188] Η R. Sassu (2015, 14) γράφει ότι το πρώτο μέρος περιλαμβάνει κυρίως λατρευτικό εξοπλισμό και δευτερευόντως αγάλματα, κοσμήματα, ενδύματα καθώς και την τράπεζα. Κάτι τέτοιο όμως δεν ισχύει, ενώ η τράπεζα που βρίσκεται εντός του ναού αναγράφεται όχι ως αντικείμενο που παραδόθηκε από τους προηγούμενους ταμίες, αλλά ως σταθερό σημείο αναφοράς, για την κάλυψη του οποίου υπάρχει παραπέτασμα (στ. 25), το οποίο και αποτελεί μέρος της καταγραφής.
[189] Αναφέρονται τουλάχιστον 12 φορές ακόμα *κιθῶνες* ή *κιθωνίσκοι* (στ. 13-17, 27-31, 16).

τον στίχο 27. Ο D. Ohly αποκαθιστά πειστικότερα *ἡ] ὅπι[σθε] θεὸς ἔχει*.[190] Ο χώρος όμως που απαιτείται στον λίθο διαφέρει από τη μία έκδοση στην άλλη, αφού αποκαθιστούν διαφορετικό αριθμό γραμμάτων. Αν ισχύουν οι αποστάσεις, όπως αυτές φαίνονται από το κείμενο του C. Curtius, θα μπορούσε εναλλακτικά να αποκατασταθεί *λ]οπὶ[ς ἡ] θεὸς ἔχει*. *Λοπίδες* ή *λοπίδια* είναι αντικείμενα-προσαρτήματα που εντοπίζονται σε συνάφεια με τα αγάλματα.[191] Σε κάθε περίπτωση, η ανάγνωση *κοπὶς* πρέπει να αποκλειστεί, καθώς δεν ταιριάζει με τα συμφραζόμενα και η απόρριψη αυτή ενισχύεται από το ότι υπάρχουν εναλλακτικές, πειστικότερες αναγνώσεις.

Αντιθέτως, βέβαιη είναι η ανάγνωση των λέξεων *μάχαιρα* και *κοπὶς* στο δεύτερο μέρος, λόγω της καλής διατήρησης του λίθου. Στους στ. 52-53 αναγράφεται: *μάχαιρα[ι] ἐμ μαχαιροθήκει ἐν[νέ]α, τούτων μία πα[ρ]ὰ τεῖ Ἥρᾳ, κοπὶς μικ[ρ]ὰ οὐκ ἦν*. Το κείμενο έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και πολλές πληροφορίες προκύπτουν από αυτό. Καταρχάς ότι εντός του κτηρίου φυλάσσονταν εννέα *μάχαιραι* μέσα σε ειδική θήκη. Είναι η μοναδική φορά που μαρτυρείται γραπτώς μαχαιροθήκη. Στο κείμενο αναγράφεται *μάχαιρα*, ενώ ο C. Curtius εύλογα το αποκαθιστά ως *μάχαιρα[ι]*, αφού πρόκειται όχι για ένα, αλλά για εννέα μαχαίρια. Αν η αποκατάσταση είναι ορθή, τότε φαίνεται ότι ίσως δεν πρόκειται για θήκες, κατασκευασμένες να προστατεύουν η κάθε μία μόνο ένα μαχαίρι,[192] αλλά μία προορισμένη να χωρά μεγαλύτερο αριθμό μαχαιριών.[193]

Βέβαια, μία από τις *μαχαίρας* δεν βρισκόταν μαζί με τις άλλες. Ίσως αυτή να βρισκόταν εκτός της θήκης, εναλλακτικά πρέπει να υποτεθεί ότι έχει γίνει εσφαλμένα χρήση του ενικού στη λέξη *μαχαιροθήκει* και ότι κάθε μαχαίρι είχε τη δική του, κάτι που ωστόσο δεν φαίνεται τόσο πιθανό. Η μεμονωμένη *μάχαιρα* θα μπορούσε κατά τον D. Ohly να βρίσκεται σε (θυσιαστήρια) χρήση για την Ήρα.[194] Φαίνεται πιθανό να βρισκόταν δίπλα στο άγαλμα της θεάς (*τούτων μία παρ[ὰ] τεῖ Ἥρᾳ)*, το οποίο δεν αναφέρεται (εκτός από μέλη κάποιου αγάλματος), αλλά ίσως η παρουσία του να ήταν δεδομένη στον χώρο αυτό, όπως άλλωστε και της τράπεζας στον μεγάλο ναό. Εάν η παραπάνω υπόθεση ευσταθεί, τότε η τοποθέτηση αυτής της *μαχαίρας* δίπλα στο λατρευτικό άγαλμα είναι σημαντικότατη, καθώς πρόκειται για μία από τις ελάχιστες φορές που

[190] Αν τα γράμματα *Η* και *ΣΘΕ* μετά έχουν πράγματι αναγνωσθεί πριν και μετά το *ΟΠΙ*, όπως φαίνεται από τα επιγραφικά σύμβολα που χρησιμοποιούνται, τότε η αποκατάσταση αυτή πρέπει να γίνει δεκτή.
[191] Βλ. π.χ. ID 1432, θραύσμα β, στήλη ΙΙ.Ι, στ. 22 (153/2 π.Χ.).
[192] Υπολείμματα από τέτοιες θήκες έχουν βρεθεί πάνω σε σιδερένιες λεπίδες από ιερά και τάφους, βλ. π.χ. Δεσποίνη 2016, 238-239, αρ. 448.
[193] Τέτοιου είδους θήκες εικονίζονται στην αγγειογραφία, βλ. παρακάτω σελ. 415-416.
[194] Ohly 1953, 49.

γίνεται γνωστή η ακριβής θέση τοποθέτησης μαχαιριού (όχι μόνο γενικά εντός ενός κτηρίου, αλλά συγκεκριμένα), ενώ η θέση από μόνη της είναι εξέχουσα. Θα μπορούσε να υποτεθεί ότι η *μάχαιρα* αυτή είχε διαφορετικό προορισμό από τις υπόλοιπες, ίσως να ήταν πράγματι η θυσιαστήρια *μάχαιρα*. Χωρίς όμως καμία περαιτέρω πληροφορία ή νύξη στο κείμενο, το παραπάνω παραμένει απλώς υπόθεση.

Αμέσως μετά, αναγράφεται ότι πλέον δεν υπάρχει μία μικρού μεγέθους κοπίδα (*κοπὶς μικ<ρ>ὰ οὐκ ἦν*). Δεν αποτελεί τη μοναδική περίπτωση αντικειμένου που λείπει, καθώς αναφέρονται και άλλα (στ. 40), όπως και αντικείμενα που έχουν υποστεί ζημία (στ. 46-47). Το ενδιαφέρον είναι ότι απαντούν μαζί στην ίδια πρόταση *μάχαιραι* και *κοπίς*. Ο όρος *μάχαιρα*, όπως έχει φανεί παραπάνω, γενικά χρησιμοποιείτο τόσο για μαχαίρια, όσο και για ξίφη. Ο C. Curtius μάλιστα, προφανώς προς επίλυση του ζητήματος, μεταφράζει τις *μαχαίρας* ως ξίφη. Αν όμως ισχύει το παραπάνω, τότε γιατί προσδιορίζεται ως μικρά η *κοπίς*; Ο D. Ohly μεταφράζει ως μαχαίρια τις *μάχαιραις* και ως θυσιαστήριο μαχαίρι σφαγής την *κοπίδα*.[195] Και οι δύο ερμηνείες είναι κατά κάποιο τρόπο αυθαίρετες, ειδικά από τη στιγμή που η *κοπὶς* είναι το μαχαίρι κοπής και όχι σφαγής, όπως προκύπτει σαφώς από τις γραπτές πηγές.[196] Αντί των παραπάνω προτείνουμε οι *μάχαιραι* της επιγραφής να αναφέρονται σε μαχαίρια γενικής χρήσης και η *κοπὶς* σε μαχαίρι τεμαχισμού.

Στο ίδιο κτήριο φυλάσσονταν τα εξής αντικείμενα: ένα ελεφάντινο *ἐξάλειπτρο*, δύο χάλκινες *χέρνιβες*, καθίσματα (*δίφροι*, *κλιντηρίσκος* και *δίφρακος*, με το τελευταίο να σημαίνει πιθανώς και το άρμα), κοσμήματα (*τέτιγες, ἐνώδια*), *κηρύκεια*, πήλινο *κέρας* και χάλκινες *πρόχοι*. Τα παραπάνω αντικείμενα, ορισμένα από τα οποία αποτελούσαν και αναθήματα (στ. 48-49 *κλιντηρίσκος ... Μαιάνδριος Χάροπος ἀνέθηκεν*), δείχνουν ότι είχαν λατρευτική χρήση και βάσει αυτών έχει υποστηριχθεί πειστικά ότι το συγκεκριμένο κτήριο χρησίμευε ως χώρος αποθήκευσης λατρευτικού εξοπλισμού. Ο αναφερόμενος οίκος θα ήταν ένα εκ των ναόσχημων οικοδομημάτων του ιερού. Αξίζει να σημειωθεί ότι ορισμένα από τα αντικείμενα αυτά είναι κατασκευασμένα από πολύτιμα υλικά, καθώς και ότι δεν αναφέρονται άλλα αντικείμενα που θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν όπλα (εκτός από τις *μάχαιρα[ι]*), κάτι που μας απομακρύνει και άλλο από την πιθανότητα ερμηνείας της λέξης *μάχαιρα[ι]* στη σαμιακή επιγραφή ως ξίφους.

[195] Ohly 1953, 49.
[196] Βλ. παραπάνω σελ. 36-38.

2.7. Αθήνα, αβέβαιης προέλευσης

Λατρευόμενη θεότητα:	;
Επιγραφή:	*δρέπανα θεριστικά, δρέπανα ἀμπελουργικά, μάχαιραι κουρικαί*.
Χρονολόγηση:	337 π.Χ.

Αποσπασματική ενεπίγραφη στήλη (**E14**), που χρονολογείται μετά το 337 π.Χ.,[197] είχε αποδοθεί παλαιότερα στο ιερό της Αρτέμιδος Βραυρωνίας στην αθηναϊκή Ακρόπολη,[198] το οποίο βρισκόταν νότια των Προπυλαίων[199] και αποτελούσε το αστικό «παράρτημα» του ιερού στη Βραυρώνα.[200] Ωστόσο, η παραπάνω ταύτιση δεν μπορεί να αποδειχθεί, με το ιερό στο οποίο αναφέρεται η επιγραφή να παραμένει αταύτιστο.[201]

Στην ενεπίγραφη στήλη αυτή αναγράφονται (ή αποκαθίστανται ασφαλώς) εργαλεία, όπως *δρέπανα θεριστικά, δρέπανα αμπελουργικὰ και μάχαιραι κουρικαί*. Η Μ. Πωλογιώργη σημειώνει ότι πρόκειται για αναθήματα που ταιριάζουν να προσφέρθηκαν από καλλιεργητές και κτηνοτρόφους στην Αρτέμιδα Βραυρωνία, ως προστάτιδα των αγροτικών δραστηριοτήτων.[202] Ωστόσο, τα ίδια αντικείμενα θα αποτελούσαν εξίσου κατάλληλα αφιερώματα για τη Δήμητρα, όπως και οποιαδήποτε άλλη θεότητα μπορεί να συνδεθεί με την αγροτική παραγωγή, ακόμα και το Δία (αν και την ιδιότητα αυτή είχε κυρίως σε παλαιότερες περιόδους). Επίσης δεν είναι απαραίτητο τα *δρέπανα* και οι *μάχαιραι* να αποτέλεσαν αναθήματα, καθώς δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο αποθήκευσης αντικειμένων που είχαν πραγματική χρήση σε τυχόν καλλιέργειες ή κοπάδια που ήταν στην κατοχή της θεάς. Δυστυχώς η μη βέβαιη προέλευση της επιγραφής δεν επιτρέπει την ασφαλή σύνδεση των παραπάνω εργαλείων με κάποια συγκεκριμένη θεότητα, όπως η αποσπασματικότητα της επιγραφής δεν επιτρέπει την εξακρίβωση της λειτουργίας τους.

[197] IG II^2 1526.
[198] Την άποψη αυτή υποστήριξε πρόσφατα και η Μ. Πωλογιώργη (2015, 188).
[199] Travlos 1980, 124. Δεσπίνης 2010, 151-156.
[200] Βλ. παρακάτω σελ. 123.
[201] Η ταύτιση είχε ήδη πειστικά απορριφθεί από τον A. Woodward (1963, 181) και ειδικά απο την T. Linders (1972, 6), η οποία σημειώνει ότι η επιγραφή δεν μπορεί να αναφέρεται στο Βραυρώνιο, καθώς αναφέρονται δρεπάνια και αναθηματικά ανάγλυφα που δεν αναγράφονται στις υπόλοιπες επιγραφές που ασφαλώς προέρχονται από το ιερό.
[202] Πωλογιώργη 2015, 188.

2.8. Ωρωπός

Λατρευόμενη θεότητα:	Αμφιάραος.
Επιγραφή:	*σφαγίς.*
Χρονολόγηση:	335-322 π.Χ.

Το Αμφιαράειο του Ωρωπού ιδρύθηκε στα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ. και καταστράφηκε στις αρχές του 4ου αιώνα μ.Χ. και στάθηκε σε όλο το διάστημα της λειτουργίας του ως το «εθνικό» ιερό της πόλης. Τα οικοδομήματα που περιελάμβανε ήταν ναός, που χρονολογείται πριν τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ., βωμός μνημειακών διαστάσεων, στοά, θέατρο και λουτρά. Ανασκάφηκε από την Αρχαιολογική Εταιρεία, υπό τη διεύθυνση του Β. Λεονάρδου, κατά το διάστημα 1884-1930.[203]

Σε αποσπασματική επιγραφή από το ιερό (**E15**),[204] η οποία χρονολογείται στο διάστημα 335-322 π.Χ., στον στ. 7 διατηρείται μόνο η λέξη *σ[φ]αγίς*. Η μόνη άλλη λέξη που συμβάλλει στην κατανόηση του περιεχομένου της επιγραφής είναι η *φιάλη*, που σώζεται στον στ. 4, δείχνοντας ότι πρόκειται για κατάλογο αντικειμένων από το εν λόγω ιερό. Η αποκατάσταση είναι ασφαλής, αφού δεν σώζεται μόνο ένα γράμμα, και μας πληροφορεί για την ύπαρξη θυσιαστηρίου μαχαιριού στην τελετουργική σκευή του ιερού, όπως ορθά σημειώνεται από τον Β. Πετράκο.[205] Λόγω της αποσπασματικότητας του κειμένου δεν μπορεί να αποδειχθεί εάν το μαχαίρι αυτό είχε πρακτική χρήση ή εάν απλώς αποτελούσε ανάθημα, αποθηκευμένο στο ιερό.

2.9. Αθήνα, Ακρόπολη, ιερό Δήμητρας Χλόης(;)

Λατρευόμενη θεότητα:	Δήμητρα(;)
Επιγραφή:	*μάχαιρα κοπίς*.
Χρονολόγηση:	του 319/8 π.Χ.

Σε αποσπασματικά σωζόμενη επιγραφή (**E16**),[206] που χρονολογείται μετά το 319/8 π.Χ., αναφέρονται αντικείμενα από το ιερό της Δήμητρας Χλόης,[207] όπως δηλώνεται στον στ. 39, ωστόσο το μαχαίρι που αφορά την παρούσα εργασία αναγράφεται πριν την αναφορά του ιερού,

[203] Πετράκος 1968.
[204] Πετράκος 1997, αρ. 314.
[205] Πετράκος 1997, 226.
[206] IG II² 1472.
[207] Παυσ. 1.22.3.: *ἔστι δὲ καὶ Γῆς Κουροτρόφου καὶ Δήμητρος ἱερὸν Χλόη*. Σχετικά με τις εορτές προς τιμήν της θεάς βλ. Parker 2005, 195-197.

συνεπώς θα μπορούσε να προέρχεται από οποιοδήποτε άλλο ιερό, εάν δεχτούμε ότι ο κατάλογος συμπεριλαμβάνει αντικείμενα που μεταφέρθηκαν από διαφορετικά μέρη.

Ο στ. 33 της β΄ όψης αποκαθίσταται ως: *μ]άχαιρα κο[πὰ]ς οὐ[κ ἔχ]*. Αν η αποκατάσταση είναι ορθή, τότε ίσως να πρόκειται για μία *μάχαιρα* που δεν έχει κόψη, με το κοφτερό δηλαδή σημείο της λεπίδας της να έχει φθαρεί, όπως φθαρμένα φαίνεται να είναι τα περισσότερα αντικείμενα στη β΄ όψη του καταλόγου. Ωστόσο, η παραπάνω αποκατάσταση παρουσιάζει ορισμένες αδυναμίες: α) όρος κοπὰς είναι αμάρτυρος επιγραφικά[208] και β) πολύ δύσκολα θα γινόταν τόσο εξειδικευμένος προσδιορισμός της φθοράς ενός αντικειμένου, όπως προκύπτει από τα υπόλοιπα αντικείμενα της επιγραφής. Προτείνουμε λοιπόν την ανάγνωση του στίχου ως *μ]άχαιρα κο[πὶ]ς οὐ[χ ὑγ],* την οποία επιτρέπει η επίσης μη σωζόμενη αρχή του επόμενου, που θα ξεκινούσε ως *ιής[*. Ο προσδιορισμός *οὐχ ὑγιής* είναι άλλωστε πολύ πιο συνηθισμένος στην επιγραφή αυτή από το *οὐκ ἔχουσα*. Με τη μικρή αυτή αλλαγή που προτείνεται η επιγραφή γίνεται πιο εύληπτη, καθώς πλέον φαίνεται ότι ο όρος *κοπὶς* θα προσδιόριζε τη *μάχαιρα*, όπως ακριβώς συμβαίνει και στο κείμενο του Διονύσιου του Αλικαρνασσέως.[209] Πρόκειται λοιπόν για ένα μαχαίρι τεμαχισμού, το οποίο δεν σωζόταν σε καλή κατάσταση, κατά την περίοδο που καταγράφηκε στο λίθο. Τα αντικείμενα που καταγράφονται μαζί της είναι κυρίως εργαλεία που θα μπορούσαν να έχουν χρήση στην τελετουργία, ωστόσο λόγω της κακής κατάσταση διατήρησής τους, προκρίνεται ως πιθανότερη η αναθηματική λειτουργία τους, χωρίς βέβαια να αποκλείεται ότι θα μπορούσαν να είχαν χρησιμεύσει στο παρελθόν και για πρακτικούς-τελετουργικούς σκοπούς.

2.10. Κως

Λατρευόμενη θεότητα:	Δήμητρα(;)
Επιγραφή:	*[μάχαιραν]*.
Χρονολόγηση:	α΄ μισό 3ου αιώνα π.Χ.

[208] Στη βάση δεδομένων του *TLG* εμφανίζεται μόλις μία φορά σε επιγραφή (Brixhe 1976, αρ. 234) του 2ου αιώνα π.Χ. από την Παμφυλία, με την αρχή όμως της λέξης (της οποίας αποτελεί μόνο μέρος) να μη σώζεται.
[209] Βλ. παραπάνω σελ. 36-37.

Σε επιγραφή από την Κω (**E17**) του α΄ μισού του 3ου αιώνα π.Χ., όπου αναγράφονται κανονισμοί τελετουργικού εξαγνισμού, η ύπαρξη *μαχαίρας* υποστηρίζεται και στις δύο αποκαταστάσεις που έχουν προταθεί για τον στ. 1 της β΄ όψης:[210]

[αἰ δέ τίς κα ἀνὴρ ἐς τὸ ἱερὸν μάχαιραν σιδαρέ]αν ἐσενέγκηι ἰδιωτικὰν ἢ γυνὰ

ἢ ως [αἰ δέ κά ἐς τὸν ναὸν ανὴρ ξίφος ἢ μάχαιρ]αν ἐσενέγκηι ἰδιωτικὰν ἢ γυνὰ

Στη β΄ όψη του λίθου (στ. 1-45) αναγράφονται διάφοροι κανονισμοί που έπρεπε να ακολουθούνται για την αντιμετώπιση συγκεκριμένων περιπτώσεων, απαγορεύσεις, προειδοποιήσεις κτλ.[211] Η απαγόρευση εισόδου με όπλα και μεταλλικά αντικείμενα γενικότερα δεν ήταν ασυνήθιστα στα ελληνικά ιερά.[212] Δυστυχώς ο λίθος δεν σώζεται στο σημείο αυτό, οπότε η αποκατάσταση του όρου *μάχαιρα* δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί, ωστόσο ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο στ. 3, όπου φαίνεται ότι στην τελετουργία είχε κάποια χρήση και το ξίφος.

2.11. Λεβήν

Λατρευόμενη θεότητα:	Ασκληπιός.
Επιγραφή:	*κόπανα*.
Χρονολόγηση:	2ος αιώνας π.Χ.

Στον Λέντα, στο νότιο Ηράκλειο, ανασκάφηκε στις αρχές του 20ου αιώνα από την Ιταλική Σχολή Αθηνών, η Λεβήν, πόλη που ιδρύθηκε τον 4ο αιώνα π.Χ. Εκεί εντοπίσθηκε και ανασκάφηκε ιερό, υπό τη διεύθυνση του L. Pernier, ενώ είχε προηγηθεί τοπογραφική μελέτη από τον A. Taramelli και συλλογή επιγραφών από τον F. Halbherr. Δημοσιεύθηκε το 2007 από τη M. Melfi, ενώ πολλά από τα ευρήματα και τα αρχεία της ανασκαφής είχαν ήδη χαθεί. Το ιερό λειτουργούσε τουλάχιστον από τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ., αλλά ορισμένα ευρήματα, ανάμεσα στα οποία και ενεπίγραφο όστρακο, δείχνουν ότι η λατρεία μπορεί να ανάγεται στους αρχαϊκούς χρόνους. Εάν αυτό πράγματι ισχύει, τότε θα λατρεύονταν οι Νύμφες και άλλες ιαματικές θεότητες, ενώ από τους ελληνιστικούς τουλάχιστον χρόνους λατρευόταν ο Ασκληπιός, οπότε και ήκμασε το ιερό. Η λατρεία διήρκεσε μέχρι και τους ρωμαϊκούς χρόνους.

[210] Herzog 1928, 22.
[211] Sokołowski 1969, 263-269, αρ. 154B.
[212] Wächter 1910, 115, 117. Lupu 2005, 16.

Κατά τον 4ο αιώνα π.Χ., στο ιερό υπήρχε κτήριο που ταυτίζεται επιγραφικά με Θησαυρό, καθώς και βοηθητικά προσκτίσματα. Στον 3ο αιώνα π.Χ. πραγματοποιήθηκε ανακαίνιση, στο πλαίσιο της οποίας κτίσθηκε μία στοά, και στον 2ο χρονολογείται ακόμα μία φάση ανοικοδόμησης, κατά την οποία κατασκευάστηκε ένας κυκλικός χώρος για την πραγματοποίηση τελετουργικών χορών. Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, μετά από πιθανή καταστροφή από σεισμό, το ιερό ανοικοδομήθηκε εκ νέου. Η απώλεια των ευρημάτων παρεμποδίζει τη διερεύνηση της λατρείας, πλούσια στοιχεία για αυτήν διασώζουν ωστόσο οι επιγραφές, τόσο οι ιαματικές όσο και οι καταγραφές του ιερατείου, *κόσμων, ἰαροργών* και *νακόρων*.

Σε επιγραφή (**E18**), που χρονολογείται στον 2ο αιώνα π.Χ., σώζεται κατάλογος όπου αναγράφεται η παράδοση και η παραλαβή αντικειμένων του ιερού από το ιερατείο. Ο κατάλογος χωρίζεται σε δύο μέρη: στο πρώτο αναφέρονται τα αντικείμενα που παραλήφθηκαν από το προηγούμενο ιερατείο και στο δεύτερο τα αντικείμενα που αποκτήθηκαν κατά τη διάρκεια της θητείας του τρέχοντος.[213]

Στο δεύτερο μέρος, στον δεύτερο σωζόμενο στίχο αναγράφεται η λέξη *κόπανα*, η οποία πιθανότατα σημαίνει μαχαίρια. Η μετάφραση που προτείνεται από τη M. Guarducci είναι το γουδί, η M. Melfi σημειώνει όμως ότι το γουδί εντοπίζεται συχνότερα στις επιγραφές ως *ὕπερον* και συνεχίζει ότι ο όρος *κόπανον* μαρτυρείται να δηλώνει αιχμηρά αντικείμενα.[214] Όπως φάνηκε από την ανάλυση της ορολογίας στο κεφάλαιο των γραπτών πηγών,[215] το *κόπανον* δήλωνε πράγματι το μαχαίρι τεμαχισμού. Η ανάγνωση της M. Melfi είναι συνεπώς πολύ πιο πειστική. Τα μαχαίρια είναι πιο ταιριαστά στην παρούσα επιγραφή για τους εξής λόγους: ο κατάλογος αντικειμένων στο σημείο αυτό αφορά μεν μαγειρικά σκεύη, τα οποία όμως φαίνεται να έχουν άμεση σχέση με τη θυσία (οβελοί, κάδοι) και όχι μόνο έμμεση ως καθαρά χρηστικά μαγειρικά σκεύη. Παραπάνω στην ίδια επιγραφή αναγράφονται και άλλα σκεύη όπως *κάνιστρα, ἀρυταίνια, χύτρες* κ.ά. Επίσης, φαίνεται να αφορά αποκλειστικά σε μεταλλικά αντικείμενα, υλικό κατασκευής ασυνήθιστο για γουδιά.

Μέσω της νέας ανάγνωσης της επιγραφής τεκμηριώνεται η ύπαρξη μαχαιριών, όχι ως αναθημάτων, ούτε ως σχετικών με χειρουργικά εργαλεία κ.ά, αλλά σαφώς (λόγω των αντικειμένων

[213] Sokołowski 1969, 245, αρ. 144. IC I xvii 2.
[214] Melfi 2007, 162, σημείωση 47.
[215] Βλ. παραπάνω σελ. 38-39.

που αναγράφονται μαζί τους) για τη χρήση στις θυσίες και τα τελετουργικά γεύματα, ανήκοντα στην τελετουργική σκευή του ιερού. Από τη στιγμή μάλιστα που αναγράφονται σε κατάλογο αντικειμένων που παραδίδεται από το απερχόμενο ιερατείο στο επόμενο, γίνεται σαφές ότι στο κρητικό ιερό του 2ου αιώνα π.Χ. τα αντικείμενα αυτά είχαν κάποιον χρόνο ζωής στο ιερό και δεν απορρίπτονταν μετά τη χρήση.

2.12. Δήλος

Λατρευόμενη θεότητα:	Απόλλων, Άρτεμις, Δήμητρα.
Επιγραφές:	*μάχαιρα, μαχαίριον, ἐνχειρίδια*.
Χρονολόγηση:	2ος-1ος αιώνας π.Χ.

Από τις γαλλικές ανασκαφές στη Δήλο έχουν προκύψει πάνω από 2800 επιγραφικά κείμενα. Οι δύο πρώτοι τόμοι των επιγραφών δημοσιεύθηκαν στη σειρά των *Inscriptiones Graecae*, ενώ μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο στην ανεξάρτητη σειρά *Inscriptions de Délos*.[216] Από αυτές, οι απολογισμοί και οι απογραφές των ιεροποιών και των αρχόντων παρέχουν σημαντικά στοιχεία για τα αντικείμενα που φυλάσσονταν στα ιερά του νησιού.[217] Οι κατάλογοι που σώζονται χρονολογούνται από το 367/6 π.Χ. και φτάνουν μέχρι και τα μέσα του 2ου αιώνα π.Χ., καταγράφοντας κυρίως αναθήματα, αντικείμενα από πολύτιμα μέταλλα και αντικείμενα αξίας, κοσμήματα κ.ά.[218]

Στους καταλόγους αυτούς χρησιμοποιούνται τόσο ο όρος *μάχαιρα* όσο και ο όρος *μαχαίριον*, ενώ απουσιάζει ο όρος *κοπίς*. Λόγω της φύσης και του πλήθους του επιγραφικού υλικού από τη Δήλο που σχετίζεται με τα μαχαίρια, αυτό θα εξετασθεί παρακάτω, δομημένο βάσει του κάθε όρου.[219]

Ο όρος *μάχαιρα* σώζεται 33 φορές σε 25 καταλόγους, όμως στις περισσότερες περιπτώσεις που χρησιμοποιείται δεν είναι απόλυτα σαφές εάν έχει την έννοια του μονόκοπου ξίφους ή αυτή του μαχαιριού:

[216] Dürrbach κ.ά. 1926.
[217] Linders 1992, 69-73.
[218] Constantakopoulou 2017, 172-174.
[219] Στο τέλος γίνεται σημείωση σχετικά με τον όρο *ἐνχειρίδιον* (και *ἐγχειρίδιον*), με σκοπό να καταδειχθεί ότι πρόκειται για διαφορετικό αντικείμενο.

Ε19) *μάχαιρα ἱππική, Θυμώιδου ἀνάθημα· κολεὸν μαχαίρας ἱππικῆς, Τιμέου ἀνάθημα:*

Σε καταλόγους από τον ναό του Απόλλωνος αναφέρονται μαζί μία *μάχαιρα ἱππική,* η οποία αποτελεί ανάθημα του Θυμωίδου, και η θήκη (*κολεὸς*) ακόμα μίας *μαχαίρας ἱππικῆς*, ανάθημα του Τιμέου. Η πρώτη και καλύτερα σωζόμενη αναφορά χρονολογείται 279/8 π.Χ.[220] Η *μάχαιρα* και ο *κολεὸς* ήταν αποθηκευμένα στον πρόδομο του ναού του Απόλλωνος (στ. 66-102) μαζί με αντικείμενα από πολύτιμα υλικά και αποτελούσαν, όπως ρητά αναφέρεται σε πολλές περιπτώσεις, αναθήματα. Ο κατάλογος ξεκινά με μεγάλο αριθμό από φιάλες (στ. 66-76), τις οποίες ακολουθούν διάφορα αναθήματα (στ. 77-83) και ένας μεγάλος αριθμός από στεφάνια (στ. 83-97). Στο τέλος του καταλόγου (στ. 97-102), μαζί με την *ἱππικὴ μάχαιρα* και τον *κολεὸ* της δεύτερης, καταγράφονται αργυρή *σφραγίδα*, αργυρά *κηρύκεια*, χρυσή φθαρμένη *στλεγγίδα*, χάλκινο *θυμιατήριον* και *κανοῦν*, *ὀβελίσκοι*, *ὑδρίες* και *στάμνοι* γεμάτοι με χαλκό, *δακτύλιος*, επίχρυση *σφραγίδα*, αργυρή *ἐσχαρὶς* και *ὁλκή*. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι μέχρι και τον στ. 96, όπου αναφέρονται στεφάνια, δηλώνεται για σχεδόν όλα τα αντικείμενα ότι ήταν αναθήματα και μάλιστα αναφέρεται και ο αναθέτης. Αντιθέτως, από τον στ. 97 και μετά, ως αναθήματα αναφέρονται εκτός από τη *μάχαιραν* και τον *κολεόν*, μόνο η χρυσή *στλεγγὶς* (στ. 98) και η αργυρή *ἐσχαρίς* (στ. 102).

Αν δεχτούμε ως ορθές τις αποκαταστάσεις τριών επιγραφών,[221] τότε προστίθενται οι πληροφορίες ότι η *μάχαιρα* ήταν προσηλωμένη σε κάποιο τοίχο και κατασκευασμένη από ελεφαντοστό ή ελεφαντόδοντο (είτε η ίδια ή η θήκη ή η λαβή της). Αν ήταν πράγματι προσηλωμένη, τότε θα είχε καθαρά αναθηματική λειτουργία και δε θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί σε κανένα μέρος της τελετουργίας.

Αναπάντητο παραμένει το ερώτημα εάν ο όρος *μάχαιρα* στο παρόν κείμενο αντιστοιχεί σε μαχαίρι ή σε μονόκοπο ξίφος. Ο R. Hamilton[222] την μεταφράζει ως ξίφος, αφού ο προσδιορισμός ιππική δείχνει ότι θα ήταν ένα εργαλείο που είχε ένας ιππέας, προφανώς το μονόκοπο ξίφος του ιππικού. Υπάρχει όμως και εναλλακτική ανάγνωση, όπως προτείνει η Cl. Prêtre, η οποία μεταφράζει τη *μάχαιρα* ως μαχαίρι. Σύμφωνα με αυτήν, ο όρος *μάχαιρα ἱππική* δεν δηλώνει απαραίτητα το ξίφος του ιππέα, αλλά θα μπορούσε η έκφραση αυτή να έχει παγιωθεί για να

[220] IG XI.2, 161, στ. 99 (279/8 π.Χ.) Ακόμα αναγράφεται (ή αποκαθίσταται) στις: IG XI,2 164, στ. 13 (277/8 π.Χ.)· 199, στ. 10-11 (274/3 π.Χ.)· 201, β΄ όψη, στ. 2 (278-270 π.Χ.)· 203, στ. 39 (270/69 π.Χ.)· 205, στ. 23 (268/7 π.Χ.). ID 1439, στ. 44 (166-140/39 π.Χ.)· 1441, στ. 65 (~150 π.Χ.)· 1450, στ. 47 (140/39 π.Χ.)
[221] ID 1439· 1441· 1450.
[222] Hamilton 2000, πίνακας χωρίς αρίθμηση.

υποδηλώσει έναν συγκεκριμένο τύπο μαχαιριού.[223] Αυτό θα ήταν μεγάλου μεγέθους και θα προσομοίαζε στο μονόκοπο ξίφος των ιππέων, το οποίο επίσης λεγόταν *μάχαιρα*.[224] Από τα αντικείμενα που αναγράφονται αρκετά είναι αυτά τα οποία έχουν χρήση στην τελετουργία (*θυμιατήριον, κανοῦν, ὀβελίσκοι*), στοιχείο που θα μπορούσε να δείχνει ότι η *μάχαιρα* του κειμένου θα μπορούσε να αποτελεί πράγματι μαχαίρι, η αναγραφή όμως και περικεφαλαίας δείχνει ότι καταγράφονταν μαζί και όπλα. Συνεπώς δεν μπορεί να αποδειχθεί από το κείμενο καμία από τις δύο ερμηνείες.

E20) *μαχαίρας τρεῖς*: Σε επιγραφή**,** που χρονολογείται στο διάστημα 166-157/6 π.Χ.,[225] στον στ. 15 αναγράφεται στο δεύτερο περίπου μισό του, *[...]ίρας τρεῖς· περικεφαλαίας δύ[ο]*, και η λέξη πριν το τρεις αποκαθίσταται ασφαλώς (βάσει και άλλων επιγραφών, βλ. αμέσως παρακάτω) ως *μαχαίρας*. Η επιγραφή περιλαμβάνει αναθήματα, όπως ρυτό, αγάλματα κ.ά., ενώ στους στίχους κοντά στις *μαχαίρας* αναγράφονται όπλα, ασπίδες και περικεφαλαίες (στ. 13 και 15 αντίστοιχα). Το ίδιο περίπου κείμενο σώζεται σε επιγραφή, που χαράχθηκε λίγα χρόνια πριν ή λίγα χρόνια μετά την προηγούμενη.[226] Σε αυτό, στον στ. 86 σώζεται *μα]χαίρα[ς*. Όπως φαίνεται από τον στ. 59 τα αντικείμενα αυτά φυλάσσονταν στον πρόδομο του πώρινου ναού.

Το 156/5-145/4 π.Χ. χρονολογείται επιγραφή,[227] η οποία αποτελεί κατάλογο από τον ίδιο χώρο, χρονολογούμενη όμως μία δεκαετία υστερότερα. Είναι και αυτή ιδιαίτερα φθαρμένη, αλλά στον στ. 3 σώζεται η λέξη *μαχαίρας*. Λόγω της άμεσης συνάφειας των *μαχαιρῶν* της επιγραφής με όπλα, φαίνεται πιθανότερο οι τρεις *μάχαιραι* να αποτελούσαν μονόκοπα ξίφη και όχι μαχαίρια.

E21) *περικεφαλαίαν καὶ μάχαιραν:* Σε ιδιαίτερα φθαρμένη επιγραφή, που χρονολογείται μετά το 166 π.Χ., η λέξη *μάχαιραν* αναγράφεται μαζί με *περικεφαλαίαν* στον στ. 5.[228]

Οι τέσσερις παραπάνω επιγραφές (ID1403, ID 1414, ID 1426 και ID 1427) αποτελούν (ισχνές μεν, αλλά υπαρκτές δε) ενδείξεις ότι ο όρος *μάχαιρα* χρησιμοποιείται στη Δήλο, στα μέσα του 2ου αιώνα π.Χ. για να δηλώσει όπλο, λόγω της συνάφειάς του με την περικεφαλαία.

[223] Prêtre 2014, 547.
[224] Βλ. παραπάνω σελ. 32-34.
[225] ID 1414.
[226] ID 1403.
[227] ID 1426.
[228] ID 1427.

E22) *μάχαιραν ἐλεφάντινον κολεὸν ἔχουσαν:* Σε επιγραφή, του 155/4 π.Χ., στους στ. 25-26 της 2ης στήλης της β΄ πλευράς αποκαθίσταται η λέξη *[μά]χα[ι]ραν*.[229] Η αποκατάσταση είναι ασφαλής, τόσο λόγω των σωζόμενων γραμμάτων όσο και της φράσης που ακολουθεί. Πρόκειται για ακόμα μία *μάχαιρα* με ελεφάντινη θήκη, ενώ ενδιαφέρον έχει και η λέξη, της οποίας σώζεται το πρώτο γράμμα (Π). Προσδιορίζεται ως ξύλινο και ίσως να αναφέρεται στη λαβή του μαχαιριού. Από τη συγκεκριμένη επιγραφή δεν προκύπτει σαφώς αν πρόκειται για μαχαίρι ή για μονόκοπο ξίφος.

E23) *μάχαιρα ξυλίνη κατεαγυῖα κολεὸν ἔχουσα ἐλεφάντινον:* Σε επιγραφή του 145/4-142/1 π.Χ., αναφέρεται ακόμα μία *μάχαιρα*.[230] Δυστυχώς ο λίθος είναι αρκετά φθαρμένος στο σημείο αυτό. Πρόκειται για *μάχαιρα* που αναφέρεται ως ξύλινη (ίσως η λαβή αλλά πιθανότερα το ίδιο το αντικείμενο), η οποία είναι θραυσμένη και έχει ελεφάντινη θήκη. Σε αντίθεση με άλλες επιγραφές, στην παρούσα αναφέρεται μεγάλος αριθμός τελετουργικών σκευών και μόλις ένα όπλο (*φαρέτρα χρυσοποίκιλτος ἔχουσα τόξον σκυθικόν*).[231] Με την ίδια λογική, εδώ η *μάχαιρα* θα ήταν πιθανότερο να δηλώνει τελετουργικό μαχαίρι, παρά ξίφος, χωρίς ωστόσο το τελευταίο να αποκλείεται.

E24) μορφή με *μάχαιρα* σε σκύφο: Σε έξι επιγραφές[232] σώζεται η περιγραφή δύο *ἐκτυπωτών* σκύφων, λογικά μεταλλικών, ο ένας εκ των οποίων έφερε πάνω του καθιστή μορφή, η οποία κάποτε κρατούσε *μάχαιρα*. Την εποχή όμως που καταγράφηκε το αντικείμενο έλειπε ο δεξιός βραχίονας της μορφής και η *μάχαιρα* που μάλλον θα κράταγε με το δεξί χέρι, καθώς δεν έχει ούτε τον αριστερό ώμο, ενώ ο δεξιός μηρός είναι διαβρωμένος. Στον ίδιο σκύφο βρίσκεται και μορφή Ερμή και αυτή φθαρμένη, καθώς λείπει το κεφάλι και ο *σκύταλος*.[233] Το αγγείο αυτό βρισκόταν αποθηκευμένο στη Δήλο μαζί με αφιερώματα στον Απόλλωνα και την Αρτέμιδα πριν από το α΄ μισό του 2ου αιώνα π.Χ. (αφού το διάστημα 165-157/6 π.Χ. ήταν ήδη φθαρμένο) και παρέμεινε τουλάχιστον μέχρι το 140/39 π.Χ. Το ενδιαφέρον στην περίπτωση αυτή είναι εικονογραφικό. Για να περιγράφονται με λεπτομέρεια από το ιερατείο μέρη της σύνθεσης επί του αγγείου, τα οποία

[229] ID 1429. Αποκαθίσταται επίσης στις ID 1430, τμήμα f1, στ. 30 (153/2 π.Χ.)·1464 στ. 4 (μετά το 166 π.Χ.).
[230] ID 1443, στήλη 2. στ. 64. Αποκαθίσταται επίσης στην ID 1464 στ. 4 (μετά το 166 π.Χ.), ενώ θα μπορούσε να αποκατασταθεί και στην ID 1450 στ. 206 (140/39 π.Χ.)
[231] ID 1443, στήλη 2. στ. 44.
[232] Η πρώτη αναφορά γίνεται στην επιγραφή ID 1403 (στ. 65), του 165-157/6 π.Χ., ενώ στη συνέχεια το εν λόγω χωρίο εντοπίζεται στην ID 1429 (Β΄ πλευρά, στ. 25), του 155/4 π.Χ. Η λέξη *μάχαιρα* αποκαθίσταται στο ίδιο χωρίο στην ID 1432 (2ο θραύσμα, στ. 5), του 153/2 π.Χ., ενώ σώζεται στην ID 1441 (2η στήλη, στ. 51), που χρονολογείται περί το 150 π.Χ., στην ID 1449 (στ. 132) που χρονολογείται μετά το 166 π.Χ., ενώ η τελευταία αναφορά γίνεται στην πολύ καλά σωζόμενη ID 1450 (στ. 156) του 140/39 π.Χ.
[233] Ο *σκύταλος* (ή η *σκυτάλη*, το *σκύταλον*) αναφέρεται συνήθως σε ρόπαλα, ωστόσο όπως σημειώνει ο Ιωάννης Τζέτζης στις *Χιλιάδες* (9.130), *πᾶσα ῥᾶβδος λέγεται σκύταλος καὶ σκυτάλη*. Συνεπώς εδώ είναι πολύ πιθανό να αναφέρεται στο κηρύκειο του θεού.

δεν σώζονταν ώστε να τα δουν και να τα περιγράψουν, είτε επρόκειτο για σχετικά γνωστή παράσταση είτε αντέγραφαν από τους παλιότερους καταλόγους την περιγραφή, όπου πρέπει να υποθέσουμε ότι στην πρώτη καταγραφή που το αντικείμενο ήταν ήδη φθαρμένο, όποιος το κατέγραψε θυμόταν τη διαφορά. Ασφαλώς το δεύτερο ενδεχόμενο είναι σχεδόν απίθανο, βάσει του όγκου των αναθημάτων που καταγράφονταν κάθε χρόνο, συνεπώς η παράσταση καθιστής μορφής που κρατάει *μάχαιρα*, μαζί με Ερμή πρέπει να ήταν σχετικά γνωστή στον α΄ μισό του 2ου αιώνα π.Χ., ίσως και νωρίτερα.

E25) *μάχαιρα* σε αρά: Τέλος, σημειώνεται εδώ επιγραφή,[234] που δεν αποτελεί μέρος καταλόγου αντικειμένων ούτε κάποιου είδους λατρευτικό κανονισμό. Πρόκειται για μία αρά, επίκληση προς τον θεό Ήλιο να τιμωρήσει αυτόν που στράφηκε με μαχαίρι (*μάχαιρα ὑποθεῖσα*) εναντίον της γυναίκας που θα αναγραφόταν σε μη σωζόμενο τμήμα της επιγραφής.[235]

Ο όρος *μαχαίριον* είναι αρκετά σπανιότερος στις επιγραφές της Δήλου, αφού σώζεται μόλις τρεις φορές, δύο στην ID 1417 και μία στην ID 1442.

E26) Στην επιγραφή ID 1417, του 155/4 π.Χ., στο τέλος του στ. 7 (τελευταία λέξη) αναγράφεται η λέξη *μαχαίριον*. Από το κείμενο δεν προκύπτει πού θα ήταν αποθηκευμένο το *μαχαίριον*, ενώ λίγα από τα αντικείμενα που ήταν μαζί του είναι γνωστά. Πρόκειται για έναν *λευκὸν χιτῶνα*, για τον οποίο δηλώνεται ότι δεν έφερε επιγραφή, ένα φθαρμένο *ἄγαλμα* και κάποιες *σανίδας*. Το εν λόγω μαχαίρι είναι και η τελευταία λέξη που διατηρείται από τον κατάλογο, καθώς ακολουθεί ένα κενό μερικών γραμμάτων και στη συνέχεια τα γράμματα *ΚΗΝ*, ίσως [*ἀκινά]κην*. Μετά ακολουθούν αντικείμενα που βρίσκονται σε οίκο κοντά στο Εκκλησιαστήριο. Τα αντικείμενα με τα οποία φυλασσόταν μαζί δεν συμβάλλουν ιδιαίτερα στην κατανόηση της λειτουργίας του. Η εικόνα που μπορούμε να αποκομίσουμε και από τις *σανίδας* (αναφέρονται σε άλλες δηλιακές επιγραφές ως αναθήματα) και τα ξύλα από τη σκηνή είναι ότι ο χώρος στον οποίον βρίσκεται το μαχαίρι λειτουργούσε ως αποθήκη αναθημάτων και άλλων αντικειμένων.

E27) Στην ίδια επιγραφή αποκαθίσταται για δεύτερη φορά η λέξη *μαχαίριον* στους στ. 62-63. Στον στ. 62 τα τελευταία τέσσερα γράμματα είναι *ΑΙΡΙ* και τα δύο πρώτα του στ. 63 *ΟΝ*, συνεπώς η

[234] ID 2533 στ. 4 (μετά το 166 π.Χ.).
[235] Jordan 1979, 525.

αποκατάσταση *[μαχ]αίριον* είναι σχετικά ασφαλής, καθώς η ίδια λέξη μαρτυρείται και πάλι σε κατάλογο αντικειμένων από το ίδιο ιερό, με τα ίδια αντικείμενα.

Παρόλο που η επιγραφή δεν σώζεται καλά στο σημείο όπου αναγράφεται το δεύτερο *μαχαίριον*, γίνεται γνωστό ότι φυλασσόταν στο Θεσμοφόριο. Το ιερό της Δήμητρας και της Κόρης είναι γνωστό μόνο επιγραφικά. Η θέση του έχει μεν αναγνωρισθεί με μεγάλη πιθανότητα από τον J. Tréheux στη βορειοανατολική ακτή του μικρού κόλπου Σκαρδανά, αλλά βρίσκεται ανεξερεύνητο κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας.[236] Το ιερό υπήρχε ασφαλώς ήδη από τον 4ο αιώνα π.Χ., αφού τότε μαρτυρείται επιγραφικά η επισκευή της στέγης του, αλλά ο πρώτος κατάλογος αντικειμένων που σώζεται χρονολογείται στον 2ο αιώνα π.Χ.[237]

Όπως φαίνεται σαφώς από το κείμενο, καταγράφονται ανάμεικτα τόσο αντικείμενα που φαίνεται ότι ήταν αναθήματα (όσα δηλώνονται ενεπίγραφα) όσο και αντικείμενα που θα μπορούσαν να έχουν κάποια χρήση στην τελετουργία της λατρείας (αρκετά πιθανό για το *ἐπίπυρον* και πιθανό για τα *ὑδρίδια* και την *οἰνοχόη*), αν και θα μπορούσαν και αυτά απλά ήταν αποθηκευμένα εκεί). Το *μέτρον σιτηρόν*, θα ήταν ταιριαστό ανάθημα για τη θεά της γεωργίας, αλλά θα μπορούσε και να χρησιμοποιείται για να μετρώνται οι προσφορές σε σιτηρά. Συνεπώς και το μαχαίρι θα μπορούσε να βρίσκεται αποθηκευμένο εντός του Θεσμοφορίου, έχοντας κάποιο ρόλο στη λατρεία ή να αποτελούσε απλώς ανάθημα.

Τα παραπάνω επιβεβαιώνει ο κατάλογος αντικειμένων από το ίδιο ιερό (Θεσμοφόριο), που συντάχθηκε σχεδόν δέκα χρόνια μετά από τον παραπάνω, το έτος 146/145 π.Χ.[238] Από την επιγραφή αυτή βλέπουμε ότι η σειρά δεν είναι ακριβώς η ίδια με αυτή της προηγούμενης (ID 1417). Ακριβώς πριν το μαχαίρι υπάρχει ένα *λειστρίον*, λιθουργικό εργαλείο, το οποίο στην προηγούμενη επιγραφή αναγράφεται στον αμέσως παραπάνω στίχο και η λέξη πριν από το *μαχαίριον* ήταν η *τρίαινα,* που δεν αναφέρεται/σώζεται εδώ. Μία *παλαιὰ λυχνία* υπάρχει στον κατάλογο αυτόν, ανάμεσα στο γνωστό πύραυνο με σιδερένιες λαβές και το *λειστρίον*. Μετά την λέξη *μαχαίριον* υπάρχει και πάλι κενό, λόγω φθοράς, ακολούθως όμως, αναφέρονται στην επιγραφή αυτή περισσότερα αντικείμενα, καθώς σώζεται καλύτερα ο λίθος (σε σχέση με την ID 1417). Ακολουθούν λοιπόν κάποια λίθινα αντικείμενα, ένα σκεύος για το σερβίρισμα

[236] Tréheux 1986, 309-317. Tréheux 1987.
[237] Hamilton 2000, 200-201.
[238] ID 1442.

αρτοσκευασμάτων (*μαζονόμον*), μία *τράπεζα*, ένα *λουτήριον* και σκεύη για ζύμωση (*καρδόπιον*). Τα υπόλοιπα αντικείμενα που αναφέρονται είναι ήδη γνωστά από την προηγούμενη επιγραφή.

Από τους δύο αυτούς ενεπίγραφους λίθους και τα αντικείμενα που αναγράφονται «κοντά» με το μαχαίρι, άρα και που θα βρίσκονταν αποθηκευμένα κοντά σε αυτό, προκύπτουν τα εξής: Καταρχάς ότι το ίδιο μαχαίρι βρισκόταν αποθηκευμένο εντός του Θεσμοφορίου για τουλάχιστον εννέα χρόνια, από το 155/4 π.Χ. μέχρι το 146/5 π.Χ. Η πληροφορία αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς αποτελεί ακόμα μία ασφαλή ένδειξη (μαζί με τους καταλόγους από την Ακρόπολη των Αθηνών) ότι ένα μαχαίρι δεν χρησιμοποιήθηκε και αμέσως απορρίφθηκε τελετουργικά (όπως δείχνουν τα ανασκαφικά δεδομένα για τα μαχαίρια της γεωμετρικής και της αρχαϊκής περιόδου), αλλά εξακολουθούσε να βρίσκεται αποθηκευμένο εντός του Θεσμοφορίου. Το ερώτημα που προκύπτει και στο οποίο δεν μπορεί να δοθεί ασφαλής απάντηση είναι το κατά πόσο βρισκόταν απλώς αποθηκευμένο στο Θεσμοφόριο ως ανάθημα ή εάν χρησιμοποιείτο και στην τελετουργία. Όπως προαναφέρθηκε το *μαχαίριον* αναγράφεται μαζί με αντικείμενα και των δύο κατηγοριών, αφενός αναθήματα που δηλώνονται ενεπίγραφα και τραυματισμένα αντικείμενα (άρα που δεν θα μπορούσαν να έχουν οποιαδήποτε χρήση) και αφετέρου αντικείμενα όπως λύχνοι, θυμιατήρια, χάλκινα και λίθινα σκεύη. Είναι σημαντικό ότι κανένα από τα παραπάνω αντικείμενα, που πιθανώς είχαν κάποια χρήση στη λατρεία, δεν συνοδεύεται από επιγραφή που να δηλώνει ότι αποτελούν αναθήματα, κάτι που ενισχύει τις πιθανότητες να ήταν πράγματι (και) χρηστικά. Τέλος, αν και φαίνεται αυτονόητο, καθώς στο κείμενο δεν αναφέρεται κανένα όπλο, φαίνεται ότι στα μέσα του 2^{ου} αιώνα π.Χ. ο όρος *μαχαίριον* είχε την έννοια του μαχαιριού.

Τέλος, παρατίθεται εδώ μία σημείωση σχετικά με τον όρο *ἐγχειρίδιο*: Σε κατάλογο αντικειμένων του 340-342 π.Χ., που πιθανότατα προέρχεται από τον Οίκο των Ναξίων,[239] αποκαθίσταται στο τέλος του στ. 20 και την αρχή του στ. 21 *ἐνχ[ε]ι[ρίδια]*. Αν και στην αρχή και το τέλος του καταλόγου σημειώνονται αντικείμενα που θα μπορούσαν να έχουν σχέση με τη λατρεία, τόσο τα *ἐνχειρίδια* όσο και η *μάχαιρα* δεν αναφέρονται σε άμεση συνάφεια με τα παραπάνω αντικείμενα, αλλά ανάμεσα στα αντικείμενα/εξοπλισμό τριήρους (από τον στίχο 13 κ.ε.), που αποτελείται κυρίως από όπλα. Συνεπώς είναι πιθανότερο να αποτελούσαν και αυτά όπλα. Φαίνεται λοιπόν ότι κατά τα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. οι όροι *μάχαιρα* και *ἐνχειρίδιο* στη Δήλο ίσως να είχαν την έννοια όπλων. Για τη *μάχαιραν* η Cl. Prêtre σημειώνει την πιθανότητα να αποτελούσε

[239] ID 104/29.

εργαλείο που ανήκε στην εξάρτιση του πλοίου και όχι απαραίτητα όπλο, καθώς αναφέρεται πηδάλιο κ.ά.[240] Η θέση της *μαχαίρας* όμως ανάμεσα στα *ἐνχειρίδια* και τα *θωράκια* δείχνει ότι το ενδεχόμενο αυτό είναι πράγματι πιθανό. Η επιγραφή αυτή, στην οποία συνυπάρχουν οι όροι *μάχαιρα* και *ἐνχειρίδια*, δείχνει τη σαφή διαφοροποίηση που υπήρχε μεταξύ των δύο και κατά την αρχαιότητα. Τέλος, ο όρος *ἐγχειρίδιο* σώζεται (με τη διαφορά ότι γράφεται με γάμα, και όχι με ν) σε δύο ακόμα καταλόγους.[241]

Παρακάτω συνοψίζονται όσα προκύπτουν για τα μαχαίρια από τον επιγραφικό πλούτο της Δήλου. α) Βεβαιώνεται η πρακτική ανάθεσης *μαχαίρας* και μάλιστα από ιδιώτες (σε αντίθεση με την Αθήνα, που ως αναθέτης τεκμηριώνεται η Βουλή). β) Οι μάχαιραι αφιερώνονταν μαζί με τις θήκες τους, οι οποίες μπορούσαν να είναι κατασκευασμένες από πολύτιμα υλικά, όπως το ελεφαντόδοντο. γ) Ένας εκ των τρόπων έκθεσης για τις αφιερωμένες *μαχαίρας* ήταν η προσήλωσή τους, ενδεχομένως σε τοίχους ή στήλες ή και αλλού. δ) Τεκμηριώνεται ακόμα μία φορά η ύπαρξη μαχαιριών σε Θεσμοφόρια. ε) Γεννάται το ερώτημα για την πιθανή ύπαρξη αναθηματικών μαχαιριών, κατασκευασμένων από ξύλο ή ελεφαντοστό, όμως δεν επιβεβαιώνεται, καθώς η αναφορά μπορεί να προσδιορίζει το υλικό κατασκευής της λαβής. ε) Δεν αποσαφηνίζεται η διαφορά μεταξύ *μαχαίρας*, *μαχαιριοῦ* και *ἐγχειριδίου*, τεκμηριώνεται όμως από την συνύπαρξή τους σε επιγραφές ότι πρόκειται για διαφορετικά αντικείμενα της ίδιας γενικής κατηγορίας.

Ορισμένες σκέψεις μπορούν να διατυπωθούν και από τη μη αναφορά μαχαιριών σε ορισμένες κατηγορίες επιγραφών της Δήλου. Στις επιγραφές που αναγράφονται τα υλικά, τα οποία αγοράζονταν για τα ιερά του νησιού, φαίνεται ότι καυσόξυλα και κάρβουνα αγοράζονταν τακτικά, όπως επίσης ζώα που θα θυσιάζονταν καθώς και πυρσοί.[242] Σε καμία όμως από τις επιγραφές αυτού του είδους δεν αναφέρονται μαχαίρια. Το παραπάνω, εφόσον δεν είναι αποτέλεσμα της τυχαιότητας των ευρημάτων, αποτελεί ένα *ex silencio* στοιχείο, ότι κατά τους κλασικούς και τους ελληνιστικούς χρόνους στη Δήλο, τα μαχαίρια υπήρχαν στην τελετουργική σκευή του ιερού και χρησιμοποιούνταν για μεγάλα χρονικά διαστήματα, χωρίς να απορρίπτονται τελετουργικά, όπως δείχνουν τα αρχαιολογικά ευρήματα στα ελληνικά ιερά κατά τους γεωμετρικούς και τους αρχαϊκούς χρόνους. Αν συνέβαινε αυτό, θα έπρεπε να εντοπίζονταν σε μεγάλους αριθμούς στις

[240] Prêtre 2014, 546.
[241] IG XI.2, 159 και ID 1572.
[242] Βλ. Linders 1988, 267-268.

παραγγελίες των ιερών ή κάθε πιστός να έφερνε το δικό του, κάτι που μοιάζει σαφώς λιγότερο πιθανό.

2.13. Αθήνα, Ακρόπολη, ιερό Διός Πολιέως(;)

Λατρευόμενη θεότητα:	Ζευς.
Επιγραφή:	*μάχαιρα*(;)
Χρονολόγηση:	330 π.Χ.

Με τη γνωστή εορτή των Διιπολείων και την τελετουργία των Βουφονίων έχει συσχετισθεί από τον B. Meritt επιγραφή του 330 π.Χ. (**E28**), χαραγμένη σε στήλη από πεντελικό μάρμαρο, η οποία βρέθηκε το 1952 εντοιχισμένη σε σπίτι κοντά στους Αγίους Απόστολους το 1952. Ο συσχετισμός βασίζεται στο ότι αναφέρεται ότι η πομπή γινόταν κατά τον μήνα Θαργηλιώνα (στ. 3).[243] Στον τελευταίο σωζόμενο στίχο (στ. 10) αποκαθίστανται οι λέξεις *[τ]ὴν μάχ[αιραν]* (δεν σώζεται κανένα άλλο γράμμα). Εάν πράγματι η επιγραφή συσχετίζεται με το γνωστό τελετουργικό, ίσως να αναφέρεται στο πλαίσιο παροχής οδηγιών/κανονισμών για την ιδιαίτερη μεταχείριση που πρέπει να λάβει το υποτιθέμενο μαχαίρι μετά την τέλεση της θυσίας.[244] Η επιγραφή αναφέρεται τελευταία, καθώς δεν θεωρώ ότι μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για την αποκατάσταση της λέξης *μάχαιραν*, παρόλο που η ταύτιση είναι γενικώς αποδεκτή.[245]

Σύνοψη επιγραφών

Οι επιγραφές από τα ιερά που εξετάσθηκαν παραπάνω παρέχουν αρκετές χρήσιμες πληροφορίες για την ύπαρξη μαχαιριών σε ιερά, τη χρονολόγησή τους, τις διαφορετικές μορφές και χρήσεις τους, τα υλικά κατασκευής και τους τρόπους αποθήκευσής τους.

Πριν τη σύνοψή τους πρέπει να σημειωθούν οι περιπτώσεις που είμαστε βέβαιοι για την ερμηνεία των αντικειμένων ως μαχαιριών. Αυτό συμβαίνει στις επιγραφές από την Αίγινα, τον Κολωνό, τις Χορσιές, τη Σάμο, τον Ωρωπό, την επιγραφή με τα αντικείμενα του ιερού της Δήμητρας Χλόης και από την Λεβήνα. Στην περίπτωση της αταύτιστης επιγραφής από αθηναϊκό

[243] Meritt 1968, 267-268.
[244] Βλ. παραπάνω σελ. 51-54.
[245] Βλ. Sokołowski 1969, 315, αρ. 179 και Lambert 2012, 180-181, αρ. IG II³,1 551.

ιερό, δεν αποκλείεται να πρόκειται για ψαλίδια, αφού πρόκειται για κουρευτικά αντικείμενα. Χωρίς να είναι βέβαιο ως μαχαίρια πρέπει να νοούνται και οι *μάχαιραι* από την Ακρόπολη της Αθήνας, ενώ μία εξ αυτών αποτέλεσε χειρουργικό-ιατρικό εργαλείο, αφού προσδιορίζεται ως *ἰατρική*. Ακόμα πιο αβέβαιο είναι εάν μπορούν να ταυτιστούν με μαχαίρια οι *ξιφομάχαιραι* και οι *ἱππικές μάχαιραι*. Αμφίβολη είναι και η ταύτιση για τα περισσότερα αντικείμενα που αναφέρονται στις δηλιακές επιγραφές, τουλάχιστον όμως μία περίπτωση *μαχαίρας* παραπέμπει περισσότερο σε μονόκοπο ξίφος, παρά σε μαχαίρι, καθώς αναφέρεται μαζί με μία περικεφαλαία.[246] Από τα παραπάνω προκύπτει ότι στην συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων που μπορούν να ελεγχθούν, η λέξη *μάχαιρα* στις επιγραφές μέχρι και τα τέλη του 3ου αιώνα π.Χ. χρησιμοποιείται κυρίως για να δηλώσει το μαχαίρι.

Αν και προφανές, το σημαντικότερο αποτέλεσμα της παραπάνω ανάλυσης αποτελεί η πιστοποίηση της ύπαρξης μαχαιριών σε 12 ιερά.[247] Πρόκειται για το ιερό της Αθηνάς στην αθηναϊκή Ακρόπολη, της Αφαίας στην Αίγινα, της Αρτέμιδος στη Βραυρώνα, του Ιππίου Ποσειδώνος στον Κολωνό, της Ήρας στις Χορσιές, της Ήρας στη Σάμο, του Αμφιαράου στον Ωρωπό, της Δήμητρας στην Κω, του Ασκληπιού στην Λεβήνα, του Απόλλωνος, της Αρτέμιδος και της Δήμητρας στη Δήλο. Δύο επιγραφές από την Αθήνα είναι αβέβαιης προέλευσης και ίσως να προέρχονται από δύο ιερά στην Ακρόπολη, το Βραυρώνιο και το ιερό της Δήμητρας Χλόης αντίστοιχα. Είναι σημαντικό ότι στα δέκα από τα παραπάνω ιερά δεν έχουν εντοπισθεί καθόλου κατάλοιπα μαχαιριών, με εξαιρέσεις το ιερό της Ήρας στη Σάμο,[248] και το ιερό της Αρτέμιδος Βραυρωνίας,[249] καθιστώντας έτσι τις επιγραφές τις μόνες ενδείξεις ύπαρξής τους.

Το δεύτερο σημαντικό στοιχείο έγκειται στη χρονολόγησή τους. Οι επιγραφές έχουν το συγκριτικό πλεονέκτημα σε σχέση με τις άλλες κατηγορίες πληροφοριών να χρονολογούνται με σχετική ή και με απόλυτη ακρίβεια. Τεκμηριώνεται έτσι η ύπαρξη και χρήση των μαχαιριών στα ελληνικά ιερά από τα τέλη του 5ου μέχρι και τον 1ο αιώνα π.Χ., δηλαδή σε μία περίοδο που τα αρχαιολογικά κατάλοιπα μαχαιριών είναι σπανιότερα σε σχέση με τους γεωμετρικούς και τους

[246] Σαφώς πολεμική είναι και η χρήση *μαχαίρας* σε επιγραφή από την Αμφίπολη (Chatzopoulos 1996, II, 12) που χρονολογείται περί το 200 π.Χ., στους στ. 3-4, της στήλης Ι, του Β΄ θραύσματος.
[247] Δεν προσμετράται σε αυτά το ιερό του Διός Πολιέως, όπου η χρήση μαχαιριών τεκμηριώνεται έτσι και αλλιώς από τις φιλολογικές πηγές.
[248] Βλ. παρακάτω σελ. 296.
[249] Βλ. παρακάτω σελ. 123.

αρχαϊκούς χρόνους, όπως άλλωστε και οι απεικονίσεις τους στην τέχνη.[250] Ακόμα σημαντικότερο στοιχείο αποτελεί η αναγραφή των ίδιων μαχαιριών σε καταλόγους συνεχόμενων ετών από την αθηναϊκή Ακρόπολη και από τη Δήλο, τεκμηριώνοντας έτσι ότι τα μαχαίρια αυτά είχαν συνεχή χρήση για αρκετά χρόνια.

Παρόλο που οι -σε μορφή καταλόγων- παραπάνω επιγραφές στερούνται τον αφηγηματικό χαρακτήρα των γραμματειακών πηγών, μπορούν να αντληθούν από αυτές ορισμένα στοιχεία για τη χρήση των μαχαιριών. Έτσι μαθαίνουμε ότι ένα μαχαίρι αποτέλεσε ανάθημα της βουλής των Αθηναίων στα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ., όπως ακόμα δύο *μάχαιραι* (αδιευκρίνιστο εάν πρόκειται για μαχαίρια ή για μονόκοπα ξίφη) αποτέλεσαν αφιερώματα ιδιωτών στην Δήλο, κατά τις αρχές του 3ου αιώνα π.Χ. Η αναθηματική λειτουργία προκύπτει εμμέσως και από τη φύλαξη ενός φθαρμένου μαχαιριού, αποθηκευμένου μαζί με αντικείμενα από το ιερό της Δήμητρας Χλόης στην Αθήνα. Σε αρκετές περιπτώσεις μαχαίρια καταγράφονται στους καταλόγους μαζί με αντικείμενα που έχουν άμεση σχέση με την τέλεση της θυσίας και των γευμάτων, όπως γίνεται σαφές στις επιγραφές από την Αίγινα, τη Βραυρώνα, τον Κολωνό, τις Χορσιές και την Λεβήνα. Έτσι προκύπτει ότι εμπίπτουν και αυτά στην τελετουργική σκευή των παραπάνω ιερών, έχοντας πρακτική χρήση στις τελετουργίες που διεξάγονταν.

Οι διαφορετικοί όροι που χρησιμοποιούνται για τον προσδιορισμό των μαχαιριών από τις επιγραφές μαρτυρούν και αυτοί τις πιθανές διαφορετικές χρήσεις τους. Πιο συχνά απαντά βέβαια ο γενικός όρος *μάχαιρα*, ο οποίος αναγράφεται χωρίς κάποιον προσδιορισμό στις επιγραφές της αθηναϊκής Ακρόπολης, της Βραυρώνας, του Κολωνού, των Χορσιών, της Σάμου και της Δήλου. Στον Ωρωπό όμως ο όρος *σφαγὶς* είναι δηλωτικός της θυσιαστήριας ιδιότητας του μαχαιριού, ενώ οι *κοπίδες*, που αναφέρονται στην επιγραφή της Σάμου και σε αυτήν με τα αντικείμενα από το ιερό της Δήμητρας Χλόης ταυτίζονται με μαχαίρια τεμαχισμού, τεκμηριώνοντας τη χρήση τους στην προετοιμασία των γευμάτων. Ακριβώς το ίδιο ισχύει και για τα *κόπανα* της κρητικής επιγραφής. Η λέξη *βουδόροι*, που αναφέρεται πιθανώς σε μαχαίρια από το ιερό στον Κολωνό, μαρτυρά το μεγάλο μέγεθός τους. Ο όρος *μαχαίριον* απαντά σε επιγραφές από τη Δήλο και σε αυτήν από την Αίγινα (στον πληθυντικό), αλλά είναι άγνωστο εάν ο όρος προσδιόριζε το μικρότερο μέγεθος των εν λόγω αντικειμένων ή εάν απλώς είναι συνώνυμος με τη *μάχαιραν*. Στην περίπτωση πάντως της Αίγινας έχει ασφαλώς χρήση στα γεύματα. Ως *κουρικαὶ* προσδιορίζονται οι *μάχαιραι* από την

[250] Βλ. παρακάτω σελ. 517-518.

επιγραφή που είχε αποδοθεί στο Βραυρώνιο, δείχνοντας μία εντελώς διαφορετική χρήση, αυτή της κουράς των ζώων. Σημειώνεται και η ύπαρξη ιατρικών μαχαιριών σε επιγραφή από την Αθήνα, που τεκμηριώνει ό,τι σημειώθηκε και κατά την πραγμάτευση των γραμματειακών πηγών, δηλαδή ότι δεν υπήρχε ακόμα ανεπτυγμένη ορολογία για τα χειρουργικά εργαλεία κατά τον 4ο αιώνα π.Χ.[251] Τέλος, δυσερμήνευτες είναι οι *ξιφομάχαιραι* που αναφέρονται στις αθηναϊκές και τις δηλιακές επιγραφές και οι *ἱππικὲς μάχαιραι*, που αναφέρονται μόνο στις πρώτες, καθώς δεν είναι σαφές εάν πρόκειται για μεγάλου μεγέθους μαχαίρια με πιθανή λατρευτική χρήση ή για μονόκοπα ξίφη, με καθαρά πολεμική χρήση.

Ορισμένες φορές προσδιορίζεται το υλικό κατασκευής των μαχαιριών, τόσο ως προς τις λεπίδες, όσο και ως προς τις θήκες τους, ειδικά όταν αυτό ήταν πολύτιμο, όπως το ελεφαντόδοντο. Έτσι πληροφορούμαστε για την ύπαρξη τόσο σιδερένιων όσο και χάλκινων (λεπίδων) μαχαιριών από την Ακρόπολη των Αθηνών. Οι θήκες τους μπορούσαν να είναι κατασκευασμένες από ελεφαντοστό ή ελεφαντόδοντο, όπως φαίνεται από τις επιγραφές του ίδιου ιερού και από αυτό της Δήλου, ενώ από το ίδιο υλικό ήταν κατασκευασμένη και μία θήκη μαχαιριού στην Ακρόπολη των Αθηνών. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο χαρακτηρισμός *ὁλοσίδηρος* για μία *μάχαιρα* (εάν η αποκατάσταση είναι ορθή), ο οποίος μαρτυρείται σε πολύ υστερότερα κείμενα να συνοδεύει μαχαίρια, μπορεί όμως να αντιστοιχιστεί με σύγχρονα της επιγραφής πραγματικά μαχαίρια.[252] Προβληματικές ως προς την ερμηνεία τους είναι μία *μάχαιρα* από την Αθήνα που αναφέρεται ως *ἐλεφαντίνη* και μία από τη Δήλο που αναφέρεται ως *ξυλίνη*, καθώς δεν είναι εύκολο να διαπιστωθεί εάν ο προσδιορισμός χρησιμοποιείται καταχρηστικά, αφορώντας στη λαβή ή τη θήκη τους ή εάν είναι κυριολεκτικός, υποδηλώνοντας έτσι την πιθανή ύπαρξη αναθηματικών αντιγράφων μαχαιριών σε άλλο υλικό.[253]

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο τρόπος αποθήκευσής τους. Μπορούν να αναφέρονται αποθηκευμένα σε μεμονωμένες θήκες, όπως αρκετά μαχαίρια από την Αθηναϊκή Ακρόπολη και από τη Δήλο, είτε αποθηκευμένα σε σύνολα σε ειδική θήκη μαχαιριών, όπως συναντάται στη Σάμο. Στα περισσότερα ιερά καταγράφονται περισσότερα από ένα μαχαίρια: τρία στην Αίγινα, δέκα στις Χορσιές, δέκα στη Σάμο, πληθυντικός χρησιμοποιείται στις επιγραφές από τον Κολωνό,

[251] Ο όρος *μάχαιρα* χρησιμοποιείται σαφώς για να αποδώσει το χειρουργικό εργαλείο και σε ιαματική επιγραφή από το Ασκληπιείο της Επιδαύρου, IG IV²,1 121, του β΄ μισού του 4ου αιώνα π.Χ., στον στ. 99.
[252] Βλ. παρακάτω σελ. 520.
[253] Για την πρόταση ταύτισης τέτοιων αντικειμένων από το ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας στη Σπάρτη βλ. παρακάτω, σελ. 240-243.

την Λεβήνα και στην επιγραφή που ίσως προέρχεται από το Βραυρώνιο. Από ένα μαχαίρι αναφέρεται στην επιγραφή από τον Ωρωπό και σε αυτήν με τα αντικείμενα από το ιερό της Δήμητρας Χλόης. Στις επιγραφές της αθηναϊκής Ακρόπολης και της Δήλου αναφέρονται τόσο μεμονωμένα μαχαίρια όσο και σύνολα. Η προσήλωση αναθηματικών μαχαιριών ως τρόπος αποθήκευσης και ίσως και έκθεσης του αντικειμένου τεκμηριώνεται από επιγραφή της Δήλου.

Τέλος, το ότι ένα μαχαίρι από την Αθήνα ανατέθηκε *ἀνεπίγραφως* αποτελεί ίσως ακόμα μία (έμμεση) μαρτυρία για την ύπαρξη ενεπίγραφων μαχαιριών. Είναι γνωστή η ύπαρξη τεσσάρων τέτοιων από την Πάρνηθα,[254] την Ολυμπία,[255] τη Σπάρτη,[256] την Ογχηστό (αν και φέρει μόνο ένα γράμμα)[257] και ίσως τον Ακροκόρινθο,[258] ωστόσο η αναλυτική πραγμάτευσή τους γίνεται στο επόμενο κεφάλαιο, στο πλαίσιο του ιερού που εντοπίσθηκαν, καθώς δεν φέρουν μακροσκελή κείμενα, όπως οι επιγραφές σε λίθο που εξετάσθηκαν παραπάνω, και απαιτούν διαφορετική μεθοδολογική προσέγγιση: εξετάζονται μαζί με τα υπόλοιπα μαχαίρια που βρέθηκαν στα παραπάνω ιερά (εκτός από αυτό στη Σπάρτη, όπου δεν αναφέρεται άλλο μαχαίρι), με την ύπαρξή τους να αποδεικνύει την αναθηματική τους ιδιότητα.

[254] Βλ. παρακάτω, σελ. 105.
[255] Βλ. παρακάτω, σελ. 210.
[256] Βλ. παρακάτω, σελ. 246.
[257] Βλ. παρακάτω, σελ. 145.
[258] Βλ. παρακάτω, σελ. 175.

3. ΜΑΧΑΙΡΙΑ ΣΕ ΙΕΡΑ

3.1. Μαχαίρια σε ιερά της Στερεάς Ελλάδας

3.1.1. Αττική

3.1.1.1 Πάρνηθα

Λατρευόμενη θεότητα:	Ζευς.
Μαχαίρια:	4400 σιδερένια, 6 χάλκινα μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	βωμός, τέφρα, οστά ζώων.
Χρονολόγηση:	950-500 π.Χ.

(πίνακες σχεδίων μαχαιριών 1-12)

Το ιερό του Διός Παρνησσίου, στην υψηλότερη κορυφή (υψ. 1413 μ.) της Πάρνηθας, την Καραβόλα, ανασκάφηκε από τον Ε. Μαστροκώστα το 1959, με αφορμή την κατασκευή στρατιωτικής βάσης. Οι εργασίες, που ήταν σωστικού χαρακτήρα, είχαν μικρή διάρκεια και σταμάτησαν χωρίς να ολοκληρωθούν, ενώ ελάχιστα είναι τα γνωστά ανασκαφικά δεδομένα.[259] Η λατρεία διήρκεσε από το β΄ μισό του 10ου μέχρι και τα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ., με τη μέγιστη ανάπτυξη να σημειώνεται στον 7ο αιώνα π.Χ.[260] Η ταύτιση του χώρου με το γνωστό από τον Παυσανία ιερό,[261] όπου ο Ζευς λατρευόταν ως *Παρνήσσιος* και *Ἱκέσιος*, επιβεβαιώνεται επιγραφικά.[262] Τα ευρήματα από το ιερό βρίσκονται υπό μελέτη από επιστημονική ομάδα υπό τους Λυδία Παλαιοκρασσά και Ευάγγελο Βιβλιοδέτη, αποτελούμενη από τους Άγγελο Ματθαίου, Νομική Παλαιοκρασσά, Μισέλ Ρογκενμπούγκε, Κατερίνα Τρανταλίδου και τον γράφοντα, από τα οποία τα σιδερένια μαχαίρια παρουσιάζονται για πρώτη φορά αναλυτικά στην παρούσα μελέτη.

Στο ιερό υπήρχε σπήλαιο, διαστάσεων περίπου 2,5-3 × 5-6 μ., και βωμός τέφρας,[263] από όπου φαίνεται να προέρχονται τα περισσότερα ευρήματα.[264] Επίσης δεν αποκλείεται να διέθετε

[259] Μαστροκώστας 1983, 339-340: πρόκειται για τη μοναδική δημοσίευση του ανασκαφέα σχετικά με το ιερό. Δεν έχουν βρεθεί -παρά τις έρευνές μας- ανασκαφικές σημειώσεις ή σχέδια της ανασκαφής.
[260] Palaiokrassa-Kopitsa και Vivliodetis 2015, 156.
[261] Παυσ. 1.32.2: *Καὶ ἐν Πάρνηθι Παρνήθιος Ζεὺς χαλκοῦς ἐστι καὶ βωμὸς Σημαλέου Διός· ἔστι δὲ ἐν τῇ Πάρνηθι καὶ ἄλλος βωμός, θύουσι δὲ ἐπ᾽ αὐτοῦ τοτὲ μὲν Ὄμβριον τοτὲ δὲ Ἀπήμιον καλοῦντες Δία.*
[262] Ο Ε. Μαστροκώστας (1983, 341) αναφέρει αρύβαλλο, όπου αναγράφεται*: Καλ(λ)ιτέλες Διὶ hικεσίοι ἀνέθεκεν* και οριζόντιο χείλος λέβητα: *[Διὸς Παρ]νεσίο ἀνε[---]*. Σε ακόμα έναν αρύβαλλο αναγράφεται (Palaiokrassa-Kopitsa και Vivliodetis 2015, 159, σημείωση 49): *hιαρὰ ἐμὶ Διί*, καθώς και σε σιδερένιο οβελό (Πετράκης 2015, 32, 170-173): *Βαρνεσίο Αἰσιμίδας ἀνέθεκ᾽ ἐλάοιν*.
[263] Μαστροκώστας 1983, 339.
[264] Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα 2017, 214.

και ορισμένες κατασκευές.[265] Όσον αφορά στην κεραμική, μέχρι τα τέλη του 8ου αιώνα π.Χ. κυριαρχούν τα αττικά αγγεία, ενώ υπάρχει και περιορισμένος αριθμός βοιωτικών και νησιωτικών, αλλά από τα τέλη του ίδιου αιώνα έως και το α΄ μισό του 6ου αιώνα π.Χ. η πλειονότητά της συνίσταται σε κορινθιακά αγγεία, κυρίως αρυβάλλους, που ανέρχονται σε πολύ μεγάλες ποσότητες καθώς και (λιγότερα) αλάβαστρα και πλαστικά ζωόμορφα αγγεία, σηματοδοτώντας την περίοδο της μέγιστης ακμής της λατρείας. Ορισμένα από τα παραπάνω είχαν οπή στον πυθμένα τους ή έφεραν και ίχνη καύσης. Ακόμα βρέθηκαν μαγειρικά σκεύη και πολύ λίγα πήλινα ειδώλια. Από τα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ. τα ευρήματα περιορίζονται σημαντικά, υποδηλώνοντας τη σταδιακή παρακμή του ιερού, ενώ ελάχιστα όστρακα χρονολογούνται στον 5ο αιώνα π.Χ.[266] Επίσης βρέθηκαν μεγάλες ποσότητες οστών ζώων,[267] κυρίως αιγοπροβάτων, και μεταλλικών αντικειμένων, κυρίως σιδερένιων. Εκτός από τα μαχαίρια, με τα οποία θα ασχοληθούμε εκτενώς παρακάτω, ήρθαν στο φως 58 οβελοί, ένας εκ των οποίων ενεπίγραφος,[268] 25 τμήματα όπλων (14 αιχμές δοράτων και ακοντίων, δύο σαυρωτήρες, επτά ξίφη τύπου Naue II και τουλάχιστον τρεις αιχμές βελών) καθώς και μικρός αριθμός από τρίποδες, αξίνες, διπλούς πελέκεις, εξαρτήματα ιπποσκευής, τριχολαβίδες και δύο ομοιώματα κεραυνών,[269] το ένα ενεπίγραφο.[270] Σαφώς λιγότερα ήταν τα χάλκινα ευρήματα, τμήματα από αγγεία, θραύσματα από λίγους τρίποδες, μικρός αριθμός μικρογραφικών τριπόδων και λίγα κοσμήματα.[271]

Τα σιδερένια μαχαίρια αποτελούν τη συντριπτική πλειονότητα του υλικού, καθώς πρόκειται για 4400 τμήματα, από τα οποία τα 3334 σώζονται σε αρκετά καλή κατάσταση και έχουν καταγραφεί συστηματικά, ενώ τα υπόλοιπα 966 διατηρούνται τόσο αποσπασματικά, ώστε η μόνη πληροφορία που προκύπτει από αυτά είναι ότι πρόκειται για τμήματα από μαχαίρια. Μαζί με τα παραπάνω εντοπίσθηκαν και έξι χάλκινα. Η εξέταση των μαχαιριών ξεκινά με την παρουσίαση των τύπων και των υποκατηγοριών στις οποίες εντάσσονται, η οποία είναι συνειδητά όσο πιο συνοπτική γίνεται,[272] συνοδευόμενη από λίγα μόνο παραδείγματα, καθώς κύριος σκοπός της παρούσας μελέτης δεν είναι η εξαντλητική ταξινόμηση των μαχαιριών, αλλά η αναζήτηση των

[265] Αναφέρεται τοίχος κατασκευασμένος από αργούς λίθους στο βόρειο άκρο του σπηλαίου και λαξεύματα στο βράχο (εκτός του σπηλαίου), που ο Ε. Μαστροκώστας (1983, 339) ερμήνευσε ως κατάλοιπα πομπικής οδού.
[266] Palaiokrassa-Kopitsa και Vivliodetis 2015, 156-160.
[267] Μελετώνται από την Κ. Τρανταλίδου.
[268] Πετράκης 2015, 29-33, 163-184. Οι επιγραφές από το ιερό θα δημοσιευθούν από τον Ά. Ματθαίου.
[269] Οι αναθηματικοί κεραυνοί (όχι ως μέρη αγαλμάτων Διός) είναι εξαιρετικά σπάνιοι, βλ. McCartney 1925, 192.
[270] Σταϊνχάουερ 2001, 73, 91-93.
[271] Παλαιοκρασσά (υπό έκδοση). Τα χάλκινα αντικείμενα από το ιερό θα δημοσιευθούν από τη Ν. Παλαιοκρασσά.
[272] Για την καταχώριση των μαχαιριών της Πάρνηθας σε τύπους βλ. το Παράρτημα στο CD.

χρήσεών τους και η ερμηνεία τους. Η εξέταση μαχαιριών που έχουν πιο ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, χρήσιμα για την κατανόησή τους, είναι εκτενέστερη και ακολουθεί την τυπολογία.[273]

Τυπολογία[274]

Μαχαίρια με σφηνοειδές έμβολο (Τύπος Ι)
(πίνακες σχεδίων μαχαιριών 1-3)

Η συντριπτική πλειονότητα (86%) του συνόλου των μαχαιριών ανήκει σε παραλλαγές του τύπου Ι, πρόκειται δηλαδή για μαχαίρια με σφηνοειδές έμβολο.

Η συνηθέστερη παραλλαγή είναι αυτή με τη σχεδόν ευθύγραμμη ράχη, τη διαμορφωμένη πτέρνα και το σφηνοειδές έμβολο στο μέσον του μακρού άξονα της λεπίδας (ΙΑα). Το μήκος των περισσότερων λεπίδων αυτού του τύπου ποικίλλει ανάμεσα κυρίως στα 8 εκ. (**M1**) και τα 27 εκ. (**M2**), με το μέσο όρο του αρχικού μήκους τους να υπολογίζεται στα 13 εκ., χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπάρχουν και πολύ μεγαλύτερα.[275] Εκτός από το μήκος, τα μαχαίρια αυτά διαφέρουν και στη διαμόρφωση της πτέρνας, αν είναι έντονη ή ανεπαίσθητη, καθώς και στη ράχη, η οποία μπορεί να είναι ευθύγραμμη ή ελαφρώς καμπύλη. Πολλές φορές οι λεπίδες είναι θραυσμένες στο σημείο της πτέρνας (ΙΑα: **M3**, **M4**, **M5**), αλλά στις περιπτώσεις που αυτή σώζεται, φαίνεται ότι θα μπορούσε να είναι διαμορφωμένη (ΙΑ1α: **M6**), μη διαμορφωμένη (ΙΑ3α: **M7**) ή και προεξέχουσα (ΙΑ2α: **M8**).

Πολλά μαχαίρια είναι παρόμοια με τα παραπάνω, ωστόσο διαφέρουν ως προς τη φορά του εμβόλου, το οποίο νεύει προς την πλευρά της κόψης (ΙΑβ). Η μικρή αυτή φαινομενικά διαφορά της λεπίδας είχε σημαντική επίπτωση στην αρχική μορφή του μαχαιριού, καθώς θα σχηματιζόταν αμβλεία γωνία μεταξύ της λεπίδας και της λαβής. Τα μαχαίρια αυτά επίσης απαντούν σε παραλλαγές τόσο χωρίς (ΙΑ3β: **M9**) όσο και με διαμορφωμένη πτέρνα (ΙΑ1β: **M10**). Ορισμένες φορές το έμβολο έχει την ίδια φορά με την υπόλοιπη λεπίδα, ωστόσο δεν βρίσκεται στο κέντρο, αλλά πλησιέστερα προς τον άξονα της κόψης (ΙΑγ: **M11**, **M12**). Στην περίπτωση αυτή δεν επηρεάζεται το σχήμα του μαχαιριού, με τη διαφορά στο τελικό προϊόν να είναι καθαρά κατασκευαστική. Παρόμοια με τη συνηθέστερη παραλλαγή, αλλά σαφώς σπανιότερα είναι τα

[273] Βλ. παρακάτω σελ. 104.
[274] Βλ. τον **Κατάλογο 3** και το **Γράφημα 3.**
[275] Για πολύ μεγάλα και πολύ μικρά μαχαίρια βλ. παρακάτω σελ. 110-111.

μαχαίρια των οποίων το έμβολο διαμορφώνεται σε συνέχεια της ράχης (ΙΑδ: **M13**, **M14**), διαφορά η οποία επίσης δεν φαίνεται να είχε αντίκτυπο στην ολοκληρωμένη μορφή των μαχαιριών αυτών.

Διαφορετική μορφή είχαν ωστόσο τα μαχαίρια, των οποίων οι λεπίδες έχουν έντονα προεξέχουσα πτέρνα, με το έμβολο να είναι διαμορφωμένο στον άξονα της κόψης (ΙΑ2γ: **M15**, **M16**). Η διαφορά στη μορφή των μαχαιριών έγκειται στο ότι η λεπίδα δεν βρισκόταν ακριβώς στον ίδιο άξονα με τη λαβή. Παρόμοια είναι και τα μαχαίρια, όπου το έμβολο ακολουθεί τη φορά της προεξέχουσας πτέρνας, νεύοντας ουσιαστικά προς τον άξονα της κόψης (ΙΑ2β: **M17**, **M18**). Τα μαχαίρια που έχουν προεξέχουσα πτέρνα διαμορφώνουν αρκετά συχνά μικρού μεγέθους ορθή γωνία ανάμεσα στο έμβολο και τη ράχη, η οποία χρησίμευε στην καλύτερη στερέωση της λεπίδας στη λαβή και μπορούν να έχουν είτε ευθύγραμμη (ΙΑ2γa: **M19**) είτε κυρτή ράχη (ΙΑ2γa: **M20**). Συνήθως, οι έντονα προεξέχουσες πτέρνες (Ι2) παρατηρούνται σε μαχαίρια με λεπτότερες λεπίδες από αυτές με την απλώς διαμορφωμένη πτέρνα. Αυτό ίσως οφείλεται στην αλλαγή του σχήματός τους από τη χρήση και το ακόνισμα, χωρίς όμως να αποκλείεται να είχαν κατασκευαστεί εξαρχής κατά τον τρόπο με τον οποίον σώζονται (**πίνακας σχεδίων μαχαιριών 70**).[276]

Η διαμόρφωση ορθής γωνίας ανάμεσα στη ράχη και το έμβολο (Ιi) απαντά σε διάφορες παραλλαγές μαχαιριών με ευθύγραμμη ράχη και σφηνοειδές έμβολο. Έτσι εντοπίζεται σε μαχαίρια χωρίς διαμορφωμένη πτέρνα (ΙΑ2αa: **M21**) ή με διαμορφωμένη πτέρνα και έμβολο στον άξονα της κόψης (ΙΑ1γa). Ακόμα ένα χαρακτηριστικό που εμφανίζεται κυρίως σε μαχαίρια με σχεδόν ευθύγραμμη ράχη (ΙΑ) είναι το μεγάλο πάχος της, το οποίο μειώνεται αμέσως και όχι σταδιακά προς την κόψη, κάνοντας τη ράχη να ξεχωρίζει από την υπόλοιπη λεπίδα. Το χαρακτηριστικό αυτό διαμορφώνεται κυρίως σε μεγάλου μεγέθους μαχαίρια της κατηγορίας (ΙΑ1αc: **M22**) και καθιστούσε τη λεπίδα πιο ισχυρή.

Ιδιαίτερα αγαπητά ήταν στο ιερό και τα μαχαίρια με κυρτή ράχη, όπου το έμβολο ακολουθεί την καμπύλη της ράχης, νεύοντας προς την πλευρά της κόψης (ΙΒβ). Τα μαχαίρια αυτά άλλοτε διαμορφώνουν πτέρνα (ΙΒ1β: **M23**) και άλλοτε όχι (ΙΒ2β: **M24**). Μόλις ένα μαχαίρι από το ιερό έχει ελαφρώς κοίλη ράχη (ΙΓb: **M25**). Τέτοιου σχήματος μαχαίρια χρησιμοποιούνται σήμερα για την εκδορά των ζώων, πιθανώς λοιπόν και το μαχαίρι από το ιερό να είχε αντίστοιχη χρήση, αν και δεν υπάρχουν στοιχεία που να τεκμηριώνουν το παραπάνω.

[276] Βλ. και Blakelock 2012α, 66, εικ. 3.11.

Ένα ακόμα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό που σημειώνεται σε αρκετά μαχαίρια (πάνω από 50) της κατηγορίας είναι η διαμόρφωση του μέγιστου πλάτους τους κοντά στην αιχμή. Τα περισσότερα μαχαίρια με το χαρακτηριστικό αυτό έχουν ευθύγραμμη ράχη και σφηνοειδές έμβολο στο μέσον του μακρού άξονα (ΙΑ1αb: **M26**), ωστόσο απαντά και σε άλλες υποκατηγορίες (ΙΑ2βab: **M27**). Η έντονη αυτή καμπυλότητα της λεπίδας κοντά στην αιχμή μπορεί να αποτελεί κατασκευαστικό χαρακτηριστικό των λεπίδων, ωστόσο φαίνεται πιθανότερο το σχήμα αυτό να διαμορφώθηκε μέσω του ακονίσματος (όπως υποτίθεται και για τα μαχαίρια του τύπου Ι2). Λόγω της μη ομοιόμορφης πίεσης που ασκείται στο μαχαίρι κατά την ώρα του ακονίσματος, καθώς αυτή είναι εντονότερη στο μέσον της λεπίδας, αφαιρείται από εκεί μεγαλύτερο μέρος μετάλλου, με αποτέλεσμα τη διαμόρφωση του έντονου αυτού σιγμοειδούς σχήματος.[277]

Τέλος, σημειώνεται εδώ η ύπαρξη μίας λεπίδας (**M28**), της οποίας το έμβολο ξεπερνά σε πάχος το πλάτος του, όπως συμβαίνει στις λεπίδες ψαλιδιών.[278] Ωστόσο, το αντικείμενο είναι ακέραιο και πρόκειται σαφώς για μαχαίρι, συνεπώς φαίνεται ότι το χαρακτηριστικό αυτό είναι καθαρά κατασκευαστικό και δεν θα επηρέαζε τη μορφή του μαχαιριού.

Περίπου το 25% των μαχαιριών τύπου Ι διατηρεί τουλάχιστον έναν αμφικέφαλο ηλίσκο (ή κατάλοιπά του) για τη στερέωση της λεπίδας στη λαβή και περίπου το 15% διατηρεί μόνο την οπή για την ήλωση.[279]

<u>Μαχαίρια με επίμηκες έμβολο (Τύπος ΙΙ)</u>

(πίνακες σχεδίων μαχαιριών 4-5)

Πολύ λιγότερα σε αριθμό είναι τα μαχαίρια που έχουν επίμηκες «παραλληλεπίπεδο» έμβολο/λαβή, μόλις το 13% του συνόλου. Στις περισσότερες περιπτώσεις δεν μπορεί να διαπιστωθεί εάν πρόκειται για έμβολο ή για λαβή. Τα μαχαίρια στα οποία η επιμήκης διαμόρφωση αποτελεί αποδεδειγμένο έμβολο (ΙΙΑ) είναι μόλις 25 και πρόκειται για αυτά τα οποία διασώζουν έναν ή περισσότερους αμφικέφαλους ηλίσκους. Αυτά ποικίλλουν ως προς το σχήμα, καθώς κάποια διαθέτουν αρκετά λεπτά έμβολα και σχηματίζουν γωνία με τη λεπίδα (ΙΙΑ2γb: **M29**), έχουν λίγο μικρότερου πλάτους έμβολα από τις λεπίδες (ΙΙΑ1βi: **M30**, **M31**) ή και ίσου πλάτους (ΙΙΑ1α: **M32**, **M33**, **M34**). Τα μαχαίρια που έχουν πολύ λεπτά έμβολα ανήκουν επίσης πιθανώς στην τρέχουσα

[277] Βλ. Wace και Thompson 1911, 26 και κυρίως Ottaway 1989, 161.
[278] Για τη μορφή των ψαλιδιών βλ. Βασιλειάδου 2011, 173 και 262-266 με εικόνες.
[279] Σχετικά με τους αμφικέφαλους ηλίσκους βλ. αναλυτικά παρακάτω σελ. 114.

κατηγορία, καθώς το πολύ μικρό τους πλάτος (ΙΙΑ1γi: **M35**) θα τα καθιστούσε ακατάλληλα στον χειρισμό. Το ίδιο ισχύει και για τα εξαιρετικά σπάνια μαχαίρια με επίμηκες λεπτό έμβολο τετραγωνικής ή κυλινδρικής διατομής (ΙΙΑ1εvi: **M36**, **M37**).

Τα μαχαίρια, που ήταν κατασκευασμένα εξ ολοκλήρου από μέταλλο (ΙΙΒ), είναι αυτά που έχουν διακόσμηση (ή σε μία περίπτωση επιγραφή) στη λαβή[280] ή λαβές πολύ μεγάλου πάχους (ΙΙΒ1βii: **M38**, **M39**) και είναι ακόμα πιο περιορισμένα σε αριθμό, αφού δεν ξεπερνούν τα 50.

Όλα τα υπόλοιπα μαχαίρια του τύπου ΙΙ θα μπορούσαν να ανήκουν σε οποιαδήποτε από τις δύο βασικές υποκατηγορίες, με την ΙΙΑ να συγκεντρώνει περισσότερες πιθανότητες λόγω του μικρού πάχους του «εμβόλου», αν και τα διακοσμημένα και το ενεπίγραφο μαχαίρι αποδεικνύουν ότι το μικρό πάχος δεν αποτελεί αποτρεπτικό στοιχείο για να τα ταυτίσουμε με λαβές.[281] Τα περισσότερα από αυτά έχουν συνευθειακές τη λεπίδα με το έμβολο/λαβή, το οποίο είναι λίγο μικρότερο σε πλάτος και απολήγει σε πλατιά επίπεδη απόληξη (ΙΙ1βii: **M40**). Παρόμοια υποκατηγορία συνιστούν μαχαίρια, στα οποία η απόληξη δεν διαφοροποιείται από το υπόλοιπο/έμβολο λαβή (ΙΙ1βi: **M41**). Δεύτερα σε αριθμό έρχονται αυτά όπου το έμβολο/λαβή είναι σχεδόν ίσου πλάτους με τη λεπίδα, τα οποία έχουν επίσης πλατιά επίπεδη απόληξη. Στο άκρο της απόληξης διατηρείται αρκετά συχνά οπή (ΙΙ1αii: **M43**), η οποία μάλλον θα πρέπει να συνδέεται με τη δυνητική ανάρτηση των μαχαιριών, παρά με τη στερέωση των λεπίδων σε λαβές από άλλα υλικά. Το ίδιο φαίνεται επίσης να ισχύει στα μαχαίρια με ελλειψοειδή απόληξη (ΙΙvi: **M43**, **M44**).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα μαχαίρια της κατηγορίας αυτής, των οποίων η λαβή/έμβολο σχηματίζει στην απόληξή της δύο κάθετες μεταξύ τους κεραίες, σε σχήμα L (ΙΙv). Στο ιερό έχουν εντοπισθεί 17 τέτοια μαχαίρια. Γενικά είναι μεγάλου μήκους, πλησιάζοντας τα 40 εκ. (**M45**, **M46**), αλλά δεν λείπουν και τα μικρότερα, περί τα 13 εκ. (**M47**, **M48**). Σε αυτήν την ιδιαίτερη κατηγορία ανήκουν και δύο μαχαίρια με διακοσμημένες λαβές, ένα σιδερένιο που μάλιστα βρέθηκε λυγισμένο και ένα χάλκινο.[282] Ο σχηματισμός αυτός της απόληξης φαίνεται ότι δεν είχε κάποιον πρακτικό σκοπό, όπως π.χ. έχει η πτέρνα που λειτουργεί και ως φυλακτήρας σε μαχαίρια τύπου Ι, ή η απόληξη με οπή σε μαχαίρια τύπου ΙΙ, που θα μπορούσε να χρησιμεύει στην ανάρτησή τους. Δεδομένου ότι τα μαχαίρια αυτά εντοπίζονται κυρίως σε ιερά[283] και είναι στην

[280] Βλ. παρακάτω σελ. 105-108.
[281] Αυτά βέβαια ήταν αναθηματικά, οπότε το μικρό πάχος δεν είχε κάποια επίπτωση.
[282] Βλ. παρακάτω σελ. 105-108.
[283] Βλ. παρακάτω σελ. 513.

πλειονότητά τους μεγάλου μεγέθους φαίνεται πως σχετίζονται άμεσα με την τελετουργία. Μία απεικόνιση μαχαιριού σε κορινθιακό αγγείο[284] και τα διακοσμημένα μαχαίρια δείχνουν ότι θα μπορούσαν και να έχουν επένδυση στο μέρος της λαβής τους (ΙΙΑν) και να είναι κατασκευασμένα εξ ολοκλήρου από μέταλλο (ΙΙΒν).

Δρεπανόσχημα μαχαίρια (Τύπος ΙΙΙ)

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 6)

Ακόμα λιγότερα παραδείγματα αριθμεί ο συγκεκριμένος τύπος, με ποσοστό κάτω από το 1% του συνόλου. Η διαφορά τους από τους δύο παραπάνω συνίσταται στην έντονα καμπύλη μορφή και κυρίως στη διαφορετική χρήση τους, σχετική με αγροτικές εργασίες. Ορισμένα δρεπανόσχημα μαχαίρια μοιάζουν με αυτά του τύπου ΙΙ2, καθώς παρουσιάζουν επίμηκες έμβολο, ωστόσο παρουσιάζουν σημαντικά πιο οξεία γωνία ανάμεσα στη λαβή/έμβολο και τη λεπίδα (ΙΙΙΑ1: **M49**, **M50**). Κάποια από αυτά δεν διαμορφώνουν κόψη (ΙΙΙΒ1: **M51**), η οποία ίσως να μην ήταν απαραίτητη για τις γεωργικές εργασίες στις οποίες χρησίμευαν, ενώ δεν αποκλείεται να αποτέλεσαν απλώς αναθήματα. Μόλις ένα από αυτά διαμορφώνει αυλό για τη σύνδεσή του με τη λαβή (ΙΙΙΑ2: **M52**), ενώ λίγα διατηρούν οπές στο άκρο της λεπίδας, χωρίς να υπάρχει κάποια ιδιαίτερη διαμόρφωση εμβόλου (ΙΙΙΑ3: **M7**). Τα τελευταία πρέπει να χαρακτηριστούν δρεπάνια, παρά δρεπανόσχημα μαχαίρια, εφόσον το σχήμα τους παραπέμπει σαφώς σε εργασίες θερισμού.

Σχετικά με τη διαστασιολόγηση των αντικειμένων που παρουσιάστηκαν παραπάνω και κρίνοντας από τις ακέραιες λεπίδες μαχαιριών όλων των τύπων, οι περισσότερες έχουν μήκος μεταξύ 10-15 εκ., με το μέσο όρο να υπολογίζεται περί τα 13 εκ. Το μικρότερο πάντως μαχαίρι είναι σχεδόν 6 εκ., ενώ το μεγαλύτερο φτάνει τα 68 εκ. Τα μαχαίρια του τύπου Ι είναι σαφώς μικρότερα από αυτά των τύπων ΙΙ και ΙΙΙ, κάτι απολύτως αναμενόμενο, αφού διατηρούνται μόνο οι λεπίδες τους. Η διαφορά τους είναι περί τα 10 εκ., όσο δηλαδή είναι περίπου το μήκος της λαβής ενός μαχαιριού μέσου μεγέθους. Μεγαλύτερου μεγέθους είναι και τα πραγματικά δρεπάνια, έναντι των μαχαιριών και των δρεπανόσχημων μαχαιριών. Τα πλατύτερα μαχαίρια φτάνουν τα 3.5 εκ. (**M53**, **M9**, **M54**) και θα ήταν κατάλληλα για το δεύτερο στάδιο του τεμαχισμού. Ο μέσος όρος του πάχους της ράχης των μαχαιρών κυμαίνεται γύρω στα 0,3 εκ., δείγμα της πολύ καλής διατήρησης των αντικειμένων. Πιο χρήσιμες είναι οι μετρήσεις του μήκους των αμφικέφαλων

[284] Βλ. παρακάτω σελ. 449, **A40**.

ηλίσκων που διατηρούνται στις λεπίδες. Το μέσο μήκος όσων διατηρούνται ακέραιοι υπολογίζεται περί το 1 εκ. και μαρτυρά το μέσο πάχος των λαβών που θα είχαν τα μαχαίρια από το ιερό.

Ανασκαφικό πλαίσιο
(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 6)

Καταρχάς είναι σημαντικό να σημειωθεί εδώ ότι, παρόλο που δεν υπάρχουν γραπτά ανασκαφικά δεδομένα, μπορεί να τεκμηριωθεί ότι το σύνολο των μαχαιριών προήλθε από το στρώμα τέφρας, το οποίο αναφέρεται από τον ανασκαφέα. Κατά την πρώτη εξέταση των μαχαιριών -που προηγήθηκε του καθαρισμού τους- διαπιστώθηκε ότι όλα ανεξαιρέτως έφεραν πάνω τους ίχνη τέφρας, τα οποία ήταν ορατά με γυμνό μάτι, αλλά η έντονα λιπαρή υφή τους ήταν κυρίως αντιληπτή μέσω της αφής. Επιπλέον τα κάτω μέρη των χαρτοκιβωτίων στα οποία φυλάσσονταν αρχικά τα μαχαίρια ήταν γεμάτα από τεφροχώματα, τα οποία συλλέχθηκαν, ώστε να προχωρήσουμε σε χημικές αναλύσεις. Στην επιφάνεια μάλιστα ορισμένων μαχαιριών (**M55**, **M56**) βρίσκονταν ακόμα κολλημένα αποτμήματα οστών,[285] τα οποία προέρχονταν προφανώς από την επίχωση και επιβεβαιώνουν τα παραπάνω. Παρά την έλλειψη φωτογραφιών από την ανασκαφή, μπορούμε να αποκτήσουμε μία εικόνα και για τον τρόπο που βρίσκονταν αποθετειμένα τα μαχαίρια εντός της τέφρας. Σημαντική είναι η εύρεση της λεπίδας και δεύτερου μαχαιριού, συσσωματωμένης στο μαχαίρι **M57**, που υποδεικνύει την ύπαρξη των μαχαιριών μέσα στην τέφρα, αποτεθειμένων είτε στο σύνολό τους είτε σε ομάδες, πιθανώς αποτέλεσμα της τελετουργικής απόρριψής τους.

Μαχαίρια με χάλκινους αμφικέφαλους ηλίσκους
(πίνακες σχεδίων μαχαιριών 1, 6)

Τα πρωιμότερα σιδερένια μαχαίρια που έχουν εντοπισθεί στην Κύπρο (χρονολογούμενα ήδη στον 12ο αιώνα π.Χ.), από όπου και θεωρείται ότι εισήχθησαν στον ελλαδικό χώρο και συγκεκριμένα αρχικά στην Κρήτη, διέθεταν χάλκινους αμφικέφαλους ηλίσκους, μέσω των οποίων στερεώνονταν οι λεπίδες στις λαβές.[286] Στο ιερό της Πάρνηθας έχουν εντοπισθεί εννέα τέτοιες λεπίδες (**M2**, **M58**, **M59**),[287] οι οποίες θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στην πρώιμη φάση του

[285] Αρ. κατ.: 1162, 1521, 1569, 1702, 1731, 1807, 1904, 2174, 2199, 2220, 2301, 2527, 3129, X27131.
[286] Για την Κύπρο βλ. Sherratt 1994, ειδικά σελ. 60, 68. Γενικά βλ. Snodgrass 2000, 287 και D'Amato και Salimbeti 2016, 25, με προγενέστερη βιβλιογραφία.
[287] Αρ. κατ.: 236, 425, 931, 1038, 1325, 2016, 2908, 2928, 2960.

ιερού, δηλαδή στο τέλος των πρωτογεωμετρικών και τις αρχές των γεωμετρικών χρόνων. Ωστόσο, αν και σπάνια, σιδερένιες λεπίδες μαχαιριών με χάλκινους αμφικέφαλους ηλίσκους έχουν έρθει στο φως και από πολύ υστερότερα ανασκαφικά πλαίσια,[288] συνεπώς το παραπάνω χαρακτηριστικό αποτελεί μία πιθανή ένδειξη, αλλά όχι και αποδεικτικό στοιχείο της πρωιμότητας των εν λόγω εννέα μαχαιριών. Τα παραπάνω μαχαίρια από την Πάρνηθα ανήκουν όλα στον Τύπο Ι1, έχουν δηλαδή ευθύγραμμες ή σχεδόν ευθύγραμμες ράχες, ενώ παρουσιάζουν ποικιλομορφία τόσο στη διαμόρφωση της πτέρνας όσο και στη θέση του εμβόλου.

Ενεπίγραφο μαχαίρι[289]

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 7)

Μόλις ένα μαχαίρι από το ιερό είναι ενεπίγραφο (**M60**), ωστόσο αρκεί ώστε να τεκμηριωθεί η πρακτική ανάθεσης μαχαιριών στο ιερό. Από αυτό (μ.σ.μ. 13,15 εκ.) σώζεται η λαβή του και ένα πολύ μικρό μέρος της λεπίδας, όπου όμως διακρίνεται καθαρά η διαμόρφωση κόψης και ράχης, ενώ η λαβή διαχωρίζεται από τη λεπίδα μέσω μίας εμφανούς γραμμής. Παρόλο που σώζεται μόνο κατά το ήμισυ, διακρίνεται καθαρά ολόκληρη η λέξη *ἀνέθεκεν* στο τέλος της λαβής.[290] Το υπόλοιπο μέρος της επιγραφής είναι εξαιρετικά δυσδιάκριτο. Διαβάζονται με επιφύλαξη τα γράμματα *ΑNAKOI*, τα οποία επιδέχονται δύο αποκαταστάσεων: α) *ἀνακδι ἀνέθεκεν*. Στην περίπτωση αυτή το *ἀνακδι* θα χρησιμοποιείτο ως δοτική του τύπου ἀνακός, που είναι συνώνυμο του *ἄνακτος*, και θα προσδιόριζε ως επίθετο τον Δία.[291] β) *Νακδι ἀνέθεκεν*.[292] Στην περίπτωση αυτή θα προηγείτο το όνομα του αναθέτη, όπως άλλωστε είναι το σύνηθες στις αναθηματικές επιγραφές, που στην προκειμένη περίπτωση θα πρόκειται για το γυναικείο όνομα *Νακῶ*.[293]

Σε κάθε περίπτωση το ενδιαφέρον είναι ότι τουλάχιστον το συγκεκριμένο μαχαίρι αποτέλεσε αφιέρωμα. Η ύπαρξη της επιγραφής στη σχετικά μεγάλου πάχους (0,4 εκ.) λαβή του

[288] Π.χ. το μαχαίρι **M629** από την Αγορά της Πέλλας, βλ. παρακάτω σελ. 370.
[289] Η τελική δημοσίευση της επιγραφής θα γίνει από τον Ά. Ματθαίου.
[290] Η επιγραφή ίσως να συνεχιζόταν και στη λεπίδα του μαχαιριού, μαζί με την οποία θα είχε συνολικό μήκος περί τα 27 εκ.
[291] Ο όρος *ἄναξ* ως επιθετικός προσδιορισμός του Διός είναι σχετικά σπάνιος, ωστόσο αναφέρεται πιθανότατα στον Δία σε σύγχρονη επιγραφή από το ιερό του στον Υμηττό (Langdon 1976, 13). Βλ. Hemberg 1955 και το πρόσφατο Tzagrakis 2016, 205.
[292] Η δεύτερη ανάγνωση οφείλεται στον Ά. Ματθαίου, τον οποίο και ευχαριστώ για τη βοήθειά του, συνολικά στην ανάγνωση της επιγραφής.
[293] LGPN II, 325.

αποδεικνύει ότι ήταν κατασκευασμένο εξ ολοκλήρου από σίδηρο και μπορούμε έτσι με ασφάλεια να το κατατάξουμε σε υποκατηγορία του τύπου ΙΙ, με πλατιά επίπεδη απόληξη, επί της οποίας υπάρχει οπή, η οποία μάλιστα είναι τετράγωνου σχήματος και όχι κυκλική, όπως συνηθίζεται (IIB1ii). Επίσης μας δίνει τη δυνατότητα να χρονολογήσουμε από το αλφάβητο το μαχαίρι στον 6ο αιώνα π.Χ., καθιστώντας το έτσι τη μοναδική περίπτωση που μπορεί να τοποθετηθεί σε έναν στενότερο χρονολογικό ορίζοντα. Τα ενεπίγραφα μαχαίρια είναι ιδιαίτερα σπάνια, όπως εξαιρετικά σπάνια είναι και η χάραξη επιγραφών στον σίδηρο γενικότερα, λόγω της σκληρότητας του υλικού,[294] ενώ οι επιγραφές στα υπόλοιπα μαχαίρια χαραγμένες σε χαλκό ή οστό.[295]

Διακοσμημένα μαχαίρια

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 7)

Μία ιδιαίτερη κατηγορία μαχαιριών, η οποία απαντά μόνο στην Πάρνηθα, είναι τα μαχαίρια που έχουν εγχάρακτη διακόσμηση στη λαβή ή και τη λεπίδα τους. Πρόκειται για τρία χάλκινα (**M61**-**M63**) και τουλάχιστον[296] πέντε σιδερένια μαχαίρια (**M64**-**M68**). Η διακόσμηση είναι παρόμοια σε όλα τα παραπάνω μαχαίρια, παρουσιάζει όμως ορισμένες μικροδιαφορές. Λόγω υλικού διακρίνεται μετά δυσκολίας στα σιδερένια, ενώ είναι ιδιαίτερα εμφανής στα χάλκινα, από τα οποία και θα ξεκινήσουμε.

Το **M61** καλύπτεται εξ ολοκλήρου από διακόσμηση. Στην περιοχή της λαβής επάλληλα ζικ-ζακ σχηματίζουν ρόμβους, ενώ στην πλατιά απόληξη της λαβής, η οποία έχει οπή, σχηματίζεται ένα έντονα αμβλυγώνιο τρίγωνο. Το μέσον των ρόμβων κοσμείται από αβαθείς κυκλίσκους, με τέσσερις να αντιστοιχούν σε κάθε ρόμβο. Παρόμοιο μοτίβο κοσμεί και τη λεπίδα, η οποία περιγράφεται από ζικ-ζακωτό κόσμημα, ενώ στο εσωτερικό σχηματίζονται συνεχόμενα τρίγωνα. Το **M62** είναι επίσης κατάκοσμο, αλλά αυτή τη φορά ομοιόμορφα, καθώς το ζικ-ζακωτό κόσμημα σχηματίζει αλληλοκαλυπτόμενα τρίγωνα, που διατρέχουν όλο το μήκος του αντικειμένου. Η διακοσμημένη λεπίδα των δύο παραπάνω μαχαιριών αποτελεί στοιχείο κατά της πρακτικής τους χρήσης. Η απόληξη της λαβής καμπυλώνεται προς την πλευρά της κόψης και έχει οπή στο άκρο της. Το **M63**, που ανήκει στον έτσι και αλλιώς ιδιαίτερο τύπο IIv, φέρει διακόσμηση μόνο στην περιοχή της λαβής. Το περίγραμμά της τονίζεται από ζικ-ζακωτό κόσμημα και στο

[294] Baitinger 2001, 86.
[295] Βλ. παρακάτω σελ. 530-531.
[296] Η διάβρωση του σιδήρου είναι πιθανό να έχει εξαλείψει τέτοιου είδους διακόσμηση από περισσότερα αντίστοιχα μαχαίρια.

εσωτερικό διαμορφώνονται με την ίδια τεχνική επτά συνεχόμενα τρίγωνα, ενώ διαγώνιες γραμμές ζικ-ζακ κοσμούν τις κεραίες της απόληξης. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ίχνη φθοράς που εντοπίζονται σε 12 σημεία της λεπίδας, τα οποία παραπέμπουν στην πιθανή χρήση του αντικειμένου.[297]

Πλησιέστερα στο τελευταίο μαχαίρι είναι τα περισσότερα σιδερένια, καθώς φέρουν διακόσμηση μόνο στην περιοχή της λαβής. Το **M64** ανήκει στον τύπο IIB1βi και η λαβή του κοσμείται από συνεχόμενα τρίγωνα, αποτελούμενα όχι από ζικ-ζακ, αλλά από μικρές παράλληλες μεταξύ τους γραμμές. Στον τύπο IIB2 υπάγονται τα **M65**, **M66** και **M67**, ενώ το **M68**, σχηματίζει - όπως το **M63**- απόληξη σχήματος L (IIBv). Το **M68** είναι εξαιρετικά επίμηκες, φτάνοντας τα 54,3 εκ., κάτι που σε συνδυασμό με το πλάτος του (1,3 εκ. στη λαβή και 2,34 εκ. το μέγιστο στη λεπίδα) θα το καθιστούσε ακατάλληλο για οποιαδήποτε πρακτική χρήση. Η διακόσμησή του σώζεται σε λίγα μόνο σημεία, φαίνεται όμως ότι είναι όμοια με του M63, η διακόσμηση δηλαδή καλύπτει και το περίγραμμα της λαβής. Το **M67** είναι το μόνο από τα σιδερένια που ήταν διακοσμημένη και η λεπίδα του.[298] Τέλος, αξίζει να σημειωθούν εδώ το **M69**, τη λαβή του οποίου διατρέχει μία κυματοειδής γραμμή, αλλά και το **M70**, το οποίο ανήκει στον τύπο I, όμως παρουσιάζει ιδιαίτερη διαμόρφωση στη ράχη του, η οποία θα μπορούσε επίσης να αποτελεί διακόσμηση.

Τα παραπάνω μαχαίρια θα ήταν -όπως και το ενεπίγραφο- εξ ολοκλήρου κατασκευασμένα από μέταλλο (τύπος III), καθώς αλλιώς δεν θα ήταν ορατή η διακόσμηση που έφεραν στις λαβές τους. Οι οπές που έχουν στις απολήξεις τους πιθανώς να χρησίμευαν στην ανάρτησή τους, πρακτική αγαπητή για τα μαχαίρια από την αρχαιότητα μέχρι και σήμερα. Η μοναδικότητά τους οφείλεται πιθανώς και σε παράγοντες όπως η κακή κατάσταση διατήρησης των μαχαιριών από τα περισσότερα ιερά και η μη συντήρηση πολλών από τα σιδερένια αντικείμενα που φέρνουν στο φως οι ανασκαφές.[299] Τα κατάκοσμα χάλκινα δύσκολα θα μπορούσαν να έχουν οποιαδήποτε πρακτική χρήση λόγω της ύπαρξης διακόσμησης στη λεπίδα, η οποία θα καθιστούσε το ήδη ευαίσθητο υλικό

[297] Για τα χάλκινα μαχαίρια από το ιερό βλ. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα (υπό έκδοση). Η παραπάνω περιγραφή τους είναι συνοπτική, βασισμένη στο παραπάνω άρθρο. Η τελική τους δημοσίευση θα γίνει από τη Ν. Παλαιοκρασσά.
[298] Πιθανώς παρόμοια διακόσμηση να είχαν και άλλα μαχαίρια, η οποία όμως δεν διατηρήθηκε λόγω της διάβρωσης.
[299] Τόσο στο ενεπίγραφο όσο και στα διακοσμημένα σιδερένια μαχαίρια δεν υπήρχε κανένα ίχνος που να υποδήλωνε ότι έφεραν κάποιο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό πριν τον καθαρισμό τους στο εργαστήριο, για τον οποίο ευχαριστώ τον Μ. Ρογκενμπούκε και όσους συμμετείχαν στις παραπάνω εργασίες στη Μονάδα Συντήρησης του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης του Ε.Κ.Π.Α.

ακόμα πιο ευπαθές, ενώ το εξαιρετικά επίμηκες **M68**, θα ήταν ακατάλληλο ακόμα και για φιλετάρισμα του κρέατος. Συνεπώς ορισμένα από αυτά θα ήταν αναθηματικά. Η διακόσμησή τους δεν αποκλείεται να αποτελεί απομίμηση αυτής των ξύλινων λαβών και δερμάτινων θηκών.

Χάλκινα (μη διακοσμημένα) μαχαίρια
(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 8)

Βάσει του σκεπτικού ότι ο χαλκός γενικά προηγείται του σιδήρου, δεν είναι απίθανο τα χάλκινα να αποτελούν τα πρωιμότερα από τα μαχαίρια. Το παραπάνω ίσως μάλιστα ισχύει για τα δύο μη διακοσμημένα χάλκινα μαχαίρια, το **M71**, με επίμηκες έμβολο με τρεις αμφικέφαλους ηλίσκους στον μακρό του άξονα (ΙΙΑ1α), στη λεπίδα του οποίου είναι ορατά ίχνη φθοράς, ενώ το **M72**, από το οποίο σώζεται πολύ μικρό μέρος, είναι οδοντωτό και έχει πτέρνα διπλάσιου μεγέθους από τη λεπτή λεπίδα του (Ι3). Το σχήμα του πρώτου, το οποίο σώζεται σχεδόν ακέραιο, παραπέμπει πράγματι σε μαχαίρια της εποχής του χαλκού.[300]

Ωστόσο, η χαοτική ποσοτική διαφορά μεταξύ χάλκινων και σιδερένιων μαχαιριών υπαγορεύει ένα διαφορετικό σκεπτικό. Αν ισχύει η υπόθεσή μας ότι τα μαχαίρια κατέληξαν να αφιερώνονται και ως αναθήματα με αφετηρία τη λειτουργία τους ως αντικείμενα που είχαν σημαντικό ρόλο στο τελετουργικό της θυσίας,[301] τότε κάποια από τα χάλκινα μαχαίρια -όσα δεν είχαν πρακτική χρήση- θα αποτέλεσαν «αντίγραφα» πραγματικών μαχαιριών και θα κατασκευάστηκαν (σε τουλάχιστον δύο περιπτώσεις) με σκοπό την αμιγώς αναθηματική λειτουργία τους. Έτσι μάλλον θα πρέπει μάλλον να χρονολογηθούν στην περίοδο ακμής του ιερού και σίγουρα όχι πριν τα πρώτα σιδερένια.

Μαχαίρια χωρίς κόψη
(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 8)

Συνεχίζοντας με τα μαχαίρια που ίσως είχαν μονοσήμαντη λειτουργία ως αναθήματα αναφέρουμε εδώ το μαχαίρι **M73**. Πρόκειται για ιδιόμορφη λεπίδα με καμπύλη ράχη (Ι.2.Δ.γ.), η οποία όμως δεν σχηματίζει κόψη, αλλά έχει το ίδιο πάχος καθ΄ όλο το πλάτος της. Επιδέχεται και

[300] Το **M71** μοιάζει πολύ με μαχαίρι από το Αμυκλαίον (Calligas 1992, 38, ει. 14), το οποίο χρονολογείται βάσει τύπου στην αρχή των μυκηναϊκών χρόνων, σημειώνεται ωστόσο (Calligas 1992, 41) ότι πρόκειται για το μοναδικό μεταλλικό εύρημα των προϊστορικών χρόνων, καθώς όλα τα υπόλοιπα χρονολογούνται στην πρώιμη εποχή του σιδήρου. Δεν αποκλείεται (δεδομένου και του ευρήματος της Πάρνηθας) να χρονολογείται και το μαχαίρι από το Αμυκλαίον στους πρωτογεωμετρικούς χρόνους. Βλ. και Sandars 1956, 175-177.
[301] Βλ. και παρακάτω, σελ. 519-520.

αυτή δύο ερμηνειών: α) να αποτελεί «αντίγραφο» πραγματικού μαχαιριού, το οποίο να κατασκευάστηκε με μόνο σκοπό την αφιέρωσή του, όπως τα μαχαίρια με διακοσμημένες λεπίδες που εξετάσθηκαν παραπάνω ή β) να πρόκειται για ημίεργη λεπίδα μαχαιριού, όπου δεν έχει διαμορφωθεί ακόμα η κόψη, η οποία ήταν έτσι και αλλιώς το τελευταίο μέρος που διαμορφώνεται κατά τη σφυρηλάτηση.[302] Η μη εύρεση ωστόσο καταλοίπων μεταλλουργικής δραστηριότητας στο ιερό δεν ενισχύει τη δεύτερη αυτή εκδοχή, ούτε όμως την αποκλείει.[303] Μία ενδιάμεση λύση αποτελεί και την πιθανότερη απάντηση: να επρόκειτο δηλαδή για μη ολοκληρωμένο μαχαίρι,[304] το οποίο αποτέλεσε ανάθημα μεταλλουργού που ίσως εργαζόταν στο ιερό ή κοντά σε αυτό. Στο ίδιο περίπου σχήμα παραπέμπει και το αντικείμενο **Μ74**, το οποίο όμως δεν μπορεί να ταυτιστεί ασφαλώς με μαχαίρι, καθώς είναι θραυσμένο στα άκρα και επίσης δεν σχηματίζει κόψη.[305] Αν πρόκειται για μαχαίρι χωρίς κόψη, τότε ο ηλίσκος[306] που έχει στο μέσον του δείχνει έναν από τους πιθανούς τρόπους ανάθεσης, μέσω της προσήλωσής του σε κάποια ξύλινη ή άλλη επιφάνεια στο ιερό.

Μαχαίρια με επένδυση λαβής
(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 8)

Ορισμένα μαχαίρια του τύπου Ι, διατηρούν ένα λεπτό ταινιωτό έλασμα, το οποίο βρισκόταν στην περιοχή του αμφικέφαλου ηλίσκου και χρησίμευε και αυτό στην ένωση λεπίδας-λαβής και ειδικότερα στην προστασία του ξύλινου μέρους της λαβής από πιθανό σπάσιμο-άνοιγμα στα δύο. Το χαρακτηριστικό αυτό σώζεται εξαιρετικά στα -κακής κατά τα άλλα διατήρησης- μαχαίρια **Μ75**, **Μ76**.

Ορισμένα μαχαίρια είχαν και διατηρούν την οστέινη επένδυση της λαβής τους (**Μ77**, **Μ78**).[307] Από αυτά ξεχωρίζει το **Μ77**, λόγω της διακόσμησης που έφερε το οστέινο πλακίδιο που σώζεται ανάμεσα σε δύο από τους τρεις αμφικέφαλους ηλίσκους, που διέθετε η λεπίδα στον μακρό άξονά της. Το πλακίδιο αυτό, διαστάσεων 1,78 × 0,80 εκ. και πάχους 0,19 εκ., φέρει διακόσμηση

[302] Blakelock 2012α, 245-247.
[303] Μόνη εξαίρεση αποτελεί σιδερένιο αντικείμενο μεγάλου πάχους εν είδει ράβδου.
[304] Το σχήμα του μαχαιριού από την Πάρνηθα βρίσκεται ανάμεσα στο προϊόν πρωτογενούς σφυρηλάτησης και του τελικού προϊόντος, όπως αυτά εικονίζονται στο Blakelock 2012α, 57, εικ. 3.4.
[305] Σημειώνεται ωστόσο ότι μοιάζει ιδιαίτερα με το -επίσης χωρίς κόψη- μαχαίρι **Μ597** από τη Φίλια.
[306] Δεν πρόκειται για αμφικέφαλο ηλίσκο που χρησίμευε στη στερέωση της λαβής, καθώς σώζεται σε πολύ μεγάλο μήκος συγκριτικά με το σύνολο αμφικέφαλων ηλίσκων μαχαιριών (1,18 εκ., έναντι 0,7 εκ. που είναι ο μέσος όρος), προεξέχει μόνο προς τη μία πλευρά και διαθέτει μόνο μία κεφαλή.
[307] Αρ. κατ.: 1107, 1187, 1396, 1850, 2319.

από εγχάρακτους κυκλίσκους με κεντρική στιγμή. Σώζονται τρεις ολόκληροι και μέρος από άλλους δύο και φαίνεται πως ήταν διατεταγμένοι σε σειρές κατά τον μακρό άξονα της λεπίδας.[308] Τα υπόλοιπα δεν σώζονται σε καλή κατάσταση, ώστε να διατηρούν κάποια στοιχεία διακόσμησης.

Μικρογραφικά μαχαίρια
(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 8)

Ορισμένα από τα μαχαίρια που ήρθαν στο φως (**M79**) είναι πολύ μικρού μεγέθους, ώστε σχεδόν αποκλείεται να είχαν κάποια πραγματική πρακτική χρήση.[309] Οι λεπίδες τους (το ορατό μέρος, χωρίς αυτό που καλύπτει η λαβή) δεν ξεπερνούν σε μήκος τα 5 εκ., ενώ τα 7 εκ. είναι το ελάχιστο μήκος που μπορεί έχει μία λεπίδα μαχαιριού ώστε αυτό να είναι εύχρηστο. Δια της ατόπου απαγωγής προκύπτει ότι και τα μαχαίρια αυτά θα είχαν επίσης κατασκευαστεί με σκοπό να αποτελέσουν αφιερώματα.[310]

Μεγάλου μεγέθους μαχαίρια
(πίνακες σχεδίων μαχαιριών 6, 9)

Στον αντίποδα λίγα μαχαίρια είναι πολύ μεγάλου μεγέθους (**M54**, **M68**, **M80**, **M81**). Τα αντικείμενα αυτά παρουσιάζουν πάντοτε πρόβλημα στην ερμηνεία τους, σχετικά με το αν πρέπει να αντιμετωπιστούν ως μονόκοπα ξίφη ή ως μαχαίρια. Στην περίπτωση των μαχαιριών από την Πάρνηθα υπάρχουν στοιχεία που δείχνουν ότι σε όλες τις περιπτώσεις πρόκειται για μαχαίρια. Τα **M68** και **M80** είναι λεπτά για να μπορούν να έχουν οποιαδήποτε πολεμική χρήση, ενώ το ιδιαίτερο σχήμα της απόληξής τους σχετίζεται συνήθως με μαχαίρια που έχουν τελετουργική συνάφεια.[311] Το **M54** και το **M81**, τα οποία διαθέτουν πράγματι το μέγεθος, παρουσιάζουν ένα μορφολογικό μειονέκτημα που τα καθιστά επίσης ακατάλληλα για μάχη. Πρόκειται για μαχαίρια του τύπου Ι, με σφηνοειδές έμβολο. Ο τρόπος αυτός σύνδεσης με τη λαβή είναι ικανοποιητικός για εργασίες όπως η σφαγή ή ο τεμαχισμός του κρέατος, αλλά σε καμία περίπτωση δεν θα επέτρεπε στη λεπίδα

[308] Όμοια διακόσμηση εντοπίζεται σε λαβή μαχαιριού από νεκροταφείο στην περιοχή της Θεσσαλονίκης που χρονολογείται μεταξύ του 9ου και των αρχών του 6ου αιώνα π.Χ. (Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2008, 37). Η διακόσμηση πάντως αυτή είναι συνηθισμένη στους πρώιμους χρόνους επί οστέινων αντικειμένων, βλ. π.χ. οστέινο διπλό πέλεκυ από το ίδιο νεκροταφείο (Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2012, 474 αρ. 9, 476 εικ. 10α-β). Πάντως δεν μπορεί να αποτελέσει κριτήριο χρονολόγησης, καθώς ο τύπος αυτός διακόσμησης είναι κοινός σε όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας, βλ. π.χ. οστέινο χτένι του 4ου-5ου αιώνα π.Χ. (Ελευθεράτου 2006, 125 αρ. 360).
[309] Αρ. κατ. 222, 281, 283, 2326, 2426, 2458, 3150, X27001, X27167.
[310] Σχετικά με την αναθηματική χρήση των μικρογραφικών αντικειμένων γενικότερα βλ. Barfoed 2015, 56, 59-62, 216.
[311] Βλ. παρακάτω σελ. 513.

να αντέξει πάνω από μερικά χτυπήματα σε ασπίδες ή να έρθει σε σύγκρουση με άλλα όπλα ή μέρη πανοπλίας. Για τον λόγο αυτό τα ξίφη, δίκοπα και μονόκοπα, διαθέτουν έμβολα που διατρέχουν όλο το μήκος τους και αυτό της λαβής, η οποία επενδύεται από άλλα υλικά.[312] Συνεπώς μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι πρόκειται για μαχαίρια, τα οποία θα είχαν χρήση στο δεύτερο στάδιο του τεμαχισμού του κρέατος σε μερίδες.

Λυγισμένα μαχαίρια

(πίνακες σχεδίων μαχαιριών 9-10)

Οι πληροφορίες που αντλήθηκαν από τα προαναφερθέντα μαχαίρια αφορούν κυρίως σε κατασκευαστικά χαρακτηριστικά τους, τα οποία διέθεταν εξαρχής τα μαχαίρια. Παρακάτω εξετάζονται μαχαίρια διαφόρων υποκατηγοριών, τα οποία βρέθηκαν λυγισμένα. Περίπου στο μέσον τους βρέθηκαν λυγισμένα αρκετά μαχαίρια, διαφορετικών κατηγοριών (**M68**, **M82**-**M85**).[313] Άλλα (**M86**) είναι λυγισμένα με διπλή φορά,[314] το **M87** με τριπλή, το **M88** είναι λυγισμένο μόνο κοντά στην αιχμή και το **M89** είναι λυγισμένο στον βραχύ άξονα της λεπίδας.[315] Τα παραπάνω μαχαίρια λυγίστηκαν επί σκοπώ,[316] πιθανώς μετά τη χρήση τους,[317] στο πλαίσιο «τελετουργικής θανάτωσής» τους, η οποία είναι γνωστή από τους προϊστορικούς ήδη χρόνους και παρατηρείται -κυρίως σε όπλα- τόσο σε ιερά όσο και σε νεκροταφεία.[318]

Εκτός από τα παραπάνω βρέθηκαν μαχαίρια του τύπου Ι, λυγισμένα κατά έναν τρόπο, ο οποίος είναι σαφώς σπανιότερος[319] και είχε διαφύγει της προσοχής της έρευνας. Πάνω από 20 μαχαίρια[320] (**M91**, **M92**, **M93**) είχαν λυγισμένο μόνο το έμβολό τους, αρκετές μάλιστα φορές κατά τέτοιον τρόπο, ώστε να σχηματίζεται δακτύλιος ή γάντζος. Το **M91** αποτελεί το καλύτερα διαμορφωμένο παράδειγμα, στο οποίο μάλιστα εντοπίσθηκαν ίχνη από εργαλείο, που τεκμηριώνουν ότι το λύγισμα και η μετατροπή του εμβόλου σε δακτύλιο δεν έγινε τυχαία, αλλά

[312] Βλ. Kilian-Dirlmeier 1993. Για τα μονόκοπα ξίφη με επίμηκες έμβολο βλ. Δεσποίνη 2016, 304-306, 485, αρ. 623.
[313] Αρ. κατ.: 99, 158, 362, 678-682, 1151, 1298, 2169, 2339, 2576, 2855, 2910, 2911-2912, 3035, 3082, 3140, 3184, 3185, X27104, X27199.
[314] Αρ. κατ.: 2374, 2469, 2578, 2837.
[315] Αναφέρονται εδώ τα μαχαίρια που βρέθηκαν έντονα λυγισμένα και για τα οποία μπορούμε να είμαστε απολύτως βέβαιοι πως λυγίστηκαν επί σκοπώ.
[316] Διακρίνονται σαφώς από τα μαχαίρια που λυγίστηκαν μεταποθετικά, ίσως και κατά την αποθήκευσή τους, όπως π.χ. το **M90**.
[317] Επιβεβαιώνεται από τα ίχνη φθοράς στα **M94** και **M95**, βλ. παρακάτω σελ. 113.
[318] Βλ. Κεφαλίδου 2009, 56, Harrell 2015 και Lloyd 2015 με βιβλιογραφία.
[319] Βλ. το μαχαίρι **M423** από τη Φίλια, σελ. 341.
[320] Αρ. κατ.: 156, 354, 414, 683, 825, 904, 905, 1026, 1183, 1226;, 1325, 1843, 2002, 2003, 2004, 2007, 2008, 2009, 2420, 2488, 3092, X27196.

ήταν σκόπιμη, σχεδιασμένη ενέργεια. Η κατηγορία αυτή μαχαιριών παρουσιάζει ακόμα μεγαλύτερο ενδιαφέρον από τα απλώς λυγισμένα μαχαίρια, καθώς για να επιτευχθεί το αποτέλεσμα που βλέπουμε σήμερα, δεν θα μπορούσαν οι λεπίδες αυτές να είναι προσκολλημένες στις λαβές τους, καθώς οι τελευταίες θα κάλυπταν τα έμβολα. Το ότι τα μαχαίρια αυτά διέθεταν αρχικά λαβές και δεν κατασκευάστηκαν ως μεμονωμένες λεπίδες επιβεβαιώνεται από το ότι αρκετά από αυτά διατηρούν οπές και αμφικέφαλους ηλίσκους για τη στερέωση των λαβών τους (**M93**).

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι οι λαβές αυτών των μαχαιριών καταστράφηκαν και στη συνέχεια λυγίστηκαν/διαμορφώθηκαν τα έμβολά τους, στο πλαίσιο μίας ξεχωριστής «τελετουργικής θανάτωσης». Δεδομένου του ανασκαφικού πλαισίου στο οποίο βρέθηκαν μπορούμε να προχωρήσουμε και σε μία κάπως πιο τολμηρή υπόθεση. Μετά τη χρήση των μαχαιριών στις θυσίες ή πιθανότερα (λόγω μεγέθους) στα γεύματα που λάμβαναν χώρα στο ιερό, αυτά ρίπτονταν στη φλόγα του βωμού ή έστω στα κατάλοιπά της (κάρβουνα), πράξη η οποία είχε και ως αποτέλεσμα την καταστροφή των λαβών τους, που ήταν κατασκευασμένες από φθαρτά υλικά, κυρίως ξύλο. Στη συνέχεια κάποια από αυτά, ίσως όσα ήταν άμεσα προσβάσιμα, συλλέγονταν και όσο ήταν ακόμα ζεστά, διαμορφώνονταν τα έμβολά τους. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως αυτή του **M91** ήταν δυνατόν οι διαμορφωμένες λεπίδες πλέον να αναρτώνταν σε κάποιο μέρος του ιερού, ως αναθήματα-φορείς ανάμνησης των θυσιών στις οποίες είχαν χρησιμοποιηθεί. Το τελευταίο αποτελεί και το πιθανότερο ενδεχόμενο, καθώς δεν μπορεί να βρεθεί κάποιος άλλος λόγος που να εξηγεί την αφιέρωση χρόνου και ενέργειας για την ιδιόμορφη αυτή μεταχείριση των εμβόλων των μαχαιριών.

Μαχαίρια με ίχνη φθοράς
(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 11)

Τουλάχιστον 20 μαχαίρια φαίνεται να έχουν ίχνη φθοράς από τη χρήση.[321] Τα ίχνη αυτά έχουν τη μορφή ακανόνιστων εσοχών και θα μπορούσαν καταχρηστικά να περιγραφούν ως «αντίστροφες οδοντώσεις». Έχει αποδειχθεί πειραματικά ότι τέτοιου είδους ίχνη φθοράς μπορούν

[321] Για τον εντοπισμό των ιχνών αυτών αφενός είναι απαραίτητος ο καθαρισμός των αντικειμένων, αφετέρου η διάβρωση καταστρέφει την κόψη, που αποτελεί το λεπτότερο μέρος των λεπίδων, με αποτέλεσμα πολλές φορές να απαλείφει τα ίχνη αυτά. Ο αριθμός των παραπάνω ενδέχεται να μεταβληθεί όταν ολοκληρωθεί η συντήρηση και η μελέτη της τεχνολογίας κατασκευής τους από τον Μ. Ρογκενμπούκε.

να προκληθούν και από τον τεμαχισμό κρέατος και οστών.[322] Από τα σημαντικότερα για τη μελέτη μας μαχαίρια είναι τα **M94** και **M95**, καθώς εμφανίζουν ίχνη φθοράς από τη χρήση και είναι συγχρόνως λυγισμένα. Τα μαχαίρια αυτά αποδεικνύουν ότι είχαν πράγματι χρησιμοποιηθεί για κάποιο διάστημα πριν λυγιστούν και αφιερωθούν στο ιερό. Ίχνη χρήσης παρατηρούνται τόσο σε μαχαίρια του τύπου Ι (**M96**) όσο και του τύπου ΙΙ (π.χ. **M97**, **M98**). Άλλοτε είναι αραιά, όπως στο **M99**, άλλοτε πυκνά και καλύπτουν σχεδόν όλο το μήκος της κόψης (**M100**), άλλοτε φτάνουν σε μεγάλο βάθος (**M101**) και άλλοτε περιορίζονται μόνο σε ένα μέρος της λεπίδας, π.χ. στο πίσω (**M102**). Τα παραπάνω στοιχεία δείχνουν ότι δεν υπήρχε κάποιος «κανόνας» για το πόσο καιρό μπορούσε να βρίσκεται σε χρήση ένα μαχαίρι στο ιερό, πριν αυτό παύσει να χρησιμοποιείται και απορριφθεί τελετουργικά-αφιερωθεί στο θείο. Τα ίχνη πάντως στο μέρος της κόψης προς την πτέρνα υποδεικνύουν μάλλον χρήση σε τεμαχισμό, παρά σε σφαγή, κατά την οποία θα φθειρόταν κυρίως το μέρος προς την αιχμή. Προς αυτή την κατεύθυνση συνηγορεί και το μέγεθος των εν λόγω μαχαιριών, που είναι καταλληλότερο για τεμαχισμό του κρέατος κατά την εστίαση, παρά για τη σφαγή (και τον αρχικό τεμαχισμό που απαιτεί μεγάλα και κυρίως μεγάλου πλάτους μαχαίρια). Το χάλκινο **M63** θα μπορούσε να είχε αποτελέσει ανάθημα στο ιερό, το οποίο να χρησιμοποιήθηκε μετά την αφιέρωσή του (σε αντίθεση με τα **M94** και **M95** που αφιερώθηκαν/απορρίφθηκαν τελετουργικά μετά τη χρήση τους). Ακόμα μία ένδειξη για τη χρήση των μαχαιριών στο ιερό αποτελούν τα μαχαίρια που διαμορφώνουν το μέγιστο πλάτος κοντά στην αιχμή (Iii), το οποίο είναι πιθανότατα αποτέλεσμα του ακονίσματός τους, πράξη η οποία υποδεικνύει και την πρακτική χρήση τους.

Οδοντωτά μαχαίρια

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 11)

Παρόλο που δεν έχουν πραγματικά καμία σχέση με τα παραπάνω μαχαίρια, τα ίχνη φθοράς μοιάζουν σε μεγάλο βαθμό με τις οδοντώσεις που έφεραν ορισμένα (π.χ. στο **M100**), κυρίως λόγω της διάβρωσης του σιδήρου. Οι οδοντώσεις είναι καλύτερα ορατές σε τμήμα από χάλκινο μαχαίρι (**M72**), αλλά και σε τουλάχιστον 20 σιδερένια (**M103**).[323] Η χρήση τους στα ιερά σχετίζεται

[322] Molloy 2017, 5-6, 19, εικ. 6d.

[323] Η μεταξύ τους διαφοροποίηση θα διευκρινιστεί οριστικά με την ολοκλήρωση της μελέτης της τεχνολογίας κατασκευής τους από τον Μ. Ρογκενμπούκε, στο πλαίσιο της διδακτορικής διατριβής του.

συνήθως με τον τεμαχισμό οστών,[324] καθώς οι οδοντώσεις θα τα καθιστούσαν ακατάλληλα για τον τεμαχισμό του ωμού κρέατος.

Αμφικέφαλοι ηλίσκοι
(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 12)

Η ύπαρξη αμφικέφαλων ηλίσκων στις λεπίδες επιλέχθηκε να μην εξετασθεί στο πλαίσιο της τυπολογίας (με εξαίρεση τις πληροφορίες που μας δίνει σχετικά με τον διαχωρισμό Τύπου ΙΙΑ και τύπου ΙΙΒ καθώς για τη διαστασιολόγηση των λαβών), καθώς η διατήρησή τους οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην κατάσταση διατήρησης του αντικειμένου και συνεπώς στην τυχαιότητα. Ένας αμφικέφαλος ηλίσκος μπορεί να αποσπαστεί από το μαχαίρι και να αφήσει κάποια προεξοχή ως ίχνος ή να παραμείνει η οπή που είχε ανοιχτεί για την τοποθέτησή του, είναι όμως πιθανό αυτή να κλείσει από τη διάβρωση και να μην υπάρχει κανένα εντοπίσιμο σημάδι της ύπαρξής του. Συνεπώς γίνεται σαφές ότι θα ήταν αδόκιμο να στηθεί μία τυπολογική προσέγγιση πάνω στην ύπαρξη ή μη των ηλίσκων, οι οποίοι έτσι και αλλιώς δεν επηρεάζουν το σχήμα των λεπίδων.

Σε αρκετά μαχαίρια διατηρούνται περισσότεροι του ενός ή διατηρείται ένας ηλίσκος μαζί με οπή κτλ. Οι περιπτώσεις αυτές μπορούν να χωριστούν σε δύο κατηγορίες: α) στα μαχαίρια που κατασκευάστηκαν εξαρχής με πολλούς ηλίσκους για να συνδέουν τις λεπίδες με τις λαβές. Οι περιπτώσεις αυτές είναι αναγνώσιμες, καθώς υπάρχει συμμετρία μεταξύ των αμφικέφαλων ηλίσκων. Μπορούν να βρίσκονται δύο τοποθετημένοι είτε στον βραχύ άξονα της λεπίδας (**M104, M105**) είτε στον μακρό (**M106**, **M107**) ή και τρεις, πάλι σε συμμετρική διάταξη (**M108**). Περισσότεροι αμφικέφαλοι ηλίσκοι απαιτούνται προφανώς στα μαχαίρια τύπου ΙΙΑ. β) στα μαχαίρια που είχαν κατασκευαστεί με έναν ηλίσκο και ο δεύτερος προστέθηκε κατά την επισκευή τους. Η χρήση μαχαιριών τύπου Ι, εκτός από τη φθορά στις λεπίδες, θα προκαλούσε και φθορά στη σύνδεση λεπίδας-λαβής, καθώς πρόκειται για το πιο ευαίσθητο σημείο του μαχαιριού, συνεπώς θα χρειάζονταν την περαιτέρω στερέωσή τους με επιπλέον ηλίσκους. Στις περιπτώσεις αυτές δεν υπάρχει καμία συμμετρία μεταξύ των ηλίσκων, συνήθως βρίσκονται πολύ κοντά ο ένας στον άλλο (**M109**), ενώ αρκετά συχνά διατηρείται μόνο ένας ηλίσκος και μία οπή, δείγμα ότι το μαχαίρι επισκευάστηκε μετά την απώλεια του πρώτου αμφικέφαλου ηλίσκου (**M110**, **M111**). Ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση του μαχαιριού **M77**, το οποίο διέθετε εξαρχής δύο

[324] Βλ. Τρανταλίδου 2008, 110.

αμφικέφαλους ηλίσκους, στο μέσον του βραχέος άξονά του, και στη συνέχεια προστέθηκε και ένας τρίτος, αρκετά κοντά σε αυτόν που βρίσκεται επί του εμβόλου. Η στερέωση της οστέινης επένδυσης απαιτούσε περισσότερους του ενός ηλίσκους, όπως προκύπτει από το σύνολο των μαχαιριών που διατηρούν τέτοιου είδους οστέινα κατάλοιπα.

Σύνοψη

Τα παραπάνω αποτελούν τις σημαντικότερες πληροφορίες που προέκυψαν από τη μελέτη των μαχαιρών του ιερού του Διός Παρνησσίου, οι οποίες συνοψίζονται και εμπλουτίζονται παρακάτω. Καταρχάς, πρέπει να σημειωθεί ότι δεν επιδέχονται όλα τα μαχαίρια του ιερού ως σύνολο μία ερμηνεία με καθολική ισχύ, καθώς φαίνεται ότι ισχύουν διαφορετικά δεδομένα ανά περίπτωση. Για ορισμένα λοιπόν μαχαίρια μπορεί να τεκμηριωθεί ότι είχαν κάποια πρακτική χρήση σχετική με την τελετουργία. Αυτό προκύπτει από τρεις διαφορετικές κατηγορίες στοιχείων: τα ίχνη φθοράς από τη χρήση,[325] τα ίχνη επισκευής και πιθανότατα τα ίχνη ακονίσματος. Συνεπώς τουλάχιστον τα μαχαίρια με τα παραπάνω χαρακτηριστικά είχαν χρήση στις θυσίες που λάμβαναν χώρα στο ιερό, όπως τεκμηριώνει η τέφρα εντός της οποίας βρέθηκαν και η μελέτη των οστών.[326] Χρήση είχαν επίσης και στα γεύματα, την τέλεση των οποίων μαρτυρούν -εκτός από τα οστά- τα μαγειρικά σκεύη, οι σιδερένιοι οβελοί και ενδεχομένως οι μεταλλικοί λέβητες.[327]

Η ποικιλία στη μορφή και τα μεγέθη των μαχαιριών επιτρέπει τη χρήση τους σε όλα τα στάδια του τελετουργικού της θυσίας. Τα μεγάλα και κυρίως τα μεσαίου μεγέθους μαχαίρια θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί στη σφαγή των ζώων, καθώς για τη σφαγή των αιγοπροβάτων δεν απαιτείται πολύ μεγάλου μεγέθους μαχαίρι, όπως για τα βοοειδή. Τα ίδια ή παρόμοια μαχαίρια θα ήταν κατάλληλα για την εκδορά των θυμάτων καθώς και για τον αρχικό τεμαχισμό του σφαγίου σε μέρη και τη μετατροπή του σε μάζες κρέατος. Τα μεγαλύτερα και κυρίως τα πλατύτερα μαχαίρια, θα ήταν τα πιο κατάλληλα για το επόμενο στάδιο του τεμαχισμού του κρέατος σε μερίδες προς βράσιμο και ψήσιμο. Όσον αφορά στα μικρότερα μαχαίρια, θεωρούμε πως ήταν ακατάλληλα για μαζικό τεμαχισμό και πιστεύουμε ότι χρησίμευαν (από τη στιγμή που είχαν χρήση, όπως

[325] Σημειώνεται και το ασθενέστερο βέβαια ενδεχόμενο η φθορά να είχε προέλθει από χρήση πριν την προσκόμιση των μαχαιριών στο ιερό.
[326] Ίχνη κοπής εντοπίζονται περίπου στο 10% των οστών από αιγοπρόβατα, τα οποία αποτελούσαν τα πιο αγαπητά θύματα. Μετά από γραπτή επικοινωνία με την Κ. Τρανταλίδου, που τα μελετά, την οποία και ευχαριστώ.
[327] Βλ. Palaiokrassa-Kopitsa και Vivliodetis 2015, 160 και Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα 2017, 214.

προκύπτει από τα ίχνη), στον τεμαχισμό της μερίδας κρέατος μετά την κρεανομία από τους μετέχοντες στη λατρεία.

Δεν είχαν όμως όλα τα μαχαίρια πρακτική χρήση, όπως τα πολύ μικρά τα οποία πιθανότατα κατασκευάστηκαν με σκοπό να αποτελέσουν αναθήματα. Το ίδιο ισχύει και για τα δύο μαχαίρια χωρίς κόψη, καθώς και ορισμένα με διακοσμημένες λεπίδες. Το ενεπίγραφο μαχαίρι αποδεικνύει ότι τουλάχιστον το ίδιο αποτέλεσε ανάθημα και μπορούμε να υποθέσουμε ότι το ίδιο θα συνέβαινε για περισσότερα. Ορισμένα όμως μαχαίρια πρώτα χρησιμοποιούνταν και στη συνέχεια αφιερώνονταν ή πιο σωστά απορρίπτονταν τελετουργικά, όπως υποδηλώνει η εύρεσή τους μέσα στην τέφρα. Αυτό προκύπτει από λυγισμένα μαχαίρια, τα οποία είχαν ίχνη φθοράς από τη χρήση τους πριν λυγιστούν καθώς και από λεπίδες μαχαιριών, των οποίων το έμβολο είχε λυγιστεί μετά την καταστροφή της λαβής τους, πιθανώς στην πυρά του βωμού. Όπως έγινε σαφές η ερμηνεία, στην οποία καταλήγει η παρούσα μελέτη για τα μαχαίρια, συνδέεται άμεσα με την τελετουργία της θυσίας και όχι με τον πόλεμο, παρόλο που η συνοριακή θέση του ιερού είναι κατάλληλη για την αφιέρωση πολεμικών αναθημάτων, τα οποία πράγματι υπάρχουν στο ιερό και παρότι τα μαχαίρια γενικά μπορούν να έχουν χρήση όπλου.[328] Ωστόσο, τα 25 όπλα που εντοπίσθηκαν και αποτέλεσαν πολεμικά αναθήματα είναι αφενός κατάλληλα για τη λειτουργία αυτή και αφετέρου ο αριθμός τους δεν μπορεί να συγκριθεί με αυτόν των μαχαιριών, όπως δεν μπορεί να συγκριθεί και το κύρος που θα είχε ένα μαχαίρι ως πολεμικό ανάθημα σε σύγκριση με ένα δόρυ, ένα ξίφος ή ένα τόξο. Έτσι για τους λόγους αυτούς, όπως και όσους αναφέρθηκαν παραπάνω και συνηγορούν υπέρ της σύνδεσής τους με τη θυσία δεν θεωρούμε ότι υπήρχε κάποια ιδιαίτερη σχέση μεταξύ των συγκεκριμένων μαχαιρών και των όπλων. Βέβαια δεν μπορεί να αποκλειστεί, όπως δεν μπορεί να απορριφθεί και η ενδεχόμενη χρήση κάποιων μαχαιριών στη γεωργία ή το κυνήγι και η ακόλουθη ανάθεσή τους στο ιερό από τους αντίστοιχους επαγγελματίες, χωρίς όμως να υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις.

Ξεχωριστά πρέπει να αντιμετωπιστούν τα δρεπάνια και τα δρεπανόσχημα μαχαίρια. Αυτά συνδέονται σαφώς με τη γεωργική παραγωγή και πιθανότατα αποτέλεσαν αφιερώματα στον Δία. Ο Ζευς των πρώιμων χρόνων έχει την ιδιότητα του γεωργικού θεού,[329] καθώς ακόμα δεν έχει επικρατήσει η λατρεία της Δήμητρας. Ειδικά ο Ζευς Παρνήσσιος είναι θεός των καιρικών

[328] Βλ. σχετικά van den Eijnde 2010α, 124-125: Συμφωνούμε με την καταλληλότητα του ιερού για την επίδειξη πολεμικών αναθημάτων, αποσυσχετίζουμε όμως από την παραπάνω κατηγορία τα μαχαίρια.
[329] Zolotnikova 2011, 239-240.

φαινομένων, ο οποίος σχετίζεται άμεσα με τη βροχή, που η κύρια χρησιμότητά της ειδικά για τις πρώιμες αγροτικές κοινωνίες έγκειται στο ότι είναι απαραίτητη για την ανάπτυξη των γεωργικών προϊόντων, μέσω των οποίων εξασφάλιζαν την επιβίωσή τους.[330] Η θέση του ιερού στην κορυφή της Πάρνηθας, η μαρτυρία του Παυσανία, αλλά και το παρόμοιο -ως προς το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό- ιερό στον Υμηττό δεν αφήνουν καμία αμφιβολία για τα παραπάνω. Τη σχέση του Δία με τη γη, τη χθόνια αυτή ιδιότητά του υποστηρίζουν τόσο το σπήλαιο όσο και τα αγγεία με τις οπές στους πυθμένες τους. Ακόμα ενισχύεται από την επιγραφή στον οβελό, ο οποίος ανατέθηκε από την παραγωγή αγριελιών.[331] Βάσει των παραπάνω αποδεικνύεται ότι τα δρεπάνια, ως τα κατεξοχήν γεωργικά εργαλεία, ήταν από τα καταλληλότερα γεωργικού χαρακτήρα αναθήματα για τον Δία.

Δυσεπίλυτο ζήτημα αποτελεί η χρονολόγηση των μαχαιριών, καθώς είναι δυνατό να χρονολογούνται σε οποιοδήποτε διάστημα από το β΄ μισό του 10ου μέχρι και τις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι μαχαίρια χρονολογούνται σε όλες τις περιόδους λειτουργίας του ιερού. Αν δεχτούμε ότι θυσίες τελούντο από την εγκαθίδρυση της λατρείας, τότε απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η ύπαρξη μαχαιριών από τότε. Ίσως τα πρωιμότερα να είναι αυτά με τους χάλκινους αμφικέφαλους ηλίσκους. Το ότι συνέχισαν να χρησιμοποιούνται μέχρι τουλάχιστον τον 6ο αιώνα π.Χ. αποδεικνύεται από το ασφαλώς χρονολογημένο ενεπίγραφο μαχαίρι. Προτείνω τη χρονολόγηση του μεγάλου μέρους των μαχαιριών από το β΄ μισό του 8ου έως και το α΄ μισό του 6ου, δηλαδή κυρίως στον 7ο αιώνα π.Χ., καθώς φαίνεται ότι ο πολύ μεγάλος αριθμός τους σχετίζεται με τον πολύ μεγάλο αριθμό αρυβάλλων και αλαβάστρων που χρονολογούνται την περίοδο αυτή. Ως σιδερένια μάλιστα αντικείμενα ήταν -και μόνο λόγω του υλικού- μεγαλύτερου κόστους από τα συνήθη ταπεινά πήλινα αναθήματα (που κυριαρχούν στο ιερό), συνεπώς είναι εντελώς ταιριαστό να τοποθετηθούν στην περίοδο της ακμής και της μέγιστης ανάπτυξης του ιερού.[332]

Η χρονολόγηση του ενεπίγραφου αναθηματικού μαχαιριού στον 6ο αιώνα π.Χ. και όχι νωρίτερα αποτελεί σημαντικότατο στοιχείο, στο οποίο βρίσκει έρεισμα ο παρακάτω ερμηνευτικός

[330] Βλ. Palaiokrassa-Kopitsa και Vivliodetis 2015, 159-160 και Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα (υπό έκδοση) με σχετική βιβλιογραφία.
[331] *Βαρνεσίο Αἰσιμίδας ἀνέθεκ' ἐλάοιν*. Η ανάγνωση της λέξης *ἐλάοιν* οφείλεται στον Ά. Ματθαίου, ο οποίος θα δημοσιεύσει και την επιγραφή.
[332] Δεν αποκλείται τα μαχαίρια -λόγω του μεγάλου αριθμού τους και της συνοριακής θέσης του ιερού- να συνδέονται με διαβατήρια έθιμα, ωστόσο δεν υπάρχουν άλλα στοιχεία που να ενισχύουν την παραπάνω υπόθεση.

συλλογισμός: τα μαχαίρια στο ιερό είχαν ως αφετηρία την πρακτική τους χρήση, αυτή της σφαγής και του τεμαχισμού του κρέατος. Λόγω των επιταγών της λατρείας παρέμεναν στον χώρο του ιερού, κάτι που παρατηρείται σε όλο τον ελλαδικό χώρο κατά τους γεωμετρικούς και τους αρχαϊκούς τουλάχιστον χρόνους. Σταδιακά φαίνεται ότι απέκτησαν και συμβολικό χαρακτήρα, πέραν του λειτουργικού, αφού το θυσιαστήριο όργανο αποτελεί εξ ορισμού το καταλληλότερο αντικείμενο που θα μπορούσε να διατηρηθεί σε ανάμνηση μίας θυσίας. Έτσι, το αργότερο στον 6ο αιώνα π.Χ., αποκρυσταλλώθηκαν ως αναθήματα, και όπως μαρτυρεί η ποσότητά τους, τα πιο αγαπητά στο συγκεκριμένο ιερό. Η αποκρυστάλλωση αυτή τεκμηριώνεται από το ενεπίγραφο μαχαίρι, ενώ η παραπάνω υπόθεση ενισχύεται και από τον ενεπίγραφο οβελό, που χρονολογείται στο β΄ μισό του 6ου αιώνα π.Χ.[333]

Ανεπίλυτο -με τα διαθέσιμα τουλάχιστον δεδομένα- παραμένει και το ζήτημα της προέλευσής τους.[334] Ο πολύ μεγάλος αριθμός τους υποδηλώνει την ύπαρξη εργαστηρίου που θα σχετιζόταν με το ιερό και θα το προμήθευε με τις ποσότητες σιδερένιων αντικειμένων που επέτασσε η λατρεία. Όμως δεν έχουν βρεθεί στοιχεία μεταλλουργικής δραστηριότητας, με την εξαίρεση σιδερένιου αντικειμένου σε μορφή ράβδου, που ίσως να σχετίζεται με αυτή. Από την άλλη η ποικιλομορφία των μαχαιριών αποτελεί -ισχνή- ένδειξη ότι μπορεί να προέρχονταν από περισσότερα του ενός μέρη, όπως π.χ. η κεραμική προέρχεται εκτός από την Αττική και τη Βοιωτία, από την Κόρινθο και την Εύβοια. Τα μαχαίρια μάλιστα λόγω του μικρού τους μεγέθους είναι αντικείμενα που πολύ εύκολα θα μπορούσαν να μεταφερθούν στο δυσπρόσιτο ιερό.[335]

3.1.1.2. Υμηττός Ι

Λατρευόμενη θεότητα:	Ζευς.
Μαχαίρια:	1+ σιδερένιο μαχαίρι.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	βωμός, τέφρα, οστά ζώων.
Χρονολόγηση:	950-500 π.Χ.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 13)

Το ιερό του Ομβρίου Διός στην κορυφή του Υμηττού εντοπίσθηκε 800 περίπου μ. βόρεια από το υψηλότερο σημείο του όρους, κοντά σε μία φυσική κοιλότητα, από τις ανασκαφές της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών, υπό τη διεύθυνση του C. Blegen το 1923-1924 και του

[333] Πετράκης 2015, 173.
[334] Απάντηση ίσως δώσουν οι χημικές αναλύσεις των μαχαιριών από τον Μ. Ρογκενμπούκε, οι οποίες βρίσκονται σε εξέλιξη.
[335] Για την εύκολη μεταφορά των μικρογραφικών αντικειμένων βλ. Ekroth 2003α, 36.

R. S. Young, κατά το 1939-1940.[336] Το ιερό δεν έχει ανασκαφεί πλήρως, αλλά με τα υπάρχοντα στοιχεία φαίνεται πως περιελάμβανε τρία πρόχειρα οικοδομήματα.[337] Η λατρεία του Ομβρίου Διός στον Υμηττό, ως θεού των καιρικών φαινομένων και ιδίως της βροχής υπήρχε από το β΄ μισό του 10ου αιώνα π.Χ., με την ακμή του να εντοπίζεται στον 7ο αιώνα π.Χ. Τον 6ο αιώνα π.Χ. παρατηρείται σημαντική μείωση των λατρευτικών δραστηριοτήτων, ενώ από τον 5ο αιώνα π.Χ. τα ευρήματα είναι σποραδικά.[338] Τα αναθήματα ήταν κυρίως μικρά και ταπεινά, με το μεγαλύτερο μέρος της κεραμικής να αποτελείται από οικιακά αγγεία, στα οποία πολλές φορές χαράσσονταν επιγραφές και αφιερώνονταν στον Δία. Ακόμη τελούνταν θυσίες, όπως δείχνει η τέφρα και η μεγάλη συγκέντρωση οστών, τα οποία όμως δεν περισυλλέχθηκαν.[339]

Στο ιερό εντοπίσθηκαν σιδερένια μαχαίρια, ένα εκ των οποίων καταλογογραφείται.[340] Το **M112** βρέθηκε ακέραιο και έχει μήκος 8,3 εκ., με σχεδόν ευθύγραμμη ράχη, κυρτή κόψη, επίμηκες ορθογώνιο παραλληλόγραμμο έμβολο/λαβή με επίπεδη απόληξη, μικρότερου πλάτους της λεπίδας, το οποίο χρονολογείται από τον M. Langdon στον 7ο αιώνα π.Χ., χωρίς όμως να αναφέρονται τα στοιχεία που οδήγησαν στη χρονολόγηση αυτή, οπότε το μαχαίρι αυτό θα μπορούσε να χρονολογείται από το 950 π.Χ. μέχρι το 500 π.Χ., καθώς τα αναμοχλευμένα στρώματα που ανασκάφηκαν στο ιερό δεν συμβάλλουν στην ασφαλή χρονολόγηση των αντικειμένων. Για να προσεγγισθεί η χρήση του πρέπει να εξετασθούν τα συνευρήματά του. Στη συντριπτική τους πλειονότητα αποτελούνται από πήλινα, οικιακά αγγεία, ακόμα και μεμονωμένα όστρακα, στα οποία χαράχθηκαν επιγραφές και αφιερώθηκαν ως αναθήματα στον Δία.[341] Τα μοναδικά άλλα μεταλλικά αντικείμενα του 7ου αιώνα π.Χ. που εντοπίσθηκαν στο ιερό είναι ένας σιδερένιος οβελός,[342] μία σιδερένια σπάτουλα, τρεις σιδερένιες περόνες,[343] μία χάλκινη σμίλη[344] και ένα χάλκινο δακτυλίδι.[345]

Κρίνοντας από τα διαθέσιμα ανασκαφικά δεδομένα, τα λιγοστά μεταλλικά αντικείμενα δεν συνάδουν με τη γενική γραμμή των ταπεινών αναθέσεων στο ιερό και αν ερμηνευθούν ως

[336] Langdon 1976, 1.
[337] Young 1940, 1-9.
[338] Langdon 1976, 75, 76, 87.
[339] Langdon 1976, 75, 77.
[340] Langdon 1976, 71, αρ. κατ. 321.
[341] Για την αφιέρωση ουσιαστικά των επιγραφών καθαυτών βλ. Langdon 1976, 75. Τα σκεύη αυτά έχουν ερμηνευθεί ως αντικείμενα που οι πιστοί είχαν ήδη στην κατοχή τους και στη συνέχεια τα αφιέρωναν.
[342] Langdon 1976, 71, αρ. 322.
[343] Langdon 1976, 71, αρ. 323.
[344] Langdon 1976, 71, αρ. 324.
[345] Langdon 1976, 71, αρ. 325.

αναθήματα θα αποτελούσαν τα ακριβότερα. Το ίδιο ισχύει για το μαχαίρι, που στην περίπτωση του Υμήττιου ιερού δεν φαίνεται να ήταν ταιριαστό ανάθημα. Συνεπώς, κρίνοντας από τα συνευρήματά του και από τα μορφολογικά στοιχεία του, το μαχαίρι του Υμηττού φαίνεται ότι αποτελεί κατάλοιπο τέλεσης θυσιών ή και γευμάτων στο ιερό, όπως και ο οβελός. Ο τύπος μαχαιριού αυτός θα ήταν κατάλληλος τόσο για τη σφαγή μικρών ζώων, όσο και για την προετοιμασία του σφαγίου προς βρώση. Διαχωρισμός μεταξύ των δύο χρήσεων δεν είναι δυνατόν να γίνει, όπως επίσης δεν είναι απίθανο να προηγήθηκε η χρήση του μαχαιριού και να ακολούθησε η -πιθανώς τελετουργική- απόρριψή του.

3.1.1.3. Υμηττός ΙΙ

Λατρευόμενη θεότητα:	;
Μαχαίρια:	μαχαίρι.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	σπήλαιο-αποθέτης(;)
Χρονολόγηση:	700-300 π.Χ.

Κατά τα έτη 1949-1950, εντοπίσθηκε και ανασκάφηκε από τον Ν. Κοτζιά ιερό στον Προφήτη Ηλία Υμηττού, σε υψόμετρο 220 μ., το οποίο λειτούργησε τουλάχιστον από τον 7ο αιώνα π.Χ. και διέθετε βωμό και δύο ναούς που οικοδομήθηκαν τον 6ο αιώνα π.Χ. Η λατρεία συνεχίσθηκε μέχρι τουλάχιστον τον 4ο αιώνα π.Χ. Ο ανασκαφέας πρότεινε υποθετικά την ταύτιση του ιερού με τους μαρτυρούμενους από τον Παυσανία βωμούς του Διός Ομβρίου και Απόλλωνος Προοψίου,[346] ταύτιση για την οποία δεν υπάρχουν στοιχεία τεκμηρίωσης, όπως σημειώνει και ο ίδιος.[347]

Στους πρόποδες του βουνού ερευνήθηκε σπήλαιο, που πιθανώς συνδέεται με το παραπάνω ιερό, εντός του οποίου εντοπίσθηκε και ένα σιδερένιο μαχαίρι. Αν και η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε, ο ανασκαφέας αποσυσχετίζει το σπήλαιο από οποιαδήποτε λατρευτική δραστηριότητα και θεωρεί ότι πρόκειται για αρχαία μεταλλευτική στοά, σημειώνοντας ότι το ερευνηθέν βάθος φτάνει τα 17 μ. και ότι σχηματίζει πολλές διακλαδώσεις, οι οποίες ακολουθούν τις μεταλλευτικές φλεβώσεις.[348] Ανεξαρτήτως όμως μεταλλευτικής ή μη δραστηριότητας το σπήλαιο φαίνεται να σχετίζεται άμεσα με το ιερό, όπως υποδηλώνουν τα ευρήματα που αναφέρονται, ανάμεσα στα οποία το προαναφερθέν μαχαίρι, τμήματα σιδερένιου δόρατος, τμήμα

[346] Παυσ. 1.32.1.
[347] Κοτζιάς 1950, 147, 157.
[348] Κοτζιάς 1950, 160.

παναθηναϊκού αμφορέα, ενεπίγραφα όστρακα τόσο με γραπτές όσο και χαραγμένες μετά την όπτηση επιγραφές [349] καθώς και λεπτή κεραμική που χρονολογείται από τον 6ο τουλάχιστον έως και τον 4ο αιώνα π.Χ.[350] Ο M. Wickens προτείνει αρκετά πειστικά το σπήλαιο να αποτέλεσε αποθέτη του ιερού.[351] Για να ισχύει η παραπάνω υπόθεση, ίσως πρέπει να αποκλειστεί η μεταλλευτική δραστηριότητα κατά την περίοδο χρήσης του σπηλαίου ως αποθέτη, αν και ο M. Wickens δεν αποκλείει οι δύο χρήσεις να ήταν σύγχρονες. Αν δεν συμβαίνει αυτό και το σπήλαιο αποτέλεσε πράγματι μεταλλευτική στοά, τότε θα μπορούσαν τα προαναφερθέντα αντικείμενα να συνδέονται με τοπικές περιορισμένες αναθηματικές πρακτικές σε θεότητες που σχετίζονται με την προστασία των εκεί εργαζομένων. Τα παραπάνω όμως παραμένουν υποθετικά.

Το μαχαίρι εντοπίσθηκε σε τρία τμήματα, από τα οποία προκύπτει λεπίδα, πλάτους 2 εκ. και μ.σ.μ. 9 εκ., που στερεωνόταν στη λαβή μέσω δύο αμφικέφαλων ηλίσκων σε οριζόντια διάταξη. Ο Ν. Κοτζιάς σημειώνει ότι το μαχαίρι ανήκει σε μεταγενέστερους χρόνους, λόγω του σχήματός του. Αυτό δεν φαίνεται ιδιαίτερα πιθανό, λόγω κυρίως της απουσίας κεραμικής που να χρονολογείται σε υστερότερους χρόνους αλλά και της μακραίωνης επιβίωσης των τύπων μαχαιριών. Συνεπώς ίσως να σχετίζεται με τις τελετουργίες που λάμβαναν χώρα στο ιερό και να χρονολογείται από τον 7ο/6ο έως τον 4ο αιώνα π.Χ. Το ότι βρέθηκε μαζί με αντικείμενα, τα οποία πιθανώς να αποτέλεσαν αναθήματα, δείχνει ότι ίσως να αποτελούσε και το ίδιο ανάθημα, χωρίς βέβαια να αποκλείεται η χρήση του στη θυσία.

3.1.1.4. Κόκκινος Μύλος

Λατρευόμενη θεότητα:	;
Μαχαίρια:	1 χάλκινο και 1 σιδερένιο μαχαίρι.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	λάκκοι με αγγεία.
Χρονολόγηση:	α΄ μισό 8ου αιώνα π.Χ.

Στη θέση Κόκκινος Μύλος ανασκάφηκαν από τη Μ. Γιώτα-Πλάτωνος δύο συγκεντρώσεις ακέραιων γεωμετρικών αγγείων, τα οποία φαίνεται πως δεν βρέθηκαν τοποθετημένα (π.χ. σε λάκκο), ούτε συσχετίζονται άμεσα με κάποια κατασκευή. Την πρώτη συγκέντρωση αποτέλεσαν

[349] Κοτζιάς 1950, 160-163.
[350] Η χρονολόγηση των κεραμικών ευρημάτων είναι προβληματική. Από τον ανασκαφέα αναφέρονται όστρακα γεωμετρικά αγγείων με επιγραφές αρχαϊκών χρόνων, κάτι που δύσκολα μπορεί να γίνει δεκτό. Βλ. Mazarakis-Ainian 1997, 315 και van den Eijnde 2010β, 288. Ακόμη αναφέρονται και υπομυκηναϊκά όστρακα.
[351] Wickens 1986, 143.

κυρίως πρόχοι και αμφορίσκοι μαζί με χάλκινες πόρπες και μία λεπίδα χάλκινου μαχαιριού, μ.σ.μ. 4 εκ. Μαζί με τη δεύτερη συστάδα αγγείων βρέθηκε ένα σιδερένιο μαχαίρι, μ.σ.μ. 11 εκ., η λεπίδα του οποίου διατηρεί ίχνη της ξύλινης λαβής.[352] Ο Fl. van den Eijnde ερμηνεύει υποθετικά το εύρημα ως κατάλοιπο τελετουργιών, λόγω του είδους των ευρημάτων και της μη γειτνίασης της περιοχής με κάποιο νεκροταφείο. Πιθανώς τα αντικείμενα να τοποθετήθηκαν εκεί μετά από εκκαθάριση σε κάποιο ιερό.[353] Ωστόσο, με τα διαθέσιμα αρχαιολογικά δεδομένα δεν μπορεί να επιχειρηθεί κάποια ερμηνεία σχετικά με τα μαχαίρια αυτά.

3.1.1.5. Ωρωπός

Λατρευόμενη θεότητα:	;
Μαχαίρια:	30-50 σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	«θησαυρός» σιδερένιων εργαλείων.
Χρονολόγηση:	7ος αιώνας π.Χ.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 13, κάτοψη 1)

Στη Σκάλα Ωρωπού οι διενεργούμενες από το 1996 ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας, υπό τη διεύθυνση του Α. Μαζαράκη-Αινιάνα έχουν αποκαλύψει οικισμό των πρώιμων ιστορικών χρόνων. Στο κεντρικό και το νότιο μέρος του οικισμού βρισκόταν συγκρότημα κτηρίων και περιβόλων που ήταν σε χρήση από τα μέσα του 8ου έως και τα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ., ορισμένα εκ των οποίων λειτουργούσαν ως εργαστήρια κατεργασίας μετάλλου, ενώ άλλα ως εργαστήρια αγγειοπλαστικής.

Στον χώρο αυτόν, βρέθηκε ένα σύνολο 70 ακέραιων εργαλείων, τα περισσότερα εκ των οποίων ανήκουν σε λεπίδες μαχαιριών, αξίνες και λίγα κοσμήματα, ορισμένα εκ των οποίων αποτελούν εισαγωγές εξ Ανατολής. Ακόμη βρέθηκαν λίγες αιχμές δοράτων και ένας μικρός σιδερένιος δίσκος. Τα ευρήματα βρέθηκαν διάσπαρτα σε έκταση 1 × 1,5 μ., μέσα σε στρώμα από συμπαγή καστανά χώματα. Το μεγαλύτερο μαχαίρι έχει μ.σ.μ. 35,5 εκ., το δεύτερο σε μέγεθος 28,5 εκ., ενώ τα μικρότερα έχουν μήκος το οποίο κυμαίνεται μεταξύ 10-20 εκ. Ορισμένα από τα εργαλεία είναι μικρογραφικά, όπως μικρογραφική είναι και μία ασπιδίσκη που βρέθηκε μαζί τους, αλλά δεν γίνεται σαφές εάν υπάρχουν και μικρογραφικά μαχαίρια. Τα περισσότερα από τα εννέα μαχαίρια (**M113-M121**), που διακρίνονται στις δημοσιευμένες εικόνες, διατηρούνται αποσπασματικά, σώζοντας κυρίως το μέρος της λεπίδας τους. Τουλάχιστον τρία φαίνεται να έχουν

[352] Πλάτωνος 1993, 72.
[353] van den Eijnde 2010β, 289.

επίμηκες ορθογώνιο παραλληλόγραμμο έμβολο/λαβή (τύπος ΙΙ), ενώ τουλάχιστον ένα ανήκει στον τύπο ΙΙν, με απόληξη σε σχήμα L. Πρόκειται για ένα από τα μικρότερα μαχαίρια του τύπου αυτού, με μήκος 19,25 εκ. και μέγιστο πλάτος λεπίδας 1,5 εκ. Επιπλέον αναφέρονται και δρεπανόσχημα μαχαίρια, χωρίς ωστόσο να εικονίζεται κάποιο από αυτά.[354]

Τρεις ερμηνείες έχουν επιχειρηθεί για το παραπάνω εύρημα. Σύμφωνα με τις δύο πρώτες το εύρημα ερμηνεύεται ως ταφή (άποψη που έχει πειστικά αποκλειστεί από τον ανασκαφέα) ή θησαυρό που είχε κρυφθεί από τον κάτοχό του. Η τρίτη, που κρίνουμε ως πιθανότερη, θεωρεί το εύρημα σύνολο αναθηματικού χαρακτήρα. Τα γειτονικά εργαστήρια μεταλλουργίας θα μπορούσαν να είχαν αφιερώσει μέρος των προϊόντων τους, όπως άλλωστε συνηθιζόταν στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, ανεξαρτήτως ειδικότητας. Κατά τον ανασκαφέα τα μεγαλύτερα δρεπανόσχημα μαχαίρια θα μπορούσαν να αποτελούν μέρος πολεμικής εξάρτυσης,[355] ενώ ενδεχομένως να αποτελούσαν και γεωργικά εργαλεία. Τέλος, δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να αποτέλεσαν απορρίμματα, συγκεντρωμένα για ανακύκλωση (scrap), οπότε επίσης θα σχετίζονταν με τα μεταλλουργικά εργαστήρια.

3.1.1.6. Βραυρώνα

Λατρευόμενη θεότητα:	Άρτεμις.
Μαχαίρια:	2 ξύλινες λαβές μαχαιριών.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	λάκκος βορειοδυτικά του ναού.
Χρονολόγηση:	7ος-αρχές 5ου αιώνα π.Χ.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 14, κάτοψη 2)

Το ιερό της Αρτέμιδος Βραυρωνίας στην ανατολική ακτή της Αττικής, στο βορειοανατολικό μέρος της κοιλάδας του Ερασίνου ποταμού, αποκάλυψαν οι ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας, υπό τη διεύθυνση του Ι. Παπαδημητρίου το 1948-1950 και το 1955-1963.[356] Η λατρεία στο ιερό της Βραυρώνας ανιχνεύεται με ασφάλεια ήδη από τον 8ο αιώνα π.Χ. και συνεχίζει έως τον ύστερο 3ο αιώνα π.Χ.

Φυσική πηγή που υπήρχε στον χώρο αποτέλεσε πιθανώς το πρωιμότερο στοιχείο που συνδέεται με την αφετηρία της λατρείας, ενώ ο παλαιότερος λατρευτικός χώρος συνδέεται και με

[354] Μαζαράκης-Αινιάν 1998, 62-64. Mazarakis-Ainian 2002, 157.
[355] Μαζαράκης-Αινιάν 1998, 64.
[356] Themelis 2002, 103.

σπήλαιο.[357] Κατά τον 7ο αιώνα π.Χ. στο σπήλαιο αυτό διέμεναν πιθανώς οι ιέρειες και οι άρκτοι και τελούνταν τα ιερά γεύματα.[358] Κατά τον 6ο έως και τα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ. μνημειοποιήθηκε το ιερό, οικοδομήθηκε ο πρώτος λίθινος ναός και ένας αναλημματικός πολυγωνικός τοίχος στα ανατολικά του, στο σημείο όπου ίχνη καύσης μαρτυρούν την ύπαρξη βωμού. Στην ίδια περίοδο κατασκευάστηκε γέφυρα, διαμορφώσεις στο σπήλαιο και η «Ιερή Οικία», η οποία λειτούργησε πιθανώς ως εστιατόριο.[359] Από τα μέσα του 5ου έως τα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ., το ιερό γνωρίζει ιδιαίτερη άνθηση, με την ανοικοδόμηση του ναού και την οικοδόμηση της βόρειας στοάς, η οποία χρησίμευε είτε για τη διαμονή των άρκτων είτε ως εστιατόριο[360] καθώς και του «Μικρού Ιερού», οι ερμηνείες για τη χρήση του οποίου επίσης ποικίλλουν από ηρώο της Ιφιγένειας έως εστιατόριο.[361]

Στο ιερό της Βραυρώνας, αν και δεν εντοπίσθηκαν σιδερένιες λεπίδες, οι οποίες αποτελούν τα συνήθη κατάλοιπα μαχαιριών (ή τουλάχιστον δεν είναι γνωστές βιβλιογραφικά), βρέθηκαν, εκτός από την επιγραφή που εξετάσθηκε παραπάνω,[362] δύο ξύλινες λαβές. Παρά την ευρύτατη χρήση του ξύλου κατά την αρχαιότητα, τα ξύλινα αρχαιολογικά ευρήματα στον ελλαδικό χώρο είναι σπάνια, καθώς για τη διατήρηση του ξύλου απαιτείται το περιβάλλον να είναι ή εξαιρετικά ξηρό ή μονίμως ένυδρο ή τέλος σε άμεση επαφή με παράγωγα οξειδωμένων μετάλλων.[363] Για τις δύο υπό εξέταση λαβές, όπως και για τα υπόλοιπα ξύλινα ευρήματα από τη Βραυρώνα ισχύει το πρώτο, καθώς εντοπίσθηκαν υδατοκορεσμένα, μέσα στην ιλύ της περιοχής, η οποία συνέβαλε καθοριστικά ώστε αυτά να διατηρηθούν σε σχετικά καλή κατάσταση.[364] Οι δύο λαβές εντοπίσθηκαν μαζί. Η λαβή **M122** είναι μ.σ.μ. 12 εκ. και πάχους 1,5 εκ., συγκολλημένη από δύο τμήματα, ελλιπής στο άκρο με την εγκοπή, συμπαγής και ελλειψοειδούς διατομής. Στο ένα άκρο είναι κομμένη κάθετα, ώστε να δημιουργείται επίπεδη επιφάνεια. Στο άλλο άκρο υπάρχει τεχνητή, βαθιά και στενή εγκοπή για την ένθεση μεταλλικής λεπίδας, στη στερέωση της οποίας χρησίμευε μικρή διαμπερής οπή στο τμήμα που σώζεται σε μεγαλύτερο μέρος. Η λαβή **M123** είναι μ.σ.μ. 8 εκ. και πάχους 1,6 εκ., ελλιπής και στα δύο άκρα, συμπαγής και ελλειψοειδούς διατομής. Στο ένα

[357] Ekroth 2003β, 103. Nielsen 2009, 103.
[358] Ekroth 2003β, 103-104.
[359] Ekroth 2003β, 103.
[360] Μπούρας 1967, 18, 75. Goldstein 1978, 114-122. Mylonopoulos και Bubenheimer 1996, 18.
[361] Βλ. σχετικά Ekroth 2003β, 75, πίν. 1.
[362] Βλ. παραπάνω σελ. 72.
[363] Hoffman και Jones 1990, 35. Κάβουρας 2000, 38.
[364] Πωλογιώργη 2015, 138-139.

άκρο υπάρχει τεχνητή, βαθιά εγκοπή για την προσαρμογή της μεταλλικής λεπίδας. Η αφαίρεση όζου κατά την κατεργασία του κλαδιού δημιούργησε μικρή κοιλότητα.[365]

Παρόλο που δεν δηλώνεται το ακριβές σημείο εντοπισμού των λαβών, αναφέρεται ότι το σύνολο των ξύλινων ευρημάτων φαίνεται να σχετίζεται με χώρους του ιερού που συνδέονται στενά με τη λατρεία, είτε είχαν παρασυρθεί από τέτοιους χώρους από τα ύδατα. Πιο συγκεκριμένα τα ξύλινα ευρήματα ήρθαν στο φως σε μεγάλο λάκκο, σε απόσταση 6 μ. βορειοδυτικά του ναού, και στον χώρο από τη βορειοδυτική γωνία, κάτω από την πώρινη γέφυρα δυτικά της Π-σχημης στοάς. Από τα κεραμικά συνευρήματα οι λαβές των μαχαιριών μπορούν να χρονολογηθούν μεταξύ του 7ου και των αρχών του 5ου αιώνα π.Χ.[366] Σχετικά με τη χρήση των μαχαιριών τα ανασκαφικά δεδομένα επιτρέπουν τη σύνδεσή τους με τη θυσία των ζώων, είτε πρόκειται για τη σφαγή είτε την κατανάλωση. Η τέλεση θυσιών μαρτυρείται από αναθηματικά ανάγλυφα που εντοπίσθηκαν στο ιερό, ενώ η τέλεση γευμάτων τεκμηριώνεται, όπως προαναφέρθηκε, στο σπήλαιο του ιερού από τον 7ο αιώνα π.Χ. [367]

3.1.1.7. Βάρη

Λατρευόμενη θεότητα:	αφηρωισμένοι νεκροί(;)
Μαχαίρια:	3 σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	κατάλοιπα πυρών, τέφρα, οστά.
Χρονολόγηση:	αρχαϊκή περίοδος.

(κάτοψη 3)

Το βόρειο νεκροταφείο της Βάρης ανασκάφηκε υπό τη διεύθυνση του Φ. Σταυρόπουλλου κατά τα έτη 1936, 1937 και 1939. Κατά την ανασκαφή του μεγαλύτερου τύμβου του νεκροταφείου («Τύμβος 1») καθώς και ταφικού περιβόλου εντοπίσθηκαν δύο τάφροι προσφορών[368] και κατάλοιπα πυρών, που συνδέονται πειστικά με τη λατρεία των αφηρωισμένων νεκρών, η οποία χρονολογείται κυρίως στον 6ο αιώνα π.Χ.[369]

Ο «Τύμβος 1» κάλυπτε θολωτό τάφο, που εμπεριείχε τον ενταφιασμό ενός ατόμου, που χρονολογείται στο δ΄ τέταρτο του 7ου αιώνα π.Χ. Εντύπωση προκαλεί ο ενταφιασμός του ατόμου

[365] Πωλογιώργη 2015, 187-188.
[366] Πωλογιώργη 2015, 133-134.
[367] Αντωνίου 1990, 165. Δεσπίνης 2010, 105-114.
[368] Βλ. σχετικά Kistler 1998.
[369] Alexandridou 2017, 282, 284, 291.

σε μία περίοδο που στο συγκεκριμένο νεκροταφείο αλλά και στην Αττική γενικότερα κυριαρχούσε η πρακτική της καύσης των νεκρών. Πιθανώς η ιδιαίτερη αυτή μεταχείριση να συνδέεται με τον «αφηρωισμό» του και τη λατρεία που δεχόταν. Εκτός από τον ανθρώπινο σκελετό, βρέθηκε και ο σκελετός ενός μικρού ζώου, το οποίο πιθανώς να θυσιάσθηκε προς τιμήν του νεκρού. Μετά την ταφή ο νεκρός άρχισε να δέχεται προσφορές, όπως φαίνεται από την οριοθετημένη από πλίνθους, ιδιαίτερα επιμήκη (μήκους 14 μ.) αύλακα που εντοπίσθηκε. Η χρήση της τάφρου χρονολογείται, βάσει της κεραμικής, στο α΄ τέταρτο του 6ου αιώνα π.Χ. Δίπλα στην τάφρο εντοπίσθηκαν κατάλοιπα πυράς, τα οποία είχαν καλυφθεί από τα τμήματα ενός πίθου. Μέσα σε στρώμα τέφρας εντοπίσθηκαν οστά μικρών ζώων, άνθρακας, μερικώς καμένα αγγεία, που χρονολογούνται μεταξύ του 575 και του 550 π.Χ., καθώς και ένα σιδερένιο μαχαίρι.[370] Το μαχαίρι χρησιμοποιήθηκε πιθανότατα στην τέλεση θυσίας προς τιμήν του νεκρού και στη συνέχεια απορρίφθηκε/αφιερώθηκε. Δεν φαίνεται πιθανό να υπήρξε απλώς ανάθημα, χωρίς να έχει ρόλο στη θυσία, καθώς αφενός εντοπίσθηκε τέφρα και οστά ζώων και αφετέρου κανένα άλλο αντικείμενο δεν βρέθηκε εντός της πυράς (μόνο ένα ζεύγος χάλκινων ενωτίων στην τάφρο). Επίσης, το ότι πρόκειται για ένα μεμονωμένο μαχαίρι και όχι για σύνολο περισσότερων μαχαιριών, αποδυναμώνει τον συσχετισμό του με το γεύμα που πιθανώς ακολούθησε της θυσίας.

Ίχνη ηρωολατρείας εντοπίσθηκαν και σε δεύτερο τάφο του τέλους του 7ου αιώνα π.Χ., πολύ κοντά στον «Τύμβο 1», αυτή τη φορά εντός ταφικού περιβόλου.[371] Δίπλα σε αυτόν βρέθηκαν δύο πυρές, η κεραμική από τις οποίες χρονολογείται στο γ΄ τρίτο του 6ου και τον 5ο αιώνα π.Χ. αντίστοιχα. Σε μία εξ αυτών αναφέρεται πως βρέθηκε σιδερένιο μαχαίρι. Ακόμα, εντοπίσθηκε και τάφρος προσφορών με κεραμική που χρονολογείται μεταξύ του ύστερου 7ου και του πρώιμου 6ου αιώνα π.Χ. Ακόμα ένα μαχαίρι βρέθηκε σε αυτήν.[372] Για το μαχαίρι που βρέθηκε στην πυρά του τάφου ισχύει ό,τι και για το μαχαίρι που εντοπίσθηκε σε πυρά στον τύμβο, είχε δηλαδή θυσιαστήρια χρήση. Σχετικά με το μαχαίρι που εντοπίσθηκε στην τάφρο προσφορών, η περίπτωση είναι κάπως διαφορετική, καθώς δεν αποκλείεται να είχε και αναθηματική χρήση.

3.1.1.8. Ελευσίνα

Λατρευόμενη θεότητα:	Δήμητρα και Κόρη.
Μαχαίρια:	3+ σιδερένια μαχαίρια, 1+ χάλκινο μαχαίρι.

[370] Alexandridou 2017, 286-288.
[371] Βλ. σχετικά Ekroth 2002, 129-169.
[372] Alexandridou 2017, 289.

Ανασκαφικό πλαίσιο:	πυρά.
Χρονολόγηση:	590-450 π.Χ.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 14, κάτοψη 4)

Το ιερό της Ελευσίνας ανασκάφηκε από την Αρχαιολογική Εταιρεία το 1882-1894, υπό τη διεύθυνση του Δ. Φίλιου, το 1895-1907 του Α. Σκιά και το 1917-1945 του Κ. Κουρουνιώτη. Το ιερό βρισκόταν σε λειτουργία πιθανώς από τους μυκηναϊκούς χρόνους, ενώ -μετά από διακοπή- απέκτησε εκ νέου λατρευτικό χαρακτήρα τον 8ο αιώνα π.Χ.[373] και συνέχισε να λειτουργεί έως και τον 4ο αιώνα μ.Χ.

Από τον 8ο αιώνα π.Χ. στο ιερό λάμβαναν χώρα έμπυρες τελετουργίες, τα κατάλοιπα τριών εκ των οποίων, γνωστά στη βιβλιογραφία ως «Πυρές», εντοπίσθηκαν έξω από τον αναλημματικό τοίχο της αυλής του -μεταγενέστερου- Τελεστηρίου, κοντά στις εισόδους της, σε χώρο που ανήκει στην εξωτερική -εντός όμως των τειχών- αυλή του ιερού. Ήταν σε χρήση από τα μέσα του 8ου μέχρι περίπου και τα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ.[374] Στις αρχές του 6ου αιώνα π.Χ., με τις εργασίες ανοικοδόμησης του ιερού («Ιερά Οικία») και την επέκταση της αυλής, σκεπάστηκε η πρώτη πυρά («Πυρά Α») και έτσι οι έμπυρες τελετουργίες μεταφέρθηκαν έξω από τον νέο αναλημματικό κλιμακωτό τοίχο, κοντά στη νότια είσοδο της εσωτερικής αυλής του ναού («Πυρά Β»). Στα μέσα του ίδιου αιώνα κατασκευάστηκε το Πεισιστράτειο Τελεστήριο, ενώ μετά την περσική καταστροφή το ιερό ανοικοδομήθηκε, με την κατασκευή του νέου Τελεστηρίου και της Στοάς του Φίλωνος. Η τελευταία φάση ανοικοδόμησης του ιερού χρονολογείται στη ρωμαϊκή περίοδο, οπότε προστέθηκαν στο ιερό πολλά οικοδομήματα, όπως τα Προπύλαια, νέοι ναοί και βωμοί, αψίδες, κ.ά.

Στην «Πυρά Β» βρέθηκαν μαχαίρια, από τα οποία μόνο τέσσερα στάθηκε δυνατό να ταυτιστούν,[375] τρία σιδερένια και ένα χάλκινο. Τα ευρήματα αυτά μπορούν να χρονολογηθούν από το 590/580 π.Χ. (ανοικοδόμηση του κλιμακωτού τοίχου που αποτελεί *terminus post quem* για την «Πυρά Β») μέχρι και τα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ., βάσει των συνευρημάτων τους, ο κύριος όγκος των οποίων χρονολογείται στον 6ο αιώνα π.Χ.[376] Πρόκειται κυρίως για όστρακα από μελανόμορφα και ερυθρόμορφα αγγεία καθώς και γυναικεία ειδώλια, κοσμήματα, φύλλο χρυσού, τμήμα

[373] Cosmopoulos 2014.
[374] Κόκκου-Βυριδή 1999, 23.
[375] Κόκκου-Βυριδή 1999, 65, 181-185.
[376] Κόκκου-Βυριδή 1999, 143-144.

οστέινου αυλού, δύο σιδερένια ξίφη, τμήματα χάλκινων αγγείων και άλλα μεταλλικά αντικείμενα.[377] Η Κ. Κόκκου-Βυριδή σημειώνει ότι στις πυρές της Ελευσίνας δεν βρέθηκαν οστά ζώων, απορρίπτοντας την ταύτισή τους με θυσιαστήρια κατάλοιπα, όπως είχε υποτεθεί τόσο από τους ανασκαφείς, όσο και από τον M. Sahin, και τις ταυτίζει με κατάλοιπα εναγισμών.[378] Ωστόσο, όπως θα φανεί παρακάτω, καμία από τις δύο ερμηνείες δεν μπορεί να αποκλειστεί.

Τα μαχαίρια της «Πυράς Β» είναι όλα μεγάλου μεγέθους. Το **Μ124**, μ.σ.μ. 22 εκ. και πλάτους λεπίδας 3 εκ., συγκολλημένο από τρία τμήματα, διατηρεί το μεγαλύτερο μέρος της λεπίδας, με την αιχμή, ενώ είναι θραυσμένο το έμβολο. Το **Μ125**, συγκολλημένο από δύο τμήματα, έχει μ.σ.μ. 19 εκ. και πλάτος λεπίδας 3,5 εκ. Διατηρείται μέρος της λεπίδας και τρεις προεξοχές στην απέναντι της αιχμής στενή πλευρά, σε σχήμα ɬ. Η Κ. Κόκκου-Βυριδή σημειώνει ότι η διαμόρφωση αυτή αποτελεί σταυρόσχημο φυλακτήρα. Ωστόσο, τέτοιου είδους φυλακτήρες ταιριάζουν σε ξίφη και εγχειρίδια, που έχουν δίκοπες λεπίδες.[379] Στην προκειμένη περίπτωση, που πρόκειται για μαχαίρι, όπως σαφώς φαίνεται από την προεξέχουσα ράχη, η διαμόρφωση δεν αποτελεί φυλακτήρα, αλλά απόληξη της λαβής, το μαχαίρι ανήκει δηλαδή σε παραλλαγή του ιδιαίτερου τύπου ΙΙν. Τα 10 εκ. που μεσολαβούν μεταξύ της διαμόρφωσης αυτής και του σημείου όπου αυξάνεται το πλάτος της λεπίδας επαρκούν για τον σχηματισμό της λαβής. Το **Μ126** διατηρείται σε κακή κατάσταση, σε μ.σ.μ. 13,5 εκ. και μ.σ.πλ. 2,7 εκ. Το **Μ127**, σε αντίθεση με τα τρία παραπάνω μαχαίρια που είναι σιδερένια, είναι κατασκευασμένο από χαλκό. Σώζεται μικρό τμήμα της λεπίδας, σε μ.σ.μ. μόλις 5 εκ., αλλά το πλάτος της, 3,5 εκ., δείχνει ότι πρόκειται για ακόμα ένα μεσαίου-μεγάλου μεγέθους μαχαίρι. Τέλος, στο ημερολόγιο του Ι. Θρεψιάδη σημειώνεται ότι ένα από τα σιδερένια μαχαίρια που βρέθηκαν φέρει επιχρύσωση, όμως στη δημοσίευση της Κόκκου-Βυριδή δεν σημειώνεται κάτι παραπάνω, οπότε πιθανώς το μαχαίρι να μην εντοπίσθηκε ή να αποκολλήθηκε κάποια στιγμή προ της μελέτης το χρυσό τμήμα του.

Η εύρεση μαχαιριών τόσο από σίδηρο όσο και από χαλκό παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς η διαφορά στο υλικό κατασκευής είναι πιθανό να υποδηλώνει και διαφορετικές χρήσεις. Από τα τέσσερα μαχαίρια που βρέθηκαν, μόνο το **Μ125** διατηρεί διαγνωστικά τμήματά του. Το μήκος των μαχαιριών της Ελευσίνας θα έφτανε ή και θα ξεπερνούσε σε μήκος τα 30 εκ., κατατάσσοντάς τα

[377] Κόκκου-Βυριδή 1999, 47.
[378] Sahin 1972, 22-24. Βλ. περισσότερα σχετικά με την ερμηνεία των πυρών στο Κόκκου-Βυριδή 1999, 150-157.
[379] Η Κ. Κόκκου-Βυριδή (1999, 135, σημείωση 447) σημειώνει ότι το **Μ125** είναι μαχαίρι με παράλληλα του 6ου αιώνα π.Χ. στην Περαχώρα, τη Σίνδο, το Τρεμπένιστε της Αλβανίας, την Κνωσό και αλλού. Στην αντίστοιχη όμως σημείωση παραπέμπει σε ξίφη, κάτι που αναγνωρίζει, αφού γράφει κατά λέξη *για την εξέλιξη του τύπου αυτού του ξίφους*.

στην κατηγορία των μεγάλων μαχαιριών. Το μεγάλο αυτό μέγεθος καθιστά τα μαχαίρια κατάλληλα για την τέλεση θυσίας και για τον τεμαχισμό, όμως το ανασκαφικό τους πλαίσιο ερμηνεύεται ως μη θυσιαστήριο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει λοιπόν η ερμηνεία τους. Η Κ. Κόκκου-Βυριδή σημειώνει ότι στα μαχαίρια θα μπορούσε να αποδοθεί νεκρικός-χθόνιος χαρακτήρας, λόγω του ότι βρίσκονται εντός τάφων, ως κτερίσματα. Το ίδιο σημειώνει ότι ισχύει για τα ειδώλια ιππέων, αρμάτων, ζώων και Σιληνών.[380] Ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν μπορεί να γίνει δεκτό, καθώς τόσο τα μαχαίρια, όσο και πολλές άλλες κατηγορίες ευρημάτων μπορούν να βρεθούν σε λατρευτικά, ταφικά ή και οικιστικά ανασκαφικά πλαίσια, έχοντας σαφώς διαφορετική λειτουργία, χρήση ή και συμβολισμό κάθε φορά. Επιπλέον είναι σαφές ότι τα υπό εξέταση μαχαίρια δεν προέρχονται από ταφικό περιβάλλον.

Εάν πράγματι δεν βρέθηκαν καθόλου οστά στις πυρές, τα μαχαίρια θα πρέπει να αποτέλεσαν αναθήματα. Η μη εύρεση οστών προκύπτει από ανάλυση δείγματος τεφροχώματος, όπου βρέθηκαν πολύ μικρά τμήματα από οστό και από όστρεο και θεωρήθηκαν συστατικά του χώματος, παρά κατάλοιπα θυσιών. Ωστόσο, η σύνδεση των πυρών με θυσίες κάθε άλλο παρά μπορεί να αποκλειστεί, καθώς το δείγμα που αναλύθηκε ήταν πολύ μικρό (αναφέρεται μικρή ποσότητα τεφροχωμάτων, φυλαγμένη σε συρτάρι), συνεπώς δεν μπορεί να θεωρηθεί αντιπροσωπευτικό. Η Κ. Κόκκου-Βυριδή γράφει χαρακτηριστικά ότι τα *πολὺ μικρὰ τεμάχια είναι μετὰ δυσκολίας ὁρατὰ διὰ γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ*. Ωστόσο, το μέγεθος των τμημάτων οστού που προέκυψαν από την ανάλυση, είναι και το αναμενόμενο, αφού σε όλες τις επιχώσεις που σχετίζονται με θυσιαστήρια κατάλοιπα ο κατακερματισμός των οστών είναι πάντα πολύ μεγάλος λόγω της καύσης και η ύπαρξη τους περνά σχεδόν απαρατήρητη, εάν δεν κοσκινισθούν τα χώματα. Επιπλέον πολύ δύσκολα ο Κ. Κουρουνιώτης, έχοντας ήδη σκάψει τον βωμό του Διός στο Λύκαιον, σχεδόν τριάντα χρόνια πριν την ανασκαφή της Ελευσίνας καθώς και άλλα θυσιαστήρια κατάλοιπα, γνωρίζοντας τη χαρακτηριστική υφή των επιχώσεων αυτών, να έσφαλε τόσο στην Ελευσίνα, ώστε να μην διέκρινε θυσιαστήριες επιχώσεις από επιχώσεις απλών πυρών, ακόμα και αν λάβουμε υπόψιν τον τρόπο διεξαγωγής ανασκαφών στις αρχές του περασμένου αιώνα.[381] Τέλος, ακόμα και αν δεχτούμε τη μη ύπαρξη οστών, οι γνώσεις μας για το τελετουργικό στην Ελευσίνα είναι περιορισμένες και δεν μπορεί να αποκλειστεί κάποια διαφοροποίηση από αυτό που θεωρούμε ως το σύνηθες τελετουργικό, θα μπορούσαν π.χ. να πραγματοποιούνται ολοκαυτώσεις ή να καίγεται

[380] Κόκκου-Βυριδή 1999, 183.
[381] Κουρουνιώτης 1930, 27.

κρέας από το οποίο θα είχαν αφαιρεθεί τα οστά, το οποίο δεν θα άφηνε κανένα ίχνος. Τα παραπάνω είναι σαφώς υποθετικά, αλλά δείχνουν ότι μία θυσιαστήρια συνάφεια δεν μπορεί να αποκλειστεί, αντιθέτως είναι πολύ πιθανή.

3.1.1.9. Ραμνούς

Λατρευόμενη θεότητα:	Αφροδίτη Ηγεμόνη.
Μαχαίρια:	2 σιδερένια μαχαίρια, 1 λαβή σιδερένιου μαχαιριού.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	εσωτερικό και εξωτερικό ναού.
Χρονολόγηση:	;

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 14, κάτοψη 5)

Ο χώρος ανασκάφηκε συστηματικά από την Αρχαιολογική Εταιρεία υπό τη διεύθυνση του Β. Πετράκου από το 1975 ως το 2002. Στα ερείπια του Ραμνούντα, που ήταν πάντοτε γνωστά και ορατά σε κάποιο βαθμό, είχε προηγηθεί σύντομη ανασκαφή από την εταιρεία των Dilettanti το 1813, ενώ ακολούθησαν οι ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας υπό τη διεύθυνση του Δ. Φίλιου το 1880 και υπό του Β. Στάη την περίοδο 1890-1892.[382] Μικρό ιερό της Αφροδίτης Ηγεμόνης ανασκάφηκε εσωτερικά της ανατολικής πύλης του φρουρίου, το 1990.[383]

Το κέντρο του ιερού καταλάμβανε ναΐσκος μικρών διαστάσεων και σχεδόν τετράγωνης κάτοψης (5,45 × 5,30 μ.), η λατρεία στον οποίο ξεκίνησε στο β΄ τέταρτο του 6ου αιώνα π.Χ. και διήρκεσε μέχρι και τους ρωμαϊκούς χρόνους. Νότια του ναΐσκου ανασκάφηκε αποθηκευτικός χώρος για τις ανάγκες του ιερού, ενώ βόρειά του υπήρχαν τρία δωμάτια, τα οποία χρησίμευαν ως λουτρό, μαγειρείο και εστιατόριο αντίστοιχα. Ο ανασκαφέας αποκαθιστά υποθετικά την ύπαρξη στοάς στον ελεύθερο χώρο εμπρός από τον ναό, ίχνη της οποίας δεν βρέθηκαν, και σημειώνει επίσης ότι δεν βρέθηκαν ίχνη από τον βωμό,[384] που ασφαλώς θα υπήρχε· άλλωστε η τέλεση θυσιών μαρτυρείται και επιγραφικά.[385]

Στο εσωτερικό του ναΐσκου και ακριβώς γύρω του εντοπίσθηκε πολύ μικρός αριθμός ευρημάτων, ανάμεσα στα οποία και δύο σιδερένια μαχαίρια. Το **M128** είναι μήκους 20,5 εκ. και έχει κοίλη κόψη και κυρτή ράχη. Θυμίζει τον IIν, όπου η λαβή κάμπτεται στην άκρη σε ορθή γωνία και απολήγει σε L. Ο Β. Πετράκος σημειώνει ότι λείπει η επένδυση της λαβής, το πάχος της όμως

[382] Πετράκος 1999α, 3-7.
[383] Πετράκος 1990.
[384] Πετράκος 1999α, 131-134.
[385] Πετράκος 1999β, 39-40, αρ. 32, στ. 12-13: *καὶ θύσας τὰ ἐξιτητήρια τεῖ Ἀφροδίτει τεῖ Ἡγεμόνει*.

(0,45-0,5 εκ.) είναι επαρκές ώστε η λαβή να ήταν σιδερένια, χωρίς κάποια επένδυση, αυτή δηλαδή που διατηρείται έως και σήμερα. Το **M129** είναι μήκους 19,6 εκ. και έχει και αυτό κοίλη κόψη και ράχη, το έμβολό του όμως είναι τετραγωνικής διατομής, πάχους 0,75 εκ., ενώ συστρέφεται για να διαμορφωθεί μία πολύ μικρού μεγέθους οπή στο άκρο. Το μαχαίρι αυτό θα διέθετε επένδυση λαβής στο έμβολο, καθώς διαφορετικά η διατομή του δεν θα επέτρεπε τον εύκολο χειρισμό.

Μαζί με αυτά βρέθηκε μαρμάρινο ομοίωμα ναΐσκου Κυβέλης, τμήμα μαρμάρινης λεκάνης, ελάχιστη κεραμική (από την οποία χρονολογούνται μόνο δύο διακοσμημένα όστρακα στο β΄ τέταρτο του 6ου και στις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ. καθώς και τμήματα μελαμβαφούς κύλικας), σιδερένιος και χάλκινος ήλος και χάλκινο κάτοπτρο.

Μία λαβή σιδερένιου μαχαιριού (**M130**) εντοπίσθηκε σε επίχωση έξω από τον ναό, ακριβώς στα δυτικά του. Ο Β. Πετράκος σημειώνει ότι η επίχωση αυτή είναι πιθανό να σχετίζεται με τον ναό. Τα ευρήματα που αναφέρει, δηλαδή πλήθος κεραμικής (συμπεριλαμβανομένων τμημάτων μελανόμορφων αγγείων), πήλινη ανάγλυφη γυναικεία κεφαλή, τμήμα ειδωλίου ταύρου, τμήμα μαρμάρινου αγάλματος, οστέινες περόνες, δακτυλιόλιθοι, ήλοι, γάντζος, τμήματα μαρμάρινων λεκανών, βάθρο, επιβεβαιώνουν πράγματι τον συσχετισμό της επίχωσης με το ιερό.[386] Από το μαχαίρι σώζεται το σιδερένιο στέλεχος, επενδεδυμένο με δύο οστέινα πλακίδια, μήκους 7,3 εκ. Τα πλακίδια ήταν προσηλωμένα στο πλατύ έμβολο μέσω τριών αμφικέφαλων ηλίσκων. Με δύο λεπτότατες ταινίες, εξοχής 0,1 εκ. και πάχους 0,1 εκ., η επιφάνεια των πλακιδίων διατηρείται σε τρεις ζώνες. Στο προς τη λεπίδα του μαχαιριού άκρο τα πλακίδια λεπταίνουν. Το μεταλλικό μέρος καταλάμβανε όλο το μέρος της λαβής και ξεπερνούσε την επένδυση, καθώς απέληγε σε κρίκο, διαμέτρου 1,75 εκ. Στο μέρος αυτό τα πλακίδια είναι ημικυκλικά.[387]

Σχετικά με τη χρήση των μαχαιριών: η επίχωση στην οποία βρέθηκαν φανερώνει πως θα ήταν αποθηκευμένα εντός του ναΐσκου (ασφαλώς για τα δύο πρώτα και πιθανώς για το τρίτο). Ο Β. Πετράκος σημειώνει ότι στο εσωτερικό του δεν εντοπίσθηκαν αντικείμενα που να ανήκουν στον εξοπλισμό του, αλλά μόνο ευτελή μικροαντικείμενα και πως είναι φανερό ότι το οίκημα εγκαταλείφθηκε και εκκενώθηκε συστηματικά από το περιεχόμενό του· αφιερώματα, βάθρα, έπιπλα.[388] Ενώ πράγματι η ανασκαφική εικόνα δείχνει ότι από το ιερό αφαιρέθηκαν τα

[386] Βέβαια υπάρχει αναμόχλευση στον χώρο, καθώς κάποια μελανόμορφα όστρακα συνανήκουν με αμφορέα από αποθέτη στο γυμνάσιο.
[387] Πετράκος 1990, 6-9.
[388] Πετράκος 1990, 6.

πολυτιμότερα αντικείμενα, στην περίπτωση των μαχαιριών, αυτά φαίνεται πως ανήκαν στον εξοπλισμό του ιερού, αλλά καθώς δεν είναι πολύτιμα αφέθηκαν στον χώρο. Η μορφή τους δείχνει ότι και στις τρεις περιπτώσεις θα μπορούσαν να αναρτώνται από ήλους ή γάντζους στους τοίχους του κτηρίου: ασφαλώς η ευμεγέθης οπή του τρίτου μαχαιριού, αλλά ακόμα και η μικρότατη οπή του δεύτερου, διαμέτρου 0,4 εκ. θα επαρκούσε για τη λειτουργία αυτή, όπως ίσως και η σχήματος L απόληξη του πρώτου. Τα μαχαίρια αυτά ήταν μεσαίου μεγέθους (καθώς στα 20 εκ. συμπεριλαμβάνεται και η λαβή, όχι μόνο η λεπίδα) και θα ήταν κατάλληλα τόσο για τη θυσία μικρών ζώων όσο και για την προετοιμασία του θυσιαστηρίου γεύματος. Το ανασκαφικό τους πλαίσιο δεν δείχνει μόνο ότι ήταν αποθηκευμένα εντός του ναού, αλλά ότι θα μπορούσαν να έχουν επαναλαμβανόμενη χρήση -σε αντίθεση με τα μαχαίρια που εντοπίζονται εντός στρωμάτων τέφρας και που πιθανώς απορρίπτονταν τελετουργικά μετά τη χρήση τους (μία ή και περισσότερες φορές). Η διαγνωστική κεραμική, που αναφέρεται ότι βρέθηκε μαζί τους, χρονολογείται από το β΄ τέταρτο του 6ου έως και στις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ., εποχή στην οποία μπορούν να χρονολογηθούν και τα μαχαίρια.

3.1.2. Εύβοια

3.1.2.1. Κάρυστος (Πλακαρή)

Λατρευόμενη θεότητα:	Απόλλων(;), Άρτεμις(;)
Μαχαίρια:	68 σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	βωμός, υπαίθριος χώρος τελετουργικής απόρριψης.
Χρονολόγηση:	8ος-7ος αιώνας π.Χ.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 15, κάτοψη 6)

Η Πλακαρή βρίσκεται στη νότια Εύβοια, στην κορυφή ενός παράλιου, χαμηλού λόφου, σε απόσταση 2,5 χιλιομέτρων δυτικά της σημερινής Καρύστου. Είναι πιθανό να ταυτίζεται με την αρχαία Κάρυστο των πρώιμων ιστορικών και των αρχαϊκών χρόνων. Οι ανασκαφές στο ιερό της Πλακαρής διενεργούνται από το 2010 από το Ελεύθερο Πανεπιστήμιο (Vrije Universiteit) του Άμστερνταμ σε συνεργασία με την Αρχαιολογική Υπηρεσία, υπό τη διεύθυνση του J. Crielaard και της Μ. Κοσμά.[389]

[389] Crielaard 2017, 127.

Η αφετηρία της λατρείας τοποθετείται στους πρωτογεωμετρικούς χρόνους, μέσω της χρονολόγησης των πρωιμότερων αναθηματικών αντικειμένων,[390] με τις πρώτες κτιστές, αλλά υπαίθριες κατασκευές να οικοδομούνται στους γεωμετρικούς χρόνους. Στον ύστερο 7ο αιώνα π.Χ. οικοδομήθηκε αναλημματικός τοίχος, ο οποίος όριζε το ιερό από την περίοδο εκείνη και στο εξής, λειτουργώντας πιθανώς και ως περίβολος. Στο νοτιοδυτικό μέρος, εσωτερικά του παραπάνω τοίχου εντοπίσθηκε ημικυκλική λίθινη πλατφόρμα/εξέδρα, που ταυτίστηκε πειστικά από τους ανασκαφείς με βωμό. Νότια του αναλημματικού τοίχου/περιβόλου εντοπίσθηκε μεγάλη συγκέντρωση ευρημάτων, που ερμηνεύθηκε ως υπαίθριος χώρος απόρριψης θυσιαστήριων καταλοίπων. Στα τέλη του 6ου - αρχές 5ου αιώνα π.Χ. διαμορφώθηκε μνημειακή πύλη και οικοδομήθηκε το πρώτο στεγασμένο κτήριο του ιερού («κτήριο Α»), το οποίο κατά τους ανασκαφείς χρησίμευε μάλλον ως χώρος αποθήκευσης πολύτιμων αγαθών και τελετουργικού εξοπλισμού, παρά ως λατρευτικό κτήριο.[391] Η παραπάνω απόρριψη της λατρευτικής χρήσης του κτηρίου από τους ανασκαφείς δεν είναι πειστική, καθώς αποθηκευτική χρήση μαρτυρείται πολύ συχνά σε λατρευτικούς χώρους, ενώ τα πρώιμα λατρευτικά κτήρια συνήθως είχαν πολλαπλές χρήσεις.[392] Αντίθετα με την παραπάνω ερμηνεία, αν πρόκειται για το μοναδικό στεγασμένο κτήριο του ιερού, πολύ δύσκολα δεν θα χρησίμευε ως ναός και ας μην έχουν εντοπισθεί τεκμήρια για αυτό, όπως λατρευτικό άγαλμα, επιγραφή ή άλλα. Το ιερό καταστράφηκε από πυρκαγιά τα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. Αν και δεν υπάρχουν ευρήματα που να τεκμηριώνουν την ταυτότητα της λατρευόμενης θεότητας, είναι πιθανό να συλλατρεύονταν ο Απόλλων και η Άρτεμις, αν ερμηνευθούν ως υποδηλωτικά αυτών τα μονογράμματα *ΑΠ* και *ΑΡ* που σώζονται πάνω σε δύο αγγεία.[393]

Μαχαίρια[394] βρέθηκαν σε δύο σημεία του ιερού: α) σε μεγάλο αριθμό (19) δίπλα στον βωμό, μαζί με οστά και άλλα καμένα υλικά, από τα οποία ήταν γεμάτο και το εσωτερικό του. Τα μαχαίρια μπορούν να χρονολογηθούν μέσω της κεραμικής από τον ύστερο 6ο μέχρι τα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. Τα συνευρήματά τους στη θέση αυτή αποτελούν μία μεγάλη αιχμή σιδερένιου δόρατος, ένα πήλινο κρόταλο, μία χάλκινη φιάλη, ένας σιδερένιος γάντζος ή δρεπάνι και ένα χάλκινο ειδώλιο ίππου. Το παραπάνω σύνολο περιλαμβάνει αντικείμενα που είχαν αφιερωθεί ως

[390] Crielaard κ.ά. 2014, 4.
[391] Crielaard 2017, 130-131.
[392] Βλ. Mazarakis-Ainian 1988, 116.
[393] Chidiroglou 2017, 324.
[394] Crielaard κ.ά. 2014, 16. Crielaard κ.ά. 2016, 117. Charalambidou 2017, 139.

αναθήματα, αν και η φιάλη και το κρόταλο θα μπορούσαν να έχουν χρήση και στην τελετουργία.[395] β) Ακόμη περισσότερα μαχαίρια (49) εντοπίσθηκαν νότια του τεμένους, στον «υπαίθριο χώρο απόρριψης θυσιαστήριων καταλοίπων». Τα ευρήματα αποτέθηκαν στον χώρο αυτό, μέσω δύο διαδικασιών, κάποια απορρίφθηκαν εκεί κατά την αρχαιότητα, ενώ άλλα κύλησαν μεταποθετικά από το άνδηρο που βρισκόταν υψηλότερα.[396] Τα μαχαίρια αυτά μπορούν να χρονολογηθούν, βάσει των συνευρημάτων τους, από τους πρωτογεωμετρικούς έως και τους αρχαϊκούς χρόνους. Η πλειονότητα της κεραμικής χρονολογείται στη μέση γεωμετρική ΙΙ και την ύστερη γεωμετρική περίοδο. Τα ευρήματα δεν μπορούν να χρονολογηθούν με την ακρίβεια που μπορεί η κεραμική, αλλά φαίνεται ότι η πλειονότητά τους χρονολογείται στον 8ο και τον 7ο αιώνα π.Χ.[397]

Καθώς η τελική δημοσίευση των αντικειμένων δεν έχει ολοκληρωθεί, η μορφή των μαχαιριών δεν είναι γνωστή, με μία εξαίρεση. Πρόκειται για το μαχαίρι **M131** που διατηρείται σε μ.σ.μ. 8,5 εκ., καθώς είναι θραυσμένο κοντά στην αιχμή, και ανήκει στον Ι. Το πλάτος της λεπίδας, που είναι 1 εκ., υποδεικνύει μαχαίρι μικρού-μεσαίου μεγέθους. Από το σχέδιο της τομής φαίνεται ότι ίσως η ράχη να ήταν ενισχυμένη, ωστόσο αυτό δεν είναι βέβαιο, καθώς η ιδιαίτερη αυτή μορφή ενδεχομένως να οφείλεται σε διάβρωση του σιδήρου.

Τα οστά τεκμηριώνουν την τέλεση θυσιών και την πραγματοποίηση γευμάτων, η προετοιμασία των οποίων υποδηλώνεται και από την κεραμική. Βρέθηκαν τόσο καμένα όσο και μη καμένα οστά, ενώ σε μέρος τους σώζονται ίχνη τεμαχισμού στα κατώτατα σημεία και στις αρθρώσεις.[398] Από το σύνολο των αντικειμένων που έχουν βρεθεί στο ιερό, τα ίχνη επί των οστών μπορούν να συσχετισθούν μόνο με τα μαχαίρια. Ο συσχετισμός αυτός είναι μεγάλης σημασίας για την κατανόηση της χρήσης των μαχαιριών, ειδικά από τη στιγμή που δεν υπάρχουν πολλές δημοσιεύσεις ιερών, που να περιλαμβάνουν μελέτη και των μαχαιριών και των οστών. Στην Πλακαρή τεκμηριώνεται πλέον ότι τα μαχαίρια χρησιμοποιούνταν για την εκδορά των θυμάτων, τον τεμαχισμό κατά την προετοιμασία του γεύματος αλλά και κατά την κατανάλωση του κρέατος. Εκτός των παραπάνω χρήσεων τα μαχαίρια θα μπορούσαν ασφαλώς να είχαν χρησιμεύσει και στη θανάτωση των θυμάτων, η οποία δεν είναι αφήνει ίχνη επί των οστών.

[395] Crielaard 2017, 131, 133. Οι αριθμοί των ευρημάτων μπορεί να μεταβληθούν, καθώς η μελέτη βρίσκεται σε εξέλιξη.
[396] Crielaard 2017, 131, 133.
[397] Groot 2014, 39. Crielaard 2017, 134.
[398] Groot 2014, 38. Μελετήθηκαν πάνω από 26.000 θραύσματα οστών.

Τέλος, ο J. Crielaard σημειώνει ότι όλα τα αντικείμενα που βρέθηκαν μπορούν να χαρακτηρισθούν ως αναθήματα, εκτός από τα μαχαίρια. Όμως, η ενδεχόμενη αφιέρωση ή τελετουργική απόρριψή τους δεν μπορεί να αποκλειστεί.

3.1.2.2. Ερέτρια

Λατρευόμενη θεότητα:	Απόλλων, Άρτεμις(;), Ηρακλής(;)
Μαχαίρια:	5+ σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	λατρευτικό κτήριο.
Χρονολόγηση:	μέση γεωμετρική-ύστερη γεωμετρική περίοδος.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 15, κάτοψη 7)

Το ιερό του Απόλλωνος Δαφνηφόρου στην Ερέτρια, το οποίο αποτέλεσε το λατρευτικό κέντρο της αρχαίας πόλης, έφεραν στο φως το 1899-1910 οι ανασκαφές του Κ. Κουρουνιώτη. Το Δαφνηφόριο ερευνάται από την Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή, στο πλαίσιο της ανασκαφής της αρχαίας πόλης από το 1964. Το τέμενος φαίνεται να ιδρύθηκε στη μέση γεωμετρική ΙΙ περίοδο, κατά την οποία η Ερέτρια βρισκόταν σε πλήρη εξέλιξη, ενώ διέθετε ήδη από τους γεωμετρικούς χρόνους μνημειακό ναό (γνωστό ως «κτήριο 2»), διαστάσεων 7,5 × 11,5 μ. και βωμό αξονικά προς αυτόν. Το αρχικό κτήριο διαδέχθηκαν ακόμα δύο, στα τέλη του 7ου και του 6ου αιώνα π.Χ. αντίστοιχα, με τον αρχαϊκό ναό να επισκευάζεται τουλάχιστον μία φορά τον 4ο αιώνα π.Χ.[399] Ο Απόλλων μαρτυρείται από επιγραφές που χρονολογούνται τον 4ο έως τον 2ο αιώνα π.Χ., ενώ επιγραφικά μαρτυρείται και η λατρεία του Ηρακλή.[400] Ίσως ο ήρωας να αποτέλεσε πάρεδρο του Απόλλωνος, ενώ υποτίθεται και λατρεία της Αρτέμιδος.[401] Τα ευρήματα μαρτυρούν την τέλεση θυσιών και συμποσίων καθώς και την αφιέρωση αναθημάτων. Το τέλος της λατρείας στο ιερό δεν έχει χρονολογηθεί με ακρίβεια, αλλά φαίνεται πως λειτούργησε τουλάχιστον μέχρι και τους ελληνιστικούς χρόνους.[402]

Στο ιερό έχουν εντοπισθεί τουλάχιστον πέντε σιδερένια μαχαίρια, τα οποία δημοσιεύθηκαν σχετικά πρόσφατα από τον S. Verdan, στο πλαίσιο της μελέτης του ιερού κατά τη γεωμετρική περίοδο, οπότε και χρονολογούνται, βάσει στρωματογραφικών δεδομένων. Η δημοσίευση είναι υποδειγματική, καθώς, πέραν της αναλυτικής περιγραφής και της καλής σχεδίασης των

[399] Verdan 2010, 239. Τουλούπα 2010, 255.
[400] Τουλούπα 2002, 64.
[401] Pérez 2007, 306.
[402] Verdan 2010, 244-312.

αντικειμένων, παρέχονται πληροφορίες για την ακριβή θέση εύρεσης καθώς και επαρκής ερμηνευτικός σχολιασμός.[403]

Το πρωιμότερο μαχαίρι είναι το **M132**, αφού βρέθηκε σε επίχωση χρονολογούμενη στη φάση Ι, στη νοτιοδυτική γωνία κτηρίου (γνωστού ως «κτήριο 5»). Διατηρείται μικρό τμήμα της λεπίδας, σε μ.σ.μ. 7,8 εκ. καθώς και η οπή ήλωσης. Το πλάτος της λεπίδας, 2,3 εκ., δείχνει ότι θα ανήκε σε μεσαίου μεγέθους μαχαίρι. Ο S. Verdan διστάζει να το ταυτίσει με μαχαίρι και το χαρακτηρίζει λεπίδα, υποθέτοντας ότι ίσως ανήκει σε δρεπάνι. Η κλίση όμως της ράχης του, η οποία είναι 50º, δείχνει ότι πρόκειται για λεπίδα καμπύλου μαχαιριού, τύπου ΙΒ, καθώς η κλίση δεν είναι τόσο έντονη για να μπορεί να χαρακτηρισθεί δρεπάνι. Πολύ κοντά στο μαχαίρι αυτό, ακριβώς έξω από την είσοδο του «κτηρίου 5», αλλά σε βαθύτερη επίχωση, χρονολογούμενη στη φάση ΙΙ, βρέθηκε το **M133**, αποτελούμενο από δύο μη συναρμόζοντα τμήματα. Αυτό ανήκει στον τύπο ΙΑ και θα ξεπερνούσε σε μήκος τα 9 εκ. Στη φάση ΙΙ χρονολογούνται και τα υπόλοιπα τρία μαχαίρια. Το **M134** βρέθηκε στο εσωτερικό του ναού («κτήριο 2»). Έχει σχεδόν ευθύγραμμη ράχη, ελαφρώς κοιλόκυρτη κόψη, σφηνοειδές έμβολο στο μέσον του οριζοντίου άξονα της λεπίδας, η οποία στερεωνόταν στη λαβή μέσω δύο αμφικέφαλων ηλίσκων, διατεταγμένων κατά το πλάτος της λεπίδας. Αποτελείται από δύο μη συναρμόζοντα τμήματα, καθώς λείπει ένα μικρό κομμάτι στο μέσον της λεπίδας, της οποίας το μήκος θα έφτανε τα 14 εκ. Το **M135** βρέθηκε σε πολύ κοντινή απόσταση ανατολικά του ναού. Διατηρείται σε μ.σ.μ. 9,7 εκ., καθώς είναι θραυσμένο περίπου το ήμισυ του εμβόλου του. Έχει σχεδόν ευθύγραμμη ράχη, ελαφρώς κοιλόκυρτη κόψη και το έμβολο/λαβή, ορθογωνίου παραλληλεπίπεδου σχήματος, διαμορφώνεται σε συνέχεια της ράχης, ενώ το πάχος του είναι όμοιο με αυτό της ράχης. Τέλος, το **M136**, το οποίο βρέθηκε σε πολύ κοντινή απόσταση δυτικά του ναού, εντός του «λάκκου 119», σώζεται πολύ αποσπασματικά, σε μ.σ.μ. 5,5 εκ., διατηρώντας μερικώς οπή ήλωσης.

Τα μαχαίρια αυτά ανήκουν σε σύνολο 29 μεταλλικών αντικειμένων. Αν και ο αριθμός είναι μικρός, τα σιδερένια αντικείμενα αποτελούν τη δεύτερη πιο πολυπληθή ομάδα ευρημάτων -μετά την κεραμική- λόγω κυρίως της παρουσίας των όπλων. Ο σχετικά μικρός αριθμός τους οφείλεται και στη μη καλή διατήρηση του σιδήρου στο ιερό, ενώ τα περισσότερα ανήκουν σε όπλα, αιχμές βελών και δοράτων. Ο S. Verdan σχολιάζει εύστοχα ότι τα μαχαίρια πρέπει να διαφοροποιηθούν από τα όπλα, αν και ενίοτε περιλαμβάνονται στον πολεμικό εξοπλισμό. Το μέγεθος και η

[403] Verdan 2013β, 25.

κατασκευή τους, τα καθιστούν κατάλληλα για κοπή, αλλά όχι για πολεμικά χτυπήματα.[404] Η σωστή και σημαντική παρατήρηση του S. Verdan είναι ότι το μέγεθος των δύο μαχαιριών που βρέθηκαν στο «κτήριο 2» (το **M134** στο εσωτερικό του και το **M135** δίπλα σε αυτό) δεν παραπέμπει σε θυσιαστήρια μαχαίρια, όπως αυτά είναι γνωστά από τις αναπαραστάσεις. Ωστόσο, η λεπίδα τους θα επαρκούσε για τη σφαγή αιγών και προβάτων, των συνηθέστερων δηλαδή θυμάτων, όπως μαρτυρούν τα οστεολογικά κατάλοιπα επί των οποίων έχουν εντοπιστεί και ίχνη τεμαχισμού,[405] ενώ είναι κατάλληλη για τον τεμαχισμό του κρέατος και τις άλλες διαδικασίες που περιλαμβάνει η θυσία. Καταλήγει ορθά στο ότι τα μαχαίρια που εντοπίζονται στα ιερά μπορούν να ερμηνευθούν ποικιλοτρόπως.[406] Η εύρεση του **M134** στο εσωτερικό του ναού, δείχνει ότι πιθανώς εκεί φυλάσσονταν αντικείμενα σχετικά με την τελετουργία.

3.1.2.3. Κύμη (Βιγλατούρι)

Λατρευόμενη θεότητα:	προγονολατρεία.
Μαχαίρια:	13 σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	αψιδωτό κτήριο.
Χρονολόγηση:	μέση γεωμετρική-ύστερη γεωμετρική περίοδος.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 16, κάτοψη 8)

Στην ευρύτερη περιοχή της Κύμης, στο λόφο Βιγλατούρι Οξυλίθου, εντοπίσθηκαν από τις ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, υπό τη διεύθυνση της Έ. Σαπουνά-Σακελλαράκη, τα κατάλοιπα της αρχαίας Κύμης, με κατοίκηση ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους. Η ακμή του οικισμού εντοπίζεται στους γεωμετρικούς χρόνους, με επίκεντρο τη νοτιοδυτική πλευρά του λόφου. Στο μέσον του γεωμετρικού οικισμού ανασκάφηκε λιθόκτιστο κτήριο, ελλειψοειδούς κάτοψης, το οποίο ερμηνεύθηκε πειστικά από την ανασκαφέα ως ιερό/ηρώο αφηρωισμένων προγόνων, βάσει της αρχιτεκτονικής, των ευρημάτων που εντοπίσθηκαν στο εσωτερικό του και της προγενέστερης κατάστασης. Στο ανατολικό μέρος της αψίδας υπήρχε κτιστό έδρανο, πάνω στο οποίο εντοπίσθηκε καμένη γη και κάτω από αυτό μεγάλος αριθμός οστών ζώων. Δίπλα στο κτήριο υπήρχε πλακόστρωτος χώρος, θεμελιωμένος πάνω σε πρωτογεωμετρικούς τάφους, ενώ κάτω από το ίδιο το κτήριο σώζονται σημαντικά κατάλοιπα προγενέστερων φάσεων, δηλαδή πρωτογεωμετρικό αψιδωτό κτήριο και μυκηναϊκό μέγαρο. Στα ανατολικά του χώρου αυτού αποκαλύφθηκε κίστη, πλήρης με οστά ζώων, η οποία αποτελούσε πιθανώς ένα είδος εσχάρας,

[404] Verdan 2013α, 133.
[405] Chenal-Velarde και Studer 2003.
[406] Verdan 2013α, 207.

όπου γίνονταν οι θυσίες. Το ιερό αυτό λειτούργησε από τη μέση γεωμετρική περίοδο ως και το τέλος των γεωμετρικών χρόνων, οπότε και καταστράφηκε.[407]

Στο εσωτερικό του κτηρίου βρέθηκαν τμήματα από δεκατρία μαχαίρια (**M137**-**M149**), σε δύο σημεία, στο βόρειο και το βορειοδυτικό μέρος της αψίδας, μαζί με χάντρες και κύπελα, και στο ανατολικό μέρος, μαζί με μεγάλο αριθμό ευρημάτων, ανάμεσα στα οποία τμήμα ιπποσκευής, μικρογραφικός διπλός πέλεκυς και οβελός (σιδερένια), σε στρώμα που χρονολογείται στη μέση γεωμετρική περίοδο. Ορισμένα από τα μαχαίρια βρέθηκαν πάνω από την κίστη/εσχάρα. Η Έ. Σαπουνά-Σακελλαράκη σημειώνει ότι τα μαχαίρια αυτά δεν είναι μεγάλου μεγέθους, καθώς το μήκος τους κυμαίνεται μεταξύ 7 και 10 εκ., ενώ κάποια είναι ευθύγραμμα και έχουν κανονική κόψη, ενώ άλλα είναι καμπύλα, σαν δρεπάνια και έχουν την κόψη στο εσωτερικό. Ωστόσο, από τα σχέδια και τη φωτογραφία που παρατίθενται, προκύπτει ότι θα ήταν υπερβολικό να παρομοιαστούν τα μαχαίρια από το Βιγλατούρι με δρεπάνια (το **M147** έχει τη μέγιστη κλίση ράχης 32º). Όλα διατηρούνται αποσπασματικά, όμως φαίνεται ότι είναι πράγματι μικρού μεγέθους και ότι τα περισσότερα ανήκουν σε παραλλαγές του τύπου Ι. Το καλύτερα σωζόμενο είναι το **M143**, το οποίο διατηρεί μέρος της λεπίδας και του σφηνοειδούς εμβόλου, επί του οποίου διατηρείται αμφικέφαλος ηλίσκος, ενώ διαμορφωμένη είναι η πτέρνα. Τα **M137**, **M146**, **M147** και **M149** είναι ελαφρώς θραυσμένα στα άκρα, φαίνεται ότι είχαν σφηνοειδές έμβολο, τα δύο πρώτα με σχεδόν ευθύγραμμη ράχη, ενώ τα υπόλοιπα δύο ελαφρώς κυρτή (20º-32º).

Η ανασκαφέας ερμηνεύει πειστικά τα μαχαίρια ως σύνεργα της λατρείας ή αναθήματα, καθώς, όπως σημειώνει, ο μη εντοπισμός όπλων μαζί με αυτά (με την εξαίρεση ενός χάλκινου εγχειριδίου) ή εργαλείων κοπής δεν μας επιτρέπουν να τα συσχετίσουμε ούτε με πολεμική εξάρτυση, ούτε με αποθηκευμένα εργαλεία σε αγροικία.[408] Η εύρεση των καταλοίπων θυσιών καθώς και ο οβελός καθιστούν ακόμα πιθανότερη την ερμηνεία τους ως εργαλείων σχετικών με την ευρύτερη τελετουργία της θυσίας. Το μικρό τους μέγεθος δεν αποκλείει, αλλά λειτουργεί αποτρεπτικά στην αναγνώριση της χρήσης τους ως θυσιαστήριων οργάνων. Συνεπώς, τα μαχαίρια αυτά είναι πιθανότερο να είχαν χρήση κυρίως στα θυσιαστήρια γεύματα και όχι στις σφαγές.

[407] Sapouna-Sakellaraki 1998, 68, 66, 68, 73, 93, 100-103.
[408] Sapouna-Sakellaraki 1998, 96-99.

3.1.2.4. (Χ)Αρχάμπολη

Λατρευόμενη θεότητα:	;
Μαχαίρια:	1 σιδερένιο μαχαίρι(;)
Ανασκαφικό πλαίσιο:	βωμός(;)
Χρονολόγηση:	ελληνιστική περίοδος(;)

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 16)

Ο οικισμός της Αρχάμπολης ή Χαρχάμπολης βρίσκεται στη βορειοανατολική Καρυστία, στην περιοχή του Καφηρέα. Δυτικά του οικισμού, πάνω σε άνδηρο εντοπίσθηκε από τον D. Keller θέση, η οποία ταυτίστηκε με ιερό και ανασκάφηκε τη δεκαετία του 1990 από τη Μ. Παναγοπούλου.[409] Εντοπίσθηκε ένα κτήριο, λάκκοι και άφθονα κατάλοιπα μεταλλουργικών δραστηριοτήτων. Η ανασκαφέας ερμήνευσε το εύρημα ως ιερό που λειτουργούσε ήδη από τους κλασικούς χρόνους, το οποίο σε δεύτερη χρήση λειτούργησε ως μεταλλουργικό εργαστήριο ή αγροικία-καταφύγιο.[410] Η παραπάνω ερμηνεία έχει ορθώς αμφισβητηθεί από τον Μ. Pérez. Η χρονολόγηση δίδεται βάσει ενός μόνο ευρήματος, ενώ το σύνολο του υλικού χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους. Ο Μ. Pérez αμφισβητεί την ιερότητα του χρόνου, επιχειρηματολογώντας ότι ο βωμός θα μπορούσε να είναι πάγκος εργασίας, τα κατάλοιπα καύσης να οφείλονται σε βιοτεχνικές δραστηριότητες και το κτήριο που η Μ. Παναγοπούλου ερμήνευσε ως ναό, να αποτελούσε οικία ή εργαστήριο. Όμως, παρά την αμφιλεγόμενη ποιότητα της δημοσίευσης, υπάρχουν ορισμένα στοιχεία, τα οποία παραβλέπει ο Μ. Pérez και που δείχνουν ότι όντως λατρευτικές τελετουργίες λάμβαναν χώρα.[411]

Μαζί με τα καμένα χώματα αναφέρεται ότι εντοπίσθηκε στάχτη, μεγάλο πλήθος οστών ζώων (δεν αναφέρεται αν έφεραν ίχνη καύσης ή όχι, καθώς επρόκειτο να μελετηθούν), ένα μικκύλο αγγείο, τμήμα περιρραντηρίου και τμήματα αγγείων που χαρακτηρίζονται ως λατρευτικά. Επιπλέον εντοπίσθηκαν δύο λαβές μεταλλικών αγγείων και ένα αντικείμενο που χαρακτηρίζεται ως εγχειρίδιο, αλλά είναι εξίσου πιθανό να πρόκειται για μαχαίρι ή αιχμή δόρατος, αν κρίνουμε από την κακής ποιότητας φωτογραφία του. Τα παραπάνω στοιχεία δεν αποτελούν τεκμήρια ύπαρξης λατρείας, αλλά παρέχουν σαφώς ενδείξεις που δεν πρέπει να αγνοηθούν. Από τα υπάρχοντα αρχαιολογικά δεδομένα φαίνεται πιθανότερο ο ευρύτερος χώρος να συσχετιζόταν με εργαστήρια και την κατεργασία του μετάλλου, ο χώρος όμως που ανασκάφηκε φαίνεται πιθανό να

[409] Keller 1985, 263-266. Παναγοπούλου 1995.
[410] Παναγοπούλου 1995, 31, 37.
[411] Pérez 2007, 165.

λειτούργησε ως ένα μικρό ιερό, ίσως σχετιζόμενο με αυτά.[412] Το αντικείμενο υπό εξέταση (**M150**) σώζεται αποσπασματικά και αναφέρεται πως είναι μ.σ.μ. 25 εκ. Εάν η παραπάνω διάσταση είναι σωστή και είναι δίκοπο, τότε δεν πρέπει να χαρακτηριστεί ως εγχειρίδιο, λόγω του μεγάλου μεγέθους που θα έφτανε, αλλά ως ξίφος. Εάν όμως είναι μονόκοπο, τότε θα πρόκειται για μαχαίρι μεγάλου μεγέθους, ικανού για την τέλεση της θυσίας.

3.1.2.5. Χαλκίδα

Λατρευόμενη θεότητα:	;
Μαχαίρια:	1 σιδερένιο μαχαίρι.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	βωμός.
Χρονολόγηση:	;

Το 1973, σε σωστική ανασκαφή οικοπέδου στη Χαλκίδα, από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, υπό τη διεύθυνση του Α. Χωρέμη, εντοπίσθηκε τμήμα κατασκευής, πιθανώς βωμού. Αποτελείτο από ορθογώνια κρηπίδα, μπροστά από βράχο, στον οποίον είχαν επιμελώς λαξευθεί αναβαθμοί. Δίπλα στην κατασκευή εντοπίσθηκαν δύο τμήματα αναθηματικής επιγραφής, κεραμική, ειδώλια και σιδερένιο μαχαίρι που αναφέρεται ως μάχαιρα θυσιών, ενώ δεν σημειώνεται κάτι για τη χρονολόγηση των αντικειμένων.

Στην ίδια περιοχή ανασκάφηκαν αρκετοί τάφοι, χρονολογούμενοι από τους ελληνιστικούς μέχρι τους χριστιανικούς χρόνους,[413] συνεπώς δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο, το μαχαίρι να προέρχεται από κάποιον από αυτούς. Εξίσου πιθανό είναι βέβαια να σχετίζεται με τον βωμό (ο οποίος θα αποτελούσε μέρος κάποιου ιερού, ίσως και σχετικού με τους τάφους), αλλά με τα δημοσιευμένα δεδομένα δεν μπορεί να εξαχθεί κανένα συμπέρασμα.

3.1.3. Βοιωτία

3.1.3.1. Θήβα

Λατρευόμενη θεότητα:	Ηρακλής.
Μαχαίρια:	πλήθος σιδερένιων μαχαιριών.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	τέφρα, βωμός.
Χρονολόγηση:	ύστερη γεωμετρική-αρχαϊκή περίοδος.

[412] Βλ. π.χ. το σχετικό με λιθουργικό εργαστήριο ιερό στις Μέλανες της Νάξου (Λαμπρινουδάκης και Σφυρόερα 2010, 14-15).
[413] Χωρέμης 1973, 300.

(κάτοψη 9)

Οι ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στη Θήβα, υπό τη διεύθυνση του Β. Αραβαντινού, αποκάλυψαν το 2004-2005 το γνωστό από τις πηγές[414] ιερό του Ηρακλή και της οικογένειάς του, σε απόσταση 25 μ. από τις Ηλέκτρες Πύλες. Το ιερό οριζόταν από περίβολο, εντός του οποίου ανασκάφηκαν κατάλοιπα λατρευτικού κτηρίου, ομοίωμα τάφου ή κενοτάφιο, δύο εκτεταμένοι βωμοί τέφρας, μονολιθικοί βωμοί-εσχάρες και βάσεις αναθημάτων. Κατάλοιπα θυσιών και εναγισμών εντοπίσθηκαν και εκτός της περιοχής του βωμού.[415] Η λατρεία του Ηρακλή μαρτυρείται από πλήθος αναθηματικών επιγραφών σε όστρακα αγγείων (*graffiti* και *dipinti*). Η αφετηρία της χρονολογείται στις αρχές του 8ου αιώνα π.Χ. και φαίνεται να σχετίζεται με ορατά τότε μυκηναϊκά οικοδομικά κατάλοιπα, ενώ διήρκεσε μέχρι το 500 π.Χ.[416]

Σιδερένια μαχαίρια βρέθηκαν σε μεγάλους αριθμούς εντός στρώματος καύσης, που ταυτίστηκε με κατάλοιπα βωμού.[417] Τα συνευρήματά τους αποτελούν οστά ζώων καθώς και αναθήματα όλων των ειδών. Ενεπίγραφα και γραπτά αγγεία, πλήθος αρυβάλλων και χυτρών,[418] χάλκινα κοσμήματα, αρύταινες, χάλκινα αγαλματίδια Ηρακλή, χάλκινο αγαλματίδιο κούρου, μικρός χάλκινος πετεινός, τμήμα περιρραντηρίου, λίθινο λεοντοπόδαρο σκεύους, σιδερένιος δίσκος, μικρός χάλκινος τρίποδας και μία σφραγίδα. Τα μαχαίρια αναφέρονται από τον ανασκαφέα ως ιεροθυτικά και ως μάχαιρες θυσίας.[419]

Αν και δεν είναι ακόμα γνωστή η μορφή των μαχαιριών, ούτε ο ακριβής αριθμός τους, το ανασκαφικό πλαίσιο, στο οποίο βρέθηκαν (τέφρα με οστά ζώων), συνηγορεί πράγματι υπέρ της χρήσης τους στη θυσία ή και τα τελετουργικά γεύματα. Ο μεγάλος αριθμός τους αναλογικά με το μέγεθος του βωμού (το μέγιστο σωζόμενο μέγεθος του βωμού, σημειώνεται ως 9 × 8 μ., δηλαδή 72 τ.μ.), όπως επίσης και το γεγονός ότι χρονολογούνται βάσει της κεραμικής στους αρχαϊκούς και τους γεωμετρικούς χρόνους πρέπει να ληφθεί υπόψιν. Βάσει των παραπάνω, φαίνεται ότι ίσως

[414] Παυσ. 9.11.4.: *ἐνταῦθα Ἡρακλεῖόν ἐστιν, ἄγαλμα δὲ τὸ μὲν λίθου λευκοῦ Πρόμαχος καλούμενον, ἔργον δὲ Ξενοκρίτου καὶ Εὐβίου Θηβαίων*.
[415] Αραβαντινός 2011α, 132-134 · 2015, 96-100.
[416] Αραβαντινός 2011α, 136. Aravantinos 2014, 157-169, 196. Για τον πιθανό συσχετισμό με τα μυκηναϊκά κατάλοιπα βλ. Καλλιγά 2015, 109-110.
[417] Αραβαντινός 2015, 98.
[418] Καλλιγά 2015, 115: Υπολογίζονται περί τις 1000 χύτρες, οι οποίες μαρτυρούν και τα γεύματα που τελούνται στο ιερό.
[419] Αραβαντινός 2011α, 134-135.

τα μαχαίρια από το ιερό του Ηρακλή στη Θήβα, μετά την πιθανή χρήση τους, απορρίπτονταν τελετουργικά, για αυτό και βρέθηκαν εντός των επιχώσεων του βωμού.

3.1.3.2. Αλίαρτος

Λατρευόμενη θεότητα:	Αθηνά.
Μαχαίρια:	1 σιδερένιο μαχαίρι.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	συγκέντρωση ευρημάτων.
Χρονολόγηση:	7ος-2ος αιώνας π.Χ.

Το ιερό της Αθηνάς αποκαλύφθηκε στην κορυφή της ακρόπολης της αρχαίας Αλιάρτου το 1926 και ανασκάφηκε το 1931 από τη Βρετανική Σχολή, υπό τη διεύθυνση του R. Austin. Το ιερό οριζόταν από περίβολο, εντός του οποίου υπήρχε ναός ήδη από τον 7ο αιώνα π.Χ., ο οποίος αντικαταστάθηκε από νεότερο στον 6ο αιώνα, ενώ νότια του ναού αποκαλύφθηκε μεγάλο, επίμηκες κτήριο, άγνωστης χρήσης. Φαίνεται από τα ευρήματα ότι είχε διάρκεια ζωής έως και τους ελληνιστικούς χρόνους, ίσως τις αρχές του 2ου αιώνα π.Χ., οπότε και καταστράφηκε η πόλη από τους Ρωμαίους.[420] Το όνομα της Αθηνάς -θεότητας αγαπητής σε ιερά ακροπόλεων-[421] μαρτυρείται από αναθηματική επιγραφή πάνω σε μελαμβαφή κύλικα.[422]

Ένα σιδερένιο μαχαίρι βρέθηκε ανάμεσα σε μεγάλη συγκέντρωση ευρημάτων ακριβώς δυτικά του περιβόλου, μαζί με κεραμική, χάλκινα αντικείμενα, ανάμεσα στα οποία τμήμα τρίποδα, αιχμή βέλους, λαβή αγγείου, δακτυλίδια, σιδερένια αιχμή δόρατος και υφαντικά βάρη. Το μαχαίρι αυτό βρέθηκε με έναν δακτύλιο προσαρτημένο πάνω του, δεν προσδιορίζεται όμως αν επρόκειτο για το τμήμα του μαχαιριού που έσφιγγε το ξύλινο μέρος της λαβής ή για ένα ξεχωριστό δακτυλίδι που έτυχε να συσσωματωθεί με το μαχαίρι. Ο R. Austin σχολιάζει ότι δεν είναι μεγάλης αρχαιότητας, δεδομένης όμως της σταθερής ύπαρξης τύπων μαχαιριών ανά τους αιώνες και της μη ύπαρξης εμπεριστατωμένης τυπολογίας στο α΄ τέταρτο του 20ου αιώνα π.Χ., θεωρούμε απίθανη τη χρονολόγησή του. Από τα συνευρήματα είναι μάλιστα πιθανότερο να χρονολογείται ανάμεσα στον 7ο και τον 2ο αιώνα π.Χ. Ακόμα και αν η παραπάνω διόρθωση είναι όντως ορθή, με τα διαθέσιμα αρχαιολογικά δεδομένα, δεν μπορούν να γραφούν περισσότερα για τη χρήση του μαχαιριού.

[420] Austin 1931, 180, 184, 204.
[421] Deacy 2008, 124.
[422] Austin 1931, 187.

3.1.3.3. Πυρί

Λατρευόμενη θεότητα:	;
Μαχαίρια:	1 σιδερένιο μαχαίρι.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	«θήκη» με αναθήματα.
Χρονολόγηση:	6ος-5ος αιώνας π.Χ.

Μία κτιστή κιβωτιόσχημη «θήκη», μάρτυρα ενός ιερού που δεν έχει εντοπισθεί, αποκάλυψαν οι ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στο Πυρί, δυτικά της πόλης των Θηβών, το 2002 και το 2004.[423] Η «θήκη» ήταν λαξευμένη στο φυσικό έδαφος, επιμελώς επενδεδυμένη ισοδομικά, με μεγάλους επεξεργασμένους πωρόλιθους, και η κατασκευή της χρονολογείται στον 6ο αιώνα π.Χ., ενώ φαίνεται από τα ευρήματα ότι ήταν σε χρήση μέχρι και τον 5ο.[424] Εντός της ανασκάφηκαν δύο στρώματα, το βαθύτερο αδιατάρακτο, όπου βρέθηκαν τμήμα μαρμάρινου περιρραντηρίου, τέσσερις χάλκινες αρχαϊκές πινακίδες-ελάσματα, μία οστέινη γραφίδα, μία σιδερένια αιχμή δόρατος και ένα χάλκινο εγχειρίδιο. Στο ανώτερο στρώμα, το οποίο είχε και επιμέρους παρεισφρήσεις, βρέθηκαν τμήματα πώρινου αγάλματος σφίγγας, πώρινος ενεπίγραφος κιονίσκος-μέρος πολεμικού αναθήματος- τμήμα πίθου με αναθηματική επιγραφή και πλήθος τμημάτων κεράμωσης.[425]

Ανάμεσα στα ευρήματα εντοπίσθηκε και ένα σιδερένιο μαχαίρι, μερικά οστά ζώων, χάλκινες φιάλες και άλλα δυσδιάγνωστα μεταλλικά αντικείμενα. Η πλειονότητα των ευρημάτων, με το μαχαίρι ανάμεσα σε αυτά, μαρτυρεί την ύπαρξη κάποιου ιερού στην περιοχή. Ωστόσο, τα διαθέσιμα αρχαιολογικά δεδομένα δεν επιτρέπουν κάποια ερμηνεία χρήσης του μαχαιριού ούτε σε αυτήν την περίπτωση.[426]

3.1.3.4. Ογχηστός

Λατρευόμενη θεότητα:	Ποσειδών.	
Μαχαίρια:	σιδερένια μαχαίρια.	1 χάλκινο μαχαίρι.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	διμερές κτήριο (βουλευτήριο;)	
Χρονολόγηση:	6ος-1ος αιώνας π.Χ.	4ος αιώνας π.Χ.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 17, κάτοψη 10)

[423] Αραβαντινός 2011β, 155.
[424] Aravantinos 2006, 369.
[425] Αραβαντινός 2011β, 155. Για τον κιονίσκο βλ. Aravantinos 2006, 369.
[426] Aravantinos 2006, 369.

Το ιερό του Ποσειδώνος στην Ογχηστό είναι γνωστό ήδη από τον Όμηρο.[427] Η λατρεία του θεού στο χώρο μαρτυρείται τόσο από τις γραπτές πηγές όσο και από επιγραφές που έχουν βρεθεί σε λίθους στον χώρο, ενώ λείψανα του ιερού είχαν αποκαλυφθεί από σωστικές ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας το 1964,[428] το 1967[429] και το 1973.[430] Σήμερα ανασκάπτεται συστηματικά από το Πανεπιστήμιο Columbia, υπό τη διεύθυνση του Ι. Μυλωνόπουλου.[431] Η λατρεία ανάγεται σύμφωνα με τον Θ. Σπυρόπουλο στους προϊστορικούς χρόνους, κάτι που δεν φαίνεται πιθανό, καθώς τα ευρήματα των χρόνων αυτών αντιστοιχούν σε οικιστικά και όχι σε λατρευτικά κατάλοιπα. Βάσει των αρχαιολογικών δεδομένων, η αφετηρία της λατρείας τοποθετείται στον 6ο αιώνα π.Χ., χωρίς να αποκλείεται ότι τα μελλοντικά ευρήματα μπορεί να αλλάξουν την υπάρχουσα εικόνα, ενώ φαίνεται πως η λατρεία συνεχίσθηκε για κάποιο διάστημα και στους ρωμαϊκούς χρόνους.[432]

Στο ιερό έχουν εντοπισθεί κατάλοιπα πώρινου οικοδομήματος που ταυτίστηκε με τον ναό του Ποσειδώνος, στοά και ένα διμερές κτήριο, όπου έχουν βρεθεί μαχαίρια. Το κτήριο αυτό εντοπίσθηκε και ανασκάφηκε μερικώς από τον Θ. Σπυρόπουλο και ερμηνεύθηκε ως «Βουλευτήριο», κυρίως λόγω της μεγάλης υπόστυλης αίθουσας που διέθετε. Εντός του κτηρίου εντοπίσθηκε μεγάλος αριθμός μεταλλικών αντικειμένων, σιδερένια μαχαίρια,[433] τμήματα ξιφών τύπου Naue II, δυσδιάγνωστα εργαλεία και σκεύη καθώς και χάλκινα και σιδερένια ελάσματα. Ο Θ. Σπυρόπουλος σημειώνει ότι τα ευρήματα χρονολογούνται στην πλειονότητά τους στους ρωμαϊκούς χρόνους, ενώ υπάρχουν και παλαιότερα των χρόνων αυτών, χωρίς όμως αναφορές στην κεραμική και τη στρωματογραφία δεν μπορούν να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα για τη χρονολόγηση των μαχαιριών.[434] Η ανασκαφή του κτηρίου ολοκληρώθηκε από τον Ι. Μυλωνόπουλο, οπότε και βρέθηκε κεραμική του 6ου αιώνα π.Χ. Επιπλέον, εντοπίσθηκε προέκταση του κτηρίου προς βόρεια, όπου βρέθηκαν μεταλλικά αντικείμενα, όπλα, εξαρτήματα ιπποσκευής,

[427] Β.506.
[428] Τουλούπα 1964, 200.
[429] Φιλιππάκη κ.ά. 1967, 242.
[430] Σπυρόπουλος 1973, 269.
[431] Μυλωνόπουλος 2014α.
[432] Σπυρόπουλος 1973, 269. Schachter 1986, 213.
[433] Δύο μαχαίρια ίσως να εικονίζονται στο Σπυρόπουλος 1973, πίν. 224 (στη δεύτερη εικόνα της αριστερής στήλης, τα πρώτα δύο αντικείμενα από τα δεξιά). Λόγω όμως τόσο της κατάστασης των αντικειμένων, όσο και της κακής ποιότητας της φωτογραφίας, η ταύτιση δεν μπορεί να είναι βέβαιη.
[434] Σπυρόπουλος 1973, 270.

οβελοί, αθλητικά σκεύη και κοσμήματα.[435] Τα παραπάνω ευρήματα χρονολογήθηκαν μέσω των συνευρημάτων τους (κυρίως νομισμάτων) στα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ.

Το πιο σημαντικό ανάμεσα τους αποτελεί αντικείμενο (**M151**), που χαρακτηρίζεται από τον ανασκαφέα ως χάλκινο ξίφος στον τύπο της μάχαιρας, το οποίο βρέθηκε ελαφρώς λυγισμένο πιθανώς επί σκοπού, στο πλαίσιο τελετουργικής καταστροφής. Στην αρχική του μορφή είχε μήκος -συμπεριλαμβανομένης της λαβής- τουλάχιστον 56 εκ., ενώ το πλάτος του έφτανε τα 7,9 εκ. Στην επιφάνειά του φέρει μάλιστα το γράμμα *H*, πιθανώς αρχή της λέξης *Ιερόν*.[436] Το έμβολο καταλάμβανε όλη την επιφάνεια της λαβής, η οποία θα προσηλωνόταν σε αυτό μέσω τεσσάρων αμφικέφαλων ηλίσκων, οι οποίοι διατηρούνται επί του εμβόλου, ενώ ακόμα ένας ηλίσκος θα υπήρχε στην αρχή της λεπίδας, όπως φαίνεται από την οπή ήλωσης που έχει παραμείνει. Το έμβολο είναι ίσου πάχους με την υπόλοιπη λεπίδα, 0,4 εκ., ενώ η λαβή θα έφτανε σε πάχος τα 2,3 εκ., όπως υποδηλώνεται από το μήκος των αμφικέφαλων ηλίσκων. Στο σχέδιο διακρίνεται ανάμεσα στην οπή ήλωσης και τον πρώτο εκ των ηλίσκων προεξοχή, πάχους 1,2 εκ., αλλά δεν είναι σαφές εάν πρόκειται για διαμόρφωση της λεπίδας που συνέβαλε κάπως στη στερέωση της λαβής ή εάν αποτελεί ξεχωριστό έλασμα.

Η ερμηνεία του αντικειμένου ως ξίφους/πολεμικής μάχαιρας είναι πιθανή, αλλά όχι βέβαιη, παρά το μεγάλο του μέγεθος. Γενικά στις μεγαλύτερες λεπίδες, άνω των 50 εκ., προσδίδεται πολεμική χρήση,[437] ωστόσο από μόνο του το μήκος δεν μπορεί να αποτελέσει παράγοντα διαχωρισμού μαχαιριού-ξίφους, αλλά μόνο σε συνδυασμό με άλλα στοιχεία, όπως το σημείο εύρεσης και τα χαρακτηριστικά της λεπίδας.[438] Τα συνευρήματα δεν μπορούν να συμβάλουν στην ερμηνεία του, καθώς αποτελούνται τόσο από όπλα (και εξαρτήματα ιπποσκευής) όσο και από τελετουργικά σκεύη, ενώ το λύγισμα,[439] ως «τελετουργική θανάτωση» του αντικειμένου, μαρτυρείται τόσο σε ξίφη όσο και σε μαχαίρια. Το υλικό όμως κατασκευής του αντικειμένου -ο χαλκός, που είναι πολύ μαλακότερος του σιδήρου- θα το καθιστούσε ένα ιδιαίτερα ανίσχυρο όπλο, ειδικά από τη στιγμή που θα επρόκειτο για μονόκοπο ξίφος, χρήση του οποίου είναι τα πλήγματα

[435] Μυλωνόπουλος 2014α, 32-33 · 2015, 31.
[436] Μυλωνόπουλος 2014α, 33 · 2014β, 177-178.
[437] Gordon 1953, 67.
[438] Parnell 2013α, 10.
[439] Μυλωνόπουλος 2014β, 177.

κοπής και όχι διάτρησης.[440] Το ίδιο ισχύει για το -σχετικά με το μήκος του- μικρό πάχος του αντικειμένου. Λόγω των παραπάνω, εάν ήταν όπλο, τότε θα ήταν εξαρχής κατασκευασμένο ως αναθηματικό και μη προορισμένο για πραγματική χρήση σε μάχη.

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά θα δυσχαίρεναν τη χρήση του στη μάχη, ωστόσο δεν θα εμπόδιζαν εντελώς τη χρήση του για σφαγή ζώων ή τεμαχισμό κρέατος (καθώς στις περιπτώσεις αυτές δεν υπάρχει το εμπόδιο των πανοπλιών και η σύγκρουση με άλλα όπλα). Πιθανότερη είναι η ταύτισή του με αναθηματικό μαχαίρι μεγάλου μεγέθους, του οποίου όμως η αφιέρωση θα παρέπεμπε άμεσα στο τελετουργικό της θυσίας και όχι σε πολεμικές δραστηριότητες. Στην αρχική του μορφή το αντικείμενο, θα είχε απόληξη σε σχήμα L, όπως τα μαχαίρια του τύπου IIv.[441] Ο τύπος αυτός μαχαιριών, όπως φαίνεται τόσο από τα σωζόμενα παραδείγματα όσο και από την εικονογραφία[442] σχετίζεται συνήθως με την τελετουργία της θυσίας.

3.1.4. Φωκίδα

3.1.4.1. Άβαι (Καλαπόδι)

Λατρευόμενη θεότητα:	Απόλλων.
Μαχαίρια:	260+ σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	τέφρα.
Χρονολόγηση:	πρωτογεωμετρική-ύστερη κλασική περίοδος.

(πίνακες σχεδίων μαχαιριών 18-29, κάτοψη 11)

Το ιερό στο Καλαπόδι αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους λατρευτικούς χώρους που ανασκάπτονται τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα. Είχε ήδη εντοπισθεί στα τέλη του 17ου αιώνα από τον περιηγητή G. Wheler, αλλά οι πρώτες συστηματικές ανασκαφές διενεργήθηκαν το διάστημα 1973-1982 από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, υπό τη διεύθυνση του R. Felsch, συνεχίσθηκαν στην περίοδο 2004-2013 υπό τη διεύθυνση του W. D. Niemeier, ενώ από το 2014 οι έρευνες συνεχίζονται υπό την K. Sporn. Το ιερό είχε αρχικά ταυτισθεί με το ιερό της Αρτέμιδος Ελαφηβόλου της Υαμπόλεως, ενώ οι νεότερες ανασκαφές έδειξαν πως η θέση ταυτίζεται με το ιερό του Απόλλωνος στις Άβας,[443] ένα από τα σημαντικότερα ιερά-μαντεία της αρχαϊκής

[440] Σχετικά με την «αδυναμία» των χάλκινων ξιφών βλ. Snodgrass 2003, 60 και σχετικά με τη χρήση μονόκοπων ξιφών Snodgrass 2003, 168-169.
[441] Δεν είναι απόλυτα σαφές σε όλα τα σχέδια, λόγω της κεκαμένης κεραίας που βρίσκεται στον μακρό άξονα, βλ. το σχέδιο κατά τομή.
[442] Βλ. παρακάτω σελ. 449.
[443] Παραδίδονται επίσης ως Ἄβες, Ἄβα, και Ἀβαί.

περιόδου.[444] Η λατρεία στο ιερό των Αβών ανάγεται στους μυκηναϊκούς χρόνους και παρουσιάζει μακραίωνη, τεκμηριωμένη αρχαιολογικά, συνέχεια ως και τους ρωμαϊκούς.

Οι έρευνες έχουν αποκαλύψει το κέντρο του ιερού, το οποίο καταλάμβαναν δύο ναοί, «ο βόρειος ναός» και ο «νότιος ναός» καθώς και τα προδρομικά τους κτήρια. Τον παλαιότερο γνωστό ναό («νότιος ναός»), που χρονολογείται στις αρχές του 8ου αιώνα π.Χ., διαδέχθηκε ναός του 7ου, μετά την καταστροφή του οποίου περί το 580 π.Χ. από σεισμό, διαμορφώθηκε στα ερείπιά του μία προσωρινή ανοιχτή κατασκευή, που λειτούργησε μέχρι περίπου το 560 π.Χ., οπότε και ανοικοδομήθηκε ο τελευταίος ναός στον νότο, που με τη σειρά του καταστράφηκε από τους Πέρσες το 480 π.Χ. Στο βόρειο μέρος του ιερού υπήρχε στους γεωμετρικούς χρόνους βωμός-εστία. Στο σημείο αυτό οικοδομήθηκε λίγο αργότερα ο «βόρειος ναός», ο οποίος καταστράφηκε το 347 π.Χ. από τους Θηβαίους και ανοικοδομήθηκε το 2ο αιώνα μ.Χ. από τον Αδριανό.[445]

Τα μαχαίρια από το εν λόγω ιερό αποτελούν σημαντικότατα ευρήματα, καθώς εντοπίσθηκαν σε αρκετές περιπτώσεις σε κλειστά ανασκαφικά στρώματα, οπότε υπάρχει δυνατότητα τόσο ερμηνείας όσο και χρονολόγησής τους.[446] Το υλικό βρίσκεται υπό μελέτη και δεν έχει ακόμα δημοσιευτεί συνολικά, εκτός από εννέα μαχαίρια μεγάλου μεγέθους που δημοσιεύθηκαν μαζί με τα όπλα από το ιερό,[447] ενώ για τα μικρότερα, που αποτελούν και την πλειονότητα, υπάρχουν μεμονωμένες μόνο αναφορές. Έχουν εντοπισθεί πάνω από 260 σιδερένια μαχαίρια, τα πρωιμότερα από τα οποία χρονολογούνται στους πρωτογεωμετρικούς χρόνους.[448] Πολλά από αυτά εντοπίσθηκαν στο γεωμετρικό στρώμα τέφρας εντός του «νότιου ναού», ανάμεσα σε μεγάλη συγκέντρωση καμένων οστών, μαζί με χάλκινες περόνες, πόρπες, χάντρες, δακτυλίδια, ενώτια, σιδερένια ξίφη, αιχμές δοράτων και οβελούς.[449] Ακόμη εντοπίσθηκαν σε στρώμα που χρονολογείται αμέσως μετά την εγκατάλειψη της προσωρινής ανοιχτής κατασκευής και πριν την ανοικοδόμηση του «νέου νότιου ναού» (β΄ τέταρτο 6ου αιώνα π.Χ.) μαζί με κρίκους, πόρπες, ασπίδες, αιχμές δοράτων και οβελούς. Οι τελευταίοι, μαζί με τα μαχαίρια, ερμηνεύονται πειστικά

[444] Sporn 2014, 56.
[445] Niemeier 2008, 304-305.
[446] Niemeier 2010, 107.
[447] Schmitt 2007, 510-511, 551.
[448] Felsch 2001, 195.
[449] Klebinder-Gauß 2015, 193.

ως αναθήματα σε ανάμνηση των τελετουργικών γευμάτων. Μαζί με τα παραπάνω βρέθηκε και ένα δρεπάνι.[450]

Εννέα μαχαίρια ξεχωρίζουν για το μεγάλο μέγεθός τους (μήκους περ. 35-45 εκ., ενώ τα μικρότερα μαχαίρια από το ιερό σπάνια ξεπερνούν τα 25 εκ.). Το **M152** είναι το μόνο που διατηρείται ακέραιο. Βρέθηκε σε επίχωση του 6ου αιώνα π.Χ., είναι μήκους 38,8 εκ., πλάτους 3,6 εκ. και αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα παραδείγματα του τύπου Ι. Συγκεκριμένα ανήκει στην παραλλαγή, όπου το μέγιστο πλάτος της λεπίδας διαμορφώνεται κοντά στην αιχμή (Iii). Οι ανασκαφείς σημειώνουν ότι δεν υπάρχουν παράλληλα στο μέγεθός του. Πράγματι ο τύπος Ι περιλαμβάνει κυρίως μαχαίρια μικρού και μεσαίου μεγέθους, ωστόσο υπάρχουν εξαιρέσεις.[451] Εκτός του παρόντος, ίδιου τύπου και μεγέθους μαχαίρι αποτελεί και το **M153,** το οποίο βρέθηκε σε απόθεση του πρώτου κλασικού ναού. Είναι θραυσμένο στα άκρα και σώζεται σε μ.σ.μ. 30,5 εκ. Το πλάτος της λεπίδας είναι 3,65 εκ. και αυξάνεται ελαφρώς προς διαμόρφωση της πτέρνας πριν το έμβολο.

Το **M154** εντοπίσθηκε σε στρώμα που χρονολογείται στην ύστερη γεωμετρική- πρώιμη αρχαϊκή περίοδο. Είναι θραυσμένο σε μικρό σχετικά βαθμό κοντά στην αιχμή και διατηρείται σε μ.σ.μ. 25,7 εκ. Η λεπίδα έχει σχεδόν ευθύγραμμη ράχη, ελαφρώς κοιλόκυρτη κόψη και σε συνέχειά της βρίσκεται το ορθογώνιο παραλληλόγραμμο έμβολο που καταλάμβανε όλη την περιοχή της λαβής, στην οποία στερεωνόταν μέσω τριών αμφικέφαλων ηλίσκων, διατεταγμένων στο μέσον του οριζοντίου άξονα της λεπίδας.[452] Το έμβολο είναι μικρότερου πλάτους (3,1 εκ.) από την λεπίδα (3,9 εκ.), όμως στην απόληξη το πλάτος αυξάνεται σε 3,75 εκ., ώστε να εξασφαλιστεί καλύτερο κράτημα της λαβής. Ο τύπος αυτός απόληξης της λαβής (iv) είναι γνωστός από την εικονογραφία,[453] ενώ ακόμα και σήμερα είναι διαδεδομένος στις λαβές των μαχαιριών.

Το **M155** βρέθηκε σε επίχωση του δεύτερου κλασικού ναού και είναι θραυσμένο σε σχετικά μεγάλο βαθμό κοντά στην αιχμή και μικρό στην απόληξη του εμβόλου. Έτσι διατηρείται σε μ.σ.μ. 22,8 εκ., ενώ το πλάτος της λεπίδας που φτάνει τα 5,3 εκ., δείχνει ότι θα ήταν από τα μεγαλύτερα μαχαίρια του ιερού. Το ορθογώνιο παραλληλόγραμμο έμβολο, ελαφρώς μικρότερου

[450] Niemeier 2013, 39.
[451] Το **M54** και το **M81** από την Πάρνηθα, το **M249** από την Ολυμπία καθώς και ένας σημαντικός αριθμός μαχαιριών από τη Φίλια (**M411-M416**, **M488**).
[452] Στο σχέδιο της δημοσίευσης σημειώνεται μόνο ο ένας.
[453] Βλ. παρακάτω σελ. 515.

πλάτους από τη λεπίδα, προσηλωνόταν στη λαβή μέσω τεσσάρων αμφικέφαλων ηλίσκων.[454] Το μαχαίρι αυτό έχει επίσης «ενισχυμένη» ράχη, δηλαδή το πάχος είναι σημαντικά μεγαλύτερο στη ράχη (0,6 εκ.), ενώ αμέσως μειώνεται απότομα στα 0,3 εκ., συνεπώς η τομή του μαχαιριού διαφέρει ελαφρώς από το συνηθισμένο τριγωνικό ή σφηνοειδές σχήμα (a).

Το **M156** αποτελεί το μεγαλύτερο σωζόμενο τμήμα μαχαιριού από το Καλαπόδι, καθώς διατηρείται σε μ.σ.μ. 42,8 εκ., ενώ το αρχικό του μήκος δεν θα ξεπερνούσε τα 46 εκ., εφόσον είναι μόνο ελαφρώς θραυσμένο στα άκρα. Βρέθηκε σε στρώμα της ύστερης κλασικής-ελληνιστικής περιόδου και ανήκει στον τύπο IIv, με την απόληξη σχήματος L. Το έμβολό του είναι ελαφρώς μικρότερου πλάτους (3,5 εκ.) από αυτό της λεπίδας (4,25 εκ.), αν και η έντονη διάβρωση του σιδήρου φαίνεται να έχει επηρεάσει το σχήμα. Μέσω της ακτινογράφησης του αντικειμένου, έγιναν ορατοί τρεις αμφικέφαλοι ηλίσκοι, μέσω των οποίων στερεωνόταν η λεπίδα στη λαβή.[455]

Τα υπόλοιπα τέσσερα τμήματα μεγάλων μαχαιριών (**M157-M160**) δεν σώζονται αρκετά καλά για να καταταχθούν τυπολογικά, ούτε παρέχουν χρονολογικές πληροφορίες, καθώς βρέθηκαν σε στρώματα που χρονολογούνται μέχρι τους κλασικούς χρόνους. Ο H. Schmitt σημειώνει για τα μεγάλα αυτά μαχαίρια ότι θα μπορούσαν να αποτελούν μονόκοπα ξίφη, συνεπώς όπλα και όχι αντικείμενα σχετικά με τη λατρεία.[456] Ωστόσο, η χρήση στις θυσίες μεγάλου μεγέθους μαχαιριών για τη σφαγή μεγάλων θυμάτων και κυρίως για τον τεμαχισμό του κρέατος, ακριβώς σαν και αυτά που βρέθηκαν, θα ήταν απαραίτητα. Συνεπώς, η ερμηνεία τους ως τελετουργικών εργαλείων, δεν μπορεί να αποκλειστεί, ειδικά αφού τα ανασκαφικά πλαίσια στα οποία βρέθηκαν επιτρέπουν την παραπάνω ερμηνεία, καθώς δεν βρέθηκαν αποκλειστικά μαζί με όπλα.

Σχετικά με τα μικρότερου μεγέθους μαχαίρια πολύ λίγα στοιχεία είναι γνωστά. Σημειώνεται ότι δεν βρέθηκαν λυγισμένα, με εξαίρεση να αποτελεί ένα μόνο μαχαίρι μικρού μεγέθους που βρέθηκε μαζί με λυγισμένο ξίφος και δόρυ, συνεπώς πρέπει να θεωρηθεί όπλο, λόγω της ανασκαφικής του συνάφειας. Για τα περισσότερα όμως μικρότερα μαχαίρια οι ανασκαφείς καταλήγουν ότι χρησιμοποιούνταν στα ιερά γεύματα και μετά αφιερώνονταν και αφήνονταν στο ιερό. [457] Το παραπάνω συμπέρασμα είναι πειστικό καθώς ο εντοπισμός τους, σε μεγάλο αριθμό, σε στρώμα τέφρας με οστά και αντικείμενα κατάλληλα για προετοιμασία και τέλεση γεύματος

[454] Στο σχέδιο της δημοσίευσης σημειώνονται οι δύο.
[455] Δεν αποδίδονται στο σχέδιο, ούτε μπορεί να υπολογιστεί η θέση τους για να αποκατασταθούν.
[456] Schmitt 2007, 509-512.
[457] Felsch 2001, 195.

(οβελούς, κρεάγρες, πελέκεις κ.ά.) δεν αφήνει πολλά περιθώρια ερμηνείας, όσον αφορά στους γεωμετρικούς και τους αρχαϊκούς χρόνους, για τους οποίους δηλώνεται το ανασκαφικό πλαίσιο. Στην κλασική και ελληνιστική εποχή δεν είναι σαφής η συνέχιση της πρακτικής ανάθεσης των μαχαιριών μετά την τέλεση των γευμάτων, τουλάχιστον δεν φαίνεται από τα μέχρι στιγμής δημοσιευμένα στοιχεία. Σχετικά με τα μεγαλύτερα μαχαίρια, από τη στιγμή που δεν βρέθηκαν σε άμεση συνάφεια με άλλα όπλα, θα μπορούσαν κάλλιστα να είχαν χρησιμεύσει στη σφαγή και τον τεμαχισμό μεγαλύτερων ζώων, για τα οποία μάλιστα θα ήταν σαφώς καταλληλότερα από τα μικρού μεγέθους μαχαίρια.

3.1.4.2. Κωρύκειο Άντρο

Λατρευόμενη θεότητα:	Παν και Νύμφες.
Μαχαίρια:	1+ σιδερένιο μαχαίρι.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	σπήλαιο.
Χρονολόγηση:	7ος-3ος αιώνας π.Χ.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 20)

Στη νοτιοδυτική πλευρά του Παρνασσού, σε υψόμετρο 1.360 μ., ανασκάφηκε, το διάστημα 1969-1971, από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή υπό τη διεύθυνση του P. Amandry, σπήλαιο, στο οποίο κατά τους ιστορικούς χρόνους λατρευόταν ο Παν και οι Νύμφες,[458] όπως μαρτυρείται από αρκετές λίθινες αναθηματικές επιγραφές[459] αλλά και επιγραφές χαραγμένες σε αγγεία.[460] Το σπήλαιο είχε λατρευτική χρήση ήδη από τους μυκηναϊκούς χρόνους, τα ευρήματα όμως δείχνουν ότι ίσως υπήρξε διακοπή στη λατρεία, η οποία επανεκκίνησε τον 7ο αιώνα π.Χ., διαρκώντας μέχρι και τον 3ο αιώνα π.Χ., περίοδο κατά την οποία το ιερό είχε και μαντικό χαρακτήρα.

Βρέθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής, κυρίως κορινθιακών (μεγάλος αριθμός αρυβάλλων) και αττικών αγγείων, πολλά από τα οποία ήταν ενεπίγραφα, πλήθος ειδωλίων, αγαλματίδια, πήλινοι πίνακες, γυάλινα σκεύη, κοσμήματα, ανάμεσα στα οποία πολλά σιδερένια δακτυλίδια και εργαλεία. Ξεχωρίζουν οι άνω των 15.000 αστράγαλοι, ορισμένοι εκ των οποίων ήταν διάτρητοι, ενεπίγραφοι ή έφεραν χρώμα.

Μεταξύ των ευρημάτων εντοπίσθηκαν και τρεις σιδερένιες λεπίδες, η μία εκ των οποίων ανήκει ασφαλώς σε μαχαίρι (**M161**). Πρόκειται για λεπίδα με σχεδόν ευθύγραμμη ράχη και

[458] Amandry 1984, 395.
[459] Empereur 1984, 341-345.
[460] Jacquemin 1984, 149-152.

σφηνοειδές έμβολο (τύπος Ι), η οποία είναι ελαφρώς θραυσμένη κοντά στην αιχμή και διατηρείται σε μ.σ.μ. 9,8 εκ.[461]

3.1.4.3. Έρωχος (Πολύδροσο)

Λατρευόμενη θεότητα:	Δήμητρα και Κόρη.
Μαχαίρια:	3+ σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	;
Χρονολόγηση:	τέλη 7ου-μέσα 2ου αιώνα π.Χ.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 20)

Στη θέση Σουβάλα (σήμερα Πολύδροσο), στους πρόποδες της Μεγάλης Ράχης, πρόβουνου του Παρνασσού αποκαλύφθηκε ιερό της Δήμητρας από τις ανασκαφές του Χρ. Καρούζου το 1928 και το 1934, τα αποτελέσματα των οποίων παρέμειναν όμως αδημοσίευτα, με εξαίρεση μία αναφορά στο *BCH*.[462] Η τοποθεσία του ιερού βρίσκεται εκτός των τειχών της Φωκικής πόλης Έρωχος και η λειτουργία του χρονολογείται από τα ευρήματα ανάμεσα στα τέλη του 7ου και τα μέσα του 2ου αιώνα π.Χ. Η θεότητα ταυτίστηκε από -χαμένη σήμερα- επιγραφή σε χάλκινο αγγείο του τέλους του 3ου με αρχές του 2ου αιώνα π.Χ.[463] Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε, ούτε αποκαλύφθηκε κάποιο κτήριο σε όλη του την έκταση. Από κάτοψη που εκπονήθηκε από τον Ι. Τραυλό φαίνεται πως κτίσμα (ίσως Π-σχημη στοά με δωμάτια) περιέβαλε το σύνολο ή μέρος του ιερού, στο κέντρο του οποίου υπήρχε άλλο κτήριο, ίσως ναός.[464] Από το 1990 πραγματοποιούνται καθαρισμοί του χώρου από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, υπό τη διεύθυνση του Φ. Ντάσιου.[465]

Τα ευρήματα δημοσιεύθηκαν αρκετά χρόνια μετά το πέρας της ανασκαφής από τον Β. Πετράκο, δεν είναι ωστόσο γνωστή η ακριβής θέση εύρεσής τους. Ανάμεσα σε αυτά συγκαταλλέγονται και τουλάχιστον τρία τμήματα μαχαιριών (**M162**-**M164**), τα οποία διατηρούν μέρος της λεπίδας, σε μία περίπτωση με την αιχμή, χωρίς όμως να επιτρέπουν την τυπολογική κατάταξή τους.[466] Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής συγκαταλέγονται ειδώλια, κυρίως ζώων και γυναικείων μορφών αλλά και παιδιών, Πανός και προσωπεία, καθώς και πήλινη αγνύθα. Ακόμα βρέθηκε μεγάλος αριθμός μεταλλικών αντικειμένων: τέσσερις χάλκινες φιάλες, πολλά

[461] Rolley 1984, 279.
[462] BCH 1928, 484.
[463] Ντάσιος 2015, 949, 950, 954: *Μνα[σ]ίκ[λεια] Δάμ[ατρι] κ[αὶ Κόρα]ι.*
[464] Πετράκος 1972, 386, σχ. 11.
[465] Ντάσιος 1995. Ντάσιος 2001-2004.
[466] Ντάσιος 2015, 958, εικ. 8. Τα τμήματα αυτά εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Άμφισσας.

τμήματα χάλκινων αγγείων, μεγάλος αριθμός κρίκων, ασπιδίσκες, μεγάλος αριθμός κοσμημάτων (σιδερένιων και αργυρών), χάλκινα ανθρωπόμορφα ειδώλια και τμήματα αγαλματιδίων.[467] Επιπλέον εντοπίσθηκαν αιχμές δοράτων και λύχνοι.[468] Η απουσία ανασκαφικών στοιχείων δεν επιτρέπει την ερμηνεία της χρήσης των μαχαιριών στο ιερό αυτό, ωστόσο αξίζει να σημειωθεί η συνάφειά τους με πλήθος άλλων μεταλλικών αντικειμένων.

3.1.5. Φθιώτιδα

3.1.5.1. Οίτη

Λατρευόμενη θεότητα:	Ηρακλής.
Μαχαίρια:	μεγάλος αριθμός σιδερένιων μαχαιριών.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	τέφρα.
Χρονολόγηση:	γεωμετρική-ρωμαϊκή περίοδος.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 20, κάτοψη 12)

Το ιερό του Ηρακλή, που ιδρύθηκε σε «ανάμνηση» της μυθολογικής πυράς του στις δυτικές κλιτύες της Οίτης, σε υψόμετρο 1.800 μ., ανασκάφηκε για πρώτη φορά από τον Ν. Παπαδάκι το 1919-1923, ενώ οι ανασκαφές συνεχίσθηκαν από τον Π. Πάντο το 1988-1992, οπότε και επικεντρώθηκαν στα κατάλοιπα της κυρίως πυράς.[469] Η ταύτιση του ιερού με το αναφερόμενο από τις γραμματειακές πηγές είναι ασφαλής και έγινε μέσω επιγραφών σε τμήματα αγγείων, σφραγίδων σε κεράμους καθώς και πλήθους αγαλματίων που εικονίζουν τον ήρωα. Η λατρεία, η οποία συνεχίσθηκε μέχρι και τους ρωμαϊκούς χρόνους, ανάγεται τουλάχιστον στους αρχαϊκούς χρόνους, ενώ δεν είναι απίθανο η αφετηρία της να τοποθετείται ακόμα νωρίτερα, στους γεωμετρικούς.[470]

Το ιερό διέθετε πώρινο περίβολο, ο οποίος περιέβαλε δωρικό ναό, κτήριο που ερμηνεύεται ως *ἱεροθυτείο*, στοά, βωμό μεγάλων διαστάσεων (6 × 14 μ.) και πυρά ακόμα μεγαλύτερων (25 × 30 μ.), μεγάλου πάχους (30-80 εκ.). Εντός της πυράς αναφέρεται πως βρέθηκαν, μεταξύ άλλων, δεκάδες μαχαιριών, διαφόρων μεγεθών, τα οποία ο Ν. Παπαδάκις χαρακτηρίζει ως ιεροθυτικά, σημειώνοντας ότι θα αφιερώνονταν μετά τις επιτόπιες σφαγές,[471] ερμηνεία που ακολουθεί και ο Π. Πάντος. Ορισμένα από τα μαχαίρια που βρέθηκαν στις νεότερες ανασκαφές, εντοπίσθηκαν

[467] Πετράκος 1972, 387-388.
[468] Ντάσιος 2015, 951, 953.
[469] Πάντος 2016, 361.
[470] Παπαδάκις 1919, 25-26, 31. Πετράκος 1972, 361-363.
[471] Παπαδάκις 1919, 25-26

απευθείας πάνω στο καμένο στερεό έδαφος.[472] Η θέση εντοπισμού τους (και) στο κατώτατο μέρος της πυράς -παρά την όποια αναμόχλευση των χωμάτων, καθώς πρόκειται για μεγάλα αντικείμενα και επί του στερεού εδάφους και όχι απλώς στα κατώτατα επίπεδα της τέφρας- συνηγορεί υπέρ της χρονολόγησης των πρωιμότερων μαχαιριών στην πρώτη φάση λειτουργίας της πυράς, συνεπώς και του ιερού, στους αρχαϊκούς ή και τους γεωμετρικούς χρόνους.

Από τα μαχαίρια του ιερού είναι γνωστή η μορφή ενός (**M165**).[473] Πρόκειται για μαχαίρι μεγάλου μεγέθους, που σώζεται σχεδόν ακέραιο σε μ.σ.μ. 29,15 εκ. Η λεπίδα έχει ευθύγραμμη ράχη και κοιλόκυρτη κόψη, με το μέγιστο πλάτος (3,6 εκ.) να σημειώνεται κοντά στην αιχμή. Ανάμεσα στη λεπίδα και το έμβολο υπήρχε έλασμα, που πιθανώς συνέβαλε στο να συγκρατηθεί η λαβή. Το έμβολο είναι ορθογώνιο παραλληλόγραμμο, σχεδόν ίσου πλάτους με τη λεπίδα και φαίνεται να καταλάμβανε όλη την περιοχή της λαβής, στην οποία στερεωνόταν μέσω αμφικέφαλων ηλίσκων, εκ των οποίων σώζονται τρεις, αλλά θα ήταν τουλάχιστον πέντε. Αν το απότμημα που εικονίζεται στην ίδια εικόνα ανήκει στο ίδιο μαχαίρι, τότε από το μήκος του ηλίσκου, προκύπτει ότι το πάχος της λαβής του μαχαιριού θα ήταν 2,2 εκ.

Μαζί με τα μαχαίρια, στην πυρά βρέθηκε κάποια ποσότητα κεραμικής και πλήθος καμένων οστών, ειδωλίων και μεταλλικών αντικειμένων. Σιδερένια: δρεπάνια, αιχμές δοράτων και βελών, ξίφος, αξίνες, πελέκεις (ορισμένοι εκ των οποίων διπλοί), οβελοί, ρόπαλο, αλυσίδες. Χάλκινα: τμήματα αγαλμάτων, αρύταινα, φιάλη, λαβή καδίσκου, ελάσματα που ερμηνεύονται ως επενδύσεις κιστών και ιππάριο γεωμετρικών χρόνων. Ακόμη βρέθηκαν ράβδοι από τρίποδες, λεοντοπόδαρα, μολύβδινες κάλπες, κοσμήματα (δακτύλιοι και πόρπες, τόσο από σίδηρο όσο και από χαλκό). Τα υστερότερα εξ αυτών χρονολογούνται στον 3ο αιώνα π.Χ. Πολλά από τα παραπάνω αντικείμενα είχαν λιώσει από τις υψηλές θερμοκρασίες, ενώ βρέθηκε και μεγάλος αριθμός μεταλλικών αντικειμένων που είχαν μετατραπεί σε άμορφες μάζες. Το παραπάνω επιβεβαιώνει ότι ρίπτονταν στην πυρά.[474] Τέλος, εντοπίσθηκε μεγάλος αριθμός νομισμάτων, τα οποία ενδεχομένως να αποτελούσαν προσφορές. Εννέα από αυτά είναι από την Οίτη και αξιοσημείωτο είναι η ότι ένα μαχαίρι που εικονίζεται σε αυτά. Λόγω της εικονογραφία τους έχουν συσχετισθεί με τις

[472] Πάντος 2018, 312.
[473] Πάντος 2018, 312, εικ. 1.
[474] Παπαδάκις 1919, 30-33. Πετράκος 1972, 363-368.

τελούμενες στο ιερό θυσίες, [475] ωστόσο φαίνεται εξίσου ή και περισσότερο πιθανό να αποτελούν στην προκειμένη περίπτωση πολεμικά ή κυνηγετικά σύμβολα.[476]

Ανάμεσα στα ευρήματα της ανασκαφής είναι πολλά, τα οποία σχετίζονται με τη λατρεία. Οι οβελοί, πιθανώς οι πελέκεις και οι αλυσίδες μπορούν να συνδεθούν με τη θυσία των ζώων, η οποία τεκμηριώνεται ασφαλώς από το πλήθος καμένων οστών που βρέθηκε μαζί τους. Από τα συνευρήματα αυτά φαίνεται να επιβεβαιώνεται η ερμηνεία του Ν. Παπαδάκι, ότι τα μαχαίρια χρησιμοποιούνταν στις θυσίες ή και τα γεύματα που τις ακολουθούσαν και στη συνέχεια ρίπτονταν στη φωτιά ως αναθήματα. Για μαχαίρια που βρέθηκαν στο κατώτατο μέρος της πυράς θα μπορούσε ίσως να υποτεθεί ότι είχαν χρήση στη θυσία και ότι είχαν απορριφθεί εκεί πριν το άναμμα της φωτιάς, αν και η εξ ορισμού αναμοχλευμένη φύση των στρωμάτων τέφρας δεν ευνοεί την παραπάνω υπόθεση.

3.5.1.2. Δαφνούς

Λατρευόμενη θεότητα:	Ασκληπιός.
Μαχαίρια:	σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	βόθρος.
Χρονολόγηση:	6ος-1ος αιώνας π.Χ.

(κάτοψη 13)

Το ιερό του Ασκληπιού στον Δαφνούντα αποκάλυψαν στη θέση «Ισιώματα» οι ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, υπό τη διεύθυνση της Μ. Φ. Παπακωνσταντίνου το 2005, οι οποίες ολοκληρώθηκαν το 2007. Η λατρεία διήρκεσε από τα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ. έως και την καταστροφή της πόλης του Δαφνούντος από τον Σύλλα, το 87/6 π.Χ. Το όνομα της λατρευόμενης θεότητας προκύπτει από ενεπίγραφα όστρακα. Το ιερό αποτελείτο από δύο συνεχόμενα κτήρια, βορειοανατολικά των οποίων υπήρχαν ο βωμός καθώς και υπαίθριοι λατρευτικοί χώροι, όπου εντοπίσθηκαν εσχάρα, ευμεγέθης βόθρος, λάκκοι θυσιών και λουτρό. Ανάμεσα στο κτηριακό συγκρότημα και το λουτρό ανασκάφηκε χώρος απόρριψης των κατάλοιπων των θυσιών. Στους ελληνιστικούς χρόνους προστέθηκε στο πρώτο από ανατολικά κτήριο («κτήριο Α»), πρόσκτισμα εν παραστάσι με σηκό και πρόδομο, το οποίο και ταυτίστηκε με τον ναό του Ασκληπιού. [477]

[475] Πάντος 2018, 316-317.
[476] Βλ. παρακάτω σελ. 494.
[477] Παπακωνσταντίνου 2012, 1236-1239.

Σιδερένια μαχαίρια μικρού μεγέθους βρέθηκαν εντός του βόθρου, σε επίχωση με ίχνη καύσης μαζί με κεραμική, ενεπίγραφα όστρακα, οστά ζώων, όστρεα, τμήματα ειδωλίων φιδιών και άλλα μεταλλικά αντικείμενα, ανάμεσα στα οποία σιδερένιοι ήλοι, σιδερένια στελέχη, ιατρικά εργαλεία, κρίκοι, χάλκινο ψέλιο και χάλκινα ελάσματα.[478] Είναι επίσης πιθανό μαχαίρια να εντοπίσθηκαν και στον βωμό καθώς και στον χώρο απόρριψης τελετουργικών καταλοίπων.[479] Οι παραπάνω ανασκαφικές συνάφειες των μαχαιριών δείχνουν ότι αυτά θα μπορούσαν τόσο να έχουν χρησιμοποιηθεί σε θυσίες και γεύματα όσο και να έχουν αποτελέσει αναθήματα.

3.1.5.3. Μελιταία[480]

Λατρευόμενη θεότητα:	Εννοδία.
Μαχαίρια:	10+ σιδερένια μαχαίρια, 1 δρεπάνι.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	εσωτερικό ναού.
Χρονολόγηση:	ελληνιστική περίοδος.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 20)

Το ιερό της Εννοδίας αποκαλύφθηκε το 1993 από τις σωστικές ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Ήταν διαμορφωμένο πάνω σε μικρό άνδηρο, σε υψόμετρο 540 μ., σε κοντινή απόσταση έξω από το τείχος της αρχαίας πόλης της Μελιταίας. Αποκαλύφθηκε δίχωρο επίμηκες οικοδόμημα, το οποίο ταυτίστηκε με ναό, ενώ η ταυτότητα της λατρευόμενης θεότητας έγινε γνωστή από ενεπίγραφο βάθρο αγάλματος. Το ιερό φαίνεται πως λειτούργησε από το β΄ μισό του 5ου μέχρι και τα μέσα του 1ου αιώνα π.Χ., με δύο οικοδομικές φάσεις να διακρίνονται (5ος - αρχές 3ου και 3ος - μέσα 1ου αιώνα π.Χ.). Βρέθηκαν τμήματα ειδωλίων, αγνύθες, πηνία, μαρμάρινο αγαλμάτιο, μεγάλος αριθμός λύχνων, θυμιατήρια, δύο δακτυλίδια, σιδερένιο κλειδί[481] και οστά ζώων. Οι επιχώσεις στα κατώτερα σημεία τους παρουσίαζαν ίχνη καύσης, τα οποία ερμηνεύθηκαν ως μάρτυρες καταστροφής του ιερού από πυρκαγιά.

Στο ιερό βρέθηκαν τμήματα από τουλάχιστον οκτώ σιδερένια μαχαίρια,[482] ενώ αναφέρεται ότι εντοπίσθηκαν ακόμα κάποια δρεπανόσχημα μαχαίρια και ένα δρεπάνι.[483] Από αυτά εικονίζονται συνολικά επτά. Τα τέσσερα πρώτα (**M166-M169**) διατηρούνται αποσπασματικά, σε

[478] Παπακωνσταντίνου 2012, 1240.
[479] Στους δύο αυτούς χώρους σημειώνεται γενικά πως βρέθηκαν μεταλλικά αντικείμενα.
[480] Το ιερό βρίσκεται σήμερα στα όρια του νομού Φθιώτιδας, ωστόσο στην αρχαιότητα υπαγόταν στη Θεσσαλία.
[481] Αναφέρεται από τον Λ. Σταυρογιάννη (2014, 78) ως οβελός, αλλά φαίνεται από την εικόνα ότι πρόκειται για κλειδί.
[482] Αναφέρονται ως εγχειρίδια.
[483] Σταυρογιάννης 2014, 77-78. Υπάρχουν μικρές αποκλίσεις στις διαστάσεις των εικόνων.

μ.σ.μ. 3-9 εκ. Ουσιαστικά σώζεται μόνο μέρος της λεπίδας τους, από όπου φαίνεται ότι είχαν σχεδόν ευθύγραμμη ράχη και ήταν μικρού-μεσαίου μεγέθους, αφού το πλάτος τους είναι μεταξύ 1-1,5 εκ. Τα **M170** και **M171** διατηρούν και αυτά μόνο μέρος της λεπίδας τους, αλλά σε μεγαλύτερο βαθμό, αφού σώζονται σε μ.σ.μ. 11,2 και 8,9 εκ. αντίστοιχα, ενώ έχουν έντονα καμπύλη ράχη (50º-55º). Αυτά χαρακτηρίζονται ως δρεπανόσχημα, ωστόσο μάλλον θα ήταν ορθότερος ο χαρακτηρισμός τους ως καμπύλων μαχαιριών. Δρεπανόσχημο είναι το **M172**, το οποίου η κλίση της ράχης είναι 95º, το πλάτος της λεπίδας 2,55 εκ. Το αντικείμενο αυτό σώζεται σε μ.σ.μ. 10,7 εκ.

Τα δρεπανόσχημα (καμπύλα) μαχαίρια και το δρεπάνι ερμηνεύονται από τον Λ. Σταυρογιάννη ως αναθήματα, σχετικά με τον γονιμικό χαρακτήρα της θεάς.[484] Η παραπάνω ερμηνεία είναι ταιριαστή με το δρεπάνι, αβέβαιη όμως για τα καμπύλα μαχαίρια, που θα μπορούσαν να έχουν και άλλες χρήσεις, όχι απαραίτητα σχετικές με τη γη. Τα μαχαίρια εντοπίσθηκαν στο εσωτερικό του ναού και σημειώνεται ότι εκτός του τελετουργικού τους χαρακτήρα θα μπορούσαν να έχουν και αναθηματικό, ενώ τα συσχετίζει και με την *εννόδια μάχαιρα*, προτείνοντας ότι θα μπορούσαν να αποτελούν αναθήματα στο πλαίσιο της παράδοσης αυτής.[485] Η εύρεση οστών ζώων και μαγειρικών σκευών υποδηλώνει πράγματι την τέλεση γευμάτων, στα οποία θα μπορούσαν να είχαν χρησιμοποιηθεί, ενώ η θυσία ζώων σε ιερά της Εννοδίας μαρτυρείται και επιγραφικά.[486]

Ωστόσο, ο αριθμός των μαχαιριών είναι πολύ μικρός για να μπορεί να υπάρξει συσχετισμός με τη γραπτή παράδοση της *εἰνοδίης μαχαίρας*. Στην περίπτωση αυτή, θα έπρεπε να έχουν εντοπισθεί μεγάλες ποσότητες μαχαιριών, έτσι ώστε να αποδειχθεί ότι θα επρόκειτο για ένα εκ των προτιμητέων αναθημάτων στη θεά, κάτι που δεν συμβαίνει. Το μόνο κοινό μεταξύ της *μαχαίρας* αυτής και του ιερού είναι το όνομα· καμία άλλη σύνδεση δεν μπορεί να υποστηριχθεί βάσει των αρχαιολογικών δεδομένων. Η εύρεσή τους στο εσωτερικό του ναού δείχνει ότι θα μπορούσαν να αποθηκεύονται εκεί μέχρι να χρησιμοποιηθούν ή πράγματι να αποτελούσαν αναθήματα. Στο εσωτερικό του ναού βρέθηκαν και οστά ζώων, κάτι που υποδηλώνει τη χρήση τους στη λατρεία,

[484] Σταυρογιάννης 2014, 97.
[485] Σταυρογιάννης 2014, 97. Σχετικά με την *ἐννόδια μάχαιραν* αναφέρει ότι την έφεραν μαζί τους οι ταξιδευτές για προστασία από τους ληστές όταν διέσχεζαν μεγάλες αποστάσεις, κάτι που όμως δεν προκύπτει από τις αρχαίες πηγές (βλ. παραπάνω σελ. 54).
[486] Σταυρογιάννης 2014, 97.

είτε στη θυσία είτε στα γεύματα (δεν αναφέρεται βέβαια ακριβώς το ανασκαφικό πλαίσιο, ώστε να είναι βέβαιος ο άμεσος συσχετισμός ή αποσυσχετισμός με τα οστά).

3.1.6. Αιτωλοακαρνανία

3.1.6.1. Θέρμος

Λατρευόμενη θεότητα:	Απόλλων.
Μαχαίρια:	20-50 σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	βωμός και βόθροι θυσιών.
Χρονολόγηση:	8ος-7ος αιώνας π.Χ.

(κάτοψη 14)

Το ιερό του Απόλλωνος Θερμίου, ένα από τα μεγαλύτερα αρχαιολογικά σύνολα της Δυτικής Ελλάδας, βρίσκεται στο κέντρο της Αιτωλίας, βορειοανατολικά της λίμνης Τριχωνίδας, σε υψόμετρο 360 μ. και φυσικά οχυρή θέση.[487] Η ανασκαφή του χώρου από την Αρχαιολογική Εταιρεία ξεκίνησε το 1897, υπό τη διεύθυνση του Γ. Σωτηριάδη και συνεχίσθηκε από τον Κ. Α. Ρωμαίο, ενώ οι ανασκαφές επανεκκίνησαν το 1983, υπό την διεύθυνση του Ι. Παπαποστόλου.[488] Η λατρευόμενη θεότητα ταυτίστηκε μέσω χάλκινης αμφίγραφης ενεπίγραφης στήλης που βρέθηκε στον σηκό του ναού του Απόλλωνος, όπου αναγράφεται ότι έπρεπε να στηθεί *ἐν Θέρμῳ ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ Ἀπόλλωνος*.[489]

Αν και ο χώρος χρησιμοποιείτο ως οικιστικός ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους, το ιερό εγκαθιδρύθηκε στις αρχές του 8ου αιώνα π.Χ., οπότε και χρονολογείται πήλινη εστία και βωμός τέφρας μεγάλων διαστάσεων, που διαμορφώθηκε πάνω στα ερείπια του «Μεγάρου Β».[490] Παράλληλα, νότια και δυτικά του βωμού, ανοίγονταν και ορύγματα/βόθροι θυσιών και αναίμακτων προσφορών.[491] Κατά την υπαίθρια αυτή φάση της λατρείας, που διήρκεσε μέχρι το 620 π.Χ., το τέμενος ορίσθηκε από λίθινες πλάκες, οι οποίες παλαιότερα είχαν αποδοθεί σε περιστύλιο του «Μεγάρου Β».[492] Η περίοδος ακμής του ιερού είναι η υστερογεωμετρική-πρώιμη αρχαϊκή περίοδος, οπότε και παρατηρείται σημαντική αύξηση των μεταλλικών αντικειμένων. Στο δ΄ τέταρτο του 7ου αιώνα π.Χ. οικοδομήθηκε ο δωρικός ναός του Απόλλωνος Θερμίου, στον χώρο

[487] Βικάτου 2015, 6, 10.
[488] Παπαποστόλου 2018, 557.
[489] Βικάτου 2015, 10.
[490] Παπαποστόλου 2008α, 408, 411.
[491] Papapostolou 2010, 13. Papapostolou 2011, 130-132.
[492] Παπαποστόλου 2018, 559.

του προηγούμενου βωμού τέφρας, ενώ λίγο μεταγενέστεροι είναι δύο ακόμα μικρότεροι ναοί, του Απόλλωνος Λυσείου και ναός που αποδίδεται υποθετικά στη λατρεία της Αρτέμιδος(;). Από τον 7ο αιώνα π.Χ. τα ευρήματα γίνονται σπανιότερα.[493] Τον 3ο αιώνα π.Χ. το ιερό μνημειοποιήθηκε και μετατράπηκε και σε πολιτικό κέντρο της Συμπολιτείας, με την οικοδόμηση τριών στοών, βουλευτηρίου και δύο κρηνών. Καταστράφηκε το 218 και το 206 π.Χ. από τη διπλή εισβολή του Φιλίππου Ε΄.

Το πρώτο χρονολογικά μαχαίρι τοποθετείται στην πρώιμη γεωμετρική περίοδο. Χαρακτηρίζεται ως καμπύλο και βρέθηκε εκτός των ορίων του ιερού,[494] ωστόσο δεν είναι απίθανο να συσχετίζεται με τη λατρεία που ασκείτο στο «Μέγαρο Β». Το μεγαλύτερο πλήθος σιδερένιων μαχαιριών στο ιερό φαίνεται πως έχει βρεθεί στα μελανά στρώματα τέφρας και τους βόθρους θυσιών του 8ου αιώνα π.Χ., οι οποίοι, όπως και ο βωμός, ήταν σε χρήση κατά το διάστημα 800-620 π.Χ., δηλαδή την περίοδο ακμής του ιερού.[495] Όπως ισχύει για όλα τα ευρήματα της ανασκαφής, η ακριβής θέση εντοπισμού τους δεν είναι γνωστή, ειδικά στις περιπτώσεις των παλαιών ανασκαφών, όμως θεωρείται σχετικά ασφαλές ότι προέρχονται από τις παραπάνω θέσεις.[496] Η μορφή τους δεν είναι ακόμα γνωστή, παρά μόνο ότι πρόκειται τόσο για ευθύγραμμα όσο και για καμπύλα έως δρεπανοειδή μαχαίρια.[497] Επίσης δεν είναι γνωστό το μέγεθός τους, ωστόσο κάποια εξ αυτών ήταν ασφαλώς μικρού μεγέθους, αφού ένα χαρακτηρίζεται ως μαχαιρίδιο.[498] Γνωστός δεν είναι ούτε ο ακριβής αριθμός τους, ωστόσο φαίνεται να εντοπίσθηκαν περί τα 20-50 μαχαίρια.[499]

Μαζί με τα μαχαίρια, τα οποία αποτελούσαν την πλειονότητα των σιδερένιων αντικειμένων μαζί με τις αιχμές δοράτων, βρέθηκαν ακόμα καμένα οστά και καμένες οργανικές ύλες,[500] χάλκινα ειδώλια και τμήματα αγαλμάτων, 143 χάλκινα κοσμήματα (μεγάλος αριθμός σφηκωτήρων, δακτύλιοι, περόνες), χάντρες, μικρογραφικοί πελέκεις και τροχοί, τμήματα από λέβητες, τόσο από

[493] Παπαποστόλου 2008α, 412-413.
[494] Πατεράκη 2018, 618.
[495] Παπαποστόλου 1993α, 81, 98 · 1994, 110 · 2018, 559.
[496]Στις ανασκαφικές εκθέσεις των πρώτων ανασκαφών σημειώνεται ότι από το μελανό στρώμα προέρχεται η πλειονότητα των μεταλλικών αντικειμένων, βλ. Σωτηριάδης 1900, 178, 182 και Ρωμαίος 1915, 228.
[497] Πατεράκη 2018, 621, 623.
[498] Παπαποστόλου 1993β, 52.
[499] Η Μ. Πατεράκη (2018, 620) σημειώνει ότι βρέθηκαν 143 κοσμήματα και 68 όπλα (τοποθετώντας για την κατάταξη αυτή τα μαχαίρια στην δεύτερη κατηγορία), ενώ αναφέρεται ότι τα σιδερένια αντικείμενα ήταν κυρίως αιχμές δοράτων και μαχαίρια (Παπαποστόλου 2008α, 411), συνεπώς ο αριθμός τους λογικά κυμαίνεται μεταξύ 20 και 50.
[500] Παπαποστόλου 1993β, 52 · 2008α, 411.

χαλκό όσο και από σίδηρο καθώς και 68 τμήματα σιδερένιων όπλων (αιχμές δοράτων, σαυρωτήρες, ξίφη). Αν και δεν έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα εργαστηρίων, φαίνεται ότι η πλειονότητα των ευρημάτων είχε κατασκευασθεί επί τόπου.[501] Ο Ι. Παπαποστόλου καταλήγει στο ότι τα μαχαίρια που βρέθηκαν στο στρώμα τέφρας χρησιμοποιούνταν για τις θυσίες και πως στη συνέχεια αφιερώνονταν ως όργανα της θυσίας και του συμποσίου,[502] ερμηνεία που φαίνεται πειστική, βάσει των όσων είναι γνωστά μέχρι σήμερα, δεδομένου δηλαδή του ανασκαφικού τους πλαισίου και της εύρεσης καταλοίπων τόσο θυσιών όσο και τελετουργικών γευμάτων.

3.1.6.2. Καλυδώνα

Λατρευόμενη θεότητα:	γυναικεία θεότητα.
Μαχαίρια:	1 σιδερένιο μαχαίρι.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	λάκκος με τέφρα.
Χρονολόγηση:	;

(κάτοψη 15)

Οι ανασκαφές στην Καλυδώνα το 2002-2004, από το Ινστιτούτο της Δανίας και την Αρχαιολογική Υπηρεσία, υπό τη διεύθυνση των S. Dietz και Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, αποκάλυψαν κατάλοιπα ιερού στο κεντρικό μέρος της ακρόπολης. Η στρωματογραφία είναι διαταραγμένη σε όλη την περιοχή, λόγω της διαρκούς ανοικοδόμησης από τους ελληνιστικούς χρόνους και εξής και τα λατρευτικά κατάλοιπα είναι πενιχρά. Το ιερό φαίνεται να λειτούργησε από τους ύστερους αρχαϊκούς χρόνους τουλάχιστον μέχρι και τον 3ο αιώνα π.Χ., οπότε και οικοδομήθηκε λίθινο κτήριο. Η λατρεία πιθανώς να συνεχίσθηκε σε αυτό, με διαφορετική όμως μορφή. Η λατρευόμενη θεότητα δεν είναι γνωστή, εικάζεται όμως ότι πρόκειται για γυναικεία, βάσει των ειδωλίων που βρέθηκαν.[503]

Τα λατρευτικά κατάλοιπα συνίστανται κυρίως σε μικκύλα αγγεία και ειδώλια. Βρέθηκαν περίπου 250 ακέραια αλλά και τμήματα από μικρογραφικά αγγεία, κυρίως κορινθιακά.[504] Η συντριπτική πλειονότητα των ειδωλίων ήταν από πηλό: 53 ειδώλια γυναικείων μορφών, κυρίως του τύπου της ισταμένης κόρης και παιδικών μορφών καθώς και ζώων, ενώ μόλις δύο ήταν χάλκινα.[505] Ακόμα βρέθηκαν πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία υποδηλώνουν την ύπαρξη

[501] Πατεράκη 2018, 620-624.
[502] Papapostolou 2010, 13, 38.
[503] Dietz 2011, 239-240.
[504] Barfoed 2017, 137.
[505] Mayerhofer Hemmi και Dietz 2011, 531-543.

λατρευτικού κτηρίου, κατά την περίοδο λειτουργίας του ιερού. Σε λάκκο που ανασκάφηκε στην περιοχή του ιερού βρέθηκε σιδερένια λεπίδα μαχαιριού, μαζί με σχεδόν ακέραια μαγειρικά σκεύη, λίθους, τέφρα, καμένες πλίνθους και ένα χάλκινο κόσμημα.[506] Παρόλο που δεν δηλώνεται η χρονολόγηση των ευρημάτων του λάκκου, αυτά θα πρέπει να σχετίζονται με το ιερό, καθώς οι λάκκοι οι οποίοι σχετίζονται με δραστηριότητες βυζαντινών χρόνων επισημαίνονται ξεχωριστά στη δημοσίευση. Επιπλέον σχετική με το ιερό φαίνεται να θεωρεί τη λεπίδα η S. Barfoed, η οποία ασφαλώς και έχει εικόνα του υλικού.[507]Περισσότερες σιδερένιες λεπίδες βρέθηκαν στη γύρω περιοχή.[508]

Συνεπώς τα σιδερένια μαχαίρια φαίνεται πράγματι να χρησιμοποιήθηκαν στο ιερό των αρχαϊκών-κλασικών χρόνων, αλλά τόσο τα λιγοστά στοιχεία για το ιερό όσο και το ανασκαφικό του πλαίσιο δεν συμβάλλουν στην κατανόηση της χρήσης αυτής.

3.1.6.3. Ταξιάρχης

Λατρευόμενη θεότητα:	Αθηνά (;)
Μαχαίρια:	2 σιδερένια δρεπάνια.[509]
Ανασκαφικό πλαίσιο:	τέφρα.
Χρονολόγηση:	6ος-4ος αιώνας π.Χ.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 20)

Στον Άγιο Ηλία, βορειοανατολικά του Ταξιάρχη Αιτωλίας, διενεργήθηκε κατά τα έτη 1915-1916 ανασκαφική έρευνα από τον Κ. Ρωμαίο, η οποία έφερε στο φως ιερό, που διέθετε δύο ναϊκά οικοδομήματα του 6ου αιώνα π.Χ. Στο εσωτερικό τους αλλά και σε μεγάλη έκταση γύρω από αυτά εντοπίσθηκε στρώμα στάχτης, πλήρες μικρών τμημάτων οστών, που αποτελεί τα κατάλοιπα βωμού τέφρας. Η αφετηρία της λατρείας τοποθετείται στον 6ο αιώνα π.Χ., αλλά ενδεχομένως να ξεκίνησε ακόμα νωρίτερα και διήρκεσε τουλάχιστον έως και τα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. Η λατρευόμενη θεότητα δεν έχει ταυτιστεί, καθώς όπως σημειώνει ο ανασκαφέας δεν υπήρξαν επαρκή αρχαιολογικά δεδομένα για κάτι τέτοιο, προτείνει όμως διστακτικά την πιθανότητα λατρείας της Αθηνάς, καθώς εντοπίσθηκαν κεφαλές αγαλμάτων της, ενώ φαίνεται να καταλήγει σε λατρεία της Αρτέμιδος με πάρεδρο τον Απόλλωνα, λόγω της σημασίας τους στην Αιτωλία και

[506] Dietz 2011, 230, αρ. F03-1086.
[507] Barfoed 2015, 136.
[508] Dietz 2011, 230.
[509] Το ιερό αυτό συμπεριλαμβάνεται κατ΄ εξαίρεση στην έρευνά μας, για συγκριτικούς λόγους, καθώς είναι το μόνο ιερό στο οποίο έχουν βρεθεί δρεπάνια χωρίς να έχουν εντοπισθεί μαζί με μαχαίρια.

της εύρεσης εκτεταμένων στρωμάτων τέφρας.[510] Ασφαλώς, η δεύτερη πρόταση δεν μπορεί να γίνει δεκτή, καθώς οι επιχώσεις τέφρας δεν σχετίζονται αποκλειστικά με την Αρτέμιδα, αλλά μπορούν να εντοπισθούν σε ιερό οποιασδήποτε θεότητας, συνεπώς φαίνεται πιθανότερο να λατρευόταν η Αθηνά, από τη στιγμή που βρέθηκαν και τμήματα από αγάλματά της.

Στο ιερό εντοπίσθηκαν δύο σιδερένια δρεπάνια. Το ένα από αυτά (**M173**) είναι μ.σ.μ. 15 εκ., ενώ παρόμοιο ήταν και το δεύτερο. Ο Κ. Ρωμαίος σημειώνει ότι είναι ορθότερο να καλούνται κλαδευτήρια, καθώς η χρήση τους είναι γεωργική, ωστόσο η μορφή τους είναι τυπική μορφή δρεπανιού, συνεπώς θα συνεχίσουμε να τα αποκαλούμε δρεπάνια. Τα δρεπάνια αυτά αποτελούν και τα μόνα σιδερένια αντικείμενα. Στα υπόλοιπα ευρήματα της ανασκαφής συγκαταλέγονται 20 τμήματα αγαλμάτων κορών, πήλινο ειδώλιο αμνού, χάλκινο έλασμα, κοσμημένο με γυάλινη μορφή σκύλου, ενεπίγραφοι σκύφοι, υφαντικά βάρη και σφονδύλια καθώς και τμήματα πήλινων περιρραντηρίων.[511] Τα λιγοστά συνευρήματα δεν συμβάλλουν στην ερμηνεία της παρουσίας των δρεπανιών στο ιερό. Θα μπορούσαν να αποτελούν αναθήματα, σχετικά με την γεωργία, αλλά δεν μπορεί να αποκλειστεί το -λιγότερο πιθανό- ενδεχόμενο χρήσης τους στη θυσία, καθώς μαρτυρείται σε ειδικές περιπτώσεις από τις γραμματειακές πηγές.[512]

[510] Ρωμαίος 1926, 3, 23, 26-27, 33: *Ἡ πυρολατρεία, ἡ κυριαρχικὴ θέσις τῆς Ἀρτέμιδος καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος παρὰ τοὶς Αἰτωλοῖς καὶ ἡ γειτονία εἶναι αἱ κυριώτεραι ἐνδείξεις*.
[511] Ρωμαίος 1926, 22-24.
[512] Βλ. παραπάνω σελ. 45.

3.2. Μαχαίρια σε ιερά της Πελοποννήσου

3.2.1. Κορινθία

3.2.1.1. Περαχώρα

Λατρευόμενη θεότητα:	Ήρα.
Μαχαίρια:	50+ δρεπάνια, 6+ μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	αποθέτες, δεξαμενή.
Χρονολόγηση:	γεωμετρική-αρχαϊκή περίοδος.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 21)

Οι ανασκαφές της Βρετανικής Σχολής Αθηνών, υπό τη διεύθυνση του H. Payne, κατά το διάστημα 1930-1933, του T. Dunbabin το 1938-1939 και του R. Tomlinson το 1960-1980 αποκάλυψαν το ιερό της Ήρας στην Περαχώρα, με συνεχή χρήση από τους γεωμετρικούς χρόνους, ίσως ακόμα και από τον 9ο αιώνα π.Χ.,[513] έως και την καταστροφή της Κορίνθου από τους Ρωμαίους, το 146 π.Χ. Από τις επιγραφικές μαρτυρίες προκύπτει πως η Ήρα λατρευόταν στο ιερό τόσο ως *Ἀκραία* όσο και ως *Λιμενία*, ίσως και σε διαφορετικούς χώρους, με τα δύο αυτά επίθετά της να προκαλούν διχογνωμία στην έρευνα.[514]

Διχογνωμία επικρατεί και σχετικά με το ποιος είχε τον έλεγχο του ιερού: αν ιδρύθηκε από Μεγαρείς ή Αργείους παραμένει ένα ανοιχτό ζήτημα, ενώ από τον 8ο αιώνα π.Χ. φαίνεται πως το ιερό βρισκόταν υπό τον έλεγχο των Κορινθίων.[515] Στο ιερό υπήρχε αψιδωτός ναός ήδη από τον 8ο αιώνα π.Χ., αφιερωμένος στην Ήρα Ακραία, κοντά στον οποίο ανασκάφηκε αποθέτης γεωμετρικών χρόνων. Κατά τους πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους οικοδομήθηκε σε κοντινή απόσταση ναός, ο οποίος δεν άφησε πολλά κατάλοιπα, καθώς ανοικοδομήθηκε μετά την καταστροφή του, στο ίδιο σημείο. Στον ύστερο 5ο αιώνα π.Χ. οικοδομήθηκε μνημειακός βωμός και στοά. Στο ανώτερο άνδηρο του ιερού, ανασκάφηκε κτήριο των μέσων του 8ου αιώνα π.Χ., με εστία στο εσωτερικό του, που ταυτίστηκε με τον ναό της Ήρας Λιμενίας από τον H. Payne και ως τελετουργικό εστιατόριο από τον R. Tomlinson, ο οποίος αποκαθιστά κλίνες στο εσωτερικό του.[516] Η ερμηνεία του τελευταίου είναι μάλλον πειστικότερη, δηλαδή στο ιερό να λατρευόταν η Ήρα, η οποία είχε τουλάχιστον δύο λατρευτικά επίθετα -συχνά θεότητες έχουν πολλά λατρευτικά επίθετα,

[513] Tomlinson 1976, 112
[514] Payne 1940, 25. Salmon 1972, 175-177.
[515] Payne 1940, 20-23. Hammond 1954, 99. Salmon 1972, 192. de Polignac 2000, 83.
[516] Payne 1940, 122. Tomlinson 1976, 197-200.

βλ. π.χ. την Πάρνηθα- και της οποίας ο ναός βρισκόταν στο κάτω άνδηρο, ενώ το εστιατόριο, μαζί με άλλα βοηθητικά κτήρια, στο άνω.[517]

Στο «τέμενος της Ακραίας» εντός απόθεσης που εμπεριείχε κεραμική γεωμετρικών χρόνων βρέθηκε ένα σιδερένιο αντικείμενο (**M174**), που σώζεται σε μ.σ.μ. 19,5 εκ. και αναφέρεται ως εγχειρίδιο, έντονα διαβρωμένο. Από την εικόνα φαίνεται ότι θα μπορούσε να αποτελεί μαχαίρι, καθώς η μία πλευρά διαφέρει από την άλλη, διαφορά που παραπέμπει σε διάκριση ράχης-κόψης, ωστόσο η διάβρωση έχει προχωρήσει τόσο που θα μπορούσε να έχει παραπλανητικά αλλάξει το σχήμα του αντικειμένου. Εντός της γεωμετρικής απόθεσης ελάχιστα ήταν τα υπόλοιπα σιδερένια αντικείμενα: ένα πόδι τρίποδα, μία ράβδος σιδήρου, μ.σ.μ. 21 εκ. (θα μπορούσε να είναι οβελός ή σίδηρος προς επεξεργασία), μία αιχμή δόρατος, περόνες, πόρπες και δακτυλίδια. Ακόμα βρέθηκε και μία λαβή, που αναγνωρίζεται ως εγχειριδίου, από την εικόνα όμως φαίνεται ότι πιθανώς να προέρχεται από ξίφος τύπου Naue II.[518] Στις γεωμετρικές επιχώσεις του τεμένους της Ακραίας βρέθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής (κύλικες, κοτύλες, κάνθαροι, κάλαθοι, υδρίες, οινοχόες κ.ά.), μεγάλος αριθμός κοσμημάτων (κυρίως χάλκινες περόνες, χρυσά και χάλκινα δακτυλίδια αλλά και μικρός αριθμός από πόρπες), αρκετές αναθηματικές «κουλούρες», τέσσερα τμήματα πήλινων αναθηματικών οικίσκων, λίγες σφραγίδες και σκαραβαίοι και ένα πήλινο ειδώλιο. Η κεραμική χρονολογείται από τον ύστερο 9ο μέχρι και το τελευταίο τέταρτο του 8ου αιώνα π.Χ.[519] Τα συνευρήματα του μαχαιριού δείχνουν ότι ο σίδηρος δεν ήταν ιδιαίτερα αγαπητός ως υλικό αναθημάτων. Συνεπώς, το παραπάνω αντικείμενο θα πρέπει να είχε πραγματική χρήση στο ιερό. Η σύνδεσή του με θυσιαστήριες πράξεις είναι πιθανή, αλλά η πραγματοποίηση της ανασκαφής στις αρχές του 20ου αιώνα, δεν επιτρέπει την τεκμηρίωση της χρήσης αυτής στην περιοχή του γεωμετρικού ναού, καθώς δεν καταγράφονται οστά ή επιχώσεις τέφρας, που πιθανώς να ανασκάφηκαν.

Στο άνω άνδηρο (περιοχή του «ναού της Λιμενίας») βρέθηκαν τουλάχιστον πέντε σιδερένια μαχαίρια. Ο T. Dunbabin, ο οποίος δημοσίευσε τα σιδερένια αντικείμενα, κατατάσσει τα μαχαίρια στα όπλα και αναφέρει μόλις ένα μαχαίρι, το **M175**. Όμως τουλάχιστον ακόμα τέσσερα θραύσματα προέρχονται από μαχαίρια. Πρόκειται για τα **M176**, **M177** και **M178**, τα οποία αναφέρονται ως μονόκοπες αιχμές δοράτων καθώς και το **M179**, το οποίο αναφέρεται ως

[517] Tomlinson 1977, 198-202.
[518] Payne 1940, 75.
[519] Payne 1940, 34-77.

μονόκοπο ξίφος. Τέτοιου είδους αιχμές δοράτων δεν απαντούν στον ελλαδικό χώρο, ενώ και από τις δημοσιευμένες φωτογραφίες φαίνεται πιθανό τα παραπάνω τμήματα να προέρχονται από μαχαίρια. Η ερμηνεία του **M179** ως μονόκοπου ξίφους είναι μεν πιθανή, αλλά από τα συνευρήματα, ανάμεσα στα οποία πολύ λίγα είναι τα όπλα, φαίνεται πιθανότερη η ερμηνεία του ως μαχαιριού.[520] Από το **M175**, το οποίο σώζεται σε μ.σ.μ. 7,8 εκ. και έχει πλάτος λεπίδας 1,2 εκ., διατηρείται το ορατό μέρος της λεπίδας καθώς και μικρό μέρος του εμβόλου, που φαίνεται να ήταν ορθογώνιο παραλληλόγραμμο. Πρόκειται για μικρού-μεσαίου μεγέθους μαχαίρι, καθώς το ορατό μήκος λεπίδας δεν θα ξεπερνούσε τα 6 εκ. Από τα υπόλοιπα τέσσερα μαχαίρια διατηρείται μόνο μέρος της λεπίδας τους. Τα **M176**, **M177** και **M178** διατηρούνται σε μ.σ.μ. 12,9 εκ., 13,6 εκ. και 13,3 εκ. και το ορατό μήκος των λεπίδων τους υπολογίζεται περί τα 15 εκ., ενώ το πλάτος τους κυμαίνεται μεταξύ 2,4-3,1 εκ., συνεπώς προέρχονται από μαχαίρια μεγάλου μεγέθους. Τέλος, η λεπίδα του **M179** διατηρείται σε μ.σ.μ. 22,7 εκ. και το ορατό της μήκος θα έφτανε ή και θα ξεπερνούσε τα 35 εκ., ενώ το πλάτος της έφτανε τα 7,5 εκ., καθιστώντας το ένα πολύ ισχυρό μαχαίρι, κατάλληλο για τον τεμαχισμό του κρέατος.

Σε αντίθεση με την περιοχή του ναού, στο άνω άνδηρο τεκμηριώνεται η τέλεση τελετουργικών γευμάτων. Η κεντρική εστία, εντός της οποίας βρέθηκε επίχωση στάχτης, ορίζεται από ευμεγέθεις λίθους που λειτουργούσαν ως κρατευτές, όπως προκύπτει από τα ίχνη που είχαν πιθανώς προξενήσει στην άνω επιφάνειά τους οβελοί,[521] θραύσματα των οποίων έχουν βρεθεί τόσο στο εσωτερικό, όσο και εξωτερικά του κτηρίου.[522] Ενδιαφέρον είναι ότι οι λίθοι αυτοί τοποθετήθηκαν εκεί σε β΄ χρήση, αφού αρχικά αποτελούσαν βάση αναθηματικής δέσμης οβελών, όπως φαίνεται από τα ίχνη στερέωσής τους αλλά και την επιγραφή *Δράχμα ἐγο hερα λευq[ολενε κεῖμαι εν αυ] ή [ολενε νυν δεν ταὶ ἀλ]λαι*.[523] Η ύπαρξη εστίας, στάχτης, οβελών αλλά και η αρχιτεκτονική μορφή του κτηρίου δείχνουν ότι τελούνταν γεύματα στο εσωτερικό του, είτε πρόκειται για ναό είτε για εστιατόριο. Συνεπώς τα μαχαίρια που βρέθηκαν, φαίνεται να είχαν χρήση σε αυτά. Αυτό άλλωστε υποστηρίζει και η μορφή τους: το μεγάλο μαχαίρι που εντοπίσθηκε φαίνεται καταλληλότερο για τη σφαγή των θυμάτων και κυρίως για τον τεμαχισμό τους. Τα μικρότερα μαχαίρια θα ήταν και αυτά χρησιμότερα στις εργασίες αποστέωσης και μετατροπής του

[520] Ασφαλώς ταυτισμένα όπλα είναι ένα ξίφος (Dunbabin 1940, 190, αρ. 4), ενώ τρία τμήματα πιθανώς να προέρχονται από ξίφη (Dunbabin 1940, 190). Οι περίπου 40 χάλκινες αιχμές βελών (Payne 1940, 181) και οι λίγες αιχμές δοράτων ακοντίων θα μπορούσαν να αποτελούν κυνηγετικά όπλα.
[521] Jeffery 1990, 123.
[522] Dunbabin 1940, 1989-190.
[523] Wade-Gery 1940, 258-259.

σφαγίου σε μερίδες κρέατος, όπως επίσης και στη διαδικασία της εστίασης.

Στην περιοχή του «ναού της Λιμενίας» βρέθηκαν ακόμα, τουλάχιστον 50 δρεπάνια, ως επί το πλείστον αποσπασματικά σωζόμενα, τα οποία ανήκουν στον ίδιο γενικό τύπο. Αν και δεν παρέχονται συγκεκριμένες πληροφορίες για την ακριβή θέση εύρεσης των αντικειμένων αυτών, τα περισσότερα βρέθηκαν σε αποθέσεις πρωτοκορινθιακής κεραμικής (μεγάλος αριθμός από αρυβάλλους, αλάβαστρα, οινοχόες κ.ά.),[524] ενώ αναφέρεται ότι βρέθηκαν μαζί με οβελούς. Ο T. Dunbabin χρησιμοποιεί τον όρο «hooks» αντί για «sickles», διότι, όπως σημειώνει, δεν υπάρχουν καθόλου ίχνη λαβής ή προσάρτησης σε λαβή, ούτε οδοντώσεις στη λεπίδα.[525] Όπως όμως, παραδέχεται ο ίδιος η προσάρτησή τους σε λαβή από άλλο υλικό είναι πιθανή. Στη φωτογραφία εικονίζονται τέσσερα εξ αυτών (**M180**-**M183**), τρία εκ των οποίων θραυσμένα στα άκρα, συνεπώς φαίνεται να υπάρχει χώρος για οπές ήλωσης ή αυλούς. Στο **M180**, το οποίο αναφέρεται πως βρέθηκε ακέραιο, ίσως η διάβρωση να είχε καλύψει τα ίχνη προσάρτησης σε λαβή. Αν δεν ισχύει ούτε αυτό, θα πρέπει ίσως να αναλογιστούμε και το ενδεχόμενο αφιέρωσης της λεπίδας του δρεπανιού μέσω ανάρτησης, όπως συνέβαινε με τα δρεπάνια που βρέθηκαν στο ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας στη Σπάρτη.[526] Σε κάθε περίπτωση, τα παραπάνω αντικείμενα τηρούν όλες τις προϋποθέσεις ώστε να θεωρηθούν δρεπάνια. Κρίνοντας από τις φωτογραφίες, είναι μήκους (20,3-14,3 εκ.) και πλάτους (3,7-6,3 εκ.) και η ράχη τους παρουσιάζει έντονη καμπυλότητα (100º-150º), όπως και η «κόψη» τους (70º-100º). Τα παραπάνω χαρακτηριστικά είναι επαρκή, ώστε τα αντικείμενα αυτά να ταυτιστούν με δρεπάνια.

Σχετικά με την ερμηνεία των δρεπανιών, ο T. Dunbabin αποκλείει τη χρήση τους για τον θερισμό, σημειώνοντας ότι το σχήμα τους δεν είναι επαρκώς καμπύλο για την εργασία αυτή.[527] Ωστόσο, αυτό που φαίνεται με γυμνό μάτι και επιβεβαιώνεται από τη μέτρηση της καμπύλης είναι ότι τα δρεπάνια σαφώς και είναι επαρκώς καμπύλα. Συνεπώς η ερμηνεία τους ως αγροτικά εργαλεία δεν μπορεί να αποκλεισθεί. Στη συνέχεια, προτείνει δύο ιδιαίτερες ερμηνείες για τη χρήση τους: την εκδορά των ζώων σε πρώτη φάση (παρόλο που σημειώνει σε άλλο σημείο ότι δεν πιστεύει ότι ήταν ικανά να κόψουν) και σε δεύτερη φάση ότι με αφετηρία την πρώτη χρήση τους συμβόλιζαν την αξία του δέρματος ενός γδαρμένου βοδιού.[528] Η παραπάνω θεωρία όμως είναι

[524] Dunbabin 1962, 9-131.
[525] Dunbabin 1940, 189, σημείωση 2.
[526] Βλ. παρακάτω σελ. 238-240.
[527] Dunbabin 1940, 189.
[528] Dunbabin 1940, 189.

καθαρά υποθετική, αφού δεν υπάρχει κανένα στοιχείο προς την κατεύθυνση αυτή. Αντί των παραπάνω ερμηνειών θα πρέπει να αναζητηθούν άλλες λειτουργίες. Ο μεγάλος αριθμός τους υποδηλώνει, πράγματι, αναθηματική λειτουργία, ο συμβολισμός τους όμως, είναι μάλλον σχετικός με τη γη και την παραγωγή. Το σχήμα μάλιστα των δρεπανιών της Περαχώρας είναι σαφώς καταλληλότερο για γεωργικές εργασίες, παρά για εκδορά, συνεπώς δεν υπάρχει καμία ένδειξη για τον συμβολισμό της πράξης αυτής, πόσο μάλλον της αξίας της δοράς του θυσιασθέντος ζώου. Τα μαχαίρια εκδοράς είναι γενικά καμπύλα, αλλά όχι σε τέτοιο βαθμό, με τη ράχη μάλιστα να είναι κοίλη και όχι κυρτή.[529] Η χρήση τους στην εκδορά, όπως και στη θυσία, πρέπει να αποκλεισθεί, καθώς για τις εργασίες αυτές απαιτείται κόψη και μάλιστα ακονισμένη. Τα μαχαίρια που βρέθηκαν στο ιερό θα ήταν σαφώς καταλληλότερα για τις σχετικές με τη θυσία χρήσεις.

Υποθετικά μπορεί να υποστηριχθεί ότι το δρεπάνι, με αφετηρία τη συνάφειά του με τη γεωργία και τη γονιμότητα της γης, εξελίχθηκε σε σύμβολο της γονιμότητας γενικότερα, ίσως και της γυναικείας. Το παραπάνω υποστηρίζεται και από τα συνευρήματα στο ιερό, που στην πλειονότητά τους παραπέμπουν στη γυναικεία γονιμότητα και τη γυναικεία φύση εν γένει. Τα περισσότερα από τα ειδώλια είναι γυναικεία, ορισμένα εκ των οποίων παραπέμπουν στη γονιμότητα, όπως αυτά που φέρουν άνθη και φρούτα ή στεφάνια στο κεφάλι, καλύπτουν με τα χέρια τους τη γενετήσια περιοχή ή αγγίζουν το στήθος, κρατούν περιστέρια ή παιδιά, ενώ υπάρχουν και ειδώλια νηπίων. Ακόμη σε μεγάλη ποσότητα βρέθηκαν αντικείμενα που έχουν να κάνουν με την καθημερινότητα των γυναικών, όπως σφονδύλια, υφαντικά βάρη, κοσμήματα, κάτοπτρα αλλά και αναπαραστάσεις γυναικών που ζυμώνουν ψωμί πάνω σε τραπέζι.[530] Βάσει των παραπάνω, τα δρεπάνια ως αναθήματα θα ήταν ταιριαστά για την Ήρα, την κατεξοχήν προστάτιδα του γάμου και των γυναικών. Αλλά ακόμα και εάν δεν συμβόλιζε τη γυναικεία γονιμότητα, υπήρξε σύμβολο της γονιμότητας της γης στην Περαχώρα, κάτι που επίσης υποστηρίζεται από τα πολυάριθμα ειδώλια ζώων και αναθήματα αξινών.

3.2.1.2. Νεμέα

Λατρευόμενη θεότητα:	Ζευς.	
Μαχαίρια:	4+ μαχαίρια, 2 δρεπάνια.	στήλη με ίχνος ένθεσης μαχαιριού.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	δευτερογενείς αποθέσεις, πηγάδι, οικιστικό.	εντοιχισμένη σε β΄ χρήση σε τοίχο οικίας.

[529] Βλ. παρακάτω σελ. 512.
[530] Baumbach 2004, 30, 34, 46, 47, 176-181.

Χρονολόγηση:	τέλη 8ου-6ος, 4ος-3ος αιώνας π.Χ.	κλασική περίοδος.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 22, κάτοψη 16)

Οι πρώτες ανασκαφές γύρω από το ιερό του Διός, που βρίσκεται στο μέσον της κοιλάδας της Νεμέας, έγιναν το 1884 από ομάδα Γάλλων αρχαιολόγων και επαναλήφθηκαν με διακοπές από το 1924-2004 από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, τελευταία υπό τη διεύθυνση του St. Miller. Η λατρεία μαρτυρείται από τον 8ο αιώνα π.Χ. και διήρκεσε μέχρι τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Τα κατάλοιπα των γεωμετρικών χρόνων είναι πενιχρά, ενώ υπάρχουν περιορισμένα ίχνη από κατασκευές του 7ου αιώνα π.Χ. Το ιερό του Νεμείου Διός ήκμασε όμως από τις αρχές του 6ου αιώνα π.Χ., με την καθιέρωση πανελλήνιων αγώνων. Τότε ισοπεδώθηκε μεγάλος χώρος και ξεκίνησε να διαμορφώνεται οικοδομικά το ιερό, που διέθετε στην πρώτη φάση του ναό για τον Δία, επιμήκη βωμό στα ανατολικά του και έναν τεχνητό χωμάτινο τύμβο για τον Οφέλτη. Στους κλασικούς χρόνους οικοδομήθηκαν εννέα οίκοι και νέος ναός για τον Δία, στο ίδιο σημείο με τον προηγούμενο. Κατά την περίοδο αυτή στο ιερό υπήρχε επίσης ξενώνας, λουτρά και στάδιο.

Τουλάχιστον τέσσερα μαχαίρια έχουν βρεθεί σε διαφορετικά σημεία εντός του ιερού του Διός. Το πρωιμότερο (**M184**) βρέθηκε πολύ κοντά στο βόρειο όριο του ιερού, σε απόσταση 20 περίπου μ. από τον ναό του Διός, όπου ανασκάφηκε δίχωρο κτίσμα, σχετικό με το ιερό, αλλά αδιευκρίνιστης χρήσης. Το μαχαίρι είναι ελαφρώς θραυσμένο στα άκρα (μ.σ.μ. 10,55 εκ.), έχει πλάτος 1,15 εκ. και σχεδόν ευθύγραμμη ράχη (15º), είναι δηλαδή χαρακτηριστικό παράδειγμα του τύπου Ι, ενώ διατηρείται και ο αμφικέφαλος ηλίσκος, μέσω του οποίου στερεωνόταν στη λαβή. Το ορατό μήκος της λεπίδας μπορεί να υπολογιστεί στα 8-9 εκ., πρόκειται δηλαδή για μικρού-μεσαίου μεγέθους μαχαίρι. Βρέθηκε σε δευτερογενή απόθεση εκτός του κτηρίου, που φαίνεται όμως να σχετίζεται με αυτό και να δημιουργήθηκε από απόρριψη αντικειμένων από το εσωτερικό του. Η επίχωση αυτή χρονολογείται από τα τέλη του 8ου έως και τον 6ο αιώνα π.Χ. και εμπεριείχε σημαντικές ποσότητες ύστερης γεωμετρικής κεραμικής, συμπεριλαμβανομένου ενός ακέραιου σκύφου και οστράκων γραπτών αγγείων. Επιπλέον, βρέθηκαν δύο αιχμές βελών, μία σιδερένια αιχμή δόρατος, πήλινο και χάλκινο ειδώλιο καθώς και νομίσματα. Από τα ευρήματα φαίνεται ότι υπήρχε κάποια δραστηριότητα, περιορισμένη στην περιοχή ακριβώς βόρεια του ναού του Διός, από τον 7ο και πιθανώς από τον 8ο αιώνα π.Χ. στο ιερό, αλλά δεν συμβάλλει στη διευκρίνιση της

χρήσης του μαχαιριού.[531]

Το μαχαίρι **M185** εντοπίσθηκε μαζί με δύο δρεπάνια μέσα σε πηγάδι, βόρεια του συμπλέγματος με τους κλιβάνους.[532] Σε αυτό διακρίνονται δύο περίοδοι χρήσεις, με την πρώτη να χρονολογείται στα τέλη του 4ου με αρχές 3ου αιώνα π.Χ. και τη δεύτερη, στην οποία ανήκουν και τα παραπάνω αντικείμενα, στα τέλη του 3ου αιώνα π.Χ. Το μαχαίρι είναι θραυσμένο κοντά στην αιχμή και σώζεται σε μ.σ.μ. 23,2 εκ., ενώ το πλάτος του έφτανε τα 3,55 εκ. Αν και είναι έντονα διαβρωμένο, φαίνεται ότι η απόληξή του σχημάτιζε L, όπως τα μαχαίρια του IIν, τα οποία συνήθως είναι μεγάλου μεγέθους και κατάλληλα για την κρεουργία. Τα συνευρήματα δεν συμβάλλουν ιδιαίτερα στην κατανόηση της λειτουργίας του μαχαιριού, καθώς πρόκειται για τα προαναφερθέντα δρεπάνια, κεραμική (χονδροειδή και λεπτή) και μία περόνη.[533]

Τρίτο μαχαίρι **(M186)** εντοπίσθηκε περίπου 50 μ. δυτικά του ναού του Διός, κοντά στο ιερό του Οφέλτη, μαζί με χάλκινο κοχλιάριο, τμήμα λίθινης επιγραφής και όστρακα ανάγλυφου μελαμβαφούς σκύφου. Το μαχαίρι είναι μεσαίου-μεγάλου μεγέθους. Διατηρείται σε μεγάλο μέρος, σε μ.σ.μ. 16,2 εκ. και πλάτος 3,3 εκ. Το επίμηκες έμβολο/λαβή σχηματίζεται σε συνέχεια της ράχης και ανάμεσά τους διαμορφώνεται ισχυρός φυλακτήρας.[534] Από την ίδια περιοχή προέρχεται και μία λεπίδα μεγάλου μεγέθους (μ.σ.μ. 35,1, εκ., πλ. 3,2 εκ.), η οποία δεν αποκλείεται να προέρχεται από μαχαίρι (**M187**).[535] Φαίνεται ότι τα παραπάνω αντικείμενα μεταφέρθηκαν και απορρίφθηκαν στην περιοχή αυτή, στο πλαίσιο αναδιαμόρφωσης χώρου του ιερού, που χρονολογείται στον 4ο αιώνα π.Χ.[536] Δεν είναι απίθανο να σχετίζονται με το ιερό του Οφέλτη,[537] όπου τελούνταν θυσίες και όπου έχουν εντοπισεί ίχνη τεμαχισμού στα εντοπισθέντα οστά.[538]

Τέλος, το σιδερένιο μαχαίρι **M188** βρέθηκε σε κτήριο οικιστικού μάλλον χαρακτήρα,

[531] Miller 1982, 21-23
[532] Miller 1976, 191.
[533] Miller 1976, 189-192.
[534] Bravo III 2018, 292. Το μαχαίρι αναφέρεται εκ παραδρομής ως μήκους 26,2 εκ.
[535] Αναφέρεται από τον J. Bravo III (2018, 184, αρ. 2) ως λεπίδα ξίφους (τύπου Naue II, που δεν φαίνεται να ισχύει) και χαρακτηρίζεται μάλιστα ως έντονα διαβρωμένη και δίκοπη. Το πολύ μικρό έμβολο, μ.σ.μ. 2,5 εκ. θα καθιστούσε εξαιρετικά μη ανθεκτικό το αντικείμενο εάν ήταν όπλο, ενώ ξίφη με μικρά σφηνοειδή έμβολα δεν απαντούν στους ιστορικούς χρόνους. Ενδεχομένως η εικόνα της διπλής κόψης να είναι αποτέλεσμα της διάβρωσης και να πρόκειται για μαχαίρι μεγάλου μεγέθους. Στο σχέδιο δεν αποδίδεται η τομή του αντικειμένου, στην πλευρά που θεωρούμε όμως κόψη διακρίνονται εσοχές που φαίνεται να αποτελούν ίχνη φθοράς, ενώ το χαρακτηριστικό αυτό δεν υπάρχει στην άλλη πλευρά, κάτι που ενισχύει την υπόθεσή μας για διάκριση ράχης-κόψης.
[536] Miller 1980, 190.
[537] Δεδομένου ότι συμπεριλαμβάνεται στον κατάλογο αντικειμένων του J. Bravo III 2018, 292, αρ. 266.
[538] MacKinnon 2018, 94-95. Σημειώνεται ότι δεν εντοπίσθηκαν ίχνη μαχαιριών σχετικά με την εκδορά, διαδικασία που δεν είναι ωστόσο απαραίτητο να αφήσει ίχνη.

νοτιοανατολικά του ξενώνα. Πρόκειται για ακόμα ένα μαχαίρι μεσαίου-μεγάλου μεγέθους, που είναι θραυσμένο σε μικρό σχετικά βαθμό κοντά στην αιχμή, μ.σ.μ. 22,65 εκ. και πλάτους 2,3 εκ., του τύπου ΙΑβ, με το έμβολο να νεύει προς την πλευρά της κόψης. Από τα συνευρήματα χρονολογείται στον 4ο ή τον 3ο αιώνα π.Χ.[539] Τρία επιπλέον μαχαίρια βρέθηκαν στο στάδιο, αλλά εντός στρωμάτων ασφαλώς χρονολογημένων στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, συνεπώς βρίσκονται εκτός των ορίων της παρούσας μελέτης.[540]

Οι επιχώσεις, στις οποίες βρέθηκαν τα μαχαίρια της Νεμέας, κυρίως δευτερογενείς, δεν επιτρέπουν εξαγωγή συμπερασμάτων για τη λειτουργία τους. Σημειώνεται μόνο ότι στους γεωμετρικούς-αρχαϊκούς χρόνους ανήκει ένα μαχαίρι μικρού-μεσαίου μεγέθους, ενώ τα υπόλοιπα τρία μαχαίρια είναι μεγάλου μεγέθους και χρονολογούνται στους υστεροκλασικούς χρόνους. Μεγαλύτερο όμως ενδιαφέρον από τα σιδερένια μαχαίρια που βρέθηκαν, παρουσιάζει ένα άλλο εύρημα, που παρέχει έμμεσες πληροφορίες για τη λειτουργία των μαχαιριών στο ιερό της Νεμέας.

Πρόκειται για τμήμα μαρμάρινης στήλης (**Πίνακας 71**), που βρέθηκε εντοιχισμένη σε δεύτερη χρήση στην «οικία 4», η οποία οικοδομήθηκε στο β΄ μισό του 4ου αιώνα π.Χ.[541] Η οικία αυτή βρίσκεται μαζί με άλλες ακριβώς νότια του «Ξενώνα», σε απόσταση 60 περίπου μ. νότια του ναού. Στο ανώτερο σωζόμενο σημείο της διατηρείται μέρος βάθυνσης στο σχήμα λεπίδας μαχαιριού και περίπου στο (αρχικό) κέντρο της, τμήμα μολύβδινου συνδέσμου. Λαμβάνοντας υπόψιν το σχήμα της βάθυνσης, το μολύβδινο αγκύριο και ως παράλληλα τις αναθέσεις δρεπανιών κατά τον τρόπο αυτό στο ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας στη Σπάρτη,[542] φαίνεται πολύ πιθανό ένα πραγματικό σιδερένιο μαχαίρι ή ξίφος να προσηλωνόταν στη βάθυνση αυτή.[543] Οι δύο πλευρές της εσοχής δεν είναι απόλυτα συμμετρικές και αυτό αποτελεί μία ένδειξη ότι είναι πιθανότερο το αντικείμενο που στερεωνόταν να ήταν μαχαίρι: στην περίπτωση αυτή μαρτυρείται στη Νεμέα ακόμα ένας τρόπος ανάθεσης μαχαιριού, μέσω προσήλωσης του πραγματικού αντικειμένου πάνω σε στήλη. Η πρακτική αυτή δεν είναι άγνωστη για όπλα (κυρίως ασπίδες) και δρεπάνια, αλλά δεν έχουν σωθεί άλλα παραδείγματα προσηλωμένων μαχαιριών.

[539] Miller 1982, 32.
[540] Miller 1977, 25. Miller 2001, 129, 131, IL 127, IL 197.
[541] Miller 1988, 15.
[542] Βλ. παρακάτω σελ. 237-240.
[543] Miller 1988, 14, σημείωση 54.

3.2.1.3. Κόρινθος

Λατρευόμενη θεότητα:	Απόλλων.	
Μαχαίρια:	2 σιδερένια μαχαίρια.	1 οστέινη λαβή μαχαιριού.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	;	πηγάδι.
Χρονολόγηση:	αρχαϊκή περίοδος.	460-420 π.Χ.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 22, κάτοψη 17)

Το ιερό του Απόλλωνος στην Κόρινθο αποκαλύφθηκε το 1886 από τον W. Dörpfeld. Ανασκάφηκε για πρώτη φορά από τον S. Weinberg το 1937-1938, από τον C. Roebuck το 1954 και από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, υπό τη διεύθυνση του H. Robinson, κατά το διάστημα 1968-1971. Το ιερό βρισκόταν σε λόφο (υψόμετρο 125 μ.) και ήταν διαμορφωμένο σε άνδηρα. Ο πρώτος δωρικός ναός του ιερού οικοδομήθηκε κατά τον 7ο αιώνα π.Χ., ενώ στον 6ο ανοικοδομήθηκε εξ ολοκλήρου από λίθο. Η λατρεία συνεχίσθηκε στον χώρο έως και τη ρωμαϊκή περίοδο.[544]

Στο ιερό βρέθηκε τουλάχιστον ένα σιδερένιο μαχαίρι (**M189**) καθώς και τμήμα από δεύτερο. Από το πρώτο σώζεται μέρος της λεπίδας, σε μ.σ.μ. 20,6 εκ. και πλάτος 3,6 εκ.[545] Από το σωζόμενο τμήμα φαίνεται πως η ράχη ήταν σχεδόν ευθύγραμμη και η κόψη ελαφρώς κοιλόκυρτη. Πρόκειται για μαχαίρι μεγάλου μεγέθους, όπως φαίνεται τόσο από το μεγάλο πλάτος όσο και από το ότι μόνο το ορατό τμήμα της λεπίδας θα ξεπερνούσε τα 20 εκ. Μαζί με τη λαβή το συγκεκριμένο μαχαίρι θα έφτανε τα 30-40 εκ. Από το δεύτερο σώζεται μόνο μικρό μέρος της αιχμής και δεν είναι γνωστό κάποιο άλλο στοιχείο. Χρονολογούνται πιθανότατα στους αρχαϊκούς χρόνους, καθώς στο ανασκαφικό ημερολόγιο αναγράφεται ότι βρέθηκαν μαζί με κεραμική της περιόδου αυτής.[546]

Επιπλέον, τμήμα οστέινης λαβής μαχαιριού (**M190**), μ.σ.μ. 5,8 εκ., βρέθηκε σε ένα πηγάδι στο νοτιοδυτικό μέρος της Αγοράς της Κορίνθου. Η λαβή είναι διαμορφωμένη καμπύλη και η M. Pease σημειώνει ότι διατηρείται ο σιδερένιος αμφικέφαλος ηλίσκος, μέσω του οποίου θα στερεωνόταν η χάλκινη λεπίδα του μαχαιριού.[547] Ο G. Davidson αναφέρει απλώς την ύπαρξη σιδερένιου τμήματος στο ένα άκρο της λαβής.[548] Μαζί με τη λαβή βρέθηκε κεραμική, κυρίως

[544] Robinson 1976.
[545] http://corinth.ascsa.net/ Αρ. MF 1976 74.
[546] Corinth Notebook 653, σελίδα 53, Basket 50. Τα ημερολόγια της Κορίνθου υπάρχουν σαρωμένα στο διαδικτυακό χώρο της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών, βλ. την παραπάνω σημείωση.
[547] Pease 1937, 257, 316., αρ. 244 στο άρθρο (MF. 5719).
[548] Davidson 1952, 191, αρ. 1402: «with a piece of iron set in at one end».

χονδροειδής (αμφορείς, μαγειρικά και αποθηκευτικά σκεύη) αλλά και λεπτή, τόσο αττική όσο και κορινθιακή, χρονολογούμενη στο διάστημα 460-420 π.Χ.[549] Εκτός από την κεραμική, βρέθηκαν και τμήματα πήλινων βωμίσκων.[550] Τα συνευρήματα του τμήματος της λαβής του μαχαιριού, δηλαδή η λεπτή κεραμική, τα μαγειρικά σκεύη και κυρίως τα τμήματα πήλινων βωμών, δείχνουν ότι πιθανώς τα παραπάνω απορρίφθηκαν στο πηγάδι από κάποιο ιερό εντός ή κοντά στην αγορά της αρχαίας Κορίνθου. Βάσει της τοπογραφίας της περιοχής, το ιερό του Απόλλωνος είναι πιθανός τόπος προέλευσης, ενώ εξίσου πιθανό είναι τα αντικείμενα να προέρχονται από κάποιο άλλο άγνωστο ιερό, χωρίς να μπορεί να αποκλειστεί και η προέλευσή τους από μη λατρευτικό περιβάλλον. Η εύρεση της λαβής του μαχαιριού σε κλειστό ανασκαφικό περιβάλλον, επιτρέπει τη χρονολόγησή του με σχετική ακρίβεια μεταξύ του 460-420 π.Χ. Εάν πράγματι πρόκειται για χάλκινη λεπίδα, οι οποίες είναι ούτως ή άλλως σπάνιες κατά τους κλασικούς χρόνους, τότε το μαχαίρι αυτό θα ήταν το μοναδικό γνωστό χάλκινο μαχαίρι με σιδερένιο αμφικέφαλο ηλίσκο, που να εχει βρεθεί σε αρχαίο ελληνικό ιερό. Ωστόσο, πρόκειται πιθανότατα, απλώς για λανθασμένη υπόθεση της M. Pease, που δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί ούτε από τη φωτογραφία.[551]

3.2.1.4. Ακροκόρινθος

Λατρευόμενη θεότητα:	Δήμητρα και Κόρη.	
Μαχαίρια:	10+ σιδερένια μαχαίρια.	οστέινη λαβή μαχαιριού(;)
Ανασκαφικό πλαίσιο:	κατάλοιπα θυσιών, δωμάτιο εστίασης.	κατάλοιπα θυσιών.
Χρονολόγηση:	6ος-4ος αιώνας π.Χ.	6ος-4ος αιώνας π.Χ.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 23, κάτοψη 18)

Το ιερό της Δήμητρας και της Κόρης, το οποίο βρισκόταν στη βόρεια πλαγιά του Ακροκορίνθου, σε υψόμετρο 300 μ., ανασκάφηκε το 1961-1994, από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, υπό τη διεύθυνση των H. Stroud και R. Stroud αρχικά, και της N. Bookides από το 1968. Η λατρεία στο ιερό εγκαθιδρύθηκε στα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ. και διήρκεσε έως

[549] Pease 1937, 257-258.
[550] Pease 1937, 314.
[551] Davidson 1952, 189. Τα υπόλοιπα μαχαίρια που δημοσιεύονται από τον G. Davidson δεν συσχετίζονται με λατρευτικό περιβάλλον, αλλά με ταφικά και οικιστικά.

και τη ρωμαϊκή περίοδο. Η ταυτότητα των λατρευόμενων θεοτήτων είναι γνωστή από ενεπίγραφα όστρακα,[552] ενώ η ύπαρξή του μαρτυρείται και από τον Παυσανία.[553]

Το ιερό αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα σε έκταση στον ελλαδικό χώρο. Τοπογραφικά, ήταν οργανωμένο σε τρία άνδηρα. Τα πρωιμότερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα έχουν εντοπισθεί στο μεσαίο άνδηρο και χρονολογούνται στον 6ο αιώνα π.Χ. Κατά τον ύστερο 5ο αιώνα π.Χ. οικοδομήθηκε μνημειακή κλίμακα για την πρόσβαση από το κατώτερο στο ανώτερο άνδηρο. Το κατώτερο καταλάμβαναν τα πολυάριθμα δωμάτια που λειτουργούσαν ως τελετουργικά εστιατόρια, στο μεσαίο τελούνταν οι θυσίες και πραγματοποιούνταν οι αφιερώσεις, όπως προκύπτει από τους λάκκους που εντοπίσθηκαν, ενώ στο ανώτερο βρίσκονταν τα λατρευτικά κτήρια.[554]

Μεγάλη ποσότητα από λεπίδες σιδερένιων μαχαιριών έχουν έρθει στο φως από το ιερό, ιδίως από τις επιχώσεις που κάλυπταν την τελευταία σειρά δωματίων του μεσαίου ανδήρου.[555] Στο μεσαίο άνδηρο έχουν ανασκαφεί δύο χώροι θυσιών. Στον πρωιμότερο από τους δύο, που συμβατικά αποκαλείται «Περιοχή D» (ανασκαφικά τετράγωνα R23-R24), υπάρχουν δύο κτιστές, χαμηλές εξέδρες, οι οποίες έχουν ερμηνευθεί ως πρόχειροι βωμοί.[556] Στην περιοχή αυτή εντοπίσθηκε η μεγαλύτερη συγκέντρωση αναθημάτων από όλο το ιερό· ανασκάφηκε, πάνω από πήλινο δάπεδο των μέσων του 6ου αιώνα π.Χ., ένα μελανό, τεφρώδες στρώμα πάχους 20-25 εκ., πλήρες από ειδώλια, αγγεία, τόσο μικκύλα όσο και κανονικά καθώς και οστά ζώων, από τα οποία αναγνωρίστηκαν οστά χοίρων. Το στρώμα ερμηνεύεται πειστικά ως κατάλοιπα θυσιών από βωμό, ο οποίος φαίνεται να δημιουργήθηκε στα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ.[557] Μαζί με τα παραπάνω ευρήματα βρέθηκαν τουλάχιστον τρεις λεπίδες σιδερένιων μαχαιριών, σε άμεση μάλιστα συνάφεια με τα οστά.[558] Δύο εξ αυτών χρονολογούνται στην αρχαϊκή περίοδο.[559] Σε αμφότερες τις

---

[552] Bookides και Stroud 1987, 11.
[553] Παυσ. 2.4.6-7.: *ἀνιοῦσι δὲ ἐς τὸν Ἀκροκόρινθον… ὁ δὲ (ναὸς) τῶν Μοιρῶν καὶ <ὁ> Δήμητρος καὶ Κόρης οὐ φανερὰ ἔχουσι τὰ ἀγάλματα.*
[554] Bookides και Stroud 1987, 10.
[555] Bookides 1993, 40.
[556] Bookides κ.ά. 1999, 16.
[557] Bookides και Stroud 1997, 74, 77.
[558] Στο Bookides κ.ά. 1999, 16 αναφέρονται αρκετές λεπίδες μαχαιριών, ενώ στο Bookides και Stroud 1997, 77 αναφέρονται τρεις. Ίσως να ήταν μόνο τρεις, ίσως όμως να πρόκειται για τρεις ακέραιες και περισσότερα τμήματα, εξού και το several, για αυτό αναφέρουμε ότι βρέθηκαν τουλάχιστον τρεις.
[559] Παρόλο που τα μαχαίρια δεν έχουν δημοσιευθεί ακόμα, στην ηλεκτρονική συλλογή της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών, *ASCSA Digital Collections* (http://ascsa.net), υπάρχουν εικόνες δέκα μαχαιριών και περιορισμένες πληροφορίες για ορισμένα εξ αυτών. Βάσει αυτών, έγινε δυνατή η ταύτιση ορισμένων μαχαιριών με

περιπτώσεις διατηρείται μόνο μικρό μέρος της λεπίδας κοντά στην αιχμή. Το **M191** σώζεται σε μ.σ.μ. 12,5 εκ. και πλάτος 2,5 εκ., ενώ το **M192** σε μ.σ.μ. 6,1 εκ. και πλάτος 2,2 εκ. Η μορφή τους δεν μπορεί να αποκατασταθεί, είναι όμως σαφές ότι πρόκειται για μαχαίρια μεσαίου μεγέθους. Στην ίδια περιοχή, χρονολογούμενο όμως, βάσει συνευρημάτων, στους κλασικούς χρόνους, κατά τους οποίους συνεχίστηκαν οι λατρευτικές δραστηριότητες στην περιοχή αυτή,[560] βρέθηκε τμήμα από ένα ακόμα μαχαίρι (**M193**). Διατηρείται μικρό μέρος της λεπίδας και του εμβόλου, μ.σ.μ. 6,82 εκ. και πλάτους 2,2 εκ. καθώς και ένας αμφικέφαλος ηλίσκος. Παρόλο που το τμήμα είναι μικρό, αρκεί ώστε να καταταχθεί το μαχαίρι στον τύπο Ι, ενώ ήταν και αυτό μεσαίου μεγέθους. Λόγω του ανασκαφικού τους πλαισίου, η πιθανότερη ερμηνεία είναι να χρησιμοποιήθηκαν στη θυσία ή και τα γεύματα και στη συνέχεια να απορρίφθηκαν τελετουργικά, μαζί με τις υπόλοιπες προσφορές.

Ακόμα ένα σιδερένιο μαχαίρι (**M194**) βρέθηκε ακριβώς ανατολικά από την «Περιοχή D», στην αποκαλούμενη «Περιοχή Η», που φαίνεται να ήταν υπαίθρια. Το μαχαίρι βρέθηκε σε στρώμα λίθων, οι οποίοι σχημάτιζαν επίπεδη επιφάνεια και πιθανώς συνιστούσαν κάποιου είδους υπόστρωμα. Ενδιαφέρον έχει ότι στα σημεία που δεν καλύπτονταν εξ ολοκλήρου από λίθους η επίχωση ήταν μελανή. Το μαχαίρι είναι έντονα διαβρωμένο, σώζεται σε μ.σ.μ. 7,92 εκ. και πλάτος 1,5 εκ. και φαίνεται να ήταν μικρού-μεσαίου μεγέθους. Τα συνευρήματά του συνίστανται σε κεραμική και αντικείμενα λατρευτικού χαρακτήρα, που χρονολογούνται στα τέλη του 6ου-αρχές 5ου αιώνα π.Χ.[561] Η επίχωση αυτή πρέπει να είναι δευτερογενής, αφού δεν παρουσιάζει ομοιομορφία, αλλά εντοπίσθηκαν επιμέρους μελανές επιχώσεις εντός του στρώματος λίθων. Ο χαρακτήρας των ευρημάτων δείχνει ότι μετακινήθηκαν εκεί ως τελετουργικά απορρίμματα. Βέβαια, το μαχαίρι βρέθηκε εντός των λίθων και όχι εντός της μελανής επίχωσης, αλλά αυτό μπορεί να οφείλεται στην αναμόχλευση, που προφανώς προέκυψε κατά τη μετακίνηση των χωμάτων.

Σε απόθεση που δημιουργήθηκε από την κατάρρευση του κτηρίου στα τετράγωνα Ν-Ο: 17-18, κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, βρέθηκε σιδερένιο μαχαίρι (**M195**), από το οποίο σώζεται τμήμα της λεπίδας, σε κακή κατάσταση, σε μ.σ.μ. 11 εκ. και πλάτος 2,25 εκ. Η επίχωση στην οποία

όσα αναφέρονται στις δημοσιεύσεις. Σημειωτέο ότι κανένα μαχαίρι δεν έχει αριθμό ευρήματος στις δημοσιεύσεις και οι ταυτίσεις έγιναν βάσει του Lot που αναφέρεται τόσο online, όσο και στις δημοσιεύσεις.

[560] Bookides και Stroud 1997, 233.

[561] Bookides και Stroud 1997, 134, 158.

βρέθηκε, περιελάμβανε μεγάλες ποσότητες κεραμικής και πάνω από 1.600 τμήματα ειδωλίων και χρονολογείται στον 6ο-2ο αιώνα π.Χ.[562]

Δύο σιδερένια μαχαίρια βρέθηκαν και στο δωμάτιο εστίασης στα τετράγωνα N-O:24-25, μαζί με μαγειρικά σκεύη, πύραυνα και μερικά ειδώλια. Από τα συνευρήματα χρονολογούνται στο α΄ μισό του 5ου αιώνα π.Χ., χρονολόγηση σχετικά ασφαλής, αφού τότε συντελέστηκαν αλλαγές στο κτήριο.[563] Στον «χώρο Ε», που διαμορφώθηκε στα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ., σε επαφή με τον ανατολικό τοίχο του μεσαίου ανδήρου, βρέθηκε μεγάλη ποσότητα αναθημάτων που χρονολογείται στα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. Εκεί, σε επίχωση στάχτης βρέθηκε ένα ακόμα σιδερένιο μαχαίρι, ανάμεσα σε μεταλλικά αντικείμενα, περόνες (δύο εκ των οποίων χρονολογούνται στο α΄ μισό του 8ου αιώνα π.Χ.), δακτυλίδια, μία στλεγγίδα, μέρος χάλκινης φιάλης αλλά και μικκύλα αγγεία, μαγειρικά σκεύη, περιρραντήρια, λυχνάρια, υφαντικά βάρη, πλήθος ειδωλίων, πολλούς καρπούς ελιάς, οστά ζώων, εκ των οποίων πολλοί αστράγαλοι. Όλα τα ευρήματα έφεραν ίχνη καύσης.[564]

Περισσότερα μαχαίρια, χρονολογούμενα πιθανώς και αυτά στα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ., βρέθηκαν αμέσως δυτικά του «Λάκκου Β», σε περιοχή περίπου 2 × 2 μ., βάθους 0,60 - 1 μ., μαζί με 150 περίπου ειδώλια, μικκύλα αγγεία, λυχνάρια, λίθινα περιρραντήρια και υψηλή συγκέντρωση κεραμικής.[565] Ακόμα, μαχαίρια έχουν βρεθεί στο κτήριο «Ν:21», το οποίο βρίσκεται πολύ κοντά στο μεσαίο άνδηρο.[566]

Στο ανώτερο άνδηρο, στον αποκαλούμενο «Δυτικό Ναό» των ρωμαϊκών χρόνων βρέθηκε ακόμα ένα μαχαίρι και χρονολογείται βάσει κεραμικής στους ύστερους ελληνιστικούς έως τους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους.[567] Ίσως να πρόκειται για ένα εκ των **M196** ή **M197,** τα οποία χρονολογούνται και αυτά στην ίδια περίοδο, αλλά δεν είναι γνωστό το ανασκαφικό τους πλαίσιο. Οι λεπίδες τους ανήκουν σε μεγάλου μεγέθους μαχαίρια. Το πρώτο είναι θραυσμένο στα άκρα, πιθανώς τύπου Ι, μ.σ.μ. 15,7 εκ. και πλάτους 2,66 εκ., ενώ το δεύτερο μ.σ.μ. 20,2 εκ. και πλάτους 4 εκ. Τα μαχαίρια αυτά θα ήταν κατάλληλα τόσο για τη σφαγή όσο και τον τεμαχισμό των ζώων.

[562] Bookides και Stroud 1997, 211-212.
[563] Bookides και Stroud 1997, 134, 135.
[564] Stroud 1968, 304. Bookides και Stroud 1997, 159-161.
[565] Stroud 1965, 10-11.
[566] Bookides κ.ά. 1999, 16-17.
[567] Bookides και Stroud 1997, 357.

Τέλος, υπάρχουν εικόνες ακόμα τριών μαχαιριών, για τα οποία δεν είναι γνωστό κανένα στοιχείο, εκτός του ότι βρέθηκαν στο ιερό. Ίσως να πρόκειται για τα προαναφερθέντα μαχαίρια από τα τετράγωνα N-O:24-25 και τον «Λάκκο Β», ενώ μπορεί να προέρχονται και από οπουδήποτε αλλού. Το **M198** σώζεται σχεδόν ολόκληρο, σε δύο τμήματα. Το μήκος του φτάνει τα 26,14 εκ., το ορατό μήκος της λεπίδας είναι περίπου 15 εκ. και το πλάτος 3 εκ. Το ορθογώνιο παραλληλόγραμμο έμβολο καταλάμβανε όλη την περιοχή της λαβής, στην οποία στερεωνόταν μέσω αρκετών αμφικέφαλων ηλίσκων (ίσως και δέκα), εκ των οποίων σώζονται οι τρεις. Είναι πιθανό να σχημάτιζαν κάποιο διακοσμητικό μοτίβο στη λαβή του μαχαιριού. Το **M199** διατηρεί μέρος της λεπίδας, της πτέρνας και μικρό μέρος του εμβόλου, σώζεται σε μ.σ.μ. 11 εκ., το πλάτος της λεπίδας είναι 3,7 εκ. και η ράχη είναι ελαφρώς καμπύλη (30º). Αμφότερα είναι μεγάλου μεγέθους. Τέλος, το **M200**, είναι μόνο ελαφρώς θραυσμένο στα άκρα, σώζεται σε μ.σ.μ. 11,1 εκ., είναι πλάτους 1,95 εκ., μεσαίου μεγέθους και ανήκει στον τύπο Ι.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει τμήμα ενεπίγραφου οστέινου αντικειμένου, το οποίο πιθανώς να προέρχεται από λαβή μαχαιριού (**M201**). Βρέθηκε στο μεσαίο άνδηρο του ιερού, εντός του «Λάκκου Β» (τετράγωνα P:24-25), σε επίχωση που είχε δημιουργηθεί από κατάλοιπα θυσιών, αποτελούμενη από στάχτη, οστά χοιριδίων, ειδώλια (κυρίως γυναικεία αλλά και ένα χοίρου), αναθήματα και κεραμική που χρονολογείται πριν το 300 π.Χ.[568] Είναι μικρών διαστάσεων (μ.σ.μ. 2,8 εκ., μ.σ.ύ. 1,4 εκ., πάχος 0,2 εκ.) και σώζεται το αριστερό πέρας του, με τα γράμματα *ΝΕΩΤ*. Το αντικείμενο θα μπορούσε ασφαλώς να είναι και προσάρτημα σε κάποιο ξύλινο κιβώτιο, το ανασκαφικό του όμως πλαίσιο, το πολύ μικρό πάχος καθώς και το μικρό ύψος (αν θεωρήσουμε ότι δεν θα ξεπερνούσε κατά πολύ το σωζόμενο, καθώς σώζονται τα γράμματα σε όλο τους το ύψος), καθιστούν την ερμηνεία του R. Stroud ως την πιθανότερη. Υπέρ της συνηγορούν και δύο-τρία μικρά θραύσματα σιδήρου που εντοπίσθηκαν στο ίδιο ανασκαφικό πλαίσιο, τα οποία πιθανώς προέρχονται από ένα ή περισσότερα μαχαίρια. Η επιγραφή ανήκει πιθανότατα στην κατηγορία των αναθηματικών επιγραφών, το αντικείμενο από το οποίο προέρχεται θα μπορούσε δηλαδή να είχε αφιερωθεί στη Νεωτέρα. Το όνομα αυτό πιθανώς αποτελεί είτε λατρευτικό επίθετο της Περσεφόνης, είτε το ελληνικό όνομα, με το οποίο ήταν γνωστή η Νέφθυς. Μία άλλη εναλλακτική είναι το *ΝΕΩΤ* να είναι μέρος του Νεώτερος, κυρίου ονόματος, ο οποίος να ήταν ο αναθέτης.[569]

[568] Stroud 1965, 8-11.
[569] Stroud 2013, 13-14.

Στην περίπτωση που πράγματι προέρχεται από μαχαίρι, τότε πρόκειται για σημαντικότατο εύρημα, καθώς ελάχιστα μόνο ενεπίγραφα μαχαίρια είναι γνωστά. Η επιγραφή είναι χαραγμένη στο μαλακό οστό, συνεπώς θα μπορούσε να χαράχθηκε από τον ίδιο τον αναθέτη πριν την ανάθεση-τελετουργική απόρριψή του και να μην κατασκευάστηκε εξαρχής ως ανάθημα, αλλά να είχε προηγουμένως χρήση στη θυσία ή τα γεύματα. Σε αυτήν την περίπτωση θα ήταν εύλογη η παρουσία του εντός απορριμμάτων θυσιών. Τα παραπάνω όμως παραμένουν υποθέσεις, καθώς η προέλευση του οστέινου πλακιδίου από μαχαίρι δεν είναι ασφαλής.

Στις παλαιότερες δημοσιεύσεις του ιερού αναφέρεται ότι δεν καταναλωνόταν κρέας,[570] παρά την εύρεση τόσο μαχαιριών, όσο και οβελών.[571] Οι ανασκαφείς όμως, μετά την εύρεση οστεολογικών στοιχείων ανασκεύασαν την αρχική τους ερμηνεία και πλέον είναι βέβαιο ότι και το κρέας καταναλωνόταν στα γεύματα του ιερού. Με βάση λοιπόν τα πρώτα στοιχεία, θεωρείτο πως τα μαχαίρια χρησιμοποιούνταν μόνο στις θυσίες, αλλά πλέον πιστεύεται ότι είχαν σαφώς ρόλο στον τεμαχισμό του κρέατος και την προετοιμασία των γευμάτων. Παρόλο που η πλειονότητα των οστών βρέθηκε σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης, ίχνη τεμαχισμού έχουν διαγνωσθεί σε ορισμένα από αυτά καθώς και ότι το πιο δημοφιλές θύμα ήταν οι χοίροι, όπως άλλωστε είναι σύνηθες σε ιερά της Δήμητρας.[572] Ασφαλώς όμως, τα μαχαίρια έχουν ποικίλες χρήσεις και δεν είναι απαραίτητο να συνδέονται αποκλειστικά και μόνο με το κρέας, καθώς τα περισσότερα είδη τροφίμων, από αρτοσκευάσματα μέχρι και λαχανικά, απαιτούν τη χρήση μαχαιριών στην προετοιμασία τους προς βρώση, κάτι που ισχύει φυσικά για όλα τα ιερά. Η εύρεση όμως των περισσότερων εκ των γνωστών μαχαιριών του ιερού σε διαφορετικές επιχώσεις τέφρας, μαζί με οστά ζώων και αναθήματα, ενισχύει τόσο τη χρήση των μαχαιριών σε θυσιαστήρια γεύματα, όσο και την τελετουργική τους απόρριψη στη συνέχεια. Το μέγεθος και η μορφή τους ήταν άλλωστε κατάλληλα για τις παραπάνω ενέργειες.

3.2.1.5. Ισθμία

Λατρευόμενη θεότητα:	Ποσειδών.
Μαχαίρια:	23+ σιδερένια, 1+ χάλκινο μαχαίρι, 2+ δρεπάνια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	στρώμα καταστροφής αρχαϊκού ναού, δευτερογενείς αποθέσεις απόρριψης.

[570] Bookides 1993, 41.
[571] Stroud 1968, 326.
[572] Bookides κ.ά. 1999, 17. Για την κατάσταση των οστών βλ. Bookides κ.ά. 1999, 41, σημείωση 97. Για τα ίχνη τεμαχισμού βλ. Bookides και Stroud 1997, 22, 49.

Χρονολόγηση:	αρχαϊκή-κλασική περίοδος.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 24, κάτοψη 19)

Νότια του Ισθμού της Κορίνθου, σώζονται τα κατάλοιπα του ιερού του Ποσειδώνος, το οποίο ανασκάφηκε για πρώτη φορά το 1883 από τον P. Monceaux και το 1930 από τους B. S. Jenkins και H. Megaw. Συστηματικές ανασκαφές διενεργήθηκαν από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, κατά τα έτη 1952-1967, υπό τη διεύθυνση του O. Broneer και από το 1967 υπό την E. Gebhard. Το γνωστό από τις γραμματειακές πηγές ιερό της Ισθμίας, η ταύτιση του οποίου τεκμηριώνεται και από τα επιγραφικά ευρήματα, συγκαταλέγεται ανάμεσα στα πανελλήνια ιερά και αποτελούσε, λόγω της θέσης του, ένα από τα σημαντικότερα ιερά του Ποσειδώνος. Η αφετηρία της λατρείας εντοπίζεται στον 11ο αιώνα π.Χ., με το ιερό να διαθέτει μνημειακό ναό, ήδη από τις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ., ενώ η παρακμή του επήλθε με την καταστροφή της Κορίνθου από τον Μόμμιο το 146 π.Χ.

Η πρωιμότερη εντοπισμένη κατασκευή στο ιερό, χρονολογείται στον 8ο αιώνα π.Χ., ο πρώτος ναός του Ποσειδώνος, ο οποίος διέθετε εσωτερική αξονική κιονοστοιχία, οικοδομήθηκε στο β΄ μισό του 7ου αιώνα π.Χ., όπως και ο ιδιαίτερα επιμήκης βωμός στα ανατολικά του. Στο β΄ μισό του 5ου αιώνα π.Χ. οικοδομήθηκε στην ίδια θέση, μνημειακός δωρικός ναός. Την ίδια περίοδο, διαμορφώθηκαν ως τελετουργικά εστιατόρια δύο σπήλαια, που βρίσκονται στον χώρο του ιερού. Τουλάχιστον από τον 6ο αιώνα π.Χ. το ιερό διέθετε στάδιο και από τον 5ο θέατρο.

Κατά τις ανασκαφές βρέθηκε σχετικά μεγάλος αριθμός μαχαιριών· τουλάχιστον 45 σιδερένια και 12 χάλκινα. Η δημοσίευσή τους από την I. K. Raubitschek αποτελεί μία από τις πρώτες πλήρεις δημοσιεύσεις μαχαιριών και αποτέλεσε σημείο αναφοράς στην έρευνα. Από το σύνολο των μαχαιριών που βρέθηκαν στην Ισθμία, τα περισσότερα έχουν άμεση συνάφεια με το ιερό του Ποσειδώνος (στα 57 δημοσιευμένα συμπεριλαμβάνονται και τα μαχαίρια που βρέθηκαν στον παρακείμενο οικισμό της Ράχης, τα οποία είναι μεταγενέστερα και δεν έχουν σχέση με το ιερό). Τα πέντε καλύτερα (**M202-M206**) σωζόμενα παραδείγματα παρουσιάζονται αναλυτικά στον κατάλογο, συνοδευόμενα από σχεδιαστική ή φωτογραφική τεκμηρίωση, ενώ τα υπόλοιπα καταλογογραφούνται σε δύο παραρτήματα, χάλκινα και σιδερένια, μαζί με τη θέση εύρεσης και

τις διαστάσεις τους.[573] Η εύρεση ορισμένων εκ των μαχαιριών σε κλειστά ανασκαφικά πλαίσια και η τεκμηρίωσή τους, επιτρέπει τη χρονολόγηση και την ερμηνεία της λειτουργίας τους.

Πέντε μαχαίρια βρέθηκαν εντός του ναού του Ποσειδώνος, στο στρώμα καταστροφής του αρχαϊκού ναού, το οποίο χρονολογείται στα τέλη της αρχαϊκής περιόδου.[574] Το στρώμα αυτό αποτελείτο από στάχτη, απανθρακωμένα ξύλα, τμήματα κεράμων και άλλα αντικείμενα και εντοπίσθηκε σε τέσσερις διαφορετικές περιοχές, στον πρόναο και το νοτιοανατολικό μέρος του σηκού του αρχαϊκού ναού.[575] Από την επίχωση του σηκού προέρχονται και τα προαναφερθέντα μαχαίρια. Από αυτά, καταλογογραφημένο είναι μόνο το **M202**, το οποίο διατηρείται ακέραιο, είναι μήκους 31,5 εκ. και πλάτους (στη λεπίδα) 3,7-4,5 εκ. Έχει ευθύγραμμη ράχη, κυρτή κόψη και ορθογώνιο παραλληλόγραμμο έμβολο, το οποίο καταλάμβανε τη λαβή του μαχαιριού σε όλο της το μήκος και πλάτος. Την ύπαρξη της λαβής μαρτυρούν οι 12 αμφικέφαλοι ηλίσκοι, οι οποίοι δημιουργούσαν ένα διακοσμητικό μοτίβο πάνω σε αυτή, καθώς διατάσσονται κατακόρυφα σε σχέση με τον μακρό άξονα του μαχαιριού σε ομάδες των 3:2:2:2:3. Παράλληλα, εξασφάλιζαν τη σταθερή προσήλωση της λεπίδας στη λαβή.[576] Από τα υπόλοιπα τέσσερα μαχαίρια είναι γνωστές μόνο οι διαστάσεις τους. Από το πλάτος των λεπίδων τους (3,2 εκ., 6 εκ., 3,4 εκ. και 3,4 εκ.) είναι σαφές ότι αποτελούσαν και αυτά μεγάλου μεγέθους μαχαίρια, ενώ το τελευταίο από αυτά διατηρείται σε (μέγιστο σωζόμενο;) μήκος 26 εκ. Στο ίδιο στρώμα βρέθηκε μεγάλος αριθμός κοσμημάτων (70, τα περισσότερα εκ των οποίων δακτυλίδια), λίγα χάλκινα και πήλινα ειδώλια (15), στλεγγίδες και αθλητικός εξοπλισμός (18 τμήματα), τμήματα χάλκινων αγγείων (19), περισσότερα από 50 αγγεία, 14 εκ των οποίων αρύβαλλοι, κ.ά. Τα παραπάνω ερμηνεύονται ως αναθήματα, τα οποία φυλάσσονταν στο εσωτερικό του ναού, τη στιγμή της καταστροφής του.[577]

Το μαχαίρι **M203** βρέθηκε στον πρόναο του αρχαϊκού ναού, δεν είναι όμως σαφές το ακριβές ανασκαφικό πλαίσιο. Σώζεται σε μ.σ.μ. 23 εκ., διατηρείται η λεπίδα και μικρό μέρος του εμβόλου, επί του οποίου διατηρούνται τέσσερις οπές ήλωσης, διατεταγμένες ανά δύο. Ανήκει στον

[573] Raubitschek 1998, 115, 172. Ακόμα, υπό το αρ. 373, αναφέρονται πέντε μαχαίρια, για δύο από τα οποία υπάρχει σχέδιο, χωρίς όμως να αναφέρεται καμία περαιτέρω πληροφορία.
[574] Πρόκειται για το **M292** καθώς και τα μη καταλογογραφημένα IM 401, IM 404, IM 408 και IM 697 bis (Raubitschek 1998, Appendix I).
[575] Gebhard 1998, 93-96, 108.
[576] Raubitschek 1998, 110. Το σχέδιο της δημοσίευσης παρουσιάζει μικρές διαφορές από την εικόνα, τόσο ως προς το περίγραμμα της λεπίδας όσο και ως προς το ότι δεν σημειώνεται ένας εκ των αμφικέφαλων ηλίσκων που διακρίνεται. Επιπλέον, ενώ στον κατάλογο το αναγραφόμενο πλάτος της λεπίδας είναι 4,5 εκ., από μέτρηση του σχεδίου (εξαρτημένη από το μήκος, καθώς το σχέδιο δεν είναι υπό κλίμακα) φαίνεται ότι είναι 3,7 εκ.
[577] Gebhard 1998, 100-107, 113-114.

ίδιο τύπο με το **M202**, το οποίο σχεδόν θα έφτανε σε μήκος (το ορατό μέρος της λεπίδας είναι 19,2 εκ. ενώ του προηγούμενου 20,5 εκ.), ενώ ήταν ελαφρώς μικρότερου πλάτους, 1,9 εκ. Στις επιχώσεις που ανασκάφηκαν στην περιοχή του αρχαϊκού ναού βρέθηκαν ακόμα επτά τμήματα από σιδερένια μαχαίρια, τα οποία παρά την αποσπασματική κατάστασή τους δείχνουν ότι θα ήταν επίσης μεγάλου μεγέθους, αφού το πλάτος των λεπίδων τους είναι μεταξύ 2,5-3 εκ.[578] Αν και δεν γίνεται σαφές από τις δημοσιεύσεις της Ισθμίας, φαίνεται πως και τα μαχαίρια αυτά προέρχονται από το στρώμα καταστροφής του αρχαϊκού ναού.

Τα μαχαίρια **M202** και **M203** έχουν όλα τα χαρακτηριστικά που τα καθιστούν κατάλληλα τόσο για θυσία ζώων, όσο κυρίως για το πρώτο στάδιο του τεμαχισμού, κατά το οποίο τέμνουν το σφάγιο ακολουθώντας τις αρθρώσεις. Αυτά είναι το μεγάλο μήκος, το μεγάλο πλάτος, η ισχυρή λαβή (αφού το έμβολο καταλαμβάνει όλο το μήκος της) και η σταθερή προσήλωση της λεπίδας στη λαβή. Το ίδιο ισχύει, τουλάχιστον κρίνοντας από τις διαστάσεις, και για τα υπόλοιπα μαχαίρια που βρέθηκαν μαζί τους.

Στο εσωτερικό του ναού βρέθηκε και η χάλκινη λεπίδα **M204**, προερχόμενη από μαχαίρι μεσαίου-μεγάλου μεγέθους. Η I. Raubitschek τη χρονολογεί στην κλασική περίοδο, χωρίς ωστόσο να σημειώνει εάν βρέθηκε σε κλειστό ανασκαφικό πλαίσιο. Διατηρείται σε μ.σ.μ. 17,5 εκ., καθώς είναι θραυσμένη στα άκρα, έχει έντονα καμπύλη ράχη και κόψη (70-60º) και μπορεί να χρονολογηθεί βάσει συνευρημάτων στην κλασική περίοδο. Το μαχαίρι αυτό μαζί με τη λαβή θα έφτανε τα 28 εκ., ωστόσο η διαφορά τόσο στο υλικό της κατασκευής όσο και στη μορφή του, υποδηλώνει διαφορετική χρήση από τα δύο προαναφερθέντα μαχαίρια. Ίσως να χρησιμοποιείτο σε κάποιο άλλο στάδιο της θυσιαστήριας διαδικασίας, όπως την εκδορά των ζώων, για την οποία ίσως είναι κατάλληλη η έντονη καμπύλη του.

Η I. Raubitschek σχολιάζει ότι, παρόλο που είναι αδύνατο να διευκρινισθεί η ξεχωριστή χρήση του κάθε μαχαιριού που βρέθηκε στην Ισθμία, η εύρεση των **M202**-**M205** σε στρώματα που σχετίζονται με την καταστροφή του ναού, υποδηλώνει ασφαλώς λατρευτική χρήση. Σχολιάζει ότι τα μαχαίρια αυτά θα είχαν απορριφθεί αμέσως μετά τη χρήση τους σε θυσίες στον βωμό.[579] Ωστόσο, για να είχε ισχύ η παραπάνω υπόθεση, θα έπρεπε να ανευρεθούν σε επίχωση προερχόμενη από κατάλοιπα βωμού ή σε κάποια επίχωση μαζί με άλλα απορρίμματα της τελετουργίας. Για την

[578] Raubitschek 1998, Appendix I: IM 392, IM 393, IM 5026A, IM 5026B, IM 5026C, IM 5026 D, IM 5026 E.
[579] Raubitschek 1998, 109, σημείωση 7.

παραπάνω ερμηνεία θα χρειαζόταν κάποιο ανασκαφικό πλαίσιο που να είχε δημιουργηθεί από πράξη απόρριψης και όχι καταστροφής, όμως συμβαίνει στο εσωτερικό του ναού. Η εύρεση των μαχαιριών εντός του ναού δείχνει ότι ίσως τα μαχαίρια αυτά κατά την καταστροφή του ναού βρίσκονταν στο εσωτερικό του, συνεπώς πρέπει να φυλάσσονταν εκεί ως ανήκοντα στον τελετουργικό εξοπλισμό του ιερού, με σκοπό τη χρήση τους. Εναλλακτικά, θα μπορούσαν να αποτελούν αναθήματα. Τα μαχαίρια αυτά είτε ως μέρος της σκευής του ιερού, είτε ως αναθήματα ή συγχρόνως και τα δύο, φυλάσσονταν στο εσωτερικό του ναού.

Σε κοντινή απόσταση από τον ναό (10-30 μ.), κυρίως στα βόρεια αλλά και προς όλες τις κατευθύνσεις κοντά του, βρέθηκαν τουλάχιστον ακόμα έντεκα τμήματα μαχαιριών.[580] Αυτά φαίνεται να προέρχονται από δευτερογενείς αποθέσεις, οι οποίες δημιουργήθηκαν από την απόρριψη καταλοίπων θυσιών και γευμάτων.[581] Ένα εξ αυτών[582] βρέθηκε μαζί με 300 τμήματα οστών (τα μισά εκ των οποίων καμένα), σε επίχωση ανατολικά του ναού, που χρονολογείται βάσει της κεραμικής στον ύστερο 6ο - πρώιμο 5ο αιώνα π.Χ.[583] Εκτός από την κεραμική και το μαχαίρι, βρέθηκε χάλκινο δακτυλίδι, σιδερένια αιχμή, δύο τμήματα ειδωλίων, ενώ πολύ κοντά βρέθηκε συγκέντρωση τέφρας. Αν και η μορφή του μαχαιριού δεν είναι γνωστή, το ανασκαφικό πλαίσιο στο οποίο βρέθηκε δείχνει τη σχέση του μαχαιριού με θυσιαστήριες διαδικασίες και πιθανώς την τελετουργική απόρριψή του, μαζί με τα κατάλοιπα της θυσίας, δηλαδή τα οστά, την τέφρα και τα υπόλοιπα αναθήματα. Το **M205** βρέθηκε βόρεια του ναού και αποτελεί μικρό τμήμα μεγάλου μαχαιριού, όπως φαίνεται από το μεγάλο του πλάτος (3 εκ.), από το οποίο σώζεται μικρός μέρος της λεπίδας και του εμβόλου (μ.σ.μ. 10,5 εκ.), όπου διατηρούνται τρεις οπές ήλωσης. Δυτικά του ναού βρέθηκε το **M206**, το οποίο σώζεται ακέραιο, ανήκει στον τύπο ΙΒ, με κυρτή ράχη, ενώ έχει και τρεις εγκοπές στην άκρη της λεπίδας. Βάσει των συνευρημάτων του χρονολογείται στον 4ο αιώνα π.Χ. Τέλος, δεν είναι σαφής η θέση εύρεσης των μαχαιριών **M207** και **M208**, φαίνεται όμως ότι επρόκειτο για μικρό και μεγάλο μαχαίρι αντίστοιχα. Νότια του ναού, σε απόσταση 10-20 μ. από την νοτιοανατολική του γωνία, στην περιοχή του νότιου αναλημματικού τοίχου βρέθηκε τμήμα από σιδερένια οδοντωτή λεπίδα (**M209**). Σώζεται σε κακή κατάσταση, σε μ.σ.μ. 7 εκ., είναι

[580] Raubitschek 1998, Appendix I: IM 236, IM 345, IM 361, IM 486, IM 1985, IM 2551, IM 3114, IM 3166, IM 4702, IM 4801, IM 5794, IM 5852.
[581] Raubitschek 1998, 109, σημείωση 7.
[582] Raubitschek 1998, Appendix I: αρ. IM 5852.
[583] Gebhard και Hemans 1989, 66-67.

πλάτους 3,5 εκ. και πάχους 0,2 εκ. και δεν μπορεί να χρονολογηθεί με ασφάλεια, βάσει των συνευρημάτων. Λόγω όμως της θέσης εύρεσής της είναι πιθανό να συνδέεται με το ιερό.[584]

Ακόμα οκτώ μαχαίρια βρέθηκαν εντός του μεγάλου κυκλικού λάκκου, που βρίσκεται περίπου 40 μ. νότια της νοτιοδυτικής γωνίας του ναού.[585] Πρόκειται μάλλον για πηγάδι μεγάλου βάθους (περίπου 20 μ.), το οποίο όμως λειτούργησε για πολύ μικρό χρονικό διάστημα και εν συνεχεία χρησίμευσε ως χώρος απόρριψης.[586] Ο λάκκος δεν παρουσιάζει διακριτή στρωματογραφία, φαίνεται όμως ότι μαχαίρια που βρέθηκαν στο εσωτερικό του χρονολογούνται από τον 7ο έως και τον 5ο αιώνα π.Χ. Το **M210** αποτελεί τμήμα δρεπανόσχημου μαχαιριού. Διατηρείται σε μ.σ.μ. 15,7 εκ. και είναι πλάτους 4 εκ., ενώ διατηρείται στο ένα άκρο του οπή ήλωσης. Αποτελεί τη μοναδική λεπίδα που είναι σχεδιασμένη και κατά τομή, από όπου φαίνεται ότι δεν σχηματιζόταν κόψη, αλλά το πάχος (0,3 εκ.) ήταν το ίδιο καθ΄ όλο το πλάτος της λεπίδας. Αυτό μπορεί είτε να είναι είτε κατασκευαστικό χαρακτηριστικό ή αποτέλεσμα διάβρωσης. Εάν ισχύει το πρώτο, τότε δεν είναι απίθανο η λεπίδα να ήταν αναθηματική, αφού δε θα μπορούσε να έχει πρακτική χρήση. Εναλλακτικά, θα μπορούσε πράγματι να αποτελεί δρεπάνι, όπου δεν απαιτείται ακονισμένη κόψη ή ακόμα και ημιτελές αντικείμενο.[587]

Στο ιερό βρέθηκαν δύο δρεπάνια, πολύ διαφορετικής μορφής από το παραπάνω, η οποία παραπέμπει σαφώς σε αγροτικές εργασίες. Τα αγροτικά αυτά εργαλεία ίσως να ήταν αναθήματα, δεν αποκλείεται όμως να είχαν και πραγματική χρήση για την κοπή της βλάστησης από τους χώρους του ιερού.[588] Η αναθηματική χρήση είναι η πιθανότερη, κατά αναλογία με άλλα αναθήματα που υποδηλώνουν την ιδιότητα/εργασία του αναθέτη, όπως οικοδομικά εργαλεία και εξαρτήματα σχετικά με το κυνήγι και την αλιεία.

Από τον αριθμό και τη μορφή των μαχαιριών καθώς και την ανασκαφική συνάφεια στην οποία βρέθηκαν, είναι δυνατό να συναχθούν τα εξής: στα τέλη των αρχαϊκών χρόνων, μεγάλου μεγέθους μαχαίρια βρίσκονταν αποθηκευμένα εντός του ναού, τόσο στον σηκό, όσο και στον πρόναο. Τα συνευρήματά τους αποτελούντο κυρίως από αναθήματα, συνεπώς, είναι πιθανό να

[584] Raubitschek 1998, 125.
[585] Raubitschek 1998, Appendix I: IM 2657, IM 2690, IM 2691, IM 2694, IM 3254, IM 4800. Επίσης το καταλογογραφημένο ως δρεπάνι Raubitschek 1998, 127, αρ. 447.
[586] Broneer 1973, 22-24.
[587] Για τα μαχαίρια χωρίς κόψη βλ. παρακάτω, σελ. 531.
[588] Raubitschek 1998, 121, 127.

είχαν και τα μαχαίρια αναθηματική λειτουργία. Η μορφή τους όμως δείχνει ότι ήταν κατάλληλα τόσο για τη θυσία των ζώων, όσο κυρίως για τον τεμαχισμό του κρέατος, επομένως η χρήση τους στις διαδικασίες αυτές είναι περισσότερο πιθανή. Τα διαφορετικών ειδών μαχαίρια θα είχαν πιθανώς και διαφορετικές χρήσεις, οι οποίες δεν είναι εύκολα αναγνωρίσιμες. Τα μεγάλου μεγέθους και ιδίως πλάτους μαχαίρια ήταν ασφαλώς κατάλληλα για το πρώτο στάδιο της κρεουργίας, ενώ το χάλκινο καμπύλο πιθανώς για την εκδορά που λάμβανε χώρα μετά τη θυσία. Τα μικρότερα μαχαίρια, τα οποία βρέθηκαν σε δευτερογενείς αποθέσεις, πιθανώς να χρησιμοποιούνταν στα τελετουργικά γεύματα που έπονταν των θυσιών στο ιερό και στη συνέχεια να απορρίπτονταν τελετουργικά, μαζί με άλλα αντικείμενα στο βωμό, από όπου στη συνέχεια μεταφέρονταν στις δευτερογενείς αποθέσεις, στις οποίες και εντοπίσθηκαν. Ο διακοσμητικός χαρακτήρας είναι φανερός στο μαχαίρι **M202** και πιθανώς στα μαχαίρια **M203** και **M205**, καθώς οι αμφικέφαλοι ηλίσκοι φαίνεται να δημιουργούν μοτίβα. Η διακόσμηση με τη χρήση ήλων είναι γνωστή κυρίως από τις θύρες, στην περίπτωση όμως των μαχαιριών, δημιουργείται το ερώτημα εάν τα ξεχωριστά σε εμφάνιση αυτά μαχαίρια ήταν πιθανότερο -ακριβώς λόγω της ξεχωριστής εμφάνισής τους- να χρησιμοποιούνταν, όχι απλώς στον τεμαχισμό των σφαγίων, αλλά και στην τελετουργική σφαγή. Εάν ισχύει η παραπάνω υπόθεση -η οποία ασφαλώς δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί- τότε στην Ισθμία τεκμηριώνεται ένα μεγάλο εύρος χρήσης των μαχαιριών. Από τη σφαγή, στον τεμαχισμό, στην εστίαση και την τελετουργική απόρριψη, ενώ είναι πιθανή και η λειτουργία τους ως αναθημάτων.

3.2.1.6. Ισθμία, Κυρά Βρύση

Λατρευόμενη θεότητα:	Εστία(;)
Μαχαίρια:	1 σιδερένιο εγχειρίδιο.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	;
Χρονολόγηση:	5ος-4ος αιώνας π.Χ.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 24)

Σε απόσταση 850 μ. δυτικά του ιερού του Ποσειδώνος στην Ισθμία, ανασκάφηκαν το 2008-2009 από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, υπό των Μ. Γκιώνη και Χ. Λουλαδάκη, κατάλοιπα οικίας των κλασικών χρόνων, στο βορειοανατολικό μέρος της οποίας εντοπίσθηκε βωμός και ίχνη οικιακής λατρείας. Η οικία ήταν σε χρήση από το δ΄ τέταρτο του 5ου μέχρι και τα τέλη 4ου/ αρχές 3ου αιώνα π.Χ.

Τον βωμό αποτελούσε επεξεργασμένος ασβεστόλιθος, διαστάσεων 1,50 × 0,70 × 0,30 μ.

Γύρω από αυτόν βρέθηκαν πέντε πήλινα ειδώλια (γυναικεία προτομή, ιππέας, σκύλος, Παν, ανακεκλιμένη ανδρική μορφή). Η πλειονότητά τους χρονολογείται στον 5ο αιώνα π.Χ. και φαίνεται ότι παρέμειναν στην οικία μέχρι που αυτή σταμάτησε να κατοικείται.

Στα ευρήματα της ανασκαφής συγκαταλέγεται ένα τμήμα σιδερένιου εμβόλου (**M211**), που μπορεί να ανήκει είτε σε μαχαίρι τύπου ΙΙΑ ή σε εγχειρίδιο, μ.σ.μ. 7,3 εκ. και πλάτους 3,6 εκ., το οποίο χρονολογείται στην τελευταία φάση λειτουργίας της οικίας, στο διάστημα από τα μέσα του 4ου μέχρι και τις αρχές του 3ου αιώνα π.Χ.[589] Διατηρούνται δύο οπές ήλωσης, διατεταγμένες στον μακρό άξονα του μαχαιριού/εγχειριδίου. Δυστυχώς, δεν προσδιορίζεται εάν σχετίζεται με τον χώρο της οικιακής λατρείας ή εάν βρέθηκε σε οποιονδήποτε άλλο χώρο της οικίας, και αποτελεί απλώς εργαλείο.

3.2.1.7. Στύμφαλος

Λατρευόμενη θεότητα:	Αθηνά και Ειλειθυία.
Μαχαίρια:	2 σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	1) κοντά σε συγκέντρωση οστών, σε εγγύτητα με το τείχος της πόλης, 2) δωμάτιο εστίασης.
Χρονολόγηση:	4ος αιώνας π.Χ.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 25, κάτοψη 20)

Στην ακρόπολη της Στυμφάλου, η οποία βρισκόταν κοντά στην ομώνυμη λίμνη, στα βορειοανατολικά σύνορα της αρχαίας Αρκαδίας (σημερινής Κορινθίας), εντοπίσθηκε αρχαίο ιερό. Οι πρώτες ανασκαφές διενεργήθηκαν από τον Α. Ορλάνδο, το 1924-1930, ενώ από το 1994 ως το 2001 ο χώρος ανασκάφηκε από το Καναδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο σε συνεργασία με την Αρχαιολογική Υπηρεσία, υπό τη διεύθυνση του Η. Williams. Το ιερό λειτούργησε κατά τους κλασικούς χρόνους και σε αυτό λατρευόταν πιθανώς η Αθηνά, όπως προκύπτει από την επιγραφή *Πολιὰς* σε ορθογωνικό λίθο και το ότι πρόκειται για ιερό Ακροπόλεως. Εκτός από την Αθηνά λατρευόταν και η Ειλειθυία, όπως προκύπτει από ενεπίγραφα αναθήματα. [590]

[589] Γκιώνη 2018, 635- 641. Αναφέρεται ως εγχειρίδιο, αλλά καθώς δεν σώζεται η λεπίδα είναι πιθανό το τμήμα να προέρχεται από μαχαίρι παρόμοιο με το **M310** από τον Κομμό.

[590] Schaus 2014α, 511-512. Για την επιγραφή *Πολιὰς* βλ. Ορλάνδος 1925, 134. Σχετικά με τη λατρεία της Αθηνάς, υπάρχουν επιφυλάξεις. Υποστηρίζεται από τον G. Schaus, αλλά τα μέλη της ερευνητικής του ομάδας προτείνουν διαφορετικές θεότητες ο καθένας. Ωστόσο, τόσο η θέση όσο και η επιγραφή καθιστούν την επιλογή της Αθηνάς ως την πιθανότερη, ενώ φυσικά θα υπήρχαν και συλλατρείες, όπως άλλωστε και στα περισσότερα αν όχι όλα τα ελληνικά ιερά.

Το ιερό διέθετε περίβολο, εντός του οποίου βρισκόταν αυλή με πεσσούς, δίχωρος ναός μικρών διαστάσεων (6 × 11 μ.), βωμός στα ανατολικά του ναού και βόρεια του βωμού το «Κτήριο Α», το οποίο συμβατικά ο Α. Ορλάνδος είχε ονομάσει «οἴκημα τῶν ἱερέων». Εκτός του περιβόλου υπήρχε το «Κτήριο Β», ενώ δεν αποκλείεται και η ύπαρξη περισσότερων κτηρίων.[591] Το μεγαλύτερο μέρος του υλικού προέρχεται από ανασκαφικά περιβάλλοντα του 4ου αιώνα π.Χ. ή και μεταγενέστερα, ενώ λίγα αντικείμενα από το ιερό χρονολογούνται στο α΄ τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ., οπότε και η αφετηρία της λατρείας.[592] Τα περισσότερα αναθήματα του ιερού, εκτός των αγγείων, είναι κοσμήματα από χαλκό, ενώ υπάρχουν και πολλά χρυσά. Ακόμα βρέθηκαν πάνω από 200 πήλινα ειδώλια και 100 περίπου υφαντικά βάρη. Τέλος, εντοπίσθηκε μεγάλος αριθμός αιχμών βελών και κεφαλών βλημάτων καταπελτών, λίγα βλήματα σφενδόνης καθώς και μερικές αιχμές δοράτων, τα οποία ίσως να αποτέλεσαν αναθήματα ή -πιθανότερα- κατάλοιπα κάποιας μάχης.

Τουλάχιστον δύο λεπίδες σιδερένιων μαχαιριών έχουν βρεθεί στο ιερό της Στυμφάλου. Το **Μ212** σώζεται ακέραιο, είναι μήκους 16,1 εκ., πλάτος 1,5 εκ., πάχους 0,3 εκ., και ανήκει στον τύπο Ι. Βρέθηκε ακριβώς έξω από το ιερό, κοντά στο τείχος της πόλης, και πολύ κοντά στο «κτήριο Β» και συγκεκριμένα στην επενδεδυμένη με κεράμους δεξαμενή, εντός και γύρω της οποίας βρέθηκε μεγάλη συγκέντρωση οστών ζώων, οβελοί και άλλα στοιχεία που δείχνουν ότι εκεί λάμβανε χώρα ο τεμαχισμός των θυμάτων. Πιθανώς λοιπόν να είχε κάποια σχέση με τις θυσιαστήριες διαδικασίες, αν και αυτό δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί.

Το **Μ213,** το οποίο αποτελεί τμήμα μικρού μαχαιριού, βρέθηκε στο βόρειο δωμάτιο του «Κτηρίου Α», το οποίο αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη, πιθανώς του 4ου αιώνα π.Χ. και καταστράφηκε στα τέλη του 2ου αιώνα π.Χ.[593] Στο εσωτερικό του δωματίου βρέθηκε λάκκος γεμάτος στάχτη και κάρβουνα, μαζί με πολύ μεγάλη συγκέντρωση τμημάτων από ανάγλυφους σκύφους, λύχνους καθώς και δύο αιχμές βελών.[594] Ο λάκκος ερμηνεύεται ως εστία, η χρήση της οποίας χρονολογείται βάσει κεραμικής από τα τέλη του 3ου έως και τα τέλη του 2ου αιώνα π.Χ., ενώ το δωμάτιο πιθανώς να χρησιμοποιείτο ως χώρος τέλεσης τελετουργικών γευμάτων.[595] Ωστόσο, δεν διευκρινίζεται εάν το αντικείμενο αυτό βρέθηκε εντός του λάκκου ή σε άλλο σημείο

[591] Schaus 2014β, 512.
[592] Schaus 2014α, 175, 176.
[593] Schaus 2014α, 127.
[594] Schaus 2014α, 30.
[595] Hagerman 2014, 93.

του δωματίου. Ο G. Schaus σημειώνει ότι το αντικείμενο μοιάζει με λεπίδα μαχαιριού, αλλά πιθανώς να πρόκειται για θραύσμα από άλλο αντικείμενο, καθώς το πολύ μικρό του πλάτος (0,8 εκ.) δεν συμβαδίζει με το πολύ μεγάλο πλάτος της ράχης (0,45 εκ).[596] Η παρατήρηση είναι ορθή, ωστόσο εάν πράγματι πρόκειται για μαχαίρι, θα μπορούσε οριακά λόγω διαστάσεων να έχει πρακτική χρήση. Στην περίπτωση αυτή είναι πιθανότερο να εμπίπτει στην κατηγορία των μικρογραφικών αντικειμένων και να αποτέλεσε ανάθημα.

Ο μικρός αριθμός των μαχαιριών (μόλις ένα αντικείμενο μπορεί να ταυτιστεί ασφαλώς ως μαχαίρι) καθώς και τα ανασκαφικά πλαίσια στα οποία εντοπίσθηκαν δεν μπορούν να απαντήσουν με βεβαιότητα το ερώτημα της λειτουργίας τους. Ο εντοπισμός πολλών τμημάτων οβελών δίπλα στον βωμό, σε συνδυασμό με τα μαχαίρια και τα οστά που βρέθηκαν, δείχνει πως λάμβαναν χώρα θυσίες και τελετουργικά γεύματα.[597] Στην περιοχή γύρω από τον βωμό εντοπίσθηκαν 372 τεμάχια οστών σε κακή κατάσταση, ελάχιστα από τα οποία έφεραν ίχνη καύσης.[598] Σε κάποια όμως από αυτά, ανάμεσα στα οποία τμήμα πλάτης βοοειδούς, καθώς και σε τμήματα από πλευρά αιγοπροβάτων ανιχνεύθηκαν ίχνη τεμαχισμού.[599] Συνεπώς, στην περίπτωση της Στυμφάλου, κάποια από τα μαχαίρια θα είχαν ασφαλώς χρησιμοποιηθεί στην προετοιμασία του γεύματος και συγκεκριμένα στον τεμαχισμό του κρέατος. Η θέση εντοπισμού του **M212** κοντά σε συγκέντρωση οστών ζώων υποδηλώνει το παραπάνω, όπως υποστηρίζει και ο ανασκαφέας, όμως η εύρεσή του κοντά στο τείχος δεν επιτρέπει την παραπάνω ταύτιση με βεβαιότητα, καθώς αποτελεί ένδειξη ότι ίσως να αποτελούσε επικουρικό όπλο.

3.2.2. Αργολίδα

3.2.2.1. Κυνόρτιον

Λατρευόμενη θεότητα:	Απόλλων Μαλεάτας.
Μαχαίρια:	σιδερένια και χάλκινα μαχαίρια και εγχειρίδια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	τέφρα βωμού.
Χρονολόγηση:	μυκηναϊκή, αρχαϊκή-ελληνιστική περίοδος.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 25)

[596] Schaus 2014α, 179, αρ. κατ. 194.
[597] Schaus 2014α, 176, αρ. κατ. 171-178.
[598] Schaus 2014α, 257, 266.
[599] Schaus 2014α, 257, πίν. 13.7.

Το ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα στο Κυνόρτιο Όρος, γνωστό από τον Παυσανία,[600] ανασκάφηκε από την Αρχαιολογική Εταιρεία, από το 1896-1901 υπό τη διεύθυνση του Π. Καββαδία, το διάστημα 1948-1951 υπό τη διεύθυνση του Ι. Παπαδημητρίου και από το 1974 από τον Β. Λαμπρινουδάκη.[601] Η ταύτιση της λατρευόμενης θεότητας είναι ασφαλής, αφού προκύπτει από ενεπίγραφους βωμίσκους και ενεπίγραφα αναθήματα. Οι πρώτες λατρευτικές δραστηριότητες χρονολογούνται στη μεσοελλαδική περίοδο, με συνέχεια στη μυκηναϊκή, ενώ μετά από σύντομη διακοπή, η λατρεία επανιδρύθηκε στη μέση γεωμετρική περίοδο και διήρκεσε μέχρι και τη ρωμαϊκή.[602]

Από την μυκηναϊκή περίοδο λειτουργούσε βωμός τέφρας.[603] Κατά τον 7ο αιώνα π.Χ. περιβλήθηκε από δύο ελλειψοειδείς τοίχους για λόγους στήριξης, διαμορφώθηκε και παρέμεινε σε χρήση μέχρι και τον 4ο αιώνα π.Χ. Στο ιερό υπήρχε ναός τουλάχιστον από τα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ. Κατά τον 4ο αιώνα π.Χ. έλαβε χώρα πρόγραμμα ανοικοδόμησης του ιερού. Τότε ανοικοδομήθηκε ο ναός, ως δωρικός εν παραστάσι, διαστάσεων 8 × 12 μ., ενώ προστέθηκε και μία στοά. Περισσότερα βοηθητικά κτήρια προστέθηκαν τον 2ο αιώνα π.Χ. καθώς και τον 2ο αιώνα μ.Χ.

Στα βαθύτερα στρώματα τέφρας βρέθηκαν, μαζί με μυκηναϊκή κεραμική, χάλκινα εγχειρίδια.[604] Σιδερένια και χάλκινα εγχειρίδια αναφέρεται ότι βρέθηκαν εντός της τέφρας του βωμού, μαζί με χάλκινα και σιδερένια όπλα, οβελούς, λίγα κοσμήματα, πήλινα ειδώλια και κεραμική, από την οποία ξεχωρίζουν εκατοντάδες κορινθιακές κοτυλίσκες και αλάβαστρα.[605] Στο ιερό βρέθηκαν τόσο σιδερένια μαχαίρια[606] όσο και χάλκινα, των οποίων δεν είναι γνωστή η μορφή, εκτός από ένα που αποτελεί χειρουργικό εργαλείο (**M214**), όπως φαίνεται από τη μορφή του, την κοκκιδωτή λαβή που εξυπηρετούσε το σταθερό κράτημα, και τη μικρού μήκους (5 εκ.), αλλά αναλογικά μεγάλου πλάτους (περ. 1.35 εκ.) λεπίδα. Σώζεται ακέραιο, σε μήκος 11 εκ. Βρέθηκε

[600] Παυσ. 2.27.7: *ὄρη δέ ἐστιν ὑπὲρ τὸ ἄλσος τό τε Τίτθιον καὶ ἕτερον ὀνομαζόμενον Κυνόρτιον, Μαλεάτου δὲ Ἀπόλλωνος ἱερὸν ἐν αὐτῷ΄*.
[601] Αναλυτικό ιστορικό των ανασκαφών βλ. στο Κατάκης 1991, 716.
[602] Ο Ι. Παπαδημητρίου (1949, 97) υποστήριξε την αδιάκοπη συνέχεια της λατρείας, ωστόσο αυτή δεν τεκμηριώνεται από τα ανασκαφικά δεδομένα (Lambrinoudakis 2002, 214).
[603] Lambrinoudakis 1981.
[604] Παπαδημητρίου 1949, 94.
[605] Παπαδημητρίου 1948, 101 · 1949, 97.
[606] Κατόπιν προφορικής επικοινωνίας με τον Β. Λαμπρινουδάκη, τον οποίο και ευχαριστώ.

εντός της τέφρας του βωμού μαζί με χάλκινες λεπίδες από άλλα *φλεβοτόμα* μαχαίρια.[607] Η λειτουργία τους στο παραπάνω ανασκαφικό πλαίσιο δεν θα μπορούσε παρά να είναι αναθηματική.

Παρόλο που δεν είναι γνωστή ούτε η μορφή, ούτε ο αριθμός τους, η εύρεση σιδερένιων μαχαιριών εντός τέφρας βωμού, μαζί με καμένα οστά και αναθήματα, δείχνει πιθανή χρήση σε θυσίες και γεύματα, και ακολούθως τελετουργική απόρριψή τους. Η εύρεση σιδερένιων εγχειριδίων, δεν είναι βέβαιη, καθώς δεν υπάρχει εικόνα για να ελεγχθεί εάν ο Ι. Παπαδημητρίου αναφέρεται πράγματι σε δίκοπες λεπίδες ή σε μονόκοπες. Τέλος, ενδιαφέρον έχει ο εντοπισμός χάλκινων μυκηναϊκών εγχειριδίων εντός της τέφρας.

3.2.2.2. Άργος

Λατρευόμενη θεότητα:	Ήρα.
Μαχαίρια:	μαχαίρια και δρεπάνια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	ανατολικό κτήριο.
Χρονολόγηση:	γεωμετρική-ρωμαϊκή περίοδος.

(κάτοψη 21)

Το ιερό της Ήρας στο Άργος, στις πλαγιές του λόφου Αετόβουνο, ανακαλύφθηκε το 1831 από τον Th. Gordon, ο οποίος πραγματοποίησε και την πρώτη σύντομη ανασκαφή το 1836. Το 1854 περιορισμένες ανασκαφές έγιναν από τους Α. Ραγκαβή και C. Bursian, ενώ το 1874 από τον H. Schliemann. Συστηματικές ανασκαφές διενεργήθηκαν από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, υπό τη διεύθυνση του C. Waldstein κατά τα έτη 1892-1895 και του C. W. Blegen την περίοδο 1925-1928. Το 1949 διεξήχθη μία πενθήμερη ανασκαφική έρευνα από τους J. Caskey και P. Amandry, σε συνεργασία της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών και της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής.[608]

Το ιερό, που λειτούργησε από τον 8ο αιώνα π.Χ. έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους, ήταν διαμορφωμένο σε τρία άνδηρα. Στον 8ο αιώνα π.Χ. χρονολογείται βωμός και πιθανώς το ιερό να ήταν υπαίθριο. Από τις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ. καθιερώθηκε ως επίσημο θρησκευτικό κέντρο της πόλης του Άργους.[609] Τότε οικοδομήθηκε στο άνω άνδηρο δωρικός, περίπτερος ναός. Κατά το α΄ μισό του 6ου αιώνα π.Χ. κτίσθηκαν στο μεσαίο άνδηρο δύο δωρικές στοές και το «Δυτικό Οικοδόμημα», το οποίο διέθετε τρία δωμάτια και αποτελούσε τελετουργικό εστιατόριο. Στα μέσα

[607] Λαμπρινουδάκης 1975, 175, πίν. 149.
[608] Caskey, Amandry 1952, 166.
[609] Foley 1988, 135.

του 5ου αιώνα π.Χ. οικοδομήθηκε και τρίτη δωρική στοά, δυτικά των δύο προγενέστερων καθώς και το «Ανατολικό Οικοδόμημα», το οποίο συνιστούσε μία υπόστυλη αίθουσα. Στα τέλη του ίδιου αιώνα ανοικοδομήθηκε ο κλασικός ναός της Ήρας, ενώ κατά τη ρωμαϊκή περίοδο το ιερό απέκτησε γυμνάσιο και λουτρά.[610]

Στη δημοσίευση των ανασκαφών του C. Waldstein υπάρχει κατηγορία με τον τίτλο *μαχαίρια*, τα αντικείμενα που περιλαμβάνει είναι όμως δρεπάνια, εργαλεία και σμίλες, όλα χάλκινα και αβέβαιης χρονολόγησης, ενώ δεν υπάρχει κανένα μαχαίρι.[611] Το δρεπάνι ερμηνεύεται ως προϊστορικών χρόνων, πιθανώς λόγω του υλικού του (ο H. de Cou δεν αναφέρεται σαφώς στη χρονολόγησή του, αλλά παραπέμπει σε προϊστορικά παράλληλα)[612] και δεν φαίνεται να σχετίζεται με το ιερό.

Ωστόσο, τμήματα λεπίδων σιδερένιων μαχαιριών και δρεπανιών βρέθηκαν κατά τις ανασκαφές των J. Caskey και P. Amandry στην περιοχή ανατολικά του «Ανατολικού κτηρίου», δίπλα στο κάτω μέρος αναλημματικού τοίχου, εντός στρώματος πάχους 20-40 εκ. Στα συνευρήματά τους ανήκουν όστρακα αγγείων, χρονολογούμενων από τη γεωμετρική περίοδο, ακέραια μικκύλα αγγεία και μεγάλο πλήθος μεταλλικών αντικειμένων, τόσο σιδερένιων όσο και χάλκινων. Εκτός από μαχαίρια, βρέθηκαν τμήματα οβελών, οι οποίοι αποτελούν και την πλειονότητα των μεταλλικών ευρημάτων καθώς και μερικών δίσκων και σμιλών. Βρέθηκαν σε κακή κατάσταση, έντονα διαβρωμένα και στη δημοσίευση αναφέρεται πως κανένα αντικείμενο δεν μπορεί να ταυτιστεί με ασφάλεια.[613] Καθώς δεν είναι γνωστή η μορφή και ο αριθμός των μαχαιριών από το ιερό δεν μπορεί να συναχθεί τίποτα σχετικά με τη λειτουργία τους, παρα μόνο η πιθανή χρήση τους σε θυσίες και γεύματα.

3.2.2.3. Ασίνη

Λατρευόμενη θεότητα:	Απόλλων.
Μαχαίρια:	1+ σιδερένιο μαχαίρι.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	εσωτερικό ναού(;)
Χρονολόγηση:	7ος-5ος αιώνας π.Χ.(;)

(κάτοψη 22)

[610] Waldstein 1902, 105-136.
[611] Waldstein 1905, 299, 300.
[612] de Cou 1905, 299, αρ. 2263.
[613] Caskey και Amandry 1952, 168, 175, 183.

Στο ανώτερο άνδηρο του λόφου της Μπαρμπούνας, που ταυτίζεται με την ακρόπολη της αρχαίας Ασίνης, ανασκάφηκαν το 1924 και το 1926 τα κατάλοιπα ιερού από τους Σουηδούς αρχαιολόγους O. Frödin και A. Persson.[614] Το ιερό φαίνεται να λειτούργησε από την ύστερη γεωμετρική ή την αρχαϊκή περίοδο έως και τους ελληνιστικούς χρόνους, ίσως με κάποια διακοπή μετά τον 5ο αιώνα π.Χ. και ταυτίζεται υποθετικά, βάσει της θέσης του, με το μαρτυρούμενο από τον Παυσανία ιερό του Απόλλωνος Πυθαέως (ή Πυθαίου).[615]

Στα τέλη του 8ου αιώνα π.Χ. φαίνεται πως στο ανώτερο άνδηρο του λόφου, σε υψόμετρο 91 μ., υπήρχε αψιδωτό κτήριο, το οποίο πιθανώς να αποτελούσε τον πρώιμο ναό που λειτουργούσε παράλληλα και ως τελετουργικό εστιατόριο καθώς και περίβολος.[616] Κατά τον 7ο αιώνα π.Χ. οικοδομήθηκε λίθινος ναός, δίχωρος, διαστάσεων 4,3 × 9,6 μ., με προσανατολισμό B-N, πιθανώς ο αναφερόμενος από τον Παυσανία. Ο ναός αυτός βρισκόταν σε λειτουργία μέχρι και τον 5ο αιώνα π.Χ., ενώ δεν είναι σαφές αν η λατρεία σταμάτησε ή συνεχίσθηκε ως υπαίθρια.

Στην είσοδο του ναού[617] βρέθηκε μία σιδερένια λεπίδα μαχαιριού και άλλα σιδερένια θραύσματα, που ίσως προέρχονται και αυτά από μαχαίρια.[618] Τα παραπάνω εντοπίσθηκαν μαζί με υψηλή συγκέντρωση οστράκων γεωμετρικών, πρωτοκορινθιακών και κορινθιακών αγγείων (αρύβαλλοι και σκύφοι καθώς και μικκύλα αγγεία), δύο αρχαϊκά πήλινα αγαλμάτια και ένα χάλκινο δακτυλίδι. Στο εσωτερικό του κτηρίου αποκαλύφθηκαν ακόμα μία χάλκινη αιχμή βέλους, μία χάλκινη περόνη, πήλινα ειδώλια αρχαϊκών χρόνων, τόσο ανθρωπόμορφα όσο και ζωόμορφα, πήλινα πλακίδια και ένα μολύβδινο αγαλμάτιο, που πιθανώς εικονίζει τον Απόλλωνα, ενώ βρέθηκαν και κατάλοιπα άνθρακα.[619]

Όλα τα αντικείμενα, εκτός της κεραμικής, χρονολογούνται στους αρχαϊκούς χρόνους,

---

[614] Για το ιστορικό των ανασκαφών βλ. Nordquist και Hägg 1996, 11-12.

[615] Παυσ. 2.36.5: *Ἀργεῖοι δὲ ἐς ἔδαφος καταβαλόντες τὴν Ἀσίνην καὶ τὴν γῆν προσορισάμενοι τῇ σφετέρᾳ Πυθαέως τε Ἀπόλλωνος ὑπελίποντο ἱερὸν -καὶ νῦν ἔτι δῆλόν ἐστι- καὶ τὸν Λυσίστρατον πρὸς αὐτῷ θάπτουσιν*.

[616] Wells 2015, 148-150. Η B. Wells ερμηνεύει πειστικά ως περίβολο τον «τοίχο Γ» και τον καμπύλο «τοίχο Β» ως κατάλοιπα αψιδωτού κτηρίου και όχι ως εξέδρα, όπως τον είχαν θεωρήσει οι ανασκαφείς. Η ταύτιση του αψιδωτού κτηρίου με ναό των γεωμετρικών χρόνων είναι μεν πιθανή, λόγω της θέσης του, δεν μπορεί όμως να αποκλειστεί το ενδεχόμενο, το κτήριο αυτό να μην είχε λατρευτικό χαρακτήρα εξ αρχής (καθώς δε βρέθηκε κανένα αμιγώς λατρευτικό αντικείμενο που να συνδέεται με αυτό, παρά μόνο αγγεία πόσεως και κατανάλωσης τροφής), αλλά να τον απέκτησε κατά τον 7ο αιώνα π.Χ.

[617] Wells 2015, 149, εικ. 8.12.

[618] Το μαχαίρι και τα σιδερένια θραύσματα που σημειώνει η B. Wells (2015, 152, σημείωση 47) ότι αναφέρονται στο ημερολόγιο της ανασκαφής ταυτίζονται με αυτά που αναφέρονται στη δημοσίευση από τους O. Frödin και A. Persson (1938, 149).

[619] Frödin και Persson 1938, 148-149.

συνεπώς τότε είναι πιθανότερη και η χρονολόγηση των μαχαιριών (ή του μαχαιριού), καθώς πριν από αυτούς δεν είναι βέβαιη η ύπαρξη της λατρείας. Αν ευσταθεί η χρονολόγηση, τότε το μαχαίρι πρέπει να συνδεθεί με τον ναό, αν και οι αναφορές δεν επιτρέπουν την ασφαλή ανασύνθεση του ανασκαφικού πλαισίου με ακρίβεια. Η κεραμική μαρτυρεί την τέλεση γευμάτων (για τα κάρβουνα δεν αναφέρεται αν βρέθηκαν με οστά ζώων ή όχι, ούτε αν βρέθηκαν σε άμεση συνάφεια με τα μαχαίρια). Αν ευσταθεί η ταύτιση του ιερού με αυτό του Απόλλωνος Πυθαέως, τότε η τέλεση θυσιών μαρτυρείται και γραπτώς από τον Θουκυδίδη[620] και η χρήση των μαχαιριών στη θυσία και τα γεύματα είναι μία πιθανότητα. Ωστόσο, με τα διαθέσιμα ανασκαφικά δεδομένα δεν μπορεί να επιχειρηθεί ερμηνεία της λειτουργίας των μαχαιριών από το ιερό, τα οποία θα μπορούσαν να έχουν οποιαδήποτε από τις γνωστές χρήσεις.

3.2.2.4. Αλιείς (Πόρτο Χέλι)

Λατρευόμενη θεότητα:	Απόλλων.
Μαχαίρια:	σιδερένια και χάλκινα μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	εντός και εκτός του ναού.
Χρονολόγηση:	6ος-5ος αιώνας π.Χ.

(κάτοψη 23)

Ο λιμένας της πόλης των αρχαίων Αλιέων, το σημερινό Πόρτο Χέλι, ερευνάται από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών. Το διάστημα 1962-1974 ανασκάφηκε, υπό τη διεύθυνση του M. H. Jameson ιερό, στο βορειοανατολικό μέρος του λιμένα,[621] το οποίο λειτουργούσε από τα τέλη του 8ου αιώνα π.Χ. ή τις αρχές 7ου αιώνα π.Χ. ως τουλάχιστον και τα μέσα του 5ου, ίσως και κατά τον 4ο αιώνα π.Χ. Κύριος του ιερού ήταν ο Απόλλων, όπως προκύπτει από τα ενεπίγραφα αναθήματα.

Κατά τον 8ο αιώνα π.Χ. στο ιερό υπήρχε επιμήκης ναός, διαστάσεων 27 × 4,5 μ., και νότιά του βωμός, ενώ στους αρχαϊκούς χρόνους προστέθηκαν κάποια μικρότερα κτίσματα και διαμορφώθηκε μνημειακή είσοδος. Ο ναός του Απόλλωνος[622] ήταν χωρισμένος κατά μήκος σε

[620] Θουκ. 5.53.1.: *τοῦ δ' αὐτοῦ θέρους Ἐπιδαυρίοις καὶ Ἀργείοις πόλεμος ἐγένετο, προφάσει μὲν περὶ τοῦ θύματος τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Πυθαέως, ὃ δέον ἀπαγαγεῖν οὐκ ἀπέπεμπον ὑπὲρ βοταμίων Ἐπιδαύριοι (κυριώτατοι δὲ τοῦ ἱεροῦ ἦσαν Ἀργεῖοι)*.

[621] Michaud 1972, 651. Jameson 1976, 234-236 · 1979, 261-262. Bergquist 1990, 23-37. McAllister 2005, xi.

[622] Η B. Bergquist (1988, 29) ερμηνεύει το κτήριο ως εστιατόριο, ακριβώς λόγω της εύρεσης μαχαιριών και οβελών, το οποίο όμως δεν είναι καθόλου απαραίτητο, ειδικά αν συνυπολογιστούν και τα υπόλοιπα ευρήματα αλλά και η αφιέρωση των μαχαιριών. Η τέλεση γευμάτων συγχρόνως με τη χρήση του κτηρίου ως ναϊκού είναι επιβεβαιωμένη, αφού στο εσωτερικό του φυλασσόταν το άγαλμα της θεότητας και μάλιστα το φαινόμενο αυτό είναι σύνηθες στους πρώιμους χρόνους.

τέσσερις χώρους, στους οποίους αποδόθηκε μέσω της μελέτης των ευρημάτων από μία διαφορετική λειτουργία (πρόναος, σηκός, εστιατόριο, χώρος φύλαξης αναθημάτων). Το «μεσαίο δωμάτιο» (εστιατόριο) ήταν γεμάτο από κέρατα αιγών και οστά ζώων, κυρίως χοιριδίων. Μέσα σε αυτό εντοπίστηκαν σχετικά μεγάλες ποσότητες σιδερένιων και χάλκινων μαχαιριών, ξιφών και αιχμών δοράτων.[623] Μαχαίρια βρέθηκαν και στον σηκό και συγκεκριμένα πίσω από τη θέση του λατρευτικού αγάλματος. Μαζί με αυτά βρέθηκε σιδερένιο ενεπίγραφο κλειδί, νομίσματα, 30 περίπου αστράγαλοι, που έχουν σχετισθεί με αστραγαλομαντεία, ένα χάλκινο ειδώλιο ελαφιού, κρύσταλλος και μία χάλκινη κεφαλή κριού, που ίσως αποτελούσε μέρος δόρατος ή ακοντίου. Στο ίδιο μέρος (πίσω από τη θέση του λατρευτικού αγάλματος) βρέθηκαν ορισμένοι πελέκεις, μαζί με άλλα σιδερένια αντικείμενα, ανάμεσα στα οποία οβελοί, που ασφαλώς χρησιμοποιούνταν για το ψήσιμο του κρέατος,[624] καθώς και όπλα (αιχμές δοράτων και ξίφη).[625] Τέλος, στο βόρειο δωμάτιο, βρέθηκαν περισσότερες από 5000 μικκύλες κοτύλες.[626] Λεπίδες μαχαιριών βρέθηκαν και εκτός του κτηρίου προς τα ανατολικά, στο μέρος όπου υπήρχε κτήριο το οποίο ίσως να αποτέλεσε στοά ή μεταγενέστερο ναό.[627]

Τα μαχαίρια που βρέθηκαν εντός του μεσαίου δωματίου του ναού χρονολογούνται, βάσει της κεραμικής, από τις αρχές του 6ου αιώνα π.Χ. έως το β΄ τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ.[628] Η εύρεση των μαχαιριών μαζί με τα οστά, τα οποία δεν μπορούν παρά να είναι κατάλοιπα θυσιών ή/και γευμάτων, αφήνει ορισμένα περιθώρια ερμηνειών. Θα μπορούσαν να είχαν χρησιμοποιηθεί στη θυσία, στην προετοιμασία του γεύματος, στο καθαυτό γεύμα αλλά και στη συνέχεια να απορρίφθηκαν τελετουργικά. Η τελετουργική τους απόρριψη φαίνεται εξαιρετικά πιθανή, καθώς αν δεν είχαν αφιερωθεί δεν θα υπήρχε κανένας λόγος να έχουν απορριφθεί μαζί με τα οστά, αλλά θα βρίσκονταν φυλαγμένα μαζί με τους οβελούς στον σηκό, πίσω από το άγαλμα. Τα μαχαίρια που βρέθηκαν στον σηκό φαίνεται πως ανήκαν στον τελετουργικό εξοπλισμό του ιερού και βρίσκονταν εκεί αποθηκευμένα, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν. Δεν αποκλείεται ορισμένα από αυτά να είχαν καταλήξει στο ναό ως αναθήματα. Οι γνώσεις μας σχετικά με τη λειτουργία των μαχαιριών στα αρχαία ελληνικά ιερά θα εμπλουτισθούν μετά την τελική δημοσίευση των μαχαιριών από τους

[623] Jameson 1974, 117.
[624] Strøm 1992, 47. Beaufils 2000, 499. Πετράκης 2015, 38. Αντίθετα, ως αναθήματα τους θεωρεί ο P. Haarer (2000, 79, σημείωση 45, σελ. 115).
[625] Jameson 1972, 235.
[626] Mazarakis-Ainian 1988, 118, σημείωση 47. Foley 1988, 149.
[627] Jameson 1979, 263.
[628] Jameson 1972, 243. Jameson 1974, 116.

Αλιείς, καθώς όλες οι διαθέσιμες πληροφορίες παρέχονται από προκαταρκτικές αναφορές, ενώ δεν υπάρχει δημοσιευμένη καμία εικόνα ή σχέδιο.

3.2.3. Αχαΐα

3.2.3.1. Ελίκη

Λατρευόμενη θεότητα:	Ποσειδών Ελικώνιος.
Μαχαίρια:	σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	κατάλοιπα βωμού.
Χρονολόγηση:	950-675 π.Χ.

(κάτοψη 24)

Το 2004-2006 ανασκάφηκε μερικώς ιερό στα Νικολαίικα Αχαΐας από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, υπό τη διεύθυνση της Ε. Κόλια. Το ιερό λειτούργησε από τους πρωτογεωμετρικούς μέχρι και τους κλασικούς χρόνους και ταυτίστηκε πειστικά από την ανασκαφέα -βάσει των χαρακτηριστικών ευρημάτων, σχετικών με ίππους και ιπποδρομίες- με το γνωστό από τις πηγές ιερό του Ποσειδώνος Ελικωνίου.[629]

Στο α΄ μισό του 8ου αιώνα π.Χ. κατασκευάστηκε στο ιερό τετράπλευρος βωμός, διαστάσεων 2,45 × 1,26 μ. και ύψους περί το μισό μέτρο, αποτελούμενος από έξι επάλληλες στρώσεις ωμών πλίνθων, με χώμα ανάμεσά τους. Καθώς η ανασκαφή δεν έχει ολοκληρωθεί, δεν είναι βέβαιο εάν επρόκειτο για υπαίθρια λατρεία ή εάν ο βωμός βρισκόταν εντός κτηρίου ή περιβόλου.[630] Ο βωμός αυτός χρησιμοποιήθηκε μέχρι και το δ΄ τέταρτο του 8ου αιώνα π.Χ., οπότε και καλύφθηκε, για να οικοδομηθεί, με επίκεντρο πιθανώς τον προϋπάρχοντα βωμό, αψιδωτός ναός, ο οποίος σε δεύτερη φάση, στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ., ανοικοδομήθηκε, διαθέτοντας πλέον τοξωτό προστώο. Το ότι ο βωμός αποτέλεσε το επίκεντρο της λατρείας, φαίνεται από το ότι βρίσκεται στο μέσον περίπου του αψιδωτού ναού και από το ότι το δάπεδο είναι υπερυψωμένο στο σημείο ακριβώς πάνω από αυτόν. [631]

[629] Kolia 2011, 201, 203, 237-238.
[630] Kolia 2011, 211-213. Οι Ε. Κόλια και Α. Γκαδόλου (2011, 194) σημειώνουν ότι στον περιβάλλοντα χώρο του ιερού διατηρούνται ανερεύνητα κατάλοιπα από τουλάχιστον δύο κτήρια της γεωμετρικής περιόδου καθώς και πυρές και αποθέτες.
[631] Κόλια και Γκαδόλου 2011, 192-193.

Σιδερένια μαχαίρια βρέθηκαν πιθανώς στις επιχώσεις κάτω από το δάπεδο του ναού, σε επαφή με τον βωμό.[632] Οι επιχώσεις αυτές, καστανοκίτρινων και τεφρών-μελανών χωμάτων, αποτελούσαν πληρώσεις για την ανύψωση του χώρου και την κατασκευή του αψιδωτού ναού και προέρχονται σε μεγάλο βαθμό από τα κατάλοιπα θυσιών που διενεργούνταν στον βωμό της πρώτης φάσης. Βάσει της κεραμικής χρονολογούνται από την πρωτογεωμετρική περίοδο μέχρι τους πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους, οπότε σφραγίστηκαν από το νέο δάπεδο. Βρέθηκαν δίπλα στον βωμό και όχι πάνω του, καθώς ο βωμός -λόγω του υλικού κατασκευής του- καθαριζόταν τακτικά και η ανώτερη στρώση πλίνθων του αντικαθίστατο. Μαζί με τα μαχαίρια και την κεραμική, η οποία περιελάμβανε αγγεία πόσεως, μαγειρικά σκεύη αλλά και υψηλής ποιότητας εικονιστικά αγγεία, βρέθηκαν έντονα ίχνη καύσης, οστά ζώων, ειδώλια ίππων, 60 πήλινα ομοιώματα τροχών, πήλινο ομοίωμα οικίσκου διακοσμημένου με παράσταση αρματοδρομίας, τμήματα καμένου πηλού από τον βωμό και μεταλλικά αντικείμενα: τμήμα χάλκινης αλυσίδας, χάντρες (χάλκινες και μία χρυσή). Μερικά ακόμη μεταλλικά αντικείμενα βρέθηκαν στην ίδια επίχωση, αλλά εκτός του μεταγενέστερου τοίχου του ναού, και αποτελούνται από χάλκινη χάντρα, δακτυλίδι, περόνη και μικρογραφική οκτώσχημη ασπίδα.

Παρόλο που δεν είναι γνωστά στοιχεία για την ποσότητα, τη μορφή και το μέγεθος των μαχαιριών του ιερού του Ποσειδώνος Ελικωνίου, η καλή δημοσίευση του ανασκαφικού τους πλαισίου, επαρκεί για την κατανόηση της χρήσης τους. Βρέθηκαν σε κλειστό στρώμα, το οποίο εμπεριείχε κατάλοιπα θυσιών ή και γευμάτων, αναθηματικά αντικείμενα, σκεύη μαγειρέματος και κατανάλωσης τροφής και ποτού καθώς και οστά ζώων που προέρχονται από χοίρους, αιγοπρόβατα και βοοειδή. Μέσω της μελέτης των οστών εντοπίσθηκαν ίχνη τεμαχισμού στο 9% του συνόλου των οστών, ενώ βρέθηκαν τόσο εντελώς καμένα οστά όσο και μη, τα οποία υποδηλώνουν βράσιμο του κρέατος.[633] Τα παραπάνω στοιχεία δείχνουν ότι τα μαχαίρια αυτά είχαν χρησιμοποιηθεί στις θυσίες ή και τα γεύματα, που λάμβαναν χώρα στο ιερό, ενώ είναι πιθανό να απορρίπτονταν τελετουργικά μετά τη χρήση τους. Να αποτέλεσαν ανεξάρτητα αναθήματα, μη χρηστικά, δεν είναι πιθανό, καθώς ο χαρακτήρας των αναγνωρισμένων αναθημάτων από το ιερό είναι εντελώς

[632] Kolia 2011, 215, 219. Τα αντικείμενα είναι εξαιρετικά διαβρωμένα και δεν μπορεί να διαπιστωθεί εάν πρόκειται για μαχαίρια ή εγχειρίδια (μετά από γραπτή επικοινωνία με την Α. Γκαδόλου, την οποία και ευχαριστώ). Βάσει όμως της ευρύτερης εικόνας από τα ιερά θεωρούμε πιθανότερο να πρόκειται για μαχαίρια.
[633] Psathi 2011α, 242-244.

διαφορετικός (περιλαμβάνει ειδώλια, κοσμήματα, τους τροχούς που συνδέονται με τον Ποσειδώνα, αλλά καθόλου όπλα ή τρίποδες π.χ.).

3.2.3.2. Άνω Μαζαράκι

Λατρευόμενη θεότητα:	Άρτεμις Αοντία.
Μαχαίρια:	11+ σιδερένια μαχαίρια, 1 σιδερένιο εγχειρίδιο(;)
Ανασκαφικό πλαίσιο:	αποθέτης, εσωτερικό ναού, τέφρα.
Χρονολόγηση:	8ος-4ος αιώνας π.Χ.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 25, κάτοψη 25)

Το ιερό της Αρτέμιδος Αοντίας βρίσκεται στο όρος Παναχαϊκό, σε υψόμετρο περίπου 1.200 μ., στη θέση «Αχνάρι» στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα). Η λατρευόμενη θεότητα ταυτίσθηκε με ασφάλεια μέσω της εύρεσης μικρού, χάλκινου κατόπτρου του 5ου αιώνα π.Χ., που έφερε αναθηματική επιγραφή στη θεά.[634] Το ιερό αποκαλύφθηκε το 1972, κατά τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου, και ανασκάφηκε το διάστημα 1979-1996 από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, υπό τη διεύθυνση του Μ. Πετρόπουλου, χωρίς όμως να ολοκληρωθεί η έρευνα. Ο χώρος λειτούργησε ως λατρευτικός από τους γεωμετρικούς μέχρι και τους ρωμαϊκούς χρόνους.[635]

Ανασκάφηκε αψιδωτός ναός ύστερων γεωμετρικών χρόνων, ο οποίος καταστράφηκε στο α΄ τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ. καθώς και αποθέτης. Εντός του αποθέτη εντοπίσθηκαν πολλά ευρήματα, όπως πήλινα ειδώλια, πήλινα ομοιώματα κτηρίων, χάλκινα και σιδερένια όπλα, χάλκινα κοσμήματα και οστά ζώων. Ο ίδιος ο βωμός δεν εντοπίστηκε, η παρουσία όμως στρώματος τέφρας, με μεγάλο αριθμό καμένων οστών ζώων (ανάμεσα στα οστά βρέθηκαν και ελαφιών), ανατολικά του ναού, υποδηλώνει την ύπαρξή του.[636] Ο ανασκαφέας υποθέτει ότι ο ναός θεμελιώνεται σε επίχωση τέφρας, μεγάλου πάχους και εμβαδού, που προέρχεται από προϋπάρχοντα βωμό.

Στο ιερό βρέθηκαν τουλάχιστον 11 λεπίδες σιδερένιων μαχαιριών, οι οποίες δημοσιεύθηκαν μαζί με τα όπλα του ιερού από την Α. Γκαδόλου.[637] Τα έξι ή επτά εκ των μαχαιριών (**M217**-**M222**, ίσως και το **M223**) βρέθηκαν στον αποθέτη, δύο (**M224** και **M225**) στην επίχωση τέφρας και μόλις ένα (**M216**) προέρχεται από το εσωτερικό του ναού. Ακόμα ένα (**M226**) εντοπίσθηκε σε περισυλλογή. Εντός του αποθέτη βρέθηκε και ένα σιδερένιο δίκοπο τμήμα, που

[634] Πετρόπουλος 2001, 42-45: *Μέγας ἀνέθεκε Faοντίᾳ Ἀρτάμιδι*.
[635] Petropoulos 2002, 150, 155.
[636] Μανιάκη 2011, 187, 190.
[637] Η ταύτισή τους με μαχαίρια επιβεβαιώθηκε και κατόπιν επικοινωνίας με την Α. Γκαδόλου, την οποία και ευχαριστώ.

ταυτίζεται με εγχειρίδιο (**M215**), καθώς όμως σώζει μόνο μέρος της αιχμής, μ.σ.μ. 6 εκ. και πλάτους 2,5 εκ. είναι εξίσου πιθανό να προέρχεται από ξίφος ή ακόμα και από ακόντιο.

Η Α. Γκαδόλου σημειώνει ότι όλα ανήκουν στην κατηγορία των μονόκοπων καμπύλων και τα χρονολογεί στο β΄ μισό του 8ου αιώνα, βάσει της κεραμικής που βρέθηκε (με ορισμένα από αυτά), και τυπολογικών παραλλήλων από τάφους της περιοχής. Όσον αφορά στην ερμηνεία τους, λόγω της έλλειψης αμυντικών όπλων στο ιερό, ερμηνεύει τα μαχαίρια ως κυνηγετικά όπλα, τα οποία αφιερώθηκαν ως τέτοια στην Αρτέμιδα, μαζί με τα ακόντια και τα βέλη.[638] Τα παραπάνω συμπεράσματα είναι, όπως σημειώνεται, προκαταρκτικού χαρακτήρα, αφού ούτε η ανασκαφή έχει ολοκληρωθεί, ούτε και η μελέτη είναι τελική. Χωρίς να μπορούν να αποκλειστούν, χρήζουν κάποιας επαναπροσέγγισης, η οποία επιχειρείται αμέσως παρακάτω.

Το **M216,** που βρέθηκε εντός του ναού, σώζεται σχεδόν ακέραιο, σε μ.σ.μ. 17 εκ., πλάτος 2,3 εκ., ανήκει στον τύπο Ι και είναι μεσαίου μεγέθους. Αν και στο άρθρο σημειώνεται ότι έχει ελαφρά κυρτή ράχη, η ράχη του είναι ευθύγραμμη, με την κλίση της να είναι μόλις 2ο.[639] Σημειώνεται ότι βρέθηκε στο τετράγωνο Δ6, στο 3ο ανασκαφικό στρώμα.[640] Χωρίς να είναι γνωστά περισσότερα για τη στρωματογραφία, ο εντοπισμός του αντικειμένου σε σχετικά μικρό βάθος, ίσως να υποδηλώνει ότι αυτό χρονολογείται πλησιέστερα στον 4ο αιώνα π.Χ., οπότε και καταστράφηκε ο ναός, παρά στον 8ο. Αυτό βέβαια αποτελεί απλώς εικασία, καθώς δεν είναι γνωστά τα συνευρήματά του. Η εύρεσή του πάντως στο εσωτερικό του ναού, δείχνει ότι βρισκόταν αποθηκευμένο εκεί, πιθανώς προορισμένο για τέλεση θυσιών, χρήση την οποία επιτρέπει το μέγεθός του.

Τα μαχαίρια που βρέθηκαν στον αποθέτη είναι και αυτά κυρίως μεσαίου μεγέθους, ενώ ένα τουλάχιστον είναι μικρού, αλλά γενικά σώζονται αρκετά αποσπασματικά. Από το **M217** σώζεται μόνο μέρος της λεπίδας, μ.σ.μ. 9,2 εκ., πλ. 1,8 εκ. Το **M218**, μεσαίου μεγέθους, είναι ελαφρώς θραυσμένο στα άκρα, σώζεται σε μ.σ.μ. 16,6 εκ. έχει πλάτος 2 εκ. και ανήκει στον τύπο ΙΒ, με ελαφρώς κυρτή ράχη (30ο). Το **M219,** επίσης θραυσμένο στα άκρα, σώζεται σε μ.σ.μ. 17,6 εκ. Ανήκει στον τύπο ΙΑ2, όπου το έμβολο είναι πολύ μεγαλύτερου πλάτους (3,25 εκ.) από αυτό της λεπίδας (2,55 εκ.), ενώ διατηρείται και η οπή ήλωσης. Από το **M220** σώζεται μόνο μέρος του

[638] Γκαδόλου 1996, 52-53, 57.
[639] Γκαδόλου 1997, 58.
[640] Καθώς κάποια άλλα αντικείμενα σημειώνεται ότι βρέθηκαν στο 7ο στρώμα, το 2ο πρέπει να ανασκάφηκε σχετικά ψηλά.

εμβόλου σε μ.σ.μ. 7,5 εκ., αλλά το πλάτος του (1,5 εκ.) δείχνει ότι πρόκειται επίσης για μεσαίου μεγέθους μαχαίρι. Το **M221,** το οποίο είναι ελαφρώς θραυσμένο κοντά στην αιχμή (μ.σ.μ. 9 εκ., πλάτος 0,7 εκ.), είναι μικρού μεγέθους και ανήκει στον τύπο Ι. Από το τελευταίο μαχαίρι που αναφέρεται πως βρέθηκε στον αποθέτη, το **M222** σώζεται ένα απότμημα μ.σ.μ. 3,8 εκ. και πλάτους 1,9 εκ.[641] Για όλα τα παραπάνω μαχαίρια σημειώνεται πως βρέθηκαν εντός του αποθέτη, στην περιοχή Δ. Το **M223** βρέθηκε στην περιοχή Ε-Δ, ίσως λοιπόν να βρέθηκε και αυτό στον αποθέτη ή τουλάχιστον κοντά σε αυτόν. Διατηρείται μόνο μέρος της λεπίδας, σε μ.σ.μ. 12,9 εκ., ενώ το πλάτος (2,41 εκ.) δείχνει ότι πρόκειται για ένα ακόμα μαχαίρι μεσαίου μεγέθους. Ορισμένα τουλάχιστον από αυτά βρέθηκαν σε άμεση συνάφεια με οστά και τέφρα.[642] Συνεπώς θα μπορούσαν να έχουν οποιαδήποτε χρήση, από το να είναι αναθήματα κυνηγών, όπως προτείνει η Α. Γκαδόλου, μέχρι τελετουργικά εργαλεία ή και όπλα.

Πιο συγκεκριμένη πρόταση ερμηνείας μπορεί να γίνει για τα δύο μαχαίρια που φαίνεται να βρέθηκαν εντός τέφρας. Το **M224,** σώζεται σε πολύ κακή κατάσταση, μ.σ.μ. 6,7 εκ. και πλάτος 0,95 εκ. Το πλάτος του φαίνεται από τη φωτογραφία ότι είναι το αρχικό, κάτι που ενισχύεται και από το μέρος της οπής ήλωσης που διατηρείται στο μέσον του στενού άξονα της λεπίδας. Πρόκειται λοιπόν για μαχαίρι μικρού μεγέθους, ενώ λίγο μεγαλύτερο θα ήταν το **M225**, από το οποίο σώζεται πολύ μικρό μέρος (μ.σ.μ. 4,5 εκ.) της λεπίδας και του εμβόλου, στην αρχή του οποίου και πολύ κοντά στην κόψη διατηρείται ένας αμφικέφαλος ηλίσκος. Το πλάτος της λεπίδας 1,35 εκ.[643] δείχνει ότι το μέγεθός του θα ήταν μικρό προς μεσαίο. Τα δύο αυτά μαχαίρια, λαμβάνοντας υπόψιν τόσο το ανασκαφικό τους πλαίσιο, όσο και τη μορφή τους, θα πρέπει να ερμηνευθούν ως αντικείμενα που χρησιμοποιήθηκαν σε τελετουργικά γεύματα, όχι απαραίτητα στην προετοιμασία, όσο στην τέλεσή τους και στη συνέχεια να απορρίφθηκαν τελετουργικά μαζί με τα κατάλοιπα των θυσιών και των γευμάτων. Το **M226,** μικρό μαχαίρι και αυτό (μ.σ.μ. 6 εκ., μ.σ.πλ. 1 εκ., το οποίο θα ήταν ελαφρώς μεγαλύτερο, καθώς σώζεται μέρος της οπής ήλωσης στην πλευρά της κόψης) θα μπορούσε να προέρχεται από οπουδήποτε στο ιερό.

Συμπερασματικά, η εύρεση μαχαιριών στο Άνω Μαζαράκι, εντός τριών διαφορετικών ανασκαφικών πλαισίων, υποδηλώνει διαφορετικές λειτουργίες, όπως διαφορετικές χρήσεις

[641] Σημειώνεται ότι διατηρείται αμφικέφαλος ηλίσκος, αλλά δεν φαίνεται στη φωτογραφία, ούτε σχεδιάζεται.
[642] Στο Γκαδόλου 1997, 60 πίν, 1 σημειώνεται ότι το **M218** και το **M219** βρέθηκαν σε στρώμα λίθων ΜΧ και το **M22** σε ΜΧ, συντομογραφία για τα στρώματα με μελανά χώματα.
[643] Στη δημοσίευση το πλάτος σημειώνεται εκ παραδρομής ως 0,008 μ.

δείχνουν και οι διαφορές στα μεγέθη των μαχαιριών. Το μαχαίρι **M216**, που βρέθηκε εντός του ναού, θα ήταν αποθηκευμένο εκεί και μπορεί να αποτελεί θυσιαστήριο όργανο, ενώ δεν αποκλείεται και η αναθηματική λειτουργία του. Τα μαχαίρια που προέρχονται από τον αποθέτη θα μπορούσαν να έχουν οποιαδήποτε χρήση, την οποία η δευτερογενής απόθεση στην οποία εντοπίσθηκαν δεν μας επιτρέπει να συμπεράνουμε, ενώ τα δύο τουλάχιστον μαχαίρια που βρέθηκαν σε επιχώσεις τέφρας πρέπει να αποτελούν και κατάλοιπα τελετουργικών γευμάτων. Αυτά χρονολογούνται ασφαλώς στο β΄ μισό του 8ου αιώνα π.Χ., καθώς βρέθηκαν σε καθαρά στρώματα με υστερογεωμετρική κεραμική. Τα υπόλοιπα μαχαίρια, θα μπορούσαν να χρονολογούνται οποτεδήποτε από τα μέσα του 8ου έως και το α΄ μισό του 4ου αιώνα π.Χ. Μία πρώιμη χρονολόγηση, όπως προτείνει η Α. Γκαδόλου, είναι η πιθανότερη.[644]

3.2.3.3. Τραπεζά

Λατρευόμενη θεότητα:	Αθηνά(;)
Μαχαίρια:	σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	κατάλοιπα πυρών από το εσωτερικό γεωμετρικού λατρευτικού κτηρίου.
Χρονολόγηση:	ύστερη γεωμετρική- πρώιμη αρχαϊκή περίοδος.

(κάτοψη 26)

Στην Τραπεζά, που πιθανώς ταυτίζεται με την Αχαϊκή πόλη των Ρυπών, εντοπίσθηκε το 1995, στο πλαίσιο επιφανειακής έρευνας της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, ναός αρχαϊκών χρόνων.[645] Στο ιερό, του οποίου ήταν μέρος, ανοίχθηκαν διερευνητικές τομές το διάστημα 1999-2006, ενώ από το 2007 ανασκάπτεται συστηματικά υπό τη διεύθυνση του Α. Βόρδου.[646] Η λατρεία ξεκίνησε κατά τους γεωμετρικούς χρόνους και συνεχίσθηκε τουλάχιστον μέχρι και την υστεροαρχαϊκή περίοδο (πιθανώς και αργότερα, καθώς η ανασκαφή είναι σε εξέλιξη). Η λατρευόμενη θεότητα δεν είναι γνωστή, πιθανή πάντως υποψήφια είναι η Αθηνά, τόσο λόγω της θέσης του ιερού όσο και λόγω της εύρεσης αετωματικού γλυπτού της θεάς.[647]

Το ιερό βρίσκεται σε υψόμετρο 440 μ. περίπου, στο κέντρο της οχυρωμένης ακρόπολης.[648] Υπήρχε ναός ήδη από το β΄ μισό του 8ου αιώνα π.Χ., από τον οποίο σώζονται δύο τοίχοι, που

[644] Αυτό διότι, παρόλο που δεν υπάρχει τεκμηρίωση για τη χρονολόγηση στη δημοσίευση, η μελετήτρια θα είχε στη διάθεσή της στοιχεία που δεν είναι γνωστά σε εμάς.
[645] Βόρδος 2006, 68.
[646] Βόρδος 2007, 507.
[647] Βόρδος 2008, 518.
[648] Βόρδος 1999, 157.

δείχνουν ότι είχε ακριβώς τον ίδιο προσανατολισμό με τον σωζόμενο ναό, ενώ ήταν τουλάχιστον εκατόμπεδος, λίθινος στο κατώτερο μέρος, με πλίνθινη ανωδομή. Περίπου 30 μ. ανατολικά του, αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα από τον βωμό, ενώ κατάλοιπα πυρών με οστά και όστρακα βρέθηκαν και στο εσωτερικό του.[649] Πιθανώς περικλειόταν από περίβολο.[650] Κατά τους αρχαϊκούς χρόνους, ίσως να κατασκευάστηκε νέος (δεύτερος) ναός, όπως φαίνεται από αρχιτεκτονικά μέλη που βρέθηκαν σε β΄ χρήση στον σωζόμενο ναό.[651] Στο δ΄ τέταρτο του 6ου αιώνα π.Χ. οικοδομήθηκε ο σωζόμενος (τρίτος) ναός.[652] Είναι δωρικός, περίπτερος εκατόμπεδος, ένας από τους καλύτερα διατηρημένους στην Αχαΐα, με διαστάσεις στο επίπεδο της ευθυντηρίας 31,56 × 16,72 μ.[653] Διέθετε αετωματικά γλυπτά με σκηνή γιγαντομαχίας στο δυτικό αέτωμα[654] και μάχης στο δυτικό.[655]

Σιδερένια μαχαίρια αναφέρεται πως έχουν βρεθεί μέχρι στιγμής σε δύο σημεία του εσωτερικού του πρώιμου ναού:

α) Ένα σιδερένιο μαχαίρι, μήκους 12,5 εκ. εντοπίσθηκε εντός καταλοίπων πυράς ακριβώς πάνω στο δάπεδο του γεωμετρικού κτηρίου, στην περιοχή του νότιου πτερού. Εκτός από το μαχαίρι, μέσα σε λιπαρή μελανή επίχωση με στάχτες, βρέθηκαν κάρβουνα, οστά, τόσο ακέραια όσο και θρυμματισμένα, ένας σιδερένιος οβελός, ένα χάλκινο δακτυλίδι με εγχάρακτη σφενδόνη και ακέραια σιδερένια αιχμή δόρατος. Η καύση ήταν πρωτογενής και το εύρημα ερμηνεύεται πειστικά από τον ανασκαφέα ως τα κατάλοιπα ενός γεύματος, στο οποίο χρησιμοποιήθηκαν το μαχαίρι και ο οβελός, ενώ ως αναθήματα αφιερώθηκαν το δακτυλίδι και το δόρυ.[656] Προφανώς είχε προηγηθεί θυσία, πιθανότατα στο ίδιο σημείο.

β) Περισσότερα σιδερένια μαχαίρια βρέθηκαν στο εσωτερικό του γεωμετρικού κτηρίου σε τομή που ανοίχθηκε σε επαφή με τον δυτικό του τοίχο («Τχ1»). Αυτά βρέθηκαν σε επάλληλες στρώσεις πρωτογενών καύσεων με κάρβουνα, στάχτες και κατάλοιπα γευμάτων, μαζί με τμήματα αγγείων και μία σιδερένια αιχμή δόρατος. Οι επιχώσεις στις οποίες βρέθηκαν τα μαχαίρια

[649] Βόρδος 2012, 279-280.
[650] Βόρδος 2011, 415.
[651] Βόρδος 2007, 509.
[652] Η χρονολόγηση στηρίζεται τόσο στα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά της κεράμωσης, όσο και σε νόμισμα που βρέθηκε στην τάφρο θεμελίωσης του ναού. Βλ. Βόρδος 2011, 414.
[653] Hellner και Gennatou 2015, 119-124.
[654] Βόρδος 2008, 518.
[655] Βόρδος 2010, 907.
[656] Βόρδος 2013, 355. Αναφέρονται ως εγχειρίδια και δεν κατέστη δυνατό να διευκρινιστεί εάν πρόκειται πράγματι για εγχειρίδια ή για μαχαίρια. Βάσει της γενικής εικόνας από τα ιερά της περιόδου είναι βέβαια πιθανότερο να πρόκειται για μαχαίρια.

χρονολογούνται βάσει της κεραμικής στους ύστερους γεωμετρικούς-πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους.[657]

Στις επιχώσεις τέφρας, που βρέθηκαν εξωτερικά του κτηρίου και ανατολικά από αυτό, οι οποίες ταυτίζονται πειστικά με κατάλοιπα βωμού (ήταν πλήρεις από θρυμματισμένα οστά ζώων), δεν αναφέρεται η εύρεση μαχαιριών.[658] Εκεί βρέθηκε μεγάλος αριθμός χάλκινων αναθημάτων, κυρίως κοσμημάτων (περόνες, δακτυλίδια, χάντρες, σφηκωτήρες και περίαπτα), ομοίωμα τροχού μαζί με τμήματα αγγείων (κυρίως λεπτής κεραμικής από κύπελλα, σκύφους, κανθάρους και πρόχους), που χρονολογούνται από την πρώιμη γεωμετρική περίοδο καθώς και ένα τμήμα από ειδώλιο γυναικείας καθιστής μορφής.[659]

Τα ανασκαφικά πλαίσια, στα οποία βρέθηκαν τα μαχαίρια της Τραπεζάς, δείχνουν καθαρά ότι αυτά χρησιμοποιήθηκαν σε τελετουργικά γεύματα ή/και σε θυσίες. Ενδιαφέρον έχει η τέλεσή τους στο εσωτερικό κτηρίου, το οποίο φαίνεται ότι αποτέλεσε πιθανότατα το λατρευτικό κτήριο, αλλά τέτοιες πρακτικές στα εσωτερικά κτηρίων δεν είναι ασυνήθιστες στους πρώιμους χρόνους. Η εύρεσή τους, μαζί με τις στάχτες και τα κατάλοιπα των γευμάτων/θυσιών δείχνουν ότι δεν αποθηκεύτηκαν για να χρησιμοποιηθούν εκ νέου, αλλά απορρίφθηκαν τελετουργικά. Αν και δεν είναι γνωστά στοιχεία για τη μορφή τους, παρά μόνο το μήκος ενός εκ των μαχαιριών (12,5 εκ.), αυτό φαίνεται ότι επαρκεί για τις παραπάνω ενέργειες.

3.2.3.4. Αιγείρα

Λατρευόμενη θεότητα:	Δήμητρα και Ειλειθυία.
Μαχαίρια:	2 σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	τέφρα(;)
Χρονολόγηση:	7ος-3ος αιώνας π.Χ.

Στη θέση Μάρμαρα Αιγείρας, στην ανατολική Αιγιαλεία, εντοπίσθηκε και ανασκάφηκε το 2009-2013 από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, υπό τη διεύθυνση της Ε. Κόλια, ιερό στο πλαίσιο των ανασκαφών, που διενεργήθηκαν κατά την κατασκευή της Ολυμπίας Οδού. Τα μέχρι στιγμής ανασκαφικά δεδομένα δείχνουν ότι πρόκειται για το κεντρικό ιερό των Αιγών και γενικότερα της

[657] Βόρδος 2013, 356.
[658] Πιθανώς να βρέθηκαν και να μην αναφέρονται (ή να μην έχουν εμφανιστεί ακόμα στη βιβλιογραφία, το 2018 εκδόθηκε το ΑΔ του 2013) ή να βρεθούν μελλοντικά, καθώς η ανασκαφή είναι σε εξέλιξη.
[659] Βόρδος 2011, 415 · 2012, 280

Ανατολικής Αιγιαλείας.[660] Το όνομα της Δήμητρας σώζεται πάνω σε χάλκινο αντικείμενο, πιθανώς κλειδί,[661] ενώ χάλκινο κάτοπτρο ήταν αφιερωμένο στην Ειλειθυία όπως φαίνεται από την αναθηματική επιγραφή πάνω σε αυτό.[662]

Η λατρεία στη θέση φαίνεται ότι ξεκινά τον 7ο αιώνα π.Χ., τα κτηριακά κατάλοιπα όμως του ιερού χρονολογούνται στον 5ο και 4ο αιώνα π.Χ., ενώ τα ευρήματα δείχνουν ότι αυτό εγκαταλείφθηκε κατά τον 3ο αιώνα π.Χ. Το ιερό ήταν διαμορφωμένο σε δύο άνδηρα· στο ανώτερο εντοπίσθηκε μικρό κτήριο, αποτελούμενο από σηκό και πρόδομο και οικοδομημένο από μεγάλους πολυγωνικούς και τετράπλευρους λίθους. Χαρακτηρίζεται λόγω μεγέθους ως ναΐσκος και αποτέλεσε τον ναό του ιερού, στον οποίο αναγνωρίσθηκαν δύο οικοδομικές φάσεις, τον 4ο και τον 3ο αιώνα π.Χ. αντίστοιχα. Κάτω από το δάπεδο της πρώτης εντοπίσθηκαν χάλκινες φιάλες, κάτοπτρα καθώς και μικρή συγκέντρωση από υδρίσκες.[663] Στο ίδιο άνδηρο, στο νοτιοδυτικό άκρο του ιερού, σε απόσταση 17 μ. νοτίως της εισόδου του ναΐσκου ανασκάφηκε πυρά έκτασης μεγαλύτερης των 20 τ.μ., η οποία ερμηνεύεται ως βωμός, καθώς από εκεί προέρχεται μεγάλος αριθμός θραυσμένων οστών ζώων και ευρήματα που χρονολογούνται από το α΄ μισό του 7ου αιώνα π.Χ. έως την πρώιμη ελληνιστική περίοδο, κάποια εντελώς καμένα: γυναικεία ειδώλια, αγγεία και κοσμήματα.[664] Στο κάτω άνδηρο του ιερού ανασκάφηκαν οκτώ κτίσματα, τα οποία ερμηνεύονται ως βοηθητικοί χώροι και πρέπει να χρησιμοποιούνταν για την πραγματοποίηση κοινών τελετουργικών γευμάτων.[665]

Ανάμεσα στα ευρήματα εντοπίσθηκαν τμήμα σιδερένιου δρεπανιού καθώς και δύο σιδερένια μαχαίρια. Αν και στο ιερό βρέθηκαν πάνω από 70 μεταλλικά αντικείμενα (χάλκινα και αργυρά κοσμήματα, λαβές χάλκινων σκευών, έξι ομφαλωτές φιάλες, αγαλματίδια, χάλκινος τριποδίσκος, χάλκινη αιχμή βέλους, κ.ά.), μόνο το δρεπάνι, τα μαχαίρια και μία αιχμή δόρατος φαίνεται να ήταν κατασκευασμένα από σίδηρο. Το δρεπάνι ερμηνεύεται από την ανασκαφέα ως πιθανό ανάθημα στη Δήμητρα, ενώ τα μαχαίρια συσχετίζονται με τις θυσίες. Οι παραπάνω ερμηνείες είναι πειστικές, καθώς η τέλεση θυσιών στο ιερό είναι τεκμηριωμένη· εκτός από τα μαχαίρια και τον βωμό τέφρας με τα καμένα οστά ζώων έχουν εντοπισθεί μέρη από κάδους, ενώ

[660] Kolia 2017, 97, 112.
[661] Kolia 2017, 99: *Δάματρος Καμίνοις*.
[662] Kolia 2017, 99: *Ἐλεύθυια ἀνέθηκεν*.
[663] Kolia 2017, 97-98, 106, 110.
[664] Κόλια 2013, 359.
[665] Kolia 2017, 101-102.

ακόμα ένα στοιχείο μπορεί να αποτελεί η ύπαρξη - εάν η ερμηνεία είναι σωστή - μικρογραφικών πήλινων αντικειμένων που μοιάζουν με στεφάνια, τα οποία φαίνεται να μιμούνται *ἅρπαγες*, οι οποίοι χρησιμοποιούνταν για την αφαίρεση του βρασμένου κρέατος μέσα από τον λέβητα.[666]

3.2.3.5. Δύμη

Λατρευόμενη θεότητα:	Άφητος, Αφροδίτη, Ενυάλιος, Άρτεμις.
Μαχαίρια:	1 σιδερένιο δρεπάνι.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	βωμός.
Χρονολόγηση:	γεωμετρική-ελληνιστική περίοδος.

Οι ανασκαφές του Ε. Μαστροκώστα, κατά τη δεκαετία του 1960, αποκάλυψαν κοντά στον ποταμό Άραξο, το Τείχος της πόλης των Δυμαίων, γνωστής από τις γραμματειακές πηγές,[667] που ταυτίστηκε μέσω ενσφράγιστων κεράμων που βρέθηκαν κατά τις ανασκαφές. Κατά το 1962-1963 εντοπίσθηκε και ανασκάφηκε μπροστά από την κεντρική πύλη του τείχους μέρος λίθινου βωμού (εντοπίσθηκε κρηπίδα και μία βαθμίδα). Ο βωμός φέρει επιγραφές με τα ονόματα των θεών, στους οποίους ήταν αφιερωμένος: *Ἀφήτου*, *Ἀφροδίτας* και *Ἐνυαλίου*, *Ἀρτέμιδος*. Πιθανότατα να συλλατρεύονταν και άλλες θεότητες μαζί με τις τέσσερις παραπάνω, καθώς ο βωμός δεν βρέθηκε ολόκληρος. Οι επιγραφές φαίνεται να χαράχθηκαν συγχρόνως και χρονολογούνται στα τέλη του 4ου- αρχές του 3ου αιώνα π.Χ.[668]

Ο βωμός εγκαθιδρύθηκε πιθανώς στους γεωμετρικούς χρόνους, σε θέση που προϋπήρχε λατρεία και κατά τους μυκηναϊκούς. Εκτός της κρηπίδας και της βαθμίδας, εντοπίσθηκαν και δύο τοίχοι, οι οποίοι συνδέονται με τον βωμό και φτάνουν έως το τοίχωμα της πύλης. Πιθανώς λειτουργούσαν ως αναλημματικοί, για να συγκρατούν τις επιχώσεις που συσσωρεύονταν από τις θυσίες. Στην περιοχή αυτή, αναφέρεται πως βρέθηκε σιδερένια άρπη,[669] μαζί με οστά ζώων, όστρακα λύχνων, πολλών μελαμβαφών κυλίκων και σκύφων. Ο βωμός και ο χώρος μεταξύ της κρηπίδας του και του τείχους καλυπτόταν από υπομέλανα χώματα, εντός των οποίων βρέθηκαν περισσότερα οστά ζώων και αντίστοιχη κεραμική που χρονολογείται από τους αρχαϊκούς μέχρι τους ελληνιστικούς χρόνους. Ακόμα βρέθηκε πληθώρα μικκύλων αγγείων και οστράκων

[666] Kolia 2017, 100, 107-108, 111.
[667] Στράβων 8.3.9.
[668] Για τις επιγραφές βλ. Σούρα 2017, 56-57. Ο Ε. Μαστροκώστας (1962, 129) είχε θεωρήσει ότι οι επιγραφές χαράχθηκαν σε διαφορετικές περιόδους.
[669] Μαστροκώστας 1962, 95.

κανθάρων και σκύφων, τμήμα πλαστικού αγγείου καθώς και πήλινα ειδώλια κριού, κυνός (πρώιμων αρχαϊκών χρόνων), γυναικείας μορφής και Πανός.[670]

Αν και δεν είναι γνωστό κανένα στοιχείο για τη μορφή ή το μέγεθος του δρεπανιού που βρέθηκε, βάσει των συνευρημάτων και του ανασκαφικού πλαισίου, η πειστικότερη ερμηνεία που μπορεί να δοθεί είναι το αντικείμενο να αποτελούσε ανάθημα. Η θυσιαστήρια χρήση δεν μπορεί να αποκλειστεί εντελώς, αλλά είναι σαφώς λιγότερο πιθανή, τόσο λόγω του είδους του αντικειμένου (δρεπάνι και όχι μαχαίρι), όσο και των συνευρημάτων, ανάμεσα στα οποία δεν συγκαταλέγονται άλλα εργαλεία χρήσιμα για την τέλεση θυσιών, παρά μόνο μικκύλα αγγεία, ειδώλια και αγγεία κατάλληλα για πόση, σπονδή και φωτισμό. Το μόνο μεταλλικό αντικείμενο που αναφέρεται εκτός της άρπης είναι μία σιδερένια αιχμή από βέλος, για το οποίο ο Ε. Μαστροκώστας σημειώνει, ότι θα χρησιμοποιήθηκε στο κυνήγι και θα απορρίφθηκε στο ιερό, μαζί με το θυσιασμένο θήραμα. Η παραπάνω όμως ερμηνεία είναι καθαρά υποθετική, καθώς η αιχμή του βέλους έχει τις ίδιες πιθανότητες να αποτέλεσε πολεμικό ανάθημα, ειδικά από τη στιγμή που ο βωμός βρισκόταν ακριβώς στην είσοδο οχύρωσης, αλλά από ένα μεμονωμένο εύρημα δεν μπορούν να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα.

3.2.3.6. Κερύνεια

Λατρευόμενη θεότητα:	;
Μαχαίρια:	σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	κατάλοιπα βωμού (σε δευτερογενή απόθεση).
Χρονολόγηση:	6ος - μέσα 4ου αιώνα π.Χ.

(κάτοψη 27)

Στο ύψωμα του Προφήτη Ηλία, σε υψόμετρο 800 μ., στη σημερινή Μαμουσιά, σε απόσταση περίπου 900 μ. από την αρχαία Κερύνεια, ανασκάπτεται από το 2004 ιερό, από την Αρχαιολογική Υπηρεσία υπό τη διεύθυνση της Ε. Κόλια. Το ιερό λειτούργησε από τον 6ο αιώνα π.Χ. μέχρι και τους ελληνιστικούς χρόνους. Η λατρευόμενη θεότητα παραμένει αταύτιστη, ενώ εικάζεται ότι ίσως λατρευόταν ο Ζευς ή η Ήρα, λόγω της θέσης του ιερού και του μεγέθους/πολυτέλειας του ναού.[671]

[670] Μαστροκώστας 1962, 93-95.
[671] Kanellopoulos και Kolia 2011, 138-139, 172.

Τα πρωιμότερα ίχνη λατρείας στο ιερό χρονολογούνται στις αρχές του 6ου αιώνα π.Χ. και εντοπίζονται σε απόθεση, σε απόσταση 25 περίπου μ. βόρεια του ναού.[672] Στα τέλη της αρχαϊκής περιόδου οικοδομήθηκε στο υψηλότερο σημείο του λόφου μνημειακός, περίπτερος δωρικός ναός, διαστάσεων 36,3 × 15,5 μ. (στο επίπεδο της ευθυντηρίας), με μαρμάρινη στέγη και αετωματικά γλυπτά.[673] Ανατολικά του, υπήρχε λίθινος, επιμήκης βωμός, μήκους 17,55 μ. και πλάτους τουλάχιστον 5,15 μ. Κατάλοιπα από τις θυσίες και τα γεύματα που τελούνταν στον βωμό βρέθηκαν σε δευτερογενή απόθεση, σε απόσταση περίπου 105 μ. βορειοδυτικά του ναού. Ο αρχαϊκός ναός καταστράφηκε στο α΄ τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ. Περί τα μέσα του ίδιου αιώνα οικοδομήθηκε δυτικά του αρχαϊκού ναού και επαναχρησιμοποιώντας υλικό από τον προκάτοχό του, νέος, μικρότερος δίστυλος εν παραστάσι ναός, με τετράγωνο βόθρο προσφορών στο εσωτερικό του. Στο ιερό υπήρχε τουλάχιστον ακόμα ένα κτήριο, ανάμεσα στον αρχαϊκό ναό και τον βωμό, πιθανώς ελληνιστικών χρόνων.[674]

Σιδερένια μαχαίρια βρέθηκαν στη συγκέντρωση βορειοδυτικά του ναού, μαζί με πολύ μεγάλο αριθμό αντικειμένων. Η απόθεση δεν ήταν ομοιόμορφη, αλλά αποτελείτο από καστανέρυθρο σκληρό χώμα, με μεγάλο αριθμό μικρών τμημάτων μαρμάρων και κεράμων, οστών καθώς και ίχνη καύσης, ενώ διασκορπισμένα κατά τόπους εντός της παραπάνω επίχωσης υπήρχαν μελανά χώματα με ίχνη καύσης και πλήθος αντικειμένων, ορισμένα εκ των οποίων καμένα. Η κεραμική από το σύνολο της επίχωσης χρονολογείται από τον 6ο αιώνα π.Χ. μέχρι και τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ. Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, η απόθεση είναι δευτερογενής και πιθανότατα τα χώματα μεταφέρθηκαν εκεί μετά την καταστροφή του αρχαϊκού ναού. Η προέλευσή τους ήταν πιθανότατα ο ναός και ο βωμός, ειδικά στην περίπτωση των καμένων χωμάτων. Στις επιχώσεις με ίχνη καύσης -που προέρχονται από τον βωμό- βρέθηκαν τα μαχαίρια, μαζί με άλλα μεταλλικά εργαλεία και σκεύη, όπως λαβή χάλκινου λέβητα. Γενικότερα στην παραπάνω συγκέντρωση (δηλαδή όχι μόνο στις περιοχές με τις καύσεις) βρέθηκαν υφαντικά βάρη, χάλκινα δακτυλίδια, πήλινα ειδώλια ζώων, γυναικείων και ανδρικών ιθυφαλλικών μορφών και τμήματα από αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά.[675]

[672] Kanellopoulos και Kolia 2011, 156-158. Πιθανώς να σχετίζονται με λατρευτικό οικοδόμημα, αλλά οι ανασκαφές στην περιοχή δεν έχουν ολοκληρωθεί.
[673] Κόλια 2008, 519.
[674] Kanellopoulos και Kolia 2011, 141-143, 158-159, 166.
[675] Kanellopoulos και Kolia 2011, 167.

Τα οστά από την περιοχή αυτή είναι ιδιαίτερα θρυμματισμένα, προέρχονται κυρίως από βόδια αλλά και χοίρους και αιγοπρόβατα, ενώ υπάρχουν και ελάχιστα οστά σκύλων. Μόνο ένα πολύ μικρό ποσοστό της τάξης του 2% ήταν καμένα, ενώ εντοπίζονται ίχνη τεμαχισμού, τόσο σε οστά πλευρών όσο και στις αρθρώσεις καθώς και μερικά ίχνη εκδοράς.[676] Τα παραπάνω δείχνουν την τέλεση τελετουργικών γευμάτων στο ιερό.

Το ανασκαφικό πλαίσιο, στο οποίο βρέθηκαν τα μαχαίρια, ερμηνεύεται πειστικά από την ανασκαφέα ως κατάλοιπα από βωμό, έστω και αν πρόκειται για δευτερογενή απόθεση. Συνεπώς τα μαχαίρια φαίνεται πως χρησιμοποιούνταν στις θυσίες ή και τα γεύματα που τις ακολουθούσαν και στη συνέχεια απορρίπτονταν τελετουργικά, μαζί με άλλα αντικείμενα στις στάχτες του βωμού. Προς την κατεύθυνση αυτή δείχνουν και τα οστά ζώων που βρέθηκαν.

3.2.4 Ηλεία

3.2.4.1. Ολυμπία

Λατρευόμενη θεότητα:	Ζευς.
Μαχαίρια:	80+ μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	πηγάδια, δευτερογενείς αποθέσεις.
Χρονολόγηση:	αρχαϊκοί-κλασικοί χρόνοι.

(πίνακες σχεδίων μαχαιριών 26-33, κάτοψη 28)

Το ιερό του Διός στην Ολυμπία αποτελούσε το αρχαιότερο και σημαντικότερο από τα πανελλήνια ιερά, με τη λατρεία να χρονολογείται ανάμεσα στα 1050-1000 π.Χ. ως και την ύστερη αρχαιότητα. Η πρώτη ανασκαφή στην Ολυμπία πραγματοποιήθηκε το 1827, λίγο μετά τη ναυμαχία του Ναυαρίνου, από τον Γάλλο στρατηγό N. J. Maison. Το μεγαλύτερο μέρος του ιερού έφεραν στο φως οι ανασκαφές του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, που ξεκίνησαν το 1875 και συνεχίζονται μέχρι και σήμερα, τα αποτελέσματα των οποίων αυξάνουν τις γνώσεις μας για τα αρχαία ιερά και τη λατρεία.[677] Όπως στα περισσότερα ελληνικά ιερά, έτσι και στην Ολυμπία δεν λατρευόταν μόνο ο Ζευς αλλά και πολλές άλλες θεότητες, με τον Δία να παραμένει η κύρια θεότητα.[678]

[676] Psathi 2011β, 173-175.
[677] Kyrieleis 2002.
[678] Ο Παυσανίας αναφέρει 70 βωμούς στην Ολυμπία και από τις ανασκαφικές ενδείξεις φαίνεται πιθανό να υπάρχουν παραπάνω από αυτούς. Ο περιηγητής περιγράφει το τι βλέπει στον 2ο αιώνα μ.Χ., αλλά πρέπει να υποθέσουμε πολυάριθμες λατρείες σε όλες τις φάσεις της λειτουργίας του ιερού. (5.5.1, 5.13.8-5.15.10, 5.22,1, 5.24.1).

Η πρώτη αναφορά σε μαχαίρια από το ιερό της Ολυμπίας, γίνεται ήδη το 1890 από τον Ad. Furtwängler, όπου εντοπίζεται από τότε η δυσκολία ταύτισης θραυσμάτων λεπίδων, τόσο ξιφών όσο και μαχαιριών. Το κοινό πρόβλημα της μελέτης μαχαιριών αλλά και μεταλλικών αντικειμένων εν γένει, δηλαδή η κακή και αποσπασματική κατάσταση διατήρησής τους, είναι έντονο και στην Ολυμπία. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι ανάμεσα στα κατάλοιπα σιδερένιων αντικειμένων εντοπίσθηκε μεγάλος αριθμός θραυσμάτων, προερχόμενων από λεπίδες ξιφών και μαχαιριών, αλλά σε τέτοια κατάσταση, που η αρχική μορφή τους δεν ήταν δυνατό να προσδιορισθεί.[679] Έκτοτε μαχαίρια που εντοπίζονταν στο ιερό της Ολυμπίας εμφανίζονταν σε ανασκαφικές αναφορές και άρθρα,[680] αλλά μόνο σχετικά πρόσφατα δημοσιεύθηκαν συστηματικότερα από τους Th. Völling και H. Baitinger στη σειρά των *Olympische Forschungen*, μαζί με άλλα εργαλεία από το ιερό.[681] Τα 69 μαχαίρια του καταλόγου αποτελούν μόνο ένα τμήμα του συνόλου που έχει έλθει στο φως από τις ανασκαφές που διενεργούνται στο ιερό από το 1875.[682]

Οι H. Baitinger και T.Völling κατατάσσουν τα μαχαίρια σε τρεις βασικές κατηγορίες και προχωρούν σε παρατηρήσεις, σχετικά με τη μορφή, τη χρονολόγηση και την πιθανή χρήση τους. Παρακάτω εκτίθενται συνοπτικά τα αποτελέσματα της μελέτης τους, με σχολιασμό, όπου αυτό κρίνεται απαραίτητο και όπου ήταν δυνατό (όπου δηλαδή υπάρχουν δημοσιευμένα σχέδια):

α) δρεπανόσχημα: αναφέρεται πως βρέθηκε μεγάλος αριθμός τέτοιων μαχαιριών στην Ολυμπία, από τα οποία δημοσιεύονται 15.[683] Ωστόσο, η παραπάνω κατηγορία μπορεί να χωριστεί σε δύο υποκατηγορίες: τα **M227-M231** αποτελούν δρεπανόσχημα μαχαίρια, όπως προκύπτει από την έντονη καμπυλότητά τους (120º-140º στη ράχη) και το μεγάλο πλάτος τους (4,75-5,5 εκ.), έναντι της μεγάλης μεν, αλλά συγκριτικά πολύ, μικρότερης καμπυλότητας (65º-100º) και του μικρότερου πλάτους (2,5-3,5 εκ.) των **M232-M235**. Τα τέσσερα τελευταία αποτελούν μαχαίρια με πολύ έντονα καμπύλη ράχη και ανήκουν στον τύπο IB. Όλα τα μαχαίρια της κατηγορίας (τόσο τα δρεπανόσχημα όσο και τα έντονα καμπύλα) είναι μεσαίου προς μεγάλου μεγέθους, μήκους 20-25 εκ.

[679] Furtwängler 1890, 178.
[680] Weber 1944, 167.
[681] Baitinger και Völling 2007, 100-103, αρ. κατ. 402-471.
[682] Τα μαχαίρια θα ήταν πολύ περισσότερα σε αριθμό, αλλά τα τμήματά τους πιθανώς δεν αναγνωρίζονταν κατά τις πρώτες ανασκαφές (κατόπιν προφορικής επικοινωνίας με τον H. Kyrieleis, τον οποίο και ευχαριστώ).
[683] Baitinger και Völling 2007 αρ. 402-417.

Όπως σημειώθηκε και παραπάνω, η καμπυλότητα της ράχης τους ποικίλλει, με τη μέγιστη να παρατηρείται στο **M227** και να φτάνει τις 140º.[684] Λόγω του σχήματός τους, τα αντικείμενα της πρώτης υποκατηγορίας φαίνεται να σχετίζονται με τις αγροτικές δραστηριότητες. Δεν αποκλείεται να ισχύει το ίδιο και για τα μαχαίρια της δεύτερης υποκατηγορίας, τα οποία όμως θα μπορούσαν να έχουν και άλλες χρήσεις, όπως π.χ. εκδορά των ζώων. Αν και μόνο λίγα παραδείγματα του τύπου αυτού μπορούν να χρονολογηθούν με ακρίβεια, προκύπτουν ορισμένα στοιχεία για τη χρονολόγησή τους: το **M232** από το πηγάδι SO37 και ακόμα ένα[685] από το πηγάδι SO104 στη νοτιοανατολική περιοχή μπορούν να χρονολογηθούν βάσει των συνευρημάτων τους στο β΄ τέταρτο του 6ου αιώνα π.Χ. Τα **M228**, **M229** και το **M234** από τις παλιές ανασκαφές του 1937 αποτέθηκαν στο χώμα το αργότερο κατά τους πρώιμους κλασικούς χρόνους. Το ίδιο ισχύει για ακόμα ένα[686] που βρέθηκε στην περιοχή της Στοάς της Ηχούς. Σχετικά με τον τρόπο σύνδεσης της λαβής, σημειώνεται ότι σε μερικά μικρά τμήματα μαχαιριών διατηρούνται οπές ήλωσης.[687]

Η χρονολόγηση των δρεπανόσχημων και έντονα καμπύλων μαχαιριών από την Ολυμπία στους αρχαϊκούς και τους πρώιμους κλασικούς χρόνους αφήνει, σύμφωνα με τους μελετητές, κάποια περιθώρια ερμηνείας τους ως όπλων, αφού τα αφιερωμένα όπλα στην Ολυμπία είναι ευρέως γνωστά από τους ύστερους γεωμετρικούς έως τους κλασικούς χρόνους, αλλά το μικρό μέγεθος των τμημάτων της Ολυμπίας, τα καθιστά καταλληλότερα για τον αγροτικό τομέα, για την κοπή χόρτων και καρπών. Τέλος, σημειώνουν ότι δεν πρέπει να παραβλεφθεί ότι το δρεπάνι ήταν το μαχαίρι της θεάς Γης, η οποία λατρευόταν στην Ολυμπία σε βωμό τέφρας, αλλά σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να αποδειχθεί άμεση σύνδεση των δρεπανόσχημων αυτών μαχαιριών με τη θεά Γη -ως αναθημάτων- καθώς η εξάπλωσή τους δεν περιορίζεται μόνο στον χώρο του σταδίου και στο νοτιοανατολικό μέρος του ιερού, όπου υπάρχουν στοιχεία για τη λατρεία της.[688] Η σύνδεση με τη Γη αποτελεί απλώς μία βάσιμη υπόθεση, όπου συμπληρώνουμε -εξίσου υποθετικά- ότι ορισμένα θα μπορούσαν να σχετίζονται και με πιθανή λατρεία του Κρόνου, λόγω της σχέσης του

[684] Οι H. Baitinger και T. Völling (2007, 100) σημειώνουν ότι είναι 90º. Πρόκειται για διαφορετικό τρόπο υπολογισμού, αφού μάλλον θεωρούν ότι το δρεπάνι σχηματίζει ορθή γωνία, την οποία και μετρούν. Στην παρούσα όμως εργασία υπολογίζεται η καμπυλότητα τόξου που ακολουθεί την ράχη ή την κόψη, για αυτό και φαίνεται να υπάρχει διαφορά στη μέτρηση.
[685] Baitinger και Völling 2007 αρ. 417.
[686] Baitinger και Völling 2007 αρ. 411.
[687] Baitinger και Völling 2007, 100. Στο **M230** και το **M231**.
[688] Baitinger και Völling 2007, 101. Για τον βωμό της Γης βλ. Παυσ. 5.14.10.

με το δρεπάνι, ως συμβόλου, χωρίς βέβαια η σχέση τους με αυτόν να μπορεί να τεκμηριωθεί στην Ολυμπία.

β) μαχαίρια με καμπύλη ράχη: στην κατηγορία αυτή καταλογογραφούνται ακόμα 13 παραδείγματα[689] και σημειώνεται ότι εντός του τύπου υπάρχει έντονη ποικιλομορφία και υποκατηγορίες που μπορούν να διακριθούν. Στην πραγματικότητα, λόγω και της αποσπασματικής κατάστασης διατήρησης ορισμένων εκ των μαχαιριών, η παραπάνω κατηγοριοποίηση είναι κάπως αυθαίρετη. Η ειδοποιός διαφορά που χρησιμοποιήθηκε, δηλαδή η κλίση της ράχης των μαχαιριών αυτών, ποικίλλει ανάμεσα σε 15º-60º, συνεπώς δεν μπορούν να θεωρηθούν όλα ως μαχαίρια με καμπύλη ράχη. Συγκεκριμένα από τα **M238** και **M239** σώζεται μόνο μέρος της λεπίδας, ενώ το **M237** διατηρεί επιπλέον έναν αμφικέφαλο ηλίσκο.

Το **M236** σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση διατήρησης, διατηρώντας, τόσο τη σιδερένια λεπίδα όσο και μέρος της ξύλινης λαβής καθώς και του χάλκινου ελάσματος που την συγκρατούσε.[690] Πρόκειται για μεγάλου μεγέθους μαχαίρι, μήκους 31,8 εκ. και πλάτους λεπίδας 4,4 εκ., το έμβολο του οποίου καταλάμβανε όλο το μήκος της λαβής, ενώ ήταν μισό στο πλάτος από τη λεπίδα. Η διατήρηση της λαβής επιτρέπει την αναγνώριση ύπαρξης φυλακτήρα. Το **M242,** μ.σ.μ. 16,5, πλάτους λεπίδας 3,3 εκ. και με κλίση ράχης 25º, είχε και αυτό ορθογώνιο παραλληλόγραμμο έμβολο που καταλάμβανε πιθανώς όλο το μήκος της λαβής, στην περίπτωση όμως αυτή το πλάτος του είναι ίσο με αυτό της λεπίδας. Η λεπίδα στερεωνόταν στη λαβή μέσω τεσσάρων αμφικέφαλων ηλίσκων. Βρέθηκε μαζί με το **M239** στο πηγάδι StN29 στην περιοχή του σταδίου, το οποίο πληρώθηκε στο β΄ τέταρτο του 6ου αιώνα π.Χ., ενώ το **M237,** βρέθηκε σε επίχωση βόρεια του Θησαυρού των Γελώων, η οποία χρονολογείται στους πρώιμους κλασικούς χρόνους. Όπως σημειώθηκε και παραπάνω, τα τρία τελευταία μαχαίρια δεν σώζονται ικανοποιητικά, ώστε να καταταχθούν σε κάποια κατηγορία. Τέλος, το **M240**, το οποίο είναι ελαφρώς θραυσμένο κοντά στην αιχμή, ανήκει στον τύπο ΙΒα. Βρέθηκε στο Λεωνιδαίο, σε διαταραγμένο ανασκαφικό περιβάλλον και μπορεί να χρονολογηθεί από τους γεωμετρικούς έως και τους ελληνιστικούς χρόνους.[691]

[689] Baitinger και Völling 2007 αρ. 418-431.
[690] Το σχήμα της λαβής θυμίζει το **M186** από τη Νεμέα, βλ. παραπάνω σελ. 168.
[691] Baitinger και Völling 2007, 101, 102.

Εκτός των παραπάνω μαχαιριών, ελαφρώς καμπύλη ράχη έχουν και δύο μαχαίρια που εικονίζονται στη δημοσίευση του Ad. Furtwängler. Πρόκειται για μία σιδερένια λεπίδα μαχαιριού (**M243**) με κυρτή ράχη και κοίλη κόψη, που βρέθηκε στο Πελόπιον. Είναι σχετικά μεγάλου μεγέθους, μ.σ.μ. περίπου 20 εκ., ελαφρώς θραυσμένη στην αιχμή, ενώ λείπει το έμβολο. Η δεύτερη λεπίδα (**M244**), η οποία βρέθηκε ανατολικά του ναού του Διός, είναι μεγαλύτερου ενδιαφέροντος, καθώς είναι κατασκευασμένη από χαλκό και φέρει διακόσμηση αποτελούμενη από μικρές καμπύλες κοιλότητες καθώς και εγχάρακτες γραμμές. Είναι ιδιαίτερα λεπτή, μ.σ.μ., περίπου 15,2 εκ., πάχους μόλις 0,1 εκ. (όσο δηλαδή έχουν συνήθως οι κόψεις των μαχαιριών), με κοίλη ράχη και κυρτή κόψη και είναι θραυσμένη κοντά στην περιοχή όπου θα διαμορφωνόταν το έμβολο. Λόγω του υλικού κατασκευής, του πάχους και κυρίως της διακόσμησης, το μαχαίρι αυτό πρέπει να λειτούργησε ως ανάθημα, χωρίς να έχει προηγηθεί χρήση. Δυστυχώς η χρονολόγησή του είναι αβέβαιη, από το σχήμα όμως φαίνεται πως ανήκει στους ιστορικούς χρόνους.[692]

γ) μαχαίρια με ευθύγραμμη ράχη: καταλογογραφούνται 30 τμήματα,[693] τα οποία πράγματι έχουν ως κοινό στοιχείο την σχεδόν ευθύγραμμη ράχη, αλλά κατά τα άλλα παρουσιάζουν μεταξύ τους περισσότερες διαφορές, παρά ομοιότητες. Το **M245**, σώζεται μεν αποσπασματικά σε μ.σ.μ. 18,5 εκ., αλλά το μεγάλο του πλάτος, 7,7 εκ., το καθιστά κατάλληλο για μαχαίρι θυσίας ή τεμαχισμού κρέατος. Το **M246** αποτελεί και αυτό μαχαίρι μεγάλου μεγέθους, μ.σ.μ. 25 εκ. και πλάτους λεπίδας 5,3 εκ., κατάλληλο και αυτό για κρεουργικές εργασίες. Βρέθηκε στο πηγάδι 94 στη νοτιοανατολική περιοχή και χρονολογείται στους πρώιμους κλασικούς χρόνους. Το **M249**, είναι ελαφρώς θραυσμένο κοντά στην αιχμή, σώζεται σε μ.σ.μ. 19,1 εκ., είναι πλάτους 3 εκ. και ανήκει σε παραλλαγή του τύπου Ιβ.δ, με το έμβολο σε συνέχεια της ράχης και νεύον προς την πλευρά της κόψης, ενώ είναι και αυτό τετραγωνικής διατομής. Στον τύπο Ι ανήκει και το μικρότερο **M256**, από το οποίο σώζεται κυρίως το έμβολο και μικρό μέρος της λεπίδας, σε μ.σ.μ. 10,2 εκ., με πλάτος λεπίδας 2,15 εκ. Το **M250** διατηρεί μέρος της λεπίδας και του ορθογωνίου παραλληλόγραμμου εμβόλου, επί του οποίου διατηρούνται πέντε αμφικέφαλοι ηλίσκοι. Αν εξαιρέσουμε την καμπυλότητα της ράχης, που εδώ είναι πολύ μικρή (7º), το μαχαίρι αυτό μοιάζει περισσότερο με το **M242**, παρά με τα υπόλοιπα της κατηγορίας του. Τα **M247, M248**, **M249**, **M252**, **M253**, και **M255**, σώζουν μόνο μέρος της λεπίδας και φαίνεται πως πρόκειται για μεσαίου-μεγάλου μεγέθους μαχαίρια. Το **M254** (μ.σ.μ. 20,5 εκ., πλάτος λεπίδας 2,5 εκ.), το οποίο είναι έντονα διαβρωμένο,

[692] Furtwängler 1890, 179.
[693] Baitinger και Völling 2007, αρ. 432-462.

είχε ορθογώνιο παραλληλόγραμμο έμβολο, μεγαλύτερου πάχους από τη λεπίδα, επί του οποίου σώζεται μερικώς οπή ήλωσης.

Το **M257**, μ.σ.μ. 17,9 εκ., το οποίο βρέθηκε σε επιχώσεις του σταδίου, διατηρεί ακέραια τη λαβή του, η οποία έχει πεπλατυσμένη απόληξη με οπή στο μέσον της, με το πλάτος της να αυξάνεται προς την πλευρά της κόψης. Δεν αποκλείεται να αποτελεί έμβολο και όχι την λαβή καθαυτή, όμως το μεγάλο πάχος της συγκριτικά με αυτό της ράχης της λεπίδας, θα επέτρεπε τη χρήση του μαχαιριού, χωρίς προσθήκη άλλου υλικού. Παρόμοιου σχήματος, αλλά με το πλάτος να αυξάνεται συμμετρικά τόσο προς την κόψη όσο και προς τη ράχη είναι και τα **M258** και **M259**, με το πρώτο να διατηρεί αμφικέφαλο(;) ηλίσκο στο μέσον της απόληξης της λαβής, ενώ το δεύτερο δεν έχει κάποιο ίχνος ηλίσκου ή οπής. Το τελευταίο σώζεται ακέραιο και είναι από τα μικρότερα μαχαίρια της Ολυμπίας, μήκους 12,5 εκ. Το **M260**, που χρονολογείται από τα ανασκαφικά δεδομένα στους πρώιμους κλασικούς χρόνους, έχει επίμηκες έμβολο, σχεδόν τετραγωνικής διατομής και λεπίδα με σχεδόν ευθύγραμμη ράχη και κυρτή κόψη.[694] Ο αριθμός των χρονολογημένων μαχαιριών με ευθύγραμμη ράχη από την Ολυμπία είναι μεγάλος σχετικά με τα προηγούμενα δημοσιευμένα παραδείγματα. Εκτός από το **M245**, που εντοπίσθηκε σε επίχωση του «σταδίου 4», τα υπόλοιπα μαχαίρια χρονολογούνται στον 6ο αιώνα π.Χ. και στο α΄ μισό του 5ου αιώνα π.Χ.[695]

Στον κατάλογο υπάρχουν ακόμα και οκτώ τμήματα μαχαιριών,[696] τα οποία οι H. Baitinger και T. Völling δεν έχουν κατατάξει σε κάποια κατηγορία λόγω της κακής κατάστασης διατήρησής τους, σημειώνουν ωστόσο ότι είναι άξια αναφοράς: για το **M261**, σημειώνουν ότι ίσως να ήταν ξυράφι, λόγω της κλίσης της ράχης του,[697] κάτι που δεν αποκλείεται, ούτε όμως μπορεί να υποστηριχθεί πειστικά, καθώς -πιθανώς λόγω διάβρωσης- δεν μπορεί να διακριθεί ποιά πλευρά είναι η κόψη και ποιά η ράχη. Από την Ολυμπία έχουν έρθει ακόμα στο φως τμήματα λαβών από οστό και χαλκό, αλλά μόνο σε μικρούς αριθμούς. Σε ορισμένες λεπίδες, ίχνη στα διαβρωμένα κατάλοιπα δείχνουν ότι κάποιες λαβές ήταν ξύλινες. Στον 4ο αιώνα π.Χ. πρέπει να χρονολογείται

[694] Baitinger 2001, 236.
[695] Baitinger και Völling 2007, 102, 103.
[696] Baitinger και Völling 2007, αρ. 463-471.
[697] Baitinger και Völling 2007, 103.

το **M262** από τον δυτικό τοίχο του σταδίου. Αυτό το απότμημα έχει μία μικρή λαβή, η οποία απολήγει στη μία πλευρά σε έλικα.[698]

Στην Ολυμπία βρέθηκαν ακόμα λίγες οδοντωτές λεπίδες, εκ των οποίων μία σιδερένια και οι υπόλοιπες χάλκινες (**M263**-**M266**). Προέρχονται από το Εργαστήριο του Φειδία, τη στοά της Ηχούς και την περιοχή του σταδίου. Πιθανώς αποτελούσαν μέρος από πριόνια, τα οποία είχαν διάφορες χρήσεις στο ιερό και δεν φαίνεται να σχετίζονται με τη λατρεία.[699]

Ως ξεχωριστή κατηγορία θα πρέπει να θεωρηθούν τα μαχαίρια μεγάλου μεγέθους, που αναφέρονται ως μονόστομα ξίφη και μορφολογικά έχουν μία σχετικά καμπύλη λεπίδα και επίπεδη λαβή. Στον κατάλογο υπάρχουν οκτώ τμήματα (σχεδιάζονται πέντε εξ αυτών), τα οποία χωρίζονται σε δύο κατηγορίες, ανάλογα με το μέγεθός τους.[700] Από τα τμήματα αυτά που αναφέρονται, τα δύο διατηρούνται σχεδόν ακέραια. Πρόκειται για το **M267**, μήκους 58 εκ., το οποίο βρέθηκε σε ένα πηγάδι του γ΄ τετάρτου του 6^{ου} αιώνα π.Χ. και το **M268**, μήκους 55 εκ. Μορφολογικά το πρώτο φαίνεται να έχει επίμηκες έμβολο με ελλειψοειδή απόληξη, το οποίο φαίνεται ιδιαίτερα βραχύ. Η ράχη είναι σχεδόν ευθύγραμμη, ενώ η κόψη έχει εντονότερη καμπύλη. Μία ενισχυμένη ράβδος διατρέχει τη ράχη του **M268**, η λαβή διαχωρίζεται από τη λεπίδα μέσω φυλακτήρα και το έμβολο είναι επενδεδυμένο με ξεχωριστό τμήμα σιδήρου, το οποίο θα περιέκλειε διακόσμηση από φθαρτό υλικό. Το έμβολο του **M270** είναι ρομβοειδούς διατομής, καθιστώντας το σπάνιο, καθώς δεν υπάρχουν γνωστά παράλληλα. Τέλος, με αρχαϊκή κεραμική βρέθηκε και το **M269**. Τα παραπάνω αντικείμενα έχουν τις ίδιες πιθανότητες να αποτέλεσαν μονόκοπα ξίφη ή μεγάλου μεγέθους μαχαίρια. Ο H. Baitinger θεωρεί πιθανότερο να αποτελούν μάχαιρες θυσιών.[701] Πράγματι για τη θυσία μεγάλων ζώων, όπως είναι τα βόδια, τα οποία γνωρίζουμε ότι θυσιάζονταν σε μεγάλους αριθμούς στο ιερό του Ολυμπίου Διός, θα απαιτούντο μεγάλου μεγέθους, ισχυρά μαχαίρια.

Ξεχωριστή μνεία αξίζει να γίνει σε ενεπίγραφη, χάλκινη λεπίδα μαχαιριού (**M272**), καθώς αποτελεί ένα από τα ελάχιστα γνωστά ενεπίγραφα μαχαίρια από τον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Βρέθηκε στην περιοχή της «Νότιας Στοάς» και αποτελεί αν όχι το μόνο, ένα από τα ελάχιστα

[698] Οι H. Baitinger και T. Völling (2007, 103) σημειώνουν ότι θα υπήρχε (για λόγους συμμετρίας) και δεύτερη έλικα στην πλευρά της ράχης, η οποία απλώς δε σώζεται, ωστόσο κάτι τέτοιο δεν φαίνεται πιθανό, καθώς πρόκειται για μονόκοπο αντικείμενο, όπου η έλικα μπορούσε μάλιστα να λειτουργεί και ως φυλακτήρας.
[699] Baitinger και Völling 2007, 26-27.
[700] Baitinger και Völling 2007, αρ. 1327-1330 και αρ. 1331-1334.
[701] Baitinger 2001, 79.

ασφαλώς λατρευτικά αντικείμενα που έφεραν στο φως οι ανασκαφές στην περιοχή αυτή. Σώζεται αποσπασματικά η λεπίδα, σε μ.σ.μ. 19 εκ., η οποία είναι θραυσμένη στην αιχμή. Στο άλλο άκρο διατηρείται οπή ήλωσης, αλλά δεν είναι σαφές εάν το αντικείμενο είχε πέρας στο σημείο αυτό ή εάν είναι θραυσμένο. Το πιθανότερο ενδεχόμενο είναι το δεύτερο, καθώς θα χρειαζόταν η λεπίδα να διαθέτει έμβολο, προκειμένου να μπορεί να στηριχθεί ικανοποιητικά στη λαβή.[702] Το πάχος της λεπίδας είναι 0,3-0,5 εκ.[703] Πάνω στη λεπίδα αναγράφεται με γράμματα που καλύπτουν όλο το πλάτος της, *Πανὸς ἰαρ[όν]*. Το μαχαίρι φαίνεται να έχει σπάσει ακριβώς κατά μήκος της κάθετης κεραίας του Ρο, ίσως μάλιστα να έσπασε και κατά τη διάρκεια της χάραξής του. Τα γράμματα, το τετράγωνο Όμικρον και το τετρασκελές Σίγμα χρονολογούν το μαχαίρι στα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ. Το μαχαίρι αυτό φαίνεται από την επιγραφή ότι βρισκόταν στην ιερή ιδιοκτησία του Πανός. Πρόκειται μάλιστα για το μόνο αρχαιολογικό εύρημα που τεκμηριώνει την λατρεία του Πανός στην Ολυμπία. Το ότι λατρευόταν ο Παν μαρτυρείται από τον Παυσανία, όμως ο μαρτυρούμενος από τον περιηγητή χώρος λατρείας του βρίσκεται στο άλλο άκρο της Άλτεως,[704] εντός του Πρυτανείου,[705] ενώ βωμός του Πανός και της Αφροδίτης βρισκόταν και στην είσοδο του Ιπποδρόμου.[706]

Παρόλο που δεν αναγράφεται το όνομα κάποιου αναθέτη ούτε δηλώνεται ρητά ότι πρόκειται για ανάθημα, η αφιερωματική χρήση είναι πιθανότερη, παρά το να ανήκε απλώς στην λατρευτική σκευή του ιερού. Για αυτό συνηγορεί τόσο το σπάνιο -για μαχαίρι- υλικό του, όσο και το ότι εάν χαράσσονταν επιγραφές στα αντικείμενα που ανήκαν στα ιερά, θα έπρεπε ένας τουλάχιστον μεγάλος αριθμός αντικειμένων να ήταν ενεπίγραφος, ενώ συμβαίνει σαφώς το αντίθετο. Επιπρόσθετα, η χαραγμένη επιγραφή ακριβώς πάνω στη λεπίδα του μαχαιριού, και όχι στη λαβή ή τη θήκη, θα εμπόδιζε σε κάποιο βαθμό τη χρήση του, συνεπώς το μαχαίρι αυτό ήταν καθαρά αναθηματικό. Το εύρημα είναι σχετικά σπάνιο, όσον αφορά το υλικό (λίγα τα χάλκινα μαχαίρια), τη θεότητα στην οποία ανήκει αλλά και τη χρονολόγηση. Ούτε το ανασκαφικό του πλαίσιο, ούτε η επιγραφή μπορούν να συμβάλλουν στην κατανόηση του λόγου της ανάθεσης. Το

[702] Οι P. Siewert και H. Taeuber (2013, 223) σημειώνουν μόνο ότι είναι θραυσμένο δεξιά, αλλά η συγκεκριμένη αναφορά δεν αποτελεί στοιχείο κατά της ύπαρξης εμβόλου, καθώς το ενδιαφέρον τους είναι επιγραφικό, οπότε είναι πιθανό να σημείωσαν την θραύση στο σημείο που διακόπτει το κείμενο της επιγραφής.
[703] Minon 2007, 243.
[704] Kunze και Schleif 1937/8, 39.
[705] Παυσ. 5.15.9.: *ἐν δὲ αὐτῷ τῷ πρυτανείῳ παριόντων ἐς τὸ οἴκημα, ἔνθα σφίσιν ἡ ἑστία, Πανός ἐστιν ἐν δεξιᾷ τῆς ἐσόδου βωμός.*
[706] Παυσ. 5.15.6.: *τῆς δὲ πρὸς τὸν Ἔμβολον καλούμενον ἐσόδου τῇ μὲν Ἄρεως Ἱππίου, τῇ δὲ Ἀθηνᾶς Ἱππίας βωμός, ἐς δὲ αὐτὸν τὸν Ἔμβολον ἐσελθόντων Τύχης ἐστὶν ἀγαθῆς βωμὸς καὶ Πανός τε καὶ Ἀφροδίτης.*

προφανές και πιθανότερο είναι να πρόκειται για μαχαίρι που αφιερώθηκε ως ανάμνηση ή μάλλον καλύτερα ως σύμβολο θυσίας ή γευμάτων. Δεν μπορεί όμως να αποκλειστεί, λόγω της θεότητας στην οποία αφιερώνεται, και το ενδεχόμενο να αφιερώθηκε ως αντικείμενο που κάθε βοσκός θα είχε μαζί του,[707] αν και η ερμηνεία αυτή είναι πολύ λιγότερο πιθανή, λόγω της έλλειψης παραλλήλων για την πρακτική αυτή.

Η εύρεση πολλών μαχαιριών της Ολυμπίας μέσα σε πηγάδια συνηγορεί στη λειτουργία τους ως χρηστικών αντικειμένων για την προετοιμασία και την κατανάλωση των γευμάτων που λάμβαναν χώρα στο ιερό. Το ότι δεν αναφέρονται μαχαίρια εντός της τέφρας του βωμού δείχνει ότι τουλάχιστον τα μαχαίρια που βρέθηκαν δεν απορρίπτονταν τελετουργικά μαζί με θυσιαστήρια κατάλοιπα, απλώς απορρίπτονταν όταν δεν βρίσκονταν πια σε χρήση.[708] Βέβαιο ανάθημα είναι το ενεπίγραφο μαχαίρι, ενώ κατά πάσα πιθανότητα ανάθημα αποτέλεσε και το χάλκινο μαχαίρι που βρέθηκε ανατολικά του ναού του Διός. Έτσι από το ιερό της Ολυμπίας τεκμηριώνεται ασφαλώς η ανάθεση μαχαιριού στον Πάνα, ενώ ο πιθανότερος υποψήφιος ως αποδέκτης του διακοσμημένου μαχαιριού είναι ο Ζευς. Στην Ολυμπία, όπως και σε άλλα μεγάλα ιερά, όπου συλλατρεύονταν πολλές θεότητες, δεν μπορεί να δοθεί τελική απάντηση αναφορικά με ποια θεότητα σχετίζονται τα μαχαίρια. Ασφαλώς, πιθανότερο υποψήφιο αποτελεί πάντοτε η κύρια λατρευόμενη θεότητα του εκάστοτε ιερού, αλλά αυτό δεν είναι πάντοτε ασφαλές, αφού στην Ολυμπία το μοναδικό ενεπίγραφο μαχαίρι δεν φέρει το όνομα του Διός, αλλά αυτό του Πανός. Αν όχι όλα, τότε τα περισσότερα από τα μαχαίρια της Ολυμπίας μπορούν να χρονολογηθούν στους αρχαϊκούς και τους κλασικούς χρόνους, ανεξαρτήτως τύπου.[709]

3.2.5. Αρκαδία

3.5.2.1. Λύκαιον Όρος

Λατρευόμενη θεότητα:	Ζευς Λύκαιος.
Μαχαίρια:	4+ σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	βωμός τέφρας.
Χρονολόγηση:	10ος-6ος αιώνας π.Χ.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 34)

[707] Το μαχαίρι χαρακτηρίζεται ως μαχαίρι βοσκού από τον Ph. Borgeaud (1988, 217), χωρίς όμως στοιχεία υπέρ της ερμηνείας αυτής.
[708] Φυσικά δεν αποκλείεται ο εντοπισμός μαχαιριών εντός τέφρας κατά τις πρώτες ανασκαφές, αντίθετα είναι πολύ πιθανή, βάσει της εικόνας από το σύνολο των ιερών στα οποία έχουν βρεθεί μαχαίρια.
[709] Baitinger και Völling 2007, 103.

Το ιερό του Λυκαίου Διός, γνωστό από τις περιγραφές του Παυσανία,[710] βρίσκεται στη νότια κορυφή του Προφήτη Ηλία Αρκαδίας, σε υψόμετρο 1.382 μ. Ανασκάφηκε για πρώτη φορά το 1899 από τον Κ. Κοντόπουλο, ενώ συστηματικές ανασκαφές πραγματοποίησε η Αρχαιολογική Εταιρεία το 1902-1904, υπό τη διεύθυνση του Κ. Κουρουνιώτη. Από το 2004 το ιερό ανασκάπτεται εκ νέου από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, σε συνεργασία με την Αρχαιολογική Υπηρεσία, υπό τη διεύθυνση του D. G. Romano, της M. Voyatzis και της Ά. Καραπαναγιώτου. Η λατρεία στο ιερό παρουσιάζει αδιάσπαστη συνέχεια από τους μυκηναϊκούς χρόνους (1400 π.Χ.), μέχρι και τουλάχιστον τον 1ο αιώνα π.Χ. Η λατρεία του Διός τεκμηριώνεται από την εύρεση κεραυνοφόρων ειδωλίων του θεού αλλά και από επιγραφικά ευρήματα.

Το ιερό αποτελείται από τρία μέρη: α) τον βωμό τέφρας, διαμέτρου 50 μ. και πάχους άνω των 2 μ., που καταλαμβάνει την κορυφή του όρους, σε υψόμετρο 1.380 μ. β) Το τέμενος, το οποίο βρίσκεται ακριβώς νότια του βωμού και περίπου 25 μ. χαμηλότερα από αυτόν, όπου βρέθηκαν δύο βάσεις κιόνων (όπου πιθανώς έστεκαν οι αναφερόμενοι από τον Παυσανία χρυσοί αετοί) και χάλκινα κυρίως αγαλμάτια. Η περιοχή αυτή πιθανώς να ήταν οριοθετημένη από περίβολο ή να υπήρχε σε αυτήν κάποια πρόχειρη κατασκευή.[711] γ) Περίπου 500 μ. βορειοανατολικά του βωμού και 200 μ. χαμηλότερα από αυτόν εκτείνεται το «Κάτω Ιερό», το οποίο λειτούργησε από τον 7ο αιώνα π.Χ. και μνημειοποιήθηκε κατά τον 4ο αιώνα π.Χ. Εκεί βρίσκονταν τα βοηθητικά κτήρια, κρήνη, στοά, ημικυκλικό κτήριο, ένας μικρός «θεατρικός χώρος», κτήριο διοικητικού χαρακτήρα (παλαιότερα γνωστό ως «Ξενώνας»), επιμήκης διάδρομος, λουτρά και τέλος στάδιο και ιππόδρομος.[712]

Στο ιερό έχουν βρεθεί τέσσερα σιδερένια μαχαίρια, όλα στον βωμό τέφρας. Τρία εξ αυτών βρέθηκαν στις ανασκαφές του Κ. Κουρουνιώτη, εκ των οποίων δημοσιεύεται φωτογραφία του ενός.[713] Σο μαχαίρι αυτό (**M273**) το μέγιστο πλάτος σημειώνεται ακριβώς πριν την αιχμή (Ib), και παρόλο που δεν δηλώνονται οι διαστάσεις του, φαίνεται να είναι μεσαίου μεγέθους, όπως τα περισσότερα μαχαίρια του τύπου αυτού. Η ράχη της λεπίδας είναι ελαφρώς κυρτή, έχοντας κλίση

[710] Παυσ. 8.38.7.: *ἔστι δὲ ἐπὶ τῇ ἄκρᾳ τῇ ἀνωτάτω τοῦ ὄρους γῆς χῶμα, Διὸς τοῦ Λυκαίου βωμός, καὶ ἡ Πελοπόννησος τὰ πολλά ἐστιν ἀπ' αὐτοῦ σύνοπτος: πρὸ δὲ τοῦ βωμοῦ κίονες δύο ὡς ἐπὶ ἀνίσχοντα ἑστήκασιν ἥλιον, ἀετοὶ δὲ ἐπ' αὐτοῖς ἐπίχρυσοι τά γε ἔτι παλαιότερα ἐπεποίηντο. ἐπὶ τούτου τοῦ βωμοῦ τῷ Λυκαίῳ Διὶ θύουσιν ἐν ἀπορρήτῳ: πολυπραγμονῆσαι δὲ οὔ μοι τὰ ἐς τὴν θυσίαν ἡδὺ ἦν, ἐχέτω δὲ ὡς ἔχει καὶ ὡς ἔσχεν ἐξ ἀρχῆς.*
[711] Romano και Voyatzis 2014, 575-581.
[712] Romano και Voyatzis 2015, 207-260.
[713] Κουρουνιώτης 1903/4, 50 · 1904, 165-166.

15º. Το μόνο που σχολιάζει ο ανασκαφέας σχετικά με το μαχαίρι, είναι ότι δεν αποτελεί χρονολογήσιμο αντικείμενο,[714] κάτι που πράγματι ισχύει, καθώς τέτοιου τύπου λεπίδες υπάρχουν ακόμα και στα μεσαιωνικά χρόνια. Ακόμη ένα σιδερένιο μαχαίρι αποκάλυψαν οι έρευνες του νέου ανασκαφικού προγράμματος. Το **M274** είναι ελαφρώς θραυσμένο στα άκρα και διατηρείται και ο αμφικέφαλος ηλίσκος για τη στερέωση της λεπίδας στη λαβή. Σώζεται σε μ.σ.μ. 12,2 εκ., η λεπίδα είναι σχετικά λεπτή, πλάτους 0,8-1,2 εκ., αλλά το πλάτος αυξάνεται σημαντικά στην πτέρνα, όπου φτάνει τα 2,33 εκ. Η ράχη της λεπίδας είναι κυρτή, 24º. Βάσει των παραπάνω το μαχαίρι αυτό φαίνεται να ανήκει στον τύπο IIB, ενώ είναι μικρού προς μεσαίου μεγέθους. Βρέθηκε στην περιοχή έντονης καύσης («Z3»), μαζί με κεραμική που χρονολογείται από την τελική νεολιθική μέχρι την κλασική περίοδο, έναν μικρογραφικό ελασμάτινο τρίποδα και το πόδι ενός κανονικού μεγέθους τρίποδα. Αν και εντός του βωμού δεν υπάρχει καθαρή στρωματογραφία, οι ανασκαφείς χρονολογούν το μαχαίρι στην αρχαϊκή περίοδο, ωστόσο δεν μπορεί να αποκλεισθεί η χρονολόγησή του στη γεωμετρική ή και την κλασική. [715]

Εκτός από τα μαχαίρια, στις επιχώσεις του βωμού υπήρχαν πολυάριθμα και πολλών ειδών ευρήματα. Το λιπαρό, μαύρο χώμα, είναι πλήρες κατακερματισμένων οστών ζώων (κυρίως αιγοπροβάτων, με ελάχιστα χοίρων και βοοειδών), στη συντριπτική πλειονότητα καμένων (98%), ορισμένα εκ των οποίων φέρουν ίχνη τεμαχισμού, ενώ η ίδια επίχωση έχει δημιουργηθεί από την καύση των οστών και της ξυλείας. Βρέθηκε πολύ μεγάλη συγκέντρωση κεραμικής, πήλινα και χάλκινα ειδώλια, πάνω από 50 χάλκινοι μικρογραφικοί τριποδίσκοι, χάλκινα ελάσματα, στεφάνια και ένα ειδώλιο κούρου από μόλυβδο, σιδερένιοι διπλοί πελέκεις μικρού μεγέθους, δύο οβελοί, μερικά κοσμήματα, λίγες σφραγίδες, νομίσματα και πήλινα λυχνάρια.[716]

Ο εντοπισμός των μαχαιριών εντός της τέφρας του βωμού, μαζί με καμένα και τεμαχισμένα οστά,[717] οβελούς και αναθηματικά αντικείμενα, δείχνει ότι είχαν χρήση στη θυσιαστήρια διαδικασία. Η μελέτη των οστών από την B. Starkovich συμβάλλει στην κατανόηση της χρήσης των μαχαιριών. Τα περισσότερα από τα τμήματα οστών που βρέθηκαν είναι μηριαία και οστά της ουράς αιγοπροβάτων, νεαρής κυρίως ηλικίας, μέχρι τριών ετών και έντονα καμένα. Λόγω της έντονα αποσπασματικής κατάστασης των οστών, που προκλήθηκε από την επανειλημμένη έκθεση

[714] Κουρουνιώτης 1904, 165-166.
[715] Romano και Voyatzis 2014, 581, 615, 622, αρ. 115.
[716] Romano και Voyatzis 2014, 615.
[717] Starkovich 2014, 645.

σε πολύ υψηλές θερμοκρασίες, τα ίχνη τεμαχισμού ήταν πολύ δύσκολο να εντοπισθούν, ωστόσο διακρίνονται σε ποσοστό περίπου 2% του συνόλου. Τα περισσότερα αναγνωρίσθηκαν στην άρθρωση μεταξύ του άνω και του κάτω μέρος του ποδιού των ζώων.[718] Τα παραπάνω δείχνουν ότι ο βωμός πράγματι σχηματίσθηκε από κατάλοιπα θυσιών, την καύση δηλαδή των μηριαίων και της *κωλῆς*, όπως είναι γνωστό από τις γραπτές πηγές, την εικονογραφία και άλλα ιερά. Στις παραπάνω διαδικασίες πρέπει να αντιστοιχούν και τα μαχαίρια που βρέθηκαν. Το μαχαίρι που βρέθηκε από τον Κ. Κουρουνιώτη, εάν έφτανε ένα ικανό μήκος, θα μπορούσε να έχει χρήση και στην τελετουργική σφαγή, αφού για τα αιγοπρόβατα μικρής ηλικίας δεν απαιτούνταν ιδιαίτερα μεγάλου μεγέθους μαχαίρια, αλλιώς θα μπορούσε σαφώς να έχει χρησιμοποιηθεί στον τεμαχισμό των θυμάτων, ίχνη του οποίου βρέθηκαν. Το μαχαίρι **M274**, του οποίου είναι γνωστή η μορφή και το μέγεθος, θα ήταν μάλλον πιο κατάλληλο για την εκδορά των θυμάτων, λόγω του μικρού πλάτους της λεπίδας και του καμπύλου σχήματός της. Μετά τη χρήση τα μαχαίρια αυτά απορρίφθηκαν στον βωμό, μαζί με τα αγγεία και τα υπόλοιπα αναθήματα, πιθανότατα στο πλαίσιο της τελετουργίας.

3.5.2.2. Κυνουρία, Κοσμάς

Λατρευόμενη θεότητα:	Μαλεάτας.
Μαχαίρια:	14+ σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	βωμός(;)
Χρονολόγηση:	8ος-5ος αιώνας π.Χ.

Το 1962 ανασκάφηκε ιερό του Μαλεάτα, από τον Χρ. Χρήστου, αν και ο ίδιος είχε θεωρήσει ότι ανέσκαπτε κάποιο οχύρωμα.[719] Η ταύτιση του χώρου ως λατρευτικού έγινε από τον Π. Φάκλαρη, ο οποίος συνέδεσε πειστικά τα στοιχεία μίας πρώτης ανασκαφής που είχε γίνει στον χώρο το 1934 από τον Μ. Δρεπανιά, διευθυντή του δημοτικού σχολείου Κοσμά, με τα στοιχεία της ανασκαφής του Χ. Χρήστου, τα ευρήματα λαθρανασκαφών και τέλος με τα ευρήματα που προέκυψαν το 1988 κατά τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου προς την κορυφή του λόφου.[720]

Τον χώρο καταλάμβανε εξωκλήσι του Προφήτη Ηλία, συνεπώς η ανασκαφή ερεύνησε τον περιβάλλοντα χώρο, με δύο τομές, στα βόρεια, όπου ήρθε στο φως αναλημματικός τοίχος

[718] Starkovich 2014, 644-646.
[719] Χρήστου 1963, 87.
[720] Φάκλαρης 1990, 178-183.

(οχυρωματικός κατά τον Χρ. Χρήστου) και κέραμοι λακωνικού τύπου, και στα νότια, όπου βρέθηκαν σιδερένιες αιχμές δοράτων και βελών, μαχαίρια και χάλκινα αντικείμενα.[721] Από τη μελέτη του Π. Φάκλαρη προκύπτει ότι λίγες ήταν οι κανονικές αιχμές δοράτων, περίπου 20 οι αιχμές ακοντίων ενώ στην πλειονότητά τους (50) ήταν μικρογραφικές. Ακόμα, υπάρχει μολύβδινη αιχμή και μικκύλο χάλκινο δόρυ, μικκύλος διπλός πέλεκυς, όστρακα του 6ου και του 5ου αιώνα π.Χ., κυρίως από αρυβάλλους, σκύφους και τριφυλλόστομες οινοχόες. Σχετικά με τα μαχαίρια αναφέρει ότι είχαν βρεθεί και στην παλιά ανασκαφή, δεν αναφέρει όμως αριθμό. Σημαντική είναι η πληροφορία που δίδεται σχετικά με το ανασκαφικό τους περιβάλλον. Σε μερικές από τις αιχμές υπάρχουν ίχνη από στάχτη και κάρβουνα, που σημαίνει ότι βρέθηκαν μαζί με υπολείμματα φωτιάς.[722] Το 1988, κατά τη διάνοιξη του δρόμου ο μηχανικός εκσκαφέας, στο ύψος του αναλημματικού τοίχου, έφερε στο φως σημαντικό σύνολο κεραμικών και μεταλλικών αντικειμένων, τα οποία μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Τρίπολης: δύο ξίφη, 81 αιχμές δοράτων και ακοντίων, δέκα λεπίδες σιδερένιων μαχαιριών, 356 μικρογραφικές αιχμές δοράτων, τρεις χάλκινοι πελέκεις, 105 χάλκινες αιχμές βελών, τρία μικρά κέρατα ζώων κ.ά. Η αφετηρία της λατρείας ίσως χρονολογείται στον 8ο αιώνα π.Χ., ενώ άγνωστος παραμένει ο χρόνος εγκατάλειψης του ιερού.[723]

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι βρέθηκαν τουλάχιστον 14 λεπίδες μαχαιριών, πιθανότατα πολύ περισσότερες, κάποιες ίσως ανάμεσα σε τέφρα και οστά ζώων, σε ένα ιερό όπου υπήρχε σαφής προτίμηση αφιέρωσης αναθηματικών μικρογραφικών όπλων αλλά και πραγματικών. Το ανασκαφικό περιβάλλον των μαχαιριών είναι κατάλληλο για να θεωρηθούν ως εργαλεία που χρησιμοποιούνταν στις θυσίες και τα γεύματα, από τα συνευρήματά τους όμως φαίνεται πιθανή και η χρήση τους ως αναθηματικών όπλων.[724] Πιο ολοκληρωμένη εικόνα μπορεί να υπάρξει μόνο μέσα από τα ίδια τα αντικείμενα.

3.5.2.3. Κυνουρία

Λατρευόμενη θεότητα:	Απόλλων Τυρίτας.
Μαχαίρια:	«ξιφομάχαιρες».
Ανασκαφικό πλαίσιο:	;
Χρονολόγηση:	7ος-4ος αιώνας π.Χ.

[721] Χρήστου 1963, 87. Μαράντου 2013, 232.
[722] Φάκλαρης 1990, 179.
[723] Φάκλαρης 1990, 183.
[724] Η Ν. Παυλίδη στη μελέτη της για τα ιερά του Απόλλωνος Μαλεάτα και Απόλλωνος Τυρίτα συμπεριλαμβάνει τα μαχαίρια στην κατηγορία των όπλων (Pavlides 2018, 282).

Στην κορυφή του λόφου Προφήτη Ηλία Μελάνων, σε υψόμετρο 564 μ., ο Κ. Ρωμαίος εντόπισε το 1906 ιερό του Απόλλωνος Τυρίτα, σε επίπεδη έκταση μικρού εμβαδού και με πολύ καλή ορατότητα. Η ταύτιση του ιερού έγινε δυνατή, μέσω χάλκινης ενεπίγραφης λαβής, με το όνομα του θεού. Η λαβή αυτή είχε εντοπισθεί και πωληθεί από χωρικό που έσκαψε στον χώρο του ιερού -πριν αυτό αποκαλυφθεί- κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα. Ωστόσο, οι ανασκαφές που αποκάλυψαν το ιερό πραγματοποιήθηκαν το 1911, κατά την ανέγερση εκκλησίας.[725] Το όνομα της λατρευόμενης θεότητας μαρτυρείται από πλήθος ενεπίγραφων αναθημάτων, ειδωλίων και αγγείων, ενώ η λατρεία φαίνεται να διήρκεσε στον χώρο από το β΄ μισό του 7ου έως και τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ.

Η πλειονότητα των ευρημάτων χρονολογείται στους αρχαϊκούς χρόνους, ενώ εντοπίσθηκε και βωμός του 4ου αιώνα π.Χ. Στον χώρο του ιερού ίσως να λειτουργούσε και μεταλλουργικό εργαστήριο, στο οποίο να κατασκευάζονταν τόσο χάλκινα όσο και σιδερένια αναθήματα. Η ύπαρξή του συνδέεται με τον μεγάλο αριθμό μεταλλικών αντικειμένων που βρέθηκαν: χάλκινο λοφίο περικεφαλαίας, χάλκινο άνθος και λαβή κατόπτρου, μολύβδινα στεφάνια, έξι σιδερένιες αιχμές δοράτων διαφόρων μεγεθών, αιχμές βελών, πέντε οβελοί και μεγάλη σιδερένια τρίαινα. Τέλος, ο Κ. Ρωμαίος αναφέρει ότι βρέθηκαν και *ξιφομάχαιρες*, οι οποίες μπορούν να είναι μεγάλα μαχαίρια ή μονόστομα ξίφη. Μάλλον πρόκειται για τα ίδια αντικείμενα που ο Π. Φάκλαρης αναφέρει ως ξίφη, έξι στον αριθμό. Χωρίς δημοσιευμένες φωτογραφίες και χωρίς να γνωρίζουμε τον τρόπο σύνδεσης με τη λαβή δεν είναι δυνατόν να διευκρινισθεί ούτε η ταυτότητα των αντικειμένων ούτε και η χρήση τους, καθώς από τα συνευρήματά τους (όπλα και οβελούς) είναι αναμενόμενη η παρουσία τόσο ξιφών, όσο και μαχαιριών.[726]

3.5.2.4. Κρητέα

Λατρευόμενη θεότητα:	Απόλλων Παρράσιος(;)
Μαχαίρια:	1 σιδερένιο δρεπάνι.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	;
Χρονολόγηση:	;

[725] Ρωμαίος 1911, 254.
[726] Ρωμαίος 1911, 274-275. Φάκλαρης 1990, 176-178.

Στην περιοχή της Κρητέας, στη μικρή εκκλησία του Άη Γιάννη, είχε χρησιμοποιηθεί οικοδομικό υλικό από αρχαίο ιερό. Ο χώρος ανασκάφηκε το 1910 από τον Κ. Κουρουνιώτη,[727] ο οποίος και αναγνώρισε τα λείψανα ως προερχόμενα από τον ναό του Απόλλωνος Παρρασίου, ταύτιση όμως που παραμένει αβέβαιη.[728] Οι ανασκαφές έφεραν στο φως λακωνική κεραμική γεωμετρικών χρόνων και μεταλλικά αντικείμενα, ανάμεσα στα οποία μικρά τμήματα χάλκινων ελασμάτων και κρίκων, σιδερένιους τροχίσκους αρματιδίων, ομφαλωτή χάλκινη φιάλη, χάλκινη περόνη, σιδερένιες λόγχες και βέλη.[729] Μαζί με τα παραπάνω βρέθηκε και ένα σιδερένιο δρεπάνι, σε κακή κατάσταση διατήρησης,[730] η χρήση του οποίου δεν μπορεί να σχολιαστεί, λόγω έλλειψης στοιχείων.

3.5.2.5. Βάσσες

Λατρευόμενη θεότητα:	Απόλλων.
Μαχαίρια:	1+ σιδερένιο μαχαίρι.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	τέφρα.
Χρονολόγηση:	αρχαϊκή περίοδος.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 34)

Στην κορυφή του Φιγαλειακού Κωτίλου δεσπόζει ο ναός του Απόλλωνος Βασσίτα. Το 1902 και το 1907 πραγματοποιήθηκαν, υπό τη διεύθυνση του Κ. Κουρουνιώτη, ανασκαφές που έφτασαν έως τον φυσικό βράχο. Κατά τις ανασκαφές αυτές εντοπίσθηκαν πλούσια ευρήματα από το αρχαιότερο ιερό του Απόλλωνος Βασσίτα, το οποίο διέθετε ναό τουλάχιστον από την αρχαϊκή περίοδο,[731] ενώ το 1959 το ιερό ανασκάφηκε και από τον Ν. Γιαλούρη.[732]

Το στρώμα, εντός του οποίου βρέθηκαν τα αντικείμενα, βρισκόταν πάνω στο φυσικό έδαφος, έφτανε σε πάχος τα 40 εκ. και αποτελείτο από μελανό χώμα, αποτέλεσμα πυρών. Από την κεραμική ξεχωρίζει ο μεγάλος αριθμός πρωτοκορινθιακών και κορινθιακών αρυβάλλων. Ακόμα βρέθηκαν μεγάλες ποσότητες από τμήματα ζωόμορφων αγγείων, πήλινων ειδωλίων, χάλκινων και σιδερένιων αντικειμένων, αναθηματικών όπλων, τόσο πραγματικών (αιχμές δοράτων και βελών) όσο και μικρογραφικών. Χάλκινα αντικείμενα βρέθηκαν σε μεγάλους αριθμούς (αγαλμάτια, πλακίδια, κοσμήματα, κάτοπτρα και ελάσματα) ενώ βρέθηκαν και αρκετά σιδερένια (εκ των

[727] Κουρουνιώτης 1910α, 30.
[728] Βλ. Jost 1985, 186. Voyatzis 1999, 139.
[729] Κουρουνιώτης 1910α, 30-32.
[730] ΕΑΜ αρ. 13227-13229.
[731] Κουρουνιώτης 1910, 286.
[732] Γιαλούρης 1959, 106-109.

οποίων και σπάνια σιδερένια ειδώλια) καθώς και ελάχιστα αργυρά και μολύβδινα. Ενδιαφέρον έχουν τα χάλκινα σκεύη, ειδικά οι πάνω από 40 χάλκινοι και ένας σιδερένιος αρύβαλλοι, όμοιοι με τους πήλινους.[733]

Ανάμεσα στα παραπάνω βρέθηκαν σιδερένια μαχαίρια, από τα οποία γίνεται γνωστό ένα τμήμα (**M275**), θραυσμένο στα άκρα, το οποίο διατηρείται σε μ.σ.μ. 13 εκ. και έχει πλάτος 2,15 εκ. Η λεπίδα στερεωνόταν στη λαβή μέσω τουλάχιστον δύο αμφικέφαλων ηλίσκων, οι οποίοι διατηρούνται στον στενό άξονα, στο σωζόμενο ακριβώς άκρο της λεπίδας.[734] Οι ανασκαφές του Ν. Γιαλούρη έφεραν στο φως μεγάλο αριθμό σιδερένιων αντικειμένων, κυρίως όπλων, αιχμών δοράτων και βελών και εγχειριδίων καθώς και στοιχείων για την ύπαρξη εργαστηρίου σιδήρου στη βόρεια πλευρά του ναού.[735] Πιθανώς να μην πρόκειται για εγχειρίδια, αλλά για μαχαίρια, διότι ο Ν. Γιαλούρης σημειώνει ότι όμοια αντικείμενα είχαν βρεθεί και κατά τις παλαιότερες ανασκαφές, στις οποίες όμως δεν αναφέρεται κανένα εγχειρίδιο. Ωστόσο, καθώς δεν δημοσιεύεται κάποια εικόνα, δεν μπορεί να ελεγχθεί, στην παρούσα φάση, εάν πρόκειται πράγματι για εγχειρίδια ή για περισσότερα μονόκοπα μαχαίρια.

Βάσει της κεραμικής τα μαχαίρια (ή και τα εγχειρίδια) χρονολογούνται στους αρχαϊκούς χρόνους και πιθανώς στον 7ο αιώνα π.Χ. Η εύρεσή τους εντός στρώματος τέφρας υποδηλώνει τη χρήση τους στην τελετουργία της θυσίας, ενώ η συνύπαρξή τους με όπλα, τόσο αναθηματικά όσο και πραγματικά, δεν αποκλείει την αναθηματική λειτουργία τους ως πολεμικών αναθημάτων. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η συνάφειά τους, για ακόμα μία φορά, με κορινθιακούς αρυβάλλους.

3.5.2.6. Νέδα

Λατρευόμενη θεότητα:	Νόμιος Παν.
Μαχαίρια:	σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	τέφρα βωμού(;)
Χρονολόγηση:	6ος-5ος αιώνας π.Χ.

Το 1902, με αφορμή την ανοικοδόμηση εκκλησίας, ανασκάφηκε από τον Κ. Κουρουνιώτη ιερό ανάμεσα στα χωριά Μπέρεκλα (σήμερα Νέδα) και Άγιο Σώστη, νοτιοδυτικά της κορυφής του Λυκαίου όρους, όπου βρίσκεται το ιερό του Διός. Σε αυτό λατρευόταν ο κατεξοχήν Αρκάς θεός, ο

[733] Κουρουνιώτης 1910, 291, 272, 294, 298-299, 310-311, 323-332
[734] Κουρουνιώτης 1910β, 318.
[735] Γιαλούρης 1959, 109.

Παν όπως προκύπτει από λίθινο βάθρο με την επιγραφή *Πανὸς* αλλά και όστρακο με εγχάρακτη επιγραφή *τδι Παόνι*. Η λατρεία χρονολογείται στον 6ο και τον 5ο αιώνα π.Χ.[736] Βάσει των παραπάνω στοιχείων και της τοπογραφίας του, το ιερό ταυτίστηκε με αυτό του Νομίου Πανός, που αναφέρεται από τον Παυσανία.[737] Η U. Hübinger προτείνει τη συλλατρεία του Απόλλωνος και του Ερμή, λόγω της εύρεσης στο ιερό ειδωλίων τους.[738]

Το ιερό εκτεινόταν πάνω σε άνδηρο και διέθετε τουλάχιστον ένα κτήριο, κατάλοιπα του οποίου εντοπίσθηκαν κατά τις ανασκαφές, ενώ τμήματα δωρικών και ιωνικών κιόνων καθώς και αρχιτεκτονικών μελών βρέθηκαν σε δεύτερη χρήση στην εκκλησία και σε τάφους της Φραγκοκρατίας. Στο άνδηρο αυτό, το έδαφος αποτελείτο από υπολείμματα ισχυρής πυράς, τα οποία ο ανασκαφέας ερμήνευσε πειστικά ως κατάλοιπα θυσιών.[739]

Κατά τις ανασκαφές, βρέθηκε μεγάλος αριθμός σιδερένιων μαχαιριών, πιθανώς του τύπου Ι.[740] Τα μόνα συνευρήματα που είναι γνωστά από το ιερό είναι χάλκινα και πήλινα ειδώλια, τα οποία εικονίζουν στην πλειονότητά τους ανδρικές μορφές λατρευτών, που φέρουν κωνικό κάλυμμα κεφαλής. Ο Κ. Κουρουνιώτης αναφέρει και την εύρεση ειδωλίων Σιληνών, τα οποία η U. Hübinger ταυτίζει υποθετικά με πρώιμες απεικονίσεις του Πανός. Αρκετοί από τους λατρευτές φέρουν προσφορές, όπως μοσχάρι, κριό, σκοτωμένη αλεπού ή πτηνό.[741] Τα ειδώλια αυτά, σε συνδυασμό με την επίχωση στην οποία βρέθηκαν τα μαχαίρια δείχνει ότι τελούνταν θυσίες και πιθανώς και λατρευτικά γεύματα, αφού, όπως φαίνεται από το ειδώλιο λατρευτή με σκοτωμένη αλεπού, κάποια από τα ζώα προέρχονταν από κυνήγι. Σε αυτές τις θυσίες και τα γεύματα είναι πιθανό να είχαν χρησιμοποιηθεί τα μαχαίρια και στη συνέχεια να απορρίφθηκαν στον βωμό.

3.5.2.7. Τεγέα

Λατρευόμενη θεότητα:	Αθηνά Αλέα.
Μαχαίρια:	τμήμα σιδερένιου μαχαιριού(;)
Ανασκαφικό πλαίσιο:	μεταλλουργικό εργαστήριο.

[736] Κουρουνιώτης 1902, 72, 74-75.
[737] Παυσ. 8.38.11.
[738] Hübinger 1992, 201-203.
[739] Κουρουνιώτης 1902, 73-74.
[740] Ο Κ. Κουρουνιώτης (1904, 166) δεν αναφέρει καθόλου τα μαχαίρια στην ανασκαφική αναφορά του ιερού, αλλά τα αναφέρει παρεπιπτόντως ως παράλληλα για το μαχαίρι που βρήκε στο Λύκαιον Όρος: *Ὅμοιαι μάχαιραι εὑρέθησαν ὑπ΄ ἐμοῦ πολλαὶ καὶ ἐν ἄλλῳ τινὶ βωμῷ παρὰ τὸν ναὸν τοῦ Πανός, πλησίον τοῦ χωρίου Μπέρεκλα, κατὰ τὰ ΝΔ τοῦ Λυκαίου, μετ' ἀντικειμένων τοῦ 6 καὶ 5 π.Χ. αἰῶνος.* Το μαχαίρι που βρέθηκε στο Λύκαιο είναι τύπου Ι, από όπου συμπεραίνουμε ότι πιθανώς τέτοια μαχαίρια να βρέθηκαν και στην Μπέρεκλα.
[741] Hübinger 1992, 198-201.

Χρονολόγηση:	8ος ή 4ος αιώνας π.Χ.(;)

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 34, κάτοψη 29)

Το ιερό της Αθηνάς Αλέας ήταν περιαστικό ιερό της Τεγέας, το οποίο βρισκόταν ακριβώς έξω από την πόλη, στο νοτιότερο μέρος της πεδιάδας Τεγέας-Μαντίνειας. Ο πρώτος που αναγνώρισε τον ναό ήταν ο περιηγητής E. Dodwell το 1806, ενώ οι πρώτες ανασκαφές διεξήχθησαν το 1879 υπό τον A. Milchhöfer του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών, για να ακολουθήσουν, την περίοδο μεταξύ 1900-1902, ανασκαφές υπό τον G. Mendel της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής, το 1908 από την Αρχαιολογική Εταιρεία με τον Κ. Ρωμαίο, το 1976-1977 από τον Γ. Σταϊνχάουερ της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και τέλος, το 1990-1995, από το Νορβηγικό Ινστιτούτο Αθηνών, που πραγματοποιεί έκτοτε συστηματικές ανασκαφές με επικεφαλής τον E. Østby του Πανεπιστημίου του Bergen.[742]

Η λατρευτική δραστηριότητα στον χώρο του ιερού είναι βεβαιωμένη ήδη από τον 10ο αιώνα π.Χ. και υπάρχει μεγάλη πιθανότητα να ανάγεται στους μυκηναϊκούς χρόνους.[743] Τα πρώτα βέβαια στοιχεία που φανερώνουν την άφιξη της Αθηνάς ανάγονται μόλις στο β΄ μισό του 6ου αιώνα π.Χ. Από τις ανασκαφές στο ιερό αυτό έχουν έλθει στο φως χιλιάδες αναθηματικά αντικείμενα, τα οποία μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μία αρκετά σαφή εικόνα για αυτό και την εξέλιξή του κατά την περίοδο από το 12ο ως τον 8ο αιώνα π.Χ., ιδιαίτερα για τον 8ο, κατά τον οποίο ο αριθμός τους αυξάνεται εντυπωσιακά. Η λατρεία φαίνεται πως συνεχίζεται τουλάχιστον ως τους ύστερους κλασικούς χρόνους. Τη συντριπτική πλειονότητα των ευρημάτων αποτελούν τα χάλκινα αναθηματικά αντικείμενα, κυρίως κοσμήματα και ειδώλια. Τα υπόλοιπα αναθήματα ήταν πήλινα, χρυσά, ασημένια, μολύβδινα, οστέινα, γυάλινα και ελεφαντοστέινα.

Τα μεταλλικά αντικείμενα που αποκάλυψαν οι νορβηγικές ανασκαφές ξεπερνούν τα 1.000,[744] και για αυτό τον λόγο προκαλεί μεγάλη εντύπωση η μη εύρεση ανάμεσά τους μαχαιριών, ενώ μάλιστα υπάρχουν στοιχεία για την τέλεση θυσιών.[745] Μόνο ένα σιδερένιο έλασμα (**M276)**, πολύ μικρών διαστάσεων 1,8 × 1,45 εκ., αποτελεί τμήμα λεπίδας και πιθανώς να προέρχεται από μαχαίρι.[746] Βρέθηκε στον βόρειο τομέα του ιερού, όπου έχει αναγνωρισθεί και μεταλλουργικό

[742] Østby 2014, 1-10.
[743] Voyatzis 1990, 10-12.
[744] Voyatzis 2014α, 467.
[745] Nordquist 2013, 111.
[746] Voyatzis 2014β, 205-206. Κατά τις γαλλικές ανασκαφές φαίνεται πως δεν αποκαλύφθηκε κανένα σιδερένιο αντικείμενο.

εργαστήριο. Αν και βρέθηκε σε στρώμα που εμπεριέχει κυρίως ευρήματα της ύστερης κλασικής περιόδου, η M. Voyatzis το χρονολογεί στον 8ο-7ο αιώνα π.Χ. Σε άλλα ιερά που τελούνταν θυσίες, όπως μαρτυρείται από οστά ζώων με ίχνη κοπής πάνω τους, και δεν έχουν ανευρεθεί μαχαίρια, το φαινόμενο εξηγείται από την ανακύκλωση των σιδερένιων αντικειμένων ή την μη παρουσίαση του συνόλου των ευρημάτων. Στην παρούσα όμως περίπτωση και πλήθος σιδερένιων αντικειμένων έχει σωθεί και η δημοσίευση των ευρημάτων της Τεγέας κατά τις Νορβηγικές ανασκαφές είναι υποδειγματική και πλήρης. Πιθανώς να βρέθηκαν μαχαίρια κατά τις προηγούμενες ανασκαφές και να μην αναγνωρίσθηκαν.

3.5.2.8. Κοντοβάζαινα Γορτυνίας

Λατρευόμενη θεότητα:	Άρτεμις(;)
Μαχαίρια:	4+ σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	βωμός(;)
Χρονολόγηση:	;

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 34, κάτοψη 30)

Το ιερό στον Άγιο Πέτρο Κοντοβάζαινας, σε υψόμετρο 1.155 μ., ανασκάφηκε το διάστημα 1968-1982 από την Αρχαιολογική Εταιρεία, υπό τη διεύθυνση της Χ. Καρδαρά. Αποκαλύφθηκε ναός, λουτρά καθώς και βοηθητικά-λατρευτικά κτήρια. Το ιερό φαίνεται να λειτούργησε τουλάχιστον από τα πρώιμα αρχαϊκά μέχρι και τα ελληνιστικά χρόνια. Η ανασκαφέας αποδίδει το ιερό στην Αφροδίτη Ερυκίνη, βασιζόμενη στις γραμματειακές πηγές και την εύρεση πήλινων ειδωλίων, ενώ το όνομα της θεότητας δεν τεκμηριώνεται. Ο Γ. Πίκουλας ορθώς απορρίπτει την παραπάνω ταύτιση, προτείνοντας ως πιθανότερη -υποθετικά- τη λατρεία της Αρτέμιδος.[747]

Στο ιερό φαίνεται πως πραγματοποιούνταν θυσίες και τελετουργικά γεύματα, όπως δείχνει το πλήθος των οστών ζώων και τα μαγειρικά σκεύη που βρέθηκαν σε αυτό. Αναφέρεται ότι βρέθηκε αριθμός μαχαιριών, εκ των οποίων καταλογογραφούνται τα τέσσερα. Δύο βρέθηκαν στον νότιο αναλημματικό τοίχο[748] και ακόμα δύο[749] επιφανειακά, δίπλα στο βάθρο του βωμού. Στη δημοσίευση υπάρχουν φωτογραφίες τριών μαχαιριών, χωρίς όμως να αντιστοιχίζονται με τους

[747] Πίκουλας 2000. Ο Γ. Πίκουλας, εκτός της αναθεώρησης της λατρευόμενης θεότητας, απορρίπτει τεκμηριωμένα το σύνολο των ανασκαφικών πορισμάτων και καταδεικνύει την ανάγκη επανεξέτασης του συνόλου των δεδομένων. Λόγω των παραπάνω, δεν σημειώνονται στην παρούσα εργασία αυτή περισσότερα στοιχεία για το ιερό και η γενική πρόταση ερμηνείας των μαχαιριών περιορίζεται μόνο στα συνευρήματα και τη μορφή τους.
[748] Καρδαρά 1988, αρ. 753 και 767.
[749] Καρδαρά 1988, αρ. 542 και 545.

αριθμούς (πιθανώς το τέταρτο να σωζόταν σε πολύ κακή κατάσταση και για αυτό να μη φωτογραφήθηκε).[750] Το **M277** σώζει το μεγαλύτερο μέρος της λεπίδας, αλλά είναι θραυσμένο στο έμβολο. Σώζεται σε μ.σ.μ. 14 εκ. και είναι πλάτους 2,10 εκ. Από το **M278** σώζεται μόνο μέρος της λεπίδας, σε μ.σ.μ. 9,5 εκ. και πλάτος 2 εκ., ενώ το **M279** διατηρείται σε αποσπασματική κατάσταση, σε μ.σ.μ. 5,7 εκ. και μ.σ.πλ. 1,5 εκ. Η ακριβής μορφή των μαχαιριών δεν μπορεί να αποκατασταθεί, φαίνεται όμως ότι επρόκειτο για μεσαίου μεγέθους μαχαίρια. Από τα παραπάνω στοιχεία, φαίνεται ότι είναι πιθανό τα μαχαίρια του ιερού να συνδέονταν με τη σφαγή των ζώων και θυσιαστήρια γεύματα, [751] ενώ και οποιαδήποτε άλλη χρήση δεν μπορεί να αποκλειστεί.

3.5.2.9. Λουσοί

Λατρευόμενη θεότητα:	Άρτεμις Ημέρα.
Μαχαίρια:	2 σιδερένια μαχαίρα.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	;
Χρονολόγηση:	;

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 34)

Το ιερό της Αρτέμιδος Ημέρας βρίσκεται στους πρόποδες του Χελμού, σε υψόμετρο περίπου 1.200 μ., ανασκάφηκε από το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, αρχικά το διάστημα 1898-1899 υπό τη διεύθυνση των W. Reichel και A. Wilhelm και σε δεύτερη φάση το 1986-2000, υπό τη διεύθυνση της Β. Μητσοπούλου-Leon. Ταυτίστηκε μέσω της μαρτυρίας του Παυσανία[752] και άλλων πηγών καθώς και μέσω της εύρεσης επιγραφών.[753] Η λατρεία στο ιερό ξεκίνησε στα τέλη του 8ου αιώνα π.Χ.[754] και διήρκεσε μέχρι τη ρωμαϊκή περίοδο.[755]

Η μορφή του ιερού στους πρώιμους χρόνους δεν είναι γνωστή, παρά μόνο ότι υπήρχαν κτήρια τουλάχιστον από τα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ., οπότε και χρονολογούνται τμήματα από πήλινα ακρωτήρια. Τον 3ο αιώνα π.Χ. φαίνεται ότι το ιερό μνημειοποιήθηκε με έντονη οικοδομική δραστηριότητα, που περιελάμβανε την ανοικοδόμηση του ναού και την κατασκευή λουτρών και άλλων βοηθητικών κτηρίων.

---

[750] Καρδαρά 1988, πίν. 121β.
[751] Καρδαρά 1988, 209-211.
[752] Παυσ. 8.18.8.: *τὰς δ' οὖν θυγατέρας τοῦ Προίτου κατήγαγεν ὁ Μελάμπους ἐς τοὺς Λουσοὺς καὶ ἠκέσατο τῆς μανίας ἐν Ἀρτέμιδος ἱερῷ: καὶ ἀπ' ἐκείνου τὴν Ἄρτεμιν ταύτην Ἡμερασίαν καλοῦσιν οἱ Κλειτόριοι*.
[753] Ο Ν. Παπαχατζής (1980, 247, σημείωση 1) σημειώνει ότι στις επιγραφές μαρτυρείται ως Ημέρα και ότι το Ημερασία αποτελεί σύγχυση του Παυσανία.
[754] Voyatzis 1990, 36-37.
[755] Schauer 1998.

Στο ιερό βρέθηκαν δύο τμήματα σιδερένιων μαχαιριών. Το **M280** είναι του τύπου II2, με την ορθογώνια παραλληλόγραμμη λαβή/έμβολο από το ίδιο έλασμα με τη λεπίδα, και είναι ελαφρώς θραυσμένο κοντά στην αιχμή, μ.σ.μ. 18 εκ. και πλάτους στο μέσον της λεπίδας 2 εκ. Το **M281** πλησιάζει στον τύπο IB. Η λεπίδα σώζεται σχεδόν ακέραια, καθώς είναι ελαφρώς μόνο θραυσμένη στα άκρα. Έχει κυρτή ράχη (60º) και κόψη (35º) και σφηνοειδές έμβολο, που σε αντίθεση με ότι συνηθίζεται στον τύπο IB δεν ακολουθεί την κλίση της ράχης. Το μήκος της λεπίδας είναι 10,6 εκ. και του εμβόλου 3,5 εκ. [756]

Αν και από τις φωτογραφίες είναι σαφές ότι πρόκειται πράγματι για μαχαίρια, η ανασκαφέας διστάζει να αναφέρει τα εν λόγω αντικείμενα ως τέτοια, λόγω του ότι δεν βρίσκονται σε καλή κατάσταση διατήρησης και προέρχονται από διαταραγμένα ανασκαφικά πλαίσια, όπως σημειώνει η ίδια, αλλά κυρίως λόγω δυσκολίας της ερμηνείας τους, καθώς η τέλεση θυσιών και θυσιαστηρίων γευμάτων στους Λουσούς δεν τεκμηριώνεται. Έχουν βρεθεί ελάχιστα οστά (κέρατα ελαφιού και δόντια κάπρου και αρκούδας παραπέμπουν σε προσφορά ζώου από κυνήγι), ενώ απουσιάζουν και τα μαγειρικά σκεύη.[757] Ανάμεσα στα αγγεία βρέθηκαν κοτυλίσκες, πυξίδες, πρόχοι, αρύβαλλοι, πυξίδες και καλαθίσκοι. Τα αγγεία ήταν κατάλληλα για σπονδές, πόση,[758] αλλά και για ανάθεση, όχι όμως για την προετοιμασία και την κατανάλωση τροφής.[759]

Ουσιαστικά η Β. Μητσοπούλου-Leon, από τη στιγμή που δεν τεκμηριώνονται θυσίες στο ιερό, αναζητά εναλλακτικούς τρόπους χρήσης των μαχαιριών από το ιερό. Τα δύο παραδείγματα από τους Λουσούς αποτελούν μία υπενθύμιση ότι τα μαχαίρια μπορούν να χρησιμεύσουν, πέρα από τη θυσία και τον τεμαχισμό του κρέατος (τις πρακτικές δηλαδή με τις οποίες ανέκαθεν συνδέονται στην αρχαιολογική έρευνα), σε αγροτικές δουλειές, σε κατασκευές, στο κυνήγι και τον πόλεμο. Στην περίπτωση των Λουσών, προτείνει τη σύνδεσή τους με τελετουργική κουρά, με την οποία συνδέει τα κυλινδρικά ελάσματα που έχουν βρεθεί στο ιερό.[760]

Τα υπόλοιπα ευρήματα από το ιερό δείχνουν να μην έχουν πράγματι άμεση συνάφεια με γεύματα και θυσίες. Πρόκειται κυρίως για κοσμήματα (ενώτια, χάντρες, σκαραβαίους, πόρπες, περόνες, περίαπτα, δακτυλίδια), μικρογραφικούς διπλούς πελέκεις, μεταλλικούς και οστέινους,

[756] Mitsopoulos-Leon 2012, 165.
[757] Reichel και Wilhelm 1901, 37.
[758] Schauer 2017, 110.
[759] Schauer 1998, 270.
[760] Mitsopoulos-Leon 2012, 96-97.

σφραγίδες, ελάσματα, πάνω από 450 πήλινα ειδώλια, κυρίως γυναικείων μορφών αλλά και ζώων, μάσκες, προτομές και τμήματα από δύο μαρμάρινα αγάλματα.[761] Απουσιάζουν δηλαδή τα αντικείμενα που θα μπορούσαν να αποτελούν τελετουργικά σκεύη, όπως απουσιάζουν και τα όπλα. Η χρήση στην τελετουργική κουρά είναι πράγματι μία πιθανότητα. Ωστόσο, η μη εύρεση θυσιαστήριων καταλοίπων ενδεχομένως να οφείλεται και στην τυχαιότητα των ευρημάτων. Η M. Voyatzis σημειώνει ότι τα μελανά χώματα που βρέθηκαν κατά τις πρώτες ανασκαφές, πιθανώς να αποτελούσαν απόθεση θυσιαστήριων καταλοίπων.[762] Επομένως η τέλεση θυσιών δεν μπορεί να αποκλειστεί, ειδικά από τη στιγμή που οι πρώτες ανασκαφές έγιναν στα τέλη του 19ου αιώνα. Αν και τα περισσότερα μεταλλικά αντικείμενα από το ιερό χρονολογούνται μεταξύ 8ου και 6ου αιώνα π.Χ., τα μαχαίρια δεν μπορούν να χρονολογηθούν με ασφάλεια στην περίοδο αυτή, καθώς η από τον 5ο αιώνα π.Χ. σαφής μείωση του αριθμού των μεταλλικών αντικειμένων σχετίζεται με τις αναθηματικές πρακτικές, με τις οποίες η σύνδεση των μαχαιρών είναι αβέβαιη.

3.2.6. Μεσσηνία

3.2.6.1. Νιχώρια

Λατρευόμενη θεότητα:	;
Μαχαίρια:	3 σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	αποθηκευτικό δωμάτιο, εξωτερικό κτηρίου, απόθεση απόρριψης.
Χρονολόγηση:	10ος-9ος αιώνας π.Χ.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 35, κάτοψη 31)

Στο νοτιοδυτικό άκρο της πεδιάδας της Μεσσηνίας, στη θέση Νιχώρια, ανασκάφηκε οικισμός με τρεις ξεχωριστές φάσεις κατοίκησης: α) από τη μεσοελλαδική έως και το τέλος της υστεροελλαδικής ΙΙΙΒ, β) από τον 11ο μέχρι περίπου τα μέσα του 8ου αιώνα π.Χ. και γ) στους βυζαντινούς χρόνους. Κατά τις ανασκαφές βρέθηκαν επτά μαχαίρια, χρονολογούμενα στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους, τρία εκ των οποίων μπορούν να συσχετισθούν με το κτήριο «Unit IV».

Από τον πρώιμο 10ο έως το τέλος του 9ου αιώνα π.Χ. λειτουργεί το ελλειψοειδές κτήριο που ονομάζεται συμβατικά «Unit IV», το οποίο είχε μεταξύ άλλων και λατρευτικό χαρακτήρα. Το κτήριο αυτό αποτελείται από στενό προθάλαμο και κεντρικό δωμάτιο, στο κέντρο του οποίου

[761] Mitsopoulos-Leon 2012, 50-135.
[762] Voyatzis 1990, 36.

βρέθηκε κυκλικός λάκκος, γεμάτος με μαύρο μαλακό χώμα και άνθρακα, που ερμηνεύθηκε ως εστία,[763] καθώς και ένα πλακόστρωτο κυκλικού σχήματος, που πιθανώς ήταν βωμός θυσιών.[764] Ανασκαφικά έγιναν διακριτές δύο φάσεις χρήσης του χώρου, με την πρώτη να χρονολογείται μεταξύ του 975 και 850 π.Χ. και τη δεύτερη στο β΄ μισό του 9ου αιώνα π.Χ.

Εντός του στρώματος της φάσης αυτής βρέθηκαν οστά ζώων, ορισμένα εκ των οποίων είχαν ίχνη τεμαχισμού. Σε επίχωση της ίδιας φάσης, ακριβώς έξω από το κτήριο στα νοτιοδυτικά του, βρέθηκε τμήμα μαχαιριού, το οποίο σώζεται σε μ.σ.μ. μόλις 3,1 εκ.[765] Σε επίχωση, που χρονολογείται στη δεύτερη φάση του κτηρίου, στο δάπεδο του «δωματίου 3» (που αποτελεί την αψιδωτή προσθήκη στα δυτικά του κτηρίου) βρέθηκε ακόμα ένα τμήμα σιδερένιου μαχαιριού (**M282**) μαζί με έναν σιδερένιο πέλεκυ, μία κύλικα, έναν σκύφο, οστά ζώων, πολλά τμήματα αποθηκευτικών αγγείων κ.ά. Η χρήση του δωματίου αυτού φαίνεται ότι ήταν αποθηκευτική.[766] Τέλος, το μαχαίρι **M283** βρέθηκε σε αποθέτη, ο οποίος πιθανώς δημιουργήθηκε μέσω της απόρριψης υλικών από το παραπάνω κτήριο, κατά τη δεύτερη φάση λειτουργίας του. Βρέθηκε μαζί με κεραμική, οστά ζώων, δύο χάλκινα ελάσματα κ.ά.[767]

Σχετικά με τα μαχαίρια από τα Νιχώρια, ο H. Catling σημειώνει ότι θα ήταν χρήσιμα για ποικίλες εργασίες, όπως τεμαχισμό φαγητού, καθαρισμό κυνηγιού, κλάδεμα και ίσως και για ξύρισμα.[768] Βάσει των ανασκαφικών δεδομένων, πράγματι οποιαδήποτε χρήση θα ήταν πιθανή, ενώ ακόμα και η σχέση τους με την τελετουργία είναι αβέβαιη.

3.2.6.2. Λακαθέλα

Λατρευόμενη θεότητα:	Ποσειδών(;)
Μαχαίρια:	2 σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	τάφρος θεμελίωσης(;)
Χρονολόγηση:	πρωτογεωμετρική-αρχαϊκή περίοδος.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 35)

Στη θέση Λακαθέλα, που βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της λοφοσειράς του Ραμοβουνίου, σε απόσταση τριών χιλιομέτρων βορειοδυτικά του χωριού Μίλα, ήρθαν στο φως

[763] Hope-Simpson 1983, 26-27, 40.
[764] Mazarakis-Ainian 1997, 79.
[765] Hope-Simpson 1983, 32, αρ. 95.
[766] Hope-Simpson 1983, 37-39.
[767] Hope-Simpson, 43.
[768] Catling κ.ά. 1983, 284.

κατάλοιπα ιερού, μετά τη δοκιμαστικού χαρακτήρα ανασκαφή του χώρου, από την Θ. Καράγιωργα το 1971.[769] Το ιερό φαίνεται να λειτούργησε ήδη από τον 10ο αιώνα π.Χ. μέχρι και τουλάχιστον τους αρχαϊκούς χρόνους.[770] Άγνωστη παραμένει η λατρευόμενη θεότητα. Ο Ν. Παπαχατζής έχει προτείνει λατρεία Ποσειδώνος, βάσει των ειδωλίων ταύρων και ίππων που βρέθηκαν, τα οποία αποτελούν πράγματι αγαπητά αναθήματα στον θεό, όμως είναι και αγαπητά ευρήματα γενικότερα κατά τις περιόδους λειτουργίας του ιερού, συνεπώς η ταύτιση δεν μπορεί να θεωρηθεί ασφαλής.[771]

Το ιερό ήταν διαμορφωμένο σε άνδηρο και κατά την υστερογεωμετρική ή την αρχαϊκή περίοδο κτίσθηκε επίμηκες οικοδόμημα (ναός ή στοά), ενώ οι ανασκαφές έφεραν στο φως και τμήμα κυκλικού κτηρίου, που δεν ανασκάφηκε, ώστε να γνωρίζουμε εάν συνδέεται με τη λατρεία ή όχι.[772] Ο λατρευτικός χαρακτήρας του χώρου προκύπτει από τα ευρήματα, που αποτελούνται από ειδώλια, πήλινα (ανδρικών μορφών, ίππων και βοδιών) και χάλκινα (ίππων και βοδιών) και περίτμητα χάλκινα ελάσματα σε σχήμα δοράς βοδιού.[773]

Εκτός από τα παραπάνω, στο ιερό βρέθηκαν και τμήματα από δύο σιδερένια μαχαίρια,[774] εκ των οποίων είναι γνωστή η μορφή του ενός (**M284**). Έχει κυρτή ράχη, κυρτή κόψη και ορθογώνια στενόμακρη λαβή/έμβολο σε συνέχεια της ράχης, γωνιάζουσα με τη λεπίδα. Διατηρείται σχεδόν ακέραιο, είναι ελαφρώς θραυσμένο στην αιχμή, μ.σ.μ. 12,5 εκ., με πλάτος λεπίδας 1,83 εκ. και πλάτος λαβής/εμβόλου 0,83 εκ. Είναι μικρού μεγέθους και δεν θα ξεπερνούσε συνολικά τα 14 εκ. Εάν έχει όντως σιδερένια λαβή και δεν είναι έμβολο, τότε η χρήση του θα μπορούσε να είναι μόνο αναθηματική, αφού είναι δύσκολο ακόμα και να πιάσει κανείς λαβή, μήκους μόλις 5,35 εκ., εκτός αν χρησίμευε σε κάποια λεπτή διαδικασία (γδάρσιμο;), όπου ο χειριστής θα στήριζε τα δάκτυλά του και στην ράχη της λεπίδας, εκτός από τη λαβή.

[769] Καράγιωργα 1972α, 258.
[770] Καράγιωργα 1972β, 16. Η λειτουργία του ιερού μέχρι και τους πρώιμους κλασικούς χρόνους, όπως σημειώνει η Ε. Μαράντου (2013, 192) δεν μπορεί να στηριχθεί βάσει των δύο ή τριών μόνο τμημάτων μελαμβαφών αγγείων που βρέθηκαν (ούτε βέβαια και να απορριφθεί, καθώς έχει ανασκαφεί ένα πολύ μικρό μέρος του ιερού).
[771] Παπαχατζής 1994, 150.
[772] Αν και στον χώρο βρέθηκε γυναικείο πήλινο ειδώλιο της ΥΕ ΙΙΙ Α-Β περιόδου, η μη εύρεση αντικειμένων χρονολογούμενων στη μεταβατική περίοδο μεταξύ προϊστορικών και ιστορικών χρόνων δείχνει ότι το εύρημα δεν συνδέεται με το ιερό. Για το ειδώλιο βλ. Καράγιωργα 1972β, 15 και για την ασυνέχεια της χρήσης του χώρου βλ. Καράγιωργα 1972α, 262.
[773] Καράγιωργα 1972β, 14-19.
[774] Καράγιωργα 1972β, 14, 19.

3.2.6.3. Ακοβίτικα

Λατρευόμενη θεότητα:	Ποσειδών.
Μαχαίρια:	χάλκινα μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	;
Χρονολόγηση:	11ος - 4ος αιώνας π.Χ.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 35)

Στα Ακοβίτικα Μεσσηνίας, εντοπίσθηκε το 1969 ιερό του Ποσειδώνος, όταν αντιπλημμυρικά έργα της Ε.Τ.Κ.Α. αποκάλυψαν αρχαίο κτήριο, καταστρέφοντας μέρος του. Η ανασκαφή που διενεργήθηκε από τον Π. Θέμελη ήταν σωστικού χαρακτήρα και ολιγοήμερη (διήρκεσε κάτι παραπάνω από έναν μήνα), φέρνοντας στο φως μέρος αρχαϊκής στοάς και ευρήματα (κυρίως χάλκινα και σιδερένια) που χρονολογούνται από την πρωτογεωμετρική ως την κλασική περίοδο. Το ιερό βρισκόταν πιθανώς πάνω στον δρόμο που ένωνε τη Μεσσηνία με τη Λακωνία. Η λατρεία του Ποσειδώνος μαρτυρείται από ενεπίγραφο μελαμβαφές κύπελλο, ενώ δεν μπορεί να αποκλεισθεί και η λατρεία άλλων θεοτήτων. Η αφετηρία της εντοπίζεται τουλάχιστον κατά τον 9ο αιώνα π.Χ., ενώ δεν αποκλείεται ο χώρος να είχε λατρευτική χρήση ήδη από τα τέλη του 11ου αιώνα π.Χ., παρουσιάζοντας συνέχεια της λατρείας από τους προϊστορικούς στους ιστορικούς χρόνους. Το ιερό λειτούργησε μέχρι και τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ.[775]

Η πρώτη ασφαλής μαρτυρία για λατρευτικές δραστηριότητες στο ιερό χρονολογείται στον 9ο αιώνα π.Χ. και είναι ένα χάλκινο ιππάριο. Έχουν εντοπισθεί πολλοί τρίποδες, οι οποίοι ενδεχομένως κατασκευάζονταν σε χαλκουργικό εργαστήριο στο ιερό, όπως φαίνεται από την εύρεση πήλινων μητρών για πόδια τριπόδων. Η πλειονότητα των κεραμικών ευρημάτων αποτελείται από μελαμβαφή αγγεία πόσεως, που χρονολογούνται στην περίοδο από τον 7ο ως τον 5ο αιώνα π.Χ. Στο ιερό υπήρχε λατρευτικό κτήριο ήδη από τα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ.

Ένας αριθμός αινιγματικών χάλκινων αντικειμένων είχαν ερμηνευθεί αρχικά από τον Π. Θέμελη ως ομοιώματα κουπιών ή πηδαλίων, τα οποία θα είχαν αφιερωθεί στον Ποσειδώνα.[776] Ωστόσο, στην πρόσφατη δημοσίευση των μεταλλικών αντικειμένων του ιερού από τον M. Kiderlen, η παραπάνω άποψη αναθεωρήθηκε και έξι εξ αυτών ερμηνεύθηκαν πειστικά ως χάλκινες λεπίδες μαχαιριών, των οποίων η επεξεργασία δεν είχε ολοκληρωθεί, ενώ άλλα αποδείχθηκε ότι

[775] Kiderlen 2010α, 26-36.
[776] Θέμελης 1969, 352.

αποτελούν σπάτουλες και εργαλεία.[777] Και τις δύο ερμηνείες απορρίπτει σε βιβλιοκρισία του ο F. Ruppenstein, χωρίς όμως να αντιπροτείνει κάποια άλλη πειστικότερη ερμηνεία.[778] Ακολουθεί η περιγραφή και η ανάλυση των αντικειμένων και των προτάσεων ερμηνείας τους.

Πράγματι, τα αντικείμενα αυτά δύσκολα θα μπορούσαν να αποτελούν εξαρτήματα πλοιαρίων και λέμβων. Τα επιχειρήματα του Π. Θέμελη είναι το σχήμα των αντικειμένων, η εύρεση ενός χάλκινου αγκίστρου καθώς και ότι θα ταίριαζαν σε ιερό του Ποσειδώνος, ως αφιερώματα φτωχών αλιέων και ναυτικών. Ωστόσο, με κουπί δεν μοιάζει κανένα αντικείμενο, ενώ με πηδάλιο θα μπορούσε να μοιάζει μόνο το **M290**, το οποίο όμως είναι θραυσμένο, συνεπώς δεν γνωρίζουμε την αρχική του μορφή και η εικόνα του μπορεί να είναι παραπλανητική. Επιπλέον, δεν αναφέρεται κανένα παράλληλο αναθηματικών, μικρογραφικών κουπιών. Τέλος, το μοναδικό χάλκινο αγκίστρι που βρέθηκε δεν αρκεί προκειμένου να υποστηριχθεί η παραπάνω ερμηνεία.

Στην πρόσφατη δημοσίευση του ιερού, αναπτύσσονται οι λόγοι, για τους οποίους μορφολογικά τα παραπάνω αντικείμενα δεν μπορούν να αποτελούν κουπιά και στη συνέχεια παρέχονται παράλληλα, κυρίως από μυκηναϊκούς τάφους, που δείχνουν ότι πρόκειται για μαχαίρια. Σε τέσσερα εκ των αντικειμένων (**M285**-**M288**) η διατομή είναι ορθογωνική. Τα τρία πρώτα διατηρούνται σε μεγάλο βαθμό, καθώς είναι θραυσμένα μόνο στην περιοχή του εμβόλου, ενώ το **M288** διατηρεί κυρίως το έμβολο και μικρό μέρος της λεπίδας. Είναι όλα μικρών διαστάσεων. Το **M285** είναι μ.σ.μ. 9,7 εκ. και πλάτους 1,5 εκ., το **M286**, μ.σ.μ. 8,9 εκ. και πλάτους 1,1 εκ., το **M287**, μ.σ.μ. 8,7 εκ. και πλάτους 1,6 εκ. και το **M288**, μ.σ.μ. 7,1 εκ. και πλάτους 1,1 εκ. Οι λεπίδες αυτές ερμηνεύονται ως ημίεργες, ότι δηλαδή δεν είχαν φτάσει ακόμα στο τελικό στάδιο της επεξεργασίας, όπου μέσω σφυρηλάτησης θα διαμορφωνόταν η κόψη στη μία πλευρά. Η ερμηνεία αυτή είναι πράγματι πιθανή, εξίσου πιθανό είναι όμως, τα μαχαίρια αυτά να μην ήταν ημίεργα, αλλά αναθηματικά αντίγραφα πραγματικών μαχαιριών. Η μη πρακτική τους χρήση ταιριάζει άλλωστε και με το υλικό κατασκευής τους, τον χαλκό. Το **M289** είναι το μόνο μαχαίρι, του οποίου η διατομή δεν αποδίδεται στο σχέδιο. Είναι θραυσμένο στην περιοχή του εμβόλου και σώζεται σε μ.σ.μ. 7,1 εκ., ενώ το πλάτος του είναι 1,1 εκ. Οπή περίπου στο κέντρο του ερμηνεύεται από τους M. Kiderlen και Π. Θέμελη ως οπή ήλωσης για τη στερέωση στη λεπίδα. Ωστόσο, κάτι τέτοιο αποκλείεται, τόσο λόγω του σχήματος, όσο και της θέσης της οπής, η οποία θα άφηνε

[777] Kiderlen 2010β, 132-133.
[778] Ruppenstein 2013, 1171.

περιθώριο ορατής λεπίδας κάτω των 5 εκ., ενώ τουλάχιστον 4 εκ. εμβόλου θα βρίσκονταν εντός της λαβής, κάτι αχρείαστο για ένα τέτοιου μεγέθους μαχαίρι. Το πιθανότερο είναι η οπή να οφείλεται στην κατάσταση διατήρησης του αντικειμένου. Εναλλακτικά, θα μπορούσε να ήταν προσηλωμένο σε κάποιο σημείο του ιερού ως ανάθημα. Το **M290** είναι το μοναδικό από τα μαχαίρια που βρέθηκαν, στο οποίο σχηματίζεται κανονικά ράχη και κόψη. Σώζεται μέρος κυρίως του σφηνοειδούς εμβόλου του, σε μ.σ.μ. 6,5 εκ. και πολύ μικρό μέρος της λεπίδας, της οποίας το πλάτος ήταν 1,2 εκ.

Ο M. Kiderlen χρονολογεί τα μαχαίρια στους προϊστορικούς χρόνους, λόγω του ότι είναι κατασκευασμένα από χαλκό, σημειώνοντας ότι από τους πρωτογεωμετρικούς χρόνους ουσιαστικά ο χαλκός εγκαταλείπεται ως υλικό κατασκευής μαχαιριών. Πιο συγκεκριμένα, λόγω σχήματος, τα χρονολογεί στη μέση εποχή του χαλκού. Η παραπάνω χρονολόγηση είναι όμως προβληματική. Καταρχάς, κεραμική προϊστορικών χρόνων έχει μεν βρεθεί στο ιερό, αλλά εκπροσωπείται από πολύ μικρό αριθμό οστράκων, που βρέθηκαν μαζί με μεγάλες ποσότητες αρχαϊκής κεραμικής.[779] Δεύτερον, κατά τους ιστορικούς χρόνους ο σίδηρος κυριαρχεί πράγματι ως υλικό κατασκευής των μαχαιριών, αλλά τα χάλκινα μαχαίρια συνεχίζουν να κατασκευάζονται, όπως προκύπτει από τις χάλκινες λεπίδες που εντοπίζονται σε ιερά ιστορικών χρόνων[780] καθώς και από την αναφορά χάλκινων μαχαιριών στις επιγραφές,[781] άρα το βασικό επιχείρημα του M. Kiderlen απορρίπτεται. Τρίτον, τα σχήματα των συγκεκριμένων μαχαιριών, υπάρχουν μεν ήδη από την εποχή του χαλκού, επιβιώνουν όμως και σε σιδερένια μαχαίρια. Τέταρτον, η ύπαρξη μεταλλουργικού εργαστηρίου,[782] στο οποίο κατασκευάζονταν χάλκινοι τρίποδες, καθιστά εύλογη την κατασκευή και άλλων χάλκινων αντικειμένων, όπως είναι τα μαχαίρια. Το εργαστήριο αυτό λειτουργούσε σε από τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους. Πέμπτον, ο χαλκός ως υλικό κατασκευής συνάδει με μαχαίρια που δεν θα είχαν πρακτική χρήση, αλλά θα ήταν αφιερώματα.

Για όλους τους παραπάνω λόγους, θεωρούμε ότι τα μαχαίρια θα μπορούσαν να χρονολογούνται σε οποιαδήποτε περίοδο της λειτουργίας του ιερού από τους πρωτογεωμετρικούς έως και τους κλασικούς χρόνους. Σχετικά με την ερμηνεία τους, είναι πιθανότερο να αποτελούσαν αντικείμενα-απομιμήσεις μαχαιριών, κατασκευασμένα εξ αρχής ως αναθηματικά, χωρίς βέβαια να

[779] Για την κεραμική προϊστορικών χρόνων, βλ. Kiderlen 2010γ, 22.
[780] Βλ. τον **Κατάλογο 6**.
[781] Βλ. επιγραφές **Ε4**, **Ε6** και **Ε7**.
[782] Θέμελης 1969, 356.

μπορεί να αποκλειστεί και η ταύτισή τους με μη ολοκληρωμένες λεπίδες, αλλά ακόμα και στη δεύτερη περίπτωση θα μπορούσαν να είχαν αφιερωθεί.

3.2.6.4. Άγιος Ανδρέας

Λατρευόμενη θεότητα:	Απόλλων Κόρυ(ν)θος.
Μαχαίρια:	1 σιδερένιο μαχαίρι.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	;
Χρονολόγηση:	8ος-1ος αιώνας π.Χ.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 35)

Στη θέση Άγιος Ανδρέας, 300 μ. από τη θάλασσα, οι ανασκαφές του Φρ. Βερσάκη το 1916 αποκάλυψαν ιερό, αφιερωμένο στον Απόλλωνα.[783] Η αφετηρία της λατρείας χρονολογείται στο 8ο αιώνα π.Χ. και το ιερό φαίνεται να λειτουργούσε χωρίς διακοπή μέχρι το τέλος της αρχαιότητας, οπότε και οικοδομήθηκε βασιλική στη θέση του. Οι ανασκαφές αποκάλυψαν πέντε κτίσματα, χρονολογούμενα σε διάφορες φάσεις του ιερού.[784] Το όνομα της λατρευόμενης θεότητας μαρτυρείται σε επιγραφές που βρέθηκαν στο ιερό,[785] ενώ ίσως συλλατρευόταν και η Αθηνά.[786]

Οι ανασκαφές αποκάλυψαν μεγάλο αριθμό ειδωλίων και αγγείων, από τα οποία ξεχωρίζουν οι κορινθιακοί αρύβαλλοι,[787] τμήματα χάλκινων σκευών, αγκίστρια, κοσμήματα, αιχμές και σαυρωτήρες δοράτων, ξίφη, τμήμα αξίνας, ενώ αναφέρεται πως βρέθηκαν πάρα πολλά σιδερένια τμήματα αντικειμένων, τόσο παραμορφωμένα που η μορφή τους δεν είναι πλέον διακριτή.[788]

Ανάμεσα σε αυτά βρέθηκε και ένα σιδερένιο μαχαίρι, μεγάλου μεγέθους (**M291**).[789] Είναι θραυσμένο στα άκρα, παρόλα αυτά διατηρείται σε μ.σ.μ. 44,8 εκ., ενώ το πλάτος της λεπίδας φτάνει τα 6,2 εκ. Η ράχη της είναι σχεδόν ευθύγραμμη (8ο) και, όπως σημειώνεται, μεγάλου πάχους. Το μέγεθός της είναι πραγματικά μεγάλο και θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί τόσο ως όπλο, όσο και ως εργαλείο τεμαχισμού. Βάσει των συνευρημάτων μπορούν να υποστηριχθούν εξίσου πειστικά και οι δύο λειτουργίες. Τα όπλα που βρέθηκαν στο ιερό συνηγορούν φυσικά υπέρ

[783] Βερσάκης 1916, 65.
[784] Παυσ. 4.34.7.: *ἐκ Κορώνης δὲ ὡς ὀγδοήκοντα σταδίους προελθόντι Ἀπόλλωνός ἐστιν ἱερὸν πρὸς θαλάσσῃ τιμὰς ἔχον: ἀρχαιότατόν τε γὰρ λόγῳ τῷ Μεσσηνίων ἐστὶ καὶ νοσήματα ὁ θεὸς ἰᾶται, Κόρυνθον δὲ Ἀπόλλωνα ὀνομάζουσι. τοῦτο μὲν δὴ ξόανον, τοῦ Ἀργεώτα δὲ χαλκοῦν ἐστι τὸ ἄγαλμα: ἀναθεῖναι δέ φασι τοὺς ἐν τῇ Ἀργοῖ πλεύσαντας*.
[785] Διακουμάκου 2004.
[786] Βερσάκης 1919, 114, 116.
[787] Βερσάκης 1919, 101-103.
[788] Βερσάκης 1919, 88-96.
[789] Βερσάκης 1919, 98, εικ. 46.1.

της πρώτης ερμηνείας, όμως ορισμένα στοιχεία υποδηλώνουν την τέλεση θυσιών, όπως τα πήλινα βούκρανα που βρέθηκαν, τα οποία κατάγονται ασφαλώς από τα πραγματικά κατάλοιπα θυσιών. Επιπλέον αναφέρονται μαύρα χώματα από πυρά, για τα οποία όμως δεν διευκρινίζεται αν προέρχονταν από βωμό ή από πυρκαγιά.[790] Τέλος, ο Φρ. Βερσάκης κάνει λόγο για δόρατα με ολοσίδηρες ράβδους, ωστόσο εάν η ράβδος ήταν πραγματικά κατασκευασμένη από σίδηρο, τότε τα «δόρατα» αυτά θα ήταν λειτουργικά. Ίσως λοιπόν να μην πρόκειται για δόρατα, αλλά για οβελούς με λογχόσχημη απόληξη.[791] Η ύπαρξη οβελών, θα προσέθετε ακόμα μία ένδειξη της πραγματοποίησης θυσιών και γευμάτων στο ιερό.

3.2.6.5. Άνω Μέλπεια

Λατρευόμενη θεότητα:	Άρτεμις Δερεάτις/Ελεία.
Μαχαίρια:	15+ σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	;
Χρονολόγηση:	7ος-5ος αιώνας π.Χ.

Στη θέση Πετρούλα, στα παρυφές του όρους Τετράζι, σε υψόμετρο 1.070 μ. εντοπίσθηκε το 1995 ιερό από κατοίκους του χωριού, κατά την κατεδάφιση του παρεκκλησίου του Προφήτη Ηλία, με σκοπό την ανοικοδόμησή του. Το ιερό ανασκάφηκε μερικώς από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, υπό τη διεύθυνση της Ξ. Αραπογιάννη το διάστημα 2010-2011[792] και ταυτίστηκε με το ιερό της Αρτέμιδος Δερεάτιδος/Ελείας από τον Σ. Κουρσούμη.[793]

Το ιερό λειτούργησε από τους αρχαϊκούς χρόνους, ενώ στα τέλη του 4ου π.Χ. οικοδομήθηκε περίπτερος ναός. Τα περισσότερα από τα ευρήματα εντοπίσθηκαν σε τομή που διανοίχθηκε κατά μήκος της εξωτερικής πλευράς του νότιου τοίχου. Η επίχωση που ανασκάφηκε εκεί ήταν ενιαία από την επιφάνεια του εδάφους μέχρι και το φυσικό βράχο, όπου ήταν θεμελιωμένος ο τοίχος. Στο στρώμα βρέθηκε πολλή λατύπη και όστρακα πολλών αγγείων, κυρίως μικκύλων, που χρονολογούνται στα τέλη του 6ου με αρχές του 5ου αιώνα π.Χ. Μία από τις κύριες ομάδες ευρημάτων από τον ίδιο χώρο ήταν τα μεταλλικά αντικείμενα, ανάμεσα στα οποία χάλκινα ελάσματα, τέσσερα χάλκινα ψέλια που απολήγουν σε κεφαλή φιδιού, ένα χάλκινο φύλλο ελιάς, χάλκινο κυλινδρικό στέλεχος που απολήγει σε λεοντοκεφαλή, μολύβδινος ακτινωτός δακτύλιος

[790] Βερσάκης 1919, 82-83.
[791] Βερσάκης 1919, 97-100.
[792] Αραπογιάννη 2010, 249.
[793] Κουρσούμης 2012.

καθώς και πολλά εξαρτήματα σιδερένιων σκευών και σιδερένιοι ήλοι. Βρέθηκε ακόμα μεγάλος αριθμός κυρίως σιδερένιων αιχμών δοράτων και μαχαιριών. Αναφέρεται ότι βρέθηκαν περίπου 15 ακέραια και αρκετά τμήματα, χωρίς να διευκρινίζεται αν πρόκειται μόνο για τις αιχμές των δοράτων ή και για τα μαχαίρια.[794] Φαίνεται πως πιθανώς πρόκειται για τα πρωιμότερα ευρήματα του ιερού, καθώς βρέθηκαν στην ίδια περιοχή (εξωτερικά του νότιου τοίχου της περίστασης), αλλά σε μεγάλο βάθος επάνω στον φυσικό βράχο και ανάμεσα στις φυσικές ρωγμές του.[795]

Χωρίς διαθέσιμες εικόνες ή πιο συγκεκριμένες πληροφορίες για τα μαχαίρια δεν μπορούμε να καταλήξουμε στη χρήση και την ερμηνεία τους. Στις προκαταρκτικές δημοσιεύσεις δεν αναφέρονται καθόλου στοιχεία για την τέλεση θυσιών, ωστόσο η ανασκαφή ήταν μικρής έκτασης, για να μπορέσει αυτό να χρησιμοποιηθεί ως *argumentum ex silentio* και να αποκλειστεί η χρήση αυτή.

3.2.6.6. Ιθώμη

Λατρευόμενη θεότητα:	Ειλειθυία και Κουρήτες.
Μαχαίρια:	1 σιδερένιο μαχαίρι.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	;
Χρονολόγηση:	ελληνιστική περίοδος.

Στην νότια πλευρά του όρους της Ιθώμης, σε υψόμετρο 560 μ. ανασκάφηκε από τον Π. Θέμελη ιερό ελληνιστικών χρόνων, το διάστημα 2003 και 2006-2010.[796] Στο ιερό λατρεύονταν η Ειλειθυία και οι Κουρήτες, όπως προκύπτει από επιγραφή που βρέθηκε χαραγμένη στην κρηπίδα του ναού,[797] σε συνδυασμό με τη μαρτυρία του Παυσανία, όπου σημειώνεται η τέλεση θυσιών.[798]

Το ιερό αποτελείτο από ιωνικό πρόστυλο τετράστυλο ναό, με κτιστό έδρανο στο εσωτερικό του, κατά μήκος των τοίχων του σηκού, το οποίο πιθανώς χρησίμευε για την εναπόθεση

[794] Αραπογιάννη 2010, 255-258.
[795] Αραπογιάννη 2017, 6.
[796] Θέμελης 2003, 43-44. · 2010, 62. Ορισμένα από τα υστερότερα προσκτίσματα του ιερού είχαν αποκαλυφθεί το 1989.
[797] Θέμελης 2009, 86. Σπαθή 2017, 76.
[798] Παυσ. 4.31.9: *πεποίηται δὲ καὶ Εἰλειθυίας Μεσσηνίοις ναὸς καὶ ἄγαλμα λίθου, πλησίον δὲ Κουρήτων μέγαρον, ἔνθα ζῷα τὰ πάντα ὁμοίως καθαγίζουσιν: ἀρξάμενοι γὰρ ἀπὸ βοῶν τε καὶ αἰγῶν καταβαίνουσιν ἐς τοὺς ὄρνιθας ἀφιέντες ἐς τὴν φλόγα*.

προσφορών.[799] Ο ναός στέγαζε το μαρμάρινο λατρευτικό άγαλμα, στον τύπο της πεπλοφόρου, από το οποίο βρέθηκαν τμήματα.[800]

Στο μεσσηνιακό αυτό ιερό βρέθηκε τμήμα σιδερένιου μαχαιριού. Δεν αναφέρονται στοιχεία για την ακριβή θέση εύρεσης, το μέγεθος και τη μορφή του, παρά μόνο ότι πιθανώς αποτελούσε θυσιαστήρια μάχαιρα.[801] Από τον χαρακτηρισμό μάχαιρα, και όχι μαχαίρι ή μαχαιρίδιο, μπορεί να υποτεθεί ότι πρόκειται για μεγάλου μεγέθους μαχαίρι, με μάλλον θυσιαστήρια χρήση, όπως προκύπτει από την εξέταση των συνευρημάτων του.

Στο ιερό βρέθηκε κεραμική, κυρίως ανοιχτά αγγεία (πινάκια, λεκανίδες), αγγεία πόσεως, λύχνοι και ανάγλυφοι σκύφοι, ενώ σημαντική κατηγορία αποτελούν τα μικρογραφικά αγγεία (υδρίσκες, προχοΐσκες και σκυφίδια). Τα ειδώλια αποτελούν την πολυπληθέστερη κατηγορία ευρημάτων -μετά την κεραμική- και ήταν στην πλειονότητά τους γυναικεία μικρού μεγέθους (κουροτρόφοι, υδριαφόροι, μορφές με χοιρίδια στην αγκαλιά, ιστάμενες μορφές, γυμνή ηλικιωμένη μορφή) και μεγάλου μεγέθους ζώων (κυρίως ίππων αλλά και ταύρων καθώς και ορισμένα ειδώλια αρκούδων και κεφαλή φιδιού), ενώ αναφέρονται και ειδώλια Σιληνών. Τα μοναδικά μεταλλικά αντικείμενα που αναφέρονται εκτός του μαχαιριού είναι ένα χρυσό έλασμα με δύο ανάγλυφους οφθαλμούς, που ίσως στερεωνόταν σε ξύλινο πίνακα, ένας χάλκινος αστράγαλος και μία χάλκινη πόρπη, σε μορφή σειρήνας.[802]

Η εύρεση καταλοίπων θυσιών στο ιερό δεν αναφέρεται, με την εξαίρεση τον εντοπισμό καμένων οστών ζώων, απανθρακωμένων καρπών και μικρογραφικών αγγείων, που βρέθηκαν σε κτιστή κατασκευή βορειοδυτικά του ναού, η οποία όμως χρονολογείται στον 3ο αιώνα π.Χ. Η κατασκευή αυτή ερμηνεύθηκε ως μάρτυρας θυσίας που τελέστηκε πριν από την ίδρυση του ιερού.[803] Αν η ταύτιση του ιερού είναι ορθή, τότε το χωρίο του Παυσανία *ζῷα τὰ πάντα ὁμοίως καθαγίζουσιν*, επαρκεί για να τεκμηριώσει την τέλεση θυσιών στο ιερό. Το μαχαίρι του ιερού της Ειλειθυίας και των Κουρητών ίσως να είχε χρησιμοποιηθεί σε κάποιες από αυτές τις θυσίες και να μην αποτέλεσε ανάθημα, καθώς, όπως προαναφέρθηκε, τα μεταλλικά αντικείμενα από το ιερό είναι ελάχιστα και κανένα από σίδηρο. Το ότι δεν βρέθηκαν καθόλου άλλα μαχαίρια υποδηλώνει

[799] Θέμελης 2003, 43.
[800] Θέμελης 2010, 62.
[801] Σπαθή 2017, 68.
[802] Θέμελης 2003, 43. Σπαθή 2017, 59-68.
[803] Σπαθή 2017, 67.

ότι δεν συνηθιζόταν η αφιέρωση μαχαιριών στο ιερό, καθώς η αναθηματική πρακτική έχει ως απαραίτητη προϋπόθεση την επανάληψη του είδους των αντικειμένων που αφιερώνονται. Στους ελληνιστικούς χρόνους, στους οποίους χρονολογείται το σύνολο του υλικού από το ιερό, δεν υπάρχουν αρκετές ενδείξεις για την πρακτική ανάθεσης μαχαιριών στα ιερά, συνεπώς, βάσει των παραπάνω, η ερμηνεία του αντικειμένου ως αναθήματος είναι και η λιγότερο πιθανή. Συνεπώς το μαχαίρι αυτό θα μπορούσε να έχει χρήση στη θυσία ή σε οποιαδήποτε άλλη πρακτική λειτουργία.

3.2.7. Λακωνία

3.2.7.1. Θεράπνη

Λατρευόμενη θεότητα:	Μενέλαος και Ελένη.
Μαχαίρια:	1 σιδερένιο μαχαίρι, 1 χάλκινο δρεπάνι.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	;
Χρονολόγηση:	γεωμετρική περίοδος, αρχαϊκή-κλασική περίοδος.

Στην περιοχή της αρχαίας Θεράπνης, στο δυτικό μέρος ενός λόφου που βρίσκεται 5 χιλιόμετρα νότιο-ανατολικά της σύγχρονης Σπάρτης, αποκαλύφθηκε το 1833 από τον L. Ross, ιερό, το οποίο ο ίδιος ορθώς ταύτισε με το γνωστό από τις πηγές ιερό του Μενελάου και της Ελένης.[804] Σύντομες ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν το 1841 από τον Π. Καστριώτη, ενώ συστηματική ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε από τη Βρετανική Σχολή, το 1909, υπό τη διεύθυνση του R. M. Dawkins, και στις δεκαετίες του 1970 και του 1980 υπό τη διεύθυνση του H. W. Catling. Η ταύτιση του ιερού επιβεβαιώθηκε τότε με την εύρεση επιγραφών, σε πέντε εκ των οποίων μαρτυρείται η Ελένη και σε τρεις ο Μενέλαος.[805] Η λατρεία φαίνεται να εγκαθιδρύθηκε σε θέση όπου υπήρχαν κατάλοιπα των μυκηναϊκών χρόνων κατά τα τέλη του 8ου αιώνα π.Χ., και διήρκεσε μέχρι και τουλάχιστον τον 2ο αιώνα π.Χ. [806]

[804] Ο Ισοκράτης (10.63) είναι ο μόνος που αναγνωρίζει ότι το ιερό ήταν αφιερωμένο τόσο στην Ελένη όσο και στο Μενέλαο, ενώ ο Παυσανίας (3.19.9) αναφέρει ναό του Μενέλαου και ότι η Ελένη ήταν θαμμένη εκεί. Ο Ηρόδοτος (6.61) αναφέρει ιερό της Ελένης στη Θεράπνη και αντίθετα ο Πολύβιος (5.18.21) αναφέρει το ιερό ως Μενελάειον, χωρίς να αναφέρει την Ελένη.

[805] Parker (υπό έκδοση), 1. Τα πρωιμότερα επιγραφικά ευρήματα αποτελούν ενεπίγραφος χάλκινος αρύβαλλος του β΄ τετάρτου του 7ου αιώνα π.Χ., όπου αναγράφεται *Δεῖνις τάδ' ἀνέθεκε Χάρι[] Γελέναι ΜενελάFο* καθώς και ενεπίγραφη κρεάγρα ή άρπαγα, όπου αναγράφεται *τᾶι Γελέναι* που χρονολογείται στον 6ο αιώνα π.Χ. Βλ. Catling και Cavanagh 1976, 147-153.

[806] Ωστόσο δεν μπορεί να αποκλειστεί εντελώς το ενδεχόμενο συνέχισης της λατρείας από τους προϊστορικούς χρόνους ή και την εξέλιξη κάποιας μυκηναϊκής γονιμικής θεότητας στην Ελένη. Περί του θέματος βλ. Constantinides 1988, 27 και Fragkopoulou 2010, 123.

Το ιερό αρχικά φαίνεται να ήταν υπαίθριο, διέθετε βωμό και βρισκόταν πάνω σε ένα μνημειακά διαμορφωμένο άνδηρο. Το ιερό διαμορφώθηκε στα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ., οπότε και οικοδομήθηκε το πρώτο λατρευτικό κτήριο, από το οποίο έχουν βρεθεί πώρινες λιθόπλινθοι και τμήματα της πήλινης κεράμωσης, ενώ ανοικοδόμηση παρατηρείται και κατά τον 5ο αιώνα π.Χ., όταν κτίσθηκε μία ισχυρή και μεγάλου μεγέθους κατασκευή που πιθανώς να αποτέλεσε το ναό του ιερού. Δίπλα στην κατασκευή αυτή ανοίχθηκε κατά την ίδια περίοδο και μία δεξαμενή.[807]

Κατά τις ανασκαφές βρέθηκε πολύ μεγάλος αριθμός ευρημάτων ποικίλων κατηγοριών, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν τα περίπου 10.000 μολύβδινα εικονιστικά ελάσματα, με μορφές πολεμιστών, γυναικείες φτερωτές μορφές, ζώα, σφίγγες κ.ά. καθώς και μολύβδινα στεφάνια, ρόδακες και άλλα διακοσμητικά στοιχεία. Ακόμα βρέθηκαν πολλά αντικείμενα από χαλκό, δακτυλίδια, περόνες, δίσκοι, ελάσματα, μικκύλα αγγεία, ειδώλια ζώων, μάσκες, πόρπες, σκεύη, αγαλμάτια, αιχμή βέλους, κατάλοιπα ασπίδων κ.ά, πάνω από 300 πήλινα ειδώλια, γυναικείων μορφών, ζώων, πολεμιστών, ίππων και έφιππων μορφών. Τέλος, βρέθηκαν υφαντικά βάρη και μεγάλη ποσότητα κεραμικής από τον 7ο αιώνα π.Χ. και εξής, συμπεριλαμβανομένων μεγάλων αριθμών αγγείων πόσεως καθώς και μαγειρικών σκευών, ενώ βρέθηκαν και αρύβαλλοι και τμήματα από παναθηναϊκούς αμφορείς.[808]

Παρά όμως τη μεγάλη ποσότητα και ποικιλία των ευρημάτων, στις δημοσιεύσεις αναφέρεται μόνο ένα σιδερένιο μαχαίρι και ένα χάλκινο δρεπάνι. Δεν είναι γνωστή η ακριβής θέση εύρεσής τους, αλλά γίνεται γνωστή η χρονολόγησή τους μέσω των κεραμικών συνευρημάτων τους. Το σιδερένιο μαχαίρι βρέθηκε μαζί με κεραμική γεωμετρικών χρόνων, ενώ το δρεπάνι μαζί με κεραμική που χρονολογείται μετά το 600 π.Χ.[809] Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι δεν έχουν βρεθεί περισσότερα μαχαίρια, καθώς μόνο τα αποτελέσματα των παλαιών ανασκαφών της Βρετανικής Σχολής είναι συνολικά δημοσιευμένα, ενώ από αυτές που ακολούθησαν έχει ολοκληρωθεί η δημοσίευση μόνο των προϊστορικών φάσεων. Οι νεότερες ανασκαφές αποκάλυψαν στο εσωτερικό λάκκου (διαμέτρου περίπου 15 μ. και μεγίστου βάθους 2 μ.), στα βορειοανατολικά του Μενελάειου, μεγάλες ποσότητες σιδήρου, συμπεριλαμβανομένων πολλών τμημάτων οβελών, λεπίδων ξιφών και αιχμών βελών.[810]

[807] Tomlinson 1992, 248-255.
[808] Dawkins κ.ά. 1908/09, 117-157.
[809] Dawkins κ.ά. 1908/09, 143, 148.
[810] Catling 1976, 38.

Αν και δεν είναι γνωστά κατάλοιπα θυσιών από το ιερό, τέτοιες πρέπει να τελούνταν, όπως άλλωστε μαρτυρεί ο Ισοκράτης.[811] Σε αυτές ή στα γεύματα που ακολουθούσαν θα μπορούσε να έχει χρησιμοποιηθεί το μαχαίρι, αλλά δεν υπάρχουν στοιχεία που πραγματικά να αποδεικνύουν τη σχέση αυτή, οπότε θα μπορούσε να έχει και οποιαδήποτε άλλη χρήση (δεν είναι γνωστή ούτε η μορφή του, ουσιαστικά το μόνο δεδομένο είναι η χρονολόγησή του στα γεωμετρικά χρόνια). Από την άλλη το δρεπάνι, το οποίο είναι κατασκευασμένο από χαλκό, καθιστώντας το σπάνιο, είναι πιθανότερο να είχε αφιερωθεί ως ανάθημα. Οι ανασκαφείς σημειώνουν ότι θα είχε αντίστοιχο χαρακτήρα με τα δρεπάνια από το ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας.

3.2.7.2. Σπάρτη, Λίμνες

Λατρευόμενη θεότητα:	Άρτεμις Ορθία.	
Μαχαίρια/Επιγραφές:	σιδερένια δρεπάνια, προσηλωμένα σε ενεπίγραφες στήλες.	οστέινα μικρογραφικά μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	;	;
Χρονολόγηση:	4ος αιώνας π.Χ.-ρωμαϊκή περίοδος.	8ος-6ος αιώνας π.Χ.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 36)

Τα ερείπια από το ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας, κοντά στις όχθες του Ευρώτα, στη συνοικία *Λίμναι* της αρχαίας Σπάρτης, ήταν πάντοτε ορατά, όπως προκύπτει από τους περιηγητές του 18ου και του 19ου αιώνα. Η πρώτη ανασκαφική έρευνα διεξήχθη από την Βρετανική Σχολή, κατά την πενταετία 1906-1910, υπό τη διεύθυνση του R. M. Dawkins. Η λατρεία της θεότητας τεκμηριώνεται από πλήθος επιγραφών και διήρκεσε από τους γεωμετρικούς χρόνους μέχρι και την ύστερη αρχαιότητα.

Η πρώτη φάση του ιερού τοποθετείται στη γεωμετρική εποχή και πιο συγκεκριμένα στον 9ο αιώνα π.Χ., όταν το ιερό φαίνεται να ήταν υπαίθριο και να διέθετε μόνο βωμό και περίβολο. Στα τέλη του 8ου αιώνα οικοδομήθηκε ο πρώτος ναός, διαστάσεων 12 × 4,4 μ. Περί τα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ., μετά από καταστροφή το ιερού, πιθανώς λόγω πλημμύρας του Ευρώτα, πραγματοποιήθηκε μεγάλο πρόγραμμα ανοικοδόμησης, οπότε κατασκευάστηκε νέος μεγαλύτερος ναός, διαστάσεων 17 × 7,6 μ., πιθανώς πρόστυλος εν παραστάσι. Τον 5ο αιώνα π.Χ.

[811] Ισοκράτης 10.63: *καὶ τούτοις ἔχω τὴν πόλιν τὴν Σπαρτιατῶν τὴν μάλιστα τὰ παλαιὰ διασῴζουσαν ἔργῳ παρασχέσθαι μαρτυροῦσαν· ἔτι γὰρ καὶ νῦν ἐν Θεράπναις τῆς Λακωνικῆς θυσίας αὐτοῖς ἁγίας καὶ πατρίας ἀποτελοῦσιν οὐχ ὡς ἥρωσιν ἀλλ᾽ ὡς θεοῖς ἀμφοτέροις οὖσιν*.

χρονολογούνται ορισμένα βοηθητικά κτήρια, που έχουν ερμηνευθεί ως οικίες ιερέων, ενώ δεύτερο πρόγραμμα ανοικοδόμησης ακολούθησε τον 3ο-2ο αιώνα π.Χ.[812]

Στο ιερό βρέθηκε πλήθος αναθημάτων όλων των ειδών. Εκτός από κεραμική, βρέθηκε μεγάλος αριθμός πήλινων ειδωλίων (γυναικείων ιστάμενων και καθιστών μορφών, ενδεδυμένων και γυμνών, ανδρικών μορφών και ζώων) καθώς και πολύ μεγάλος αριθμός πήλινων μασκών. Ακόμα βρέθηκαν πολυάριθμα μολύβδινα ειδώλια και εικονιστικά ελάσματα, χάλκινα κοσμήματα και λίθινα ανάγλυφα. Τέλος, ξεχωρίζουν, τόσο για τον τεράστιο αριθμό τους όσο και για την ποικιλία τους, τα οστέινα και ελεφαντοστέινα αναθηματικά αντικείμενα. Παρόλο που δεν αναφέρεται να βρέθηκε κανένα σιδερένιο μαχαίρι στο ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας (χωρίς αυτό να αποκλείει την ύπαρξή τους), το ιερό είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την κατανόηση της χρήσης των μαχαιριών στην αρχαία ελληνική λατρεία λόγω της εύρεσης: α) ενεπίγραφων στηλών με προσηλωμένα δρεπάνια και β) οστέινων αντικειμένων που ομοιάζουν πολύ στο σχήμα με μαχαίρια.

Μεγάλου ενδιαφέροντος για την παρούσα εργασία αποτελούν οι περίπου 135 αναθηματικές στήλες (**Πίνακας 72**) που έχουν βρεθεί, οι οποίες είχαν προσηλωμένο ένα ή περισσότερα σιδερένια δρεπάνια. Οι στήλες είναι -εάν όχι στο σύνολό τους, τότε στη συντριπτική πλειονότητά τους- ενεπίγραφες και αφιερώνονταν από τον 4ο αιώνα π.Χ.[813] έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους, από τους νικητές σε παιδικούς αγώνες, τα *μῶα*, τα *κελοῖα* και τα *κασσηρατόρια*.[814] Το ότι σιδερένια δρεπάνια προσαρμόζονταν στις στήλες αυτές προκύπτει από το λαξευμένο περίγραμμά τους και από τουλάχιστον δύο παραδείγματα, στα οποία σώζονται και τα ίδια τα δρεπάνια προσηλωμένα στις στήλες. Σε κάποιες περιπτώσεις δεν υπήρχε βάθυνση στις στήλες, αλλά τα δρεπάνια προσαρτώνταν σε αυτές μέσω αγκυρίων, τα οποία επίσης διατηρούνται. Από τις επιγραφές που είναι χαραγμένες επί των στηλών γίνεται σαφές ότι το δρεπάνι-προσάρτημα ήταν το έπαθλο των παιδικών αγωνισμάτων, το οποίο αφιερωνόταν στην Αρτέμιδα Ορθία, όπως φαίνεται καθαρά στις επιγραφές, όπου αναγράφεται το όνομα της θεάς.[815] Συνεπώς προκύπτει ότι τα δρεπάνια ήταν απαραίτητα σε αυτού του είδους τις αφιερώσεις. Οι ενεπίγραφες στήλες

[812] Dawkins 1929, 8-25.
[813] Η στήλη Woodward 1929, 296, αρ. 1. αποτελεί την πρωιμότερη και χρονολογείται στον 4ο αιώνα π.Χ.
[814] Δημητριάδης 1992, 88. Kron 1998, 201.
[815] Tillyard 1905/1906, 352-355: *Ὀρθείῃ δῶρον Λεοντεὺς ἀνέθηκε.*

δημοσιεύθηκαν στις αρχές του 20ου αιώνα από τον A. Woodward[816] και είναι περιττό να αναφερθούν όλες στην παρούσα μελέτη, όπου θα περιοριστούμε σε ορισμένες μόνο παρατηρήσεις.

Από τις σωζόμενες στήλες μία χρονολογείται στον 4ο αιώνα π.Χ., μία στον 2ο αιώνα π.Χ. και 12 στον 1ο αιώνα π.Χ. Οι υπόλοιπες χρονολογούνται όλες μεταξύ 1ου και 3ου αιώνα μ.Χ. Οι περισσότερες στήλες είχαν προσαρτημένο ένα μόνο δρεπάνι, ορισμένες όμως είχαν παραπάνω. Τέσσερις στήλες είχαν από δύο, μία έφερε τρία, και ακόμα μία είχε θέσεις για πέντε. Προφανώς, εάν κάποιος αθλητής αναδεικνυόταν νικητής σε παραπάνω από ένα αγωνίσματα, λάμβανε και τα αντίστοιχα δρεπάνια, τα οποία στη συνέχεια και αφιέρωνε.

Η χρονολογική παρακολούθηση των στηλών, μέσω των γραμμάτων των επιγραφών, δείχνει ότι η βασική μορφή των δρεπανιών παρέμεινε η ίδια κατά τους επτά αιώνες που αφιερώνονταν, με μικροδιαφορές να υπάρχουν από έτος σε έτος. Πρόκειται σε όλες τις περιπτώσεις για δρεπάνια σχήματος Γ και όχι για δρεπανόσχημα μαχαίρια, για αυτό και δεν θα προχωρήσουμε σε αναλυτική πραγμάτευσή τους, παρά μόνο θα χρησιμοποιηθούν ως παράλληλα για την ερμηνεία των μαχαιριών. Τα δρεπάνια που προσαρτώνταν στις στήλες πρέπει να κατασκευάζονταν εξαρχής ως μη χρηστικά, αλλά ειδικά για να απονεμηθούν ως έπαθλα στους νικητές και στη συνέχεια να αφιερωθούν κατά τον τρόπο αυτό. Για τον λόγο αυτό δεν πρέπει να προκαλεί εντύπωση η απουσία ενδείξεων προσήλωσης των λεπίδων τους σε λαβές ή άλλα προβλήματα. Το μέγεθός τους κυμαίνεται μεταξύ 20-30 εκ. και παραπέμπει σε πραγματικά δρεπάνια.

Παρά τις διάφορες ερμηνείες που έχουν διατυπωθεί κατά καιρούς για αυτά,[817] πρόκειται σαφώς για δρεπάνια, όπως μαρτυρείται επιγραφικά σε τρεις τουλάχιστον εκ των στηλών, οι οποίες χρονολογούνται στο β΄ μισό του 1ου αιώνα π.Χ. και στο β΄ μισό του 2ου αιώνα μ.Χ.[818] Ως ανάθημα

[816] Woodward 1929, 293-355.

[817] Αναφέρεται ενδεικτικά η ερμηνεία του J. Boardman (1971, 136-137), ο οποίος τα ερμηνεύει ως πρωτο-στλεγγίδες, λόγω της συνάφειάς τους με γυμνικούς αγώνες. Ωστόσο, η παραπάνω ερμηνεία είναι καθαρά υποθετική και πρέπει να απορριφθεί, αφενός καθώς κατά τον 4ο αιώνα π.Χ. στλεγγίδες υπήρχαν, αφετέρου διότι ο Πλούταρχος (*Ἀποφθέγματα Λακωνικὰ* 239b: *Στλεγγίσιν οὐ σιδηραῖς ἀλλὰ καλαμίναις ἐχρῶντο*) αναφέρει ότι αρχικά οι Σπαρτιάτες χρησιμοποιούσαν στλεγγίδες από καλάμια, συνεπώς εάν υπήρχε κάτι σαν πρωτο-στλεγγίδα, δε θα ήταν από μέταλλο. Εναλλακτικά σημειώνει και την πιθανή χρήση τους ως στεφανιών, λόγω του ότι η λέξη στλεγγίς είχε και αυτή την έννοια. Ωστόσο, αυτό μάλλον οφείλεται στο ότι και τα δύο είχαν καμπύλο σχήμα. Βλ. αναλυτικό σχολιασμό των παραπάνω από την U. Kron (1998, 203). Η R. Léger (2015, 67) τα θεωρεί επίσης δρεπάνια, χωρίς όμως να πιστεύει ότι υπάρχει κάποια ιδιαίτερη σύνδεση ανάμεσα σε αυτά και την Αρτέμιδα Ορθία, ερμηνεύοντάς τα απλώς ως έπαθλα.

[818] Woodward 1929, 298 αρ. 4: *Παρθένε, σοὶ δρέπανο ν Τιμοκράτης ἔθετο*, 301, αρ. 8: *Ἴαμος Ὀρθείῃ δρεπά[νην]*, 302, αρ. 9: *[Ὀρθείῃ] δρεπάνην [τήνδ ἀνέθη]κα λαβών*.

στην Ορθία θα πρέπει να είχε χθόνιους συσχετισμούς με τη γονιμότητα και όχι με το κυνήγι. Παρόλο που η Ορθία αναφέρεται ως Παρθένος, ορισμένα από τα ευρήματα (γυμνές γυναικείες μορφές, ζεύγη, ιθυφαλλικές μορφές κ.ά.), δείχνουν ότι συγχρόνως επρόκειτο για θεά της γονιμότητας, κάτι που δεν ήταν ασύνηθες στην αρχαιότητα.[819] Φαίνεται ότι υπάρχει κάποια ιδιαίτερη σύνδεση μεταξύ της Αρτέμιδος Ορθίας, των αθλητικών και μουσικών παιδικών αγώνων και των δρεπανιών, καθώς αφιερώνονταν μετά από νίκες σε αυτή, για χρονικό διάστημα τουλάχιστον επτά αιώνων.

Από τις ενεπίγραφες στήλες γίνεται σαφές, χωρίς κανένα περιθώριο αμφιβολίας, ότι τα δρεπάνια απονέμονταν ως έπαθλα. Για τον λόγο αυτό είχε προταθεί παλιότερα και η σύνδεσή τους με στλεγγίδες, ως αθλητικά εξαρτήματα, κάτι τέτοιο όμως δεν είναι απαραίτητο. Άλλα έπαθλα που γνωρίζουμε από τον αρχαίο ελληνικό κόσμο είναι οι τρίποδες, που επίσης δεν έχουν καμία λειτουργική σχέση με τον αθλητισμό και οι παναθηναϊκοί αμφορείς, οι οποίοι με εξαίρεση την εικονογραφία τους δεν σχετίζονται στην πράξη με τον αθλητισμό. Ως έπαθλα ακόμα δίδονταν, εκτός από τα πολύ γνωστά στεφάνια των πανελλήνιων αγώνων, αγγεία, ενδύματα και όπλα.[820] Μάλλον η αναγωγή του δρεπανιού σε έπαθλο, θα πρέπει να αναζητηθεί στη σημασία της γεωργίας για τη σπαρτιατική κοινωνία, κατά την αντιστοιχία της αξίας του λαδιού για τους Αθηναίους και της αναγνώρισης του τρίποδα ως συμβόλου κύρους.

Ανάμεσα στο πλήθος των αντικειμένων από οστό και ελεφαντόδοντο, ο R. Dawkins αναφέρει ότι βρέθηκαν μερικά αντικείμενα, χρονολογούμενα στον 8ο-6ο αιώνα π.Χ., τα οποία πιθανολογεί ότι ήταν πλήκτρα, πένες δηλαδή για έγχορδα όργανα, αν και σημειώνει ότι η χρήση τους δεν ήταν σαφής. Από αυτά εικονίζονται τέσσερα, για ένα εκ των οποίων υπάρχει και σχέδιο (**M292-M295**). Επίσης σημειώνει ότι ορισμένα έχουν οπές για να προσηλωθούν σε λαβή που δεν σώζεται.[821] Στο μέρος του *ThesCRA*, όπου η Ζ. Παπαδοπούλου εξετάζει τα μουσικά όργανα στη λατρεία, δέχεται την υπόθεση του R. Dawkins, καθώς στην κατηγορία *Πλήκτρα*, υπάρχουν μόνο τα αντικείμενα από το ιερό της Ορθίας. Ωστόσο, συμπληρώνει ότι τα αντικείμενα αυτά είχαν τη

[819] Waugh 2009, 160-166.
[820] Σχετικά με τα έπαθλα, όπως αυτά προκύπτουν τόσο από ανασκαφικά ευρήματα όσο και από τις γραμματειακές πηγές και την εικονογραφία βλ. Κεφαλίδου 1996, 97-119.
[821] Dawkins 1929, 239.

μορφή μαχαιριών με μεγάλου πλάτους λεπίδες και με οπές στο στενό άκρο, πιθανώς για προσήλωση σε λαβή.[822]

Η παραπάνω ερμηνεία, αν και έχει κάποια ερείσματα, δεν μπορεί να αποδειχθεί. Το μήκος των αντικειμένων αυτών, όπως προκύπτει από τα εικονιζόμενα θα ήταν μεταξύ 8 και 13 εκ., ενώ το μέγιστο πλάτος τους είναι μεταξύ 1,5 -1,7 εκ. Μόνο το πάχος του **M293** είναι γνωστό, το οποίο είναι 0,2 εκ. Πράγματι τα πλήκτρα που εικονιζονται στην εικονογραφία είναι αντίστοιχου μεγέθους,[823] ενώ ξύλινα πλήκτρα με ελεφάντινη επένδυση αναγράφονται ή για την ακρίβεια αποκαθίσταναι και επιγραφικά.[824] Ωστόσο, το μεγάλο μήκος τους αναλογικά με το πλάτος και το πάχος τους, συνυπολογιζόμενο με το υλικό κατασκευής, ίσως να καθιστούσαν τα αντικείμενα αυτά μη εύχρηστα ως πλήκτρα. Ακόμα όμως και αν χρησιμοποιούνταν κατά τον τρόπο αυτόν, τότε θα τα κρατούσαν από το πλάι και σίγουρα δεν θα διέθεταν λαβές που θα προσηλώνονταν, καθώς έτσι θα καθίσταντο εντελώς μη χρηστικά.[825] Συνεπώς οι απολήξεις τους με τις οπές ήταν απλώς διακοσμητικές. Ο R. M. Dawkins αναφέρει ότι ορισμένα μόνο έχουν οπές. Από τις φωτογραφίες φαίνεται ότι πραγματικές οπές έχει μόνο το **M293**. Το **M292** δεν έχει κανένα ίχνος οπής, για αυτό και ο ανασκαφέας είναι σκεπτικός, σχετικά με το εάν αυτό ανήκει στην ίδια κατηγορία αντικειμένων με τα υπόλοιπα. Το **M294** δεν φαίνεται καθαρά, έχει είτε μικρές βαθύνσεις είτε προεξοχές, ενώ το **M295** έχει βαθύνσεις, που δεν φαίνονται να είναι διαμπερείς οπές. Ακόμα ένα μορφολογικό στοιχείο, που φαίνεται από το κατά τομή σχέδιο και θα ήταν περιττό για ένα πλήκτρο, αλλά παραπέμπει στη μορφή μαχαιριού είναι ότι το πάχος μειώνεται σταδιακά από τη λαβή προς την αιχμή (από 0,2 σε 0,01 εκ.). Επίσης όλα τα πλήκτρα που εικονίζονται στην εικονογραφία έχουν καμπύλο σχήμα, ενώ τα αντικείμενα από το ιερό της Ορθίας έχουν σαφώς ευθύγραμμη «ράχη».

Όπως σημειώνει και η Ζ. Παπαδοπούλου, έχουν τη μορφή μαχαιριών, συνεπώς γιατί να μην είναι μαχαίρια; Η μορφή τους παραπέμπει σαφώς και άμεσα σε μαχαίρια του τύπου IIν. Τα δύο κύρια χαρακτηριστικά των μαχαιριών αυτών είναι ο ιδιόμορφος σχηματισμός της απόληξής

[822] Papadopoulou 2004, 354.
[823] Βλ. ενδεικτικά τα: BAPD 22439, Αθήνα, Αγορά P16910. BAPD 214727: London, British Museum 2000.11-1.29. BAPD 217064: Hobart, Univ. of Tasmania, John Elliot Mus. 21. BAPD 9010999: Florence, Museo Archeologico Etrusco 13B45. BAPD 275137: Reggio Calabria, Museo Nazionale 4046, καθώς και τον γνωστό πίνακα από τα Πιτσά (ΕΑΜ 16464), όπου εντοπίζεται και η πρωιμότερη απεικόνιση πλήκτρου. Στις απεικονίσεις ίσως να αποδίδονται μεγαλύτερα του πραγματικού, αλλά αυτό δικαιολογείται, καθώς πρόκειται για εικονογραφική ελευθερία, ώστε να είναι ευδιάκριτα τα αντικείμενα.
[824] IG II² 1388, 398/7 π.Χ., στ. 80-81: *λύριον ἐλεφάντινον καὶ πλῆκτρον [ἠλεφαντωμέ]νον ξύλινον*.
[825] Σε αντίθεση με ότι αναφέρεται στο Dawkins 1929, 239 και στο Papadopoulou 2004, 354.

της λαβής τους σε σχήμα L και το πολύ μεγάλο πλάτος της λεπίδας τους (με ελάχιστες εξαιρέσεις). Η ομοιότητα των οστέινων μαχαιριών από το ιερό της Ορθίας, με το μαχαίρι στη γνωστή παράσταση κιονωτού κρατήρα στο Λούβρο (**A40**) είναι αναντίρρητη.[826] Εκτός της ομοιότητας του περιγράμματός τους, η σταδιακή μείωση του πάχους προς την αιχμή αποτελεί ακόμα ένα στοιχείο ότι πρόκειται για μαχαίρια, όπως σημειώθηκε και παραπάνω. Η μόνη διαφορά είναι ότι τα σιδερένια μαχαίρια του τύπου αυτού είναι συνήθως πολύ μεγάλου μεγέθους, ενώ στην εικονογραφία τα μαχαίρια αυτά, τα οποία έχουν τόσο μεγαλύτερο πλάτος αναλογικά με το μήκος τους, εικονίζονται σε παραστάσεις σχετικές με την κοπή του κρέατος.

Το μήκος των οστέινων αντικειμένων, 8-13 εκ. είναι επαρκές ώστε αυτά να θεωρηθούν μαχαίρια μικρού μεγέθους. Ωστόσο, το σχήμα τους, βάσει των παραπάνω, τα καθιστά μικρογραφικά αντίγραφα πραγματικών μαχαιριών πολύ μεγάλου μεγέθους, τα οποία ξεπερνούσαν τα 30 εκ. σε μήκος και τα 3 εκ. σε πλάτος. Ο χαρακτήρας τους θα ήταν ασφαλώς αναθηματικός. Έτσι εξηγείται η ύπαρξη οπών σε ορισμένα, όπου θα μπορούσε πράγματι να προσαρτηθεί επένδυση της λαβής, η οποία ωστόσο δεν θα επηρέαζε καθόλου το μήκος του αντικειμένου, όπως συμβαίνει και με «πραγματικά» παραδείγματα του τύπου αυτού, η μη ύπαρξη καθόλου οπών σε άλλα, και τέλος η ύπαρξη βαθύνσεων ή ψευδοηλίσκων (αν πρόκειται για προεξοχές). Υπέρ της ταύτισής τους με μαχαίρια λειτουργούν και οι αναφορές σε γραπτές πηγές που επιβεβαιώνουν την ύπαρξη ελεφάντινων μαχαιριών.[827]

Η πρακτική ανάθεσης αντίγραφων μεταλλικών αντικειμένων σε οστό ή ελεφαντόδοντο και σε μικρότερη κλίμακα είναι γνωστή στο ιερό της Ορθίας: τεκμηριώνεται από την εύρεση τουλάχιστον 39 διπλών πελέκεων από οστό ή ελεφαντοστό/ελεφαντόδοντο, οι διαστάσεις των οποίων κυμαίνονται μεταξύ 2-4 εκ., οι οποίοι μάλιστα είχαν οπές για την προσάρτηση λαβών από διαφορετικό πιθανώς υλικό.[828] Διπλοί οστέινοι και ελεφάντινοι πελέκεις έχουν βρεθεί και σε άλλα ιερά, σε αντίθεση με τα μαχαίρια, αλλά αυτό οφείλεται στο ότι ο διπλός πέλεκυς, με αναγωγές στη μινωική λατρεία, παρέμεινε και κατά τη διάρκεια των ιστορικών χρόνων, πιο ισχυρό σύμβολο από το μαχαίρι.

[826] Βλ. παρακάτω σελ. 449.
[827] Βλ. παραπάνω σελ. 35-36, 69-70.
[828] Dawkins 1929, 238.

Το υλικό κατασκευής στο παρόν ιερό ενισχύει ακόμα περισσότερο τα παραπάνω. Εκτός του ότι βρέθηκαν οστέινα και ελεφαντοστέινα αντικείμενα σε πολύ μεγάλες ποσότητες, ορισμένα από αυτά ήταν ημίεργα,[829] μαρτυρώντας έτσι την ύπαρξη εργαστηρίου στο ιερό και την επιτόπια κατασκευή οστέινων αντικειμένων, προφανώς με σκοπό την παραγωγή αναθημάτων. Έχοντας την τεχνογνωσία από την κατασκευή ειδωλίων, σφραγίδων, πλακιδίων, κοσμημάτων και πολλών άλλων κατηγοριών αντικειμένων (ασφαλώς δεν κατασκευάστηκαν όλα τα οστέινα στο ιερό, καθώς υπήρχαν και εισαγωγές), εύλογα μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι τα οστέινα ή ελεφάντινα αυτά αντίγραφα μαχαιριών κατασκευάστηκαν με σκοπό να αφιερωθούν, ως σύμβολα της θυσίας ή και των γευμάτων. Η μορφή τους, με τις ιδιαίτερα ισχυρές λεπίδες και τον έντονο διακοσμητικό χαρακτήρα των λαβών, παραπέμπουν σε μαχαίρια θυσιών. Συνεπώς, λαμβάνοντας υπόψιν όλα τα παραπάνω, δηλαδή το σχήμα, τη μορφή των λαβών, τη σύγκριση με την εικονογραφία, τις επιγραφικές μαρτυρίες, τα συνευρήματα από το ίδιο υλικο, μπορούμε να καταλήξουμε με σχετική ασφάλεια στο ότι πρόκειτια για ελεφάντινα μαχαίρια, που καθώς δεν μπορούσαν να έχουν πρακτική χρήση, θα ήταν αμιγώς αναθηματικά.

Εκτός των μαχαιριών βρέθηκε ένα αντικείμενο (**M296**), για το οποίο ο R. Dawkins σημειώνει ότι μοιάζει με πρόχειρα κατασκευασμένο χαρτοκόπτη. Βάσει του ίδιου σκεπτικού που ακολουθήθηκε για τα μαχαίρια, πρόκειται για αναθηματικό εγχειρίδιο, μήκους 11 εκ., το οποίο μάλιστα διατηρεί και οστέινο(;) αμφικέφαλο ηλίσκο στη λαβή του. Τα παραπάνω αντικείμενα χρονολογούνται βάσει της κεραμικής στον 8ο-6ο αιώνα π.Χ.[830]

3.2.7.3. Σπάρτη, Ιερό στο Οικόπεδο 4

Λατρευόμενη θεότητα:	προγονολατρεία.
Μαχαίρια:	2 οστέινες λαβές μαχαιριών.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	λατρευτικό κτήριο.
Χρονολόγηση:	αρχαϊκή περίοδος.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 36)

Το 1972 ο Γ. Σταϊνχάουερ ανέσκαψε μέρος ιερού στη Σπάρτη. Από την κεραμική και τα αναθήματα, η λατρεία φαίνεται να εγκαθιδρύθηκε ήδη στην αρχαϊκή περίοδο, στο πλαίσιο τίμησης νεκρού προγόνου, ενώ είναι άγνωστο πότε ακριβώς και για ποιο λόγο καταστράφηκε το ιερό, αλλά

[829] Dawkins 1929, 245.

[830] Η αναθεωρημένη χρονολόγηση του J. Boardman (1963, 4), δεν επηρεάζει στην περίπτωση αυτή, τη χρονολόγηση των οστέινων μαχαιριών και του εγχειριδίου.

στις αρχές της ρωμαϊκής περιόδου οικοδομήθηκε στη θέση του μικρότερο οικοδόμημα, 30 εκ. ψηλότερα, υποδηλώνοντας ότι η λατρεία είχε ήδη παύσει να ασκείται.

Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκαν τρία μικρού μεγέθους δωμάτια, ελληνιστικού κτηρίου, εκ των οποίων το τελευταίο προς νότο δωμάτιο βρίσκεται ελαφρώς ψηλότερα από τα υπόλοιπα και στο κέντρο του δύο όρθιες πλάκες εξείχαν 10 εκ. του δαπέδου, σχηματίζοντας κιβωτιόσχημη κατασκευή 0,75 × 0,60 μ., μέσα στην οποία βρέθηκαν δύο μικρά αγγεία και ελάχιστα ίχνη οστών. Η κατασκευή αυτή ίσως να ήταν αρχαϊκός τάφος ή να θεωρείτο ως τέτοιος από τους εγκαθιδρύσαντες το ιερό. Ολόκληρο το δωμάτιο, το οποίο ήταν στεγασμένο, γύρω από αυτήν την κατασκευή ήταν γεμάτο ειδώλια (συλλέχθηκαν περισσότερα από 150), μικρογραφικά αγγεία και άλλα αναθήματα. Πρόκειται κυρίως για γυναικεία ειδώλια γνωστών τύπων, χειροποίητα ειδώλια ζώων, πήλινα άνθη, θυμιατήρια, δύο λύχνοι κ.ά. Ελάχιστα ήταν τα αρχαϊκά ευρήματα: χάλκινη προτομή, πήλινο ειδώλιο ίππου και δύο οστέινες λαβές μαχαιριών, εκ των οποίων εικονίζεται η μία (**M297**). Τα παραπάνω φαίνεται να σχετίζονται με το ιερό και όχι με τον τάφο.[831]

Οι οστέινες λαβές μαχαιριών που διατηρούνται στα αρχαία ελληνικά ιερά είναι σχετικά σπάνιες, συνεπώς οι δύο λαβές από το σπαρτιατικό ιερό είναι μεγάλης σημασίας για τη γνώση της μορφής τους. Έχουν σχήμα ποδιού αλόγου και είναι φυσιοκρατικά αποδοσμένες, με τη μυολογία να αποδίδεται τόσο πλαστικά όσο και με εγχαράξεις. Αν και οι λεπίδες των μαχαιριών δεν σώθηκαν, οι τρεις οπές ήλωσης που σώζουν οι λαβές αυτές μαρτυρούν σε κάποιο βαθμό και τη μορφή των λεπίδων. Επίσης οι εγχαράξεις δεν φτάνουν από ότι φαίνεται τον άξονα των αμφικέφαλων ηλίσκων, γιατί λογικά εκεί θα υπήρχε το έλασμα (χαλκού ίσως) που θα συγκρατούσε τη λαβή και δεν θα την άφηνε να σπάσει στα δύο, όπως γνωρίζουμε από άλλα μαχαίρια.[832] Δυστυχώς δεν είναι γνωστές οι διαστάσεις τους, ούτε η φωτογραφία είναι υπό κλίμακα. Τα ανασκαφικά δεδομένα είναι ανεπαρκή για να αναγνωρισθεί η λειτουργία των συγκεκριμένων μαχαιριών, από τη στιγμή όμως που δεν φαίνεται πως λάμβαναν χώρα θυσίες και οι λαβές είναι σχετικά περίτεχνες, ίσως να πρόκειται για αναθήματα.

3.2.7.4. Αιγές

Λατρευόμενη θεότητα:	Άρτεμις(;), Τιμαγένης.
Μαχαίρια:	2 σιδερένια μαχαίρια.

[831] Σταϊνχάουερ 1972, 248.
[832] Βλ. παραπάνω σελ. 109.

Ανασκαφικό πλαίσιο:	τέφρα(;)
Χρονολόγηση:	7ος-5ος αιώνας π.Χ.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 36)

Στις Αιγές Λακωνίας υπήρχε αγροτικό ιερό αταύτιστης γυναικείας κουροτροφικής θεότητας, που πιθανώς να ταυτίζεται με την Αρτέμιδα,[833] με την οποία συλλατρευόταν ο ήρωας Τιμαγένης. Στο εσωτερικό του ιερού ανασκάφηκαν δύο λάκκοι, χρονολογούμενοι στον 7ο αιώνα π.Χ., εντός των οποίων υπήρχε μελανή επίχωση που μαρτυρά την τέλεση θυσιών. Παράλληλα βρέθηκε βαθμιδωτή κατασκευή σε επαφή με τον τοίχο «Τ2», (αποτελούμενη από τους τοίχους «Τ5» και «Τ6»), η οποία φαίνεται ότι αποτελούσε ένα είδος βωμού ή λατρευτικού πάγκου. Γύρω από την κατασκευή αυτή, δεν βρέθηκαν μελανές επιχώσεις, και λόγω αυτού ο ανασκαφέας θεωρεί πως στο σημείο αυτό δεν τελούνταν θυσίες, παρά μόνο αναίμακτες προσφορές και ότι χρησιμοποιείτο ως πάγκος-χώρος πρόσκαιρης απόθεσης αναθημάτων. Κατά τον 6ο αιώνα π.Χ. ανεγέρθηκε μικρός ναός και συνέχισε να χρησιμοποιείται ο λατρευτικός πάγκος, στην περιοχή του οποίου βρέθηκαν και θυσιαστήρια κατάλοιπα, κάρβουνα, τμήματα οστών κ.ά. Το ιερό φαίνεται πως λειτουργούσε μέχρι και το α΄ τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ., όπως μαρτυρούν τα κεραμικά ευρήματα, ενώ κάποια δραστηριότητα μαρτυρείται και στους ρωμαϊκούς χρόνους.[834]

Στο ιερό αυτό βρέθηκαν δύο τμήματα μαχαιριού ή μαχαιριών: α) Η σιδερένια λεπίδα (**Μ298**) διατηρείται σε μ.σ.μ. 18,4 εκ., και μ.σ.πλ. 2,6 εκ. είναι θραυσμένη σε μεγάλο βαθμό, σώζεται όμως το έμβολο, που φαίνεται να καταλάμβανε όλο το μήκος της λαβής, πάνω στο οποίο διακρίνονται ίχνη από τουλάχιστον τέσσερις αμφικέφαλους ήλους. Σημειώνεται ότι η ράχη είναι πλατιά και επίπεδη, ενώ η κόψη σχεδόν ευθύγραμμη, αν και ουσιαστικά ήταν ελαφρώς κυρτή, αυτό όμως δεν φαίνεται καθαρά λόγω της μεγάλης οξείδωσης. Οι τέσσερις αμφικέφαλοι ηλίσκοι μαρτυρούν την ύπαρξη διακοσμημένης επένδυσης της λαβής. β) Αναφέρεται ότι το δεύτερο τεμάχιο είναι πιθανώς συνανήκον, μήκους 8,5 εκ. Ο Ζ. Μπόνιας σημειώνει ότι το μέγεθος δεν είναι συνηθισμένο για μαχαίρια καθημερινής χρήσης και το ερμηνεύει ως τελετουργικό εργαλείο για τις θυσίες, ερμηνεία πειστική. Απορρίπτει την πολεμική χρήση, λόγω της επικρατούσας γνώμης στην έρευνα ότι μονόκοπες λεπίδες δεν χρησιμοποιούνταν ως όπλα από τους Έλληνες,[835] η εύρεση όμως περικεφαλαίας με ίχνη ήλωσης σε τρόπαιο καθώς και σαυρωτήρα δεν επιτρέπει να αποκλεισθεί

[833] Μπόνιας 1998, 110-112.
[834] Μπόνιας 1998, 28, 31, 53, 158.
[835] Για την αναθεώρηση της παραπάνω γνώμης βλ. Parnell 2013α, 251-252.

εντελώς και η πολεμική χρήση, με τη θυσιαστήρια πάντως να παραμένει η πιθανότερη. Δυστυχώς δεν αναφέρεται ο ακριβής τρόπος εύρεσης των αντικειμένων. Αν τα τμήματα μαχαιριού ή μαχαιριών είχαν βρεθεί στο στρώμα τέφρας πρέπει πράγματι να τα θεωρήσουμε θυσιαστήρια, αν όμως είχαν βρεθεί σε συνάφεια με τα όπλα, τότε όχι.[836]

3.2.7.5. Σπάρτη, Ακρόπολη, Αφροδίτη Αρεία

Λατρευόμενη θεότητα:	Αφροδίτη Αρεία.
Μαχαίρια:	ενεπίγραφο σιδερένιο μαχαίρι ή εγχειρίδιο.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	;
Χρονολόγηση:	5ος αιώνας π.Χ.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 36)

Κατά τις ανασκαφές της σπαρτιατικής ακρόπολης βρέθηκε ένα -ιδιαίτερης σημασίας για την εργασία αυτή- τμήμα ενεπίγραφου σιδερένιου αντικειμένου, μαχαιριού ή εγχειριδίου (**M299**). Σώζεται σχεδόν ακέραια η λεπίδα, που είναι θραυσμένη κοντά στην αιχμή και στο έμβολο, το οποίο σχηματίζεται στο μέσον του οριζοντίου άξονά της.[837] Στο μέσον της λεπίδας υπάρχει ένθετη επίπεδη ταινία, κατασκευασμένη από χαλκό, η οποία φέρει επιγραφή που διαβάζεται ως: *Λύκειος Ἀρ[F]είᾳ*. Η πρώτη λέξη ερμηνεύεται ως το όνομα του αναθέτη, το οποίο πιθανώς έχει εμπνευστεί από την τοπική λατρεία του Λυκείου Απόλλωνος, ενώ η δεύτερη ως το όνομα του αποδέκτη της λατρείας, το οποίο αποκαθίσταται ως *Ἀρείᾳ*. Αν η ανάγνωση αυτή ισχύει[838] τότε πρόκειται για ένα ανάθημα προς την Αρεία Αφροδίτη, της οποίας ο ναός βρισκόταν επίσης πάνω στην ακρόπολη, πολύ κοντά σε αυτόν της Αθηνάς Χαλκίοικου,[839] όπως προκύπτει από τη μαρτυρία του Παυσανία.[840] Η επιγραφή χρονολογείται στον 5ο αιώνα π.Χ.[841]

Η E. Gagliano ερμηνεύει το μαχαίρι ως πολεμικό ανάθημα σημειώνοντας, ότι δεν συνάδει με τα υπόλοιπα αναθήματα προς την Αθηνά Χαλκίοικο, ενισχύοντας την πιθανότητα ανάθεσής του

[836] Μπόνιας 1998, 101, 212-214.
[837] Ο A. Woodward (1928, 252) αναφέρει το αντικείμενο απλώς ως λεπίδα και δεν υπάρχει σχέδιο της τομής του, ώστε να φανεί εάν είναι δίκοπο ή μονόκοπο. Η E. Gagliano (2017, 96, εικ. 12) το αναφέρει ως μαχαίρι, ωστόσο δε φαίνεται να έχει εξετάσει το ίδιο το αντικείμενο, αλλά κυρίως την επιγραφή που φέρει. Οι δύο στενές πλευρές, δεν είναι απόλυτα συμμετρικές, κάτι που θα ενίσχυε την ταύτισή του με μαχαίρι, όμως η ελαφρά απόκλισή τους, ενδεχομένως να οφείλεται σε διάβρωση του αντικειμένου.
[838] Πρόκειται για αμάρτυρο κατά τα άλλα στην Πελοπόννησο όνομα (LGPN IIIA, 277).
[839] Woodward 1928-1930, 252-253.
[840] Παυσ. 3.17.5.: *ὄπισθεν δὲ τῆς Χαλκιοίκου ναός ἐστιν Ἀφροδίτης Ἀρείας*.
Συνοπτικά για τη λατρεία της Αφροδίτης στην ακρόπολη της Σπάρτης, βλ. Μητσοπούλου 2012, 537-538.
[841] SEG XI, 126, αρ. 671.

στην Αφροδίτη στην ακρόπολη της Σπάρτης, που είχε πολεμικό χαρακτήρα, όπως άλλωστε υποδηλώνει το επίθετό της.[842] Παρόλο που δεν είναι σαφές εάν πρόκειται για μαχαίρι ή εγχειρίδιο, το αντικείμενο δεν αποτελεί αναγκαστικά πολεμικό ανάθημα, αλλά θα μπορούσε πιθανότερα να είχε αφιερωθεί ως σχετικό με τη θυσία εργαλείο. Συνήθως, επιγραφές σχετικές με πολεμικά αναθήματα χαράσσονταν σε σαυρωτήρες δοράτων, περικεφαλαίες, ασπίδες και περικνημίδες, ενώ δεν είναι γνωστό κανένα ενεπίγραφο, πολεμικού χαρακτήρα, μαχαίρι, εγχειρίδιο ή έστω ξίφος.[843] Βάσει της λογικής του πολεμικού αναθήματος, του οποίου στόχος είναι η επίδειξη της νίκης, μέσω της αφιέρωσης των όπλων του εχθρού, και η ευχαρίστηση του θείου, δύσκολα θα επέλεγε να αφιερώσει κανείς ένα τόσο μικρό αντικείμενο, που θα μπορούσε και της προσοχής να διαφύγει και δεν θα εντυπωσίαζε, όντας επικουρικό όπλο.

3.2.7.6. Σπάρτη, Ακρόπολη, Αθηνά Χαλκίοικος

Λατρευόμενη θεότητα:	Αθηνά Χαλκίοικος.
Μαχαίρια:	οστέινη λαβή μαχαιριού.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	επίχωση τέφρας.
Χρονολόγηση:	γεωμετρική περίοδος(;)

Το ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου στην ακρόπολη της Σπάρτης αναγνωρίσθηκε και ανασκάφηκε σε μεγάλο βαθμό από τον G. Dickins το 1906-1910, ενώ από το 1924 οι ανασκαφές συνεχίσθηκαν από τους A. M. Woodward, και M. B. Hobling. Η ταύτιση του ανεσκαμμένου χώρου με το γνωστό από τις γραμματειακές πηγές ιερό[844] έγινε μέσω ενσφράγιστων κεράμων, ειδωλίων της θεάς και κυρίως επιγραφής σε λίθο, που χρονολογείται στο 430 π.Χ.[845] Το ιερό λειτούργησε τουλάχιστον από τους γεωμετρικούς μέχρι και τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Τα πενιχρά κατάλοιπα του ιερού έχουν εντοπισθεί στη δυτική πλευρά της ακρόπολης,[846] τα όριά του όμως δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστούν, καθώς η μελέτη και η δημοσίευση δεν έχουν ολοκληρωθεί. Οι ανασκαφές έφεραν στο φως ελάχιστα λείψανα, πάντως φαίνεται ότι υπήρχε

[842] Gagliano 2017, 97.
[843] Baitinger 2001, 86. Βλ. για παραδείγματα στο Baitinger 2011: σαυρωτήρες στις σελ. 16, 19, 87, 100, 116, 162, περικεφαλαίες: 34, 130, 132, 153 και ασπίδες: 15, 71, 80.
[844] Παυσ. 3.17.1-2:*ὄντων δὲ ἐν τῇ πόλει λόφων καὶ ἄλλων, τὸ μάλιστα ἐς μετέωρον ἀνῆκον ὀνομάζουσιν ἀκρόπολιν. ἐνταῦθα Ἀθηνᾶς ἱερὸν πεποίηται Πολιούχου καλουμένης καὶ Χαλκιοίκου τῆς αὐτῆς…*
Αναλυτικά περί των γραμματειακών πηγών βλ. Κουρίνου 2000, 97-99.
[845] Dawkins κ.ά. 1906/07, 174-182.
[846] Dawkins κ.ά. 1906/07, 141-144.

ναός ήδη από τους γεωμετρικούς χρόνους, ενώ εντοπίσθηκε και απόθεση με μεγάλες ποσότητες σιδήρου, όπλων, οβελών κ.ά, μαζί με σκωρίες σιδήρου και ίχνη πυράς, που οδήγησαν τους ανασκαφείς να θεωρήσουν πως υπήρχε κάποιο μεταλλουργικό εργαστήριο και ότι η επεξεργασία γινόταν επί τόπου.[847] Ακόμα, βρέθηκε στρώμα αποτελούμενο από μελανή απανθρακωμένη γη με οστά, γεμάτη με θραύσματα αγγείων γεωμετρικών κυρίως χρόνων, και κάποια χάλκινα θραύσματα.

Ανάμεσα στα ευρήματα του ιερού αυτού υπάρχει και μία λαβή μαχαιριού από οστό ή ελεφαντόδοντο, για την οποία δεν δίδεται καμία άλλη πληροφορία.[848] Η λαβή αυτή υποδηλώνει την ύπαρξη μαχαιριών, τα οποία ασφαλώς υπήρχαν στο ιερό. Ενδεχομένως σιδερένιες λεπίδες μαχαιριών να βρέθηκαν, αλλά να μην έχουν δημοσιευθεί. Χωρίς ουσιαστικά κανένα διαθέσιμο στοιχείο για αυτά, δεν μπορεί να επιχειρηθεί κάποια ερμηνεία.

[847] Woodward και Hobling 1923, 240, 245.
[848] Dawkins κ.ά. 1906/07, 153.

3.3. Μαχαίρια σε ιερά της Κρήτης

3.3.1. Ρέθυμνο

3.3.1.1. Αξός

Λατρευόμενη θεότητα:	Δήμητρα.
Μαχαίρια:	3 σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	επιχώσεις με κτηριακά κατάλοιπα ρωμαϊκής περιόδου.
Χρονολόγηση:	αρχαϊκή-ελληνιστική περίοδος(;)

Στην Αξό, στη θέση Γερακάρο, έχουν βρεθεί αντικείμενα, πιθανότατα προερχόμενα από αποθέτη ιερού. Η πρώτη ανασκαφή στον χώρο έγινε το 1910 από τον Ε. Πετρουλάκη, ενώ ακολούθησε η ανασκαφή του 1965 από τον Γ. Σακελλαράκη. Το ίδιο το ιερό δεν έχει εντοπισθεί, αλλά από τα ευρήματα φαίνεται ότι η λατρεία σε αυτό διήρκεσε τουλάχιστον από τους αρχαϊκούς μέχρι και τους ρωμαϊκούς χρόνους. Από ανάγλυφο ρωμαϊκών χρόνων, όπου η θεά εικονίζεται με στάχυα και λαμπάδα αλλά και από ειδώλια όλων των περιόδων προκύπτει ασφαλώς ότι στο ιερό λατρευόταν η Δήμητρα.[849] Πιθανώς κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους να λατρευόταν ως Ίσιδα.[850]

Ανάμεσα στα ευρήματα είναι και τρία σιδερένια μαχαίρια, πιθανώς μεσαίου προς μεγάλου μεγέθους (αναφέρονται ως μάχαιραι). Το μοναδικό άλλο μεταλλικό αντικείμενο που αναφέρεται είναι μία λαβή χάλκινου σκεύους, καθώς τα ευρήματα αποτελούνταν κυρίως από κεραμική και πήλινα ειδώλια. Η κεραμική είναι κυρίως ελληνιστικών χρόνων (αναφέρονται οινοχόες, κύπελλα, λύχνοι και λυχνοστάτες). Τα ειδώλια, τα οποία βρέθηκαν σε πολύ μεγάλη ποσότητα, χρονολογούνται από τους αρχαϊκούς μέχρι και τους ελληνιστικούς χρόνους και είναι κυρίως γυναικείων μορφών, οι οποίες ενίοτε κρατούν ζώα ή φέρουν στεφάνια, ενώ βρέθηκαν αρκετά ειδώλια πτηνών και χοίρων.[851] Ακόμη βρέθηκε οστέινη βελόνη και γυναικεία κεφαλή μαρμάρινου αγαλματίου ρωμαϊκών χρόνων.[852]

Με τα διαθέσιμα στοιχεία και καθώς τα στρώματα που ανασκάφηκαν ήταν αναμοχλευμένα, η μόνη συμβολή των μαχαιριών από το άγνωστο αυτό ιερό της Δήμητρας είναι η τεκμηρίωση της

[849] Πετρουλάκης 1915, 43.
[850] Sporn 2002, 226.
[851] Ο Ε. Πετρουλάκης (1915, 44) αναφέρει πως μόνο κατά τις δικές του ανασκαφές συλλέχθηκαν 200 ειδώλια καθώς και ότι *ὑπῆρχε ἀπειρία ἄλλων συντριμμάτων ἄλλων ειδωλίων*.
[852] Σακελλαράκης 1965, 566.

χρήσης τους στην περιοχή του Ρεθύμνου και η προσθήκη ακόμα μίας περίπτωσης εντοπισμού μαχαιριών σε ιερό της θεότητας αυτής.

3.3.2. Ηράκλειο

3.3.2.1. Σύμη Βιάννου

Λατρευόμενη θεότητα:	;	Ερμής και Αφροδίτη.
Μαχαίρια:	χάλκινα μαχαίρια.	1+ σιδερένιο μαχαίρι.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	στρώμα τέφρας.	στρώμα τέφρας.
Χρονολόγηση:	μινωική περίοδος.	$10^{ος}$-$9^{ος}$ αιώνας π.Χ.

(κάτοψη 32)

Στις νότιες πλαγιές της Δίκτυς, σε υψόμετρο 1.130 μ., αποκαλύφθηκε αρχαίο ιερό. Η ανασκαφή του ξεκίνησε το 1972-1973 ως σωστική από την Αρχαιολογική Υπηρεσία και συνεχίστηκε το διάστημα 1974-2003 ως συστηματική, από την Αρχαιολογική Εταιρεία, υπό τη διεύθυνση της Α. Λεμπέση. Η λατρεία στο ιερό ξεκινά ήδη στο 2000 π.Χ. (ΜΜ περίοδος) και συνεχίζεται μέχρι και τη ρωμαϊκή περίοδο, ενώ στην παλαιοχριστιανική οικοδομήθηκε στο χώρο βασιλική. Κατά τους ιστορικούς χρόνους στο ιερό λατρευόταν ο Ερμής και η Αφροδίτη, όπως τεκμηριώνεται από τα αρχαιολογικά και τα επιγραφικά ευρήματα.

Τα παλαιότερα αρχιτεκτονικά στοιχεία χρονολογούνται κατά προσέγγιση περί το 2000 π.Χ. και ανήκουν σε δύο κτηριακά συγκροτήματα, με στεγασμένους και υπαίθριους χώρους. Κατά τον $16^{ο}$-$14^{ο}$ αιώνα π.Χ. διαμορφώθηκε ένα μνημειακό υπαίθριο συγκρότημα με περίβολο μεγάλων διαστάσεων και σύνθετου αρχιτεκτονικού σχεδιασμού, κρηπίδωμα στο κέντρο και πλακόστρωτη πομπική οδό περιμετρικά. Τα ευρήματα της περιόδου (μεγάλες ποσότητες κεραμικής και οστών) δείχνουν τη συστηματική τέλεση γευμάτων. Κατά τη μετανακτορική περίοδο (1460/50 - 1050 π.Χ.), έγιναν μικρής κλίμακας προσθήκες στο ιερό, ενώ κατά τους πρωτογεωμετρικούς χρόνους κατασκευάστηκε βωμός, διαστάσεων 1,4 × 4 μ., ο οποίος αποτέλεσε από τότε τον κεντρικό λατρευτικό πυρήνα του ιερού. Κατά την ύστερη γεωμετρική περίοδο ο βωμός επεκτάθηκε και ιδρύθηκε εστία στα βόρειά του, ενώ στα νοτιοανατολικά του διαμορφώθηκαν κλιμακωτά τρία άνδηρα. Από τη γεωμετρική μέχρι και την κλασική περίοδο ο χαρακτήρας του ιερού φαίνεται πως έμεινε υπαίθριος, ενώ στους ελληνιστικούς χρόνους κατασκευάστηκε ναός μικρών διαστάσεων.

Ανάμεσα στα χιλιάδες ευρήματα της ανασκαφής, βρέθηκε τουλάχιστον ένα σιδερένιο μαχαίρι, το οποίο θα ήταν μεσαίου ή μεγάλου μεγέθους, αφού σώζεται σε μ.σ.μ. 16,2 εκ., ενώ

διατηρούνται και δύο αμφικέφαλοι ηλίσκοι για την προσήλωσή του στη λαβή. Αυτό βρέθηκε στη βορειοανατολική, εσωτερική γωνία του περιβόλου, εντός μελανής επίχωσης μεγάλου πάχους (50-60 εκ.), πλήρους καμένων και διαλυμένων οστών ζώων. Η επίχωση αυτή ήταν αναμοχλευμένη ήδη από την αρχαιότητα, αφού εμπεριείχε κεραμική (τελετουργικά σκεύη, άωτα κωνικά κύπελα, τριποδικές χύτρες, σωληνωτά σκεύη κ.ά.) της νεοανακτορικής περιόδου, πήλινα ειδώλια της μετανακτορικής και χάλκινο ειδώλιο λέοντος που χρονολογείται πιθανώς στα τέλη του 9ου αιώνα π.Χ. Στους πρωτογεωμετρικούς χρόνους έως τον 9ο αιώνα π.Χ. πρέπει να χρονολογηθεί και το μαχαίρι, λόγω του υλικού κατασκευής του. Στην ίδια επίχωση βρέθηκε και σιδερένιο αντικείμενο που αναφέρεται ως κοπίδι, μ.σ.μ. 13,7 εκ., και τμήμα χάλκινου λέβητα, που χρονολογούνται επίσης στους ιστορικούς χρόνους. Στην περιοχή αυτή υπάρχει ημικυκλική κατασκευή, ίσως εξέδρα.[853]

Το σιδερένιο μαχαίρι από τη Σύμη είναι πιθανό να χρησιμοποιήθηκε σε θυσίες ή και τελετουργικά γεύματα και στη συνέχεια ίσως να απορρίφθηκε τελετουργικά, όπως δείχνει η εύρεσή του σε στρώμα τέφρας. Ενδιαφέρον έχει η εύρεση χάλκινων μαχαιριών των πρωιμότερων περιόδων λειτουργίας του ιερού. Χάλκινο καμπύλο μαχαίρι, που χρονολογείται στην υπομινωική-πρωτογεωμετρική περίοδο, βρέθηκε εντός του «κτηρίου S»,[854] ενώ αναφέρεται ότι στο ιερό έχουν βρεθεί και δεκάδες χάλκινες λεπίδες του τύπου της σπάτουλας.[855] Τέλος, έχουν βρεθεί και αρκετά εγχειρίδια που χρονολογούνται στους μινωικούς χρόνους.[856] Η θυσιαστήρια και η αναθηματική λειτουργία είναι πιθανές τόσο για τα μαχαίρια των μινωικών, όσο και αυτά των ιστορικών χρόνων, ωστόσο περισσότερα στοιχεία θα προκύψουν μόνο μετά την τελική δημοσίευση των αντικειμένων.

3.3.2.2. Κομμός

Λατρευόμενη θεότητα:	Ζευς, Αθηνά, Ποσειδών, Παν(;), Απόλλων(;), Γαία(;)
Μαχαίρια:	28 σιδερένια μαχαίρια, ένα χάλκινο μαχαίρι, 2 εγχειρίδια(;)
Ανασκαφικό πλαίσιο:	εσωτερικό ναού, βωμός, εστία, αποθέσεις απόρριψης, συγκέντρωση σιδήρου, κ.ά.
Χρονολόγηση:	8ος αιώνας π.Χ. 7ος-6ος αιώνας π.Χ. 4ος αιώνας π.Χ.-2ος αιώνας μ.Χ.

(πίνακες σχεδίων μαχαιριών 37-40, κάτοψη 33)

[853] Λεμπέση 1991, 318-320.
[854] Λεμπέση 1985, 269.
[855] Λεμπέση 2002, 119.
[856] Λεμπέση 1985, 272.

Στον Κομμό, παράκτια θέση της νοτιοκεντρικής Κρήτης, αποκαλύφθηκε ιερό των ιστορικών χρόνων, που είχε εγκαθιδρυθεί πάνω σε μινωικά κατάλοιπα. Το ιερό ανασκάφηκε το διάστημα 1976-1996 από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, υπό τη διεύθυνση των J. Shaw και M. Shaw, ενώ το 2000 ακολούθησε η υποδειγματική δημοσίευσή του. Η λατρεία διήρκεσε από τα τέλη του 11ου αιώνα π.Χ. μέχρι και το γ΄ τέταρτο του 2ου αιώνα μ.Χ., οπότε και εγκαταλείφθηκε. Δεν είναι σαφές ποια ήταν η κύρια θεότητα, αλλά από επιγραφικές μαρτυρίες του 2ου αιώνα π.Χ. φαίνεται ότι τουλάχιστον τότε λατρεύονταν ο Ζευς, η Αθηνά και ο Ποσειδών,[857] ενώ ανάγλυφο του 1ου αιώνα μ.Χ. δείχνει ότι ίσως να λατρευόταν και ο Παν με τις Νύμφες. Άλλα ευρήματα δείχνουν την πιθανή ύπαρξη φοινικικής λατρείας (στις πρώτες φάσεις του ιερού),[858] καθώς και πιθανή λατρεία του Απόλλωνος και της Γαίας.[859] Χάριν της υποδειγματικής δημοσίευσης των αντικειμένων αλλά και στην καθαρή στρωματογραφία του χώρου είναι γνωστή η θέση εντοπισμού αλλά και η χρονολόγηση των περισσότερων ευρημάτων, συνεπώς η εισαγωγή για τον χώρο θα είναι εκτενέστερη, ώστε να γίνει αντιληπτό το ανασκαφικό πλαίσιο των αντικειμένων, απαραίτητο για την κατανόηση της λειτουργίας τους. Επίσης παρατίθενται και σχολιάζονται συχνά οι ερμηνείες των ανασκαφέων, αφού έχουν αναλυτικά συζητήσει τα περισσότερα ζητήματα που αφορούν στα μαχαίρια.

Πάνω στα κατάλοιπα μινωικών μνημειακών κτηρίων, που είχαν εγκαταλειφθεί από τα μέσα του 13ου αιώνα π.Χ., κατασκευάστηκε στα τέλη του 11ου αιώνα π.Χ., υπαίθρια λατρευτική κατασκευή, γνωστή ως «ναός Α», ο οποίος είχε έδρανο εσωτερικά, αλλά κατά τα άλλα λίγα στοιχεία είναι γνωστά. Λειτούργησε μέχρι και τα τέλη του 9ου αιώνα π.Χ., οπότε ανοικοδομήθηκε στην ίδια θέση, στεγασμένο[860] κτήριο μεγαλύτερου μεγέθους (περίπου 6,40 × 8 μ.), γνωστό ως «ναός Β».

Ο «ναός Β» φαίνεται να λειτούργησε τόσο ως ναός, όσο και ως τελετουργικό εστιατόριο. Στο εσωτερικό του είχε και αυτός έδρανο καθώς και διαδοχικές (χρονολογικά, η μία πάνω στην άλλη) εστίες, ενώ δυτικά τους βρέθηκαν τρεις πεσσίσκοι, το γνωστό φοινικικό τριμερές ιερό. Σε μικρότερη των 5 μ. απόσταση στα βορειοανατολικά του, κατασκευάστηκε μία ασυνήθιστη διπλή εστία, διαστάσεων 2 × 8,5 μ. Κατά τη δεύτερη φάση λειτουργίας του «ναού Β» (κατά το 760 π.Χ.,

[857] Csapo κ.ά. 2000, 125-126.
[858] Η φοινικική λατρεία έχει αμφισβητηθεί (βλ. Γούλα 2001) και έχει αντιπροταθεί η λατρεία της Απολλώνιας Τριάδας, όχι όμως πειστικά.
[859] Shaw 2000α, 715-717.
[860] Η E. Pappalardo (2002, 264-265) αμφισβητεί ότι το κτήριο ήταν στεγασμένο.

οπότε το δάπεδο ανυψώθηκε και κατασκευάστηκε δεύτερη εσωτερική εστία στο ίδιο σημείο) διαμορφώθηκε αυλή στον εξωτερικό χώρο και για πρώτη φορά εξωτερικός βωμός («βωμός U»), ανατολικά[861] του ναού, περί τα 2,7 μ. νότια της διπλής εστίας. Τότε οικοδομήθηκε και το «κτήριο Z», 30 περίπου μ. νοτιοανατολικά του ναού, πάνω σε κατάλοιπα μινωικού κτηρίου. Αυτό χρησίμευε για την προετοιμασία γευμάτων. Κατά τον 7ο αιώνα π.Χ. οικοδομήθηκε, περί τα 25 μ. βορειοανατολικά του ναού, το «κτήριο V», το οποίο ήταν ένα μεταλλουργικό εργαστήριο που λειτουργούσε περιστασιακά. Τέλος, στους υστεροαρχαϊκούς χρόνους κτίσθηκε και το «κτήριο Q», μήκους 38 μ. και πλάτους 5,5-6 μ., το οποίο παρά τις αναλογίες του δεν είναι στοά, και είχε αποθηκευτική/εμπορική χρήση.[862] Η τρίτη και τελευταία διακριτή φάση του «ναού Β» χρονολογείται στο β΄μισό του 7ου αιώνα π.Χ.[863]

Περί το 600 π.Χ. παρατηρείται η αρχή μίας περιόδου παρακμής του ιερού και εγκατάλειψης του ναού. Στο διάστημα αυτό, που διήρκεσε μέχρι και τις αρχές του 4ου αιώνα π.Χ., το ιερό δεν ήταν τόσο δημοφιλές και η λατρεία, υπαίθρια πλέον, τελείτο στον «βωμό Η», ο οποίος κατασκευάστηκε στο μέσον περίπου της αυλής ανατολικά του «ναού Β». Κατά την περίοδο της μερικής εγκατάλειψης οικοδομήθηκε το «κτήριο F», το οποίο είναι πολύ καλής τοιχοποιίας, δεν είναι όμως σαφές εάν ήταν λατρευτικού χαρακτήρα ή όχι.[864]

Από τις αρχές του 4ου αιώνα π.Χ., το ιερό ήκμασε εκ νέου, με την τρίτη αυτή φάση της λατρείας να διαρκεί μέχρι και τον 2ο αιώνα μ.Χ. Κατά το α΄ τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ. οικοδομήθηκε στην ίδια θέση με τα προηγούμενα κτήρια ο «ναός C», ακόμα μεγαλύτερος του «Β». Μετά την κατασκευή του «ναού C» κατασκευάστηκε και ο «βωμός C», ανάμεσα στους βωμούς «Η» και «U». Ο βωμός αυτός ήταν πιο επιμελημένος από τους προηγούμενους, κτιστός, αποτελούμενος από τρεις τουλάχιστον αναβαθμούς, διαστάσεων 2,50 × 1,60 μ. και μ.σ. ύψους 0,83 μ. Στον 3ο αιώνα π.Χ. ο «βωμός C» επεκτάθηκε. Στην ελληνιστική και ρωμαϊκή φάση του ιερού προστέθηκαν αρκετά κτήρια, όπως το «D» που ήταν ένας κυκλικός περίβολος, οι βωμοί «L και M», τα κτήρια «Β και Ε», ενώ έγιναν και προσθήκες δωματίων σε ήδη υπάρχοντα κτήρια.[865]

[861] Εκ παραδρομής ο J. Shaw (2000β, 22) γράφει ότι είναι στα δυτικά, αλλά είναι σαφές από τα σχέδια και της εικόνες ότι ο βωμός ήταν στα ανατολικά.
[862] Shaw 2000β, 11-35.
[863] Αναλυτικά για τις χρονολογικές φάσεις του ιερού και των επιμέρους κτηρίων του βλ. Shaw 2000β, 2, πίν. 1.1.
[864] Shaw 2000β, 36-37.
[865] Shaw 2000β, 58-73.

Στο ιερό του Κομμού βρέθηκαν τουλάχιστον 29 μαχαίρια,[866] από τα οποία δημοσιεύονται τα 19, αποτελώντας έτσι τη μεγαλύτερη κατηγορία μεταλλικών εργαλείων/όπλων από το ιερό. Τα 28 είναι σιδερένια και μόλις ένα χάλκινο (**M319**), ενώ βρέθηκε και ένα τμήμα που πιθανώς να προέρχεται από χάλκινο εγχειρίδιο (**M308**) καθώς και ένα από σιδερένιο (**M318**).

Το πρωιμότερο (**M300**), ένα ακέραιο μαχαίρι μήκους 10,4 εκ., με κοίλη ράχη και κυρτή κόψη, βρέθηκε νότια του ναού, σε απόθεση απόρριψης που χρονολογείται στην πρώτη φάση του «ναού Α», δηλαδή στο διάστημα 1200-875 π.Χ. Αυτό βρέθηκε μαζί με αρκετά ειδώλια (κυρίως πήλινα αλλά και δύο χάλκινα ταύρων), μεταλλικά αντικείμενα και λίγα όστρακα, κάποια εκ των οποίων φοινικικά.[867] Το μαχαίρι αυτό αποτελεί ένα από τα πρωιμότερα στρωματογραφημένα παραδείγματα από ιερό. Το σφηνοειδές έμβολο ακολουθεί την καμπύλη της ράχης, η οποία είναι κοίλη (17°) και όχι κυρτή όπως συνηθίζεται, και στερεωνόταν στη λαβή μέσω ενός σιδερένιου αμφικέφαλου ηλίσκου.[868]

Στα επιχώσεις που χρονολογούνται στα μέσα του 8^{ου} - μέσα 7^{ου} αιώνα π.Χ., περίοδο που αντιστοιχεί με τη δεύτερη φάση του «ναού Β», βρέθηκαν επτά μαχαίρια. Πάνω στο δάπεδο της δεύτερης φάσης του «ναού Β» εντοπίσθηκαν δύο σιδερένια μαχαίρια (**M301**, **M302**). Το **M301**, αποτελούμενο από έξι συναρμόζοντα τμήματα, θραυσμένο στα άκρα, σώζεται σε μ.σ.μ. 12,3 εκ., έχει κυρτή ράχη, κοιλόκυρτη κόψη και στερεωνόταν στη λαβή μέσω τριών[869] αμφικέφαλων ηλίσκων, διατεταγμένων στον μακρό άξονα της λεπίδας. Αυτοί βρίσκονται πάνω στο έμβολο, το σωζόμενο τουλάχιστον μέρος του οποίου είναι ορθογώνιο παραλληλόγραμμο. Το **M302**, από το οποίο σώζεται μόνο τμήμα της λεπίδας, σε μ.σ.μ. 7,8 εκ., αναφέρεται στη δημοσίευση ως πιθανό δρεπάνι, λόγω της καμπυλότητάς του. Πρόκειται όμως για μαχαίρι, αφού η καμπύλη της ράχης του είναι μόλις 32°, δηλαδή μόλις κατά 2° μεγαλύτερη από την καμπύλη της ράχης του **M301** (αν υπολογιστεί η καμπυλότητα της λεπίδας του **M301**, χωρίς το έμβολο, συγκρίνοντας δηλαδή τα ορατά μέρη των λεπίδων και όχι αυτά που καλύπτονταν από τις λαβές), η οποία είναι 30°, ενώ η

[866] Πρόκειται για τα 17 μαχαίρια του καταλόγου, τα δύο μαχαίρια που αναφέρονται στη δημοσίευση ως δρεπάνια (**M302** και **M317**), ένα έμβολο που πιθανώς προέρχεται από μαχαίρι, αλλά αναφέρεται στη δημοσίευση ως προερχόμενο από εγχειρίδιο (**M316**), και τα εννέα μαχαίρια που αναφέρεται ότι βρέθηκαν, αλλά δεν δημοσιεύονται. Για τα μαχαίρια από τον Κομμό βλ. Shaw και Harlan 2000, 363-373.
[867] Shaw 1986, 224.
[868] Ο ηλίσκος δεν φαίνεται στο σχέδιο ή τη φωτογραφία, αλλά η ύπαρξή του επισημαίνεται (Shaw και Harlan 2000, 364).
[869] Στη δημοσίευση αναφέρονται δύο αμφικέφαλοι ηλίσκοι (Shaw και Harlan 2000, 364), από τα σχέδια των όψεων γίνεται όμως σαφές ότι πρόκειται για τρεις.

καμπύλη του **M303**, το οποίο χαρακτηρίζεται ως μαχαίρι, (υπολογίζουμε αναγκαστικά και την καμπύλη του εμβόλου, αφού κυρίως αυτό σώζεται, βλ. αμέσως παρακάτω) είναι 36º, μεγαλύτερη δηλαδή του «δρεπανιού» κατά 4º. Επιπροσθέτως, το μέγεθός του (πλάτος 1,9 εκ.) είναι αρκετά μικρό, συγκριτικά με τα δρεπάνια που έχουν βρεθεί σε αρχαία ελληνικά ιερά. Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι το **M302** πρέπει να θεωρηθεί μαχαίρι (τύπου ΙΒ) και όχι δρεπάνι (το ίδιο ισχύει και για το **M317**, για το οποίο βλ. παρακάτω). Μαζί με αυτά, πάνω στο δάπεδο της δεύτερης φάσης του «ναού Β» βρέθηκε σιδερένια αιχμή βέλους, χάλκινο αγκίστρι, λίγα τμήματα πήλινων ειδωλίων ζώων και κεραμική (συγκεκριμένα μελαμβαφής κύλικα και δύο αρύβαλλοι).

Ακριβώς δίπλα (ανατολικά) από τη διπλή εστία βρέθηκαν τμήματα από τέσσερα σιδερένια μαχαίρια (**M303-M306**), τα οποία χρονολογούνται και αυτά στην ίδια περίοδο. Το **M303**, το οποίο σώζεται λίγο καλύτερα από τα υπόλοιπα, μοιάζει να έχει σφηνοειδές έμβολο και οπή ήλωσης, ίσως όμως η εικόνα είναι παραπλανητική λόγω της κατάστασης διατήρησης του αντικειμένου (για αυτό και δεν αναφέρεται τίποτα για το σχήμα του στη δημοσίευση). Κατά τα άλλα, η αποσπασματική διατήρηση των μαχαιριών δεν επιτρέπει κάποια μορφολογική παρατήρηση, εκτός του ότι υπάρχει μία ιδιαίτερη διαμόρφωση της ράχης στα **M303** και **M306**, εάν εμπιστευθούμε τα σχέδια και δεν οφείλεται και αυτή στην κατάσταση διατήρησής τους. Τα τέσσερα αυτά μαχαίρια βρέθηκαν εντός επίχωσης τέφρας, η οποία εμπεριείχε περί τα 400 μικρά τμήματα οστών ζώων, καμένα κατά το 80%, ενώ δεν αναφέρεται κάποιο άλλο εύρημα από τη συγκεκριμένη επίχωση. Παρόμοια επίχωση τέφρας με οστά ζώων αλλά και ψαριών, ανασκάφηκε στο δυτικό μέρος της εστίας, ενώ τίποτα δεν βρέθηκε στο ανατολικό.

Το **M307**, βρέθηκε σε απόθεση ακριβώς νότια του «βωμού U», μαζί με κεραμική του 7ου αιώνα π.Χ., από την οποία αναφέρονται δύο τμήματα αμφορέων μαζί με μεγάλο αριθμό οστρέων. Βρέθηκαν τρία τμήματα του μαχαιριού (εικονίζονται τα δύο), η αιχμή καθώς και μέρος του ορθογωνίου παραλληλόγραμμου εμβόλου, πάνω στο οποίο σώζονται δύο αμφικέφαλοι ηλίσκοι.[870] Πρόκειται για σχετικά μεγάλου μεγέθους μαχαίρι, όπως φαίνεται από το πλάτος του, που έφτανε τα 3 εκ.

Νότια του ναού βρέθηκαν δύο τμήματα ενός ακόμα σιδερένιου μαχαιριού (**M309**) αλλά και μικρό χάλκινο τμήμα (**M308**), το οποίο πιθανώς να προέρχεται από εγχειρίδιο ή αιχμή δόρατος.

[870] Στη δημοσίευση (Shaw και Harlan 2000, 365) αναφέρεται ένας ηλίσκος, ενώ το μ.σ.μ. του μεγαλύτερου τμήματος αναγράφεται ως 7 εκ., αλλά βάσει του σχεδίου και της εικόνας αυτό είναι περί τα 9,3-9,6 εκ.

Το τελευταίο βρέθηκε μαζί με κορινθιακή κοτύλη και χάλκινη περόνη του ύστερου 8ου αιώνα π.Χ., χρονολογείται λοιπόν και αυτό κατά την δεύτερη φάση του «ναού Β».

Το μαχαίρι **Μ309** είναι λίγο υστερότερο, αφού βρέθηκε σε ανασκαφικό περιβάλλον που χρονολογείται στο β΄ μισό του 7ου αιώνα π.Χ. Διατηρεί κυρίως μέρος του ισχυρού εμβόλου του και πολύ μικρό μέρος της λεπίδας. Πρόκειται για άλλο ένα μεσαίου-μεγάλου μεγέθους μαχαίρι, μ.σ.μ. 13,7 εκ. και πλάτους 2,9 εκ. Το έμβολο είναι ορθογώνιο παραλληλόγραμμο και επίμηκες, δεν σώζεται κάποιος αμφικέφαλος ηλίσκος, αλλά είναι βέβαιο ότι πρόκειται για έμβολο και όχι για λαβή, καθώς σώθηκαν πάνω του ίχνη της ξύλινης λαβής, η οποία ήταν κατασκευασμένη από ξύλο κωνοφόρου. Μία κοιλότητα στο έμβολο πιθανώς να βοηθούσε στη στήριξη, πιθανότερα όμως να σχηματίσθηκε λόγω διάβρωσης, ενώ είναι εμφανής η διάκριση λαβής-λεπίδας.

Στην ίδια περίοδο, που αντιστοιχεί στην τρίτη κατασκευαστική φάση του «ναού Β», χρονολογούνται ακόμα 13 μαχαίρια. Το **Μ310,** το οποίο σώζει σε μ.σ.μ. 5,1 εκ., το μέρος του εμβόλου, όπου διατηρούνται δύο αμφικέφαλοι ηλίσκοι επί του μακρού άξονα λεπίδας, βρέθηκε και αυτό ακριβώς νότια του «βωμού U», όπως και το **Μ307**, αλλά σε ελαφρώς υψηλότερο στρώμα, μαζί με τρεις μελαμβαφείς κύλικες και μία κορινθιακή κοτύλη που χρονολογούνται στα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ.

Τρία μαχαίρια βρέθηκαν 8 περίπου μ. νοτιοδυτικά του ναού. Το **Μ311** και το **Μ312** βρέθηκαν ακριβώς στην ίδια επίχωση, μαζί με πρωτοκορινθιακό αλάβαστρο, ενώ ακόμα ένα[871] μαζί με αρύβαλλο και δύο σφονδύλια του 7ου αιώνα π.Χ. Στην ίδια περιοχή βρέθηκαν δύο αιχμές, βέλους και δόρατος αντίστοιχα, σμίλη, οστά ζώων και όστρεα. Το **Μ311** διατηρείται σύμφωνα με τους ανασκαφείς σε δύο τμήματα, στο ένα σώζεται μέρος της λεπίδας, σε μ.σ.μ 8, 4 εκ. (από το τμήμα αυτό προκύπτει ότι το αντικείμενο είναι μαχαίρι), ενώ το άλλο διατηρεί μέρος αυλού, σε μ.σ.μ. 3,9 εκ. Αν τα δύο τμήματα πράγματι συνανήκουν και ο αυλός δεν βρέθηκε τυχαία εκεί, προερχόμενος από άλλο αντικείμενο, τότε πρόκειται για έναν ιδιαίτερα σπάνιο τύπο μαχαιριού, μοναδικό κατά την περίοδο αυτή, όπου η λαβή στερεωνόταν στη λεπίδα, όπως συνέβαινε π.χ. στα δόρατα. Εσωτερικά του αυλού βρέθηκαν ίχνη ξύλου από τη λαβή. Μέχρι να εντοπιστεί αντίστοιχο ακέραιο παράδειγμα από αρχαϊκό ανασκαφικό πλαίσιο, δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι τα

[871] Shaw και Harlan 2000, αρ. Mi197.

τμήματα συνανήκουν και ότι τύπος αυτός υπάρχει. Από το **M312** σώζεται το άκρο με την αιχμή, σε μ.σ.μ. 5,9 εκ.

Το **M313,** από το οποίο σώζεται μικρό μέρος από το μέσον της λεπίδας βρέθηκε σε μία Π-σχημη κατασκευή μικρού μεγέθους (περ. 25 × 25 εκ.), αποτελούμενη από τρεις ορθογωνικούς λίθους, σε απόσταση 3,5 μ. από τη νοτιοδυτική γωνία του ναού. Περίπου οκτώ τέτοιες κατασκευές έχουν βρεθεί, τα ευρήματα όμως δεν επέτρεψαν την ερμηνεία τους. Η έντονη διάβρωση έχει παραμορφώσει την κόψη (βλ. το σχέδιο, λόγω διάβρωσης φαίνεται σαν να μην έχει κόψη). Μαζί με το μαχαίρι βρέθηκαν και λίγα μικρά οστά ζώων, κυρίως μη καμένα.

Τέσσερα μαχαίρια βρέθηκαν στο επίμηκες «κτήριο Q». Το **M314**, από το οποίο σώζεται μόνο μέρος του σφηνοειδούς εμβόλου, σε μ.σ.μ. 5,2 εκ., βρέθηκε στις ανώτερες επιχώσεις του «δωματίου 37» του κτηρίου, μαζί με πρωτοκορινθιακό αρύβαλλο και υφαντικό βάρος. Τα **M315** και ακόμα δύο[872] βρέθηκαν στην επίχωση πάνω στο δάπεδο του «δωματίου 31». Το **M315** αποτελεί οδοντωτό μαχαίρι.[873] Σώζονται δύο μη συναρμόζοντα τμήματα, μ.σ.μ. 4,4 και 3,8 εκ., από την οδοντωτή λεπίδα και η αρχή της οπής ήλωσης στο άκρο του μεγαλύτερου τμήματος. Οι οδοντωτές λεπίδες είναι σχετικά σπάνιες στα ελληνικά ιερά (αν και αυτό ενδεχομένως να οφείλεται ότι συνήθως οι οδοντώσεις δεν είναι ορατές πριν τον καθαρισμό των αντικειμένων). Όπως σημειώνουν και οι ανασκαφείς, το μαχαίρι αυτό θα μπορούσε να έχει διάφορες λειτουργίες, ανάμεσα στις οποίες και ο τεμαχισμός των οστών.

Το **M316** βρέθηκε σε μεγάλη απόσταση, περίπου 30 μ. ανατολικά του ναού, νότια του «κτηρίου V». Σώζεται μόνο το σφηνοειδές έμβολο, σε μ.σ.μ. 8,9 εκ. και αναφέρεται ως πιθανό τμήμα εγχειριδίου, αλλά μάλλον προέρχεται από μεγάλου μεγέθους μαχαίρι, όπως φαίνεται τόσο από τον τύπο του εμβόλου όσο και από την τομή. Κοντά στην είσοδο του «κτηρίου V» βρέθηκαν το **M317** και ακόμα ένα.[874] Το πρώτο αναφέρεται ως δρεπάνι, πρόκειται όμως για μαχαίρι, για τους ίδιους λόγους που αναφέρθηκαν παραπάνω σχετικά με το **M302**. Στην προκειμένη μάλιστα περίπτωση, η καμπύλη είναι ακόμα μικρότερη, της τάξης των 28°. Η σιδερένια λεπίδα, μ.σ.μ. 7,9

[872] Shaw και Harlan 2000, αρ. Mi 164a και Mi 164b, η μορφή των οποίων δεν είναι γνωστή και πιθανώς να σώζονται πολύ αποσπασματικά, ώστε να αποτελούν απλώς αδιάγνωστα τμήματα μαχαιριών.
[873] Οι J. Shaw και D. Harlan (2000, 367) αναφέρουν ότι είναι οδοντωτό μαχαίρι ή πριόνι, οι διαστάσεις του όμως παραπέμπουν σε μαχαίρι, ενώ φαίνεται ότι και οι ίδιοι εκεί καταλήγουν -αν και χωρίς να το δηλώνουν ρητά- καθώς αναφέρουν ότι θα είχε χρήση στη διαδικασία της κρεουργίας, ενώ παραπέμπουν σε πριόνι από τη Φορτέτσα, το οποίο σχολιάζουν ότι είναι αρκετά μεγαλύτερο.
[874] Shaw και Harlan 2000, αρ. Mi191.

εκ., στερεωνόταν στη λαβή μέσω δύο αμφικέφαλων ηλίσκων, διατεταγμένων στον μακρό άξονα της λεπίδας.

Το **Μ318,** από το οποίο σώζεται μέρος κοντά στην αιχμή, μ.σ.μ. 10 εκ., αποτελεί τμήμα δίκοπης λεπίδας, που μπορεί να προέρχεται από εγχειρίδιο ή αιχμή δόρατος. Βρέθηκε σε απόσταση 3,7 μ. δυτικά της βορειοδυτικής γωνίας του ναού.[875]

Στην περίοδο λειτουργίας του «ναού C», αντιστοιχούν τέσσερα μαχαίρια. Το **Μ319** είναι ένα απότμημα χάλκινου μαχαιριού, μ.σ.μ. μόλις 2,4 εκ. και μ.σ.πλ. 1,2 εκ., που βρέθηκε εντός του «βωμού C», ο οποίος κατασκευάστηκε κατά το β΄ τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ. Είναι και το μόνο αντικείμενο που βρέθηκε εκεί, εκτός από οστά ζώων. Πάνω στον βωμό είχαν βρεθεί ειδώλια ταύρου, πόδια ειδωλίου ταύρου και τρία αγγεία, εκ των οποίων το ένα μαγειρικό καθώς και τρία κιλά οστά, τα περισσότερα εκ των οποίων καμένα. Οι ανασκαφείς σημειώνουν ότι η εύρεση του τμήματος αυτού εντός του βωμού, μπορεί να δείχνει την τέλεση θυσίας κατά την εγκαθίδρυση του βωμού, μεταφορά θυσιαστήριων καταλοίπων στον βωμό ή και την ύπαρξη ενός προγενέστερου βωμού στην ίδια θέση.[876] Το μικρό αρχικό μέγεθος του μαχαιριού (υποδηλώνεται από το πλάτος 1,2 εκ., σε σημείο που ήδη διαμορφώνεται λεπίδα) αλλά και η εξαιρετικά αποσπασματική του κατάσταση μάλλον προκρίνει τις δύο τελευταίες πιθανότητες, συνεπώς το μικρό αυτό τμήμα πρέπει να χρονολογηθεί πριν το 350 π.Χ.

Το **Μ320** βρέθηκε σε δύο μη συναρμόζοντα τμήματα, μ.σ.μ. 9,6 και 7,3 εκ., νοτιοανατολικά του «ναού C», μαζί με όστρεα, τμήμα πήλινου ειδωλίου και κεραμική που χρονολογείται στον 4ο-1ο αιώνα π.Χ. Πρόκειται για μαχαίρι μεγάλου μεγέθους, αφού το πλάτος του έφτανε τα 4,4 εκ.[877] Το **Μ321** βρέθηκε μαζί με πάνω από 100 άμορφες μάζες σιδήρου, σε απόθεση απόρριψης νοτιοανατολικά του ναού, που χρονολογείται στον 4ο αιώνα π.Χ. Η λεπίδα σώζεται σε μ.σ.μ. 10,5 εκ. και μ.σ.πλ. 3,7 εκ., διατηρώντας ολόκληρο το έμβολο και μικρό μόνο μέρος της λεπίδας, ενώ ο διαχωρισμός τους είναι εμφανής μέσω μίας γραμμής. Στερεωνόταν στη

[875] Οι J. Shaw και D. Harlan (2000, 368) αναφέρουν ότι το αντικείμενο μπορεί να προέρχεται από εγχειρίδιο, δόρυ ή μαχαίρι, όμως η τελευταία περίπτωση αποκλείεται, καθώς διακρίνονται καθαρά δύο κόψεις.
[876] Shaw 2000β, 99, σημείωση 127.
[877] Οι J. Shaw και D. Harlan (2000, 368) σημειώνουν ότι το μεγάλο τμήμα είναι πιθανώς δίκοπο, ενώ το μικρό μέρος του εμβόλου. Αυτό που όμως συμβαίνει είναι η σταδιακή μείωση του πάχους από το έμβολο προς την αιχμή, όπως σε όλα τα μαχαίρια. Λόγω του φαινομένου αυτού και της αποσπασματικότητας του αντικειμένου πιθανολόγησαν ότι το μέρος που βρίσκεται κοντά στο έμβολο είναι το έμβολο και ότι το σημείο μικρότερου πάχους που είναι κοντά στην αιχμή είναι δίκοπο.

λαβή μέσω δύο αμφικέφαλων ηλίσκων, διατεταγμένων στον βραχύ άξονα της λεπίδας. Οι ανασκαφείς αφήνουν ανοιχτό το ενδεχόμενο να πρόκειται για τμήμα από ξίφος και όχι μαχαίρι, λόγω του ισχυρού εμβόλου και της διάταξης των ηλίσκων, που θα καθιστούσε ανθεκτικότερο το αντικείμενο. Η (αν και διαβρωμένη) κόψη όμως δείχνει ότι πρόκειται για μαχαίρι. Η διάταξη αυτή των ηλίσκων απαντά και σε πολύ μικρότερα μαχαίρια,[878] ενώ ανάγκη για ισχυρή σύνδεση λαβής λεπίδας δεν θα είχε μόνο ένα ξίφος αλλά και ένα μαχαίρι που θα χρησιμοποιείτο για την σφαγή του θύματος ή τα πρώτα στάδια του τεμαχισμού του. Το μέγεθος του μαχαιριού αυτού θα ήταν ασφαλώς κατάλληλο για τις παραπάνω ενέργειες.

Το μαχαίρι **M322** βρέθηκε πάνω στο δάπεδο της πέμπτης φάσης του «ναού C», σε ανασκαφικό πλαίσιο που χρονολογείται στον ύστερο 1ο-πρώιμο 2ο αιώνα μ.Χ. Μαζί με αυτό βρέθηκαν λίθινος ελληνιστικός τρίποδας, που πιθανώς μετακινήθηκε κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους στο εσωτερικό του ναού, τμήματα από βελόνες, λίγα οστά πτηνών και κεραμική που περιελάμβανε λεπτά και μαγειρικά αγγεία καθώς και λύχνους. Το μαχαίρι σώζεται σε μ.σ.μ. 6 εκ. Διατηρείται προσηλωμένο το τμήμα της χάλκινης επένδυσης ανάμεσα στη λεπίδα και τη λαβή, ενώ σώζονται και ίχνη της λαβής από ελεφαντοστό.

Τέλος, αβέβαιης χρονολόγησης είναι το **M323**[879] (σώζεται σφηνοειδές έμβολο, το οποίο ίσως να νεύει προς την πλευρά της κόψης), που βρέθηκε στην περιοχή του μινωικού «κτηρίου T» το **M324** (σώζεται μέρος της λεπίδας), που βρέθηκε ανάμεσα στον «ναό B» και το «κτήριο V» και ακόμα ένα,[880] που βρέθηκε βορειοανατολικά του «κτηρίου P».

Οι ανασκαφείς παρατηρούν πολύ εύστοχα ότι υπάρχουν πολλά μαχαίρια κατά την περίοδο χρήσης του «ναού B» (τουλάχιστον 20), η οποία διήρκεσε για δύο αιώνες, συγκριτικά με τα μόλις τέσσερα μαχαίρια που χρονολογούνται στους έξι αιώνες χρήσεις του «ναού C». Για να ερμηνεύσουν τη σημαντική αυτή διαφορά προτείνουν ως λόγο το ότι το ιερό δεν ήταν τόσο δημοφιλές κατά την περίοδο αυτή ή ότι δεν συνηθιζόταν σε τέτοιο βαθμό η κατανάλωση οστρέων.[881] Αν και η παρατήρηση του φαινομένου είναι εύστοχη, δεν ισχύει το ίδιο για την προτεινόμενη ερμηνεία του, όπως θα φανεί αμέσως παρακάτω.

[878] Βλ. π.χ. το **M104** από την Πάρνηθα.
[879] Και το Shaw και Harlan 2000, αρ. Mi157.
[880] Shaw και Harlan 2000, αρ. Mi187.
[881] Shaw και Harlan 2000, 371-372.

Η περίοδος χρήσης του «ναού Β» αντιστοιχεί στον 7ο και τον 6ο αιώνα π.Χ., ενώ αυτή του «ναού C», στους ύστερους κλασικούς, στους ελληνιστικούς και στους ρωμαϊκούς χρόνους. Ο σημαντικός περιορισμός των μαχαιριών, των όπλων, εργαλείων και άλλων αντικειμένων, τα οποία δεν είχαν εξαρχής κατασκευαστεί ως αναθήματα (όπως π.χ. τα ειδώλια, αγαλμάτια κ.ά.) παρατηρείται στα ιερά σε όλο τον ελλαδικό χώρο με το τέλος των αρχαϊκών χρόνων. Ο Κομμός δεν αποτελεί εξαίρεση, αλλά συμβαδίζει με τις εξελίξεις της κάθε εποχής.

Οι ανασκαφείς ερμηνεύουν πειστικά ορισμένα από τα μαχαίρια ως εργαλεία για τη θυσία και την προετοιμασία των γευμάτων και ορισμένα ως αναθήματα. Πράγματι, το **M300**, το μοναδικό που χρονολογείται στους γεωμετρικούς χρόνους, βρέθηκε μαζί με ειδώλια και μεταλλικά αντικείμενα, βάσει των οποίων η αναθηματική είναι η πειστικότερη ερμηνεία. Τα **M301** και **M302** βρέθηκαν εντός του «ναού Β», μαζί με ειδώλια, αιχμή βέλους και αγκίστρι. Τα δύο τελευταία επίσης μπορούν να κατανοηθούν μόνο ως αναθήματα, το πρώτο πολεμιστή ή κυνηγού και το δεύτερο ψαρά. Συνεπώς, και τα δύο μαχαίρια από το εσωτερικό του ναού, από τη στιγμή που παρέμειναν στο παλιό δάπεδο, μετά την ανύψωσή του, μαζί με τα υπόλοιπα αναθήματα, πρέπει να ιδωθούν ως αφιερώματα, είτε σχετικά με τη θυσία είτε με το κυνήγι. Τα **M303-M306** βρέθηκαν με οστά ζώων ακριβώς δίπλα σε εστία, οπότε είναι προφανές ότι χρησιμοποιήθηκαν σε μαγειρικές ή και θυσιαστήριες τελετουργίες, ενώ μετά δεν αποκλείεται να απορρίφθηκαν τελετουργικά εντός της τέφρας. Παρόμοια χρήση θα είχαν και τα **M307** και **M310**, που βρέθηκαν δίπλα στον «βωμό U». Το ότι ορισμένα από τα μαχαίρια είχαν ασφαλώς χρησιμοποιηθεί στον τεμαχισμό των κρεάτων είναι αδιαμφισβήτητο λόγω των ιχνών στα οστά. Ως χρηστικά πρέπει να αντιμετωπιστούν τα **M314**, **M315** και δύο ακόμα θραύσματα μαχαιριών[882] που βρέθηκαν εντός του «κτηρίου Q». Συνεπώς, κατά τους αρχαϊκούς χρόνους, φαίνεται ότι τα μαχαίρια στον Κομμό τόσο χρησιμοποιούνταν όσο και αφιερώνονταν. Εάν η αφιέρωση γινόταν πριν, μετά ή ανεξάρτητα από τη χρήση τους δεν είναι εντελώς σαφές, αν και στην περίπτωση των μαχαιριών από την εστία και τον βωμό, η πιθανότητα τελετουργικής απόρριψης μετά τη χρήση μοιάζει να είναι ισχυρότερη.

Στο διάστημα από τον 4ο μέχρι και τον 2ο αιώνα μ.Χ., θεωρητικά αντιστοιχούν τέσσερα μαχαίρια, όπως όμως είδαμε το **M319** πρέπει να είναι πρωιμότερο, άγνωστο κατά πόσο. Το **M321** βρέθηκε μαζί με μάζες σιδήρου, συνεπώς δεν είναι απίθανο να είναι και αυτό παλαιότερο και να κατέληξε εκεί ως άχρηστο τμήμα για ανακύκλωση (scrap). Από τα δύο μαχαίρια που απομένουν,

[882] Shaw και Harlan 2000, αρ. Mi164a, Mi164b.

το **M320** βρέθηκε μαζί με ειδώλια και ποσότητα οστρέων και οστών και το **M322** εντός του ναού, μαζί με αντικείμενα τόσο χρηστικά όσο και αναθηματικά. Η αναθηματική λειτουργία δεν είναι απίθανη για τα τελευταία δύο παραδείγματα, ωστόσο δεν μπορεί να στοιχειοθετηθεί με ένα τόσο μικρό δείγμα.

Όσον αφορά στα όπλα από το ιερό, δεν είναι σαφής η διάκρισή τους σε πολεμικά η κυνηγετικά. Οι αιχμές δοράτων είναι ιδιαίτερα μικρού μεγέθους (και ας χαρακτηρίζονται ως μεσαίου) και αποτελούν μάλλον αιχμές ακοντίων, κατάλληλες προς ρίψη και για κυνήγι, ενώ τα τμήματα ξιφών είναι αβέβαια. Η μη ασφαλής ταύτιση πολεμικών όπλων δεν επιτρέπει να ερμηνευθούν και τα μαχαίρια ως τέτοια. Ορθώς λοιπόν οι ανασκαφείς δεν εξετάζουν τα μαχαίρια ως όπλα. Τα δύο θραύσματα (**M307** και **M318**) που πιθανώς ανήκουν σε εγχειρίδια αποτελούν μία ένδειξη για την ύπαρξη εγχειριδίων στα ιερά κατά τους αρχαϊκούς χρόνους. Ωστόσο, καθώς η ταύτιση δεν είναι ασφαλής, δεν μπορεί να οδηγήσει σε κάποιο συμπέρασμα για τη χρήση ή μη των εγχειριδίων στον Κομμό.

Όπως σωστά παραδέχονται οι ανασκαφείς, η κακή κατάσταση διατήρησης των μαχαιριών από τον Κομμό οδηγεί αναγκαστικά σε μία απλοποίηση της τυπολογίας. Η πρώτη τυπολογική κατάταξη της D. Harlan είναι υπεραπλουστευμένη, καθώς χωρίζει ουσιαστικά τα μαχαίρια σε δύο κατηγορίες (τρεις αν συμπεριλάβουμε και τα δρεπάνια). Στην πρώτη τα χαρακτηριστικά είναι η ύπαρξη αμφικέφαλων ηλίσκων, η ευθύγραμμη ράχη και το σχετικά μεγάλο μέγεθος (κατατάσσει τα **M303**-**M307**, **M313** και τα μη καταλογογραφημένα, ανάμεσα στα οποία τα **M312**, **M323** και **M324**) ενώ στη δεύτερη κατατάσσει μικρότερα μαχαίρια, με ιδιαίτερες διαμορφώσεις προσάρτησης της λαβής (αναφέροντας τα **M311** και **M314**).

Στην παραπάνω τυπολογική κατάταξη υπάρχουν αρκετές ασυμφωνίες. Το **M303** δεν έχει ευθύγραμμη ράχη, αλλά καμπύλη, ενώ τα **M304**-**M306**, **M310**, **M313** και **M323** δεν σώζονται σε τέτοιο βαθμό ώστε να αποκατασταθεί η ράχη τους ως ευθύγραμμη ή καμπύλη. Επίσης, με εξαίρεση τα **M307** και **M309**, τα υπόλοιπα μαχαίρια της πρώτης κατηγορίας δεν μπορούν να χαρακτηρισθούν μεγάλα, ειδικά συγκρινόμενα με τα **M316**, **M320**, **M321** που είναι εκτός κατηγορίας. Τέλος, η παρουσία ή όχι αμφικέφαλων ηλίσκων οφείλεται εν πολλοίς στην κατάσταση διατήρησης και δεν μπορεί να αποτελεί κύρια ειδοποιό διαφορά, παρά μόνο δευτερεύουσα.

Ουσιαστικά, η κατάσταση διατήρησης των περισσότερων μαχαιριών δεν επιτρέπει την ασφαλή τους τυπολογική κατάταξη. Σίγουρα ξεχωρίζουν το πρώιμο **M300** με την κοίλη ράχη και κυρτή κόψη, αυτό με τον αυλό (**M311**), εάν είναι πράγματι μαχαίρι, και το οδοντωτό (**M315**). Κατά τα άλλα, τα μαχαίρια από τον Κομμό μπορούν να ενταχθούν στις δύο γενικές κατηγορίες με σφηνοειδές (I) και με ορθογώνιο παραλληλόγραμμο έμβολο/λαβή (II).

3.3.2.3. Γόρτυνα

Λατρευόμενη θεότητα:	Αθηνά.
Μαχαίρια:	σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	επίχωση με αναθήματα(;)
Χρονολόγηση:	7ος αιώνας π.Χ.

Στην Ακρόπολη της Γόρτυνας ανασκάφηκε το διάστημα 1954-1957 από την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή, υπό τη διεύθυνση του D. Levi, ιερό, το οποίο λειτούργησε τουλάχιστον από τον 7ο αιώνα π.Χ. μέχρι και τους ρωμαϊκούς χρόνους, με μία φάση διακοπής ή παρακμής στον 6ο-4ο αιώνα π.Χ., που παρατηρείται σχεδόν σε όλη την Κρήτη.[883] Στο ιερό, τουλάχιστον από τους κλασικούς χρόνους, λατρευόταν η Αθηνά, όπως φαίνεται από τα ειδώλια της θεάς που χρονολογούνται στους χρόνους αυτούς, ενώ αρχικά ίσως να λατρευόταν κάποια θεότητα της φύσης.[884] Ωστόσο, ο πολεμικός χαρακτήρας των αναθημάτων από τις αρχές ήδη του ιερού, που έχει αποδοθεί από τον ανασκαφέα στην ύπαρξη παρέδρου της θεάς, αποτελεί στοιχείο υπέρ του ότι η Αθηνά λατρευόταν εξαρχής στο ιερό.[885]

Στο ιερό, ο χώρος του οποίου διαμορφωνόταν από αναλήμματα, οικοδομήθηκε ναός κατά τη διάρκεια του 7ου αιώνα π.Χ., διαστάσεων 13,65 × 16 μ., με πλούσιο γλυπτό διάκοσμο.[886] Στις ανατολικές παρυφές της ακρόπολης βρέθηκε τεράστια συγκέντρωση ευρημάτων. Στην περιοχή αυτή, κατασκευή μ.σ.μ. 13 μ. και μ.σ.πλ. 2,2 μ. έχει αναγνωρισθεί ως βωμός, λόγω της συγκέντρωσης των ευρημάτων. Ο M. D' Acunto αμφισβητεί την ερμηνεία αυτή, με κύρια επιχειρήματα την πολύ μικρή έως καθόλου ύπαρξη οστών και τέφρας καθώς και τη μη οπτική επαφή ναού-βωμού, λόγω υψομετρικής διαφοράς, αντιπροτείνοντας η κατασκευή αυτή να

[883] Sporn 2002, 160.
[884] Levi 1955, 262.
[885] D' Acunto 2002α, 217.
[886] Rizza και Scrinari 1968, 49-51.

αποτελεί τοίχο θησαυροφυλακίου. Με τα υπάρχοντα ανασκαφικά δεδομένα και οι δύο ερμηνείες έχουν ερείσματα αλλά και μειονεκτήματα. Η αμφισβήτηση του βωμού από τον M. D' Acunto είναι πράγματι λογική, η αντιπρόταση όμως περί ύπαρξης θησαυροφυλακίου είναι υποθετική και στηρίζεται σε υποκειμενικά κριτήρια περί ύπαρξης πολύτιμων και μη αναθημάτων, συνεπώς δεν μπορεί να γίνει ούτε αυτή δεκτή. Εναλλακτικά, πιστεύουμε πιθανότερο η κατασκευή αυτή να αποτελούσε ακόμα έναν αναλημματικό τοίχο και η περιοχή να ήταν απλώς ένας «βολικός» χώρος απόρριψης παλαιών αναθημάτων και αντικειμένων. Άλλωστε, το παχύ στρώμα τέφρας που βρέθηκε νότια του ναού, ίσως είναι πιο πιθανό να αποτελούσε τα κατάλοιπα υπαίθριου βωμού.

Στο ιερό βρέθηκε μεγάλος αριθμός κεραμικής (πολλαπλών αγγείων, τελετουργικών σκευών, μικκύλων αγγείων, αρυβάλλων κ.ά.), οστών ζώων, λίθινων και χάλκινων αγαλμάτων και αγαλματίων, πήλινων ειδωλίων (κυρίως βοοειδών και αλόγων αλλά και πτηνών και ενός φιδιού), μικρογραφικών πήλινων και χάλκινων τριποδικών λεβήτων, μικρός αριθμός σφονδυλιών και κοσμημάτων καθώς και λίγα αντικείμενα από φαγεντιανή. Η πιο πολυάριθμη κατηγορία αντικειμένων -μετά την κεραμική- είναι τα όπλα, που συνίστανται τόσο από πραγματικά, όσο και από μικρογραφικά αντίγραφα, σε χαλκό αλλά και σε πηλό. Τα πραγματικά περιελάμβαναν σιδερένιες αιχμές δοράτων, βελών, λεπίδες ξιφών και εγχειριδίων, πελέκεις κ.ά, και χάλκινες ασπίδες και μίτρες. Στα μικρογραφικά, στα οποία ανήκει και ο κύριος όγκος του υλικού, ανήκουν ασπιδίσκες, περικεφαλαίες, μίτρες, θώρακες και περικνημίδες.[887]

Ανάμεσα στα ευρήματα βρέθηκαν και λεπίδες σιδερένιων μαχαιριών.[888] Παρόλο που τα μαχαίρια της Γόρτυνας δεν είναι αναλυτικά δημοσιευμένα και μόνο η ύπαρξή τους είναι γνωστή, υπάρχουν χρήσιμα στοιχεία που μπορούν να εξαχθούν από την εύρεσή τους στο ιερό αυτό. Ο D. Levi φαίνεται να τα χρονολογεί -όπως και τα όπλα αλλά και την πλειονότητα του υλικού- στον 7ο αιώνα π.Χ. Δεύτερο σημαντικό στοιχείο είναι η ύπαρξή τους σε ένα ιερό που υπάρχουν και άλλα σιδερένια αντικείμενα, και συγκεκριμένα όπλα αλλά και αντικείμενα τελετουργικά ή έστω αντίγραφά τους, όπως οι λέβητες. Οι ανασκαφείς και οι μελετητές του ιερού εντάσσουν τα

[887] Η W. Johannowsky (2002, 78-80) αναφέρει σιδερένια «πραγματικά» όπλα και χάλκινα αναθηματικά, χωρίς όμως να αναφέρει καθόλου τα μαχαίρια, σε κανένα μέρος της δημοσίευσης. Τα θεωρεί πολεμικά αναθήματα και επαναλαμβάνει την κακή κατάσταση διατήρησής τους.

[888] Ο M. D' Acunto (2002β, 209) τα κατατάσσει στα κυρίως αναθηματικά όπλα, παραπέμποντας στον D. Levi (1955, 262), ο οποίος όμως γράφει ότι σε αυτά συμπεριλαμβάνονται τόσο χρηστικά-πραγματικά όσο και αναθηματικά. Ουσιαστικά γίνεται μόνο μία αναφορά στην εύρεση μαχαιριών στο ιερό της Γόρτυνας, στην προκαταρκτική δημοσίευση του Levi, την οποία στη συνέχεια αναπαράγει ο M. D'Acunto.

μαχαίρια στην κατηγορία των όπλων. Τα οστά και το στρώμα τέφρας που υπήρχε στον χώρο του ιερού δείχνει ότι τελούνταν θυσίες/γεύματα, συνεπώς πιθανώς τα μαχαίρια να χρησιμοποιούνταν σε αυτά.[889] Χωρίς όμως στοιχεία για την ακριβή θέση εύρεσής τους, τον αριθμό και τη μορφή τους, δεν μπορεί να υποστηριχθεί κάτι με ασφάλεια.

3.3.2.4. Κνωσός

Λατρευόμενη θεότητα:	Δήμητρα.
Μαχαίρια:	85 σιδερένια μαχαίρια, 2 χάλκινα μαχαίρια, 2 σιδερένια δρεπάνια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	λάκκοι (δευτερογενείς αποθέσεις).
Χρονολόγηση:	8ος αιώνας π.Χ.-2ος αιώνας μ.Χ.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 41, κάτοψη 34)

Αμέσως νότια του μινωικού ανακτόρου της Κνωσού, στο βόρειο μέρος του λόφου Κάτω Γυψάδες, ανασκάφηκε κατά το διάστημα 1957-1960 από τη Βρετανική Σχολή Αθηνών, υπό τη διεύθυνση του M. S. F. Hood, ιερό των ιστορικών χρόνων, το οποίο δημοσιεύθηκε στη συνέχεια υπό τη διεύθυνση του N. Coldstream. Το ιερό ήταν αφιερωμένο στη Δήμητρα, το όνομα της οποίας μαρτυρείται σε ενεπίγραφο αργυρό δακτυλίδι του 3ου αιώνα π.Χ.,[890] και λειτούργησε τουλάχιστον από τα μέσα του 8ου αιώνα π.Χ. μέχρι και τον 2ο αιώνα μ.Χ.[891]

Στο ιερό ανασκάφηκαν λάκκοι, γεμάτοι τέφρα και καμένη γη. Κατά τους γεωμετρικούς χρόνους, το ιερό φαίνεται να ήταν υπαίθριο, καθώς σώζονται μόνο τα κατάλοιπα ενός αναλημματικού τοίχου. Στον 5ο αιώνα π.Χ. οικοδομήθηκε περίβολος και στα τέλη του ίδιου αιώνα δωρικός ναός μικρού μεγέθους, από τους οποίους σώζονται πενιχρά μόνο κατάλοιπα. Στους ελληνιστικούς χρόνους υπήρξε κάποια αναδιαμόρφωση του χώρου, που μαρτυρείται μόνο από την κατασκευή ενός ακόμα αναλημματικού τοίχου, ο οποίος σύντομα καλύφθηκε από επιχώσεις με παλαιότερα αναθήματα.[892]

Συνολικά βρέθηκαν 87 τμήματα μαχαιριών και δύο δρεπανιών εκ των οποίων είναι γνωστή η μορφή από 21 (**M325-337**). Στη σχολαστική δημοσίευση του N. Coldstream αυτά χωρίζονται σε δύο κύριες κατηγορίες, τα μικρότερα μαχαίρια με σφηνοειδές ή έστω μικρό έμβολο και τα μεγαλύτερα μαχαίρια, τα οποία φαίνεται να είχαν μεγαλύτερο, ορθογώνιο παραλληλόγραμμο

[889] Την πιθανή χρήση τους στη λατρεία σημειώνει η K. Sporn (2002, 161, σημείωση 1118).
[890] Coldstream 1973α, 131-132.
[891] Coldstream 1973β, 4.
[892] Coldstream 1973β, 11-16.

έμβολο και περισσότερους του ενός αμφικέφαλους ηλίσκους.[893] Ωστόσο, η διάκριση δεν είναι πάντα σαφής, λόγω της αποσπασματικής συχνά κατάστασης διατήρησης των αντικειμένων αλλά και της διάβρωσης. Ούτε η διαφορά μεγέθους είναι τόσο μεγάλη (αν και είναι ασφαλώς υπαρκτή), ενώ κάποια μαχαίρια που χαρακτηρίζονται ως μικρά (**M336-M337**) έχουν παρόμοιο πλάτος με τα χαρακτηρισμένα ως μεγάλα. Εκτός του μεγέθους, δεν είναι βέβαιο ότι τα μαχαίρια της δεύτερης κατηγορίας θα διέθεταν επίμηκες έμβολο. Ουσιαστικά μόνο το **M327** και το **M328** θα ήταν ασφαλώς του τύπου με το επίμηκες έμβολο, καθώς τα υπόλοιπα είναι εξίσου πιθανό (και από στατιστική σκοπιά αρκετά πιθανότερο) να είχαν σφηνοειδές έμβολο. Η κατηγοριοποίηση φαίνεται να είναι σχετικά πρόχειρη και να έχει γίνει βάσει της ύπαρξης ή μη αμφικέφαλων ηλίσκων. Για τους παραπάνω λόγους δεν θα υιοθετηθεί εδώ.

Ξεχωρίζει το **M325**, καθώς είναι από τα λίγα που διατηρεί το έμβολό του, όπου η διάβρωση έχει επηρέασει το αρχικό του σφηνοειδές σχήμα. Σχετικά σπάνια είναι το **M326**, το **M327** και το **M328** που πράγματι έχει ορθογώνιο παραλληλόγραμμο επίμηκες έμβολο, με τρεις αμφικέφαλους ηλίσκους στον ίδιο οριζόντιο άξονα. Ενδιαφέρον έχει ότι ανάμεσα στα 86 μαχαίρια, τα δύο (**M329**, **M330**) είναι χάλκινα τμήματα από την ένωση λαβής-λεπίδας. Τα μαχαίρια που αναφέρονται ως ακέραια έχουν αποκρούσεις στα άκρα (**M325**, **M331**, **M332**), ενώ μεγάλο μέρος φαίνεται να λείπει από το **M333**. Τέλος βρέθηκαν και δύο τμήματα από σιδερένια δρεπανόσχημα (**M334**, **M335**), διαφορετικών σχημάτων.

Από τα 89 αντικείμενα, τα 70 βρέθηκαν σε δύο συγκεντρώσεις: 44 μαχαίρια στην «απόθεση Η» και 26 στην «Ε» (και ένα δρεπάνι σε κάθε μία από τις προαναφερθείσες). Εννέα βρέθηκαν στην «F» (ένα εκ των οποίων χάλκινο), έξι στην «J» και από ένα στις περιοχές «C, D και G», Η «απόθεση Η» αποτελεί ένα σύνολο λάκκων απόρριψης (ανοιγμένων πολλές φορές ο ένας μέσα στον άλλο). Η κεραμική που βρέθηκε εντός της χρονολογείται από τον 5ο αιώνα π.Χ. μέχρι τον 2ο αιώνα μ.Χ., με την πλειονότητά της να χρονολογείται στον 4ο και τους ελληνιστικούς χρόνους, ενώ τα πρωιμότερα ειδώλια χρονολογούνται ήδη στον 8ο αιώνα π.Χ. Στους γεωμετρικούς και τους αρχαϊκούς χρόνους δεν είναι απίθανο να χρονολογούνται και ορισμένα κοσμήματα και άλλα μεταλλικά αντικείμενα (π.χ. ένα δακτυλίδι). Η «απόθεση Ε» βρίσκεται στα δυτικά του ανεσκαμμένου χώρου και εμπεριείχε κεραμική του 3ου και του 2ου αιώνα π.Χ., ωστόσο ορισμένα ειδώλια και κοσμήματα χρονολογούνται πιθανώς στους αρχαϊκούς χρόνους. Το ίδιο ισχύει

[893] Coldstream 1973α, 155-161.

χρονολογικά για την «απόθεση F», ενώ η «C» χρονολογείται από την κεραμική στα τέλη του 5ου έως τα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. Στην «απόθεση D» βρέθηκε κεραμική του 4ου-μέσα 3ου αιώνα π.Χ. καθώς και τέφρα, ενώ τέλος στην «G», κυρίως του 3ου αιώνα π.Χ.[894]

Με την εξαίρεση του αναλυτικού καταλόγου των 21 μαχαιριών γίνεται σε αυτά μόνο μία μικρή αναφορά στα συμπεράσματα, από όπου φαίνεται ότι οι ανασκαφείς τα χρονολογούν στα τέλη του 5ου έως τον πρώιμο 2ο αιώνα π.Χ.[895] Όπως όμως φάνηκε από την προηγούμενη παράγραφο, οι αποθέσεις που αναφέρονται δεν αποτελούν κλειστές στρωματογραφικές ενότητες, αφού υπάρχουν σε αυτές ευρήματα, τόσο πρωιμότερα, όσο και υστερότερα του κυρίου όγκου της κεραμικής, που πράγματι χρονολογείται στους υστεροκλασικούς και τους ελληνιστικούς χρόνους. Συνεπώς, δεν μπορεί με κανέναν τρόπο να αποδειχθεί ότι τα μαχαίρια αυτά χρονολογούνται τότε και θα πρέπει να δεχτούμε ότι αυτά θα μπορούσαν να χρονολογούνται σε οποιαδήποτε περίοδο του ιερού, από τον 8ο αιώνα π.Χ., μέχρι και τον 2ο αιώνα μ.Χ.

Σχετικά με την ερμηνεία τους, τα ανασκαφικά πλαίσια δεν συμβάλλουν σε αυτήν, καθώς από ό,τι φαίνεται όλες οι αποθέσεις είναι δευτερογενείς. Σε σπάνιες περιπτώσεις ίσως να βρέθηκαν μαζί με τέφρα, αλλά πάλι αυτό δεν είναι σαφές, καθώς καμία απόθεση δεν αποτελείτο εξ ολοκλήρου από τέφρα.[896] Επίσης, ο μεγάλος αριθμός μαχαιριών σε ορισμένες αποθέσεις και ο μικρός σε άλλες φαίνεται να είναι πλασματικός ή και τυχαίος, καθώς οι αποθέσεις με μικρό αριθμό μαχαιριών είναι κατά πολύ μικρότερες σε όγκο και σε ευρήματα γενικότερα, από ό,τι οι αποθέσεις με μεγάλο αριθμό μαχαιριών.

Το μόνο ερμηνευτικό σχόλιο που υπάρχει για τα μαχαίρια και τα δρεπάνια στη δημοσίευση είναι ότι αυτά ήταν -ως όπλα ή εργαλεία- αναθήματα ανδρών και ότι τα δρεπάνια ήταν ταιριαστά αναθήματα από τους τοπικούς αγρότες. Μάλιστα το ότι αποτέλεσαν αναθήματα ανδρών χρησιμοποιείται ως επιχείρημα κατά της ταύτισης του ιερού με Θεσμοφόριο.[897] Σχετικά με τα μαχαίρια πράγματι είναι πιθανό να ήταν αναθήματα, αλλά ο συσχετισμός τους με θυσιαστήριες πρακτικές και γεύματα είναι πιθανότερος. Ειδικά από τη στιγμή που στο ιερό βρέθηκαν οστά ζώων

[894] Βλ. Coldstream κ.ά. 1973, 188.
[895] Coldstream και Higgins 1973, 185.
[896] Ουσιαστικά ο τρόπος ανασκαφής δεν επιτρέπει τον άμεσο συσχετισμό τους, καθώς οι ανασκαφικές μονάδες που ανασκάφηκαν ήταν τόσο ευρείες, ώστε δεν διαχωρίζονταν επιμέρους στρώματα τέφρας, από στρώματα χώματος, τουλάχιστον από ό,τι φαίνεται στη δημοσίευση. Συνεπώς ακόμα και να βρέθηκαν ορισμένα μαχαίρια εντός τέφρας, δεν είμαστε σε θέση να το γνωρίζουμε.
[897] Coldstream και Higgins 1973, 185.

και κατάλοιπα θυσιών, οι θυσίες αυτές θα έπρεπε να τελούνταν με κάποιου είδους εργαλεία: τα μαχαίρια που βρέθηκαν είναι και τα καταλληλότερα για τις παραπάνω ενέργειες. Το μέγεθος ορισμένων εξ αυτών δεν είναι απαγορευτικό άλλωστε για την τέλεση θυσιών. Ο συσχετισμός τους με άνδρες δεν μπορεί και αυτός σε καμία περίπτωση να αποδειχθεί, όπως ούτε να υποστηριχθεί λόγω των μαχαιριών ότι το ιερό δεν ήταν Θεσμοφόριο, καθώς μαχαίρια έχουν βρεθεί σε πολλά Θεσμοφόρια.[898] Σχετικά με τα δρεπάνια, η ερμηνεία τους ως αγροτικών αναθημάτων είναι και η πιθανότερη, τόσο λόγω των πιο περιορισμένων χρήσεων που μπορεί να έχει ένα δρεπάνι, όσο και λόγω της λατρευόμενης θεότητας.

3.3.2.5. Λύκαστος

Λατρευόμενη θεότητα:	;
Μαχαίρια:	1 σιδερένιο μαχαίρι.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	σπήλαιο.
Χρονολόγηση:	γεωμετρική-αρχαϊκή περίοδος.

Στους νοτιοδυτικούς πρόποδες του Γιούχτα, σε υψόμετρο 300-400 μ. πολύ κοντά στην κρήνη Καρνάρι, ανασκάφηκε στα μέσα του 20ου αιώνα το λατρευτικό σπήλαιο της Λυκάστου από τον Σπ. Μαρινάτο (γνωστό σήμερα ως το σπήλαιο του Στραβομύτη). Το σπήλαιο αποτελείται από μακρόστενες στοές. Βάσει των ευρημάτων (θήλαστρα και αστράγαλοι), τα οποία ο ανασκαφέας συσχετίζει με γυναίκες και παιδιά, επηρεασμένος και από το σπήλαιο στον Αμνισό, προτείνει ότι κατά τους ιστορικούς χρόνους στο σπήλαιο λατρευόταν η Ειλειθυία, όμως η παραπάνω ταύτιση δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί.[899] Σχετικά με τη χρονολόγηση της λατρείας, ο Σπ. Μαρινάτος σημειώνει ότι υπήρξε συνέχεια από τη μέση μινωική περίοδο στους ιστορικούς χρόνους. Αν και βρέθηκε κεραμική τόσο προϊστορικών όσο και ιστορικών χρόνων,[900] τα ευρήματα δεν μπορούν να υποστηρίξουν την παραπάνω άποψη, καθώς στους μινωικούς χρόνους, κυριαρχεί η χρηστική κεραμική, από την οποία αναφέρονται μόνο πίθοι. Αντιθέτως, λεπτή κεραμική χρονολογείται μόνο στους γεωμετρικούς και τους αρχαϊκούς χρόνους, συνεπώς μόνο για την περίοδο αυτή υπάρχουν

[898] Βλ. και παρακάτω σελ. 518.
[899] Η ταύτιση αμφισβητείται και από τη L. Tyree (1974, 36-37), λόγω της σύνδεσης ευρημάτων από εντελώς διαφορετικές περιόδους.
[900] Μαρινάτος 1949, 109.

στοιχεία ότι το σπήλαιο λειτούργησε ως ιερό. Ελάχιστα είναι τα αντικείμενα που χρονολογούνται μετά τους αρχαϊκούς χρόνους.[901]

Στην είσοδο του σπηλαίου βρέθηκε κατά χώραν βάθρο, κατασκευασμένο από δύο τμήματα πωρόλιθου, το οποίο αποτελούσε μέρος βωμού. Δίπλα σε αυτό βρέθηκε πλήθος οστράκων γεωμετρικής και αρχαϊκής περιόδου, μαζί με ελάχιστα μινωικά όστρακα και ένα σιδερένιο μαχαίρι, μήκους 21 εκ.[902] Ο Σπ. Μαρινάτος το χρονολογεί στους γεωμετρικούς χρόνους, λόγω της ομοιότητάς του με τα μαχαίρια της Δρήρου. Όμως τα δύο μαχαίρια της Δρήρου δεν ομοιάζουν μεταξύ τους, και το μαχαίρι από τη Λύκαστο μπορεί να χρονολογείται τόσο στους γεωμετρικούς όσο και τους αρχαϊκούς χρόνους. Ο ανασκαφέας το ερμηνεύει ως πιθανό εργαλείο για την τέλεση θυσιών. Το παραπάνω είναι πιθανό, καθώς βρέθηκαν οστά ζώων, τα οποία θα μπορούσαν να προέρχονται και από θυσίες, κυρίως βοοειδών, αιγοπροβάτων και ενίοτε πτηνών και τρωκτικών.[903] Επιπλέον, η μη εύρεση κανενός άλλου μεταλλικού αντικειμένου[904] δείχνει πράγματι ότι στο ιερό δεν θα ήταν αγαπητά τα μεταλλικά αναθήματα (εκτός βέβαια εάν οφείλεται σε σύληση του ιερού), ένα στοιχείο που ενισχύει την ταύτιση του μαχαιριού με θυσιαστήριο όργανο.

3.3.2.6 Αμνισός

Λατρευόμενη θεότητα:	Ζευς Θενάτας.
Μαχαίρια:	1 οστέινη λαβή μαχαιριού.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	επιχώσεις με κτηριακά κατάλοιπα ρωμαϊκής περιόδου.
Χρονολόγηση:	γεωμετρική-ρωμαϊκή περίοδος.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 42)

Οι ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας υπό τη διεύθυνση του Σπ. Μαρινάτου στον Αμνισό Ηρακλείου, τη δεκαετία του 1930, αποκάλυψαν ιερό αφιερωμένο στον Δία Θενάτα, το λατρευτικό επίθετο του οποίου μαρτυρείται σε επιγραφή. Ο Σπ. Μαρινάτος είχε υποθέσει και συλλατρεία της Ειλειθυίας, χωρίς όμως αυτό να επιβεβαιώνεται από τα ανασκαφικά ευρήματα.[905] Σύμφωνα με τον ανασκαφέα η λατρεία συνεχίσθηκε αδιάκοπα από τους μινωικούς έως και τους

[901] Ο Σπ. Μαρινάτος (1950, 255) σημειώνει μάλιστα ότι εκτός του σιδερένιου μαχαιριού δεν βρέθηκε κανένα άλλο μεταλλικό αντικείμενο, όπως πελέκεις, εγχειρίδια κτλ. που βρίσκονται σε μεγάλες ποσότητες στα μινωικά λατρευτικά σπήλαια. Αυτό προφανώς εξηγείται από το ότι το σπήλαιο δε φαίνεται να είχε λατρευτική χρήση κατά τους μινωικούς χρόνους.
[902] Η M. Prent (2005, 320) γράφει εκ παραδρομής για δύο μαχαίρια, αλλά ο Σπ. Μαρινάτος γράφει σαφώς ότι το ένα μαχαίρι από τη Λύκαστο μοιάζει με τα δύο από τη Δρήρο.
[903] Μαρινάτος 1950, 254-257.
[904] Μαρινάτος 1950, 257.
[905] Marinatos 1996, 138.

ρωμαϊκούς χρόνους.[906] Η συνέχεια της λατρείας είναι πιθανή, αλλά όχι βέβαιη, καθώς μέσω των ευρημάτων παρατηρείται ένα κενό δύο ως τριών αιώνων. Τα ευρήματα πάντως των ιστορικών χρόνων τεκμηριώνουν ότι το ιερό λειτούργησε τουλάχιστον από τον 9ο έως και τον 1ο αιώνα π.Χ.[907]

Στην περιοχή υπήρχε από τον 9ο αιώνα π.Χ. υπαίθριος βωμός τέφρας. Επί των μινωικών καταλοίπων διαμορφώθηκε στους ελληνιστικούς χρόνους, μνημειακός βωμός, αποτελούμενος από τοίχο επιμελημένης τοιχοδομίας, αναβαθμούς και μικρότερους αναλημματικούς τοίχους για τη συγκράτηση της τέφρας, εντός της οποίας βρέθηκε μεγάλη ποσότητα οστών, τμήματα από χάλκινους τρίποδες, μικρός αριθμός ειδωλίων και κεραμική, από την οποία ξεχωρίζουν τα μικκύλα αγγεία. Πάνω από τις επιχώσεις του βωμού, ανασκάφηκαν οικοδομήματα, που χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους, η σχέση των οποίων με τη λατρεία είναι πιθανή, αλλά όχι σαφής.[908]

Σε αναμοχλευμένες επιχώσεις βρέθηκε αντικείμενο που ταυτίστηκε από τον Σπ. Μαρινάτο με λαβή μαχαιριού (**M346**). Πρόκειται για οστέινο αντικείμενο, μικρού μεγέθους (μήκος 7 εκ., πλάτος 1,2 εκ., μέγιστο πάχος 1,6 εκ.) με τη μορφή κάτω μέρους ανθρώπινου ποδιού (από το πέλμα ως το γόνατο) με εγκοπή στο πίσω μέρος, πλάτους 0,2 εκ. και βάθους 1 εκ., η οποία θα χρησίμευε για την ένθεση της λεπίδας, και οπή εντός της οποίας σώζονταν τα κατάλοιπα σιδερένιου αμφικέφαλου ηλίσκου.[909] Το εν λόγω αντικείμενο δημοσιεύεται από τον J. Schäfer, παρέχοντας ορισμένα χαρακτηριστικά του, όπως ότι το κατώτατο μέρος έχει εγχάρακτες γραμμές καθώς και τις διαστάσεις της εγκοπής, ο οποίος παραθέτει την ταύτιση του Σπ. Μαρινάτου με λαβή μαχαιριού, χωρίς να φαίνεται αν συμφωνεί ή όχι.[910] Ωστόσο, όπως φαίνεται τόσο από τις διαστάσεις όσο και από το σχέδιο, η ταύτιση του Σπ. Μαρινάτου είναι ασφαλής: τα κατάλοιπα του αμφικέφαλου ηλίσκου, το πλάτος της εγκοπής που ταιριάζει σε μέσο πάχος ράχης μαχαιριού, το βάθος της που ταιριάζει σε μέσο πλάτος λεπίδας μικρού μαχαιριού, όπως οι εγχαράξεις στο κάτω μέρος του αντικειμένου, που θα συνέβαλαν σε καλύτερο κράτημα, δεν αφήνουν περιθώρια αμφιβολίας ότι πρόκειται για μαχαίρι.

[906] Μαρινάτος 1938, 136-137.
[907] Chaniotis και Schäfer 1992, 353-354.
[908] Μαρινάτος 1938, 131-134.
[909] Μαρινάτος 1938, 135: χαρακτηριστικά ο Σπ. Μαρινάτος γράφει: *μικρὸν πολυτελὲς «κονδυλομάχαιρον» (κοινῶς σουγιᾶν)*.
[910] Schäfer 1992, 234.

Αν και αυτό δεν φαίνεται σαφώς από τις δημοσιεύσεις, η εν λόγω λαβή μαχαιριού πιθανώς να συνδέεται με το ιερό, καθώς στην ίδια επίχωση βρέθηκε και αετός από πωρόλιθο, φυσικού (ή μεγαλύτερου του φυσικού κατά τους Ά. Χανιώτη και J. Schäfer) μεγέθους, αρχαϊκών χρόνων, συνεπώς γίνεται αντιληπτό ότι υπήρχε κάποια αναμόχλευση στη στρωματογραφία. Σε κάθε περίπτωση πρόκειται για ενδιαφέρον εύρημα, καθώς αποτελεί μία από τις σπάνιες περιπτώσεις σωζόμενης διακοσμημένης λαβής.

3.3.3. Λασίθι

3.3.3.1. Καρφί

Λατρευόμενη θεότητα:	;
Μαχαίρια:	πλήθος χάλκινων μαχαιριών, 1 σιδερένιο.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	αυλή ναού(;) ιερό κορυφής, κατάλοιπα προγονολατρείας, οικιακά ιερά.
Χρονολόγηση:	ΥΜ ΙΙΙ- πρωτογεωμετρική.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 42, κάτοψη 35)

Τα μαχαίρια από το Καρφί εμπίπτουν οριακά στα χρονολογικά όρια της εργασίας αυτής, καθώς ο οικισμός λειτούργησε από το τέλος των μινωικών χρόνων και εγκαταλείφθηκε κατά τους πρωτογεωμετρικούς. Μαχαίρια έχουν βρεθεί σε αρκετά σημεία του οικισμού, εδώ όμως θα αναφερθούν μόνο όσα έχουν πιθανή λατρευτική συνάφεια, τα οποία προέρχονται από τέσσερις περιοχές: α) κοντά στον ναό του οικισμού, β) στο ιερό κορυφής, γ) σε διάφορα οικιστικά ιερά και δ) σε κατάλοιπα νεκρικής λατρείας στο νεκροταφείο.

Το Καρφί ανασκάφηκε από τη Βρετανική Σχολή Αθηνών, υπό τη διεύθυνση του J. D. S. Pendlebury, στο διάστημα 1937-1939. Ο οικισμός βρίσκεται οικοδομημένος ανάμεσα σε δύο κοντινές κορυφές το Καρφί και την Κοπράνα. Στο διάσελο των δύο κορυφών, σε προεξέχουσα θέση του οικισμού, εξέχον κτήριο έχει ταυτιστεί ασφαλώς από τους ανασκαφείς με ναό («Κ.1»). Βάσει σχεδίου και ευρημάτων, σύμφωνα με μία εκδοχή που πρότεινε ο Β. Rutkowski, την οποία θεωρούμε πειστική, ο ναός ήταν μέρος ενός ευρύτερου λατρευτικού συγκροτήματος «Κ.8-Κ.9, Κ.11-Κ.20, Κ.38-Κ.41»,[911] Οι ανασκαφείς είχαν παραμείνει διστακτικοί σχετικά με την ερμηνεία ορισμένων από τις περιοχές «Κ.19-Κ.20 και Κ.38-Κ.41», τις οποίες είχαν ωστόσο διακρίνει και ερμηνεύσει ως προσκτίσματα στον ναό.[912] Στο βορειοδυτικό άκρο του οικισμού εντοπίσθηκε

[911] Rutkowski 1987, 261-264.
[912] Pendlebury 1937, 64, 76.

συγκέντρωση ειδωλίων και άλλων ευρημάτων, που επέτρεψε την ασφαλή ταύτιση του χώρου με ιερό κορυφής.[913] Η M. Prent γράφει πειστικά ότι τα ευρήματα δείχνουν ότι τα περισσότερα από τα σπίτια διέθεταν οικιακά ιερά.[914] Τέλος, στον δρόμο του μεγαλύτερου αποκαλυφθέντος τάφου «Μ.8», στους πρόποδες της Κοπράνας, περί τα 100 μ. βορειότερα της Βιτζελόβρυσης, εντοπίσθηκαν κατάλοιπα που πιθανότατα υποδηλώνουν προγονολατρεία.

α) ιερό:

Παρόλο που εντός του ναού δεν βρέθηκε κανένα μαχαίρι, στην αυλή του «Μεγάλου Οίκου (Κ.17)», που συνδέεται με το ευρύτερο ιερό βρέθηκε ένα χάλκινο μαχαίρι,[915] ένα χάλκινο πριόνι[916] και ένα χάλκινο δρεπάνι[917] μαζί με δόντι κάπρου, κέρατο από πήλινο ειδώλιο ταύρου, χάλκινο ήλο, πήλινα ειδώλια θεαινών και άλλα λατρευτικά αντικείμενα.[918] Ένα ακόμα μαχαίρι (**Μ347**) βρέθηκε σε αναβαθμούς του δρόμου «Κ.72» κοντά στον ναό.[919] Η μορφή του, με την έντονη καμπύλη λεπίδα (περί τις 40º και την αύξηση κατά 50% του πλάτους σε μεγάλο μήκος κοντά στην πτέρνα) παραπέμπει μάλλον στους μινωικούς χρόνους, παρά στους μεταβατικούς και πρέπει ίσως να χρονολογηθεί στην πρώτη φάση του οικισμού. Τέλος, μία οστέινη λαβή μαχαιριού βρέθηκε στο «Κ.39».[920]

β) ιερό κορυφής:

Στο ιερό κορυφής βρέθηκαν δύο λεπίδες χάλκινων μαχαιριών,[921] μαζί με μεγάλο αριθμό πήλινων ειδωλίων, τόσο ανθρώπινων όσο και ζωικών μορφών, δύο σφονδύλια, δύο μολύβδινα αντικείμενα, χάλκινο διακοσμημένο στοιχείο, χάλκινη αιχμή βέλους και πολλά μικκύλα αγγεία. Στην περιοχή «Κ.127» βρέθηκε ακόμα μία χάλκινη λεπίδα μαχαιριού (**Μ350**). Πρόκειται για ένα μικρό (μήκους 10,7 εκ.) και ιδιαίτερα λεπτό μαχαίρι, τόσο όσον αφορά στη λεπίδα, που είναι πλάτους μόλις 0,5 εκ., όσο και το έμβολο/λαβή (0,2 εκ.), του οποίου η άκρη είναι συνεστραμμένη. Η μορφή του δεν παραπέμπει σε αυστηρά μινωικά πρότυπα, συνεπώς θα μπορούσε να ανήκει και

[913] Pendlebury 1937, 97-98.
[914] Prent 2005, 139.
[915] Pendlebury 1937, αρ. 230.
[916] Pendlebury 1937, αρ. 237.
[917] Pendlebury 1937, αρ. 232.
[918] Prent 2005, 144.
[919] Pendlebury 1937, 86.
[920] Pendlebury 1937, αρ. 312.
[921] Pendlebury 1937, αρ. 669, 671.

στους μεταβατικούς χρόνους, ενώ η χρήση του θα μπορούσε να είναι μόνο αναθηματική, καθώς θα ήταν πολύ δύσκολο έως αδύνατο να κοπεί οτιδήποτε χρησιμοποιώντας το. Η απόληξη του εμβόλου θα χρησίμευε στην ανάρτησή του. Η περιοχή αυτή («Κ.127»), αν και δεν αναφέρεται, αποτελούσε ενδεχομένως μέρος του ιερού κορυφής (σε αυτό οι ανασκαφείς περιλαμβάνουν τις «Κ.128» και «Κ.129»), καθώς απέχει 10 μ. από την «Κ.128» (όσο δηλαδή απέχουν και οι «Κ.128-Κ.129»). Επίσης τα ευρήματα είναι όμοια με αυτά του χαρακτηρισμένου ιερού κορυφής, με μόνη εξαίρεση ότι δεν βρέθηκαν ειδώλια.

γ) οικιακά ιερά:

Χάλκινο μαχαίρι (**Μ348**) βρέθηκε μαζί με τμήμα σιδήρου στην περιοχή «Κ.88» το οποίο αποτελεί μέρος συγκροτήματος, αποτελούμενου από τα «Κ.82, Κ.83, Κ.85 και Κ.88». Το δωμάτιο «Κ.85» θεωρείται από τους ανασκαφείς ότι είχε ιερό χαρακτήρα, καθώς εκεί βρέθηκε μεγάλος αριθμός ειδωλίων.[922] Κρίνοντας από το σχέδιο, πιθανώς στο συγκρότημα να ανήκαν επίσης τα «Κ.84» και «Κ.87» αλλά και το «Κ.69», ενώ με βάση τα ευρήματα δεν είναι απίθανο να είχε λατρευτικό χαρακτήρα όλο το συγκρότημα. Το μαχαίρι αυτό σώζεται σχεδόν ακέραιο, σε μ.σ.μ. 8,8 εκ., έχει ορθογώνιο παραλληλόγραμμο έμβολο που θα καταλάμβανε μεγάλο, αν όχι όλο το μήκος και πλάτος της λαβής, πάνω στην οποία στερεωνόταν μέσω δύο αμφικέφαλων ηλίσκων. Είναι έντονα καμπύλο (90°) και θα μπορούσε να χρονολογηθεί και αυτό στη μεταβατική περίοδο.

Στο δωμάτιο «Κ.106» βρέθηκε ακόμα ένα χάλκινο μαχαίρι (**Μ349**) μαζί με αρκετά χάλκινα θραύσματα, χάλκινο δακτυλίδι, αναθηματικό διπλό πέλεκυ, κεφαλή πήλινου ειδωλίου, λίθινο πλακίδιο, ειδώλιο ζώου, τμήματα από πήλινα λατρευτικά αντικείμενα -πιθανώς βωμίσκους- και τμήματα από τουλάχιστον έξι πίθους. Αν και οι ανασκαφείς δεν σημειώνουν κάτι περί λατρευτικής χρήσης του δωματίου, η Μ. Prent πειστικά το συμπεριλαμβάνει στους χώρους με τέτοια χρήση.[923] Το ίδιο το μαχαίρι πρέπει να είναι αναθηματικό. Το άκρο του εμβόλου είναι συνεστραμμένο. Το θεωρούμε έμβολο, διότι όπως είναι διπλωμένο έχει μήκος 3,4 εκ., ενώ αποκατεστημένο θα έφτανε το πολύ τα 5 εκ., συνεπώς πολύ δύσκολα θα μπορούσε να αποτελεί λαβή. Επίσης, το πολύ μικρό πάχος του είναι αποτρεπτικό στοιχείο στο να θεωρηθεί λαβή που πραγματικά χρησιμοποιείτο. Η πιθανότητα να ήταν καλυμμένο με οργανικό υλικό και να προεξείχε μόνο το συνεστραμμένο μέρος, πρέπει και αυτή να αποκλειστεί, καθώς θα έμεναν μόλις 2,7 εκ. προς κάλυψη. Συνεπώς,

[922] Pendlebury 1937, 90-91.
[923] Prent 2005, 146.

είτε κατασκευάστηκε εξαρχής ως ανάθημα, είτε είχε κάποτε λαβή και διαμορφώθηκε μετά την καταστροφή της η συνεστραμμένη απόληξη. Οι ανασκαφείς σημειώνουν ακόμα μία πιθανή εναλλακτική, τόσο για το μαχαίρι αυτό όσο και για το **M350** που βρέθηκε στο ιερό κορυφής, ότι τα πολύ λεπτά δεν αποκλείεται να είχαν καλλυντική χρήση, καθώς είναι πολύ λεπτά για οποιοδήποτε άλλο πρακτικό σκοπό.[924]

Στον χώρο «K.137», βρέθηκε ένα χάλκινο μαχαίρι,[925] μαζί με χάλκινο πόδι τρίποδα και κωνικό βάρος από στεατίτη.[926] Είναι πιθανό να ανήκε και αυτό σε κάποιο ιερό, αν και δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία.[927] Τέλος, χάλκινο μαχαίρι[928] βρέθηκε και στον χώρο «K.148», μαζί με πολλά σφονδύλια, χάντρες, πηνία, κάλαθο με ειδώλιο μορφής στο εσωτερικό του καθώς και κεφαλή ειδωλίου ταύρου. Το κτίσμα «K.148» είναι λίγο πιο έξω από το κτήριο που καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος της Μικρής Κοπράνας «147-150» και το μόνο που δεν συνέχεται με τα υπόλοιπα δωμάτια. Οι ανασκαφείς το χαρακτηρίζουν «μεμονωμένη οικία»,[929] Θα μπορούσε βάσει ευρημάτων να έχει και αυτό λατρευτικό χαρακτήρα.

δ) προγονολατρεία στον τάφο «M.8»:

Ο τάφος «M.8», μεταβατικών χρόνων, αποτελεί θολωτό τάφο, τον μεγαλύτερο και επιμελέστερης κατασκευής που έχει ανασκαφεί στο Καρφί, με δρόμο μήκους 7 μ. Σε μέρος του δρόμου ανασκάφηκε μελανή επίχωση, εντός της οποίας βρέθηκε μία λαβή από σιδερένιο μαχαίρι ή δρεπάνι.[930] Μαζί με αυτήν βρέθηκαν πήλινα ειδώλια (γυναικείας καθιστής μορφής, γυναικείας ιστάμενης μορφής, βοδιού), τμήματα πήλινου βωμίσκου, σιδερένια βελόνη και τμήματα αρχαϊκών κυρίως αγγείων. Λόγω της χρονολογικής απόστασης των ευρημάτων από το εσωτερικό του τάφου και αυτών της μελανής επίχωσης, οι ανασκαφείς προτείνουν ότι πρόκειται για τα κατάλοιπα ενός μεταγενέστερου καταυλισμού από ανθρώπους που βρήκαν καταφύγιο στην περιοχή του τάφου, καίγοντας ξύλα.[931] Η ερμηνεία αυτή δεν μπορεί να γίνει δεκτή, καθώς υπάρχουν αρκετά

[924] Pendlebury 1937, 116.
[925] Pendlebury 1937, αρ. 654.
[926] Pendlebury 1937, 71-72.
[927] Η C. Laviosa (1973, 87) το θεωρεί ιερό, αντιθέτως ο Α. Μαζαράκης-Αινιάν (Mazarakis-Ainian 1997, 219-220) το θεωρεί οικία ισχυρής οικογένειας, καθώς όπως σημειώνει δεν υπάρχουν επαρκή λατρευτικά στοιχεία. Πράγματι τα στοιχεία είναι το μαχαίρι και το χάλκινο πόδι τρίποδα, το οποίο ο Α. Μαζαράκης-Αινιάν ερμηνεύει ως ακριβό απόκτημα του ιδιοκτήτη του σπιτιού. Πιστεύουμε ότι και οι δύο ερμηνείες είναι εξίσου πιθανές.
[928] Pendlebury 1937, αρ. 197.
[929] Pendlebury 1937, 69.
[930] Pendlebury 1937, αρ. 168.
[931] Pendlebury 1937, 104.

αντικείμενα που δύσκολα θα ανήκαν σε εξοπλισμό ομάδας ανθρώπων που ψάχνει καταφύγιο (ειδώλια, βωμίσκος). Αντιθέτως, τα στοιχεία για την τέλεση θυσιών ή και γευμάτων, μαζί με προσφορές, στην περιοχή του τάφου είναι επαρκή. Η μελανή επίχωση, τα ειδώλια και ο βωμίσκος δείχνουν σαφώς τη λατρευτική χρήση του χώρου. Η χρονική απόσταση δείχνει ότι πιθανώς πρόκειται για κάποια μορφή προγονολατρείας ή άσκησης λατρείας στα κατάλοιπα του παλαιότερου τάφου, όπως άλλωστε συχνά συμβαίνει. Βάσει του παραπάνω ανασκαφικού πλαισίου, η σιδερένια λαβή είναι πιθανότερο να ανήκει σε μαχαίρι, παρά σε δρεπάνι, το οποίο θα είχε ενδεχομένως χρησιμοποιηθεί στις τελετουργίες και πιθανώς να είχε απορριφθεί τελετουργικά εντός της τέφρας (οστά δεν αναφέρονται, αλλά δεν αποκλείεται να υπήρχαν, καθώς λόγω της παλαιότητας της ανασκαφής δεν αναφέρονται πουθενά στη δημοσίευση, με εξαίρεση τα ανθρώπινα οστά στο εσωτερικό των τάφων και τα οστέινα αντικείμενα).[932] Το μόνο άλλο σιδερένιο μαχαίρι από το Καρφί βρέθηκε στο εσωτερικό του τάφου «Μ.11», ως κτέρισμα.[933]

Μαχαίρια βρέθηκαν σε μεγάλους αριθμούς στο Καρφί, άλλα σε ασφαλώς ταυτισμένα λατρευτικά περιβάλλοντα και άλλα σε αμφίβολα, τα οποία παρέχουν ενδείξεις για την πρακτική ανάθεσης λεπίδων μαχαιριών ήδη από το τέλος της υστερομινωικής περιόδου και κατά τη διάρκεια των μεταβατικών χρόνων. Η ερμηνεία αρκετών από τις λεπίδες ως αναθηματικών είναι μεν πιθανή, αλλα όχι ασφαλής, αφού δεν μπορούν να απορριφθούν οι εναλλακτικές ερμηνείες που έχουν προταθεί. Λόγω της παλαιότητας της ανασκαφής, της μη τελικής δημοσίευσης και της άγνοιας που έχουμε σχετικά με τα οστά που βρέθηκαν, δεν μπορεί να τεκμηριωθεί η χρήση τους σε θυσίες και προετοιμασία γευμάτων, ούτε όμως και να αποκλειστεί.

3.3.3.2. Δικταίο Άντρο (Σπήλαιο Ψυχρού)

Λατρευόμενη θεότητα:	Ζευς.
Μαχαίρια:	σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	σπήλαιο.
Χρονολόγηση:	πρωτογεωμετρική περίοδος(;)

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 43)

Στις βόρειες πλαγιές της Δίκτυς, σε υψόμετρο 1.025 μ., το σπήλαιο του Ψυχρού έχει ταυτιστεί με το Δικταίον Άντρο, διάσημο από τη μυθική παράδοση, ως το μέρος που κατέφυγε η

[932] Για την απουσία οστών στο Καρφί και την πιθανότητα να οφείλεται σε μη καταγραφή τους βλ. Prent 2005, 194-195, σημείωση 452.
[933] Pendlebury 1937, 106.

Ρέα για να γεννήσει τον Δία. Οι πρώτες σύντομες ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν το 1886 από τον I. Χατζηδάκη και τον F. Halbherr, ενώ εξίσου σύντομες ανασκαφές ακολούθησαν το 1896 από τον A. Evans και το 1897 από τον J. Demargne. Συστηματικότερη ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε το 1899 από τη Βρετανική Σχολή Αθηνών υπό τη διεύθυνση του D. G. Hogarth. Το σπήλαιο λειτούργησε ως ιερό στους προϊστορικούς χρόνους, με την κύρια ακμή του να σημειώνεται από το 1800 π.Χ. (μεσομινωική περίοδος). Είναι πιθανό να υπήρξε αδιάκοπη συνέχεια της λατρείας στους ιστορικούς χρόνους και μία δεύτερη περίοδος ακμής του ιερού σημειώθηκε στον 8ο-7ο αιώνα π.Χ., ενώ από τον 6ο αιώνα π.Χ. φαίνεται ότι το ιερό παρήκμασε και δεχόταν επισκέπτες μόνο σποραδικά. Εάν η ταύτιση του σπηλαίου, βασισμένη στις γραμματειακές πηγές, είναι ορθή, στο ιερό κατά τους ιστορικούς χρόνους λατρευόταν ο Ζευς.[934]

Ανάμεσα στα ευρήματα της ανασκαφής του D. G. Hogarth αναφέρονται και οκτώ σιδερένια αντικείμενα που θα μπορούσαν να προέρχονται είτε από αιχμές δοράτων ή λεπίδες μαχαιριών, με τον ανασκαφέα να σημειώνει τον μεγάλο βαθμό διάβρωσης των αντικειμένων από σίδηρο. Από σχέδιο που παρατίθεται στην ίδια δημοσίευση,[935] φαίνεται ότι ένα τουλάχιστον σιδερένιο τμήμα, ίσως να προέρχεται από μαχαίρι (**M351**), του οποίου το σχήμα παραπέμπει σε μαχαίρια της εποχής του Χαλκού.[936] Ωστόσο, λόγω τόσο της κακής κατάστασης διατήρησης, όσο και της μικρής κλίμακας του σχεδίου, δεν αποκλείεται το σιδερένιο τμήμα να προέρχεται από εγχειρίδιο. Επίσης βρέθηκαν οστέινες λαβές, που διατηρούν μέρος από τις σιδερένιες λεπίδες τους και χρονολογούνται και αυτές στους ιστορικούς χρόνους.[937] Το **M352** διατηρεί το μεγαλύτερο μέρος της οστέινης λαβής, δύο σιδερένιους αμφικέφαλους ηλίσκους καθώς και μία ακόμα οπή ήλωσης. Το **M353** διατηρεί και αυτό μέρος της οστέινης λαβής και της σιδερένιας λεπίδας, η οποία στερεωνόταν στην πρώτη μέσω δύο σιδερένιων αμφικέφαλων ηλίσκων. Τα **M354-M356** αποτελούν οστέινες λαβές και ίσως οι λεπίδες που θα στερεώνονταν σε αυτές να ήταν σιδερένιες, καθώς στο ιερό έχουν διατηρηθεί οστέινες λαβές κυρίως σιδερένιων λεπίδων.

Εκτός από αυτά, στον 8ο και 7ο αιώνα π.Χ. ανήκουν και άλλα αντικείμενα από σίδηρο: ξίφος, τέσσερις πελέκεις, δύο ψέλια, ένα δακτυλίδι, αρκετοί ήλοι καθώς και άλλα αδιάγνωστα αντικείμενα. Ο D. G. Hogarth σημειώνει ότι όλα τα σιδερένια αντικείμενα βρέθηκαν στο άνω

[934] Boardman 1961, 1-5.
[935] Hogarth 1899, 113, εικ. 47, δεύτερο από κάτω δεξιά.
[936] Βλ. Sandars 1956, 182-183.
[937] Boardman 1961, 18.

σπήλαιο και κανένα στο κάτω.[938] Ακόμα βρέθηκε κεραμική, πήλινα αναθήματα και χάλκινα κοσμήματα των ιστορικών χρόνων.[939]

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα χάλκινα μαχαίρια από το ιερό. Βρέθηκε μεγάλος αριθμός, περί τα 160, τα οποία εμφανίζουν σχετικά μεγάλη μορφολογική ποικιλία και η πλειονότητά τους βρέθηκε στο χαμηλότερο μέρος του σπηλαίου. Ορισμένα από αυτά είναι τόσο λεπτά, που είναι αδύνατο να είχαν πραγματική χρήση.[940] Ενώ τα εγχειρίδια του ιερού χρονολογούνται βάσει τυπολογίας από την ΜΜ Ι περίοδο,[941] δηλαδή από την αρχή της λατρείας στο ιερό, ο J. Boardman σημειώνει ότι πιθανώς τα μαχαίρια να χρονολογούνται από το 1400 π.Χ. (ΥΜ ΙΙΙ) και εξής, ενώ βάσει τυπολογίας αρκετά χρονολογούνται στο διάστημα 1100-900 π.Χ.[942] Συγκεκριμένα στην περίοδο αυτή χρονολογούνται τα μαχαίρια **M357** και **M358**. Το **M357** έχει ενισχυμένη πτέρνα, επίμηκες έμβολο, το οποίο είναι μικρότερου πλάτους, αλλά αρκετά μεγαλύτερου πάχους από το πάχος της ράχης της λεπίδας. Το άκρο του έχει διαμορφωθεί ως δακτυλιόσχημο. Ενδεχομένως να μην είναι η αρχική του μορφή και η διαμόρφωση αυτή να έγινε μετά την καταστροφή της πραγματικής λαβής του, όπως συμβαίνει στα παραδείγματα από την Πάρνηθα και τη Φίλια.[943] Αυτό ενισχύεται από το μήκος του εμβόλου, το οποίο μέχρι την απόληξή είναι 3 εκ., καθιστώντας πολύ δύσκολο τον χειρισμό του. Το **M358** έχει δακτυλιόσχημη απόληξη, η οποία ήταν έτσι από την κατασκευή του μαχαιριού, όπως γίνεται σαφές από το σχέδιο, παρόλο που το μαχαίρι είναι θραυσμένο στο σημείο αυτό. Η λαβή είναι ιδιαίτερα λεπτή και διακοσμημένη, οπότε είναι ασφαλώς λαβή και όχι έμβολο, ωστόσο το μήκος της, 4,6 εκ., καθιστά δύσκολο το κράτημά της. Αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το μαχαίρι αυτό δύσκολα θα είχε πραγματική χρήση και ίσως να ήταν αναθηματικό, κάτι που ενισχύεται από την ύπαρξη διακόσμησης, εκτός εάν βέβαια πρόκειται για χειρουργικό ή καλλυντικό εργαλείο. Ιδιαίτερου ενδιαφέροντος και αβέβαιης χρονολόγησης είναι ένα χάλκινο μαχαίρι, του οποίου η λαβή απολήγει σε ανθρωπόμορφο κεφάλι (**M359**).[944] Πρόκειται για μεσαίου μεγέθους μαχαίρι, μήκους 28 εκ., με το μήκος της λαβής

[938] Hogarth 1899, 112.
[939] Boardman 1961, 5.
[940] Hogarth 1899, 110.
[941] Τα μαχαίρια και τα εγχειρίδια προϊστορικών χρόνων, έχουν πιο σαφείς αλλαγές στη μορφή τους και μπορούν να χρονολογηθούν με σχετική ασφάλεια, σε αντίθεση με ότι συμβαίνει με τα μαχαίρια των ιστορικών χρόνων.
[942] Χρησιμοποιεί για την περίοδο αυτή τον όρο «μεταβατική περίοδος» ακολουθώντας τον J. Pendlebury (1937, 134). Ουσιαστικά προσδιορίζεται έτσι η ενδιάμεση περίοδος των προϊστορικών και ιστορικών χρόνων, χωρίς να χρησιμοποιούνται οι όροι υπομινωική και πρωτογεωμετρική για να προσδιορίσουν περίοδο, καθώς είναι όροι που προσδιορίζουν καλύτερα την κεραμική.
[943] Βλ. παραπάνω σελ. 112.
[944] Hogarth 1899, 110-111.

να είναι 8 εκ., κατάλληλο για χειρισμό. Το σχήμα της λεπίδας παραπέμπει στα τέλη της εποχής του χαλκού, ενώ το κεφάλι έχει ορισμένα (δαιδαλικά) χαρακτηριστικά χάλκινων γεωμετρικών ειδωλίων.[945] Το ότι τα συνευρήματά του χρονολογούνται κυρίως στην ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι περίοδο, περιπλέκει ακόμα περισσότερο την απόπειρα χρονολόγησής του και ο J. Boardman αποφεύγει να πάρει θέση.[946] Ωστόσο, το σχήμα της λεπίδας αυτό απαντά και στους ιστορικούς χρόνους, συνεπώς για τη χρονολόγηση πρέπει να βασιστούμε στα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά της κεφαλής, με τους γεωμετρικούς χρόνους να είναι η πιθανότερη περίοδος χρονολόγησής του.

Από τα σχέδια του J. Boardman φαίνεται ότι και τα **M360** και **M361** μπορούν να ανήκουν βάσει σχήματος της λεπίδας στους ιστορικούς ή έστω τους μεταβατικούς χρόνους. Το **M360**, που σώζεται σε μ.σ.μ. 8,6 εκ., με πλάτος λεπίδας 1,2 μοιάζει με το πρωιμότερο μαχαίρι του Κομμού, που είναι γεωμετρικό (**M300**). Το **M361**, μ.σ.μ. 8 εκ. και πλάτους λεπίδας 1 εκ., ανήκει σε παραλλαγή του τύπου ΙΑ, με σχεδόν ευθύγραμμη ράχη (14º).

Από τα παραπάνω προκύπτει, ότι στο ιερό του Δικταίου Άντρου τεκμηριώνεται η πρακτική ανάθεσης μαχαιριών τουλάχιστον από το 1400 π.Χ. αδιάκοπα μέχρι και τους γεωμετρικούς χρόνους. Είναι ενδιαφέρον ότι στο ίδιο ιερό, σε αντίθεση με τα μαχαίρια, δεν εμφανίζεται κανένα ασφαλώς χρονολογημένο εγχειρίδιο μετά το τέλος των προϊστορικών χρόνων. Ο J. Boardman, ο οποίος μελέτησε και δημοσίευσε το υλικό από τον βωμό, στάθηκε εξαντλητικά στην τυπολογία των αντικειμένων, άφησε όμως περιθώριο έρευνας σχετικά με την ερμηνεία τους. Θεωρούμε ότι κάποια τουλάχιστον από τα μαχαίρια ήταν αναθηματικά: η λαβή του **M358**, που χρονολογείται πιθανώς στην ενδιάμεση περίοδο, είναι εκτός από βραχεία και πολύ λεπτή (πλάτους 0,3 εκ.) για να ήταν χρηστική. Επίσης το ότι είναι διακοσμημένη αποτελεί ακόμα ένα στοιχείο που καθιστά πιθανή την περίπτωση αναθηματικής λειτουργίας. Την ίδια λειτουργία υποδηλώνει πιθανώς και η διαμόρφωση της απόληξης του εμβόλου του **M357**. Απόδειξη όμως της αναθηματικής χρήσης ορισμένων μαχαιριών αποτελεί η ύπαρξη των πολύ λεπτών ελασμάτινων μινωικών μαχαιριών, τα οποία δεν θα μπορούσαν παρά να είναι ομοιώματα πραγματικών, κατασκευασμένα με σκοπό εξαρχής την αναθηματική λειτουργία. Αναθηματικό ή τουλάχιστον μαχαίρι που χρησιμοποιείτο σε

[945] Ο J. Boardman επισημαίνει την απόδοση της κόμης σε σχήμα ανάποδου U.

[946] Δεν θεωρούμε πιθανό ότι εντός σπηλαίου, το οποίο μάλιστα ανασκάφηκε στον 19ο αιώνα, τα στρώματα θα ήταν κλειστά, χωρίς κάποια αναμόχλευση από μεταποθετικούς παράγοντες ή έστω κάποιες επιμέρους παρεισφρήσεις. Συνεπώς εδώ το ανασκαφικό πλαίσιο ίσως μόνο να θολώνει την έρευνα, παρά να συμβάλλει σε αυτήν.

σημαντικές τελετουργίες είναι και το **M359**, όπως προκύπτει από τη σπάνια, ανθρωπόμορφη διαμόρφωση της απόληξης της λαβής του.

Συνεπώς φαίνεται από τα ευρήματα του ιερού αυτού ότι η ανάθεση μαχαιριών μαρτυρείται ήδη στους προϊστορικούς και συνεχίζει στους ιστορικούς χρόνους.[947]

3.3.3.3. Αζοριάς

Λατρευόμενη θεότητα:	;
Μαχαίρια:	1 σιδερένιο μαχαίρι.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	μαγειρείο ιερού.
Χρονολόγηση:	αρχαϊκή περίοδος.

(κάτοψη 36)

Η αρχαία πόλη που είναι γνωστή συμβατικά ως Αζοριάς, ανασκάφηκε για πρώτη φορά το 1900 από την H. Boyd, ενώ από το 2002 ανασκάπτεται συστηματικά από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, υπό τη διεύθυνση του D. Haggis. Οι ανασκαφές έχουν αποκαλύψει μέρος αστικού κέντρου, στο οποίο υπήρχαν δύο ακροπόλεις. Βορειοδυτικά του «μνημειακού δημοσίου κτηρίου» στη νότια ακρόπολη του Αζοριά, εντοπίσθηκε μικρό ιερό των ύστερων αρχαϊκών χρόνων, χωρίς να υπάρχουν ενδείξεις για τη λατρευόμενη θεότητα.

Το ιερό ήταν διμερές: το πρώτο (κύριο) δωμάτιο, διαστάσεων 5,40 × 2,80 μ., διέθετε κτιστή κατασκευή που αποτελούσε βωμό και ακριβώς βόρεια και σε επαφή με τον βωμό υπήρχε τετράγωνη εστία. Πάνω και δίπλα στον βωμό βρέθηκαν 14 τμήματα από πήλινα ειδώλια και πλακίδια, τρία μικκύλα αγγεία, μικρογραφικό χάλκινο κύπελο, πήλινες ραβδωτές, αναθηματικές βάσεις κ.ά, τα οποία δείχνουν τη λατρευτική χρήση του χώρου. Το δεύτερο δωμάτιο (του οποίου οι διαστάσεις αποκαθίστανται ως 4,50 × 3 μ., καθώς είναι μερικώς κατεστραμμένο) είχε ακανόνιστη κάτοψη και ερμηνεύεται πειστικά από τους ανασκαφείς ως το μαγειρείο του ιερού, όπου και βρέθηκε εντός στρώματος καταστροφής ένα σιδερένιο μαχαίρι. Στο μέσον του δωματίου υπήρχε εστία, ενώ στη βορειοανατολική γωνία βρέθηκαν τρεις ευμεγέθεις ασβεστόλιθοι, πιθανώς πάγκοι εργασίας. Στο στρώμα καταστροφής του δωματίου αυτού βρέθηκε εκτός του μαχαιριού ένας πίθος, ένας γεωμετρικός κρατήρας, τρεις αμφορείς, ένα λυχνάρι, ένα αττικό εξάλειπτρο, ένα χάλκινο σουβλί, ένα σιδερένιο τμήμα που είτε προέρχεται από οβελό ή αποτελεί μέρος ήλου, ένα

[947] Βλ. και παρακάτω σελ. 388-391.

υφαντικό βάρος και ένα πώμα από σχιστόλιθο. Τα περισσότερα και υστερότερα αντικείμενα από το στρώμα καταστροφής χρονολογούνται στα τέλη του 6ου-αρχές 5ου αιώνα π.Χ.[948]

Το μαχαίρι που βρέθηκε στο αρχαϊκό ιερό του Αζοριά είχε καθαρά χρηστική λειτουργία στην προετοιμασία των γευμάτων που θα λάμβαναν χώρα στο ιερό. Το ότι δεν ήταν αφιέρωμα ή τελετουργικό σκεύος φαίνεται από το ότι εντοπίσθηκε όχι στην κεντρική αίθουσα, αλλά στο μαγειρείο του ιερού, όπου δεν αποκαλύφθηκε κανένα ανάθημα ή τελετουργικό αντικείμενο. Η χρήση του αποδεικνύεται άλλωστε από ίχνη τεμαχισμού σε οστά που βρέθηκαν εκεί. Τα οστά αυτά προέρχονταν από τα βρώσιμα μέρη ενός νεαρής ηλικίας κατσικιού και ενός μεγαλύτερου ζώου και επιβεβαιώνουν τη χρήση του χώρου ως μαγειρείου.[949] Το μαχαίρι θα πρέπει να χρονολογηθεί και αυτό στους αρχαϊκούς χρόνους και όχι νωρίτερα. Σε αντίθεση με τον εντυπωσιακό πρωτογεωμετρικό κρατήρα που θα μπορούσε να ήταν κειμήλιο και να συνέχιζε να χρησιμοποιείται για κάποιους αιώνες ή και τα ειδώλια, τα οποία χρονολογούνται στον 7ο αιώνα π.Χ. και θα μπορούσαν είτε αυτά είτε οι μήτρες τους να χρησιμοποιούνται για μεγάλο χρονικό διάστημα, το μαχαίρι ήταν ένα χρηστικό αντικείμενο που θα είχε μία συγκεκριμένη διάρκεια χρήσης. Αν αναλογιστούμε ότι οι λεπίδες από σίδηρο απαιτούν συχνό ακόνισμα, ένα μαχαίρι που χρησιμοποιείτο τακτικά δεν θα μπορούσε να έχει διάρκεια ζωής πάνω από έναν αιώνα, καθώς μετά από κάποιο εύλογο χρονικό διάστημα ο σίδηρος θα μειωνόταν σε τέτοιο βαθμό, που το μαχαίρι θα έπαυε να είναι λειτουργικό.

3.3.3.4. Δρήρος, Αγορά

Λατρευόμενη θεότητα:	Απόλλων.
Μαχαίρια:	2 σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	βωμός.
Χρονολόγηση:	αρχαϊκή περίοδος.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 44)

Στα βόρειο ορεινό μέρος του Λασιθίου, στην πόλη Δρήρο, στη νοτιοδυτική γωνία της αγοράς, εντοπίσθηκε και ανασκάφηκε μεταξύ άλλων ναός. Οι πρώτες ανασκαφές στη Δρήρο διενεργήθηκαν από τον Στ. Ξανθουδίδη το 1917, τις οποίες ακολούθησαν αυτές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής, υπό τη διεύθυνση του Σπ. Μαρινάτου, του P. Demargne και του H. van Effenterre κατά το διάστημα 1932-1938. Κατά τις ανασκαφές αυτές

[948] Mook και Haggis 2013, 68-70.
[949] Haggis κ.ά. 2011, 37

βρέθηκε ο ναός και τα μαχαίρια που θα μας απασχολήσουν. Από το 2008 οι ανασκαφές εκκίνησαν εκ νέου, υπό τη διεύθυνση των A. Farnoux και Β. Ζωγραφάκη.[950] Στο ιερό λατρευόταν ο Απόλλων Πύθιος, όπως μαρτυρείται από επιγραφή των τελών του 3ου αιώνα π.Χ., που βρέθηκε σε άμεση γειτνίαση με τον ναό.[951] Η λατρεία στο ιερό διήρκεσε από τους γεωμετρικούς έως και τους ελληνιστικούς χρόνους.

Ο ναός ήταν μικρών διαστάσεων (10,70 × 7,40 μ.), διαρθρωμένος σε δύο επίπεδα, με κεντρική αίθουσα και προσκτίσματα.[952] Στο εσωτερικό του, σε επαφή με τον οπίσθιο και τον ένα πλάγιο τοίχο, υπήρχε εσχάρα, έδρανο και βωμός, πάνω στον οποίον βρέθηκαν τα γνωστά τρία χάλκινα σφυρήλατα αγαλμάτια, που ταυτίστηκαν πειστικά με την Απολλώνια τριάδα.[953] Ακόμα βρέθηκε λίθινη τράπεζα προσφορών μπροστά από τον βωμό, δίπλα στον οποίο υπήρχε κτιστό βάθρο.

Ο βωμός ήταν κατασκευασμένος από όρθιες πλάκες, οι οποίες πιθανώς είχαν κάποιο κάλυμμα, ίσως ξύλινο. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν δύο σιδερένια μαχαίρια.[954] Τα μαχαίρια αυτά σώζονται σχεδόν ακέραια. Το **M362**, μ.σ.μ. 19,3 εκ. είναι σχεδόν τριγωνικού σχήματος και μεγάλου πλάτους, το οποίο φτάνει στην πτέρνα τα 4,6 εκ. Διατηρούνται δύο αμφικέφαλοι ηλίσκοι για τη στερέωση της λεπίδας στη λαβή. Το μεγάλο πλάτος και το σχετικά μεγάλο ορατό μήκος της λεπίδας, 13 εκ., το καθιστά κατάλληλο τόσο για τη σφαγή μικρών ζώων, όσο και για τεμαχισμό του κρέατος.[955] Το **M363**, είναι μικρότερου μεγέθους, μ.σ.μ. 13 εκ. και ίσως να στερεωνόταν στη λαβή από δύο σειρές αμφικέφαλων ηλίσκων,[956] το έμβολο φαίνεται να ήταν ορθογώνιο παραλληλόγραμμο, σχετικά βραχύ, ενώ στη μετάβαση ράχης-εμβόλου σχηματίζεται ορθή γωνία. Πρόκειται για σχετικά σπάνιο τύπο μαχαιριού. Το μήκος της λεπίδας είναι 9,45 εκ.

Ο Σπ. Μαρινάτος, παρόλο που θεωρεί τα μαχαίρια μικρού μεγέθους, τα ερμηνεύει ως τελετουργικά εργαλεία που χρησιμοποιούνταν στη θυσία. Ακόμα, τα χαρακτηρίζει σπάνια, ενδεικτικό τόσο των σχετικά λίγων μαχαιριών που είχαν βρεθεί μέχρι τη δεκαετία του 1930 αλλά

[950] Farnoux 2010, 49.
[951] Demargne και van Effenterre 1937, 29-32.
[952] D' Acunto 2002β, 14-15.
[953] Marinatos 1935α.
[954] Μαρινάτος 1935, 208.
[955] Ο M. D'Acunto (2008, 112) σημειώνει επίσης ότι οι διαστάσεις των μαχαιριών θα ήταν κατάλληλες για την θυσία αιγών στο ναό.
[956] Δεν είναι ευκρινής η εικόνα και δεν είναι σαφές εάν πρόκειται για ηλίσκους ή προεξοχές λόγω διάβρωσης, συνεπώς εδώ δεν αποδίδονται στο σχέδιο.

και της σημασίας που (δεν) έδιναν τότε οι ανασκαφείς στα ευρήματα αυτού του είδους. Τέλος, σημειώνει ότι είναι δύσκολο να χρονολογηθούν, κάτι που ισχύει και σήμερα.

Το εσωτερικό του βωμού, όπου βρέθηκαν και τα μαχαίρια ήταν γεμάτο με χώμα, πολύ μεγάλο αριθμό κεράτων μικρών αιγών (απειράριθμα τα χαρακτηρίζει ο ανασκαφέας) καθώς και λίγα οστά άλλων ζώων. Δεν αναφέρεται τέφρα εντός του βωμού, παρά μόνο εντός της εσχάρας, όπου βρέθηκε μόνο τέφρα και ένα τετράγωνο σιδερένιο θραύσμα. Η μη εύρεση τέφρας εντός του βωμού προβληματίζει (αν και μπορεί απλώς να μην αναφέρεται), αλλά μπορεί να ερμηνευθεί με την πιθανότητα να γινόταν διαλογή μόνο των κεράτων των αιγών.

Σχετικά με το μέγεθός τους, αν συγκριθούν με άλλα μαχαίρια από ιερά, τα μαχαίρια της Δρήρου δεν είναι μικρού μεγέθους, όπως χαρακτηρίζονται από τον Σπ. Μαρινάτο,[957] αλλά μεσαίου και μεσαίου προς μεγάλου αντίστοιχα. Η ερμηνεία του ανασκαφέα, ότι αυτά είχαν χρησιμοποιηθεί πιθανώς στη θυσία ζώων είναι ορθή.[958] Ίχνη κοπής από μαχαίρια έχουν βρεθεί σε κέρατα και οστά από τον ναό,[959] συνεπώς τα μαχαίρια αυτά ή άλλα παρόμοια θα είχαν χρησιμοποιηθεί σε τέτοιες διαδικασίες.

Χάριν της δημοσίευσης του Σπ. Μαρινάτου έχουμε στη διάθεσή μας όλα τα απαραίτητα στοιχεία (μέγεθος, μορφή, ακριβή θέση εύρεσης), για την κατανόηση της λειτουργίας των μαχαιριών της Δρήρου. Όπως σημειώθηκε παραπάνω, το μέγεθος και η μορφή τους είναι κατάλληλα τόσο για την τέλεση της θυσίας, όσο και για τον τεμαχισμό του κρέατος, ενώ είναι σημαντικό ότι βρέθηκαν κατά χώραν εντός του βωμού, μαζί με κέρατα και οστά ζώων. Ο M. D'Acunto θέτει το ερώτημα, εάν τα μαχαίρια αυτά ήταν συμβολικής χρήσης ή χρησιμοποιούνταν κατ΄ επανάληψη για τις παραπάνω διαδικασίες εντός του ναού[960] και σημειώνει ότι η θέση τους δείχνει ότι ήταν «κρυμμένα», όπως συνέβαινε και με το κρύψιμο στο κανούν.[961] Η ερμηνεία όμως αυτή είναι αβάσιμη, καθώς δεν υπάρχουν στοιχεία που να δείχνουν ότι τα μαχαίρια ήταν συμβολικά κρυμμένα και όχι απλώς φυλαγμένα ή και απορριφθέντα.[962] Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι

[957] Marinatos 1936, 242.
[958] Marinatos 1936, 274.
[959] Marinatos 1936, 244.
[960] D' Acunto 2002β, 34.
[961] D'Acunto 2008, 112. Προχωράει σε αυτόν τον παραλληλισμό σε προσπάθεια να αποδείξει ότι τα μαχαίρια αυτά ήταν όντως θυσιαστήρια, κάτι που όμως αποδεικνύεται έτσι και αλλιώς στην περίπτωση αυτή από τα αρχαιολογικά ευρήματα.
[962] Ανεξάρτητα από το ότι δεν φαίνεται να ισχύει η απόκρυψη στο κανούν γενικότερα (Bonnechere 1999).

η αρχαιολογική εικόνα που έχουμε δεν είναι κατά πάσα πιθανότητα στο μέσον της πράξης μίας θυσίας, αλλά τη στιγμή που το ιερό σταμάτησε να λειτουργεί (είτε λόγω καταστροφής είτε εγκατάλειψης), και τα δύο αυτά μαχαίρια τυχαία παρέμειναν στον χώρο απόρριψής ή φύλαξής τους, πριν προλάβουν να μετακινηθούν στο πλαίσιο κάποιας εκκαθάρισης. Το ανασκαφικό πλαίσιο είναι αυτό στο οποίο πρέπει να βασιστεί και η χρονολόγηση. Ο Σπ. Μαρινάτος, υπέθεσε ότι λόγω του τριγωνικού σχήματος του μεγάλου μαχαιριού (το οποίο παραπέμπει πράγματι σε προϊστορικά μαχαίρια), τα μαχαίρια της Δρήρου ήταν πρώιμα και ίσως γεωμετρικών χρόνων, όμως το σχήμα αυτό ήταν σαφώς πιο πρακτικό για τεμαχισμό κρέατος (εν είδει μπαλτά) και δεν μπορεί να αποτελέσει χρονολογικό κριτήριο. Το πιθανότερο είναι τα μαχαίρια να ανήκουν στην τελευταία φάση λειτουργίας του ιερού στους αρχαϊκούς χρόνους, λόγω του πεπερασμένου χώρου που είχε ο εσωτερικός βωμός, ο οποίος θα απαιτούσε συχνά εκκαθάριση, ειδικά αν δεχόταν τακτικά θυσίες. Τα μαχαίρια δεν πρέπει να θεωρηθούν απαραίτητα αποθηκευμένα εντός του βωμού, όπως συχνά εμφανίζονται στη βιβλιογραφία, αλλά είναι εξίσου πιθανό να απορρίφθηκαν τελετουργικά.

3.3.3.5. Δρήρος, Δυτική Ακρόπολη

Λατρευόμενη θεότητα:	Εστία(;)
Μαχαίρια:	1 σιδερένιο μαχαίρι.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	εντός οικιακού ιερού.
Χρονολόγηση:	ελληνιστική περίοδος.

Κατά τις πρόσφατες ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής, υπό τη διεύθυνση των A. Farnoux και Β. Ζωγραφάκη (βλ. παραπάνω) εντοπίσθηκε στη δυτική ακρόπολη της Δρήρου, σε απόσταση 30 περίπου μέτρων από το «*Ἀνδρείον*», μικρό οικιακό ιερό, το οποίο φαίνεται να λειτούργησε κατά τους ελληνιστικούς χρόνους.[963] Η λατρευόμενη θεότητα δεν ταυτίζεται, αλλά πιθανώς να ήταν η Εστία, αφού πρόκειται για οικιακό ιερό.

Στη νοτιοδυτική γωνία του κτηρίου που ανασκάφηκε εντοπίσθηκε μικρός κτιστός βωμός (διαστάσεων 0,5 × 0,5 μ. στη βάση του), από τον οποίο διατηρούνται δύο αναβαθμοί. Ακριβώς νότιά του ανασκάφηκε μικρός λάκκος, διαμέτρου περί τα 35 εκ., γεμάτος με στάχτες και καμένα

[963] Από την προκαταρκτική μελέτη της κεραμικής, το στρώμα καταστροφής χρονολογεί την καταστροφή του κτηρίου στους ελληνιστικούς χρόνους, ενώ η μη εύρεση πρωιμότερης κεραμικής δείχνει ότι πιθανώς δεν λειτούργησε πριν την ελληνιστική περίοδο.

οστά ζώων, επίχωση που προφανώς σχετίζεται με θυσιαστήρια κατάλοιπα. Πολύ κοντά στον βωμό, στο στρώμα καταστροφής βρέθηκαν τέσσερα ειδώλια (πεπλοφόρος, γυναικεία μορφή που θηλάζει μωρό, ανδρική ιματιοφόρος μορφή και μάσκα Σιληνού) και αρκετά ολόκληρα αγγεία. Κάτω από το στρώμα αυτό βρέθηκε η λεπίδα ενός σιδερένιου μαχαιριού και τρία αγγεία μικρού μεγέθους.[964]

Το μαχαίρι στο οικιακό ιερό της Δρήρου φαίνεται να είχε χρήση στις θυσίες και να μην ήταν ανάθημα. Το τελευταίο φαίνεται πολύ λιγότερο πιθανό, καθώς αφενός δεν βρέθηκε εντός της τέφρας, που δείχνει ότι τουλάχιστον δεν είχε απορριφθεί τελετουργικά, ενώ αφετέρου δεν βρέθηκαν άλλα μεταλλικά αντικείμενα που θα μπορούσαν να είναι αναθηματικά, συνεπώς φαίνεται ότι αυτά περιορίζονταν σε πήλινα ειδώλια ή σε άλλα αντικείμενα που δεν άφησαν κατάλοιπα (π.χ. προσφορές τροφών, στεφάνια κ.ά.).[965]

[964] Zographaki και Farnoux 2010, 598-599.

[965] Αναφέρεται η εύρεση δύο σιδερένιων αιχμών βελών (Zographaki και Farnoux 2010, 600) γενικά από την ανασκαφή και δε φαίνεται αυτές να βρέθηκαν στο δωμάτιο της οικιακής λατρείας, αλλιώς λογικά θα αναφερόταν. Σε άρθρο στο διαδίκτυο https://www.anatolh.com/2017/11/09η-αρχαιολογική-ανασκαφή-στη-δρήρο/ φαίνεται πως οι αιχμές βρέθηκαν μαζί με τα μαχαίρια, αλλά εάν ίσχυε κάτι τέτοιο θα αναφερόταν στη δημοσίευση.

3.4. Μαχαίρια σε ιερά των νήσων

3.4.1. Βόρειο Αιγαίο

3.4.1.1. Χίος, Κάτω Φανά

Λατρευόμενη θεότητα:	Απόλλων.
Μαχαίρια:	1 σιδερένιο μαχαίρι.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	δευτερογενής απόθεση με κατάλοιπα βωμού(;)
Χρονολόγηση:	γεωμετρικοί-πρώιμοι αρχαϊκοί χρόνοι.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 45)

Το ιερό στα Κάτω Φανά Χίου αποκαλύφθηκε και ανασκάφηκε για πρώτη φορά το 1913-1915 από τον Κ. Κουρουνιώτη, ενώ οι ανασκαφές συνεχίσθηκαν από τη Βρετανική Σχολή το 1934, υπό τη διεύθυνση της W. Lamb, και το 1999-2000, υπό τη L. Beaumont. Η λατρεία διήρκεσε στο ιερό τουλάχιστον από τους πρωτογεωμετρικούς έως και τους αρχαϊκούς χρόνους.[966] Ένα πολλαπλό αγγείο και τρία πήλινα ειδώλια ζώων, που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΓ, δείχνουν ότι πιθανώς η λατρεία να ανάγεται ήδη στους χρόνους αυτούς και συνεχίσθηκε τουλάχιστον μέχρι και τους αρχαϊκούς.[967] Στο ιερό λατρεύονταν ο Απόλλων και η Άρτεμις, όπως μαρτυρείται από ενεπίγραφα όστρακα,[968] ενώ λόγω και της θέσης και του σημερινού τωπονυμίου Φανά, ταυτίστηκε ασφαλώς με το μαρτυρούμενο από τον Στράβωνα ιερό.[969]

Το ιερό ήταν διαμορφωμένο σε έναν χαμηλό λόφο. Τις πρωιμότερες εντοπισθείσες κατασκευές σε αυτό, που ανάγονται στον 7ο αιώνα π.Χ., αποτελούν λίθινη κλίμακα, πλάτους περίπου 1 μ., και ύψους οκτώ τουλάχιστον αναβαθμών, μέσω της οποίας γινόταν η ανάβαση-πρόσβαση στο ιερό και οι παρακείμενοι της τοίχοι. Στο α΄ μισό του 6ου αιώνα π.Χ. οικοδομήθηκε μνημειακός περίβολος και στα τέλη του 6ου-αρχές 5ου δεύτερος περίβολος και ο ναός.[970] Στο ιερό υπήρχαν και άλλα κτήρια, κατάλοιπα των οποίων έχουν βρεθεί στις ανασκαφές.[971]

Στις πρώτες ανασκαφές βρέθηκε ένα μόνο τμήμα σιδερένιου μαχαιριού (**M364**). Σώζεται σε μήκος 9,5 εκ., και μ.σ.πλ. 2,2 εκ. Πάνω στο έμβολο, μήκους 6 εκ., το οποίο ήταν ορθογώνιο

[966] Beaumont 2011, 221.
[967] Beaumont κ.ά. 2004, 214, 253, 255.
[968] Κουρουνιώτης 1915, 73 · 1916, 193. Lamb 1934, 161.
[969] Στράβων 14.1.35.: *Ἡ δὲ Χίος τὸν μὲν περίπλουν ἐστὶ σταδίων ἑνακοσίων παρὰ γῆν φερομένωι, πόλιν δ' ἔχει εὐλίμενον καὶ ναύσταθμον ναυσὶν ὀγδοήκοντα. ἐν δὲ τῶι περίπλωι δεξιὰν τὴν νῆσον ἔχοντι ἀπὸ τῆς πόλεως πρῶτον μέν ἐστι τὸ Ποσείδιον, εἶτα Φάναι λιμὴν βαθύς, καὶ νεὼς Ἀπόλλωνος καὶ ἄλσος φοινίκων.*
[970] Κουρουνιώτης 1915, 82-85.
[971] Lamb 1934, 142-145.

παραλληλόγραμο, διατηρούνται δύο αμφικέφαλοι ηλίσκοι στον κατά πλάτος άξονα της λεπίδας.[972] Από αυτήν σώζεται μικρό μέρος (3,5 εκ.). Το μήκος των ηλίσκων είναι 1,28 εκ. και η διάμετρος της κεφαλής τους 0,42 εκ. Τα παραπάνω δείχνουν ότι πρόκειται για μεσαίου μεγέθους μαχαίρι, με σταθερή στερέωση της λεπίδας στη λαβή, αφού το έμβολο τη διαπερνούσε σε όλο της το μήκος και ασφαλιζόταν μέσω των ηλίσκων.

Το μαχαίρι αυτό βρέθηκε σε επίχωση που ανασκάφηκε πάνω από τους κατώτατους αναβαθμούς της κλίμακας. Εμπεριείχε καμένα οστά ζώων, έναν σιδερένιο πέλεκυ, χάλκινα αντικείμενα, 15 αιχμές βελών, έξι πόρπες, μία περόνη, δακτυλίους, δίσκους, τμήματα ζωνών και κουδουνιών, μαζί με κεραμική, τόσο επιτραπέζια όσο και χρηστική, που χρονολογείται κυρίως στην ύστερη γεωμετρική και την υπογεωμετρική περίοδο. Πρόκειται για δευτερογενή απόθεση και τα αντικείμενα πρέπει να μεταφέρθηκαν μαζί με τα χώματα για την πλήρωση της περιοχής, που απαιτείτο για την κατασκευή της κλίμακας. Πιθανώς η προέλευσή τους να είναι κάποιος βωμός, όπως δείχνει ο αναθηματικός χαρακτήρας των αντικειμένων και τα καμένα οστά ζώων.[973]

Βάσει των κατασκευαστικών χαρακτηριστικών του, το μαχαίρι θα ήταν κατάλληλο για την τέλεση θυσιών, τουλάχιστον μικρών ζώων. Τα συνευρήματά του πρέπει να συνεξετασθούν μαζί με τα αντικείμενα που βρέθηκαν σε άλλες επιχώσεις στο ιερό, αφού έτσι και αλλιώς προέρχονται από δευτερογενή απόθεση. Αυτά αποτελούνται, εκτός των προαναφερθεισών κατηγοριών που βρέθηκαν σε μεγαλύτερους αριθμούς, και από τμήματα ειδωλίων, πήλινη αναθηματική ασπιδίσκη, εξαρτήματα χάλκινων λεβήτων, κοσμήματα από χαλκό, άργυρο, χρυσό, ήλεκτρο και φαγεντιανή, άγκιστρα, βελόνες, χάλκινα σκεύη, σκαραβαίους, σφραγίδες και τριχολαβίδες.[974]

Το ανασκαφικό πλαίσιο συμβάλλει μόνο μερικώς στην κατανόηση της χρήσης του μαχαιριού, αφού βρέθηκε μεν με οστά, αλλά σε δευτερογενή επίχωση. Το ότι είναι μόνο ένα ίσως υποδηλώνει θυσία και όχι γεύματα, αλλά η αποσπασματικότητα του υλικού δεν επιτρέπει τέτοιου είδους υποθέσεις. Συνεπώς, θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιηθεί σε θυσίες ή και σε γεύματα. Πιθανό, αν και λιγότερο, είναι το ενδεχόμενο να έχει αφιερωθεί ως ανάθημα πριν ή μετά τη χρήση, αν και τα υπόλοιπα αναθήματα από το ιερό δεν δείχνουν ότι μαχαίρια και τέτοιου είδους αντικείμενα αποτελούσαν αγαπητά αφιερώματα. Σχεδόν βέβαιο είναι ότι δεν αποτελεί πολεμικό

[972] Beaumont κ.ά. 2004, 201, 231.
[973] Beaumont κ.ά. 2004, 208-210.
[974] Κουρουνιώτης 1915, 77, 79 · 1916, 192-193, 207-212. Lamb 1934, 148-161.

ανάθημα, καθώς όπλα δεν βρέθηκαν στο ιερό και οι αιχμές βελών πρέπει να αντιμετωπισθούν ως κατάλοιπα από κυνηγετικά όπλα, ταιριαστά αναθήματα στην Αρτέμιδα, και όχι από πολεμικά, αφού δεν βρέθηκε κανένα αντικείμενο μονοσήμαντα πολεμικό. Τέλος, δεν μπορεί να αποκλεισθεί και η πιθανότητα το μαχαίρι να αποτελεί ανάθημα κυνηγού.

3.4.1.2. Χίος, Ακρόπολη Εμποριού

Λατρευόμενη θεότητα:	Αθηνά.
Μαχαίρια:	2 σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	εσωτερικό ναού.
Χρονολόγηση:	7ος-μέσα 6ου αιώνα π.Χ. και μέσα 6ου-μέσα 4ου αιώνα π.Χ.

(κάτοψη 37)

Στον Εμποριό Χίου ανασκάφηκαν από τη Βρετανική Σχολή Αθηνών, υπό τη διεύθυνση του J. Boardman, δύο ιερά, τα οποία χρονολογούνται στο α΄ μισό του 7ου αιώνα π.Χ. Το πρώτο βρίσκεται στον λόφο του Προφήτη Ηλία, που αποτελούσε την ακρόπολη της αρχαίας πόλης, σε υψόμετρο 240 μ., και ήταν αφιερωμένο στην Αθηνά, όπως μαρτυρείται από ενεπίγραφη κύλικα αλλά και απεικόνιση της θεάς σε αγγείο. Το ιερό αυτό λειτούργησε από τον 8ο μέχρι και τουλάχιστον τον 4ο αιώνα π.Χ.[975]

Η λατρεία ξεκίνησε ως υπαίθρια, ενώ από τα τέλη του 7ου αιώνα π.Χ. είχε ως επίκεντρο λίθινη κατασκευή, γνωστή ως «Βωμό Α», που λειτούργησε είτε ως βωμός είτε ως τράπεζα προσφορών. Στα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ. οικοδομήθηκε λίθινος ναός, διαστάσεων περ. 10 × 6 μ., ο οποίος ενσωμάτωσε στο εσωτερικό του την προϋπάρχουσα κατασκευή, η οποία έκτοτε λειτουργούσε ως τράπεζα προσφορών, ενώ ένας επιμήκης λίθινος βωμός («Βωμός Β») κατασκευάστηκε βόρεια του ναού και παράλληλα του κεντρικού του άξονα. Μετά τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ., ο ναός ανοικοδομήθηκε και κατασκευάστηκε νέος βωμός («Βωμός Γ»), αυτή τη φορά μπροστά στην είσοδο του ναού.[976]

Εντός του ναού εντοπίσθηκαν τουλάχιστον δύο μικρά τμήματα σιδερένιων μαχαιριών με ευθύγραμμη ράχη. Για αυτά δεν υπάρχουν άλλα στοιχεία, μόνο ότι πρόκειται για πολύ μικρά και διαβρωμένα θραύσματα που δεν μπορούν να δώσουν από μόνα τους περαιτέρω πληροφορίες για

[975] Boardman 1967, 22-23.
[976] Boardman 1967, 5-8, 10, 16-17, 19, 21-22.

τη χρήση τους.[977] Μπορούν να χρονολογηθούν, βάσει των συνευρημάτων τους, από τον 7ο έως τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ. Βρέθηκαν μαζί με κεραμική υψηλής ποιότητας, πήλινα ειδώλια (όλα γυναικεία, εκτός από ένα ειδώλιο βοδιού), σφονδύλια, εισηγμένα αντικείμενα από φαγεντιανή, θαλάσσια όστρεα και αρκετά μεταλλικά αντικείμενα (πόρπες, οβελούς, αιχμές βελών και μία αιχμή δόρατος). Ο J. Boardman εντοπίζει τον γυναικείο ή τουλάχιστον οικιακό χαρακτήρα στα περισσότερα εκ των αντικειμένων, τα οποία θεωρεί αναθήματα. Για τους οβελούς και τα μαχαίρια σημειώνει ότι εάν δεν σχετίζονται με τον γυναικείο κόσμο ή τον οικιακό, τότε θα μπορούσαν να αποτελούν εξοπλισμό του ιερού ή μορφή νομίσματος.[978] Η τελευταία ερμηνεία στηρίζεται στην ευρέως γνωστή αρχαία παράδοση για τη χρήση των οβελών ως προνομισματικών χρηματικών μονάδων στην αρχαϊκή Ελλάδα. Στη διατριβή του ο P. Haarer απέδειξε ότι δεν υπάρχουν καθόλου στοιχεία που να επαληθεύουν την παράδοση αυτή και ότι πρόκειται για μεταγενέστερη επινόηση,[979] συνεπώς οποιαδήποτε σχέση οβελών-νομισματικών μονάδων πρέπει να απορριφθεί. Τα όπλα που βρέθηκαν στο ιερό είναι πολύ λίγα και η μοναδική αιχμή δόρατος έχει συσχετισθεί με το λατρευτικό άγαλμα της θεάς, όπως και οι μολύβδινες κεφαλές γρυπών,[980] συνεπώς δύσκολα τα μαχαίρια αυτά θα μπορούσαν να ανήκουν στην παραπάνω κατηγορία. Το μοναδικό δεδομένο είναι το ανασκαφικό τους πλαίσιο, ότι βρέθηκαν δηλαδή στο εσωτερικό του ναού. Βάσει αυτού, η πιθανότερη ερμηνεία είναι πράγματι να αποτελούν εξοπλισμό του ιερού, που βρισκόταν αποθηκευμένος στο εσωτερικό του ναού. Εναλλακτικά θα μπορούσαν να αποτελούν αναθήματα, αφού τα περισσότερα εκ των συνευρημάτων τους ερμηνεύονται πειστικά ως αφιερώματα. Η εύρεσή τους όμως μαζί με οβελούς[981] αυξάνει την πιθανότητα να πρόκειται για χρηστικά μαχαίρια, παρά αναθηματικά.

3.4.1.3. Χίος, Λιμάνι Εμποριού

Λατρευόμενη θεότητα:	Άρτεμις, Απόλλων, Ήρα.
Μαχαίρια:	20 σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	στρωματογραφικές τομές.
Χρονολόγηση:	690-550 π.Χ.

[977] Boardman 1967, 231.
[978] Boardman 1967, 28.
[979] Haarer 2000, ειδικά σελ. 188. Την απόρριψη της ερμηνείας των οβελών ως νομισμάτων είχε υποστηρίξει πρώτος ο An. Furtwängler 1980 (90-94), τον οποίον ακολούθησε η I. Strøm (1992, 41-51).
[980] Boardman 1967, 26.
[981] Σιδερένιες ράβδοι έχουν αναγνωρισθεί με επιφύλαξη από τον J. Boardman (1967, 229) ως οβελοί και, κρίνοντας από τις απολήξεις των αντικειμένων της εικ. 152, η ταύτιση είναι πειστική.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 45)

Το δεύτερο ιερό στον Εμποριό της Χίου βρίσκεται στο λιμάνι της πόλης και το αποκάλυψαν οι ανασκαφές της Βρετανικής Σχολής Αθηνών το 1954. Λειτούργησε από τις αρχές του 7ου έως και τον 5ο αιώνα π.Χ. Από επιγραφές σε αγγεία μαρτυρείται η λατρεία σε αυτό πολλών θεοτήτων, της Αρτέμιδος και του Απόλλωνος αλλά και της Ήρας. Η καθαρή στρωματογραφία σε ορισμένα σημεία της ανασκαφής επέτρεψε την αναγνώριση έξι στρωμάτων, αρχαιολογικά διακριτών και χρονολογημένων,[982] η οποία είναι σημαντική για την κατανόηση της χρήσης των μαχαιριών στο ιερό του λιμένος.

Τα κτήρια του ιερού βρέθηκαν σε ιδιαίτερα αποσπασματική κατάσταση, λόγω της συνεχούς χρήσης του χώρου και της έντονης οικοδομικής δραστηριότητας κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Φαίνεται ότι εκτεινόταν σε τρία άνδηρα, που η κατασκευή των αναλημματικών τους τοίχων χρονολογείται στον 7ο αιώνα π.Χ., ενώ τα λίγα οικοδομικά κατάλοιπα και τα εντοπισθέντα αρχιτεκτονικά μέλη δείχνουν ότι στον 6ο οικοδομήθηκε λίθινος ναός, πιθανώς αψιδωτός, ο οποίος καταστράφηκε από τους Πέρσες και ανοικοδομήθηκε στα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ. ως ιωνικός, πρόστυλος, αψιδωτός.

Συνολικά βρέθηκαν τμήματα από 20 σιδερένια μαχαίρια. Το ενδιαφέρον είναι ότι αυτά βρέθηκαν στα τέσσερα πρωιμότερα στρώματα (εκτός από ένα που βρέθηκε στην επιφάνεια). Συγκεκριμένα, πέντε μαχαίρια βρέθηκαν σε στρώμα της φάσης Ι και χρονολογούνται μεταξύ 690 και 660 π.Χ., πέντε μαχαίρια ανήκουν στη φάση ΙΙ, που χρονολογείται στην επόμενη τριακονταετία (660-630 π.Χ.), τρία μαχαίρια στη φάση ΙΙΙ, χρονολογούμενη στο 630-600 π.Χ., και έξι μαχαίρια στη φάση IV, που χρονολογείται στο α΄ μισό του 6ου αιώνα π.Χ. Ακόμα ένα μαχαίρι ήταν επιφανειακό εύρημα, ενώ κανένα δεν βρέθηκε σε επίχωση που να χρονολογείται μετά τα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ.

Από τα παραπάνω, τα μεγαλύτερα τμήματα καταλογογραφούνται και είναι σχεδιασμένα στη δημοσίευση.[983] Στην φάση Ι ανήκουν τα **M365** και **M366**. Το **M365** αποτελεί το μοναδικό ακέραιο μαχαίρι, μήκους 14,7 εκ., και μεγ. πλάτους περ. 1,52 εκ.[984] του τύπου ΙΙ1α, με επίμηκες

[982] Boardman 1967, 62.
[983] Boardman 1967, 229-232.
[984] Σχετικά με τις διαστάσεις: τα μήκη που αναφέρονται είναι από τον κατάλογο της δημοσίευσης (Boardman 1967, 231), ενώ τα πλάτη και οι υπόλοιπες διαστάσεις έχουν υπολογισθεί από τα αντίστοιχα σχέδια του κάθε μαχαιριού

ορθογώνιο παραλληλόγραμμο έμβολο. Από το **M366** σώζεται μικρό μέρος του εμβόλου και της λεπίδας, σε μ.σ.μ. 7 εκ. και φαίνεται να ανήκει σε κάποια παραλλαγή του τύπου Ι. Το πλάτος της λεπίδας, περί τα 2,3 εκ., δείχνει ότι θα ανήκε σε μεσαίου μεγέθους μαχαίρι.

Στη φάση ΙΙ υπάρχουν τρία δημοσιευμένα παραδείγματα. Το **M367,** του οποίου σώζεται η λεπίδα μέχρι το μέσον και μέρος του εμβόλου, με μ.σ.μ. 10,5 εκ., πλάτος 2,55 εκ., και ανήκει και αυτό σε παραλλαγή του τύπου Ι, με το έμβολο να είναι ισχυρό και τετραγωνικής διατομής (μ. πλευράς 0,93 εκ.). Το **M368** σώζει το έμβολο/λαβή και πολύ μικρό μέρος της λεπίδας, ικανό όμως να δείξει ότι το έμβολο ή λαβή αυξανόταν σε πλάτος στην απόληξή της, προς την πλευρά της κόψης. Η διαμόρφωση αυτή εξυπηρετούσε πρακτικούς λόγους, για να παρέχει καλύτερο κράτημα στο χέρι. Στο σχέδιο δεν φαίνεται σε ποιο ακριβώς σημείο διαχωρίζεται η λεπίδα από τη λαβή, αλλά το μήκος των σχεδόν 10 εκ. θα ήταν οριακά επαρκές για το κράτημα, συνεπώς το μέρος της κόψης που σώζεται δεν πρέπει να ξεπερνά το 1 εκ. Από το **M369** σώζεται μόνο μέρος της λεπίδας, μ.σ.μ. 7,2 εκ. και πλάτους περ. 1,6 εκ., και δεν μπορεί να διαγνωσθεί ο τύπος στον οποίο ανήκει.

Στη φάση ΙΙΙ χρονολογείται το **M370,** το οποίο είναι ελαφρώς θραυσμένο κοντά στην αιχμή και ανήκει σε παραλλαγή του τύπου Ι, είναι μ.σ.μ. 11 εκ. και πλάτους περ. 1,54 εκ. Η λεπίδα στερεωνόταν σε ξύλινη λαβή, της οποίας σώζονται ίχνη σε τρία σημεία, ενώ διατηρείται και οπή ήλωσης.[985]

Στη φάση ΙV χρονολογούνται τρεις λεπίδες μαχαιριών: το **M371,** που είναι ελαφρώς θραυσμένο κοντά στην αιχμή, σώζεται σε μ.σ.μ. 13,3 εκ., είναι πλάτους περ. 1,62 εκ. και ανήκει στον τύπο ΙΑ2, με έντονα προεξέχουσα προς την πλευρά της κόψης πτέρνα. Το **M372** είναι θραυσμένο περί το μέσον και στο άκρο του εμβόλου, μ.σ.μ. 11,5 και πλάτους περ. 2 εκ. Ανήκει στον τύπο Ι και φαίνεται από το πλάτος της λεπίδας ότι θα ήταν μεσαίου μεγέθους. Τέλος, το **M373** διατηρεί μόνο τη λεπίδα, σε μ.σ.μ. 8 εκ. Δεν είναι βέβαιο σε ποια κατηγορία ανήκει, αλλά το μέγιστο πλάτος της λεπίδας, περ. 1,2 εκ. διαμορφώνεται πριν την αιχμή.

Το ανασκαφικό πλαίσιο των μαχαιριών δεν συμβάλλει στην κατανόηση της χρήσης τους, καθώς βρέθηκαν κυρίως σε δύο στρωματογραφικές τομές, δίπλα σε αναλημματικούς τοίχους. Τα αντικείμενα που βρέθηκαν στο ιερό ήταν σε μεγάλο βαθμό εισηγμένα, κάτι που δείχνει τον πλούτο

(Boardman 1967, 230, εικ. 151), συνεπώς υπάρχουν πιθανώς μικρές αποκλίσεις, καθώς δεν έχουν την ακρίβεια της μέτρησης του πραγματικού αντικειμένου, αλλά του υπό κλίμακα σχεδίου του.

[985] Η οπή δεν σημειώνεται στο σχέδιο.

του. Βρέθηκαν, μεταξύ άλλων, κεραμική υψηλής ποιότητας, τμήματα μαρμάρινων αγαλμάτων, πήλινα ειδώλια, γυναικεία, ανδρικά και ζώων, κοσμήματα και μεταλλικά αντικείμενα καλλωπισμού, όπως πόρπες, ενώτια, δακτύλιοι, χάντρες και τριχολαβίδες καθώς και χάλκινα τμήματα ζωνών, που κατά τον J. Boardman αφιέρωναν παρθένες στην Αρτέμιδα. Ακόμη, βρέθηκαν λίγα τμήματα όπλων, σιδερένιες αιχμές δοράτων και χάλκινες αιχμές βελών, τα οποία ο ανασκαφέας θεωρεί μαζί με τους γάντζους ως σύνεργα κυνηγιού και ψαρέματος, τόσο λόγω της λατρευόμενης θεότητας όσο και λόγω της μη εύρεσης άλλων όπλων, όπως ξιφών κ.ά. Τέλος, βρέθηκαν και 12 τμήματα οβελών.[986]

Η μη εύρεση των μαχαιριών εντός στρώματος τέφρας δείχνει ότι πιθανώς απλώς απορρίφθηκαν μαζί με τα υπόλοιπα αναθήματα και αντικείμενα του ιερού μετά από ένα χρονικό διάστημα, που βάσει της στρωματογραφίας έφτανε στις πρώτες τρεις φάσεις τα 30 χρόνια και τα 50 στην τελευταία. Ενδεχομένως τα παραπάνω δείχνουν ότι τα ίδια μαχαίρια παρέμεναν στο ιερό και χρησιμοποιούνταν για θυσίες και προετοιμασίες γευμάτων και όταν φθείρονταν, απορρίπτονταν και τα αντικαθιστούσαν. Το μέγεθός τους είναι άλλωστε ικανό για τις παραπάνω διαδικασίες, αφού το πλάτος τους ξεπερνά σε τρεις περιπτώσεις τα 2 εκ., που υποδεικνύει μαχαίρια μεσαίου μεγέθους. Ασφαλώς δεν αποκλείεται να αποτελούσαν αναθήματα.

3.4.1.4. Λέσβος, Κλοπεδή

Λατρευόμενη θεότητα:	γεωμετρική περίοδος: προγονολατρεία. αρχαϊκή περίοδος: Απόλλων.
Μαχαίρια:	σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	εσωτερικό ναού(;)
Χρονολόγηση:	γεωμετρικοί-αρχαϊκοί χρόνοι.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 45, κάτοψη 38)

Το ιερό στην Κλοπεδή της Λέσβου αποκάλυψαν οι ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας, υπό τη διεύθυνση του Δ. Ευαγγελίδη στις αρχές του 20ου αιώνα, οπότε και αποκαλύφθηκαν δύο αρχαϊκοί ναοί, γνωστοί ως «Ναός Α» και «Ναός Β».[987] Το διάστημα 1992-1993 ο χώρος, και συγκεκριμένα ο «Ναός Β», ανασκάφηκε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, υπό τη διεύθυνση της Α. Αρχοντίδου-Αργύρη,[988] ενώ περιορισμένες ανασκαφικές έρευνες

[986] Boardman 1967, 62-65, 68.
[987] Ευαγγελίδης 1928.
[988] Αρχοντίδου 1993, 420.

πραγματοποιήθηκαν το διάστημα 2009-2014, στο πλαίσιο των εργασιών ανάδειξης του μνημείου, υπό τη διεύθυνση της Κ. Ρούγγου. Η λατρεία εγκαθιδρύθηκε στον 8ο αιώνα π.Χ. και διήρκεσε μέχρι και τη ρωμαϊκή περίοδο. Κατά την πρώτη περίοδο χρήσης του ιερού λατρεύονταν πιθανώς αφηρωισμένοι πρόγονοι, από τους αρχαϊκούς όμως χρόνους αποδέκτης της λατρείας ήταν ο Απόλλων, το όνομα του οποίου μαρτυρείται επιγραφικά σε πήλινη πλάκα που βρέθηκε στη νότια πλευρά του «Ναού Α».[989]

Το ιερό ιδρύθηκε στον 8ο αιώνα π.Χ., επάνω σε κατάλοιπα μυκηναϊκής εγκατάστασης. Στους γεωμετρικούς χρόνους, στο κέντρο του ιερού υπήρχε ελλειψοειδές σε κάτοψη οικοδόμημα μεγάλων διαστάσεων (13,50 × 8,50 μ.), ενώ ισχυρός αναλημματικός τοίχος οριοθετούσε στον βορρά τον χώρο του τεμένους. Σε επαφή με την εξωτερική πλευρά του περιβόλου, εντοπίσθηκε ταφική πυρά της ίδιας περιόδου, γύρω και πάνω από την οποία υπήρχε παχύτατο στρώμα καύσης, με απανθρακωμένα οργανικά κατάλοιπα και οστά ζώων, ενώ βρέθηκε και λιθόκτιστη, τετράπλευρη κατασκευή, που ταυτίστηκε με εσχάρα. Τα αντικείμενα από το στρώμα τέφρας χρονολογούνται από το β΄ μισό του 7ου έως τα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ. Εντύπωση προκαλεί η πλούσια κτερισμένη ανδρική ταφή, που βρέθηκε στην περιοχή και χρονολογείται στους πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους, ακριβώς έξω από το τέμενος. Στα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ. οικοδομήθηκαν ο «Ναός Α» και ο «Ναός Β», ο οποίος κατασκευάστηκε πάνω από το λατρευτικό κτήριο της γεωμετρικής περιόδου.[990]

Σιδερένια μαχαίρια βρέθηκαν σε δύο διαφορετικές περιοχές: α) Στο εσωτερικό του ελλειψοειδούς κτηρίου, που χρονολογείται στους γεωμετρικούς χρόνους. Το κτήριο αυτό χωριζόταν, από έναν εγκάρσιο τοίχο, σε έναν ευρύ θάλαμο στα δυτικά και σε ένα μικρότερο αψιδωτό δωμάτιο στα ανατολικά, με καμπύλο κτιστό έδρανο και κυκλική αδιάγνωστη κατασκευή. Στο δωμάτιο αυτό βρέθηκαν τα μαχαίρια[991] μέσα σε μεγάλη συγκέντρωση αντικειμένων, όπως χάλκινες πόρπες, αιχμή βέλους, διπλοί πελέκεις, χρυσό ενώτιο καθώς και πήλινη κεφαλή ειδωλίου με πόλο, ύψους 19 εκ., το οποίο είτε είναι μυκηναϊκών χρόνων είτε είναι δείγμα υπομυκηναϊκής παράδοσης. β) Στο εσωτερικό του «Ναού Β», χρονολογούμενα πιθανώς στους αρχαϊκούς χρόνους.

[989] Ρούγγου 2014α, 16: *[Απόλ]λωνος*.
[990] Ρούγγου κ.ά. 2017, 117-119.
[991] Ρούγγου κ.ά. 2017, 115: αναφέρονται ως εγχειρίδια, όμως πρόκειται για μαχαίρια, όπως φαίνεται από την εικόνα 9, της σελίδας 116, όπου εικονίζεται μονόκοπο μαχαίρι, στη λεζάντα όμως σημειώνεται ως εγχειρίδιο. Η Κ. Ρούγγου (2014β, 32) αναφέρει πως βρέθηκαν μαχαίρια και εγχειρίδια, όμως στη δημοσίευση εικονίζονται μόνο μαχαίρια και στις λεζάντες καλούνται μόνο ως εγχειρίδια. Πιθανώς να πρόκειται για λάθος και να βρέθηκαν αποκλειστικά μαχαίρια.

Τα μαχαίρια αυτά βρέθηκαν συγκεκριμένα μέσα στο βάθρο, σε στρώμα από χώμα και μικρούς λίθους, μαζί με χάλκινο ειδώλιο κούρου και αρκετά μεταλλικά αντικείμενα, κυρίως κοσμήματα (χάλκινες πόρπες, χρυσό ενώτιο, χρυσή πόρπη), όπλα και εργαλεία.[992]

Η Κ. Ρούγγου συσχετίζει τα μαχαίρια και τους διπλούς πελέκεις με την πολεμική ιδιότητα της γυναικείας θεότητας, που προτείνει ότι θα λατρευόταν στο ιερό, βάσει της εύρεσης του κεφαλιού του μυκηναϊκού ειδωλίου.[993] Μία τέτοια όμως πρόταση, που στηρίζεται μόνο σε ένα εύρημα, δεν μπορεί παρά να είναι υποθετική. Η κεφαλή ειδωλίου θα μπορούσε να ανήκει σε ανάθημα ή και να αποτελεί κειμήλιο και δεν μπορεί από μόνη της να αποδείξει τη λατρεία γυναικείας θεότητας.[994] Σχετικά με την πολεμική ιδιότητά της, όποια και αν υπήρξε αυτή, ίσως να υπάρχουν πράγματι στοιχεία, καθώς αναφέρεται η εύρεση όπλων. Παρόλο που οι διπλοί πελέκεις και τα μαχαίρια ίσως και να αποτέλεσαν όπλα, η χρήση τους δεν είναι απαραίτητα πολεμική. Ειδικά στο ιερό της Κλοπεδής αναφέρεται ο εντοπισμός όπλων, αλλά διαπιστώθηκε ότι στις εικόνες υπάρχουν μόνο μαχαίρια και διπλοί πελέκεις, συνεπώς αν δεν βρέθηκαν αντικείμενα που να μπορούν να ήταν αποκλειστικά όπλα (όπως π.χ. αιχμές δοράτων, ξιφών κ.ά.), η ερμηνεία των μαχαιριών και των πελέκεων ως όπλων είναι υποθετική, καθώς θα μπορούσαν, όπως έχει φανεί σε πολλές περιπτώσεις, να έχουν αναθηματική ή λατρευτική χρήση στην τέλεση θυσιών και γευμάτων. Επιλέον, τα μαχαίρια που εικονίζονται ανήκουν σε τύπους μικρών και μεσαίων διαστάσεων, όχι και τόσο κατάλληλων για πολεμική χρήση. Εκτός των παραπάνω, μόνο μία αιχμή βέλους φαίνεται να είναι όπλο, και πάλι αυτό δεν είναι αναγκαστικά πολεμικό, καθώς θα μπορούσε να αποτελεί και κυνηγετικό ανάθημα.

Το ανασκαφικό πλαίσιο των γεωμετρικών μαχαιριών, στο εσωτερικό του ελλειψοειδούς κτηρίου, μαζί με άλλα μεταλλικά αντικείμενα (κοσμήματα, αιχμή βέλους, διπλούς πελέκεις) και όχι σε στρώμα τέφρας, όπως συνηθίζεται, δείχνει ότι τα μαχαίρια ήταν αποθηκευμένα εντός του ναού, είτε για να χρησιμοποιηθούν στη θυσία και τα γεύματα είτε ήταν αναθήματα ή και τα δύο. Στην περίπτωση όμως αυτή ισχύει το αντίστροφο από ό,τι στα μαχαίρια που βρίσκονταν εντός της τέφρας. Εάν αποτέλεσαν αναθήματα, τότε αφιερώθηκαν στο ιερό πριν την τέλεση της θυσίας και όχι μετά, με σκοπό να χρησιμοποιηθούν πιθανώς πάνω από μία φορά στις τελετουργίες του ιερού.

[992] Κοσσυφίδου 2014, 54: αναφέρονται όπλα και εργαλεία, αλλά στην εικόνα της ίδιας σελίδας εικονίζεται μαχαίρι, το οποίο καλείται στη λεζάντα εγχειρίδιο, συνεπώς ανάμεσα στα παραπάνω εργαλεία συγκαταλέγονται και μαχαίρια.
[993] Ρούγγου 2014γ, 58.
[994] Βλ. π.χ. το παράδειγμα της Κέας, όπου στο ιερό του Διονύσου υπήρχε κεφαλή μυκηναϊκού γυναικείου ειδώλου (Caskey 2009).

Ασφαλώς δεν αποκλείεται να αποτέλεσαν απλώς αναθήματα ή απλώς να ανήκαν στη σκευή του ιερού. Στην περίπτωση των μαχαιριών των αρχαϊκών χρόνων προβληματίζει η εύρεσή τους εντός του βάθρου του αρχαϊκού ναού. Τα συνευρήματα είναι και εκεί αντίστοιχα με αυτά της γεωμετρικής περιόδου (δηλαδή κοσμήματα, εργαλεία αλλά και ένα τμήμα χάλκινου κούρου). Από τα διαθέσιμα στοιχεία δεν γίνεται σαφές εάν όντως σχετίζονται με την αρχαϊκή φάση ή εάν είναι παλαιότερα και βρέθηκαν στο βάθρο μέσω της μετακίνησης χωμάτων (στα οποία εμπεριέχονταν) για την κατασκευή του.

Σχετικά με τη μορφή των μαχαιριών, ένα από αυτά που βρέθηκαν στο ανατολικό δωμάτιο του γεωμετρικού κτηρίου ανήκει στον τύπο Ια (**M374**), με τη χαρακτηριστική γωνία στη ράχη πριν το έμβολο, σε αντιστοιχία με την πτέρνα. Η εικόνα που δίδεται δεν είναι υπό κλίμακα, αλλά τα μαχαίρια αυτού του τύπου συνήθως είναι μεσαίου μεγέθους. Εικονίζεται ακόμα ένα από τα μαχαίρια (**M375**), που βρέθηκαν στον αρχαϊκό «Ναό 2». Το μαχαίρι αυτό φαίνεται να ανήκει στον τύπο ΙΒ, με κυρτή ράχη και κόψη γωνιάζουσα στη μέση, ανήκει δηλαδή και αυτό σε κατηγορία με μαχαίρια κυρίως μεσαίου μεγέθους.

3.4.1.5. Λήμνος, Ηφαιστεία

Λατρευόμενη θεότητα:	;
Μαχαίρια:	3+ σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	πηγάδι, εσωτερικά χυτρών.
Χρονολόγηση:	7ος-6ος αιώνας π.Χ.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 46)

Στην Ηφαιστεία, η οποία αποτελεί την πιο εκτεταμένη πόλη της Λήμνου, οικοδομημένο σε μία χερσόνησο, ανασκάφηκε ιερό των αρχαϊκών χρόνων, από την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών, κατά το διάστημα 1929-1930 και 1978-1982, υπό τη διεύθυνση των A. Della Seta και L. Beschi αντίστοιχα. Η λατρευόμενη θεότητα παραμένει άγνωστη, βάσει όμως των ευρημάτων οι ανασκαφείς πιστεύουν ότι πρόκειται για γυναικεία θεότητα, η οποία μπορεί να συσχετισθεί με τη Μεγάλη Μητέρα θεά.[995]

Το ιερό βρίσκεται στην ακρόπολη και είναι διαμορφωμένο σε δύο άνδηρα. Στο χαμηλότερο υπάρχουν κτήρια του α΄ μισού του 7ου αιώνα π.Χ., ενώ στο υψηλότερο υπάρχει κτήριο, το οποίο αποτελείται από δωμάτια γύρω από κεντρικό διάδρομο. Τα δωμάτια που βρίσκονται στο νότιο

[995] Beschi 2007, 142.

μέρος είναι μεγαλύτερου μεγέθους και στο νοτιότερο εξ αυτών («δωμάτιο C») εντοπίσθηκε βαίτυλος. Το ιερό διέθετε και ναό, με κτιστά έδρανα κατά μήκος των πλευρών. Η λατρεία είχε μικρή διάρκεια, καθώς φαίνεται να διήρκεσε από τα μέσα τουλάχιστον του 7ου έως το τέλος του 6ου αιώνα π.Χ., οπότε και το ιερό καταστράφηκε από τους Πέρσες.[996]

Τουλάχιστον τρία μαχαίρια έχουν βρεθεί σε δύο διαφορετικά σημεία του ιερού. Ένα εξ αυτών -το μοναδικό, του οποίου η μορφή είναι γνωστή- βρέθηκε εντός πηγαδιού. Πρόκειται για τμήμα μαχαιριού (**M376**), το οποίο είναι έντονα διαβρωμένο και ελαφρώς λυγισμένο, μ.σ.μ. 7,9 εκ. και πλάτους 0,7-1,4 εκ.[997] Βρέθηκε στο βαθύτερο στρώμα του πηγαδιού, μαζί με κεραμική που χρονολογείται στους αρχαϊκούς χρόνους, τόσο εντόπια όσο και αττική, χρηστική και επιτραπέζια καθώς και με τμήμα από Ψ-σχημο ειδώλιο. Δεν είναι βέβαιο εάν το μαχαίρι αυτό σχετίζεται με τη λατρεία στο ιερό, καθώς ίσως η διάνοιξη του πηγαδιού να συμπίπτει με την εγκαθίδρυση του ιερού, ενδέχεται όμως να προηγείται χρονικά.[998]

Τουλάχιστον δύο ακόμα μαχαίρια βρέθηκαν εντός του κτηρίου με τον κεντρικό διάδρομο, που βρίσκεται στο άνω άνδηρο. Σε αυτό βρέθηκαν χύτρες, το εσωτερικό των οποίων ήταν γεμισμένο με αιχμές βελών, λεπίδες μαχαιριών, αγκίστρια, μάζες πηλού, σκληρούς λίθους και άλλα αντικείμενα μικρού μεγέθους. Συγκεκριμένα, αναφέρεται τμήμα μαχαιριού που βρέθηκε στο εσωτερικό χύτρας, εντός του μεσαίου δωματίου της βόρειας πτέρυγας («δωμάτιο D2») καθώς και δύο τμήματα από μεγάλου μεγέθους μαχαίρι,[999] διατηρούμενο σε μ.σ.μ. 6,6 εκ., που βρέθηκαν πολύ κοντά στην προαναφερθείσα χύτρα. Ο L. Beschi είχε ερμηνεύσει το εύρημα αυτό ως κατάλοιπα προσφοράς θεμελίωσης του λατρευτικού κτηρίου. Τη λατρευτική χρήση του κτηρίου υποδηλώνουν, εκτός από τον βαίτυλο, εισηγμένα αντικείμενα από την Αθήνα, την Κόρινθο, τη Χίο και τη Ρόδο, όπως κοσμήματα, πήλινα ομοιώματα κρηνών, παλλάδιο, φτερωτή μορφή καθώς και μία σειρά σειρήνων και σφιγγών. Ακόμα, βρέθηκαν εικονιστικά και σπονδικά αγγεία, λεκανίδες και άλλα μικροαντικείμενα.[1000]

[996] Beschi 2005α, 109-110.
[997] Beschi 2005β, 127.
[998] Beschi 2005β, 116, 119-120.
[999] Οι ανασκαφείς σημειώνουν πως δεν ήταν βέβαιοι εάν πρόκειται για αιχμή δόρατος ή μάχαιρα, μέχρι που φάνηκε -πιθανώς μετά τον καθαρισμό του αντικειμένου- ότι ήταν μονόκοπο, επομένως ταυτίζεται με μεγάλου μεγέθους μαχαίρι.
[1000] Beschi 2007, 144-146.

Σύμφωνα όμως με νεότερες έρευνες της L. Ficuciello, το κτήριο στην α΄ φάση του -οπότε και χρονολογούνται οι χύτρες με τα μαχαίρια- δεν είχε λατρευτικό χαρακτήρα. Η μελετήτρια ανατρέχει στα δεδομένα της ανασκαφής των ετών 1929-1930: εντός ενός εκ των δωματίων της υπογεωμετρικής περιόδου, όπου δεν βρέθηκαν ευρήματα που να χρονολογούνται μετά τα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ., εντοπίσθηκε μεγάλος αριθμός μεταλλικών σκωριών. Επιπλέον, οι σκληροί λίθοι που βρέθηκαν εντός των χυτρών, είναι πιθανό να χρησιμοποιούνταν στο ακόνισμα των εργαλείων. Βάσει των παραπάνω καταλήγει στο ότι το κτήριο, όπως και ολόκληρη η περιοχή του ανδήρου, είχε αρχικά εργαστηριακή, μεταλλουργική χρήση και απέκτησε λατρευτική μόνο μετά τα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ. Τέλος, θεωρεί ότι με τις μεταλλουργικές εργασίες και όχι με τη λατρεία, πρέπει να συνδεθούν, τουλάχιστον κατά την πρώτη φάση τους, και τα πηγάδια.[1001] Η εύρεση μικρών τμημάτων μαχαιριών και άλλων σιδερένιων αντικειμένων εντός των αγγείων, δείχνει πράγματι πρόθεση για ανακύκλωση του μετάλλου.

Ωστόσο, ίσως και οι δύο παραπάνω ερμηνείες να είναι εν μέρει σωστές. Βάσει των αρχαιολογικών δεδομένων είναι δύσκολο να καταλήξει κανείς σε ένα βέβαιο συμπέρασμα, όμως δεν είναι ανάγκη το εύρημα να ερμηνευτεί αποκλειστικά ως ιερό ή μόνο ως εργαστήριο. Αντιθέτως, δεν είναι απίθανη η λειτουργία εργαστηρίου εντός λατρευτικών πλαισίων, ειδικά από τη στιγμή που το ιερό βρίσκεται στη Λήμνο, το νησί που συνδέεται με τον Ήφαιστο. Παρόλο που η αντιστοιχία των μυθολογικών παραδόσεων και της ιστορικής πραγματικότητας είναι επισφαλής, στην προκειμένη περίπτωση δεν μοιάζει ασήμαντο ότι σύμφωνα με την ομηρική παράδοση, ο Ήφαιστος, ο θεός της μεταλλουργίας, έπεσε στη Λήμνο και από αυτόν πήρε και το όνομά της η πόλη Ηφαιστεία. Είναι πιθανό να πρόκειται πράγματι για προγενέστερο, ανεξάρτητο από τη λατρεία, εργαστήριο μεταλλουργίας. Στην περίπτωση αυτή, τα συγκεκριμένα μεταλλουργικά εργαστήρια μπορεί να υπήρξαν και η ίδια η αφορμή για την ίδρυση της λατρείας στον χώρο. Κατά τους ανασκαφείς πρόκειται βέβαια για γυναικεία θεότητα, τη μόνη όμως «τεκμηρίωση» αποτελούν κοσμήματα, εξαρτήματα κιβωτίων και υφαντικά βάρη. Τα παραπάνω όμως αντικείμενα δεν είναι αποκλειστικά γυναικεία, ενώ δεν μπορεί να αποκλειστεί και η συλλατρεία περισσοτέρων από δύο θεοτήτων, ανδρικών και γυναικείων. Επιπλέον, λείπουν τα χαρακτηριστικά ευρήματα για ιερά Μητέρας Θεών. Η πιθανότητα το κεντρικό ιερό της Ηφαιστείας να ανήκει στον θεό Ήφαιστο, όπως άλλωστε συμβαίνει και με την Αθήνα κ.α, δεν μπορεί να αποκλειστεί βάσει των ευρημάτων. Στην

[1001] Ficuciello 2013, 111-112.

περίπτωση αυτή μπορεί να αιτιολογηθεί η συνάφεια, έστω και μη σύγχρονη μεταλλουργίας-ιερού.[1002] Ασφαλώς, το παραπάνω αποτελεί απλώς μία υπόθεση και δεν μπορεί να αποκλειστεί η λατρεία οποιασδήποτε άλλης θεότητας.[1003]

3.4.1.6. Σάμος

Λατρευόμενη θεότητα:	Ήρα.
Μαχαίρια:	40+ σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	τέφρα, κατάλοιπα γευμάτων.
Χρονολόγηση:	α΄ τέταρτο 6ου αιώνα π.Χ.

(κάτοψη 39)

Το ιερό βρίσκεται δυτικά από την αρχαία πόλη της Σάμου, σε απόσταση 6 χιλιομέτρων από αυτήν. Η θέση αναγνωρίσθηκε μέσω τμήματος κίονα του ναού, που έστεκε κατά χώραν και ανασκάφηκε για πρώτη φορά από την Αρχαιολογική Εταιρεία, υπό τη διεύθυνση των Π. Καββαδία και Θ. Σοφούλη, κατά τα έτη 1890-1892. Κατά το διάστημα 1910-1914 ανασκάφηκε από το Βασιλικό Μουσείο Βερολίνου, υπό τη διεύθυνση του Th. Wiegang, ενώ από το 1925 ο χώρος ανασκάπτεται -με διακοπές- από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο. Οι ανασκαφές συνεχίζονται και σήμερα υπό τη διεύθυνση του W. D. Niemeier.[1004] Η λατρεία στο ιερό φαίνεται πως διήρκεσε τουλάχιστον από τη γεωμετρική περίοδο -ενδεχομένως να ανάγεται και στους μυκηναϊκούς χρόνους- ως και τον 4ο αιώνα μ.Χ., με την ακμή της να εντοπίζεται στον 7ο και τον 6ο αιώνα π.Χ. Η θεότητα που λατρευόταν ήταν η Ήρα και το ιερό ταυτίσθηκε μέσω της μαρτυρίας του Ηροδότου, ο οποίος αναφέρει για το ναό ότι ήταν ο *μέγιστος πάντων νηῶν τῶν ἡμεῖς ἴδμεν*.[1005]

Κατά τον 8ο αιώνα π.Χ. το ιερό αποτελείτο από ναό, βωμό και ιερό άλσος, ακριβώς στα ανατολικά του βωμού. Καθώς το ιερό βρισκόταν δίπλα σε βαλτώδη περιοχή, το υγρό περιβάλλον συνέβαλλε στη διατήρηση των καταλοίπων δένδρων του άλσους αυτού.[1006] Στον 7ο αιώνα π.Χ. ο βωμός, ύστερα από έξι διαδοχικές κατασκευαστικές φάσεις, απέκτησε μνημειακή λίθινη μορφή και διαμορφώθηκε Π-σχημος σε κάτοψη, διαστάσεων 36,5 × 16,5 μ., με αναβαθμούς στο

[1002] Η L. Ficuciello σημειώνει ότι δεν βρέθηκαν ευρήματα αντίστοιχα με του Καβειρίου, καθώς οι Κάβειροι της Λήμνου δέχονταν εντελώς διαφορετικά αναθήματα.
[1003] Σημειώνεται εδώ ότι μαχαίρια, που είτε κατασκευάζονταν στο εργαστήριο αυτό ή και σε άλλα έχουν βρεθεί σε μεγάλους αριθμούς σε ταφές του νησιού, εκ των οποίων ξεχωρίζει η αποκαλούμενη «ταφή της βασίλισσας-ιέρειας», βλ. Ficuciello 2013, 131.
[1004] Σχετικά με το ιστορικό της έρευνας βλ. Walter κ.ά. 2019, 2-5.
[1005] Ηρόδοτος 3.60.4.
[1006] Για την διατήρηση των δένδρων βλ. ενδεικτικά Niemeier και Maniatis 2010, 112.

κέντρο.[1007] Στο ιερό υπήρχε εκατόμπεδος ναός ήδη από τους γεωμετρικούς χρόνους, στον οποίο έχουν αναγνωρισθεί δύο κατασκευαστικές φάσεις.[1008] Από τον 6ο αιώνα π.Χ., το ιερό παρουσιάζει σύνθετη αρχιτεκτονική μορφή. Κατά το β΄ τέταρτο του αιώνα αυτού, ανοικοδομήθηκε λίθινος ο ναός (γνωστός ως «ναός του Ροίκου») και προστέθηκαν στοές καθώς και πάνω από δέκα ναόσχημα οικοδομήματα («οίκοι»), προσανατολισμένα προς τον βωμό, που πιθανώς αποτελούσαν ναούς ή θησαυρούς. Στα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ., επί τυραννίας Πολυκράτη, οικοδομήθηκε ο τελευταίος δίπτερος ναός.[1009] Κατά τους κλασικούς χρόνους, φαίνεται να υπήρξε κάποια παρακμή, ενώ ανάκαμψη παρατηρείται στην ελληνιστική περίοδο.[1010]

Τα ευρήματα από το ιερό είναι σημαντικά για την κατανόηση της χρήσης του μαχαιριού στην αρχαία ελληνική λατρεία, καθώς σιδερένια μαχαίρια βρέθηκαν σε τουλάχιστον δύο σημεία του ιερού, από τις ανασκαφές του 1954-1957 στο δάπεδο του Εκατόμπεδου, και από τις πρόσφατες ανασκαφές σε επίχωση στην περιοχή του βωμού. Επιπλέον, η ύπαρξη μαχαιριών μαρτυρείται και από επιγραφή που βρέθηκε στο ιερό.[1011]

Η πρωιμότερη ομάδα μαχαιριών βρέθηκε εντός στρώματος μεγάλου πάχους, αποτελούμενου από μαύρο χώμα, που είχε δημιουργηθεί από καύση, πάνω στο δάπεδο του πρώτου εκατόμπεδου ναού. Στο στρώμα αυτό, στην περιοχή ανάμεσα στη βάση του λατρευτικού αγάλματος και του δυτικού τοίχου του ναού, βρέθηκαν σιδερένια μαχαίρια μαζί με θραύσματα από τουλάχιστον 30 οβελούς και άλλα σιδερένια εργαλεία. Ο W. D. Niemeier, παραλληλίζοντας το εύρημα με το αντίστοιχο από το Καλαπόδι, καταλήγει ότι πριν από την ανοικοδόμηση του νέου ναού πραγματοποιήθηκε τελετουργική ταφή του παλιού κτηρίου. *Terminus ante quem* για την πράξη αυτή, και συνεπώς για τα μαχαίρια, αποτελεί το 630 π.Χ., οπότε και χρονολογούνται τα υστερότερα όστρακα από το στρώμα αυτό.[1012]

Σιδερένια μαχαίρια βρέθηκαν και κατά τις πρόσφατες ανασκαφές[1013] στην περιοχή του βωμού, σε επίχωση τέφρας που χρονολογείται στο διάστημα 590-570 π.Χ., που δημιουργήθηκε

[1007] Schleif 1933.
[1008] Walter κ.ά. 2019, 69-89.
[1009] Gruben 2014.
[1010] Kyrieleis 1993, 100-104.
[1011] Βλ. παραπάνω σελ. 75-78.
[1012] Από την ομιλία του W. D. Niemeier, *The Sanctuary of Hera on Samos from its Minoan origins to the time of Polycrates - new evidence*, 26/1/2017, Cotsen Hall, Αθήνα.
[1013] Henke 2017, 208.

από την απόρριψη καταλοίπων τελετουργικών γευμάτων. Μαζί με τα μαχαίρια βρέθηκαν οβελοί, χρηστική κεραμική (αγγεία πόσεως και κατανάλωσης τροφής), λύχνοι, οστά από τα βρώσιμα μέρη των ζώων, κυρίως βοδιών αλλά και αιγοπροβάτων και χοίρων. Για τα μαχαίρια δεν είναι γνωστές παραπάνω πληροφορίες, παρά μόνο ότι αποτελούν την κύρια κατηγορία των συνολικά 51 σιδερένιων αντικειμένων (από το σύνολο των ευρημάτων των νέων ανασκαφών), μαζί με τους οβελούς.

Η στρωματογραφία στην περιοχή του βωμού έδειξε ότι η απόρριψη των αναθημάτων, των καταλοίπων θυσιών και των γευμάτων γινόταν με συστηματικό τρόπο. Αυτό φάνηκε από λάκκο, που ανασκάφηκε στην περιοχή με τέφρα και οστά ζώων, αλλά χωρίς κανένα άλλο εύρημα. Τα οστά από τον λάκκο αυτό ανήκουν κυρίως σε μη βρώσιμα μέρη του ζώου, τα οποία καίγονταν ως θεϊκό μερίδιο, την οσφύ και τα μηριαία. Κοντά στον λάκκο βρέθηκε και απόθεση με κρανία βοδιών. Το παραπάνω αποτελεί σαφή απόθεση καταλοίπων θυσίας. Αντίθετα η επίχωση στην οποία βρέθηκαν τα μαχαίρια μπορεί ασφαλώς να ταυτιστεί με απόρριψη καταλοίπων γευμάτων.[1014]

Συνεπώς στο Ηραίο της Σάμου τα μαχαίρια από την επίχωση του 590-570 π.Χ. μπορούν με ασφάλεια να αναγνωρισθούν ως αντικείμενα που χρησιμοποιήθηκαν στην τέλεση των θυσιαστήριων γευμάτων. Πρόκειται για μία από τις σπάνιες περιπτώσεις που μία ασφαλής αναγνώριση γίνεται δυνατή, καθώς σε αυτήν συνέβαλε ένα πλήθος παραγόντων: η συστηματική απόρριψη κατά την αρχαιότητα, η διατήρηση της στρωματογραφίας στην περιοχή αυτή και τέλος η συστηματική ανασκαφή και η μελέτη των οστών. Τα παραπάνω συνέβαλαν και στη διατήρηση/αναγνώριση του σχετικά μεγάλου αριθμού των μαχαιριών.[1015] Δυστυχώς δεν είναι γνωστή η μορφή και το μέγεθός τους, αλλά αν ευσταθεί η ερμηνεία για χρήση στην κατανάλωση τροφής πρέπει να είναι μικρού-μεσαίου μεγέθους.[1016]

[1014] Henke 2017, 204-206.

[1015] Για να αποτελούν την κύρια κατηγορία των 51 σιδερένιων μαζί με τους οβελούς, υπολογίζουμε ότι βρέθηκαν 20-40.

[1016] Αν και η εύρεσή τους δεν αναφέρεται, είναι πιθανό να βρέθηκαν μαχαίρια στις επιχώσεις τέφρας και τους βωμούς που ανασκάφηκαν παλαιότερα, καθώς ο πλούτος, η διατήρηση, η ποσότητα και η ποικιλία των ευρημάτων του ιερού, ιδίως κατά τον 7ο και 6ο αιώνα π.Χ. (πολύ μεγάλος αριθμός εισηγμένων αντικειμένων από Εγγύς Ανατολή, Αίγυπτο και Κύπρο, αντικειμένων από πολύτιμα υλικά, φαγεντιανή, αυγά στρουθοκαμήλου, καθώς και εξαρτήματα ιπποσκευής, κοσμήματα, μαρμάρινα γλυπτά, αναθηματικοί κιονίσκοι, ξύλινα αντικείμενα κ.ά.) πιθανώς τα επισκίασε, όπως συχνά συμβαίνει, την αναφορά «ταπεινότερων» ευρημάτων. Η παραπάνω σημείωση γίνεται διότι πιθανώς να υπήρχαν και άλλα μαχαίρια, με άλλες χρήσεις (αναθηματική, θυσιαστήρια). Η χρήση σε τελετουργικά γεύματα αφορά αποκλειστικά στα μαχαίρια που αναφέρονται ότι βρέθηκαν στην επίχωση των αρχών του 6ου αιώνα π.Χ.

3.4.1.7. Θάσος

Λατρευόμενη θεότητα:	Άρτεμις.
Μαχαίρια:	σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	εσωτερικό βοηθητικού κτηρίου.
Χρονολόγηση:	αρχαϊκή-ρωμαϊκή περίοδος.

(κάτοψη 40)

Το ιερό της Αρτέμιδος στην πόλη της Θάσου, το οποίο αναφέρεται από τον Ιπποκράτη,[1017] ανασκάφηκε από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή, κατά τα διαστήματα 1957-1960, 1965 και 1975-1985. Είναι διαμορφωμένο πάνω σε άνδηρα, στην ανατολική γωνία της αγοράς της πόλης. Τα πρωιμότερα ευρήματα χρονολογούνται στο α΄ μισό του 7ου αιώνα π.Χ. και τα υστερότερα στον 2ο αιώνα μ.Χ.

Το ιερό διέθετε περίβολο, μνημειακό πρόπυλο, βωμό, στοά, βοηθητικά κτήρια και πιθανότατα ναό. Στρώμα τέφρας, κάτω από τον βωμό του 5ου αιώνα π.Χ., εμπεριείχε πλήθος οστών ζώων και αναθημάτων του 7ου αιώνα π.Χ., κεραμική, λύχνους, πήλινα γυναικεία ειδώλια και προτομές καθώς και αντικείμενα από χαλκό, χρυσό και ελεφαντοστό.[1018] Σε δωμάτιο βοηθητικού κτηρίου εντοπίσθηκαν μαχαίρια, των οποίων η μορφή, το μέγεθος και ο αριθμός δεν είναι γνωστά. Ο χώρος αυτός ερμηνεύεται ως μαγειρείο λόγω των μαχαιριών αλλά και μίας εσχάρας που βρέθηκαν στο εσωτερικό του.[1019] Τα μαχαίρια θα χρησιμοποιούνταν στην προετοιμασία των γευμάτων. Βέβαια, το παραπάνω επιχείρημα είναι και αντίστροφο, αφού ο χώρος ερμηνεύεται ως μαγειρείο κυρίως λόγω των μαχαιριών. Ωστόσο, υπέρ του παραπάνω λειτουργεί ότι βρέθηκε εσχάρα, ενώ υπάρχουν και οστά ζώων, καθιστώντας την ταύτιση πολύ πιθανή. Η εύρεσή τους σε εσωτερικό χώρο, μαζί με εσχάρα και όχι στον βωμό υποδεικνύει τη χρήση τους στον τεμαχισμό του κρέατος και την προετοιμασία των γευμάτων. Τα μαχαίρια αυτά θα μπορούσαν να χρονολογούνται από τους αρχαϊκούς μέχρι και τους ρωμαϊκούς χρόνους, μάλιστα το τελευταίο είναι πιθανότερο, καθώς στην περίοδο αυτή φαίνεται να ανήκει το μεγαλύτερο μέρος των συνευρημάτων τους.

[1017] Ιπποκράτης 3.17.
[1018] Grandjean και Salviat 2012, 116-119.
[1019] Jacquemin 1983, 874.

Στα υπόλοιπα ιερά της Θάσου δεν έχουν εντοπισθεί ή δεν αναφέρονται μαχαίρια, σαφώς όμως θα υπήρχαν τουλάχιστον στο ιερό του Ηρακλή, όπου έχουν εντοπισθεί τα ίχνη χρήσης τους πάνω σε οστά ζώων.[1020]

3.4.1.8. Σαμοθράκη

Λατρευόμενη θεότητα:	Μεγάλοι Θεοί.	
Μαχαίρια:	σιδερένια μαχαίρια	1 χάλκινο μαχαίρι.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	«Ανάκτορο»,	θεατρικός κύκλος.
Χρονολόγηση:	κλασικοί χρόνοι.	ελληνιστικοί-ρωμαϊκοί χρόνοι.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 46, κάτοψη 41)

Το ιερό των Καβείρων βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του νησιού, νοτιοδυτικά της αρχαίας πόλης της Σαμοθράκης και σε κοντινή απόσταση από αυτήν. Ο χώρος του ιερού πλαισιώνεται από δύο ρέματα, στα ανατολικά και τα δυτικά. Η φήμη του νησιού προερχόταν από τη διάσημη από τις πηγές μυστηριακή λατρεία των Μεγάλων Θεών.[1021] Η πρώτη ανασκαφή στον χώρο διενεργήθηκε το 1854, ενώ οι συστηματικές ανασκαφές της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών ξεκίνησαν το 1938, αρχικά υπό τη διεύθυνση του K. Lehmann, στη συνέχεια από τους Ph. Lehmann και J. R. McCredie και συνεχίζονται έως και σήμερα από την B. D. Wescoat.[1022] Στο ιερό λατρεύονταν οι Κάβειροι ή Μεγάλοι Θεοί (Αξίερος, Αξιόκερσα, Αξιόκερσος και Κασμίλος). Η αφετηρία της λατρείας χρονολογείται στον 7ο αιώνα π.Χ., τα πρώτα κτήρια στον 4ο και η ακμή της στον 3ο και τον 2ο αιώνα π.Χ., ενώ φαίνεται να διήρκεσε μέχρι τα τέλη του 4ου αιώνα μ.Χ.[1023]

Τα πρωιμότερα ευρήματα που σχετίζονται με τη λατρεία, χρονολογούμενα στον 7ο αιώνα π.Χ., αποτελούν κατάλοιπα θυσιών και γευμάτων, που βρέθηκαν εντός του αποκαλούμενου «*Ἀνακτόρου*», που είχε αναγνωρισθεί αρχικά ως Τελεστήριο.[1024] Στα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ. οικοδομήθηκε στον ανατολικό λόφο ο «Θεατρικός Κύκλος», περικλειόμενος από αναβαθμούς, και με βωμό, ο οποίος βρισκόταν είτε στο κέντρο του κύκλου,[1025] είτε σε κάποιο άλλο σημείο του.[1026] Το αρχιτεκτονικό αυτό σύμπλεγμα λειτούργησε έως και τον 1ο αιώνα μ.Χ., αποτελώντας την

[1020] Maffre κ.ά. 1986, 802. Pariente κ.ά. 1996, 815, 817.
[1021] Burkert 2002.
[1022] Πλήρη βιβλιογραφία της έρευνας για το ιερό βλ. στο https://samothrace.emory.edu/bibliography.
[1023] Lehmann-Hartleben 1939, 135-139. Όσον αφορά στο κτήριο έχουν διακριθει κατασκευαστικές φάσεις στον 4ο, τον 3ο αιώνα π.Χ. και τον 1ο αιώνα μ.Χ. Βλ. και Μάτσας 2005, 96-97.
[1024] Πλέον ως *Ἀνάκτορο* ταυτίζεται το «Κτήριο με τις χορεύτριες». Για τις αναθεωρημένες απόψεις βλ. Clinton 2017.
[1025] McCredie 1968, 219. Burkert 1993β, 180.
[1026] Wescoat 2017, 60-61.

είσοδο στο ιερό και ρυθμίζοντας την πρόσβαση σε αυτό, μαρτυρώντας έτσι την πρώτη σαφή ένδειξη περιορισμού και ιεροτελεστίας, κρυμμένης από τους κοινούς λάτρεις, συνεπώς και μυστηρίων.[1027] Κατά την κλασική περίοδο, λίγα είναι τα οικοδομήματα του ιερού εκτός του «Θεατρικού Κύκλου», κυρίως το σύμπλεγμα στον ανατολικό λόφο και ένα εστιατόριο. Στους ελληνιστικούς όμως χρόνους, οικοδομήθηκαν πολλά μνημειακά κτήρια, αψιδωτό κτήριο γνωστό ως το «Ιερό», εξάστυλο πρόστυλο οικοδόμημα, αφιερωμένο από τον Φίλιππο Γ΄ και τον Αλέξανδρο Δ΄, το «Πρόπυλο του Πτολεμαίου», η «Θόλος της Αρσινόης», στοά, θέατρο κ.ά.[1028]

Σχετικά μεγάλος αριθμός σιδερένιων μαχαιριών βρέθηκε κατά τις πρώτες συστηματικές ανασκαφές στο «*Ἀνάκτορο*». Αυτά βρέθηκαν στην επίχωση κάτω από το ελληνιστικό δάπεδο του κτηρίου, μαζί με μεγάλη ποσότητα από ακόσμητα αγγεία (σκύφους, κανθάρους, κύλικες και πινάκια) του 5ου και του 4ου αιώνα π.Χ. Ο K. Lehmann σχολιάζει ως αξιοσημείωτη την απουσία αγαλματίων και γραπτών αγγείων, παρά την πολύ μεγάλη ποσότητα των ευρημάτων.[1029] Καθώς ο K. Clinton έδειξε ότι το κτήριο αυτό δεν λειτουργούσε ως τελεστήριο,[1030] θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι κατά την κλασική περίοδο τελούνταν σε αυτό γεύματα, όπως υποδεικνύει το είδος και η ποσότητα των αγγείων, τα σιδερένια μαχαίρια, και η απουσία χαρακτηριστικών αναθημάτων. Είναι λοιπόν πιθανό να μαχαίρια αυτά να είχαν χρήση κατά τη διάρκεια των τελούμενων γευμάτων.

Στον «Θεατρικό Κύκλο», πολύ κοντά στο δάπεδό του, ήρθε στο φως ένα χάλκινο μαχαίρι **M377**. Σώζεται σχεδόν ακέραιο και είναι πολύ μικρού μεγέθους (μ.σ.μ.: 4,9 εκ., πλάτος: 0,45 εκ., πάχος: 0,1 εκ.), με ευθύγραμμη ράχη και κόψη που συγκλίνουν προς την αιχμή, ενώ έχει ορθογώνιο παραλληλόγραμμο έμβολο.[1031] Βρέθηκε μαζί με κεραμική που χρονολογείται από τον 1ο αιώνα π.Χ. μέχρι τους ρωμαϊκούς χρόνους, ειδώλιο ελληνιστικής περιόδου,[1032] νομίσματα που χρονολογούνται μεταξύ 4ου και 1ου αιώνα π.Χ.,[1033] λίγα μεταλλικά αντικείμενα, όπως άγκιστρο, βελόνα και κουδούνι, αναθηματική επιγραφή[1034] και τον προαναφερθέντα κυλινδρικό βωμό, ελληνιστικής περιόδου.[1035] Ο J. Gaunt σημειώνει ότι το μικρό μέγεθος και η ελαφριά κατασκευή

[1027] Burkert 2002, 37, 42-43.
[1028] McCredie 1988, 120-122.
[1029] Lehmann-Hartleben 1939, 140.
[1030] Clinton 2003, 61· 2017, 327.
[1031] Gaunt 2017, 434.
[1032] Dillon 2017, 400-401.
[1033] Gadbery και Arnold-Biucchi 2017, 408-409, 415-416.
[1034] Dimitrova 2017, 438.
[1035] Popkin 2017, 449-450.

του μαχαιριού δείχνουν πιθανώς προσωπική χρήση, αλλά αυτό δεν φαίνεται να ισχύει. Τα συνευρήματά του και το σχετικά σπάνιο υλικό του δείχνει ότι θα μπορούσε να είναι αναθηματικό, ερμηνεία που προτείνει άλλωστε ο ίδιος μελετητής για ορισμένα εκ των μεταλλικών συνευρημάτων του, δηλαδή το κουδούνι και τη βελόνα.[1036] Παρόλο που δεν βρέθηκαν οστά ή τέφρα, είναι γενικά αποδεκτό από την έρευνα ότι στον χώρο τελούνταν θυσίες, καθώς βρέθηκαν τμήματα λίθινου βωμού. Το μαχαίρι που βρέθηκε δεν θα ήταν κατάλληλο, λόγω μεγέθους, για την τέλεση θυσιών και ασφαλώς ούτε για πολεμική χρήση, ούτε για μαγειρικούς σκοπούς ή γεύματα, αφού ούτως ή άλλως στον χώρο δεν υπάρχει καμία ένδειξη για την προετοιμασία ή την κατανάλωση τροφής, Συνεπώς, βάσει του υλικού και του μεγέθους του, των συνευρημάτων αλλά και του χώρου όπου βρέθηκε, φαίνεται ότι η πιθανότερη χρήση είναι η αναθηματική. Μάλλον πρόκειται για μικρογραφικό μαχαίρι που κατασκευάστηκε με σκοπό την ανάθεση.

3.4.2. Κυκλάδες

3.4.2.1. Δήλος

Λατρευόμενη θεότητα:	Άρτεμις.
Μαχαίρια:	1 χάλκινο μαχαίρι.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	τάφρος θεμελίωσης ναού.
Χρονολόγηση:	;

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 46)

Ο ναός της Αρτέμιδος στη Δήλο ανασκάφηκε από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών το 1928, υπό τη διεύθυνση του R. Vallois και το 1946 των H. Gallet de Santerre και J. Tréheux. Στο ιερό υπήρχε ναός ήδη πριν από τους αρχαϊκούς χρόνος. Στους ελληνιστικούς χρόνους και συγκεκριμένα το 179 π.Χ. οικοδομήθηκε ο ιωνικός εξάστυλος πρόστυλος ναός της θεάς.

Στα θεμέλια του ναού της Αρτέμιδος βρέθηκε ένα χάλκινο δρεπανόσχημο μαχαίρι (**M378**), μαζί με μεγάλο αριθμό πολύτιμων αντικειμένων από χρυσό, ελεφαντοστό και χαλκό, όπως και με κεραμική που χρονολογούνται κυρίως στη μυκηναϊκή αλλά και στη γεωμετρική περίοδο. Είναι μ.σ.μ. 16,5 εκ., πλ. 2,4 εκ. και η λεπίδα του στερεωνόταν στη λαβή μέσω δύο αμφικέφαλων ηλίσκων (διατηρούνται μόνο οι οπές, διαμέτρου 0,3 εκ.).[1037] Τόσο οι H. Gallet de Santerre και J. Tréheux όσο και η U. Kron το χαρακτηρίζουν ως δρεπάνι, ωστόσο το μέγεθός του, δηλαδή το

[1036] Gaunt 2017, 421, 434.
[1037] Gallet de Santerre και Tréheux 1947, 149, 151, 231-232. Kron 1998, 199.

σχετικά μικρό μήκος και πλάτος του ταιριάζει καλύτερα σε μαχαίρι, το οποίο είχε έντονα κυρτή ράχη (100ο). Το σχήμα του δεν συμβάλλει στη χρονολόγησή του, καθώς θα μπορούσε να χρονολογείται τόσο στους προϊστορικούς όσο και τους ιστορικούς χρόνους. Το ανασκαφικό πλαίσιο στο οποίο βρέθηκε δεν βοηθάει στην κατανόηση της χρήσης του, αν και λόγω των συνευρημάτων του, τα οποία αποτελούνται κυρίως από αφιερώματα, η αναθηματική χρήση φαίνεται να είναι και η πιθανότερη. Το σύνολο ευρημάτων εντός του οποίου βρέθηκε είναι πάντως ετερόκλητο. Φαίνεται τα αντικείμενα αυτά (ειδικά των προϊστορικών χρόνων) να ανακαλύφθηκαν τυχαία από τους κτίστες του αρχαϊκού ναού, οι οποίοι να τα θεώρησαν ιερά και να τα απέθεσαν ως προσφορά στα θεμέλια του ναού.

Ενδιαφέρον εύρημα αποτελεί και ένα προϊστορικό χάλκινο ειδώλιο, δρεπανηφόρου μορφής. Το αντικείμενο αυτό δεν είναι σαφές εάν κατέληξε τυχαία στην επίχωση του ιερού ή εάν όντως ήταν γνωστό και ορατό στον χώρο του ιερού ως κειμήλιο. Το δρεπάνι που φέρει το ειδώλιο αποτελεί ασφαλώς όπλο και η μορφή είναι θεϊκή, αλλά είναι άγνωστη η πρόσληψή της κατά τους ιστορικούς χρόνους (ενδεχομένως να θεωρήθηκε μορφή Περσέα, Διός ή και άλλης ανδρικής θεότητας και να προσφέρθηκε στο ιερό ως ανάθημα).[1038]

3.4.2.2. Τήνος, Ξώμπουργο

Λατρευόμενη θεότητα:	προγονολατρεία.
Μαχαίρια:	σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	πυρές-κατάλοιπα θυσιών.
Χρονολόγηση:	γεωμετρική περίοδος.

Οι ανασκαφές στο Ξώμπουργο της Τήνου, που διεξάγονται από το Πανεπιστήμιο Αθηνών, υπό τη διεύθυνση της Ν. Κούρου από το 1995, αποκάλυψαν ακριβώς έξω από το κυκλώπειο τείχος του οικισμού, δίπλα στη δυτική πύλη, ιερό των γεωμετρικών χρόνων, το οποίο καλείται συμβατικά -λόγω της θέσης του- ως προ-κυκλώπειο ιερό.[1039] Την αφετηρία της λατρείας αποτέλεσαν σημαντικοί τάφοι που βρίσκονταν στην περιοχή, από τους οποίους προκύπτει και ο χαρακτήρας της, αυτός της προγονολατρείας. Η λατρεία φαίνεται να ξεκίνησε ήδη από τον 10ο αιώνα π.Χ., οπότε και χρονολογείται η αρχαιότερη κεραμική.[1040] Το ιερό έπαψε να λειτουργεί κάποια στιγμή

[1038] Gallet de Santerre και Tréheux 1947, 221.
[1039] Κούρου 2013, 86.
[1040] Kourou 2001, 182-183.

μετά τα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ. και μετά την εγκατάλειψή του καλύφθηκε στο μεγαλύτερο μέρος του από το τείχος του 6ου αιώνα π.Χ., το οποίο οικοδομήθηκε βιαστικά, εν όψει της περσικής απειλής.[1041]

Η λατρεία ξεκίνησε στο άνδηρο μπροστά από το κυκλώπειο τείχος με το άναμμα πυρών. Βρέθηκαν πάνω από 30 πυρές, το μέγεθος των οποίων ποικίλλει από το 0,50 - 1.20 μ. Ορισμένες από αυτές εμπεριείχαν σιδερένια μαχαίρια.[1042] Πριν το άναμμά τους, λαξεύονταν λάκκοι στον φυσικό βράχο, ο οποίοι βρέθηκαν γεμάτοι τέφρα. Τα συνηθέστερα ευρήματα εντός τους είναι η κεραμική και τα υφαντικά βάρη, ενώ βρέθηκαν και αρκετά μεταλλικά κοσμήματα καθώς και οστέινοι δακτύλιοι. Μαζί με αυτά βρέθηκαν οστά ζώων (κυρίως αιγοπροβάτων αλλά και μερικά βοδιών, ψαριών και πτηνών) κατάλοιπα τροφών (σύκα, σταφύλια), ενώ διαφορετικές επιχώσεις πάνω από τους λάκκους αναγνωρίσθηκαν πειστικά ως κατάλοιπα χοών.[1043] Οι λάκκοι των πυρών καλύπτονταν πάντοτε με έναν τυμβίσκο από λίθους, οι οποίοι ίσως να χρησιμοποιούνταν για το σβήσιμο της φωτιάς, κυρίως όμως σηματοδοτούσαν τον χώρο του λάκκου. Στην κορυφή τοποθετείτο ένα μεγάλου μεγέθους βότσαλο, ενώ βότσαλα βρέθηκαν και μέσα στις πυρές. Όλα τα παραπάνω τεκμηριώνουν την τέλεση θυσιών και την πραγματοποίηση τελετουργικών γευμάτων.

Στα μέσα του 8ου αιώνα π.Χ. συντελέστηκε η πρώτη εξέλιξη στο ιερό, οπότε και κατασκευάστηκαν περίβολοι, οι οποίοι περιέκλειαν έναν αριθμό λάκκων-πυρών, ενώ από το 700 π.Χ. ανοίγονταν και νέοι λάκκοι πυρών, ο καθένας όμως είχε πλέον και τον περίβολό του. Επίσης άρχισαν να εμφανίζονται επίπεδοι λίθοι, που λειτουργούσαν ως τράπεζες προσφορών, και στο κέντρο του ανδήρου προστέθηκε μία εσχάρα, ενώ ένας αναλημματικός τοίχος μετατράπηκε σε έδρανο. Δίπλα στην εσχάρα βρέθηκε αποθέτης γεμάτος τέφρα και αναθήματα, που πιστοποιεί την τέλεση θυσιών, όπως συνέβαινε και στην περίπτωση των πυρών. Τέλος, στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ., στο ανατολικό μέρος του ιερού οικοδομήθηκε ένας μικρού μεγέθους (5,5 × 5,5 μ.) μονόχωρος λατρευτικός οίκος, στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκε μικρό ανθρωπόμορφο ειδώλιο, βαίτυλος καθώς και δύο πίθοι, που πιθανώς χρησίμευαν στην αποθήκευση προσφορών.[1044] Ένα σιδερένιο

[1041] Kourou 2002, 259. Κούρου 2004, 432.
[1042] Κούρου 2013, 89. Kourou 2014, 17.
[1043] Beaumont 2011, 401.
[1044] Κούρου 2013, 90-94.

μαχαίρι βρέθηκε εντός πυράς, η οποία χρονολογείται στη δεύτερη φάση του ιερού, δηλαδή στην ύστερη γεωμετρική περίοδο.[1045]

Το ανασκαφικό πλαίσιο των μαχαιριών και τα χαρακτηριστικά συνευρήματά τους φανερώνουν ορισμένα στοιχεία για τη χρήση τους. Πιθανώς πρόκειται για μαχαίρια μικρού-μεσαίου μεγέθους.[1046] Η μη εύρεση όπλων ή άλλων σιδερένιων αντικειμένων (ίσως εκτός κοσμημάτων) εντός των πυρών υποδηλώνει ότι τα μαχαίρια δύσκολα θα αποτέλεσαν αναθήματα, όπως και ότι δεν ήταν συνηθισμένο να αφιερώνονται σιδερένια αντικείμενα τέτοιου τύπου. Το ότι βρέθηκαν εντός θυσιαστήριων καταλοίπων μαζί με αντικείμενα που δεν μπορούν παρά να είχαν αποτελέσει αναθήματα (κοσμήματα, αγγεία), υποδεικνύει ότι χρησιμοποιήθηκαν στην τελετουργία και στη συνέχεια απορρίφθηκαν μαζί με αυτά.

3.4.2.3. Αμοργός, Μινώα

Λατρευόμενη θεότητα:	(άγνωστη στην περίοδο που χρονολογούνται τα μαχαίρια).
Μαχαίρια:	σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	τέφρα, εσωτερικό ναού(;)
Χρονολόγηση:	γεωμετρική περίοδος.

Στην κορυφή της ακρόπολης της Μινώας στην Αμοργό, ανασκάφηκε το διάστημα 1984-1992, από την Αρχαιολογική Εταιρεία υπό τη διεύθυνση της Λ. Μαραγκού, ιερό, που λειτούργησε από τους γεωμετρικούς χρόνους μέχρι και τον 4ο αιώνα μ.Χ., όπως φαίνεται από την κεραμική και τα χρονολογήσιμα κινητά ευρήματα. Τουλάχιστον από τον 6ο αιώνα π.Χ. τεκμηριώνεται η λατρεία του Διονύσου στο ιερό (ο οποίος ενδεχομένως να λατρευόταν και κατά τους προγενέστερους χρόνους), μέσω τμημάτων ενεπίγραφου αγγείου, φαλλοφόρων κανθάρων καθώς και αγγείων με φαλλόσχημες προχοές. Στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους ο Διόνυσος εξομοιώθηκε με τον Σάραπι, ο οποίος και λατρεύεται στο ιερό μέχρι τον πρώιμο 4ο αιώνα. μ.Χ.[1047]

Το ιερό αποτελείτο από κτηριακό συγκρότημα -γνωστό στη βιβλιογραφία ως «Κ»-, το οποίο είχε ως περίβολο ισχυρό αναλημματικό τοίχο. Πυρήνας του συγκροτήματος ήταν ένας ναόσχημος στεγασμένος χώρος, ο «οίκος Κ1», με αστέγαστο πρόδομο στην ανατολική πλευρά («ΚΑ1») και δύο υπαίθρια πλευρικά διαμερίσματα στη βόρεια («Κ2-Κ3»). Στην εσωτερική

[1045] Μετά από γραπτή επικοινωνία με τη Ν. Κούρου, την οποία και ευχαριστώ.
[1046] Αυτό προκύπτει από το ότι αναφέρονται ως μαχαιρίδια (Κούρου 2013, 89).
[1047] Μαραγκού 2002, 258-259.

πλευρά του δυτικού τοίχου υπάρχει κτιστό θρανίο, ενώ στον πρόδομο βρέθηκε κατά χώραν λίθινη τράπεζα προσφορών. Η πρώτη οικοδομική φάση του ιερού περιλαμβάνει τον περίβολο και τον οίκο «Κ1», που χρονολογούνται στο β΄ μισό του 8ου αιώνα π.Χ., ενώ οι υπόλοιποι χώροι αποτελούν μεταγενέστερες προσθήκες, των ύστερων γεωμετρικών-πρώιμων αρχαϊκών χρόνων.[1048] Πιθανώς να συνδέεται με το ιερό, βραχοσκεπές σπήλαιο, που βρίσκεται βόρειά του.[1049]

Στο ιερό της Αμοργού βρέθηκαν σιδερένια μαχαίρια,[1050] ανάμεσα σε μεγάλο αριθμό μεταλλικών αντικειμένων: σιδερένια όπλα (αιχμές βελών και δοράτων και σαυρωτήρες) καθώς και χάλκινα ελάσματα και κοσμήματα (πόρπες, περόνες, ενώτια, δακτύλιοι, σφηκωτήρες κόμης κ.ά.). Ακόμη ήρθε στο φως κεραμική, πήλινα ειδώλια, υφαντικά βάρη και σφονδύλια. Τα περισσότερα από τα μεταλλικά ευρήματα, συμπεριλαμβανομένων λογικά και των μαχαιριών, βρέθηκαν επί του βράχου και συγκεκριμένα στη βορειοδυτική γωνία και πάνω στο έδρανο ή ακριβώς μπροστά του, ανάμεικτα με κατάλοιπα έμπυρων θυσιών, τέφρα, ξυλάνθρακες, οστά ζώων, όστρεα κ.ά. Αυτά χρονολογούνται στη γεωμετρική περίοδο, βάσει της συναφούς κεραμικής. Τα οστά ανήκουν κυρίως σε αιγοπρόβατα και πολλά από αυτά βρέθηκαν χωρίς ίχνη καύσης, γεγονός που υποδηλώνει βρασμό και τέλεση τελετουργικών γευμάτων. Μπροστά από το έδρανο βρέθηκαν και κατάλοιπα θυσιών, τα ευρήματα από τα οποία χρονολογούνται στην πλειονότητά τους στον 7ο και τον 6ο αιώνα π.Χ., ενώ κατάλοιπα θυσιών βρέθηκαν και εκτός του κτηριακού συμπλέγματος, κοντά στον περίβολο. Επίσης αρκετά μεταλλικά αντικείμενα βρέθηκαν στον στεγασμένο «οίκο Κ1» κοντά στο κτιστό θρανίο, επί του οποίου συνήθως τοποθετούσαν οι πιστοί τα αναθήματα, καθώς δεν βρέθηκαν ίχνη τέφρας και οστών. [1051]

Από τα γνωστά διαθέσιμα γνωστά στοιχεία διαπιστώνεται ότι τα αποκαλυφθέντα μαχαίρια μπορούν να χρονολογηθούν από τους γεωμετρικούς έως και τους αρχαϊκούς χρόνους. Ανάμεσά τους υπήρχαν σίγουρα και μαχαίρια μικρού μεγέθους.[1052] Η εύρεσή τους μαζί με όπλα δεν μπορεί να αποκλείσει εντελώς την πολεμική χρήση τους αν και η εύρεσή τους εντός τέφρας με οστά ζώων, υποδεικνύει τη χρήση τους σε θυσίες και τελετουργικά γεύματα. Θα ήταν ενδιαφέρον να γίνει γνωστό το ακριβές ανασκαφικό τους πλαίσιο, δηλαδή αν βρέθηκαν μόνο εντός τέφρας ή και στο

[1048] Μαραγκού 1985α, 182. Marangou 1998, 21.
[1049] Μαραγκού 2002, 261.
[1050] Η ταύτισή τους με μαχαίρια επιβεβαιώθηκε κατόπιν προφορικής επικοινωνίας με την Λ. Μαραγκού, την οποία και ευχαριστώ.
[1051] Μαραγκού 1985α, 192 · 1985β, 67. Marangou 1998, 18-21, 25 · 2002, 303.
[1052] Μαραγκού 1985α, πίν. 96α.

εσωτερικό του στεγασμένου οίκου. Στην πρώτη περίπτωση, η πιθανότερη ερμηνεία είναι να απορρίφθηκαν τελετουργικά μετά τη χρήση τους στη θυσία ή και τα γεύματα, στη δεύτερη όμως, θα μπορούσαν είτε να φυλάσσονταν για να ξαναχρησιμοποιηθούν είτε να είχαν αφιερωθεί, αλλά για κάποιον λόγο να μην έχουν απορριφθεί μαζί με τα υπόλοιπα κατάλοιπα των θυσιών.

3.4.2.4. Νάξος, Γρόττα

Λατρευόμενη θεότητα:	προγονολατρεία.
Μαχαίρια:	1 σιδερένιο μαχαίρι.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	απόθεση γύρω από λατρευτική πλατφόρμα.
Χρονολόγηση:	πρώιμη-μέση γεωμετρική περίοδος.

Οι ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας και της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στη Γρόττα, υπό τη διεύθυνση του Β. Λαμπρινουδάκη και της Φ. Ζαφειροπούλου, αποκάλυψαν κατάλοιπα προγονολατρείας, η οποία αναπτύχθηκε στη θέση ορατών μυκηναϊκών οικιστικών καταλοίπων. Ένας εκ των σημαντικότερων πυρήνων της λατρείας αυτής εντοπίσθηκε στην Πλατεία Μητροπόλεως, στη Χώρα της Νάξου. Η λατρεία στον χώρο διήρκεσε από τις αρχές της γεωμετρικής περιόδου έως και τον 6ο αιώνα π.Χ.[1053]

Τα ερείπια της μυκηναϊκής Γρόττας φαίνεται να προσέλκυσαν τους κατοίκους των πρώιμων ιστορικών χρόνων, με αποτέλεσμα ο χώρος δίπλα τους να χρησιμοποιείται ως ταφικός ήδη από τις αρχές της πρωτογεωμετρικής περιόδου, πρακτική που εντατικοποιήθηκε στα τέλη της περιόδου αυτής. Οι ταφές περιβάλλονταν από λίθινους περιβόλους και σημαίνονταν από λίθους. Ακριβώς πάνω από έναν σημαντικό τάφο, ήρθαν στο φως διαδοχικά στρώματα τέφρας, που δημιουργήθηκαν από το άναμμα τελετουργικών πυρών, με την πρώτη να βρίσκεται ακριβώς πάνω στον τάφο. Στο τέλος της πρώιμης γεωμετρικής περιόδου, όταν οι τάφοι δεν ήταν πλέον ορατοί, οι περίβολοι αναδιοργανώθηκαν σε μεγαλύτερες ενότητες, μη περικλείοντας πλέον έναν τάφο ο καθένας. Τότε φαίνεται πως ολοκληρώθηκε πλέον η αλλαγή από την απλή απόδοση τιμών και τέλεσης των *νομιζόμενων* για τους πρόσφατους νεκρούς σε λατρεία προγόνων.[1054]

Από την πρώιμη έως τη μέση γεωμετρική περίοδο οι ταφές έπαψαν, περίβολοι όμως εξακολούθησαν να κτίζονται σε υψηλότερο επίπεδο και στο εσωτερικό τους κατασκευάζονταν

[1053] Λαμπρινουδάκης κ.ά. 1983, 299-304. Λαμπρινουδάκης και Ζαφειροπούλου 1985, 166-167.
[1054] Linders 1988, 235, 238, 235.

λίθινες κυκλικές κατασκευές (πλατφόρμες), διαμέτρου 1-2 μ. Σε συγκέντρωση, γύρω από μία κυκλική κατασκευή βρέθηκε και ένα σιδερένιο μαχαίρι.[1055] Εκτός από το μαχαίρι, η συγκέντρωση αποτελείτο από τμήματα αγγείων πόσεως, υφαντικά βάρη και σφονδύλια, μεταλλικά αντικείμενα, όπως μία καρφίτσα ή πόρπη, καθώς και μερικά οστά ζώων και όστρεα.[1056] Η ύπαρξη των οστών ζώων σε άμεση συνάφεια με το μαχαίρι αλλά και των πυρών στο πλαίσιο της λατρείας, είναι στοιχεία που δείχνουν ότι αυτό θα μπορούσε να έχει χρησιμοποιηθεί σε τέλεση θυσίας ή τελετουργικού γεύματος. Η χρήση σε γεύματα φαίνεται λιγότερο πιθανή από τη θυσιαστήρια, καθώς βρέθηκαν λίγα μόνο οστά ζώων και μόνο ένα μαχαίρι (βέβαια αυτό μπορεί και να οφείλεται στην τυχαιότητα των ευρημάτων). Τα λιγοστά αρχαιολογικά δεδομένα δεν επαρκούν στην περίπτωση αυτή για κάποια πιο συγκεκριμένη ερμηνεία της λειτουργίας του μαχαιριού, ενώ δεν μπορεί να αποκλειστεί και η ιδιότητα του ως αναθήματος.

3.4.2.5. Νάξος, Ύρια

Λατρευόμενη θεότητα:	Διόνυσος και Αριάδνη (;)
Μαχαίρια:	7+ σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	απόθεση θεμελίωσης(;)
Χρονολόγηση:	γ΄ τέταρτο 7ου-αρχές 6ου αιώνα π.Χ.

Στα Ύρια, που βρίσκονται στην πεδιάδα Λιβάδι, 3 χιλιόμετρα νότια της πόλης της Νάξου και λιγότερο από 1 χιλιόμετρο από τη δυτική ακτή του νησιού, εντοπίσθηκε το 1982 ιερό, το οποίο ανασκάφηκε κατά το διάστημα 1986-2000 από το Πανεπιστήμιο Αθηνών, σε συνεργασία με το Πολυτεχνείο του Μονάχου, υπό τη διεύθυνση του Β. Λαμπρινουδάκη. Οι αρχαιότερες λατρευτικές δραστηριότητες στον χώρο ανάγονται στην ΥΕ ΙΙΙ Α. Από τα αρχαιολογικά ευρήματα φαίνεται ότι υπήρξε διακοπή στη λατρεία, η οποία επανεκκίνησε κατά τον 9ο αιώνα π.Χ. και διήρκεσε μέχρι και την ύστερη αρχαιότητα, όταν, κατά τον 5ο αιώνα μ.Χ., ο ναός του ιερού μετατράπηκε σε χριστιανική εκκλησία.[1057] Αν και δεν τεκμηριώνεται επιγραφικά,[1058] έχει προταθεί από τον ανασκαφέα η λατρεία του Διονύσου, βάσει της εικονογραφίας δύο μαρμάρινων ελληνιστικών

[1055] Λαμπρινουδάκης και Ζαφειροπούλου 1984, 337.
[1056] Linders 1988, 238.
[1057] Λαμπρινουδάκης 1992.
[1058] Τμήμα επιγραφής όπου σώζεται *ΟΝΥΣ[Ι]Ο*, ενδεχομένως να προέρχεται από αναθηματική και να αναφέρεται στον θεό Διόνυσο, ίσως όμως να πρόκειται και για επιτύμβια και να αναφέρεται σε κάποιο θνητό και θανόντα Διονύσιο. Η εύρεση του λίθου στη θέση Πολίχνη, η οποία απέχει 7,5 χιλιόμετρα από το ιερό των Υρίων και ο αποσυσχετισμός του από τμήμα άλλης επιγραφής που βρέθηκε κοντά στο ιερό δεν μπορεί να υποστηρίξει τη σύνδεσή της με το ιερό (ούτε ασφαλώς και να την αποκλείσει). Βλ. αναλυτικά Ματθαίου 2013, 72-73, ειδικά 73 σημείωση 4.

αγαλμάτων θωρακοφόρων που βρέθηκαν στο εσωτερικό του ναού.[1059] Τα ευρήματα επίσης δείχνουν την πιθανή ύπαρξη μίας γυναικείας γονιμικής θεότητας ως παρέδρου του Διονύσου, πιθανώς της Αριάδνης.[1060]

Πάνω στα κατάλοιπα της μυκηναϊκής λατρείας οικοδομήθηκαν τέσσερα διαδοχικά ναϊκά κτήρια, με το πρώτο να χρονολογείται στις αρχές του 8ου, το δεύτερο στα τέλη του ίδιου αιώνα, το τρίτο (ουσιαστικά μετασκευή του προηγούμενου) στις αρχές του 7ου και το τελευταίο στα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ. Τα παραπάνω κατασκευάστηκαν στην ίδια θέση και με τον ίδιο προσανατολισμό, λόγω πιθανώς των αυξανόμενων αριθμών των πιστών αλλά και του ελώδους περιβάλλοντος. Νότια του ναού βρισκόταν ο βωμός, ενώ τετράγωνος βόθρος θυσιών υπήρχε και στο εσωτερικό του (από τον «ναό ΙΙ»). Από τα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ., το ιερό διέθετε στα δυτικά ακόμα ένα οικοδόμημα, το οποίο λειτουργούσε ως πρόπυλο, αλλά συγχρόνως διέθετε και χώρους που ταυτίστηκαν με τελετουργικά εστιατόρια.[1061]

Στο ιερό έχουν βρεθεί τμήματα από τουλάχιστον επτά σιδερένια μαχαίρια, το μεγαλύτερο από τα οποία φτάνει σε μήκος τα 16 εκ. Τα περισσότερα έχουν ευθύγραμμη ράχη, εκτός από ένα, του οποίου είναι κυρτή. Προέρχονται κυρίως από ένα φαρδύ αβαθή λάκκο, που ανοίχθηκε βόρεια του οπίσθιου τοίχου του «ναού ΙΙΙ» και γύρω από πήλινο πύραυνο.[1062] Η κεραμική από τον λάκκο αυτόν χρονολογείται στον 7ο αιώνα π.Χ. Εκτός των μαχαιριών και της κεραμικής εκεί βρέθηκαν και χάλκινα κοσμήματα, ένας χάλκινος τρίφτης, τμήματα σιδερένιων οβελών και από δύο σιδερένια ξίφη. Είναι πιθανό να αποτέθηκαν στον λάκκο κατά την ισοπέδωση του χώρου, πριν την κατασκευή του «ναού ΙV», ενδεχομένως και εν είδει προσφοράς θεμελίωσης.[1063] Από την ιδιαίτερα αποσπασματική κατάσταση των αντικειμένων φαίνεται ότι της απόθεσής τους προηγήθηκε διαλογή για πιθανή τήξη και επαναχρησιμοποίηση.[1064]

Τα μεταλλικά αντικείμενα στο ιερό αυξήθηκαν σε ποσότητα μέχρι τα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ.[1065] Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι βρέθηκαν δύο τμήματα ιδιαίτερα λεπτής χρυσής ταινίας (4 × 1 εκ.), η οποία χρονολογείται βάσει συνευρημάτων στο α΄ μισό του 7ου αιώνα π.Χ. και θα

[1059] Lambrinoudakis 1989, 341-342.
[1060] Simantoni-Bournia 2015α, 490.
[1061] Gruben 2000, 384.
[1062] Κατόπιν γραπτής επικοινωνίας με την Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, την οποία και ευχαριστώ.
[1063] Simantoni-Bournia 2002, 275.
[1064] Σημαντώνη-Μπουρνιά 2001, 150.
[1065] Simantoni-Bournia 2000, 218.

μπορούσε να αποτελεί ένθετη διακόσμηση λαβής μαχαιριού. Η παραπάνω ερμηνεία προτείνεται ως η πιθανότερη από την Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, λόγω των πολύ μικρών διαστάσεων και ιδίως του πολύ μικρού πάχους, ενώ εναλλακτικά θα μπορούσε να αποτελεί ένθετη διακόσμηση ξίφους, μέρος διαδήματος κεφαλής ή επένδυση κιβωτίου ή άλλου αντικειμένου.[1066]

Τα σιδερένια μαχαίρια από τα Ύρια εντοπίσθηκαν, όπως φάνηκε, σε δευτερογενή απόθεση, συνεπώς δεν γνωρίζουμε την αρχική τους θέση, βρέθηκαν όμως μαζί με κεραμική, κοσμήματα, οβελούς και έναν τρίφτη. Τα δύο τελευταία αντικείμενα ανήκουν σε κατηγορίες που είχαν χρήση στα τελετουργικά γεύματα, ενώ ασφαλώς μπορούσαν να αποτελούν και αναθήματα. Γενικότερα, στο ιερό η κύρια κατηγορία ευρημάτων ήταν η κεραμική, στην πλειονότητά της χρηστική.[1067] Βρέθηκαν αγγεία παρασκευής και κατανάλωσης τροφής καθώς και πόσεως (σκύφοι, κάνθαροι, κύπελα, κοτύλες, κρατήρες, λεκανίδες, κάλαθοι και πινάκια).[1068] Ακόμα, ήρθε στο φως μικρός αριθμός πήλινων ειδωλίων, τρεις γυναικείες προτομές, γυναικείες μορφές με πόλο ή σάκο και ένθρονες γυναικείες μορφές με πόλο, που χρονολογούνται από τα τέλη του 6ου μέχρι και τα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ. Από τα τέλη του 5ου μέχρι τον πρώιμο 3ο αιώνα π.Χ. χρονολογούνται μία ανδρική, μία παιδική και ένθρονες γυναικείες μορφές με πόλο.[1069] Σχετικά με τα υπόλοιπα ευρήματα, μεγάλος ήταν ο αριθμός των κοσμημάτων: πόρπες (μεταλλικές αλλά και από ελεφαντόδοντο), περόνες (χάλκινες και μία οστέινη), τμήμα από αργυρό ενώτιο, χάλκινα δακτυλίδια, χάλκινα ψέλια και δύο περίαπτα, ένα χάλκινο πτηνόμορφο και ένα από θαλάσσιο όστρεο,[1070] ενώ βρέθηκαν οστά ζώων και μία σφραγίδα.[1071]

Η ύπαρξη στο ιερό βωμού, εστιών αλλά και χώρου συνεστιάσεων, η εύρεση οστών, τόσο καμένων όσο και μη, αλλά και η συνάφεια μαχαιριών-οβελών-τρίφτη δείχνει ότι τα μαχαίρια χρησιμοποιούνταν στις θυσίες και κυρίως τα τελετουργικά γεύματα, που λάμβαναν χώρα στο ιερό. Η χρήση τους ως όπλων φαίνεται λιγότερο έως καθόλου πιθανή, καθώς βρέθηκε μόνο ένα σιδερένιο ξίφος, το οποίο μπορεί να χαρακτηρισθεί ασφαλώς ως όπλο. Επιπλέον, το ότι τα μαχαίρια και οι οβελοί αποτελούν τα μοναδικά σιδερένια αντικείμενα (με την εξαίρεση του ξίφους) αλλά και τη μόνη άλλη κατηγορία αντικειμένων από μέταλλο, αν εξαιρεθούν τα κοσμήματα,

[1066] Σημαντώνη-Μπουρνιά 2001, 148.
[1067] Σημαντώνη-Μπουρνιά 2016, 470.
[1068] Simantoni-Bournia 2015β, 182, 187-189, 194.
[1069] Simantoni-Bournia 2015α, 488-490.
[1070] Σημαντώνη-Μπουρνιά 2001, 141-142, 145-147.
[1071] Σημαντώνη-Μπουρνιά 1989.

δείχνει ότι τα μεταλλικά αντικείμενα δεν ήταν προσφιλή αναθήματα, κάτι που ενισχύει περισσότερο την πιθανότητα να αποτελούσαν χρηστικά αντικείμενα για την προετοιμασία και την κατανάλωση των γευμάτων, ίσως και την τέλεση της θυσίας.

3.4.2.6. Άνδρος, *Ζαγορά*

Λατρευόμενη θεότητα:	Αθηνά(;) και Ηρακλής.
Μαχαίρια:	3 σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	μέσα/κάτω από αρχαϊκό ναό.
Χρονολόγηση:	υστερογεωμετρική περίοδος.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 46, κάτοψη 42)

Ο γεωμετρικός οικισμός της Ζαγοράς στο οροπέδιο της ομώνυμης χερσονήσου, ανασκάφηκε για πρώτη φορά από τον Ν. Ζαφειρόπουλο το 1960.[1072] Οι ανασκαφές του Πανεπιστημίου του Sydney, υπό τη διεύθυνση του Α. Καμπίτογλου, κατά το διάστημα 1965-1972, συνεχίζονται μέχρι και σήμερα από το Αυστραλιανό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, υπό τη διεύθυνση του Στ. Πασπαλά. Οι πρώτες ανασκαφές αποκάλυψαν μεταξύ άλλων ναό, ο οποίος βρίσκεται στο κέντρο του οικισμού και λειτούργησε από τους γεωμετρικούς χρόνους ως και το τέλος του 5ου αιώνα π.Χ., δηλαδή περίπου δύο αιώνες μετά την εγκατάλειψη του οικισμού της Ζαγοράς.[1073] Στο ιερό λατρευόταν πιθανώς η Αθηνά Πολιάς και ασφαλώς ο Ηρακλής, όπως μαρτυρείται από επιγραφές σε χονδροειδές και σε αττικό μελαμβαφές αγγείο αντίστοιχα.[1074]

Η λατρεία στον χώρο εγκαθιδρύθηκε στην υστερογεωμετρική περίοδο και αρχικά ήταν υπαίθρια. Κατά το β΄ τέταρτο του 6ου αιώνα π.Χ., στο σημείο που βρισκόταν το επίκεντρο της υπαίθριας λατρείας οικοδομήθηκε λίθινος ναός, διαστάσεων περίπου 10,5 × 7,5 μ., αποτελούμενος από κλειστό πρόδομο και τετράγωνο σηκό. Στο εσωτερικό του ναού υπάρχει, τραπεζιόσχημος σε κάτοψη βωμός, έκκεντρα τοποθετημένος προς τον άξονα του ναού, προφανώς για λόγους που σχετίζονται με την προοικοδομική φάση της λατρείας. Στο εσωτερικό του σηκού τελούνταν θυσίες, όπως διαπιστώνεται από τις ποσότητες οστών που βρέθηκαν. Κατάλοιπα πυρών και τμήματα αγγείων εντοπίσθηκαν και σε κοντινή απόσταση έξω από το ναό.[1075]

[1072] Ζαφειρόπουλος 1960, 249.
[1073] Καμπίτογλου 1981, 84.
[1074] Καμπίτογλου 1972, 266-267.
[1075] Καμπίτογλου 1967, 109.

Τρία σιδερένια μαχαίρια βρέθηκαν στο εσωτερικό του.[1076] Η μορφή τους είναι γνωστή, καθώς δημοσιεύονται με εικόνες και βρίσκονται στην έκθεση του Μουσείου της Άνδρου. Το πρώτο μαχαίρι (**M379**) είναι έντονα διαβρωμένο, αλλά σώζεται ακέραιο και είναι μεγάλου μεγέθους (μήκος 35,5 εκ., πλάτος λεπίδας 2,4 εκ.). Η λαβή είναι πιθανώς κατασκευασμένη από το ίδιο έλασμα σιδήρου, όπως δείχνει το μεγάλο πάχος της (1,1 εκ., ενώ το πάχος ράχης της λεπίδας είναι 0,45 εκ.). Αυτό βέβαια μπορεί να οφείλεται και στον μεγάλο βαθμό διάβρωσης του αντικειμένου. Σε κάθε περίπτωση πρόκειται για μαχαίρι μεγάλου μεγέθους, που θα ήταν κατάλληλο για τη θυσία και τον τεμαχισμό μικρών ζώων. Το δεύτερο (**M380**) διατηρείται σχεδόν ακέραιο (μ.σ.μ. 27,3 εκ.) και είναι ελαφρώς θραυσμένο στο άκρο του εμβόλου. Από αυτό σώζεται μόνο η λεπίδα, καθώς η λαβή του ήταν από οργανικό υλικό. Σε αυτήν στηριζόταν μέσω έξι αμφικέφαλων ηλίσκων, εκ των οποίων σώζονται μόνο οι τρεις προς την πλευρά της κόψης (η αποκατάσταση των έξι ηλίσκων είναι ασφαλής όχι μόνο για λόγους γεωμετρικής συμμετρίας αλλά και ασφαλούς σταθεροποίησης της λεπίδας στη λαβή). Ανήκει και αυτό στην κατηγορία των μεγάλων μαχαιριών. Αν και το αρχικό μήκος της λεπίδας ήταν περίπου 28 εκ., κάτι το οποίο το κάνει να φαίνεται μικρότερο από το πρώτο, το μέγεθος του μαχαιριού θα έφτανε αυτό του πρώτου, αφού το ορατό μήκος της λεπίδας είναι 20 εκ., σχεδόν ίσο δηλαδή με τα 21,2 εκ. του πρώτου, ενώ το πλάτος του στο μέσον (2,6 εκ.) είναι ελαφρώς μεγαλύτερο του πλάτους του πρώτου (2,4 εκ.). Οι έξι αμφικέφαλοι ηλίσκοι στη λαβή θα προσέδιδαν στο μαχαίρι κάποια διακοσμητική αξία αλλά και μεγαλύτερη ανθεκτικότητα. Το τρίτο μαχαίρι (**M381**) διατηρείται αποσπασματικά. Σώζονται τρία μη συναρμόζοντα θραύσματα (τα δύο ίσως να έχουν μία πολύ μικρή επιφάνεια επαφής), τα οποία φτάνουν αθροιστικά το μήκος των 17 περίπου εκ. Το μέσο πλάτος της λεπίδας υπολογίζεται περί τα 2,3 εκ., κάτι που σημαίνει ότι πρόκειται για ακόμα ένα μαχαίρι μεγάλου μεγέθους. Παρά τη διάβρωση διακρίνονται αμυδρά ίχνη αμφικέφαλων ηλίσκων, τόσο προς την πλευρά της ράχης όσο και της κόψης. Πιθανώς να ανήκει στον ίδιο τύπο με το δεύτερο μαχαίρι.

Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των τριών μαχαιριών από το ιερό της Ζαγοράς (μεγάλο μήκος και πλάτος, σταθερή σύνδεση λεπίδας-λαβής) δείχνουν ότι ήταν κατάλληλα για την τέλεση θυσιών καθώς και για τεμαχισμό θυμάτων. Τα συνευρήματά τους υποστηρίζουν την παραπάνω ερμηνεία, όπως τα τμήματα σιδερένιου οβελού, δύο χάλκινα σκεύη, χάλκινος ηθμός (ή τρίφτης), κεραμική της υστερογεωμετρικής περιόδου, αποτελούμενη κυρίως από αγγεία πόσεως (σκύφους

[1076] Καμπίτογλου 1981, 98. Ευχαριστώ τη Ν. Αγγελοπούλου για την άδεια να μελετήσω τα αντικείμενα από την έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου της Άνδρου.

και κοτύλες), οστέινη σφραγίδα, κοσμήματα (περίαπτα, δακτυλίδια, πόρπες και περόνες, ψήφοι από περιδέραιο), πήλινα ειδώλια και πλακίδια.[1077] Τα περισσότερα από τα χρονολογήσιμα συνευρήματα των μαχαιριών φαίνεται να ανήκουν στην πρώιμη φάση της λειτουργίας του ιερού, πριν από την οικοδόμηση του ναού, συνεπώς η θέση εύρεσης των μαχαιριών ή τουλάχιστον κάποιων εξ αυτών να μην είναι το εσωτερικό του κτηρίου, αλλά τα κατάλοιπα του βωμού της προοικοδομικής φάσης ή ίσως κάποια προσφορά θεμελίωσης. Εκτός των παραπάνω αντικειμένων από την ίδια περιοχή βρέθηκαν οστά ζώων (αιγοπροβάτων και χοίρων), τόσο από τα αρχαϊκά όσο και από τα γεωμετρικά στρώματα. Σε τουλάχιστον ένα από αυτά βρέθηκαν ίχνη τεμαχισμού.[1078] Τα παραπάνω αντικείμενα θα μπορούσαν να αποτελούν αναθήματα, η εύρεση όμως μαζί μαχαιριών τέτοιου μεγέθους και ενός οβελού καθώς και ο περιορισμένος αριθμός τους (μεγάλη συγκέντρωση θα μπορούσε να υποδηλώνει χρήση σε γεύματα για την εστίαση, όχι την προετοιμασία και ανάθεση-τελετουργική απόρριψη), δείχνει ότι η πιθανότερη ερμηνεία είναι να ανήκαν στην τελετουργική σκευή του ιερού. Η παραπάνω ερμηνεία θα ενισχυόταν αν αυτά ανήκαν στην β΄ φάση και συνεπώς εάν σχετίζονται πράγματι με το εσωτερικό του ναού, αλλά παραμένει πιθανή και στην περίπτωση που χρονολογούνται στην α΄ φάση.[1079]

3.4.2.7. Άνδρος, Υψηλή

Λατρευόμενη θεότητα:	;
Μαχαίρια:	σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	αποθέτης-δευτερογενής απόθεση.
Χρονολόγηση:	7ος-6ος αιώνας π.Χ.

(κάτοψη 43)

Στο κεντρικότερο και υψηλότερο σημείο της ακρόπολης της Υψηλής, στο μέσον περίπου της δυτικής ακτής της Άνδρου ανασκάφηκε το 1982-2000[1080] και κυρίως το 2005-2006 ιερό από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, υπό τη διεύθυνση της Χρ. Τελεβάντου.[1081] Η λατρεία στο ιερό διήρκεσε από τους γεωμετρικούς μέχρι και το β΄ τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ., δηλαδή λίγο μετά την εγκατάλειψη της ακρόπολης.[1082] Η ανασκαφέας έχει προτείνει τη λατρεία της Δήμητρας,

[1077] Καμπίτογλου 1972, 273.
[1078] Alagich 2012, 65.
[1079] Στην περίπτωση αυτή θα πρόκειται για δευτερογενή απόθεση και δεν γνωρίζουμε από πού προήλθαν πριν καταλήξουν κάτω από τον ναό.
[1080] Τελεβάντου 1982, 356.
[1081] Τελεβάντου 2008, 46.
[1082] Τελεβάντου 2006, 1081.

βασιζόμενη σε ειδώλια κορών και χοίρων,[1083] ταύτιση που είναι μεν πιθανή, τα διαθέσιμα όμως στοιχεία δεν επαρκούν για να αποδειχθεί.

Το ιερό ήταν διαμορφωμένο σε δύο άνδηρα. Στο βόρειο άνω άνδηρο οικοδομήθηκε κατά την υστερογεωμετρική περίοδο ναός, ο οποίος περικλειόταν από περίβολο στη βόρεια τουλάχιστον πλευρά. Πιθανώς να υπήρχε εσχάρα στο εσωτερικό του. Στα τέλη του 7ου ή τις αρχές του 6ου αιώνα π.Χ. το ιερό ανακαινίσθηκε, ανοικοδομήθηκε μεγαρόσχημος ο ναός στην ίδια θέση και με την ίδια διεύθυνση, αλλά μεγαλύτερων διαστάσεων, με εσχάρα στο εσωτερικό του.[1084] Στα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ. διαμορφώθηκαν έδρανα και τράπεζες στο εσωτερικό του ναού, ενώ οικοδομήθηκαν και προσκτίσματα δίπλα του. Στο νότιο άνδηρο υπήρχε από τους γεωμετρικούς πιθανώς χρόνους μονόχωρο κτίσμα («δωμάτιο 18α»), το οποίο περιέβαλε Π-σχημος διάδρομος και πιθανώς συνδέεται με το ιερό, κάτι που ενισχύεται από την εύρεση πήλινης γυναικείας προτομής στο εσωτερικό του καθώς και υπαίθριες εγκαταστάσεις για τη λατρεία. Εντός κοιλότητας του βράχου βρέθηκαν κατάλοιπα θυσιών, που χρονολογούνται ήδη στον 8ο αιώνα π.Χ., ενώ υπήρχε και λιθόκτιστος βωμός.[1085]

Σιδερένια μαχαίρια, διαφόρων μεγεθών, βρέθηκαν στο κάτω άνδηρο και συγκεκριμένα στο δυτικό τμήμα του διαδρόμου γύρω από το μονόχωρο κτήριο. Αυτά βρέθηκαν μαζί με κεραμική υψηλής ποιότητας (κορινθιακά αλάβαστρα, αττικά μελανόμορφα επιτραπέζια αγγεία, κοτυλίσκες κ.ά.) που χρονολογείται στον 7ο και τον 6ο αιώνα π.Χ. Εκτός των μαχαιριών και της κεραμικής, που περιελάμβανε πολυάριθμα μικκύλα αγγεία, βρέθηκαν ειδώλια κυρίως γυναικείων μορφών, τμήμα πλαστικού αγγείου στη μορφή γυναίκας, λαβές από λέβητες, κοσμήματα (περόνες, ένα χρυσό δακτυλίδι, χάντρες) και μία σφραγίδα με καρκίνο. Η αποσπασματική κατάσταση των παραπάνω αντικειμένων αλλά και ο τρόπος που βρέθηκαν, τυχαία σκορπισμένα, δείχνει ότι πρόκειται για δευτερογενή απόθεση και ότι απορρίφθηκαν εκεί μετά από κάποια εκκαθάριση/ανακαίνιση του ναού. Στα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ. τα απορριφθέντα αυτά αντικείμενα καλύφθηκαν με πηλοκονίαμα.[1086]

[1083] Τελεβάντου 1999, 135.
[1084] Τελεβάντου 2009α, 65.
[1085] Τελεβάντου 2006, 1082.
[1086] Η Χρ. Τελεβάντου (2006, 1382-1383) σημειώνει ότι η απόθεση είναι αποτέλεσμα μίας πράξης και όχι συσσώρευσης. Αυτό όμως, από τη στιγμή που εντοπίσθηκαν αντικείμενα που καλύπτουν το φάσμα δύο αιώνων δεν μπορεί να αποδειχθεί. Η κάλυψη ωστόσο με πηλοκονίαμα και η σφράγιση του ανασκαφικού αυτού πλαισίου αποτελεί μία πράξη αναγνωρίσιμη και χρονολογήσιμη.

Το ανασκαφικό πλαίσιο δεν συμβάλλει στην κατανόηση τη χρήσης των μαχαιριών. Παρόλο που δεν γίνονται γνωστά στοιχεία για τη μορφή τους, το ότι πρόκειται για μαχαίρια ποικίλων μεγεθών δείχνει πιθανώς ότι είχαν και ποικίλες χρήσεις. Επίσης δεν αναφέρεται να βρέθηκαν σε επίχωση με στάχτες ή οστά ζώων (χωρίς αυτό να αποκλείεται). Στην περίπτωση που δεν συνυπήρχαν με τέφρα δεν πρόκειται για άμεσα κατάλοιπα θυσιών και γευμάτων, αλλά για αντικείμενα που ήταν αποθηκευμένα στο ιερό, αποτελώντας είτε τελετουργική σκευή είτε αναθήματα (ή και τα δύο μαζί, με την αναθηματική χρήση να προηγείται αυτή τη φορά). Η τέλεση θυσιών στο ιερό τεκμηριώνεται από την πρώτη κιόλας φάση λειτουργίας του, τόσο από το στρώμα τέφρας στο κάτω άνδηρο όσο και στο άνω, κάτω από το δάπεδο του πρόναου του αρχαϊκού ναού.[1087]

3.4.2.8. Δεσποτικό

Λατρευόμενη θεότητα:	Απόλλων, Άρτεμις, Εστία.
Μαχαίρια:	σιδερένια μαχαίρια και εγχειρίδια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	υποκείμενα του δαπέδου του αρχαϊκού ναού και συγκέντρωση έξω από αυτόν.
Χρονολόγηση:	γεωμετρική-αρχαϊκή περίοδος.

(πίνακες σχεδίων μαχαιριών 47-48, κάτοψη 44)

Στη θέση Μάντρα, στην ανατολική πλευρά του Δεσποτικού, που ταυτίζεται με την αρχαία Πρεσπέρινθο, εντοπίσθηκε το 1996 και ανασκάπτεται από το 1997 από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, υπό τη διεύθυνση του Γ. Κουράγιου, ιερό του Απόλλωνος. Η αφετηρία της λατρείας τοποθετείται στη γεωμετρική περίοδο, ενώ το ιερό έπαψε να λειτουργεί κατά την ύστερη αρχαιότητα. Το όνομα του Απόλλωνος, της κατεξοχήν λατρευόμενης θεότητας, προκύπτει από πλήθος ενεπίγραφων οστράκων του 6ου και του 5ου αιώνα π.Χ., ενώ στο ιερό λατρευόταν ακόμα η Άρτεμις και η Ισθμία Εστία.

Πρόκειται για ένα εκτεταμένο ιερό, το μεγαλύτερο και πλουσιότερο σε ευρήματα στις Κυκλάδες, μετά από αυτό της Δήλου, το οποίο ήκμασε στους αρχαϊκούς χρόνους. Μέχρι σήμερα έχουν αποκαλυφθεί πάνω από 12 κτήρια. Τα πρωιμότερα ίχνη λατρείας εντοπίσθηκαν κάτω από το μεταγενέστερο «κτήριο Δ» και συνίστανται σε αψιδωτό κτήριο, εντός του οποίου εντοπίσθηκαν μεγάλες ποσότητες οστών και κεραμικής του ύστερου 9ου και του 8ου αιώνα π.Χ.[1088] Κατά τους

[1087] Τελεβάντου 1999, 134.
[1088] Kourayos κ.ά. 2018, 142-143.

αρχαϊκούς χρόνους ο πυρήνας του ιερού περικλειόταν από περίβολο, στις τρεις πλευρές του οποίου υπήρχαν στοές και στο εσωτερικό του τα λατρευτικά κτήρια «Α, Δ και Ε», από τα οποία ξεχωρίζει το «Α». Πρόκειται για ένα επίμηκες οικοδόμημα με προσανατολισμό βορρά-νότου, το οποίο αποτελείται από πέντε διαδοχικά παράλληλα δωμάτια, εκ των οποίων τα δύο πρώτα («Α1 και Α2») λειτουργούσαν ως ναός και τα υπόλοιπα τρία («Α3-Α5») ως εστιατόριο. Ακριβώς μπροστά από την είσοδο του ναού εντοπίσθηκε βωμός ημικυκλικής κάτοψης. Νότια του τεμένους ανασκάφηκε το «Νότιο Συγκρότημα», με λουτρό και βοηθητικά κτήρια.[1089]

Συνολικά στο ιερό έχουν βρεθεί περί τα 50 σιδερένια μαχαίρια, σε αποσπασματική κυρίως κατάσταση.[1090] Τα πρωιμότερα από αυτά, που φτάνουν τα έξι σε αριθμό, βρέθηκαν στις γεωμετρικές επιχώσεις κάτω από το μεταγενέστερο «κτήριο Δ».[1091] Η επίχωση αυτή είναι δευτερογενής και εμπεριείχε μεγάλο αριθμό οστράκων αγγείων, οστών ζώων (τα οποία έφεραν ίχνη τεμαχισμού) και ψαριών, μεταλλικών αντικειμένων (περί τα 80) καθώς και λίγα πήλινα ειδώλια.[1092] Η παραπάνω απόθεση φαίνεται πως είχε δημιουργηθεί από την μετακίνηση χωμάτων από άλλες περιοχές, συμπεριλαμβανομένου του βωμού, καθώς παρατηρήθηκε μίξη στάχτης και καστανού χώματος.[1093] Το πιο ενδιαφέρον από τα μαχαίρια αυτά είναι το **Μ382**, που αν και σώζεται μόνο σε μ.σ.μ. 7 εκ., διατηρεί το έμβολό του, το οποίο είναι λυγισμένο, ώστε να σχηματίζει ορθή γωνία με την υπόλοιπη λεπίδα. Χωρίς να αποκλείεται το παραπάνω να οφείλεται σε μεταποθετικούς παράγοντες, είναι πιθανό το έμβολο να διαμορφώθηκε έτσι, στο πλαίσιο «τελετουργικής θανάτωσης» του αντικειμένου. Το **Μ383**, που σώζεται σε μ.σ.μ. 9 εκ., δεν διατηρεί το έμβολό του, παρά σε μικρό βαθμό, και είναι ένα από τα λίγα μαχαίρια του ιερού που θα μπορούσαν να ανήκουν στον τύπο ΙΙ. Το **Μ384** (μ.σ.μ. 7,5 εκ.) είναι του τύπου ΙΑ2, ενώ τα **Μ385** (μ.σ.μ. 8,8 εκ.) και **Μ386** (μ.σμ.: 4,66 εκ.) διατηρούν μόνο μέρος της λεπίδας τους.

Τα περισσότερα όμως μαχαίρια, σχεδόν τα μισά από το σύνολο, βρέθηκαν στον ναό και συγκεκριμένα στο δωμάτιο «Α1», μαζί με άλλα αντικείμενα, ανάμεσα στα κατάλοιπα παλαιότερου δαπέδου από μεγάλες σχιστόπλακες, οι οποίες διατηρούνται σε διάφορα σημεία του δωματίου. Ο

[1089] Για σύνοψη της εκτενούς βιβλιογραφίας για το Δεσποτικό βλ. το πρόσφατο Κουράγιος κ.ά. 2017, 369-376.
[1090] Τα μαχαίρια από το ιερό βρίσκονται υπό μελέτη από τον γράφοντα. Ευχαριστώ θερμά τον Γ. Κουράγιο που μου εμπιστεύτηκε τη μελέτη τους, όπως επίσης την Α. Αλεξανδρίδου και την Ί. Νταϊφά για τις χρήσιμες πληροφορίες σχετικά με το ιερό. Καθώς η μελέτη των μαχαιριών δεν έχει ολοκληρωθεί, παρουσιάζεται εδώ ακροθιγώς ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα του υλικού, βασισμένο κυρίως στο Kourayos (υπό έκδοση).
[1091] Αρχαιολογικό Μουσείο Πάρου, αρ.: 3963, 3986, 3992-3994, 4005, 4006.
[1092] Alexandridou 2019, 200.
[1093] Αλεξανδρίδου (υπό έκδοση).

Γ. Κουράγιος σημειώνει πειστικά ότι αυτά συγκεντρώθηκαν και τοποθετήθηκαν ακέραια κάτω από το δάπεδο της κατασκευής και ότι πρόκειται πιθανότατα για πρωιμότερες προσφορές, οι οποίες τοποθετήθηκαν εκεί κατά την ανακατασκευή του νεότερου δαπέδου, ώστε να διατηρηθούν και να μην καταστραφούν. Εναλλακτικά προτείνει ότι το δωμάτιο θα μπορούσε να λειτουργεί ως χώρος φύλαξης λατρευτικών αντικειμένων. Τα περισσότερα και υστερότερα εκ των ευρημάτων χρονολογούνται κυρίως στην ύστερη αρχαϊκή περίοδο, αλλά υπάρχουν και ορισμένα από προγενέστερες περιόδους, ιδίως τον 7ο αιώνα π.Χ.[1094]

Τα μαχαίρια αυτά[1095] ανήκουν κυρίως στον τύπο Ι. Το **Μ387**, το οποίο σώζεται σχεδόν ολόκληρο, είναι το μεγαλύτερο, φτάνοντας τα 31 εκ. Το **Μ388** και το **Μ389**, με μ.σ.μ. 14,5 εκ. και 13 εκ. αντίστοιχα, σώζονται αρκετά καλά και διατηρούν από τρεις αμφικέφαλους ηλίσκους ή οπές για την στερέωση της λαβής. Δύο ηλίσκους στον οριζόντιο άξονα διατηρεί το **Μ390**, το οποίο σώζεται σε μ.σ.μ. 18,8 εκ., ενώ ένας ηλίσκος σώζεται επί του **Μ391**, από το οποίο σώζεται το έμβολο και πολύ μικρό μέρος της λεπίδας (μ.σ.μ. 9,5 εκ.). Το **Μ392** διατηρεί μέρος της λεπίδας και το έμβολο (μ.σ.μ. 13.9 εκ.). Το **Μ393** (μ.σ.μ. 14,6) και το **Μ394** (μ.σ.μ. 17,3 εκ.) υπάγονται στον τύπο Ι2 και τα **Μ396** (μ.σ.μ. 17,1 εκ.) και **Μ396** (μ.σ.μ. 17,4 εκ.) είναι δρεπανόσχημα. Τέλος, από το **Μ397** (μ.σ.μ. 9 εκ.), σώζεται μόνο η λεπίδα, αλλά φαίνεται ότι το μέγιστο πλάτος θα διαμορφωνόταν κοντά στην αιχμή, ενώ μόνο μέρος της λεπίδας σώζεται από το πολύ μεγάλου πλάτους (4,8 εκ.) **Μ398**, το οποίο διατηρείται σε μ.σ.μ. 11,9 εκ.

Εντός του δωματίου «Α1» βρέθηκαν εκτός από τα μαχαίρια, και άλλα μεταλλικά αντικείμενα. Πρόκειται για τμήματα από μεταλλικά σκεύη, κοσμήματα, ξίφη, σιδερένιους διπλούς πελέκεις και πολλά γεωργικά εργαλεία. Εκτός από τα μεταλλικά αντικείμενα, βρέθηκε κεραμική, η πλειονότητα της οποίας συνίστατο σε αρυβάλλους, κοτυλίσκες και αλάβαστρα. Το παραπάνω, και ιδιαίτερα η άμεση συνάφεια μαχαιριών και αρυβάλλων-αλαβάστρων, αποτυπώνεται σε φωτογραφία κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του δωματίου «Α1» (**Πίνακας 71**), όπου ένα σιδερένιο μαχαίρι είναι περικυκλωμένο από πέντε τέτοια αγγεία, στο ίδιο ακριβώς επίπεδο με αυτό. Η παραπάνω διάταξη υποδηλώνει την τέλεση τελετουργίας, στην οποία είχαν χρησιμοποιηθεί τα παραπάνω αντικείμενα. Ακόμα, βρέθηκαν πήλινα ειδώλια γυναικείων καθιστών και ιστάμενων μορφών, πήλινα προσωπεία και αγαλματίδια από φαγεντιανή. Από κοσμήματα εντοπίσθηκαν

[1094] Κουράγιος 2002, 46-54.
[1095] Για τα μαχαίρια από το «Δωμάτιο Α1» βλ. Kourayos (υπό έκδοση), σελ. 28-29 του άρθρου.

σφραγιδόλιθοι, χάλκινες και ελεφαντοστέινες πόρπες, περόνες, χρυσή κεφαλή περόνης σε σχήμα ροδιού, λίθινες, γυάλινες και χρυσές ψήφοι. Τέλος, βρέθηκε ένα αυγό στρουθοκαμήλου.[1096]

Εκτός από το δωμάτιο «Α1» τουλάχιστον επτά μαχαίρια βρέθηκαν και στο δωμάτιο «Α3», μέρος του τελετουργικού εστιατορίου του ιερού.[1097] Εξωτερικά του κτηρίου «Α», και συγκεκριμένα στον χώρο μεταξύ του δωματίου «Α1» και του βόρειου τοίχου του περιβόλου του ιερού, βρέθηκαν και άλλα σιδερένια μαχαίρια, μαζί με δύο χάλκινα δακτυλίδια και πλήθος γραπτής κεραμικής, που χρονολογείται στους υστερογεωμετρικούς και τους αρχαϊκούς χρόνους.[1098] Τέλος, λίγα μαχαίρια ήρθαν στο φως και από άλλες περιοχές εντός και εκτός του τεμένους, κυρίως από το αποθηκευτικού χαρακτήρα κτήριο «Β».[1099]

Αρχικά τα μαχαίρια είχαν αντιμετωπισθεί ως όπλα και είχαν συνδεθεί με τη λατρεία ανδρικής θεότητας,[1100] αλλά στη συνέχεια συσχετίσθηκαν -πειστικά- με την τελετουργία.[1101] Η εύρεση άλλωστε βωμού, καμένων και μη οστών, τεκμηριώνει την τέλεση θυσιών και γευμάτων στο ιερό.[1102] Συνεπώς, κάποια τουλάχιστον από τα μαχαίρια αυτά πρέπει να χρησίμευαν στις παραπάνω ενέργειες. Τα μαχαίρια από το Δεσποτικό είναι γενικά μεγάλου μεγέθους και κατάλληλα για σφαγή και τεμαχισμό, για αυτό και δεν μπορεί να αποκλειστεί και η ερμηνεία τους ως όπλων, συνυπολογίζοντας και το ότι βρέθηκαν μαζί με όπλα. Το ανασκαφικό τους όμως πλαίσιο και το ότι πρόκειται για μονόστομα μαχαίρια, ορισμένα εκ των οποίων μικρού μεγέθους, καθιστά τη χρήση τους στην τελετουργία πιθανότερη από την ανάθεσή τους ως όπλων. Τα δρεπάνια είναι γενικά κατάλληλα αναθήματα, σχετικά με τη γεωργία, αλλά δεν αποκλείεται να χρησίμευαν και για εργασίες αγροτικού χαρακτήρα, που χρειάζονταν να γίνουν στο ιερό. Βέβαια, το ανασκαφικό τους πλαίσιο υποστηρίζει και σε αυτήν την περίπτωση την αναθηματική λειτουργία. Από τα διαθέσιμα ανασκαφικά δεδομένα, προκύπτει ότι τα περισσότερα από τα μαχαίρια που βρέθηκαν στο ιερό, αν και σε δευτερογενείς αποθέσεις, σχετίζονται με τον ναό και χρονολογούνται στους γεωμετρικούς και τους αρχαϊκούς χρόνους.

[1096] Kourayos και Burns 2004, 51.
[1097] Αρχαιολογικό Μουσείο Πάρου, αρ.: 4020, 4025-4028, 4030-4031.
[1098] Κουράγιος 2008, 1105. Kourayos κ.ά. 2012, 125.
[1099] Αρχαιολογικό Μουσείο Πάρου, αρ.: 5065, 5068, 5371, 5507.
[1100] Κουράγιος 2002, 62.
[1101] Kourayos και Burns 2004, 151.
[1102] Κουράγιος κ.ά. 2017, 375.

3.4.2.9. Θήρα, Μέσα Βουνό

Λατρευόμενη θεότητα:	Αφροδίτη, Ενυάλιος, Άρτεμις.
Μαχαίρια:	5+ σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	αποθέτης ιερού.
Χρονολόγηση:	υστερογεωμετρική-αρχαϊκή περίοδος(;)

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 49)

Κατά τις ανασκαφές της αρχαίας πόλης της Θήρας από τον F. Hiller von Gaertringen, το διάστημα 1895-1906, ο A. Schiff αποκάλυψε και ανέσκαψε μερικώς, το 1900, αποθέτη ιερού της Αφροδίτης στην είσοδο της αρχαίας πόλης.[1103] Ο F. Hiller, με τα ανασκαφικά δεδομένα που είχε στη διάθεσή του, δημοσίευσε το εύρημα ως ταφικό, παρερμηνεύοντας επιγραφή που βρέθηκε πάνω από αυτόν, ως σήμα του τάφου. Ωστόσο, σημείωσε με απορία τις πολλές διαφορές από τους τάφους που ο ίδιος ανέσκαψε, καθώς αυτοί δεν περιείχαν καθόλου μεταλλικά αντικείμενα, πήλινα ειδώλια ή όπλα.[1104] Η ταύτιση έγινε με τη συνέχιση της ανασκαφής του αποθέτη και την έναρξη της ανασκαφής του ιερού το 1996, από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, υπό τη διεύθυνση του Χ. Σιγάλα.[1105] Στο ιερό λατρευόταν η Αφροδίτη, όπως φαίνεται από βάση αττικής κύλικας των μέσων του 6ου αιώνα π.Χ., με την επιγραφή *Ἀφροδίτας*, ο Ενυάλιος, όπως μαρτυρείται από την επιγραφή *Ἐνυάλι* σε ληκύθιο του α΄ μισού του 6ου αιώνα π.Χ., και η Άρτεμις, όπως μαρτυρείται από επιγραφή σε ληκύθιο των τελών του 5ου αιώνα π.Χ.[1106] Η λατρεία στο ιερό ξεκίνησε κατά την ύστερη γεωμετρική περίοδο και διήρκεσε μέχρι και τη ρωμαϊκή.[1107]

Το ιερό αποτελείτο στην πρώτη οικοδομική του φάση από δύο χώρους, κάθετους μεταξύ τους, διαστάσεων περίπου 7 × 9 μ. («βόρειος χώρος») και 3,5 × 3,5 μ. («νότιος χώρος») Στα τέλη του 1ου αιώνα μ.Χ. πραγματοποιήθηκε ριζική ανοικοδόμηση στο ιερό, με τη διαμόρφωση κλιμακωτής εισόδου, την υπερύψωση των «χώρων Α και Β», την κατασκευή νέου «χώρου Γ» καθώς και ημικυκλικού λίθινου βάθρου στα νότια. Τουλάχιστον δύο αποθέτες έχουν ανασκαφεί στο ιερό.[1108]

[1103] Sigalas 2000, 241.
[1104] Hiller von Gaertringen 1903, 295-297.
[1105] Σιγάλας και Ματθαίου 2004-2009, 473. Η ανασκαφή του ιερού δεν ολοκληρώθηκε, λόγω του θανάτου του ανασκαφέα το 2005.
[1106] Σιγάλας και Ματθαίου 2004, 474-475.
[1107] Σιγάλας 1998, 808.
[1108] Σιγάλας 1998, 808-809.

Κατά τις πρώτες ανασκαφές βρέθηκαν πέντε σιδερένια μαχαίρια, τέσσερα ακέραια και δύο τμήματα από ακόμα ένα (δεν είναι συναρμόζοντα, πιθανώς βρέθηκαν μαζί για αυτό και θεωρείται ότι συνανήκουν). Ο ανασκαφέας αναφέρει ότι λόγω της διάβρωσης των αντικειμένων δεν μπορούν να σημειωθούν πολλά σχετικά με αυτό και τα εντάσσει στην κατηγορία των όπλων. Το μόνο που αναφέρει είναι ότι οι λεπίδες είναι κοιλόκυρτες, όπως συνηθίζεται ήδη από τα μυκηναϊκά χρόνια. Εκτός από τα μαχαίρια, βρέθηκαν και δύο σιδερένιες αιχμές δοράτων.[1109] Από τη φωτογραφία που δημοσιεύεται[1110] φαίνεται ότι μάλλον πρόκειται για μεσαίου μεγέθους μαχαίρια. Δύο εξ αυτών (**M400** και **M401**) ανήκουν στον τύπο ΙΑ, ενώ στον τύπο ΙΒ με κοίλη ράχη ανήκει το ελαφρώς μεγαλύτερο **M399**. Το **M402** διατηρείται σε κακή κατάσταση, τόσο ώστε να μην είναι βέβαιο ότι πρόκειται για μαχαίρι και το **M403** σε αποσπασματική κατάσταση και δεν μπορούν να ενταχθούν σε κάποια κατηγορία.

Εκτός από μαχαίρια, από τους αποθέτες του ιερού προήλθε μεγάλη ποσότητα κεραμικής, από την οποία ξεχωρίζουν οι πολυάριθμοι κορινθιακοί αρύβαλλοι και τα αλάβαστρα (άνω των 10.000 τμημάτων) καθώς και τα ληκύθια, οι οινοχόες και τα πινάκια.[1111] Ακόμα, βρέθηκαν πάνω από 400 κοσμήματα, δακτυλίδια, πόρπες, περόνες, ενώτια, σκαραβαίοι από φαγεντιανή, ψήφοι περιδέραιων από υαλόμαζα ή φαγεντιανή και δαιδαλικά πήλινα ειδώλια γυναικείων καθιστών μορφών.[1112]

Καθώς οι νέες ανασκαφές δεν έχουν ολοκληρωθεί, ούτε υπάρχει κάποια δημοσίευση των ευρημάτων, δεν μπορεί να υπάρξει και καταληκτική ερμηνεία για τη χρήση των μαχαιριών του ιερού, ούτε το ανασκαφικό τους πλαίσιο (αποθέτης) συμβάλλει στην ερμηνεία τους. Θα μπορούσαν να έχουν οποιαδήποτε από τις γνωστές χρήσεις μαχαιριών (αναθηματική, θυσιαστήρια, προετοιμασία γευμάτων, εστίαση). Αν και η λατρεία στο ιερό διήρκεσε από την ύστερη γεωμετρική και έως και τη ρωμαϊκή περίοδο, και παρόλο που δεν υπάρχει κάποια ένδειξη για τη χρονολόγηση των μαχαιριών, αξίζει να παρατηρηθεί η πιθανή συνάφεια που έχουν τα μαχαίρια τόσο στο ιερό αυτό, όσο και σε άλλα ιερά με πρωτοκορινθιακούς και κορινθιακούς αρυβάλλους. Βάσει του παραπάνω σκεπτικού, τα μαχαίρια από τη Θήρα είναι μάλλον πιθανότερο να

[1109] Hiller von Gaertringen 1903, 304.
[1110] Hiller von Gaertringen 1903, 304, εικ. 491c-g. Η φωτογραφία δεν είναι υπό κλίμακα, αλλά κρίνοντας από το σχήμα τους και από την σχεδόν ακέραια αιχμή δόρατος δίπλα τους ως κλίμακα, το αρχικό μέγεθός τους θα ήταν μεταξύ 10-20 εκ., ενώ όλα είναι περίπου ίδιου μεγέθους.
[1111] Neeft 2004, 481.
[1112] Σιγάλας 1998, 809.

χρονολογούνται στις πρώτες φάσεις λειτουργίας του ιερού, την ύστερη γεωμετρική και τους αρχαϊκούς χρόνους.

3.4.2.10. Σύρος, Γαλησσός

Λατρευόμενη θεότητα:	;
Μαχαίρια:	χάλκινο οδοντωτό μαχαίρι.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	αποθέτης.
Χρονολόγηση:	9ος-4ος αιώνας π.Χ.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 49)

Αρχαία πόλη αποκαλύφθηκε από τις ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, υπό τη διεύθυνση της Μ. Μαρθάρη, στον κόλπο του Γαλησσού, στα νοτιοδυτικά του νησιού. Σε μία από τις δύο οχυρωμένες ακροπόλεις του οικισμού ανασκάφηκε κτήριο μεγάλου μεγέθους, με αποθέτη σε έναν υπαίθριο χώρο στο εσωτερικό του. Το κτήριο αποτέλεσε πιθανώς ιερό και λειτούργησε από τους γεωμετρικούς χρόνους μέχρι και τον 4ο αιώνα π.Χ., όπως δείχνουν τα κεραμικά ευρήματα.[1113]

Στον αποθέτη, που αρχικά είχε τη χρήση φρέατος, βρέθηκε ένα χάλκινο πριονωτό μαχαίρι (**M404**), μαζί με μεγάλη ποσότητα αττικής κεραμικής (κυρίως αγγεία πόσεως, κύλικες και σκύφους, ορισμένα με διακόσμηση), ειδώλια, υφαντικά βάρη, σφονδύλια, μεγάλο αριθμό από τμήματα περιρραντηρίων, λίθινα σκεύη και άλλα μεταλλικά αντικείμενα, όπως ένα χάλκινο σκεύος και χάλκινα αγκίστρια. Ακόμα βρέθηκαν οστά ζώων και όστρεα.[1114] Βάσει των διαθέσιμων δεδομένων δεν μπορεί να συναχθεί η χρήση του πριονωτού μαχαιριού από τη Σύρο.

3.4.2.11. Σίφνος, Άγιος Ανδρέας

Λατρευόμενη θεότητα:	;
Μαχαίρια:	σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	δευτερογενής απόθεση (πλήρωση).
Χρονολόγηση:	8ος-2ος αιώνας π.Χ.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 49)

Στην ακρόπολη του Αγίου Ανδρέα της Σίφνου, στο κέντρο της νότιας πλευράς της, εντοπίσθηκε το 1999 ιερό, που εγκαθιδρύθηκε στον 8ο και λειτούργησε μέχρι και τον 2ο αιώνα

[1113] Μαρθάρη 2005, 229.
[1114] Μαρθάρη 1997, 921.

π.Χ. Έκτοτε, ανασκάπτεται από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, υπό τη διεύθυνση της Χρ. Τελεβάντου. Η ανασκαφέας προτείνει υποθετικά τη λατρεία, αρχικά Πότνιας Θηρών και εν συνεχεία Αρτέμιδος, βάσει των πήλινων στεφανιών με επίθετα πουλιά και ζώα και των ειδωλίων γυναικείων μορφών και ζώων που βρέθηκαν.[1115] Τα παραπάνω όμως ευρήματα δεν επαρκούν για την ασφαλή ταύτιση της θεότητας.

Στον 8ο αιώνα π.Χ. οικοδομήθηκε ορθογώνιος διμερής ναός, με προσανατολισμό από τα βορειοανατολικά στα νοτιοδυτικά. Στα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ. ο ναός ανοικοδομήθηκε, αυτή τη φορά με διαφορετικό προσανατολισμό, ενώ γύρω του κατασκευάστηκε μνημειακός περίβολος, διαστάσεων 14 × 17 μ. Στη βόρεια πλευρά του το ιερό διέθετε σειρά βοηθητικών δωματίων. Πιθανώς να σχετίζεται με το ιερό παρακείμενο οικοδόμημα με κεντρική αυλή και δωμάτια στις τρεις πλευρές γύρω από αυτήν. Η πλειονότητα των ευρημάτων προήλθε από επίχωση ανάμεσα στον τοίχο του γεωμετρικού ναού και του περιβόλου, η οποία αποτελεί πλήρωση, που σχηματίσθηκε κατά την ανακαίνιση του ιερού καθώς και από αποθέτη ακριβώς ανατολικά του ιερού. Τα περισσότερα από τα ευρήματα αυτά χρονολογούνται στην υστερογεωμετρική και την αρχαϊκή περίοδο.[1116]

Στην παραπάνω περιοχή βρέθηκαν τουλάχιστον τρία σιδερένια μαχαίρια.[1117] Η μορφή και οι διαστάσεις ενός εκ των μαχαιριών γίνονται γνωστές, μέσω δημοσιευμένης εικόνας. Πρόκειται για ακέραια λεπίδα μαχαιριού (**M405**), του τύπου Ι, μήκους 17,71 εκ. και πλάτους 1,87 εκ. Τα μαχαίρια βρέθηκαν μαζί με κεραμική (οινοχόες, σκύφους, θυμιατήρια, λύχνο και μικκύλα αγγεία), δύο τμήματα μαρμάρινων αγαλματιδίων γυναικείων μορφών, πήλινα ειδώλια ζώων, κυρίως ίππων και γυνακείων μορφών, πήλινα στεφάνια, χάλκινα, λίθινα και οστέινα κοσμήματα (δακτύλιοι, χάντρες, πόρπες, περόνες, περίαπτα), σφραγίδες, μεταλλικούς ήλους, αιχμές βελών και μία αιχμή δόρατος.[1118] Εντός της ίδιας επίχωσης βρέθηκαν και ίχνη άνθρακα.[1119]

Τα παραπάνω μαχαίρια του σιφναϊκού ιερού βρέθηκαν, όπως συμβαίνει σε πολλές περιπτώσεις, σε δευτερογενείς αποθέσεις που δεν συμβάλλουν στην κατανόηση της λειτουργίας

[1115] Τελεβάντου 2009β, 31 · 2013, 14.
[1116] Τελεβάντου 2017, 111.
[1117] Αναφέρεται η εύρεση δύο το 2004 (Τελεβάντου 2001, 148) και η εύρεση γενικά σιδερένιων αντικειμένων το 2005, ανάμεσα στα οποία εικονίζεται ένα μαχαίρι (Τελεβάντου 2005, 923, 925, εικ. 27).
[1118] Τελεβάντου 2017, 111-112.
[1119] Τελεβάντου 2007, 1159.

τους. Το μαχαίρι, για το οποίο γίνονται γνωστά στοιχεία, είναι μεσαίου μεγέθους και θα ήταν κατάλληλο για την τέλεση θυσιών μικρών ζώων αλλά και των διαδικασιών σχετικά με την προετοιμασία των σφαγίων για κατανάλωση. Πρόβλημα όμως αποτελεί ότι δεν αναφέρεται η εύρεση οστών ζώων, παρά μόνο κάρβουνα και καμένοι καρποί. Η τέλεση θυσιών στο ιερό δεν μπορεί να αποκλειστεί, ούτε όμως να επιβεβαιωθεί, αφού οι μόνες ενδείξεις είναι τα μαχαίρια και τα κάρβουνα. Η αφιέρωσή τους ή η τελετουργική τους απόρριψη είναι επίσης πιθανή. Πάντως σε περίπτωση που δεν τελούνταν θυσίες είναι μία εκ των σπάνιων περιπτώσεων, που εντοπίζονται μαχαίρια χωρίς να φαίνεται ότι σχετίζονται με θυσίες. Αυτό είναι δυσερμήνευτο, καθώς η ανάθεση του μαχαιριού σχετίζεται συνήθως με την πράξη της θυσίας ή του γεύματος.[1120] Συνεπώς, υπάρχουν τρία ενδεχόμενα ερμηνείας: α) να καταστράφηκε ή να μην έχει ανασκαφεί ακόμα ο βωμός, β) να βρέθηκαν οστά ζώων και να μην αναφέρονται ή γ) τα μαχαίρια να είχαν άλλες χρήσεις, όπως π.χ. να αποτελούσαν αναθήματα κυνηγών.

Πιο σαφή είναι τα ανασκαφικά δεδομένα σχετικά με τέταρτο μαχαίρι από την ακρόπολη της Σίφνου. Αυτό βρέθηκε εκτός του ιερού, αλλά σχετίζεται με λατρευτικά κατάλοιπα. Σε απόσταση 2 μ. από τη δυτική πλευρά του τείχους της ακρόπολης, ανασκάφηκε πυρά περιορισμένων διαστάσεων (1,50 × 0,60 μ.), εντός της οποίας βρέθηκε τμήμα σιδερένιου μαχαιριού. Μαζί με αυτό βρέθηκαν απανθρακωμένα τμήματα, μικρή ποσότητα ασβεστοποιημένων οστών, όστρεα, τρία ή τέσσερα πήλινα σφονδύλια και θραυσμένοι κύαθοι της ύστερης γεωμετρικής περιόδου.[1121] Στην περίπτωση αυτή φαίνεται ότι το μαχαίρι χρησιμοποιήθηκε στο πλαίσιο θυσιαστήριας τελετουργίας και στη συνέχεια απορρίφθηκε εντός της πυράς. Η συνύπαρξη εντός καταλοίπων πυράς οστών ζώων, κεραμικής, σφονδυλιών και μαχαιριού, μπορεί να εξηγηθεί μόνο εάν η πυρά αποτελεί κατάλοιπα θυσίας.

3.4.2.12. Κύθνος

Λατρευόμενη θεότητα:	Εστία(;)
Μαχαίρια:	1 σιδερένιο μαχαίρι.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	εστία.
Χρονολόγηση:	ύστερη κλασική περίοδος.

(κάτοψη 45)

[1120] Βλ. παρακάτω σελ. 530-536.
[1121] Φιλιππάκη 1975, 237.

Η θέση Βρυόκαστρο της Κύθνου, που ταυτίζεται με την αρχαία πόλη του νησιού, ανασκάπτεται από το 2002 έως και σήμερα, από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, υπό τη διεύθυνση του Α. Μαζαράκη-Αινιάνα. Οι ανασκαφές αποκάλυψαν κτήριο δημόσιου χαρακτήρα (γνωστό ως «Κτήριο 5»), πιθανώς πρυτανείου, όπου λάμβαναν χώρα λατρευτικές δραστηριότητες σε τουλάχιστον ορισμένα από τα δωμάτιά του. Οικοδομήθηκε στην ύστερη κλασική περίοδο, σε κοντινή απόσταση προς τα δυτικά από το ανεσκαμμένο «ιερό του Μεσαίου Πλατώματος», και λειτούργησε μέχρι και τον 1ο αιώνα π.Χ. Τελετουργικές πρακτικές τελούνταν σε εστία, που πιθανώς να ανήκει στη θεά Εστία, όπως συνέβαινε σε όλα τα πρυτανεία.[1122]

Το κτήριο ήταν διώροφο, διαστάσεων 17 × 11 μ., με πέντε δωμάτια στο ισόγειο. Η κτιστή, λίθινη εστία, τετράγωνη σε κάτοψη, βρισκόταν στο κέντρο του βορειοανατολικού δωματίου («Α») του κτηρίου, το οποίο είχε λατρευτικό χαρακτήρα. Στο εσωτερικό της εστίας αυτής βρέθηκε ένα σιδερένιο μαχαίρι, μάλλον μικρού μεγέθους,[1123] μέσα σε επίχωση στάχτης. Μαζί με το μαχαίρι βρέθηκαν κατάλοιπα άνθρακα και πολυάριθμα ευρήματα, ανάμεσα στα οποία πήλινα γυναικεία ειδώλια, ακέραια αγγεία πόσεως μικρού μεγέθους, μία οινοχοΐσκη και μολύβδινο σταθμίο. Τα παραπάνω ευρήματα χρονολογούνται στους ύστερους κλασικούς χρόνους. Κοντά στην εστία βρέθηκε άλλη μία συγκέντρωση με ίχνη καύσης, λίγα οστά και έναν μικρογραφικό λύχνο, ενώ ακριβώς νότιά της, βρέθηκαν περισσότερα ευρήματα, κυρίως αγνύθες και υφαντικά βάρη καθώς και μολύβδινα σταθμία με την επιγραφή *δημόσιον*.[1124]

Εκτός από το «δωμάτιο Α», αντικείμενα αναθηματικού χαρακτήρα, χρονολογούμενα από τα τέλη του 4ου μέχρι τα μέσα του 2ου αιώνα π.Χ., βρέθηκαν και σε απόθεση στο «δωμάτιο Δ», η οποία φαίνεται να σχηματίσθηκε με σκοπό να ανυψωθεί σε δεύτερη φάση το δάπεδο χρήσης του δωματίου. Αυτά συνίσταντο σε κεραμική (λύχνους, ανάγλυφους σκύφους, μικκύλα αγγεία, φαρμακευτικά αγγεία, δύο φιάλες με διονυσιακές παραστάσεις, εμπορικούς αμφορείς, μαγειρικά σκεύη), πήλινα γυναικεία και παιδικά ειδώλια, χάλκινο ζυγό, πυξίδες (μαρμάρινες και μία χάλκινη), οστέινο χτένι, λαβίδες, μολύβδινα βάρη, βελόνες για δίχτυα, κοσμήματα (περόνες, βελόνες, χάντρες, περίαπτα κ.ά.), οστά ζώων και όστρεα. Τα αντικείμενα αυτά προέρχονται από το διπλανό «δωμάτιο ΣΤ», το οποίο φαίνεται πως λειτουργούσε κυρίως ως αποθηκευτικός χώρος αντικειμένων σχετικών με τη λατρεία και απορρίφθηκαν στο «δωμάτιο Δ» μετά την αχρήστευσή

[1122] Μαζαράκης-Αινιάν 2016, 445.
[1123] Αναφέρεται ως μαχαιρίδιο (Μαζαράκης-Αινιάν 2017, 315).
[1124] Μαζαράκης-Αινιάν 2016, 445, 447, 454.

του. Ακόμα μία εστία βρέθηκε στην αυλή νοτιοανατολικά του κτηρίου, χωρίς ευρήματα, γεμάτη μόνο με στάχτη.[1125]

Αν και δεν είναι γνωστή η μορφή του μαχαιριού, πιθανώς πρόκειται για μαχαίρι μικρού μεγέθους, αφού αναφέρεται ως μαχαιρίδιο. Βρέθηκε μέσα σε στάχτες πυράς, όχι όμως και μαζί με οστά ζώων (λίγα οστά βρέθηκαν κοντά στην εστία, αλλά όχι μέσα σε αυτήν), μαζί με αντικείμενα που φαίνεται να αποτελούσαν αναθήματα (ειδώλια, μικκύλο αγγείο, μολύβδινο σταθμίο), παρά αντικείμενα που θα είχαν χρήση στη θυσία ή σε κάποιο τελετουργικό γεύμα (τα μικρά αγγεία πόσεως θα μπορούσαν να έχουν τέτοια χρήση, αλλά πιθανότερο είναι να χρησιμοποιήθηκαν για πόση, παρά κατανάλωση τροφής ή για κάποια σπονδή ή τέλος να αποτέλεσαν και αυτά αναθήματα). Βάσει των παραπάνω φαίνεται ότι το μαχαίρι αφιερώθηκε και αυτό, μετά τη ρίψη του στην εστία, και δεν ξαναχρησιμοποιήθηκε. Πιθανό είναι να χρησιμοποιήθηκε σε κάποια θυσία ή γεύμα και να απορρίφθηκε τελετουργικά στη φωτιά μετά τη χρήση του.

Τέλος, σημειώνουμε εδώ, ότι προκαλεί μεγάλη εντύπωση η παντελής απουσία μαχαιριών από το ιερό του Απόλλωνος και της Αρτέμιδος στο Μεσαίο Πλάτωμα, ειδικά από τη στιγμή που αναφέρεται συστηματικά η εύρεση παντοδαπών αναθημάτων σε μεγάλες ποσότητες αλλά και η ύπαρξη δύο βωμών και ενός αποθέτη, όπου βρέθηκε πολύ μεγάλος αριθμός καμένων οστών ζώων.[1126]

3.4.3. Αργοσαρωνικός

3.4.3.1. Καλαύρεια (Πόρος)

Λατρευόμενη θεότητα:	Ποσειδών.
Μαχαίρια:	7+ σιδερένια μαχαίρια, 8+ σιδερένια εγχειρίδια(;)
Ανασκαφικό πλαίσιο:	διάφορα.
Χρονολόγηση:	γεωμετρική-αρχαϊκή περίοδος, υστεροελληνιστική-ρωμαϊκή περίοδος.

(κάτοψη 46)

Στον Πόρο (Καλαύρεια στην αρχαιότητα), στο κέντρο περίπου του νησιού και σε υψόμετρο 190 μ., βρίσκεται το διάσημο από της πηγές, ως η έδρα της Αμφικτυονίας της Καλαύρειας, ιερό

[1125] Μαζαράκης-Αινιάν 2016, 449-451.
[1126] Mazarakis-Ainian 2005, 94. Μαζαράκης-Αινιάν και Μητσοπούλου 2007, 315-324. Koukoulidou κ.ά. 2017. Δεν αποκλείεται ορισμένα από τα αδιάγνωστα έντονης διάβρωσης σιδερένια ευρήματα να προέρχονται από μαχαίρια (μετά από προφορική επικοινωνία με τον Α. Μαζαράκη-Αινιάνα, τον οποίο και ευχαριστώ).

του Ποσειδώνος.[1127] Οι πρώτες ανασκαφές στη θέση, που ήταν ήδη γνωστή από τουλάχιστον τον 18ο αιώνα,[1128] έγιναν το 1894 από τους Σουηδούς S. Wide και L. Kjellberg. Ο χώρος ανασκάπτεται εκ νέου, από το Σουηδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, αρχικά υπό τη διεύθυνση της B. Wells και τελευταία του A. Penttinen. Οι πρώτες ενδείξεις λατρευτικής δραστηριότητας στον χώρο τοποθετούνται στην ΥΕ ΙΙΙ Γ περίοδο, ενώ η λατρεία στους ιστορικούς χρόνους εντοπίζεται από την ύστερη γεωμετρική περίοδο (αν και δεν μπορεί να αποκλειστεί ενδεχόμενη συνέχεια της λατρείας από τα προϊστορικά χρόνια).[1129] Η μέγιστη ακμή εντοπίζεται στον 5ο και τον 4ο αιώνα π.Χ., ενώ το ιερό συνέχισε να λειτουργεί τουλάχιστον μέχρι τη ρωμαϊκή περίοδο.[1130] Η ταύτιση με το ιερό του Ποσειδώνος, ως προστάτη της θάλασσας, τεκμηριώνεται από λίθινες επιγραφές που βρέθηκαν στον χώρο.[1131] Σύμφωνα με τον Παυσανία το ιερό ήταν αρχικά αφιερωμένο στον Απόλλωνα, κάτι που δεν μπορεί ακόμα ούτε να επιβεβαιωθεί, ούτε να απορριφθεί,[1132] ενώ στους ελληνιστικούς χρόνους μαρτυρείται επιγραφικά και η συλλατρεία του Διός.[1133]

Στους ύστερους γεωμετρικούς χρόνους χρονολογείται βωμός καθώς και ένας τοίχος που έχουν βρεθεί κάτω από το μεταγενέστερο «κτήριο D».[1134] Στο δ΄ τέταρτο του 6ου αιώνα π.Χ. οικοδομήθηκε ο ναός του Ποσειδώνος, δωρικός περίπτερος με 6 × 12 κίονες, ο οποίος περικλειόταν από περίβολο, με είσοδο στα νότια και βωμό στα ανατολικά. Στο ιερό εφαρμόστηκε εκτεταμένο οικοδομικό πρόγραμμα κατά τον 4ο αιώνα π.Χ., οπότε οικοδομήθηκαν εκτός του ναού τουλάχιστον οκτώ ακόμα κτήρια («A-G») στα νοτιοδυτικά του.[1135] Στο ιερό έχουν βρεθεί τμήματα από αγγεία, μαρμάρινα αγαλμάτια, επιγραφές, κοσμήματα (από χρυσό, άργυρο και χαλκό), ειδώλια (χάλκινα και πήλινα), τμήματα από λέβητες, λίγα όπλα κ.ά.[1136]

[1127] Στράβων 8.6.14.
[1128] Mylonopoulos 2006α, 129.
[1129] Wells 2009, 146-147.
[1130] Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2016, 69.
[1131] Wide και Kjellberg 1895, 287-296. Βλ. και Konsolaki-Yannopoulou 2017, 152.
[1132] Παυσ. 2.32.2.: *Καλαύρειαν δὲ Ἀπόλλωνος ἱερὰν τὸ ἀρχαῖον εἶναι λέγουσιν, ὅτε περ ἦσαν καὶ οἱ Δελφοὶ Ποσειδῶνος*. Τη μαρτυρία αυτή αποδέχονται τόσο η Wells (2009, 148), όσο και η Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (2016, 70), βάσει και της εύρεσης προϊστορικού ειδωλίου τύπου Reshef. Στη βιβλιογραφία αναφέρεται συχνά και η λατρεία της Αφροδίτης, το ιερό της οποίας φαίνεται να βρισκόταν λίγο πιο μακριά από αυτό του Ποσειδώνος, συνεπώς η λατρεία της δεν πρέπει να συμπεριληφθεί εδώ.
[1133] Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2016, 71.
[1134] Wells 2011, 212-213.
[1135] Βλ. Wells κ.ά. 2006, 32, εικ. 1, όπου φαίνονται τα κτήρια «A-G». Σε αυτά πρέπει να προστεθεί το «κτήριο Ι», νοτιοανατολικά του «κτηρίου Ε» (βλ. Mylona κ.ά. 2013, 191, εικ. 2). Ο αριθμός ήταν ασφαλώς μεγαλύτερος, καθώς οι ανασκαφές είναι σε εξέλιξη, ενώ η χρονολόγησή τους αναμένεται από τις τελικές δημοσιεύσεις.
[1136] Wide και Kjellberg 1895, 303-325.

Ακόμα έχουν βρεθεί σιδερένια μαχαίρια και τουλάχιστον ένα σιδερένιο εγχειρίδιο. Το μοναδικό δημοσιευμένο σιδερένιο μαχαίρι βρέθηκε κατά τις πρώτες ανασκαφές, πιθανώς στην περιοχή του ναού.[1137] Πρόκειται για τμήμα σιδερένιου μαχαιριού, μ.σ.μ. 10,5 εκ., του τύπου ΙΒ, με καμπύλη ράχη και κοιλόκυρτη κόψη.[1138] Τουλάχιστον επτά σιδερένια μαχαίρια βρέθηκαν από τις πρόσφατες ανασκαφές στο ιερό, όπως προκύπτει από τις αντίστοιχες καταχωρήσεις στη διαδυκτιακή βάση δεδομένων των σουηδικών ανασκαφών στην Ελλάδα.[1139] Αυτά βρέθηκαν σε τρεις διαφορετικές περιοχές.

Το πρώτο από αυτά[1140] βρέθηκε σε τομή, ακριβώς κάτω από τη νοτιοανατολική γωνία του περιβόλου του ναού και σε επαφή με αυτόν, εντός γκριζωπής επίχωσης. Μαζί του βρέθηκε μεγάλος αριθμός αποτμημάτων οστών, απανθρακωμένων, καμένων και μη (βοοειδών, χοίρων και αιγοπροβάτων), οστράκων αγγείων (κυρίως μικκύλων), μεταλλικών αντικειμένων, ενώ μεγάλος ήταν και ο αριθμός από κάρβουνα και ίχνη άνθρακα. Όλα τα όστρακα χρονολογούνται στους γεωμετρικούς και τους αρχαϊκούς χρόνους, με τα υστερότερα να δείχνουν ότι η απόθεση σχηματίσθηκε στα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ. Οι ανασκαφείς ερμηνεύουν πειστικά την επίχωση αυτή ως κατάλοιπα θυσιαστήριων ενεργειών, που πιθανώς έλαβαν χώρα εντός του περιβόλου.[1141] Το μαχαίρι που εντοπίσθηκε πρέπει να χρησιμοποιήθηκε σε θυσία(ες) ή/και τελετουργικό(ά) γεύμα(τα) και στη συνέχεια να απορρίφθηκε τελετουργικά στην πυρά.

Το δεύτερο[1142] βρέθηκε σε επίχωση στην είσοδο του «κτηρίου D». Η επίχωση αυτή ήταν γενικά διαταραγμένη, αλλά η κεραμική που βρέθηκε χρονολογείται κυρίως στους υστεροκλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους, ενώ βρέθηκε και κεραμική τόσο της αρχαϊκής, όσο και της ρωμαϊκής περιόδου. Εκτός από τμήματα αγγείων, εντοπίσθηκαν τμήματα περιρραντηρίου, υφαντικού βάρους και πήλινου ελληνιστικού ειδωλίου.[1143] Λόγω του διαταραγμένου ανασκαφικού πλαισίου δεν μπορεί να τεκμηριωθεί κάποια άμεση σύνδεση με το κτήριο του 4ου αιώνα π.Χ.

[1137] Wide και Kjellberg 1895, 313. Η θέση εύρεσης του μαχαιριού δεν δηλώνεται, όμως τα ευρήματα που δημοσιεύονται μαζί του, των οποίων η θέση είναι γνωστή, βρέθηκαν την περιοχή του ναού.
[1138] Βάσει της πληροφορίας ότι είναι όμοιο με το μαχαίρι από τάφο στην Ελευσίνα, το οποίο εικονίζεται στο Φίλιος 1889, 182, εικόνα στο μέσον.
[1139] https://pragmata.sia.uu.se/pragmata/. Πρόκειται για τα αντικείμενα με Kep. no 934, 1520, 1647, 1672, 2578 και 1256. Η βάση δεδομένων δείχνει ότι ακόμα ένα μαχαίρι υπήρχε στην περιοχή «I004», αλλά δεν υπάρχει αντίστοιχος Kep. no.
[1140] https://pragmata.sia.uu.se/pragmata: αρ. 1246.
[1141] Penttinen κ.ά. 2009, 120-123. Το πρώτο εξ αυτών ενδεχομένως να μην είναι αρχαίο.
[1142] https://pragmata.sia.uu.se/pragmata: αρ. 934.
[1143] Wells κ.ά. 2006, 37, 96-99.

Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι στην περιοχή αυτή τελούνταν θυσίες και γεύματα ήδη από τους γεωμετρικούς χρόνους,[1144] συνεπώς ο συσχετισμός του σιδερένιου μαχαιριού με αυτά είναι βάσει των διαθέσιμων δεδομένων πιθανός.

Ακόμα τρία[1145] βρέθηκαν στην «περιοχή Ι», στα νοτιοανατολικά του ανεσκαμμένου χώρου. Η μόνη διαθέσιμη πληροφορία είναι ότι το δεύτερο από αυτά είναι μεγάλου μεγέθους αντικείμενο, αλλά δεν είναι με βεβαιότητα μαχαίρι. Για την περιοχή αυτή δεν είναι ακόμα γνωστά πολλά στοιχεία, αλλά μέχρι στιγμής έχουν ανασκαφεί επιχώσεις των ύστερων ελληνιστικών χρόνων, όπου βρέθηκε μεγάλος αριθμός μολύβδινων βαρών για δίχτυα ψαρέματος.[1146] Συνεπώς, για τα συγκεκριμένα δύο μαχαίρια δεν είναι βέβαιο εάν είχαν κάποια σχέση με τη λατρεία.

Τουλάχιστον δύο ακόμα μαχαίρια[1147] βρέθηκαν στην «περιοχή Η», με συνευρήματα αρχαϊκής εποχής, που συνίστανται σε μεγάλες ποσότητες κεραμικής, μερικά ειδώλια και άλλα πήλινα αντικείμενα, πολυάριθμα μεταλλικά αντικείμενα καθώς και οργανικά κατάλοιπα. Τα πρωιμότερα δείγματα από την επίχωση, τα οποία είναι πολύ λίγα σε αριθμό, χρονολογούνται ήδη στα τέλη του 8ου αιώνα π.Χ., ενώ ο μεγαλύτερος όγκος του υλικού χρονολογείται από τα τέλη του 7ου μέχρι τις αρχές του 6ου αιώνα π.Χ. Το υλικό βρέθηκε σε αποσπασματική κατάσταση, με εξαίρεση έναν ακέραιο αρύβαλλο και μία οινοχοΐσκη. Η κεραμική είναι στο μεγαλύτερό της μέρος κορινθιακή, αποτελούμενη κυρίως από μικκύλα αγγεία, αρυβάλλους, αλάβαστρα, μυροδοχεία, αγγεία πόσεως, οινοχόες, αμφορείς, μερικά πλαστικά αγγεία καθώς και πυξίδες. Ακόμα βρέθηκαν ελάχιστα ειδώλια γυναικείων μορφών και περισσότερα ειδώλια ζώων, κυρίως ίππων αλλά και μεμονωμένα παραδείγματα ειδωλίων ελαφιού, πτηνού και φιδιού καθώς και ομοίωμα επίπλου και ένας πήλινος δακτύλιος, που ερμηνεύεται ως στεφάνι ή κουλούρι.[1148]

Τα παραπάνω αντικείμενα εντοπίσθηκαν σε άμεση συνάφεια (κυρίως ανατολικά, δηλαδή στο εξωτερικό μέτωπο), με τον «τοίχο 49», μήκους τουλάχιστον 55 μ., ο οποίος αποτελούσε κατά την αρχαϊκή περίοδο συγχρόνως ανάλημμα και περίβολο του ιερού, αφού το όριζε στα νότια και στα νοτιοανατολικά. Φαίνεται ότι η συγκέντρωση αντικειμένων βρέθηκε εκεί σε δευτερογενή απόθεση, καθώς αρχικά τα αντικείμενα πρέπει να βρίσκονταν κάπου εντός του ιερού και κάποια

[1144] Wells 2015, 145.
[1145] https://pragmata.sia.uu.se/pragmata: αρ. 1672, αρ. 2578 και το μαχαίρι χωρίς κωδικό από την επίχωση «I004».
[1146] Penttinen κ.ά. 2009, 111, 129.
[1147] https://pragmata.sia.uu.se/pragmata: αρ. 1520, αρ. 1647
[1148] Alexandridou 2013, 84-85, 89-96, 110-114.

στιγμή, στα τέλη του 6ου-αρχές 5ου αιώνα π.Χ. να απορρίφθηκαν στο σημείο αυτό.[1149] Το παραπάνω υποστηρίζεται και από την εύρεση, σε επαφή με το ανατολικό μέτωπο του τοίχου αυτού, τριών σπονδύλων αναθηματικού κίονα, κατάλοιπα ενός οικοδομικού προγράμματος του 6ου αιώνα π.Χ. που εγκαταλείφθηκε.[1150] Καθώς πρόκειται για δευτερογενή απόθεση και η μορφή των μαχαιριών αυτών δεν είναι γνωστή, ο μόνος οδηγός για την απόπειρα ερμηνείας τους είναι τα συνευρήματά τους. Από αυτά, τα περισσότερα αποτελούν αναθηματικά αντικείμενα ή σκεύη για γεύματα και συμπόσια, συνεπώς τα μαχαίρια ενδεχομένως να αφιερώθηκαν, πριν ή και μετά τη χρήση τους, σε θυσίες ή γεύματα. Ο 7ος αιώνας π.Χ., στον οποίο χρονολογείται η πλειονότητα των συνευρημάτων, αποτελεί την πιθανότερη περίοδο χρονολόγησης και για τα δύο μαχαίρια, ενώ δεν μπορούν να αποκλειστούν και άλλες χρονολογήσεις, κατά τη διάρκεια πάντως των γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων.

Από την ίδια σχεδόν περιοχή, στο εξωτερικό μέτωπο του «τοίχου 49», πολύ κοντά στους σπονδύλους του αναθηματικού κίονα, φαίνεται από τη βάση δεδομένων ότι βρέθηκαν τουλάχιστον επτά «εγχειρίδια»[1151] («περιοχή Η013»), ενώ ένα εξ αυτών βρέθηκε μαζί με τα δύο προαναφερθέντα μαχαίρια («περιοχή Η010»).[1152] Αυτά βρέθηκαν μαζί με οστά, ίχνη καύσης και κάρβουνα. Όμως τουλάχιστον ένα εγχειρίδιο έχει ασφαλώς βρεθεί στο ιερό, κατά τις παλιές ανασκαφές, στο νότιο μέρος της περιοχής του ναού, λυγισμένο ίσως από την έκθεση στις υψηλές θερμοκρασίες της πυράς στην οποία ρίχτηκε, αφού όταν καταγράφηκε υπήρχε ακόμα κάρβουνο στο ένα άκρο του. Σώζεται σε μ.σ.μ. 10 εκ., είναι πλάτους 3,2 εκ. και στην ελαφρώς προεξέχουσα κεντρική ράχη του, υπάρχουν τέσσερις εγχάρακτες διακοσμητικές γραμμές.[1153]

Η τέλεση θυσιών και θυσιαστηρίων γευμάτων στο ιερό τεκμηριώνεται τόσο από τις επιγραφές και τις γραμματειακές πηγές όσο και από τη μελέτη των οστών που έχουν βρεθεί σε αυτό.[1154] Από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, φαίνεται ότι η χρήση των μαχαιριών στα γεύματα και στις θυσίες είναι πιθανή.

[1149] Alexandridou 2013, 81-83.
[1150] Pakkanen 2009.
[1151] Τα αντικείμενα αυτά δεν αποκλείεται να είναι και αυτά μαχαίρια, καθώς το ανασκαφικό τους πλαίσιο είναι ταιριαστό σε τέτοια αντικείμενα και απλώς να καταγράφηκαν από άλλα άτομα στη βάση δεδομένων ως «daggers» και όχι ως «knives».
[1152] Πρόκειται για τα αντικείμενα με Κερ. πο 1655, 1659, 1660, 1669. Χωρίς Κερ. πο αναφέρεται ότι βρέθηκε ένα ή περισσότερα εγχειρίδια στα contexts 865, 893, 896.
[1153] Wide και Kjellberg 1895, 313.
[1154] Βλ. για παράδειγμα Mylona 2013, 151 και Mylona κ.ά. 2013, 190.

3.4.4. Δωδεκάνησα

3.4.4.1. Ρόδος, Ατάβυρος

Λατρευόμενη θεότητα:	Ζευς.
Μαχαίρια:	επιχρυσωμένα μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	στρώμα τέφρας.
Χρονολόγηση:	8ος αιώνας π.Χ. - 1ος αιώνας μ.Χ.

Το γνωστό από τις πηγές ιερό του Αταβυρίου Διός,[1155] το οποίο βρίσκεται στην υψηλότερη κορυφή της Ρόδου, ανασκάφηκε το 1924 από την Ιταλική Αρχαιολογική Υπηρεσία στα Δωδεκάνησα, υπό τη διεύθυνση του G. Jacopi, οπότε και ταυτίστηκε μέσω της εύρεσης επιγραφών.[1156] Από το 2009 πραγματοποιείται νέα ανασκαφή, σε συνεργασία της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και του Πολυτεχνείου του Μπάρι, υπό τη διεύθυνση των Π. Τριανταφυλλίδη, G. Rocco και M. Livadiotti.[1157] Το ιερό βρισκόταν σε λειτουργία τουλάχιστον από τον 8ο αιώνα π.Χ. έως και τη ρωμαϊκή περίοδο, ενώ πιθανώς η λατρεία στο χώρο να ανάγεται ακόμα και στους προϊστορικούς χρόνους.

Ο χώρος του ιερού έχει διαταραχθεί από την οικοδόμηση βασιλικής κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, είναι όμως σαφές ότι κατά το β΄ μισό του 4ου αιώνα π.Χ. οικοδομήθηκε επίμηκες κτήριο, το οποίο ταυτίζεται, μέσω επιγραφής που βρέθηκε στο εσωτερικό του, με «Θησαυροφυλάκιο», ενώ ανατολικά του υπήρχε τουλάχιστον ακόμα ένα κτήριο, επιμεληµένης τοιχοδομίας. Το ιερό διέθετε επίσης μνημειακό βωμό, ορθογωνίου παραλληλόγραμμου σχήματος στην κάτοψη, με αναβαθμούς, το οικοδομικό υλικό του οποίου βρέθηκε κτισμένο στη βασιλική.

Επιχρυσωμένα χάλκινα μαχαίρια[1158] βρέθηκαν σε στρώμα τέφρας, στο εσωτερικό κτιστού αποθέτη, που εμπεριείχε ευρήματα χρονολογούμενα από τον 8ο αιώνα π.Χ. έως και τον 1ο μ.Χ. Εκτός από τα εγχειρίδια, βρέθηκαν χάλκινοι και σιδερένιοι οβελοί, ομοιώματα ταλάντων, χάλκινα ειδώλια ταύρων και βοοειδών -ορισμένων ενεπίγραφων- τμήματα χάλκινων ειδωλίων και

[1155] Η πρωιμότερη αναφορά γίνεται στον Πίνδαρο (7ος *Ὀλυμπιόνικος* 160: *ἀλλ΄ ὦ Ζεῦ πάτερ, νώτοισιν Ἀταβυρίου*).
[1156] Jacopi 1928.
[1157] Τριανταφυλλίδης 2017, 558-559.
[1158] Τριανταφυλλίδης 2017, 560. Η ταύτιση με μαχαίρια επιβεβαιώθηκε μετά από προφορική επικοινωνία με τον Π. Τριανταφυλλίδη, τον οποίο και ευχαριστώ.

μαρμάρινων αγαλματίων. Γενικότερα, στο ιερό έχουν βρεθεί πάνω από 2.000 μεταλλικά αντικείμενα. Στην πλειονότητά τους είναι ειδώλια ταύρων, που χρονολογούνται στον 8ο-4ο αιώνα π.Χ., ενώ υπάρχουν και ειδώλια Διός, Απόλλωνος, ζώων, εντόμων, τρωκτικών καθώς και αποτροπαϊκών μορφών, χάλκινα περίτμητα ελάσματα, σιδερένια ζωόμορφα ελάσματα, ενεπίγραφα τμήματα χάλκινων σκύφων κ.ά.[1159]

Το ότι τα μαχαίρια ήταν επιχρυσωμένα αρκεί για να ερμηνευθούν ασφαλώς ως αναθήματα και μάλιστα πολύτιμα. Η εύρεση μαζί με οβελούς είναι επίσης σημαντικό στοιχείο, ενώ οι χάλκινοι οβελοί είναι επίσης εξαιρετικά σπάνιοι. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι τα αντικείμενα που είχαν χρησιμότητα στη λατρεία (ή μάλλον τα αντίγραφά τους, καθώς τα επιχρυσωμένα μαχαίρια δεν θα ήταν χρηστικά) ήταν αγαπητά αναθήματα στο ιερό αυτό. Δυστυχώς δεν υπάρχει κανένα διαθέσιμο στοιχείο για τη χρονολόγησή τους, αφού το ανασκαφικό τους πλαίσιο είναι διαταραγμένο.

3.4.4.2. Κως, θέση Ηρακλής

Λατρευόμενη θεότητα:	;
Μαχαίρια:	σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	κάτω από το δάπεδο του αρχαϊκού ναού και σε επαφή με αναλλημματικό τοίχο.
Χρονολόγηση:	αρχαϊκή περίοδος.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 50, κάτοψη 47)

Στην περιοχή Ηρακλής Ψαλιδίου, σε απόσταση 3 χιλιομέτρων από τη σύγχρονη πόλη της Κω, αποκαλύφθηκε το 1996 ιερό, από τις ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, υπό τη διεύθυνση της Ε. Σκέρλου. Το ιερό πιθανώς να λειτουργούσε συνεχώς από τα τέλη της υστεροελλαδικής περιόδου μέχρι και τον 5ο αιώνα π.Χ., οπότε παρήκμασε και σταδιακά εγκαταλείφθηκε, ενώ η λατρευόμενη θεότητα παραμένει αταύτιστη σχετικά με τους πρώιμους χρόνους, με τον Απόλλωνα και την Αρτέμιδα να είναι οι πιθανότεροι αποδέκτες της λατρείας.[1160]

Το ιερό ήταν διαμορφωμένο σε τρία άνδηρα. Κατά τους πρωτογεωμετρικούς και τους γεωμετρικούς χρόνους πιθανώς να ήταν υπαίθριο, αποτελούμενο ουσιαστικά από βωμό τέφρας. Στους αρχαϊκούς χρόνους ξεκίνησε να κατασκευάζεται λίθινος ναός, διαστάσεων 24 × 9 μ., ο

[1159] Τριανταφυλλίδης 2017, 556-560.
[1160] Η Ν. Κούρου προτείνει τη λατρεία γυναικείας θεότητας της φύσης στην πρώτη φάση του ιερού (στη συζήτηση της παρουσίασης του ιερού, βλ. Σκέρλου 2004, 188). Σχετικά με τη λατρεία Απόλλωνος και Αρτέμιδος βλ. Σκέρλου 2019, 31-32.

οποίος όμως δεν ολοκηρώθηκε, καθώς και βοηθητικοί χώροι, ενώ ορίσθηκε στον βορρά από μνημειακό αναλημματικό τοίχο. Ανάμεσα στον τοίχο αυτόν και τον ναό βρέθηκε στρώμα στάχτης, που εμπεριείχε μεγάλο αριθμό οστών ζώων και αντικειμένων, από τα οποία ξεχωρίζουν 150 τμήματα τροχήλατων ζωόμορφων ειδωλίων, κυρίως ταύρων και αλόγων, που χρονολογούνται στους υπομυκηναϊκούς-γεωμετρικούς χρόνους. Οι τεφρές αυτές επιχώσεις προέρχονται πιθανότατα από τον βωμό.[1161]

Στο ιερό βρέθηκαν και σιδερένια μαχαίρια,[1162] τα οποία χρονολογούνται στους αρχαϊκούς χρόνους. Τουλάχιστον ένα εξ αυτών[1163] (**M406**), που ανήκει στον τύπο Ι, εντοπίσθηκε στο εσωτερικό του ναού, κάτω από δάπεδο, το οποίο σφράγισε την επίχωση που χρονολογείται στον 7ο αιώνα π.Χ.[1164] Από την ίδια επίχωση είναι πολύ πιθανό να προέρχονται και τα περισσότερα από τα μαχαίρια του ιερού, καθώς αναφέρεται ότι αυτή εμπεριείχε μεγάλο αριθμό μεταλλικών αντικειμένων (αναφέρονται και ξίφη εκτός των μαχαιριών, τμήματα από χάλκινους λέβητες και δύο χάλκινες φιάλες), τα οποία είχαν αποτεθεί μαζί με αρυβάλλους και μυροδοχεία,[1165] ενώ εντοπίσθηκαν και ίχνη καύσης.[1166]

Μαχαίρια εντοπίσθηκαν επίσης ακριβώς νότια του αναλημματικού «τοίχου Ι», που βρίσκεται νότια του ναού και είναι παράλληλος προς αυτόν και σύγχρονός του, στο βάθος περίπου της κατώτατης βαθμίδας του. Η επίχωση χρονολογείται από το τελευταίο τέταρτο του 7ου μέχρι και τα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ. και εμπεριείχε, εκτός από τα μαχαίρια, μεγάλο αριθμό αναθηματικών αντικειμένων, κυρίως ειδωλίων, πλαστικών αγγείων και τμήματα από χάλκινους λέβητες.[1167] Για τους τελευταίους σημειώνεται ότι βρέθηκαν σε γενικές γραμμές στα ίδια σημεία με τα σιδερένια μαχαίρια.[1168]

Οι αποθέσεις στις οποίες βρέθηκαν τα μαχαίρια είναι σαφώς δευτερογενείς. Η Ε. Σκέρλου τις ερμηνεύει ως το αποτέλεσμα «απόκρυψης», που συνδέεται με την εγκατάλειψη του ιερού.[1169]

[1161] Σκέρλου 2004, 177-178, 186.
[1162] Δεν γνωρίζουμε τον αριθμό και τη μορφή τους, καθώς δεν έχει πραγματοποιηθεί ακόμα η συντήρηση των σιδερένιων αντικειμένων από το ιερό. Βλ. Σκέρλου 2019, 11, σημείωση 9.
[1163] Σκέρλου 2019, πίν. 4, κάτω δεξιά, όπου αναφέρεται ως εγχειρίδιο στην ανασκαφική ένδειξη και ως ξίφος στη λεζάντα, αλλά από το σχήμα του φαίνεται πιθανότερο να πρόκειται για μαχαίρι.
[1164] Αντίστοιχη περίπτωση έχει παρατηρηθεί και στο Δεσποτικό, βλ. παραπάνω, σελ. 316-317.
[1165] Σκέρλου 2019, 11-13.
[1166] Σκέρλου 2019, πίν. 4, κάτω αριστερά.
[1167] Σκέρλου 2019, 20.
[1168] Σκέρλου 2019, 109.
[1169] Σκέρλου 2019, 31.

Ωστόσο, η παραπάνω σύνδεση δεν είναι πειστική, καθώς τα αντικείμενα είχαν αποτεθεί κάτω από το δάπεδο του ναού όταν αυτός κατασκευαζόταν, άρα προφανώς πριν αποφασιστεί να εγκαταλειφθεί το ιερό. Συνεπώς, ο σχηματισμός των αποθέσεων, με τη μεταφορά αναθημάτων πρέπει να συσχετισθεί με την απόφαση ανανέωσης και με το νέο -ανολοκλήρωτο- οικοδομικό πρόγραμμα, παρά με την εγκατάλειψη. Επιπλέον, δεν υπάρχουν στοιχεία που να δείχνουν κάποια μορφή «απόκρυψης». Τα παλαιά αναθήματα ήταν συνηθισμένο να παραμένουν στον χώρο του ιερού, στην περίπτωση που αυτά δεν ανακυκλώνονταν. Η επιλογή για την τοποθέτησή τους κάτω από τον ναό είναι πιθανότερο να σχετίζεται με την έννοια του εγκαινίου, ώστε να καθιερωθεί ο χώρος του νέου ναού, παρά για να αποκρυφθούν, πράξη για την οποία δεν υπήρχε κάποιος λόγος. Σχετικά με την χρήση τους δεν υπάρχει κάποιο στοιχείο που να υποδηλώνει ποια ακριβώς θα ήταν αυτή, συνεπώς μπορεί να υποτεθεί ότι είχαν χρήση στις θυσίες και τα γεύματα. Όμως μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι καθώς βρέθηκαν μαζί με λέβητες και αρυβάλλους, έτυχαν παρόμοιας αντιμετώπισης μετά την χρήση τους, είτε ως απλά αναθήματα είτε πιθανότερα με ενεργό ρόλο στην τελετουργία, άρα (και τα μαχαίρια) είτε αφιερώθηκαν, είτε απορρίφθηκαν τελετουργικά μετά την χρήση τους.

3.4.4.3. Ρόδος, πόλη της Ρόδου

Λατρευόμενη θεότητα:	Δήμητρα.
Μαχαίρια:	3 σιδερένια εγχειρίδια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	τέφρα.
Χρονολόγηση:	4ος αιώνας π.Χ.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 50, κάτοψη 48)

Ιερό της Δήμητρας ανασκάφηκε στο βόρειο τμήμα της πόλης της Ρόδου, σε κοντινή απόσταση από το δυτικό λιμάνι και το ελληνιστικό τείχος. Σωστικές ανασκαφές διενεργήθηκαν από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, στο διάστημα 1958-1987, υπό τη διεύθυνση, διαδοχικά των Ι. Κοντή, Γρ. Κωνσταντινόπουλου, Χρ. Ντούμα και Α. Γιαννικουρή.[1170] Η λατρεία στο ιερό εγκαθιδρύθηκε στα τέλη του 5ου-αρχές 4ου αιώνα π.Χ. και διήρκεσε μέχρι τουλάχιστον και τον 3ο αιώνα π.Χ.[1171] Το όνομα της λατρευόμενης θεότητας σώζεται πάνω σε χάλκινη αρύταινα, του 4ου αιώνα π.Χ., που φέρει την αναθηματική επιγραφή *Χαιρίων[...]Δαμάτρι*,[1172] ενώ και τα υπόλοιπα

[1170] Για το ιστορικό των ανασκαφών βλ. Λάλα 2015, 281.
[1171] Γιαννικουρή 1999, 67, 72.
[1172] Ντούμας 1973/74, 968.

ευρήματα από το ιερό συνάδουν με τη λατρεία της Δήμητρας και συνηγορούν υπέρ της αναγνώρισης του ιερού ως Θεσμοφορίου.[1173]

Τον πυρήνα του ιερού συνιστούσαν οκτώ πρόχειρες κατασκευές, ορθογώνιας κάτοψης, οι οποίες πιθανώς αποτελούσαν κτήρια βοηθητικού χαρακτήρα, ενώ μεγάλο μέρος του ιερού ήταν υπαίθριο. Όλες οι κατασκευές ήταν γεμισμένες με παρόμοιας σύνθεσης επιχώσεις: καμένο χώμα ή καστανόχωμα, αναμειγμένο με οστά μικρών ζώων και τμήματα ειδωλίων ή και αγγείων. Από το πλήθος των ευρημάτων που εντοπίσθηκε, 3.000 είναι λύχνοι, ενώ πολυάριθμα είναι και τα μικκύλα αγγεία (κυρίως υδρίσκες).[1174] Τα ειδώλια και οι προτομές ξεπερνούν σε αριθμό τα 800, από τα οποία τη συντριπτική πλειονότητα αποτελούν ποικίλοι τύποι γυναικείων μορφών (υδριαφόρων, κανηφόρων, κουροτρόφων, δαδούχων, ένθρονων κ.ά.), ενώ σε μικρότερους αριθμούς βρέθηκαν και ειδώλια ανδρικών μορφών και ζώων.[1175]

Στο εσωτερικό μίας εκ των κατασκευών («κατασκευή VII») βρέθηκαν τρία σιδερένια εγχειρίδια (**M407-M409**).[1176] Η κατασκευή αυτή μοιάζει με τις υπόλοιπες, είναι ορθογώνιας κάτοψης, διαστάσεων 2,50 × 1,25 μ., οικοδομημένη από πωρόπλινθους. Το εσωτερικό της βρέθηκε πλήρες οστών ζώων, ενώ μαζί με τα εγχειρίδια βρέθηκε ένα χάλκινο δακτυλίδι και μία υδρίσκη. Το περιεχόμενο της κατασκευής χρονολογείται από την υδρίσκη και την υπόλοιπη κεραμική στον 4ο αιώνα π.Χ. Το εύρημα ερμηνεύεται πειστικά από την Α. Γιαννικουρή ως βόθρος απόθεσης καταλοίπων θυσιών.[1177]

Το ανασκαφικό τους πλαίσιο δείχνει ότι σχετίζονται με τις θυσίες ή/και τα γεύματα που τελούνταν στο ιερό. Το εύρημα είναι πολύ σημαντικό, καθώς αποτελεί και τη μοναδική περίπτωση που επιβεβαιώνεται μέσω φωτογραφίας ότι πρόκειται πράγματι για δίκοπα εγχειρίδια σε ελληνικό ιερό. Τα εγχειρίδια αυτά φαίνεται μάλιστα πως είχαν άμεση συνάφεια με θυσιαστήριες πρακτικές, όπως τα μαχαίρια. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις που αναφέρονται εγχειρίδια, είτε πρόκειται για λάθος ορολογία και στην πραγματικότητα αποτελούν μαχαίρια, είτε είναι σε τόσο αποσπασματική κατάσταση που θα μπορούσαν να είναι τμήματα από αιχμές δοράτων ή και ξιφών, ή δεν παρέχεται

[1173] Zervoudaki 1988, 129.
[1174] Γιαννικουρή 1999, 65, 67-72.
[1175] Zervoudaki 1988, 129-137.
[1176] Ο Χρ. Ντούμας (1973/74, 967-968) αναφέρει τα ίδια αντικείμενα ως μαχαίρια: *εὑρέθησαν δύο σιδηραῖ μάχαιραι καὶ ἡ λαβὴ τρίτης*. Η εικόνα όμως που δημοσιεύεται από την Α. Γιαννικουρή (1999, πίν. 17γ) δείχνει πως πρόκειται πράγματι για εγχειρίδια.
[1177] Γιαννικουρή 1999, 66.

καμία εικόνα, ώστε να ελεγχθεί εάν πράγματι πρόκειται για εγχειρίδια. Η (περιορισμένη) χρήση και η λειτουργία των εγχειριδίων στους ιστορικούς χρόνους παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον: ενώ στην εποχή του χαλκού κυριαρχούσαν σε τάφους και σε ιερά, στους ιστορικούς χρόνους σχεδόν εξαφανίζονται. Ίσως στα Δωδεκάνησα να υπήρξε κάποια επιρροή από την Κρήτη, όπου το σχήμα αυτό να επιβίωσε, λόγω του γενικότερου συντηρητισμού.

3.4.5. Ιόνιο

3.4.5.1. Ιθάκη

Λατρευόμενη θεότητα:	Απόλλων και Άρτεμις.
Μαχαίρια:	20+ σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	δευτερογενής απόθεση, πλήρης αναθημάτων.
Χρονολόγηση:	γεωμετρικοί-αρχαϊκοί χρόνοι(;)

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 50, κάτοψη 49)

Οι ανασκαφές της Βρετανικής Σχολής Αθηνών, υπό τη διεύθυνση των W. A. Heurtley, S. Benton, M. Robertson, H. Waterhouse κ.ά, κατά την δεκαετία του 1930, αποκάλυψαν στον ισθμό που ενώνει τα δύο μέρη του νησιού, στην ακρόπολη του Αετού, που ταυτίζεται με την αρχαία πόλη των Αλαλκομενών, μαρτυρούμενη από τον Πλούταρχο,[1178] αρχαίο ιερό. Στην ίδια θέση είχαν προηγηθεί ανασκαφές από τον H. Schliemann, το διάστημα 1868-1878, και από τον W. Vollgraff το 1904.[1179] Ωστόσο, η ταύτιση μέρους του ανασκαφέντος χώρου με ιερό έγινε μέσω της μελέτης του Π. Καλλιγά. Το ιερό ανασκάφηκε εκ νέου από την Αρχαιολογική Εταιρεία και το Πανεπιστήμιο Washington St. Louis, υπό τη διεύθυνση του Σ. Συμεώνογλου, κατά το διάστημα 1984-1995. Στο ιερό αυτό λατρεύονταν πιθανώς ο Απόλλων και η Άρτεμις, καθώς το όνομα του πρώτου αποκαθίσταται σε τμήμα ενεπίγραφου αμφορέα και προτομές με ημισέληνο παραπέμπουν σαφώς στη δεύτερη. Η κεραμική και τα ευρήματα που εντοπίσθηκαν δείχνουν ότι λειτούργησε από τον 10ο ως και τις αρχές του 2ου αιώνα π.Χ.[1180]

Στο ιερό υπήρχε αψιδωτό κτήριο («κτήριο C») από τους πρωτογεωμετρικούς/γεωμετρικούς χρόνους, εντός του οποίου ανασκάφηκαν εστία και βόθρος. Στους αρχαϊκούς χρόνους

[1178] Πλούτ. *Αἴτια Ἑλληνικὰ* 43: *Πόθεν ἡ τῶν Ἰθακησίων πόλις Ἀλαλκομεναὶ προσηγορεύθη. Διὰ τὸ τὴν Ἀντίκλειαν ὑπὸ Σισύφου βιασθεῖσαν ἐν τῇ παρθενίᾳ τὸν Ὀδυσσέα συλλαβεῖν· ὑπὸ πλειόνων δ΄ ἐστὶν εἰρημένον. Ἴστρος δ΄ ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἐν ὑπομνήμασι προσιστόρηκεν, ὅτι τῷ Λαέρτῃ δοθεῖσα πρὸς γάμον καὶ ἀναγομένη περὶ τὸ Ἀλαλκομένειον ἐν τῇ Βοιωτίᾳ τὸν Ὀδυσσέα τέκοι, καὶ διὰ τοῦτ΄ ἐκεῖνος ὥσπερ μητροπόλεως ἀναφέρων τοὔνομα τὴν ἐν Ἰθάκῃ πόλιν οὕτω φησὶ προσαγορεύεσθαι.*

[1179] Vollgraff 1905.

[1180] Σπετσιέρη-Χωρέμη 2011, 40.

οικοδομήθηκαν τουλάχιστον δύο λιθόκτιστα κτήρια, έναν εκ των οποίων αποτέλεσε ναό του Απόλλωνος καθώς και -πιθανώς υπαίθρια- κυκλική κατασκευή. Ακόμα, ανασκάφηκε μεγάλης έκτασης επίχωση τέφρας.

Κατά τις ανασκαφές της Βρετανικής Σχολής βρέθηκαν λεπίδες σιδερένιων μαχαιριών. Συγκεκριμένα αναφέρεται από τους ανασκαφείς ότι φωτογραφήθηκαν και περιγράφηκαν 14 μαχαίρια, ενώ υπήρχαν πολλά ακόμα τμήματα.[1181] Η C. Morgan σημειώνει ότι τα μαχαίρια ήταν συνολικά 19, αλλά πιθανότατα να ήταν περισσότερα.[1182] Τα μαχαίρια αυτά δεν εικονίζονται στη δημοσίευση, αλλά αναφέρεται ότι έξι είχαν επίμηκες ορθογώνιο παραλληλόγραμμο έμβολο, ενώ τρία είχαν σφηνοειδές. Από τα υπόλοιπα πιθανώς να διατηρήθηκαν μόνο οι λεπίδες.[1183] Φαίνεται ότι ανήκουν στον τύπο IIB, καθώς οι ανασκαφείς σημειώνουν ότι παράλληλα βρέθηκαν στον οικισμό στην Donja Dolina, όπου τα περισσότερα από τα παραδείγματα έχουν σφηνοειδές έμβολο και κυρτή ράχη.[1184] Ακόμα, βρέθηκαν τρία τμήματα από ένα μαχαίρι με έντονα κυρτή ράχη, το μοναδικό από τα παραπάνω αντικείμενα, που εικονίζεται στη δημοσίευση (**M410**).[1185]

Τα μαχαίρια (όσα βρέθηκαν κατά τις βρετανικές ανασκαφές) εντοπίσθηκαν στην «περιοχή VN», η οποία ήταν από τις πλουσιότερες σε ευρήματα. Πρόκειται για μία τομή περίπου 3 × 1 μ., που ανασκάφηκε νότια του ναού του Απόλλωνος. Εκτός από τα μαχαίρια, στην τομή αυτή βρέθηκαν ένας πήλινος βωμός, του 6ου αιώνα π.Χ., πήλινα ειδώλια, τα περισσότερα εκ των οποίων χρονολογούνται στον ύστερο 6ο και τον 5ο αιώνα π.Χ., ενώ υπήρχαν και λίγα του 4ου, καθώς και υστερότερα. Ακόμα εντοπίσθηκαν υστεροκορινθιακές κοτυλίσκες, σιδερένιες αιχμές δοράτων, χάλκινα αγγεία και κοσμήματα, ελεφαντοστέινα αντικείμενα και λίθινη σφραγίδα γεωμετρικών χρόνων. Δεν παρατηρήθηκε σαφής στρωματογραφία στην τομή.[1186] Τα πρωιμότερα όστρακα χρονολογούνται στους πρωτογεωμετρικούς χρόνους, ενώ η συντριπτική πλειονότητα των οστράκων φαίνεται να χρονολογείται στους γεωμετρικούς και τους αρχαϊκούς. Ανάμεσα στα αγγεία βρέθηκαν και τμήματα από κορινθιακούς αρυβάλλους καθώς και ένας μικκύλος αρύβαλλος

[1181] Anderson και Benton 1953, 345.
[1182] Morgan 2011, 115.
[1183] Η S. Benton σημειώνει ότι τα σιδερένια αντικείμενα διατηρούνται σε πολύ κακή κατάσταση και ότι διαβρώθηκαν περαιτέρω, ώστε κατά τη μελέτη του υλικού αυτά ήταν κατεστραμμένα και η προσέγγισή τους έγινε ουσιαστικά μέσω σχεδίων και παλιών φωτογραφιών (Anderson και Benton 1953, 343).
[1184] Marić 1964, πίν. 7.5-7.
[1185] Anderson και Benton 1953, 355-356. Καθώς δεν αναφέρεται το μέγεθός του, ούτε η εικόνα είναι υπό κλίμακα, το αντικείμενο αυτό θα μπορούσε να είναι είτε δρεπάνι -όπως αναφέρεται από τους ανασκαφείς- είτε δρεπανόσχημο μαχαίρι, στο οποίο ταιριάζουν περισσότερο οι λεπτές αναλογίες του.
[1186] Anderson και Benton 1953, 258-259, 345-358.

από άργυρο.[1187] Τα υστερότερα κατάλοιπα χρονολογούνται στον 3ο-1ο αιώνα π.Χ., αλλά πρόκειται μόλις για τρία όστρακα αγγείων.[1188]

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι η πιθανότερη χρονολόγηση για τα μαχαίρια είναι στους γεωμετρικούς-αρχαϊκούς χρόνους. Παρά το ότι δεν βρέθηκαν εντός τέφρας, η σχέση τους με τη θυσία σαφώς και δεν μπορεί να αποκλειστεί, καθώς η απόθεση στην οποία βρέθηκαν είναι δευτερογενής, ενώ επιχώσεις τέφρας με θυσιαστήρια κατάλοιπα βρέθηκαν σε άλλα σημεία του ιερού.[1189] Κρίνοντας από τα συνευρήματά τους, εξίσου πιθανή είναι και η αναθηματική τους λειτουργία.

[1187] Anderson και Benton 1953, 270-336, 352.
[1188] Anderson και Benton 1953, 258-259.
[1189] Συμεώνογλου 1990, 271-278.

3.5. Μαχαίρια σε ιερά της Θεσσαλίας

3.5.1. Λάρισα

3.5.1.1. Γόννοι

Λατρευόμενη θεότητα:	Αθηνά Πολιάς.
Μαχαίρια:	σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	;
Χρονολόγηση:	αρχαϊκή περίοδος(;)

Το ιερό της Αθηνάς Πολιάδος, στην ακρόπολη των Γόννων, έφεραν στο φως οι ανασκαφές του Α. Αρβανιτόπουλου το 1910. Το όνομα της λατρευόμενης θεότητας μαρτυρείται σε πέντε αναθηματικές επιγραφές επί λίθου, ενώ σε μία εξ αυτών η Αθηνά Πολιάς χαρακτηρίζεται και ως *Ὁπλοφόρος*.[1190]

Το ιερό διέθετε αψιδωτό, δωρικό ναϊκό οικοδόμημα, λίθινο στο κατώτατο μέρος του, με πλίνθινη ανωδομή, κοσμημένη από γραπτές πήλινες μετόπες, γείσα και κεράμους, πολλές εκ των οποίων ενσφράγιστες με την επιγραφή *Γοννέων*.[1191] Φαίνεται να λειτούργησε από τα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ.[1192] μέχρι και τον 2ο αιώνα π.Χ.[1193] Στο κατώτατο στρώμα που ανασκάφηκε εντοπίσθηκαν σιδερένια μαχαίρια. Αυτά βρίσκονταν σε ερυθρωπή επίχωση, η οποία χρονολογείται στους αρχαϊκούς χρόνους. Εκτός των μαχαιριών, η επίχωση εμπεριείχε πήλινα ειδώλια, οστέινα αντικείμενα (κοχλιάρια και καρφίδες) καθώς και αρκετά ακόμα μεταλλικά αντικείμενα, κυρίως κοσμήματα (χάλκινες πόρπες, χάλκινους κρίκους, μολύβδινα περίαπτα) αλλά και τμήματα χάλκινων αγγείων. Στην υπερκείμενη μελανή επίχωση εντοπίσθηκαν πάνω από 130 τμήματα επιγραφών, μαζί με τμήματα του λατρευτικού αγάλματος, γλυπτών και βωμίσκων.[1194]

Για τα μαχαίρια δεν δίνεται καμία περαιτέρω πληροφορία, πέρα από μία αναφορά στον υπότιτλο μίας γενικής εικόνας ευρημάτων, στην οποία δεν διακρίνεται καθαρά κανένα μαχαίρι ώστε να μπορεί να συναχθεί κάποιο συμπέρασμα για τη μορφή τους.[1195] Τα συνευρήματα των μαχαιριών που αναφέρονται φαίνεται να αποτελούν στην πλειονότητά τους αναθήματα, συνεπώς

[1190] Helly 1973, 178.
[1191] Αρβανιτόπουλος 1910, 253, 256. Αρβανιτόπουλος 1911, 317.
[1192] Mazarakis-Ainian 1997, 86. Karouzou 2017, 349.
[1193] Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 2014, 20.
[1194] Αρβανιτόπουλος 1910, 256-258.
[1195] Αρβανιτόπουλος 1910, 258, εικ. 24Γ. Ενδεχομένως να εικονίζονται τρία πολύ μικρά τμήματα κάτω δεξιά.

βάσει αυτών θα ήταν πιθανό να εντάσσονται και τα μαχαίρια στην ίδια κατηγορία, ωστόσο δεν μπορούμε να καταλήξουμε σε συμπεράσματα από τα λιγοστά δημοσιευμένα στοιχεία.

3.5.2. Καρδίτσα

3.5.2.1. Φίλια

Λατρευόμενη θεότητα:	Αθηνά-Ιτωνία.
Μαχαίρια:	150+ σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	τεφρό στρώμα(;)
Χρονολόγηση:	γεωμετρική - κλασική περίοδος.

(πίνακες σχεδίων μαχαιριών 51-64)

Το ιερό της Αθηνάς-Ιτωνίας, το οποίο εξελίχθηκε το αργότερο κατά τον 2ο αιώνα π.Χ. σε πανθεσσαλικό ομοσπονδιακό ιερό, βρίσκεται στη θέση «Χαμάμια» του δήμου Φίλιας, στην Καρδίτσα. Το ιερό αυτό, το οποίο μαρτυρείται από τον Στράβωνα,[1196] είχε με επιφύλαξη ταυτίσει ο Ν. Γιαννόπουλος στις αρχές του 20ου αιώνα, βάσει εντοιχισμένης επιγραφής στον ευρύτερο χώρο.[1197] Η παραπάνω ταύτιση επιβεβαιώθηκε με την εύρεση τμήματος ψηφίσματος του Κοινού των Θεσσαλών από τις ανασκαφές του Δ. Θεοχάρη το 1964,[1198] οι οποίες ακολούθησαν τη λαθρανασκαφή αποθέτη του ιερού το 1962, με παράλληλη κατάσχεση των αρχαιοτήτων.[1199] Η ανασκαφή το ιερού συνεχίσθηκε δύο χρόνια αργότερα από τον Α. Λιάγκουρα. Το 1980 πραγματοποιήθηκαν στον χώρο περιορισμένες ανασκαφικές εργασίες από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης υπό τη διεύθυνση των καθηγητριών Α. Πιλάλη-Παπαστερίου και Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, το 1988 πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, υπό τη διεύθυνση του Μπ. Ιντζεσίλογλου,[1200] ενώ οι έρευνες συνεχίζονται μέχρι και σήμερα υπό τη Μ. Βαϊοπούλου.[1201]

Το ιερό διέθετε ασφαλώς κτήρια, τα οποία, παρόλο που δεν έχουν εντοπισθεί, μαρτυρούνται από αρχιτεκτονικά μέλη που εντοπίσθηκαν στον χώρο, χρονολογούμενα από τους αρχαϊκούς έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους. Η αφετηρία της λατρείας χρονολογείται τουλάχιστον στις αρχές του 8ου και πιθανώς ακόμα νωρίτερα κατά τον 10ο αιώνα π.Χ. (τα πρωιμότερα ευρήματα

[1196] Στράβων 9.5.17.
[1197] Γιαννόπουλος 1927, 127.
[1198] Θεοχάρης 1964, 244, 249.
[1199] Θεοχάρης 1961, 179.
[1200] Ιντζεσίλογλου 2006, 229-230.
[1201] Βαϊοπούλου 2013.

χρονολογούνται ήδη στους μυκηναϊκούς χρόνους).[1202] Η πλειονότητα των μεταλλικών αντικειμένων βρέθηκε σε ένα στρώμα από γκρίζο χώμα, πάχους 30 εκ. περίπου, και πολύ πλούσιο σε ευρήματα, χρονολογούμενο στους γεωμετρικούς και τους αρχαϊκούς χρόνους. Το στρώμα αυτό είχε ερμηνευθεί από την I. Kilian-Dirlmeier ως κατάλοιπα βωμού,[1203] όμως ο Μπ. Ιντζεσίλογλου πρότεινε -λόγω της έκτασης που καταλάμβανε, του μικρού πάχους του και του ότι δεν περιελάμβανε οστά ζώων- ότι το στρώμα αυτό αποτελεί ουσιαστικά τα κατάλοιπα από δένδρα του ιερού άλσους από τα οποία αναρτώνταν τα αναθήματα,[1204] επιστρέφοντας έτσι στην ερμηνεία του Δ. Θεοχάρη.[1205] Όσον αφορά στα ευρήματα, εντοπίσθηκε μεγάλος αριθμός χάλκινων αντικειμένων, όπως αγγεία (87), δακτύλιοι (272), περόνες (161), πόρπες (737), διπλοί πελέκεις, πτηνόσχημα και ζωόμορφα εξαρτήματα, τμήματα αγαλματιδίων, σιδερένια όπλα (793) και εξαρτήματα, τρίποδες, οβελοί (17) κ.ά. καθώς και μεγάλος αριθμός ψήφων από υαλόμαζα.

Το ιερό της Φίλιας αποτελεί ένα από τα ιερά με τα περισσότερα ευρεθέντα μαχαίρια, καθώς θα ξεπερνούσαν σε αριθμό τα 159, που καταλογογραφούνται από την I. Kilian-Dirlmeier στη σχετική δημοσίευση.[1206] Έχουν εντοπισθεί τόσο μεγάλου μεγέθους μαχαίρια (μήκους 30-40 εκ.), που αναφέρονται ως μάχαιρες όσο και μεσαίου-μικρού μεγέθους. Βάσει στρωματογραφικών δεδομένων, τα μαχαίρια από το ιερό της Φίλιας έχουν χρονολογηθεί από τους πρώιμους γεωμετρικούς μέχρι τους κλασικούς χρόνους.[1207] Λόγω του μεγάλου αριθμού, και της συστηματικής δημοσίευσής τους ως προς τα μορφολογικά χαρακτηριστικά τους, στην παρούσα εργασία θα περιοριστούμε σε σύντομη σύνοψη των αποτελεσμάτων της I. Kilian-Dirlmeier, ενώ παρατίθεται επιπλέον σχολιασμός, όπου αυτό κρίνεται απαραίτητο.

Από την πρώιμη μέχρι την μέση γεωμετρική περίοδο χρονολογούνται έξι σιδερένια μαχαίρια (**M411-M416**), μεγάλου μεγέθους, με μήκος 30-35 εκ. και -αναλογικά με το μήκος τους- μικρού πλάτους (έως 3,5 εκ.), με σχεδόν ευθύγραμμη ράχη, κοιλόκυρτη κόψη και διαμορφωμένη πτέρνα, δηλαδή ανήκουν στον γενικό τύπο Ι. Στα **M413** και **M414** το μέγιστο πλάτος της λεπίδας διαμορφώνεται δίπλα στην αιχμή. Στην ίδια περίοδο χρονολογούνται και 51 μαχαίρια μεσαίου

[1202] Graninger 2011, 46, 60.
[1203] Kilian-Dirlmeier 2002, 231, 250.
[1204] Ιντζεσίλογλου 2006, 230-232.
[1205] Θεοχάρης 1967, 312.
[1206] Εκτός από τα μαχαίρια που δημοσιεύονται από την I. Kilian-Dirlmeier, μαχαίρια βρέθηκαν και κατά τις πρόσφατες ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας από τους μάρτυρες των παλιών ανασκαφών που είχαν καταρρεύσει (Βαϊοπούλου 2013, 502).
[1207] Kilian-Dirlmeier 2002, 7.

μεγέθους, τα οποία ανήκουν και αυτά στον βασικό τύπο Ι. Η Ι. Kilian-Dirlmeier κατατάσσει σε δύο κατηγορίες: α) με το έμβολο στον ίδιο οριζόντιο άξονα με την υπόλοιπη λεπίδα (**M417-M439**) και β) με το έμβολο να αποκλίνει από τον οριζόντιο άξονα προς την πλευρά της κόψης (**M445-M468**).[1208] Ουσιαστικά όμως η δεύτερη αυτή κατηγορία αποτελείται από δύο υποκατηγορίες. Τον τύπο ΙΑγ, που το έμβολο είναι πράγματι διαμορφωμένο εκτός του οριζοντίου άξονα της λεπίδας, προς την πλευρά της κόψης, και τον τύπο ΙΒβ, με το έμβολο να νεύει πράγματι προς την πλευρά της κόψης, ακολουθώντας όμως την καμπύλη της ράχης, η οποία είναι μεταξύ 30-50º (**M436, M443**, **M444, M447**, **M451**, **M463**). Επιπλέον ορισμένα από τα παραπάνω δεν σώζονται σε ικανό βαθμό για να καταταχθούν σε κατηγορίες και φαίνεται πιθανότερο να ανήκουν στον γενικό τύπο Ι. Αξιοσημείωτο είναι ότι το έμβολο του **M423** είναι λυγισμένο, με τρόπο που προϋποθέτει το λύγισμά του, μετά την καταστροφή της λαβής,[1209] ενώ το **M435** είναι λυγισμένο (128º), σε απόσταση 3,3 εκ. από την αιχμή.

Σε επιχώσεις, που χρονολογούνται, βάσει της κεραμικής, από το τελευταίο τέταρτο του 7ου αιώνα π.Χ. μέχρι τους υστεροαρχαϊκούς χρόνους (625-500 π.Χ.), εμφανίζεται στη Φίλια ένας νέος τύπος μεγάλου μεγέθους μαχαιριών. Πρόκειται για οκτώ μεγάλα μαχαίρια (**M469-M477**), των οποίων η λαβή έχει απόληξη σχήματος L (τύπος ΙΙν). Το **M469**, που διατηρείται σχεδόν ακέραιο, είναι το μεγαλύτερο και θα έφτανε σε μήκος τα 45 εκ., με πλάτος λεπίδας 4,4 εκ. και ορατό μήκος λεπίδας τουλάχιστον 33 εκ. Τα **M470** και **M471** που σώζονται και αυτά σχεδόν ακέραια, είναι μ.σ.μ. 31,4 και 27,1 εκ. αντίστοιχα, ενώ στην ίδια τάξη μεγέθους με τα δύο τελευταία ανήκουν και τα υπόλοιπα μαχαίρια της κατηγορίας, που σώζονται αποσπασματικά. Η Ι. Kilian-Dirlmeier σχολιάζει ότι λόγω του μεγέθους τους θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί ως όπλα. Το παραπάνω δεν αποκλείεται, ωστόσο φαίνεται πιθανότερο ο τύπος αυτός μαχαιριών να σχετίζεται άμεσα με τη θυσία.[1210] Ακόμα 14 μαχαίρια (**M478-M486**) έχουν την ίδια χαρακτηριστική απόληξη, αλλά είναι μεσαίου μεγέθους. Κανένα δεν σώζεται ακέραιο, ωστόσο φαίνεται ότι δεν θα ξεπερνούσαν τα 20 εκ. σε μήκος και τα 2 εκ. σε πλάτος.

Στην ίδια φάση χρονολογούνται και έξι μαχαίρια μεγάλου μεγέθους (**M487-M492**), τα οποία, εκτός του μεγάλου μήκους τους είναι και σαφώς μεγαλύτερου πλάτους από τα μικρού και μεσαίου μεγέθους μαχαίρια. Η Ι. Kilian-Dirlmeier επισημαίνει ότι τα χαρακτηριστικά αυτού του

[1208] Kilian-Dirlmeier 2002, 8, 71.
[1209] Βλ. παραπάνω σελ. 111-112.
[1210] Βλ. παρακάτω σελ. 513.

τύπου είναι το μεγάλο πλάτος και η γωνία ανάμεσα στη ράχη και το έμβολο (Ια). Ωστόσο, μόνο τα **Μ487** και **Μ489** διατηρούν το έμβολό τους, ώστε να μπορούν να καταταχθούν στον παραπάνω τύπο. Το **Μ487** είναι σχεδόν ακέραιο, μήκους 41 εκ., με το μέγιστο πλάτος του (4,1 εκ.) να διαμορφώνεται κοντά στην αιχμή. Το **Μ489**, όπου διαμορφώνεται και γωνία μεταξύ ράχης-εμβόλου, διατηρεί μικρό μέρος της λεπίδας και του εμβόλου, σε μ.σ.μ. 12,2 εκ., ενώ τα υπόλοιπα τέσσερα διατηρούν μόνο μέρος της λεπίδας. Από το **Μ490**, διατηρείται ουσιαστικά όλο το ορατό μέρος της λεπίδας καθώς και η αρχή του εμβόλου του σε μήκος 43,6 εκ. και πλάτος 4,2 εκ. Το μικρότερο μαχαίρι της κατηγορίας είναι το **Μ488**, σωζόμενο σε μ.σ.μ. 15,1 εκ., όπως φαίνεται από το μικρό του -σχετικά με τα υπόλοιπα μαχαίρια της κατηγορίας αυτής- πλάτος (3,65 εκ.) Τα **Μ491**και **Μ492**, αν και αποσπασματικά σωζόμενα, προέρχονται από τα μεγαλύτερα μαχαίρια της κατηγορίας, πλάτους 4,85 και 5,25 εκ. αντίστοιχα.

Στον ίδιο τύπο κατατάσσονται από την I. Kilian-Dirlmeier 18 (**Μ493- Μ511**) μεσαίου μεγέθους μαχαίρια, των οποίων το μήκος είναι μεταξύ 23 και 12 εκ. Από αυτά τα περισσότερα πράγματι ανήκουν στον Ια, υπάρχουν όμως κάποια ανάμεσά τους, όπου δεν διαμορφώνεται ορθή γωνία ανάμεσα στη ράχη και στο έμβολο, τα οποία ανήκουν στον τύπο ΙΑα (**Μ493**, **Μ494**, **Μ504**) και τον τύπο ΙΑγ (**Μ499**, **Μ502**). Από αυτά, στο **Μ502** το μέγιστο πλάτος διαμορφώνεται κοντά στην αιχμή. Τέλος, στην ίδια περίοδο χρονολογείται ένας σχετικά σπάνιος για τον ελλαδικό χώρο τύπος μαχαιριού. Το αποσπασματικά σωζόμενο μαχαίρι **Μ512** έχει την ίδια λαβή με βαλκανικούς τύπους, δηλαδή έμβολο που νεύει έντονα προς την πλευρά της κόψης. Έτσι το ιερό της Φίλιας είναι μέχρι στιγμής το νοτιότερο μέρος στο οποίο έχει βρεθεί τέτοιος τύπος μαχαιριού.[1211]

Η επόμενη διακριτή στρωματογραφικά φάση στο ιερό της Φίλιας χρονολογείται από τους υστεροαρχαϊκούς μέχρι τους κλασικούς χρόνους. Στην περίοδο αυτή χρονολογούνται τρία μαχαίρια με ορθογώνιο παραλληλόγραμμο έμβολο, ίσου πλάτους με αυτό της λεπίδας (**Μ513-Μ515**). Στο **Μ513**, το οποίο σώζεται ακέραιο, μήκους 14,4 εκ., διατηρούνται δύο αμφικέφαλοι ηλίσκοι καθώς και μέρος της ξύλινης(;) λαβής. Δεν είναι σαφές αν το έμβολο έφτανε μόνο μέχρι την αρχή της ξύλινης λαβής, η οποία δεν σώζεται ολόκληρη, ή αν συνέχιζε σε όλο της το μήκος, ωστόσο από τα διαθέσιμα παράλληλα, η δεύτερη εκδοχή είναι ίσως πιθανότερη. Στο **Μ514** διατηρείται ένας αμφικέφαλος ηλίσκος και μόνο η οπή ήλωσης του δευτέρου, ενώ το **Μ515** διατηρεί μόνο έναν και είναι θραυσμένο ακριβώς στο σημείο που βρίσκεται ο ηλίσκος. Στην ίδια

[1211] Kilian-Dirlmeier 2002, 86-87, 106.

περίοδο χρονολογούνται και δέκα έντονα καμπύλα μαχαίρια (**M516-M525**). Αυτά είναι μεσαίου μεγέθους, καθώς το μήκος τους είναι μεταξύ 12-26,5 εκ., η καμπύλη της ράχης τους είναι μεταξύ 80º και 110º και απολήγουν σε σφηνοειδές έμβολο.[1212] Τρία ακόμα τμήματα χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς και τους βυζαντινούς χρόνους και δεν είναι βέβαιη η σύνδεσή τους με το ιερό. Πρόκειται για το **M526** που στερεωνόταν στη λαβή μέσω δύο αμφικέφαλων ηλίσκων στον ίδιο οριζόντιο άξονα, των οποίων σώζονται οι οπές, και ακόμα δύο (**M527-M528**) που σώζονται αποσπασματικά, των οποίων το πλάτος (3,5 και 3,75 εκ. αντίστοιχα) δείχνει ότι θα ήταν μεγάλου μεγέθους.[1213]

Τέλος, έχουν βρεθεί 72 μαχαίρια (**M529-M599**) εκτός χρονολογημένων στρωμάτων. Τα περισσότερα εξ αυτών είναι μεσαίου μεγέθους (9-23 εκ.) και ανήκουν στον τύπο Ι και τις παραλλαγές του. Από αυτά αξίζει να σημειωθεί ότι το **M573** και το **M577** έχουν δύο αμφικέφαλους ηλίσκους στον ίδιο κατακόρυφο άξονα και ότι το **M564** διατηρεί ίχνη λαβής από οργανικό υλικό. Το **M576** και το **M589** παρουσιάζουν έντονη καμπυλότητα σε σχέση με τα υπόλοιπα. Το **M593** έχει απόληξη αυξημένου πλάτους, θυμίζοντας τον τύπο IIii, ενώ το έμβολο του **M595** είναι λυγισμένο προς τον άξονα της κόψης, κατά ασυνήθιστο τρόπο. Τα **M534**, **M535** και **M541** είναι πολύ μικρού μεγέθους και θα μπορούσαν ενδεχομένως να αποτελούν ακόμα και μικρογραφικά αντικείμενα.

Εκτός από αυτά, υπάρχουν και διαφορετικών τύπων μαχαίρια που παρουσιάζουν ενδιαφέρον. Τα **M544-M552** έχουν επίμηκες, ορθογώνιο παραλληλόγραμμο έμβολο. Στα περισσότερα από αυτά το πλάτος του εμβόλου είναι μικρότερο του πλάτους της λεπίδας, με δύο εξαιρέσεις (**M544**, **M545**), όπου το πλάτος είναι ίσο. Το **M550** διατηρεί οπή, στο άκρο του εμβόλου, ενώ το πάχος του εμβόλου/λαβής του **M548** είναι μεγαλύτερο από των υπόλοιπων μαχαιριών (0,65 εκ. αντί του συνήθους 0,3 εκ.). Το μεγάλο πάχος δείχνει ότι ενδεχομένως το συγκεκριμένο μαχαίρι να μην είχε λαβή από άλλο υλικό. Η I. Kilian-Dirlmeier σχολιάζει ότι τα μαχαίρια αυτά χρονολογούνται κυρίως μεταξύ του 6ου και του 4ου αιώνα π.Χ., χωρίς ωστόσο αυτό να είναι απαραίτητο. Το **M588** πιθανώς να είναι σχεδιασμένο λάθος, καθώς φαίνεται να έχει κοιλόκυρτη ράχη και σχεδόν ευθύγραμμη κόψη, αλλιώς πρόκειται για διαφορετικό, σπάνιο τύπο

[1212] Kilian-Dirlmeier 2002, 113.
[1213] Kilian-Dirlmeier 2002, 135.

μαχαιριού. Το **M593** ανήκει πιθανώς σε πεπλατυσμένη απόληξη από ορθογώνιο παραλληλόγραμμο έμβολο μαχαιριού (IIii).

Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα μαχαίρια **M596-M599**, τα οποία δεν σχηματίζουν κόψη, αλλά έχουν ομοιόμορφο πάχος σε όλο τον βραχύ τους άξονα. Ο K. Kilian ερμήνευσε τα συγκεκριμένα αντικείμενα ως ημίεργες λεπίδες μαχαιριών.[1214] Παρόμοια μαχαίρια έχουν βρεθεί στα Ακοβίτικα Μεσσηνίας[1215] καθώς και ένα στην Πάρνηθα.[1216] Εξίσου ή και περισσότερο πιθανή είναι η ταύτισή τους με αναθηματικά αντίγραφα μαχαιριών.

Σχετικά με την ερμηνεία των μαχαιριών, η I. Kilian-Dirlmeier σημειώνει ότι η αναγνώριση των θυσιαστηρίων μαχαιριών είναι σχετικά προβληματική, καθώς τα μεγαλύτερα από αυτά είναι κατάλληλα τόσο για τέλεση θυσιών όσο και για όπλα. Τα μεσαίου μεγέθους μαχαίρια θα ήταν καταλληλότερα για τα γεύματα που ακολουθούσαν τις θυσίες, ενώ τόσο τα μεγάλα όσο και τα μικρότερα μαχαίρια θα μπορούσαν να αποτελούν (και) αναθήματα.[1217] Πράγματι, όπως συμβαίνει στις περισσότερες περιπτώσεις, η εξακρίβωση της χρήσης των μαχαιριών και ο διαχωρισμός των πραγματικά χρηστικών από τα αναθηματικά είναι δύσκολο έως αδύνατο να επιχειρηθεί. Ο εντοπισμός τους σε στρώμα, που δεν είναι βέβαιο ότι αποτελεί τα κατάλοιπα βωμού και δεν εμπεριείχε οστά, θα μπορούσε να συνηγορεί υπέρ της αναθηματικής λειτουργίας. Όμως ένα τέτοιο συμπέρασμα θα ήταν βιαστικό, καθώς σε όλα τα ιερά όπου έχουν εντοπισθεί αφιερωμένα μαχαίρια τελούνταν θυσίες, ενώ οι αποθέσεις στις οποίες βρέθηκαν φαίνεται να είναι δευτερογενείς. Επιπλέον το ιερό δεν έχει ανασκαφεί στο σύνολό του, συνεπώς μελλοντικές έρευνες είναι πολύ πιθανό να εμπλουτίσουν τις γνώσεις μας για την τέλεση θυσιών σε αυτό. Όσον αφορά στα μεγάλου μεγέθους μαχαίρια, η εύρεση μαζί με αυτά τόσο τελετουργικών αντικειμένων (λέβητες, οβελοί) όσο και όπλων δεν συμβάλλει στο να δοθεί μία οριστική απάντηση για τη χρήση τους. Εάν όμως δεχτούμε ότι στο ιερό τελούνταν θυσίες, τότε αυτά (ή άλλα παρόμοια) θα ήταν τα πλέον κατάλληλα, συνεπώς πρέπει να θεωρηθεί πιθανότερο ότι αποτέλεσαν θυσιαστήρια μαχαίρια, παρά όπλα.

[1214] Kilian 1983, 145-146. Η I. Kilian-Dirlmeier (2002, 148), αναφέρει την παραπάνω ερμηνεία, χωρίς να είναι σαφές εάν την δέχεται και παραπέμπει στα **M180-M183** από την Περαχώρα, τα οποία επίσης δεν έχουν διαμορφωμένη κόψη. Ο παραλληλισμός όμως είναι ατυχής, καθώς στην περίπτωση της Περαχώρας πρόκειται για διαφορετικού μεγέθους και είδους αντικείμενα.
[1215] Βλ. παραπάνω σελ. 229-231.
[1216] Βλ. παραπάνω σελ. 108-109.
[1217] Kilian-Dirlmeier 2002, 201-202.

Ο αριθμός επίσης των μαχαιριών είναι ιδιαίτερα μεγάλος, ειδικά αν συνυπολογιστεί το μικρό αναλογικά μέρος του ιερού που έχει ανασκαφεί. Αντίστοιχα μεγάλος είναι ασφαλώς και ο αριθμός των σιδερένιων αντικειμένων γενικότερα, καθώς πρόκειται για ένα από τα ιερά με τα περισσότερα μεταλλικά αντικείμενα στον ελλαδικό χώρο. Το ότι τα περισσότερα εκ των μαχαιριών είναι μικρού και μεσαίου μεγέθους, σε συνδυασμό με τη χρονολόγησή τους στους γεωμετρικούς και τους αρχαϊκούς χρόνους και σε αναλογία με άλλα ιερά δείχνει μία πιθανή χρήση σε γεύματα (για τα οποία βέβαια δεν υπάρχει τεκμηρίωση) και ίσως την αφιέρωσή/απόρριψή τους μετά τη χρήση. Με αυτή τη λογική συνάδει και ο μικρότερος αριθμός των μεγάλων μαχαιριών, αν τα θεωρήσουμε κατάλληλα για την τέλεση των θυσιών και του τεμαχισμού, καθώς θα απαιτούνταν σαφώς λιγότερα από ότι στα γεύματα.

3.5.2.2. Αλωνάκι

Λατρευόμενη θεότητα:	Άρτεμις(;)
Μαχαίρια:	4+ σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	αποθηκευμένα σε κτήριο ή σε λάκκους με κατάλοιπα θυσιών.
Χρονολόγηση:	7ος-4ος αιώνας π.Χ.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 64)

Στις νοτιοανατολικές παρυφές των Αγράφων, νοτιοδυτικά του χωριού Ανάβρα, στη θέση Αλωνάκι, ανασκάφηκε το 2010-2012 από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, υπό τη διεύθυνση του Χ. Καραγιαννόπουλου, λατρευτική εγκατάσταση. Το ιερό, πιθανώς παρόδιο και αγροτικού χαρακτήρα, φαίνεται να λειτούργησε από τα τέλη του 7ου αιώνα π.Χ. μέχρι και τα τέλη του 3ου αιώνα π.Χ., με την πλειονότητα των ευρημάτων να χρονολογείται στον 6ο και τον 5ο αιώνα π.Χ. Ο ανασκαφέας εικάζει ότι στο ιερό λατρευόταν ανάμεσα σε άλλες θεότητες και η Άρτεμις, βασιζόμενος στην εύρεση κοσμημάτων και κυρίως γυναικείων ειδωλίων συνοδευόμενων από ζαρκάδι.[1218]

Εντοπίσθηκαν τα κατάλοιπα τριών μονόχωρων κτηρίων, μικρού μεγέθους, ένα εκ των οποίων εν παραστάσι καθώς και τέσσερις λάκκοι σχεδόν κυκλικού σχήματος, οι οποίοι ερμηνεύονται ως βόθροι προσφορών, έμπυρων και απύρων. Ανάμεσα στα ευρήματα εντοπίσθηκαν σιδερένια μαχαίρια, από τα οποία δημοσιεύονται τέσσερα, που είναι μικρού-μεσαίου μεγέθους. Τα δύο πρώτα (**M600**, **M601**) ανήκουν στον τύπο Ι, μήκους 17,3 και 11,9 εκ. αντίστοιχα, το τρίτο

[1218] Καραγιαννόπουλος και Χατζηαγγελάκης 2016, 229-232.

(**M602**), μήκους 10,2 εκ. στην παραλλαγή Ια και το τελευταίο (**M603**), μήκους 11,3 εκ. στον ΙΙ2.[1219]

Ο ακριβής αριθμός τους δεν δηλώνεται, ο συνολικός όμως αριθμός των σιδερένιων αντικειμένων ανέρχεται στα 100, ανάμεσα στα οποία κρίκοι, κοσμήματα (δακτύλιοι, πόρπες, περόνες), ήλοι, αιχμές βελών και δοράτων. Πολύ μεγάλος είναι ο αριθμός των χάλκινων αντικειμένων που εντοπίσθηκαν (1156), τα περισσότερα εκ των οποίων δακτύλιοι (953) αλλά και περίαπτα, σφηκωτήρες, περόνες, πόρπες, ψέλια, σύριγγες, ελάσματα κ.ά. Ακόμα βρέθηκαν και λίγα μολύβδινα (11) και αργυρά (9) αντικείμενα. Μαζί με τα παραπάνω βρέθηκε μεγάλος αριθμός κεραμικής, πήλινων ειδωλίων και προτομών καθώς και λίγα πηνία, αγνύθες και σφονδύλια.[1220]

Η θέση εύρεσης των μαχαιριών δεν δηλώνεται, εκτός από ένα μαχαίρι, το οποίο εντοπίσθηκε σε στρώμα χαλικιών, δυτικά των κτισμάτων του ιερού, μαζί με αγνύθα, ήλο, στήριγμα αγγείου και τμήμα πηνίου.[1221] Ωστόσο, αναφέρεται ότι μεταλλικά αντικείμενα εντοπίσθηκαν σε χώρο δίπλα στο δεύτερο κτήριο καθώς και στους «λάκκους Α και Β», εντός στρώματος μελανού και λιπαρού χώματος μαζί με καμένα οστά.[1222] Ανάμεσα στα αντικείμενα αυτά, θα βρέθηκαν και ορισμένα από τα μαχαίρια. Από την πιθανότατη εύρεσή τους μαζί με οστά φαίνεται ότι τα μαχαίρια μάλλον χρησιμοποιήθηκαν στις θυσίες και τα γεύματα που τις ακολούθησαν. Επιπλέον, αναφέρεται ότι στο στεγασμένο δωμάτιο («χώρος 1») αποκαλύφθηκε ο μεγαλύτερος αριθμός ευρημάτων, βάσει του οποίου εικάζεται ότι το δωμάτιο λειτουργούσε ως χώρος αποθήκευσης και φύλαξης τελετουργικών σκευών και αναθημάτων.[1223]

Ωστόσο, δεν είναι γνωστό αν συμπεριλαμβάνονται μαχαίρια ανάμεσα σε αυτά. Στην περίπτωση που ισχύει το παραπάνω, τότε είναι πιθανό αυτά να ήταν σκεύη της λατρείας που χρησιμοποιούνταν σε θυσίες και γεύματα αν και θα μπορούσαν επίσης να αποτελούν αναθήματα. Οι ανασκαφείς φαίνεται να θεωρούν τα μαχαίρια ως αντικείμενα οπλισμού.[1224] Το παραπάνω όμως δεν φαίνεται πιθανό, καθώς στηρίζεται στα συνευρήματά τους, που αποτελούνται από αιχμές βελών και ακοντίων. Ούτε όμως τα παραπάνω τμήματα αντικειμένων μπορούν τα ταυτιστούν με

[1219] Καραγιαννόπουλος 2018, 36.
[1220] Καραγιαννόπουλος 2012, 410-411.
[1221] Καραγιαννόπουλος 2011, 610.
[1222] Καραγιαννόπουλος 2012, 410-413.
[1223] Καραγιαννόπουλος και Χατζηαγγελάκης 2016, 230-231. Η παραπάνω όμως χρήση δεν αποκλείει το κτήριο να λειτουργούσε και ως ναός.
[1224] Καραγιαννόπουλος και Χατζηαγγελάκης 2016, 253.

απόλυτη ασφάλεια ως όπλα, καθώς θα μπορούσαν να ερμηνευθούν ως κυνηγετικά και όχι πολεμικά (θα χρειαζόταν τουλάχιστον ένα διαφορετικό όπλο, όπως ξίφος, δόρυ ή ασπίδα, με μοναδική πολεμική χρήση για να υποστηριχθεί το παραπάνω). Στην περίπτωση μάλιστα που ευσταθεί η ταύτιση της θεότητας με την Αρτέμιδα, κυνηγετικά εργαλεία θα ήταν αρμοστά αναθήματα. Επιπλέον τα μαχαίρια αναφέρονται ως *μαχαιρίδια*, υποδηλώνοντας ίσως το μικρό τους μέγεθος, κάτι που αποτελεί ακόμα μία ένδειξη κατά της πολεμικής τους χρήσης. Τα παραπάνω στοιχεία, αν αντιμετωπισθούν μεμονωμένα, δεν μπορούν πράγματι να αποκλείσουν την πολεμική χρήση των μαχαιριών, αλλά τόσο το μέγεθός τους, η εύρεση τέφρας και οστών ζώων και η μη εύρεση αντικειμένων που ταυτίζονται με ασφάλεια με όπλα, δείχνει ότι τα παραπάνω μαχαίρια, είτε χρηστικά είτε αναθηματικά ή και τα δύο, είναι πιθανότερο να σχετίζονται με την τελετουργία της θυσίας και όχι με τον πόλεμο. Τα παραπάνω αποτελούν σκέψεις βασισμένες στα δημοσιευμένα ανασκαφικά δεδομένα και περισσότερα στοιχεία αναμένεται να γίνουν γνωστά μετά τη συνολική δημοσίευση της ανασκαφής.

3.5.2.3. Γεωργικό

Λατρευόμενη θεότητα:	Αίατος.
Μαχαίρια:	σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	στρώμα τέφρας και εσωτερικό μυκηναϊκού τάφου.
Χρονολόγηση:	7ος-5ος αιώνας π.Χ.

Στη θέση «Κούφια Ράχη», στα όρια Γεωργικού και Ξινοδερίου Θεσσαλίας, σε κοντινή απόσταση από τη Μητρόπολη (η οποία δεν σχετίζεται απαραίτητα με το ιερό, καθώς είναι πιθανώς μεταγενέστερη),[1225] εντοπίσθηκε ιερό λατρείας προγόνων, πυρήνα του οποίου αποτέλεσε μυκηναϊκός θολωτός τάφος. Ο τάφος αποκαλύφθηκε το 1917 από τον Α. Αρβανιτόπουλο, συλημένος,[1226] το 1957 ανασκάφηκε επίχωση στο εσωτερικό του από τον Δ. Θεοχάρη,[1227] ενώ οι ανασκαφικές έρευνες που οδήγησαν στην ταύτιση του ιερού πραγματοποιήθηκαν το 1997 από τον Μπ. Ιντζεσίλογλου.[1228] Το ιερό ήταν υπαίθριο και λειτούργησε από τον 7ο έως και τον 5ο αιώνα

[1225] Mili 2015, 180.
[1226] BCH 1920, 395.
[1227] Θεοχάρης 1960, 171.
[1228] Ιντζεσίλογλου 1997, 478-480. Ιντζεσίλογλου 1998, 439. Ιντζεσίλογλου 1999, 408-409.

π.Χ. Στα τέλη του 7ου - αρχές του 6ου αιώνα π.Χ. χρονολογείται ενεπίγραφο τμήμα κεράμου, όπου μαρτυρείται ο τοπικός ήρωας Αίατος, ο πρώτος σύμφωνα με τον μύθο Θεσσαλός βασιλιάς.[1229]

Το κυρίως ιερό καταλάμβανε έκταση 500 τετραγωνικών μέτρων και βρισκόταν στον χώρο έξω από τον δρόμο του τάφου, που καλυπτόταν στο βόρειο μέρος του από λιθορριπή, εντός της οποίας βρέθηκαν τα περισσότερα από τα αντικείμενα των ιστορικών χρόνων. Νότια του λιθοσωρού εντοπίσθηκαν κατάλοιπα πυράς, με μεγάλη ποσότητα καμένων οστών ζώων. Στο ιερό εντοπίσθηκε μεγάλος αριθμός σιδερένιων μαχαιριών, εντός μελανού στρώματος, πλήρους καμένων οστών ζώων. Εκτός από τα μαχαίρια εντός της παραπάνω επίχωσης εντοπίσθηκαν εκατοντάδες ευρήματα, κυρίως μικκύλα αγγεία, πήλινα ειδώλια, στην πλειονότητά τους ιππέων αλλά και ζώων, γυναικείων και ανδρικών μορφών, ανακεκλιμένων και μη.[1230]

Τα μαχαίρια που εντοπίσθηκαν ποικίλλουν τόσο σε μέγεθος όσο και σε σχήμα, αν και τα περισσότερα είναι μικρού μεγέθους. Ορισμένα από τα μικρού μεγέθους μαχαίρια, των οποίων το έμβολο διαπερνούσε όλη τη λαβή και απέληγε σε μικρό δακτύλιο, εντοπίσθηκαν μαζί με ένα σιδερένιο σύρμα και είναι πολύ πιθανό να αποτελούσαν σύνολο και το σύρμα να ήταν περασμένο μέσω των δακτυλίων αυτών. Πρόκειται για μία από τις σπάνιες περιπτώσεις που εντοπίζονται μαχαίρια σε αρμαθιά εντός ιερού.[1231]

Ακόμα βρέθηκε ένα μεγάλου μεγέθους μαχαίρι, όχι μαζί με τα παραπάνω, αλλά εντός του τάφου, τοποθετημένο στον πυθμένα ενός λάκκου, ελλειψοειδούς σε κάτοψη, ο οποίος είχε λαξευθεί στο νοτιοανατολικό τμήμα του δαπέδου του κυκλικού θαλάμου. Ήταν μερικώς καλυμμένο από μία κροκάλα και μόνο η αιχμή του ήταν ορατή, κάτι που συνέβαλε ώστε να διατηρηθεί σχεδόν ακέραιο. Συγχρόνως αποτελεί το μοναδικό αναγνωρίσιμο αντικείμενο που σχετίζεται με τη λειτουργία και την ύπαρξη του υπαίθριου ιερού των προγόνων. Βάσει του παραπάνω, όπως εύστοχα παρατήρησε ο ανασκαφέας, το μαχαίρι αυτό δεν αποτελούσε ένα ακόμη ανάθημα, ένα ακόμη σιδερένιο μαχαίρι, όπως όλα εκείνα που βρέθηκαν πάνω στους σωρούς των λίθων. Αντιθέτως ο τρόπος που εντοπίσθηκε τοποθετημένο, δείχνει ότι φυλασσόταν εντός του θολωτού τάφου. Το μέγεθος του μαχαιριού, σε συνδυασμό με την επιμελημένη φύλαξή του στο εσωτερικό του τάφου οδηγούν στο σχετικά ασφαλές συμπέρασμα ότι χρησιμοποιείτο για την

[1229] Intzesiloglou 2002, 289-295.
[1230] Ιντζεσίλογλου 2006, 223.
[1231] Παράλληλα εντοπίζονται στα νεκροταφεία, όπως στη Σίνδο (Δεσποίνη 2016, 236).

τέλεση των θυσιών που λάμβαναν χώρα στο ιερό. Το θυσιαστήριο αυτό μαχαίρι αποτελεί σημαντικότατο εύρημα, καθώς δείχνει ότι οι χρήστες του ιερού χρησιμοποιούσαν και τον ίδιο τον χώρο του τάφου στο πλαίσιο της τέλεσης της λατρείας.[1232]

Σχετικά με τα μικρότερα μαχαίρια, ο εντοπισμός τους μαζί με κατάλοιπα θυσιών (τέφρα, οστά) αλλά και με αντικείμενα που αναγνωρίζονται ασφαλώς ως αναθηματικά, δείχνει ότι θα μπορούσαν να αποτελούν αναθήματα ή πιθανότερα να έχουν χρησιμοποιηθεί στα γεύματα που ακολούθησαν τη θυσία και στη συνέχεια να αφιερώθηκαν. Τα μαχαίρια που βρέθηκαν σε αρμαθιά φαίνεται να αφιερώθηκαν όλα μαζί ως σύνολο, ενώ είναι πιθανό να είχαν χρησιμοποιηθεί και όλα μαζί σε ένα συγκεκριμένο γεύμα (ή σε γεύματα μίας συγκεκριμένης περιόδου του ιερού). Ο τύπος μαχαιριού με την απόληξη σε κρίκο είναι σχετικά σπάνιος (viii).

3.5.3. Μαγνησία

3.5.3.1. Φερές

Λατρευόμενη θεότητα:	Θαύλιος Ζευς και Εννοδία.
Μαχαίρια:	2 δρεπανόσχημα, 8 σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	;
Χρονολόγηση:	8ος-6ος αιώνας π.Χ.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 65)

Ένα από τα μεγαλύτερα θεσσαλικά ιερά έφεραν στο φως οι ελληνογαλλικές ανασκαφές κατά το πρώτο τέταρτο του 20ου αιώνα, υπό τη διεύθυνση των Α. Αρβανιτόπουλου και Υ. Béquignon.[1233] Το ιερό βρισκόταν στη βορειοδυτική πλευρά της αρχαίας πόλης, ακριβώς νότια του Μακ(χ)αλορέματος και σε αυτό λατρεύονταν τόσο η Εννοδία όσο και ο Ζευς Θαύλιος/Άφριος, όπως μαρτυρούν επιγραφές που εντοπίσθηκαν στο ιερό.[1234] Η λατρεία στο ιερό πιθανώς να ξεκίνησε ήδη κατά την πρωτογεωμετρική περίοδο (και με ασφάλεια κατά τη γεωμετρική) και συνεχίσθηκε τουλάχιστον μέχρι και την περίοδο της ρωμαϊκής κατάκτησης.

[1232] Ιντζεσίλογλου (υπό έκδοση). Το υπό δημοσίευση άρθρο μου επισήμανε η Μ. Σταματοπούλου, την οποία και ευχαριστώ.
[1233] Béquignon 1937.
[1234] Kraus 1960, 82. Χρυσοστόμου 1998, 25-26, 35, 236-238. Το ιερό αναφέρεται άλλοτε στη βιβλιογραφία ως ιερό του Διός Θαύλιου (βλ. π.χ. Χρυσοστόμου 1998) και άλλοτε ως ιερό της Εννοδίας (βλ. π.χ. Σταμέλου 2014, 246). Το θέμα αυτό είχε προκύψει ήδη από την ανασκαφή του ιερού, βλ. αναλυτικά Χρυσοστόμου 1998, 35, σημείωση 42. Η αναφορά του ως ιερού του Διός Θαύλιου και της Εννοδίας από το σύνολο των ερευνητών θα έλυνε τη σύγχυση.

Ο χώρος είχε χρησιμοποιηθεί κατά την πρωτογεωμετρική περίοδο ως νεκροταφείο. Στα τέλη της περιόδου αυτής ή στις αρχές της γεωμετρικής χρονολογείται τετράπλευρη χωμάτινη κατασκευή, η οποία έχει ερμηνευθεί ως εσχάρα και σχετίζεται με την αφετηρία της λατρείας στο ιερό, οπότε η λατρεία ήταν πιθανώς υπαίθρια. Στο ιερό οικοδομήθηκε ναός από τους ύστερους γεωμετρικούς-πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους, ο οποίος ανοικοδομήθηκε τον 4ο αιώνα π.Χ. ως λίθινος δωρικός. Εκτός του ναού υπήρχαν και βοηθητικά κτήρια, ενώ είναι πιθανό ο χώρος να οριζόταν από περίβολο. Η λατρεία χαρακτηρίζεται από τα πολλά χάλκινα αντικείμενα που αφιερώνονταν από τους πιστούς, τα οποία ξεπερνούν σε αριθμό τα 2.500.

Εκτός των χάλκινων εντοπίσθηκε και μικρός αριθμός σιδερένιων αντικειμένων (περί τα 30).[1235] Ανάμεσα σε αυτά δημοσιεύθηκε από τον K. Kilian κατάλογος δέκα μαχαιριών, συνοδευόμενος από σχέδια, χωρίς περαιτέρω σχολιασμό.[1236] Τα μαχαίρια αυτά ποικίλλουν ελαφρώς ως προς το μέγεθος και το σχήμα. Τέσσερα εξ αυτών διατηρούνται σχεδόν ακέραια. Τα **M604** και **M605** σώζουν τις λεπίδες από δρεπανόσχημα μαχαίρια μεσαίου μεγέθους (23,8 και 14,5 εκ. αντίστοιχα), ενώ τα **M611** και **M613** ανήκουν σε υποκατηγορίες του τύπου Ι. Το **M613** έχει αποκατασταθεί από δύο μη συναρμόζοντα τμήματα (ίσως να βρέθηκαν μαζί;), ενώ φαίνεται να διατηρούνται ίχνη της λαβής στο έμβολο καθώς και η οπή ήλωσης. Ίχνη της λαβής και η οπή ήλωσης φαίνεται να διατηρούνται και στο **M607**. Το **M608** στερεωνόταν στη λαβή μέσω δύο αμφικέφαλων ηλίσκων, των οποίων διατηρούνται μόνο οι οπές. Στο **M612,** αν και δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση, το μέγιστο πλάτος διαμορφώνεται κοντά στην αιχμή. Το **M606** ανήκει στην κατηγορία μαχαιριών με το ορθογώνιο παραλληλόγραμμο έμβολο, το οποίο σώζεται κυρίως από το μαχαίρι αυτό. Τέλος, τα **M609-M610** σώζονται σε κακή κατάσταση και δεν μπορεί να ταυτιστεί το αρχικό σχήμα τους.

Η ακριβής θέση εύρεσης των μαχαιριών δεν είναι γνωστή. Αναφέρεται μόνο ότι τα περισσότερα ευρήματα εντοπίσθηκαν στους αποθέτες του ιερού.[1237] Όπως σημειώθηκε και παραπάνω, τα κυρίαρχα αναθήματα στο ιερό φαίνεται πως ήταν τα χάλκινα κοσμήματα και ειδικά οι περόνες, ενώ εντοπίσθηκε και μεγάλος αριθμός από δακτυλίους, περίαπτα και χάντρες, περί τα 40 χάλκινα αγγεία, μικρογραφικοί διπλοί πελέκεις και λίγα ειδώλια ζώων. Επίσης βρέθηκαν λίγα υφαντικά βάρη και πηνία. Τα σιδερένια αντικείμενα από το ιερό, εκτός των μαχαιριών,

[1235] Ο Π. Χρυσοστόμου (1998, 37) σημειώνει ότι βρέθηκαν και διάφορα εργαλεία και όπλα.
[1236] Kilian 1975, 214.
[1237] Béquignon 1937, 57.

αποτελούνταν από αιχμές και σαυρωτήρες δοράτων, τέσσερα τμήματα οβελών και δύο κλειδιά. Η πλειονότητα των ευρημάτων χρονολογείται μεταξύ του ύστερου 8ου και του πρώιμου 6ου αιώνα π.Χ. και λίγα από αυτά στον 6ο και τον 5ο αιώνα π.Χ. [1238]

Με το ανασκαφικό πλαίσιο των μαχαιριών να μην είναι γνωστό, η διερεύνηση της λειτουργίας τους καθίσταται δύσκολη. Ασφαλή κατάλοιπα που να τεκμηριώνουν άμεσα την τέλεση θυσιών στο ιερό δεν είναι γνωστά, παρά μόνο έμμεσα, όπως ανάγλυφο με οικογένεια που οδηγεί χοίρο σε βωμό προς θυσία.[1239] Η εύρεση τμημάτων από οβελούς αποτελεί ένα ακόμα στοιχείο ότι πιθανώς τελούνταν θυσίες και γεύματα στο ιερό. Τα μαχαίρια θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί σε θυσίες και γεύματα, αλλά αυτό βάσει των διαθέσιμων στοιχείων παραμένει υποθετικό, όπως πιθανή είναι και η ανάθεσή τους. Αν και έχουν εντοπισθεί όπλα, το μέγεθος και το είδος των μαχαιριών δεν υποδηλώνει πολεμική χρήση.

3.5.3.2. Σέσκλο

Λατρευόμενη θεότητα:	Ηρακλής.
Μαχαίρια:	4+ σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	στρώμα τέφρας.
Χρονολόγηση:	αρχαϊκή περίοδος(;)

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 65)

Το ιερό στις βόρειες υπώρειες του υψηλού λόφου «Σπαρτιάς», πολύ κοντά στο σιδηροδρομικό σταθμό «Λατομείο», στην περιοχή του Σέσκλου, στα όρια του Δήμου Αισωνίας, είχε ανασκαφεί για πρώτη φορά από τον Α. Αρβανιτόπουλο το 1911. Κατά την πρώτη αυτή περιορισμένη ανασκαφική έρευνα είχε εντοπισθεί βάθρο ένθεσης κούρων καθώς και μελαμβαφής κεραμική, από τα οποία ο ανασκαφέας υπέθεσε ύπαρξη αρχαίου ναού.[1240] Ο χώρος ανασκάφηκε εκ νέου το 1999 από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, από τις Α. Δουλγέρη-Ιντεσίλογλου και Ε. Σταμέλου, όχι όμως στο σύνολό του.[1241] Η λατρεία του Ηρακλή μαρτυρείται από αναθηματική επιγραφή σε χάλκινη ομφαλωτή φιάλη, αρχαϊκής εποχής,[1242] και φαίνεται να διήρκεσε

[1238] Kilian 1975, 168, 213-214.
[1239] Μητροπούλου 1990, 74.
[1240] Σταματοπούλου 2004, 635.
[1241] Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1999, 405.
[1242] Σταμέλου και Δουλγέρη-Ινζεσίλογλου 2010, 166: *Τελέφιλος μ΄ ἀνέθεκεν τõι Ηερακλῖ.*

τουλάχιστον από τον 6ο αιώνα π.Χ. (ή ακόμα και τις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ.) ως και την ελληνιστική περίοδο.[1243]

Εντοπίσθηκε η ευθυντηρία λίθινου βωμού, ο οποίος χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους. Αποκαλύφθηκε σε όλο του το πλάτος (3 μ.) και σε μήκος 4 μ., το οποίο συνεχιζόταν. Κάτω και δίπλα από αυτόν ανασκάφηκε στρώμα καύσης, το οποίο εμπεριείχε πλήθος από μικρά τμήματα καμένων οστών ζώων και ευρήματα κυρίως αρχαϊκών χρόνων: πήλινα ειδώλια και ζωόμορφα αγγεία, τμήματα αγγείων αλλά και ακέραια (κύλικες, σκύφοι, αρύβαλλοι, λεκανίδα, αμφορίσκος), χάλκινες ομφαλωτές φιάλες, κοσμήματα από χαλκό και σίδηρο (περόνες και δακτυλίους), αντικείμενα από χαλκό, μόλυβδο και σίδηρο, όπλα (σιδερένιες αιχμές ακοντίων και βελών, χάλκινο επισφύριο, χάλκινα ομφάλια ασπίδων) καθώς και λίγα τμήματα μαρμάρινων γλυπτών. [1244]

Οι Ε. Σταμέλου και Α. Δουλγέρη-Ινζεσίλογλου αναφέρουν ότι εντοπίσθηκαν ευθύγραμμα και δρεπανόσχημα μαχαίρια, δημοσιεύοντας φωτογραφίες δύο εξ αυτών (**M614-M615**) και ερμηνεύοντάς τα ως συμπληρωματικό μέρος του επιθετικού εξοπλισμού.[1245]

Κρίνοντας από τα συνευρήματα, που αποτελούν ασφαλώς όπλα, η παραπάνω ερμηνεία δεν μπορεί να αποκλειστεί, όμως φαίνεται λιγότερο πιθανή για τους εξής λόγους: το μήκος της λεπίδας του μαχαιριού (**M614**) δεν θα ξεπερνούσε τα 12 εκ. και το πλάτος του έφτανε τα 1,18 εκ., καθιστώντας το μη αποτελεσματικό όπλο, έστω και ως εφεδρικό. Το δρεπανόσχημο (**M615**), αν και το μήκος του έφτανε τα 21 εκ., ήταν ασυνήθιστο να χρησιμοποιείται ως όπλο,[1246] αφού η ίδια του η μορφή δεν ήταν πρακτική για πολεμικούς σκοπούς. Συνεπώς, φαίνεται πιο συνετό στην περίπτωση αυτή, τα δρεπάνια και τα μαχαίρια να αποσυσχετισθούν από τα όπλα και να συσχετισθούν με τα υπόλοιπα αναθήματα του ιερού, ανάμεσα στα οποία, όπως προαναφέρθηκε, υπάρχουν και αρκετά μεταλλικά. Ειδικά τα μαχαίρια, καθώς εντοπίσθηκαν εντός στρώματος τέφρας μαζί με καμένα οστά, θα ήταν εύλογο να συσχετισθούν με τελετουργικά γεύματα που

[1243] Stamelou κ.ά. 2017, 1. Η Μ. Μιλή (Mili 2015, 203) σημειώνει ότι η λατρεία άρχισε να παρακμάζει ήδη από τον 4ο αιώνα π.Χ., ωστόσο στο ιερό έχουν εντοπισθεί και επιγραφές του 2ου αιώνα π.Χ., ενώ και ο βωμός χρονολογείται στον ίδιο αιώνα, συνεπώς δεν μπορεί να συναχθεί κάποια παρακμή την περίοδο αυτή.
[1244] Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1999, 405. Σταμέλου και Δουλγέρη-Ινζεσίλογλου 2010, 163-166.
[1245] Δουλγέρη-Ινζεσίλογλου 2010, 164.
[1246] Με κάποιες εξαιρέσεις, όπως π.χ. τον Περσέα,τον Ηρακλή, Ερμή και τους Κάρες. Βλ. Kron 1998, 191-194, 210.

έπονταν των θυσιών (κρίνοντας από το μέγεθος του εικονιζόμενου) ή και με τις ίδιες τις θυσίες (αναλόγως με το τι άλλου είδους μαχαίρια εντοπίσθηκαν).

3.5.3.3. Πήλιο

Λατρευόμενη θεότητα:	Ζευς Ακραίος(;)
Μαχαίρια:	λαβή μαχαιριού, σιδερένιο μαχαίρι.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	λατρευτικά κτήρια.
Χρονολόγηση:	κλασική περίοδος(;)

(κάτοψη 50)

Η κορυφή του Πηλίου ανασκάφηκε το 1911 από τον Α. Αρβανιτόπουλο, με σκοπό τη διερεύνηση της πιθανής ύπαρξης ιερού του Διός Ακραίου, γνωστού από τις αρχαίες πηγές. Εντοπίσθηκε πράγματι ιερό, του οποίου η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε, ούτε επιβεβαιώθηκε η ταυτότητα της λατρευόμενης θεότητας. Το ιερό φαίνεται να λειτούργησε από τον 5ο έως και τον 3ο αιώνα π.Χ.[1247]

Από τα λίγα διαθέσιμα ανασκαφικά δεδομένα, φαίνεται ότι το ιερό οριζόταν από περίβολο, πιθανώς του 5ου αιώνα π.Χ. (ερμηνεύονται δύο τοίχοι ως δύο διαφορετικοί περίβολοι, αλλά κάτι τέτοιο θα ήταν τουλάχιστον ασυνήθιστο), εντός του οποίου υπήρχαν τουλάχιστον πέντε κτήρια και ένα σπήλαιο. Στην ανατολική περιοχή εντοπίσθηκαν δύο κτήρια («Z και F»), τα οποία όμως δεν ανασκάφηκαν. Στη δυτική περιοχή εντοπίσθηκαν δύο κτήρια με πλίνθινη ανωδομή («Α και Β»), το ένα μάλιστα αψιδωτό («Α»), πολύ κοντά στο λατρευτικό σπήλαιο. Στο μέσον περίπου εντοπίσθηκαν κτηριακά κατάλοιπα, που πιθανώς να αποτελούσαν στοά («Γ»).

Εντός του «κτηρίου Α» βρέθηκε κυλινδρικό αντικείμενο, που πιθανώς να αποτελεί λαβή μαχαιριού (ή τμήμα σαυρωτήρα) μαζί με πλήθος χάλκινων και σιδερένιων ήλων, όπλων (σιδερένιας αιχμής βέλους και δόρατος) και χάλκινου κρίκου. Εντός του «κτηρίου Β» βρέθηκε τμήμα λεπίδας μεγάλου μαχαιριού, μαζί με σιδερένια αιχμή δόρατος, χάλκινα και πήλινα αγγεία καθώς και αναθηματικές μαρμάρινες στήλες. Στις δοκιμαστικές τομές στη δυτική περιοχή, που ορίζεται από τα τρία παραπάνω κτήρια («Α, Β, Γ»), εντοπίσθηκαν τμήματα πήλινων ειδωλίων και

[1247] Αρβανιτόπουλος 1911, 305-306.

τμήμα σιδερένιου αναθηματικού σαυρωτήρα. Εντός των δύο κτηρίων αλλά και στην ευρύτερη περιοχή βρέθηκε κεραμική του 5ου και του 4ου αιώνα π.Χ.[1248]

Και στην περίπτωση του ιερού στο Πήλιο είναι δύσκολο να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα για τη χρήση των μαχαιριών. Στην πρώτη περίπτωση η ταύτιση του αντικειμένου με λαβή μαχαιριού δεν είναι ασφαλής, συνεπώς θα ασχοληθούμε μόνο με τη δεύτερη περίπτωση. Η πληροφορία ότι εντοπίσθηκε εντός κτηρίου είναι σημαντική, όπως και η χρονολόγησή της στους κλασικούς χρόνους, βάσει των κεραμικών ευρημάτων. Εξίσου σημαντική είναι η πληροφορία ότι εντοπίσθηκε μόλις ένα (ή κανένα) μαχαίρι σε κάθε ένα από τα δύο ανεσκαμμένα κτήρια του ιερού. Τέλος, πρέπει να θεωρήσουμε ότι ο Α. Αρβανιτόπουλος χρησιμοποιεί τη λέξη *μάχαιρα* για μεγάλου μεγέθους μαχαίρια (συγκριτικά με άλλες περιπτώσεις που γράφει *μαχαίρια*). Βάσει των παραπάνω φαίνεται ότι εντοπίσθηκε μόνο ένα, μεγάλου μεγέθους μαχαίρι, κλασικής περιόδου, εντός λατρευτικού κτηρίου, μαζί με αιχμή δόρατος που μπορεί να θεωρηθεί ανάθημα καθώς και χάλκινα και πήλινα αγγεία, αδιάγνωστης χρήσης. Τα παραπάνω δείχνουν ότι πρόκειται είτε για μαχαίρι θυσιών (χωρίς αυτό να είναι ασφαλές, καθώς δεν αναφέρονται κατάλοιπα θυσιών) ή για ανάθημα.

3.5.3.4. Αχίλλειο

Λατρευόμενη θεότητα:	Δήμητρα(;)
Μαχαίρια:	σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	σπήλαιο.
Χρονολόγηση:	ελληνιστική-ρωμαϊκή περίοδος.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 65)

Στη θέση Κρούνια Αχιλλείου, στα νότια του νομού Μαγνησίας ανασκάφηκε το 1996 -μετά από τον εντοπισμό του από λαθρανασκαφές- από την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας λατρευτικό σπήλαιο, το οποίο βρίσκεται στη νότια πλαγιά χαμηλού λόφου, σε υψόμετρο 187 μ. Η λατρεία χρονολογείται στους ελληνιστικούς και τους ρωμαϊκούς χρόνους, ενώ άγνωστη παραμένει η λατρευόμενη θεότητα, καθώς η πρόταση των ανασκαφέων για ταύτισή της με τη Δήμητρα δεν υποστηρίζεται από τα -γνωστά τουλάχιστον- ευρήματα.[1249]

Η οροφή του σπηλαίου, το δάπεδο και η είσοδος, που ήταν διαμορφωμένη κλιμακωτά, ήταν λαξευμένα στον βράχο, ενώ ο μεγάλος αριθμός αρχιτεκτονικών μελών και τμημάτων κεράμων που

[1248] Αρβανιτόπουλος 1911, 308-312.
[1249] Αγουρίδης κ.ά. 2006, 290-250.

εντοπίσθηκαν κοντά στην είσοδο δείχνουν ότι στο ιερό θα υπήρχε και κτήριο εκτός του σπηλαίου. Τέλος, το ιερό διέθετε δεξαμενή νερού, ενώ λαξεύματα στο βράχο εκτός του σπηλαίου έχουν ερμηνευθεί από τους ανασκαφείς ως κατάλοιπα βωμού ή βάσης λατρευτικού αγάλματος.

Στη μικρής έκτασης επίχωση που αφαιρέθηκε εντοπίσθηκαν σιδερένια μαχαίρια,[1250] σιδερένιοι κρίκοι και ήλοι, μάζες μολύβδου, οστά ζώων καθώς και κεραμική και τμήματα γυάλινων αγγείων. Ακόμη αναφέρεται η εύρεση μικρής ποσότητας οστών ζώων και θαλάσσιων οστρέων. Από την εικόνα φαίνεται πως πρόκειται για ένα σχεδόν ακέραιο μαχαίρι μεσαίου μεγέθους, με καμπύλη ράχη (**M616**) και ένα τμήμα μαχαιριού μικρού μεγέθους, του τύπου Ι (**M617**). Αν και δεν υπάρχει κλίμακα, το μέγεθός τους μπορεί να προσεγγιστεί, βάσει των κρίκων και ήλων που εικονίζονται στην ίδια εικόνα. Με βάση τα λιγοστά διαθέσιμα αρχαιολογικά δεδομένα δεν μπορεί να επιχειρηθεί ασφαλής ερμηνεία της χρήσης των μαχαιριών αυτών.

[1250] Αναφέρονται ως εγχειρίδια, αλλά από την εικόνα φαίνεται πως πρόκειται για μαχαίρια.

3.6. Μαχαίρια σε ιερά της Ηπείρου

3.6.1. Άρτα

3.6.1.1. Πιστιανά

Λατρευόμενη θεότητα:	προγονολατρεία(;)
Μαχαίρια:	σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	τέφρα.
Χρονολόγηση:	ελληνιστική περίοδος(;)

Το 1952 ανασκάφηκε στα Πιστιανά Άρτας από την Αρχαιολογική Εταιρεία, υπό τη διεύθυνση του Σ. Δάκαρη, ταφικός περίβολος. Σε αυτόν βρέθηκαν σιδερένια μαχαίρια, μαζί με τέφρα, καμένα οστά ζώων, τοπική κεραμική, λέβητας και χάλκινο αγαλμάτιο Αρτέμιδος ή Αμαζόνας.[1251] Η H. F. Sharpe ταυτίζει το παραπάνω εύρημα με κατάλοιπα μικρού ιερού.[1252] Παρόλο που τα διαθέσιμα στοιχεία είναι ελάχιστα, η παραπάνω ταύτιση είναι αρκετά πιθανή και εφόσον ισχύει, τότε πρόκειται για τίμηση προγόνων. Δυστυχώς, δεν γίνεται καμία νύξη σχετικά με τη χρονολόγηση, ούτε μπορεί να προκύψει κάποια πληροφορία, βάσει των διαθέσιμων δεδομένων.

3.6.2. Ιωάννινα

3.6.2.1. Δωδώνη

Λατρευόμενη θεότητα:	Ζευς.		
Μαχαίρια:	7+ σιδερένια μαχαίρια.	χάλκινα μαχαίρια.	ειδώλιο με μαχαίρι(;)
Ανασκαφικό πλαίσιο:	;	;	;
Χρονολόγηση:	γεωμετρική-ρωμαϊκή περίοδος.	μυκηναϊκή περίοδος.	4ος-3ος αιώνας π.Χ.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 66)

Το ιερό και μαντείο του Δωδωναίου Διός βρίσκεται στο κέντρο της Ηπείρου, διαμορφωμένο σε άνδηρα, στους πρόποδες του όρους Τομάρου (υψόμετρο περ. 1.800 μ.) και λειτούργησε τουλάχιστον από τον 8ο αιώνα π.Χ. μέχρι και τον 4ο αιώνα μ.Χ., ενώ αναφέρεται ήδη στον Όμηρο.[1253] Η ταύτιση του ιερού, που αναφέρεται σε πλήθος ακόμα γραμματειακών πηγών, είναι ασφαλής, μέσω των πολυάριθμων αναφορών του ονόματος του Διός σε χρηστήρια

[1251] BCH 1952, 226. Hammond 1967, 154.
[1252] Sharpe 2006, 151-152.
[1253] ξ.327-328.

ελάσματα[1254] και άλλες επιγραφές καθώς και των ευρημάτων, συμπεριλαμβανομένων ειδωλίων Διός, κεραυνών, αετών κ.ά.

Το ιερό ταύτισαν και έφεραν στο φως οι ανασκαφές του Κ. Καραπάνου το 1875-1877, ενώ οι πρώτες συστηματικές ανασκαφές στον χώρο διενεργήθηκαν από την Αρχαιολογική Εταιρεία το 1920, υπό τη διεύθυνση του Γ. Σωτηριάδη. Οι έρευνες συνεχίσθηκαν το 1929-1939 και το 1952-1959, υπό τη διεύθυνση του Δ. Ευαγγελίδη, και από το 1959-1996 από τον Σ. Δάκαρη. Τέλος, διενεργήθηκαν ανασκαφικές εργασίες από το Πανεπιστήμιο των Ιωαννίνων το διάστημα 1996-2006, υπό τη διεύθυνση των Χ. Σούλη, Α. Βλαχοπούλου και Κ. Γραβάνη.[1255]

Η λατρεία φαίνεται να ήταν υπαίθρια μέχρι τον 4ο αιώνα π.Χ., ωστόσο πρόκειται ήδη για ιερό μεγάλης σημασίας, όπως φαίνεται τόσο από το πλήθος των χάλκινων κυρίως αναθημάτων, που χρονολογούνται μεταξύ 8ου και 6ου αιώνα π.Χ., όσο και από τις αναφορές του στις γραμματειακές πηγές.[1256] Στο κέντρο του υπήρχε η ιερά δρυς, την οποία περιέβαλλε μία σειρά χάλκινων τριπόδων. Τον 4ο αιώνα π.Χ. κτίσθηκε γύρω από τη δρυ χαμηλός λίθινος περίβολος και οικοδομήθηκε στον κεντρικό χώρο, όπου τελείτο η υπαίθρια λατρεία, ο ναός του Διός (γνωστός ως «ιερά οικία»), ο οποίος και πλαισιώθηκε σταδιακά από άλλα ναόσχημα οικοδομήματα, τα γνωστά ως ναούς του Ηρακλή, της Διώνης, της Θέμιδος, της Αφροδίτης, ενώ διέθετε και μνημειακά δημόσια κτήρια, βουλευτήριο, πρυτανείο, στοές, στάδιο και θέατρο. Το ιερό περιέβαλλε μνημειακός λίθινος περίβολος.[1257]

Το ιερό ήταν ιδιαίτερα πλούσιο σε μεταλλικά ευρήματα, τα οποία αποτελούσαν κυρίως αναθήματα. Σε αυτά περιλαμβάνονται ασφαλώς τα πολυάριθμα μολύβδινα ενεπίγραφα χρηστήρια ελάσματα αλλά και χάλκινα αγγεία, ειδώλια, τμήματα αγαλμάτων, τρίποδες, μάστιγες, τμήματα ιπποσκευής, τμήματα αθλητικού εξοπλισμού, κοσμήματα (δακτύλιοι, ψέλια, περίαπτα, περόνες και πόρπες), κάτοπτρα, ψήφοι, κουδούνια, νομίσματα, σιδερένια όπλα κ.ά.

Ανάμεσα στο πλήθος των μεταλλικών ευρημάτων υπάρχουν και σιδερένια μαχαίρια, τα οποία θα ξεπερνούσαν σε αριθμό τα επτά.[1258] Τρία σιδερένια μαχαίρια αναφέρονται ήδη στη

[1254] Δάκαρης κ.ά. 2013.
[1255] Βλ. αναλυτικά το ιστορικό της έρευνας στο Γραβάνη 2007α, 53-55 και στο Σουέρεφ 2016, 16-20.
[1256] Αναφέρεται από τον Όμηρο (ξ.327-328), τον Ηρόδοτο (2.52.2), τον Αριστοτέλη (*Μετεωρολογικὰ* 1.14), τον Στράβωνα (7.7.11) κ.ά.
[1257] Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2016, 27-28.
[1258] Βλ. Soueref 1999, 29, σημείωση. 3.

δημοσίευση του Κ. Καραπάνου, όπου υπάρχει και σχέδιο ενός εξ αυτών.[1259] Το μαχαίρι που εικονίζεται (**M618**) διατηρείται ακέραιο, σε μήκος 13 εκ. και πλάτος 1,66 εκ., ενώ σώζεται και ο αμφικέφαλος ηλίσκος. Ανήκει στον τύπο ΙΒ, με κυρτή ράχη (φτάνει τις 50°), και είναι μικρού-μεσαίου μεγέθους. Τμήματα σιδερένιων εγχειριδίων, που πιθανότατα πρόκειται για μαχαίρια, αναφέρεται ότι βρέθηκαν στο ιερό από τις ανασκαφές του Δ. Ευαγγελίδη. Δυστυχώς, δεν είναι γνωστό ούτε το ανασκαφικό πλαίσιο, ούτε η μορφή των αντικειμένων, ούτε κάποιο στοιχείο που να μαρτυρά τη χρονολόγηση και τη λειτουργία τους.[1260] Ακόμα ένα σιδερένιο εγχειρίδιο ή μαχαίρι βρέθηκε κατά τις νεότερες ανασκαφές στη δυτική στοά του ιερού.[1261] Ασφαλώς, τα μαχαίρια που εντοπίσθηκαν θα ήταν περισσότερα, αλλά δεν αναφέρονται συνήθως στις δημοσιεύσεις.[1262] Τέλος, βρέθηκε μία χάλκινη λαβή που απολήγει σε λεοντοκεφαλή,[1263] για την οποία η Μ. Φωτιάδη σημειώνει ότι μπορεί να προέρχεται, μεταξύ άλλων, από λαβή μαχαιριού.[1264] Ωστόσο, οι εναλλακτικές λαβής ξίφους ή κατόπτρου, που η ίδια σημειώνει, φαίνονται σαφώς πιθανότερες, λόγω της συμμετρίας του αντικειμένου, που δύσκολα θα μπορούσε να προέρχεται από μαχαίρι.

Εκτός όμως από τις λεπίδες των σιδερένιων μαχαιριών που βρέθηκαν στο ιερό της Δωδώνης, υπάρχουν και άλλα ευρήματα που αφορούν την παρούσα εργασία. Το πρώτο είναι χάλκινο ειδώλιο του 4ου-3ου αιώνα π.Χ., το οποίο εικονίζει γενειοφόρο άνδρα, ενδεδυμένο με κοντό χιτώνα, να έχει ανασηκωμένο από τον αγκώνα το δεξί του χέρι, κρατώντας κάτι, το οποίο όμως δε σώζεται. Ερμηνεύεται ως ιερέας και αποκαθίσταται να κρατάει μαχαίρι, χωρίς όμως αυτό να μπορεί να αποδειχθεί. Το ειδώλιο είναι ύψους 9 εκ., θεωρείται προϊόν τοπικού εργαστηρίου, λόγω της σχετικά αμελούς εργασίας και αποτελεί ένα από τα πολύ σπάνια ειδώλια που απεικονίζουν μορφές σχετικές με τη λατρεία.[1265] Αν η ταύτιση είναι ορθή, η εύρεση του στο ιερό της Δωδώνης είναι σημαντική, καθώς αποτελεί σπάνια στη μικροτεχνία απεικόνιση ιερέα με μαχαίρι. Η στάση

[1259] Carapanos 1878, 108, πίν. 53.7. Το ίδιο μάλλον μαχαίρι αναφέρεται και από τον N. Hammond (1967, 352, εικ. 27.2). Το ότι πρόκειται για το ίδιο αντικείμενο, προκύπτει από το σχέδιο που αν και δεν έχει κλίμακα είναι όμοιο, ως προς το περίγραμμα και τις αναλογίες.

[1260] Ευαγγελίδης 1929, 122 · 1956, 155. Λεπίδες εγχειριδίων αναφέρονται και στο Ευαγγελίδης 1935, 242, δεν είναι όμως σαφές εάν πρόκειται για μαχαίρια ιστορικών ή προϊστορικών χρόνων. Από τον πίνακα 21β είναι σαφές ότι υπάρχουν τουλάχιστον έξι εγχειρίδια προϊστορικών χρόνων αλλά και ένα μαχαίρι. Αυτό φαίνεται να ανήκει στον τύπο Ι, αλλά έχει δύο ιδιαίτερα ευμεγέθεις οπές ήλωσης και φαίνεται να είναι προϊστορικών χρόνων.

[1261] Σούλη κ.ά. 2003, 69.

[1262] Ο Σ. Δάκαρης σημειώνει ότι αναφέρει μόνο τα σημαντικότερα αναθήματα σε όλα τα άρθρα του στα ΠΑΕ 1966-1982, στα οποία προφανώς δεν θα συμπεριλάμβανε τα μαχαίρια, ακόμα και αν αυτά εντοπίσθηκαν, ενώ οι Χ. Σούλη, Α. Βλαχοπούλου και Κ. Γραβάνη αναφέρουν την εύρεση σιδερένιων εργαλείων, βλ. Σούλη κ.ά. 2002, 85.

[1263] Carapanos 1878, 36, αρ. 29, πίν. 20.5.

[1264] Fotiadi 2018, σελ. 9 του παραρτήματος Bronze Figurines.

[1265] Μπαϊράμη 2016, 67. Για τη στάση και τον τρόπο που κρατά το μαχαίρι βλ. παρακάτω σελ. 496-497, **X2**.

επίσης είναι ιδιαίτερη, καθώς διαφέρει σημαντικά από αυτές που εικονίζονται οι ιερείς στα ταφικά ανάγλυφά τους. Ο άνδρας είναι έτοιμος να δράσει, έχοντας ανασηκωμένο το δεξί χέρι, με το οποίο κρατούσε το (όποιο) αντικείμενο, ενώ ελαφρώς ανασηκωμένο είναι και το αριστερό πόδι, σε ένδειξη της κίνησης που προβαίνει. Εάν η παραπάνω ταύτιση ευσταθεί, τότε δεν αποκλείεται το ειδώλιο αυτό να αποτελούσε μέρος ενός συνόλου μαζί το πιθανό θύμα. ωστόσο τα παραπάνω παραμένουν υποθετικά. Ένα άλλο ειδώλιο από το ιερό, αγένειου άνδρα αυτή τη φορά, συσχετίζεται συνήθως με αυτό, έχει αναγνωρισθεί ως ότι κρατάει οβελό. Αυτό όμως θα πρέπει να αποσυσχετισθεί, καθώς τους οβελούς αυτού του τύπου, εικονίζονται να τους κρατούν αντίστροφα στην εικονογραφία, εκτός πια αν πρόκειται για μοναδική απεικόνιση *τριώβολου*. Πιθανότερη είναι η ερμηνεία της B. Alroth να πρόκειται για ψαρά.[1266]

Τέλος, με την άσκηση της λατρείας στο ιερό έχει συσχετισθεί ένα σύνολο χάλκινων αντικειμένων της μέσης και της ύστερης εποχής του χαλκού. Πρόκειται για μαχαίρια, εγχειρίδια, ξυράφια, πελέκεις (μονούς, διπλούς και σταυρόσχημους) και αιχμές δοράτων.[1267] Τα ευρήματα αυτά έχουν ερμηνευθεί πειστικά ως κειμήλια.[1268] Αυτό επιβεβαιώνεται από χάλκινο διπλό πέλεκυ του 12ου αιώνα π.Χ., ο οποίος φέρει επιγραφή του 4ου αιώνα π.Χ.[1269] Το εύρημα αυτό είναι σημαντικότατο, καθώς τεκμηριώνει την ανεύρεση και τη σκόπιμη φύλαξη ή και ανάθεση προϊστορικών μαχαιριών στο ιερό των ιστορικών χρόνων. Η μορφή των χάλκινων αυτών μαχαιριών δεν διαφέρει ιδιαίτερα από τη μορφή των μαχαιριών που ήταν σε χρήση κατά την περίοδο λειτουργίας του ιερού, συνεπώς ασφαλώς και γνώριζαν ότι επρόκειτο για μαχαίρια. Ενδιαφέρον είναι ότι από την περίοδο χρήσης μέχρι τον εντοπισμό και τη φύλαξή τους στο ιερό, θα μεσολάβησε διάστημα αρκετά μεγαλύτερο της μισής χιλιετίας, οπότε σαφώς οι λαβές θα είχαν αποσυντεθεί και οι άνθρωποι των ιστορικών χρόνων βρήκαν και φύλαξαν μόνο τις λεπίδες των αντικειμένων, στην κατάσταση δηλαδή που εντοπίζονται και σήμερα στις ανασκαφές (στις περισσότερες τουλάχιστον περιπτώσεις) τα μαχαίρια.

Η αναγνώριση ενός αντικειμένου είναι σημαντικό ζήτημα, εφόσον αυτό πρόκειται να φυλαχθεί σε ένα ιερό, πρέπει να είχε προκαλέσει εντύπωση. Η παλαιότητα είναι σαφώς ένα στοιχείο που προκαλεί θαυμασμό, όχι μόνο σήμερα αλλά και στο παρελθόν. Ωστόσο, σημαντικό

[1266] Alroth 1989, 75-76, σημείωση 447.
[1267] Chapinal-Heras 2017, 30.
[1268] Για κειμήλια βλ. Boardman 2007, ειδικά σελ. 79-102.
[1269] Βασιλείου 2016, 42.

ρόλο στον εντυπωσιασμό αυτό είχε και η μορφή του αντικειμένου. Δεν είναι τυχαίο ότι όλα τα προϊστορικά αντικείμενα που εντοπίσθηκαν στο ιερό είναι κατασκευασμένα από χαλκό και θα μπορούσαν να συνδεθούν (από τους ανθρώπους των ιστορικών χρόνων) είτε με τη λατρεία και τις θυσιαστήριες πρακτικές είτε με εξάρτυση ηρώων του παρελθόντος (τα μαχαίρια, τα ξυράφια, τα εγχειρίδια και οι διπλοί πελέκεις μπορούν να αναγνωσθούν τόσο ως σύνεργα της θυσίας όσο και ως όπλα, ενώ οι αιχμές δοράτων ως όπλα). Συνοψίζοντας, το γεγονός ότι οι λεπίδες προϊστορικών μαχαιριών βρέθηκαν σε ανασκαφικό πλαίσιο του ιερού των ιστορικών χρόνων, δείχνει ότι κέντρισαν το ενδιαφέρον κάποιων πιστών ή και του ιερατείου, που σημαίνει ότι η μορφή του μαχαιριού ήταν ασφαλώς γνωστή και σεβαστή, συνδεδεμένη με τη θυσία ή και τα γεύματα στα ιερά. Αλλιώς, ίσως και να μη συλλέγονταν, αφού δεν πρόκειται για τόσο «εντυπωσιακά» ευρήματα, όπως θα ήταν τυχόν μεγάλα όπλα, κοσμήματα, ειδώλια ή άλλα έργα τέχνης.

3.6.2.2. Δουρούτη

Λατρευόμενη θεότητα:	Δήμητρα.
Μαχαίρια:	1 σιδερένιο μαχαίρι.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	τέφρα στο εσωτερικό κυκλικού περιβόλου.
Χρονολόγηση:	γεωμετρική-κλασική περίοδος.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 66, κάτοψη 51)

Το ιερό της Δήμητρας αποκαλύφθηκε στον χώρο της Πανεπιστημιούπολης Ιωαννίνων και εκτεινόταν τόσο στην πλαγιά του λόφου προς το Νεοχωρόπουλο, όσο και στις βορειοανατολικές υπώρειες του λόφου της Δουρούτης. Στην περιοχή διενεργούνταν ανασκαφές σωστικού χαρακτήρα από το 1976 έως το 1981, οι οποίες αποκάλυψαν νεκροταφείο, ενώ το ιερό ανασκάφηκε συστηματικά, κατά τα έτη 1995-2006, από την Αρχαιολογική Υπηρεσία και το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, υπό τη διεύθυνση των Ι. Ανδρέου και Κ. Γραβάνη αντίστοιχα.[1270] Η λατρεία στον χώρο πιθανώς να ξεκίνησε κατά τους γεωμετρικούς χρόνους και συνεχίσθηκε μέχρι και τα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ.[1271] Το ότι στο ιερό λατρευόταν η Δήμητρα δεν μαρτυρείται επιγραφικά, αλλά συνάγεται από τα ευρήματα της ανασκαφής, όπως απεικόνιση της θεάς με δάδα και σκήπτρο σε χάλκινο έλασμα, ειδώλια γυναικείων μορφών με δάδα και φιάλη καθώς και σφραγιδόλιθο, όπου

[1270] Γραβάνη 2014, 505.
[1271] Αρχικά οι ανασκαφείς (Ανδρέου και Γραβάνη 1997, 603) τοποθετούσαν χρονολογικά το τέλος του ιερού στην ελληνιστική εποχή, όμως στη συνέχεια διόρθωσαν την αρχική χρονολόγηση, χρονολογώντας την εγκατάλειψη του ιερού στο τέλος του 4ου αιώνα π.Χ. (Ανδρέου 2018, 107).

εικονίζεται ζώο με άροτρο να θηλάζει το μικρό του.[1272] Η ταύτιση, αν και αβέβαιη, είναι αρκετά πιθανή.

Το ιερό ήταν πιθανώς ενταγμένο σε άλσος και ίσως αποτελούσε Θεσμοφόριο.[1273] Τα σωζόμενα λείψανα σχηματίζουν δύο οικοδομικά σύνολα που διαχωρίζονται από σύγχρονους δρόμους, τα οποία καλούνται συμβατικά «βόρειο και νότιο συγκρότημα». Στο «βόρειο συγκρότημα» εντοπίσθηκε στρώμα τέφρας με κατάλοιπα θυσιών, οι οποίες πιθανώς να ανάγονται στους γεωμετρικούς χρόνους, όταν η λατρεία στο ιερό θα ήταν υπαίθρια. Στις αρχές του 4ου αιώνα π.Χ., στον χώρο αυτό των θυσιών οικοδομήθηκε το «Θεσμοφόριο», μία κυκλική, αστέγαστη κατασκευή, αποτελούμενη από δύο ομόκεντρους κυκλικούς τοίχους, στο κέντρο των οποίων υπήρχε τετράγωνη εστία και κυκλικό όρυγμα, που έχει ταυτιστεί με τα μέγαρα των Θεσμοφορίων. Εκτός της παραπάνω κατασκευής, ανασκάφηκαν και άλλα κατάλοιπα κτηρίων, τα οποία φαίνεται να ήταν βοηθητικά, πιθανώς εστιατόρια καθώς και ένα κυκλικό πλακόστρωτο, το οποίο ερμηνεύεται ως αλώνι.[1274]

Εντός της κυκλικής κατασκευής («Θεσμοφόριο») εντοπίσθηκε μία λεπίδα σιδερένιου μαχαιριού (**M619**).[1275] Αυτή έχει σχεδόν ευθύγραμμη ράχη, κυρτή κόψη και στερεωνόταν στη λαβή μέσω ενός αμφικέφαλου ηλίσκου (διατηρείται η οπή), ενώ το έμβολο είναι σπασμένο. δεν δίνεται κάποια πληροφορία σχετικά με το μαχαίρι, ούτε η φωτογραφία του είναι υπό κλίμακα, συνήθως όμως ο τύπος αυτός λεπίδας απαντά σε μεσαίου μεγέθους μαχαίρια.[1276] Από την ίδια επίχωση, όπου εντοπίσθηκαν ίχνη πυράς με κάρβουνα και στάχτες, προέρχονται και τα περισσότερα ευρήματα του ιερού: τμήματα από χρηστικά και επιτραπέζια αγγεία, γυναικεία ειδώλια, σφραγιδόλιθος, τριβεία δημητριακών και οστά ζώων.[1277] Ακόμη βρέθηκαν αρκετά μεταλλικά αντικείμενα, όπως χάλκινο ρυτό, χάλκινο χυτό ομοίωμα κεράτου, ήλοι, εργαλεία, χάλκινα και σιδερένια ελάσματα, αιχμές βελών, μάζες εκκαμίνευσης σιδήρου, χάλκινα δισκάρια, σιδερένιοι και χάλκινοι κρίκοι και άλλα εξαρτήματα.[1278]

[1272] Ανδρέου και Γραβάνη 1997, 594-596. Andreou 2004, 570.
[1273] Gravani 2004, 556.
[1274] Ανδρέου 2018, 107-108, 110, 112-113.
[1275] Ανδρέου και Γραβάνη 1997, 593.
[1276] Ανδρέου και Γραβάνη 1997, 612 εικ. 19. Εδώ το μαχαίρι σχεδιάζεται, με υποθετικό μ.σ.μ. 14 εκ., βάσει και μίας γραμμής που διακρίνεται κάτω αριστερά του αντικειμένου στη φωτογραφία, που ίσως να είναι γραμμή από κλίμακα.
[1277] Γραβάνη 2007β, 192.
[1278] Ανδρέου και Γραβάνη 1997, 592-593.

Στα οστά ζώων που εντοπίσθηκαν, τα οποία προέρχονται κυρίως από βοοειδή αλλά και από αιγοπρόβατα, ελάφια, ίππους και χοίρους, διακρίνονται ίχνη χρήσης μαχαιριού. Τα οστά βρέθηκαν στην ίδια επίχωση με το μαχαίρι, μαζί μάλιστα με ίχνη τέφρας, συνεπώς τα ίχνη τεμαχισμού μπορούν εύλογα να συσχετισθούν με αυτό ή άλλα αντίστοιχα, που δεν σώθηκαν για να εντοπισθούν από τις ανασκαφές. Το παραπάνω οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το μαχαίρι αυτό είχε χρήση στις θυσίες ή και τα γεύματα που θα λάμβαναν χώρα μετά από αυτές. Η χρονολόγηση του μαχαιριού δεν μπορεί να προσδιορισθεί με ακρίβεια, καθώς το στρώμα τέφρας εκτείνεται και σε βαθύτερο επίπεδο από την κυκλική κατασκευή του 4ου αιώνα π.Χ. και η ακριβής θέση εντοπισμού του δεν αναφέρεται στις δημοσιεύσεις.

3.6.3. Θεσπρωτία

3.6.3.1. Κυρά Παναγιά

Λατρευόμενη θεότητα:	;
Μαχαίρια:	1 σιδερένιο μαχαίρι.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	στρώμα καταστροφής(;)
Χρονολόγηση:	4ος-1ος αιώνας π.Χ.

Στην περιοχή της Κυρά Παναγιάς, στους πρόποδες του λόφου Λιμινάρι, ανασκάφηκε το 1997-1998 μικρό ιερό από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, υπό τη διεύθυνση της Κ. Πρέκα αρχικά, και στη συνέχεια του Γ. Ρήγινου. Το ιερό, το οποίο λειτούργησε από τον πρώιμο 5ο μέχρι τον 1ο αιώνα π.Χ. (αν και τα περισσότερα ευρήματα χρονολογούνται μεταξύ 4ου και 1ου αιώνα π.Χ.), αποτελείτο από δίχωρο, λίθινο, ορθογώνιο οικοδόμημα και βωμό στα ανατολικά του. Η θεότητα, η οποία λατρευόταν δεν μπορεί να ταυτιστεί μέσω των ευρημάτων, που υποδεικνύουν όμως ότι μάλλον ήταν γυναικεία.[1279]

Στο ιερό εντοπίσθηκε ένα σιδερένιο εγχειρίδιο ή μαχαίρι,[1280] ωστόσο δεν υπάρχει καμία άλλη πληροφορία για αυτό, συνεπώς πρέπει να εξετασθούν συνοπτικά τα συνευρήματά του. Τόσο εντός του κτηρίου, σε επαφή με το δάπεδό του όσο και εκτός αυτού εντοπίσθηκε στρώμα καταστροφής, το οποίο περιελάβανε μεγάλο αριθμό γυναικείων ειδωλίων και προτομών[1281] καθώς

[1279] Svana 2015, 458, 460.
[1280] Αναφέρεται ως εγχειρίδιο από τον Γ. Ρήγινο (1998, 539), αλλά πιθανώς να πρόκειται για μαχαίρι, βάσει της γενικότερης εικόνας από τα ελληνικά ιερά.
[1281] Svana 2009.

και μικκύλα αγγεία, οστά ζώων και μεταλλικά αντικείμενα. Αυτά, εκτός του σιδερένιου εγχειριδίου/μαχαιριού, συνίστανται από χάλκινους και σιδερένιους ήλους, σιδερένιο δακτυλίδι με εγχάρακτη παράσταση, χρυσό ενώτιο και αρκετά νομίσματα.[1282]

Τα διαθέσιμα στοιχεία δεν επιτρέπουν την ανάγνωση της λειτουργίας του μαχαιριού ή εγχειριδίου στο ιερό, αξίζει όμως να σημειωθεί ότι πρόκειται για ένα μόνο αντικείμενο, χρονολογούμενο στους υστεροκλασικούς-ελληνιστικούς χρόνους, που δεν σχετίζεται με τέφρα και πιθανώς να βρέθηκε εντός λατρευτικού κτηρίου, ενώ υπάρχουν και αρκετά ακόμα ευρήματα από μέταλλο.

3.6.3.2. Δυμόκαστρο

Λατρευόμενη θεότητα:	;
Μαχαίρια:	2 + σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	εσωτερικό λατρευτικών κτηρίων(;)
Χρονολόγηση:	4ος αιώνας π.Χ.-ρωμαϊκή περίοδος.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 66, κάτοψη 52)

Δύο μικρά ιερά έχουν εντοπισθεί στον οχυρωμένο οικισμό του Δυμοκάστρου (έχει ταυτιστεί υποθετικά με την αρχαία Ελίνα από τον N. Hammond και τον Σ. Δάκαρη), ο οποίος αποτελείται από τρία ξεχωριστά τμήματα, συμβατικά καλούμενα «Ακροπόλεις Α-Β-Γ», που αναπτύσσονται κλιμακωτά κατά μήκος του λόφου και ορίζονται από επάλληλους οχυρωματικούς περιβόλους.[1283] Το ένα βρισκόταν στο δυτικό άκρο της «Ακρόπολης Α» και αποτελείτο από δύο «δίδυμα» ορθογώνια οικοδομήματα, ανατολικά των οποίων υπήρχε αύλειος χώρος και βωμός. Το δεύτερο βρισκόταν στο δυτικό άκρο της «Ακρόπολης Β» και αποτελείτο από ορθογώνιο οικοδόμημα, με τριμερή εσωτερική διαίρεση και δύο βοηθητικά δωμάτια και λαξευμένο βωμό στον βράχο, ανατολικά του. Η λατρευόμενη θεότητα δεν κατέστη δυνατό να ταυτιστεί σε κανένα από τα δύο αυτά ιερά.[1284] Τα παραπάνω ιερά αποκάλυψαν οι ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, υπό τη διεύθυνση του Γ. Ρήγινου αρχικά και της Κ. Λάζαρη στη συνέχεια, από το 2000 έως και το 2008.[1285]

[1282] Πρέκα 1997, 610. Ρήγινος 1998, 539.
[1283] Λάζαρη κ.ά. 2018, 292-294.
[1284] Λάζαρη κ.ά. 2008, 44-45.
[1285] Ρήγινος 2000, 663.

Το ιερό στην «Ακρόπολη Α» οριζόταν από πρόχειρο περίβολο και αποτελείτο από δύο παρόμοιας μορφής και μεγέθους ορθογώνια κτήρια. Τα κτήρια αυτά είναι δίχωρα, λίθινα, πολυγωνικής τοιχοποιίας και χωρίζονται μεταξύ τους από στενό διάδρομο.[1286] Πιθανώς η στοά στα βόρειά του («Δυτική Στοά») να αποτελούσε και αυτή μέρος του ιερού.[1287] Στο ιερό αυτό εντοπίσθηκε λεπίδα σιδερένιου μαχαιριού μαζί με μεγάλο αριθμό μεταλλικών αντικειμένων, ανάμεσα στα οποία αιχμές βελών και δοράτων, σαυρωτήρας καθώς και αντικείμενα από χαλκό και μόλυβδο.[1288] Εκτός αυτών, βρέθηκαν πήλινη γυναικεία ανάγλυφη κεφαλή και πήλινο τελετουργικό σκεύος με ανάγλυφα δελφίνια, νάνους και μαινάδες.[1289]

Ως ιερό στην «Ακρόπολη Β» έχει αναγνωρισθεί ένα τρίχωρο, επίμηκες οικοδόμημα, με δύο προσκτίσματα-βοηθητικά δωμάτια, ανατολικά του οποίου εντοπίσθηκε λαξευμένος στο βράχο βωμός. Με το ιερό αυτό είναι πολύ πιθανό να σχετίζεται κτήριο λαξευμένο στο βράχο, δυτικά του βωμού,[1290] στο οποίο βρέθηκε λεπίδα από σιδερένιο μαχαίρι, μαζί με αιχμή δόρατος και οστέινο αντικείμενο.[1291] Εντός του ναού εντοπίσθηκε πλήθος πήλινων ειδωλίων, μητρών, ομοιώματα πήλινων ναΐσκων, λίθινα ανάγλυφα, ολόκληρα αγγεία, μεταλλικά αντικείμενα, οστά ζώων και μεγάλος αριθμός γυάλινων σκευών.[1292] Σχετικά με τη χρονολόγηση των αντικειμένων και των ιερών δεν υπάρχει κάποια πληροφορία, παρά μόνο ότι γενικά ο οικισμός βρισκόταν σε χρήση από τον 4ο αιώνα π.Χ. μέχρι και τον 1ο αιώνα μ.Χ.[1293]

Από τα δημοσιευμένα στοιχεία προκύπτει ότι τουλάχιστον ένα μαχαίρι έχει βρεθεί σε κάθε ένα από τα δύο ιερά του Δυμοκάστρου, ενώ περισσότερα μαχαίρια έχουν βρεθεί στον οικισμό, δεν είναι όμως σαφές εάν σχετίζονται κάπως με τα ιερά ή απλώς με τον οικισμό.[1294] Αξίζει να σημειωθεί ότι και στα δύο ιερά τα μαχαίρια βρέθηκαν μαζί με μεγάλο αριθμό άλλων μεταλλικών αντικειμένων, ενώ στην περίπτωση του ιερού της «Ακρόπολης Β», εντοπίσθηκαν και οστά ζώων. Πρόκειται πιθανώς για μαχαίρια μικρού μεγέθους, αφού αναφέρονται ως μαχαιρίδια. Ο μικρός αριθμός τους δεν φαίνεται να σχετίζεται με την κατάσταση διατήρησης και την τυχαιότητα των

[1286] Mancini 2017α, 323-325.
[1287] Λάζαρη κ.ά. 2008, 44-45, 76-77.
[1288] Τζωρτζάτου και Κουντούρη 2008, 796.
[1289] Λάζαρη κ.ά. 2008, 44-45, 78.
[1290] Λάζαρη κ.ά. 2008, 83-84.
[1291] Τζωρτζάτου και Κουντούρη 2006, 710.
[1292] Λάζαρη κ.ά. 2008, 86.
[1293] Λάζαρη κ.ά. 2018, 292-294.
[1294] Τζωρτζάτου και Κουντούρη 2006, 710.

ευρημάτων, βάσει του ότι βρέθηκε σχετικά μεγάλος αριθμός μεταλλικών αντικειμένων. Αυτό ίσως να οφείλεται στη χρονολόγησή τους (4ος αιώνας π.Χ. κ.ε.), καθώς μεγάλες συγκεντρώσεις μαχαιριών χρονολογούνται κυρίως σε πρωιμότερους χρόνους. Δυστυχώς, περισσότερες πληροφορίες δεν είναι γνωστές, προκειμένου να επιχειρηθεί η αναγνώριση της λειτουργίας των μαχαιριών.

Τέλος, σημειώνεται εδώ η εύρεση ενός ακόμα μαχαιριού, το οποίο αναφέρεται ότι ήταν κατασκευασμένο από σίδηρο και χαλκό, στο κτηριακό συγκρότημα «13», αδιευκρίνιστης χρήσης, που βρίσκεται στο νοτιοδυτικό μέρος της «Ακρόπολης Α». Το μαχαίρι αυτό βρέθηκε μαζί με κεφαλή γυναικείου ειδωλίου και πλήθος μεταλλικών, λίθινων και οστέινων αντικειμένων.[1295] Τα συνευρήματά του, υποδηλώνουν την πιθανή λατρευτική χρήση της περιοχής, αλλά αυτή δεν μπορεί να αποδειχθεί, βάσει των διαθέσιμων δεδομένων. Στην προκειμένη περίπτωση ενδιαφέρον παρουσιάζει η μορφή του μαχαιριού. Η αναφορά ότι ήταν κατασκευασμένο από σίδηρο και χαλκό, μας οδηγεί στη σκέψη ότι πρόκειται για σιδερένια λεπίδα, με χάλκινο δακτύλιο στην ένωση λαβής-λεπίδας, και στην ταύτισή του με το μοναδικό εικονιζόμενο μαχαίρι από το Δυμόκαστρο (**M620**).[1296] Παρόλο που η εικόνα δεν είναι υπό κλίμακα, φαίνεται πως μάλλον πρόκειται για μικρού προς μεσαίου μεγέθους μαχαίρι του τύπου Ι, είναι όμως ένα από τα σπάνια παραδείγματα που διατηρούν τον δακτύλιο για την καλύτερη συγκράτηση της λαβής.[1297]

3.6.3.3. Γίτανα

Λατρευόμενη θεότητα:	Εστία, Παρθένος, Θέμις.
Μαχαίρια:	σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	σε συνάφεια με βωμό.
Χρονολόγηση:	2ος-1ος αιώνας π.Χ.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 67, κάτοψη 53)

Η αρχαία πόλη των Γιτάνων ανασκάπτεται από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, υπό τη διεύθυνση της Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, από το 1986. Όσον αφορά τους λατρευτικούς χώρους ερευνηθεί μέχρι σήμερα το Πρυτανείο, όπου υπήρχε βωμός της Εστίας, ναός της Παρθένου και ναός της Θέμιτος, οι οποίοι έχουν ταυτιστεί μέσω επιγραφών καθώς και κτήριο («Κτήριο Ε»), σε

[1295] Τζωρτζάτου και Κουντούρη 2006, 709. Σημειώνουν ότι το «συγκρότημα 13» βρισκόταν στο βορειοδυτικό τμήμα της ακρόπολης, όμως από το σχέδιο στο Λάζαρη κ.ά. 2018, παρένθετος πίνακας χωρίς αριθμό, φαίνεται πως είναι στα νοτιοδυτικά.
[1296] Λάζαρη κ.ά. 2018, 57, εικ. πάνω δεξιά.
[1297] Βλ. παραπάνω σελ. 109.

μέρος του οποίου λατρευόταν ο Απόλλων Αγιεύς. Η περίοδος χρήσης των παραπάνω χρονολογείται από τα μέσα του 2ου μέχρι και τα τέλη του 1ου αιώνα π.Χ.[1298]

Σιδερένια μαχαίρια έχουν εντοπισθεί στα παραπάνω ιερά,[1299] καθώς και στην αγορά. Έχουν δημοσιευθεί εικόνες έξι εξ αυτών (**M621**-**M626**).[1300] Ανήκουν όλα στον ίδιο γενικό τύπο: η λεπίδα έχει ελαφρώς κοίλη ράχη και έντονα κυρτή κόψη, σε συνέχεια της οποίας βρίσκεται επίθετο, κυλινδρικό επίμηκες έμβολο,[1301] του οποίου η -επίσης κυλινδρική- απόληξη είναι ιδιαίτερα πεπλατυσμένη. Τα μαχαίρια αυτά είναι πολύ μεγάλου μεγέθους, περί τα 31,5 εκ., με πλάτος που φτάνει τα 4,3 εκ.[1302] Το **M626** διαφέρει από τα υπόλοιπα, καθώς έχει επίμηκες κυλινδρικό στέλεχος, το οποίο σχηματίζει δισκοειδή απόληξη.

Ο αριθμός τους, όπως και η ακριβής θέση εντοπισμού τους συνήθως δεν αναφέρονται, ωστόσο η τελευταία συνάγεται εύκολα από τα συμφραζόμενα. Στο πρυτανείο, βρέθηκαν σε άμεση συνάφεια με τον βωμό της Εστίας. Πρόκειται για πλινθόκτιστη κατασκευή, διαστάσεων 1,40 × 1,45 μ., επί της οποίας εντοπίσθηκαν τέφρα, ίχνη καύσης και μία χάλκινη αλυσίδα, ενώ σε όλη την έκταση του δωματίου, κάτω από το στρώμα καταστροφής, βρέθηκαν οστά, όστρεα και περισσότερη τέφρα. Στην είσοδο του κτηρίου βρέθηκαν ακόμα διπλός πέλεκυς και τρίποδας. Βάσει των παραπάνω, η ανασκαφέας συνδέει πειστικά τα μαχαίρια και τα εργαλεία που βρέθηκαν στο Πρυτανείο με τις θυσίες και τα γεύματα που τις ακολουθούσαν.[1303] Στον ίδιο χώρο εντοπίσθηκε και οδοντωτή λεπίδα, που συνδέεται από τους ανασκαφείς με ξυλουργικές εργασίες.[1304]

Στο ιερό της Θέμιτος, το οποίο αποτελούσε κτήριο διαστάσεων 35,20 × 24,50 μ., μερικώς στεγασμένο, με βωμό στον υπαίθριο κεντρικό αύλιο χώρο του, βρέθηκε τμήμα από τη λαβή ενός

[1298] Πρέκα-Αλεξανδρή 2019, 177-179.
[1299] Όσον αφορά στα ιερά των Γιτάνων, μαχαίρια δεν είναι γνωστό να έχουν βρεθεί μόνο από τον ναό της Παρθένου.
[1300] Τρία μαχαίρια στο Πρέκα-Αλεξανδρή και Σγουρούδης 2019, 214, εικ. 10 (όπου η κλίμακα της εικόνας σχεδίου είναι λανθασμένη, καθώς βάσει αυτής εικονίζονται σαν να είναι 42-44 εκ., ενώ το β, για το οποίο δίδεται τόσο εικόνα όσο και σχέδιο δεν αποτελεί ένα, αλλά δύο διαφορετικά μαχαίρια, και ένα στο Πρέκα-Αλεξανδρή 2018, 314, εικ. 5, χωρίς να είναι υπό κλίμακα ή να δίδονται διαστάσεις. Το μαχαίρι στο Πρέκα-Αλεξανδρή και Σγουρούδης 2019, 214, εικ. 10β εικονίζεται και στο Κάντα-Κίτσου 2008, 70, πάνω, όπου εικονίζεται ακόμα ένα μαχαίρι.
[1301] Το θεωρούμε έμβολο και όχι λαβή, όπως αναφέρεται στη δημοσίευση, καθώς χωρίς την ύπαρξη επένδυσης από άλλο υλικό ο χειρισμός των μαχαιριών αυτών θα ήταν δύσκολος, ειδικά στην περίπτωση του **M626**. Την ύπαρξη επένδυσης μαρτυρεί και η κατασκευή των μαχαιριών από δύο ξεχωριστά μέρη (για τη λεπίδα και το έμβολο), ανάμεσα στα οποία θα σφηνωνόταν η λαβή, πριν αυτά συνδεθούν μεταξύ τους.
[1302] Δύο όμοια μαχαίρια έχουν βρεθεί σε τάφο της Βέροιας, που χρονολογείται αμέσως μετά τα μέσα του 2ου αιώνα π.Χ., ένα εκ των οποίων διασώζει μάλιστα ίχνη από την ξύλινη λαβή του (Δρούγου και Τουράτσογλου 1998, 69, 82, πίν. 43).
[1303] Πρέκα-Αλεξανδρή 2019, 181, 185. Πρέκα-Αλεξανδρή και Σγουρούδης 2019, 205.
[1304] Πρέκα-Αλεξανδρή και Σγουρούδης 2019, 214.

ακόμα μαχαιριού (**M625**). Το μαχαίρι αυτό βρέθηκε κοντά στον βωμό, μαζί με 30 περίπου λύχνους και δύο μυροδοχεία,[1305] ενώ στο κτήριο γενικότερα βρέθηκαν μεταξύ άλλων αγγεία, τόσο αποθηκευτικά όσο και πόσεως, τμήματα χάλκινων σκευών, πόρπες και πήλινα ειδώλια.[1306] Επίσης αποκαλύφθηκαν λεπίδες από ψαλίδια, τα οποία είχαν επίσης χρήση στη λατρεία.[1307]

Τόσο τα ανασκαφικά πλαίσια στα οποία εντοπίσθηκαν τα παραπάνω μαχαίρια, όσο και η μορφή τους, δηλαδή το μεγάλο μήκος και το πολύ μεγάλο πλάτος που σημειώνεται στο μέσον της λεπίδας τους, υποδηλώνουν πράγματι τη χρήση τους στις θυσίες. Θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί τόσο στην ίδια την σφαγή των ζώων όσο και για τον τεμαχισμό του κρέατος, με τη μορφή τους να είναι η πλέον κατάλληλη για τη δεύτερη διαδικασία. Ο εντοπισμός τέτοιων μαχαιριών και στην περιοχή της αγοράς, που σχετίζεται με εργαστηριακές χρήσεις, δείχνει ότι κατασκευάζονταν στα Γίτανα.

[1305] Πρέκα-Αλεξανδρή 2018, 311-314. Η ανασκαφέας το αναφέρει ως λαβή ξιφιδίου στο κείμενο και ξίφους στη λεζάντα της εικόνας (συνδέοντάς το μάλιστα με απόρρητο σύμβολο της θεάς), σχολιάζοντας ότι απαντά και σε άλλα κτήρια λατρευτικού χαρακτήρα των Γιτάνων. Τόσο όμως η μορφή του αντικειμένου, όπως φαίνεται στο Πρέκα-Αλεξανδρή 2018, 314, εικ. 5, όσο και το παραπάνω σχόλιο δείχνουν ότι πρόκειται για λαβή μαχαιριού, όμοιου με τα υπόλοιπα από τα Γίτανα.

[1306] Πρέκα-Αλεξανδρή 1990, 298.

[1307] Πρέκα-Αλεξανδρή και Σγουρούδης 2019, 215: προτείνεται πιθανός συσχετισμός με την πένθιμο κουρά ανθρώπων, εκτός από την τελετουργική κουρά των θυσιαστήριων ζώων. Για την τελετουργική κουρά βλ. Μπάτζιου 2017.

3.7. Μαχαίρια σε ιερά της Μακεδονίας

3.7.1. Κοζάνη

1.3.1.1. Ξηρολίμνη

Λατρευόμενη θεότητα:	Απόλλων, Άρτεμις, Διόνυσος.
Μαχαίρια:	26 σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	τέφρα(;)
Χρονολόγηση:	τέλη 4ου-ρωμαϊκή περίοδος.

Στη θέση Πόρτα ή Πόρτες της Ξηρολίμνης Κοζάνης ανασκάφηκε τη 1999-2000 ιερό από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, υπό τη διεύθυνση της Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη. Το ιερό ήταν αφιερωμένο στον Απόλλωνα και την Αρτέμιδα, ενώ συλλατρευόταν ο Διόνυσος, όπως προκύπτει από τις επιγραφές και τα ευρήματα και λειτούργησε από τα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. μέχρι και τους ρωμαϊκούς χρόνους. Διέθετε τουλάχιστον ένα λατρευτικό κτήριο, βορειοανατολικά του οποίου ανασκάφηκε εκτεταμένο στρώμα τέφρας, πάχους 20 εκ., με μεγάλη ποσότητα κεραμικής υστεροελληνιστικών-ρωμαϊκών χρόνων και οστά ζώων.[1308]

Εντοπίσθηκαν 26 σιδερένια μαχαίρια, ενώ ξεχωρίζει ο πολύ μεγάλος αριθμός νομισμάτων (πάνω από 3500). Βρέθηκαν ακόμα αναθηματικά ανάγλυφα, τμήματα από αγάλματα και γυναικεία πήλινα ειδώλια και αρκετά μεταλλικά αντικείμενα: 45 σιδερένιες και 11 χάλκινες αιχμές βελών, εννέα σιδερένιες αιχμές ακοντίων και έξι σιδερένιοι σαυρωτήρες, λίγα εξαρτήματα ιπποσκευής και αρκετά κοσμήματα (38 πόρπες, 15 δακτυλίδια, περόνες, ενώτια).[1309] Η ακριβής θέση εύρεσης των μαχαιριών στο ιερό -που ήταν κατεστραμμένο από την αρχαιότητα- δεν είναι γνωστή και έτσι δεν μπορούμε να καταλήξουμε σε ασφαλή συμπεράσματα για τη χρονολόγηση και τη χρήση τους, μπορεί όμως να σημειωθεί ότι η ύστερη χρονολόγησή τους σε συνδυασμό με τον μεγάλο αριθμό των μεταλλικών αντικειμένων είναι σπάνια.

[1308] Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999, 338-343.
[1309] Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2000, 608-609.

3.7.2. Πέλλα

3.7.2.1. Πέλλα, Αγορά

Λατρευόμενη θεότητα:	Μητέρα θεών, Αφροδίτη.
Μαχαίρια:	5 σιδερένια μαχαίρια, 1 χάλκινο μαχαίρι.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	αποθηκευτικοί, εργαστηριακοί χώροι(;)
Χρονολόγηση:	τέλη 4ου-αρχές 1ου αιώνα π.Χ.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 68, κάτοψη 54)

Στο κέντρο της αρχαίας πόλης της Πέλλας, ακριβώς βόρεια της αγοράς, ανασκάφηκε το διάστημα 1982-1988 και 1996-1997, από τη Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ιερό, αφιερωμένο στη λατρεία της Μητέρας των θεών και της Αφροδίτης. Η λατρεία των παραπάνω θεοτήτων τεκμηριώνεται από επιγραφές και αντικατοπτρίζεται στα ευρήματα -ειδώλια χαρακτηριστικά για τέτοιου είδους λατρείες. Η λατρεία διήρκεσε από το τελευταίο τέταρτο του 4ου μέχρι και τις αρχές του 1ου αιώνα π.Χ.

Στον χώρο του ιερού μπορούν να διακριθούν δύο οικοδομικές φάσεις, στα τέλη του 4ου και του 3ου αιώνα π.Χ. αντίστοιχα. Στην α΄ φάση το ιερό αποτελείτο από δίχωρο ναό και περίστυλη αυλή που ανοιγόταν μπροστά του, στο κέντρο της οποίας υπήρχε ο βωμός. Στη β΄ φάση επεκτάθηκε προς τα νότια, όπου διαμορφώθηκαν βοηθητικοί χώροι γύρω από μία ευρύχωρη αυλή. Στο βορειοανατολικό μέρος της αυλής οικοδομήθηκε δίχωρος ναΐσκος και στο μέσον στοά, όπου στεγαζόταν τελετουργικό εστιατόριο. Στο βόρειο μέρος πραγματοποιήθηκε ανοικοδόμηση του ναού και αναδιαμόρφωση του χώρου, στο πλαίσιο της οποίας ανήκουν και χώροι με αποθηκευτική και εργαστηριακή χρήση. Στο ιερό βρέθηκε μεγάλος αριθμός πήλινων ειδωλίων, κυρίως γυναικείων μορφών αλλά και παιδιών, προτομές, δύο ειδώλια ζώων και πέντε περιστεριών καθώς και δύο πτηνόμορφα θυμιατήρια. Ακόμα, βρέθηκαν τμήματα από μαρμάρινα αγάλματα και στήλες, πήλινοι και λίθινοι βωμίσκοι. Από την κεραμική ξεχωρίζουν οι λύχνοι, ενώ βρέθηκαν πολλά τμήματα επιτραπέζιων και μαγειρικών αγγείων.[1310]

Στο ιερό έχουν βρεθεί έξι μαχαίρια και δύο δρεπάνια. Δύο εξ αυτών βρέθηκαν στον χώρο που ερμηνεύεται ως αποθήκη ειδωλίων, διαστάσεων 5 × 3 μ. Το **M627**, είναι το μοναδικό χάλκινο μαχαίρι και διατηρείται ακέραιο (μήκος 10,5 εκ., πλάτος λεπίδας 1,2 εκ.). Έχει σχεδόν ευθύγραμμη ράχη και τριγωνική κόψη, στο σημείο ένωσης λαβής-λεπίδας διαμορφώνονται τρεις δακτύλιοι,

[1310] Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 5-199.

ενώ η λαβή απολήγει σε κεφαλή ζώου, πιθανώς φιδιού. Το **M628,** είναι ελαφρώς μεγαλύτερο (μήκος 12,5 εκ.), σιδερένιο και έχει το ίδιο σχήμα, με την εξαίρεση ότι δεν έχει καμία διακόσμηση.[1311] Στον ίδιο χώρο βρέθηκε ο μεγαλύτερος αριθμός των ειδωλίων καθώς και πολλά σιδερένια κυρίως εργαλεία, ένας σβόλος γαλάζιου χρώματος και μία μήτρα ειδωλίου. Η ανασκαφέας προτείνει ότι ο χώρος είχε και εργαστηριακή χρήση και ότι τα μαχαίρια αυτά χρησιμοποιούνταν, μαζί με τα υπόλοιπα εργαλεία που βρέθηκαν, στην παραγωγή των ειδωλίων.[1312] Η παραπάνω όμως ερμηνεία δεν μπορεί να γίνει δεκτή για το σύνολο των μαχαιριών. Το διακοσμημένο μαχαίρι διατηρεί ακέραια τη λαβή του. Η λαβή όμως αυτή είναι μήκους 3,25 εκ., μαζί με τους δακτυλίους, ενώ το ελεύθερο μέρος του στελέχους ανάμεσα στους δακτυλίους και την κεφαλή είναι μόλις 1,5 εκ. Από το παραπάνω, προκύπτει ότι το μαχαίρι αυτό δεν θα μπορούσε να είναι χρηστικό, εκτός και αν ήταν χειρουργικό εργαλείο ή εάν η χρήση αυτή ήταν καλλωπιστική. Επίσης, δεδομένης της σπανιότητας διακοσμημένων μαχαιριών στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, πολύ δύσκολα ένα τέτοιο αντικείμενο θα περιοριζόταν απλώς σε εργαστηριακή χρήση. Αντιθέτως, λόγω της μορφής του, η αναθηματική λειτουργία του είναι πολύ πιθανότερη. Το σιδερένιο μαχαίρι θα μπορούσε να έχει εργαστηριακή χρήση, η εύρεση όμως και ενός τμήματος σιδερένιου οβελού στο ίδιο δωμάτιο, αποδυναμώνει την παραπάνω ερμηνεία, συνεπώς το μαχαίρι **M628**, θα μπορούσε να έχει οποιαδήποτε άλλη πρακτική χρήση, ίσως και μαγειρική.

Το **M629** βρέθηκε στο εσωτερικό του σηκού του ναού, σε στρώμα καταστροφής. Έχει σχεδόν γωνιώδη ράχη και κόψη, σφηνοειδές έμβολο, μήκος 15,5 εκ. και πλάτος 2,5 εκ. Διατηρείται ο αμφικέφαλος ηλίσκος για τη στερέωση του εμβόλου, ο οποίος είναι χάλκινος. Βρέθηκε μαζί με λίγα ακόμα μεταλλικά αντικείμενα (έλασμα από έπιπλο, εφηλίδες και σπάτουλα), πτηνόμορφο θυμιατήριο, λυχνάρια, τμήματα από ανάγλυφα, πήλινο ειδώλιο, μαρμάρινο αγαλμάτιο, μαρμάρινο βωμίσκο και τμήμα από περιρραντήριο ή τράπεζα.[1313] Τα συνευρήματά του φαίνεται ότι ανήκουν τόσο σε αναθήματα όσο και σε λατρευτικά αντικείμενα, τα οποία ούτως ή άλλως αναμένεται να συνυπάρχουν στο εσωτερικό ναών. Το μαχαίρι αυτό πιθανώς να φυλασσόταν στο εσωτερικό του ναού, με σκοπό τη χρήση του σε θυσίες ή άλλες λατρευτικές ενέργειες.

Στον «ανατολικό χώρο 2», σε στρώμα καταστροφής βρέθηκαν ακόμα δύο σιδερένια μαχαίρια και ένα μεγάλο δρεπάνι. Το **M630** είναι μαχαίρι μεγάλου μεγέθους, από το οποίο σώζεται

[1311] Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 144, 150.
[1312] Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 29.
[1313] Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 6.

ολόκληρη η λεπίδα, σε μ.σ.μ. 26 εκ., ενώ το πλάτος της φτάνει τα 4,5 εκ. Το **M631** είναι μεσαίου μεγέθους, μ.σ.μ. 17,5 εκ. και πλάτους 1,8 εκ. Όπως και τα προηγούμενα μαχαίρια από το ιερό αυτό, έχουν τριγωνικό σχήμα, με γωνιώδη ράχη. Ο χώρος αυτός, που βρίσκεται πίσω από την ανατολική στοά της αυλής, ερμηνεύεται από την ανασκαφέα επίσης ως εργαστηριακός, λόγω των μεταλλικών εργαλείων που βρέθηκαν εκεί.[1314] Τα μεταλλικά αυτά εργαλεία είναι, εκτός από τα δύο μαχαίρια και το δρεπάνι, μία βελόνα και δύο ελάσματα. Εκτός αυτών βρέθηκε και ένα τμήμα μαρμάρινου αγαλματίου. Τα παραπάνω ευρήματα δεν επαρκούν για να υποστηρίξουν την εργαστηριακή χρήση του χώρου, καθώς είναι λίγα και θα μπορούσαν να έχουν περισσότερες χρήσεις.

Τέλος, το **M632** και το **M633** βρέθηκαν στο βόρειο μέρος του ιερού, στον «χώρο με τα μαρμάρινα αντικείμενα». Το πρώτο διατηρεί μόνο μέρος της λεπίδας, σε μ.σ.μ. 9 εκ., και είναι πλάτους 3,5 εκ. Το **M633** αναφέρεται ως μαχαίρι με μέρος υποδοχής της ξύλινης λαβής, που όπως φαίνεται από το σχέδιο πρόκειται για αυλό. Λόγω του αυλού και των σχετικά μεγάλων διαστάσεων του αντικειμένου (πλάτος λεπίδας 3,6 εκ.) φαίνεται πιθανότερο να πρόκειται για δρεπάνι παρά για μαχαίρι. Ο χώρος αυτός, ερμηνεύεται επίσης ως αποθηκευτικός και εργαστηριακός, καθώς βρέθηκε μεγάλος αριθμός γλυπτών, μολύβδινα ελάσματα και λιωμένος μόλυβδος, συνεπώς το εν λόγω μαχαίρι-δρεπάνι δεν φαίνεται να έχει άμεση συνάφεια με την τελετουργία.

3.7.2.2. Πέλλα, ΒΑ πόλης

Λατρευόμενη θεότητα:	Δήμητρα(;)
Μαχαίρια:	2 σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	εντός τέφρας δίπλα σε βωμό.
Χρονολόγηση:	τέλη 4ου-μέσα 2ου αιώνα π.Χ.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 69)

Στο βορειοανατολικό μέρος της αρχαίας Πέλλας, πιθανώς κοντά σε κάποια πύλη του τείχους, ανασκάφηκε το 1980-1981 από τη Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, μικρό αγροτικό ιερό, που λειτούργησε από τα τέλη του 4ου μέχρι και τα μέσα του 2ου αιώνα π.Χ. Η ανασκαφέας ταυτίζει το ιερό με Θεσμοφόριο, ωστόσο όπως σημειώνει η ίδια, ότι το ιερό δεν ήταν αποκλειστικά αφιερωμένο σε μία θεότητα, αλλά στις θεότητες που προστάτευαν τη βλάστηση και τη συγκομιδή στην περιοχή.[1315]

[1314] Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 28.

[1315] Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 11, 19, 26, 102, 106. Δεν απορρίπτουμε τη λατρεία και της Δήμητρας ανάμεσα στις θεότητες αυτές, αλλά την ταύτιση του ιερού με Θεσμοφόριο καθώς, όπως σημειώνει η ανασκαφέας, βρέθηκαν

Το ιερό αποτελείτο από κυκλικό περίβολο, διαμέτρου 10 μ., στο κέντρο του οποίου υπήρχε κτιστός βωμός, απλής μορφής, ενώ δεν είναι γνωστό αν περιελάμβανε και άλλα κτίσματα, καθώς η γύρω περιοχή δεν έχει ανασκαφεί. Το μεγαλύτερο μέρος των ευρημάτων προήλθε από τη σκουρόχρωμη προς μελανή επίχωση, γύρω από τον βωμό, μαζί με καμένα υλικά, οστά ζώων (κυρίως αιγοπροβάτων και ελάχιστα χοίρων) καθώς και όστρεα. Βρέθηκε πολύ μεγάλος αριθμός πήλινων ειδωλίων, κυρίως γυναικείων μορφών αλλά και ειδώλια Αθηνάς, Αφροδίτης, Πανός καθώς και ειδώλια ζώων, κυρίως χοίρων και ίππων, περιστεριών και αίγας. Ακόμα, αποκαλύφθηκε σχετικά μεγάλη ποσότητα κεραμικής, κυρίως άβαφης και λίγα μεταλλικά αντικείμενα: χάλκινα ελάσματα, κρίκος χάλκινης αλυσίδας και μικρό αντικείμενο, κατασκευασμένο από ελάσματα χρυσού.[1316]

Ανάμεσα στα ευρήματα βρέθηκε ένα σιδερένιο μαχαίρι καθώς και τμήμα από ακόμα ένα.[1317] Από το **M634** σώζεται μικρό μέρος της λεπίδας, μ.σ.μ. 3,5 εκ., αλλά από το πλάτος της, περί τα 2,2 εκ. υποδεικνύει ότι προέρχεται από μεσαίου μεγέθους λεπίδα. Το **M635** είναι και αυτό μεσαίου μεγέθους, μήκους 22,5 εκ., με επίμηκες ορθογώνιο παραλληλόγραμμο έμβολο/λαβή και πλάτος λεπίδας περί τα 2,3 εκ. Το μέγεθος και το είδος των μαχαιριών αυτών θα ήταν κατάλληλο τόσο για τη σφαγή αιγοπροβάτων, όσο και για τον τεμαχισμό του κρέατος. Τα συνευρήματά τους δείχνουν ότι τα μεταλλικά αναθήματα δεν ήταν ιδιαίτερα αγαπητά στο ιερό, ενώ αν εξαιρέσουμε ορισμένους ήλους, δεν βρέθηκε κανένα άλλο αντικείμενο από σίδηρο. Βάσει λοιπόν της μορφής των μαχαιριών και του ανασκαφικού τους πλαισίου (τέφρα με οστά γύρω από βωμό) φαίνεται πως τα μαχαίρια από το αγροτικό αυτό ιερό της Πέλλας χρησιμοποιούνταν στην τέλεση θυσιών ή/και στην προετοιμασία γευμάτων.

ελάχιστα οστά χοίρων, ενώ υπάρχουν και ειδώλια που δεν αντιστοιχούν απαραίτητα σε λατρεία Δήμητρας αλλά και Αθηνάς, Διονύσου και Αφροδίτης.

[1316] Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 53-74.

[1317] Η Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη (1996, 94) αναφέρει την εύρεση ενός μαχαιριού, ωστόσο παραπέμπει σε δύο εικόνες δύο αντικειμένων στον πίνακα 41, του ιε και του ιδ. Πράγματι στο 41ιε εικονίζεται ακέραιο μαχαίρι, ενώ στο 41ιδ σιδερένιο τμήμα, που φαίνεται να ανήκει σε μαχαίρι, αλλά οπωσδήποτε δεν μπορεί να συνανήκει με το 41ιε, καθώς αυτό είναι ακέραιο. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι μάλλον θα υπήρχαν τουλάχιστον δύο σιδερένια μαχαίρια. Ως μήκος του μαχαιριού αναγράφεται η διάσταση 0,025 μ.= 2,5 εκ. Αν και αυτή η διάσταση θα ταίριαζε με το απότμημα μαχαιριού (ιδ), υπάρχει κάποιο πρόβλημα στη φωτογραφία. Αν θεωρήσουμε ότι όλα τα αντικείμενα του πίνακα φωτογραφήθηκαν μαζί, άρα είναι υπό την ίδια κλίμακα, τότε βάσει των διαστάσεων της εφηλίδας, του κρίκου και του μολύβδινου συνδέσμου, το απότμημα ιδ πρέπει να είναι μήκους 3,5 εκ. και το ακέραιο μαχαίρι περίπου 22,25 εκ., άρα φαίνεται πιθανότερο να σημειώθηκε εκ παραδρομής 0,025 μ., αντί για 0,25 μ.

3.7.3. Θεσσαλονίκη

3.7.3.1. Προφήτης Λαγκαδάς

Λατρευόμενη θεότητα:	γυναικεία θεότητα.
Μαχαίρια:	σιδερένια «εγχειρίδια».
Ανασκαφικό πλαίσιο:	αποθέτης.
Χρονολόγηση:	6ος-5ος αιώνας π.Χ.

Στα βόρεια όρια της πεδινής έκτασης μεταξύ των λιμνών Κορώνειας και Βόλβης, στους νότιους πρόποδες του Βερτίσκου, οι ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, υπό τη διεύθυνση του Α. Λιούτα, αποκάλυψαν ιερό γυναικείας θεότητας, το οποίο λειτούργησε τουλάχιστον κατά τον 6ο και 5ο αιώνα π.Χ.[1318]

Ανασκάφηκε ένας λάκκος-αποθέτης, διαμέτρου 5 μ. και βάθους 45 εκ. Βρέθηκαν ολόκληρα και σπασμένα αγγεία, νομίσματα, τμήματα πήλινων ειδωλίων (κυρίως καθιστές και ιστάμενες γυναικείες μορφές του 5ο αιώνα π.Χ. αλλά και κεφαλή κριαριού σε στριφτή λαβή, κεφαλή γρύπα από τελετουργικό αγγείο, κοσμήματα, χάλκινα ελάσματα, χάντρες και σιδερένια αντικείμενα. Ανάμεσα στα σιδερένια αντικείμενα αναφέρονται κυρίως εγχειρίδια, ενώ τα υπόλοιπα είναι μία σφήνα, ένας σαυρωτήρας και ένα καλέμι.[1319] Τα αντικείμενα που αναφέρονται ως εγχειρίδια δεν αποκλείεται να αποτελούν μονόκοπα μαχαίρια, ωστόσο δεν έχει δημοσιευτεί κάποια εικόνα ή στοιχείο που να τεκμηριώνει κάποια από τις δύο εκδοχές.[1320] Βάσει των διαθέσιμων ανασκαφικών δεδομένων δεν μπορεί να επιχειρηθεί κάποια ερμηνεία.

3.7.3.2. Τούμπα Θεσσαλονίκης

Λατρευόμενη θεότητα:	Κορύβαντες.
Μαχαίρια:	1 σιδερένιο μαχαίρι.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	λουτρώνας.
Χρονολόγηση:	β΄ μισό 4ου αιώνα π.Χ.

[1318] Αναφέρεται ότι το ιερό λειτούργησε από τα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ. μέχρι και τον 4ο αιώνα μ.Χ., οπότε χρονολογούνται τα υστερότερα νομίσματα. Τα νομίσματα όμως δεν αποτελούν ένδειξη τέλεσης λατρείας, ενώ αναφέρεται ότι τα αγγεία και τα ειδώλια χρονολογούνται στον 6ο και τον 5ο αιώνα π.Χ., συνεπώς κατά τους δύο αυτούς αιώνες πρέπει να τοποθετηθεί και η λειτουργία του ιερού.

[1319] Μασουρίδη 2002, 8-9.

[1320] Το ιερό είναι αδημοσίευτο και μόνη πηγή αποτελεί μία γενική επισκόπηση των αρχαιολογικών νέων του 2002, από τη Σ. Μασουρίδη.

Στη θέση «Τράπεζα», στην Τούμπα Θεσσαλονίκης ανασκάφηκε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, υπό τη διεύθυνση του Κ. Σουέρεφ, κατά τις δεκαετίες του 1980 και 1990, τμήμα της αρχαϊκής και κλασικής πόλης, που χρονολογούνται από τον 6ο μέχρι και τον 4ο αιώνα π.Χ.[1321] Ανάμεσα στα κτηριακά κατάλοιπα, βρέθηκε τμήμα ιερού και ευρήματα που φανερώνουν την ύπαρξη οικιακών λατρειών. Σε μία από τις περιπτώσεις οικιακής λατρείας, που φαίνεται να διήρκεσε τουλάχιστον κατά το β΄ μισό του 4ου αιώνα π.Χ., ίσως και νωρίτερα, λατρεύονταν οι Κορύβαντες, όπως προκύπτει από ενεπίγραφο αναθηματικό, αττικό κάνθαρο.

Συγκεκριμένα, τα κατάλοιπα αυτής της λατρείας αποκαλύφθηκαν σε κτήριο στα βορειοδυτικά του αρχαίου οικισμού, σε δωμάτιο που ταυτίζεται με λουτρώνα. Βρέθηκε πήλινος λουτήρας και αγγεία καλής ποιότητας, ανάμεσα στα οποία και πολλοί αμφορείς. Την ύπαρξη της λατρείας τεκμηριώνει ο προαναφερθείς ενεπίγραφος κάνθαρος, ενώ ο χώρος και τα ευρήματα δείχνουν ότι πρόκειται για οικιακή λατρεία, στο πλαίσιο της οποίας πραγματοποιούνταν πιθανότατα και καθαρμοί.[1322]

Εκτός από τα παραπάνω αντικείμενα, βρέθηκε και ένα σιδερένιο εργαλείο, που ταυτίζεται πιθανώς με μαχαίρι.[1323] Στο μικρό αυτό οικιακό ιερό, δεν υπάρχει καμία ένδειξη για την τέλεση θυσιών, ούτε για την ανάθεση μεταλλικών αντικειμένων, εργαλείων ή όπλων, επομένως η λειτουργία του είναι δυσερμήνευτη. Ενδεχομένως να ήταν αποθηκευμένο για χρήση σε κάποια τελετουργία, την οποία δεν μπορούν να τεκμηριώσουν τα ευρήματα.

3.7.4. Χαλκιδική

3.7.4.1. Ποσείδι

Λατρευόμενη θεότητα:	Ποσειδών.
Μαχαίρια:	18 σιδερένια, 3 χάλκινα μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	αποθέτες, τέφρα.
Χρονολόγηση:	10ος-5ος αιώνας π.Χ.

(κάτοψη 55)

Στο ακρωτήριο Ποσείδι, 4 χιλιόμετρα δυτικά της αρχαίας πόλης της Μένδης αποκαλύφθηκε αρχαίο ιερό το 1989[1324] και ανασκάφηκε στο διάστημα 1990-1994 από την

[1321] Σουέρεφ 1987.
[1322] Σουέρεφ 1990, 31, 33, 37-38.
[1323] Σουέρεφ 1990, 37.
[1324] Βοκοτοπούλου 1989, 327.

Αρχαιολογική Υπηρεσία, υπό τη διεύθυνση της Ι. Βοκοτοπούλου. Τα ευρήματα δείχνουν ότι η λατρεία εγκαθιδρύθηκε κατά τους υπομυκηναϊκούς-πρωτογεωμετρικούς χρόνους και διήρκεσε μέχρι και την ελληνιστική περίοδο. Το τοπωνύμιο του ακρωτηρίου διατήρησε το όνομα του λατρευόμενου θεού, του Ποσειδώνος, το όνομα του οποίου μαρτυρείται σε ενεπίγραφα όστρακα και επιγραφές.

Τα πρώτα λατρευτικά κατάλοιπα χρονολογούνται στον 12ο αιώνα π.Χ. και συνίστανται σε υπαίθριο βωμό τέφρας («βωμός Ε»).[1325] Κατά τον 10ο αιώνα π.Χ., οικοδομήθηκε το αψιδωτό «κτήριο ΣΤ», διαστάσεων 14,27 × 5,42 μ., το οποίο περιέκλεισε τα κατάλοιπα του βωμού. Μετά την καταστροφή του πρωτογεωμετρικού «κτηρίου ΣΤ», στα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ., οικοδομήθηκε βόρειά του, το αψιδωτό «κτήριο Γ», διαστάσεων 25,20 × 7 μ., το οποίο ανοικοδομήθηκε με ελλειψοειδή κάτοψη στα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ., ενώ η τελική του φάση χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους. Στον χώρο δυτικά του κτηρίου βρέθηκε στρώμα τέφρας, που χρονολογείται στον 6ο-αρχές 5ου αιώνα π.Χ. και περιελάμβανε κατάλοιπα θυσιών και γευμάτων.[1326] Επάλληλα στρώματα λατρευτικών καταλοίπων ανασκάφηκαν επίσης στην περιοχή του πρωτογεωμετρικού κτηρίου, χρονολογούμενα από τον 12ο έως και τον 5ο αιώνα π.Χ. Εντός του 5ου αι. π.Χ. οικοδομήθηκαν, δυτικά του «κτηρίου Γ», δύο νέα κτήρια το «Α» και το «Β», Το «Β», διαστάσεων 20 × 16 μ., είναι ελαφρώς πρωιμότερο (αρχές του 5ου αιώνα π.Χ.;), και η λειτουργία του δεν έχει αποσαφηνιστεί, συνέχισε όμως να λειτουργεί μέχρι και τους ελληνιστικούς χρόνους.[1327] Το «κτήριο Α» οικοδομήθηκε στα μέσα του ίδιου αιώνα, ανάμεσα στα «κτήρια Γ και Β», πατώντας στα άκρα τους, χωρίς όμως να τα καταργεί. Το κτήριο αυτό, διαστάσεων 23,20 × 8,35 μ., είναι ναός, δίστυλος εν παραστάσι και έπαυσε να έχει λατρευτική χρήση κάποια στιγμή στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους, οπότε και μετατράπηκε σε κεραμικό εργαστήριο.[1328] Τέλος, στον 4ο αιώνα π.Χ. χρονολογούνται δύο κτιστοί βωμοί, νότια του πρωτογεωμετρικού «κτηρίου ΣΤ».[1329] Ο πρώτος, ακριβώς νότια του κτηρίου, ήταν λιθόκτιστος, διαστάσεων 1,70 × 1,30 μ., έχει τον ίδιο ακριβώς προσανατολισμό με αυτό και ήταν αφιερωμένος στον Πόντιο Ποσειδώνα, όπως δηλώνεται ενεπίγραφα. Ο δεύτερος βρίσκεται 6 μ. νοτιότερα, αποτελούμενος

[1325] Βοκοτοπούλου 1992, 443-445 · 1994, 272-273.
[1326] Βοκοτοπούλου 1990α, 402-403 · 2001, 711-712.
[1327] Βοκοτοπούλου 1990β, 314-317. Moschonissioti 1998, 263-265.
[1328] Βοκοτοπούλου 1991α, 284-288 · 1991β, 307-309.
[1329] Μοσχονησιώτη 1993, 344-345.

από τέσσερις κατακόρυφες πλάκες και άνοιγμα στο μέσον, φαίνεται πως δεχόταν αναίμακτες προσφορές.[1330]

Στο ιερό έχουν βρεθεί τουλάχιστον 21 μαχαίρια, εκ των οποίων τα τρία είναι χάλκινα και τα υπόλοιπα σιδερένια.[1331] Τα περισσότερα εξ αυτών σχετίζονται με τον αποθέτη-στρώμα τέφρας, πάνω στον οποίο θεμελιώθηκε το «κτήριο Α». Έξι μαχαίρια[1332] βρέθηκαν κάτω από τον πρόναο και το νοτιοανατολικό μέρος του σηκού του κτηρίου, όπου ανασκάφηκε το αρχαιότερο τμήμα του αρχαϊκού αποθέτη, χρονολογούμενο στον 6ο αιώνα π.Χ. Η επίχωση αυτή περιείχε ασβεστοποιημένα οστά ζώων, θαλάσσια όστρεα και κεραμική (κυρίως αττικές κύλικες, όστρακα από μελανόμορφα και μελαμβαφή αγγεία αλλά και κορινθιακά αγγεία μικρού μεγέθους), ενώ ελάχιστα ήταν τα ειδώλια. Ακόμα, βρέθηκαν σιδερένιοι οβελοί, μεταλλικά κοσμήματα και εργαλεία καθώς και μία οστέινη σφραγίδα.[1333]

Ένα σιδερένιο[1334] και ένα χάλκινο[1335] βρέθηκαν στην περιοχή συνένωσης των «κτηρίων Α και Β», σε αποθέτη που χρονολογείται στο γ΄ τέταρτο του 6ου αιώνα π.Χ. Ακόμα ένα σιδερένιο[1336] και ένα χάλκινο[1337] μαχαίρι εντοπίσθηκαν στην υποκείμενη του θεμελίου του «κτηρίου Α» επίχωση, η οποία σχετίζεται με τον αποθέτη που βρέθηκε στο εσωτερικό του κτηρίου και χρονολογούνται στο β΄ μισό του 6ου αιώνα π.Χ. [1338] Σε αποθέτες δυτικά του «κτηρίου Α», οι οποίοι χρονολογούνται στον 6ο και τον 5ο αιώνα π.Χ., αποκαλύφθηκαν ακόμα πέντε μαχαίρια, τέσσερα σιδερένια[1339] και ένα χάλκινο.[1340]

Τα υπόλοιπα πέντε μαχαίρια βρέθηκαν στο νότιο μέρος του ιερού και σχετίζονται με τον βωμό τέφρας («βωμός Ε»). Τρία[1341] βρέθηκαν όλα μαζί ακριβώς νότια του βωμού που αφιέρωσε

[1330] Βοκοτοπούλου 1993, 404.
[1331] Τα μαχαίρια από το ιερό βρίσκονται υπό μελέτη από τον γράφοντα. Ευχαριστώ θερμά τη Σ. Μοσχονησιώτη που μου εμπιστεύτηκε τη μελέτη τους. Οι πληροφορίες σχετικά με τη θέση εντοπισμού τους προέρχονται από τους καταλόγους καταγραφής της ανασκαφής.
[1332] Αρ. καταγραφής: Θ3/Σ5, Θ3/Σ8, Η5/Σ1, Θ4/Σ2, Η4/Σ8, Η4/Σ9.
[1333] Βοκοτοπούλου 1991β, 309.
[1334] Αρ. καταγραφής: Θ2/Σ2.
[1335] Αρ. καταγραφής: Θ2/Χ10.
[1336] Αρ. καταγραφής: Ι2/Σ1.
[1337] Αρ. καταγραφής: Ι2/Χ12.
[1338] Βοκοτοπούλου 1990α, 403.
[1339] Αρ. καταγραφής: Ι1/Σ7, Ι1/Σ8, Ι1/Σ16, Ι1/Σ12.
[1340] Αρ. καταγραφής: ΙΑ1/Χ5.
[1341] Αρ. καταγραφής: Α5/Σ3, Α5/Σ4, Α5/Σ5.

ο Κάλχας. Ένα μαχαίρι[1342] βρέθηκε ανάμεσα στο «κτήριο Β» και στον τοίχο που λειτουργούσε ως αναλημματικός για τα τεφροχώματα, ενώ ακόμα ένα[1343] βρέθηκε 3 περίπου μ. ανατολικά από το «κτήριο ΣΤ», στο μέσον του. Τέλος, μαχαίρι[1344] βρέθηκε σε απόσταση 6-9 μ. ανατολικά της περιοχής που ενώνονται οι αψίδες των «κτηρίων Γ και ΣΤ», Τα παραπάνω μαχαίρια χρονολογούνται ανάμεσα στον 10ο και τον 5ο αιώνα π.Χ.

Ο συσχετισμός των μαχαιριών από το ιερό με τέφρα, οστά ζώων και οβελούς δείχνει ότι είχαν χρήση στην τελετουργία, δηλαδή στη θυσία και τα γεύματα και στη συνέχεια απορρίφθηκαν στον χώρο του ιερού. Αξιοσημείωτη είναι για άλλη μία φορά και η συνάφεια με μικρού μεγέθους κορινθιακά αγγεία. Τα πρωιμότερα εξ αυτών χρονολογούνται στους γεωμετρικούς χρόνους, η πλειονότητά τους όμως τοποθετείται στον 6ο αιώνα π.Χ.

3.7.5. Σέρρες

3.7.5.1. Κηπιά Παγγαίου

Λατρευόμενη θεότητα:	ηρωολατρεία. Διόνυσος(;)
Μαχαίρια:	σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	εντός τέφρας γύρω από βωμό.
Χρονολόγηση:	2ος-1ος αιώνας π.Χ.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 69, κάτοψη 56)

Στους πρόποδες του Παγγαίου εντοπίσθηκε το 1968 ιερό, το οποίο ανασκάφηκε το διάστημα 1983-1990 από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, υπό τη διεύθυνση των Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη και Δ. Μαλαμίδου. Η λατρεία διήρκεσε από τον 2ο αιώνα π.Χ. μέχρι και τον 4ο αιώνα μ.Χ. και αποδέκτης της, τουλάχιστον κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, ήταν ο ήρωας Αυλωνείτης, όπως προκύπτει από αναθηματικές επιγραφές σε βάσεις, ανάγλυφα και κιονίσκους, σφραγίσματα και χαράγματα σε αγγεία. Κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, ίσως να επρόκειτο επίσης για ηρωολατρεία, ενώ φαίνεται πως στο ιερό συλλατρευόταν και ο Διόνυσος.[1345]

Κατά τους υστεροελληνιστικούς χρόνους στο ιερό υπήρχε κτήριο σχήματος Π και στη βόρεια αυλή υπήρχε βωμός. Γύρω από αυτόν ανασκάφηκαν μελανές επιχώσεις με μεγάλες ποσότητες καμένων οστών βοοειδών και αιγοπροβάτων, όπου βρέθηκε σχετικά μεγάλος αριθμός

[1342] Αρ. καταγραφής: Δ2/Σ6.
[1343] Αρ. καταγραφής: Γ8/Σ12.
[1344] Αρ. καταγραφής: Ζ10/Σ1.
[1345] Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1983, 322. Κουκούλη-Χρυσανθάκη και Μαλαμίδου 1989α, 375.

σιδερένιων μαχαιριών, ενώ από αυτές προήλθαν και τα περισσότερα αντικείμενα των ελληνιστικών χρόνων. Πρόκειται κυρίως για κεραμική, από την οποία ξεχωρίζουν οι κάνθαροι, τα κυάθια και οι φιάλες, και σιδερένια αντικείμενα, κυρίως μαχαίρια, αιχμές δοράτων και άλλα όπλα καθώς και ορισμένα εργαλεία, ανάμεσα στα οποία και ένα αμόνι.[1346]

Η μορφή των μαχαιριών δεν είναι γνωστή, με την εξαίρεση ενός (**M636**).[1347] Πρόκειται για τυπικό παράδειγμα του τύπου Ia, με διαμόρφωση γωνίας ανάμεσα στη ράχη και το έμβολο. Αν και η εικόνα δεν είναι υπό κλίμακα, συγκρινόμενο με τις αιχμές δοράτων τις ίδιας εικόνας, φαίνεται ότι το μαχαίρι θα ήταν μεσαίου μεγέθους, όπως άλλωστε συνηθίζεται για μαχαίρια της κατηγορίας αυτής. Είναι ελαφρώς θραυσμένο κοντά στην αιχμή, ενώ το άκρο του εμβόλου είναι λυγισμένο (περίπου 90°), αν και αυτό φαίνεται να οφείλεται σε μεταποθετικούς παράγοντες.

Οι ανασκαφείς ερμηνεύουν τα μαχαίρια και τα δόρατα ως ιεροθυτικά όπλα, ενώ δεν αποκλείουν να ήταν και αναθήματα στον ήρωα.[1348] Πράγματι από τη στιγμή που η τέλεση θυσιών ή και γευμάτων τεκμηριώνεται από την εύρεση καμένων οστών ζώων και τη μορφή του κτηρίου, κάποια αντικείμενα θα πρέπει να είχαν χρησιμοποιηθεί στις ενέργειες αυτές, όπως τα μαχαίρια. Το παραπάνω εύρημα αξίζει όμως εκτενέστερο σχολιασμό. Οι ανασκαφείς σημειώνουν ότι σύμφωνα με το τελετουργικό της ηρωολατρείας, μετά τη θυσία, όλο το ζώο καιγόταν, καθώς όλα τα οστά φέρουν ίχνη καύσης. Ωστόσο, σημειώνουν ότι τα οστά δεν έχουν μελετηθεί (ώστε να είναι γνωστό εάν τα οστά είναι εντελώς καμένα στο σύνολό τους), συνεπώς το συμπέρασμα αυτό δεν προκύπτει από τα ανασκαφικά δεδομένα, αλλά από ότι είναι -σε πολύ γενικές γραμμές- σύνηθες και γνωστό στις ηρωολατρείες από γραμματειακές πηγές, συνεπώς η ολοκαύτωση στην προκειμένη περίπτωση δεν μπορεί να τεκμηριωθεί.[1349]

Επανερχόμενοι στα μαχαίρια, η εύρεσή τους στην τέφρα του βωμού σπανίζει στους ελληνιστικούς χρόνους, καθώς το φαινόμενο αυτό παρατηρείται κυρίως σε επιχώσεις των γεωμετρικών και των αρχαϊκών χρόνων. Η χρήση τους ως θυσιαστήριων οργάνων και ως εργαλείων για την προετοιμασία και την κατανάλωση γευμάτων είναι πιθανότερη, ωστόσο δεν είναι απαραίτητο να ισχύει το ίδιο για τα δόρατα. Αν και δεν αποκλείεται, δεν είναι ιδιαίτερα

[1346] Κουκούλη-Χρυσανθάκη και Μαλαμίδου 1990, 505.
[1347] Κουκούλη-Χρυσανθάκη και Μαλαμίδου 1989β, 565, εικ. 12 (εκ παραδρομής αναφέρεται ως εγχειρίδιο).
[1348] Κουκούλη-Χρυσανθάκη και Μαλαμίδου 1989α, 374.
[1349] Κουκούλη-Χρυσανθάκη και Μαλαμίδου 1990, 505.

σύνηθες να χρησιμοποιούνταν τα δόρατα ως θυσιαστήρια όργανα.[1350] Στην προκειμένη περίπτωση πρόκειται για μεθοδολογικό ατόπημα να ερμηνεύονται από κοινού μαχαίρια και δόρατα, επειδή βρέθηκαν μαζί. Κάλλιστα, θα μπορούσαν τα μαχαίρια να είναι θυσιαστήρια και τα δόρατα, μαζί με τα υπόλοιπα όπλα, πολεμικά αναθήματα. Ενδεχομένως βέβαια, να ισχύει και το αντίθετο, ορισμένα δηλαδή μαχαίρια να αποτελούσαν και αυτά πολεμικά αναθήματα. Ωστόσο, η πιθανότητα χρήσης τους στις θυσίες παραμένει πιθανότερη, λόγω του ανασκαφικού τους πλαισίου.

3.7.6. Καβάλα

3.7.6.1. Οισύμη

Λατρευόμενη θεότητα:	Αθηνά.
Μαχαίρια:	λίγα σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	στρώμα καταστροφής.
Χρονολόγηση:	αρχαϊκή περίοδος.

Στο δυτικό μέρος του κόλπου της Καβάλας, στην ακρόπολη της Αρχαίας Οισύμης, αποικία των Θασίων, ανασκάφηκε το 1987-1989 από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, υπό τη διεύθυνση της Ε. Γιούρη και της Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, αρχαίο ιερό. Η λατρεία σε αυτό διήρκεσε τουλάχιστον από τον ύστερο 7ο μέχρι και τον 2ο αιώνα π.Χ., ενώ η λατρευόμενη θεότητα παραμένει αταύτιστη. Οι ανασκαφείς πιθανολογούν ότι λατρευόταν η Αθηνά, τόσο βάσει των αναθημάτων όσο και της θέσης του ιερού, με την Αθηνά να είναι πράγματι η πιθανότερη υποψήφια.[1351]

Στο ιερό υπήρχε ναϊκό κτίσμα ήδη από τους αρχαϊκούς χρόνους, ενώ μετά την καταστροφή του, στις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ., ανοικοδομήθηκε ως μνημειακός ναός, με εστία στο εσωτερικό του, ο οποίος παρέμεινε σε λειτουργία και κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων. Ο χώρος του ιερού ήταν διαμορφωμένος σε άνδηρα και διέθετε και δεξαμενή νερού, λαξευμένη στο βράχο.[1352]

[1350] Π.χ. θυσιαστήρια χρήση φαίνεται πως είχε δόρυ που έχει βρεθεί μαζί με βουκράνια σε πηγάδι της Ολυμπίας. Βλ. Gauer 1975, 44.
[1351] Γιούρη και Κουκούλη 1987, 373. Κουκούλη-Χρυσανθάκη και Παπανικολάου 1990, 490. Στο πιο πρόσφατο άρθρο (Chalazonitis κ.ά. 2018), οι μελετητές «επανεξετάζουν» την ταύτιση, μη χρησιμοποιώντας το όνομα της θέας. Σημειώνουν ότι μπορεί να συγκριθεί με την θασιακή Αρτέμιδα και Αθηνά και με την Παρθένο της γειτονικής Νεαπόλεως, αλλά την αναφέρουν ως μία θεά Εργάνη ή/και πιθανώς κουροτροφική.
[1352] Γιούρη και Κουκούλη 1987, 368-372.

Βρέθηκαν λίγα και αποσπασματικά σωζόμενα σιδερένια μαχαίρια. Επιπλέον εντοπίσθηκαν μεγάλες ποσότητες κεραμικής, ειδωλίων πολλών ειδών (κυρίως γυναικείων μορφών), πήλινων πλακιδίων και αγνυθών.[1353] Ακόμα, ήρθαν στο φως τμήματα πήλινων και μαρμάρινων αγαλμάτων, κοσμήματα και λίγα όπλα (τμήμα σιδερένιου ξίφους, δύο σιδερένιες και μία χάλκινη αιχμή βέλους καθώς και τμήματα ασπίδων).[1354] Τα μαχαίρια προήλθαν από στρώματα καταστροφής του αρχαϊκού ναού ή και από σύγχρονούς του αποθέτες, συνεπώς χρονολογούνται στους αρχαϊκούς χρόνους.[1355]

Τα διαθέσιμα στοιχεία δεν επιτρέπουν την ασφαλή ερμηνεία των μαχαιριών. Η πιθανότητα πάντως να είναι όπλα θα πρέπει μάλλον να αποκλειστεί, καθώς τα υπόλοιπα όπλα που βρέθηκαν στο ιερό είναι ελάχιστα. Η χρήση στη θυσία και τα γεύματα είναι ασφαλώς μία πιθανότητα. Παρόλο που στις μέχρι τώρα δημοσιεύσεις δεν αναφέρονται οστά και κατάλοιπα γευμάτων, υπάρχει εστία στο εσωτερικό του ναού, ενώ ο βωμός δεν έχει ανασκαφεί, συνεπώς η τέλεσή τους, αν και δεν τεκμηριώνεται, είναι πολύ πιθανή.[1356]

[1353] Γιούρη και Κουκούλη 1987, 371.
[1354] Chalazonitis κ.ά. 2018, 214.
[1355] Γιούρη και Κουκούλη 1987, 369.
[1356] Για την αναζήτηση του βωμού βλ. Γιούρη και Κουκούλη 1987, 368.

3.8. Μαχαίρια σε ιερά της Θράκης

3.8.1. Ξάνθη

3.8.1.1. Άβδηρα

Λατρευόμενη θεότητα:	Κυβέλη(;)
Μαχαίρια:	5 σιδερένια μαχαίρια και 1 χάλκινο.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	περίβολος.
Χρονολόγηση:	ελληνιστική περίοδος.

Το 1949, στο δυτικό μέρος των αρχαίων Αβδήρων ανασκάφηκε από την Αρχαιολογική Εταιρεία, υπό τη διεύθυνση του Δ. Λαζαρίδη, κτηριακό σύμπλεγμα ελληνιστικών χρόνων, μεγάλου μεγέθους (μήκους περί τα 55 μ.), το οποίο (ή τουλάχιστον μέρος του) είχε λατρευτικό χαρακτήρα. Σχεδόν όλα τα ευρήματα από το εσωτερικό του χρονολογούνται στους ελληνιστικούς χρόνους και τα περισσότερα στον 3ο αιώνα π.Χ., ενώ η φύση των αναθημάτων και ιδιαίτερα των ειδωλίων δείχνουν πιθανώς λατρεία Κυβέλης.

Στο ιερό βρέθηκαν δύο ακέραια και τρία τμήματα σιδερένιων μαχαιριών και ένα χάλκινο, μήκους 11-13 εκ. Εκτός από τα μαχαίρια, ήρθαν στο φως και άλλα μεταλλικά αντικείμενα, ανάμεσα στα οποία χάλκινοι ρόδακες, δύο μολύβδινα εικονιστικά πλακίδια, μία σιδερένια αιχμή δόρατος, δύο σιδερένιες αιχμές ακοντίων και ένας χάλκινος κωδωνίσκος. Μεγάλη ήταν η ποσότητα κεραμικής (κυρίως ανάγλυφοι σκύφοι, εκ των οποίων βρέθηκαν εκατοντάδες τμήματα καθώς και αμφορείς και λυχνάρια) και των πήλινων ειδωλίων (κυρίως γυναικείων μορφών αλλά και αρκετά λεόντων και Κυβέλης και λιγότερα Αθηνάς, Αφροδίτης, σατύρων και Ηρακλή), ενώ βρέθηκαν και μήτρες. Εκτός των ειδωλίων, εντοπίσθηκαν και δύο κεφαλές μαρμάρινων αγαλματίων, τρεις λίθινοι και ένας πήλινος βωμίσκος καθώς και τμήματα λίθινης τράπεζας μέτρησης υγρών και περιρραντηρίου.[1357]

Αν και ο ανασκαφέας κατά την πρώτη ανασκαφική περίοδο υπέθεσε ότι το σύμπλεγμα ταυτίζεται με δημόσιο κτήριο και ίσως με ιερό, κατά τη δεύτερη και τελευταία, απέκλεισε αυτή την πιθανότητα και ταύτισε το σύμπλεγμα με εργαστήρια και καταστήματα, κυρίως λόγω της μη εύρεσης ναού και βωμού και της παρουσίας μητρών ειδωλίων.[1358] Όμως η εύρεση μητρών

[1357] Λαζαρίδης 1950, 393-294, 297-300 · 1952, 266-271.
[1358] Λαζαρίδης 1952, 271-273.

μαρτυρείται και σε ιερά, ειδικά Κυβέλης,[1359] ενώ δεν είναι απίθανο να πρόκειται για οικίες και σε μέρος τους να ασκείτο οικιακή λατρεία. Με τα παραπάνω περιορισμένα δεδομένα, δεν μπορεί να επιχειρηθεί τελική ερμηνεία για το σύμπλεγμα ούτε και για τη χρήση των μαχαιριών. Ενδιαφέρουσα είναι πάντως η ύπαρξη του χάλκινου μαχαιριού, καθώς είναι σπανιότερα από τα σιδερένια στους ιστορικούς χρόνους. Η από κοινού εύρεσή τους, υποδηλώνει και τη διαφορετική χρήση που πιθανώς να είχαν.

3.8.2. Έβρος

3.8.2.1. Ζώνη Μεσημβρίας, Ιερό Απόλλωνος

Λατρευόμενη θεότητα:	Απόλλων.
Μαχαίρια:	2 σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	απόθεση έξω από ναό.
Χρονολόγηση:	πρώιμος 5ος αιώνας π.Χ.

(πίνακας σχεδίων μαχαιριών 69, κάτοψη 57)

Το 1988-1989 στην αρχαία πόλη της Μεσημβρίας, πολύ κοντά στο ανατολικό σκέλος του τείχους, ανασκάφηκε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, υπό τη διεύθυνση της Τζ. Τσατσοπούλου, ιερό του Απόλλωνος. Η χρήση του χρονολογείται από τα ευρήματα στον 6ο και 5ο αιώνα π.Χ. Η λατρεία του Απόλλωνος τεκμηριώνεται από χαραγμένες επιγραφές σε όστρακα αγγείων.[1360]

Το ιερό οριζόταν από περίβολο, εντός του οποίου υπήρχε πρόστυλος ή δίστυλος εν παραστάσι ναός, διαστάσεων 9 × 15 μ., δύο στοές, πλακόστρωτος αύλειος χώρος και αρκετά βοηθητικά κτήρια. Κατά τις ανασκαφές εντοπίσθηκαν πολυάριθμα ευρήματα, τα οποία περιελάμβαναν τμήματα αγγείων (αρκετά από τα οποία αττικά, κυρίως κύλικες αλλά και κρατήρες, πινάκια, σκύφοι κ.ά.), πήλινα ειδώλια, τμήματα μαρμάρινων γλυπτών, αγαλματίων και ανάγλυφων, τμήματα λίθινων και πήλινων περιρραντηρίων, υφαντικά βάρη και γυάλινα αντικείμενα.[1361] Ακόμα, βρέθηκαν πολλά τμήματα από σιδερένια και χάλκινα αντικείμενα, από τα οποία ξεχωρίζει το πλήθος αιχμών βελών και δοράτων. Εκτός των αιχμών, βρέθηκαν χάλκινος ηθμός, αρύταινα με απόληξη σε σχήμα κεφαλής πάπιας, τμήματα αγγείων, αγκίστρια, ελάσματα

[1359] Βλ. π.χ. Πρέκα-Αλεξανδρή 1989, 308 για μήτρα ειδωλίων από το ναό στα Γίτανα.
[1360] Τσατσοπούλου 1988, 491-492.
[1361] Τσατσοπούλου 1989, 577, 579.

κ.ά, όπως φύλλο πιθανώς από στεφάνι, αλυσίδα και ήλοι.[1362] Τέλος, ο μεγάλος αριθμός οστών και οστρέων τεκμηριώνει την τέλεση τελετουργικών γευμάτων στο ιερό.[1363]

Ακριβώς έξω από τη βορειοδυτική γωνία του ναού εντοπίσθηκαν δύο σιδερένια μαχαίρια, τα οποία σώζονται αποσπασματικά. Το **M637** διατηρείται σε μ.σ.μ. 9,8 εκ. και σώζεται μέρος από το επίμηκες σφηνοειδές έμβολό του και πολύ μικρό μέρος της λεπίδας, το πλάτος της οποίας (2,4 εκ.), δείχνει ότι θα ανήκε σε μεσαίου προς μεγάλου μεγέθους μαχαίρι. Το **M638** σώζεται σε μ.σ.μ. 6,1 εκ. και διατηρεί μέρος του εμβόλου και της λεπίδας και ανήκει στον τύπο Ι. Η Σ. Ηλιοπούλου, που δημοσίευσε τα μεταλλικά αντικείμενα από το ιερό, κατατάσσει και τα δύο μαχαίρια στην κατηγορία των μικρών μαχαιριών (μαχαιριδίων) και σημειώνει ότι βάσει τυπολογικών παραλλήλων από τη Βίτσα και τη Βεργίνα, το μήκος τους δεν θα ξεπερνούσε τα 20 εκ. Πράγματι, το **M638** αποτελεί τμήμα μικρού προς μεσαίου μαχαιριού, η λεπίδα του οποίου δεν θα ξεπερνούσε σε καμία περίπτωση τα 15 εκ. Όμως, το **M637** αποτελεί τμήμα μεσαίου προς μεγάλου μαχαιριού, όπως δείχνει τόσο το πλάτος της λεπίδας, όσο και το μήκος του ισχυρού εμβόλου. Η σύγκρισή του με παράλληλα δείχνει ότι θα ξεπερνούσε τα 20 εκ.

Μαζί με τα μαχαίρια βρέθηκαν πέντε αιχμές δοράτων, μία αιχμή βέλους, τέσσερις σιδερένιοι οβελοί, ένα μικρό κλειδί και κεραμική καλής ποιότητας που χρονολογείται στον πρώιμο 5ο αιώνα π.Χ. Κατά την Μ. Κώστογλου, η οποία μελέτησε την τεχνολογία του σιδήρου, πιθανώς εκεί να τοποθετούσαν πολύτιμα αντικείμενα μετά την έκθεσή τους στον ναό, λόγω της καλής ποιότητας της κεραμικής και της καλής κατασκευής του κλειδιού.[1364] Ωστόσο, τα αντικείμενα δεν μπορούν να χαρακτηριστούν πολύτιμα, συνεπώς είναι πιο εύλογη η εκτίμηση ότι ο χώρος εύρεσής τους, λειτουργούσε ως χώρος απόρριψης αναθημάτων γενικότερα.[1365]

Σχετικά με τη χρήση των μαχαιριών, η Σ. Ηλιοπούλου τα κατατάσσει στην κατηγορία των σιδερένιων όπλων, μαζί με τις αιχμές δοράτων και βελών. Πράγματι, η ταύτιση αυτή δεν μπορεί να αποκλειστεί, αν κρίνει κανείς από το ότι βρέθηκαν μαζί με όπλα. Όμως, το ανασκαφικό πλαίσιο των μαχαιρών είναι σαφώς δευτερογενές. Φαίνεται ότι απορρίφθηκαν εκεί αντικείμενα βάσει του υλικού τους, αφού βρέθηκαν εκτός των όπλων και άλλα σιδερένια, το μικρό κλειδί και οι πέντε

[1362] Ηλιοπούλου 2015, 848-851, 866.
[1363] Βεροπουλίδου 2015, 972.
[1364] Kostoglou 2008, 36-37.
[1365] Ηλιοπούλου 2015, 843.

σιδερένιοι οβελοί. Συνεπώς, η ταύτισή τους με όπλα δεν μπορεί να γίνει αυτονόητα δεκτή, από τη στιγμή ειδικά που στα συνευρήματα υπάρχουν και οβελοί.

Ανοίγουμε μία παρένθεση, σχετικά με τους οβελούς του ιερού και την ερμηνεία τους, αφού αυτή επηρεάζει και την ερμηνεία των μαχαιριών. Η Σ. Ηλιοπούλου ακολουθεί την Μ. Κώστογλου ως προς την ερμηνεία των οβελών.[1366] Κατά τη δεύτερη, οι οβελοί ήταν εξαρχής κατασκευασμένοι ως αντικείμενα με εμπορική/ανταλλακτική αξία, ως μέταλλα, και όχι για πρακτική χρήση ως εργαλεία ψησίματος. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγει συγκρίνοντας κατασκευαστικά λίγους οβελούς από το ιερό της Μεσημβρίας με μερικούς οβελούς από οικιστικό ανασκαφικό πλαίσιο στα Άβδηρα. Οι αναλύσεις έδειξαν ότι οι οβελοί από τα Άβδηρα ήταν κατασκευασμένοι από απλό σίδηρο, ενώ της Μεσημβρίας από ατσάλι (κράμα σιδήρου και άνθρακα), συνεπώς συμπεραίνει ότι δεν μπορεί οι οβελοί του ιερού να κατασκευάστηκαν απλώς για μαγειρική χρήση.[1367] Το παραπάνω συμπέρασμα είναι όμως πλασματικό, καθώς βασίζεται σε ένα ελάχιστο δείγμα (κάτω των δέκα αντικειμένων από μόλις δύο διαφορετικά μέρη). Αφενός δεν λαμβάνεται υπόψιν η τυχαιότητα του δείγματος, αφετέρου πρόκειται για γενίκευση. Αποκλείοντας την παραπάνω ερμηνεία των οβελών, μένουν δύο πιθανές λειτουργίες: του ψησίματος και της ανάθεσης, χωρίς η μία να αποκλείει την άλλη.

Στο ιερό βρέθηκε μεγάλη ποσότητα οστών ζώων, κυρίως βοοειδών και αιγοπροβάτων, ενώ βρέθηκαν και μερικά οστά χοίρων και άγριων ζώων. Τα συμπεράσματα της ανάλυσης των οστών από τη Δ. Νικολαΐδου είναι αυτά που δίνουν απαντήσεις για τη λατρεία στο ιερό: ίχνη καύσης εντοπίζονται σε αρκετά από τα οστά, ενώ υπάρχουν και ίχνη κοπής, που εντοπίζονται σχεδόν σε όλα τα ανατομικά μέλη των ζώων. Η Δ. Νικολαΐδου σημειώνει ότι *τα ίχνη συνίστανται σε λεπτές επιμήκεις τομές, οι οποίες είναι χαρακτηριστικές της χρήσης μεταλλικών εργαλείων*, όπως επίσης και ότι παραπέμπουν σε όλα τα στάδια επεξεργασίας των ζώων, από τον τεμαχισμό και την εκδορά, μέχρι το διαμελισμό και την αποστέωση, με την τελευταία να κυριαρχεί και να ακολουθούν με μικρή διαφορά τα ίχνη διαμελισμού. Τα οστά των βοοειδών και των αιγοπροβάτων αντιστοιχούν σε όλα σχεδόν τα μέρη του σκελετού των ζώων, με εξαίρεση τα ιερά οστά και τους κοκκυγικούς σπονδύλους, που αντιστοιχούν στην *οσφύ* των γραπτών πηγών. Από τα παραπάνω, προκύπτει ότι τα οστά παραπέμπουν σε απορρίμματα κατανάλωσης, που ενδεχομένως σχετίζονται με

[1366] Ηλιοπούλου 2015, 871.
[1367] Kostoglou 2008, 65.

τελετουργικά γεύματα εντός του ιερού χώρου και όχι σε θυσιαστήρια κατάλοιπα. Η τέλεση θυσιών τεκμηριώνεται από την απουσία της οσφύος, η οποία καιγόταν στον βωμό στο πλαίσιο της θυσίας, και μετά τα κατάλοιπα αυτά απορρίπτονταν σε άλλο μέρος.[1368]

Τα ίχνη λοιπόν που βρέθηκαν στα οστά ανήκουν σε μεταλλικά εργαλεία. Ασφαλώς τέτοια εργαλεία είναι τα μαχαίρια, καθώς οι πελέκεις και άλλου είδους εργαλεία δεν θα άφηναν λεπτά επιμήκη ίχνη. Αφού λοιπόν υπάρχουν ίχνη μαχαιριών στα οστά, πρέπει να αναζητηθούν και τα αντίστοιχα μαχαίρια που τα άφησαν. Δύο από τα μαχαίρια αυτά, όπως αναφέρεται και παραπάνω, πράγματι βρέθηκαν στις ανασκαφές. Συνεπώς, βάσει των ιχνών στα οστά και μόνο μπορεί να υποστηριχθεί η ερμηνεία των μαχαιριών, ως εργαλείων για την προετοιμασία γευμάτων και όχι ως όπλων. Η μελέτη των μεταλλικών αντικειμένων και η μελέτη της τεχνολογίας του υλικού δεν έλαβαν υπόψιν τα οστεοαρχαιολογικά δεδομένα, καθώς ίσως να μην βρίσκονταν ακόμα στη διάθεσή τους.[1369]

Σχετικά με τα ίχνη καύσης στα οστά, σημειώνεται ότι το 19,6% των οστών είχαν ίχνη καύσης, αλλά ότι δεν φαίνεται να ήρθαν σε άμεση επαφή με τη φωτιά, καθώς ελάχιστα είναι τα οστά που έχουν το χαρακτηριστικό μαύρο ή/και λευκό/γαλαζωπό χρώμα της έντονης καύσης.[1370] Η μη άμεση επαφή με τη φωτιά δείχνει ότι το οστό είχε ακόμα κρέας επάνω του κατά την επαφή αυτή αυτή, δηλαδή πράξη ψησίματος. Το βράσιμο δεν αφήνει ίχνη στα οστά (ή τουλάχιστον δεν είμαστε σε θέση να το διαγνώσουμε ακόμα), συνεπώς μέρος του 80% των οστών φαίνεται να βράστηκε. Το 20% με τα ίχνη καύσης, αντιστοιχεί σε κρέας που ψήθηκε, διαδικασία που πραγματοποιείται είτε σε σχάρες, είτε σε οβελούς. Τα οστά λοιπόν αυτά δείχνουν ότι υπήρχε πραγματική χρήση των οβελών, όπως περίπου τη γνωρίζουμε σήμερα.

Η σύνθεση του συνόλου των δεδομένων δείχνει ότι τα μαχαίρια που βρέθηκαν στο ιερό της Ζώνης χρησιμοποιήθηκαν για την προετοιμασία θυσιαστήριων γευμάτων. Ασφαλώς, απαιτούνται πολύ περισσότερα μαχαίρια, αλλά μόλις δύο επιβίωσαν και εντοπίσθηκαν από τις ανασκαφές. Τα διαφορετικά μεγέθη και οι διαφορετικοί τύποι, πιθανώς να αντικατοπτρίζουν διαφορετικές χρήσεις. Το μεγαλύτερο μαχαίρι, με το ισχυρό έμβολο ήταν πιθανότατα καταλληλότερο για τον τεμαχισμό των ζώων και ιδίως των μεγάλου μεγέθους (βοοειδών), ενώ το μικρότερο μαχαίρι

[1368] Νικολαΐδου 2015, 946-950.
[1369] Η μελέτη της τεχνολογίας του υλικού (2002) προηγείται τουλάχιστον επτά ετών, συνεπώς δε θα μπορούσε να έχει λάβει υπόψιν της τη μελέτη των οστών (2015).
[1370] Νικολαΐδου 2015, 946-950.

πιθανώς για την αποστέωση. Η αποσπασματική κατάσταση διατήρησής τους δεν επιτρέπει την ασφαλή ταύτιση της ακριβούς χρήσης τους. Τέλος, δεν αναφέρεται η εύρεσή τους εντός τέφρας (αν και δεν αποκλείεται, καθώς η επίχωση δεν σχολιάζεται), συνεπώς δεν υπάρχει κάποιο στοιχείο για την τελετουργική απόρριψή τους.

3.8.2.2. Μεσημβρία, Ιερό Δήμητρας

Λατρευόμενη θεότητα:	Δήμητρα.
Μαχαίρια:	σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	;
Χρονολόγηση:	4ος-2ος αιώνας π.Χ.

Στην αρχαία πόλη της Μεσημβρίας σε επαφή με το τείχος υπήρχε ιερό της Δήμητρας, που ανασκάφηκε το διάστημα 1973-1984, από την Αρχαιολογική Εταιρεία, υπό τη διεύθυνση του Α. Βαβρίτσα. Η λατρεία της Δήμητρας τεκμηριώνεται από αναθηματική επιγραφή σε μαρμάρινο βάθρο του 4ου αιώνα π.Χ. Αν και η χρονολόγηση του ιερού δεν είναι απόλυτα σαφής, φαίνεται πως αυτό λειτούργησε τουλάχιστον από τον 4ο μέχρι και τον 2ο αιώνα π.Χ.

Το ιερό οριζόταν από περίβολο, εντός του οποίου υπήρχε τρίχωρο λατρευτικό οικοδόμημα. Εντός του μεσαίου δωματίου βρέθηκε μεγάλος αριθμός επάργυρων και επίχρυσων χάλκινων πλακιδίων με σφυρήλατες παραστάσεις. Μαζί με αυτά βρέθηκαν πήλινα ειδώλια, ερυθρόμορφη πελίκη, αργυρό αγγείο, πλήθος πορπών κ.ά. Διάφορα ευρήματα βρέθηκαν και στον χώρο ανάμεσα στο κτίσμα και τον περίβολο, ενώ μεγάλος αριθμός πήλινων ειδωλίων βρέθηκε κοντά στο ορθογώνιο οικοδόμημα. Εκτός των παραπάνω, στο ιερό εντοπίσθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής, υφαντικά βάρη και σφονδύλια, λύχνοι, τμήματα χάλκινων αγγείων, τμήματα γυάλινων αλαβάστρων, τμήματα πήλινων περιρραντηρίων και μαρμάρινων αγαλματιδίων και τέλος βρέθηκαν αρκετά χάλκινα, μολύβδινα και σιδερένια αντικείμενα και ελάσματα.[1371]

Ανάμεσα σε αυτά συγκαταλέγονται και σιδερένια μαχαίρια μικρού μεγέθους (αναφέρονται ως *μαχαιρίδια*), αιχμές βελών, περόνες, κρίκοι, ήλοι, αγκίστρια, βαρίδια, κ.ά.[1372] Το ανασκαφικό πλαίσιο στο οποίο βρέθηκαν τα μαχαίρια δεν είναι γνωστό, όπως δεν είναι γνωστή η μορφή και ο

[1371] Βαβρίτσας 1973, 77-80.
[1372] Βαβρίτσας 1984, 29.

αριθμός τους. Βάσει των γνωστών πληροφοριών μπορεί απλώς να αποκλειστεί η ερμηνεία τους ως όπλων, τόσο λόγω μεγέθους όσο και λόγω συνευρημάτων (βρέθηκαν μόνο αιχμές βελών).

3.9. Επίμετρο

Παρακάτω -αν και βρίσκονται εκτός του χρονολογικού πλαισίου της παρούσας έρευνας- αναφέρονται πολύ σύντομα μαχαίρια που έχουν βρεθεί σε δύο ιερά προϊστορικών και σε τέσσερα ρωμαϊκών χρόνων, με σκοπό να φανούν ορισμένες συνέχειες στις τελετουργίες από την εποχή του χαλκού έως και την ύστερη αρχαιότητα

3.9.1. Μαχαίρια σε ιερά προϊστορικών χρόνων

3.9.1.1. Ιδαίο Άντρο

Λατρευόμενη θεότητα:	Ζευς.
Μαχαίρια:	χάλκινα ελασμάτινα μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	τέφρα(;)
Χρονολόγηση:	μινωικοί χρόνοι.

Στο ανατολικό μέρος της Ίδης, σε υψόμετρο 1.500 περίπου μ. βρίσκεται το Ιδαίο Άντρο, γνωστό από τις γραπτές πηγές για τη σχέση του με τον Δία. Οι πρώτες ανασκαφές διενεργήθηκαν τον 19ο αιώνα από τον F. Halbherr, ενώ μικρής κλίμακας ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν το 1917 από τον Στ. Ξανθουδίδη και το 1956 από τον Σπ. Μαρινάτο. Τέλος, συστηματική ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε από την Αρχαιολογική Εταιρεία, υπό τη διεύθυνση του Γ. Σακελλαράκη, το διάστημα 1982-1985. Η πρώτη χρήση του σπηλαίου ανάγεται στην τελική νεολιθική περίοδο και φαίνεται να ήταν οικιστική. Τα πρώτα λατρευτικά κατάλοιπα χρονολογούνται στα τέλη της 2ης χιλιετίας π.Χ., ενώ αδιάκοπη λατρευτική χρήση παρατηρείται από τους γεωμετρικούς χρόνους μέχρι και τον 4ο αιώνα π.Χ., με τη μεγαλύτερη ακμή να εντοπίζεται κατά τους γεωμετρικούς και τους αρχαϊκούς χρόνους.

Το Ιδαίο Άντρο είναι μοναδικό στην Κρήτη για την ποσότητα, την ποικιλία και την ποιότητα των ευρημάτων του. Εντός του σπηλαίου υπήρχε τοίχος και κατασκευές, που πιθανώς συνδέονται με βωμό,[1373] ενώ περισσότεροι βωμοί υπήρχαν και εξωτερικά του σπηλαίου.[1374] Μελανά χώματα, τέφρα και οστά βρέθηκαν σε όλη την έκταση του σπηλαίου, ενώ οι επιχώσεις εμπεριείχαν ευρήματα πολλών διαφορετικών περιόδων, αναμειγμένα μεταξύ τους, λόγω, εν

[1373] Μαρινάτος 1956, 224.
[1374] Σακελλαράκης 1988, 23-24.

πολλοίς, της αλλεπάλληλης χρήσης του χώρου ανά τους αιώνες.[1375] Πρόκειται για κεραμική, μικρογραφικά αγγεία, μεγάλο αριθμό χάλκινων και πήλινων ειδωλίων, μεγάλο αριθμό χάλκινων αγγείων (300 ακέραια και πολλά θραύσματα, ανάμεσα στα οποία και χάλκινος αρύβαλλος), χάλκινους τρίποδες, τόσο κανονικού μεγέθους, όσο και μικρογραφικούς (ένας εκ των οποίων χρυσός), καθώς και κοσμήματα από πολύτιμα μέταλλα και λίθους. Μεγάλο μέρος των αντικειμένων ήταν εισηγμένα από την Εγγύς Ανατολή και την Κύπρο ή αποτελούν απομιμήσεις ανατολικών προτύπων.[1376] Εντύπωση προκαλεί η εύρεση άνω των 2.000 τμημάτων χάλκινων ασπίδων, ενώ βρέθηκαν και άνω των 30 μικρογραφικές.

Στο ιερό βρέθηκαν χάλκινα μαχαίρια μικρού μεγέθους, κατασκευασμένα από πολύ λεπτό έλασμα. Αυτά αναφέρεται ότι βρέθηκαν ως σύνολο στον βόρειο μυχό του σπηλαίου και λόγω του πολύ μικρού τους πάχους δεν θα μπορούσαν να έχουν πραγματική χρήση, παρά μόνο αναθηματική.[1377] Ωστόσο, τουλάχιστον ένα βρέθηκε στον νότιο μυχό.[1378] Χρονολογούνται στη μινωική περίοδο.[1379] Ουσιαστικά πρόκειται για ελάσματα με τη μορφή μαχαιριών, παρά για πραγματικά μαχαίρια. Αβέβαιης χρονολόγησης είναι ένα οστέινο αντικείμενο που αποτελεί πιθανώς λαβή μαχαιριού.[1380] Επίσης δεν είναι σαφές εάν βρέθηκαν και μαχαίρια ιστορικών χρόνων. Λόγω του όγκου του υλικού, η δημοσίευση δεν περιλαμβάνει όλα τα αντικείμενα, αναφέρεται μόνο ότι τα σιδερένια αντικείμενα ήταν πολύ λίγα, κυρίως αιχμές βελών και δοράτων. Το ανασκαφικό πλαίσιο είναι ασφαλώς τέτοιο (βωμός τέφρας) που θα περίμενε κανείς την εύρεσή τους. Ορισμένα από τα ευρήματα που αναφέρονται απλώς ως σιδερένια αντικείμενα, από όλα σχεδόν τα σημεία του σπηλαίου, δεν είναι απίθανο να ανήκαν σε μαχαίρια.[1381]

Ωστόσο, το ενδιαφέρον στην περίπτωση του Ιδαίου είναι η εύρεση «αντιγράφων» μαχαιριών σε έλασμα. Αποτελεί μία από τις σπάνιες περιπτώσεις που τα μαχαίρια αυτά μπορούν με ασφάλεια να ταυτιστούν με αντικείμενα που κατασκευάστηκαν εξαρχής με σκοπό την αφιέρωσή τους. Παρόλο που χρονολογούνται στη 2η χιλιετία π.Χ., η εύρεσή τους σε ιερό που είχε, από ότι φαίνεται, συνέχεια στους ιστορικούς χρόνους και σε ανασκαφικό πλαίσιο αντίστοιχο με

[1375] Sakellarakis 1988, 192.
[1376] Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, 11-12, 18, 20-40, 124-228,
[1377] Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, 125-126.
[1378] Σακελλαράκης 1983, 435-436.
[1379] Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2011, 189. Αν και στη δημοσίευση του 2013 δε γίνεται σαφής η χρονολόγησή τους, χαρακτηρίζονται ως μινωικής περιόδου στο λεύκωμα του 2011.
[1380] Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, 126.
[1381] Σιδερένια αντικείμενα αναφέρονται στο Σακελλαράκης 1983, 435, 456, 458, 466, 469, 473, 476, 478, 481.

αυτά που βρίσκονται συχνά τα μαχαίρια στους γεωμετρικούς και τους αρχαϊκούς χρόνους, καθιστά τη συμπερίληψή τους στη μελέτη αυτή αναγκαία.

Η κατασκευή και η αφιέρωση μη λειτουργικών αντιγράφων αντικειμένων, όπως είναι τα μαχαίρια, προϋποθέτει ότι αυτά είχαν ήδη αποκτήσει συμβολικό χαρακτήρα. Ο χαρακτήρας αυτός, στην περίπτωση που τα αντικείμενα βρίσκονται σε ιερό χώρο, δεν μπορεί παρά να συνδέεται με τη θυσία και τα γεύματα. Η περίπτωση των μαχαιριών του Ιδαίου Άντρου φαίνεται να είναι αντίστοιχη με αυτή των διπλών πελέκεων που έχουν βρεθεί σε όλα τα μινωικά ιερά, απλώς η διάδοσή τους είναι σαφώς μικρότερης κλίμακας. Η πορεία πάντως που ήδη ακολουθήθηκε εδώ είναι η ίδια με αυτή του αντικειμένου στους ιστορικούς χρόνους, όπου το μαχαίρι ως τελετουργικό εργαλείο απέκτησε έναν ιδιαίτερο συμβολισμό και εξελίχθηκε σε ανάθημα.

3.9.1.2. Αραχναίον

Λατρευόμενη θεότητα:	Ζευς και Ήρα (κατά τους ιστορικούς χρόνους).
Μαχαίρια:	1 χάλκινο μαχαίρι.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	τέφρα.
Χρονολόγηση:	μυκηναϊκή περίοδος.

Το παράδειγμα του Αραχναίου, αν και το μαχαίρι είναι εκτός των υπό εξέταση χρονολογικών ορίων της παρούσας μελέτης, αναφέρεται εδώ, σε μία προσπάθεια να εντοπισθούν οι αρχές του φαινομένου εύρεσης μαχαιριών εντός τέφρας. Τεκμηριώνεται έτσι ήδη την ύστερη εποχή του χαλκού και στην Πελοπόννησο, σε μία περίοδο που η πρακτική αυτή είναι κυρίως γνωστή στην Κρήτη.

Η ύπαρξη του μαρτυρούμενου από τον Παυσανία[1382] ιερού του Δία και της Ήρας στο όρος Αραχναίον, σε υψόμετρο 1.100-1.200 μ., στα ανατολικά σύνορα της Αργολίδας, επιβεβαιώθηκε από τον D. Rupp, ο οποίος επισκέφθηκε τον χώρο το 1973 και το 1975.[1383] Μικρό μέρος του ιερού (ουσιαστικά μία επίχωση πολύ μικρού πάχους) ανασκάφηκε το 2009-2010 από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, υπό τη διεύθυνση της Ό. Ψυχογυιού. Η λατρεία στον χώρο χρονολογείται ήδη στους μυκηναϊκούς χρόνους. Κατάλοιπά της χρονολογούνται ασφαλώς από τον 8ο μέχρι και τουλάχιστον

[1382] Παυσ. 2.25.10: *ἔστι δὲ ὄρος ὑπὲρ τῆς Λήσσης τὸ Ἀραχναῖον, πάλαι δὲ ϯσάπυς ἐλάτων ἐπὶ Ἰνάχου τὸ ὄνομα εἰλήφει. βωμοὶ δέ εἰσιν ἐν αὐτῷ Διός τε καὶ Ἥρας: δεῆσαν ὄμβρου σφίσιν ἐνταῦθα θύουσι*.
[1383] Rupp 1976.

τον 6ο αιώνα π.Χ., ενώ δεν μπορεί να αποκλειστεί και η συνέχισή της μέχρι τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Οι επιχώσεις που ανασκάφηκαν αποτελούνται από τέφρα γεμάτη οστά ζώων, καμένων και μη. Βρέθηκε τμήμα χάλκινου μαχαιριού, για το οποίο αναφέρεται ότι χρονολογείται τυπολογικά στο 1600-1400 π.Χ. (ΥΕ Ι-ΙΙ), αν και το μεγαλύτερο μέρος των προϊστορικών ευρημάτων ανήκει στο 1400-1000 π.Χ. (ΥΕΙΙΙΑ2-ΙΕΙΙΙΓ), οπότε τότε πρέπει τοποθετηθεί και η απόθεσή του. Στους μυκηναϊκούς χρόνους χρονολογούνται τμήματα από κύλικες, αλάβαστρα, υψηλής ποιότητας κεραμική, μικκύλα αγγεία, ειδώλια (100 τμήματα) και σφραγίδες, ευρήματα που αποδεικνύουν τη λατρευτική χρήση του χώρου, ήδη από την προϊστορική εποχή. Μόνο κεραμική είναι γνωστή από ευρήματα ιστορικών χρόνων.

Το μαχαίρι είναι μ.σ.μ. 5,6 εκ. και πλάτους 1 εκ., ενώ διατηρούνται και δύο οπές ήλωσης στον μακρό άξονα της λεπίδας, με την περιοχή ήλωσης να είναι μεγαλύτερου πλάτους.[1384] Δεν είναι γνωστό εάν βρέθηκαν και μαχαίρια ιστορικών χρόνων, ωστόσο το ανασκαφικό πλαίσιο είναι τέτοιο που καθιστά την πιθανότητα εύρεσής τους πολύ μεγάλη.

3.9.2. Μαχαίρια σε ιερά ρωμαϊκών χρόνων

3.9.2.1. Μεσσήνη

Λατρευόμενη θεότητα:	Ζευς.	Ασκληπιός.	Μεσσήνη.
Μαχαίρια:	2 σιδερένια.	1 σιδερένιο.	11 λαβές μαχαιριών.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	;		;
Χρονολόγηση:	ρωμαϊκή-βυζαντινή περίοδος.		;

Κατά τις ανασκαφές της πόλης της Μεσσήνης από την Αρχαιολογική Εταιρεία, υπό τη διεύθυνση του Π. Θέμελη έχουν έρθει στο φως αρκετά τμήματα μαχαιριών, ωστόσο ελάχιστα σχετίζονται με λατρευτικά κατάλοιπα και όταν αυτό συμβαίνει είναι ύστερης χρονολόγησης. Δύο σιδερένιες λεπίδες μαχαιριών βρέθηκαν στον ναό του Διός, η πρώτη σε επιφανειακή επίχωση και η δεύτερη σε στρώμα της ρωμαϊκής-βυζαντινής περιόδου. Ακόμα μία εντοπίσθηκε στον ναό του Ασκληπιού, σε επίχωση της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου.[1385] Στην περιοχή του μαρτυρούμενου

[1384] Psychoyos και Karatzikos 2015, 264-268.
[1385] Γιαννουλάκη 2013, 334, 346-348, αρ. 844, 845, 848.

από τον Παυσανία[1386] ναού της ηρωίδος Μεσσήνης[1387] βρέθηκαν, μεταξύ άλλων οστέινων αντικειμένων (122 σε αριθμό), 11 οστέινες λαβές από μαχαίρια. Δυστυχώς δεν γίνεται γνωστή η χρονολόγησή τους, ούτε εάν σχετίζονται με το ιερό, αντίθετα φαίνεται να είναι μεγαλύτερη η πιθανότητα να σχετίζονται με εργαστήρια που αναπτύχθηκαν στην περιοχή αυτή από τους ρωμαϊκούς χρόνους, όπως δείχνουν, πέρα από τα οστέινα τέχνεργα, και ο μεγάλος αριθμός οστών ζώων με ίχνη επεξεργασίας.

3.9.2.2. Φίλιπποι

Λατρευόμενη θεότητα:	Αιγύπτιοι θεοί.
Μαχαίρια:	2 χάλκινα μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	;
Χρονολόγηση:	2ος-3ος μ.Χ.

Το ιερό των Αιγυπτίων θεών, που βρίσκεται στις πλαγιές της ακρόπολης των Φιλίππων και είναι εν μέρει λαξευμένο στον βράχο, ανασκάφηκε από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή, υπό τη διεύθυνση του M. L. Renaudin το 1920-1921.[1388] Παρόλο που η λατρεία των Αιγυπτίων θεών στην πόλη ανάγεται πιθανώς ήδη στον 3ο αιώνα π.Χ.,[1389] τα κατάλοιπα από το ιερό έχουν χρονολογηθεί στον 2ο-3ο αιώνα π.Χ.[1390] Όσον αφορά στα ευρήματα, είναι κυρίως γνωστές επιγραφές και γλυπτά, ωστόσο ανάμεσα στα λίγα αντικείμενα από μέταλλο αναφέρονται και δύο χάλκινα μαχαίρια,[1391] ένα του τύπου Ι και ένα αρκετά σπάνιο, που ανήκει στον τύπο ΙΙ, με κυλινδρικό επίμηκες έμβολο και δισκοειδή απόληξη, εν είδει ήλου. Το σπάνιο υλικό κατασκευής τους, αλλά και ο σπάνιος τύπος του δεύτερου μαχαιριού φαίνεται να οφείλονται στην ύστερη χρονολόγηση και τον συσχετισμό με αιγυπτιακά τελετουργικά. Αναφέρονται ως θυσιατήρια όργανα,[1392] υπόθεση πιθανή, η οποία όμως δεν μπορεί να αποδειχθεί με τα διαθέσιμα ανασκαφικά δεδομένα.

[1386] Παυσ. 4.31.12.: *ἔστι δὲ καὶ Μεσσήνης τῆς Τριόπα ναὸς καὶ ἄγαλμα χρυσοῦ καὶ λίθου Παρίου…*
[1387] Θέμελης 2003, 38. Θέμελης 2004, 38.
[1388] Collart 1929, 70, σημείωση 1.
[1389] Τσώχος 2004, 83,
[1390] Sève 2014, 54.
[1391] Collart 1929, 95.
[1392] Sève 2014, 195.

3.9.2.3. Σιδηρόκαστρο

Λατρευόμενη θεότητα:	Απόλλων, Παν και Νύμφες.
Μαχαίρια:	σιδερένια εγχειρίδια(;)
Ανασκαφικό πλαίσιο:	τέφρα.
Χρονολόγηση:	2ος-4ος μ.Χ.

Σε φαράγγι στη θέση Μαύρος Βράχος, 2,5 χλμ. περίπου βορειοανατολικά του Σιδηροκάστρου, ανασκάφηκε τη δεκαετία του 2000 από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, υπό τη διεύθυνση της Κ. Περιστέρη, σπήλαιο που λειτούργησε ως ιερό κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Στο σπήλαιο μαρτυρείται από επιγραφή η λατρεία του Απόλλωνος, ενώ λατρευόταν και ο Παν και πιθανώς και οι Νύμφες, όπως προκύπτει από τα ευρήματα. Η λατρεία διήρκεσε από τον 2ο μέχρι και τον 4ο αιώνα μ.Χ. Εντός κόγχης ανασκάφηκε παχύ στρώμα τέφρας, το οποίο περικλειόταν από πρόχειρο κυκλικό περίβολο, ενώ σε δεύτερη κόγχη στα ανατολικά αποκαλύφθηκε βάση πέντε αγαλματιδίων και πολλά τμήματα από αυτά. Η κόγχη αυτή βρισκόταν σε υψηλό σημείο και ήταν προσβάσιμη από κλίμακα, λαξευμένη στον βράχο, η οποία κατέληγε σε τρίβαθμη εξέδρα. Στην περιοχή της εξέδρας, όπου ανοίχθηκαν και οι τομές της ανασκαφής, βρέθηκαν τα περισσότερα ευρήματα, εντός στρώματος με έντονα ίχνη καύσης και καμένα οστά ζώων. Μεταξύ των ευρημάτων, αναφέρονται σιδερένια εγχειρίδια καθώς και μεγάλος αριθμός άβαφων αγγείων, τόσο αποθηκευτικών όσο και επιτραπέζιων καθώς και μεγάλος αριθμός νομισμάτων.[1393]

3.9.2.4. Μίσχος

Λατρευόμενη θεότητα:	ήρωας-ιππέας.
Μαχαίρια:	σιδερένια μαχαίρια.
Ανασκαφικό πλαίσιο:	;
Χρονολόγηση:	2ος-4ος αιώνας μ.Χ.

Σωστικές ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, υπό τη διεύθυνση του Δ. Τριαντάφυλλου, αποκάλυψαν στον Μίσχο, στο ύψωμα Κόμορο, κατάλοιπα ιερού. Το ιερό που λειτούργησε τουλάχιστον από τον 2ο έως τον 4ο αιώνα μ.Χ. φαίνεται ότι ήταν αφιερωμένο σε ήρωα ιππέα, όπως προκύπτει από χάλκινα ειδώλια ιππέων και ίππων. Κατά τις ανασκαφές σε αυτό βρέθηκαν σιδερένια μαχαίρια. Ακόμα, εντοπίσθηκε γλυπτό σύμπλεγμα ήρωα ιππέα, χάλκινα

[1393] Περιστέρη 2005, 866-869. Δεν μπορεί να διαπιστωθεί εάν πρόκειται για μαχαίρια ή εγχειρίδια.

ειδώλια Απόλλωνος, λίγα κοσμήματα (δακτυλίδια και πόρπες) και κεραμική, η οποία συνίστατο κυρίως σε μικρούς πήλινους οξυπύθμενους αμφορίσκους.[1394] Βάσει των περιορισμένων ανασκαφικών δεδομένων δεν μπορεί να επιχειρηθεί ερμηνεία της λειτουργίας των μαχαιριών, τα οποία θα ήταν μάλλον μικρού μεγέθους, αφού αναφέρονται ως μαχαιρίδια. Παρουσιάζει πάντως ενδιαφέρον ότι εντοπίζονται και σε ιερά που ιδρύθηκαν στους ρωμαϊκούς χρόνους. Στις περιπτώσεις αυτές δεν μπορεί να αποκλεισθεί η αφιέρωσή τους ως όπλων.

[1394] Τριαντάφυλλος 1992, 493.

Σύνοψη δεδομένων από τα μαχαίρια στα ιερά[1395]

Με την ολοκλήρωση της επισκόπησης των μαχαιριών που βρέθηκαν σε ιερά αλλά και των ίδιων των ιερών μπορούν να γίνουν ορισμένες διαπιστώσεις. Καταρχάς προκύπτει ότι έχουν βρεθεί μαχαίρια σε 128 ιερά, χρονολογούμενα από τους πρωτογεωμετρικούς μέχρι και τους ελληνιστικούς χρόνους. Τα περισσότερα από τα ιερά βρίσκονται στην Πελοπόννησο (39), ακολουθούν αυτά στη Στερεά Ελλάδα (27), τα νησιά (25), την Κρήτη (12), τη Θεσσαλία (8) και τη Μακεδονία (8), την Ήπειρο (6)[1396] και τέλος τη Θράκη (3). Όπως φαίνεται σαφώς από το **Γράφημα 1** και τον **Χάρτη 1**, το 81% των ιερών βρίσκονται στη Στερεά Ελλάδα, την Πελοπόννησο, την Κρήτη και τα υπόλοιπα νησιά, με μόλις το 19% να εντοπίζεται στη Θεσσαλία, την Ήπειρο, τη Μακεδονία και τη Θράκη.[1397] Όμως, ρυθμιστικό παράγοντα στην παραπάνω στατιστική αποτελεί ο αριθμός των ιερών που έχουν ανασκαφεί και δημοσιευτεί ανά περιοχή, με αυτά της βορείου Ελλάδας να είναι σημαντικά λιγότερα από αυτά της νότιου (και της νησιωτικής). Η διαφορά αυτή αντικατοπτρίζεται ουσιαστικά και στη γεωγραφική κατανομή των ιερών με μαχαίρια. Το σημαντικότερο δεδομένο που προκύπτει είναι ότι μαχαίρια έχουν βρεθεί σε όλο τον ελλαδικό χώρο.

Το πρώτο συμπέρασμα είναι σε μεγάλο βαθμό προφανές και αναμενόμενο. Τα μαχαίρια στα ιερά σχετίζονται με τη σφαγή των ζώων και τον τεμαχισμό του κρέατος για τα γεύματα. Το παραπάνω αποδεικνύεται από το υλικό των ιερών που έχουν ανασκαφεί κυρίως τα τελευταία 40 χρόνια και για τα οποία έχουν εκπονηθεί οστεοαρχαιολογικές μελέτες,[1398] που βεβαιώνουν τα ίχνη τεμαχισμού στα οστά.

[1395] Σχετικά με την τυπολογία των μαχαιριών βλ. παρακάτω, σελ. 501.

[1396] Δεν συμπεριλαμβάνονται στα μαχαίρια από ιερά της Ηπείρου αυτά από το ελληνιστικό συγκρότημα στο Μεσοπόταμο, που ανασκάφηκε και ταυτίστηκε από τον Σ. Δάκαρη (1993) με το διάσημο ιερό μαντείο του Άδη στον Αχέροντα, ταύτιση που υποστηρίζουν ακόμα και σήμερα ορισμένοι μελετητές (Τζουβάρα-Σούλη 2019, Γραβάνη και Κατσικούδης 2019), καθώς δεν υπάρχουν επαρκή ανασκαφικά δεδομένα (δεν βρέθηκε καμία επιγραφή, κανένας βωμός, ούτε κάποιο άλλο στοιχείο) που να συνηγορούν υπέρ της παραπάνω ταύτισης. Ορθολογικότερη είναι η ερμηνεία του D. Baatz (1982, 212-213 · 1999), ο οποίος ταύτισε το συγκρότημα με οχυρωμένη αγροικία. Βλ. συγκεντρωμένη τη βιβλιογραφία περί του θέματος στην πρόσφατη μελέτη του L. Mancini (2017β, 207-213), ειδικά σελ. 210, σημείωση 50. Βάσει των παραπάνω, τα μαχαίρια και τα δρεπάνια που βρέθηκαν θα πρέπει να αποσυσχετισθούν από οποιαδήποτε λατρευτική συνάφεια τους είχε αποδοθεί, καθώς αποτέλεσαν καθημερινά εργαλεία.

[1397] Η διαφορά μεταξύ των παραπάνω ποσοστών θα γινόταν πολύ μεγαλύτερη αν λαμβάναμε υπόψιν πόσα ιερά με μαχαίρια έχουν βρεθεί στην μικρή έκταση της Κρήτης (12 ιερά σε περ. 8000 χλμ.^{2}) σε σύγκριση με την οκταπλάσια έκταση της Μακεδονίας (οκτώ ιερά σε 67000 χλμ^2).

[1398] Βλ. Ekroth 2016, 35-36.

Ανασκαφικό πλαίσιο

Τα μαχαίρια εντοπίζονται στα ιερά κατά κύριο λόγο σε τριών ειδών ανασκαφικές συνάφειες: α) σε επιχώσεις τέφρας, μαζί με καμένα οστά και συνήθως πολλά αναθήματα, β) σε εσωτερικά κτηρίων, είτε επί των δαπέδων είτε σε στρώματα καταστροφής και γ) σε δευτερογενείς αποθέσεις. Στις πρώτες δύο περιπτώσεις το είδος του ανασκαφικού περιβάλλοντος εμπεριέχει στοιχεία που υποδηλώνουν τη χρήση και τη λειτουργία των μαχαιριών, κάτι που ισχύει σπανιότερα στις δευτερογενείς αποθέσεις, καθώς είναι δυσδιάκριτη η προέλευση των αντικειμένων που κατέληξαν σε αυτές.

Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εύρεση μαχαιριών σε επιχώσεις τέφρας. Από τα 128 ιερά (σε 98 εκ των οποίων είναι γνωστό το ανασκαφικό πλαίσιο για τουλάχιστον κάποια από τα μαχαίρια), τουλάχιστον στα 42 εντοπίσθηκαν σε τέτοιες επιχώσεις, ενώ είναι πιθανό να συμβαίνει το ίδιο σε ακόμα 26 ιερά, όπου ανασκάφηκαν επιχώσεις τέφρας, αλλά δεν καθίσταται σαφές εάν τα μαχαίρια προέρχονται από αυτές. Από τις 42 βέβαιες περιπτώσεις, η χρονολόγηση των μαχαιριών είναι γνωστή με ακρίβεια περιόδου μόλις για 12.

Από αυτές δύο χρονολογούνται στην πρωτογεωμετρική περίοδο (Δικταίο Άντρο, Σύμη), δύο στη γεωμετρική (Τήνος, Αμοργός), τέσσερις στην αρχαϊκή (Βάρη, Σέσκλο, Βάσσες, Σάμος), δύο στην κλασική (Κύθνος, πόλη Κω) και δύο στην ελληνιστική (Γίτανα, Κηπιά). Το παραπάνω δείγμα είναι πολύ μικρό για να αποδώσει αποτελέσματα, μπορεί όμως να εμπλουτιστεί με 29 ακόμα περιπτώσεις, για τις οποίες οι χρονολογήσεις είναι πιο ευρείες. [1399]

Τέσσερις περιπτώσεις (Πάρνηθα, Υμηττός, Πλακαρή, Λύκαιον) χρονολογούνται από τους πρωτογεωμετρικούς έως τους αρχαϊκούς χρόνους και επτά (Θήβα, Θέρμος, Ελίκη, Τραπεζά, Κάτω Φανά Χίου, Κομμός,[1400] Καλαύρεια[1401]) από τους γεωμετρικούς έως τους αρχαϊκούς. Δύο περιπτώσεις (Άβαι, Ποσείδι) τοποθετούνται ανάμεσα στους πρωτογεωμετρικούς και τους κλασικούς χρόνους και ακόμα τέσσερις (Άνω Μαζαράκι, Κοσμάς Κυνουρίας, Φίλια, Δουρούτη) ανάμεσα στους γεωμετρικούς και τους κλασικούς, έξι (Ελευσίνα, Ταξιάρχης, Ισθμία, Ακροκόρινθος, Ασίνη, Γεωργικό) ανάμεσα στους αρχαϊκούς και τους κλασικούς, μία (Δύμη)

[1399] Στην περίπτωση της Καλυδώνας η χρονολόγηση είναι άγνωστη.
[1400] Τα μαχαίρια **M303-M306**, που βρέθηκαν εντός τέφρας.
[1401] Το μαχαίρι που βρέθηκε εντός τέφρας.

ανάμεσα στους γεωμετρικούς και τους ελληνιστικούς, μία (Πέλλα) στους κλασικούς-ελληνιστικούς και δύο (Οίτη, Ρόδος) στους γεωμετρικούς-ρωμαϊκούς χρόνους.

Όπως φαίνεται καθαρά η υστερότερη περίοδος που μπορεί τοποθετηθεί το 46% είναι η αρχαϊκή. Το υπόλοιπο 50% μπορεί να χρονολογείται και υστερότερα, είναι όμως εξίσου πιθανό να χρονολογείται στους αρχαϊκούς χρόνους, ενώ μόλις μία περίπτωση από τη Μακεδονία, που αντιστοιχεί στο 4% του δείγματος χρονολογείται με βεβαιότητα υστερότερα από τους αρχαϊκούς χρόνους. Τέλος, μόλις πέντε περιπτώσεις αποκλείεται να χρονολογούνται ήδη στους γεωμετρικούς χρόνους, ποσοστό μικρότερο από το 12%.

Από τις δύο παραπάνω σύντομες στατιστικές αναλύσεις μπορεί να υποστηριχθεί ότι στις περιπτώσεις μαχαιριών που έχουν βρεθεί σε τέφρα και η χρονολόγηση είναι ευρεία, τότε αυτά έχουν πολύ περισσότερες πιθανότητες να χρονολογούνται στους γεωμετρικούς και τους αρχαϊκούς χρόνους, παρά υστερότερα. Το ότι τα δύο ιερά από τα οποία τα μαχαίρια στην τέφρα χρονολογούνται με ασφάλεια στους πρωτογεωμετρικούς χρόνους εντοπίζονται στην Κρήτη (Δικταίο, Σύμη) δεν φαίνεται να είναι τυχαίο, καθώς η παράδοση τεκμηριώνεται εκεί ήδη από την ύστερη εποχή του χαλκού (Σύμη, και πιθανώς Ιδαίο Άντρο).

Ακόμα ένα στοιχείο υπέρ του προαναφερθέντος παρέχουν και οι ποσότητες των μαχαιριών ανά ιερό. Παρόλο που σπάνια είναι γνωστός ο ακριβής αριθμός των μαχαιριών που έχουν βρεθεί σε κάθε ιερό, σε τουλάχιστον 20 έχουν βρεθεί πάνω από δέκα. Εκτός από την Πάρνηθα όπου έχουν βρεθεί 4400 μαχαίρια, στο Καλαπόδι έχουν βρεθεί τουλάχιστον 260, στη Φίλια τουλάχιστον 150, στην Κνωσό 85, πάνω από 68 στην Πλακαρή, πολύ περισσότερα από τα 60 που αναφέρονται στην Ολυμπία, πάνω από 50 στον Ωρωπό, 28 στον Κομμό, 20 στο ιερό του λιμένος της Χίου, τουλάχιστον 20 στην Ιθάκη, τουλάχιστον 15 στην Άνω Μέλπεια, τουλάχιστον 14 στον Κοσμά Κυνουρίας, 13 στην Κύμη, 12 στο Άνω Μαζαράκι, τουλάχιστον 8 στις Φερές, ενώ μεγάλος αριθμός μαχαιριών αναφέρεται από τη Θήβα. Παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον ότι -αν και στα περισσότερα παρουσιάζεται μεγάλο εύρος χρονολόγησης- το 65% των μεγάλων συγκεντρώσεων χρονολογείται μέχρι και τους αρχαϊκούς χρόνους, ενώ και το υπόλοιπο 35% θα μπορούσε να χρονολογείται στην ίδια περίοδο (το 25% μέχρι και τους κλασικούς και το 10% μέχρι και τους ρωμαϊκούς). Επίσης πρέπει να σημειωθεί ότι πάνω από το 50% του παραπάνω συνόλου βρέθηκε εντός τέφρας, ενώ το υπόλοιπο 50% προέρχεται είτε από το εσωτερικό κτηρίων είτε από δευτερογενείς αποθέσεις ή τέλος δεν είναι γνωστό το ανασκαφικό πλαίσιο.

Οι επιχώσεις τέφρας αποτελούν όπως φάνηκε το συνηθέστερο σημείο σε ένα ιερό, όπου μπορούν να έχουν αποτεθεί μαχαίρια, δεν είναι όμως το μοναδικό. Σε 35 περιπτώσεις έχουν εντοπισθεί στο εσωτερικό κτηρίων.[1402] Στον Ακροκόρινθο έχουν βρεθεί σε δωμάτια εστίασης, ενώ στον Αζοριά και στη Θάσο σε μαγειρεία. Από το εσωτερικό λατρευτικών πιθανώς κτηρίων έχουν έρθει στο φως στο Άργος, τους Αλιείς, την Ασίνη, το Άνω Μαζαράκι, τον Ραμνούντα, την Κύμη, την Ογχηστό, τη Μελιταία, το Πήλιο και το Δυμόκαστρο. Οι περιπτώσεις αυτές είναι σαφώς λιγότερες, όπως σαφώς λιγότερα είναι και τα μαχαίρια που βρέθηκαν σε κάθε κτήριο. Φαίνεται πως πρόκειται για μαχαίρια που παρέμειναν στα κτήρια που χρησιμοποιούνταν ή που βρίσκονταν αποθηκευμένα, μετά τη διακοπή της χρήσης τους. Η χρονολόγηση παρουσιάζει διαφορετική εικόνα αυτή τη φορά, καθώς τουλάχιστον τρεις περιπτώσεις (Μελιταία, Πήλιο, Δυμόκαστρο) χρονολογούνται στους κλασικούς-ελληνιστικούς χρόνους, ενώ ακόμα δύο (Αλιείς, Ασίνη) μπορούν να χρονολογούνται από τους αρχαϊκούς μέχρι τους κλασικούς, μία (Ογχηστός) μέχρι τους ελληνιστικούς και δύο (Ραμνούς, Θάσος) μέχρι τους ρωμαϊκούς. Ενδιαφέρον έχει το ανασκαφικό πλαίσιο μαχαιριών στην Ελίκη, το Δεσποτικό, τη Σαμοθράκη και την Κω (θέση Ηρακλής), όπου βρέθηκαν μαχαίρια μαζί με αναθηματικά αντικείμενα κάτω από τα δάπεδα λατρευτικών κτηρίων, πιθανώς σε συνειδητή προσπάθεια διατήρησής τους στον χώρο του κάθε ιερού.

Ο συνδυασμός των παραπάνω δεδομένων δείχνει ότι μαχαίρια χρησιμοποιούνταν για τη θυσία και τα γεύματα στα ιερά σε όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας. Κατά τους γεωμετρικούς και τους αρχαϊκούς χρόνους εντοπίζονται σε πολύ μεγαλύτερους αριθμούς και πολύ συχνά σε επιχώσεις τέφρας. Προκύπτει λοιπόν ότι για να καταλήξουν να βρεθούν στις επιχώσεις αυτές τύγχαναν ιδιαίτερης αντιμετώπισης και μετά τη χρήση τους ή μετά από κάποιον αριθμό χρήσεών τους απορρίπτονταν μαζί με τα θυσιαστήρια κατάλοιπα και λοιπά αναθήματα, καταλήγοντας να θάπτονται εντός του ιερού. Συνεπώς είτε αφιερώνονταν, με τη συνηθισμένη έννοια του αναθήματος, είτε απορρίπτονταν τελετουργικά για να μη χρησιμοποιηθούν ξανά. Σε αμφότερες τις περιπτώσεις, οι οποίες είναι δύσκολα και μόνο σπάνια διακριτές, τα μαχαίρια αυτά αποκόπτονταν από τις ανθρώπινες δραστηριότητες και αποδίδονταν τελικά στο θείο. Το φαινόμενο αυτό εντάσσεται στο γενικότερο λατρευτικό πλαίσιο των γεωμετρικών-αρχαϊκών χρόνων, όπου «πρωτογενή» αναθήματα, που είχαν πραγματική χρήση (όπως τα μαχαίρια, τα όπλα, τα κοσμήματα, οι τρίποδες κ.ά.), αφιερώνονταν στα ελληνικά ιερά, πρακτική η οποία περιορίζεται

[1402] Αν και σε ορισμένες δεν γίνεται απολύτως σαφές εάν σχετίζονται με τα ίδια τα κτήρια ή με επιχώσεις που βρίσκονται σε μεγαλύτερο βάθος, όπως π.χ. στη Ζαγορά.

σημαντικά κατά τους κλασικούς χρόνους, οπότε και κυριαρχούν τα «δευτερογενή» αναθήματα (π.χ. ειδώλια και αγάλματα).[1403] Η πρακτική της απόρριψης των μαχαιριών εντός της τέφρας, των θυσιαστηρίων δηλαδή καταλοίπων, φαίνεται ότι υπήρχε ήδη από την εποχή του χαλκού, αφού τεκμηριώνεται στη Σύμη και πιθανώς στο Ιδαίο Άντρο στην Κρήτη, αλλά και στο Αραχναίον όρος στην Πελοπόννησο, και ότι συνεχίστηκε σε σπάνιες περιπτώσεις μέχρι και τους ρωμαϊκούς χρόνους, όπως μαρτυρούν τα ευρήματα από το Σιδηρόκαστρο.

Ο κύριος λόγος που οι αριθμοί των μαχαιριών περιορίζονται σημαντικά με το τέλος των αρχαϊκών χρόνων είναι η αλλαγή στις αναθηματικές πρακτικές. Το παραπάνω αφορά όμως μόνο στη μεταχείριση των μαχαιριών μετά τη χρήση τους και σε καμία περίπτωση δεν υποδηλώνει την τέλεση λιγότερων θυσιών ή γευμάτων, πράξεις οι οποίες τεκμηριώνονται άλλωστε στους κλασικούς και τους ελληνιστικούς χρόνους από τη μελέτη των οστών, των γραπτών πηγών και της εικονογραφίας. Εκτός (ή και πίσω) από τους τελετουργικούς λόγους βρίσκονται και οι πρακτικοί, καθώς από την κλασική εποχή φαίνεται να εντατικοποιείται η ανακύκλωση των αντικειμένων που βρίσκονταν στην ιδιοκτησία των ιερών, ειδικά των μεταλλικών αντικειμένων, τα οποία μετά τη χρήση και τη φθορά τους τα έλιωναν και χρησιμοποιούνταν ως πρώτη ύλη για την κατασκευή νέων αναθημάτων και αντικειμένων για τις ανάγκες του κάθε ιερού.[1404]

Σε 40 τουλάχιστον περιπτώσεις μαχαίρια βρέθηκαν εντός δευτερογενών αποθέσεων, οι οποίες παρέχουν πολύ λιγότερα στοιχεία για την ερμηνεία των μαχαιριών, ωστόσο ακόμα και σε αυτές είναι δυνατό να αποκομιστούν δεδομένα από τα συνευρήματά τους. Παρακάτω επιχειρείται η άντληση πληροφοριών από τα συνευρήματα που εντοπίζονται με μεγάλη συχνότητα μαζί με μαχαίρια, ανεξαρτήτως ανασκαφικού πλαισίου.

Συνευρήματα μαχαιριών

Από τα πιο ενδιαφέροντα κατάλοιπα που συνυπάρχουν με μαχαίρια στα ιερά είναι τα οστά. Βρίσκονται πολύ συχνά στις ίδιες επιχώσεις, ενώ ορισμένες φορές μπορεί να εντοπισθούν και σε διαφορετικά σημεία του κάθε ιερού, στις περιπτώσεις που είχαν απορριφθεί σε άλλο σημείο. Σε 78 τουλάχιστον περιπτώσεις δηλώνεται η εύρεση οστών μαζί με τα μαχαίρια, ενώ σε μόλις τρεις δηλώνεται ότι δεν βρέθηκαν οστά. Πρόκειται για την περίπτωση του Ωρωπού, όπου πρόκειται για

[1403] Το παραπάνω πλαίσιο αποδεικνύεται στο θεμελιώδες άρθρο του A. Snodgrass (1989).
[1404] Linders 1990. Patera 2010, 259.

θησαυρό εργαλείων, συνεπώς είναι λογικό να μην υπήρξαν οστά καθώς και του Ραμνούντα και του Κόκκινου Μύλου, όπου οι αποθέσεις ήταν δευτερογενείς.

Από τις περιπτώσεις στις οποίες βρέθηκαν, τουλάχιστον στις 18 έχουν αναγνωρισθεί ίχνη τεμαχισμού επί των οστών, από τα οποία τεκμηριώνεται η χρήση των μαχαιριών στη διαδικασία αυτή.[1405] Η μη αναφορά εντοπισμού ιχνών επί των οστών ή και οστών γενικότερα δεν αποκλείει φυσικά την ύπαρξή τους, καθώς η αναγνώρισή τους προϋποθέτει οστεολογικές μελέτες. Αρκεί να προσέξει κανείς το έτος των ανασκαφών ή των μελετών για τα προαναφερθέντα 18 ιερά για να διαπιστώσει ότι η παρατήρηση αυτή οφείλεται εν πολλοίς στο ότι πρόκειται για πρόσφατες έρευνες. Επιπλέον, η έντονη αποσπασματικότητα των καταλοίπων θυσιών και γευμάτων, που προκαλείται σε μεγάλο βαθμό από την έντονη καύση τους, καθιστά εξαιρετικά δύσκολη των αναγνώριση τέτοιων ιχνών.[1406]

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι σε πολλές περιπτώσεις έχουν βρεθεί σε ιερά οστά με ίχνη τεμαχισμού, χωρίς τα μαχαίρια που τα προκάλεσαν.[1407] Αυτό μπορεί να οφείλεται σε ένα μεγάλο αριθμό παραγόντων (ανακύκλωση κατά την αρχαιότητα, τυχαιότητα των ευρημάτων, διάβρωση, μη αναγνώριση, μη δημοσίευση κτλ.), ωστόσο δείχνει ότι μαχαίρια δεν υπήρχαν μόνο στα ιερά που συμπεριλαβάνονται στην παρούσα διατριβή, αλλά σε κάθε ιερό όπου τελούνταν θυσίες και γεύματα. Επίσης πρέπει να σημειωθεί ότι η μη εύρεση οστών σε ένα ιερό δεν συνεπάγεται και τη μη χρήση των μαχαιριών. Εκτός από την τυχαιότητα των ευρημάτων, πρέπει να ληφθούν υπόψιν και οι ποικίλοι διαφορετικοί τελετουργικοί κανονισμοί που ίσχυαν σε κάθε ιερό, τους οποίους σπάνια είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, όπως π.χ. αυτόν που βρέθηκε σε επιγραφή από ιερό Αρτέμιδος στον Δρυμώνα Αιτωλοακαρνανίας, σύμφωνα με τον οποίο απαγορευόταν να απορρίπτονται τα οστά στην περιοχή του ιερού.[1408]

Σε όλα τα ιερά έχει εντοπισθεί κεραμική, η πολύ συχνή εύρεση όμως των μαχαιριών τόσο με μαγειρικά όσο και με επιτραπέζια αγγεία, αποτελεί ακόμα μία ένδειξη της χρήσης των πρώτων

[1405] Στην Πάρνηθα, στην Πλακαρή, στην Ερέτρια, στη Νεμέα, στον Ακροκόρινθο, στη Στύμφαλο, στην Ελίκη, στην Κερύνεια, στο Λύκαιον, στην Τεγέα, στα Νιχώρια, στον Κομμό, στον Αζοριά, στη Δρήρο (Αγορά), στη Ζαγορά, στο Δεσποτικό, στη Δουρούτη και στη Ζώνη Μεσημβρίας.
[1406] Trantalidou και Theodoropoulou 2017, 257.
[1407] Π.χ. στην Αθήνα στον βωμό της Αφροδίτης Ουρανίας (Foster 1984, 80, Reese 1989, 64), στην ηρωολατρεία στην κρήνη της Αγοράς της Κορίνθου (Τζαβελοπούλου 2018, 608), στο Ηράκλειον της Θάσου (Pariente κ.ά. 1996, 815-817) κ.α.
[1408] Κολώνας 2006, 495.

κατά την προετοιμασία και την κατανάλωση φαγητού. Δεν θα γίνει εκτενής αναφορά στο θέμα αυτό, σημειώνεται μόνο η άμεση συνάφεια μαχαιριού που βρέθηκε στην Καλυδώνα μέσα σε λάκκο μαζί με μαγειρικά σκεύη και η άμεση συνάφεια των μαχαιριών από τον Ακροκόρινθο με μαγειρικά σκεύη και πύραυνα.

Σε 21 περιπτώσεις στις ίδιες επιχώσεις με τα μαχαίρια έχουν βρεθεί και λύχνοι.[1409] Αν και συνήθως πρόκειται για δευτερογενείς αποθέσεις, στον Ακροκόρινθο έχουν εντοπιστεί μαζί εντός των εστιατορίων, υποδηλώνοντας ότι οι λύχνοι είχαν επίσης πρακτική λειτουργία, πιθανότατα ως πηγές φωτισμού κατά τη διάρκεια των γευμάτων.

Σε 26 περιπτώσεις έχουν βρεθεί μαχαίρια μαζί με τρίποδες και τριποδικούς λέβητες και σε τουλάχιστον 30 μαζί με οβελούς. Οι δύο παραπάνω κατηγορίες αντικειμένων φαίνεται πως ακολούθησαν αντίστοιχη πορεία εξέλιξης με τα μαχαίρια και εξελίχθηκαν από χρηστικά αντικείμενα σε λατρευτικά σύμβολα, με τον τρίποδα να ξεχωρίζει και να ανυψώνεται σε πανελλήνιο σύμβολο με πολυεπίπεδες προεκτάσεις,[1410] που δεν απέκτησαν ποτέ το μαχαίρι και ο οβελός. Πολύ συνηθισμένη είναι η συνύπαρξη μαχαιριών με κοσμήματα, σε τουλάχιστον 69 περιπτώσεις, ωστόσο ο παραπάνω μεγάλος αριθμός οφείλεται πιθανότατα στο πόσο δημοφιλή αναθήματα ήταν τα κοσμήματα, ειδικά μέχρι και τους αρχαϊκούς χρόνους, δηλαδή την περίοδο που εντοπίζονται και τα περισσότερα μαχαίρια στα ιερά.

Ξεχωριστή μνεία αξίζουν τα όπλα. Έχουν βρεθεί σε 52 περιπτώσεις μαζί με μαχαίρια, αριθμός ιδιαίτερα μεγάλος. Η συνύπαρξη μαχαιριών και όπλων στα ιερά έχει αποτελέσει -εν μέρει δικαιολογημένα- τον λόγο για την ερμηνευτική ένταξη των πρώτων στην ευρύτερη κατηγορία των πολεμικών αντικειμένων. Βέβαια, αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις αναθηματικές πρακτικές της γεωμετρικής και της αρχαϊκής περιόδου, όπου όπως προαναφέρθηκε τα πρωτογενή αναθήματα ήταν αγαπητά και η ανακύκλωση του μετάλλου δεν ήταν τόσο εκτεταμένη όσο στους χρόνους που ακολούθησαν. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι σε 81 περιπτώσεις που βρέθηκαν μαχαίρια, μαζί τους υπήρχαν και άλλα μεταλλικά ευρήματα, στοιχείο από το οποίο προκύπτει ότι όλα τα αντικείμενα -αναθηματικά και χρηστικά- ακολουθούν το πλαίσιο που είχε διαμορφωθεί για κάθε ιερό, φαίνεται δηλαδή ότι πιο σπάνια εντοπίζονται μαχαίρια σε ιερά που δεν έχουν βρεθεί καθόλου άλλα

[1409] Στην Έρωχο, στη Μελιταία, στον Ακροκόρινθο, στο Άνω Μαζαράκι, στη Δύμη, στην Ολυμπία, στο Λύκαιον, στη Σπάρτη (Οικόπεδο 4), στην Αξό, στον Κομμό, στην Κνωσό, στον Αζοριά, στη Σάμο, στη Θάσο, στη Σίφνο, στην Κύθνο, στην Κω (πόλη), στα Γίτανα, στην Πέλλα (Αγορά), στο Ποσείδι και στα Άβδηρα.
[1410] Βλ. Maass 1978, Papalexandrou 2008, 251-255 · 2014, 134.

μεταλλικά αντικείμενα (κάτι που ίσως όμως να οφείλεται εν μέρει και στην ανακύκλωση των μετάλλων).

Χωρίς να μπορεί να αποκλειστεί ότι ορισμένα μαχαίρια λειτούργησαν πράγματι ως -επικουρικά- όπλα και στη συνέχεια αφιερώθηκαν στα ιερά ως πολεμικά αναθήματα, φαίνεται ότι στις περισσότερες περιπτώσεις δεν έχουν καμία πολεμική συνάφεια. Στο ιερό π.χ. του Παρνησσίου Διός τα τουλάχιστον 4400 μαχαίρια αποτελούν ένα μοναδικό για τον αριθμό του σύνολο, σε αντίθεση με τα όπλα από το αντίστοιχο ιερό που έφταναν σε αριθμό μόλις τα 25, οπότε θα ήταν μεθοδολογικό ατόπημα να επιχειρήσουμε να ερμηνεύσουμε τα πρώτα, βασισμένοι στον μικρό αριθμό των όπλων που δεν προσεγγίζει ούτε το 0,6% του αριθμού των μαχαιριών. Κατασκευαστικά τα μαχαίρια τύπου Ι, που είναι και τα περισσότερα σε όλα τα ιερά, θα ήταν ακατάλληλα για πολεμικές συγκρούσεις, καθώς το έμβολο καταλάμβανε μικρό μόνο μέρος της περιοχής της λαβής, καθιστώντας ιδιαίτερα εύθραυστη τη σύνδεση λαβής-λεπίδας.[1411] Αλλά ακόμα και στην περίπτωση που είχαν χρησιμοποιηθεί επικουρικά ως όπλα, ειδικά τα μικρού και μεσαίου μεγέθους μαχαίρια θα ήταν ακατάλληλα για πολεμικά αναθήματα, των οποίων ο πραγματικός στόχος ήταν -εκτός από την τέρψη του θείου για τους ευλαβείς πιστούς- η επίδειξη πολεμικής ισχύος.

Επίσης σε αρκετές περιπτώσεις τα όπλα που έχουν βρεθεί περιορίζονται σε αιχμές δοράτων και βελών, συνεπώς θα μπορούσαν κάλλιστα να αποτελούν αφιερώματα κυνηγών, παρά πολεμικά αναθήματα. Τέλος, στις περισσότερες περιπτώσεις που συνυπάρχουν μαχαίρια και όπλα, αυτό γίνεται σε επιχώσεις τέφρας, οι οποίες εμπεριέχουν καμένα οστά που πιστοποιούν την τέλεση θυσιών, για τις οποίες ήταν απαραίτητη η χρήση των μαχαιριών. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι, παρόλο που δεν αποκλείεται ορισμένα μαχαίρια να αποτέλεσαν αναθήματα πολεμιστών ή και κυνηγών, στις περισσότερες περιπτώσεις σχετίζονταν άμεσα με τη θυσία και τα γεύματα, είτε ως χρηστικά αντικείμενα είτε ως αναθήματα.

Στα 10 από τα 15 ιερά που έχουν εντοπισθεί δρεπάνια, έχουν βρεθεί και μαχαίρια. Εξαιρέσεις αποτελούν ο βωμός στη Δύμη, όπου τα ευρήματα ήταν ελάχιστα, το ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας (που είναι πιθανό να βρέθηκαν μαχαίρια, απλώς να μην είναι γνωστά), το ιερό της Αρτέμιδος στη Δήλο, που μάλλον είναι προϊστορικών χρόνων και αποτέλεσε κειμήλιο, και τα ιερά

[1411] Βλ. παραπάνω σελ. 110-111.

στην Κρητέα και στον Ταξιάρχη της Αιτωλίας, όπου πράγματι φαίνεται να βρέθηκαν μόνο δρεπάνια. Τα παραπάνω χρονολογούνται κυρίως στους γεωμετρικούς-αρχαϊκούς χρόνους, με εξαίρεση το ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας, το ιερό της Ενοδίας στη Μελιταία και τον Ταξιάρχη που λειτουργούν και αργότερα. Η ακριβής σχέση μεταξύ μαχαιριών-δρεπανιών δεν μπορεί να διευκρινιστεί, φαίνεται όμως ότι ήταν και τα δύο αντικείμενα που συνδέονταν με την αγροτική δραστηριότητα και το αντίκρυσμα που είχε αυτό στις αναθηματικές πρακτικές στα ιερά. Τα δρεπάνια παρέχουν, στο επίπεδο της ερμηνείας, πλεονέκτημα έναντι των μαχαιριών, καθώς δύσκολα θα είχαν χρήση στις θυσίες και τα γεύματα, με ορισμένες βέβαια εξαιρέσεις. Η πιθανότερη ερμηνεία για αυτά είναι να αποτέλεσαν αναθήματα, κάτι που μάλιστα είναι βέβαιο για τα προσηλωμένα σε ενεπίγραφες αναθηματικές στήλες δρεπάνια από το ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας. Η συνύπαρξη λοιπόν αφιερωμένων δρεπανιών με μαχαίρια σε τουλάχιστον δέκα ιερά (Περαχώρα, Νεμέα, Άργος, Αιγείρα, Ολυμπία, Θεράπνη, Πάρνηθα, Μελιταία, Φερές και Κνωσό) αποτελεί ακόμα μία μικρή ένδειξη υπέρ της χρήσης και των μαχαιριών ως αναθημάτων, με το σκεπτικό ότι αφού στα συγκεκριμένα ιερά αφιερώνονταν χρηστικά αντικείμενα όπως τα δρεπάνια, καθίσταται πιθανότερο να δέχονταν ως αφιερώματα και μαχαίρια.

Αξιοσημείωτη είναι η απουσία των δρεπανιών από τα νησιά. Από τα 25 ιερά που συγκατελέγονται στον κατάλογο, δρεπάνια είναι γνωστά μόνο από το Δεσποτικό, καθώς το αντικείμενο από τη Δήλο αποτελεί κειμήλιο. Η διαφοροποίηση αυτή των νησιών δεν φαίνεται να είναι τυχαία, αλλά σχετίζεται πιθανώς με το είδος της γεωργικής παραγωγής σε αυτά, όπου η καλλιέργεια σιτηρών δεν ήταν τόσο διαδεδομένη, όσο στην ηπειρωτική Ελλάδα.

Τέλος, θα γίνει ειδική αναφορά σε μία κατηγορία ευρημάτων που εκ πρώτης όψεως δεν φαίνεται να έχουν καμία σχέση με τα μαχαίρια, τους αρυβάλλους. Η εύρεση μαχαιριών και αρυβάλλων σε 28 ιερά υποδηλώνει ίσως την ύπαρξη συσχετισμού μεταξύ των δύο. Μεγάλοι αριθμοί έχουν βρεθεί στο ιερό του Διός Παρνησσίου και στο ιερό του Ηρακλή στη Θήβα, ενώ αρκετά μεγάλοι στον Κοσμά Κυνουρίας και τις Βάσσες. Στην Περαχώρα, την Ασίνη, τον Κομμό και την Κω (θέση Ηρακλής) βρέθηκαν σε αρκετές περιπτώσεις σε άμεση συνάφεια. Το ίδιο ισχύει και στο Δεσποτικό, όπου μία φωτογραφία (**Πίνακας 71**) κατά τη διάρκεια της ανασκαφής δείχνει ένα σιδερένιο μαχαίρι, περικυκλωμένο από τέτοιου τύπου μυροδοχεία. Ο υποφαινόμενος συσχετισμός μαχαιριών-αρυβάλλων ενδεχομένως να σχετίζεται με το ότι ήταν και τα δύο αγαπητά αναθήματα στους αρχαϊκούς χρόνους, ειδικά στον 7ο αιώνα π.Χ., οπότε η κορινθιακή κεραμική

κυριαρχεί στον ελλαδικό χώρο. Ίσως όμως να υποδηλώνει μία ουσιαστικότερη σχέση: οι αρύβαλλοι και τα αλάβαστρα ενδεχομένως να μην αποτελούσαν απλώς αναθήματα, αλλά να είχαν ενεργό ρόλο στην τελετουργία, καθώς θα μπορούσαν να χρησιμοποιούνταν για την τέλεση υγρών προσφορών και στη συνέχεια να απορρίπτονταν τελετουργικά-αφιερώνονταν, όπως τα μαχαίρια.[1412] Το παραπάνω επιβεβαιώνεται από ευρήματα στο ιερό του Διός Παρνησσίου, όπου έχουν βρεθεί ορισμένα με οπές στον πυθμένα τους.[1413]

Θεότητες

Τα περισσότερα ιερά στα οποία έχουν βρεθεί μαχαίρια είναι αφιερωμένα στον Απόλλωνα, καθώς αριθμούν τα 13, ενώ σε ακόμα οκτώ συλλατρεύεται με άλλες θεότητες. Ακολουθεί η Αθηνά με 12 και ακόμα 2, η Άρτεμις με 11 και εννέα όπου συλλατρεύεται, η Δήμητρα επίσης με 11, ο Ζευς και ο Ποσειδών με οκτώ έκαστος, έξι ιερά είναι αφιερωμένα σε αφηρωισμένους προγόνους, τέσσερα στην Ήρα, τρία στην Εστία, τρία στον Ηρακλή που συλλατρεύεται σε άλλα δύο, δύο στην Αφροδίτη που συλλατρεύεται σε ακόμα δύο, δύο στον Πάνα και τις Νύμφες και ένα στον Διόνυσο, που συλλατρεύεται σε ακόμα ένα. Από τα παραπάνω στοιχεία προκύπτει ότι τα μαχαίρια εντοπίζονται στα ιερά ανεξαρτήτως θεότητας, αφού τα ιερά Απόλλωνος, Αθηνάς και Αρτέμιδος, στα οποία εντοπίζονται μαχαίρια με μεγαλύτερη συχνότητα, είναι ούτως ή άλλως περισσότερα από των υπόλοιπων.[1414]

Χαρακτηριστικά μαχαίρια

Τα περισσότερα μαχαίρια που έχουν βρεθεί σε ιερά των ιστορικών χρόνων είναι κατασκευασμένα από σίδηρο, όμως σε 17 ιερά έχουν βρεθεί και χάλκινα μαχαίρια.[1415] Σε δύο μάλιστα περιπτώσεις έχουν βρεθεί μόνο χάλκινα (Ακοβίτικα, Σύρος). Στα ιερά που έχουν βρεθεί μαζί με σιδερένια, σε όσα είναι γνωστές οι ποσότητες των αντικειμένων, σχεδόν πάντοτε τα χάλκινα αποτελούν μειονότητα. Αυτό γίνεται φανερό από την Πάρνηθα (4400 σιδερένια έναντι έξι χάλκινων), στην Κνωσό (85 σιδερένια-δύο χάλκινα) στην Ολυμπία (τουλάχιστον 60 σιδερένια-ένα γνωστό χάλκινο), στον Κομμό (28 σιδερένια-ένα χάλκινο), στην Ισθμία (23 σιδερένια-12 χάλκινα)

[1412] Βλ. Stillwell και Benson 1984, 309.
[1413] Palaiokrassa-Kopitsa και Vivliodetis 2015, 156.
[1414] Πρβλ. την κατάταξη της J. Larson (2009, 127, εικ. 3) των πιο «δημοφιλών» θεοτήτων στα ιερά με όπλα, όπου τα περισσότερα εντοπίζονται κατά σειρά σε ιερά Αθηνάς, Απόλλωνος, Αρτέμιδος, Ήρας και Διός, συμβαδίζοντας σε μεγάλο βαθμό με τις θεότητες στα ιερά με μαχαίρια (βλ. τον **Κατάλογο 7**).
[1415] Αναφέρονται καταχρηστικά και χάριν συντομίας ως χάλκινα τα μαχαίρια που είναι κατασκευασμένα από κράματα χαλκού.

και στη Σαμοθράκη (πολλά σιδερένια-ένα χάλκινο), στο Ποσείδι (18 σιδερένια-τρία χάλκινα) και λιγότερο στα Άβδηρα (πέντε σιδερένια-ένα χάλκινο) και στην Ελευσίνα (τρία σιδερένια-ένα χάλκινο). Επίσης πρέπει να σημειωθεί ότι τα χάλκινα μαχαίρια από τη Δωδώνη αποτελούν κειμήλια (κατασκευασμένα στους προϊστορικούς χρόνους), αυτά από το Κυνόρτιο είναι αβέβαιης χρονολόγησης, αυτά από το Δικταίο μεταβατικών χρόνων, ενώ αυτά από τα Ακοβίτικα είναι μάλλον αναθηματικά αντίγραφα μαχαιριών. Επίσης αμιγώς αναθηματικά φαίνεται να είναι τα χάλκινα μαχαίρια από την Ολυμπία και την Ογχηστό. Σαφώς ειδική περίπτωση αποτελούν και τα επιχρυσωμένα χάλκινα μαχαίρια από τη Ρόδο καθώς και το επίσης επιχρυσωμένο σιδερένιο μαχαίρι από την Ελευσίνα. Μόνη εξαίρεση αποτελούν τα μαχαίρια από τα οικιακά ιερά στο Καρφί, η οποία όμως δικαιολογείται, καθώς χρονολογούνται στη μετάβαση από τους προϊστορικούς στους ιστορικούς χρόνους. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι χάλκινα μαχαίρια υπήρχαν μεν στα ιερά, ήταν ωστόσο εξαιρετικά σπάνια και ακόμα πιο σπάνια είχαν πρακτική χρήση.

Τις περισσότερες φορές διατηρούνται οι λεπίδες των μαχαιριών, χωρίς την επένδυση των λαβών τους που σπάνια σώζονται, καθώς είναι κατασκευασμένες από οργανικά φθαρτά υλικά, κυρίως ξύλο. Ωστόσο, σε λίγα ιερά έχουν βρεθεί τμήματα από λαβές, οι περισσότερες κατασκευασμένες από οστό. Τμήματα οστέινης επένδυσης λαβών σώζονται επί ορισμένων λεπίδων από την Πάρνηθα, ενώ ένα αντίστοιχο πιθανώς οστέινο τμήμα έχει βρεθεί στον Ακροκόρινθο. Στη Βραυρώνα το υγρό περιβάλλον επέτρεψε τη διατήρηση ξύλινων λαβών, φαινόμενο σπάνιο για τον ελλαδικό χώρο. Τα λίγα σωζόμενα παραδείγματα δείχνουν ότι οι λαβές των μαχαιριών μπορούσαν να αποτελούν φορείς διακόσμησης: στη Σπάρτη (ιερό στο Οικόπεδο 4) δύο οστέινες λαβές είναι διαμορφωμένες στο σχήμα ποδιού αλόγου, ενώ η οστέινη λαβή από τον Αμνισό διαμορφώνεται στο σχήμα ανθρώπινου ποδιού. Η οστέινη επένδυση της λαβής μπρούσε να φέρει εγχάρακτη διακόσμηση, όπως τεκμηριώνεται από μαχαίρια στην Πάρνηθα, ενώ από το ίδιο ιερό προέρχονται μαχαίρια που είχαν διακοσμημένες τις μεταλλικές λαβές τους. Αξιοσημείωτο είναι μαχαίρι από το Καρφί, του οποίου η μεταλλική λαβή/έμβολο απολήγει σε ανθρωπόμορφη κεφαλή. Ένας άλλος τρόπος διακόσμησης των λαβών ήταν μέσω των ηλίσκων, οι οποίοι στην περίπτωση αυτή θα είχαν διπλό ρόλο, λειτουργικό για τη στερέωση της λεπίδας και διακοσμητικό (Ραμνούς, Καλαπόδι, Ισθμία, Κόρινθος, Ολυμπία, Σπάρτη, Ζαγορά).

Αν και περιορισμένα σε αριθμό, τα ενεπίγραφα μαχαίρια, μπορούν ως «λαλούντα» αντικείμενα να φωτίσουν σε μεγάλο βαθμό λατρευτικά ζητήματα. Το πρωιμότερο (**M60**)

προέρχεται από την Πάρνηθα, χρονολογείται στον 6ο αιώνα π.Χ. και φέρει την επιγραφή στη σιδερένια λαβή του, η οποία ίσως να συνεχιζόταν και στη λεπίδα που είναι θραυσμένη. Αποτελεί το μοναδικό μαχαίρι, στο οποίο σώζεται η λέξη *ἀνέθεκεν*, αποδεικνύοντας την αναθηματική του χρήση. Το δεύτερο (**M272**), χρονολογούμενο στον 5ο αιώνα π.Χ., βρέθηκε στην Ολυμπία και ήταν αφιερωμένο στον Πάνα. Διατηρείται η χάλκινη λεπίδα του, επί της οποίας είναι χαραγμένη η επιγραφή *Πανὸς ἰα[ρόν]*, ίσως μάλιστα να έσπασε κατά τη χάραξη της κεραίας του Ρ. Το τρίτο (**M299**),[1416] χρονολογούμενο επίσης στον 5ο αιώνα π.Χ., βρέθηκε στην Ακρόπολη της Σπάρτης, και αν και σιδερένιο, φέρει την επιγραφή *Λύκειος Ἀρεία* σε χάλκινο πλακίδιο στο μέσον του. Στον 4ο αιώνα π.Χ. χρονολογείται το πολύ μεγάλων διαστάσεων χάλκινο μαχαίρι από την Ογχηστό (**M151**), το οποίο φέρει μόνο το γράμμα *H* (Ιερόν). Τέλος, στον ίδιο αιώνα χρονολογείται οστέινο πλακίδιο (**M201**) που βρέθηκε στον Ακροκόρινθο και προέρχεται πιθανώς από επένδυση λαβής μαχαιριού, ίσως αναθήματος στη Νεωτέρα Περσεφόνη.[1417]

Τα αρχαία ελληνικά μαχαίρια δεν αποτελούσαν έργα τέχνης, ούτε ήταν αυτός ο ρόλος τους. Ακόμα και όταν αφιερώνονταν στα ιερά, δεν είχαν σκοπό να τέρψουν το θείο με την αισθητική τους, αλλά με τον συμβολισμό τους, κυρίως ως φορείς μνήμης θυσιών. Ωστόσο, το παραπάνω δεν λειτούργησε αποτρεπτικά ώστε ορισμένα μαχαίρια να είναι φορείς κάποιας διακόσμησης, που θα τα καθιστούσε πολυτιμότερα και καταλληλότερα προς θέαση κατά τη διάρκεια των θυσιών και των γευμάτων ως τελετουργικά αντικείμενα, αλλά και ως αναθήματα. Έτσι, εκτός από τα μαχαίρια με τις διακοσμημένες λαβές που αναφέρθηκαν παραπάνω, υπήρχαν μαχαίρια με διακοσμημένες λεπίδες, όπως αυτό από την Ολυμπία, τα μαχαίρια από την Πάρνηθα, τα επιχρυσωμένα από τη Ρόδο και τα επιχρυσωμένο από την Ελευσίνα και τα Ύρια της Νάξου. Τέλος, το μέγεθος ορισμένων μαχαιριών, όπως αυτό από την Ογχηστό θα ήταν ικανό από μόνο του να προκαλέσει θαυμασμό. Άλλωστε δεν πρέπει να παραγνωρίζουμε ότι στην αρχική τους μορφή τα μαχαίρια θα είχαν τελείως διαφορετική εμφάνιση, με τις ακονισμένες και γυαλισμένες λεπίδες τους να έχουν αστραφτερή εικόνα.

Ένας μικρός αριθμός αντικειμένων στο σχήμα των μαχαιριών, με εξαίρεση τη μη διαμόρφωση κόψης, έχουν έρθει στο φως σε ορισμένα ιερά. Συγκεκριμένα πρόκειται για τα **M73**

[1416] Σημειώνεται και εδώ ότι δεν είναι βέβαιο πως πρόκειται για μαχαίρι, καθώς ενδέχεται να αποτελεί εγχειρίδιο.
[1417] Ενεπίγραφη χάλκινη λεπίδα του 2ου αιώνα π.Χ. προέρχεται από τάφο κοντά στη Στρατονίκεια, ωστόσο δεν εντάσσεται στην παρούσα μελέτη, καθώς πέραν του ότι δεν βρίσκεται εντός γεωγραφικού πλαισίου πρόκειται για λεπίδα καλλωπισμού (βλ. Laflı και Bru 2018, 47-51).

και **M74** από την Πάρνηθα, τα **M285-M289** από τα Ακοβίτικα και τα **M596-599** από τη Φίλια. Είτε ημίεργα, είτε -πιθανότερα- αντίγραφα μαχαιριών, η εύρεσή τους σε ιερά δείχνει ότι αποτέλεσαν αντικείμενα αφιερωματικού χαρακτήρα.

Ο αριθμός των σκόπιμα λυγισμένων μαχαιριών από τα ιερά είναι περιορισμένος. Τα περισσότερα έχουν βρεθεί στο ιερό του Διός στην Πάρνηθα,[1418] ενώ ακόμα ένα έχει βρεθεί στη Φίλια (**M435**). Τα δύο προαναφερθέντα ιερά είναι και τα μοναδικά στα οποία απαντούν μαχαίρια τύπου Ι, με λυγισμένο μόνο το έμβολό τους, με αρκετά παραδείγματα επίσης από την Πάρνθηθα[1419] και μόλις ένα από τη Φίλια (**M423**). Μάλλον σκόπιμα λυγισμένο βρέθηκε το μεγάλο χάλκινο μαχαίρι από την Ογχηστό (**M151**), ίσως ένα μαχαίρι μικρού μεγέθους από το Καλαπόδι -το οποίο φαίνεται όμως να αποτέλεσε όπλο- και ίσως σκόπιμα λυγισμένο να ήταν το μαχαίρι **M382** από το Δεσποτικό. Το φαινόμενο της «τελετουργικής θανάτωσης» των μαχαιριών στα ιερά αποδεικνύεται σχετικά σπάνιο και φαίνεται να ήταν πιο αγαπητό σε όπλα και ειδικά σε αυτά που καταστρέφονταν ως κτερίσματα για τους νεκρούς, παρά ως αναθήματα στους θεούς.

Στην πλειονότητά τους τα μαχαίρια από τα ιερά είναι μεσαίου μεγέθους, δηλαδή μήκους $\pm$ 10-20 εκ. και πλάτους $\pm$ 1-2 εκ. Τα μεγαλύτερα από αυτά θα ήταν κατάλληλα για την τέλεση των θυσιών, δηλαδή τη σφαγή των θυμάτων, ενώ τα μικρότερα είναι πιθανότερο να χρησιμοποιούνταν κατά τη διάρκεια του γεύματος για τον περαιτέρω τεμαχισμό του κρέατος. Το παραπάνω υποστηρίζεται πέρα από τη μορφή τους, που δεν είναι η πιο κατάλληλη για σφαγή ή μαζικό τεμαχισμό, και από την αριθμητική υπεροχή τους.

Πάνω από 60 μαχαίρια του καταλόγου μπορούν να χαρακτηριστούν ως πολύ μεγάλου μεγέθους, με πλάτος λεπίδας μεταξύ 3-7 εκ. και (ολικό) μήκος μέχρι 60 εκ.[1420] Αυτά έχουν εντοπισθεί σε ιερά από όλο τον ελλαδικό χώρο[1421] και κυρίως μαζί με άλλα μαχαίρια, μικρότερου μεγέθους. Συνήθως ερμηνεύονται ως μονόκοπα ξίφη, ωστόσο είναι πιθανότερο να πρόκειται για μαχαίρια τεμαχισμού, όπως προκύπτει από τρία στοιχεία: α) δεν εντοπίζονται πάντα μαζί με όπλα,

[1418] Βλ. παραπάνω σελ. 111.
[1419] Βλ. παραπάνω σελ. 111.
[1420] **M53, M54, M81, M124, M125, M150-M160, M165, M179, M185, M187, M189, M197-M199, M202, M245-M246, M267-M270, M291, M320, M335, M362, M379, M380, M398, M411-M416, M469-M471, M488, M490-492, M527, M621-M626, M630.**
[1421] Από την Πάρνηθα, την Ελευσίνα, την Αρχάμπολη, την Ογχηστό, το Καλαπόδι, την Οίτη, την Περαχώρα, τη Νεμέα, την Κόρινθο, τον Ακροκόρινθο, την Ισθμία, την Ολυμπία, τον Άγιο Ανδρέα, τον Κομμό, την Κνωσό, το Ιδαίο Άντρο, τη Ζαγορά, το Δεσποτικό, τη Φίλια, τα Γίτανα και την Πέλλα.

β) αρκετά ανήκουν στον τύπο Ι, με την τεχνολογία σύνδεσης λεπίδας-λαβής να τα καθιστά αντικείμενα μη ανθεκτικά σε κτυπήματα, συνεπώς ακατάλληλα για πολεμική χρήση και γ) βρίσκονται μαζί με μαχαίρια μικρού μεγέθους. Το μέγεθος από μόνο του δεν μπορεί να αποτελέσει στοιχείο ταύτισης μονόκοπης λεπίδας με μαχαίρι ή ξίφος, όπως αποδεικνύεται από ένα μικρό μαχαίρι που βρέθηκε μαζί με λυγισμένο ξίφος στο Καλαπόδι και είχε πιθανώς αποτελέσει όπλο. Αντίθετα, καθοριστικό για την ερμηνεία τους είναι το ανασκαφικό τους πλαίσιο και τις περισσότερες φορές αυτό συνηγορεί υπέρ της ταύτισής τους με μαχαίρια τεμαχισμού, τα οποία θα ήταν ούτως ή άλλως απαραίτητα στα ιερά όπου τελούνταν θυσίες για τον τεμαχισμό των σφαγίων, σε αντίθεση με τα όπλα, που ο μόνος λόγος ύπαρξής τους είναι ως πολεμικών αναθημάτων (με εξαίρεση ορισμένες περιπτώσεις που μπορούν να αποτελούν κατάλοιπα μαχών, όπως π.χ. στη Στύμφαλο).

Στον αντίποδα, ελάχιστα είναι τα μαχαίρια που μπορούν να χαρακτηριστούν ως μικρογραφικά, αφού δεν ξεπερνούν σε αριθμό τα δέκα. Αυτά έχουν μήκος λεπίδας κάτω των 7 εκ. και δύσκολα θα μπορούσαν να έχουν κάποια πρακτική χρήση στην τελετουργία.[1422] Συνεπώς είναι πιθανότερο να αποτέλεσαν μικρογραφικά αντίγραφα μαχαιριών και να είχαν κατασκευαστεί με σκοπό την αναθηματική λειτουργία τους. Το μικρότερο είναι το **M377** από τη Σαμοθράκη, κατασκευασμένο από χαλκό, που δεν θα ξεπερνούσε σε ολικό μήκος τα 6 εκ. Τα υπόλοιπα προέρχονται από την Πάρνηθα (**M79**), τη Στύμφαλο (**M213**), το Άνω Μαζαράκι (**M224, M226**) και τη Φίλια (**M535, M541**). Τέλος, σε αυτήν την κατηγορία μεγέθους ανήκουν και τα οστέινα μαχαίρια **M292**-**M295** από το ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας στη Σπάρτη, που πιθανότατα αποτέλεσαν αναθηματικά αντίγραφα μαχαιριών του τύπου ΙΙν.

Τα μαχαίρια χρησιμοποιούνταν ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους στην τελετουργία της θυσίας, για τη σφαγή και τον τεμαχισμό των θυμάτων. Η εύρεσή τους στα ιερά των ιστορικών χρόνων μαζί με θυσιαστήρια κατάλοιπα και ίχνη τεμαχισμού στα οστά πιστοποιεί τις παραπάνω χρήσεις, ειδικά αυτή του τεμαχισμού. Εκτός της πρακτικής χρήσης, προκύπτει από πολλές διαφορετικές μεταξύ τους ενδείξεις, άλλες αναντίρρητες (ενεπίγραφα μαχαίρια), άλλες ισχυρές (λυγισμένα μαχαίρια, μαχαίρια με διακόσμηση στις λεπίδες, μικρογραφικά μαχαίρια, μαχαίρια χωρίς κόψη, ελεφάντινα/οστέινα μαχαίρια) και άλλες λιγότερο ισχυρές (εντοπισμός εντός τέφρας,

[1422] Εξαιρούνται τα μαχαίρια που είχαν ιατρική-χειρουργική χρήση όπως το **M214**, που έτσι και αλλιώς δεν περιλαμβάνονται στην παρούσα διατριβή και αυτά που θα είχαν καλλωπιστική χρήση, όπως το **M627**.

εύρεση μαζί με αναθηματικά αντικείμενα, ίχνη προσήλωσης σε στήλες), η αναγωγή των μαχαιριών από απλών χρηστικών αντικειμένων που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της λατρείας (από τη σφαγή μέχρι το γεύμα) σε σύμβολα της τελετουργίας της θυσίας, όπως αντίστοιχα είχε συμβεί και με άλλα αντικείμενα χρήσιμα στην τελετουργία, π.χ. με τον λέβητα,[1423] τον πέλεκυ[1424] και τον οβελό.[1425] Η συμβολική αυτή μετατροπή από χρηστικό αντικείμενο σε «ιερό σκεύος» φαίνεται ότι είχε ήδη συντελεστεί στους γεωμετρικούς χρόνους, έχοντας ίσως τις ρίζες της στην ύστερη εποχή του χαλκού.[1426]

[1423] Papalexandrou 2008, 251-255· 2014, 134.
[1424] Dietrich 1988, 37-40.
[1425] Haarer 2000, 108-114, 231-232. Πετράκης 2015, 188-189.
[1426] Το παραπάνω φαίνεται να ισχύει για την πλειονότητα των περιπτώσεων, ωστόσο δεν μπορεί να αποκλειστεί ορισμένα μαχαίρια να ήταν και αναθήματα κυνηγών ή αγροτών, ως τα χαρακτηριστικά συνεργά τους.

4. ΜΑΧΑΙΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

Οι εικονιστικές απεικονίσεις μαχαιριών -ειδικά στα αγγεία- αποτελούν σημαντική πηγή στοιχείων για την κατανόηση της λειτουργίας και των χρήσεων των μαχαιριών στη λατρεία, σε συνδυασμό τόσο με τα ίδια τα αντικείμενα που έχουν εντοπισθεί ανασκαφικά όσο και με αυτά που αναφέρονται στις γραπτές πηγές. Παρά το πλήθος των εικονογραφικών μελετών με θέμα τη λατρεία και ειδικά τη θυσία, το μαχαίρι έχει διαφύγει της δέουσας προσοχής. Καθώς δεν έχει αποτελέσει θέμα ειδικής εικονογραφικής μελέτης, υπάρχει κενό στην έρευνα ως προς τη μορφή, το μέγεθος και τον τρόπο χειρισμού, στοιχεία που μπορούν να υποδηλώνουν διαφορετικές χρήσεις των μαχαιριών. Τα παραπάνω θα επισημανθούν στο παρόν κεφάλαιο και ακολούθως θα επιχειρηθεί η σύνδεση των απεικονισθέντων στην τέχνη μαχαιριών, τόσο με *realia* όσο και με τις γραπτές πηγές.

4.1. Αγγεία

Παρά την αναντίρρητη χρησιμότητα της εικονογραφίας στην κατανόηση της αρχαίας ελληνικής λατρείας, πρέπει να ληφθεί υπόψιν η ύπαρξη ενός αριθμού (σημαντικών) περιορισμών, όπως άλλωστε συμβαίνει σε όλες τις περιπτώσεις μελέτης πηγών του αρχαίου κόσμου. Μόλις ένα μικρό μέρος από την παραγωγή των εικονιστικών αγγείων έχει επιβιώσει, ανευρεθεί, μελετηθεί και δημοσιευθεί έως σήμερα, βάσει ωστόσο στατιστικών ερευνών το δείγμα μπορεί να θεωρηθεί αντιπροσωπευτικό.[1427] Επίσης τα μεγέθη και τα σχήματα των μαχαιριών δεν ανταποκρίνονται με ακρίβεια στην πραγματικότητα, γίνεται όμως προσπάθεια απόδοσης συγκεκριμένων ειδών μαχαιριών, ανάλογα με τη χρήση τους, όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε παρακάτω. Τέλος, σύμφωνα με την πλειονότητα των μελετητών η μη απεικόνιση σκηνών τελετουργικής σφαγής και μαχαιριών θεωρείται δεδομένη και συνειδητή, κάτι που ισχύει σε μεγάλο βαθμό, όχι όμως πάντοτε.

Σχετικά με τις απεικονίσεις μυθολογικών λατρευτικών παραστάσεων λαμβάνεται υπόψιν το ενδεχόμενο ορισμένες από τις λεπτομέρειες να αποτελούν επιταγές του κάθε μύθου και να μην αφορούν απαραίτητα στο λατρευτικό τυπικό. Ωστόσο, οι παραστάσεις αυτές συμπεριλαμβάνονται στην παρούσα μελέτη, καθώς έχει αποδειχθεί ότι οι αγγειογράφοι, που επέλεγαν να κοσμήσουν τα

[1427] van Straten 1995, 171.

αγγεία τους με μυθολογικά λατρευτικά θέματα, συνήθως απέδιδαν τις λεπτομέρειες, με βάση τις πραγματικές εμπειρίες τους, από τις τελετές που βίωναν και γνώριζαν οι ίδιοι στην εποχή τους ή και επηρεασμένοι από προηγούμενα έργα. Άλλωστε δεν πρέπει να παραβλεφθεί ότι αν και η αρχαία ελληνική θρησκεία διέθετε κανονισμούς τελετουργίας[1428] η μυθολογική παράδοση είχε μεγάλη αλληλεπίδραση με αυτούς.[1429] Περιλαμβάνονται πολυάριθμες παραστάσεις με την έκκληση του Πριάμου στον Αχιλλέα (*Έκτορος λύτρα*) και την απόπειρα θυσίας του Ηρακλή από τον Βούσιρη, που παρέχουν πολύτιμα στοιχεία για την κατανόηση της χρήσης και την αναγνώριση της μορφής των μαχαιριών. Επιπλέον, ακόμα και για τις σκηνές που θεωρούνται αμιγώς λατρευτικές, δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι πως δεν εικονίζουν και αυτές κάποια λατρευτική σκηνή εντός μυθολογικού πλαισίου (π.χ. σε ορισμένες σκηνές από τη θυσία του Ηρακλή στη Χρύση δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που να μαρτυρεί το μυθολογικό πλαίσιο, το οποίο έγινε γνωστό μόνο μετά την εύρεση αγγείου, όπου οι μορφές δηλώνονταν ενεπίγραφα).[1430]

Οι απεικονίσεις μαχαιριών στα αγγεία θα εξετασθούν χωρισμένες ανά κατηγορίες, με κριτήριο το θέμα της σκηνής που εικονίζεται. Παρόλο που ο ενδεδειγμένος τρόπος δομής της εξέτασης θα ήταν ο αυστηρά χρονολογικός ή ανάλογα με τα εργαστήρια κατασκευής, προτιμήθηκε οι παραστάσεις να ταξινομηθούν ανάλογα με τη στιγμή κατά την οποία θα πραγματοποιούνταν, όσο αυτό είναι δυνατόν, καθώς σε ορισμένες περιπτώσεις δεν εικονίζεται μία συγκεκριμένη στιγμή, αλλά ουσιαστικά συμπτύσσονται περισσότερες από μία στιγμές της τελετουργίας. Ο παραπάνω τρόπος προτιμήθηκε διότι κύριος στόχος είναι η διερεύνηση των χρήσεων των μαχαιριών, ενώ η χρονολόγηση τους παρέμεινε ως δεύτερο κριτήριο κατάταξης. Παράλληλα, έγινε σε τρίτο επίπεδο διάκριση των εργαστηρίων κατασκευής σε ελληνικά και ιταλιωτικά. Στον ελλαδικό χώρο δεν παρατηρούνται διαφοροποιήσεις στις τελετουργίες όπου χρησιμοποιούνται μαχαίρια και έτσι εξετάσθηκαν μαζί τα αγγεία που προέρχονται από την Αττική, τη Βοιωτία και την Κόρινθο. Αντίθετα ο διαχωρισμός είναι σημαντικός στην περίπτωση των εργαστηρίων της Ετρουρίας και της Κάτω Ιταλίας, όπου τόσο οι πολιτισμικές όσο και οι εικονογραφικές διαφορές μπορούν ενίοτε να αλλοιώσουν τα αποτελέσματα της έρευνας.[1431] Παρά όμως τις όποιες διαφορές,

[1428] Π.χ. ο κώδικας του Νικόμαχου. Βλ. σχετικά Parke 2000, 10-12, Lupu 2005, ειδικά σελ. 54 και Parker 2012, 18-28.
[1429] Βλ. σχετικά Parker 2011, 22-28.
[1430] BAPD 215733: Vienna Kunsthistorisches Museum 1144. Βλ. Froning 1986, 279-281.
[1431] Camporeale 1965, 11-12, Del Chiaro 1977, 263, σημείωση 4. Ειδικά για τα απουλικά βλ. Carpenter 2009.

τα ιταλιωτικά έργα κρίθηκε απαραίτητο να συμπεριληφθούν, καθώς εμπεριέχονται σε αυτά πτυχές της ελληνικής τελετουργίας και παρέχουν χρήσιμα παράλληλα.[1432]

Βάσει του παραπάνω σκεπτικού προηγούνται οι σκηνές κατασκευής μαχαιριών, διαδικασίας μη άμεσα συναφούς με την τελετουργία, αλλά ασφαλώς χρήσιμης για την παρούσα μελέτη. Έπονται οι παραστάσεις πομπής, ως το πρώτο στάδιο της τελετουργίας και αμέσως μετά ακολουθούν οι σχετικές με την τελετουργική σφαγή -και γενικότερα τη λατρευτική δράση κοντά στον βωμό. Στο πλαίσιο των απεικονίσεων της σφαγής συνεξετάζονται ενδεικτικά μόνο επιλεγμένες παραστάσεις, όπου το θυσιαστήριο όργανο δεν είναι το μαχαίρι, αλλά το ξίφος ή το εγχειρίδιο. Στη συνέχεια εξετάζονται οι παραστάσεις τεμαχισμού. Σε αυτήν την κατηγορία συμπεριλαμβάνονται και σκηνές, οι οποίες δεν είναι απαραίτητα λατρευτικές, καθώς θα μπορούσαν να εκτυλίσσονται και σε ένα κρεοπωλείο ή ιχθυοπωλείο. Η συνεξέτασή τους στο σημείο αυτό γίνεται για τρεις λόγους: α) διότι δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που να απορρίπτει με βεβαιότητα το ενδεχόμενο να ήταν λατρευτικές, β) λόγω της άρρηκτης σχέσης του κρέατος στον αρχαίο ελληνικό κόσμο με τη θυσία και γ) επειδή οι πληροφορίες που μας παρέχουν σχετικά με τη χρήση των μαχαιριών, είτε το πλαίσιο είναι λατρευτικό είτε όχι, είναι ακριβώς οι ίδιες. Για τους παραπάνω λόγους δεν θα επιχειρηθεί διαχωρισμός τους σε λατρευτικές και οικιακές, αλλά θα εξετασθούν όλες μαζί.[1433] Έπονται οι παραστάσεις *εὐωχίας*, γευμάτων-συμποσίων. Χρησιμοποιείται ουσιαστικά η ταξινόμηση του F. van Straten, με τις σκηνές να παρουσιάζονται πριν τη θυσία - κατά τη θυσία -μετά τη θυσία.[1434] Στο τέλος ακολουθούν ορισμένες κατηγορίες, που εκπροσωπούνται από μεμονωμένα παραδείγματα (προσφορά κρέατος, χορός) ή που δεν μπορούν να ενταχθούν στις παραπάνω, π.χ. η απόπειρα θυσίας του Ηρακλή από τον Βούσιρη δεν εμπίπτει σε καμία από τις παραπάνω κατηγορίες, αφού πρόκειται για μία διαδικασία, της οποίας -εκτός από το ότι αποτελεί μυθική ανθρωποθυσία- η ακολουθία της διερρήχθη, καθώς ο Ηρακλής-θύμα έσπασε τα δεσμά του και η στιγμή της απεικόνισης περιλαμβάνει ουσιαστικά σκηνή μάχης, όπου μόνο το σκηνικό παραμένει θυσιαστήριο. Αντίθετα, η σκηνή της παράκλησης του Πρίαμου στον Αχιλλέα, ο οποίος εικονίζεται ανακεκλιμένος κατά τη διάρκεια του γεύματος, εντάσσονται κανονικά στην κατηγορία των παραστάσεων γεύματος, καθώς εκεί δεν έχει διαρρηχθεί η κανονικότητα του τελετουργικού.

[1432] Βλ. Bundrick 2019, 207-221.
[1433] Για τον διαχωρισμό των παραστάσεων με μαχαίρια σε οικιακές και λατρευτικές βλ. Parnell 2013α, 117-120.
[1434] van Straten 1995, 9-10.

Γίνεται συστηματική προσπάθεια διαχωρισμού και ταξινόμησης των εικονιζόμενων μαχαιριών, ανάλογα με το μέγεθός τους, ταξινόμηση η οποία χρησιμοποιείται στη συνέχεια, ώστε να αντιστοιχισθούν τα μεγέθη των μαχαιριών με διαφορετικές χρήσεις. Το μέγεθος των μαχαιριών στην εικονογραφία δεν ανταποκρίνεται μεν με ακρίβεια στις διαστάσεις του πραγματικού κόσμου, αλλά παρέχει μία εξαιρετικά χρήσιμη συγκριτική εικόνα για τη λειτουργία που επιτελούσε το κάθε μεγέθους μαχαίρι. Προκειμένου η έρευνά μας να μην είναι γενικόλογη, μετρήθηκε το μήκος του κάθε μαχαιριού σε αναλογία με το ύψος των φερουσών μορφών. Τα ποσοστά δίδονται σε δέκατα, καθώς η κλίμακα αυτή είναι αρκετά μικρή ώστε να αποφευχθούν πιθανές αποκλίσεις που οφείλονται στην καμπύλη επιφάνεια των αγγείων και την μέτρηση από φωτογραφίες (οι οποίες έχουν παραμορφώσεις), αλλά αρκετά μεγάλη, ώστε να παρέχει πέντε διακριτές υποκατηγορίες. Στη συζήτηση τα υπολογισμένα με μετρήσεις πλέον μεγέθη των μαχαιριών αποδίδονται και σε «περιγραφικές» κατηγορίες (μικρά, μεσαία, μεγάλα, πολύ μεγάλα).

4.1.1. Παράσταση κατασκευής μαχαιριών

Σε τουλάχιστον ένα αγγείο (**A1**) εικονίζεται η κατασκευή μαχαιριών. Πρόκειται για μελανόμορφη οινοχόη του Z. της Altamura, όπου γενειοφόρος, καθισμένος σε δίφρο, κρατάει στο δεξί του χέρι μαχαίρι μεγάλου μεγέθους και στο αριστερό σφύρα. Ακόμα ένα μαχαίρι, όμοιο με το προηγούμενο, βρίσκεται τοποθετημένο πάνω σε άκμονα, που βρίσκεται μπροστά από τον άνδρα. Απέναντί του εικονίζεται ιστάμενος ιματιοφόρος άνδρας, πιθανώς ο αγοραστής των παραπάνω αντικειμένων. Το μαχαίρι που κρατάει στο χέρι του ο τεχνίτης είναι σχεδιασμένο με μεγαλύτερη επιμέλεια από αυτό που βρίσκεται επί του άκμονα και μία μελανή γραμμή τονίζει τη ράχη του αντικειμένου. Η απουσία της από το δεύτερο μαχαίρι ίσως να δηλώνει συμβατικά ότι αυτό βρίσκεται σε πρωιμότερο στάδιο επεξεργασίας. Οι λαβές των μαχαιριών είναι και στις δύο περιπτώσεις απλές, και ελαφρώς μεγαλύτερες της παλάμης, ενώ οι λεπίδες έχουν ευθύγραμμη ράχη και έντονα κυρτή κόψη. Τα μαχαίρια ξεπερνούν ελαφρώς τα 3/10 του ύψους των ανθρώπινων μορφών. Το μεγάλο μέγεθός τους και τα εικονιστικά συμφραζόμενά τους (δεν εικονίζεται τίποτα άλλο εκτός από ένα επίμηκες ραβδόσχημο αντικείμενο, πιθανώς πριόνι) δεν μας επιτρέπουν να είμαστε απόλυτα βέβαιοι εάν πρόκειται για μαχαίρια ή για μονόκοπα ξίφη.[1435]

[1435] Βλ. και Χατζηδημητρίου 2005, 56, 78-79.

4.1.2. Παραστάσεις πομπής

Ελληνικά

Το εξωτερικό βοιωτικής λεκανίδας, των μέσων του 6ου αιώνα π.Χ. (**A2**), περιτρέχει πομπή που καταλήγει σε βωμό, άγαλμα και ναό (που υποδηλώνεται από κίονα και όφι) της Αθηνάς. Όλες οι μορφές της πομπής, με την εξαίρεση της κανηφόρου, είναι ανδρικές. Εικονίζονται με τη σειρά η κανηφόρος, άνδρας που οδηγεί ταύρο, αυλητής, δεύτερος άνδρας που κρατάει σχοινιά με τα οποία είναι δεμένος ο ταύρος, άνδρας με στεφάνι στο αριστερό και κάποιου είδους εργαλείο στο δεξί χέρι, άνδρας με οινοχόη, άνδρας πιθανώς με μαχαίρι και μορφή με στεφάνι και πιθανώς μαχαίρι. Πίσω τους παρίστανται τέσσερις μορφές σε άμαξα, την οποία ακολουθεί μία μορφή με ράβδο ή δόρυ, ενώ μετά από αυτήν βρίσκονται έξι ανδρικές μορφές και μία αίγα, οι οποίες ενδεχομένως και να μην αποτελούν μέρος της πομπής.

Λόγω της σχηματικής απόδοσης,[1436] στην πρώιμη αυτή παράσταση δεν είναι απόλυτα σαφές εάν τα αντικείμενα που φέρουν η έβδομη και η όγδοη μορφή είναι πράγματι μαχαίρια. Ο F. van Straten αναφέρει τα αντικείμενα ως μαχαίρια, σημειώνοντας ως λιγότερο πιθανή την εκδοχή να αποτελούν κοντές ράβδους.[1437] Πράγματι, τόσο λόγω των εικονιστικών συμφραζομένων, όσο και της μορφής τους, τα αντικείμενα αυτά γίνονται καλύτερα κατανοητά ως μαχαίρια. Είναι παρόμοιου σχήματος, με μία ευθύγραμμη πλευρά και μία κυρτή, μεσαίου μεγέθους, με το πρώτο να είναι ελαφρώς μεγαλύτερο και το δεύτερο ελαφρώς μικρότερο από τα 2/10 του ύψους της ανθρώπινης μορφής αντίστοιχα. Αμφότερες οι μορφές τα κρατούν στο αριστερό χέρι που προηγείται, ανασηκωμένο από το ύψος του αγκώνα, ακριβώς με τον τρόπο που φέρει η έκτη μορφή το στεφάνι. Από τον παραπάνω τρόπο φαίνεται ότι ίσως υπάρχει πρόθεση επίδειξης των μαχαιριών, κάτι που μπορεί να ερμηνευθεί είτε ως επιλογή του αγγειογράφου, ώστε να είναι εύληπτο ότι πρόκειται για θυσιαστήρια πομπή ή πιθανότερα ως ένδειξη ότι στη συγκεκριμένη πομπή τα μαχαίρια έπρεπε να είναι εμφανή κατά τη διάρκειά της. Το ελαφρώς διαφορετικό μέγεθός τους δεν αποκλείεται να υποδηλώνει ότι ήταν προορισμένα για διαφορετική χρήση (π.χ. σφαγή-τεμαχισμό), πιθανότερο είναι όμως να μην έχει κάποια ιδιαίτερη σημασία, δεδομένης και της πρώιμης χρονολόγησης της παράστασης.

[1436] Sparkes 1967, 122.
[1437] van Straten 1995, 22. Βλ. και Georgoudi 2005, 126, σημείωση 41.

Η δεύτερη χρονολογικά παράσταση (550-540 π.Χ.) βρίσκεται σε όστρακο από τον γνωστό ενυπόγραφο, μελανόμορφο λέβητα του Λυδού (**A3**) από την αθηναϊκή Ακρόπολη, ο οποίος αποτέλεσε ανάθημα στην Αθηνά. Στη συγκεκριμένη περίπτωση τα μαχαίρια δεν φέρονται απλά στο χέρι, αλλά βρίσκονται τοποθετημένα εντός θήκης. Η παράσταση που μας αφορά αποτελεί μέρος της δεύτερης εκ των τριών ζωνών που κοσμούσαν το αγγείο (στην ίδια με την πομπή ζώνη εικονίζονται καλπάζοντα άλογα και άλλα μικρότερα ζώα, ίσως κυνήγι, στην κύρια ζώνη γιγαντομαχία και στην άλλη δευτερεύουσα ζώα μαζί με μειξογενή όντα).[1438] Από την πομπή σώζονται τρία ζώα (ταύρος, θηλυκός χοίρος και αρνί) να οδηγούνται προς θυσία, συνοδευόμενα από τρεις άνδρες, οι οποίοι κρατούν κλαδιά. Ο τρίτος άνδρας, γενειοφόρος με περίζωμα, βρίσκεται ακριβώς δίπλα στον χοίρο και το αρνί, έχοντας περασμένη στον ώμο του θήκη, η οποία περιέχει δύο διαφορετικού είδους μαχαίρια, αμφότερα μεγάλου μεγέθους, όπως φαίνεται από το μέγεθος της θήκης, το οποίο φτάνει σχεδόν τα 5/10 της ανδρικής μορφής. Πρόκειται πιθανώς για το άτομο που θα τελέσει τη θυσία. Καθώς τα μαχαίρια είναι τοποθετημένα μέσα στη θήκη, η μορφή τους δεν μπορεί να διακριθεί, ένα εκ των δύο όμως φαίνεται να έχει αποδοσμένο τον φυλακτήρα ανάμεσα στη λαβή και τη λεπίδα, ενώ η απόληξή του δείχνει να είναι διαμορφωμένη δακτυλιόσχημη.

Το ίδιο μοτίβο παρατηρείται σε όστρακο από μελανόμορφο σκύφο (540-530 π.Χ.), που βρέθηκε στη βόρεια κλιτύ της αθηναϊκής Ακρόπολης (**A4**).[1439] Αν και η κατάσταση διατήρησης είναι αποσπασματική, διακρίνονται μερικώς πέντε μορφές. Η πρώτη, που δεν σώζεται σχεδόν καθόλου, φέρει πάνω από το κεφάλι το κανούν, η δεύτερη κλαδιά, ενώ οι δύο τελευταίες παίζουν διπλό αυλό. Οι τρεις μεσαίες μορφές είναι ανδρικές. Ο άνδρας στο μέσον οδηγεί χοίρο, τον οποίο κρατάει με το αριστερό χέρι, έχοντας ανυψωμένο το δεξί. Πάνω από τη μέση του είναι περασμένη θήκη με τρία μαχαίρια. Η απόδοση της θήκης, με πυκνά γραμμίδια, δείχνει ότι ήταν πιθανώς δερμάτινη. Το καμπύλο σχήμα της προδίδει ότι τα μαχαίρια που φυλάσσονταν στο εσωτερικό της θα είχαν κυρτή ράχη. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μορφή των λαβών τους, οι οποίες διακρίνονται καθαρά να προεξέχουν από τη θήκη. Τα δύο ανώτερα μαχαίρια, φαίνεται να έχουν απόληξη σχήματος L, όπως ακριβώς τα μαχαίρια τύπου IIv, ενώ το κατώτερο μαχαίρι έχει απλή λαβή, παχύτερη και καμπύλη, ακολουθώντας την κλίση της θήκης (συνεπώς της λεπίδας της). Η ύπαρξη

[1438] Τιβέριος 1976, 15, 59.
[1439] Roebuck 1940, 182-183.

τριών μαχαιριών, και μάλιστα δύο διαφορετικών τύπων, υποδηλώνει την πιθανή διαφορετική χρήση τους, π.χ. για τη θυσία διαφορετικών ζώων ή τη σφαγή και τον τεμαχισμό. Η θήκη είναι ίση με τα 4/10 του (αρχικού) ύψους της μορφής που τη φέρει, συνεπώς εμπεριείχε μεγάλου μεγέθους μαχαίρια ή τουλάχιστον ένα εξ αυτών ήταν μεγάλου μεγέθους. Δυστυχώς η παράσταση σώζεται αποσπασματικά και δεν είναι δυνατό να γνωρίζουμε εάν στην πομπή υπήρχαν και άλλα ζώα ή άλλα αντικείμενα σχετικά με τη θυσία.

Η τρίτη παράσταση, όπου εικονίζονται μαχαίρια εντός θήκης σε πομπή, τοποθετείται χρονολογικά στο δ΄ τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ. Πρόκειται για παράσταση πομπής σε ακόμα ένα μελανόμορφο σκύφο (**A5**): η πομπή κινείται προς βωμό, πλαισιωμένο από δύο ερμαϊκές στήλες, πάνω σε βαθμιδωτή βάση, την οποία ήδη ανεβαίνει αγένειος άνδρας, ο οποίος φέρει κανούν ή τρίποδα.[1440] Οι υπόλοιπες μορφές που ακολουθούν είναι επίσης ανδρικές, αλλά γενειοφόρες. Ακολουθεί άνδρας που οδηγεί τράγο προς τον βωμό, άνδρας που φέρει δύο καλάθια και τέλος αυλητής. Ο άνδρας που οδηγεί το θυσιαστήριο ζώο έχει περασμένη στη μέση θήκη με δύο μαχαίρια.[1441] Είναι γυμνός από τη μέση και άνω, έχει περιδέραιο στον λαιμό και στεφάνι στα μαλλιά. Η θήκη των μαχαιριών είναι παράλληλη προς τον οριζόντιο άξονα του αγγείου και ξεχωρίζουν οι λαβές δύο διαφορετικών μαχαιριών, οι οποίες μάλιστα είναι αποδοσμένες με επίθετο λευκό χρώμα. Η ανώτερη λαβή έχει διαμορφωμένη προεξοχή στην απόληξή της και ακόμα μία πολύ μικρή προεξοχή στο μέσον, ενώ η κατώτερη είναι απλή και ελαφρώς μεγαλύτερου πάχους. Η θήκη ισούται με τα 4/10 του ύψους της μορφής που τη φέρει.

Στις επόμενες πέντε παραστάσεις πομπής που ακολουθούν, τα μαχαίρια δεν εικονίζονται πλέον εντός θηκών, αλλά φέρονται στα χέρια των μορφών. Σε αττικό μελανόμορφο σκύφο του Ζ. του Θησέα (**A6**), που χρονολογείται στα τέλη του 6ου - αρχές του 5ου αιώνα π.Χ., εικονίζεται θυσιαστήρια πομπή, η οποία περιτρέχει και τις δύο όψεις του αγγείου και περιλαμβάνει έξι γυμνούς άνδρες και δύο ζώα. Στην α΄ όψη, την πομπή οδηγούν δύο άνδρες που μεταφέρουν από κοινού έναν αμφορέα και ακόμα ένας που οδηγεί ταύρο προς θυσία, ενώ στη β΄ όψη εικονίζεται άνδρας να φέρει στο μέσον του φορτίο που δεν σώζεται, άνδρας να οδηγεί κάπρο και να φέρει μαχαίρια και τέλος άνδρας να φέρει καλάθι ή σκάφη, που φαίνεται από τη στάση του ότι είναι μεγάλου

[1440] Σχετικά με τη διχογνωμία γύρω από την ταύτιση του αντικειμένου βλ. Gebauer 2002, 93, σημείωση 413.
[1441] Ο J. Gebauer (2002, 94) είναι ο μόνος, από όσους πραγματεύονται το αγγείο, που αναφέρει την θήκη των μαχαιριών και μάλιστα σχολιάζει ότι είναι ανεξήγητο ότι κανείς άλλος δεν τα αναφέρει. Ωστόσο, η θήκη μπορεί πολύ εύκολα να περάσει απαρατήρητη στις χαμηλής ποιότητας ασπρόμαυρες φωτογραφίες που είναι δημοσιευμένες.

βάρους. Ο άνδρας με το μαχαίρι τραβάει με το ένα χέρι τον κάπρο από τα πίσω πόδια, ενώ είναι έκδηλη η πρόθεση του ζώου να αντισταθεί, καθώς εικονίζεται σε αντίθετη φορά από αυτή της πομπής. Με το άλλο χέρι κρατάει το μαχαίρι, μεγάλου μεγέθους, καθώς φτάνει τα 4/10 του ύψους των μορφών. Το μαχαίρι είναι μεγάλου πλάτους (το πλάτος του φτάνει το 1/10 του μήκους του), το μεγαλύτερο μάλιστα πλάτος του διαμορφώνεται κοντά στην αιχμή. Η παράσταση αυτή ανήκει πιθανώς στο αμέσως επόμενο στάδιο της ακολουθίας της πομπής-θυσίας και το μαχαίρι δεν βρίσκεται πλέον εντός της θήκης, αλλά είναι ορατό και το ζώο δεν οδηγείται πια ήρεμα προς τη θυσία, αλλά αντιδρά και προσπαθεί να διαφύγει.

Στο εσωτερικό αττικής ερυθρόμορφης κύλικας (**A7**), η οποία χρονολογείται στην α΄ δεκαετία του 5ου αιώνα π.Χ., εικονίζεται στεφανωμένος νέος να κρατάει με το δεξί του χέρι κριό από τα κέρατα και με το αριστερό του δύο μαχαίρια. Οι δύο μορφές βαδίζουν προς τα αριστερά και φαίνεται ότι πρόκειται και εδώ για παράσταση μέρους πομπής, όπου οδηγείται ζώο προς θυσία. Η αφήγηση της παράστασης είναι σύντομη, παρουσιάζει ωστόσο ενδιαφέρον ότι ο άνδρας κρατάει δύο μαχαίρια με το ίδιο χέρι, τα οποία είναι σαφώς μικρότερου μεγέθους από οποιοδήποτε άλλο μαχαίρι εικονίζεται σε παράσταση πομπής, καθώς μόλις ξεπερνούν το 1/10 του ύψους της μορφής. Επιπλέον, σε αντίθεση με όλες τις προηγούμενες απεικονίσεις που η αιχμή είναι προς το μέρος του αντίχειρα και του δείκτη του χεριού, στο συγκεκριμένο αγγείο τα κρατάει με την αιχμή να βρίσκεται στην κατεύθυνση του μικρού δακτύλου.

Σε αποσπασματικά σωζόμενο βοιωτικό μελανόμορφο σκύφο του β΄ μισού του 5ου αιώνα π.Χ. (**A8**), που πιθανώς προέρχεται από το Καβείριο της Θήβας, εικονίζεται ακόμα μία παράσταση πομπής. Τουλάχιστον τρεις μορφές, εκ των οποίων σώζονται οι δύο, κινούνται προς έναν βωμό. Η δεύτερη είναι ένα γυμνό αγόρι που κρατάει δύο μικρά αγγεία, ενώ η πρώτη, αμέσως πριν τον βωμό, ανδρική και ενδεδυμένη, κρατάει κανούν με το αριστερό χέρι, το οποίο τείνει εμπρός της, ενώ πίσω της, με το δεξί κρατάει μαχαίρι μεγάλου μεγέθους. Οι μορφές είναι αδρά αποδοσμένες και μπορούν να χαρακτηριστούν ως γκροτέσκες,[1442] το μαχαίρι όμως είναι σχετικά προσεκτικά σχεδιασμένο. Είναι μεσαίου μεγέθους, 2/10 του ύψους της φέρουσας μορφής (αν και η μορφή είναι αρκετά κοντή, και αυτό επηρεάζει τη στατιστική), μεγάλου πλάτους, η κοιλόκυρτη κόψη του τονίζεται με μία λεπτή εγχάραξη, ενώ προεξοχή σχηματίζεται και στην απόληξη της γραμμής.

[1442] Swindler 1916, 317.

Παρόλο που το αγγείο δεν σώζεται καλά στο σημείο της απόληξης της λαβής, πιθανότατα να εικονίζεται μαχαίρι τύπου IIv, με απόληξη σχήματος L. Το θύμα δεν σώζεται, ίσως όμως να εικονιζόταν ακριβώς μπροστά στη μορφή με το μαχαίρι, καθώς διατηρείται ένα μικρό τμήμα που ίσως να αποτελεί την ουρά του. Στην περίπτωση του βοιωτικού αυτού σκύφου, η μορφή που κρατάει το μαχαίρι δεν οδηγεί το θύμα, όπως στις προηγούμενες επτά περιπτώσεις, αλλά κρατάει το κανούν.

Ιταλιωτικά

Σε καιρετανή υδρία που χρονολογείται και αυτή στα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ. (**A9**) εικονίζεται το τελευταίο στάδιο της πομπής-πρώτο της σφαγής, ή μάλλον μία συντομευμένη εκδοχή των δύο παραπάνω τελετουργιών. Δεξιά από βωμό, στον οποίο καίει η φλόγα, και κίονα, επί του οποίου βρίσκεται αγγείο, εικονίζεται ταύρος με χαμηλωμένη την κεφαλή, ακριβώς πάνω από την οποία υπάρχει διπλός πέλεκυς, που τον φέρει με τα δύο χέρια αποσπασματικά σωζόμενη ανδρική μορφή. Πίσω της βρίσκεται ακόμα μία αποσπασματικά σωζόμενη μορφή, η οποία φέρει δύο αντικείμενα, που ούτε αυτά σώζονται ολόκληρα στο αγγείο. Πρόκειται πιθανώς για μαχαίρι, από το οποίο σώζεται μόνο η λαβή, και σκεύος που αποτελεί είτε τρίποδα ή σφαγείο. Την πομπή ολοκληρώνουν δύο γυναικείες μορφές, η πρώτη φέρει κανούν, ενώ η δεύτερη είναι αυλήτρια. Ο F. van Straten πειστικά ερμηνεύει την παράσταση ως απεικόνιση της στιγμής ακριβώς πριν ο πέλεκυς χτυπήσει την κεφαλή του θύματος για να το αναισθητοποιήσει, ενώ το μαχαίρι θα χρησιμοποιηθεί αμέσως μετά για την καθαυτή σφαγή,[1443] παραπέμποντας σε αντίστοιχο χωρίο από την *Ὀδύσσεια*.[1444] Το μαχαίρι δεν σώζεται ικανοποιητικά, ώστε να σχολιασθεί η μορφή του.[1445]

Μία από τις πιο γνωστές παραστάσεις «πομπής» (**A10**),[1446] όπου εικονίζεται πιθανώς μαχαίρι, προέρχεται από καμπανική ερυθρόμορφη οινοχόη, γνωστή ως αγγείο Rainore, χρονολογούμενο στο γ΄ τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ. Στην παράσταση φαίνεται να εικονίζονται τρεις αγένειοι άνδρες, με τον πρώτο να μεταφέρει χοίρο στους ώμους, ο οποίος φαίνεται να είναι ήδη σφαγμένος, τον δεύτερο να έχει στο αριστερό χέρι σφύρα, στο δεξί εγχειρίδιο ή κοντό ξίφος ή

[1443] van Straten 1995, 107-109.
[1444] γ.449-450: *πέλεκυς δ' ἀπέκοψε τένοντας αὐχενίους, λῦσεν δὲ βοὸς μένος*. Βλ. και το χωρίο του Θεόφραστου (**Φ63**) σχετικά με τα Βουφόνια.
[1445] Το αντικείμενο αναγνωρίζεται ως μαχαίρι τόσο από τον J. Durand (1986, 106), όσο και από τον F. van Straten (1995, 108), ωστόσο ο J. Gebauer (2002, 275) αποφεύγει να ταυτίσει το αντικείμενο, καθώς δεν σώζεται.
[1446] Μάλλον δεν πρόκειται για τη θυσιαστήρια πομπή, αφού ο χοίρος είναι ήδη σφαγμένος.

μαχαίρι, ίσο με 2/10 του ύψους του, ενώ στη μέση του έχει περασμένη και τη θήκη του αντικειμένου αυτού και τέλος ο τρίτος φέρει πιθανώς δεμάτι και ορθογώνιο αντικείμενο, ίσως κάποιο είδος θήκης, σκεύους ή φαναριού.[1447] Τα στοιχεία για τα οποία δεν είμαστε βέβαιοι στην παράσταση αυτή είναι αρκετά, όπως π.χ. εάν πρόκειται για την πομπή πριν τη θυσία ή για μεταφορά του σφαγίου προς το μέρος όπου θα τεμαχιστεί και θα ψηθεί/μαγειρευτεί ή μία συντομευμένη απεικόνιση όλων των παραπάνω.

Το αγγείο Rainore αγνοείτο για μεγάλο διάστημα και η παράσταση ήταν γνωστή μόνο από ένα σχέδιο του 1830,[1448] μέχρι που το 2005 τρεις φωτογραφίες του δημοσιεύθηκαν από τη Στ. Γεωργούδη.[1449] Από το σχέδιο φαίνεται να εικονίζεται ξίφος ή εγχειρίδιο και όχι μαχαίρι, καθώς μία γραμμή στο μέσον υποδηλώνει ότι είναι δίκοπο, αλλά δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε κατά πόσο η σχεδίαση είναι ακριβής, έχοντας λάβει υπόψιν κάθε λεπτομέρεια, παρόλο που το σχέδιο είναι υψηλής ποιότητας και αισθητικά άρτιο. Δυστυχώς οι ασπρόμαυρες φωτογραφίες που δημοσιεύονται από τη Στ. Γεωργούδη είναι χαμηλής ποιότητας και μικρού μεγέθους, συμβάλλοντας ελάχιστα στην ταύτιση του αντικειμένου. Φαίνεται όμως ότι η γραμμή που εικονίζεται στο μέσον της λεπίδας στο σχέδιο δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, αλλά βρίσκεται ελαφρώς χαμηλότερα. Εάν ισχύει αυτό, ίσως το αντικείμενο να μην είναι εγχειρίδιο, αλλά μαχαίρι. Ακόμα, στο σχέδιο εικονίζονται τρεις κουκίδες, στον ίδιο άξονα, στην απόληξη της λαβής, όμως ούτε αυτό το χαρακτηριστικό μπορεί να επιβεβαιωθεί από τη φωτογραφία, όπου μπορούν να διακριθούν μόνο δύο. Ο E. Gerhard αναφέρει το αντικείμενο ως ξίφος,[1450] όμως ο F. van Straten,[1451] η Στ. Γεωργούδη[1452] και η G. Ekroth[1453] ως μαχαίρι, ίσως διότι ένα μαχαίρι θα ταίριαζε καλύτερα στο εικονιστικό αυτό πλαίσιο. Σχετικά με την ταύτιση του αντικειμένου που μας αφορά, στην περίπτωση που πρόκειται για εγχειρίδιο, τότε ίσως να αποτελεί μία ένδειξη για τη χρήση δίκοπων λεπίδων στη θυσία, θα μπορούσε όμως να ερμηνευθεί ως είτε εικονογραφική σύμβαση είτε ως διαφορετικό έθιμο, αφού η παράσταση είναι πολύ ύστερη και προέρχεται από την Κάτω Ιταλία, όπου τεκμηριώνεται η απεικόνιση εγχειριδίων στην τελετουργία της θυσίας, όπως π.χ. σε ερυθρόμορφη οινοχόη (**A11**) του 5ου αιώνα π.Χ., όπου νέος οδηγεί ελάφι σε βωμό και

[1447] Αν και είναι πιο περίτεχνο μοιάζει με αντίστοιχο αντικείμενο στο αγγείο **A13**. Βλ. παρακάτω σελ. 424.
[1448] Gerhard 1830, πίν. 70. Σχετικά με το αγγείο βλ. και Ekroth 2007, 393, σημείωση 25.
[1449] Georgoudi 2005, 144, εικ. 5.
[1450] Gerhard 1830, 311.
[1451] van Straten 1995, 216.
[1452] Georgoudi 2005, 126.
[1453] Ekroth 2007, 393, σημείωση 25.

φαίνεται καθαρά να κρατάει δίκοπο εγχειρίδιο με το δεξί του χέρι.[1454] Όπως όμως φάνηκε και παραπάνω, το **A10** είναι πιθανό να έχει μονόκοπη λεπίδα, συνεπώς να αποτελεί μαχαίρι.

Σε ετρουσκικό ερυθρόμορφο στάμνο (**A12**), που χρονολογείται στο β΄ τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ., εικονίζεται νέος που φορά χλαμύδα να οδηγεί κριό προς βωμό για θυσία. Κρατάει με το αριστερό του χέρι τον κριό από τα κέρατα και μαχαίρι με το δεξί, που είναι λυγισμένο κατά τέτοιο τρόπο ώστε να κρατάει το μαχαίρι σχεδόν στον κατακόρυφο άξονα του αγγείου και την αιχμή προς τα άνω, με την κόψη να βρίσκεται στα αριστερά. Το θύμα βρίσκεται στα δεξιά, πίσω δηλαδή από τον νέο, ο οποίος στρέφει το κεφάλι του προς αυτό. Το μαχαίρι είναι μεγάλου μεγέθους, ίσο με τα 3/10 του ύψους του νέου, έχει απλή λαβή και λεπίδα με ευθύγραμμη ράχη και κυρτή κόψη. Φαίνεται ότι η λαβή διαχωρίζεται από τη λεπίδα, μέσω δύο ή και τριών δακτυλίων.

Αν και γνωρίζουμε μικρό αριθμό παραστάσεων πομπών, στις οποίες απεικονίζονται ένα ή περισσότερα μαχαίρια, και παρόλο που σε ορισμένες δεν είναι σαφές εάν πρόκειται πράγματι για μαχαίρια (**A2**, **A10**), αυτές παρέχουν αρκετά στοιχεία σχετικά με τη χρήση τους στη λατρεία.

Το πρώτο και σημαντικότερο στοιχείο είναι ότι το μαχαίρι δεν μεταφερόταν αναγκαστικά και πάντοτε εντός του κανού. Η μεταφορά του μαχαιριού εντός του κανού τεκμηριώνεται σε περιορισμένο αριθμό γραπτών πηγών[1455] και καθώς οι απεικονίσεις μαχαιριών σε πομπές και θυσιαστήριες σκηνές είναι σπάνιες, είναι αποδεκτό από τους περισσότερους ερευνητές ότι αυτός ήταν ο κανόνας. Η εικονογραφία μας δείχνει ότι πράγματι τα μαχαίρια μπορούσαν να μεταφέρονται -εκτός από το εσωτερικό του κανού- σε ειδικές θήκες (**A3**, **A4**, **A5**, **A10**) ή ακόμα και να φέρονται στα χέρια των ειδικών μετεχόντων στη θυσία (**A2**, **A6, A8**, **A9**). Στην περίπτωση του αγγείου **A7**, ίσως το μαχαίρι να βρισκόταν αρχικά εντός του κανού, αφού η ίδια μορφή φέρει και τα δύο αντικείμενα. Ως αντεπιχείρημα μπορεί να υποστηριχθεί ότι στις παραστάσεις **A6**, **A7** και **A9** δεν εικονίζεται ακριβώς η στιγμή της πομπής, αλλά η αρχή της διαδικασίας της σφαγής και για αυτό τα μαχαίρια έχουν εμφανιστεί. Στις περιπτώσεις όμως που εικονίζονται μαχαιροθήκες, είναι σαφές ότι τα μαχαίρια μεταφέρονταν σε αυτές και όχι εντός του κανού. Την εμφανή χρήση των μαχαιριών, τόσο στις πομπές όσο και σε κάθε αναγνώσιμη έκφανση της αρχαίας ελληνικής λατρείας υποστήριξε σχετικά πρόσφατα και η Στ. Γεωργούδη σε μελέτη της, που αντιμετωπίζει

[1454] Rafanelli και Donati 2004, 148, αρ. 76.
[1455] Βλ. παραπάνω σελ. 50-51.

κριτικά τις παλαιότερες αντιλήψεις της «Γαλλικής Σχολής», σχετικά με τη συναίνεση του θύματος για τη θυσία και την απόκρυψη της θυσιαστήριας μάχαιρας.[1456] Την προσέγγιση αυτή, κατά της απόκρυψης και υπέρ της προφανούς χρήσης των μαχαιριών υποστήριξε τεκμηριωμένα πρώτος ο P. Bonnechere[1457] και τη δέχονται -ειδικά τα τελευταία χρόνια- περισσότεροι μελετητές της αρχαίας ελληνικής θρησκείας, κάτι που δείχνει ότι, αν και με αργούς ρυθμούς, η έρευνα αποτινάσσει κάποιες από τις παγιωμένες θέσεις της.

Το δεύτερο στοιχείο που προκύπτει είναι ότι σε πέντε περιπτώσεις (**A2**, **A3**, **A4**, **A5**, **A7**) εικονίζονται περισσότερα από ένα μαχαίρια, σε τέσσερις από τις οποίες τα μαχαίρια είναι μάλιστα διαφορετικά μεταξύ τους (**A2**, **A3**, **A4**, **A5**), ενώ μόνο σε μία (**A7**) είναι όμοια. Η συνύπαρξη διαφορετικών τύπων μαχαιριών μπορεί να δηλώνει τον προορισμό τους για διαφορετική χρήση (σφαγή, τεμαχισμό, εκδορά, κτλ.) ή για τη σφαγή διαφορετικών ζώων (π.χ. στο **A3** εικονίζονται τρία διαφορετικά ζώα). Λόγω του μικρού δείγματος των παραστάσεων αλλά και την αποσπασματική κατάστασή τους, δεν μπορούμε να καταλήξουμε σε ασφαλές συμπέρασμα σχετικά με τις διαφορετικές χρήσεις που αντικατοπτρίζουν οι διαφορετικές απεικονίσεις μαχαιριών. Τουλάχιστον ένα μαχαίρι πάντως ανά παράσταση είναι προορισμένο για την τελετουργική σφαγή του ζώου.

Το σχήμα και το μέγεθος των μαχαιριών είναι το τρίτο σημαντικό στοιχείο που πρέπει να επισημανθεί, ειδικά σε σύγκριση με τα θυσιαστήρια ζώα, τα οποία εικονίζονται. Η παράσταση **A2** είναι αρκετά σχηματικά αποδοσμένη, φαίνεται όμως ότι εικονίζονται μαχαίρια με απόληξη σχήματος L. Από ένα μαχαίρι τέτοιου είδους εικονίζεται ακόμα και στις παραστάσεις **A4** και **A5** και πιθανώς και στις παραστάσεις **A3** και **A8**. Τα υπόλοιπα μαχαίρια φαίνεται να έχουν απλές λαβές. Σε τέσσερις από τις παραστάσεις (**A3**, **A4**, **A5**, **A6**) τα μαχαίρια είναι πολύ μεγάλου μεγέθους, φτάνοντας τα 4-5/10 του ύψους των μορφών που τα φέρουν. Οι αναλογίες στην εικονογραφία δεν αντιστοιχούν απόλυτα σε αυτές του φυσικού κόσμου, αλλά είναι σαφές ότι γίνεται προσπάθεια από τους αγγειογράφους να απεικονίσουν μαχαίρια πολύ μεγάλου μεγέθους, αυτά που πολύ συχνά όταν εντοπίζονται στα ιερά χαρακτηρίζονται -μάλλον βιαστικά- ως μονόκοπα ξίφη. Τρία μαχαίρια εικονίζονται ως μεσαίου μεγέθους, περί τα 2/10 του ύψους της φέρουσας μορφής (δεύτερο μαχαίρι στο **A2**, **A8**, **A10**), ενώ τρία ακόμα μαχαίρια (πρώτο μαχαίρι

[1456] Georgoudi 2005, 116-130.
[1457] Bonnechere 1999.

στο **A2**, αμφότερα τα μαχαίρια στο **A7**) είναι σχετικά μικρά, 1-2/10 του ύψους των μορφών που τα κρατούν. Στην παράσταση **A8** το μαχαίρι δεν σώζεται, αλλά από την ισχυρή λαβή φαίνεται ότι θα ήταν και αυτό αρκετά μεγάλου μεγέθους. Όμως, η πρώιμη παράσταση **A2** είναι αρκετά σχηματικά αποδοσμένη (δεν είναι απόλυτα βέβαιο ότι πρόκειται για μαχαίρια), ενώ σχηματοποιημένη έως και γελοιογραφική είναι η παράσταση **A8**, συνεπώς οι αναλογίες μορφής - μαχαιριού σε αυτές απέχουν ακόμα περισσότερο από τις φυσικές. Το ίδιο ισχύει και για την **A10**, οι αναλογίες της οποίας δεν θα χρησιμοποιηθούν, αφενός λόγω της ύστερης χρονολόγησης της παράστασης, αφετέρου λόγω της προσέγγισής τους μόνο από σχέδιο. Από τις φυσιοκρατικά αποδοσμένες παραστάσεις, η μοναδική περίπτωση όπου τα μαχαίρια είναι μικρού μεγέθους είναι η **A7**. Στις παραστάσεις **A3**, **4**, **5**, **6** και **9** εικονίζονται μεγάλου μεγέθους ζώα (αγριόχοιρος και ταύρος στην **A3**, αγριόχοιρος στην **A4** και την **A6** και τράγος ή ελάφι στην **A5**, ταύρος στην **A9**, όπου πιθανότατα το μαχαίρι είναι επίσης μεγάλου μεγέθους), συνεπώς απαιτούνται και μεγάλου μεγέθους μαχαίρια για τη σφαγή τους, εξού και η απεικόνισή τους. Ο μικρός κριός που εικονίζεται στην **A7**, θα μπορούσε κάλλιστα να σφαχθεί με τα μικρά μαχαίρια που κρατάει ο νέος, αν και εδώ τίθεται το ερώτημα γιατί να κρατάει δύο όμοια μεταξύ τους μικρά μαχαίρια. Δεν μπορεί να αποκλειστεί ότι αυτά προορίζονται για την κοπή των τριχών από την κεφαλή του θύματος, σε καμία περίπτωση όμως το μέγεθός τους δεν είναι απαγορευτικό για την τέλεση της θυσίας.

Η τέταρτη παρατήρηση σχετίζεται με τους φορείς των μαχαιριών. Σε έξι παραστάσεις (**A3**, **A4**, **A5**, **A6**, **A8**, **A9**), η μορφή που φέρει το ή τα μαχαίρια είναι η ίδια (ή ανάμεσα σε αυτές) που οδηγεί το θύμα προς τον βωμό. Μάλιστα αυτό συμβαίνει και στις τρεις παραστάσεις που εικονίζονται τα μαχαίρια εντός των θηκών τους (**A3**, **A4**, **A5**) Από το παραπάνω γίνεται σαφής η σύνδεση μαχαιριού-θυσίας. Στην παράσταση **A2** οι μορφές δεν οδηγούν ζώα, η μία κρατάει μόνο το μαχαίρι, ενώ η άλλη το μαχαίρι και ένα στεφάνι, στην παράσταση **A7** το μαχαίρι κρατάει η ίδια μορφή που κρατάει και το κανούν, ενώ στην **A10** το ζώο οδηγεί η ακριβώς προηγούμενη μορφή, στην περίπτωση όμως αυτή η θυσία μπορεί να έχει ήδη τελεστεί, για αυτό η μορφή με το μαχαίρι έχει στη μέση της περασμένα αντικείμενα που έχουν ταυτιστεί και με οβελούς.

Σε όλες τις περιπτώσεις που οι μορφές είναι ενδεδυμένες, αυτές φορούν απλά ρούχα, κατάλληλα για την τέλεση της σφαγής, το οποίο και υποδηλώνει ότι δεν μεταφέρουν απλά τα μαχαίρια, δεν είναι απλώς οι φορείς, αλλά και αυτοί που πρόκειται να τα χρησιμοποιήσουν. Σε όλες τις περιπτώσεις οι μορφές είναι ανδρικές. Σε τουλάχιστον τρεις από αυτές οι άνδρες είναι

γενειοφόροι (**A2**, **A3**, **A5**, ίσως και στην **A4**, όπου αν και δεν σώζεται είναι όλες οι άλλες μορφές του αγγείου), σε τρεις αγένειοι (**A7**, **A8** και **A10**), ενώ στις υπόλοιπες δεν σώζεται η κεφαλή (**A4**, **A6** και **A8**). Σε τουλάχιστον δύο περιπτώσεις οι μορφές είναι στεφανωμένες (**A5**, **A7**) και πιθανότατα είναι και στην **A4**, όπου αν και δεν σώζεται η κεφαλή, όλες οι μορφές είναι στεφανωμένες, ενώ στην **A2** κρατάει στεφάνι.

Σχετικά με τη σειρά που εικονίζονται οι μορφές που φέρουν τα μαχαίρια στις πομπές, μόλις σε μία παράσταση (**A8**), η μορφή που κρατάει μαχαίρια εικονίζεται πρώτη, ενώ τρεις φορές εικονίζεται δεύτερη (**A5**, **A9**, **A10**). Μία φορά εικονίζεται πέμπτη (και συγχρόνως προτελευταία, στην παράσταση **A6**), ενώ ακόμα μία εικονίζεται τελευταία (**A2**). Αν και ίσως να εικονίζονται στην παράσταση σε σειρά, ανάλογα με τη στιγμή της τελετουργίας η οποία αναπαρίσταται, το παραπάνω δεν μπορεί να τεκμηριωθεί από το μικρό δείγμα που σώζεται.

Συνοψίζοντας, φαίνεται ότι αν και σε λίγες περιπτώσεις μαχαίρια εικονίζονται στο πλαίσιο της πομπής, ενίοτε εντός θηκών, συνυπάρχουν μάλιστα διαφορετικών ειδών μαχαίρια στην ίδια παράσταση, με τα μεγαλύτερου μεγέθους να κυριαρχούν (αν και δεν απουσιάζουν και τα μικρότερα, κάτι που πιθανώς σχετίζεται με τα θύματα) και φέρονται από άνδρες, διαφόρων ηλικιών, άνετα ενδεδυμένες και που οδηγούν τα ζώα προς την θυσία.

4.1.3. Παραστάσεις σφαγής

Όπως οι τελευταίες παραστάσεις που εξετάσθηκαν στο πλαίσιο της πομπής ανήκουν ουσιαστικά στη στιγμή που τελειώνει η πομπή και ξεκινά η σφαγή, το ίδιο συμβαίνει και με τις πρώτες παραστάσεις σφαγής. Θα προηγηθούν οι παραστάσεις, όπου εικονίζεται η στιγμή ακριβώς πριν τη σφαγή και θα ακολουθήσει μία παράσταση με την απεικόνιση της σφαγής καθαυτής μέσω μαχαιριού, καθώς και επιλογή παραστάσεων όπου χρησιμοποιούνται ξίφη ή εγχειρίδια αντί μαχαιριών.

4.1.3.1. Ακριβώς πριν τη σφαγή

Ελληνικά

Η πρώτη παράσταση που θα μας απασχολήσει εικονίζεται σε αττική ερυθρόμορφη κύλικα, που χρονολογείται περίπου στο 500 π.Χ. (**A13**). Στο μέσον της μίας πλευράς, πέντε γυμνοί νέοι καταβάλλουν έντονη προσπάθεια να ελέγξουν έναν ταύρο, παρά τη θέλησή του. Αριστερά τους

ένας ακόμα νέος, ενδεδυμένος μόνο με περίζωμα, κρατάει είτε δύο μεγάλα μαχαίρια. Δεξιά τους βρίσκεται ακόμα ένας νέος, ιματιοφόρος αυτή τη φορά, ο οποίος κρατάει ένα ορθογώνιο παραλληλόγραμμο αντικείμενο,[1458] κοιτώντας στην αντίθετη προς τους υπόλοιπους νέους και τον ταύρο κατεύθυνση και που ίσως να μη σχετίζεται άμεσα με αυτούς. Στην άλλη όψη της κύλικας εικονίζονται άλογα, ιππέας και αυλητής, ενώ στο εσωτερικό εικονίζεται ο Ήφαιστος, στοιχεία που μας οδηγούν ότι πιθανώς στο αγγείο εικονίζεται η πομπή και το πρώτο στάδιο της θυσίας ταύρου προς τιμήν του Ηφαίστου. Το αγγείο έχει συνδεθεί από τον F. van Straten με την προσπάθεια των νέων να ανασηκώσουν τον ταύρο στο πλαίσιο της θυσίας,[1459] όμως όπως παρατηρεί ο J. Gebauer,[1460] μία εκ των μορφών κάθεται ουσιαστικά πάνω στον αυχένα του ταύρου, κάτι που θα εμπόδιζε μάλλον παρά θα βοηθούσε την παραπάνω διαδικασία. Σε κάθε περίπτωση οι νέοι προσπαθούν να ακινητοποιήσουν τον ταύρο, ώστε να καταστεί δυνατή η σφαγή του από τον νέο που ακολουθεί στα αριστερά.

Στη μορφή αυτή θα επικεντρωθούμε. Έχει ελαφρώς λυγισμένα τα γόνατα και κρατάει δύο επιμήκη λεπιδοφόρα αντικείμενα, ένα σε κάθε χέρι, τα οποία φέρει σε επαφή μεταξύ τους, περίπου στο κέντρο τους, ενώ στρέφει προς αυτά και το βλέμμα του. Η σκηνή μπορεί να ερμηνευθεί με τρεις τρόπους: α) ότι κρατάει δύο μαχαίρια τα οποία και ακονίζει,[1461] β) ότι είτε κρατάει δύο μαχαίρια, χωρίς όμως να τα ακονίζει και γ) ότι κρατάει ένα μαχαίρι και μία λίμα, με το οποίο το ακονίζει, με το επιχείρημα ότι δύο μαχαίρια δεν μπορούν να ακονιστούν μεταξύ τους.[1462]

Τα δύο αντικείμενα παρουσιάζουν πράγματι ορισμένες -μικρές- διαφορές μεταξύ τους. Το αντικείμενο, το οποίο κρατάει με το δεξί του χέρι ταυτίζεται από το σύνολο των ερευνητών με μαχαίρι. Είναι πολύ μεγάλου μεγέθους,[1463] καθώς φτάνει τα 5/10 του ύψους της μορφής που το φέρει, έχει σαφώς διαμορφωμένη αιχμή, κυρτή ράχη και κόψη, ενώ το μέγιστο πλάτος της λεπίδας

[1458] Μοιάζει με το αντίστοιχο του αγγείου **A10**, βλ. παραπάνω σελ. 419. Ο A. Minto (1925, 698) το είχε ερμηνεύσει ως *σφαγεῖον*, ενώ ο A. Shapiro (1995, 5) πίνακα γραφής.
[1459] van Straten 1995, 111-112. Συνδέει το αγγείο με το **A25**, βλ. παρακάτω σελ. 434, όπου νέοι είναι φανερό ότι έχουν ήδη ανασηκώσει τον ταύρο.
[1460] Gebauer 2002, 262.
[1461] Πληθυντικός χρησιμοποιείται από την A. Magi (1964, 3), τον G. Berthiaume (1982, 18) τον J. Durand (1987, 237), την S. Peirce (1993, 236), στο *ThesCRA* (Hermany κ.ά. 2004, 117) και στο site του *BAPD*.
[1462] Ο J. Gebauer (2002, 261, σημείωση 1064) σχολιάζει ότι οι διαφορετικές λαβές υποδηλώνουν μαχαίρια διαφορετικών χρήσεων ή μαχαίρι και λίμα ακονίσματος. Την ύπαρξη μόνο ενός μαχαιριού υποστηρίζει ο F. van Straten (1995, 112), ο οποίος αναπτύσσει και την παραπάνω επιχειρηματολογία.
[1463] Ο J. Durand (1987, 237) σημειώνει ότι το μέγεθος είναι καθ΄ υπερβολήν μεγάλο, ώστε να δηλώσει το θυσιαστήριο πλαίσιο της παράστασης, φαίνεται όμως να έχει να κάνει με το είδος του θύματος, δηλαδή το ότι πρόκειται για ταύρο, το μεγαλύτερου μεγέθους θύμα που μπορεί να σφαχθεί.

διαμορφώνεται πολύ κοντά στην αιχμή. Η λαβή είναι επίσης αρκετά μεγάλη, διπλάσια σχεδόν από την παλάμη της μορφής και το πλάτος της αυξάνεται έντονα στην απόληξή της. Το αντικείμενο που κρατάει με το αριστερό χέρι (το αντικείμενο δηλαδή υπό αμφισβήτηση) είναι και αυτό μεγάλου μεγέθους, αλλά λίγο μικρότερου μήκους από το πρώτο (4/10 του ύψους της μορφής), ενώ το πλάτος του είναι επίσης μεγάλο. Διαμορφώνει και αυτό τόσο αιχμή, ελαφρώς πιο πεπλατυσμένη από το πρώτο, όσο και κυρτή ράχη και κόψη, ενώ η λαβή του είναι παρόμοια με του πρώτου. Συνεπώς, μορφολογικά τουλάχιστον, δεν υπάρχει κανένας λόγος να μην θεωρηθεί και αυτό μαχαίρι.

Ούτε όμως το ερμηνευτικό επιχείρημα ότι δεν γίνεται να υπάρξει ακόνισμα δύο μαχαιριών μεταξύ τους μπορεί να γίνει αποδεκτό. Ο τρόπος αυτός ακονίσματος δεν είναι ο ενδεδειγμένος και ο πιο αποτελεσματικός (όπως π.χ. ακονόπετρες, λίμες κ.ά.), είναι όμως εφικτός, μάλιστα συνέβαινε μέχρι και σχετικά πρόσφατα στην ελληνική επαρχία.[1464] Επιστρέφοντας στο αγγείο πρέπει να σημειωθεί ότι ο παραπάνω τρόπος ακονίσματος, εκτός από υπαρκτός, είναι και ο πλέον γλαφυρός τρόπος να αποδώσει ο αγγειογράφος την απαραίτητη αυτή διαδικασία, που λάμβανε χώρα πριν από κάθε τελετουργική πράξη. Επιπλέον είναι σημαντικό ότι το σημείο στο οποίο εφάπτονται τα δύο αντικείμενα είναι οι κόψεις τους, δηλαδή το σημείο αυτό που θα χρειάζονταν ακόνισμα. Τέλος, δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι οι λίμες ακονίσματος είχαν τη μορφή μαχαιριού και μάλιστα δεν υπάρχει και κανένας πρακτικός λόγος για το παραπάνω. Συνεπώς, όπως προκύπτει ασφαλώς από όσα προαναφέρθηκαν, πρόκειται πράγματι για δύο μαχαίρια, τα οποία ακονίζονται μεταξύ τους.

Στο εσωτερικό αττικής ερυθρόμορφης κύλικας του Ζ. του Επιδρόμου (**A14**), που χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 6ου αιώνα π.Χ. εικονίζεται η σκηνή ακριβώς πριν τη σφαγή χοιριδίου. Εκτός από το χοιρίδιο εικονίζονται δύο στεφανωμένες ανδρικές μορφές, πλαισιωμένες από βωμό στα δεξιά και φοίνικα στα αριστερά. Στο μέσον εικονίζεται γονατιστός νέος με περίζωμα, που κρατάει από την κοιλιά μικρό χοιρίδιο με το αριστερό του χέρι, ενώ το δεξί βρίσκεται στο κάτω μέρος του στόματος του θύματος, ανασηκώνοντάς του το λαιμό. Το χοιρίδιο το κρατάει ακριβώς στο ύψος του βωμού που βρίσκεται δεξιά τους. Πίσω τους εικονίζεται γενειοφόρος άνδρας, γυμνός τουλάχιστον από τη μέση και άνω, που δείχνει με το αριστερό χέρι πάνω στο βωμό και με το δεξί να κρατάει μαχαίρι, κάθετα προς το έδαφος, με την αιχμή προς τα

[1464] Μετά από προσωπική διαπίστωση. Βλ. και https://www.youtube.com/watch?v=z8r4ywYEG48, όπου επιβεβαιώνονται πειραματικά τα παραπάνω.

άνω και την κόψη προς τα δεξιά. Ο J. Gebauer εξηγεί τη μη ρεαλιστική απόδοση της σκηνής ως εξής: επειδή δεν υπήρχε παγιωμένη εικονογραφία για τη στιγμή της σφαγής, ο αγγειογράφος συνδύασε άλλα γνωστά εικονογραφικά μοτίβα, όπως της γονατιστής μορφής που φέρει οβελό, μόνο που εδώ φέρει το χοιρίδιο.[1465] Πράγματι, ο συνδυασμός του τρόπου με τον οποίο ο νέος κρατάει το θύμα και ο γενειοφόρος το μαχαίρι δεν θα επέτρεπε τη θυσία. Από τον τρόπο που κρατάει το μαχαίρι ο γενειοφόρος φαίνεται σα να επρόκειτο να αποκεφαλίσει από άνω το χοιρίδιο, όμως τα χέρια του νέου δεν επιτρέπουν την κίνηση αυτή. Το αριστερό χέρι μάλιστα του νέου που ανασηκώνει τον λαιμό του θύματος, δείχνει ότι μάλλον η θυσία θα γίνει κόβοντας τον λαιμό από κάτω. Ίσως λοιπόν να μην ισχύει η αυστηρά «εικονογραφική» εξήγηση του J. Gebauer, και να μην εικονίζεται ακριβώς η στιγμή πριν τη σφαγή, αλλά δύο στιγμές πίσω στο χρόνο, οπότε και ο άνδρας δεν θα είχε λάβει ακόμα την τελική του θέση για την τέλεση της θυσίας. Το ότι οι μετέχοντες δεν έχουν λάβει ακριβώς την τελική τους θέση φαίνεται και από το ότι ο γενειοφόρος δείχνει στον νέο ότι πρέπει να κρατήσει το θύμα εγγύτερα στον βωμό. Συνεπώς δεν ευθύνεται η απουσία παγιωμένης εικονογραφίας της σφαγής, αλλά η επιλογή να εικονισθεί κάποια στιγμή νωρίτερα.

Το μαχαίρι είναι μεγάλου μεγέθους, φτάνοντας τα 3/10 του ύψους της μορφής που το κρατάει και είναι σχεδιασμένο με λεπτομέρεια. Η λεπίδα του είναι εδαφόχρωμη και δηλώνεται με περίγραμμα, έχει ευθύγραμμη ράχη, κυρτή κόψη και το πλάτος της αυξάνεται σταδιακά από τη λαβή προς την αιχμή, έως και λίγο και πριν από αυτή. Η λαβή είναι στο μεγαλύτερό της μέρος γεμισμένη με μελανό γάνωμα, για να υποδηλωθεί η διαφορά στο υλικό κατασκευής. Τόσο όμως η απόληξή της όσο και η ένωση με τη λεπίδα είναι σχεδιασμένες με περίγραμμα και εδαφόχρωμες. Πρόκειται για την απόδοση ελασμάτων, ένα για την ένωση λεπίδας-λαβής και ένα για την απόληξή της, ενώ τρεις στιγμές σε κάθε πλευρά δηλώνουν την ύπαρξη των αμφικέφαλων ηλίσκων με τους οποίους στερεώνονταν τα ελάσματα. Πρόκειται για μία από τις λεπτομερέστερες αποδόσεις μαχαιριού στην αγγειογραφία. Στο ανώτερο μέρος πιθανώς αποδιδόταν η αιχμή, αλλά το αγγείο έχει φθαρεί ελαφρώς στο σημείο αυτό και το μελανό γάνωμα έχει απολεπιστεί, δίδοντας την πλασματική εικόνα προχειρότερης σχεδίασης.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τμήματα από αττική ερυθρόμορφη κύλικα που χρονολογείται στα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ. Παρόλο που σώζεται αποσπασματικά, είναι σαφές ότι σε δύο μέρη της που έχουν συγκολληθεί εικονίζονται δύο μαχαίρια, ένα στο καθένα. Το πρώτο

[1465] Gebauer 2002, 260.

αφορά σε σκηνή σφαγής (**A15**) και το δεύτερο σε σκηνή τεμαχισμού.[1466] Σώζεται το άνω μέρος δύο αγένειων ανδρών, γυμνού και ενδεδυμένου με περίζωμα αντίστοιχα, να έχουν σηκώσει και να κρατούν στο ύψος του στήθους τους ένα μικρό μοσχάρι ή ζαρκάδι.[1467] Ο γυμνός νέος έχει περασμένο το δεξί του χέρι κάτω από την κοιλιά του ζώου και με το αριστερό κρατάει το στόμα του, σπρώχνοντάς το προς τα άνω, ώστε ο λαιμός του να είναι εκτεθειμένος. Το οδηγούν προς τα αριστερά όπου σώζεται μερικώς η μορφή γενειοφόρου, ενδεδυμένου με χιτώνα χωρίς χειρίδες, ο οποίος ταυτίζεται ασφαλώς μέσω επιγραφής με ιερέα. Ο ιερέας κρατάει με το αριστερό του χέρι το δεξί μπροστινό πόδι του ζώου και με το δεξί (το οποίο δεν σώζεται) κρατάει μαχαίρι, σχεδόν παράλληλα προς το έδαφος και ελαφρώς προς τα άνω, από το οποίο σώζεται μόνο η αιχμή, σε αρκετά κοντινή απόσταση από τον λαιμό του ζώου. Πρόκειται για τη στιγμή ακριβώς πριν τη σφαγή, που το μαχαίρι έχει αρχίσει να κινείται προς τον λαιμό του θύματος. Το μέγεθος του μαχαιριού δεν μπορεί να υπολογιστεί, λόγω της αποσπασματικότητας της παράστασης, ωστόσο σε καμία περίπτωση δεν θα ξεπερνούσε τα 3-4/10 του ύψους των μορφών, συμβαδίζοντας με το μέγεθος των υπόλοιπων μαχαιριών της κατηγορίας. Ακόμα φαίνεται πως, κοντά στην αιχμή τουλάχιστον, το πλάτος του ήταν αρκετά μικρό, το οποίο δικαιολογείται καθώς πρόκειται για μαχαίρι προορισμένο να τρυπήσει και να σφαγιάσει το ζώο και όχι να το τεμαχίσει.[1468]

Σε αποσπασματικά σωζόμενη ερυθρόμορφη αττική πελίκη του Ζ. του Πανός (**A16**), που χρονολογείται στο 480-470 π.Χ., διατηρούνται αποσπασματικά η μορφή μαινάδας, σατύρου και πλούσια ενδεδυμένου γενειοφόρου άνδρα, στεφανηφόρου, ο οποίος τείνει τα χέρια του μπροστά και ελαφρώς προς τα κάτω όπου και κοιτάει, πιθανώς σε βωμό. Ακριβώς μπροστά του σώζεται η δεξιά παλάμη μορφής, να κρατάει μαχαίρι κατακόρυφα, με την αιχμή προς τα κάτω και την κόψη προς τα δεξιά. Από την απόληξη της λαβής του μαχαιριού φαίνεται να εκφύεται κλήμα. Στη β΄ όψη του αγγείου εικονίζεται ο Τριπτόλεμος, πλαισιωμένος από τη Δήμητρα και την Περσεφόνη. Από τη συνεξέταση της εικονογραφίας του αγγείου συνολικά, προκύπτει ότι στην α΄ όψη θα εικονιζόταν ο Διόνυσος, κρατώντας το μαχαίρι (μόνο αυτό σώζεται) να διδάσκει στον Ικάριο (η γενειοφόρος μορφή) πώς να θυσιάσει, κατ΄αναλογία της β΄ όψης, όπου η Δήμητρα και η Κόρη διδάσκουν στον Τριπτόλεμο τα της γεωργίας.[1469] Δυστυχώς το αγγείο είναι θραυσμένο στο σημείο

[1466] Βλ. παρακάτω σελ. 451, **A42**.
[1467] Ο J. Gebauer (2002, 265) αποφεύγει να ταυτίσει το ζώο, αναφέροντάς του ως ζώο με οπλές, η Β. Τσουκαλά (Tsoukala 2009, 7) το αναφέρει απλώς ως ζώο, ενώ στο *BAPD* αναφέρεται ως μοσχάρι.
[1468] Βλ. παρακάτω, σελ. 498.
[1469] Robertson 1986, 72.

της μορφής που φέρει το μαχαίρι και δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί εάν ο φορέας ήταν πράγματι ο Διόνυσος ή κάποια άλλη μορφή, με τον Διόνυσο να παρίσταται ίσως δίπλα. Εάν η παραπάνω ταύτιση ευσταθεί, τότε πρόκειται για τη μοναδική παράσταση θεού να δείχνει τον τρόπο της θυσίας.

Ανεξαρτήτως από ποιον φέρεται το μαχαίρι, ο τρόπος που αυτό κρατιέται αλλά και το ίδιο το αντικείμενο παρουσιάζουν ενδιαφέρον. Πρόκειται για τη μοναδική ή μία εκ των δύο περιπτώσεων (αν δεχτούμε ως μαχαίρι αυτό που εικονίζεται στην **A17**, βλ. αμέσως παρακάτω), όπου εικονίζεται με την αιχμή προς τα κάτω. Πιθανότατα εικονίζεται η στιγμή ακριβώς πριν τη σφαγή, οπότε και το μαχαίρι θα κατέβαινε προς τα κάτω, σε κίνηση σφαγής. Αν και δεν σώζεται ολόκληρο αλλά λίγο λιγότερο από το ήμισυ, φαίνεται ότι εικονιζόταν μαχαίρι μεγάλου μεγέθους. Η κόψη τονίζεται από δεύτερη εγχάραξη,[1470] εκτός από αυτή του περιγράμματος. Στη λαβή εικονίζονται τουλάχιστον επτά αμφικέφαλοι ηλίσκοι (θα ήταν ακόμα περισσότεροι, αλλά καλύπτονται από το χέρι της φέρουσας μορφής) και η απόληξή της διαφοροποιείται για να υποδηλωθεί ότι ήταν από άλλο υλικό ή έστω άλλο τμήμα.

Σε όστρακο από αττικό ερυθρόμορφο κρατήρα (**A17**) του τελευταίου τετάρτου του 5ου αιώνα π.Χ., που βρέθηκε στο «Κτήριο Ζ» στον Κεραμεικό εικονίζεται μαινάδα, η οποία φορά νεβρίδα πάνω από το ένδυμά της και κρατάει επίμηκες αντικείμενο στο δεξί της χέρι και μία αίγα με το αριστερό, αποδοσμένη με επίθετο λευκό χρώμα, η οποία βρίσκεται μπροστά της. Το αντικείμενο αυτό, που είναι τα 3/10 του ύψους της μορφής έχει αναγνωρισθεί ως μαχαίρι.[1471] Η παραπάνω ταύτιση όμως έχει αμφισβητηθεί από τον J. Gebauer, με το επιχείρημα ότι το αντικείμενο θα συνεχιζόταν προς τα πάνω, στο μέρος του αγγείου που λείπει και δεν θα ήταν μαχαίρι, αλλά πυρσός.[1472] Πράγματι ο τρόπος που κρατάει η μαινάδα το αντικείμενο είναι περίεργος για μαχαίρι και τεκμηριώνεται μόνο μία φορά, στην προηγούμενη παράσταση (**A16**). Το επιχείρημα όμως του J. Gebauer δεν μπορεί να αποκλείσει την ταύτιση με μαχαίρι, καθώς το μικρό μέρος που σώζεται πάνω από το χέρι της μορφής έχει τις ίδιες πιθανότητες να αποτελεί τη

[1470] Ο M. Robertson (1986, 72, σημείωση 3), ο οποίος περιγράφει αναλυτικά το μαχαίρι και το αναγνωρίζει επίσης ως μαχαίρι σφαγής, σημειώνει ότι υπάρχει η πιθανότητα να εικονίζονται δύο μαχαίρια το ένα πίσω από το άλλο. Ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν μπορεί να ισχύει, καθώς τότε η παράσταση δεν μπορεί να γίνει κατανοητή. Στο **A7**, όπου πράγματι εικονίζονται δύο μαχαίρια, αυτά είναι αφενός σαφώς σχεδιασμένα και αφετέρου δεν εικονίζονται σε κίνηση σφαγής.
[1471] Knigge 1982, 153. van Straten 1995, 107.
[1472] Gebauer 2002, 275-276.

λαβή του μαχαιριού, η οποία οπωσδήποτε θα καταλάμβανε κάποιο χώρο στο αγγείο. Καθώς όμως το μεγαλύτερο τμήμα δεν σώζεται και οι δύο παραπάνω εκδοχές είναι εξίσου πιθανές.

Τέλος, σε βοιωτικό ερυθρόμορφο σκύφο (**A18**), που χρονολογείται περί το 420 π.Χ. εικονίζεται παιδί με σκύλο. Το αγόρι είναι στεφανωμένο, ενδεδυμένο με χειριδωτό χιτώνα και κρατάει με το δεξί του χέρι μαχαίρι, ενώ τείνει το αριστερό προς το μέρος ενός σκύλου. Η παράσταση ερμηνεύεται πειστικά από τη Χρ. Αβρονιδάκη ως η στιγμή πριν τη θυσία του σκύλου και ο παις ως νεαρός ιερέας,[1473] σχολιάζοντας ότι η θυσία ανήκει σε τελετουργικό πιθανώς εξαγνιστικού χαρακτήρα, σχετικό με τη γέννηση, όπως υποδηλώνει η κουροτροφική μορφή στην άλλη πλευρά του αγγείου.[1474] Οι θυσίες σκύλων στην αρχαιότητα σχετίζονταν τόσο με τον εξαγνισμό, όσο και με διαβατήρια έθιμα, κάτι που τεκμηριώνεται τόσο ανασκαφικά όσο και από τις γραπτές πηγές.[1475] Το μαχαίρι εικονίζεται σχεδόν παράλληλα με τον οριζόντιο άξονα, με την κυρτή κόψη προς τα κάτω, έχει κοίλη ράχη (η οποία κυρτώνεται μόνο στην αιχμή) και η λαβή του δηλώνεται με περίγραμμα (η απόληξή της). Το μήκος του φτάνει σχεδόν τα 3/10 του ύψους του (βραχύσωμου) παίδα. Λαμβάνοντας υπόψιν και τον συντομευμένο αφηγηματικό χαρακτήρα της παράστασης, το εικονιζόμενο μαχαίρι θα μπορούσε πράγματι να χρησιμοποιηθεί στη σφαγή του σκύλου.

Ιταλιωτικά

Σε απουλικό ερυθρόμορφο ελικωτό κρατήρα (**A19**), που χρονολογείται περί το 400 π.Χ., εικονίζεται σε δύο ζώνες θυσία προς τιμήν του Διονύσου. Στο κέντρο της δεύτερης ζώνης, πίσω από βωμό που επιστέφεται από τριγλύφους και το σώμα του οποίου κοσμείται από βουκράνιο, εικονίζεται στεφανωμένη μαινάδα, που φορά νεβρίδα πάνω από το ένδυμά της και να κρατάει με το αριστερό της χέρι κατσίκι πάνω από τον βωμό και με το δεξί μαχαίρι. Δεξιά βρίσκεται άγαλμα του Διονύσου και τράπεζα. Το μαχαίρι είναι ιδιαίτερα μικρό και λεπτό, καθώς φτάνει σχεδόν τα 2/10 του ύψους της μορφής που το κρατά, όμως εξίσου μικρό είναι και το θύμα, για τη σφαγή του οποίου πρόκειται να χρησιμοποιηθεί.

[1473] Βλ. και το σχόλιο της G. Ekroth (2013, 24), σχετικά με την πιθανότητα η σκηνή να είναι κωμική.
[1474] Avronidaki 2008, 8-10, 13.
[1475] Βλ. αναλυτικά De Grossi Mazzorin και Minniti 2006, 63-64 και Sassù 2016, 398-412.

Σε απουλικό ερυθρόμορφο κιονωτό κρατήρα (**A20**), που χρονολογείται στα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ., εικονίζεται θυσιαστήρια σκηνή με δύο ανδρικές και μία γυναικεία μορφή γύρω από έναν κυλινδρικό βωμό. Στα δεξιά η γυναικεία μορφή φέρει κανούν, ενώ οι ανδρικές πλαισιώνουν τον βωμό, με τον άνδρα στα δεξιά να κρατάει με τα δύο χέρια μικρό αρνί και αυτόν στα αριστερά να κρατάει οινοχόη με το αριστερό και μαχαίρι με το δεξί χέρι. Αμφότεροι οι άνδρες είναι ενδεδυμένοι με τον ίδιο τρόπο, φορούν κοντούς χιτώνες, ψηλές μπότες (*ἐμβάδες*) και ψηλά κωνικά καλύμματα κεφαλής -αν και διαφορετικά μεταξύ τους- ενώ έχουν μακριά σγουρά μαλλιά και γένεια καθώς και έντονα χαρακτηριστικά. Ο άνδρας με το μαχαίρι είναι ελαφρώς σκυμμένος προς τον βωμό, με το ένα πόδι του λυγισμένο να πατά σε ψηλότερο επίπεδο από αυτό του βωμού. Με το αριστερό χέρι φαίνεται να σπένδει πάνω στον βωμό, ενώ το δεξί, κρατώντας το μαχαίρι σχεδόν κατακόρυφα (η απόκλιση από τον κατακόρυφο άξονα είναι 30ο προς τα δεξιά) με την αιχμή προς τα άνω και την κόψη προς τα δεξιά, είναι τεντωμένο προς τα εμπρός, πολύ κοντά στην κεφαλή του θύματος. Η σκηνή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως συμπυκνωμένη, καθώς αποδίδονται δύο πράξεις σε μία, οι οποίες δεν θα μπορούσαν να τελεστούν ταυτόχρονα από το ίδιο άτομο, δηλαδή η σπονδή και η σφαγή. Εναλλακτικά θα μπορούσε να σπένδει και συγχρόνως να γνέφει με το χέρι που κρατάει το μαχαίρι, ώστε να τοποθετηθεί το θύμα πάνω στον βωμό. Το μαχαίρι είναι προσεκτικά σχεδιασμένο. Έχει ελαφρώς κυρτή ράχη, κοιλόκυρτη κόψη, με το μέγιστο πλάτος να σημειώνεται κοντά στην αιχμή, την πτέρνα να δηλώνεται ελαφρώς προεξέχουσα και την κόψη να τονίζεται με λεπτή εγχάραξη. Η λαβή επίσης διαχωρίζεται, ενώ με λεπτές εγχαράξεις σημειώνεται τόσο η ένωσή της με τη λεπίδα, όσο και η απόληξή της, η οποία είναι μεγαλύτερου πλάτους από την υπόλοιπη λαβή. Το μαχαίρι μεγάλου μεγέθους, καθώς φτάνει τα 3/10 του ύψους της μορφής που το κρατάει.

Σε ετρουσκικό ερυθρόμορφο κρατήρα (**A21**), χρονολογούμενο στα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ., εικονίζεται στεφανωμένη και ενδεδυμένη γυναικεία μορφή, στραμμένη προς τα αριστερά, να κρατάει μικρό χοιρίδιο, με το αριστερό της χέρι, προς τα κάτω, παράλληλα με το πόδι της, και με το δεξί χέρι μαχαίρι,[1476] το οποίο βρίσκεται στο ύψος της κεφαλής της, με την αιχμή προς τα άνω. Το μαχαίρι είναι πρόχειρα σχεδιασμένο, ως ορθογώνιο παραλληλόγραμμο με πολύ έντονη καμπύλωση στην πλευρά της κόψης και μικρότερη στην πλευρά της ράχης, κοντά στην αιχμή. Το μέγεθός του είναι μεγάλο, ξεπερνώντας ελαφρώς τα 3/10 του ύψους της φέρουσας μορφής. Η

[1476] Ο M. Del Chiaro (1974, 18) αναγνωρίζει με επιφύλαξη το αντικείμενο με μαχαίρι, η ταύτισή του είναι όμως ορθή, καθώς δεν θα μπορούσε να πρόκειται για κάτι άλλο.

παράσταση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς αποτελεί μία από τις σπάνιες περιπτώσεις, όπου μαχαίρι φέρεται από γυναίκα, χωρίς μάλιστα να υπάρχει καμία ένδειξη που να υποδηλώνει ότι πρόκειται για μαινάδα.

Σε απουλικό ερυθρόμορφο κιονωτό κρατήρα (**A22**), που χρονολογείται στο γ΄ τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ., εικονίζονται τρεις μορφές, έτοιμες να τελέσουν θυσία. Στο δεξί μέρος της παράστασης βρίσκεται ερμαϊκή στήλη, προφυλαγμένη κάτω από κάποιου είδους στέγαστρο, όπου υπάρχουν και κλαδιά, ενώ μπροστά της υπάρχει βωμός με φωτιά. Αριστερά από τον βωμό βρίσκεται ιματιοφόρος μορφή, η οποία κινείται προς αυτόν (προς τα δεξιά), στρέφει όμως το κεφάλι της προς την αντίθετη πλευρά, όπου τείνει και το δεξί της χέρι που κρατάει το μαχαίρι. Ακριβώς αριστερά της βρίσκεται γυμνός νέος, ο οποίος κρατάει με τα δύο του χέρια, από τα πίσω και τα μπροστινά άκρα αντίστοιχα, λαγό. Αριστερά του εικονίζεται γυμνός, ελαφρώς σκυμμένος κρατώντας τριποδική τράπεζα με προσφορές. Όλες οι μορφές είναι στεφανωμένες. Η μορφή που κρατάει το μαχαίρι χαρακτηρίζεται από τον J. Gebauer ως ιματιοφόρος ανδρική.[1477] Ο Fr. Johansen αναφέρει όλες τις μορφές ως νεαρούς σατύρους και το γεγονός ότι η μορφή με το μαχαίρι είναι ενδεδυμένη, ερμηνεύεται από το ότι ο σάτυρος αυτός έχει τον ρόλο του ιερέα. Οι δύο όμως μορφές στα δεξιά δεν έχουν κανένα χαρακτηριστικό σατύρου, είναι μάλιστα όμοιες με αυτές της β΄ όψης του αγγείου, τις οποίες ο ίδιος αναφέρει ως εφήβους.[1478] Η μορφή με το μαχαίρι δεν αποκλείεται να είναι γυναικεία και μάλιστα μαινάδα και ο τρόπος που είναι σχεδιασμένο το άνω μέρος του ενδύματός της θα μπορούσε να αποτελεί σχηματική απόδοση νεβρίδας, ενώ η παρουσία του σατύρου ενθαρρύνει την παραπάνω υπόθεση.

Σε κάθε περίπτωση, η μορφή κρατάει το μαχαίρι με το δεξί χέρι, με την αιχμή προς τα κάτω, με απόκλιση από τον κατακόρυφο άξονα 55º προς τα αριστερά. Το μαχαίρι είναι μεσαίου μεγέθους, φτάνοντας τα 2/10 του ύψους της μορφής που το κρατάει. Είναι σχετικά απλά σχεδιασμένο, έχει ευθύγραμμη ράχη και κυρτή κόψη, η οποία τονίζεται από μία λεπτή εγχάραξη δίπλα στο περίγραμμά της, ενώ η λαβή αν και δεν φαίνεται καλά στη φωτογραφία, είναι ελαφρώς λεπτότερη της λεπίδας, με το πλάτος της να αυξάνεται κοντά στην απόληξή της. Η στάση της μορφής και του μαχαιριού δεν προσθέτει στοιχεία για τη σφαγή που θα ακολουθήσει, καθώς τόσο το θύμα όσο και οι θύτες δεν έχουν φτάσει ακόμα στον βωμό, όπου και θα τελεστεί η θυσία.

[1477] Gebauer 2002, 278.
[1478] Johansen 1938, 196.

Σε αντίθεση με τον ανήσυχο ταύρο του αγγείου **A13**, εντελώς ήρεμος παρουσιάζεται ο ταύρος σε απουλικό ερυθρόμορφο κωδωνόσχημο κρατήρα των μέσων του 4ου αιώνα π.Χ. (**A23**). Το ζώο, τα κέρατα του οποίου κοσμούνται από στέμματα οδηγείται από μία φτερωτή στεφανωμένη γυναικεία μορφή (Νίκη) σε χαμηλό βωμό. Ο Ηρακλής, που εικονίζεται ως αγένειος ιματιοφόρος νέος, στηρίζεται στο ρόπαλό του με το αριστερό χέρι, ακριβώς πίσω από τον βωμό, και κρατάει με το δεξί, παράλληλα προς το έδαφος, ένα μαχαίρι ακριβώς πάνω από το κεφάλι του ταύρου. Πίσω του εικονίζεται μία γυναικεία μορφή, που φέρει φιάλη και πρόχου. Στο βάθος της παράστασης βρίσκονται κρεμασμένα δύο βουκράνια, το ένα εκ των οποίων επίσης με στέμματα.

Ο F. van Straten ερμηνεύει τη σκηνή όχι ως ακριβώς πριν τη σφαγή, αλλά ως τελετουργική κουρά που προηγείται της σφαγής,[1479] ενώ ο J. Gebauer σχολιάζει ότι δεν εικονίζεται ούτε η κουρά ούτε η στιγμή πριν τη σφαγή, αλλά απλώς ότι ο αγγειογράφος θέλει να διασαφηνίσει τη θυσιαστήρια πρόθεση του Ηρακλή.[1480] Ωστόσο, το ότι πρόκειται για θυσιαστήρια σκηνή είναι προφανές, από πλήθος άλλων εικονογραφικών στοιχείων, όπως ο βωμός, τα στέμματα και τα βουκράνια.

Το μαχαίρι είναι μεσαίου μεγέθους, ξεπερνώντας ελαφρώς τα 2/10 του ύψους της μορφής που το κρατά. Βέβαια η μορφή είναι αρκετά μεγάλη, ίσως αυτό να οφείλεται στο ότι είναι η μοναδική ανδρική, ίσως όμως ο Ηρακλής να αποδίδεται μεγαλύτερος λόγω της ηρωικής φύσης του. Σε κάθε περίπτωση η ανδρική μορφή είναι αρκετά μεγάλη συγκριτικά με το σχετικά μικρό μέγεθος του ταύρου, όπως μεγάλο είναι και το μαχαίρι συγκριτικά με τον ταύρο, σαφώς μεγαλύτερο από το κεφάλι του ζώου. Το μαχαίρι αποδίδεται λεπτομερώς, με ευθύγραμμη ράχη, έντονα κοιλόκυρτη κόψη, προεξέχουσα πτέρνα στη λεπίδα, η οποία διαμορφώνεται σε φυλακτήρα, καθώς σε εκείνο το σημείο προεξέχει και η λαβή, η οποία είναι κατά τα άλλα απλή, τουλάχιστον όσο φαίνεται. Το μαχαίρι, όπως αυτό εικονίζεται και συγκριτικά με το θύμα, θα ήταν κατάλληλο για τη σφαγή του. Η ηρεμία της σκηνής, η αγαλματική ακινησία του Ηρακλή και ο τρόπος που κρατάει το μαχαίρι[1481] σχετίζεται πιθανώς με τη χρονολόγηση του αγγείου και δεν υποδηλώνει αναγκαστικά μία ήρεμη πράξη (κουρά) έναντι μίας βίαιης (θυσία). Συνεπώς αν και η ερμηνεία της

[1479] van Straten 1995, 43-44.
[1480] Gebauer 2002, 288.
[1481] Όπως ακριβώς και στο **A24**, βλ. αμέσως παρακάτω.

παράστασης ως παράστασης τελετουργικής κουράς δεν μπορεί να αποκλειστεί εντελώς, η ερμηνεία της ως απεικόνισης της στιγμής ακριβώς πριν τη σφαγή μοιάζει πιθανότερη.

Σε άλλο απουλικό ερυθρόμορφο ελικωτό κρατήρα (**A24**), που χρονολογείται στο β΄ τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ., απεικονίζεται η θυσία της Ιφιγένειας. Εικονίζονται έξι μορφές (η Ιφιγένεια και το ελάφι λογίζονται ως μία) γύρω από βωμό, εκ των οποίων οι τρεις απλώς παρατηρούν (Απόλλων, Άρτεμις και αταύτιστη γυναικεία μορφή), και τρεις που βρίσκονται κοντά στον βωμό. Αριστερά από το βωμό νέος κρατάει κανούν και οινοχόη, δεξιά βρίσκεται η Ιφιγένεια την ώρα που μεταμορφώνεται σε ελάφι και πίσω από τον βωμό ο θύτης, που ταυτίζεται με τον Αγαμέμνονα και λόγω του σκήπτρου που κρατάει με το αριστερό χέρι. Ο ιερέας ή Αγαμέμνων κρατάει το μαχαίρι με το δεξί του χέρι, παράλληλα με το έδαφος, το οποίο έχει τεντωμένο προς τα δεξιά. Το μαχαίρι εικονίζεται με την κόψη προς τα κάτω. Είναι μεσαίου μεγέθους (2/10 του ύψους των μορφών) και τόσο η κόψη όσο και η ράχη του κυρτώνονται ώστε να σχηματισθεί η αιχμή, ενώ έχει ισχυρό φυλακτήρα. Η λαβή από όσο φαίνεται είναι απλή και το πλάτος της αυξάνεται σταδιακά προς την απόληξή της.[1482] Τόσο ο τρόπος που κρατείται το μαχαίρι, όσο και η μορφή του είναι παρόμοιος με αυτό στο αγγείο **A23**. Τα δύο αγγεία όχι μόνο χρονολογούνται στην ίδια περίοδο και είναι και τα δύο απουλικά, αλλά αποδίδονται και τα δύο στον Ζ. της Ιλίου Πέρσως. Η ομοιότητά τους είναι σημαντική και για την ερμηνεία του **A23**. Είμαστε τυχεροί να γνωρίζουμε ακριβώς τη στιγμή κατά την οποία εκτυλίσσεται η σκηνή του αγγείου **A24**. Εικονίζεται ακριβώς η σκηνή που ο ιερέας ή Αγαμέμνων επιχειρεί να σφάξει την Ιφιγένεια. Αυτό προκύπτει από την ταυτόχρονη απόδοση στο αγγείο και της γυναικείας μορφής και του ελαφιού, αλλά και από τα κείμενα, που προσδιορίζουν ότι η στιγμή της μεταμόρφωσης είναι η ίδια με τη στιγμή που ο άνδρας με το μαχαίρι επιχειρεί να πλήξει τον λαιμό της.[1483]

Βάσει των παραπάνω, είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε ότι τουλάχιστον σε αυτό το αγγείο δεν απεικονίζεται κάποια στιγμή πριν τη θυσία, αλλά συγκεκριμένα η στιγμή που η κίνηση του

[1482] Δεν είναι ευδιάκριτο εάν η κόψη δηλώνεται με επιπλέον εγχάραξη ή απλώς έχει χαλάσει το γάνωμα ή δεν είναι τόσο προσεκτική η σχεδίαση.
[1483] *Ἰφιγένεια ἐν Αὐλίδι* 1578-1583:
[ἱερεὺς δὲ φάσγανον λαβὼν ἐπεύξατο,
λαιμόν τ' ἐπεσκοπεῖθ', ἵνα πλήξειεν ἄν·
ἐμοὶ δέ τ' ἄλγος οὐ μικρὸν εἰσῄει φρενί,
κἄστην νενευκώς· θαῦμα δ' ἦν αἴφνης ὁρᾶν.
πληγῆς κτύπον γὰρ πᾶς τις ᾔσθετ' ἂν σαφῶς,
τὴν παρθένον δ' οὐκ οἶδεν οὖ γῆς εἰσέδυ.

θύτη να θυσιάσει το θύμα έχει ξεκινήσει. Για τον λόγο αυτό εικονίζεται με το χέρι τεντωμένο, το μαχαίρι παράλληλα με το έδαφος και την κόψη προς τα κάτω. Βάσει λοιπόν της βέβαιης ερμηνείας του αγγείου **A24**, και της όμοιας εικονογραφίας του αγγείου **A23**, μπορούμε πλέον να καταλήξουμε ότι και στο **A23**, εικονίζεται η στιγμή της θυσίας, κατά την οποία το μαχαίρι κινείται προς το θύμα, δηλαδή η στιγμή ακριβώς πριν τη σφαγή και να ανασκευάσουμε την άποψη του F. van Straten περί τελετουργικής κουράς, που αναφέρεται παραπάνω. Όπως σημειώνει η H. Frielinghaus οι σκηνές αυτές είναι λίγες και εντοπίζονται κυρίως στο α΄ μισό του 4ου αιώνα π.Χ.[1484]

4.1.3.2. Σφαγή

Μία από τις εξαιρετικά σπάνιες περιπτώσεις που το μαχαίρι έχει ήδη διαπεράσει τον λαιμό του θύματος εικονίζεται σε αττικό μελανόμορφο αμφορέα των μέσων του 6ου αιώνα π.Χ. (**A25**). Επτά άνδρες κρατούν στον αέρα έναν ταύρο, ακόμα δύο τον πλαισιώνουν και βοηθούν στο να συγκρατηθεί, ο ένας κρατώντας σχοινί από την πλευρά του κεφαλιού του θύματος και ο άλλος την ουρά, ένας ακόμα ανασηκώνει τον λαιμό του ταύρου και κρατάει κάτω από αυτόν *σφαγεῖον*, το σκεύος για τη συλλογή του αίματος και τέλος ακόμα ένας άνδρας μπήγει ένα μαχαίρι στον λαιμό του ζώου. Όλες οι μορφές είναι ανδρικές και γυμνές.[1485] Ενδεδυμένος είναι μόνο ο άνδρας με το μαχαίρι, που φοράει κοντό χιτώνα, υποδεικνύοντας ότι ίσως να είναι ο ίδιος ο ιερέας και όχι ένας απλός μάγειρος.[1486] Επίσης όλοι είναι γενειοφόροι, εκτός ίσως από αυτόν που κρατάει το θύμα. Ο άνδρας με το μαχαίρι κρατά/ανασηκώνει και αυτός τον λαιμό του ταύρου με το αριστερό χέρι, ενώ μπήγει το μαχαίρι στον λαιμό του θύματος με το δεξί. Το μαχαίρι εικονίζεται σχεδόν κατακόρυφα, είναι απλά σχεδιασμένο, με μία εγχάραξη να διαχωρίζει τη λαβή από τη λεπίδα. Δεν μπορεί να υπολογιστεί το μέγεθός του, καθώς μέρος του είναι εντός του λαιμού του ταύρου, φαίνεται όμως ότι θα ήταν μεγάλου μεγέθους, καθώς το ορατό τμήμα φτάνει τα 2/10 του ύψους της μορφής που το κρατά. δεν διακρίνεται η κόψη από τη ράχη. Αυτό ίσως να οφείλεται στο ότι ο σχεδιασμός είναι απλός ή ότι το μεγαλύτερο μέρος του μαχαιριού καλύπτεται από τον λαιμό του ζώου, είναι όμως εξίσου πιθανό ο αγγειογράφος να επέλεξε να μη σχεδιάσει ράχη και κόψη, θέλοντας να δείξει ότι η κίνηση που θα έκανε το μαχαίρι δεν θα ήταν από τα δεξιά προς τα αριστερά ή το αντίστροφο, δηλαδή κατά μήκος του λαιμού του ταύρου, αλλά κατά πλάτος, κίνηση που φυσικά δεν μπορεί να

[1484] Frielinghaus 1995, 155.
[1485] Για αθλητικούς συσχετισμούς βλ. Durand και Schnapp 1984, 82 και Κριτζάς 1996, 34-42.
[1486] Την ταύτισή του με ιερέα προτείνει η S. Peirce (1993, 232, σημείωση 42). Ο J. Gebauer (2002, 258) δεν δέχεται την ταύτιση αυτή, χωρίς ωστόσο να τεκμηριώνει την απόρριψη με κάποιο επιχείρημα.

αποδοθεί στη δισδιάστατη σχεδίαση του μελανόμορφου αγγείου. Αυτή αποτελεί και τη μοναδική γνωστή παράσταση όπου εικονίζεται η σκηνή της σφαγής με μαχαίρι.

4.1.3.2.1 Σφαγή με ξίφη και εγχειρίδια

Στις παραστάσεις που ακολουθούν, όπου εικονίζεται η στιγμή της σφαγής ή η στιγμή αμέσως πριν τη σφαγή, το θυσιαστήριο όργανο δεν είναι μαχαίρι, αλλά ξίφος ή εγχειρίδιο. Οι σκηνές αυτές δεν θα μας απασχολήσουν στο σύνολό τους, καθώς δεν πρόκειται για μαχαίρια, ωστόσο εξετάζονται ορισμένες ενδεικτικά για συγκριτικούς λόγους, καθώς η ύπαρξή τους είναι σημαντική για την ερμηνεία της χρήσης και του μαχαιριού στη θυσία.

Ελληνικά

Παράσταση σφαγής με ξίφος εικονίζεται στο εσωτερικό αττικής ερυθρόμορφης κύλικας (**A26**), που χρονολογείται στο α΄ τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ. Ένας νέος, με περικεφαλαία και ζωσμένος με θήκη ξίφους, τραβάει με το αριστερό του χέρι προς τα πίσω το κεφάλι κριού από το ρύγχος και με το δεξί, διαπερνάει τον λαιμό του με το ξίφος του. Ο οπλισμός που φέρει δείχνει σαφώς την πολεμική φύση της θυσίας που τελείται. Στις υπόλοιπες παραστάσεις τις κατηγορίας αυτής, τον ρόλο του θύτη έχει μία Νίκη.

Μία από τις πρωιμότερες σωζόμενες παραστάσεις, όπου εικονίζεται Νίκη να θυσιάζει ταύρο κοσμεί αττική ερυθρόμορφη λήκυθο (**A27**), που χρονολογείται στις αρχές του 4ου αιώνα π.Χ. Τον ακινητοποιεί κρατώντας τον από κάτω από το ρύγχος με το αριστερό της χέρι, ανασηκώνοντάς του τον λαιμό και μπήγοντας λεπίδα στο κεφάλι του, πολύ κοντά στο αυτί και το μάτι του ζώου και όχι στον λαιμό, όπως θα περιμέναμε, καθώς πρόκειται μάλλον για εικαστική άδεια ή αστοχία της σχεδίασης, παρά για ρεαλιστική απόδοση του τρόπου θανάτωσης. Παρόλο που το θυσιαστήριο όργανο δεν φαίνεται ολόκληρο, η γραμμή που βρίσκεται στο μέσον του υποδηλώνει ότι πρόκειται για εγχειρίδιο.

Σε όστρακο από αττικό ερυθρόμορφο καλυκωτό κρατήρα (**A28**), που χρονολογείται περίπου στο 430 π.Χ., στην άνω ζώνη εικονίζονται δύο πολεμιστές που μάχονται μεταξύ τους και αριστερά τους μέρος μορφής που σφάζει ένα κριάρι. Από τη μορφή σώζονται μερικώς τα χέρια και τα πόδια. Βρίσκεται γονατισμένη με το αριστερό πόδι πάνω στο ζώο, με το αριστερό χέρι τραβάει το θύμα από το κέρατο, ώστε να ανασηκωθεί ο λαιμός του και με το δεξί βυθίζει λεπίδα σε αυτό. Η λεπίδα ανήκει σε ξίφος ή εγχειρίδιο, παρά σε μαχαίρι, καθώς εικονίζεται φυλακτήρας

και από τις δύο πλευρές, ενώ μελανή γραμμή βρίσκεται στο μέσον της λεπίδας, δείχνοντας ότι θα ήταν δίκοπη.

Ιταλιωτικά

Σε τέσσερις παραστάσεις που εικονίζουν τη στιγμή ακριβώς πριν τη σφαγή κριού (**A29-32)** τα ίδια χαρακτηριστικά δείχνουν ότι για τη σφαγή χρησιμοποιούνται εγχειρίδια. Πρόκειται για λευκανική ερυθρόμορφη κύλικα (**A29**) και απουλικό ερυθρόμορφο κρατήρα (**A30**), που χρονολογούνται στο α΄ τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ. καθώς και καμπανική ερυθρόμορφη κύλικα του β΄ τετάρτου (**A31**) και απουλικό ερυθρόμορφο κιονωτό κρατήρα (**A32**) του τέλους του ίδιου αιώνα. Ειδικά στις τρεις τελευταίες παραστάσεις είναι σαφές ότι κρατάει εγχειρίδιο και όχι μαχαίρι. Η Νίκη που τελεί θυσία έγινε αγαπητό μοτίβο κατά τους ελληνιστικούς και τους ρωμαϊκούς χρόνους, οπότε χρονολογούνται απεικονίσεις σε νομίσματα, πολύτιμους λίθους,[1487] κάτοπτρα, ανάγλυφα ακόμα και ερυθροβαφή κεραμική.[1488] Παρόμοια εικονογραφία αποκαθίσταται πειστικά και στη μορφή της *βουθυτούσας Νίκης* που εικονιζόταν στο θωράκειο του ναού της Αθηνάς-Νίκης στην αθηναϊκή Ακρόπολη, η οποία φαίνεται πως αποτέλεσε πρότυπο για τις μεταγενέστερες απεικονίσεις.[1489]

4.1.3.2.2 Ανθρωποθυσία

Σε γνωστό αττικό μελανόμορφο αμφορέα **(A33)**, που χρονολογείται στο β΄ τέταρτο του 6ου αιώνα π.Χ. ,εικονίζεται σκηνή μυθικής ανθρωποθυσίας και συγκεκριμένα της Πολυξένης, από τον Νεοπτόλεμο, ταύτιση που επιτρέπουν τα αναγραφόμενα ονόματα των μορφών. Τρεις άνδρες, με πλήρη πολεμική εξάρτυση, ο *Ἀμφίλοχος*, ο *Ἀντιφάτης* και ο *Αἴας* ο *Ἰλιάδης* (Αίας ο Λοκρός) κρατούν στον αέρα και παράλληλα με το έδαφος την Πολυξένη, ενώ ο Νεοπτόλεμος, και αυτός με πλήρη πολεμική εξάρτυση, ανασηκώνει το κεφάλι της μορφής με το αριστερό του χέρι και με το δεξί βυθίζει το ξίφος του στον λαιμό της, από τον οποίο τρέχει αίμα πάνω στον βωμό. Το ξίφος είναι σχεδιασμένο προσεκτικά, ειδικά η λαβή του, η οποία αποδίδεται με επίθετο λευκό χρώμα,

[1487] Σημειώνεται εδώ ότι αντίστοιχη εικονογραφία παρουσιάζει και σκαραβαίος από το Βερολίνο 11906, όπου εικονίζεται νέος, έτοιμος να θυσιάσει ταύρο, όπως σχολιάζει ο J. Boardman (2001, 145, 179, αρ. 188), ωστόσο το αντικείμενο που φέρει δεν είναι μαχαίρι, αλλά εγχειρίδιο, καθώς είναι δίκοπο, όπως φαίνεται από τη λεπτή γραμμή στο μέσον του.

[1488] Βλ. την παλιά, αλλά πάντα χρήσιμη μελέτη του C. Smith (1886). Αν και στο κείμενό του αναφέρει τα αντικείμενα ως μαχαίρια, πρόκειται σαφώς για εγχειρίδια. Αναλυτικότερα, με ορθή χρήση της ορολογίας και σύγχρονη βιβλιογραφία βλ. Jameson 2014, 127-144 και ειδικά σελ. 131, σημείωση 6.

[1489] Jameson 2014, 137.

στην οποία ξεχωρίζουν ο φυλακτήρας και το επίμηλο. Μπορεί κάποιος εύκολα να παρατηρήσει τις ομοιότητες με τη σφαγή που εικονίζεται στο **A25**, αγγείο ελαφρώς υστερότερο. Οι διαφορές είναι βέβαια αρκετές, όπως στο θύμα, στο ότι δεν κρατούν τη γυναίκα πάνω από τους ώμους τους, αλλά λίγο πάνω από το ύψος της μέσης τους και ότι το θυσιαστήριο όργανο εδώ δεν είναι μαχαίρι, αλλά σπαθί. Η διαφορά αυτή, που αφορά και στην παρούσα εργασία, οφείλεται μάλλον στο ότι δεν πρόκειται για μία κανονική θυσία, αλλά για ανθρωποθυσία, στο πλαίσιο του μύθου και μάλιστα εν μέσω πολεμικών δραστηριοτήτων, και για τον λόγο αυτό προτιμάται μάλλον το ξίφος από το μαχαίρι.

Από το σύνολο των παραπάνω παραστάσεων γίνονται σαφή τα εξής, σχετικά με τα μαχαίρια: μαχαίρια εικονίζονται όταν πρόκειται για απεικόνιση της στιγμής ακριβώς πριν τη σφαγή, με μόνο μία εξαίρεση, αυτή του αγγείου **A25**, όπου εικονίζεται η ίδια η σφαγή. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις, όταν εικονίζεται καθαυτή η σκηνή της σφαγής δεν εικονίζεται ποτέ μαχαίρι, αλλά εγχειρίδιο ή ξίφος. Στις **A27**-**A29** εικονίζεται εγχειρίδιο και στις **A26** και **A33** ξίφος. Η ερμηνεία που έχει δοθεί για τις παραστάσεις που απεικονίζεται η σφαγή καθαυτή είναι ότι δεν πρόκειται για απεικόνιση θυσίας κανονικού τύπου, αλλά των *σφαγίων*, θυσίας που γίνεται πριν τη μάχη και όπου το επίκεντρο είναι η σφαγή. Πράγματι τα πρόσωπα που την τελούν στην εικονογραφία είναι είτε η Νίκη, που μπορεί να ιδωθεί ως πολεμική (**A27**, **A29**-**A32**), είτε πολεμιστές (**A23**, **A24**), είτε γίνεται στο πλαίσιο μάχης (**A28**). Συνεπώς η παραπάνω ερμηνεία είναι πειστική. Σε αυτήν συνάδει ότι δεν χρησιμοποιείται μονόκοπο μαχαίρι, αλλά εγχειρίδιο ή ξίφος, των οποίων η χρήση είναι σαφώς πολεμική. Οι θυσίες αυτές που σχετίζονται άμεσα με τη μάχη, ανήκουν σε μία ειδική κατηγορία τα *σφάγια*, όπου το βάρος δίδεται στην ίδια τη σφαγή.[1490] Ο M. Jameson παρατηρεί ότι το σπαθί χρησιμοποιείται στην εικονογραφία για τις θυσίες αυτές.[1491] Από την εξέταση των παραπάνω παραδειγμάτων επιβεβαιώνεται η μη χρήση του μαχαιριού στις σχετικές με τον πόλεμο θυσίες. Η απεικόνιση της λεπίδας ως δίκοπης γίνεται επί σκοπώ, για να δοθεί έμφαση στην πολεμική φύση της θυσίας. Η διαφοροποίηση αυτή αντικατοπτρίζει πολύ καλά και τον διαχωρισμό στο συμβολισμό που είχε το μαχαίρι από το εγχειρίδιο και το ξίφος: ενώ η μονόκοπη λεπίδα είχε κυρίως συσχετισμούς με την κανονικού τύπου θυσία, την οποία

[1490] Jameson 1991, 92-93.
[1491] Jameson 1991, 122-123. Ομοίως βλ. και. Metz 2005, 309.

ακολουθούσε το γεύμα, ενώ οι δίκοπες λεπίδες, τα εγχειρίδια και τα ξίφη, είχαν καθαρά πολεμικούς συσχετισμούς.

Ας επιστρέψουμε όμως στην απεικόνιση των μαχαιριών. Η απεικόνιση μαχαιριού τη στιγμή της σφαγής στον αμφορέα **A25** είναι μοναδική, ανάμεσα στα σωζόμενα παραδείγματα: η πειστικότερη ερμηνεία που μπορεί να δοθεί για τη μοναδικότητά της είναι ότι απεικονίζεται συγκεκριμένο τελετουργικό, το οποίο μάλιστα γνωρίζουμε από τις γραμματειακές πηγές, όπου οι νέοι σηκώνουν στον αέρα έναν ταύρο για σφαγή και γίνεται επίδειξη κυριαρχίας επί του ζώου. Ο ιδιαίτερος αυτός τρόπος θανάτωσης είναι κομβικής σημασίας για το τελετουργικό και για αυτό κατά κάποιο τρόπο ήταν αναγκαίο να εικονισθεί η στιγμή της σφαγής. Σε μία παράσταση εικονίζεται το ακόνισμα του μαχαιριού (**A13**), σε μία εικονίζεται κατακόρυφα προς τα άνω (**A14**) και σε μία κατακόρυφα προς τα κάτω (**A16**). Προς τα άνω, αλλά με μικρή κλίση προς τα δεξιά εικονίζεται σε δύο παραστάσεις (**A19**, **A20**). Στις **A13, A14, A17** (εάν πρόκειται για μαχαίρι) και στην **A22** εικονίζεται η στιγμή δύο στάδια πριν τη σφαγή και όχι ακριβώς πριν τη σφαγή, καθώς δεν έχουν λάβει όλες οι μορφές τη θέση τους (στην **A13** ακονίζεται το μαχαίρι, στην **A14** ο γενειοφόρος υποδεικνύει στο νέο την ακριβή θέση που πρέπει να λάβει το θύμα, στην **A17** το μαχαίρι, εάν πρόκειται για μαχαίρι βρίσκεται μακριά από το θύμα, ενώ στην **A22** δεν έχουν φτάσει στο βωμό). Στην **A16** μάλλον εικονίζεται η στιγμή που το μαχαίρι θα κατέβαινε προς το θύμα, ενώ το ίδιο συμβαίνει και στις **A23** και **A24**, όπου το μαχαίρι βρίσκεται παράλληλα με το έδαφος, πάνω από το κεφάλι του θύματος. Αντίστοιχη είναι η χρονική στιγμή της **A15**, όπου το μαχαίρι εικονίζεται παράλληλα με το έδαφος, αλλά αυτή τη φορά να κινείται προς τον λαιμό του θύματος. Ασαφής παραμένει η χρονική στιγμή της **A20**, αν και μάλλον πρόκειται για σύμπτυξη χρονικών στιγμών, αυτής που το θύμα πλησιάζει στον βωμό και αυτής που το μαχαίρι πέφτει στον λαιμό του. Το μαχαίρι και στις παραστάσεις ακριβώς πριν την σφαγή κρατούν συνήθως ανδρικές μορφές, υπάρχουν ωστόσο ορισμένες εξαιρέσεις, καθώς στο **A21** βρίσκεται σε γυναικεία χέρια, στο **A19** και ίσως στο **A17** φέρεται από μαινάδες και στο **A18** από ένα παιδί.

Η απεικόνιση μαχαιριού την ώρα της σφαγής τεκμηριώνεται μόλις σε ένα αγγείο και την αμέσως προηγούμενη στιγμή σε δέκα αγγεία, αριθμοί που δείχνουν ότι πράγματι δεν αποτελούσε δημοφιλές θέμα. Η επιλογή όπλων (εγχειριδίων και ξιφών) αντί μαχαιριών στις παραστάσεις σφαγής δείχνει ότι στις συγκεκριμένες τελετουργίες, που είχαν άμεση σχέση με τον πόλεμο, ήταν

σημαντικό το θυσιαστήριο όργανο να μην είναι μαχαίρι, δηλαδή το σύνηθες εργαλείο, αλλά ένα κατεξοχήν όπλο, σαφώς πιο αρμοστό στη φύση της θυσίας αυτής.

4.1.4. Παραστάσεις προετοιμασίας γεύματος

Σαφώς περισσότερες είναι οι παραστάσεις στις οποίες εικονίζονται μαχαίρια, στο πλαίσιο τεμαχισμού, συγκριτικά με αυτές που εικονίζεται η πομπή και η σφαγή. Αυτές μπορούν να διακριθούν σε τέσσερις υποκατηγορίες: α) Στο πρώτο χρονικά στάδιο εικονίζεται η χρήση μαχαιριών επί των θυσιασμένων ζώων, όσο αυτά είναι ακόμα ολόκληρα. β) Στο δεύτερο στάδιο εικονίζεται ο τεμαχισμός μέσω μαχαιριών, τμημάτων κρέατος και όχι ολόκληρων ζώων. γ) Στο τρίτο στάδιο εικονίζονται μαχαίρια να χρησιμοποιούνται για να αφαιρεθούν κομμάτια κρέατος από οβελούς. Για τις περισσότερες από τις παραστάσεις των τριών αυτών κατηγοριών υπάρχουν ασφαλείς ενδείξεις ότι λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο της θυσίας, ωστόσο υπάρχουν και ορισμένες που δεν έχουν καμία ένδειξη για το εάν το εικονογραφικό τους πλαίσιο είναι λατρευτικό ή απλώς εικονίζονται σκηνές κρεοπωλείου. Αυτές συμπεριλαμβάνονται στην παρούσα εργασία στο σύνολό τους, όχι διότι δεχόμαστε αναντίρρητα την παλαιότερη άποψη ότι η κατανάλωση κρέατος συνδεόταν απαραίτητα με τη θυσία, αλλά διότι η εικονογραφία των σκηνών αυτών, είτε λατρευτικών είτε καθημερινών, είναι εντελώς όμοια, συνεπώς μας παρέχει ομοίως στοιχεία για τα μαχαίρια και τη χρήση τους, τα οποία και μας ενδιαφέρουν στην εργασία αυτή. δ) Στην τέταρτη υποκατηγορία εξετάζονται απεικονίσεις τεμαχισμού ιχθύων, για τον ίδιο ακριβώς λόγο: μας αφορά η εικονογραφία της χρήσης του μαχαιριού. Παράλληλα με την εξέταση των παραστάσεων γίνεται σχολιασμός σχετικά με το ποιες παραστάσεις θεωρούμε πράγματι λατρευτικές και ποιες όχι.

4.1.4.1. Παραστάσεις τεμαχισμού σφαγίου

Η επισκόπηση των απεικονίσεων τεμαχισμού σφαγίου θα ξεκινήσει από τη φημισμένη υδρία Ricci (**A34**), μελανόμορφο αγγείο του γ΄ τετάρτου του 6^{ου} αιώνα π.Χ., πιθανώς ιωνικού εργαστηρίου, που δεν αποτελεί μόνο την πρωιμότερη απεικόνιση αυτού του είδους σκηνών αλλά και ένα από τα σημαντικότερα αγγεία για τη μελέτη της εικονογραφίας της αρχαίας ελληνικής θυσίας. Στον ώμο της είναι φιλοτεχνημένη μία μοναδικά λεπτομερής θυσιαστήρια σκηνή, η οποία πλαισιώνεται από κλήμα. Η παράσταση εκτυλίσσεται από τα αριστερά προς τα δεξιά και περιτρέχει όλο τον ώμο του αγγείου, ξεκινώντας και καταλήγοντας στην κατακόρυφη λαβή της υδρίας. Λόγω της σημασίας και του αφηγηματικού χαρακτήρα της παράστασης ακολουθεί

συνοπτική περιγραφή του συνόλου της, μετά την οποία θα ακολουθήσει η αναλυτικότερη πραγμάτευση των αντικειμένων που αναγνωρίζονται ως μαχαίρια. Στη σκηνή αυτή έχει υποστηριχθεί ότι εικονίζονται τρία διαφορετικά μαχαίρια, ωστόσο για μόνο ένα εξ αυτών μπορεί να επιβεβαιωθεί η παραπάνω ταύτιση.

Στα αριστερά εικονίζεται ένας αμφορέας και ένα καλάθι κρεμασμένο από πάνω του. Στη συνέχεια δύο γυμνοί νέοι βρίσκονται σκυμμένοι πάνω από έναν θυσιασμένο χοίρο, ενώ μισό κριάρι βρίσκεται κρεμασμένο πάνω από τον δεύτερο νέο. Ο πρώτος από τους νέους κρατάει επίμηκες αντικείμενο που αναγνωρίζεται συνήθως ως μαχαίρι (**Α34α**). Δεξιά τους ακολουθεί ομάδα τριών νέων που ασχολούνται με ένα δεύτερο σφάγιο, αυτή τη φορά κατσίκι, δύο το πλαισιώνουν τραβώντας τα πόδια του και ένας βρίσκεται δίπλα του κρατώντας μαχαίρι (**Α34β**). Ακολουθούν τρεις άνδρες που βηματίζουν προς τα δεξιά, ο τελευταίος (πρώτος από τα αριστερά) είναι γυμνός νέος, που κρατάει οινοχόη και ανοιχτό αγγείο (πιθανώς φιάλη), στο μέσον ενδεδυμένος αγένειος αυλητής και μπροστά ενδεδυμένος γενειοφόρος που χειρονομεί λατρευτικά με το υψωμένο αριστερό του χέρι και κρατάει κύλικα με το προτεταμένο προς τα εμπρός δεξί. Αυτές είναι και οι μόνες δύο ενδεδυμένες μορφές της παράστασης, ενώ η τελευταία είναι η μοναδική γενειοφόρος, καθώς όλες οι άλλες είναι γυμνές και αγένειες (αναφέρονται εδώ ως νέοι). Δεξιά τους, στο μέσον της παράστασης βρίσκεται ο βωμός, όπου τρεις νέοι κρατούν τρεις μερικώς γεμισμένους οβελούς πάνω από τις φλόγες του. Πιο δεξιά ένας νέος αντλεί (πιθανώς) κρασί με μία αρύταινα από αμφορέα που βρίσκεται πάνω σε τριποδικό στήριγμα. Δεξιά του άλλος νέος κρατάει κρεάγρα και σκεύος (*σκαφίδα*) γεμάτο κρέας, το οποίο σερβίρει από λέβητα που στηρίζεται σε *λάσανα*.[1492] Ακολουθούν δύο νέοι γύρω από μία λεκάνη, πιθανώς *κάρδοπο*, σκυμμένοι πάνω από αυτήν και με τα χέρια τους στο εσωτερικό της, πιθανώς να παρασκευάζουν λουκάνικα.[1493] Πιο δεξιά δύο νέοι περνούν κομμάτια κρέατος, τα οποία παίρνουν από ένα τραπέζι, σε δύο οβελούς, τους οποίους στηρίζουν με την απόληξή τους κατακόρυφα στο έδαφος. Δεξιά τους, στο τέλος της παράστασης εικονίζονται ακόμα δύο νέοι πάνω από ένα δυσερμήνευτο αντικείμενο. Είναι σχεδιασμένο από δύο λεπτές μελανές γραμμές, όπως αυτές των οβελών, οι οποίες καταλήγουν σε ένα ή δύο (στην περίπτωση αυτή το δεύτερο βρίσκεται πίσω από το πρώτο, από το οποίο και καλύπτεται) φυλλόσχημα αντικείμενα, τα οποία καλύπτονται με μελανό γάνωμα. Ο νέος στα αριστερά είναι σε διασκελισμό προς τα αριστερά και τείνει μπροστά το αριστερό του χέρι, με το οποίο κρατάει

[1492] Βλ. σχετικά Morris 1985, 397.
[1493] van Straten 1995, 148-149. Ekroth 2014α, 231.

κύπελλο(;). Με το δεξί χέρι, το οποίο είναι ελαφρώς λυγισμένο, κρατάει αντικείμενο που δεν διακρίνεται καλά, καθώς υπάρχει φθορά στο αγγείο στο συγκεκριμένο σημείο, για το οποίο έχει προταθεί ότι μπορεί να είναι μαχαίρι (**Α34γ**). Ο δεύτερος νέος, που αποτελεί και την τελευταία μορφή της παράστασης κοιτάζει προς τα αριστερά, έχει λυγισμένα τα γόνατα, σε βαθύ κάθισμα, γέρνοντας συγχρόνως προς τα εμπρός τον κορμό του και κρατάει με κάθε χέρι ένα από τα στελέχη του δυσερμήνευτου αντικειμένου. Από πάνω τους βρίσκεται κρεμασμένο ανάποδα το ήμισυ ενός ακόμα κατσικιού.

Θα ξεκινήσουμε την πραγμάτευση των μαχαιριών της υδρίας από την πιο φυσιοκρατική απεικόνιση μαχαιριού σε αυτή, καθώς η απόδοσή του, επιτρέπει τη βέβαιη ταύτισή του. Πρόκειται για το αντικείμενο που κρατάει η μεσαία μορφή της ομάδας που δουλεύει πάνω στο κατσίκι (**Α34β**). Είναι μεταξύ 2-3/10 του ύψους των ανθρώπινων μορφών (είναι όλες παρόμοιου ύψους) και είναι λεπτομερώς σχεδιασμένο. Η λεπίδα έχει ελαφρώς κοίλη ράχη, ιδιαίτερη αιχμηρή απόληξη και κοιλόκυρτη κόψη, στο τέλος της οποίας διακρίνεται σαφώς η προεξέχουσα πτέρνα, η οποία λειτουργούσε και ως φυλακτήρας. Η λαβή είναι σχεδιασμένη με απλό τρόπο, μικρότερου πλάτους από τη λεπίδα και διακρίνεται από αυτήν μόλις ένα μικρό μέρος της, ίσο με το 1/10 του μεγέθους του μαχαιριού. Ο νέος κρατάει το μαχαίρι σχεδόν παράλληλα με το έδαφος και ελαφρώς προς τα άνω, με κλίση 20º και την κόψη προς τα κάτω, δηλαδή προς το σφάγιο. Τόσο η κίνηση των δύο άλλων νέων που τραβούν τα άκρα του σφαγίου όσο και ο τρόπος που κρατάει ο νέος το μαχαίρι δείχνουν σαφώς ότι θα ξεκινήσει τον τεμαχισμό του, επιχειρώντας τομή στο στήθος του κατσικιού, πιθανώς προκειμένου να αφαιρεθούν τα όργανά του.

Στην περίπτωση της ομάδας των δύο νέων πάνω από τον χοίρο, στην αρχή της παράστασης, η απεικόνιση του αντικειμένου που αναγνωρίζεται ως μαχαίρι (**Α34α**) παρουσιάζει πολλές και μεγάλες διαφορές. Το αντικείμενο αυτό δεν αναφέρεται πάντοτε ρητά ως μαχαίρι, αλλά από την ερμηνεία της ομάδας που εργάζεται πάνω στον χοίρο προκύπτει ότι θεωρείται ως τέτοιο. Ο G. Ricci γράφει ότι εικονίζεται σφαγή (*τραχηλίζειν, σφάττειν*), συνεπώς πρέπει να θεωρεί το αντικείμενο μαχαίρι.[1494] Ο F. van Straten γράφει ότι ένας εκ των ανδρών είναι έτοιμος να ανοίξει τομή στον λαιμό του χοίρου, συνεπώς και αυτός πρέπει να θεωρεί το αντικείμενο μαχαίρι.[1495] Ο J.

[1494] Ricci 1946, 48.
[1495] van Straten 1995, 117.

Gebauer αναφέρει ρητά το αντικείμενο ως μαχαίρι.[1496] Ο J. Durand αναφέρει το αντικείμενο ως λάμα και κοφτερό αντικείμενο, εν τέλει το χαρακτηρίζει όμως και αυτός *μάχαιραν*.[1497]

Το αντικείμενο αυτό είναι μακρόστενο, φτάνοντας σε μήκος τα 3/10 του ύψους των μορφών. Δεν μπορεί να αναγνωρισθεί λαβή-λεπίδα, αφού τα δύο μέρη που έχουν σχεδιαστεί εκατέρωθεν των χεριών της μορφής δεν παρουσιάζουν σχεδόν καμία διαφορά, παρά μόνο ότι το αριστερό μέρος είναι ελαφρώς μεγαλύτερου μήκους και καμπυλώνεται σε ελάχιστο βαθμό προς τα άνω. Ακόμα και αν υποθέσουμε ότι το δεξί μέρος αποτελεί τη λεπίδα, σε αυτήν δεν μπορεί να διακριθεί ράχη και κόψη, καθώς το άνω από το κάτω μέρος δεν παρουσιάζουν καμία διαφορά, με εξαίρεση την ελάχιστη καμπύλωση που προαναφέρθηκε. Με το ίδιο σκεπτικό, αν υποθέσουμε ότι το αριστερό μέρος αποτελεί τη λαβή, τότε αυτή είναι υπερβολικά μεγάλη για το μικρό μέγεθος του υποτιθέμενου μαχαιριού (όχι μικρό μήκος, αλλά μέγεθος, καθώς είναι πολύ μικρού πλάτους). Σε αντίθεση με το μαχαίρι **Α34β**, όπου προεξείχε μέρος μόλις κατά 1/10 του συνολικού μήκους, εδώ (στο **Α34α**) το μέρος που προεξέχει φτάνει τα 3/10 του συνολικού μήκους, ποσοστό υπερδιπλάσιο. Τέλος, ο τρόπος που κρατάει η μορφή το υπό εξέταση αντικείμενο είναι τουλάχιστον περίεργη για μαχαίρι. Εάν και πρόκειται για ένα πολύ λεπτό αντικείμενο, το κρατάει με τα δύο του χέρια, σχεδόν από το μέσον του. Το κρατάει σχεδόν σε επαφή με τον εκτεθειμένο λαιμό του χοίρου, ο οποίος είναι τοποθετημένος ανάσκελα, με το κεφάλι ριγμένο προς τα πίσω και παράλληλα προς αυτόν και το έδαφος.

Τόσο η μορφή του αντικειμένου, που δεν μοιάζει με το μαχαίρι **Α34β**, αλλά και με μαχαίρι γενικότερα, όσο και ο τρόπος με τον οποίον το κρατάει ο άνδρας, συνηγορούν κατά της ταύτισής του με μαχαίρι. Αν απομονώναμε το αντικείμενο, αγνοώντας για λίγο το ότι βρίσκεται πάνω από ένα σφάγιο, πολύ δύσκολα θα το ταυτίζαμε με μαχαίρι ή οποιοδήποτε άλλο κοφτερό αντικείμενο. Η σχεδίαση όλου του αγγείου είναι επίσης πολύ προσεκτική, για να προβληθεί ως επιχείρημα η πρόχειρη σχεδίαση μόνο του συγκεκριμένου αντικειμένου. Αλλά ακόμα και αυτό να ίσχυε, ο τρόπος χειρισμού του με τα δύο χέρια από το μέσον είναι απαγορευτικός για οποιαδήποτε χρήση, είτε αυτή του ανοίγματος τομής είτε του ξυρίσματος του χοίρου. Ο J. Gebauer επιχειρεί να εξηγήσει τον διαφορετικό τρόπο σχεδίασης της σκηνής με τον χοίρο, βάσει σύμπτυξης γνωστών εικονογραφικών μοτίβων, ότι δηλαδή εικονίζεται κάπως συντομευμένο το μοτίβο κατά το οποίο

[1496] Gebauer 2002, 324.
[1497] Durand 2007α, 195, 204.

το δεξί χέρι κρατάει το μαχαίρι και το αριστερό το αντικείμενο.[1498] Το παραπάνω όμως δεν είναι καθόλου πειστικό, ούτε όλες οι παραστάσεις μπορούν να ερμηνευθούν βάσει αυστηρών εικονογραφικών μοτίβων, μέθοδο την οποία ακολουθεί πιστά ο J. Gebauer.[1499] Σημαντική για την ερμηνεία της σκηνής των νέων με τον χοίρο είναι η εξής -απλή- παρατήρηση: η σκηνή δεν είναι σχεδιασμένη βάσει αυστηρών συμμετριών και μοτίβων, είναι όμως σχεδιασμένη από εννέα ομάδες (είτε πολυπρόσωπες είτε μονοπρόσωπες), κάθε μία από τις οποίες πραγματοποιεί μία διαφορετική ενέργεια, στο πλαίσιο της τελετουργίας της θυσίας και της προετοιμασίας του θυσιαστηρίου γεύματος. Αν η παραπάνω παρατήρηση ισχύει, τότε μοναδική ανακολουθία θα ήταν οι δύο πρώτες ομάδες, που ασχολούνται με τα σφάγια, του χοίρου και του κατσικιού αντίστοιχα. Όλα όμως τα εικονογραφικά δεδομένα, οδηγούν στο ότι κάθε ομάδα πραγματοποιεί ξεχωριστές και διαφορετικές εργασίες.

Από τα παραπάνω έχει γίνει εμφανές, ότι ο μόνος λόγος που το αντικείμενο υπό διερεύνηση έχει ταυτιστεί από μεγάλο αριθμό μελετητών με μαχαίρι, δεν είναι σε καμία περίπτωση η μορφή του, αλλά τα εικονογραφικά συμφραζόμενα: ότι δηλαδή το κρατάει μία εκ των δύο μορφών που βρίσκονται πάνω από ένα σφάγιο, με τη δεύτερη μάλιστα να κρατάει τα πόδια του σφαγίου, όπως θα ήταν και το αναμενόμενο βάσει παραλλήλων. Όμως στην ιδιαίτερη (ή μάλλον εντελώς απλή) μορφή του αντικειμένου έρχεται να προστεθεί ότι η διαδικασία μορφών να εγχειρίζουν ή να τεμαχίζουν το σφάγιο εικονίζεται στην αμέσως επόμενη ομάδα, αυτή με το κατσίκι. Παρακάτω θα εξετάσουμε το ενδεχόμενο, να μην διαρρηγνύεται η μοναδικότητα της εργασίας κάθε ομάδας, αλλά πράγματι να εικονίζεται κάτι εντελώς διαφορετικό στη σκηνή με τον χοίρο από ότι σε αυτή με το κατσίκι.

Την ερμηνεία του G. Ricci ότι πραγματοποιείται σφαγή του χοίρου,[1500] έχουν απορρίψει ορθώς όλοι οι μεταγενέστεροι μελετητές, όπου συμφωνούν ότι το ζώο είναι ήδη σφαγμένο, κάτι που είναι πράγματι εμφανές. Και στα δύο ζώα, η περιοχή του λαιμού είναι διαφοροποιημένη από το υπόλοιπο σώμα, καθώς είναι γεμισμένη με ερυθρό χρώμα. Ο J. Durand ερμηνεύει το ερυθρό χρώμα ως το δέρμα που έχουν αφήσει επίτηδες πάνω στο ζώο, ώστε να συγκρατείται το κρέας και να μη λερώνεται.[1501] Ωστόσο θεωρούμε πολύ πιθανότερο, το ερυθρό χρώμα να αποδίδει το αίμα.

[1498] Gebauer 2002, 327.
[1499] Ekroth 2006, 477.
[1500] Ricci 1946, 48.
[1501] Durand 2007α, 202.

Το επιχείρημα του J. Durand είναι ότι ερυθρό χρώμα χρησιμοποιείται για την απόδοση των μαλλιών των ανδρών, άρα αποδίδει τρίχωμα. Όμως το ίδιο χρώμα χρησιμοποιείται τόσο για τη φλόγα του βωμού, όσο και για ορισμένα τεμάχια κρέατος, τα οποία κρατάει η μορφή στον λέβητα, συνεπώς το παραπάνω επιχείρημα είναι ανίσχυρο. Κατά τη σφαγή του ζώου, πραγματοποιείται τομή στον λαιμό, η οποία έχει ως αποτέλεσμα να ρέει άφθονο αίμα και η περιοχή του λαιμού να βάφεται κατακόκκινη, διαδικασία που είναι αναπόφευκτη. Αυτός είναι και ο πιθανότερος λόγος για την απόδοση των λαιμών των ζώων με ερυθρό χρώμα. Συνεπώς, με τον λαιμό ήδη κομμένο, δεν υπάρχει λόγος τομής του σφαγίου στο σημείο αυτό. Θα έπρεπε το αντικείμενο να βρίσκεται πιο χαμηλά και από το στήθος, κοντά στην κοιλιά, όπως ακριβώς συμβαίνει με το κατσίκι.

Η λύση για την ταυτότητα του αντικειμένου βρίσκεται καταρχάς στη μορφή του και κατά δεύτερον σε ένα διακοσμητικό στοιχείο του αγγείου: τα μισά τμήματα κριών που βρίσκονται κρεμασμένα από κλήματα στο βάθος της παράστασης. Θα ξεκινήσουμε από αυτά. Βρίσκονται κρεμασμένα για έναν πολύ συγκεκριμένο λόγο, για να επιτευχθεί η αφαίμαξη, απαραίτητη διαδικασία, ώστε να καταστεί το κρέας βρώσιμο. Τόσο το κριάρι, όσο και το κατσίκι που εικονίζονται κρεμασμένα, είναι κομμένα στη μέση, κρεμασμένα από τα πόδια και με το κεφάλι προς κάτω. Η θέση τους σε δύο σημεία του αγγείου είναι σημαντική: το μισό κριάρι βρίσκεται ακριβώς πάνω από τη μορφή που τραβάει τα πόδια του χοίρου και το μισό κατσίκι στο δεξί μέρος της παράστασης (βλ. αμέσως παρακάτω **Α34γ**). Στην περίπτωση που μας απασχολεί τώρα, δείχνει ότι και ο χοίρος θα ακολουθήσει την ίδια διαδικασία, θα κοπεί δηλαδή στη μέση και θα κρεμαστεί για να στραγγίξει από το αίμα. Επανερχόμαστε στη μορφή του αντικειμένου που συχνά ταυτίζεται με μαχαίρι. Είναι απλώς ένα λεπτό, σχετικά επίμηκες αντικείμενο, χωρίς διαφοροποιήσεις, κοφτερή πλευρά, αιχμή ή άλλα χαρακτηριστικά. Η μορφή του παραπέμπει σε ράβδο, σε ένα απλό κομμάτι ξύλου, το οποίο όμως έχει ρόλο, που μπορεί να γίνει πολύ καλύτερα κατανοητός στην εν λόγω σκηνή από αυτήν του κοφτερού αντικειμένου. Ο άνδρας που το κρατάει θα το χρησιμοποιήσει, σφηνώνοντάς το στην περιοχή του λαιμού και του στήθους του σφαγίου, ώστε αυτή να μείνει ανοιχτή και κατά αυτόν τον τρόπο να ρέει το αίμα, αλλά και να περνά ο αέρας, ώστε να μην κλείσει η τομή. Ο τρόπος μάλιστα χειρισμού με τα δύο χέρια από το μέσον του αντικειμένου είναι ο πλέον κατάλληλος για τη διαδικασία αυτή. Η κοιλιά του χοίρου είναι αποδοσμένη με λευκό χρώμα, έχει ερμηνευθεί από τον J. Durand, ως απεικόνιση των πεπτικών οργάνων που είναι εμφανή

μετά την αφαίρεση του δέρματος του ζώου.[1502] Η παραπάνω υπόθεση είναι μεν γοητευτική, ωστόσο δεν φαίνεται ότι η διαδικασία έχει ήδη φτάσει στο στάδιο αυτό. Η απλούστερη λύση να εικονίζεται απλώς η κοιλιά του ζώου, όπου το τρίχωμα είναι σαφώς λιγότερο είναι εξίσου πιθανή. Η παραπάνω -αναγκαστικά μακρά εξέταση του αγγείου- έδειξε ότι η πρώτη μορφή που εικονίζεται στον ώμο της υδρίας Ricci δεν κρατάει μαχαίρι, ούτε κάποιο άλλο κοφτερό αντικείμενο, αλλά μία ράβδο.

Το τρίτο αντικείμενο που αναγνωρίζεται ως μαχαίρι (**Α34γ**) βρίσκεται σε ένα από τα ελάχιστα σημεία του αγγείου όπου έχει φθαρεί η αρχική επιφάνεια. Το κρατάει η προτελευταία μορφή, με το δεξί της χέρι. Η μορφή του, με κοίλη την άνω και κυρτή την κάτω επιφάνεια, παραπέμπει πράγματι σε μαχαίρι, ωστόσο συγκρίνοντάς το με το **Α34β**, δεν σχηματίζεται τόσο καθαρά αιχμή. Καθώς δεν σώζεται το σημείο της λαβής, δεν φαίνεται ο τρόπος με τον οποίον το κρατάει ο άνδρας και συνεπώς δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για την ταύτιση. Η τελευταία αυτή ομάδα δεν έχει ερμηνευθεί έως τώρα πειστικά από την έρευνα και ίσως να μην ερμηνευθεί άμεσα. Για το φυλλόσχημο αντικείμενο με τα δύο στελέχη είχε υποστηριχθεί παλαιότερα ότι απεικονίζει φυσερό, ωστόσο δεν υπάρχει φωτιά δίπλα του, ούτε η μορφή αυτή φυσερού ήταν γνωστή πριν τους ρωμαϊκούς χρόνους, ούτε χρησιμοποιείτο εκτός μεταλλουργείων, όπως επισημαίνει ο F. van Straten απορρίπτοντας ορθά την παραπάνω ταύτιση. Το κρεμασμένο μισό κατσίκι από πάνω, ίσως πράγματι να σχετίζεται μαζί του, όπως παρατηρεί ο ίδιος μελετητής, ενώ προτείνει υποθετικά -χωρίς να την υποστηρίζει ιδιαίτερα- την εναλλακτική επιλογή να ταυτίζονται με οβελούς.[1503] Η μορφή του βέβαια ούτε σε οβελούς παραπέμπει, ίσως να είναι κάποιο σκεύος που έχει κάποια σχέση με την προετοιμασία του γεύματος. Η μορφή του πάντως δεν αποκλείει να χρησίμευε στην μεταφορά των σφαγίων. Σε κάθε περίπτωση τα διαθέσιμα στοιχεία δεν επαρκούν ούτε για να ταυτίσουμε το τρίτο αντικείμενο με μαχαίρι, ούτε για να κατανοήσουμε τη χρήση του.

Συνεπώς, σχετικά με τα μαχαίρια στην υδρία Ricci, μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για την ύπαρξη ενός μόνο (του **Α34β**), μεσαίου μεγέθους, το οποίο χρησιμοποιείται για τα πρώτα στάδια του τεμαχισμού του σφαγίου.

Η δεύτερη παράσταση τεμαχισμού σφαγίου σώζεται σε όστρακο από αττική μελανόμορφη πυξίδα (**Α35**), που χρονολογείται περί το 530 π.Χ. Εδώ το σφάγιο, ένα ελάφι, είναι τοποθετημένο

[1502] Durand 2007α, 202.
[1503] van Straten 1995, 150.

πάνω σε τράπεζα και δύο γενειοφόροι άνδρες τραβούν τα άκρα του, όπως ακριβώς στο **Α34β**, εκ των οποίων σώζεται η δεξιά και μόνο μικρό μέρος της αριστερής, ενώ στο μέσον, πίσω από το σφάγιο μία τρίτη μορφή ανοίγει τομή σε αυτό. Κρατάει με το αριστερό χέρι μία ράβδο με διχαλωτή απόληξη,[1504] η οποία έρχεται σε επαφή με τον θώρακα του σφαγίου και με το δεξί κρατάει το μαχαίρι. Εδώ το μαχαίρι έχει ήδη διαπεράσει τον θώρακα του σφαγίου και μέρος του βρίσκεται μέσα σε αυτό. Το μαχαίρι δεν διακρίνεται καλά, αλλά διαφοροποιείται σαφώς η λαβή από τη λεπίδα, καθώς η πρώτη είναι μεγαλύτερου πλάτους, ενώ η δεύτερη είναι ελαφρώς καμπύλη. Έφτανε σε μέγεθος τουλάχιστον τα 3/10 του ύψους των ανθρώπινων μορφών.

Σε αττική μελανόμορφη πελίκη (**Α36**) που χρονολογείται στα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ. εικονίζονται δύο γενειοφόροι, ενδεδυμένοι άνδρες να εργάζονται πάνω από έναν κριό, που βρίσκεται τοποθετημένος επί τράπεζας, κάτω από την οποία εικονίζεται αγγείο, πιθανώς το *σφαγεῖον*.[1505] Ο άνδρας στα δεξιά τεντώνει τα πίσω πόδια, ενώ αυτός στα αριστερά κρατάει με το δεξί του χέρι μαχαίρι, σχεδόν παράλληλα με το σφάγιο και σε πολύ μικρή απόσταση από αυτό, με την κόψη προς τα κάτω. Το μαχαίρι είναι 2/10 του ύψους της μορφής που το κρατάει.

Στο τελευταίο μελανόμορφο αγγείο της κατηγορίας αυτής, έναν αττικό μελανόμορφο σκύφο (**Α37**) της ίδιας περιόδου, εικονίζεται ο Ηρακλής με ένα μαχαίρι πάνω από ένα θυσιασμένο κριάρι. Ο ήρωας συγκρατεί τα πίσω πόδια του σφαγίου ανάμεσα στα πόδια του και είναι σκυμμένος επάνω από αυτό κρατώντας μαχαίρι με το δεξί του χέρι. Το μαχαίρι δεν σώζεται ολόκληρο, καθώς στο σημείο της λαβής λείπει τμήμα του αγγείου, ωστόσο φαίνεται να δηλώνεται ο δακτύλιος που χώριζε τη λεπίδα από τη λαβή. Η ράχη του μαχαιριού είναι ευθύγραμμη και η κόψη κυρτή, τονίζεται μάλιστα από μία λεπτή γραμμή, εκτός από αυτή του περιγράμματος. Το μέγεθος του μαχαιριού υπολογίζεται περίπου ως τα 3/10 του ύψους του Ηρακλή. Είναι σχεδόν παράλληλο με το έδαφος, και ελαφρώς προς τα κάτω, υπό γωνία 16º. Δεν απέχει από το σφάγιο, όπως στα αγγεία **Α35** και **Α36**, ούτε έχει βυθιστεί ακόμα σε αυτό, όπως στο **Α35**, αλλά έρχεται μόλις σε επαφή, εικονίζοντας τη στιγμή ανάμεσα στις δύο προηγούμενες. Αξιοπερίεργο είναι ότι φαίνεται η κόψη να είναι στραμμένη προς τα άνω και όχι προς τα κάτω, όπως συνηθίζεται και όπως είναι το λογικό για σκηνές τεμαχισμού. Ίσως να πρόκειται για διαφορετικό τρόπο διάνοιξης της τομής, με την κόψη προς τα άνω, σχίζοντας ουσιαστικά το δέρμα του ζώου. Στο μέρος του

[1504] Ίσως η ράβδος αυτή να είχε αντίστοιχη χρήση με το **Α34α**.
[1505] Για εναλλακτικές ερμηνείες βλ. Gebauer 2002, 306.

αγγείου που δεν σώζεται, εικονιζόταν η Αθηνά, από την οποία διατηρείται μόνο μέρος της περικεφαλαίας, να βοηθά στη διαδικασία, κρατώντας τα δύο μπροστινά πόδια του σφαγίου. Μία ακόμα διαφορά από τις προηγούμενες παραστάσεις, είναι ότι ο χειριστής του μαχαιριού δεν βρίσκεται στο μέσον του ζώου ή στο μπροστινό μέρος, αλλά στο πίσω μέρος. Το σφάγιο είναι απευθείας τοποθετημένο στο έδαφος.

Το ίδιο θέμα παρουσιάζεται και σε δύο ερυθρόμορφα αγγεία. Η πρώτη ερυθρόμορφη παράσταση βρίσκεται στον λαιμό αττικού πλαστικού κανθάρου (**A38**) σε μορφή κεφαλής σατύρου, που χρονολογείται στο β΄ τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ. Ένας άνδρας που φορά περίζωμα, κρατάει με το δεξί του χέρι μαχαίρι ακριβώς πάνω και σε επαφή με θυσιασμένο κριάρι που βρίσκεται τοποθετημένο ανάσκελα πάνω σε τράπεζα, ενώ στην άλλη μεριά, γυμνός παις συμβάλλει στη διαδικασία, κρατώντας τα πίσω πόδια του σφαγίου. Και οι δύο φέρουν υποδήματα. Κάτω από την τράπεζα βρίσκεται αγγείο, πιθανώς *σφαγεῖον*, ενώ πάνω από το σφάγιο, κρέμεται μία μαχαιροθήκη. Η ύπαρξη της μαχαιροθήκης είναι σημαντική, καθώς δείχνει αφενός έναν πιθανό τρόπο αποθήκευσης των μαχαιριών, αφετέρου όμως εικονίζεται για να δηλώσει ότι το μέρος στο οποίο εκτυλίσσεται η σκηνή αποτελεί έναν χώρο που λαμβάνουν χώρα μαγειρικές-κρεουργικές εργασίες, για τις οποίες ήταν απαραίτητος κάποιος αριθμός μαχαιριών, πιθανώς και διαφορετικών κατηγοριών.

Η υστερότερη παράσταση της κατηγορίας αυτής χρονολογείται στο α΄ τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ. και βρίσκεται στο εσωτερικό αττικής ερυθρόμορφης κύλικας (**A39**). Ένα κατσίκι ή ελάφι βρίσκεται τοποθετημένο ανάσκελα σε τριποδική τράπεζα. Δεξιά του βρίσκεται σάτυρος ή ο Παν, ο οποίος συγκρατεί σταθερό το σφάγιο και αριστερά του ενδεδυμένος άνδρας που φέρει και πέτασο, ίσως ο Ερμής, ο οποίος κρατάει και τραβά με το αριστερό του χέρι το δεξί μπροστινό πόδι του σφαγίου και με το δεξί κρατάει μαχαίρι, παράλληλα με το έδαφος, με την κόψη προς τα κάτω και στο επίπεδο ακριβώς της ράχης του σφαγίου. Το μαχαίρι είναι αρκετά μεγάλου μεγέθους, φτάνοντας σχεδόν τα 4/10 του ύψους της μορφής που το κρατά. Όπως όλη η σύνθεση, είναι σχετικά πρόχειρα σχεδιασμένο, η λαβή καλύπτεται σχεδόν εξ ολοκλήρου από το χέρι που την κρατά, η ράχη είναι σχεδόν ευθύγραμμη και η κόψη κυρτή. Σε αντίθεση με όλες τις προηγούμενες παραστάσεις, όπου το μαχαίρι βρίσκεται συνήθως πάνω από το θύμα ή σε επαφή με το άνω μέρος του, έτοιμο να κόψει ή κόβοντας τον θώρακα ή την κοιλιά, εδώ βρίσκεται σε επαφή με το πλαϊνό μέρος του ζώου. Η διαφοροποίηση αυτή ίσως να οφείλεται στην ύστερη χρονολόγηση της

παράστασης, ίσως όμως να εικονίζεται ένα διαφορετικό στάδιο του τεμαχισμού. Να μην επιχειρείται δηλαδή τομή για την αφαίρεση των σπλάχνων, αλλά ο τεμαχισμός του μπροστινού ποδιού του σφαγίου.

Από τις έξι παραπάνω παραστάσεις που εικονίζουν χρήση μαχαιριού στο σκοτωμένο ζώο φάνηκαν τα εξής: οι πρώτες πέντε, παρουσιάζουν ομοιογένεια σχετικά με τη χρήση του μαχαιριού και μόνο η τελευταία παρουσιάζει διαφορετική εικονογραφία. Οι πέντε πρώτες (**A34-38**) χρονολογούνται στο διάστημα 530-460 π.Χ. και είναι όλες μελανόμορφες εκτός της πέμπτης (**A38**). Τα μαχαίρια είναι μεσαίου μεγέθους, με μέγεθος 2-3/10 του ύψους των φερουσών μορφών, και έχουν κυρτή κόψη. Τα κρατούν είτε σε πολύ κοντινή απόσταση και παράλληλα με το σφάγιο (**A34, A36**), είτε το έχουν ήδη διαπεράσει (**A35**) είτε μόλις έρχονται σε επαφή με αυτό (**A37**, **A38**). Εικονίζονται με την κόψη προς τα κάτω, με εξαίρεση το **A37**. Φαίνεται πως σε όλες εικονίζεται η διαδικασία εγχείρισης/διάνοιξης τομής στο σφάγιο, προκειμένου να καταστεί δυνατή η αφαίρεση των σπλάχνων, διαδικασία που εύγλωττα περιγράφεται από τον J. Durand.[1506] Διαφορετική περίπτωση αποτελεί μόνο η παράσταση **A39**, όπου είναι σαφώς υστερότερη από τις υπόλοιπες: το μαχαίρι είναι μεγαλύτερο από όλα τα προηγούμενα της κατηγορίας (4/10, έναντι 3/10 που είναι ο μέσος όρος τους) και εικονίζεται με διαφορετικό τρόπο χειρισμού και διαφορετική θέση. Τα παραπάνω οδηγούν στο συμπέρασμα ότι για την πραγματοποίηση της τομής χρησιμοποιείτο ένα μαχαίρι μεσαίου μεγέθους, ενώ για τον κατεξοχήν τεμαχισμό, όπως την αποκοπή του ποδιού που εικονίζεται στο αγγείο **A38** χρειαζόταν ένα μεγαλύτερου μεγέθους μαχαίρι. Η τομή λοιπόν για την αφαίρεση των σπλάχνων φαίνεται να αποτελεί το πρώτο στάδιο του τεμαχισμού, με την κοπή των μελών του σφαγίου, δηλαδή τον κατεξοχήν τεμαχισμό να ακολουθεί. Από το παραπάνω δείγμα φαίνεται προτίμηση στο πρώτο θέμα, ωστόσο το δείγμα αποτελούμενο μόλις από έξι παραστάσεις είναι πολύ μικρό για να υποστηριχθεί κάτι τέτοιο. Ενδιαφέρουσα είναι επίσης η πιθανότατη παρουσία της Αθηνάς και του Ερμή σε δύο από τις παραστάσεις (**A37** και **A39** αντίστοιχα), της πρώτης ως βοηθού και του δεύτερου ως χειριστή του μαχαιριού.

4.1.4.2. Παραστάσεις τεμαχισμού κρέατος

Μετά τον τεμαχισμό του σφαγίου, αυτό μετατρέπεται σε τεμάχια και μάζες κρέατος, οι οποίες τεμαχίζονται περαιτέρω. Παραστάσεις αυτής της κατηγορίας του τεμαχισμού εντοπίζονται

[1506] Durand 2007α, 199-200, 204-209.

σε τουλάχιστον δέκα αγγεία. Όπως σημειώθηκε και παραπάνω, δεν αποδεικνύεται απαραίτητα ότι σχετίζονται όλες με τη διαδικασία της θυσίας, ωστόσο θα εξετασθούν στο σύνολό τους και κατόπιν θα διερευνηθεί η συνάφειά τους με τη θυσία.

Ελληνικά

Η πρωιμότερη παράσταση της κατηγορίας παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον για δύο λόγους, ο πρώτος εκ των οποίων είναι η μορφή του μαχαιριού που εικονίζεται. Η παράσταση αυτή βρίσκεται στον ώμο, ακριβώς κάτω από τη λαβή (**A40**) ενός κορινθιακού μελανόμορφου, κιονωτού κρατήρα που χρονολογείται περί το 600 π.Χ. Δύο άνδρες πλαισιώνουν μία δισκοειδή τράπεζα, πάνω στην οποία βρίσκονται τεμάχια κρέατος. Ο άνδρας στα δεξιά είναι νέος, αφού είναι κοντύτερος και αγένειος, και κρατάει με τα δύο του χέρια ένα πόδι ζώου, το οποίο δίνει στον άνδρα στα αριστερά. Αυτός είναι γενειοφόρος και ψηλότερος, δέχεται με το αριστερό του χέρι το πόδι του ζώου και με το δεξί κρατάει μαχαίρι, παράλληλα με το έδαφος και με την κόψη προς τα κάτω. Το μαχαίρι είναι σχεδιασμένο με λεπτομέρεια. Είναι πολύ μεγάλου μεγέθους, ίσο με τα 5/10 του ύψους της μορφής που το κρατάει (εάν το συγκρίνουμε με την κοντύτερη μορφή φτάνει τα 6/10!). Η ράχη της λεπίδας είναι ελάχιστα κυρτή, ενώ η κόψη έντονα, ειδικά κοντά στην αιχμή, όπου το πλάτος της είναι ιδιαίτερα μεγάλο, πολύ μεγαλύτερο από οποιοδήποτε μαχαίρι στις παραστάσεις που έχουμε δει έως τώρα (κατασκευής, πομπής, σφαγής και τεμαχισμού σφαγίου). Η λαβή του έχει ίσο πλάτος με την απόληξη της λεπίδας. Στο σημείο της λαβής που βρίσκεται σε επαφή με τη λεπίδα, τέσσερις στιγμές αποδίδουν την ύπαρξη τεσσάρων αμφικέφαλων ηλίσκων, διατεταγμένων ανά δύο. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η απόληξη της λαβής, η οποία σχηματίζεται με προεξοχή σχήματος L, ακριβώς όπως συμβαίνει στα μαχαίρια τύπου IIv. Η συγκεκριμένη απεικόνιση, μιμείται πιστά τα μαχαίρια αυτού του τύπου και συμβάλλει τα μέγιστα στην κατανόηση της μορφής και της χρήσης των μαχαιριών αυτών.[1507] Το μέγεθος του μαχαιριού, τόσο το μεγάλο μήκος, όσο και το πολύ μεγάλο πλάτος κοντά στην αιχμή, το καθιστά κατάλληλο για τον τεμαχισμό, ο οποίος είναι βέβαιο ότι πραγματοποιείται, τόσο από τον τρόπο που κρατάει ο άνδρας το μαχαίρι, με την κόψη προς τα κάτω και παράλληλα με το έδαφος, όσο και από το πόδι ζώου που λαμβάνει, το οποίο πρόκειται να μετατραπεί σε μάζες κρέατος, όπως αυτές επί της τράπεζας. Μάλιστα η μάζα κρέατος στα αριστερά, φαίνεται να προέρχεται από άλλο πόδι, όπως δείχνει το σχήμα της. Η μορφή και η χρήση του μαχαιριού δείχνουν ότι πρόκειται για ένα είδος μπαλτά. Η διαφοροποίηση από τα

[1507] Βλ. παρακάτω, σελ. 513.

μαχαίρια σφαγής και τεμαχισμού, τα οποία είδαμε στα προηγούμενα αγγεία (**A34-A39**) είναι σαφής. Το μεγάλο μήκος και πολύ μεγάλο πλάτος είναι απαραίτητα για τον τεμαχισμό με χτύπημα από πάνω προς τα κάτω, ο οποίος πραγματοποιείται στα ήδη καταμερισμένα τμήματα του σφαγίου, ενώ όταν αυτό είναι ακόμα ολόκληρο, χρησιμοποιούνται μικρότερα και λεπτότερα μαχαίρια, ικανά να κόψουν με λεπτότερους χειρισμούς το σφάγιο στα επιμέρους σημεία του.

Ο δεύτερος λόγος που η εν λόγω παράσταση παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ότι στο υπόλοιπο μέρος του ώμου του ίδιου αγγείου -με εξαίρεση την περιοχή κάτω από την άλλη λαβή, όπου εικονίζεται η αυτοκτονία του Αίαντα- εικονίζεται σκηνή συμποσίου, όπου ο Ηρακλής, ένας εκ των συμποσιαστών, κρατάει μαχαίρι, διαφορετικού όμως είδους. Οι δύο παραστάσεις σαφώς συνδέονται μεταξύ τους.[1508] Ο Ηρακλής βρίσκεται μάλιστα ανακεκλιμένος, ακριβώς αριστερά της σκηνής τεμαχισμού και ανάμεσά τους μεσολαβεί ένας δίνος, πάνω στον οποίο βρίσκεται μία οινοχόη.[1509] Η συνύπαρξη δύο διαφορετικών μαχαιριών, με δύο διαφορετικές χρήσεις στο ίδιο αγγείο είναι ιδιαίτερα διδακτική για τη λειτουργία των εν λόγω αντικειμένων και θα αναλυθεί παρακάτω, αφού προηγουμένως εξετασθούν και οι παραστάσεις γεύματος, στις οποίες εντάσσεται.[1510] Η παράσταση τεμαχισμού εντάσσεται στο πλαίσιο θυσιαστηρίου γεύματος, όπως προκύπτει αφενός από το ότι πρόκειται για προετοιμασία επίσημου γεύματος, τα οποία κατά κανόνα συνδέονταν με θυσίες στους θεούς, αλλά και από το ότι οι άνδρες που τεμαχίζουν το κρέας είναι στεφανωμένοι.

Σε αττικό μελανόμορφο κιονωτό κρατήρα (**A41**) που χρονολογείται στο δ΄ τέταρτο του 6ου αιώνα π.Χ. εικονίζεται ένας ενδεδυμένος και αγένειος νέος να κρατάει μαχαίρι με το αριστερό του χέρι, παράλληλα με το έδαφος, πάνω από τράπεζα, όπου βρίσκονται τοποθετημένες μάζες κρέατος. Με το δεξί κρατάει τεμάχιο κρέατος, ελαφρώς ψηλότερα από το μαχαίρι, σκοπεύοντας προφανώς να το τοποθετήσει στην τράπεζα. Αξίζει να σημειωθεί ότι πρόκειται για μία από τις πολύ σπάνιες περιπτώσεις απεικόνισης σε αγγείο, όπου το μαχαίρι κρατιέται με το αριστερό χέρι. Κάτω από την τράπεζα βρίσκεται το κεφάλι του θύματος, ενώ δίπλα σε αυτήν το κανούν. Από πάνω του κρέμονται δύο από τα πόδια του θύματος. Το μαχαίρι είναι αρκετά πρόχειρα σχεδιασμένο, ουσιαστικά διακρίνεται μόνο η λαβή, που είναι αρκετά λεπτότερη από τη λεπίδα, και η αιχμή της

[1508] van Straten 1995, 151.
[1509] Ο δίνος με την οινοχόη βρίσκονται μεν κάτω από την λαβή, αλλά σαφώς ανήκουν στο πλαίσιο του συμποσίου και όχι του τεμαχισμού του κρέατος, όπου τα συμπεριλαμβάνει ο J. Gebauer (2002, 324).
[1510] Βλ. παρακάτω σελ. 462-463, **A61**.

λεπίδας, όπου λεπταίνει πάλι. Ξεπερνά ελαφρώς τα 3/10 του ύψους της μορφής που το κρατά. Μπροστά εικονίζεται ακόμα ένας νέος, με οβελό, του οποίου την απόληξη, όπου είναι περασμένο κομμάτι κρέατος κρατάει μέσα στις φλόγες του βωμού, μπροστά από μία ερμαϊκή στήλη.

Επανερχόμαστε στο άλλο αγγείο όπου εικονίζονται δύο διαφορετικά μαχαίρια για δύο διαφορετικές χρήσεις, την αττική ερυθρόμορφη κύλικα του τέλους του 6ου αιώνα π.Χ. (βλ. και παραπάνω **A15**). Στο δεύτερο τμήμα του αγγείου αυτού (**A42**) εικονίζονται δύο αγένειοι, στεφανωμένοι άνδρες, ενδεδυμένοι με περίζωμα, ο πρώτος να τρέχει προς τα αριστερά μεταφέροντας στον ώμο ένα μεγάλου μεγέθους πόδι ζώου και κοιτάζοντας προς τα πίσω (προς τα δεξιά), ενώ από κάτω του, ανάμεσα στα πόδια του, βρίσκεται το κεφάλι του σφαγίου, ενός ταύρου. Ο δεύτερος νέος εικονίζεται ακριβώς πίσω του, κρατώντας ένα μαχαίρι πάνω από το κεφάλι του, έχοντας εντελώς λυγισμένο τον αγκώνα. Δυστυχώς από το μαχαίρι σώζεται μόνο η λαβή, αλλά από τον τρόπο που το κρατάει φαίνεται ότι επιχειρεί ένα δυνατό χτύπημα από πάνω προς τα κάτω για τεμαχισμό. Το αξιοπερίεργο είναι ότι δεν φαίνεται να μεσολαβεί κάτι ανάμεσα στους δύο νέους -αν και λείπει ένα τμήμα του αγγείου ακριβώς μπροστά από τον νέο με το μαχαίρι, ωστόσο δεν φαίνεται πιθανό να «αιωρείται» κάποιο αντικείμενο στον χώρο αυτόν- και κατά συνέπεια φαίνεται ότι ο δεύτερος επιχειρεί να τεμαχίσει το πόδι που κρατάει ο πρώτος. Το αγγείο αυτό είναι σημαντικό, διότι όπως παρατηρεί η Β. Τσουκαλά συγκρίνοντας τα δύο τμήματά του (**A15** και **A42**), δείχνει την άμεση σχέση απεικόνισης ποδιού ζώου με τη θυσία.[1511]

Ακριβώς η ίδια σκηνή, δηλαδή νέος που φέρει στον ώμο του πόδι ζώου και δεύτερος νέος να ακολουθεί με μαχαίρι πάνω από το κεφάλι, εικονίζεται και σε αποσπασματικά σωζόμενη αττική ερυθρόμορφη κύλικα της ίδιας περιόδου (**A43)**, όπου συμπτωματικά η μορφή με το μαχαίρι διατηρείται εξίσου αποσπασματικά, καθώς σώζεται μόνο η απόληξη του μαχαιριού. Εδώ γίνεται σαφές ότι ο νέος που ακολουθεί θα επιχειρήσει χτύπημα στο πόδι που μεταφέρει ο νέος μπροστά, του, αφού το κρατάει με το αριστερό του χέρι, ζυγίζοντας πιθανώς το χτύπημα. Η άμεση σχέση με τη θυσία είναι και εδώ εμφανής, καθώς στην παράσταση υπάρχει ακόμα βωμός, στον οποίο σπένδει ιερέας και κανούν που φέρει ένας νέος. Ίσως οι δύο παραπάνω παραστάσεις να μην είναι ρεαλιστικές και να εικονίζονται συμπτυγμένα το μοτίβο της μεταφοράς του ποδιού του σφαγίου με αυτό του τεμαχισμού, ίσως όμως να πρόκειται για απεικόνιση κάποιου άγνωστου σε εμάς

[1511] Tsoukala 2009, 8.

τελετουργικού, κάτι που ενισχύεται από την αλληλεπίδραση που φαίνεται να έχουν οι μορφές μεταξύ τους.

Σε αττική μελανόμορφη οινοχόη (**Α44**) που χρονολογείται λίγο υστερότερα, στις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ., εικονίζεται ο τεμαχισμός ποδιού βοδιού, αυτή τη φορά με πιο φυσιοκρατικό/ορθολογικό τρόπο. Ένα ιδιαίτερα ευμέγεθες πόδι βοδιού βρίσκεται τοποθετημένο πάνω σε κυλινδρική τράπεζα, που θυμίζει κιονίσκο.[1512] Από την άκρη του, κοντά στην οπλή το κρατάει με τα δύο του χέρια παις, που βρίσκεται στα δεξιά. Στα αριστερά γενειοφόρος άνδρας, κρατάει με το αριστερό του χέρι τον μηρό και με το δεξί κρατάει μαχαίρι, με το χέρι του λυγισμένο, ώστε η αιχμή του μαχαιριού να δείχνει προς τα άνω, σε γωνία 55ο με τον άξονα του εδάφους. Και οι δύο είναι γυμνοί και στεφανωμένοι. Το μαχαίρι είναι μεσαίου μεγέθους, 3/10 του ύψους της μορφής που το κρατά, σχετικά απλά σχεδιασμένο, με ελαφρώς κυρτή ράχη, και κοιλόκυρτη κόψη, ενώ στο μέσον και πιο κοντά προς την κόψη υπάρχει εδαφόχρωμη γραμμή, η οποία υποδηλώνει τον διαχωρισμό κόψης ράχης. Από πάνω τους, κρέμεται από κλήμα ακόμα ένα πόδι ζώου, αρκετά μικρότερο, ενώ σε χαμηλότερη τράπεζα βρίσκονται τοποθετημένες τρεις ευμεγέθεις μάζες κρέατος. Κάτω από τις δύο υπάρχει ένας κρατήρας.

Αντίστοιχη σύνθεση με δύο μορφές να εργάζονται στον τεμαχισμό κρέατος εικονίζεται σε αττική ερυθρόμορφη πελίκη (**Α45**), που χρονολογείται στο 480-470 π.Χ., όπου αγένειος νέος ή παις συγκρατεί με τα δύο χέρια ένα τεμάχιο κρέατος πάνω σε τριποδικό ξύλινο πάγκο, το *ἐπίξηνον,*[1513] και ένας φαλακρός γενειοφόρος, ενδεδυμένος με ιμάτιο από τη μέση και κάτω, κρατώντας το ίδιο τεμάχιο με το αριστερό του χέρι, ανασηκώνει το δεξί, ελαφρώς λυγισμένο στον αγκώνα, με το οποίο κρατάει μαχαίρι μεγάλου μεγέθους. Το μαχαίρι είναι 3/10 του ύψους της μορφής που το κρατάει, λίγο ψηλότερα από το κεφάλι του και με κλίση 140ο σε σχέση με τον οριζόντιο άξονα. Το πλάτος του είναι αρκετά μεγάλο, ειδικά κοντά στην αιχμή, όπου σημειώνεται το μέγιστο, η ράχη είναι ελαφρώς κυρτή και η κόψη έντονα κυρτή η οποία τονίζεται στο κατώτερο

[1512] Η Α. Χατζηδημητρίου (2005, 121) το χαρακτηρίζει ως κιονόμορφο πάγκο και ο J. Durand (1986, 89-143) ως κιονόμορφο βωμό. Η ταύτισή του με βωμό είναι μεν αβέβαιη, ωστόσο το σχήμα του που παραπέμπει σε κίονα, τα στεφάνια (ή το στεφάνι) και το πόδι του ζώου, είναι τρία στοιχεία που, από τη στιγμή που απαντούν και τα τρία μαζί, αποδεικνύουν ότι το πλαίσιο είναι σαφώς θυσιαστήριο. Η Α. Χατζηδημητρίου (2005, 127) αν και παραδέχεται ότι ίσως στη συγκεκριμένη απεικόνιση να υπάρχει συσχετισμός με θυσία, στη συνέχεια εμμένει στη θέση της για σκηνή αγοραπωλησίας κρέατος, υποστηρίζοντας ότι η στεφάνωση αποτελεί συνήθη εικονογραφική σύμβαση και δεν μπορεί να θεωρηθεί τεκμήριο για την απεικόνιση σκηνής θυσίας και ότι ούτε ο κιονόμορφος πάγκος αποτελεί ικανοποιητικό στοιχείο. Εδώ όμως τα στοιχεία είναι τέσσερα: τα στεφάνια, το είδος του κρέατος, η κιονόσχημη τράπεζα και η απουσία πελατών και μας αναγκάζουν να δεχτούμε την παράσταση ως άμεσα σχετική με τη θυσία.

[1513] Βλ. σχετικά Χατζηδημητρίου 2005, 122, σημείωση 596.

μέρος της από μελανή γραμμή. Η κόψη γίνεται εντονότερα κυρτή κοντά στην αιχμή, η οποία είναι αρκετά αμβλεία, καθώς πρόκειται για μαχαίρι που προορίζεται να κόβει και όχι να διατρυπά. Μία μελανή γραμμή κοντά στην κόψη την τονίζει. Η λαβή είναι λεπτότερη της λεπίδας, με την απόληξή της να σχηματίζει προεξοχή προς το μέρος της λεπίδας.

Ακολουθούν τρεις μονοπρόσωπες ερυθρόμορφες παραστάσεις τεμαχισμού κρέατος, χρονολογούμενες στο β΄ τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ. Σε βοιωτική πελίκη (**A46**) εικονίζεται ενδεδυμένος άνδρας, του οποίου η στάση είναι παρόμοια με αυτή των δύο προηγούμενων αγγείων: κρατάει με το αριστερό του χέρι το τεμάχιο κρέατος πάνω σε τριποδική τράπεζα και με το δεξί κρατάει μαχαίρι μεγάλου μεγέθους ακριβώς πάνω από το τεμάχιο κρέατος. Το μαχαίρι εικονίζεται στον αέρα, ελαφρώς προς τα άνω, σε γωνία 39º με τον οριζόντιο άξονα, με την κόψη προς τα κάτω. Είναι μεγάλου μεγέθους, 4/10 του ύψους της μορφής που το κρατά. Έχει ελαφρώς κυρτή ράχη και έντονα κυρτή κόψη κοντά στην αιχμή, όπου διαμορφώνεται και το μέγιστο πλάτος της λεπίδας, το οποίο είναι μεγάλο, έχοντας τη γνωστή μορφή μαχαιριών τεμαχισμού. Η λαβή του χαρακτηρίζεται τόσο από μεγάλου μεγέθους φυλακτήρα, όσο και από απόληξη σχήματος L, όπως εικονίζεται στην παράσταση **A40**, εικονίζεται δηλαδή ακόμα ένα μαχαίρι τύπου IIv.

Στο εσωτερικό αττικής κύλικας (**A47**) εικονίζεται γενειοφόρος, ενδεδυμένος με διακοσμημένο ποδήρες ιμάτιο κρατώντας μαχαίρι με το δεξί του χέρι να δείχνει με το αριστερό σε χαμηλή τράπεζα με κρέας πάνω της, που βρίσκεται στα δεξιά του. Το μαχαίρι είναι στραμμένο προς τα κάτω, 180º σε σχέση με το έδαφος, με την κόψη να βρίσκεται στα αριστερά. Είναι μεγάλου μεγέθους, ξεπερνώντας τα 5/10 του ύψους του άνδρα και μεγάλου πλάτους ειδικά στο μέσον της λεπίδας. Η ράχη του είναι ελαφρώς κυρτή και η αιχμή κυρτή, ενώ το μέρος της λεπίδας ακριβώς πριν τη λαβή είναι σαφώς λεπτότερο από την υπόλοιπη λεπίδα. Η λαβή διαθέτει λεπτό φυλακτήρα στο σημείο ένωσης με τη λεπίδα και η απόληξή της είναι ελικοειδής. Μία μελανή γραμμή ακολουθεί το σχήμα του περιγράμματος της κόψης, ωστόσο βρίσκεται αρκετά μακριά από αυτήν, κοντά στο μέσον της λεπίδας, σε αντίθεση με πρωιμότερες παραστάσεις.

Η τρίτη παράσταση βρίσκεται σε αττική λήκυθο (**A48**). Εδώ εικονίζεται ένας αγένειος νέος, ενδεδυμένος και αυτός μόνο από τη μέση και κάτω, με μακρύ ιμάτιο. Βρίσκεται πίσω από μακρόστενη ξύλινη τράπεζα, κάτω από την οποία υπάρχει ένα *σφαγεῖον*, γεμάτο με αίμα. Πάνω σε αυτήν, στο αριστερό της άκρο, βρίσκεται η κεφαλή ενός κριού. Ο νέος κρατάει με το αριστερό του

χέρι ένα τεμάχιο κρέατος, πιθανώς το πόδι του σφαγίου,[1514] κατακόρυφα πάνω στο δεξί μέρος της τράπεζας και με το αριστερό του χέρι κρατάει μαχαίρι, στο ύψος της κεφαλής του, παράλληλα με τον άξονα του εδάφους, με την κόψη όμως προς τα πάνω. Εικονίζεται η στιγμή που σηκώνει το χέρι να τεμαχίσει το κρέας, η κίνηση είναι φυσικά απεικονισμένη καθ΄ υπερβολήν, καθώς δεν είναι ανάγκη το χέρι να πραγματοποιήσει όλη την κυκλική κίνηση, η μισή -όπως εικονίζεται στις παραπάνω παραστάσεις-είναι αρκετή. Το μαχαίρι είναι τα 4/10 του ύψους της μορφής που το κρατάει και είναι πολύ μεγάλου πλάτους, ειδικά κοντά στην αιχμή. Η ράχη της λεπίδας είναι σχεδόν ευθύγραμμη, η κόψη κοιλόκυρτη και η λαβή σχεδόν κυλινδρική.

Ιταλιωτικό

Σε κατωιταλιωτικό κρατήρα (**A49)**, που χρονολογείται στο α΄ τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ., εικονίζεται γυμνός νέος να τεμαχίζει κεφαλή χοίρου, η οποία βρίσκεται τοποθετημένη πάνω σε τριποδική τράπεζα, το γνωστό *ἐπίξηνον*. Συγκρατεί με το αριστερό χέρι του την κεφαλή του χοίρου και με το δεξί, κρατάει μαχαίρι μεγάλου μεγέθους, ίσο με τα 4/10 του ύψους του. Κρατάει το μαχαίρι κρατάει με την αιχμή προς τα πάνω, σχεδόν στον κάθετο άξονα του αγγείου και με την κόψη προς τα δεξιά, πάνω από το κεφάλι του χοίρου. Η κίνηση δείχνει ότι πρόκειται να το τεμαχίσει περαιτέρω. Το μαχαίρι έχει ελαφρώς κυρτή ράχη, κοιλόκυρτη κόψη και μεγάλο πλάτος, με το μέγιστο να διαμορφώνεται κοντά στην αιχμή. Δεν έχει περίγραμμα, αλλά μία λεπτή γραμμή εσωτερικά τονίζει την κόψη. Η απόληξη της λαβής έχει σχήμα L. Το λατρευτικό πλαίσιο της παράστασης υποδηλώνεται από τον ιωνικό κίονα που βρίσκεται στα δεξιά. Η παράσταση αυτή αποτελεί τη μοναδική από όσο γνωρίζω γνωστή παράσταση τεμαχισμού κεφαλής σε αγγεία, παράλληλα όμως εντοπίζονται σε τοιχογραφίες από τις οικίες της Δήλου, που χρονολογούνται υστερότερα, στον 2ο-1ο αιώνα π.Χ.[1515]

Στη βιβλιογραφία αναφέρεται ακόμα μία παράσταση με σκηνή τεμαχισμού σε αττική ερυθρόμορφη κύλικα,[1516] ωστόσο δεν υπάρχει διαθέσιμη φωτογραφία της, συνεπώς δεν μπορεί να παράσχει κάποια πληροφορία σχετικά με τα μαχαίρια και δεν περιλαμβάνεται στον κατάλογο.

[1514] Για το *σφαγεῖον* και το πόδι βλ. Ekroth 2005, 17.
[1515] Βλ. παρακάτω σελ. 485, **T3**.
[1516] BAPD 211533: Ferrara, Museo Nazionale Nr. T62 B VP. Gebauer 2002, Z29.

4.1.4.2.1 Παραστάσεις τεμαχισμού ιχθύων

Οι απεικονίσεις τεμαχισμού κρέατος που εξετάσθηκαν παραπάνω, διακρίνονται, άλλες περισσότερο και άλλες λιγότερο, από στοιχεία (όπως βωμούς, στεφάνια, κάνιστρα, είδος κρέατος, οβελούς, ένδυση μορφών, επιγραφές) που μας επιτρέπουν να συνδέσουμε τις περισσότερες με τη διαδικασία της θυσίας. Το ίδιο δεν ισχύει για τις απεικονίσεις τεμαχισμού ιχθύων. Η σύνδεση ορισμένων από αυτών από τον J. Durand με θυσίες ιχθύων,[1517] έχουν γενικά απορριφθεί από μεταγενέστερές έρευνες, όπως του B. Sparkes[1518] και της Α. Χατζηδημητρίου.[1519] Όπως όμως παρατηρεί και ο J. Gebauer, οι παραστάσεις αυτές μοιάζουν ιδιαίτερα ως προς την εικονογραφία τους με τις παραστάσεις τεμαχισμού κρέατος.[1520] Οι παραστάσεις τεμαχισμού ψαριών, είτε λατρευτικές είτε όχι, παρέχουν ακόμα ορισμένα δείγματα απεικόνισης μαχαιριών, με τρόπο, όμοιο με αυτόν του τεμαχισμού κρέατος σε λατρευτικό πλαίσιο. Καθώς λοιπόν η παρούσα εργασία ερευνά το μαχαίρι και τη χρήση του, θα εξετασθούν πολύ συνοπτικά πέντε παραστάσεις.

Ελληνικά

Σε αττική μελανόμορφη όλπη (**A50**), που χρονολογείται στην τελευταία δεκαετία του 6ου αιώνα π.Χ., άνδρας κρατάει ένα μεγάλο ψάρι πάνω σε τράπεζα, κάτω από την οποία υπάρχει ένα αγγείο, καθώς και δύο σκυλιά και γενειοφόρος άνδρας κρατάει το μαχαίρι με το δεξί του χέρι, που είναι λυγισμένο πάνω από το κεφάλι του. Το μαχαίρι εικονίζεται με την κόψη προς τα άνω, σε γωνία 210º με τον οριζόντιο άξονα,[1521] ενώ το αριστερό του χέρι είναι τεντωμένο προς τα εμπρός με ανοιχτή την παλάμη.[1522] Το μαχαίρι υπολογίζεται περί τα 3/10 του ύψους του άνδρα που το κρατάει, έχει σχεδόν ευθύγραμμη ράχη και έντονα κυρτή κόψη, η οποία τονίζεται από εδαφόχρωμη γραμμή. Η λεπίδα είναι πολύ μεγάλου πλάτους, ειδικά στο μέσον της, ενώ η λαβή δεν εικονίζεται, με εξαίρεση τον φυλακτήρα, καθώς καλύπτεται εξ ολοκλήρου από το χέρι που την κρατά.

Στο εσωτερικό αττικής μελανόμορφης κύλικας (**A51**) του Ζ. του Θησέα, που χρονολογείται στην ίδια περίοδο, υπάρχει μονοπρόσωπη παράσταση τεμαχισμού ιχθύος. Το ψάρι βρίσκεται τοποθετημένο πάνω σε αμφικωνικό πάγκο, ενώ τμήματα ψαριών βρίσκονται πάνω σε χαμηλή

[1517] Durand 2007β, 256-257.
[1518] Sparkes 1995, 150-161.
[1519] Χατζηδημητρίου 2005, 126-127.
[1520] Gebauer 2002, 322.
[1521] Όπως εικονίζεται και στο **A60**.
[1522] Όπως εικονίζεται και στο **A59**.

επιμήκη τράπεζα, με ακόμα ένα, ίσως κεφάλι, να βρίσκεται κάτω από αυτήν[1523]. Εδώ ο άνδρας κρατάει με το αριστερό του χέρι μικρότερο ψάρι και ετοιμάζεται να το τεμαχίσει με μαχαίρι που κρατάει με το λυγισμένο πάνω από το κεφάλι δεξί. Το μαχαίρι εικονίζεται με την κόψη προς τα πάνω και ελαφρώς προς τα αριστερά, σε γωνία με τον οριζόντιο άξονα πολύ μικρότερη από ότι στην προηγούμενη παράσταση160º. Πιθανώς εδώ να εικονίζεται το μαχαίρι τη στιγμή που κατεβαίνει, ενώ στην προηγούμενη τη στιγμή που ανεβαίνει ή έχει φτάσει το ανώτατο σημείο, ίσως καθ΄ υπερβολήν. Το μαχαίρι εδώ είναι ίσο με τα 3/10 του ύψους της μορφής, έχει ευθύγραμμη ράχη και κυρτή κόψη, είναι σχετικά μεγάλου πλάτους, χωρίς όμως να παρουσιάζει τη μεγάλη κύρτωση και αύξηση πλάτους σε ένα σημείο. Η λαβή του καλύπτεται από το χέρι του άνδρα, ωστόσο φαίνεται πως υπάρχει -έστω μικρή- γωνία μεταξύ λεπίδας και λαβής.

Σε αττική ερυθρόμορφη πελίκη (**A52**), που χρονολογείται περί το 470 π.Χ., φαλακρός γενειοφόρος, ενδεδυμένος άνδρας και γυμνός παις πλαισιώνουν τριποδικό πάγκο. Ο άνδρας κρατάει με το αριστερό του χέρι ψάρι, σαν να πρόκειται να το δώσει στον παίδα και με το δεξί, το οποίο βρίσκεται χαμηλωμένο και παράλληλα με το σώμα του κρατάει μαχαίρι. Το μαχαίρι είναι μήκους ίσου με τα 3/10 του ύψους του άνδρα, έχει ευθύγραμμη ράχη και κυρτή κόψη, όπως στο προηγούμενο, διαφέρει όμως ως προς τη λαβή, η οποία διαθέτει τόσο φυλακτήρα, όσο και προεξέχουσα απόληξη. Σε αντίθεση με τα υπόλοιπα αγγεία δεν εικονίζεται η στιγμή της δράσης -δηλαδή του τεμαχισμού- καθαυτή.

Ιταλιωτικά

Τέλος, τεμαχισμός ιχθύων εικονίζεται και σε δύο κατωιταλιωτικούς, ερυθρόμορφους κωδωνόσχημους κρατήρες, που χρονολογούνται στο α΄ τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ. Στον πρώτο (**A53**) το μαχαίρι είναι πολύ μεγάλου μεγέθους, ίσου με τα 5/10 της γεροντικής μορφής που το κρατά. Όμως οι μορφές στο συγκεκριμένο αγγείο, έχουν κωμικά χαρακτηριστικά και είναι κάπως παραμορφωμένες, πολύ πιο κοντές από ό,τι στις άλλες απεικονίσεις που έχουν εξετασθεί. Το μαχαίρι έχει ευθύγραμμη ράχη και ελαφρώς κοιλόκυρτη κόψη, ενώ πριν τη λαβή διαμορφώνεται φυλακτήρας. Η γεροντική μορφή το κρατάει στον κατακόρυφο άξονα, πάνω από μισοκομμένο

[1523] Βλ. Φριτζίλας 2006, 102-103.

ψάρι που βρίσκεται τοποθετημένο επί τριποδικού πάγκου, στο οποίο εικονίζεται και ένα ίχνος τομής. Το κεφάλι του ψαριού καθώς και ένα δεύτερο ψάρι εικονίζονται κάτω από τον πάγκο.

Στον δεύτερο κατωιταλιωτικό αμφορέα (**A54**) εικονίζεται ψάρι πάνω στον γνωστό τριποδικό πάγκο, πλαισιωμένο από σάτυρο και ενδεδυμένη γυναικεία μορφή. Η γυναίκα βρίσκεται στα δεξιά του και το κρατάει από την ουρά με το ένα χέρι και με το άλλο το περιβρέχει με υγρό από ένα αγγείο. Ο σάτυρος βρίσκεται στα αριστερά του, το κρατάει με το αριστερό χέρι και με το δεξί κρατάει μαχαίρι, το οποίο εικονίζεται με την κόψη προς τα κάτω, στον κατακόρυφο άξονα. Δεν εικονίζεται η σκηνή του τεμαχισμού καθαυτή, καθώς πρόκειται να ακολουθήσει το ξέπλυμα του ψαριού. Το μαχαίρι είναι μήκους ίσου με τα 3/10 του ύψους του σατύρου και είναι ελαφρώς διαφορετικής μορφής από τα υπόλοιπα, σχετικά με τη λαβή. Η λαβή είναι ιδιαίτερα λεπτή, συγκριτικά με τη μεγάλου πλάτους λεπίδα και είναι σχεδιασμένη σε συνέχεια της ράχης. Η λεπίδα είναι μεγάλου πλάτους, με ελαφρώς κυρτή ράχη και ελαφρώς κοιλόκυρτη κόψη, θυμίζοντας τον σημερινό μπαλτά.

4.1.4.3. Παραστάσεις τεμαχισμού ωμού κρέατος για τοποθέτηση σε οβελούς

Στο πώμα βοιωτικής μελανόμορφης λεκανίδας (**A55**), των αρχών του 5ου αιώνα π.Χ., εικονίζεται η προετοιμασία θυσιαστηρίου γεύματος σε συνεχή αφήγηση τριών ξεχωριστών διαδικασιών: α) τεμαχισμός του ωμού κρέατος, β) γέμισμα των οβελών, γ) μεταφορά των οβελών και ψήσιμο πάνω σε κρατευτές. Εικονίζονται συνολικά επτά γενειοφόροι άνδρες, ενδεδυμένοι μόνο από τη μέση και κάτω να εργάζονται γύρω από τεμάχια κρέατος. Δύο κίονες, οι οποίοι πλαισιώνουν το επεισόδιο της μεταφοράς και του ψησίματος των οβελών, μαρτυρούν ότι η σκηνή λαμβάνει χώρα σε λατρευτικό περιβάλλον. Δύο άνδρες τεμαχίζουν μάζες κρέατος. Αυτοί πλαισιώνουν μία χαμηλή τράπεζα, πάνω στην οποία βρίσκονται τοποθετημένα πέντε ευμεγέθη τμήματα κρέατος, ενώ ένα ακόμα κρατούν στα χέρια τους, ο άνδρας στα αριστερά και με τα δύο, ενώ αυτός στα δεξιά μόνο με το αριστερό, καθώς με το δεξί κρατάει μαχαίρι. Ο άνδρας αυτός κάθεται σε χαμηλό δίφρο και έχει ελαφρώς λυγισμένο προς τα εμπρός το αριστερό του χέρι, με το οποίο κρατάει το μαχαίρι, το οποίο είναι μεσαίου μεγέθους, τα 3/10 του ύψους της δεύτερης μορφής, και εικονίζεται σχεδόν κατακόρυφα στον άξονα του εδάφους. Είναι λεπτότερο σχετικά με τα άλλα μαχαίρια τεμαχισμού, ίσως διότι εικονίζεται διαφορετικός τρόπος τεμαχισμού. Μάλλον δεν πρόκειται για χτύπημα από πάνω προς τα κάτω, αφού το κρέας δεν βρίσκεται πάνω σε κάποια τράπεζα κοπής ή πάγκο, αλλά το κρατούν με τα χέρια τους. Το μαχαίρι είναι σχετικά πρόχειρα

σχεδιασμένο, με αποτέλεσμα να μην είναι σαφές εάν εικονίζεται η απόληξη της λαβής του ή απλώς έχει απλωθεί το γάνωμα στο κάτω μέρος του χεριού. Πιθανότερο είναι το πρώτο, που αν ισχύει, τότε πρόκειται για μαχαίρι, όπου σχηματίζεται γωνία μεταξύ λαβής και λεπίδας, χωρίς να υπάρχει ευθύγραμμη μετάβαση, όπως σε όλα τα παραδείγματα που έχουμε δει παραπάνω. Συνεπώς η απεικόνιση αυτή παραπέμπει σε μαχαίρια του τύπου ΙΑβ ή ΙΙ2, όπου το νεύον προς την πλευρά της κόψης έμβολο, υπαγορεύει τη γωνία μεταξύ λαβής και λεπίδας. Εάν ισχύει αυτό τότε αποτελεί μία πολύ σπάνια απεικόνιση μαχαιριού με τόσο έντονη γωνία μεταξύ λεπίδας και λαβής.

Σε αττική ερυθρόμορφη κύλικα (**A56**), που χρονολογείται περί το 480 π.Χ., εικονίζεται επίσης ο τεμαχισμός ωμού κρέατος, με σκοπό αυτό να περαστεί σε οβελούς και να ψηθεί. Η κύλικα διατηρείται αποσπασματικά, ωστόσο σώζονται τρεις αγένειοι άνδρες, ο ένας δίπλα στον άλλον, οι δύο ακριβώς αριστερά μίας εκ των λαβών του αγγείου και ο τρίτος δεξιά. Ο άνδρας στα δεξιά μεταφέρει δύο οβελούς, ενώ αυτός ακριβώς αριστερά της λαβής κρατάει με το αριστερό του χέρι οβελό και με το δεξί παίρνει από τράπεζα ένα τεμάχιο κρέατος, το οποίο θα περάσει στη συνέχεια στον οβελό. Ο άνδρας στα αριστερά του κρατάει με το αριστερό του χέρι πόδι ζώου και με το δεξί μαχαίρι, με την αιχμή προς τα κάτω. Το μαχαίρι δεν σώζεται ολόκληρο, καθώς λείπει η λαβή και το τμήμα της λεπίδας κοντά σε αυτήν. Έχει ευθύγραμμη ράχη, κυρτή κόψη και είναι μεγάλου πλάτους, ενώ το μήκος του θα έφτανε τουλάχιστον τα 3/10 του ύψους της μορφής που το κρατά. Ο τρόπος που το κρατάει δείχνει ότι δεν πραγματοποιείται ο τεμαχισμός, αλλά πρόκειται να τοποθετήσει πρώτα το πόδι που κρατάει στην τράπεζα και στη συνέχεια να το τεμαχίσει σε περισσότερα τεμάχια, κατάλληλα να περαστούν στους οβελούς. Είναι σαφές ότι τεμαχίζεται το πόδι του ζώου με σκοπό το κρέας να περαστεί στον οβελό,[1524] η παράσταση μάλιστα αυτή αποτελεί μία σπάνια περίπτωση τεκμηρίωσης συσχετισμού ποδιού ζώου με οβελό.

Τέλος, σημειώνεται ότι αυτήν την υποκατηγορία θα εντασσόταν (εάν πράγματι εικονίζονταν μαχαίρι και οβελός) και παράσταση που εικονίζεται σε ετρουσκικό μελανόμορφο αμφορέα (**A57**) που χρονολογείται στο α΄ τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ., όπου αγένειος νέος κρατάει με το αριστερό του χέρι ένα πόδι σφαγίου, πάνω από έναν πάγκο και με το δεξί επίμηκες αντικείμενο, ακανόνιστου σχήματος και μεγάλου μεγέθους, με μήκος που ξεπερνά ελαφρώς τα 3/10 του ύψους του νέου. Δεξιά εικονίζεται γενειοφόρος που κρατάει δεύτερο επίμηκες

[1524] Ekroth 2013α, 126.

αντικείμενο. Ο J. Gebauer[1525] ταυτίζει το πρώτο με μαχαίρι και το δεύτερο με οβελό, καθώς τα εικονογραφικά συμφραζόμενα συνάδουν με μία τέτοια ταύτιση, ωστόσο καμία από τις δύο δεν μπορεί να υποστηριχθεί από τη μορφή των αντικειμένων, η οποία δεν μας επιτρέπει ασφαλή ταύτιση. Πιθανότερη για το πρώτο αντικείμενο παραμένει η ταύτιση από τον E. Pottier[1526] με ράβδο, όχι όμως και με πυρσό. Ο ίδιος είχε ταυτίσει το δεύτερο αντικείμενο με δενδρύλλιο, ωστόσο θεωρούμε πιθανότερο να πρόκειται για κάποιο είδος σκήπτρου.

4.1.4.4. Παραστάσεις τεμαχισμού-αφαίρεσης ψημένου κρέατος από οβελούς.

Αφού το θυσιασμένο ζώο περάσει από όλα τα στάδια του τεμαχισμού, τότε αυτό βραζόταν ή σπανιότερα ψηνόταν σε οβελούς, όπως φάνηκε σε ορισμένες περιπτώσεις παραπάνω, προκειμένου να καταστεί βρώσιμο. Στην πρώτη περίπτωση αυτή του βρασμού, τα μαχαίρια δεν είχαν καμία περαιτέρω χρήση στην προετοιμασία του γεύματος. Αντιθέτως, στην περίπτωση του ψησίματος, φαίνεται ότι μαχαίρια χρησιμοποιούνταν προκειμένου να αφαιρεθεί το κρέας από τους οβελούς.

Σε ένα μικρό μέρος από το χείλος αποσπασματικά σωζόμενου, αττικού μελανόμορφου, κιονωτού κρατήρα (**A58**), που χρονολογείται στο γ΄ τέταρτο του 6ου αιώνα π.Χ., εικονίζεται προετοιμασία γεύματος, παρουσία ανδρών, σατύρων και μαινάδων. Δεξιά από δύο λέβητες, όπου πιθανώς βράζεται κρέας, βρίσκεται γενειοφόρος άνδρας, ενδεδυμένος με περίζωμα, γονατισμένος προς τα δεξιά σε στάση προβολής, με το αριστερό του πόδι μπροστά. Τείνει το αριστερό του χέρι προς τα μπροστά και ελαφρώς προς τα κάτω, κρατώντας οβελό γεμισμένο με κρέας. Κάτω από αυτόν σε επαφή με το κατώτατο μέρος του χείλους υπάρχει κάποιο είδος σκεύους (σαν δίσκος ή πιατέλα), το οποίο αποδίδεται με ερυθρό χρώμα, πάνω στο οποίο υπάρχουν πιθανώς μάζες κρέατος, αφού εικονίζονται με τον ίδιο τρόπο με τον γεμισμένο οβελό. Στο σκεύος αυτό ακουμπούν ακόμα δύο οβελοί, άδειοι αυτή τη φορά, οι οποίοι συνεχίζουν και πίσω από τον άνδρα. Με το δεξί του χέρι, το οποίο είναι σηκωμένο και λυγισμένο πάνω από το κεφάλι του, κρατάει μαχαίρι, παράλληλα με το έδαφος και με την κόψη προς τα κάτω. Η κόψη τονίζεται από μία λεπτή γραμμή στο εσωτερικό της, ενώ η λαβή και ο φυλακτήρας είναι γεμισμένα με λευκό επίθετο χρώμα.[1527] Το μαχαίρι είναι μεσαίου προς μεγάλου μεγέθους, σχεδόν τα 4/10 του ύψους των

[1525] Gebauer 2002, 330.
[1526] Pottier 1897, 72.
[1527] Το ίδιο ισχύει και για άλλες λεπτομέρειες της παράστασης, όπως π.χ. το ένδυμα της αυλήτριας.

ανθρώπινων μορφών που εικονίζονται στη ζωφόρο, ωστόσο είναι αρκετά λεπτό. Σχετικά με την ερμηνεία της παράστασης, ο F. van Straten σημειώνει ότι εικονίζεται άνδρας να τεμαχίζει κρέας, ώστε να το τοποθετήσει στους οβελούς.[1528] Ωστόσο, ο οβελός που κρατάει είναι ήδη γεμισμένος και τοποθετημένος παράλληλα με το έδαφος και όχι κατακόρυφα όπως στο **A56**, συνεπώς είναι πολύ πιθανότερο να αφαιρεί από τον οβελό κρέας που έχει ήδη ψηθεί και στη συνέχεια να τοποθετεί τα ψημένα κομμάτια εντός του σκεύους που βρίσκεται μπροστά του.[1529] Τέλος, σημειώνεται ότι ο άνδρας με το μαχαίρι είναι ο μόνος γενειοφόρος της παράστασης και ότι η παράσταση λαμβάνει σαφώς χώρα σε ιερό, όπως δηλώνεται και από κίονα, τρίποδες και στιβαγμένους λέβητες σε άλλο όστρακο του χείλους του αγγείου.

Πιο σαφής είναι η επίσης αποσπασματική παράσταση σε τμήμα από αττική μελανόμορφη λήκυθο (**A59**), που χρονολογείται στα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ., όπου διακρίνονται μερικώς τρεις μορφές, οι πρώτες δύο από τα δεξιά, γενειοφόρων ανδρών. Ο άνδρας στα δεξιά έχει λυγισμένα τα χέρια του, αλλά δεν διακρίνεται η πράξη που εκτελεί. Αριστερά του εικονίζεται ιωνικός κίονας, πίσω από τον οποίο βρίσκεται ο δεύτερος άνδρας, ο οποίος κρατάει με τα δύο του χέρια, τεντωμένα μπροστά από το κεφάλι του, δύο γεμισμένους με χοιρινό κρέας -όπως προκύπτει από την επιγραφή *χοεριν[όν]*- οβελούς. Ακριβώς αριστερά από το κεφάλι σώζονται μόνο τα χέρια τρίτης μορφής. Το αριστερό είναι τεντωμένο προς τα άνω και εμπρός, με την παλάμη να εικονίζεται ανοιχτή και κατά τομή, δίδοντας την εντύπωση ότι κινείται προς τα εμπρός, με σκοπό να αδράξει τους οβελούς ή να πει κάτι στους άνδρες μπροστά του. Το δεξί χέρι είναι λυγισμένο προς τα πάνω και κρατάει μαχαίρι. Το μέγεθος του μαχαιριού δεν μπορεί να υπολογιστεί κατ΄ αναλογία του ύψους των μορφών, είναι ωστόσο μεγάλου μεγέθους, αφού ξεπερνά σε μήκος αυτό του πήχη της μορφής που το κρατάει. Έχει ελαφρώς κυρτή ράχη, κοιλόκυρτη κόψη και είναι μεγάλου πλάτους, με το μέγιστο πλάτος να σημειώνεται κοντά στην αιχμή και η λαβή είναι λεπτότερη και αρκετά επιμήκης αναλογικά με τη λεπίδα. Πιθανώς και η τρίτη μορφή να ανήκει σε γενειοφόρο άνδρα, κρίνοντας από τις δύο άλλες σωζόμενες μορφές, που είναι γυμνές από τη μέση και άνω (ο άνδρας στα δεξιά φορά περίζωμα). Εκτός από τον ίδιο τον οβελό, το ότι η αφαίρεση του κρέατος λαμβάνει χώρα σε

[1528] van Straten 1995, 148.

[1529] Ο J. Gebauer (2002, 296) προτείνει το μαχαίρι να χρησιμοποιείται για να εκδιωχθεί ένα μεγάλο πτηνό, μέρος του οποίου μόνο σώζεται, το οποίο κατευθύνεται προς τον άνδρα με τους οβελούς. Η κίνηση του χεριού του θα μπορούσε να παραπέμπει πράγματι στο διώξιμο του πτηνού (το οποίο παρεπιπτόντως δεν σώζεται επαρκώς ώστε να ταυτιστεί με απόλυτη βεβαιότητα), ωστόσο δεν συντρέχει κανένας λόγος να χρησιμοποιηθεί μαχαίρι για τη διαδικασία αυτή, καθώς θα ήταν μάλιστα το πλέον ακατάλληλο εργαλείο για αυτή την ενέργεια, συνεπώς η παραπάνω ερμηνεία δεν μπορεί να γίνει δεκτή.

ιερό περιβάλλον και ότι δεν πρόκειται για καθημερινή απεικόνιση κρεοπωλείου πιστοποιείται από την ύπαρξη του ιωνικού κίονα, καθώς θα ήταν παράλογο να υποθέσουμε την ύπαρξη κρεοπωλείων με ιωνικούς κίονες στο εσωτερικό τους στον 6ο αιώνα π.Χ.[1530]

Η ίδια διαδικασία απεικονίζεται σε αττική μελανόμορφη πελίκη (**A60**), που χρονολογείται περί το 500 π.Χ. Η παράσταση εδώ σώζεται ολόκληρη: εικονίζονται δύο γενειοφόροι άνδρες, ενδεδυμένοι από τη μέση και κάτω να πλαισιώνουν μία χαμηλή τράπεζα, πάνω στην οποία έχουν στηρίξει κατακόρυφα ένα γεμισμένο οβελό. Ο άνδρας στα αριστερά συγκρατεί με τα δύο του χέρια τον οβελό, από το άνω μέρος του, ενώ ο δεύτερος τραβά με το αριστερό του χέρι ένα κομμάτι κρέατος από αυτόν, το οποίο ετοιμάζεται να κόψει, με το μαχαίρι που κρατάει στο δεξί. Το δεξί του χέρι είναι λυγισμένο πάνω από το κεφάλι του. Το μαχαίρι εικονίζεται με την κόψη προς τα άνω, σε γωνία 210ο με τον οριζόντιο άξονα, δηλώνοντας ότι ο άνδρας παίρνει υπερβολική φόρα για να πετύχει το χτύπημα, όπως περίπου συμβαίνει και στο **A48**. Το μαχαίρι δεν διακρίνεται καλά, ωστόσο είναι μεγάλου πλάτους και μήκους, τουλάχιστον τα 4/10 του ύψους της μορφής που το κρατάει. Πάνω στο τραπέζι υπάρχουν ήδη αρκετά κομμάτια κρέατος, ενώ την παράσταση συμπληρώνουν δύο σκυλιά. Ο J. Gebauer τείνει προς το ότι κόβουν ψημένο κρέας, αλλά είναι διστακτικός προς την ερμηνεία αυτή.[1531] Ωστόσο, δεν υπάρχει κανένας λόγος δισταγμού, αφού το ότι πρόκειται για αφαίρεση ψημένου κρέατος και όχι γέμισμα, όπου το μαχαίρι δεν θα είχε καμία χρήση, είναι σαφές και ορθά είχε ερμηνεύσει την παράσταση ο K. Schauenburg.[1532]

Ολοκληρώνοντας την επισκόπηση των παραστάσεων τεμαχισμού κρέατος και ιχθύων, που όπως φάνηκε μοιράζονται την ίδια εικονογραφία, μπορούν να σημειωθούν περιορισμένες παρατηρήσεις. Όταν πρόκειται για τεμαχισμό κρέατος (και όχι διάνοιξη τομής στο σφάγιο, όπως είδαμε παραπάνω) χρησιμοποιούνται κατά κανόνα μαχαίρια μεγάλου μήκους και κυρίως πολύ μεγάλου πλάτους. Αυτό ισχύει σε 13 παραστάσεις (**A40**, **A45**, **A46**, **A47**, **A48**, **A50**, **A51**, **A52**, **A53**, **A54**, **A56**, **A59** και **A60**) και αντικατοπτρίζει την πραγματικότητα: για την ανάγκη του τεμαχισμού του κρέατος, είναι απαραίτητο το μαχαίρι να έχει ικανό μήκος και πλάτος. Σε δύο παραστάσεις (**A42**, **A43**) το μαχαίρι δεν μπορεί να διακριθεί, αλλά από τη λαβή, φαίνεται ότι θα ήταν και αυτό μεγάλου μεγέθους. Στην **A41**, όπου το μαχαίρι δεν είναι ιδιαίτερα πλατύ, ίσως να εικονίζεται διαφορετική τεχνική τεμαχισμού, σε διαφορετικό στάδιο, αφού από τα χέρια του άνδρα

[1530] Βλ. Peirce 1993, 238.
[1531] Gebauer 2002, 309.
[1532] Schauenburg 1954, 64.

που κρατάει το μαχαίρι φαίνεται ότι δεν θα επιχειρήσει χτύπημα από πάνω προς τα κάτω,[1533] αλλά μάλλον θα κόψει το κρέας μετακινώντας το μαχαίρι μπρος-πίσω. Η παράσταση αυτή είναι ούτως ή άλλως ιδιαίτερη, καθώς φαίνεται ο χειριστής να είναι αριστερόχειρας. Λεπτότεροι χειρισμοί ίσως να απαιτούνται και στο **A44**, ενδεχομένως όμως ο αγγειογράφος να μην έχει σχεδιάσει το μαχαίρι τόσο πλατύ, όσο συνηθίζεται λόγω αστοχίας. Το **A57** δεν διακρίνεται καλά, ίσως όμως να ευθύνεται για το σχετικά μικρό του πλάτος, η ύστερη χρονολόγηση της παράστασης, ενώ στο **A58**, σε μία από τις πρωιμότερες παραστάσεις, το μαχαίρι είναι μεν πολύ μεγάλου μήκους, αλλά όχι και ανάλογα μεγάλου πλάτους. Ενδιαφέρον έχει επίσης η απόδοση των λαβών των μεγάλων μαχαιριών, η οποία σε τουλάχιστον δύο περιπτώσεις (**A40**, **A42**) έχει απόληξη σχήματος L, σε μία ελικοειδή (**A47**), ενώ δεν είναι σπάνιοι και οι φυλακτήρες (**A46**, **A47**, **A52**, **A53**).

4.1.5. Παραστάσεις τέλεσης γεύματος

Μαχαίρια δεν χρησιμοποιούνταν μόνο για τον τεμαχισμό του κρέατος, στο πλαίσιο της προετοιμασίας του θυσιαστήριου γεύματος, αλλά και για την κατανάλωση, στο πλαίσιο της τέλεσης του γεύματος. Η πρακτική αυτή τεκμηριώνεται μέσω των παραστάσεων 14 αγγείων, οι οποίες είναι συνήθως μυθολογικού περιεχομένου,[1534] αφού κυρίως εικονίζεται είτε κάποιο γεύμα του Ηρακλή ή το γεύμα του Αχιλλέα, την ώρα που ζητά ο Πρίαμος το σώμα του νεκρού Έκτορα.

Η πραγμάτευση των σκηνών γεύματος, θα ξεκινήσει επιστρέφοντας στον κορινθιακό, μελανόμορφο κιονωτό κρατήρα του 600 π.Χ., όπου κάτω από μία εκ των λαβών του αγγείου εικονίζεται παράσταση τεμαχισμού κρέατος.[1535] Το ανώτερο μέρος του σώματος του αγγείου, ανάμεσα στις δύο λαβές, κοσμεί παράσταση συμποσίου (**A61**). Άνδρες βρίσκονται ανακεκλιμένοι σε τέσσερις κλίνες. Στη δεξιότερη εξ αυτών, είναι ανακεκλιμένος ο Ηρακλής, όπως δηλώνεται ενεπίγραφα, ο οποίος με το αριστερό του χέρι κρατάει τεμάχιο κρέατος και με το δεξί μαχαίρι. Το μαχαίρι έχει ευθύγραμμη ράχη και κυρτή κόψη, με το μεγαλύτερο πλάτος της λεπίδας να διαμορφώνεται κοντά στην αιχμή. Η λαβή, ορθογωνίου παραλληλόγραμμου περιγράμματος, είναι

[1533] Η ομοιότητα της κίνησης του τυραννοκτόνου Αρμοδίου που κρατάει μονόκοπο ξίφος με την τυπική για τον τεμαχισμό του κρέατος κίνηση έχει παρατηρηθεί και ερμηνευθεί από τη V. Tosti (2012, 89-92) ως συνειδητή, με σκοπό τον συσχετισμό της πράξης των τυραννοκτόνων με τη θυσία. Ωστόσο, η παραπάνω σύνδεση δεν μπορεί να γίνει δεκτή, καθώς η κίνηση από πάνω προς τα κάτω αποτελεί απεικόνιση της φυσιολογικής κίνησης για τεμαχισμό ή για κτύπημα με μονόκοπο ξίφος και είναι αρκετά κοινή στην εικονογραφία, π.χ. BAPD 205509: Ferrara, Museo Nazionale di Spina: 3095. Βλ. Parnell 2013α, 128-134 με περισσότερα παραδείγματα και Parnell 2013β, 15-19.

[1534] Τις παραστάσεις γεύματος με μαχαίρια, συγκέντρωσε ο J. Gebauer (2002, 467-470), διαχωρίζοντάς τις από τις υπόλοιπες πολυάριθμες παραστάσεις γεύματος και συμποσίου, ως συναφείς με τη θυσιαστήρια διαδικασία.

[1535] Βλ. παραπάνω σελ. 449-450, **A40**.

γεμισμένη με λευκό χρώμα, δεν καλύπτει όμως εξ ολοκλήρου το μακρύ έμβολο του μαχαιριού, αλλά αφήνει ακάλυπτη την απόληξή του. Αποδίδεται έτσι το διαφορετικό υλικό, από το οποίο αποτελείται η επένδυση της λαβής, οστό ή ξύλο, ενώ η απόληξη, που έχει μελανό χρώμα, είναι μάλλον μεταλλική όπως και η λεπίδα. Είναι μεσαίου μεγέθους, μεταξύ 2-3/10 της ιστάμενης γυναικείας μορφής. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύγκρισή του με το άλλο μαχαίρι του ίδιου αγγείου, που χρησιμοποιείται για τεμαχισμό, το οποίο έφτανε τα 5/10 του ύψους της μορφής που το κρατά, η οποία μάλιστα είναι αρκετά ψηλότερη της γυναικείας, συνεπώς το μαχαίρι του τεμαχισμού είναι διπλάσιο από αυτό που κρατάει ο συμποσιαζόμενος Ηρακλής. Αξιοσημείωτο είναι ότι από όλους τους συμποσιαστές μόνο ο Ηρακλής κρατάει μαχαίρι.

Η δεύτερη παράσταση εικονίζεται στο ερυθρόμορφο μέρος γνωστού δίγλωσσου αμφορέα του Ζ. του Ανδοκίδη (**A62**), που χρονολογείται περί το 515 π.Χ. Ο θεοποιημένος ήρωας βρίσκεται ανακεκλιμένος σε πολυτελή κλίνη, αριστερά από την οποία εικονίζεται η Αθηνά. Αυτή τη φορά δεν κρατάει το μαχαίρι στο χέρι του, αλλά αυτό βρίσκεται πάνω στη χαμηλή τράπεζα, που βρίσκεται εμπρός από την κλίνη. Το μαχαίρι είναι σχεδιασμένο αρκετά απλά, με μία μελανή λεπτή γραμμή να διαχωρίζει τη λεπίδα από τη λαβή. Η λεπίδα έχει ευθύγραμμη ράχη και ελαφρώς κυρτή κόψη, ενώ η λαβή είναι ορθογώνια παραλληλόγραμμη και ελαφρώς λεπτότερη. Το απλό αυτό ευθύγραμμο μαχαίρι μοιάζει αρκετά στα πραγματικά μαχαίρια τύπου ΙΙ. Το μήκος του φτάνει τα 2/10 του ύψους της Αθηνάς. Πάνω στην τράπεζα εικονίζονται, εκτός από το μαχαίρι, αρτοσκευάσματα δύο διαφορετικών ειδών, μία κύλικα και τρία τεμάχια κρέατος, τα οποία κρέμονται από αυτήν. Το μαχαίρι είναι τοποθετημένο ακριβώς πάνω από τα κρέατα, δείχνοντας ακριβώς τη σύνδεση μαχαιριού-κρέατος. Πρέπει τέλος να σημειωθεί, ότι στο μελανόμορφο μέρος του αγγείου το μαχαίρι απουσιάζει, αποτελώντας μία από τις μικροδιαφορές των δύο πλευρών.

Οι επόμενες επτά απεικονίσεις μαχαιριών που θα εξετασθούν χρονολογούνται στην τελευταία δεκαετία του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Σε αττική μελανόμορφη υδρία (**A63**) γενειοφόρος άνδρας[1536] κρατάει μαχαίρι με τον ίδιο ακριβώς τρόπο με το **A61**. Μοιάζει με τα δύο προηγούμενα,

[1536] Μεγάλη συζήτηση υπάρχει στην έρευνα σχετικά με την ταύτιση της παράστασης και ειδικά την ταυτότητα του άνδρα, ο οποίος έχει ταυτιστεί με τον Άδραστο (Krauskopf 2009, 24), τον Ηρακλή και τον Άκαστο. Κατά τον S. Wolf (1993, 92) πρόκειται για τη μοναδική παράσταση που ενδεχομένως να εικονίζεται κοινός θνητός να γευματίζει με μαχαίρι, ενώ σύμφωνα με τον B. Fehr (1971, 94) δεν πρόκειται για κάποιο συγκεκριμένο πρόσωπο του μύθου, αλλά για σύνθεση εικονογραφικών στοιχείων. Η παραπάνω γενικόλογη άποψη δύσκολα μπορεί να γίνει δεκτή, ωστόσο πρέπει να παραδεχτούμε ότι δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για ασφαλή ταύτιση. Για προγενέστερη βιβλιογραφία βλ. Shapiro 2009, 177-182, ο οποίος θεωρεί ότι ο ζωγράφος εικονίζει μεν ανακεκλιμένο ήρωα, αλλά αφήνει συνειδητά την ταυτότητά του ανοιχτή.

έχοντας ελαφρώς πλατύτερη λεπίδα, ενώ η κόψη τονίζεται από μία γραμμή, κοντά σε αυτήν του περιγράμματος και είναι παρόμοιου μεγέθους, μήκους, ίσου με τα 2/10 του ύψους των ιστάμενων μορφών. Η λαβή του αποδίδεται με διαφορετικό χρώμα. Το μαχαίρι συνδέεται και εδώ με το κρέας, όπως φαίνεται από τα τρία τεμάχια κρέατος που κρέμονται από την τράπεζα.

Σε αττικό μελανόμορφο αμφορέα (**A64**) ο Ηρακλής κρατάει μαχαίρι, ίδιου σχήματος, ελαφρώς μεγαλύτερου πλάτους από τα παραπάνω. Η αναλογία του ύψους του με την ιστάμενη μορφή μπορεί να υπολογισθεί κατά προσέγγιση μεταξύ 2-3/10.

Σε μία σειρά αγγείων εικονίζεται ο Ηρακλής μαζί με ακόμα μία ανδρική μορφή, που συνήθως ταυτίζεται με τον Ιόλαο ή τον Διόνυσο,[1537] να γευματίζουν και να πίνουν. Σε ένα εξ αυτών, έναν αττικό μελανόμορφο αμφορέα (**A65, A66**), κρατούν και οι δύο από ένα μαχαίρι. Βρίσκονται ημιανακεκλιμένοι σε εξωτερικό χώρο και όχι πάνω σε κλίνες, με την Αθηνά να βρίσκεται ανάμεσά τους. Ο άνδρας αριστερά από την Αθηνά κρατάει ένα τεμάχιο κρέατος με το αριστερό του χέρι και ένα μαχαίρι με το δεξί. Για την ακρίβεια εικονίζεται σαν να κρατάει δύο αλληλοκαλυπτόμενα ιδιαίτερα λεπτά μαχαίρια, αλλά πιθανότατα να πρόκειται για λάθος στο σχέδιο. Το μαχαίρι αυτό (**A65**) έχει κυρτή ράχη και κόψη είναι ιδιαίτερα λεπτό και έχει μυτερή αιχμή, ενώ είναι μήκους ίσου με τα 2/10 περίπου του ύψους της Αθηνάς. Μία λεπτή γραμμή διαχωρίζει τη λεπίδα από τη λαβή. Ο άνδρας δεξιά της Αθηνάς κρατάει και αυτός ένα κομμάτι κρέας με το αριστερό του χέρι και ένα μαχαίρι με το δεξί (**A66**). Το μαχαίρι αυτό δεν σώζεται ολόκληρο, αλλά είναι σαφές ότι μοιάζει με τα προηγούμενα, ειδικά με το **A63**, με την κόψη να τονίζεται από μία γραμμή κοντά στο περίγραμμα, ενώ το μέγεθός του υπολογίζεται περίπου στα 2/10 του ύψους της Αθηνάς. Τα δύο μαχαίρια που εικονίζονται στο αγγείο είναι όπως φάνηκε διαφορετικά σχεδιασμένα, ίσως για λόγους ποικιλίας.

Σε αττική μελανόμορφη οινοχόη (**A67**) μαχαίρι κρατάει μόνο ο Ηρακλής, με το δεξί του χέρι, ενώ το αριστερό είναι ελεύθερο. Το μαχαίρι έχει αντίστοιχη μορφή και μέγεθος με όλα τα προηγούμενα (με εξαίρεση το **A65** που είναι διαφορετικό).

Σε αττική ερυθρόμορφη κύλικα (**A68**, **A69**) εικονίζονται τέσσερις ανακεκλιμένοι γενειοφόροι άνδρες σε υπαίθριο χώρο, δύο σε κάθε πλευρά του αγγείου. Η ταύτιση των μορφών δεν είναι δυνατή καθώς ένα ρόπαλο, ένα ξίφος και μία φαρέτρα κοσμούν την κάθε πλευρά του

[1537] Gebauer 2002, 455.

αγγείου. Ίσως να εικονίζονται ο Ηρακλής με τον Ιόλαο, σε δύο διαφορετικές χρονικές στιγμές, στην κάθε όψη του αγγείου. Στην α΄ όψη (**A68**) και οι δύο άνδρες κρατούν από ένα μαχαίρι στο δεξί τους χέρι. Ο άνδρας στα αριστερά κρατάει με το αριστερό χέρι ένα μεγάλο κάνθαρο, ενώ ο άνδρας στα αριστερά ένα τεμάχιο κρέατος. Το μαχαίρι στα αριστερά είναι γεμισμένο με μελανό γάνωμα, δεν αποδίδεται καμία λεπτομέρεια και ακολουθεί ως προς το σχήμα του, τη μορφή των μαχαιριών της κατηγορίας αυτής. Το μαχαίρι στα δεξιά δηλώνεται με περίγραμμα, είναι όμοιας μορφής και αυτό, ενώ δύο γραμμές στην ένωση λεπίδας-λαβής δηλώνουν τον δακτύλιο. Μία δεύτερη γραμμή, στο εσωτερικό του μαχαιριού τονίζει την κόψη. Στη β΄ πλευρά (**A69**) μαχαίρι κρατάει μόνο ο άνδρας στα δεξιά, αυτή τη φορά χωρίς να κρατάει κρέας, ενώ ο άνδρας στα αριστερά κρατάει μόνο κάνθαρο με το αριστερό του χέρι, όπως και στην άλλη όψη. Το μαχαίρι εδώ είναι σχεδόν όμοιο με το μαχαίρι στα δεξιά της άλλης όψης, με μόνη διαφορά ότι στην ένωση λαβής- λεπίδας υπάρχει μία μόνο γραμμή και όχι δύο, διαφορά αμελητέα, που ενισχύει την παραπάνω υπόθεση για απεικόνιση των ίδιων ηρωών και στις δύο όψεις.

Σε αποσπασματικά σωζόμενη αττική μελανόμορφη πελίκη (**A70**) εικονίζεται ανακεκλιμένος συμποσιαστής, ίσως ο Ηρακλής, να κρατάει μαχαίρι με τον γνωστό τρόπο, από το οποίο διακρίνεται μικρό μόνο μέρος της λεπίδας.

Σε αττικό ερυθρόμορφο κιονωτό κρατήρα (**A71**), που χρονολογείται στο β΄ τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ., εικονίζονται ανακεκλιμένοι σε κλίνες ο Ηρακλής και ο Διόνυσος. Ο πρώτος κρατάει ένα τεμάχιο κρέατος με το αριστερό του χέρι και μαχαίρι με το δεξί. Σε αντίθεση με τα προηγούμενα αγγεία, ο ήρωας δεν εικονίζεται απλώς να κρατάει το μαχαίρι, αλλά κόβει με αυτό το τεμάχιο κρέατος που κρατά. Η μικρή αυτή, εκ πρώτης όψεως, διαφορά δείχνει τη στιγμή της δράσης. Λόγω της κάλυψης του μαχαιριού από το τεμάχιο κρέατος, αυτό δεν σχεδιάζεται ολόκληρο, φαίνεται όμως ότι θα είχε τη γνωστή μορφή των μαχαιριών σε σκηνές γεύματος. [1538]

Οι επόμενες έξι παραστάσεις που θα μας απασχολήσουν αντλούν την έμπνευσή τους από τα *Έκτορος λύτρα*, την ικεσία του Πριάμου στον Αχιλλέα για να του παραδώσει τη σωρό του Έκτορα. Σε ορισμένες παραστάσεις εικονίζεται ο Πρίαμος να καταφτάνει στη σκηνή του Αχιλλέα,

[1538] Ο D. Williams (2011, 30) ταυτίζει αντικείμενο που έχει πέσει κάτω από το τραπέζι με μαχαίρι, σε αποσπασματική κύλικα του Ζ. του Βρύγου (BAPD 203907: Paris, Cabinet des Médailles L 243, L 46, L 78, και 600), ωστόσο η αρχική ταύτιση του αντικειμένου με φιάλη από τον J. Beazley είναι σαφώς και η ορθή, αφενός καθώς το αντικείμενο δεν διαθέτει λαβή και αφετέρου συγκρίνοντάς το με το αγγείο που κρατά ο συμποσιαστής, των οποίων η σχεδίαση είναι όμοια.

τη στιγμή που τελείωνε το γεύμα του, όπως περιγράφεται στην Ιλιάδα.[1539] Στις παραστάσεις αυτές ο Αχιλλέας εικονίζεται ανακεκλιμένος σε κλίνη, κρατώντας ένα μαχαίρι, με την τράπεζα που αναφέρεται από τον Όμηρο να βρίσκεται μπροστά του και τη σορό του Έκτορα κάτω από την κλίνη. Η πρωιμότερη παράσταση κοσμεί αττική μελανόμορφη λήκυθο (**A72**) και χρονολογείται περί το 500 π.Χ. Τεμάχια κρέατος εικονίζονται να κρέμονται μπροστά από την τράπεζα. Το μαχαίρι, το οποίο κρατάει ο Αχιλλέας με το δεξί του χέρι, είναι σχεδιασμένο με απλό τρόπο, έχει ελαφρώς κοίλη ράχη και κυρτή κόψη, ενώ είναι σχετικά μακρόστενο, φτάνοντας σε μήκος τα 3/10 του ύψους του Πριάμου και αποτελώντας έτσι ένα από τα μεγαλύτερα μαχαίρια στις παραστάσεις αυτές.

Σε αττική ερυθρόμορφη υδρία (ή κάλπη) της ίδιας περιόδου (**A73**), ο ήρωας κρατάει μαχαίρι με το δεξί του χέρι και κόβει με αυτό το τεμάχιο κρέατος που κρατάει με το αριστερό, όπως εικονίζεται και ο Ηρακλής στο **A71**. Εδώ όμως η σχεδίαση είναι καλύτερη και το μαχαίρι εικονίζεται να καλύπτει το κρέας. Η μορφή του είναι απλή, η λεπίδα έχει ευθύγραμμη ράχη και κυρτή κόψη και είναι λεπτότερη από τη λαβή, η οποία κοντά στη λεπίδα είναι γωνιώδης, ενώ η απόληξή της ελαφρώς καμπύλη. Μία πολύ λεπτή γραμμή στη λεπίδα τονίζει την κόψη, ενώ ακόμα μία υπάρχει πολύ κοντά στην ένωση λεπίδας-λαβής. Το μήκος του μαχαιριού φτάνει τα 2/10 του ύψους του Πριάμου.

Με πολύ μεγάλη λεπτομέρεια είναι σχεδιασμένος αττικός ερυθρόμορφος σκύφος (**A74**) του Ζ. του Βρύγου, που χρονολογείται στην πρώτη δεκαετία του 5ου αιώνα π.Χ. Ο Αχιλλέας κρατάει το μαχαίρι με το λυγισμένο δεξί του χέρι και τεμάχιο κρέατος με το αριστερό, ενώ έξι ακόμα τεμάχια κρέατος κρέμονται από την τράπεζα. Το μαχαίρι έχει φυλλόσχημη λεπίδα, με κυρτή ράχη και κόψη και μία γραμμή περίπου στο μέσον, η οποία είναι ελαφρώς καμπύλη, ακολουθώντας την κόψη. Η λαβή είναι ορθογώνια παραλληλόγραμμη και το μήκος του μαχαιριού σχεδόν φτάνει τα 3/10 του ύψους του Πριάμου.

Στο εσωτερικό αττικής ερυθρόμορφης κύλικας (**A75**), της ίδιας περιόδου, εικονίζεται μόνο ο Αχιλλέας και η σορός του Έκτορα, καθώς ο περιορισμένος χώρος δεν επέτρεπε την παρουσία του Πριάμου και άλλων μορφών. Ο ήρωας κρατάει και εδώ το μαχαίρι με δεξί του χέρι, μόνο που αυτή τη φορά είναι τεντωμένο, και τεμάχιο κρέατος με το αριστερό. Η λεπίδα του μαχαιριού έχει

[1539] Ω.475-476: *... νέον δ' ἀπέληγεν ἐδωδῆς*
ἔσθων καὶ πίνων· ἔτι καὶ παρέκειτο τράπεζα.

ευθύγραμμη ράχη και ελαφρώς κοιλόκυρτη κόψη. Μία γραμμή, ακριβώς εσωτερικά της ράχης, σημαίνει ίσως το μεγαλύτερο πάχος της, ότι ήταν δηλαδή ενισχυμένη, όπως συμβαίνει π.χ. σε μαχαίρια του τύπου c. Η λαβή διαχωρίζεται από τη λεπίδα από δύο γραμμές, οι οποίες μπορούν να ερμηνευθούν ως ο δακτύλιος που ένωνε τα δύο μέρη. Τουλάχιστον τρεις κουκίδες, διατεταγμένες στον μακρό άξονα της λαβής, υποδηλώνουν αμφικέφαλους ηλίσκους, ενώ στην απόληξή της υπήρχε επιπρόσθετο τμήμα. Το μήκος του μαχαιριού υπολογίζεται περί τα 2/10 του ύψους των μορφών.

Οι τελευταίες δύο απεικονίσεις βρίσκονται σε αττική ερυθρόμορφη κύλικα, που χρονολογείται στο α΄ τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ., στο εξωτερικό (**A76**) και το εσωτερικό της, αντίστοιχα (**A77**). Οι δύο παραστάσεις παρουσιάζουν όμως ορισμένες διαφορές, καθώς στο εξωτερικό η παράσταση είναι πολυπρόσωπη και ο Πρίαμος εικονίζεται να προσεγγίζει τον Αχιλλέα, ενώ στο εσωτερικό λείπουν όλες οι μορφές και αυτή της σωρού του Έκτορα, με τον Πρίαμο να έχει καθίσει πλέον στην κλίνη του Αχιλλέα. Όσον αφορά όμως στον Αχιλλέα και το μαχαίρι, δεν παρουσιάζουν καμία διαφορά (μόνο ότι στην περίπτωση του εσωτερικού του αγγείου, δεν έχει καλυφθεί με μελανό γάνωμα η απόληξη της λαβής του μαχαιριού), συνεπώς θα εξετασθούν μαζί. Ο ήρωας κρατάει το μαχαίρι με το λυγισμένο δεξί του χέρι και με το αριστερό τεμάχιο κρέατος. Το μαχαίρι έχει ευθύγραμμη ράχη, η οποία τονίζεται από δεύτερη γραμμή στο εσωτερικό της, και κυρτή κόψη. Η λαβή καλύπτεται στο μεγαλύτερό της μέρος από το χέρι, στο **A76** είναι γεμισμένη ολόκληρη με μελανό γάνωμα, ενώ στο **A77** είναι σχεδιασμένο μόνο το περίγραμμά της. Το μήκος του κάθε μαχαιριού είναι μεταξύ 2-3/10 των ιστάμενων μορφών.

Από τις παραπάνω παραστάσεις μπορούν να παρατηρηθούν τα εξής. Καταρχάς ότι η παρουσία μαχαιριών σε σκηνές γεύματος και συμποσίου είναι ελάχιστες, συγκριτικά με το σύνολο των παραστάσεων, καθώς το συμπόσιο είναι γενικά αρκετά αγαπητό θέμα στην αγγειογραφία. Η σπανιότητά τους μπορεί να ερμηνευθεί εν μέρει από το ότι συνήθως απεικονίζονται σκηνές κατανάλωσης ποτού και όχι τροφών. Η δεύτερη παρατήρηση αφορά στη σχέση μαχαιριού-κρέατος. Στο σύνολο των απεικονίσεων μαχαιριών σε γεύμα πάντοτε σημειώνεται η ύπαρξη του κρέατος, είτε να κρέμεται από τις χαμηλές τράπεζες μπροστά από τις κλίνες, είτε να βρίσκεται στα χέρια των συνδαιτημόνων.

Η μορφή και το μέγεθος των μαχαιριών παρουσιάζει μεγάλη ομοιογένεια στην κατηγορία αυτή, όπου όλα τα μαχαίρια εικονίζονται με την κόψη προς τα κάτω. Το μέγεθός τους κυμαίνεται

γύρω από τα 2/10 του ύψους των ανθρώπινων μορφών και μόλις δύο φορές πλησιάζει τα 3/10. Η διαφορά αυτή είναι σημαντική, συγκριτικά ειδικά με τις παραστάσεις σφαγής και τεμαχισμού, όπου το ποσοστό σπάνια πέφτει κάτω από το 3/10 και φτάνει να ξεπερνά το ήμισυ των ανθρώπινων μορφών, όπως χαρακτηριστικά φαίνεται από τα δύο διαφορετικά μαχαίρια που απεικονίζονται στον πρώιμο κορινθιακό κρατήρα (**A40** και **A61**). Η μορφή τους είναι σχετικά απλή, με λεπίδα αλλού μικρού και αλλού μεγαλύτερου πλάτους, που σίγουρα δεν εμφανίζει την εντονότατη κύρτωση της κόψης, που εντοπίζεται σε μαχαίρια στις παραστάσεις τεμαχισμού. Εξαίρεση δεν αποτελεί ούτε το **A64,** αφού, παρά την ιδιαίτερη μορφή του, που πιθανώς να οφείλεται στην επιθυμία του αγγειογράφου να μη σχεδιάσει δύο πανομοιότυπα μαχαίρια, ακολουθεί τους ίδιους γενικούς κανόνες με τα υπόλοιπα.

Με εξαίρεση το **A62**, όπου το μαχαίρι είναι τοποθετημένο πάνω στην τράπεζα, σε όλες τις άλλες περιπτώσεις εικονίζεται στο δεξί χέρι ανακεκλιμένου άνδρα. Ο πιο αγαπητός τρόπος χειρισμού είναι με το δεξί χέρι λυγισμένο στον αγκώνα, σχηματίζοντας σχεδόν ορθή γωνία. Με αυτόν τον τρόπο εικονίζεται όσες φορές εικονίζεται να κρατιέται, με μόνη εξαίρεση το **A75,** όπου το χέρι είναι τεντωμένο. Ο λόγος που το χέρι εικονίζεται σε δεκαπέντε περιπτώσεις λυγισμένο, με το μαχαίρι να είναι πάντα στραμμένο με την κόψη προς τα κάτω, είναι ασφαλώς ότι αυτή είναι η στάση με την οποία τεμαχίζει κανείς το κρέας κατά τη διάρκεια του φαγητού, είτε αυτός βρίσκεται ανακεκλιμένος, είτε καθιστός, όπως συνηθίζεται σήμερα. Το **A75** ξεφεύγει από τον κανόνα, διότι δεν εικονίζεται η στιγμή ακριβώς πριν τον τεμαχισμό, αλλά κάποια στιγμή μικρής παύσης. Στα **A71** και **A73** εικονίζεται ακριβώς η στιγμή του τεμαχισμού, αφού το μαχαίρι βρίσκεται σε επαφή με το κρέας, ενώ στις υπόλοιπες (**A61, A63, A64, A65, A66, A67, A68, A69, A70, A72, A74, A76, A77**) η στιγμή πριν από αυτόν.

Αξιοσημείωτο είναι ότι τα μαχαίρια εικονίζονται να κρατούν μυθικές μορφές, κυρίως ο Ηρακλής, ο Αχιλλέας, ενίοτε ο Ιόλαος και ο Διόνυσος, ενώ μόνο μία μορφή θα μπορούσε ίσως να αναγνωρισθεί ως κοινός θνητός. Από τις παραστάσεις γεύματος, στις οποίες δεν συμμετέχουν μυθολογικά πρόσωπα, τα μαχαίρια απουσιάζουν.[1540] Βάσει ορισμένων απόψεων το μαχαίρι έχει ως σκοπό να δώσει έμφαση στην ιδιότητα του Ηρακλή ως κρεατοφάγου[1541] και στη φονική φύση του Αχιλλέα.[1542] Βέβαια οι παραπάνω ερμηνείες δεν είναι ικανοποιητικές, αφού η ύπαρξη μόνο

[1540] Ekroth 2018, 178-179.
[1541] Verbanck-Piérard 1992, 98.
[1542] Giuliani 2013, 150, 153.

του κρέατος θα αρκούσε, όπως άλλωστε συμβαίνει σε έναν αριθμό αγγείων, όπου εικονίζονται σκηνές γεύματος, με κρέατα πάνω στις τράπεζες, χωρίς καθόλου μαχαίρια.[1543] Επίσης μαχαίρι κρατάει συχνά και ο Αχιλλέας, χωρίς να έχει κάποια ιδιαίτερη σχέση με την κρεατοφαγία. Η A. Verbanck-Piérard, πιο εύστοχα, ερμηνεύει το μαχαίρι ως σύμβολο, το οποίο παραπέμπει άμεσα στη θυσία,[1544] ακολουθώντας στον τρόπο θεώρησης τον J. Durand. Όμως και η παραπάνω ερμηνεία, αν και γοητευτική, παρουσιάζει ορισμένες αδυναμίες και δεν μπορεί να αποδειχθεί. Πέραν του ότι το μαχαίρι δεν κατάφερε να γίνει εικονιστικό σύμβολο της θυσίας, παρά μόνο σε περιορισμένο βαθμό και υστερότερα από τις παραστάσεις μας, όπως θα φανεί παρακάτω από τα ταφικά ανάγλυφα των ιερέων, υπάρχουν ακόμα δύο προβλήματα: α) ο αποθεωμένος Ηρακλής και ο Διόνυσος δύσκολα θα θυσίαζαν σε κάποιον και β) στη σκηνή του Αχιλλέα δεν προκύπτει από καμία πηγή ότι προηγήθηκε θυσία πριν από το συγκεκριμένο γεύμα. Στα παραπάνω προσκρούει και η ερμηνεία της P. Schmitt-Pantel ότι ο Ηρακλής δρα ως μάγειρος.[1545] Παραπλήσια ερμηνεία δίνει ο J. Gebauer, σημειώνοντας ότι το μαχαίρι δείχνει αυτόν που διαμοιράζει το κρέας.[1546] Το παραπάνω είναι πιθανό μόνο σε συμβολικό επίπεδο, καθώς σε πρακτικό το κρέας διαμοιράζεται από τους βοηθούς και τους δούλους και σίγουρα όχι από τους ανακεκλιμένους συνδαιτημόνες.

Πιστεύουμε ως πιθανότερη την απλούστερη ερμηνεία. Το μαχαίρι που εικονίζεται στις παραπάνω παραστάσεις να μην είναι σύμβολο που απαραίτητα να παραπέμπει στη θυσία, τη μυθική κρεοφαγία του Ηρακλή, τον διαμοιρασμό του κρέατος, τη βία[1547] κ.ά, αλλά αυτό που πράγματι φαίνεται: ένα εργαλείο που χρησιμοποιείται και κατά την ώρα του γεύματος. Οι ηρωικές αυτές παραστάσεις αντικατοπτρίζουν τις πραγματικές συνθήκες των επίσημων τελετουργικών γευμάτων. Ο J. Gebauer,[1548] ακολουθώντας την G. Bruns,[1549] γράφει ότι οι παραπάνω απεικονίσεις δεν αποτελούν λεπτομερείς αναπαραστάσεις γευμάτων, καθώς οι μερίδες θα σερβίρονταν με το γεύμα τεμαχισμένο σε μικρά κομμάτια που μπορούσαν να καταναλωθούν ως είχαν (εννοεί σε μεγάλες μπουκιές). Η άποψη ότι ο τεμαχισμός του κρέατος προηγείτο του γεύματος είχε ήδη

[1543] Για τα αγγεία αυτά βλ. Gebauer 2002, 458-465.
[1544] Verbanck-Piérard 1992, 98.
[1545] Schmitt-Pantel 1990, 14-33. Schmitt-Pantel 1992, 23.
[1546] Gebauer 2002, 469.
[1547] Για τον συμβολισμό βίας βλ. Blatter 1976, 52.
[1548] Gebauer 2002, 469.
[1549] Bruns 1970, 47-50.

καθιερωθεί νωρίτερα από τον B. Sparkes.[1550] Θα συμφωνήσουμε στο πρώτο μέρος, ότι οι απεικονίσεις δεν είναι προφανώς πιστές, φωτογραφικές απεικονίσεις της πραγματικότητας, θα διαφωνήσουμε όμως στο δεύτερο, καθώς πρακτικές δυσκολίες θα απαγόρευαν τον τελικό τεμαχισμό του κρέατος πριν το γεύμα. Ο τεμαχισμός σε πολύ μικρά τμήματα θα ήταν πολύ δύσκολα εφικτός, ειδικά αν αναλογιστεί κανείς ότι θα έπρεπε να τεμαχιστούν πολύ μεγάλες ποσότητες, για μεγάλο αριθμό ατόμων. Επίσης πολύ δύσκολα θα λάμβανε χώρα τέτοιου είδους τεμαχισμός στο κρέας που θα βραζόταν, το οποίο αποτελούσε και το μεγαλύτερο μέρος.[1551]

Αντιθέτως οι απεικονίσεις των μικρού-μεσαίου μεγέθους μαχαιριών και ο τρόπος που τα κρατούν είναι ρεαλιστικός και συμφωνεί με τον μεγάλο αριθμό των πραγματικών αντίστοιχου μεγέθους μαχαιριών, που βρίσκονται σε πολύ μεγάλες ποσότητες στα ιερά, πολύ μεγαλύτερες από ότι τα μαχαίρια μεγάλου μεγέθους.[1552] Χωρίς λοιπόν να αρνούμαστε τη σχέση του μαχαιριού με τη θυσία (αλλά όπως σημειώνεται και παραπάνω δεν μπορεί να αποδειχθεί από τις παραστάσεις αυτές), ούτε φυσικά αυτής με το κρέας, η οποία επιβεβαιώνεται από τα αγγεία (αυτό που απορρίπτουμε είναι η σύνδεση με την κρεοφαγία του Ηρακλή συγκεκριμένα), συμπεραίνουμε ότι τα μαχαίρια εικονίζονται όχι ως συμβολικά αντικείμενα, αλλά ως αυτό που πραγματικά είναι, αντικείμενα χρήσιμα για την κατανάλωση του κρέατος. Οι παραπάνω παραστάσεις, όπως και ορισμένες απεικονίσεις τεμαχισμού κρέατος και ίσως όλες οι απεικονίσεις τεμαχισμού ιχθύων, δεν σχετίζονται αναγκαστικά με τη θυσία, τουλάχιστον ο συσχετισμός αυτός δεν μπορεί να αποδειχθεί, ωστόσο η εικονογραφία τους είναι όμοια. Για τον λόγο αυτό μπορούν να μεταφερθούν και να αντιμετωπιστούν σε ένα λατρευτικό πλαίσιο, χωρίς να υποπέσουμε σε κανένα μεθοδολογικό ατόπημα, χρησιμοποιώντας τις έτσι ως ένα χρήσιμο εργαλείο για τις χρήσεις των πραγματικών μαχαιριών στα ιερά.

Με την κατανάλωση του κρέατος να είναι το τελευταίο στάδιο της θυσιαστήριας διαδικασίας, όπως αυτή λάμβανε χώρα στα αρχαία ελληνικά ιερά, ολοκληρώνεται η επισκόπηση των παραστάσεων που αφορούν στα μέρη της «κανονικού τύπου» θυσίας, από την πομπή, στη

[1550] Sparkes 1962, 132: όπου σημειώνει ότι τα μαχαίρια δεν χρησιμοποιούνται κατά την ώρα του γεύματος, χωρίς ωστόσο η άποψη αυτή να τεκμηριώνεται από οποιαδήποτε αρχαία πηγή ή μέσο. Παραδείγματα χρήσης μαχαιριών κατά το γεύμα λογίζονται υπαρκτά μεν, αλλά ως εξαιρέσεις από την έρευνα (βλ. Giuliani 2013, 293, σημείωση 48).
[1551] Ekroth 2008α, 99-104· 2008β, 273-275· 2017, 33.
[1552] Βλ. παρακάτω σελ. 528.

σφαγή και την προετοιμασία του σφαγίου σε βρώσιμο κρέας και από εκεί στην τέλεση του θυσιαστηρίου γεύματος.

4.1.6. Παράσταση κρέατος σε βωμό

Ο συνδυασμός μαχαιριού και προσφοράς κρέατος σώζεται από όσο γνωρίζουμε, σε μόλις μία παράσταση, σε ερυθρόμορφη υδρία (**A78**) των μέσων του 5ου αιώνα π.Χ., η οποία είναι σημαντική και μοναδική από πολλές απόψεις, ωστόσο είχε διαφύγει της δέουσας προσοχής από την έρευνα, μέχρι τη δημοσίευσή της το 2002.[1553] Εικονίζονται δύο γυναίκες, ενδεδυμένες με ποδήρη ενδύματα και με καλύμματα κεφαλών, να πλαισιώνουν έναν σφαιρικό, βραχώδη βωμό, πάνω στον οποίο καίει η φλόγα. Η γυναίκα στα δεξιά κρατάει με το δεξί της χέρι το πόδι θύματος, όπου διακρίνεται η οπλή, και από το οποίο πιθανώς έχει αφαιρεθεί το οστό, αφού κρέμεται χαλαρά προς τα κάτω. Η γυναίκα στα αριστερά κρατάει μαχαίρι με το αριστερό της χέρι, το οποίο βρίσκεται λυγισμένο στο ύψος της μέσης της, και το μαχαίρι βρίσκεται σχεδόν παράλληλα με τον οριζόντιο άξονα του αγγείου, σε πολύ μικρή γωνία προς τα άνω. Αν και το σημείο όπου εικονίζεται το μαχαίρι δεν διατηρείται καλά, η ταύτιση από την E. Böhr είναι πειστική.[1554] Εικονίζεται με την κόψη προς τα κάτω, έχει ελαφρώς κυρτή ράχη και κυρτή ίσως κοιλόκυρτη κόψη, ενώ δεν είναι σαφές εάν υπάρχει φυλακτήρας μεταξύ της λεπίδας και της λαβής. Στο σχέδιο του αγγείου δεν εικονίζεται,[1555] αλλά φαίνεται ότι πρόκειται για το χέρι της γυναίκας, όμως το σχέδιο μάλλον στερείται ακρίβειας, ειδικά ως προς το περίγραμμα του μαχαιριού κοντά στην αιχμή. Το μαχαίρι είναι αρκετά μεγάλου μεγέθους, ίσο με τα 3/10 του ύψους των μορφών. Το δεξί χέρι της γυναίκας είναι τεντωμένο μπροστά της, πάνω από τον βωμό, με το οποίο κρατάει στεφάνι. Η παραπάνω παράσταση είναι η μοναδική που κοσμεί το αγγείο, καθώς το υπόλοιπο μέρος του είναι μελαμβαφές. Το πρώτο σημαντικό στοιχείο είναι ότι πρόκειται για απεικόνιση γυναικείας μορφής με μαχαίρι, σε σαφώς λατρευτικό πλαίσιο (δίπλα σε βωμό), χωρίς μάλιστα να πρόκειται για μαινάδα,[1556] καθώς δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που να υποδηλώνει οποιαδήποτε σχέση έστω με τον Διόνυσο. Το μαχαίρι φαίνεται να σχετίζεται άμεσα με το τεμάχιο κρέατος που κρατάει η γυναίκα στα δεξιά, παρά με το στεφάνι που κρατάει η ίδια γυναίκα με το δεξί της χέρι. Η κίνηση του δεξιού χεριού της γυναίκας με το μαχαίρι, υποδηλώνει είτε ότι υποδεικνύει στην άλλη γυναίκα

[1553] Böhr 2002, 45-47.
[1554] Böhr 2002, 46.
[1555] Böhr 2002, 46, εικ. 13.
[1556] Αν και οι μαινάδες αναφέρονται συχνά στη βιβλιογραφία να κρατούν μάχαιρες, οι λεπίδες των εργαλείων τους είναι δίκοπες, πιθανώς υποδηλώνοντας το στοιχείο της βίας. Βλ. σχετικά Ρωμιοπούλου 1964.

τι να κάνει ή ότι ετοιμάζεται να ρίξει στις φλόγες του βωμού το στεφάνι, μετά το οποίο μπορούσε να ριφθεί και το πόδι του θύματος από τη γυναίκα στα αριστερά. Η παράσταση αυτή διαφωτίζει το θέμα της προσφοράς κρέατος[1557] και ειδικά των μηρών στους θεούς,[1558] η σημασία των οποίων είναι τεκμηριωμένη τόσο από τις γραμματειακές πηγές όσο και από την εικονογραφία, η άμεση συνάφειά τους όμως με βωμό, σπάνια. Επιπλέον τεκμηριώνει τη δυνατότητα χρήσης των μαχαιριών σε «θυσιαστήριο» πλαίσιο και από γυναίκες, σε αντίθεση με την παγιωμένη άποψη ότι μόνο άνδρες τα χρησιμοποιούσαν.[1559]

4.1.7. Παραστάσεις επεισοδίου Βούσιρη

Πολύτιμη πηγή πληροφοριών αποτελεί ένα σύνολο αγγείων, που κοσμούνται από παραστάσεις, εμπνευσμένες από τη μυθική απόπειρα της θυσίας του Ηρακλή από τον Βούσιρη. Σύμφωνα με τον μύθο, ο οποίος είναι γνωστός στην πληρέστερη του μορφή από τον Απολλόδωρο, στον δρόμο για τον βωμό, όπου θα τελούταν η θυσία του Ηρακλή, ο ήρωας έσπασε τα δεσμά του και σκότωσε τον Βούσιρη, τους γιους και τους άνδρες του.[1560]

Οι παραστάσεις αυτές παρουσιάζονται εδώ, μετά την ολοκλήρωση της εξέτασης της θυσιαστήριας διαδικασίας σε σειρά, καθώς στις περισσότερες εξ αυτών, η γνωστή σειρά πομπή-σφαγή-γεύμα έχει διαρρηχθεί. Βρισκόμαστε ουσιαστικά εν μέσω της πομπής. Παρόλο που πρόκειται για μία μη κανονική θυσία, μία απόπειρα μυθικής ανθρωποθυσίας, η εικονογραφία των παραστάσεων δεν διαφέρει από την τυπική εικονογραφία παραστάσεων θυσίας μεγάλων ζώων. Επειδή οι Έλληνες δεν φαίνεται να γνώριζαν καλά για τα έθιμα των Αιγυπτίων, όπως σημειώνει ο Ηρόδοτος,[1561] όλες οι λεπτομέρειες των απεικονίσεων αυτών αντλούνται από τα ελληνικά τελετουργικά έθιμα.[1562] Οι απεικονίσεις του επεισοδίου του Βούσιρη έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την παρούσα εργασία, καθώς στις περισσότερες από αυτές δίδεται έμφαση στις λεπτομέρειες

[1557] Βλ. σχετικά Ekroth 2011.
[1558] Βλ. σχετικά Ekroth 2013β.
[1559] Παρόλο που το αγγείο είναι γνωστό, λίγοι ερευνητές το παραθέτουν και παρά την ύπαρξη και άλλων μαρτυριών, επίσης λίγοι δέχονται τη χρήση των μαχαιριών από τις γυναίκες, έστω σε συγκεκριμένα τελετουργικά, βλ. π.χ. Osborne 1993 και Mylonopoulos 2006β, 76. Γενικότερα για τη συμμετοχή των γυναικών στην τελετουργία βλ. το πρόσφατο Lawton 2019.
[1560] Απολ. 2.5.11: *συλληφθεὶς οὖν καὶ Ἡρακλῆς τοῖς βωμοῖς προσεφέρετο τὰ δὲ δεσμὰ διαρρήξας τόν τε Βούσιριν καὶ τὸν ἐκείνου παῖδα Ἀμφιδάμαντα ἀπέκτεινε*. Τον μύθο αναφέρουν ακόμα ο Ηρόδοτος, ο Ευριπίδης, ο Ισοκράτης, ο Φερεκύδης και ο Απολλόδωρος. Επιπλέον ο μύθος αυτός ήταν το θέμα πέντε τουλάχιστον κωμωδιών και ενός σατυρικού δράματος (ο Επίχαρμος και ο Κρατίνος δίδαξαν κωμωδίες και ο Ευριπίδης σατυρικό δράμα).
[1561] Ηρόδοτος 2.45.: *λέγουσι δὲ πολλὰ καὶ ἄλλα ἀνεπισκέπτως οἱ Ἕλληνες, εὐήθης δὲ αὐτῶν καὶ ὅδε ὁ μῦθος ἐστὶ τὸν περὶ τοῦ Ἡρακλέος λέγουσι*.
[1562] McPhee 2006, 47.

και στα *paraphernalia* της θυσίας, στα οποία συγκαταλέγονται ασφαλώς και τα μαχαίρια. Από τις τουλάχιστον 30 γνωστές απεικονίσεις του μύθου, στις 19 εικονίζονται μαχαίρια (ή εγχειρίδια ή ξίφη, που για λόγους αποσαφήνισης θα εξετασθούν και αυτά), τα οποία εξετάζονται σύντομα παρακάτω, κατά χρονολογική σειρά.

Ελληνικά

Η πρωιμότερη από τις παραστάσεις που θα μας απασχολήσουν σώζεται σε εξαιρετικά αποσπασματικό μελανόμορφο αγγείο (**A79**), των μέσων του 6ου αιώνα π.Χ. Ο Βούσιρης ή κάποιος από τους ακολούθους του βρίσκεται μπροστά από τον βωμό, κρατώντας πιθανώς εγχειρίδιο. Σώζεται μόνο η λεπίδα του αντικειμένου, αλλά κρίνοντας από το φυλλόσχημο περίγραμμα και τη γραμμή στο μέσον, φαίνεται να είναι δίκοπο. Το αντικείμενο αναφέρεται ενίοτε ως μαχαίρι, καθώς ταιριάζει στο εικονογραφικό πλαίσιο, όμως ο σχεδιασμός του είναι σαφής και δείχνει δίκοπη λεπίδα, για αυτό και ο D. Robinson, το είχε ταυτίσει με ξίφος.[1563] Λόγω της ασυμφωνίας αυτής μεταξύ της μορφής του αντικειμένου και του εικονογραφικού πλαισίου ο Cl. Bérard το ταυτίζει με ξίφος, σημειώνοντας όμως και την περίπτωση να αποτελεί το θυσιαστήριο μαχαίρι.[1564]

Σε αττικό μελανόμορφο αμφορέα (**A80**), που χρονολογείται περί του 530 π.Χ., ένας γενειοφόρος άνδρας, με λευκά μαλλιά και γένεια, ενδεδυμένος με κατάκοσμο ένδυμα, κρατάει μαχαίρι με το δεξί του χέρι την ώρα που διαφεύγει. Το μαχαίρι είναι σχετικά μικρού μεγέθους, ίσο με τα 2/10 του ύψους της μορφής που το φέρει. Η λαβή του, ορθογώνια παραλληλόγραμμη είναι γεμισμένη με λευκό χρώμα, ενώ μόνο το περίγραμμα δηλώνεται για τη λεπίδα και αυτό λευκό. Η ράχη της είναι ευθύγραμμη και η κόψη κυρτή.

Σε δύο αττικές ερυθρόμορφες κύλικες (**A81, A82**), που χρονολογούνται στην τελευταία δεκαετία του 6ου αιώνα π.Χ., από ένα μαχαίρι βρίσκεται και πάλι στα χέρια Αιγυπτίου που προσπαθεί να διαφύγει. Στην **A81**, «χαλκιδική» κύλικα του Επίκτητου, το μαχαίρι έχει σχεδόν ευθύγραμμη ράχη, που τονίζεται από μία ακόμα γραμμή, εσωτερικά του περιγράμματος, και κυρτή κόψη. Η λαβή είναι ορθογώνιου παραλληλόγραμμου σχήματος, προεξέχει όμως ελαφρώς προς τη λεπίδα, στην πλευρά της ράχης της. Το μαχαίρι είναι μεταξύ 3-4/10 του ύψους της μορφής που το φέρει. Στην **A82** το μαχαίρι έχει το ίδιο σχήμα, δηλαδή ευθύγραμμη ράχη, κυρτή κόψη και

[1563] Robinson 1933, 69.
[1564] Bérard 1986, 149, αρ. 8.

ορθογώνια παραλληλόγραμμη λαβή. Η λαβή διαχωρίζεται από τη λεπίδα μέσω δύο γραμμών, οι οποίες αποδίδουν τον δακτύλιο που έσφιγγε τη λαβή ή τον φυλακτήρα ή και τα δύο αυτά στοιχεία σε ένα, αφού στο σημείο αυτό το πλάτος είναι σαφώς μεγαλύτερο από το υπόλοιπο πλάτος της λαβής. Το μαχαίρι (αν υποθέσουμε ότι έφτανε μέχρι το άκρο της παλάμης που το καλύπτει) έφτανε σε μήκος τα 2-3/10 του ύψους της μορφής που το φέρει. Σε αποσπασματικά σωζόμενη αττική ερυθρόμορφη κύλικα (**A83**), που χρονολογείται περί το 500 π.Χ., το μαχαίρι έχει το ίδιο γενικό σχήμα, ενώ το μήκος του είναι αντίστοιχο των δύο παραπάνω (δεν μπορεί να υπολογιστεί λόγω αποσπασματικότητας).

Μία από τις πιο γνωστές παραστάσεις του επεισοδίου κοσμεί αττική ερυθρόμορφη υδρία/κάλπη (**A84**), του α΄ τετάρτου του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Παριστάνεται ο Ηρακλής να ετοιμάζεται να σκοτώσει Αιγύπτιο που φέρει κανούν. Το όπλο του ήρωα, μεγάλου μεγέθους, ίσου με τα 4/10 του ύψους του, αναγνωρίζεται ως ξίφος, καθώς έχει διπλό φυλακτήρα, όμως το σχήμα του, με μία ευθύγραμμη και μία κυρτή πλευρά δείχνει ότι θα ήταν μονόκοπο. Μονόκοπα ξίφη υπήρχαν, όμως προκαλεί εντύπωση το πώς κατέληξε ο Ηρακλής που μόλις έχει σπάσει τα δεσμά του να είναι οπλισμένος, συνεπώς ίσως να πρόκειται για το θυσιαστήριο μαχαίρι, αν και φαίνεται πιθανότερο η ακολουθία αυτή να αποτελεί καλλιτεχνική σύμβαση, όπως η λεοντή και το ρόπαλο σε άλλες απεικονίσεις.

Σε αντίθεση με ό,τι έχουμε δει ως τώρα, στα επόμενα τρία αγγεία (**A85-A88**), τα οποία χρονολογούνται στο 480-470 π.Χ., τα μαχαίρια δεν εικονίζονται στα χέρια Αιγυπτίων (ή ίσως και του Ηρακλή), αλλά πεσμένα στο έδαφος, κρεμασμένα στο βάθος του αγγείου ή και σε μαχαιροθήκες. Το πρώτο παράδειγμα βρίσκεται σε αττικό ερυθρόμορφο στάμνο (**A85**). Το μαχαίρι βρίσκεται πεσμένο κατακόρυφα, με την αιχμή προς τα κάτω ακριβώς μπροστά από τον βωμό, πάνω στον οποίο ο Ηρακλής είναι έτοιμος να θανατώσει έναν Αιγύπτιο. Η λαβή του μαχαιριού έχει αμφίκοιλο σχήμα. Η απόληξή της είναι ελαφρώς πλατύτερη και διαχωρίζεται από μία γραμμή, η οποία δείχνει ότι αποτελείτο από ένα διαφορετικό τμήμα. Στη λεπίδα, τόσο η ράχη, όσο και η κόψη είναι κυρτές, ενώ μία δεύτερη γραμμή στο εσωτερικό ακολουθεί το περίγραμμα της ράχης, σε κοντινή απόσταση από αυτήν. Το μήκος του μαχαιριού φτάνει περίπου τα 2/10 του ύψους των μορφών του αγγείου. Η δεύτερη παράσταση, όπου τα μαχαίρια δεν βρίσκονται σε χέρια μορφών, κοσμεί αττική ερυθρόμορφη κύλικα (**A86**). Σε αυτήν, ένα μαχαίρι ή ξίφος, μαζί με δύο θήκες, βρίσκονται κρεμασμένα στο βάθος ανάμεσα στον Ηρακλή και Αιγύπτιο που φέρει υδρία. Το

αντικείμενο αναφέρεται από τον F. van Straten ως μάχαιρα.[1565] Ωστόσο, φαίνεται να έχει δύο κόψεις, καθώς η λεπίδα του είναι φυλλόσχημη, ενώ μία γραμμή στο μέσον υποδηλώνει την κεντρική ράχη. Η λεπίδα στενεύει υπερβολικά πολύ σε επαφή με τη λαβή, από την οποία χωρίζεται μέσω δακτυλίου. Η λαβή είναι κυλινδρικού σχήματος και φαίνεται η απόληξή της να είναι κατασκευασμένη από ξεχωριστό τμήμα. Το μέγεθος του αντικειμένου σχεδόν φτάνει τα 4/10 του ύψους των μορφών. Ακριβώς δίπλα του υπάρχουν δύο θήκες, που αναφέρονται από τον F. van Straten ως μαχαιροθήκες. Αν ισχύει το παραπάνω, τότε η θήκη στα αριστερά είναι πράγματι για μονόκοπη λεπίδα, μεγάλου πλάτους, ενώ δεν είναι απόλυτα σαφές από το σχήμα της θήκης στα δεξιά το αν θα δεχόταν μονόκοπη ή δίκοπη λεπίδα. Οι θήκες είναι άδειες και το μέγεθος των μαχαιριών που θα δέχονταν είναι αντίστοιχο με αυτό του μαχαιριού/ξίφους στα δεξιά τους. Το διαφορετικό τους όμως σχήμα, υποδηλώνει πιθανώς και τις διαφορετικές χρήσεις τους.

Μία εκ των πιο γνωστών παραστάσεων του θέματος περιτρέχει αττική ερυθρόμορφη πελίκη (**A87, A88**) και το ενδιαφέρον της είναι πολλαπλό για την παρούσα εργασία. Ένα μαχαίρι (**A87**), πολύ μεγάλου μεγέθους, εικονίζεται ακριβώς μπροστά από το πεσμένο στο έδαφος και γυρισμένο στο πλάι, κανούν. Το μαχαίρι αυτό είναι μήκους ίσου με τα 5/10 του ύψους των μορφών του αγγείου και είναι σχεδιασμένο με αρκετές λεπτομέρειες. Η λεπίδα του έχει ελαφρώς κυρτή ράχη και κοιλόκυρτη κόψη, με το μέγιστο πλάτος να διαμορφώνεται κοντά στην αιχμή, ενώ μία γραμμή που ακολουθεί το περίγραμμα της κόψης βρίσκεται περίπου στο κέντρο της λεπίδας. Ανάμεσα στη λεπίδα και τη λαβή υπάρχει φυλακτήρας, ο οποίος προεξέχει αρκετά προς την πλευρά της κόψης. Πέντε κουκίδες υποδηλώνουν αμφικέφαλους ηλίσκους πάνω στη λαβή, δύο στον στενό άξονα, ακριβώς δίπλα στον φυλακτήρα και τρεις κατά μήκος του μακρού άξονά της. Τέλος η απόληξή της αυξάνεται σε πάχος και αναδιπλώνεται μερικώς προς την πλευρά της κόψης. Η απεικόνιση αυτή είναι μία από τις σπάνιες, στην οποία υπάρχει σαφής συσχετισμός μεταξύ μαχαιριού και κανούν. Τα δύο αυτά αντικείμενα βρίσκονται ακριβώς αριστερά μίας εκ των λαβών του αγγείου.

Δεξιά της λαβής ένας Αιγύπτιος προσπαθεί να διαφύγει, κρατώντας μία μαχαιροθήκη (**A88**), η οποία αποτελεί την πιο επιμελώς και λεπτομερώς απεικονισμένη θήκη τέτοιου είδους. Ο άνδρας την κρατάει από ένα μακρύ λουρί που είναι περασμένο σε δύο σημεία της. Η τσάντα αυτή έχει δύο θήκες, μία μεγάλη που καταλαμβάνει ολόκληρο το ύψος της και ακόμα μία που φτάνει

[1565] van Straten 1995, 257.

περίπου στο μέσον της. Αντίστοιχο μέγεθος θα πρέπει να υποθέσουμε ότι είχαν και τα μαχαίρια που βρίσκονται σε κάθε μία από αυτές, υπήρχαν δηλαδή μαχαίρια δύο μεγεθών, 3/10 και 2/10 του ύψους των μορφών του αγγείου. Κάθε επιμέρους θήκη έχει στο εσωτερικό της από τέσσερα μαχαίρια, από τα οποία διακρίνεται μόνο η άκρη των λαβών τους, οι οποίες παρουσιάζουν ποικιλομορφία, καθώς σε κάποιες διακρίνονται πέντε αμφικέφαλοι ηλίσκοι, διατεταγμένοι όπως σε ένα ζάρι, ενώ σε άλλες διαχωρίζεται η απόληξή τους.

Συνεπώς, σε ένα μόλις αγγείο εικονίζονται εννέα μαχαίρια, τριών διαφορετικών μεγεθών. Το μεγαλύτερο συσχετίζεται σαφώς με το κανούν, ενώ τα μεσαία και τα μικρότερα μαχαίρια βρίσκονται στο εσωτερικό μαχαιροθήκης. Είναι πολύ πιθανό το κάθε είδος μαχαιριού να αντιστοιχεί και σε μία διαφορετική χρήση. Το μεγάλο μαχαίρι που φαίνεται ότι έχει πέσει από το κανούν πρέπει να σχετίζεται με τη σφαγή. Το κανούν πιθανώς έχει πέσει από τον Αιγύπτιο που βρίσκεται γονατισμένος αριστερά του, ενώ ο Αιγύπτιος στα αριστερά του προαναφερθέντος κρατάει ένα τεράστιο σφυρί, το οποίο θα χρησίμευε στην αναισθητοποίηση του θύματος. Ο συσχετισμός των δύο αντικειμένων, σφυριού και μεγάλου μαχαιριού, συνηγορεί και αυτός στο ότι το μαχαίρι αυτό προοριζόταν για τη σφαγή. Τα μικρότερα μαχαίρια, που βρίσκονται στο εσωτερικό της θήκης, ίσως να είχαν κάποια χρήση στη μετέπειτα διαδικασία, δηλαδή τον τεμαχισμό και το μαγείρεμα του θύματος. Από την παράσταση φαίνεται ότι το θυσιαστήριο μαχαίρι μεταφερόταν εντός του κανού και συγχρόνως ο αριθμός των ορατών μαχαιριών αποκλείει οποιαδήποτε έννοια απόκρυψης.[1566]

Ο συσχετισμός μεταξύ κανούν και μαχαιριού εντοπίζεται και σε τμήμα αποσπασματικά σωζόμενης αττικής ερυθρόμορφης υδρίας (**A89**) της ίδιας περιόδου. Αυτή τη φορά ο συσχετισμός γίνεται με διαφορετικό τρόπο, καθώς ένας Αιγύπτιος κρατάει με το αριστερό του χέρι το κανούν και με το δεξί του μαχαίρι, από το οποίο σώζεται μόνο η λεπίδα, η οποία έχει ευθύγραμμη ράχη, κυρτή κόψη και έφτανε περίπου τα 4/10 του ύψους των ανθρώπινων μορφών. Το ίδιο μοτίβο εντοπίζεται και σε αττικό ερυθρόμορφο στάμνο (**A90**) που χρονολογείται στο β΄ τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ., όπου το μαχαίρι βρίσκεται στον ώμο του αγγείου και δεν διακρίνεται καλά σε καμία φωτογραφία. Η λαβή του είχε απόληξη ανασηκωμένη προς την πλευρά της κόψης και το μαχαίρι φαίνεται να ήταν σχετικά μικρού μεγέθους, κάτω από τα 2/10 του ύψους των μορφών του αγγείου.

[1566] Metz 2005, 310.

Σε αττικό ερυθρόμορφο κιονωτό κρατήρα (**A91**) της ίδιας περιόδου, το μαχαίρι βρίσκεται στα χέρια ενός Αιγυπτίου, πιθανώς του Βούσιρη, τον οποίο κρατάει ο Ηρακλής με το ένα χέρι, έτοιμος να τον εκτελέσει με το ρόπαλό του που κρατάει στο άλλο. Πιθανώς ο Αιγύπτιος έχει πάρει το μαχαίρι, στην προσπάθεια να αμυνθεί. Το μαχαίρι αυτό έχει ευθύγραμμη ράχη, η οποία τονίζεται από δεύτερη γραμμή στο εσωτερικό του και κοιλόκυρτη κόψη, της οποίας το μέγιστο πλάτος διαμορφώνεται κοντά στην αιχμή. Η λαβή του είναι ορθογωνίου παραλληλόγραμμου περιγράμματος και η απόληξή της κατασκευασμένη από επιπρόσθετο τμήμα. Σε μήκος το μαχαίρι ξεπερνά ελαφρώς τα 2/10 του ύψους των μορφών.

Στα δύο αγγεία που ακολουθούν το μαχαίρι κρατάει ο ίδιος ο Βούσιρης. Στη λεπτή ζωφόρο που κοσμεί τον λαιμό αττικού ερυθρόμορφου κιονωτού κρατήρα (**A92**), των μέσων του 5ου αιώνα π.Χ., ο μοναδικός γενειοφόρος Αιγύπτιος της παράστασης κρατάει λεπίδα στο δεξί του χέρι. Δεν είναι σαφές εάν πρόκειται για μονόκοπη ή δίκοπη λεπίδα,[1567] όμως η ύπαρξη φυλακτήρα μόνο στη μία πλευρά συνηγορεί υπέρ της ταύτισής του με μαχαίρι. Είναι μακρόστενου σχήματος, μήκους ίσου με τα 4/10 του ύψους των μορφών της ζωφόρου. Λίγο πιο δεξιά εικονίζεται μία μαχαιροθήκη, η οποία μοιάζει στο σχήμα με ανεστραμμένο κέρατο ταύρου και εμπεριέχει δύο μαχαίρια, των οποίων διακρίνονται οι άκρες των λαβών, όμοιες μεταξύ τους, αλλά σαφώς λεπτότερες από αυτές της λεπίδας που κρατάει ο Βούσιρης.

Στο υστερότερο αττικό αγγείο, έναν ερυθρόμορφο κωδωνόσχημο κρατήρα (**A93**) που χρονολογείται στο 380-370 π.Χ., ο Βούσιρης εικονίζεται να κρατάει δίκοπη λεπίδα με το δεξί του χέρι, το οποίο βρίσκεται τεντωμένο προς τα κάτω. Ο I. McPhee χαρακτηρίζει το αντικείμενο ως το θυσιαστήριο μαχαίρι,[1568] όμως πρόκειται για εγχειρίδιο, αφού η λεπίδα είναι φυλλόσχημη, υπάρχει κεντρική ράχη και ο φυλακτήρας, πάνω στον οποίο σημειώνονται τρεις αμφικέφαλοι ηλίσκοι, προεξέχει και προς τις δύο πλευρές, όπως και η μηνοειδής απόληξη της λαβής του. Βάσει του μύθου και του εικονογραφικού πλαισίου της σκηνής, το αντικείμενο είναι όντως το θυσιαστήριο όργανο, όμως η μορφή του παραπέμπει σαφώς σε εγχειρίδιο και όχι σε μαχαίρι. Ο I. McPhee ορθώς παρατηρεί ότι το συγκεκριμένο αγγείο έχει έντονες επιρροές από το θέατρο[1569] και

[1567] Ο F. van Straten (1995, 257) εκφράζει την ίδια αμφιβολία.
[1568] McPhee 2006, 51.
[1569] McPhee 2006, 52.

πιθανώς για τον λόγο αυτό ο Βούσιρης εικονίζεται να κρατάει εγχειρίδιο και όχι μαχαίρι, το μήκος του οποίου φτάνει τα 3/10 του ύψους των μορφών.

Ιταλιωτικά

Στις επόμενες τρεις παραστάσεις (**A94-A96**), που προέρχονται από εργαστήρια της Κάτω Ιταλίας, το μαχαίρι βρίσκεται επίσης στα χέρια του Βούσιρη, όπως και στα δύο τελευταία αττικά αγγεία που εξετάσθηκαν. Στο πρωιμότερο από αυτά, έναν λευκανικό ερυθρόμορφο κρατήρα (**A94**), που χρονολογείται στα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ., εικονίζονται συμπτυγμένες στιγμές δράσης. Ο Ηρακλής σπάει τα δεσμά του, την ώρα που ο Βούσιρης επιχειρεί να κατεβάσει το μαχαίρι του προς τον ήρωα. Τόσο η κίνηση του Βούσιρη, όσο και ο τρόπος που είναι σχεδιασμένο το μαχαίρι που κρατάει παραπέμπει στα επίσης κατωιταλιωτικά αγγεία **A23** και **A24**, που χρονολογούνται λιγότερο από μισό αιώνα μετά το αγγείο με το Βούσιρη. Η διαφορά είναι ότι εδώ το μαχαίρι δεν εικονίζεται παράλληλα με το έδαφος, αλλά προς τα άνω. Αυτό συμβαίνει, λόγω του ύψους του θύματος, του πολύ ψηλότερου από τα κανονικά θύματα Ηρακλή και την επιλογή των αγγειογράφων το μαχαίρι να εικονίζεται στις περιπτώσεις αυτές πάνω από το κεφάλι του θύματος. Το μαχαίρι έχει ευθύγραμμη ράχη και κόψη, οι οποίες καμπυλώνονται για να σχηματισθεί η αιχμή (η κόψη λίγο περισσότερο), ενώ στην απλή λαβή μπορεί να διακριθεί ο φυλακτήρας. Το μήκος του μαχαιριού φτάνει τα 2/10 του ύψους του Ηρακλή.

Επιρροές από το θέατρο φαίνεται να έχουν δεχθεί και ακόμα δύο απουλικά αγγεία, που χρονολογούνται στο γ΄ τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ. Σε ερυθρόμορφο δίνο (**A95**), ο Βούσιρης κρατάει ένα μαχαίρι πάνω από τον βωμό, με την κόψη προς το μέρος του Ηρακλή και την αιχμή προς τα άνω. Το μαχαίρι μοιάζει με αυτά που εικονίζονται και στις προηγούμενες κατωιταλιωτικές παραστάσεις, αλλά είναι πιο λεπτομερώς σχεδιασμένο. Η λεπίδα του έχει ευθύγραμμη ράχη και κοιλόκυρτη κόψη, ενώ η απόληξη της λαβής του είναι σχήματος L. Το μήκος του ισούται με τα 3/10 του ύψους των μορφών του αγγείου. Σε ερυθρόμορφο αμφορέα (**A96**), ο καθιστός σε θρόνο Βούσιρης κρατάει το μαχαίρι με την κόψη προς τα κάτω, όπως στα αγγεία **A23** και **A24,** μόνο που εδώ αυτό δεν βρίσκεται πάνω από το κεφάλι του Ηρακλή, αλλά χαμηλότερα, στο ύψος του στήθους του. Το μαχαίρι αυτό έχει ελαφρώς κυρτή ράχη και κόψη και είναι μήκους ίσου με τα 3/10 του ύψους του Ηρακλή.

Τέλος, σε επίσης εμπνευσμένη από το θέατρο[1570] λευκανική ερυθρόμορφη νεστορίδα (**A97, A98**), που χρονολογείται στο β΄ τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ., εικονίζονται πιθανώς δύο μαχαίρια. Το πρώτο (**A97**), που είναι ασφαλώς μαχαίρι, βρίσκεται στα χέρια Αιγυπτίου, ο οποίος εικονίζεται αριστερά από τον Ηρακλή που ετοιμάζεται να θανατώσει τον Βούσιρη. Πρόκειται για μαχαίρι μεγάλου πλάτους και μήκους, 2-3/10 του ύψους της μορφής που το φέρει. Έχει ευθύγραμμη ράχη και κυρτή κόψη, η οποία τονίζεται από δεύτερη γραμμή, εσωτερικά του περιγράμματός της. Η λαβή βρίσκεται σε συνέχεια της ράχης και είναι κυκλικής διατομής. Το δεύτερο (**A98**) βρίσκεται στα χέρια του Ηρακλή, φτάνει τα 3/10 του ύψους του και δεν είναι σαφές εάν πρόκειται για ακόμα ένα μαχαίρι ή για ξίφος/εγχειρίδιο. Το αντικείμενο είναι γεμισμένο με λευκό χρώμα και είναι δύσκολο να διακριθεί εάν έχει μία ή δύο κόψεις, ωστόσο μία λεπτή γραμμή στο κάτω μέρος της λεπίδας, συνηγορεί υπέρ της ταύτισης της πλευράς αυτής με κόψη και του αντικειμένου με μαχαίρι. Τα δύο αντικείμενα είναι εντελώς διαφορετικά σχεδιασμένα. Το σχήμα του μαχαιριού που κρατάει ο Αιγύπτιος παραπέμπει άμεσα στα μεγάλου πλάτους μαχαίρια τεμαχισμού, το οποίο συνάδει και με την τράπεζα τεμαχισμού που μεταφέρει άλλος Αιγύπτιος στο δεξί μέρος της παράστασης. Το μαχαίρι που κρατάει ο Ηρακλής, λεπτότερο και αιχμηρότερο, αν δεν αποτελεί όπλο του ήρωα, τότε θα μπορούσε να ταυτιστεί με το μαχαίρι της σφαγής.[1571]

Οι παραστάσεις με τον Ηρακλή και τον Βούσιρη θυμίζουν περισσότερο την εικονογραφία των παραστάσεων πομπής και ίσως θα έπρεπε να ενταχθούν στην κατηγορία αυτή. Ωστόσο, λόγω της διάρρηξης της ακολουθίας της θυσίας, της μη κανονικότητάς της, αλλά και της ύπαρξης στοιχείων που παραπέμπουν τόσο σε παραστάσεις σφαγής όσο και τεμαχισμού, προτιμήθηκε να απομονωθούν και να εξετασθούν ξεχωριστά.

Όπως και στις παραστάσεις πομπής, υπάρχει ποικιλία σχετικά με τα μεγέθη και τα είδη των μαχαιριών. Αν και κυριαρχούν τα μικρού και μεσαίου μεγέθους μαχαίρια, 2-3/10 του ύψους των φερουσών μορφών, υπάρχουν και περιπτώσεις στις οποίες εικονίζονται και πολύ μεγάλου μεγέθους μαχαίρια, όπως το **A87** και το **A89**.

Άξιο προβληματισμού είναι ότι δεν εικονίζονται πάντοτε μαχαίρια, αλλά σε τουλάχιστον τέσσερις περιπτώσεις ξίφη ή εγχειρίδια. Στα **A79, A86**, **A93** και ίσως και στο **A97** εικονίζονται δίκοπες λεπίδες, μεσαίου μεγέθους, με εξαίρεση το **A86** όπου το μέγεθος είναι μεγάλο φτάνοντας

[1570] Trendall και Webster 1971, 114.
[1571] Μοιάζει με αυτά από τα Γίτανα (**M621-M626**), τα οποία είναι βέβαια υστερότερα. Βλ. παραπάνω σελ. 366.

σχεδόν τα 4/10 του ύψους της ανθρώπινης μορφής. Στο **A93** και **A97** η διαφοροποίηση αυτή θα μπορούσε ίσως να αιτιολογηθεί από την ύστερη χρονολόγηση των παραστάσεων και τις επιρροές από το θέατρο, δεν μπορεί όμως να δικαιολογηθούν κατά αυτόν τον τρόπο τα **A79** και **A86.** Ειδικά στο **A86,** η λεπίδα είναι μεν δίκοπη και μεγάλου μήκους, αλλά δεν έχει καμία σχέση με τα ξίφη που εικονίζονται σε αγγεία της ίδιας περιόδου.[1572] Το πλάτος της είναι πολύ μεγάλο, όπως συμβαίνει με τα μαχαίρια τεμαχισμού, μόνο που αντί για μία κόψη έχει δύο. Συνεπώς πρέπει να δεχτούμε είτε την ύπαρξη τέτοιων δίκοπων εργαλείων, την οποία όμως δεν γνωρίζω, είτε, το πιθανότερο, ότι ο καλλιτέχνης απέδωσε με ελευθερία το μαχαίρι τεμαχισμού. Εναλλακτικά θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι οι αγγειογράφοι που απεικόνισαν δίκοπα εγχειρίδια και όχι μαχαίρια είχαν κατά νου τη μη κανονικότητα της θυσίας και επέλεξαν για τον λόγο αυτό να μην εικονίσουν το κανονικό θυσιαστήριο όργανο, δηλαδή το μαχαίρι.

Στο **A84** ο Ηρακλής εικονίζεται να κρατάει το ξίφος του. Παρόλο που δεν συνάδει ιδιαίτερα με τη μυθολογική αφήγηση, κατά την οποία μόλις έχει σπάσει τα δεσμά του, αυτό δεν φαίνεται να απασχόλησε ιδιαίτερα τους περισσότερους αγγειογράφους, καθώς πέραν του ότι στο ίδιο αγγείο εικονίζεται με τη λεοντή του, σε άλλες περιπτώσεις έχει το ρόπαλό του ή το ξίφος ή το τόξο του. Δεν μπορούμε όμως να μην παρατηρήσουμε ότι το ξίφος του ήρωα στο εν λόγω αγγείο είναι μονόκοπο, σε αντίθεση με ό,τι συνηθίζεται, π.χ. στο **A93** φαίνεται από τη λαβή του ξίφους που είναι περασμένο στη θήκη του ότι πρόκειται για κανονικό δίκοπο ξίφος. Εκτός αυτού στο **A84** η απόληξη της λαβής του ξίφους είναι ιδιαίτερα μεγάλου πλάτους. Τέλος, ενώ έχει μία μόνο κόψη, φαίνεται να έχει διπλό φυλακτήρα, αν και αυτός στα δεξιά δεν είναι τόσο ευδιάκριτος. Ίσως η παραπάνω ασυμφωνία (μία κόψη-δύο φυλακτήρες) μπορεί να εξηγήσει την ύπαρξη του δίκοπου ξίφους του Ηρακλή. Ο Επίκτητος, που φιλοτέχνησε το **A84**, σχεδίαζε τόσο δίκοπα όσο και μονόκοπα ξίφη. Στην περίπτωση των μονόκοπων,[1573] ο φυλακτήρας είναι πάντα στην πλευρά της κόψης, αφού μόνο εκεί έχει νόημα ύπαρξης, ενώ οι λαβές των ξιφών του Επίκτητου είναι λεπτότερες και έχουν κάποια ιδιαίτερη διαμόρφωση στην απόληξή τους. Συνεπώς η λεπίδα που κρατάει ο Ηρακλής στο **A84** δεν συνάδει με τα υπόλοιπα ξίφη του Επίκτητου, είτε μονόκοπα είτε δίκοπα. Ίσως λοιπόν ο σχεδιασμός ξίφους να αποτελούσε την αρχική πρόθεση του αγγειογράφου, κατάλοιπο της οποίας να είναι ο δεξιός φυλακτήρας, τελικά όμως να αποφάσισε να εικονίσει ένα

[1572] Για σύγκριση βλ. λ.χ. το BAPD 275233: Boston, Museum of Fine Arts: 63.1246, της ίδιας περιόδου, το οποίο ανήκει και αυτό στον ίδιο καλλιτέχνη, τον Z. της Δοκιμασίας, όπου το ξίφος που κρατά ο Αίγισθος είναι ιδιαίτερα στενόμακρο.
[1573] Βλ. π.χ. το BAPD 200482: London, British Museum: E35 και το BAPD 200464: Rome, Antiquarium Forense.

μεγάλου μεγέθους μαχαίρι, θεωρώντας πως αυτό θα ταίριαζε καλύτερα στο εικονογραφικό πλαίσιο του αγγείου.

Ένα ακόμα χαρακτηριστικό που απαντά σε ορισμένες από τις παραστάσεις είναι οι θήκες μαχαιριών. Τέτοιες θήκες, διαφορετικές μεταξύ τους, καθώς δείχνουν ότι μπορούσαν να περιέχουν ένα, δύο ή και οκτώ μαχαίρια, εικονίζονται σε τρία αγγεία (**A86, A88, A92**), άλλο ένα στοιχείο που απαντά στις παραστάσεις πομπής. Τρεις είναι επίσης οι φορές που μαχαίρια σχετίζονται άμεσα με το κανούν (**A87, A89, A90**). Στις δύο πρώτες περιπτώσεις που διακρίνονται καλά τα μαχαίρια, αυτά είναι σχετικά μεγάλου μεγέθους, κατάλληλα για τη σφαγή. Ειδικά στο **A88** γίνεται σαφής η συνύπαρξη τόσο μαχαιριού εντός του κανού όσο και μαχαιριών εντός μαχαιροθηκών.

Με την παρουσίαση των παραστάσεων του επεισοδίου του Βούσιρη ολοκληρώθηκε η επισκόπηση της εικονογραφίας των μαχαιριών στα αγγεία αναφορικά με τη σχέση τους με τη θυσιαστήρια διαδικασία.

4.1.8. Παράσταση διονυσιακού χορού/πομπής

Μία σπάνια παράσταση κοσμεί αττική ερυθρόμορφη λήκυθο (**A99**), των μέσων του 5ου αιώνα π.Χ. Εικονίζεται είτε κάποιο μυθολογικό ον ή πιθανότερα κάποιος ηθοποιός, φορώντας χειριδωτό ένδυμα, κατάκοσμο από πλήθος γραμμιδίων, μάσκα και εμβάδες. Κρατάει πυρσό με το αριστερό του χέρι, το οποίο έχει τεντωμένο προς τα εμπρός, και μαχαίρι με το δεξί. Ο τρόπος που κρατάει το μαχαίρι είναι μοναδικός στις σωζόμενες παραστάσεις, όπως εύστοχα παρατηρεί ο E. Csapo.[1574] Το χέρι βρίσκεται λυγισμένο στον αγκώνα, κρατώντας το μαχαίρι, με την κόψη προς τα κάτω, σε γωνία 155º από τον οριζόντιο άξονα του αγγείου. Έχει ευθύγραμμη ράχη και κυρτή κόψη, με το μέγιστο πλάτος να διαμορφώνεται κοντά στην αιχμή, ενώ μοναδική είναι η λαβή του, η οποία καμπυλώνεται προς την πλευρά της ράχης και που ο E. Csapo ερμηνεύει ως φαλλόσχημη,[1575] ταύτιση πιθανή, αλλά όχι βέβαιη. Το μαχαίρι φτάνει σε μήκος τα 3/10 του ύψους της μορφής, ενώ το πλάτος του είναι αρκετά μικρό, αναλογικά με το μήκος του. Λόγω της κίνησης της μορφής, της ενδυμασίας και της (κατά τον ίδιο) φαλλόσχημης λαβής του μαχαιριού, ο ίδιος ερευνητής συνδέει πειστικά την παράσταση με τελετουργική πομπή ή χορό προς τιμήν του Διονύσου.[1576] Η

[1574] Csapo 2013, 49.
[1575] Csapo 2013, 50.
[1576] Csapo 2013, 52-53.

παράσταση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς μας πληροφορεί για την προβολή των μαχαιριών αυτών σε διονυσιακές τελετές.

4.1.9. Αγών Απόλλωνος-Μαρσύα

Ιταλιωτικά

Το παρόν θέμα δεν εμπίπτει στην τελετουργία, ωστόσο το μαχαίρι που εικονίζεται σε ορισμένα αγγεία παραπέμπει άμεσα στην επικείμενη εκδορά του Μαρσύα, συνεπώς οι παραστάσεις αυτές μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως έμμεσες πηγές για το γδάρσιμο των θυμάτων, ενέργεια αναπόσπαστη από τη θυσιαστήρια διαδικασία. Η απεικόνιση μαχαιριών στον μύθο αυτό, αποτελεί ένα αμιγώς ιταλιωτικό μοτίβο, το οποίο εντοπίζεται σε τέσσερα αγγεία.[1577]

Σε λευκανικό σκύφο (**A100**) του τελευταίου τετάρτου του 5ου αιώνα π.Χ. ο ίδιος ο Μαρσύας κρατάει μαχαίρι που θα έφτανε τουλάχιστον τα 4/10 του ύψους του, το οποίο στηρίζει στον ώμο του. Το μαχαίρι αυτό, λεπτομερώς σχεδιασμένο, εκτός από πολύ μεγάλου μήκους, είναι ιδιαίτερα μεγάλου πάχους, με ελαφρώς κοιλόκυρτη κόψη και ελαφρώς κυρτή ισχυρή ράχη, η οποία τονίζεται από δεύτερη γραμμή. Η λαβή του σχηματίζει φυλακτήρα και προεξέχουσα απόληξη, της οποίας το σχήμα δεν διακρίνεται καθαρά, καθώς καλύπτεται από τα δάκτυλα του Μαρσύα. Η λαβή του δεν είναι γεμισμένη με μελανό γάνωμα, αλλά από πολύ πυκνές γραμμές, πιθανώς σε προσπάθεια απόδοσης της υφής του διαφορετικού υλικού, που παραπέμπει αρκετά σε ξύλο.

Σε λευκανικό ελικωτό κρατήρα (**A101**) του β΄ τετάρτου του 4ου αιώνα π.Χ. ο Μαρσύας εικονίζεται ίσως σε δύο διαφορετικές χρονικές στιγμές, πριν και μετά την ήττα του, εκτός αν το μαχαίρι κρατάει κάποιος άλλος Σιληνός. Το μαχαίρι εικονίζεται με την αιχμή προς τα κάτω, το οποίο φτάνει σχεδόν τα 3/10 του ύψους του, είναι μεγάλου πάχους, με τον φυλακτήρα να δηλώνεται και με τονισμένη από δεύτερη γραμμή την ελαφρώς κυρτή του κόψη.

Σε λευκανική οινοχόη (**A102**) παρατηρείται το ίδιο μοτίβο με το **A100,** όπου στηρίζει στον ώμο του μαχαίρι, ίσο με τα 3/10 του ύψους του, του οποίου η λεπίδα είναι μεγάλου πλάτους, με το μέγιστο πλάτος να σημειώνεται κοντά στην αιχμή.

Τέλος, σε ταρκυνικό στάμνο (**A103**), που χρονολογείται στα τέλη του 3ου αιώνα π.Χ., το ίδιο θέμα αποδίδεται με πολύ μεγάλη προχειρότητα. Ο Μαρσύας κρατάει ένα αρκετά μικρό

[1577] Schauenburg 1958, 60-61.

μαχαίρι, τριγωνικού σχήματος, με τη λαβή στον άξονα της ράχης. Ο M. Del Chiaro σχολιάζει ότι οι ζωγράφοι της Ετρουρίας πολλές φορές παρανοούσαν τους ελληνικούς μύθους και για τον λόγο αυτό εικονίζεται ο ίδιος ο Μαρσύας να κρατάει το μαχαίρι. Ως εναλλακτική ερμηνεία προτείνει το μαχαίρι να λειτουργεί ως σύμβολο, ερμηνεία που θεωρούμε πειστικότερη.[1578]

Παρόλο που από τον μύθο είναι γνωστό ότι τα μαχαίρια που εικονίζονται θα χρησιμοποιηθούν για την αφαίρεση του δέρματος του ηττημένου, αυτά εικονίζονται να είναι μεσαίου προς μεγάλου μεγέθους και κυρίως, πολύ μεγάλου πλάτους, όπως τα μαχαίρια που είναι κατάλληλα για τον τεμαχισμό. Η μορφή τους δεν συμβαδίζει με την αντίστοιχη απεικόνιση του μύθου σε ανάγλυφο,[1579] όπου πρόκειται για ένα απλό μαχαίρι μικρού μεγέθους. Η επιλογή των μεγάλων αυτών μαχαιριών φαίνεται ότι προτιμήθηκε από τους Κατω-Ιταλιώτες ζωγράφους, προκειμένου να επιστήσουν άμεσα την προσοχή στο μαχαίρι ως συμβόλου της μαρτυρικής συνέχειας του Μαρσύα, καθώς ένα μαχαίρι που θα ανταποκρινόταν στα πραγματικά μαχαίρια γδαρσίματος δε θα ήταν εύκολα και αμέσως ευδιάκριτο.[1580]

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί μία παράσταση που συνοδεύει κατάρα,[1581] χαραγμένη σε όστρακο που προέρχεται από τον πυθμένα μελαμβαφούς αγγείου, με κυλιστή διακόσμηση (**A104**). Η κατάρα αυτή χρονολογείται στα τέλη του 5ου- αρχές του 4ου αιώνα π.Χ. και βρέθηκε σε στρώμα τέφρας στην περιοχή του ιερού του Ερμή και της Αφροδίτης στην Όλβια. Στην παράσταση τόσο ο A. Lebedev όσο και ο A. Belousov ταυτίζουν ακανόνιστο αντικείμενο με μαχαίρι που διαπερνά το λαιμό ανθρώπινης κεφαλής, βασισμένοι στη «μαγική» λειτουργία του μαχαιριού ως συμβόλου του θανάτου.[1582] Ωστόσο, αν και η παράσταση είναι συνολικά αδρά αποδοσμένη, το αντικείμενο δεν μπορεί να ταυτιστεί με μαχαίρι, τόσο λόγω του έντονα σιγμοειδούς σχήματός του και κυρίως λόγω της ύπαρξης τουλάχιστον δύο ακόμα παρόμοιων αντικειμένων, ενός που καταλήγει στο μάτι και ενός που βρίσκεται πάνω αριστερά από τη μορφή. Αντί μαχαιριού, προτείνουμε την ταύτιση των παραπάνω αντικειμένων με κάποιου είδους σχοινιών ή ταινιών, με τα οποία θα δενόταν μαγικά ο αποδέκτης της κατάρας.

[1578] Del Chiaro 1977, 262-263.
[1579] Βλ. παρακάτω σελ. 491-492.
[1580] Σχετικά με την υπερβολική έμφαση που δίδεται στο μαχαίρι βλ. Schauenburg 1958, 60.
[1581] Belousov 2018, 159: *Φαρνάβα⟦σ⟧ζος φιλόκαλος· πρόοιδα τέθνηκας· ἠρέμε͞ῶ θεοπρόπος Ἑρμοῦ.*
[1582] Lebedev 1996, 269.

4.2. Τοιχογραφίες

Οι απεικονίσεις μαχαιριών σε ελληνικές τοιχογραφίες είναι ελάχιστες, περιορισμένες στην ελληνιστική Δήλο. Χρονολογούνται στον 2ο-1ο αιώνα π.Χ., τα θέματά τους όμως είναι γνωστά ήδη αιώνες πριν από την αγγειογραφία: πρόκειται για σκηνές πομπής και τεμαχισμού, από τις οποίες είναι γνωστά τουλάχιστον τρία σπαράγματα.

Στο πρώτο (**T1**), το οποίο προέρχεται από το εξωτερικό της «οικίας D» της «Συνοικίας του Θεάτρου», εικονίζονται δύο ενδεδυμένοι άνδρες και ένας μεγάλου μεγέθους χοίρος ή κάπρος να βαίνουν προς τα αριστερά. Πρόκειται για θυσιαστήρια πομπή, όπως προκύπτει σαφώς από το ότι το θύμα είναι στολισμένο, με στέμματα, ταινία στη μέση, αλλά και ένα κουδούνι, καθώς και από το ότι ο δεύτερος άνδρας είναι στεφανωμένος. Ο προπορευόμενος άνδρας κρατάει το θύμα οδηγώντας το με το αριστερό του χέρι, ενώ με το δεξί κρατάει μαχαίρι πάνω από το κεφάλι του ζώου. Το μαχαίρι δεν είναι λεπτομερώς σχεδιασμένο, όπως και το σύνολο των τοιχογραφιών από τις οικίες της Δήλου, το οποίο έχει ναΐφ χαρακτήρα.[1583] Η λεπίδα είναι φυλλόσχημη και δεν μπορεί να διακριθεί ποια πλευρά είναι η κόψη και ποια η ράχη, ενώ αντίστοιχου σχήματος αλλά πολύ μικρότερου μεγέθους είναι η λαβή του μαχαιριού. Διακρίνεται και μία δεύτερη λαβή, ελαφρώς προς τα άνω, σχετικά με την κανονική λαβή του μαχαιριού, η οποία όμως ανήκει στο προσχέδιο. Το μήκος του μαχαιριού είναι ίσο με τα 3/10 του ύψους των μορφών. Ο δεύτερος άνδρας κρατάει δύο οβελούς, γεμισμένους με κρέας. Ο συνδυασμός αυτός, πομπής με ορατό το μαχαίρι και γεμισμένους με κρέας οβελούς δεν απαντά στην αγγειογραφία και πιθανώς να οφείλεται στο ότι εικονίζονται αρκετές διαφορετικές στιγμές συμπτυγμένες σε μία σκηνή. Ο τρόπος που κρατάει ο άνδρας το μαχαίρι, πάνω από το κεφάλι του θύματος θυμίζει -παρόλο που δεν εικονίζεται με την κόψη ή οποιαδήποτε πλευρά παράλληλα με το έδαφος- τις κατωιταλιωτικές παραστάσεις ακριβώς πριν τη σφαγή του θύματος. Πάλι, η στιγμή της σφαγής θα έπρεπε να εικονιστεί αφού ολοκληρωθεί η πορεία προς τον βωμό, συνεπώς επιβεβαιώνεται ότι η παράσταση έχει συμπυκνωμένες σχεδόν όλες τις φάσεις της τελετουργίας της θυσίας, την πομπή, τη σφαγή, το ψήσιμο του κρέατος. Συνεπώς, το μαχαίρι παραπέμπει άμεσα στη θυσία και τη σφαγή και όχι στην πομπή.

[1583] Alabe και Bezzerra de Meneses 2010, 121.

Στο δεύτερο σπάραγμα (**T2**), το οποίο προέρχεται από τη «Συνοικία του Σταδίου»,[1584] εικονίζεται πάλι να οδηγείται χοίρος σε θυσία. Ο νέος που τον οδηγεί κρατάει με το αριστερό χέρι τον χοίρο και με το δεξί μαχαίρι. Το μαχαίρι εικονίζεται πρόχειρα, όπως στο πρώτο παράδειγμα, μόνο που δεν δηλώνεται καθόλου η λαβή του. Το ενδιαφέρον είναι ότι σώζεται και ο βωμός στον οποίον οδηγείται ο χοίρος, τεκμηριώνοντας έτσι τη θυσιαστήρια φύση της πομπής.

Στο τρίτο (**T3**), το οποίο προέρχεται και αυτό από τη «Συνοικία του Σταδίου», εικονίζεται τεμαχισμός κεφαλής χοίρου. Η κεφαλή βρίσκεται τοποθετημένη πάνω σε πάγκο τεμαχισμού και ένας ενδεδυμένος άνδρας, κρατάει το μαχαίρι πάνω και πίσω από το κεφάλι του, με την κόψη προς τα άνω, παίρνοντας υπερβολική φόρα, όπως π.χ. στο **A51**. Το μαχαίρι εδώ είναι προσεκτικότερα σχεδιασμένο, διακρίνεται η κόψη που είναι κυρτή και μάλιστα τονίζεται με δεύτερη γραμμή, από την ευθύγραμμη ράχη, αλλά δεν εικονίζεται καθόλου η λαβή, η οποία πρέπει να υποθέσουμε ότι καλύπτεται από το χέρι του άνδρα. Επίσης δεν είναι σαφές εάν διαθέτει φυλακτήρα ή η προεξοχή στο ορατό τέλος της λεπίδας είναι τα δάκτυλα του άνδρα, που κρίνοντας από την παράσταση συνολικά είναι το πιθανότερο ενδεχόμενο. Είναι μήκους ίσου με τα 3/10 του ύψους του άνδρα. Το εικονογραφικό πλαίσιο είναι ασφαλώς λατρευτικό και σχετίζεται με τον τεμαχισμό μετά τη θυσία, όπως προκύπτει από το σύνολο των παραστάσεων αυτών στο εξωτερικό της «Οικίας D».

Τα δύο αυτά εικονογραφικά θέματα ίσως να αντιπροσωπεύονται σε μεγαλύτερους αριθμούς στις τοιχογραφίες από τις οικίες της Δήλου.[1585] Ο συσχετισμός εικονογραφίας και τέλεσης της λατρείας είναι αναντίρρητος, καθώς συχνά θέματα με πομπή χοίρων σε βωμούς κοσμούν πραγματικούς βωμούς στα εξωτερικά των οικιών.[1586] Σε κάθε περίπτωση, παρόλο που δεν προσθέτουν κάποιο καινούριο εικονογραφικό μοτίβο, είναι μεγάλης σημασίας, καθώς τεκμηριώνουν την ύπαρξή τους και στη ζωγραφική, η οποία έχει σε μεγάλο βαθμό χαθεί. Οι τοιχογραφίες από τις οικίες της Δήλου, σχετίζονται πιθανότατα με οικιακές λατρείες, συνεπώς το πλαίσιό τους ίσως σχετίζεται και χωρικά με τη λατρεία.

[1584] Bulard 1926, 133-149.
[1585] Alabe και Bezzerra de Meneses 2010, 129.
[1586] Bulard 1926, 142, πίν. 11, 13 και 17.

4.3. Ανάγλυφα

Τα ανάγλυφα εξετάζονται σε τρεις υποκατηγορίες, τα αναθηματικά, ένα ψηφισματικό και τα επιτύμβια, καθώς διαφέρουν ουσιαστικά ως προς το περιεχόμενο και την εικονογραφία τους. Τα αναθηματικά, όπως οι περισσότερες παραστάσεις στα αγγεία και τις τοιχογραφίες, έχουν αφηγηματικό χαρακτήρα, ενώ τα ταφικά έχουν συμβολικό χαρακτήρα.

Αναθηματικά Ανάγλυφα

Σε αναθηματικό ανάγλυφο (**Γ1)** αφιερωμένο στην Αρτέμιδα, που χρονολογείται περί το 300 π.Χ. και βρέθηκε στον Αχινό, στη Φθιώτιδα, εικονίζεται σκηνή θυσίας και προσφορών νεαρής μητέρας προς τη θεά, η οποία λατρεύεται προφανώς ως κουροτροφική. Η θεά εικονίζεται στο δεξί άκρο της παράστασης, κρατώντας δαυλό και ούσα η ψηλότερη μορφή. Στο αριστερό μέρος εικονίζονται τρεις γυναικείες μορφές, στα αριστερά πρεσβύτερη που κρατάει πυξίδα στο αριστερό χέρι, στο μέσον νεαρότερη (κοντύτερη) με δίσκο προσφορών και ασκό, και τέλος, στα δεξιά, η μητέρα κρατώντας βρέφος με τα δύο χέρια. Οι μορφές αυτές είναι ελαφρώς κοντύτερες από την θεά. Στο άνω μέρος του αναγλύφου εικονίζονται κρεμασμένα υφάσματα. Ανάμεσα στις λατρευτές(;) και τη θεότητα εικονίζεται βωμός με αετωματική επίστεψη και ενδεδυμένη ανδρική μορφή, η οποία οδηγεί ταύρο στον βωμό, κρατώντας τον με το αριστερό χέρι από το κέρατο, ενώ με το δεξί, το οποίο βρίσκεται λυγισμένο σε ορθή γωνία, κρατάει μαχαίρι. Ο άνδρας και ο βωμός έχουν το ίδιο σχεδόν ύψος και εικονίζονται σε πολύ μικρότερη κλίμακα από τις υπόλοιπες μορφές, όντας μικρότεροι κατά το ήμισυ. Το μαχαίρι είναι μικρού μεγέθους, ακόμα και αναλογικά με τη μορφή που το κρατά, αφού φτάνει στα 2/10 του ύψους του. Η μορφή με το μαχαίρι, αποτελεί τη μοναδική ανδρική μορφή στο ανάγλυφο και ερμηνεύεται πειστικά από τη Φ. Δακορώνια και τη Λ. Γουναροπούλου, ως νέος που θα τελούσε τη θυσία.[1587] Το μαχαίρι είναι λαξευμένο με απλό τρόπο και η μορφή του δεν είναι ευδιάκριτη. Το ενδιαφέρον του γλύπτη βρίσκεται στις γυναικείες μορφές και τη θεότητα, με τις πρώτες να τονίζονται, καθώς πρόκειται για ένα ανάθημα που βρισκόταν εκτεθειμένο στο ιερό, το οποίο είχε ως σκοπό -μεταξύ άλλων- την προβολή των αναθετών.[1588] Για τον λόγο αυτό η μορφή με τον ταύρο και το μαχαίρι βρίσκεται σε μικρή κλίμακα, καθώς, παρότι βρίσκεται στο κέντρο της σκηνής, δεν βρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος. Θεματικά θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως παράσταση πομπής, καθώς πλησιάζουν προς τον βωμό.

[1587] Dakoronia και Gounaropoulou 1992, 218, 220.
[1588] Georgoudi 2005, 128.

Επαναλαμβάνεται το γνωστό από τα αγγεία μοτίβο (βλ. **Α3**-**Α9**), όπου η μορφή που οδηγεί το θύμα, φέρει συγχρόνως και το ή τα μαχαίρια.

Σε δύο ανάγλυφα εικονίζεται η στιγμή της σφαγής. Πρόκειται για ανάγλυφο ελληνιστικών χρόνων από την Προύσα (**Γ2**) και ένα υστερότερο ανάγλυφο από βωμό από την Κύζικο (**Γ3**). Σε αμφότερες τις περιπτώσεις ένας αγένειος άνδρας εικονίζεται να μπήγει μαχαίρι στο άνω μέρος του λαιμού ταύρου. Τα ανάγλυφα δεν είναι υψηλής τέχνης και είναι γνωστά μόνο από σχέδια, με τα μαχαίρια να μη διακρίνονται καλά, συνεπώς δεν μπορούν να σχολιαστούν περαιτέρω, είναι όμως σημαντικά διότι τεκμηριώνουν την ύπαρξη απεικόνισης ακριβώς της στιγμής της τελετουργικής σφαγής σε λίθο.

Σε αναθηματικό ανάγλυφο **(Γ4)** αφιερωμένο στον Ηρακλή, που χρονολογείται στον 4ο αιώνα π.Χ. και βρέθηκε στην Ερέτρια, ο ήρωας εικονίζεται καθισμένος κάτω από ουρανό (μπαλντακίνο) στο αριστερό μέρος του αναγλύφου. Μπροστά του βρίσκεται χαμηλός βωμός, ενώ στο δεξί μέρος του αναγλύφου βρίσκονται δύο άνδρες, πίσω ένας νέος, ο οποίος είναι κοντύτερος και αγένειος και μπροστά ένας γενειοφόρος, ο οποίος ταυτίζεται ασφαλώς με ιερέα, αφού ακολουθεί τον γνωστό από τα ταφικά ανάγλυφα τύπο. Δίπλα στον ιερέα βαδίζει προς θυσία ένας ταύρος. Ο ιερέας έχει ανυψωμένο το δεξί του χέρι σε λατρευτική χειρονομία και με το αριστερό, το οποίο βρίσκεται ελεύθερο προς τα κάτω, κρατάει μαχαίρι, το οποίο δεν σώζεται καλά.

Σε τμήμα αναθηματικού ανάγλυφου (**Γ5**), που χρονολογείται στο β΄ τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ., ο ιερέας ακουμπά με την πλάτη του στην παραστάδα του ανάγλυφου και κρατάει με το αριστερό του χέρι μαχαίρι μεγάλου μεγέθους, μεταξύ 2-3/10 του ύψους του ιερέα, χωρίς όμως να σώζεται η αιχμή του. Το ανάγλυφο αυτό θα είχε αφηγηματικό χαρακτήρα, αλλά δυστυχώς σώζεται μόνο η μορφή του ιερέα.

Επιτύμβια Ανάγλυφα

Πρόκειται κυρίως για σήματα τάφων ιερέων, όπου οι παραστάσεις είναι μονοπρόσωπες ή ολιγοπρόσωπες και απουσιάζει η δράση. Συνεπώς, καθώς ο αφηγηματικός χαρακτήρας λείπει, τα ανάγλυφα δεν έχουν τη δυνατότητα να μας δώσουν την εικόνα της πράξης για την οποία θα χρησιμοποιείτο το μαχαίρι, όπως π.χ. στα αγγεία, όπου αμέσως γίνεται σαφές εάν πρόκειται για σφαγή, τεμαχισμό ή γεύμα. Συνεπώς υπό την παραπάνω οπτική υστερούν συγκριτικά με τα αγγεία ως πηγή πληροφοριών σχετικών με τη χρήση των μαχαιριών, παρουσιάζουν όμως τα παρακάτω

τρία πλεονεκτήματα: α) η πλαστικότητα και η απεικόνιση των μαχαιριών σε τρεις διαστάσεις, που καθιστά την απόδοση του μεγέθους και της μορφής τους πολύ πιο κοντινή στην πραγματικότητα, από ότι στις δισδιάστατες, πολλές φορές σχηματοποιημένες παραστάσεις των αγγείων, β) μας γνωστοποιούν ότι το μαχαίρι στις περιπτώσεις αυτές έχει αναχθεί σε σύμβολο, κάτι που δεν φαίνεται στα αγγεία και γ) είμαστε σε θέση να ταυτίσουμε με σχετική ασφάλεια τις μορφές που κρατούν τα μαχαίρια ως ιερείς, κάτι που σπανιότερα και δυσκολότερα συμβαίνει στα αγγεία.

Τα ανάγλυφα που θα μας απασχολήσουν είναι εύκολα προσβάσιμα, μέσω της μελέτης του Α. Μάντη, *Προβλήματα της εικονογραφίας των ιερειών και των ιερέων στην αρχαία ελληνική τέχνη,*[1589] ο οποίος είχε συγκεντρώσει όλα τα γνωστά μνημεία, ενώ είχε προηγηθεί και η επίσης σημαντική, αν και μικρότερης κλίμακας, μελέτη του Ν. Λάσκαρη.[1590] Παρακάτω παρουσιάζονται τα μνημεία με χρονολογική σειρά και με επίκεντρο φυσικά τα μαχαίρια.

Η αρχαιότερη απεικόνιση ελληνικού μαχαιριού σε ανάγλυφο (**Γ6**) χρονολογείται στο δ΄ τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ. Ο γενειοφόρος ιερέας κρατάει το μαχαίρι με το αριστερό του χέρι, ενώ με το δεξί χειρονομεί λατρευτικά. Το μαχαίρι εικονίζεται με την κόψη προς τα κάτω και είναι ίσο με τα 3/10 του ύψους του, όντας το μεγαλύτερο μαχαίρι που εικονίζεται στα ανάγλυφα ιερέων. Η ράχη του είναι ελαφρώς κυρτή και η κόψη έντοντα κυρτή, ενώ η λαβή φαίνεται να είναι παχύτερη στην απόληξή της, η οποία έχει σχεδόν σφαιρικό σχήμα.

Λίγο υστερότερη είναι η δεύτερη γνωστή απεικόνιση, που εντοπίζεται στη μία εκ των τριών διακοσμημένων πλευρών μαρμάρινου ταφικού αγγείου **(Γ7)**. Ο ιερέας κρατάει το μαχαίρι με το δεξί του χέρι. Το μαχαίρι έχει κυρτή ράχη και κόψη, απλή λαβή και είναι μήκους ίσου με ελαφρώς παραπάνω από το 1/10 του ύψους του ιερέα, αλλά θα έφτανε τα 2/10 εάν εικονιζόταν ολόκληρο. Φαίνεται ότι λόγω του περιορισμένου χώρου, καθώς το ανάγλυφο είναι σκαλισμένο στη στενή πλευρά της βάσης, δεν προβλέφθηκε αρκετός χώρος ώστε να αποδοθεί πλήρες το μαχαίρι, με αποτέλεσμα η απεικόνισή του να κόβεται απότομα λίγο πριν την αιχμή. Η λεπίδα και η λαβή δεν βρίσκονται στον ίδιο οριζόντιο άξονα, αλλά γωνιάζουν ελαφρώς, με τη λαβή να νεύει προς την πλευρά της κόψης. Η λαβή ακολουθεί την καμπυλότητα της λεπίδας και διαθέτει φυλακτήρα, που διακρίνεται ανάμεσα στην ένωση λαβής-λεπίδας και του αντίχειρα του ιερέα. Η απόληξη της λαβής

[1589] Μάντης 1990.
[1590] Λάσκαρης 1923.

είναι μεγαλύτερη, τόσο ως προς το πλάτος όσο και ως προς το πάχος, έχοντας σφαιρικό σχήμα, όπως και στο προηγούμενο παράδειγμα.

Στην επιτύμβια στήλη του Σίμου Μυρρινουσίου (**Γ8**), που χρονολογείται στη στροφή του 5ου προς τον 4ο αιώνα π.Χ., ο ηλικιωμένος ιερέας κρατάει το μαχαίρι με το δεξί του χέρι. Αυτό εικονίζεται με την κόψη προς τα άνω, κρίνοντας από το ότι η πλευρά αυτή είναι κυρτή, σε αντίθεση με την άλλη που είναι ευθύγραμμη, ενώ η λαβή από το μέρος που δεν καλύπτεται από το χέρι είναι ορθογώνια παραλληλόγραμμη. Το μήκος του είναι ίσο με τα 3/10 του ύψους του ιερέα, καθιστώντας το ένα από τα μεγαλύτερα μαχαίρια στα ανάγλυφα αυτού του τύπου.

Σε δύο μαρμάρινες ληκύθους (**Γ9**, **Γ10**), που χρονολογούνται στη γ΄ δεκαετία του 4ου αιώνα π.Χ., παρουσιάζεται η ίδια εικονογραφία. Στα αριστερά πολεμιστής, ο οποίος κρατάει τον ίππο του, στο μέσον ιερέας και δεξιά γυναικεία μορφή. Ο ιερέας, που φέρει το μαχαίρι με το αριστερό του χέρι,[1591] ενώ με το δεξί δεξιώνεται τον πολεμιστή στα αριστερά του. Το μαχαίρι στη **Γ9** εικονίζεται με την κόψη προς τα κάτω, η οποία είναι κυρτή, ενώ η ράχη είναι σχεδόν ευθύγραμμη. Το μήκος του είναι ίσο με τα 2/10 του ύψους του ιερέα.

Στην ίδια περίοδο χρονολογείται και η επιτύμβια στήλη του Θρασύνου (**Γ11**), όπου καθιστή γυναίκα δεξιώνεται ιματιοφόρο άνδρα, ενώ ο ιερέας που βρίσκεται σε δεύτερο επίπεδο κρατάει το μαχαίρι με το αριστερό του χέρι. Το μαχαίρι είναι σχετικά μικρού μεγέθους, ίσο με τα 2/10 του ύψους του ιερέα και δεν έχει πλαστικότητα, καθώς το περίγραμμά του είναι σκαλισμένο πάνω στο ιμάτιο Θρασύνου. Η πρόχειρη αυτή απεικόνιση του μαχαιριού, όπως και η «στριμωγμένη» θέση του είναι αποτέλεσμα επανεπεξεργασίας της στήλης, καθώς αρχικά δεν υπήρχε το μαχαίρι και η μορφή του αγένειου Θρασύνου ήταν γενειοφόρος.[1592]

Λίγο πριν τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ. χρονολογείται μαρμάρινη λήκυθος (**Γ12**), όπου ιστάμενος ιερέας δεξιώνεται καθιστή γυναικεία μορφή. Ο ιερέας, του οποίου το όνομα δηλώνεται ενεπίγραφα, *Ὠφελῖνος Ἀχαρνεύς*, κρατάει με το κατεβασμένο αριστερό του χέρι το μαχαίρι, του οποίου η λεπίδα είναι φυλλόσχημη. Είναι μήκους ίσο με τα 2/10 του ύψους του ιερέα, και δεν μπορεί να διακριθεί η κόψη από τη ράχη, κάτι που πιθανότατα οφείλεται στη σχηματοποιημένη απόδοση του μαχαιριού.

[1591] Στο **Α11** το μαχαίρι δεν είναι ευδιάκριτο, την ύπαρξή του σημειώνει όμως ο Α. Μάντης (1990, 87).
[1592] Thickpenny 1985, 5.

Σε επιτύμβια στήλη (**Γ13**) των μέσων του 4ου αιώνα π.Χ., εικονίζεται ιερέας, ο οποίος δεν φαίνεται να χαρακτηρίζεται από κανένα αντικείμενο. Ο Α. Μάντης παρατήρησε ότι η κίνηση του δεξιού χεριού υποδηλώνει ότι θα κρατούσε μαχαίρι, το οποίο θα ήταν γραπτώς αποδοσμένο.[1593] Η υπόθεσή του φαίνεται σωστή και ενισχύεται από το ότι στο σημείο ακριβώς κάτω από το χέρι του ιερέα, δεν υπάρχουν καθόλου πτυχώσεις στο ένδυμά του, σε αντίθεση με όλα τα άλλα σημεία.

Σε μαρμάρινη λήκυθο (**Γ14**), που χρονολογείται στο γ΄ τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ., εικονίζονται δύο ιερείς, των οποίων τα ονόματα δηλώνονται ενεπίγραφα: *Δεξικλῆς* και *Θουδυτίδης*. Ο Θουδυτίδης (στα δεξιά), κρατάει με το δεξί του χέρι σχηματικά αποδοσμένο μαχαίρι μικρού μεγέθους, ίσο με τα 2/10 του ύψους του. Ο Ν. Λάσκαρης υποθέτει ότι και ο ιερέας στα αριστερά θα κρατούσε μαχαίρι, όχι πλαστικώς διαμορφωμένο, αλλά συμπληρωμένο με χρώμα. Στη συνέχεια σημειώνει ότι ίσως να μην κρατάει μαχαίρι, παρόλο που στάση των δακτύλων είναι η ίδια με της άλλης μορφής που ασφαλώς κρατά. Συνεχίζει ότι σε περίπτωση που ισχύει το δεύτερο και δεν υπήρχε μαχαίρι, είναι πολύ πιθανό η δεύτερη μορφή να πρόκειται να παραλάβει το μαχαίρι και να εικονίζεται η κληρονομική μεταβίβαση μέσω του μαχαιριού δηλούμενου αξιώματος από τον πατέρα στον υιό.[1594] Ορθή θεωρούμε τη δεύτερη εκδοχή, γιατί αλλιώς ποιος ο λόγος να βρίσκονται δύο ιερείς αντωπά με δύο μαχαίρια και γιατί να απεικονισθεί διαφορετικά το ένα μαχαίρι από το άλλο. Ακόμα ένα στοιχείο που επιβεβαιώνει την ερμηνεία της σκηνής ως παράδοσης μαχαιριού είναι ότι η παράσταση αυτή είναι η μοναδική στην οποία το χέρι του ιερέα δεν είναι εντελώς ελεύθερο προς τα κάτω, αλλά ελαφρώς λυγισμένο σε κίνηση παραλαβής. Η απεικόνιση αυτή δείχνει τη σημασία που είχε το μαχαίρι ως σύμβολο στα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ.

Ακόμα μία παράσταση κοσμεί μαρμάρινο επιτύμβιο παναθηναϊκό αμφορέα (**Γ15**), που χρονολογείται μετά τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ. Η σύνθεση αποτελείται από δύο άνδρες και δύο γυναίκες, σε ομάδες. Από τους άνδρες, ο αριστερός είναι ιερέας και κρατάει με το δεξί του χέρι μαχαίρι μεγάλου μεγέθους, μήκους 2-3/10 του ύψους του. Η λεπίδα του μαχαιριού είναι και εδώ φυλλόσχημη, αρκετά σχηματικά αποδοσμένη. Παρόμοια σύνθεση εντοπίζεται σε ακόμα έναν μαρμάρινο επιτύμβιο παναθηναϊκό αμφορέα (**Γ16**), που χρονολογείται στο γ΄ τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ., μόνο που εδώ είναι διαφορετική η διάταξη των μορφών και ο ιερέας βρίσκεται απέναντι από γυναίκα, ενώ ανάμεσά τους υπάρχει γυναικεία παιδική μορφή. Κρατάει το μαχαίρι

[1593] Μάντης 1990, 86.
[1594] Λάσκαρης 1923, 109, σημείωση 1.

με το δεξί του χέρι, το οποίο όμως δεν σώζεται σε καλή κατάσταση και δεν προσφέρεται για περαιτέρω σχολιασμό.

Ψηφισματικό Ανάγλυφο

Στα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ. χρονολογείται ψηφισματικό ανάγλυφο από το Κυνόσαργες (**Γ17**), όπου ο ιερέας στεφανώνεται από επώνυμο ήρωα, ίσως τον Αντίοχο.[1595] Ο ιερέας εδώ κρατάει το μαχαίρι με το δεξί του χέρι. Το μαχαίρι έχει σχεδόν ευθύγραμμη ράχη και κυρτή κόψη, η οποία εικονίζεται προς τα άνω. Το μήκος του είναι 2-3/10 του ύψους του ιερέα. Τα ανάγλυφο αυτό, αν και ψηφισματικού χαρακτήρα, εικονογραφικά παρουσιάζει ομοιογένεια με τα ταφικά και τα αναθηματικά που εξετάζονται παραπάνω.

Ανάγλυφα αβέβαιης λειτουργίας

Στα Λάρυμνα Βοιωτίας βρέθηκε στις αρχές του περασμένου αιώνα[1596] ανάγλυφο (**Γ18**) που χρονολογείται στα τέλη του 5ου - αρχές 4ου αιώνα π.Χ. και όπου εικονίζεται η στιγμή ακριβώς πριν την σφαγή κριού. Ένας άνδρας που σώζεται από τη μέση και κάτω ακινητοποιεί το θύμα ανάμεσα στα δύο του πόδια, και του ανασηκώνει το λαιμό, τραβώντας προς τα άνω το ρύγχος του με το αριστερό χέρι, ενώ με το δεξί κρατάει εγχειρίδιο ή βραχύ ξίφος. Η V. Schild-Xenidou συσχετίζει ορθώς την απεικόνιση με θυσία τύπου *σφαγίων*,[1597] αναφέρει ωστόσο το θυσιαστήριο όργανο ως μαχαίρι θυσιών και μάχαιρα,[1598] ενώ ως ξίφος ή μαχαίρι αναφέρεται και από τον F. Van Straten.[1599] Είναι όμως σαφές ότι το θυσιαστήριο όργανο είναι δίκοπο, τόσο από τη συμμετρία των δύο κόψεων του όσο και από τον διπλό φυλακτήρα, συνεπώς δεν είναι μαχαίρι, αλλά πολεμικό όπλο, όπως συμβαίνει και στα αγγεία όπου εικονίζονται θυσίες σε πολεμικό πλαίσιο.[1600] Η ταύτιση του θυσιαστηρίου οργάνου με ξίφος/εγχειρίδιο επιβεβαιώνει την ερμηνεία της σκηνής ως *σφαγίων*.

Στα τέλη του 19ου αιώνα βρέθηκαν στη Μαντίνεια τρεις ανάγλυφες πλάκες,[1601] οι οποίες χρονολογούνται στο γ΄ τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ. και έχουν συσχετισθεί με άγαλμα του

[1595] Ο Χρ. Καρούζος (1923, 93) ταυτίζει πειστικά την μεγάλη μορφή με τον ήρωα Αντίοχο, λόγω της θέσης εύρεσης του αναγλύφου.
[1596] Rodenwaldt 1913, 326.
[1597] Schild-Xenidou 2005, 333-335. Βλ. και Mylonopoulos 2015, 335.
[1598] Schild-Xenidou 2005, 331.
[1599] van Straten 1995, 103, 329.
[1600] Ως τέτοιο ταυτίζεται σωστά από τον M. Jameson 2014, 142. Βλ. και παραπάνω σελ. 435-437.
[1601] Καρούζου 1967, 164.

Πραξιτέλη,[1602] το οποίο αναφέρεται από τον Παυσανία.[1603] Σε μία από αυτές (**Γ19**) εικονίζεται ο γνωστός μύθος της μουσικής διαμάχης Απόλλωνος-Μαρσύα, οι οποίοι πλαισιώνουν έναν Σκύθη που κρατάει μαχαίρι. Η χρήση του μαχαιριού στο συγκεκριμένο ανάγλυφο είναι σαφής: θα χρησιμοποιηθεί για την εκδορά του ηττημένου Μαρσύα. Το μέγεθος του μαχαιριού φτάνει τα 2/10 του Σκύθη, ενώ η μορφή του είναι αρκετά απλή, με σχεδόν ευθύγραμμη ράχη και κοιλόκυρτη κόψη, παραπέμποντας στα πιο κοινά μαχαίρια και μη έχοντας την έντονα κυρτή κόψη και κοίλη ράχη που χαρακτηρίζει τους σημερινούς γδάρτες. Η λαβή του καλύπτεται από τη χειρίδα του χιτώνα του Σκύθη, αποδίδεται όμως ο φυλακτήρας.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι δύο εκ των εδωλίων του θεάτρου της Μυτιλήνης φέρουν χαραγμένα ένα δρεπάνι και ένα μαχαίρι αντίστοιχα (**Γ20**).[1604] Από το σχήμα του μαχαιριού φαίνεται ότι τα χαράγματα αυτά χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους, καθώς η λεπίδα του μαχαιριού έχει ορθογώνιο παραλληλόγραμμο σχήμα, σαν τους σημερινούς μπαλτάδες, το οποίο δεν μαρτυρείται στους ελληνικούς χρόνους, κυριαρχεί όμως στους ρωμαϊκούς.[1605] Παρόλο που τα χαράγματα αυτά είναι εκτός των χρονολογικών ορίων της παρούσας εργασίας, αναφέρονται εδώ ακροθιγώς καθώς δείχνουν ότι ήταν κάποιου είδους σύμβολα, σημειώνοντας ίσως τη θέση κάποιου ιερέα και υποδηλώνουν μία ιδιαίτερη σχέση μαχαιριού-δρεπανιού, η οποία δεν μπορεί να αποσαφηνισθεί με τα υπάρχοντα στοιχεία.

Από τις 17 παραστάσεις[1606] όπου εικονίζονται μαχαίρια σε ανάγλυφα, στις 11 αυτά είναι ταφικά, ενώ πέντε ήταν αναθηματικού χαρακτήρα και ακόμα ένα προέρχεται από τιμητικό ψήφισμα. Στις περιπτώσεις που εικονίζεται στο χέρι ιερέα, έχει ακριβώς τον ίδιο ρόλο: λειτουργεί ως σύμβολο, για να δηλωθεί η μορφή του ιερέα, ενώ στις άλλες τρεις (**Γ1-Γ3**) δείχνει τη θυσιαστήρια πράξη. Όπως σωστά παρατήρησε ο Α. Μάντης, στις παραστάσεις ιερέων το μαχαίρι δεν έχει λειτουργικό ρόλο, αλλά συμβολικό.

[1602] Βλ. συζήτηση σχετικά με το θέμα στο Καλτσάς 2007, 82-86, με προγενέστερη βιβλιογραφία.

[1603] Παυσ. 8.9.1.: *ἔστι δὲ Μαντινεῦσι ναὸς διπλοῦς μάλιστά που κατὰ μέσον τοίχῳ διειργόμενος: τοῦ ναοῦ δὲ τῇ μὲν ἄγαλμά ἐστιν Ἀσκληπιοῦ, τέχνη [δὲ] Ἀλκαμένους, τὸ δὲ ἕτερον Λητοῦς ἐστιν ἱερὸν καὶ τῶν παίδων: Πραξιτέλης δὲ τὰ ἀγάλματα εἰργάσατο τρίτῃ μετὰ Ἀλκαμένην ὕστερον γενεᾷ. τούτων πεποιημένα ἐστὶν ἐπὶ τῷ βάθρῳ Μοῦσαι καὶ Μαρσύας αὐλῶν.*

[1604] Ευαγγελίδης 1927/28, 16.

[1605] Βλ. π.χ. D'Ambra 1988, 88, εικ. 3.

[1606] Δεν συμπεριλαμβάνεται το μαχαίρι στο ανάγλυφο του Μαρσύα, ούτε αυτό στο εδώλιο του θεάτρου της Μυτιλήνης.

Στις περισσότερες περιπτώσεις, το μαχαίρι κρατάει ιερέας,[1607] με το χέρι κατεβασμένο ελεύθερα προς τα κάτω παράλληλα με το πόδι του. Η μόνη εξαίρεση είναι το **Γ14**, όπου το χέρι είναι ελαφρώς λυγισμένο, καθώς εικονίζεται σκηνή παράδοσης του μαχαιριού από τον έναν ιερέα στον άλλο. Σε αντίθεση με την αγγειογραφία, όπου μαρτυρείται χειρισμός του μαχαιριού με το αριστερό χέρι, μόλις δύο φορές (**Α2** και **Α41**), στα ανάγλυφα ο τρόπος χειρισμού είναι σχετικά μοιρασμένος σε κάθε χέρι, καθώς δέκα φορές βρίσκεται σε δεξί χέρι (**Γ7, Γ8, Γ13, Γ14, Γ15, Γ16** και **Γ17**) και άλλες επτά σε αριστερό (**Γ4, Γ5, Γ6, Γ9, Γ10, Γ11, Γ12)**. Η μεγάλη αυτή διαφορά και οι πολλές φορές που προτιμάται το αριστερό χέρι, ως αυτό που κρατάει το μαχαίρι, είναι ότι δεν πρόκειται για σκηνές που το μαχαίρι χρησιμοποιείται, αλλά απλώς φέρεται, συνεπώς ήταν αδιάφορο σε ποιο χέρι θα το εικονίσουν. Στις παραστάσεις μάλιστα που οι ιερείς το κρατούν στο αριστερό, το δεξί χέρι είναι απασχολημένο. Στις παραστάσεις **Γ9, Γ10, Γ11** και **Γ12** δεξιώνεται κάποια άλλη μορφή, στις **Γ4** και **Γ6** χειρονομεί λατρευτικά και μόνο στην **Γ5** δεν φαίνεται σαφώς τι συμβαίνει. Στις περισσότερες περιπτώσεις το χέρι με το οποίο κρατούν το μαχαίρι συμπίπτει με την πλευρά στην οποία είναι στραμμένη η μορφή, προτιμάται έτσι το μπροστινό χέρι, έξι όμως φορές (**Γ2, Γ3, Γ5, Γ7, Γ12, Γ14**) πλευρά και χέρι δεν συμπίπτουν.[1608]

Το μέγεθος των μαχαιριών των αναγλύφων, είναι αναλογικά αρκετά μικρότερο από το αντίστοιχο των αγγείων, καθώς κυμαίνεται μεταξύ 2-3/10 του ύψους των φερουσών μορφών. Πίσω από τη διαφορά αυτή ενδεχομένως να βρίσκονται δύο λόγοι: α) η φυσιοκρατικότερη απόδοση όσον αφορά στις αναλογίες, η οποία είναι αναμενόμενη, καθώς η κλίμακα των αναγλύφων είναι συνήθως αρκετά μεγαλύτερη από αυτή των αγγείων, επιτρέποντας έτσι στις αναλογίες να είναι πιο κοντά στις πραγματικές, β) το είδος του μαχαιριού. Το μαχαίρι που κρατούν οι ιερείς δεν μπορεί παρά να είναι η θυσιαστήρια μάχαιρα, το μαχαίρι που θα χρησιμοποιείται για τη σφαγή, διαφορετικό από το μαχαίρι του τεμαχισμού και το μαχαίρι που χρησίμευε κατά την ώρα του γεύματος.[1609] Το μέγεθος των μαχαιριών που εικονίζονται στις παραστάσεις σφαγής και αυτές ακριβώς πριν τη σφαγή στα αγγεία είναι μεταξύ του 2-5/10 του ύψους των μορφών, με τον μέσο

[1607] Για την ταύτιση βλ. Μάντης 1990, 84-90, ειδικά σελ. 88, όπου τεκμηριώνεται πειστικά η απόρριψη της ταύτισης των μορφών με ιεροθύτες και μαγείρους, των οποίων τα αξιώματα-επαγγέλματα ήταν προσωρινά. Εξαίρεση αποτελούν τα «αφηγηματικού χαρακτήρα» ανάγλυφα **Γ1-Γ3**.
[1608] Στα **Γ2** και **Γ3** πραγματοποιείται η σφαγή και για αυτό προτιμάται το πίσω χέρι, στο **Γ12** το μπροστινό δεξί χέρι είναι απασχολημένο και στο **Γ14** πρόκειται για ιδιαίτερη σκηνή παράδοσης-παραλαβής.
[1609] Λάσκαρης 1923, 111.

όρο να υπολογίζεται περί τα 3/10, το οποίο δεν απέχει πολύ από το μέγεθος των μαχαιριών στα ανάγλυφα.

Τέλος, αξιοσημείωτη είναι η χρονολόγηση των παραστάσεων. Παρόλο που η απεικόνιση μαχαιριών στην εικονογραφία λατρευτικού περιεχομένου είναι ήδη γνωστή από τον 6ο αιώνα π.Χ., τα μαχαίρια ως σύμβολα ιερέων στα ανάγλυφα εμφανίζονται μόλις στα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ. και χρονολογούνται στην πλειονότητά τους στον 4ο αιώνα π.Χ. Η τεκμηρίωση αυτή της εξέλιξης του μαχαιριού σε ιερατικό σύμβολο συμβαδίζει με τα υπόλοιπα διακριτικά και σχήματα που προσδιορίζουν την ιδιότητα των μορφών, τα οποία παρουσιάζονται επίσης από τον 5ο αιώνα π.Χ.[1610] Η χρονολόγηση των μαχαιριών στα χέρια των ιερέων στον 4ο αιώνα π.Χ. έχει μεγάλο ενδιαφέρον, καθώς κατά την περίοδο αυτή τα μαχαίρια που εντοπίζονται στα ιερά είναι σαφώς σπανιότερα από αυτά των γεωμετρικών-αρχαϊκών ακόμα και κλασικών χρόνων.[1611]

4.4. Νομίσματα

Σχετικά με τα νομίσματα της Οίτης, τόσο ο Ν. Παπαδάκις όσο και ο Π. Πάντος γράφουν ότι εικονίζεται η, πιθανώς σχετική με τις θυσίες, ιεροθυτική μάχαιρα. [1612] Όμως το μόνο νόμισμα (**Ν1**), του οποίου είναι γνωστή η μορφή, είναι χάλκινο, κοπής του 350 π.Χ., έχει λεοντοκεφαλή στον εμπροσθότυπο και μαχαίρι μαζί με δόρυ στον οπισθότυπο. Ίσως να υπάρχουν και άλλοι νομισματικοί τύποι, αλλά αν δεν υπάρχουν, τότε η γοητευτική σύνδεση των μαχαιριών στα νομίσματα της Οίτης με τις θυσίες της Πυράς δεν μπορεί να αποδειχθεί, καθώς η συνάφεια με το δόρυ μπορεί εξίσου πιθανά να παραπέμπει στο κυνήγι ή και τον πόλεμο.

Μεγάλου ενδιαφέροντος είναι ένας τύπος νομίσματος της Δαμαστιώνας, πόλης στην Ιλλυρία, η θέση της οποίας δεν έχει εντοπισθεί ανασκαφικά. Σε αργυρό τετράδραχμο των αρχών (**Ν2**) και των μέσων του 4ου αιώνα π.Χ. (**Ν3**), στον εμπροσθότυπο εικονίζεται ο δαφνοστεφανωμένος Απόλλων και στον οπισθότυπο ένας τρίποδας πάνω σε μία βάση και αριστερά από τον τρίποδα ένα μαχαίρι. Το μαχαίρι εικονίζεται κατακόρυφα, με την αιχμή προς τα άνω, την ευθύγραμμη ράχη στραμμένη προς τον τρίποδα και την κυρτή κόψη προς την αντίθετη πλευρά. Η λαβή, η οποία δηλώνεται με μικρότερο πλάτος, βρίσκεται στο κέντρο της λεπίδας.

[1610] Μάντης 1990, 15.
[1611] Βλ. παραπάνω σελ. 153-154.
[1612] Βλ. σχετικά Decourt κ.ά. 2004, 684-685.

Σε ελαφρώς μεταγενέστερο αργυρό τετράδραχμο της Πελαγίας, ακόμα μίας άγνωστης πόλης της Ιλλυρίας, χρονολογούμενου στο 323-310 π.Χ. (**N4**), η παράσταση είναι αρκετά πιο απλή και σχηματική. Πιθανώς μέχρι την περίοδο εκείνη χρησιμοποιούσαν το νομισματοκοπείο της Δαμαστιώνας Το μαχαίρι έχει μετακινηθεί στα δεξιά και ένας μηνίσκος έχει προστεθεί πάνω από τον τρίποδα. Κατά το 300-280 π.Χ., το μαχαίρι παραμένει δεξιά και ο μηνίσκος μεταφέρεται κάτω από τον τρίποδα. Εδώ η λαβή είναι ίσου πάχους με τη λεπίδα και τις διαχωρίζει μία γραμμή. Η ράχη είναι ελαφρώς κοίλη, ενώ η κόψη παρουσιάζει έντονη κύρτωση. Σε δίδραχμο κοπής του 325-310 π.Χ. (**N5**) και τετράδραχμο του 300-280 π.Χ. ο τρίποδας «αποδομείται» και εικονίζεται με εντελώς σχηματικό τρόπο, ενώ το μαχαίρι μετατρέπεται σε εγχειρίδιο και εικονίζεται πλέον με την αιχμή προς τα κάτω. Σε άλλο νόμισμα, όπου ο Ηρακλής έχει αντικαταστήσει τον Απόλλωνα εικονίζεται πάλι εγχειρίδιο με την αιχμή προς τα κάτω.[1613]

Ο συσχετισμός του μαχαιριού με τον τρίποδα είναι σαφής. Έχουν επιλεγεί δύο τελετουργικά σκεύη να εικονισθούν μαζί στο νόμισμα, σχετικά μάλιστα με τον Απόλλωνα που βρίσκεται στον εμπροσθότυπο, του οποίου ο τρίποδας έχει άμεση σχέση με τη λατρεία του. Υπό το σκεπτικό της σύνδεσης τρίποδα-Απόλλωνα και όχι απλώς της παράθεσης λατρευτικών συμβόλων, το μαχαίρι που εικονίζεται, πιθανώς να παραπέμπει στη γνωστή από τις πηγές δελφική μάχαιρα, η οποία ήταν μαχαίρι θυσιών. Βάσει του συσχετισμού τόσο με τον τρίποδα, όσο και με τον Απόλλωνα, θα πρέπει το εικονιζόμενο μαχαίρι να αποτελεί θυσιαστήριο σύμβολο και να μην έχει σχέση με τον πόλεμο ή άλλες ενέργειες. Η μετατροπή μαχαιριού σε εγχειρίδιο σχετίζεται ασφαλώς με το ύστερο των νομισμάτων αυτών, οπότε κυριαρχεί η σχηματοποίηση (οι τρίποδες πλέον δεν θυμίζουν τρίποδες) και οι συμβολισμοί, ισχυροί όταν επινοήθηκαν, έχουν πλέον εξασθενήσει. Τα νομίσματα αυτού του τύπου της Πελαγίας αποτέλεσαν έμπνευση και για την κοπή των νομισμάτων των Σαρνοατών, όπως φαίνεται από δική τους κοπή περίπου του 315 π.Χ., όπου εικονίζεται παραλλαγή του συνδυασμού τρίποδα-μαχαιριού στον οπισθότυπο.[1614]

Τέλος, σημειώνεται εδώ ότι στα νομίσματα που εικονίζεται το μοτίβο της Νίκης να θυσιάζει, το θυσιατήριο όργανο είναι πάντοτε δίκοπο, όπως ακριβώς συμβαίνει και στην αγγειογραφία και τις άλλες τέχνες. Παραθέτουμε ενδεικτικά χρυσό νόμισμα της δεύτερης

[1613] Popović 2007, 415-416.
[1614] *non vidi.*

δεκαετίας του 4ου αιώνα π.Χ. από τη Λάμψακο (**N6**), όπου το ξίφος της Νίκης μόλις έχει διαπεράσει τον λαιμό ενός τράγου.[1615]

Μαχαίρια, σχετικά με τη λατρεία, δεν εικονίζονται σε άλλα ελληνικά νομίσματα. Ενίοτε αναφέρεται ως μαχαίρι το αντικείμενο στον οπισθότυπο νομισμάτων από τη Σέριφο, πρόκειται όμως για ένα μία πολύ ιδιαίτερη απόδοση ενός μυθολογικού όπλου, της άρπης του Περσέα, που εικονίζεται στον οπισθότυπο σαν αντικείμενο μεταξύ ξίφους και δρεπανιού.[1616] Τα μαχαίρια που εικονίζονται στα ολιγάριθμα νομίσματα που εξετάσθηκαν αποτέλεσαν όπως φάνηκε σύμβολα, όχι άσχετα με τη λατρεία.

4.5. Χαλκοτεχνία

4.5.1. Κάτοπτρο

Ιταλιωτικό

Μία ιδιαίτερα σπάνια σκηνή του εξαγνισμού του Ορέστη από τον Απόλλωνα εικονίζεται σε ετρουσκικό χάλκινο κάτοπτρο (**X1**) των μέσων του 4ου αιώνα π.Χ.[1617] Ο θεός κρατάει πάνω από το κεφάλι του Ορέστη χοιρίδιο με το αριστερό του χέρι και μαχαίρι ή εγχειρίδιο στο δεξί. Η σχεδίαση δεν μας επιτρέπει την ασφαλή ταύτιση του αντικειμένου, το οποίο είναι συμμετρικά αποδοσμένο και μήκους, ίσου με τα 2/10 του ύψους του Απόλλωνος, σαφώς μικρότερο από το ξίφος που κρατάει ο Ορέστης. Η αντιδιαστολή αυτή με το σαφώς πολεμικό ξίφος, ίσως υποδηλώνει ότι πρόκειται για μαχαίρι, παρά με εγχειρίδιο, το οποίο θα είχε επίσης πολεμική συνάφεια.[1618]

4.5.2 Ειδώλια

Ελάχιστα είναι τα ειδώλια μορφών που θεωρείται ότι κρατούν μαχαίρια. Το πιο γνωστό (**X2**) προέρχεται από τη Δωδώνη και χρονολογείται στα τέλη του 4ου - αρχές 3ου αιώνα π.Χ. Πρόκειται για χάλκινο ειδώλιο ενδεδυμένου γενειοφόρου άνδρα, που έχει λυγισμένο στο ύψος του κεφαλιού του το δεξί του χέρι. Παντού στη βιβλιογραφία αναφέρεται ότι κρατάει μαχαίρι στο χέρι

[1615] Το ίδιο μοτίβο εντοπίζεται σε νομίσματα από την Άβυδο (411-387 π.Χ.), την Κύζικο (αρχές 4ου αιώνα π.Χ. Βλ. αναλυτικά και τη Γέλα (339-301 π.Χ.). Βλ. αναλυτικά και με βιβλιογραφία στο Jameson 2014, 141-144.
[1616] Ίσως να μπορεί να συσχετισθεί με τη *δρεπανομαχαίρα*, βλ. **Φ199**, αν και δεν έχουν εντοπισθεί τέτοιας μορφής αντικείμενα.
[1617] Krauskopf 1984, 434-344, αρ. 46.
[1618] Με μαχαίρι ταυτίζεται και από τον W. Bates (1911, 461).

αυτό, μόνο που το μαχαίρι αυτό δεν σώζεται.[1619] Διατηρείται μέρος μόνο του αντικειμένου, το οποίο είναι μάλιστα κατασκευασμένο από διαφορετικό κράμα χαλκού και φαίνεται να νεύει προς τα άνω. Η ταύτισή του όμως με μαχαίρι είναι καθαρά υποθετική. Επειδή το ειδώλιο έχει τη μορφή γενειοφόρου ενδεδυμένου άνδρα, έχει ερμηνευθεί ως ιερέας και μέρος ενός συνόλου ειδωλίων από τη Δωδώνη που απεικονίζουν λατρευτικές μορφές, και βάσει της ερμηνείας αυτής αποκαθίσταται το αντικείμενο ως μαχαίρι. Το ειδώλιο όμως θα μπορούσε να κρατάει οτιδήποτε άλλο, ακόμα και να ανήκει σε κάποιο σύμπλεγμα ή να αποτελεί εξάρτημα κάποιου σκεύους. Επίσης ο τρόπος αυτός χειρισμού του μαχαιριού είναι ασυνήθιστος, εάν πράγματι επρόκειτο για μαχαίρι θα ήταν μοναδικός. Τέλος, εκτός και αν αυτό ήταν εξαιρετικά μικρού μεγέθους θα ερχόταν σχεδόν σε επαφή με το πρόσωπο του ειδωλίου. Βάσει των παραπάνω δεν μπορούμε να δεχτούμε την ταύτιση του μη σωζόμενου αντικειμένου με μαχαίρι.

Εδώ πρέπει να αναφερθεί και χάλκινο ειδώλιο νέου που κρατάει υνί αρότρου με το αριστερό του χέρι και δρεπάνι με το δεξί (**X3**).[1620] Ο συνδυασμός του δρεπανιού με το υνί σε ειδώλιο αναθέτη αποτελεί ακόμα ένα σημαντικό στοιχείο, το οποίο δείχνει ότι η φύση των δρεπανιών που εντοπίζονται στα ιερά είναι αναθηματική και άμεσα συνδεδεμένη με τη γεωργία.

Μαχαίρια ή δρεπάνια φέρουν ορισμένα ειδώλια Άττιδος, που αν και έχουν βρεθεί στον ελλαδικό χώρο χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς κυρίως χρόνους, συνεπώς βρίσκονται εκτός των ορίων της παρούσας μελέτης και επιπλέον εκεί το μαχαίρι δεν σχετίζεται άμεσα με τη θυσία, αλλά αποτελεί ουσιαστικά φονικό όργανο, σχετικό με τον μύθο του Άττιδος.[1621]

Βάσει των παραπάνω φάνηκε ότι ειδώλια μορφών με μαχαίρια δεν ήταν καθόλου διαδεδομένα στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, μάλιστα δεν υπάρχει ούτε ένα παράδειγμα που να σώζεται σε ικανή κατάσταση, ώστε να τεκμηριώσει έστω και την ύπαρξή τους.

[1619] Η Κ. Μπαϊράμη (2016, 67) ταυτίζει το αντικείμενο με μαχαίρι, παραπέμποντας μεταξύ άλλων στο Carapanos 1878, 160, ωστόσο η παραπομπή αυτή είναι ανακριβής, καθώς, ο Κ. Καραπάνος ούτε σχέδιο έχει, ούτε περιγράφει το ειδώλιο· γράφει απλώς για τους ιερείς της Δωδώνης.
[1620] Δοντάς 1966, 330.
[1621] Vermaseren 1966, 56.

Σύνοψη εικονογραφικών πηγών

Οι παραστάσεις που εξετάσθηκαν πιστοποιούν τη χρήση των μαχαιριών σε ένα ευρύ φάσμα τελετουργικών πρακτικών. Μαχαίρια πολλαπλών ειδών και μεγεθών εικονίζονται να είναι ήδη εμφανή κατά τη διάρκεια της πομπής, όπου ενίοτε μεταφέρονται εντός ειδικών μαχαιροθηκών ή και απευθείας στα χέρια, η σπανιότητα ωστόσο των παραστάσεων πομπών στις οποίες εικονίζονται -με εξαίρεση το πλήθος των παραστάσεων με τον Ηρακλή και τον Βούσιρη που αποτελούν όμως ειδική περίπτωση- σε συνδυασμό με την συνάφεια που παρουσιάζουν ορισμένα μαχαίρια με τα κανά, δείχνουν ότι συνήθως το μαχαίρι που προοριζόταν για τη σφαγή μεταφερόταν εντός του κανού.

Μία από τις κυριότερες χρήσεις του μαχαιριού στη θυσία, αυτή της σφαγής εικονίζεται σε μόλις ένα αγγείο, από το οποίο προκύπτει όμως σαφώς ότι ο τρόπος σφαγής ήταν η κοπή του κάτω μέρος του λαιμού του θύματος. Σε όλες τις υπόλοιπες παραστάσεις που εικονίζεται η πράξη της σφαγής, πρόκειται για θυσίες ιδιαίτερου τύπου, άμεσα συναφών με τον πόλεμο, τα *σφάγια*, όπου το εμφανές πλέον θυσιαστήριο όργανο δεν είναι το μαχαίρι, αλλά ξίφος ή εγχειρίδιο. Μαχαίρια εικονίζονται όμως σε σκηνές ακριβώς πριν την τέλεση της σφαγής. Στις παραστάσεις αυτές εικονίζονται μαχαίρια διαφόρων ειδών, με το μέγεθός τους να ποικίλλει ανάλογα με το μέγεθος του θύματος. Σε μία παράσταση τεκμηριώνεται μάλιστα η απαραίτητη διαδικασία του ακονίσματος των μαχαιριών ακριβώς πριν την πραγματοποίηση της σφαγής. Σημαντική παρατήρηση αποτελεί επίσης ότι η σφαγή μπορούσε ενίοτε να πραγματοποιηθεί από γυναίκες ή και από παιδιά. Δυστυχώς σε μεμονωμένη παράσταση θυσίας-εξαγνισμού σε κάτοπτρο από την Ετρουρία δεν είναι απόλυτα σαφές εάν το θυσιαστήριο όργανο αποτελεί μαχαίρι ή εγχειρίδιο.

Καλύτερα τεκμηριωμένη είναι η χρήση των μαχαιριών στη διαχείριση του σφαγίου και την προετοιμασία του γεύματος. Για την εκδορά και τον πρώτο τεμαχισμό του θυσιασμένου ζώου σε επιμέρους κομμάτια φαίνεται να χρησιμοποιούνται μικρού προς μεσαίου μεγέθους μαχαίρια, κατάλληλα για λεπτούς χειρισμούς. Εντελώς διαφορετική είναι όμως η μορφή των μαχαιριών που χρησιμοποιούνται για τον περαιτέρω τεμαχισμό του κρέατος: πρόκειται κυρίως για μαχαίρια μεγάλου ως υπερβολικά πολύ μεγάλου μεγέθους, τόσο μήκους όσο και πλάτους, τα οποία χρησιμοποιούνται για κτυπήματα από πάνω προς τα κάτω. Η ίδια εικόνα επιβεβαιώνεται και από τις -μη σχετικές με την θυσία- απεικονίσεις τεμαχισμού ιχθύων.

Σχετικά υποτιμημένη είναι η παρουσία μαχαιριών σε σκηνές συμποσίου και γεύματος. Εικονίζονται μαχαίρια μικρού-μεσαίου μεγέθους να φέρονται από ανακεκλιμένους συνδαιτημόνες και σχετίζονται πάντοτε με την κατανάλωση κρέατος, το οποίο εικονίζονται ενίοτε να τέμνουν. Φέρονται -αν όχι σε όλες- στις περισσότερες περιπτώσεις από ηρωικές μορφές, κάτι που έχει οδηγήσει στην ερμηνεία τους ως σύμβολα ηρωικού κύρους, ωστόσο φαίνεται ορθότερο να αντιμετωπιστούν ως αυτό που δείχνουν ότι είναι: εργαλεία που χρησιμοποιούνται για τον τεμαχισμό του κρέατος κατά τα επίσημα γεύματα, με το εικονογραφικό θέμα να είναι πιθανότατα δανεισμένο από τον πραγματικό κόσμο.

Εκτός από την μεταφορά τους στο πλαίσιο της πομπής η παραστάσεις του μυθολογικού επεισοδίου του Βούσιρη δείχνουν την ευκολία με την οποία μπορούσαν τα μαχαίρια ως εργαλεία της θυσίας να μετατραπούν σε όπλα, ενώ από δύο μεμονωμένες παραστάσεις μαρτυρείται η χρήση μαχαιριών στην *ὠμοθεσία* και σε τελετουργικό χορό.

Οι περισσότερες παραστάσεις σε ελληνικά αγγεία χρονολογούνται από τα τέλη του 6ου μέχρι τα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ., με τις πρωιμότερες να ανάγονται ήδη στις αρχές του 6ου και με ορισμένες, προερχόμενες κυρίως από τον ιταλικό χώρο να συνεχίζουν στον 4ο και τον 3ο αιώνα π.Χ. Η παραπάνω παρατήρηση δεν φαίνεται ωστόσο να έχει κάποιο αντίκρισμα στη χρήση των μαχαιριών στην τελετουργία, απλώς συμβαδίζει με την εξέλιξη, την ακμή και την παρακμή του μελανόμορφου και του ερυθρόμορφου ρυθμού. Δυστυχώς δεν έχουν σωθεί μαχαίρια στη μεγάλη ζωγραφική, με εξαίρεση μικρό αριθμό ναΐφ τοιχογραφιών της Δήλου, οι οποίες μοιράζονται τα ίδια θέματα με την αγγειογραφία, τεκμηριώνοντας όμως τη συνέχεια καθώς χρονολογούνται στον 3ο και τον 2ο αιώνα π.Χ.

Το ότι τα μαχαίρια δεν έχασαν τη σημασία τους μετά τον 5ο αιώνα π.Χ. επιβεβαιώνει και η παρουσία τους σε μία σειρά αναγλύφων του 4ου κυρίως αιώνα π.Χ., όπου το μαχαίρι χρησιμοποιείται ως το κύριο σύμβολο για να χαρακτηρίσει το ιερατικό αξίωμα. Τα μαχαίρια αυτά που φέρονται από μορφές που ταυτίζονται με ασφάλεια με ιερείς (ασφαλείς ταυτίσεις δεν μπορούν να πραγματοποιηθούν στην περίπτωση των αγγείων) είναι μεσαίου μεγέθους, απλά αποδοσμένα και με τις αναλογίες τους πιο κοντά στα πραγματικά αντικείμενα, λόγω της φύσης και του μεγέθους των αναγλύφων σε σύγκριση με τις αγγειογραφίες. Ιδιαίτερου ενδιαφέροντος είναι μία μεμονωμένη παράσταση παράδοσης του μαχαιριού από έναν ιερέα στο διάδοχό του, που ενισχύει

ακόμα περισσότερο την αξία που είχε το ιεροθυτικό μαχαίρι ως σύμβολο. Προς αυτή την κατεύθυνση δείχνει ενδεχομένως και ένα χαραγμένο μαχαίρι σε εδώλιο θεάτρου, δηλώνοντας ίσως τη θέση κάποιου ιερέα. Τέλος, σε λίγα ανάγλυφα υστεροκλασικών και ελληνιστικών χρόνων εικονίζονται μαχαίρι κατά την πομπή ή την ώρα της σφαγής. Το ότι το μαχαίρι είχε πλέον αναχθεί σε λατρευτικό σύμβολο στον 4ο-3ο αιώνα π.Χ. τεκμηριώνεται από τη χρήση του σε περιορισμένο αριθμό νομισματικών τύπων, κυρίως από τον βόρειο ελλαδικό χώρο, σε άμεση συνάφεια με ένα κατεξοχήν λατρευτικό σύμβολο, τον τρίποδα. Τέλος, σημειώνεται εδώ ότι δεν σώζονται -σχετικά με την ελληνική λατρεία- αγάλματα και ειδώλια που να κρατούν μαχαίρια.

ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Τυπολογία

Συνήθως στις αρχαιολογικές μελέτες η τυπολογία προηγείται ή παρουσιάζεται παράλληλα με τα ευρήματα, ωστόσο εν προκειμένω κρίθηκε ορθότερο να ακολουθήσει την παρουσίαση των δεδομένων, καθώς αποτελεί πόρισμα από την εξέταση και τη σύνθεση στοιχείων από όλα τα κεφάλαια της διατριβής. Πριν την παρουσίαση της νέας τυπολογικής κατάταξης, αναφέρονται ακροθιγώς οι σημαντικότερες από τις υπάρχουσες προτάσεις τυπολογίας μαχαιριών για τα μαχαίρια των ιστορικών χρόνων στον ελλαδικό χώρο.

Προϋπάρχουσες τυπολογικές κατατάξεις

Μία από τις πρώτες τυπολογικές κατατάξεις αρχαίων ελληνικών μαχαιριών[1622] διαμορφώθηκε το 1986 από την Ι. Βοκοτοπούλου, στο πλαίσιο της δημοσίευσης του νεκροταφείου της Βίτσας, η οποία παραμένει από τις σημαντικότερες και αποτελεί μέχρι και σήμερα την πιο επιδραστική, ειδικά για την ελληνόγλωσση βιβλιογραφία.[1623] Κατατάχθηκαν 50 μαχαίρια, μήκους περί τα 10-20 εκ., από τάφους χρονολογούμενους στον 9ο-4ο αιώνα π.Χ., σε τέσσερις τύπους. Ο τύπος Βοκοτοπούλου 1 περιλαμβάνει μαχαίρια με κυρτή ράχη και σφηνοειδές έμβολο, ο τύπος Βοκοτοπούλου 2 μαχαίρια με ευθύγραμμη ράχη και ορθογώνιο παραλληλόγραμμο έμβολο σε ευθεία με τη λεπίδα, ο τύπος Βοκοτοπούλου 3 δρεπανοειδή μαχαίρια και ο τύπος Βοκοτοπούλου 4 «ιδιόμορφα μαχαίρια», με καμπύλη λεπίδα και προεξέχουσα απόληξη του εμβόλου προς τη μία πλευρά. Σε αυτούς πρέπει να προστεθούν ακόμα δύο τύποι που χρησιμοποιούνται για την περιγραφή «μαχαιροειδών», όπως τα χαρακτηρίζει, ξιφών, τα οποία όμως αποτελούν πολλές φορές μονόκοπα μαχαίρια μεγάλου μεγέθους. Πρόκειται για τον τύπο ξίφους Βοκοτοπούλου ΙΙα, που ουσιαστικά διαφέρει από τον τύπο Βοκοτοπούλου 1 μόνο στο μέγεθος, και για τον τύπο ξίφους Βοκοτοπούλου ΙΙβ, στον οποίο το ορθογώνιο επίμηκες έμβολο απολήγει σε σχήμα L.[1624]

[1622] Μία από τις πρώτες σύνθετες τυπολογικές κατατάξεις μαχαιριών οργανώθηκε από τον Fl. Petrie το 1917 (22-27) και περιλαμβάνει τα μέχρι τότε γνωστά μαχαίρια από ένα ευρύ γεωγραφικό και χρονολογικό φάσμα αρχαίων πολιτισμών, ενώ ακόμα λεπτομερέστερη είναι η τυπολογία του J. Deshayes 1960 (302-303) που αφορά σε προϊστορικών χρόνων μαχαίρια από την Εγγύς Ανατολή, τα οποία και κατέταξε σε 17 τύπους. Σημαντική για τα μαχαίρια της εποχής του χαλκού από τον αιγαιακό χώρο παραμένει η μελέτη της N. Sandars (1956). Οι παραπάνω όμως κατατάξεις έχουν μικρή μόνο σχέση με τα ελληνικά μαχαίρια και δεν θα μας απασχολήσουν περαιτέρω.

[1623] Βλ. π.χ. Κεφαλίδου 2009, 54, Χριστακοπούλου-Σωμάκου 2009, 1251-1252 (παραλλαγή της), Douzougli και Papadopoulos 2010, 43-45.

[1624] Βοκοτοπούλου 1986, 294-299.

Το 1996, με τη δημοσίευση του βόρειου νεκροταφείου της Κνωσού, των πρώιμων ιστορικών χρόνων, ο A. Snodgrass προχώρησε σε τυπολογική κατάταξη των μαχαιριών. Ο τύπος Snodgrass A χαρακτηρίζεται από ευθύγραμμη ράχη και ορθογώνιο επίμηκες έμβολο, ο τύπος Snodgrass B από ιδιαίτερα μικρό σφηνοειδές έμβολο και το μέγιστο πλάτος να διαμορφώνεται πριν από αυτό, ο τύπος Snodgrass C από ορθογώνιο παραλληλόγραμμο έμβολο και τη διαμόρφωση πτέρνας, όπως και ο τύπος Snodgrass D, με τη διαφορά ότι τόσο η κόψη όσο και η ράχη είναι καμπύλες. Ο τύπος Snodgrass E έχει σφηνοειδές έμβολο, το οποίο διαμορφώνεται σε συνέχεια της ράχης.[1625]

Το 2002 δημοσιεύτηκε η μελέτης της I. Kilian-Dirlmeier για τα ευρήματα από το ιερό στη Φίλια, η οποία και περιελάμβανε το μεγαλύτερο -μέχρι σήμερα- γνωστό σύνολο μαχαιριών. Παρόλο που δεν ονομάτισε τους τύπους, αναγνώρισε διαφορετικές παραμέτρους που διαφοροποιούσαν τα μαχαίρια από το ιερό και βάσει αυτών τα ομαδοποίησε. Έτσι στην πρώτη ομάδα συμπεριέλαβε μαχαίρια με σφηνοειδές έμβολο, την οποία χώρισε σε δύο υποκατηγορίες, ανάλογα με τη διεύθυνση του εμβόλου, στον μακρό άξονα με τη λεπίδα ή διαμορφωμένο στην πλευρά της κόψης.[1626] Σε άλλη ομάδα διέκρινε τα μαχαίρια με επίμηκες έμβολο που απολήγει σε σχήμα L, σε τρίτη ομάδα μαχαίρια με σφηνοειδές έμβολο, τα οποία είναι μεγάλου πλάτους και σχηματίζουν γωνία ανάμεσα στη ράχη και την κόψη, [1627] σε τέταρτη αυτά που έχουν επίμηκες ορθογώνιο παραλληλόγραμμο έμβολο ίσου πάχους με τη λεπίδα και σε πέμπτη τα δρεπανόσχημα μαχαίρια.[1628]

Την ίδια χρονιά δημοσιεύτηκαν και τα μεγάλου μεγέθους μαχαίρια από το Καλαπόδι από τον H. O. Schmitt, ο οποίος διέκρινε τέσσερις τύπους. Ο τύπος Schmitt A περιλαμβάνει μαχαίρια με ευθύγραμμη ράχη, κοιλόκυρτη κόψη και σφηνοειδές έμβολο και διαχωρίζεται σε δύο παραλλαγές τον AI, όπου το μέγιστο πλάτος διαμορφώνεται αμέσως πριν την αιχμή και τον AII που δεν έχει το παραπάνω χαρακτηριστικό. Ο τύπος Schmitt B έχει ορθογώνιο παραλληλόγραμμο έμβολο, όπως και ο τύπος Schmitt C, του οποίου κύριο χαρακτηριστικό είναι η ενισχυμένη ράχη. Τέλος, ο τύπος Schmitt D διαμορφώνει στο τέλος του επιμήκους εμβόλου απόληξη σχήματος L.[1629]

[1625] Snodgrass 1996, 585-588.
[1626] Kilian-Dirlmeier 2002, 71.
[1627] Kilian-Dirlmeier 2002, 87.
[1628] Kilian-Dirlmeier 2002, 113.
[1629] Schmitt 2007, 510-511.

Το 2007, στο πλαίσιο της δημοσίευσης μεταλλικών εργαλείων από το ιερό της Ολυμπίας, οι H. Baitinger και Th. Völling παρουσίασαν τη δική τους τυπολογική κατάταξη, αρκετά πιο αδρομερή από τις προηγούμενες. Έτσι διέκριναν τρεις τύπους, τον τύπο Baitinger και Völling A, όπου περιλαμβάνει δρεπανόσχημα μαχαίρια, τον τύπο Baitinger και Völling B, που περιλαμβάνει μαχαίρια με καμπύλη ράχη και τον τύπο Baitinger και Völling C, που περιλαμβάνει μαχαίρια με ευθύγραμμη ράχη.[1630]

Το 2011[1631] ο M. Verčík, μελετώντας 80 μεγάλου μεγέθους μονόκοπες λεπίδες γεωμετρικών-κλασικών χρόνων, από τον ελλαδικό και βαλκανικό χώρο, χρησιμοποίησε σε ένα βαθμό την τυπολογία του Schmitt 2007, την οποία και επέκτεινε, διακρίνοντας πέντε τύπους μαχαιριών μεγάλου μεγέθους (άνω των 40 εκ.). Ο τύπος Verčík I διαμορφώνει σφηνοειδές έμβολο σε συνέχεια της ράχης και ο Verčík II στο μέσον του μακρού άξονα της λεπίδας. Ο τύπος Verčík III διαθέτει επίμηκες ορθογώνιο παραλληλόγραμμο έμβολο, όπως και ο τύπος Verčík IV, με τη διαφορά ότι η ράχη είναι κυρτή, η κόψη έντονα κοιλόκυρτη και το μέγιστο πλάτος διαμορφώνεται αμέσως μετά την αιχμή. Στον τύπο Verčík V η λαβή προστατεύει όλο το χέτι και μπορεί να διαμορφώνεται ως πτηνόσχημη. Επιπλέον ο M. Verčík χρησιμοποιει τον πρώτο τύπο της Βοκοτοπούλου για τα «μαχαιραοειδή ξίφη», ενώ αναγνωρίζει ως θυσιαστήρια τα μαχαίρια με επίμηκες ορθογώνιο παραλληλόγραμμο έμβολο, των οποίων η απόληξη σχηματίζει L, χωρίς όμως να τα περιλαμβάνει στην αρίθμησή του.[1632]

Την ίδια χρονιά (2011) δημοσιεύεται και η μελέτη της Ι. Βασιλειάδου για την αγροτική ζωή στην αρχαία Πιερία, όπου γίνεται προσπάθεια αντιστοίχισης των μαχαιριών στις χρήσεις που θα είχαν, οι τύποι όμως τους οποίους χρησιμοποιεί απαντούν στους ρωμαϊκούς χρόνους. Έτσι διαχωρίζει τα μαχαίρια σε μαχαίρια βυρσοδεψών, μαχαίρια-πελέκεις των κρεοπωλών και μαχαίρια των κρεοπωλών με αιχμηρή απόληξη. Οι τρεις παραπάνω τύποι αντιστοιχίζονται με τις χρήσεις τους βάσει της εικονογραφίας, δεν απαντούν όμως στον ελλαδικό χώρο πριν από τους ρωμαϊκούς χρόνους. Οι υπόλοιποι τύποι που διακρίνει η Ι. Βασιλειάδου δεν αντιστοιχίζονται ασφαλώς σε χρήση, αλλά απαντούν και πριν από τους ρωμαϊκούς χρόνους. Είναι μαχαίρια με κοίλη ράχη, τα οποία ερμηνεύει ως κυνηγετικά, «λογχόσχημα» μαχαίρια, δηλαδή με σφηνοειδές έμβολο, δρεπανόσχημα μαχαίρια (που είναι στην πραγματικότητα μαχαίρια με κυρτή ράχη, αφού δεν

[1630] Baitinger και Völling 2007, 100-102.
[1631] Το 2011 είναι η χρονιά υποστήριξης της διατριβής και το 2014 της δημοσίευσης.
[1632] Verčík 2014, 53-54.

σχηματίζουν τόσο έντονη καμπύλη) και ευθύγραμμα μαχαίρια, που είναι τα μαχαίρια με επίμηκες ορθογώνιο παραλληλόγραμμο έμβολο.[1633]

Η C. Parnell το 2013 διέκρινε αρχικά τις λεπίδες σε μεγάλου μεγέθους (άνω των 40 εκ.), για τις οποίες ακολούθησε την τυπολογία του M. Verčík, ενώ χώρισε με αρκετά απλό τρόπο τα μικρότερα μαχαίρια σε δύο υποκατηγορίες: με καμπύλη και με ευθύγραμμη ράχη.[1634]

Περιορισμοί

Όπως φάνηκε, δεν είναι λίγες οι τυπολογικές κατατάξεις που έχουν προταθεί μέχρι στιγμής, καθώς σε αρκετές συνολικές δημοσιεύσεις ιερών και νεκροταφείων, όπου έχει βρεθεί επαρκής αριθμός μαχαιριών, προτείνεται κάποια νέα ή βελτιώνονται οι παλαιότερες. Το παραπάνω υποδηλώνει ότι καμία από αυτές δεν καλύπτει επαρκώς τις ανάγκες της έρευνας, είτε πρόκειται για το εύρος των μαχαιριών, είτε για κάποιο ουσιαστικό αντίκρισμα της ταξινόμησης, καθώς οι τύποι μαχαιριών είναι σχεδόν αδύνατον να αποδοθούν σε τοπικά εργαστήρια ή έστω να χρονολογηθούν, ενώ σπάνια μπορούν να συνδεθούν με συγκεκριμένες χρήσεις.

Ακόμα ένας παράγοντας που δυσχεραίνει την ομαδοποίησή τους είναι ότι αποτελούν κατά κανόνα προϊόντα σφυρηλάτησης και όχι χύτευσης, συνεπώς κάθε μαχαίρι είναι λόγω της μεθόδου κατασκευής του μοναδικό, από τη στιγμή που δεν χρησιμοποιούνται μήτρες, όπως π.χ. στα εγχειρίδια της εποχής του χαλκού, σε άλλα μεταλλικά αντικείμενα, σε ειδώλια κτλ.

Το σημαντικότερο εμπόδιο όμως είναι η διαρκώς μεταβαλλόμενη μορφή ενός μαχαιριού που βρισκόταν σε χρήση. Τόσο η χρήση του στην κοπή, όσο και το ακόνισμα, μεταμορφώνουν σε σημαντικό βαθμό το σχήμα της λεπίδας, από κυρτό σε κοιλόκυρτο, ενώ μειώνουν σημαντικά και το πάχος τους. Επίσης η φθορά των μη μεταλλικών στοιχείων της λαβής απαιτούσε συχνά επισκευές, για τις οποίες χρησιμοποιούνταν επιπλέον αμφικέφαλοι ηλίσκοι. Οι παραπάνω μεταβολές της μορφής, μαζί με την αλλοίωση του σχήματος από τη διάβρωση, η οποία είναι ιδιαίτερα έντονη στις περισσότερες περιπτώσεις σιδερένιων αντικειμένων τόσο ώστε ορισμένες φορές να μην μπορεί να αναγνωρισθεί ούτε η ταυτότητα του κάθε αντικειμένου, λειτουργούν αποτρεπτικά ως και απαγορευτικά προς μία τυπολογική κατάταξη των μαχαιριών.

[1633] Βασιλειάδου 2011, 175-177.
[1634] Parnell 2013α, 18.

Ως προς την κατάσταση διατήρησης πρέπει να συμπληρωθεί ότι στη συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων σώζεται μόνο η λεπίδα των μαχαιριών. Ακόμα και στις περιπτώσεις που αυτή διατηρείται σε άριστη κατάσταση, τόσο από πλευράς ακεραιότητας όσο και διάβρωσης, πάλι διατηρείται μόνο το ήμισυ του μαχαιριού, καθώς δεν σώζονται παρά ίχνη της λαβής και αυτά όχι πάντοντε. Άρα στις περισσότερες περιπτώσεις δεν πρόκειται για τυπολογική κατάταξη των μαχαιριών, αλλά των λεπίδων τους. Το παραπάνω καταδεικνύει την πολυπλοκότητα των τυπολογιών για τα μαχαίρια, καθώς ένα μαχαίρι με σφηνοειδές έμβολο και ένα με επίμηκες ορθογώνιο παραλληλόγραμμο, θα μπορούσαν με την προσθήκη της λαβής τους να έχουν την ίδια μορφή. Συνεπώς αν είχαμε ολόκληρα τα αντικείμενα, θα τα κατατάσσαμε στον ίδιο τύπο και όχι σε δύο εντελώς διαφορετικούς, υπάρχει όμως διαφορά από τεχνική άποψη.

Οι παραπάνω περιορισμοί δύσκολα μπορούν να υπερκεραστούν και καθιστούν τις τυπολογικές κατατάξεις των μαχαιριών σε μεγάλο βαθμό ανούσιες, καθώς οι αντίστοιχοι τύποι δεν έχουν αντίκρισμα σε πληροφορίες για την ταυτότητα, τη χρονολόγηση και τη χρήση των αντικειμένων. Ωστόσο, ήταν απαραίτητο στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής να διαμορφωθεί μία νέα τυπολογική κατάταξη για τον λόγο ότι οι ήδη υπάρχουσες δεν μπορούσαν να καλύψουν σε καμία περίπτωση τον όγκο και τις λεπτές διαφοροποιήσεις της ποσότητας και της ποικιλομορφίας των μαχαιριών από το ιερό του Διός Παρνησσίου. Όπως φάνηκε, οι υπάρχουσες τυπολογίες διαμορφώθηκαν για τις διαφορετικές κάθε φορά ανάγκες δημοσίευσης συγκεκριμένων θέσεων, ιερών ή νεκροταφείων, με πολύ περιορισμένο αριθμό αντικειμένων κάθε φορά. Από τις δύο μελέτες που δεν αποτελούν δημοσιεύσεις συγκεκριμένων θέσεων, αλλά συνολικότερες θεωρήσεις, αυτή του M. Verčík είχε ως θέμα τις βαρβαρικές επιρροές, συνεπώς δεν θα μπορούσε παρά μόνο ευκαιριακά να ασχοληθεί με ένα ειδικό θέμα, όπως είναι η τυπολογία των (μεγάλου μεγέθους) μαχαιριών, ενώ ουσιαστικά καμία τυπολογική κατάταξη δεν προτάθηκε από τη μελέτη της C. Parnell.[1635] Το δείγμα που χρησιμοποιήθηκε για την παρούσα διατριβή, δηλαδή τα 3334 καταλογογραφημένα μαχαίρια από την Πάρνηθα μαζί με 588 ακόμα από τα ιερά του ελλαδικού χώρου, συνεξεταζόμενα με το σύνολο των γραπτών και εικονογραφικών πηγών κατέστησαν εφικτή και συγχρόνως υπαγόρευσαν τη διαμόρφωση νέας τυπολογίας, η οποία σε πρώτη φάση θα παρέχει τουλάχιστον μία σαφή ονομασία των λεπίδων των μαχαιριών.

[1635] Η C. Parnell (2013, 4-5) σημειώνει ότι πρόκειται για μελέτη του μεγαλύτερου και εκτενέστερου δείγματος (306 λεπίδες από τον 11ο μέχρι τον 4ο αιώνα π.Χ.) που είχε μελετηθεί μέχρι τότε, ωστόσο δεν μπορεί να θεωρηθεί συνολική.

Η βασική αδυναμία που εντοπίζεται σε όλες τις προϋπάρχουσες κατατάξεις είναι ότι κατηγοριοποιούν τα μαχαίρια συγκρίνοντας μεταξύ τους ανόμοια χαρακτηριστικά, δημιουργώντας έτσι τύπους βασισμένους σε διαφορετικά χαρακτηριστικά που μπορούν να συνυπάρχουν σε ένα μαχαίρι. Για παράδειγμα ο τύπος Schmitt C έχει ως κύριο χαρακτηριστικό την ενισχυμένη ράχη και ο τύπος Schmitt D διαμορφώνει στο τέλος του επιμήκους εμβόλου απόληξη σχήματος L, όμως το μαχαίρι **M288** από την Ολυμπία έχει συγχρόνως και τα δύο παραπάνω χαρακτηριστικά. Ο μόνος τρόπος να ξεπεραστεί το παραπάνω εμπόδιο ήταν να ομαδοποιηθούν τα επιμέρους χαρακτηριστικά των μαχαιριών και στη συνέχεια να συγκρίνονται αυτά μεταξύ τους, π.χ. να συγκρίνεται το σχήμα της ράχης με το σχήμα της ράχης και όχι με το πλάτος της λεπίδας. Αντίστοιχη μέθοδος έχει χρησιμοποιηθεί και από τον H. Schmitt που αναφέρθηκε στο παραπάνω παράδειγμα για την ακριβή τυπολογική κατάταξη των αιχμών δοράτων και ακοντίων.[1636] Συνεπώς, για την εύχρηστη τουλάχιστον «ονομασία» των μαχαιριών, προτείνεται στην παρούσα διατριβή, αντί μίας αυστηρής τυπολογικής κατάταξης, μία μεθοδολογία κατάταξης, μέσω της οποίας είναι δυνατόν να κατατάσσονται τα μαχαίρια σε κατηγορίες και υποκατηγορίες.

Νέα τυπολογική πρόταση [1637]

Διακρίνουμε τα μαχαίρια σε τρεις διαφορετικούς τύπους: Ι) αυτά με σφηνοειδές έμβολο, ΙΙ) αυτά που στη συνέχεια της λεπίδας τους το ίδιο έλασμα μετάλλου διαμορφώνεται σε επίμηκες ορθογώνιο παραλληλόγραμμο σχήμα και ΙΙΙ) τα δρεπανόσχημα.

Σε κάθε τύπο μπορεί να εντοπίζονται πολλές διαφορετικές παραλλαγές. Συγκεκριμένα μαχαίρια του τύπου Ι μπορούν να παρουσιάζουν διαφορές ως προς το σχήμα της ράχης (Α-Γ), τη διαμόρφωση ή μη της πτέρνας (1-3) και τη θέση και το σχήμα του εμβόλου (α-ζ). Πιο συγκεκριμένα η ράχη τους μπορεί να είναι: Α) ευθύγραμμη ή σχεδόν ευθύγραμμη, δηλαδή με γωνία τόξου από 0-20°, Β) κυρτή, δηλαδή με γωνία τόξου άνω των 20° και Γ) πολύ πιο σπάνια, κοίλη. Η πτέρνα μπορεί να είναι 1) διαμορφωμένη, 2) να προεξέχει έντονα συγκριτικά με την υπόλοιπη λεπίδα και 3) να μην διαμορφώνεται καθόλου. Το παραπάνω χαρακτηριστικό ενδεχομένως να οφείλεται στην κατασκευή του μαχαιριού, είναι όμως εξίσου πιθανό να διαμορφώθηκε κατά τη χρήση του. Τέλος το έμβολο μπορεί να είναι: α) στο μέσον του οριζοντίου άξονα της λεπίδας, β) στο μέσον αλλά νεύον προς την πλευρά της κόψης, γ) στον άξονα της κόψης,

[1636] Schmitt 2007, 427.
[1637] Βλ. τον **Κατάλογο 3**.

δ) στον άξονα της ράχης, διαμορφωμένο σε συνέχειά της, ε) ιδιαίτερα λεπτό, στ) διαφορετικής φοράς από την υπόλοιπη λεπίδα και ζ) τετράγωνο (αν και σπάνια παρατηρείται λόγω διάβρωσης).

Πιο σύνθετη είναι η κατάσταση σχετικά με τον τύπο ΙΙ, διότι η διαμόρφωση επιμήκους ορθογωνίου παραλληλόγραμμου σχήματος μπορεί να είναι δύο εντελώς διαφορετικά πράγματα: Α) να αποτελεί έμβολο (όπως δηλαδή και στον τύπο Ι, με τη διαφορά ότι εδώ διατρέχει τη λαβή σε όλο ή σχεδόν σε όλο το μήκος της) και Β) να αποτελεί την ίδια τη λαβή. Κανονικά θα έπρεπε λοιπόν να αποτελούν δύο διαφορετικούς τύπους, ωστόσο η αδυναμία μας στην πλειονότητα των περιπτώσεων να διακρίνουμε τα δύο παραπάνω χαρακτηριστικά μας αναγκάζει να τα συμπεριλάβουμε μαζί στον τύπο ΙΙ. Στις περιπτώσεις που διατηρούνται αμφικέφαλοι ηλίσκοι ή η διαμόρφωση είναι πολύ μικρού πάχους, τότε πρόκειται για έμβολο, στις περιπτώσεις που υπάρχει κάποια διακόσμηση στην επιφάνεια ή το πάχος είναι πολύ μεγάλο, τότε πρόκειται για την ίδια τη μεταλλική λαβή. Στις περισσότερες όμως περιπτώσεις οι διαμορφώσεις αυτές είναι ακόσμητες, χωρίς αμφικέφαλους ηλίσκους και μέσου πάχους.

Ανεξαρτήτως λοιπόν του εάν πρόκειται για έμβολο ή λαβή, τα μαχαίρια του τύπου ΙΙ μπορούν να σχηματίζουν τη διαμόρφωση αυτή 1) σε ευθεία μεταξύ τους, δηλαδή η δεύτερη να διαμορφώνεται σε συνέχεια της ράχης της πρώτης, 2) σε γωνία ή 3) η λαβή/έμβολο να βρίσκεται στο μέσον της λεπίδας. Τρίτο στοιχείο διαφοροποίησης αποτελεί το πλάτος και η μορφή της λαβής/εμβόλου, καθώς μπορεί να είναι α) ίσο, β) μικρότερο, γ) το μισό του πλάτους της λεπίδας, δ) πολύ λεπτό τετραγωνικής διατομής και ε) πολύ λεπτό κυλινδρικής διατομής. Τέλος διαφοροποιήσεις μπορούν να υπάρχουν στην απόληξη της λαβής/εμβόλου, η οποία μπορεί να είναι i) απλή, ii) μεγαλύτερου πλάτους και επίπεδη, iii) μεγαλύτερου πλάτους και καμπύλη, iv) προεξέχουσα προς μία πλευρά (συνήθως αυτή της κόψης), v) σχήματος L, vi) δισκοειδής κάθετη στον μακρό άξονα, vii) ελλειψοειδής, viii) δακτυλιόσχημη, ix) πλαστικά διαμορφωμένη και x) λυγισμένη. Οι διαφοροποιήσεις αυτές σώζονται σε μαχαίρια τύπου ΙΙ, αλλά προφανώς αντίστοιχες θα διαμορφώνονταν και στις ξύλινες ή οστέινες λαβές μαχαιριών τύπου Ι, που δεν σώζονται, αλλά ίσως να εικονίζονται στα αγγεία.

Τέλος, πολύ πιο απλή είναι η κατηγοριοποίηση των δρεπανόσχημων μαχαιριών (όχι δρεπανιών που αποτελούν διαφορετικά αντικείμενα). Αυτά μπορούν αρχικά Α) να διαμορφώνουν ή Β) να μην διαμορφώνουν κόψη και σε ένα δεύτερο επίπεδο διάκρισης να συνδέονται με τη λαβή

μέσω 1) εμβόλου, 2) αυλού, 3) οπών απευθείας πάνω στη λεπίδα, χωρίς κάποια ειδική διαμόρφωση εμβόλου.

Τα παραπάνω μαχαίρια μπορούν να χαρακτηρίζονται από ορισμένες ειδικές διαμορφώσεις ανεξαρτήτως τύπου. Μπορεί δηλαδή a) να σχηματίζεται γωνία μεταξύ της ράχης της λεπίδας και του εμβόλου ή της λαβής, b) το μέγιστο πλάτος να διαμορφώνεται αμέσως μετά την αιχμή (ορισμένες φορές μπορεί να αποτελεί προϊόν χρήσης και ακονίσματος) και c) η ράχη να είναι ενισχυμένη, να εξαίρεται δηλαδή μέσω εμφανώς μεγαλύτερου πάχους από την υπόλοιπη λεπίδα.

Στην παραπάνω μεθοδολογία δεν εντάχθηκαν συνειδητά δύο στοιχεία των μαχαιριών που χρησιμοποιούνται πολύ συχνά στις τυπολογικές κατατάξεις τους: η ύπαρξη ή μη αμφικέφαλων ηλίσκων ή οπών για την προσήλωση των λαβών, όπως επίσης και το σχήμα της κόψης τους. Οι δύο βασικοί λόγοι, όπως προαναφέρθηκε είναι ότι συνήθως πρόκειται για στοιχεία επίκτητα ή ότι οφείλονται εν πολλοίς στην κατάσταση διατήρησης του αντικειμένου. Η ύπαρξη των πρώτων, όταν αυτή μπορεί να διαπιστωθεί, είναι ωστόσο ιδιαίτερα σημαντική, καθώς δίνει πληροφορίες για τη στήριξη της λαβής, το πάχος της, την πιθανή διακόσμησή της, την πιθανή επισκευή του μαχαιριού κ.ά, συνεπώς πρέπει πάντα να σημειώνεται δίπλα στον κάθε τύπο. Σημαντικό στοιχείο για τη χρήση των μαχαιριών, το οποίο επίσης δεν εντάσσεται στην παραπάνω μεθοδολογία, είναι το μέγεθός τους, καθώς σχεδόν όλοι οι τύποι απαντούν σε διάφορα μεγέθη.

Πίνακας Διαμόρφωσης Τυπολογίας

ΤΥΠΟΣ Ι: Μαχαίρια με σφηνοειδές έμβολο

σχήμα ράχης	**πτέρνα**	**θέση/σχήμα εμβόλου**	**ειδικές διαμορφώσεις**
Α: ευθύγραμμο	**1**: διαμορφωμένη	**α**: μέσον	**a**: γωνία πριν τη ράχη
Β: κυρτό	**2**: έντονα προεξέχουσα	**β**: νεύον προς την κόψη	**b**: μέγιστο πλάτος στην αιχμή
Γ: κοίλο	**3**: χωρίς πτέρνα	**γ**: άξονας κόψης	**c**: ενισχυμένη ράχη
		δ: άξονας ράχης	
		ε: λεπτό	
		στ: αντίστροφο	
		ζ: τετράγωνο	

ΤΥΠΟΣ ΙΙ: Μαχαίρια με επίμηκες παραλληλόγραμμο έμβολο/λαβή

έμβολο ή λαβή	**σχήμα**	**πλάτος εμβόλου**	**απόληξη**	**ειδικές διαμορφώσεις**
A: έμβολο	**1**: ευθύγραμμο	**α**: ίσο	**i**: απλή	**a**: γωνία πριν τη ράχη
B: λαβή	**2**: σε γωνία	**β**: μικρότερο	**ii**: πλατιά επίπεδη	**b**: μέγιστο πλάτος στην αιχμή
	3: στο μέσον	γ: μισό	**iii**: πλατιά καμπύλη	**c**: ενισχυμένη ράχη
	4: κοιλόκυρτο	**δ**: λεπτό τετράγωνο	**iv**: προεξέχουσα προς μία πλευρά	
		ε: λεπτό κυλινδρικό	**v:** σχήματος L	
			vi: δισκοειδής	
			vii: ελλειψοειδής	
			viii: δακτυλιόσχημη	
			ix: πλαστική	
			x: κεκαμένη	

ΤΥΠΟΣ ΙΙΙ: Δρεπανόσχημα μαχαίρια

κόψη	σύνδεση με τη λαβή
A: ναι	**1:** έμβολο
B: όχι	**2:** αυλός
	3: οπές στη λεπίδα

Η παραπάνω φόρμουλα παρέχει το πλεονέκτημα ότι με τη χρήση της μπορούν να ενταχθούν σε μία υποκατηγορία σχεδόν όλα τα μαχαίρια. Στις περιπτώσεις που οι λεπίδες δεν σώζονται ακέραιες, δηλαδή στην πλειονότητα τους, μπορούν να παραλείπονται οι παράμετροι που δεν μπορούν να διαπιστωθούν, π.χ. σε ένα μαχαίρι τύπου ΙΙ, όπου δεν γνωρίζουμε εάν διέθετε έμβολο ή μεταλλική λαβή, αλλά αυτό/αυτή διαμορφώνονται συνευθειακά με τη λεπίδα, παραλείπεται η παράμετρος Α ή Β και το μαχαίρι κατατάσσεται ως ΙΙ1. Το δεύτερο πλεονέκτημα είναι ότι πρόκειται για δυναμική φόρμουλα με δυνατότητα να επεκταθεί ανάλογα με τις ανάγκες που θα δημιουργούνται από τα νέα ευρήματα. Έτσι μπορούν να προστεθούν νέα έμβολα στον τύπο Ι, ως η, θ, ι. κτλ., ή νέες ειδικές διαμορφώσεις ως d, e, f, κτλ.

Αναγκαία αδυναμία αποτελεί η σύνθετη μορφή των ονομάτων των τύπων που προκύπτουν όταν πρόκειται να περιγράψουμε λεπτομερώς τη μορφή ενός σύνθετου ακέραιου μαχαιριού, π.χ. το **M413** από τη Φίλια εντάσσεται στον τύπο ΙΑ1αb, ή αλλιώς στον τύπο Ι (υποκατηγορία Α1αb). Ωστόσο, αποτελεί μονόδρομο για μία κατάταξη που έχει καθολική ισχύ, αλλά και που αναγνωρίζει-διαχωρίζει ισότιμα κριτήρια. Επίσης στις περιπτώσεις που δεν χρειάζεται να είμαστε τόσο λεπτομερείς, μπορεί να χρησιμοποιείται απλώς η διάκριση σε τύπους Ι, ΙΙ και ΙΙΙ.

Τυπολογική κατάταξη των μαχαιριών που βρέθηκαν σε ιερά

Από το σύνολο των 588 μαχαιριών που εξετάσθηκαν από τα ιερά (με την εξαίρεση των μαχαιριών από την Πάρνηθα,[1638] ο αριθμός των οποίων θα εξάλειφε κάθε στατιστικό στοιχείο για τα υπόλοιπα) τα 317 κατέστη δυνατό να καταταχθούν σε τύπους, βάσει του τρόπου που αναπτύχθηκε παραπάνω. Αυτά αποδίδονται το κάθε ένα αναλυτικά σε υποκατηγορίες στον **Κατάλογο 4**. Παρακάτω ακολουθούν ορισμένα στατιστικά από τα οποία μπορούν να προκύψουν ορισμένα ενδιαφέροντα στοιχεία.

Από 317 κατηγοριοποιημένα μαχαίρια, τα 206 (65%) ανήκουν στον τύπο Ι, τα 84 (26%) στον τύπο ΙΙ και μόλις 27 (9%) στον τύπο ΙΙΙ. Τα παραπάνω στατιστικά συμβαδίζουν σε ένα βαθμό με αυτά της Πάρνηθας, όπου το 86% των μαχαιριών από το ιερό κατατάχθηκε στον τύπο Ι, το 13% στον τύπο ΙΙ και μόλις το 1% στον τύπο ΙΙΙ, με τις διαφορές να μην είναι βέβαια τόσο μεγάλες όσο στο παρνηθιακό ιερό.

Από τα 206 μαχαίρια του τύπου Ι, τα 140 έχουν ευθύγραμμη ράχη (ΙΑ: 68%), τα 45 κυρτή (ΙΒ: 22%), μόλις ένα έχει κοίλη (ΙΓ), ενώ τα υπόλοιπα 21 (10%) είναι σε αποσπασματική κατάσταση για να κατηγοριοποιηθούν περαιτέρω. Από τα 140 μαχαίρια της υποκατηγορίας ΙΑ, τα 53 έχουν διαμορφωμένη πτέρνα (ΙΑ1: 38%), τα 13 έντονα προεξέχουσα (ΙΑ2: 9%), τα 43 μη διαμορφωμένη (ΙΑ3: 31%), ενώ σε 31 μαχαίρια η πτέρνα είναι θραυσμένη και δεν μπορεί να αποκατασταθεί το σχήμα της (22%). Από τα 45 μαχαίρια με την κυρτή ράχη, τα 15 διαμορφώνουν πτέρνα (ΙΒ1: 33%), τα τέσσερα διαμορφώνουν έντονα προεξέχουσα πτέρνα (ΙΒ2: 9%), τα οκτώ δεν διαμορφώνουν καθόλου πτέρνα (ΙΒ3: 18%), ενώ τα περισσότερα εξ αυτών, 18 σε αριθμό, δεν διατηρούν το σημείο αυτό (40%). Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, κυριαρχούν τα μαχαίρια με διαμορφωμένη πτέρνα, ακολουθούν αυτά στα οποία δεν υπάρχει κάποια ιδιαίτερη διαμόρφωση και τέλος, αρκετά λιγότερα είναι αυτά στα οποία η πτέρνα ξεπερνά κατά πολύ σε πλάτος την υπόλοιπη λεπίδα.

Ανεξαρτήτως της διαμόρφωσης της πτέρνας τα μαχαίρια με ευθύγραμμη ράχη (ΙΑ) διατηρούν σε 97 περιπτώσεις τα έμβολά τους. Από αυτές στις 69 το έμβολο βρίσκεται στο μέσον του μακρού άξονα της λεπίδας (ΙΑα: 71%), στις 15 διαμορφώνεται στον άξονα της κόψης (ΙΑγ: 16%), στις 7 νεύει προς την πλευρά της κόψης (ΙΑβ: 7%) και στις έξι διαμορφώνεται σε συνέχεια

[1638] Για την αναλυτική τυπολογική κατάταξη των μαχαιριών από την Πάρνηθα βλ. παραπάνω, σελ. 99-104.

της ράχης (ΙΑδ: 6%). Από την άλλη, τα μαχαίρια με την κυρτή ράχη (ΙΒ) διατηρούν σε 19 περιπτώσεις τα έμβολά τους, από τις οποίες στις 13 νεύουν προς τον άξονα της κόψης (ΙΒβ: 68%), ακολουθώντας δηλαδή την κλίση της ράχης και στις έξι βρίσκονται στη νοητή ευθεία του οριζοντίου άξονα της λεπίδας (1Βα: 32%).

Σχετικά με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, από το παραπάνω σύνολο μόλις 11 μαχαίρια διαμορφώνουν γωνία ανάμεσα στη ράχη και το έμβολο, τα οποία έχουν σε όλες τις περιπτώσεις ευθύγραμμη ράχη (ΙΑa). Το μέγιστο πλάτος πριν την αιχμή διαμορφώνεται σε 25 μαχαίρια, 20 με ευθύγραμμη ράχη (ΙΑb) και πέντε με κυρτή (ΙΒb). Ενδιαφέρον έχει ότι σε 11 από τις παραπάνω περιπτώσεις (**M151, M412-M419, M445, M488**) πρόκειται για μαχαίρια σχετικά μεγάλου μεγέθους.

Η στατιστική επιβεβαιώνει αυτό που σημειώθηκε και παραπάνω, ότι στις περισσότερες περιπτώσεις των μαχαιριών τύπου ΙΙ, δεν είναι δυνατό να διακριθεί εάν διαθέτουν έμβολο ή μεταλλική λαβή. Από τα 84 παραδείγματα, τα 52 είναι αδιάγνωστα ως προς τα παραπάνω (62%), στα 28 η διαμόρφωση είναι έμβολο (ΙΙΑ: 33%) και μόλις στα τέσσερα μεταλλική λαβή (ΙΙΒ: 5%). Από τα 84 μαχαίρια, τα 51 σώζονται σε ικανοποιητικό βαθμό ώστε να διαπιστωθεί η σχέση λεπίδας-λαβής/εμβόλου. Από αυτά, στα 44 βρίσκονται σε ευθεία (ΙΙ1: 86%), στα 6 υπό γωνία (ΙΙ2: 12%), ενώ σε μόλις ένα το έμβολο διαμορφώνεται στο μέσον της λεπίδας (ΙΙ3: 2%). Από το σύνολο των μαχαιριών του τύπου ΙΙ, στα 48 μπορεί να διαπιστωθεί η σχέση πλάτους λεπίδας-λαβής/εμβόλου. Από αυτά, στα περισσότερα (20) η λαβή/έμβολο είναι λίγο μικρότερου πλάτους (ΙΙβ: 41%), σε 13 είναι ίσου (ΙΙα: 27%) και σε 12 μισού πλάτους (ΙΙγ: 24%), σε δύο είναι ιδιαίτερα λεπτό και κυκλικής διατομής (ΙΙδ: 4%) και σε άλλα δύο επίσης λεπτό, αλλά τετραγωνικής διατομής (ΙΙε: 4%).

Από τα 84 μαχαίρια του τύπου ΙΙ, τα 57 διατηρούν την απόληξη της λαβής/εμβόλου τους. Οι απολήξεις έχουν δέκα διαφορετικές μορφές. Κυριαρχεί η απόληξη σε σχήμα L, η οποία απαντά στα μισά (28) μαχαίρια (ΙΙν: 49%). Το ποσοστό είναι ιδιαίτερα υψηλό λόγω των μαχαιριών που έχουν βρεθεί στο Καλαπόδι και ειδικά στη Φίλια, όμως εντύπωση προκαλεί και η ευρεία διάδοση του τύπου, καθώς τέτοια μαχαίρια έχουν βρεθεί ακόμα στην Πάρνηθα, τον Ωρωπό, την Ελευσίνα, την Ογχηστό, ενώ (ελεφαντ)οστέινα αντίγραφά τους έχουν βρεθεί και στη Σπάρτη. Τα μαχαίρια αυτά είναι συνήθως μεγάλου μήκους και πλάτους. Σε δέκα μαχαίρια η απόληξη δεν διαφοροποιείται με κάποιον τρόπο (ΙΙi: 18%), σε τρία είναι μεγαλύτερου πλάτους και επίπεδη (ΙΙii:

5%), σε δύο μεγαλύτερου πλάτους και καμπύλη (IIiii: 3%), σε πέντε προεξέχει προς τη μία πλευρά (IIiv: 9%), σε μία περίπτωση διαμορφώνεται ως δισκοειδής, όπου συνδέεται με ιδιαίτερα λεπτό έμβολο (IIvi: 2%), σε δύο είναι ελλειψοειδής (IIvii: 3%), σε δύο δακτυλιόσχημη (IIviii: 3%), σε μία πλαστικά διαμορφωμένη (IIix: 2%) και σε τρία κεκαμένη (5%). Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ότι από τα μαχαίρια τύπου ΙΙ μόλις δύο έχουν ενισχυμένη ράχη (IIc).

Διερεύνηση χρήσεων ανά τύπο

Ορισμένες από τις υποκατηγορίες των τύπων Ι και ΙΙ που προαναφέρθηκαν μπορούν να αντιστοιχισθούν με μαχαίρια που αναφέρονται στις γραπτές πηγές και που αναπαρίστανται στην εικονογραφία.

Τις περισσότερες φορές είναι ανέφικτο να διακρίνει κανείς στην εικονογραφία μαχαίρια τύπου Ι από μαχαίρια τύπου ΙΙ. Ωστόσο, είναι σαφές ότι στην πλειονότητά τους πρόκειται για μαχαίρια με σχεδόν ευθύγραμμη ράχη και με τη λαβή να βρίσκεται στην ίδια ευθεία, δηλαδή μαχαίρια που εντάσσονται στις υποκατηγορίες ΙΑ και ΙΙ1, ωστόσο υπάρχουν και εξαιρέσεις. Σε μία παράσταση σφαγής (**A20**) το μαχαίρι έχει κυρτή ράχη και σχηματίζει μικρή γωνία ανάμεσα στη ράχη και τη λεπίδα (ΙΒβ ή ΙΙ2). Παρόμοιο σχήμα, με ακόμα εντονότερη γωνία ανάμεσα στη λεπίδα και τη λαβή, εικονίζεται σε παράσταση κατασκευής περικεφαλαίας, για την οποία χρησιμοποιείται ως εργαλείο το μαχαίρι.[1639] Στον τύπο ΙΙ2 ανήκει και χάλκινο μαχαίρι (το μόνο γνωστό από αυτό το υλικό), που βρέθηκε έξω από εργαστήριο κατασκευής ειδωλίων στην Κόρινθο και χρονολογείται το υστερότερο στον 4ο αιώνα π.Χ., συνεπώς τα μαχαίρια αυτά φαίνεται να είχαν ποικίλες χρήσεις, από εργαστηριακές μέχρι τη σφαγή των ζώων.[1640] Σε παράσταση εκδοράς (**A34β**) εικονίζεται μαχαίρι, του οποίου η ράχη είναι ελαφρώς κοίλη (ΙΓ), διαμόρφωση πολύ ασυνήθιστη στα πραγματικά μαχαίρια αλλά και ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, καθώς και τα σημερινά μαχαίρια εκδοράς έχουν κυρτές ράχες.[1641] Εάν δεν πρόκειται για καλλιτεχνική ελευθερία, ίσως να αποτελεί τη μοναδική γνωστή απεικόνισης *δορίδος*.[1642]

[1639] Oxford, Ashmolean Museum 518.
[1640] Stillwell 1948, 117, αρ. 14, πίν. 48.
[1641] Metz 2005, 308.
[1642] Τα μαχαίρια που εικονίζονται στις παραστάσεις με τον Μαρσύα (**A100**-**A102**), παρόλο που παραπέμπουν στην εκδορά του, είναι απεικονισμένα σαφώς ως *κοπίδες*, παρά ως *δορίδες* (με εξαίρεση το **A103**, που δεν ανταποκρίνεται σε πραγματικό τύπο μαχαιριού), κάτι που οφείλεται στα ιταλιωτικά εργαστήρια κατασκευής των αγγείων.

Η διαμορφωμένη πτέρνα (I1) απαντά σχεδόν αποκλειστικά σε μαχαίρια του τύπου Ι. Το μορφολογικό αυτό χαρακτηριστικό της λεπίδας εντοπίζεται συχνά στην εικονογραφία, όπου καλύπτεται από τη λαβή διαμορφώνοντας φυλακτήρα (**A23, A24, A34β**). Φυλακτήρα μπορεί να διαμορφώνουν και τα μαχαίρια τύπου ΙΙ, αλλά για κάποιο λόγο αυτός σχηματίζεται συνήθως αποκλειστικά από το μη μεταλλικό μέρος της λαβής, όπως φαίνεται πάλι από την αγγειογραφία (**A40**).

Ως *μαχαίρας όλοσιδήρους* μπορούμε να αναγνωρίσουμε τα μαχαίρια του τύπου ΙΙΒ, συμπεριλαμβάνοντας καταχρηστικά και αυτά που είναι κατασκευασμένα από χαλκό. Από τις γραπτές πηγές φαίνεται ότι σε ορισμένες τουλάχιστον τελετουργίες στους ύστερους χρόνους απαιτείτο η χρήση μόνο τέτοιων μαχαιριών για τη σφαγή (**Φ108**, **Φ162**) ενώ τεκμηριώνεται ήδη από τις αρχές του 4ου αιώνα π.Χ. (**E3**). Ίσως εικονίζεται ένα τέτοιο μαχαίρι στο **A68**, όπου χρησιμοποιείται για τον τεμαχισμό του κρέατος κατά τη διάρκεια του γεύματος. Το μέγεθος και η μορφή τους δείχνει ότι θα ήταν κατάλληλα για τη διαδικασία αυτή, όπως άλλωστε είναι σήμερα τα μαχαίρια σερβίτσιου. Ορισμένα, τα οποία έχουν διακοσμημένες τις λαβές και τις λεπίδες πιθανώς να αντιγράφουν ξύλινες λαβές ή πιθανότερα δερμάτινες θήκες και να αποτελούσαν μη χρηστικά, αλλά αναθηματικά αντικείμενα, ενώ άλλα ήταν σαφώς χρηστικά, όπως προκύπτει από τα ίχνη φθοράς στις λεπίδες τους.

Από την άλλη ορισμένες φορές είναι δυνατό να αναγνωρισθεί στην εικονογραφία και ο τύπος ΙΙΑ, όπως συμβαίνει στις παραστάσεις **A14**, **A61**, **A75** και **A88**, όπου είτε αποδίδονται οι ηλίσκοι σε όλο το μήκος της λαβής, είτε η απόληξη της λαβής αποδίδεται με τον ίδιο τρόπο με τη λεπίδα, δείχνοντας ότι πρόκειται για το ίδιο το μεταλλικό μέρος. Πάντως στις περισσότερες περιπτώσεις είναι αδύνατο να διαχωριστούν ο τύπος Ι από τον ΙΙ στην εικονογραφία, καθώς οι λαβές είτε αποδίδονται αδρομερώς είτε καλύπτονται από τα χέρια των μορφών που κρατούν τα μαχαίρια. Ωστόσο, είναι δυνατό να διακριθούν απολήξεις λαβών που προεξέχουν προς τη μία πλευρά (vi) στις παραστάσεις **A5**, **A11, A45** και **A87** ή που να είναι λυγισμένες (x) ή και δακτυλιόσχημες (viii: **A3**).

Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί η υποκατηγορία ΙΙν. Εκτός από πραγματικά μαχαίρια του τύπου ΙΙν, που συζητήθηκαν αμέσως παραπάνω, αυτός απαντά και στην εικονογραφία, στην παράσταση **A40**, όπου μάλιστα είναι σαφές ότι πρόκειται για τον τύπο ΙΙΑ, καθώς δηλώνονται οι ηλίσκοι και τα οργανικά μέρη της λαβής. Τα μαχαίρια αυτά είναι συνήθως μεγάλου μεγέθους και

απαντούν σε ιερά. Στην εικονογραφία αποδίδονται επίσης στα αγγεία **Α46** και ίσως και στα **Α4 και Α49**. Φαίνεται συνεπώς ότι η ιδιαίτερη αυτή διαμόρφωση είχε πραγματικά κάποια σχέση με τη λατρεία. Ίσως να μην είναι τυχαίο ότι σε χάλκινο μαχαίρι τέτοιου τύπου από την Ογχηστό χαράχθηκε το γράμμα *Η* (Ιερόν).

Η υποκατηγορία b, όπου το μέγιστο πλάτος διαμορφώνεται δίπλα στην αιχμή, απαντά στις περισσότερες από τις παραστάσεις τεμαχισμού κρέατος (**Α40, Α42-Α51**) αλλά και σε αρκετές παραστάσεις προ της σφαγής (**Α13, Α21, Α23, Α24**) καθώς και σε ορισμένα ανάγλυφα ιερέων (**Γ6, Γ9, Γ12**) όπου τα μαχαίρια είναι μεγάλου μεγέθους και έχουν λεπίδα και λαβή στην ίδια ευθεία. Συνήθως η διαμόρφωση αυτή εντοπίζεται σε μαχαίρια που είναι ούτως ή άλλως μεγάλου μεγέθους, τόσο όσον αφορά στο μήκος όσο και στο πλάτος και μπορούν να ταυτιστούν με τις κοπίδες των γραπτών πηγών. Ουσιαστικά για να θεωρήσουμε ένα μαχαίρι ως μεγάλο, είναι ορθότερο να κρίνουμε βάσει του πλάτους της λεπίδας, παρά του μήκους, το οποίο στις περισσότερες περιπτώσεις δεν σώζεται ούτως ή άλλως, ενώ σπάνια εντοπίζονται λεπίδες μαχαιριών που να μην διατηρούνται σε όλο τους το πλάτος.

Στα πραγματικά παραδείγματα η διαμόρφωση αυτή σχετίζεται πολύ συχνά με την απόληξη της λαβής σε σχήμα L (v) και πρόκειται επίσης κυρίως για μαχαίρια μεγάλου μεγέθους. Τα παραπάνω δεδομένα δείχνουν ότι τα μαχαίρια ΙΙ1v.b που βρίσκονται στα ιερά ήταν ειδικά μαχαίρια για τον τεμαχισμό του κρέατος μετά τις θυσίες.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι οι περισσότερες από τις τυπολογικές διακρίσεις αφορούν κυρίως στην τεχνική κατασκευής των μαχαιριών, παρά στη χρήση τους, έτσι αρκετά από τα μαχαίρια με λεπίδες του τύπου Ι θα έμοιαζαν στην ολοκληρωμένη τους μορφή με τα αντίστοιχα του τύπου ΙΙ (π.χ. το ΙΑα με το ΙΙ1 με το Ιβ με το ΙΙ2), με τη διαφορά ότι τα μαχαίρια του τύπου ΙΙ θα ήταν πιο ανθεκτικά. Τα περισσότερα από τα μαχαίρια των τύπων Ι και ΙΙ θα ήταν κατάλληλα τόσο για σφαγή όσο και για τεμαχισμό, ανάλογα με το μέγεθός τους, και ειδικά για τον τεμαχισμό του κρέατος σε μερίδες θα ήταν πιο κατάλληλα τα μαχαίρια μεγάλου πλάτους, ιδιαίτερα της υποκατηγορίας b. Τα μαχαίρια της υποκατηγορίας c θα ήταν επίσης κατάλληλα για τεμαχισμό και σφαγή, καθώς οι λεπίδες τους γίνονταν πιο ισχυρές με την ειδική διαμόρφωση της ράχης.

Τα μαχαίρια που διαμόρφωναν πτέρνα (δηλαδή σίγουρα του τύπου Ι1, καθώς θα μπορούσαν και τα υπόλοιπα να τη διαμορφώνουν στο μη σωζόμενο, από οργανικό υλικό μέρος

της λαβής) ίσως να ήταν καταλληλότερα για τη διαδικασία της σφαγής από τα υπόλοιπα, καθώς κατά την πράξη αυτή το μαχαίρι κρατιόταν με την κόψη προς τα άνω και με τον αντίχειρα να βρίσκεται στην πλευρά της, συνεπώς μόνο σε αυτή την κίνηση θα είχε πραγματικά λειτουργικό-προστατευτικό σκοπό, σε αντίθεση με τον τεμαχισμό, όπου η κίνηση είναι από πάνω προς τα κάτω και ο αντίχειρας του χεριού δεν χρειάζεται προστασία, καθώς βρίσκεται στη ράχη. Δεν αποκλείεται όμως η διαμόρφωση αυτή να είναι αποτέλεσμα ακονίσματος. Αυτό φαίνεται να ισχύει στα μαχαίρια με έντονα προεξέχουσα πτέρνα (I2) και μπορεί να υποστηριχθεί από τις μετρήσεις των μαχαιριών της Πάρνηθας, όπου το δείγμα είναι επαρκές για τέτοιου είδους υπολογισμούς. Το μέσο πλάτος των μαχαιριών της κατηγορίας I2 είναι 1,18 εκ., ενώ το μέσο πλάτος των λεπίδων με διαμορφωμένη ή και χωρίς καθόλου διαμορφωμένη πτέρνα (I1 και I3) είναι 1,32 εκ., δηλαδή έχουν διαφορά 0.14 εκ., η οποία φαντάζει αμελητέα, πρόκειται όμως για το 10% του συνολικού πλάτους των λεπίδων των τύπων I1 και I3, ποσοστό σημαντικό. Το παραπάνω ενισχύεται ακόμα περισσότερο αν απομονώσουμε τα μαχαίρια χωρίς διαμορφωμένη πτέρνα (I3), το μέσο πλάτος των οποίων είναι ακόμα μεγαλύτερο, ίσο με 1,33 εκ. και ίσως να μην είχαν χρησιμοποιηθεί ή να είχαν χρησιμοποιηθεί ελάχιστα.

Τόσο στον τύπο I όσο και στον IIA η θέση του εμβόλου αποτελεί κυρίως κατασκευαστικό χαρακτηριστικό και δεν θα επηρέαζε σημαντικά τη μορφή του μαχαιριού (με εξαίρεση τον Iβ), καθώς θα καλυπτόταν από τη λαβή, ούτε η υποκατηγορία a, στην οποία η διαμόρφωση γωνίας ανάμεσα σε ράχη και έμβολο χρησίμευε στην καλύτερη στερέωση της λαβής και δεν θα ήταν ορατή στην ολοκληρωμένη μορφή των μαχαιριών. Η υποκατηγορία Iγ μπορεί μάλιστα να αποτελεί αποτέλεσμα της μετακίνησης του μακρού άξονα της λεπίδας προς τη ράχη, μέσω της μείωσης του πλάτους της λεπίδας κατά το ακόνισμα, συνεπώς θα επρόκειτο αρχικά για μαχαίρια τύπου Ια. Τέλος, στις υποκατηγορίες ii, iii, iv και v οι μεγαλύτερου πλάτους απολήξεις χρησίμευαν στον καλύτερο χειρισμό του μαχαιριού, με τον iv να επικρατεί και σήμερα σε πολλά μαχαίρια, λόγω ευχρηστίας. Ειδικά ο τύπος v φαίνεται να είχε κάποια ιδιαίτερη σχέση με την τελετουργία, όπως υποδηλώνει το ιδιαίτερο σχήμα της απόληξης, αλλά και ο μεγάλος αριθμός των μαχαιριών αυτών στα ιερά. Οι υποκατηγορίες ii, iii, vii διέθεταν τις περισσότερες φορές οπές, που πιθανώς χρησίμευαν στην ανάρτηση των μαχαιριών, ενώ αυτό συνέβαινε και στις viii και ix. Τα δρεπανόσχημα μαχαίρια (τύπος III) δεν είχαν πρακτικό σχήμα για τις λατρευτικές πρακτικές και είναι πιθανότερο να συνδέονται με γεωργικές ασχολίες, συνεπώς στις λατρευτικές ανασκαφικές συνάφειες που βρέθηκαν φαίνεται ότι είχαν αναθηματικό ρόλο.

Δυστυχώς, παρά τις προσπάθειες χρονολογικής αντιστοίχισης των τύπων που έχουν γίνει κατά καιρούς -χρησιμοποιώντας κατά κανόνα πολύ μικρά δείγματα- οι τύποι των μαχαιριών στον ελλαδικό χώρο δεν φαίνεται να παρουσιάζουν κάποια εξέλιξη από την πρωτογεωμετρική έως και την ελληνιστική περίοδο. Το παραπάνω δεν μπορεί να αποδειχθεί από τα ευρέα ανασκαφικά πλαίσια των ιερών, αλλά μέσω ευρημάτων από κλειστά ανασκαφικά περιβάλλοντα που παρέχουν οι τάφοι. Η μη εξέλιξη του μαχαιριού είναι αναμενόμενη, καθώς πρόκειται για αντικείμενο καθαρά χρηστικό, που από τη στιγμή που η μορφή του τελειοποιήθηκε ως προς τη χρήση που είχε να επιτελέσει, δηλαδή τον τεμαχισμό, δεν υπήρχε κανένας λόγος που να υπαγορεύει την αλλαγή του, σε αντίθεση π.χ. με την κεραμική και οποιαδήποτε μορφή τέχνης. Η μη εξέλιξη των μαχαιριών -όχι μόνο στον ελλαδικό χώρο και όχι μόνο στους χρόνους της ελληνικής αρχαιότητας- αποτυπώνεται εμφατικά εάν συγκρίνει κανείς τους προαναφερθέντες τύπους αρχαίων ελληνικών μαχαιριών με αντίστοιχους μεσαιωνικών χρόνων από τον ευρωπαϊκό χώρο.[1643]

Επιπλέον τα χρονολογικά δεδομένα θα μπορούσαν να αλλάξουν με τη δημοσίευση νέων νεκροταφείων. Έτσι, τουλάχιστον στην παρούσα φάση της μελέτης και μελετώντας κυρίως μαχαίρια που έχουν βρεθεί σε ιερά φαίνεται ότι η χρονολογική κατάταξη των μαχαιριών δεν είναι δυνατή. Η διαμόρφωση της νέας τυπολογίας, με τις λεπτές διαφοροποιήσεις που περιλαμβάνει, μπορεί να χρησιμοποιηθεί ώστε να διερευνηθεί πιθανή χρονολογική εξέλιξη βάσει των μικροδιαφοροποιήσεων αυτών, μελετώντας πλέον ασφαλώς χρονολογημένο υλικό από ταφικά σύνολα. Αυτό όμως βρίσκεται εκτός των ορίων της παρούσας διατριβής και προτείνεται για μελλοντική έρευνα, αν και το πιθανότερο είναι να μην υπάρξουν αποτελέσματα, λόγω όσων αναφέρθηκαν παραπάνω.

[1643] Ως δείγματα χρησιμοποιήθηκαν τα μαχαίρια από τη διατριβή της E. Blakelock (2012β) που προσφέρεται για τον σκοπό αυτό, λόγω της πληθώρας παραδειγμάτων μαχαιριών που εικονίζονται στον 2ο τόμο. Έτσι στη σελ. 44 το αρ. 556 είναι όμοιο με τα πιο κοινά ελληνικά μαχαίρια τύπου ΙΑ1α, στην 132 το αρ. 204 με τον τύπο ΙΑδ, στη 83 το αρ. 12 με τον τύπο Ιγ, στην 71 το αρ. 222 με τον τύπο ΙΒ, στη 43 το αρ. 433 με τον τύπο Ια, στη 40, το αρ. 86 με τον τύπο ΙΙβ, στη 47 το αρ. 828 με τον τύπο ΙΙ2 και στην 105 το αρ. 280 με τον τύπο ΙΙγ.

Συμπεράσματα

Οι φιλολογικές και επιγραφικές πηγές, τα πορίσματα των ανασκαφών και οι εικονογραφικές μαρτυρίες πιστοποιούν ένα ευρύ φάσμα τελετουργικών πρακτικών στις οποίες χρησιμοποιούνταν τα μαχαίρια, όπως επίσης και βαθύτερους συμβολισμούς με τους οποίους ήταν συνυφασμένα. Παρακάτω επιχειρείται η σύνθεση των πληροφοριών που προέκυψαν από την εξέταση κάθε κατηγορίας πληροφοριών (ορισμένες χρήσεις και λειτουργίες είναι βέβαια γνωστές μόνο από μία πηγή υλικού) προς εξαγωγή συνολικών συμπερασμάτων.

Γεωγραφικό πλαίσιο

Τα μαχαίρια που έχουν βρεθεί σε λατρευτικούς τόπους μαζί με τα αναγεγραμμένα σε καταλόγους ιερών τεκμηριώνουν την ύπαρξη και τη χρήση τους σε περίπου 150 ιερά. Καθώς τα παραπάνω χωρικά δεδομένα επηρεάζονται από πλήθος παραγόντων (τυχαιότητα των ευρημάτων, ανακύκλωση κατά την αρχαιότητα, φθορά και διάβρωση, αναγνώριση και συλλογή κατά τις ανασκαφές, δημοσίευση των πληροφοριών), το μόνο ασφαλές συμπέρασμα που μπορεί να προκύψει είναι ότι μαχαίρια χρησιμοποιούνταν σε όλο τον ελλαδικό χώρο, σε όποιο ιερό τελούνταν θυσίες.[1644] Η χρήση των μαχαιριών σε ιερά που δεν έχουν εντοπισθεί υλικά κατάλοιπά τους υποδηλώνεται από τα ίχνη τεμαχισμού επί των οστών και άλλες έμμεσες ή άμεσες πληροφορίες για την πραγματοποίηση θυσιών, όπως η αναφορά τους σε γραπτές πηγές.

Χρονολογικό πλαίσιο

Η χρήση των μαχαιριών στα ιερά ήταν ήδη καθιερωμένη πριν από τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους, καθώς χάλκινα μαχαίρια έχουν έρθει στο φως από τις ανασκαφές προϊστορικών λατρευτικών χώρων. Η συνεχής χρήση τους πιστοποιείται από τα ανασκαφικά ευρήματα σε όλη τη διάρκεια της ελληνικής αρχαιότητας, συνεχίζοντας αδιάκοπα μέχρι και τους ρωμαϊκούς χρόνους. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα οι ποσότητες των μαχαιριών στα ιερά είναι σαφώς μεγαλύτερες κατά τους γεωμετρικούς και τους αρχαϊκούς χρόνους. Ωστόσο, τα επιγραφικά ευρήματα παρουσιάζουν εντελώς διαφορετική εικόνα, αφού οι εμπεριέχοντες μαχαίρια

[1644] Το ίδιο ισχύει και για τα ιερά της περιφέρειας, τα οποία βρίσκονται εκτός των ορίων της παρούσας μελέτης. Αξίζει όμως να αναφερθεί ενδεικτικά ότι μαχαίρια έχουν βρεθεί στο Θεσμοφόριο της Γέλας (Orlandini 1966, 28, Tarditi 2015, 44 · 2016, 51-54), στο ιερό της Δήμητρας και Κόρης στην Κυρήνη (Warden 1990, 46-47), στο ιερό της Αθηνάς στη Σμύρνη (Cook 1998, 29) και στο ιερό στο Ιδάλιο (Papantoniou 2012, 293), που πιστοποιούν την ύπαρξή τους σε Σικελία, Λιβύη, Μικρά Ασία και Κύπρο.

κατάλογοι, που ήταν στημένοι σε ιερά, χρονολογούνται από τα τέλη του 5ου μέχρι και τον 1ο αιώνα π.Χ. Διαφορετική είναι και η χρονολογική κατανομή των εικονογραφικών παραστάσεων: οι περισσότερες απεικονίσεις σε αγγεία του ελλαδικού χώρου χρονολογούνται από τα τέλη του 6ου μέχρι τα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ. και αυτές σε ιταλιωτικά αγγεία συνεχίζουν μέχρι τον 3ο αιώνα π.Χ., ενώ τα ανάγλυφα ανήκουν κυρίως στον 4ο αιώνα π.Χ. Οι φιλολογικές πηγές καλύπτουν έναν ευρύτατο χρονικό ορίζοντα και δεν συμβάλλουν στη χρονολόγηση, ωστόσο γίνεται σαφές ότι σε όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας που τελούνταν θυσίες, χρησιμοποιούνταν μαχαίρια. Οι μεγάλοι αριθμοί των μαχαιριών σε ιερά που χρονολογούνται στους γεωμετρικούς και τους αρχαϊκούς χρόνους δεν απηχούν την εντατικότερη τέλεση θυσιών ούτε τη χρήση περισσοτέρων μαχαιριών (διαφορετικά αυτό θα φαινόταν και από τις άλλες κατηγορίες υλικού), αλλά φαίνεται να αντικατοπτρίζουν τις τελετουργικές πρακτικές των περιόδων αυτών, όπως υποστηρίζεται αναλυτικότερα παρακάτω.[1645]

Φορείς

Η επικρατούσα γνώμη στη βιβλιογραφία είναι ότι τα μαχαίρια χειρίζονταν αποκλειστικά άνδρες. Πράγματι κατά κύριο λόγο φαίνεται να τεκμηριώνεται η χρήση τους σε χέρια ανδρών τόσο από την εικονογραφία όσο και από τα γραπτά κείμενα. Σε πολλές περιπτώσεις αυτοί μπορούν μάλιστα να αναγνωρισθούν ως ιερείς (π.χ. **Γ4-Γ17**) ή ως μάγειροι (**Φ60, Φ64-Φ66, Φ72, Φ124, Φ143**), ωστόσο υπήρχαν σαφώς φορές που τα μαχαίρια χρησιμοποιούνταν από γυναίκες. Παρόλο που το μαχαίρι δεν έγινε ποτέ σύμβολο στα χέρια ιέρειας, στα αγγεία εικονίζονται -αν και σπάνια- γυναίκες με μαχαίρια στα χέρια τους να ετοιμάζονται να θυσιάσουν (**Α17, 19, Α21, Α78**), ενώ σε μία περίπτωση εικονίζεται και ένα παιδί να κρατάει μαχαίρι (**Α18**). Εκτός από τη χρήση δρεπανιών από γυναίκες για τη θυσία (**Φ126**), προκύπτει σαφώς από το κείμενο του Παυσανία (**Φ127**) ότι γυναίκες θυσίαζαν με μαχαίρια στο ιερό της Δήμητρας στην Αίγιλα της Λακωνίας. Τη χρήση μαχαιριών από γυναίκες υποδηλώνουν και τα μαχαίρια που έχουν βρεθεί σε ιερά που πιθανώς ταυτίζονται με Θεσμοφόρια (Κνωσός, Δουρούτη, Πέλλα), καθώς απαγορευόταν η συμμετοχή ανδρών στις τελετουργίες τους. Θα ήταν λοιπόν εύλογο να υποθέσουμε ότι κατά κανόνα τα μαχαίρια μεταχειρίζονταν άνδρες, στις περιπτώσεις όμως που στη λατρεία μετείχαν αποκλειστικά γυναίκες, τότε μπορούσαν και αυτές να τα χρησιμοποιούν.

[1645] Βλ. σελ. 531-533.

Πρακτικές χρήσεις

Κατασκευή

Η απόδοση των μαχαιριών σε εργαστήρια βρίσκεται εκτός των στόχων της παρούσας μελέτης και δεν μπορεί ακόμα να πραγματοποιηθεί, παρά την ποικίλη προέλευση των αντικειμένων που μελετήθηκαν και τις επιμέρους διαφοροποιήσεις που παρουσιάζουν. Ως αντικείμενα που δεν κατασκευάζονται σε μήτρες, αλλά είναι σφυρήλατα, το καθένα χαρακτηρίζεται από μία κατασκευαστική μοναδικότητα, η οποία δυσκολεύει περαιτέρω την απόδοσή τους σε εργαστήρια. Ωστόσο, σε κάποιες περιπτώσεις φαίνεται ότι μεταλλουργικά εργαστήρια ήταν συνδεδεμένα με ιερά, όπως π.χ. στην Τεγέα, τα Ακοβίτικα, τον Κομμό και τη Λήμνο. Η ύπαρξη τέτοιων εργαστηρίων έχει υποτεθεί και για τα ιερά στην Αρχάμπολη, το Θέρμο, την Κυνουρία και τις Βάσσες, βάσει του μεγάλου αριθμού των μεταλλικών αντικειμένων που έχουν βρεθεί σε αυτά. Το ίδιο μπορεί να υποτεθεί και για το ιερό του Διός στην Πάρνηθα, χωρίς ωστόσο να μπορεί να αποδειχθεί, ελλείψει άλλων στοιχείων. Για τα μαχαίρια από τα ιερά των Γιτάνων έχει υποστηριχθεί ότι ήταν προϊόντα τοπικών εργαστηρίων (όχι όμως σχετικών με τα ιερά, αλλά με την πόλη γενικότερα) και πράγματι ο τύπος τους είναι γνωστός μόνο από ιερά της περιοχής. Η ομοιότητά τους με τις κατωιταλιωτικές απεικονίσεις **A97** και **A98** είναι μάλλον συμπωματική, αλλά μπορεί να σημειωθεί ότι και οι δύο περιπτώσεις χρονολογούνται από τον 4ο αιώνα π.Χ. και εξής.

Από τις γραπτές πηγές (**Φ131, Φ133**) τεκμηριώνεται η ύπαρξη εξειδικευμένων τεχνιτών που κατασκεύαζαν μαχαίρια, όπως επίσης και εξειδικευμένων πωλητών μαχαιριών τουλάχιστον κατά τον 2ο αιώνα μ.Χ., αλλά είναι πιθανό η εξειδίκευση αυτή να υπήρχε πολύ νωρίτερα. Ένδειξη αποτελεί η παράσταση **A1** των μέσων του 6ου αιώνα π.Χ., όπου εικονίζεται μεταλλουργός να κατασκευάζει μαχαίρια, χωρίς να υπάρχουν άλλα όπλα ή αντικείμενα στο εργαστήριο. Το κυρίαρχο υλικό κατασκευής μαχαιριών ήταν ο σίδηρος. Σιδερένια είναι στη συντριπτική τους πλειονότητα τα μαχαίρια που έχουν εντοπισθεί στα ιερά, κάτι που έρχεται σε απόλυτη συμφωνία με τις γραπτές πηγές, καθώς στις περιπτώσεις που αναφέρεται το υλικό κατασκευής αυτό είναι ο σίδηρος, με εξαιρέσεις τα μαχαίρια που αναφέρονται στα ομηρικά έπη και αυτά που θεωρούνταν πως προέρχονταν από προγενέστερες, «ηρωικές» εποχές.[1646] Μόνο στις επιγραφές αναφέρονται από τρεις φορές τόσο σιδερένια (**E2, E3, E4**) όσο και χάλκινα (**E4, E6, E7**), με το δείγμα να είναι

[1646] Μαζαράκης-Αινιάν 2000, 201.

όμως πολύ μικρό, ενώ στην εικονογραφία δεν είναι δυνατό να διακριθεί το είδος του υλικού των λεπίδων. Οι λαβές των μαχαιριών δεν μνημονεύονται παρά σπάνια στις γραπτές πηγές (**Φ128, Ε4**), αλλά από ίχνη που διατηρούνται στις λεπίδες φαίνεται ότι ήταν κατασκευασμένες από ξύλο (**M122, M123, M236, M309, M370**), οστό και ελεφαντόδοντο (**M190, M297, M346, M325**), ενώ στα μαχαίρια του τύπου ΙΙΒ ήταν κατασκευασμένες από το ίδιο έλασμα μετάλλου με τη λεπίδα (**M60-M68, M128**, **M379**, καθώς και τα λεπτότερα **M210** και **M358** που είχαν ιατρική χρήση), περιπτώσεις οι οποίες αναφέρονται στις γραπτές πηγές ως *μάχαιραι όλοσίδηραι* (**Φ108**, **Φ162**, **Ε3**). Ορισμένες φορές μόνο το σημείο ένωσης της λεπίδας με τη λαβή ήταν επενδεδυμένο από οστό (**M77-M78**) ή χαλκό (**M75-M76, M620**). Στην εικονογραφία είναι δύσκολο να διακριθεί το υλικό κατασκευής των λαβών, ωστόσο η χρήση λευκού επίθετου χρώματος ίσως να υποδηλώνει οστέινες ή ελεφάντινες λαβές (**A5, A58, A61, A80**) και οι κυματοειδείς πυκνές γραμμές στην παράσταση **A100** παραπέμπουν πιθανώς στην υφή του ξύλου, χωρίς βέβαια να αποκλείεται τα παραπάνω να αποτελούν εικονιστικές συμβάσεις απλώς για τη διάκριση λεπίδας-λαβής.

Ακόνισμα

Το ακόνισμα ήταν και παραμένει απαραίτητη διαδικασία για τη λειτουργία ενός μαχαιριού. Η σημασία του τονίζεται από πλήθος κειμένων (π.χ. **Φ60, Φ91, Φ115**), σε ορισμένα από τα οποία σχετίζεται με τη θυσία (**Φ63, Φ142**), από όπου προκύπτει ότι λάμβανε χώρα πριν από την πραγματοποίηση της σφαγής. Αυτό ακριβώς εικονίζεται και στην παράσταση **A113**, όπου δύο μεγάλα μαχαίρια, κατάλληλα για τη σφαγή του βοδιού που εικονίζεται, *μάχαιραι βουδόροι*, όπως αναφέρονται στο κείμενο του Βαβρία (**Φ139**) και πιθανώς σε επιγραφή από τον Κολωνό (**Ε11**), ακονίζονται μεταξύ τους. Ο τρόπος αυτός ακονίσματος, αν και μη ενδεδειγμένος για το βέλτιστο αποτέλεσμα, ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένος μέχρι και σχετικά πρόσφατα, ενώ ακόμα και σήμερα χρησιμοποιείται στα κρεοπωλεία. Τα μεγάλου βάθους ίχνη φθοράς σε ορισμένα μαχαίρια (**M101**) οφείλονται πιθανώς στις επιπτώσεις αυτού του μη ενδεδειγμένου τρόπου ακονίσματος, καθώς παρόμοια ίχνη που έχουν αναγνωρισθεί σε όπλα δικαιολογούνται από τη σύγκρουση με άλλα όπλα, δυσκολότερα όμως θα μπορούσαν να προκληθούν σε μαχαίρια μόνο από τον τεμαχισμό του κρέατος. Αν και δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί, η μορφή ορισμένων μαχαιριών φαίνεται να είναι αποτέλεσμα του ακονίσματος γενικότερα, όπως υποστηρίχθηκε παραπάνω.[1647] Στην

[1647] Βλ. παραπάνω σελ. 515.

πραγματικότητα τόσο τα μαχαίρια της υποκατηγορίας I2, όσο και αυτά της b μπορούν να έχουν προκύψει ως σχήματα μέσω της διαδικασίας του ακονίσματος.

Προσευχή

Ένας αριθμός χρήσεων των μαχαιριών τεκμηριώνεται αποκλειστικά μέσω των γραπτών πηγών. Η παραπάνω σημείωση είναι κομβικής σημασίας για την απόπειρα ερμηνείας της συμβολικής λειτουργίας των μαχαιριών που επιχειρείται στη συνέχεια.[1648] Μία αναφορά σε κείμενο του Φλάβιου Φιλόστρατου (**Φ149**) δείχνει ότι το μαχαίρι της θυσίας όχι μόνο ήταν ορατό κατά τη διάρκεια της προσευχής, αλλά αποτελούσε μάλιστα το επίκεντρο του θεάματος κατά τη στιγμή εκείνη. Καθώς πρόκειται για μοναδική αναφορά, από ύστερη μάλιστα πηγή, θα ήταν μεθοδολογικό ατόπημα να γενικευτεί ως διαδεδομένη πρακτική, ωστόσο αποτελεί ένδειξη ότι ίσως σε κάποιες τελετουργίες το μαχαίρι ήταν πράγματι το επίκεντρο της προσοχής κατά την προσευχή που προηγείτο της σφαγής. Στην περίπτωση αυτή το θυσιαστήριο μαχαίρι σίγουρα δεν θα ήταν κρυμμένο, όπως και στις περισσότερες περιπτώσεις.

Κοπή τριχών

Ακόμα μία πρακτική, η οποία δεν αφήνει υλικά κατάλοιπα, αποτελεί μία εκ των *ἀπαρχῶν*, η κοπή τριχών από την κεφαλή του θύματος πριν τη σφαγή του. Αυτή γινόταν με το ίδιο μαχαίρι με το οποίο έσφαζαν το ζώο, όπως μαρτυρείται τρεις φορές (**Φ1, Φ4, Φ20**). Με το τελετουργικό αυτό έχει συνδεθεί και μία ερυθρόμορφη ιταλιωτική παράσταση (**A23**), λόγω της εγγύτητας του μαχαιριού στο άνω μέρος της κεφαλής του θύματος, πρέπει όμως να αποσυσχετισθεί, καθώς αποτελεί εικονογραφικό μοτίβο των ιταλιωτικών αγγείων (όμοιος τρόπος εικονίζεται στην παράσταση **A24** και παρεμφερής στην **A94**). Ανεξάρτητα από την τελετουργία, μαχαίρια χρησιμοποιούνταν και στην κουρά των ζώων. Είναι γνωστό ότι πολλά ιερά είχαν τα δικά τους κοπάδια ζώων, κυρίως αιγοπροβάτων, τα οποία κούρευαν με μαχαίρια και ψαλίδια, όπως προκύπτει τόσο από τις φιλολογικές (**Φ30**), όσο και από τις επιγραφικές πηγές (**E14**). Ορισμένες φορές μάλιστα ενδέχεται ως *μάχαιραι* να νοούνται ψαλίδια και όχι μαχαίρια, κάτι όμως που δεν μπορεί να διευκρινιστεί.

Εκτός από την κουρά των ζώων, τα μαχαίρια έχουν συσχετισθεί και με την τελετουργική κουρά ανθρώπων. Συγκεκριμένα τα μαχαίρια από το ιερό στους Λουσούς έχουν συσχετισθεί

[1648] Βλ. σελ. 535.

υποθετικά με την πρακτική αυτή, όπως και ψαλίδια από τα Γίτανα με την *πένθιμο κουρά*. Ωστόσο, τα δύο παραπάνω παραδείγματα δεν μπορούν να αποδειχθούν. Η τελετουργική κουρά ίσως να πραγματοποιείτο σε ορισμένες περιπτώσεις με μαχαίρια, ωστόσο αυτό δεν μπορεί να τεκμηριωθεί, καθώς το εργαλείο με το οποίο γινόταν δεν αναφέρεται στις γραπτές πηγές,[1649] ενώ σε όλες τις γνωστές περιπτώσεις που εικονίζεται το έθιμο χρησιμοποιούνται ξίφη.[1650] Συνεπώς πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί σχετικά με τη χρήση του μαχαιριού στην κουρά, καθώς δεν επιβεβαιώνεται από καμία πηγή.

Καθαρισμός

Μόνο από τις γραπτές πηγές τεκμηριώνεται ο τελετουργικός εξαγνισμός των μαχαιριών (**Φ102**), ο οποίος θα ήταν απαραίτητος, τόσο σε πρακτικό όσο και σε συμβολικό επίπεδο, αλλά επίσης δεν θα μπορούσε να αφήσει κανένα αναγνωρίσιμο ανασκαφικά κατάλοιπο. Η σημασία του νερού και της καθαρ(ι)ότητας στην αρχαία ελληνική τελετουργία είναι ευρέως γνωστή, συνεπώς αν και ο καθαρισμός-εξαγνισμός του μαχαιριού μαρτυρείται μόλις μία φορά, ήταν ο κανόνας και όχι η εξαίρεση. Ο λόγος της μη αναφοράς του καθαρισμού των μαχαιριών από τις πηγές δεν είναι άλλος από το ότι ήταν αυτονόητο, συνεπώς περιττό να αναφερθεί, ο Πλούταρχος μάλιστα αναφέρει τον συγκεκριμένο καθαρισμό μόνο επειδή είχε την ιδιαιτερότητα να πραγματοποιείται σε συγκεκριμένο ποτάμι.

Πομπή

Σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις τα μαχαίρια ήταν ορατά κατά τη διάρκεια της πομπής, όπως προκύπτει από τις εικονογραφικές μαρτυρίες (**A2**-**A12**), μάλιστα ορισμένες φορές αυτά ίσως να επιδεικνύονταν, όπως φαίνεται στην παράσταση **A2**, όπου άνδρας κρατάει στο ένα χέρι το μαχαίρι και στο άλλο στεφάνι. Μαχαίρια εικονίζονται είτε μέσα σε ειδικές μαχαιροθήκες, είτε να φέρονται στα χέρια, κάτι που ίσως οφείλεται σε καλλιτεχνική ελευθερία ή και σε απεικονίσεις διαφορετικής στιγμής της τελετουργίας (όταν το μαχαίρι θα είχε αφαιρεθεί από τη θήκη), υποδηλώνει όμως ότι σε ορισμένα έστω τελετουργικά τα μαχαίρια ήταν ορατά κατά τη διάρκεια της πομπής. Ιδιαίτερα διαφωτιστική επί του θέματος είναι η παράσταση **A87**-**A88**, όπου στο πλαίσιο της εικονιστικής αφήγησης του μυθολογικού επεισοδίου του Βούσιρη γίνεται σαφές

[1649] Σε αποδιδόμενο στη Σαπφώ επίγραμμα, που διασώζεται στην Παλατινή Ανθολογία (7.489), αναγράφεται πως η κουρά έγινε με *σιδάρῳ*, το οποίο μεταφράζεται εσφαλμένα ως μαχαίρι από τον J. Edmonds (1922, 280-281), μετάφραση αποδεκτή μέχρι και σήμερα (βλ. π.χ. Μπάτζιου 2017, 66).
[1650] Μπάτζιου 2017, 89-95.

ότι το θυσιαστήριο μαχαίρι μεταφερόταν εντός του κανού, ενώ τα υπόλοιπα, αυτά που θα χρησιμοποιούνταν για τη μεταχείριση του θύματος, εντός ειδικής μαχαιροθήκης. Η μεταφορά του θυσιαστηρίου μαχαιριού στο εσωτερικό του κανού μαρτυρείται και από τις γραπτές πηγές (**Φ20, Φ39, Φ148, Φ167, Φ185, Φ194, Φ204, Φ205**), ωστόσο η έννοια της απόκρυψης υπάρχει μόνο στη Σούδα (**Φ185**) και στα αβέβαιης χρονολόγησης σχόλια στην *Εἰρήνη* του Αριστοφάνη (**Φ204**) και ορθά αρχίζει πλέον να μην είναι δεκτή από την έρευνα. Κανά υπάρχουν καταγεγραμμένα μαζί με μαχαίρια σε επιγραφές από την Αθήνα (**Ε1, Ε5, Ε16**) και τη Δήλο (**Ε19**), ωστόσο από αυτές δεν μπορεί να τεκμηριωθεί κάποια άμεση συνάφεια μεταξύ τους.

Χορός

Εκτός από τις πομπές, μαχαίρια φαίνεται να επιδεικνύονταν και κατά τη διάρκεια ορισμένων τελετουργικών χορών, όπως προκύπτει από χωρίο στην Ιλιάδα (**Φ3, Φ154**) και από μία ερυθρόμορφη παράσταση, που πιθανώς εικονίζει μεταμφιεσμένο χορευτή (**Α99**).

Σφαγή

Το μαχαίρι ήταν το κατεξοχήν όργανο για τη σφαγή των ζώων στα πλαίσια της θυσίας. Η χρήση αυτή, που είναι ευρύτατα γνωστή και καθολικά αποδεκτή, τεκμηριώνεται από σχετικά μικρό αριθμό στοιχείων. Στις γραμματειακές πηγές η σαφής χρήση του μαχαιριού στη σφαγή αναφέρεται ελάχιστες φορές (**Φ5, Φ16, Φ20, Φ40, Φ93, Φ107, Φ127**), συγκριτικά με τις αναρίθμητες που αναφέρεται ή περιγράφεται η τέλεση θυσιών. Η χρήση του μαχαιριού φαίνεται πως ήταν αυτονόητη για τους αρχαίους συγγραφείς, για αυτό και τις περισσότερες φορές το θυσιαστήριο όργανο παραλείπεται ως ευκόλως εννοούμενο ή χρησιμοποιούνται μόνο τα ρήματα, όπως το *θύω* και το *ἱερεύω*. Το ίδιο ισχύει και για τη συντριπτική πλειονότητα των επιγραφών που αναφέρονται σε θυσίες. Δεν υπάρχει καμία γνωστή περίπτωση που να αναφέρεται ότι η θυσία πρέπει να τελεστεί με μαχαίρι.[1651] Δεύτερο στοιχείο από τις γραμματειακές (**Φ20, Φ90, Φ139, Φ192**) και επιγραφικές (**Ε15**) πηγές που υποδηλώνει τη χρήση των μαχαιριών στη σφαγή είναι η αναφορά *σφαγίδων*, δηλαδή ειδικών μαχαιριών κατάλληλων για τη διαδικασία της σφαγής.

Τα μελανόμορφα και τα ερυθρόμορφα αγγεία συμβάλλουν επίσης στη διερεύνηση της θυσιαστήριας χρήσης. Η απεικόνιση της στιγμής της σφαγής αποφεύγεται, εικονιζόμενη σε μόλις ένα αγγείο (**Α25**) καθώς και σε δύο ανάγλυφα (**Γ2-Γ3**), όπου γίνεται σαφές ότι το μαχαίρι τέμνει

[1651] Ίσως να αποτελεί εξαίρεση η επιγραφή που έχει συνδεθεί με το ιερό του Διός Πολιέως (**Ε28**).

το λαιμό του θύματος. Όμως αρκετές είναι οι περιπτώσεις που αποδίδεται η στιγμή ακριβώς πριν τη σφαγή (**Α13-Α24**) και από τις οποίες προκύπτει επίσης η θυσιαστήρια χρήση του μαχαιριού, η οποία υπονοείται ακόμα σε μία τοιχογραφία (**Τ1**) και ένα ανάγλυφο (**Γ1**). Από τις παραπάνω παραστάσεις φαίνεται πως τα μαχαίρια που χρησιμοποιούντο για τη θυσία ποίκιλλαν στο μέγεθος ανάλογα με το μέγεθος του θύματος. Επιπροσθέτως, η απεικόνιση μαχαιριών στα ταφικά ανάγλυφα ιερέων (**Γ4-Γ17**), ως χαρακτηριστικού συμβόλου τους, δεν μπορεί παρά να αναφέρεται σε θυσιαστήρια μαχαίρια, καθώς αυτή είναι η λειτουργία που επιτελούσαν οι ιερείς, όπως προκύπτει σαφώς από τις γραπτές πηγές, αλλά και δηλώνει το ίδιο το ρήμα *ἱερεύω*. Τα μαχαίρια αυτά είναι μεσαίου προς μεγάλου μεγέθους, ωστόσο δεν μπορεί να σημειωθεί κάτι παραπάνω για την ακριβή μορφή τους.

Από τα ανασκαφικά δεδομένα είναι πολύ δύσκολο έως αδύνατο να διακριθεί η χρήση του κάθε μαχαιριού, καθώς συχνά τα κατάλοιπα των γευμάτων βρίσκονται στις ίδιες αποθέσεις με τα θυσιαστήρια κατάλοιπα ή τουλάχιστον τις περισσότερες φορές δεν έχει καταστεί δυνατό να διακριθούν, ειδικά στις περιπτώσεις των παλαιότερων ανασκαφών. Αλλά ακόμα και στις πιο πρόσφατες ανασκαφές (όπου τα θυσιαστήρια κατάλοιπα ανασκάπτονται ξεχωριστά και διαχωρίζονται από τα κατάλοιπα γευμάτων μέσω της μελέτης των καμένων και μη οστών) τα ίχνη σφαγής επί αυτών είναι εξαιρετικά δύσκολο να διακριθούν, καθώς η τομή γινόταν στον λαιμό και σπάνια άφηνε ίχνη. Ούτε η μορφή των μαχαιριών που έχουν εντοπισθεί στα ιερά μπορεί να αποτελέσει αποδεικτικό στοιχείο για τη χρήση συγκεκριμένων μαχαιριών στη σφαγή, καθώς πρακτικά κάθε τύπος μαχαιριού μπορεί να επιτελέσει την παραπάνω ενέργεια, αρκεί να είναι καλά ακονισμένο και να έχει ικανό μήκος, ανάλογα με το μέγεθος του ζώου. Στις περισσότερες περιπτώσεις τα θύματα ήταν αιγοπρόβατα, συνεπώς τα μεσαίου μεγέθους μαχαίρια θα ήταν κατάλληλα για τη θανάτωση των ζώων αυτών, ενώ μεγαλύτερα θα απαιτούνταν για τη σφαγή μεγαλύτερων θυμάτων, όπως είναι π.χ. τα βοοειδή. Δια της ατόπου απαγωγής μπορούν όχι να αποκλειστούν, αλλά να περιοριστούν σημαντικά οι πιθανότητες χρήσεις στη σφαγή δύο κατηγοριών μαχαιριών: α) των πολύ μεγάλου πλάτους, καθώς η διαμόρφωσή τους ήταν απαραίτητη μεν για τον τεμαχισμό, ωστόσο δεν θα διευκόλυνε τη σφαγή και β) των μικρών μαχαιριών που θα καθιστούσαν αβέβαιη την επιτυχία της σφαγής ακόμα και των μικρόσωμων θυμάτων. Συνεπώς τουλάχιστον ορισμένα από τα υπόλοιπα μαχαίρια θα χρησιμοποιούνταν στη σφαγή, ενώ κάποια ενδέχεται να είχαν περισσότερες από μία χρήσεις, κάτι που φαίνεται και από τη χρήση του όρου *μάχαιρα* στην πλειονότητα των περιπτώσεων και την αρκετά σπανιότερη χρήση

πιο εξειδικευμένων όρων, όπως *κοπίς, σφαγίς, δορίς*, κτλ. Η πολλαπλή χρήση των μαχαιριών φαίνεται -ανεξαρτήτως ορολογίας- από το ότι το ίδιο μαχαίρι μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τη σφαγή και την κοπή τριχών (**Φ1, Φ4**) για τη σφαγή και την εκδορά (**Φ20**) ή για την εκδορά και τον τεμαχισμό (**Φ107**).

Σφαγή χωρίς μαχαίρια

Από τα παραπάνω φάνηκε ότι η σφαγή των ζώων στο πλαίσιο των θυσιών γινόταν κατά κανόνα με τη χρήση μαχαιριών, είτε ειδικών (*σφαγίδες*) είτε γενικότερης χρήσης, τα οποία μεταφέρονταν συχνά -αλλά όχι πάντοτε- μέσα στο κανούν. Σπάνιες, αλλά υπαρκτές είναι οι περιπτώσεις σφαγής με άλλα αντικείμενα. Στις θυσίες που τελούνταν π.χ. στο ιερό της Χθόνιας Δήμητρας στην Ερμιόνη χρησιμοποιούνταν δρεπάνια (**Φ126**), λόγω της συμβολικής συνάφειάς τους με τη γη, ενώ με ξίφος τελείτο θυσία προς τιμήν των νεκρών των Πλαταιών (**Φ105**). Η χρήση ξιφών και εγχειριδίων σε θυσίες σχετικές με τον πόλεμο τεκμηριώνεται πολύ καλά από την εικονογραφία (**Α26-Α33, Γ18**). Οι θυσίες αυτές παρεκκλίνουν από τις «κανονικού τύπου» θυσίες, είναι πολύ σπανιότερες και εντάσσονται στην ειδική κατηγορία των *σφαγίων* ή σε μυθικές ανθρωποθυσίες (**Α33**), που πάλι παρουσιάζουν πολεμική συνάφεια.[1652] Τα όπλα που εντοπίζονται στα ιερά θα μπορούσαν σε ορισμένες εξαιρετικές περιπτώσεις να έχουν θυσιαστήρια χρήση, όμως τις περισσότερες φορές αποτελούσαν πολεμικά αναθήματα (όπως προκύπτει από τις επιγραφές σε ορισμένα από αυτά), ενώ εγχειρίδια έχουν βρεθεί σε πολύ περιορισμένους αριθμούς και σε πολύ μικρό αριθμό ιερών (**Μ407-Μ409**).

Τα δρεπάνια και τα δρεπανόσχημα μαχαίρια μπορούσαν επίσης, όπως φάνηκε παραπάνω, να έχουν θυσιαστήρια χρήση, ωστόσο τις περισσότερες φορές αποτελούσαν αφιερώματα, όπως γίνεται απόλυτα σαφές στην περίπτωση των προσηλωμένων σε αναθηματικές ενεπίγραφες στήλες από το ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας στη Σπάρτη, αλλά και στις υπόλοιπες περιπτώσεις, όπου φαίνεται πολύ πιθανό να αποτελούν αναθήματα σχετικά με τη γη και την καλλιέργειά της. Υπέρ του παραπάνω συνηγορεί και η σχεδόν πλήρης απουσία τους από τα ιερά στα νησιά, όπου η γεωργική παραγωγή δεν ήταν τόσο σημαντική όσο άλλες οικονομικές δραστηριότητες.

[1652] Ξίφη αναφέρεται από τον Κλαύδιο Αιλιανό (Fr 44.10-15) ότι χρησιμοποιούνταν από γυναίκες σε μυστικιστικό τελετουργικό στην Κυρήνη.

Είδη

Όπως προαναφέρθηκε, πολλά από τα μαχαίρια θα ήταν γενικής χρήσης και κατάλληλα για την πραγματοποίηση ποικίλων ενεργειών, από τη σφαγή έως την εκδορά και τον τεμαχισμό. Ωστόσο, ορισμένα μαχαίρια ήταν κατασκευασμένα ώστε να είναι κατάλληλα για πιο εξειδικευμένες χρήσεις. Η εξειδίκευση των μαχαιριών φαίνεται από την ορολογία που είχε αναπτυχθεί για αυτά,[1653] ενώ η ποικιλομορφία τους αποδίδεται ορισμένες φορές και στην εικονογραφία, όπου εικονίζονται διαφορετικών μεγεθών και ειδών μαχαίρια στην ίδια σκηνή (**A3-A5, A40, A61, A86-A88**). Το ίδιο ισχύει και για τα μαχαίρια που βρίσκονται στα ιερά, καθώς σε πολλά από αυτά έχουν βρεθεί μαχαίρια διαφορετικών τύπων και μεγεθών, όπως π.χ. στην Πάρνηθα, όπου εντοπίζονται πάνω από 40 υποκατηγορίες μαχαιριών αλλά και στα περισσότερα ιερά όπου έχουν βρεθεί σχετικά μεγάλοι αριθμοί μαχαιριών.

Τεμαχισμός

Η πιο καλά τεκμηριωμένη χρήση των μαχαιριών στα ιερά είναι αυτή του τεμαχισμού, ο οποίος μπορεί να διακριθεί σε τρία στάδια: α) τον αρχικό τεμαχισμό του σφαγίου ακολουθώντας τις αρθρώσεις, β) τον τεμαχισμό σε επιμέρους μερίδες και γ) τον τεμαχισμό του κρέατος κατά τη διάρκεια του γεύματος. Τα δύο πρώτα στάδια του τεμαχισμού μαρτυρούνται συχνά στις γραμματειακές πηγές (**Φ9, Φ11, Φ33, Φ99, Φ100**). Για το πρώτο χρησιμοποιούνταν μεσαίου μεγέθους μαχαίρια, ενώ για το δεύτερο τον ρόλο αυτόν είχαν οι *κοπίδες*, ειδικά μαχαίρια τεμαχισμού, οι οποίες αναφέρονται τόσο στα κείμενα (**Φ13, Φ14, Φ20, Φ35, Φ84, Φ87, Φ88, Φ95, Φ106**) όσο και στις επιγραφές (**E13, E16**), όπου χρησιμοποιείται και ο όρος *κόπανον* (**E18**). Το πρώτο[1654] και το δεύτερο στάδιο[1655] του τεμαχισμού εικονίζονται συχνά στα γραπτά αγγεία, από όπου προκύπτει ότι οι *κοπίδες* ήταν μαχαίρια ιδιαίτερα μεγάλου μήκους και πλάτους, ειδικά κοντά στην αιχμή τους. Τέτοια μαχαίρια βρίσκονται συχνά σε ιερά[1656] και μπορούν να συνδεθούν με το δεύτερο στάδιο του τεμαχισμού. Τα ίχνη τεμαχισμού του κρέατος είναι εμφανή σε οστά ζώων τόσο από ιερά που έχουν βρεθεί μαχαίρια, όσο και από άλλα. Τέλος, η χρήση των μαχαιριών στην προετοιμασία των τελετουργικών γευμάτων ενισχύεται και από τη συχνή εύρεσή τους μαζί με

[1653] Βλ. παραπάνω σελ. 36-40.
[1654] Βλ. παραπάνω σελ. 439, κεφάλαιο 4.1.4.1.
[1655] Βλ. παραπάνω σελ. 448.
[1656] Βλ. στον **Κατάλογο 6**.

μαγειρικά αγγεία, οβελούς και λέβητες,[1657] σκεύη με τα οποία επίσης αναγράφονται μαζί στις επιγραφές.

Όπλα

Τα μεγάλου μεγέθους μαχαίρια ταυτίζονται πολύ συχνά από τους ερευνητές με όπλα. Όμως αυτό δεν φαίνεται πιθανό τουλάχιστον για τα μαχαίρια τύπου Ι, καθώς η ένωση λεπίδας-λαβής δεν θα είχε την απαραίτητη αντοχή για πολεμική χρήση, που θα απαιτούσε η βίαιη σύγκρουση της λεπίδας με άλλα όπλα. Ωστόσο, σχεδόν κάθε μαχαίρι θα μπορούσε να έχει και πολεμική χρήση, ως επικουρικό όπλο, όπως δείχνει το εύρημα από το Καλαπόδι. Οι *μάχαιραι* στις γραπτές πηγές από τα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ. μπορούν να αναφέρονται εξίσου σε μαχαίρια και σε μονόκοπα ξίφη, ενώ μάλλον όπλα αποτελούσαν οι *ξιφομάχαιραι* και οι *ἱππικαὶ μάχαιραι* των επιγραφών, αν και δεν αποκλείεται οι επιθετικοί προσδιορισμοί να χρησιμοποιούνται καταχρηστικά ως δηλωτικοί μεγέθους. Μονόκοπα ξίφη εικονίζονται σε παραστάσεις μάχης, ωστόσο εξίσου μεγάλα είναι τα μαχαίρια τεμαχισμού. Στις περιπτώσεις μαχαιριών του τύπου ΙΙ φαίνεται από την εικονογραφία ότι υπάρχει κάποια λατρευτική συνάφεια (**Α40**), συνεπώς η πλειονότητα των μεγάλου μεγέθους μαχαιριών που βρίσκονται στα ιερά αποτελούν μάλλον μαχαίρια τεμαχισμού παρά ξίφη. Ουσιαστικά κάθε μαχαίρι θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως όπλο σε ώρα ανάγκης, όπως προκύπτει από το κείμενο **Φ127**, ενώ και με τους δύο τρόπους φαίνεται ότι χρησιμοποιούσε ο Θησέας τη *μαχαίρα* του (**Φ100**). Συνοψίζοντας, από την αρχαιότητα ήδη υπήρχε δυσκολία στη διάκριση των μαχαιριών ως εργαλείων και των μαχαιριών ως όπλων, με το ίδιο πρόβλημα να συνεχίζει να υφίσταται για τα μαχαίρια από τα ιερά, καθώς και για τα μαχαίρια από τα νεκροταφεία, όπου η εύρεσή τους σε ταφές πολεμιστών δείχνει ότι αποτελούσαν ίσως και αυτά όπλα, στον αντίποδα όμως η εύρεσή τους σε γυναικείους τάφους πιστοποιεί την ταύτισή τους με εργαλεία.[1658]

Τεμαχισμός την ώρα της εστίασης

Η χρήση μαχαιριών κατά την ώρα της εστίασης από τους μετέχοντες στην τελετουργία συνήθως δεν είναι γενικά αποδεκτή από την έρευνα, μπορεί ωστόσο να τεκμηριωθεί από ποικίλες διαφορετικές πηγές. Χωρίο της κωμωδίας του Φερεκράτους *Κραπάταλοι* (**Φ31**) παρέχει ένδειξη ότι τα μαχαίρια χρησιμοποιούνταν και κατά τη διάρκεια γεύματος. Στα αγγεία εικονίζονται σκηνές

[1657] Βλ. τον **Κατάλογο 8**.
[1658] Δεσποίνη 2016, 233-234.

γεύματος με τους ανακεκλιμένους συνδαιτημόνες να κρατούν στα χέρια τους μαχαίρια και με κοινό στοιχείο το περιεχόμενο του γεύματος, που δεν είναι άλλο από το κρέας.[1659] Οι παραστάσεις αυτές έχουν ερμηνευθεί ως συμβολικές, που παραπέμπουν στη βίαιη φύση του Αχιλλέα, τη λαιμαργία του Ηρακλή ή τον ρόλο των ηρώων ως διαμοιραστών του κρέατος, ωστόσο το μέγεθος και το είδος των μαχαιριών που κρατούν συνηγορούν υπέρ της απλούστερης και πιο ρεαλιστικής ερμηνείας: να αντανακλούν δηλαδή πραγματικές συνθήκες θυσιαστηρίου γεύματος στα ιερά. Τα πιο ισχυρά στοιχεία υπέρ του παραπάνω εντοπίζονται στα ίδια τα μαχαίρια από τα ιερά. Πέρα από την εύρεση μαχαιριών σε εστιατόρια ιερών, όπως συμβαίνει στο ιερό της Δήμητρας και Κόρης στον Ακροκόρινθο, η μορφή και κυρίως το μικρό μέγεθος μεγάλου μέρους των μαχαιριών, που βρίσκονται σε μεγάλες ποσότητες στα ιερά, θα ήταν μετά βίας κατάλληλο για τη σφαγή ή τον μαζικό τεμαχισμό μεγάλων ποσοτήτων κρέατος σε μερίδες, θα ήταν όμως το πλέον κατάλληλο για χρήση κατά τη διάρκεια του γεύματος από τους πιστούς. Προς αυτή τη κατεύθυνση συνηγορεί η εύρεση των μαχαιριών μαζί με κατάλοιπα γευμάτων, τα οποία έχει αποδειχθεί ότι αφήνονταν και αυτά σκόπιμα εντός του ιερού, ως ανήκοντα στο θείο,[1660] καθώς και η συχνή συνάφειά τους με επιτραπέζια σκεύη κατανάλωσης τροφής και ποτού. Παρόλο που δεν είναι απίθανο μαχαίρια να μην χρησιμοποιούντο στα καθημερινά γεύματα εκτός των ιερών ή ακόμα και στα λατρευτικά γεύματα που λάμβαναν χώρα στην ύπαιθρο για το μεγαλύτερο μέρος των πιστών σε αρκετά ιερά, αλλά εύλογα μπορούμε να υποθέσουμε την ύπαρξη και τη χρήση τους στα γεύματα που λάμβαναν χώρα για πιο διακεκριμένους μετέχοντες στη λατρεία, οι οποίοι γευμάτιζαν στα ειδικά διαμορφωμένα δωμάτια εστιατορίων.[1661]

Αποθήκευση

Τα μαχαίρια που χρησιμοποιούνταν για τις προαναφερθείσες διαδικασίες αποτελούσαν μέρος της τελετουργικής σκευής των ιερών και βρίσκονταν αποθηκευμένα σε αυτά. Η καταγραφή τους σε καταλόγους με τα περιουσιακά στοιχεία των ιερών όπου ήταν στημένοι (**E1-E16, E18-E27**), όπως επίσης και η εύρεση μαχαιριών σε στρώματα καταστροφής λατρευτικών κτηρίων πιστοποιεί το παραπάνω. Από την εικονογραφία προκύπτει ότι τα μαχαίρια μπορούσαν κατά τη μεταφορά τους να είναι αποθηκευμένα ανά σύνολα σε ειδικές μαχαιροθήκες (**A3-A5, A36-A38**), κάτι που τεκμηριώνεται και από τις επιγραφές (**E13**), ενώ σε αρκετές από την Αθήνα και τη Δήλο φαίνεται

[1659] Βλ. παραπάνω σελ. 462-471.
[1660] Ekroth 2016, 38.
[1661] Βλ. αντίστοιχο σκεπτικό στο Lynch 2012, 534.

ότι ορισμένα, πιο ιδιαίτερα μαχαίρια ήταν αποθηκευμένα σε μεμονωμένες θήκες (**E2, E3, E5, E7, E19, E22, E23**). Οι θήκες αυτές αναφέρονται συνήθως όταν είναι κατασκευασμένες από πολύτιμα υλικά, όπως το ελεφαντόδοντο. Μαχαίρια σε αρμαθιά έχουν βρεθεί στο ιερό του Γεωργικού,[1662] ενώ οπές που έφεραν αρκετά από τα μαχαίρια τύπου ΙΙ, χρησίμευαν ίσως στην ανάρτησή τους από καρφιά, όπως συνηθίζεται και σήμερα για αρκετά μαγειρικά σκεύη.

Συμβολικές λειτουργίες

Τα προαναφερθέντα στοιχεία για τα μαχαίρια, όπως η κατασκευή, η αποθήκευση και η χρήση τους στη σφαγή και τον τεμαχισμό των ζώων, σχετίζονται με πρακτικά ζητήματα, τα οποία είναι έως ένα βαθμό αναμενόμενα και εύκολα αναγνωρίσιμα. Η διάγνωση όμως των συμβολισμών και της θρησκευτικής σημασίας που απέκτησαν τα μαχαίρια προέκυψε από βαθύτερο επίπεδο έρευνας και αποτελεί ένα από τα ουσιαστικότερα οφέλη της παρούσας μελέτης.

Προϊστορικοί χρόνοι

Τα ελασμάτινα αντίγραφα μαχαιριών που βρέθηκαν στο Ιδαίο Άντρο, χρονολογούμενα στη 2η χιλιετία π.Χ., υποδηλώνουν ότι το μαχαίρι είχε αποκτήσει συμβολική αξία ήδη κατά τους μινωικούς χρόνους, όχι βέβαια στον ίδιο βαθμό με τον διπλό πέλεκυ, του οποίου ο συμβολισμός είχε παγιωθεί και διαδοθεί ευρύτατα, φτάνοντας σε τέτοιο βάθος ώστε να εντοπίζεται στην Κρήτη ακόμα και στους ρωμαϊκούς χρόνους.[1663] Και τα δύο αντικείμενα φαίνεται ότι απέκτησαν συμβολικό χαρακτήρα με αφετηρία τη χρήση τους στη θυσία.[1664]

Κειμήλια

Μαχαίρια προϊστορικών χρόνων, τα οποία εντοπίζονταν κατά καιρούς μαζί με άλλα αρχαιότερα αντικείμενα μπορούσαν να διατηρούνται ως κειμήλια στα ιερά, ενίοτε αποδίδονταν μάλιστα σε μυθολογικούς ήρωες. Έτσι στην Ολυμπία έδειχναν τη *μάχαιρα* του Πέλοπος (**Φ128**) και στη Νικομήδεια αυτή του Μέμνονος (**Φ125**), όπως μας πληροφορεί ο Παυσανίας. Το

[1662] Ακόμα ένας πιθανός τρόπος είναι σε δέσμες, όπως έχουν βρεθεί σε τάφους της Σίνδου (Δεσποίνη 2016, 236).
[1663] Σχετικά με τους ποικίλους συμβολισμούς που ανέπτυξε στους ρωμαϊκούς χρόνους βλ. Kouremenos 2016.
[1664] Για τον διπλό πέλεκυ και την αναγωγή του σε θυσιαστήριο σύμβολο βλ. Pendlebury 1939, 274 και κυρίως Dietrich 1988, 38-40. Εντελώς διαφορετική ερμηνεία -την οποία δεν θεωρούμε καθόλου πιθανή καθώς κατά τη μεθοδολογική του προσέγγιση πραγματοποιούνται γεωγραφικά και χρονικά άλματα- προτείνει ο J. MacGillivray (2012), υποστηρίζοντας την αστρική καταγωγή του συμβόλου.

παραπάνω ενισχύεται από την εύρεση προϊστορικών μαχαιριών στα ιερά της Δήλου και της Δωδώνης.

Αφιερωματικές πρακτικές

Ο συμβολικός χαρακτήρας του μαχαιριού τεκμηριώνεται καλύτερα στους ιστορικούς χρόνους. Η αφιέρωση αντικειμένων και η παραμονή τους σε ιερό, στις τελετουργίες του οποίου είχαν χρησιμοποιηθεί με σκοπό τη συμβολική μονιμοποίηση της πράξης της θυσίας, είναι φαινόμενο γνωστό, που τεκμηριώνεται αρκετά καλά στα ιερά των πρώιμων ιστορικών χρόνων, ειδικά όσον αφορά στους τριποδικούς λέβητες, αλλά και άλλα αντικείμενα.[1665] Αναφέρονται ενδεικτικά χάλκινη κρεάγρα από το Μενελάειο στη Σπάρτη,[1666] οβελός από την Πάρνηθα,[1667] οβελός από την Ολυμπία[1668] καθώς και αρύταινα από το Θεσμοφόριο της Ρόδου,[1669] αντικείμενα ενεπίγραφα που αποτελούν αυταπόδεικτα αναθήματα. Στο παραπάνω πλαίσιο μπορούν να ενταχθούν και τα μαχαίρια, η αφιέρωση των οποίων προκύπτει άμεσα από τις επιγραφές. Σε επιγραφή από την Ακρόπολη των Αθηνών (**E2)** αναγράφεται ότι η Βουλή αφιέρωσε μία *μάχαιρα* στα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ., ενώ η αφιέρωση μαχαιριών τεκμηριώνεται από δύο ακόμα επιγραφές από την Αθήνα (**E7**) του τέλους του 4ου και από τη Δήλο (**E19**) των αρχών του 3ου αιώνα π.Χ. Τα μαχαίρια αυτά αφιερώνονταν πριν από τη χρήση τους και ενδεχομένως να υπήρχε σκοπός να χρησιμοποιηθούν στην τελετουργία, ειδικά στην περίπτωση του **E2**. Ανάθημα, και μάλιστα παλαιό, φαίνεται πως ήταν και το μαχαίρι τεμαχισμού που αναφέρεται στην επιγραφή **E16**, χρονολογούμενη στα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. Η αναθηματική του ιδιότητα προκύπτει από το ότι φυλασσόταν παρόλο που ήταν φθαρμένο, ενώ η φθορά αυτή ενδεχομένως να είχε προκληθεί από τη χρήση του.

Η αναθηματική λειτουργία των μαχαιριών τεκμηριώνεται και από τις χαραγμένες επιγραφές σε μαχαίρι του 6ου αιώνα π.Χ. από την Πάρνηθα (**M60**), δύο μαχαίρια του 5ου από την Ολυμπία (**M272**) και τη Σπάρτη (**M299**) αντίστοιχα, ένα του 4ου από την Ογχηστό (**M151**), και πιθανώς σε μαχαίρι από τον Ακροκόρινθο (**M201**). Τα αντικείμενα αυτά φαίνεται να αφιερώθηκαν δίχως να έχουν χρησιμοποιηθεί νωρίτερα, ίσως μάλιστα να κατασκευάστηκαν εξαρχής ως

[1665] Burkert 1993α, 211.
[1666] Βλ. παραπάνω σελ. 235.
[1667] Βλ. παραπάνω σελ. 98.
[1668] Baitinger και Völling 2007, 73, αρ. 312.
[1669] Βλ. παραπάνω σελ. 333.

αναθήματα, χωρίς να υπάρχει πρόβλεψη να χρησιμοποιηθούν. Ειδικά στις περιπτώσεις της Ολυμπίας και της Σπάρτης η επιγραφή επί των λεπίδων θα εμπόδιζε τη χρήση τους, ενώ το μαλακό υλικό κατασκευής (χαλκός) του πολύ μεγάλου μαχαιριού από την Ογχηστό δεν συνάδει με την κανονική χρήση του. Τέλος, η κλασικών χρόνων στήλη με το ίχνος ένθεσης μαχαιριού από τη Νεμέα φανερώνει, αν παραλληλιστεί με τις αντίστοιχες στήλες ένθεσης δρεπανιών από τη Σπάρτη, επίσης την αναθηματική λειτουργία, υποδηλώνοντας μάλιστα έναν διαφορετικό τρόπο έκθεσης αφιερωμένων μαχαιριών. Προσηλωμένο σε στήλη ίσως να ήταν και μαχαίρι από τα Ακοβίτικα (**M289**). Οι προαναφερθείσες ενδείξεις για την ανάθεση μαχαιριών χρονολογούνται κυρίως στον 5ο-4ο αιώνα π.Χ., με εξαίρεση το πρωιμότερο μαχαίρι από την Πάρνηθα και την υστερότερη επιγραφή από τη Δήλο.

Στους κλασικούς χρόνους, και συγκεκριμένα στον 4ο αιώνα π.Χ., χρονολογούνται και τα ταφικά ανάγλυφα των ιερέων, τα οποία έχουν ως χαρακτηριστικό σύμβολο του αξιώματός τους το μαχαίρι. Επιπλέον στον 4ο-3ο αιώνα π.Χ. χρονολογείται μία σειρά νομισμάτων που τεκμηριώνει και αυτή ότι το μαχαίρι είχε πλέον αναχθεί σε λατρευτικό σύμβολο, καθώς εικονίζεται σε άμεση συνάφεια με ένα κατεξοχήν λατρευτικό σύμβολο, τον τρίποδα.

Τα κατάκοσμα μαχαίρια από την Πάρνηθα φαίνεται ότι αποτέλεσαν αναθηματικά αντικείμενα, ειδικά τα χάλκινα. Η διακόσμησή τους ίσως να υποδηλώνει τη μίμηση δερμάτινων θηκών, καθώς τα συνεχή ζικ-ζακ παραπέμπουν σε ραφές.

Εξίσου ισχυρά τεκμήρια για την αναθηματική και τη συμβολική λειτουργία των μαχαιριών αποτελούν οι λεπίδες χωρίς κόψη που έχουν εντοπισθεί στην Πάρνηθα (**M73**), τα Ακοβίτικα (**M285**-**M288**) και τη Φίλια (**M596**-**M599**), οι οποίες φαίνεται να κατασκευάστηκαν εξαρχής με σκοπό την ανάθεσή τους, όπως δηλαδή οι μινωικές λεπίδες από το Ιδαίο. Ακόμα και αν αποτελούν ημίεργα, το ανασκαφικό τους πλαίσιο δείχνει ότι αφιερώθηκαν στα ιερά, ωστόσο φαίνεται πιθανότερο να πρόκειται για αντίγραφα μαχαιριών.[1670]

Από την παρούσα έρευνα προκύπτει ότι αναθηματικά ομοιώματα μαχαιριών αποτελούν και τα χρονολογούμενα στον 8ο-6ο αιώνα π.Χ. ελεφάντινα ή οστέινα αντικείμενα **M292**-**M295** που βρέθηκαν στο ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας στη Σπάρτη, τα οποία είχαν ταυτιστεί με πλήκτρα. Το

[1670] Για μαχαίρια που βρέθηκαν πάνω σε ομοίωμα τράπεζας εντός τάφου βλ. Δεσποίνη (2016, 235 αρ. 431, 258 αρ. 497, 626 εικ. 528).

παραπάνω προκύπτει βάσει: α) της μορφής τους, που παραπέμπει άμεσα σε μαχαίρια τύπου IIν, με τη διαμόρφωση μάλιστα οπών, β) των συνευρημάτων τους και συγκεκριμένα της ύπαρξης οστέινων διπλών πελέκεων, γ) της μη ύπαρξης παραλλήλων, εικονογραφικών ή πραγματικών που να παρέχουν στοιχεία για την ταύτισή τους με πλήκτρα, δ) της διαμόρφωσης κόψης. Εκτός όμως των ανασκαφικών δεδομένων και των μορφολογικών χαρακτηριστικών τους, η ταύτισή τους με αναθηματικά μαχαίρια ενισχύεται από τις γραμματειακές και τις επιγραφικές πηγές. Συγκεκριμένα σε χωρίο του Ιούλιου Πολυδεύκη (**Φ134**) αναφέρεται ότι βρέθηκαν σε δημοπρασία *μαχαίρια ἐλεφάντινα καὶ μαχαίρια κεράτινα*, ενώ *ἐλεφάντινες μάχαιραι* αναφέρονται επίσης σε επιγραφές από την Αθηναϊκή Ακρόπολη (**E7, E8**). Η αναζήτηση του όρου *ἐλεφάντινος* έδειξε ότι χρησιμοποιείται πάντοτε κυριολεκτικά για να προσδιορίσει συγκεκριμένα αντικείμενα, συνεπώς προκύπτει ότι το ίδιο ισχύει και στην παρούσα περίπτωση.

Η πλειονότητα των επιγραφικών και εικονογραφικών στοιχείων για την αναθηματική και τη συμβολική λειτουργία των μαχαιριών χρονολογούνται, όπως φάνηκε, στον 5ο-3ο αιώνα π.Χ. Αυτό έρχεται σε ασυμφωνία με τους πολύ μεγάλους αριθμούς που βρίσκονται στα ιερά, σε επιχώσεις γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων, ενώ οι αριθμοί τους περιορίζονται σημαντικά από τον 5ο αιώνα π.Χ. κ.ε. Η παγίωσή τους ως συμβόλων είχε ήδη συντελεστεί κατά τους γεωμετρικούς χρόνους, με τα τεκμήρια να μην είναι σε αυτήν την περίπτωση επιγραφικά, αλλά ανασκαφικά. Οι μεγάλες συγκεντρώσεις μαχαιριών που βρέθηκαν σε επιχώσεις τέφρας κατά τους χρόνους αυτούς, μαζί με κατάλοιπα θυσιών και γευμάτων καθώς και αντικειμένων που μπορούν να ερμηνευθούν ως «πρωτογενή» αναθήματα, δηλαδή όπλων, κοσμημάτων, λεβήτων κ.ά, δείχνουν ότι παρέμεναν μετά τη χρήση τους στο ιερό. Η διαφοροποίηση από τους γεωμετρικούς/αρχαϊκούς στους κλασικούς/ελληνιστικούς χρόνους είναι λεπτή, αλλά υπαρκτή. Στην πρώτη περίπτωση τα αντικείμενα χρησιμοποιούνταν για κάποιες φορές και στη συνέχεια αποδίδονταν στο θείο, με την ευρύτερη έννοια του αφιερώματος, ως φορείς μνήμης των ιεροτελεστιών στις οποίες είχαν συνδράμει. Στη δεύτερη περίπτωση τεκμηριώνεται ότι αποτέλεσαν αναθήματα υπό τη στενή έννοια του όρου και φαίνεται ότι πρώτα αφιερώθηκαν και στη συνέχεια μόνο χρησιμοποιήθηκαν, χωρίς να αποκλείεται να μην χρησιμοποιήθηκαν καθόλου. Η πρακτική αυτή έχει ασφαλώς την αφετηρία της στους αρχαϊκούς χρόνους, αφού ήδη στον 6ο αιώνα π.Χ. τεκμηριώνεται επιγραφικά η ανάθεση μαχαιριού από την Πάρνηθα, το φαινόμενο όμως γίνεται εντονότερο από τον 5ο αιώνα π.Χ. και εξής. Παράλληλα η εύρεση συγκεντρώσεων μαχαιριών σε επιχώσεις τέφρας περιορίζεται σημαντικά από τον 5ο αιώνα π.Χ., συνεχίζει όμως να υπάρχει μέχρι και τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Από τα παραπάνω φάνηκε ότι υπάρχει μία τομή στη συμβολική λειτουργία των μαχαιριών που εντάσσεται στο ευρύτερο αναθηματικό πλαίσιο, όπως αυτό έχει περιγραφεί από τον A. Snodgrass.[1671]

Στη διερεύνηση των αφιερωματικών πρακτικών και των αντιλήψεων περί των μαχαιριών συνέβαλε ουσιαστικά το υλικό από την Πάρνηθα. Δεν είναι τυχαίο ότι στο ιερό του Διός Παρνησσίου, ανάμεσα σε 4400 μαχαίρια βρέθηκαν διακοσμημένα, ενεπίγραφο καθώς και μαχαίρια χωρίς κόψη, κατηγορίες που, όπως προαναφέρθηκε, δηλώνουν εμφατικά την κατασκευή των μαχαιριών αυτών με σκοπό την εξαρχής αναθηματική τους λειτουργία. Όλα ανεξαιρέτως τα μαχαίρια του ιερού βρέθηκαν εντός της τέφρας, κάτι που αποτελεί από μόνο του στοιχείο για την ιεροποίηση των υπολειμμάτων των θυσιών και των γευμάτων από το ιερό. Το παραπάνω ενισχύεται από τα μαχαίρια που βρέθηκαν λυγισμένα επί σκοπώ ή με λυγισμένα μόνο τα έμβολά τους, τα οποία δείχνουν ότι της τελετουργικής καταστροφής τους προηγήθηκε η χρήση τους, κάτι που αποδεικνύεται από ίχνη φθοράς λόγω χρήσης σε ορισμένα. Η πρακτική αυτή παρατηρείται εξαιρετικά σπάνια για μαχαίρια στα ιερά, καθώς ήταν πιο διαδεδομένη σε όπλα, τόσο σε ιερά όσο και σε νεκροταφεία. Η «τελετουργική θανάτωση» του αντικειμένου έχει την έννοια της καταστροφής του με σκοπό να μην ξαναχρησιμοποιηθεί από τον άνθρωπο, αλλά από τον νεκρό ή τον θεό, ανάλογα με την περίσταση. Εξετάζοντας το θέμα συνολικότερα, η απόρριψη των μαχαιριών μετά τη χρήση τους μαζί με τα θυσιαστήρια κατάλοιπα και αυτά των γευμάτων, θάπτοντάς τα ουσιαστικά μέσα στην τέφρα και τα καμένα οστά, καθιστούσε όλα τα μαχαίρια εξίσου ακατάλληλα για χρήση με τα κατεστραμμένα. Η αφιέρωσή τους στον θεό κατά τον τρόπο αυτό δεν διαφέρει ως προς το επιθυμητό αποτέλεσμα από την *ανάθεση*, παρουσιάζει όμως ουσιαστικές διαφορές, οι οποίες είναι ως ένα βαθμό ανασκαφικά αναγνώσιμες. Για τον λόγο αυτό η συγκεκριμένη έννοια διαχωρίζεται στην παρούσα διατριβή και καλείται *τελετουργική απόρριψη*. Η εύρεση των μαχαιριών της Πάρνηθας σε στρώμα τέφρας που χρονολογείται ανάμεσα στον 10ο-6ο αιώνα π.Χ., με την πλειονότητα να χρονολογείται πιθανώς στον 7ο, εναρμονίζεται σε πολύ μεγάλο βαθμό με το ευρύτερο αναθηματικό πλαίσιο της περιόδου.

Ο πρωτοφανής όμως αριθμός των μαχαιριών δεν μπορεί να ενταχθεί στο παραπάνω. Δεν πρόκειται μόνο για τον αριθμό 4400, που προκαλεί εντύπωση. Ουσιαστικά το «μέγεθος» είναι ακόμα μεγαλύτερο, αν συγκριθεί με τους (σχετικά μεγάλους) αριθμούς μαχαιριών που έχουν

[1671] Snodgrass 1989.

βρεθεί σε άλλα ιερά όπως της Φίλιας, των Αβών και της Ολυμπίας, αναλογικά με την έκταση και την περιόδο χρήσης των ιερών αυτών. Ακόμα μία σύγκριση που μπορεί να γίνει είναι το ποσοστό που κατέχουν τα μαχαίρια της Πάρνηθας αναλογικά με τα υπόλοιπα μεταλλικά ευρήματα από το ιερό (πάνω από το 90%), με τα αντίστοιχα ποσοστά από τα άλλα ιερά, που είναι σαφώς μικρότερα. Είναι σαφές ότι πρόκειται για ένα *unicum* και ως τέτοιο πρέπει να αντιμετωπιστεί. Οι μεγάλες συγκεντρώσεις συγκεκριμένων κατηγοριών αντικειμένων απαντούν σε αρκετά ιερά, χρονολογούμενα σε διάφορες χρονολογικές περιόδους. Ως παραδείγματα μπορούν να αναφερθούν οι διπλοί πελέκεις από ιερό μινωικών χρόνων στο Αρκαλοχώρι,[1672] οι χάλκινες ασπίδες από το Ιδαίο Άντρο,[1673] τα τροχήλατα ειδώλια ταύρων από το ελληνιστικών χρόνων υπαίθριο ιερό στα Τσισκιανά Χανίων,[1674] τα μολύβδινα ελάσματα από το Μενελάειο στη Θεράπνη[1675] κ.α.

Συνεπώς δεν μπορεί να υπάρξει καμία αμφιβολία ότι το μαχαίρι αποτέλεσε το πιο αγαπητό αντικείμενο στο ιερό. Η συνύπαρξη μαχαιριών ποικίλων τύπων και μεγεθών, μαχαιριών με ίχνη φθοράς από τη χρήση, μαχαιριών αμιγώς αναθηματικών, όπως το ενεπίγραφο και τα διακοσμημένα στις λεπίδες τους, και μαχαιριών που είχαν υποστεί αλλαγές στη μορφή τους για να αποδοθούν στο θείο, όπως τα λυγισμένα και αυτά με το συνεστραμμένο έμβολο, δείχνει ότι το μαχαίρι δεν ήταν απλώς ένα αγαπητό ανάθημα ούτε ότι απλώς τελούνταν απειράριθμες θυσίες και γεύματα στο ιερό. Θυσίες και γεύματα σαφώς και λάμβαναν χώρα σε μεγάλη κλίμακα, όπως είναι σαφές από την ποσότητα της τέφρας και των οστών, όμως το ενδιαφέρον εστιάζεται στη μεταχείριση των καταλοίπων και ειδικά των μαχαιριών που χρησιμοποιούνταν, ενώ ορισμένα κατέφθαναν στο ιερό και ως αναθήματα. Όπως προαναφέρθηκε, η συνειδητή παραμονή των μαχαιριών στον χώρο του ιερού εναρμονίζεται με το ευρύτερο πλαίσιο των γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων, ωστόσο αυτό δεν δικαιολογεί τη μεγάλη αριθμητική απόκλιση από τα υπόλοιπα ευρήματα. Παρόλο που για τη συνολική διαδικασία της θυσίας (σφαγή, προετοιμασία και τέλεση γεύματος) απαιτούνται σαφώς λιγότεροι οβελοί, λέβητες και σκεύη από ότι μαχαίρια (ειδικά στην περίπτωση που αυτά χρησιμοποιούνται και στην κατανάλωση του κρέατος), η αναλογία των 4400 έναντι του διψήφιου αριθμού του αθροίσματος των υπόλοιπων αντικειμένων είναι μικρότερη από 3%.

[1672] Marinatos 1935β.
[1673] Βλ. παραπάνω σελ. 389.
[1674] Νινιού-Κινδελή 1995, 682, 687.
[1675] Βλ. παραπάνω σελ. 236.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η ειδική μεταχείριση των μαχαιριών, όπως αυτή αντανακλάται στους αριθμούς, παρεκκλίνει σημαντικά από οποιοδήποτε άλλο γνωστό ιερό. Τα ανασκαφικά δεδομένα από μόνα τους δεν αρκούν για να αιτιολογήσουν την παραπάνω απόκλιση, αλλά στη διερεύνηση του αιτίου της μπορούν να συμβάλλουν οι γραπτές πηγές. Τέσσερις διαφορετικές παραδόσεις μας πληροφορούν για τέσσερις διαφορετικούς τρόπους μεταχείρισης των μαχαιριών: α) Κατά τον αιτιολογικό μύθο του τελετουργικού των *Βουφονίων* (**Φ63**) το μαχαίρι καταδικάζεται ως ένοχο για τη δολοφονία του θύματος και (απορ)ρίπτεται στη θάλασσα. β) Στις *Ἱκέτιδες* του Ευριπίδη (**Φ19**), το μαχαίρι με το οποίο πραγματοποιήθηκε θυσία στο πλαίσιο όρκου θάπτεται στη γη, στον χώρο της θυσίας, και αποκτά μαγικές ιδιότητες αποτελώντας ενέχυρο για την τήρηση του όρκου. γ) Κατά την παροιμία *αἶξ τὴν μάχαιραν* (**Φ71**), το μαχαίρι με το οποίο είχαν δολοφονηθεί τα παιδιά της Μήδειας βρισκόταν κρυμμένο/θαμμένο στο χώμα, στην περιοχή του ιερού της Ήρας Ακραίας και εντοπιζόταν κάθε φορά από την αίγα που επρόκειτο να θυσιαστεί με αυτό. δ) Σε «μαγικό πάπυρο» (**Φ163**) κατά την περιγραφή τελετουργικού μύησης αναγράφεται ότι το μαχαίρι με το οποίο έχει πραγματοποιηθεί η θυσία πρέπει να παραμείνει στον χώρο αυτό, ώστε να μπορέσει να χρησιμοποιηθεί από τον θεό.

Οι τρεις πρώτες αναφορές χρονολογούνται στον 5ο-3ο αιώνα π.Χ., απηχούν όμως αντιλήψεις σαφώς αρχαιότερες, ενώ πολύ υστερότερος είναι ο πάπυρος του 4ου αιώνα μ.Χ., και ενδέχεται να είναι επηρεασμένος και από το πλαίσιο του ελληνο-αιγυπτιακού θρησκευτικού συγκριτισμού. Στις τρεις τουλάχιστον περιπτώσεις φαίνεται ότι υπήρχε η έννοια της απόρριψης εκτός του ιερού και η έννοια του θαψίματος του θυσιαστηρίου μαχαιριού εντός του χώρου του ιερού. Ο λόγος στην πρώτη περίπτωση είναι η ενοχή, στη δεύτερη η διασφάλιση της επιτυχίας του όρκου, στην τρίτη είναι ασαφής, ενώ αν δεχτούμε την τέταρτη, πρόκειται για απόδοση του μαχαιριού στον θεό, με την ευρύτερη έννοια. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι η πρακτική της εγκατάλειψης των μαχαιριών και των θυσιαστηρίων οργάνων στον χώρο της θυσίας δεν ήταν άγνωστη πρακτική και σε άλλους πολιτισμούς, όπως π.χ. τους Χεττίτες, οι οποίοι μετά από ένα πολεμικό τελετουργικό εγκατέλειπαν τα θυσιαστήρια μαχαίρια, ώστε να αφήσουν πίσω ό,τι «κακό» υπήρχε στον χώρο της θυσίας.[1676]

Η παραπάνω ανασκόπηση των γραπτών πηγών που σχετίζονται με το θάψιμο και την απόρριψη των μαχαιριών δεν έγινε σε καμία περίπτωση για να ταυτιστεί κάποιος από τους

[1676] Beal 2001, 69.

παραπάνω μύθους ή τελετουργικά με τις επιταγές της λατρείας στο ιερό του Διός Παρνησσίου. Καταδεικνύουν όμως ότι οι πιθανοί λόγοι για τη συγκέντρωση του μοναδικού αυτού πλήθους μαχαιριών στην τέφρα των θυσιών από το ιερό στην Πάρνηθα μπορούν να είναι πολλοί και διαφορετικοί. Χωρίς τη μαρτυρία από τις γραπτές πηγές για την ιδιαιτερότητα του υπό διερεύνηση ιερού δεν είναι δυνατόν να προχωρήσουμε σε ασφαλή συμπεράσματα. Είναι όμως βέβαιο ότι την απαράμιλλη συγκέντρωση μαχαιριών της Πάρνηθας δημιούργησε ένα πολύ συγκεκριμένο τελετουργικό, πίσω από το οποίο βρίσκεται κάποιος -άγνωστος σήμερα- αιτιολογικός μύθος, αντίστοιχος με τους προαναφερθέντες.

Από την παρούσα έρευνα καθίσταται σαφές ότι το μαχαίρι υπήρξε το κατεξοχήν θυσιαστήριο όργανο των αρχαίων Ελλήνων, έχοντας ποικίλες μορφές και πολλές λατρευτικές χρήσεις. Με αφετηρία τη θυσιαστήρια ιδιότητά του, το μαχαίρι ιεροποιήθηκε, αρχικά παραμένοντας στους βωμούς των ιερών μαζί με άλλα θυσιαστήρια κατάλοιπα, όπου κατέληγε μέσω της τελετουργικής απόρριψης και στη συνέχεια αποτελώντας ανεξάρτητο ανάθημα και σύμβολο της θυσίας, ακολουθώντας έτσι τη γενική εξελικτική πορεία των αφιερωματικών πρακτικών στα ιερά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Σημείωση: οι συντομογραφίες των περιοδικών ακολουθούν το σύστημα του American Journal of Archaeology (https://www.ajaonline.org/author-guide-print, ενημερωμένο τον Απρίλιο του 2019). Κατ΄ εξαίρεση για τα ελληνικά περιοδικά χρησιμοποιούνται οι εξής συντομογραφίες: ΑΔ: Αρχαιολογικό Δελτίο, ΑΕ: Αρχαιολογική Εφημερίς, ΠΑΕ: Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.

Ελληνόγλωσση

Αγουρίδης, Α, Γ. Ζυγούρη και Β. Ροντήρη. 2006. "Το σπήλαιο στη θέση «Κρούνια»", *ΑΕΘΣΕ* 1: 249-262.

Αλεξανδρίδου, Α. (υπό έκδοση). "Γεωμετρικό Δεσποτικό. Οι Απαρχές ενός ιερού ή μήπως όχι;" στο *Πρακτικά Γ' Κυκλαδολογικού συνεδρίου, 25-29 Μαϊου 2016*. Σύρος.

Ανδρέου, Ι. 2018. "Το ιερό της Δήμητρος στη Δουρούτη", στο *Το αρχαιολογικό έργο στη Βορειοδυτική Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου. Ιωάννινα, 10-13 Δεκεμβρίου 2014. Πρακτικά*, επ. Κ. Λιάμπη, Κ. Ι. Σουέρεφ, Β. Παπαδοπούλου και Β. Κασκάνης, 101-116. Αθήνα.

Ανδρέου, Ι. και Κ. Γραβάνη. 1997. "Το ιερό στη Δουρούτη", *Δωδώνη* 26*: Στη μνήμη του καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*: 581-626.

Αντωνίου, Α. 1990. "Βραυρών. Συμβολή στην Ιστορία της Βραυρώνος και του Ιερού της Βραυρωνίας Αρτέμιδος", Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Αραβαντινός, Β. 2011α. "Θήβα. Οδός Πολυνείκους 13 (οικόπεδο αφών Ι. και Δ. Μανίσαλη)", *ΑΔ* 56-59 (2001-2004) Χρονικά Β2: 132-136.

———. 2011β. "Θήβα. Πυρί. Συμβολή της οδού Χατζηδούρου και ανώνυμης δημοτικής οδού (οικόπεδο Ο. Τσελικάκη - Ε. Μάδη)", *ΑΔ* 56-59 (2001-2004) Χρονικά Β2: 155-157.

———. 2015. "Το Τέμενος του Ηρακλέους στη Θήβα", στο *Αρχαιολογικές Συμβολές. Τόμος Γ: Βοιωτία και Εύβοια. Εφορείες Αρχαιοτήτων Βοιωτίας και Εύβοιας*, επ. Στ. Οικονόμου, 85-106. Αθήνα.

Αραπογιάννη, Ξ. 2010. "Ἀνασκαφὴ στὴν Ἄνω Μέλπεια Μεσσηνίας", *ΑΕ* 2010: 249-258.

———. 2017. "Ἄγνωστα ιερά της Μεσσηνίας πριν από την ίδρυση της αρχαίας Μεσσήνης", στο *Ιερά και Λατρείες της Μεσσήνης. Από τα αρχαία στα βυζαντινά χρόνια. Πρακτικά διεθνούς αρχαιολογικού συνεδρίου (Αθήνα 25 Οκτωβρίου 2014)*, επ. Π. Θέμελης, Μ. Γ. Σπαθή και Κ. Ψαρουδάκης, 1-28. Αθήνα.

Αρβανιτόπουλος, Α.Σ. 1910. "Ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι ἐν Θεσσαλίᾳ κατὰ τὸ ἔτος 1910", *ΠΑΕ* 65: 168-264.

———. 1911. "Ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι ἐν Θεσσαλίᾳ κατὰ τὸ ἔτος 1911", *ΠΑΕ* 66: 280-356.

Αρχοντίδου, Α. 1993. "Κοινότητα Αγίας Παρασκευής: Αρχαιολογικός χώρος Κλοπεδής", *ΑΔ* 48 Β2: 420.

Βαβρίτσας, Α.Κ. 1973. "Ἀνασκαφὴ Μεσημβρίας Θρᾴκης", *ΠΑΕ* 128: 70-82.

———. 1984. "Ἀνασκαφὴ Μεσημβρίας", *ΠΑΕ* 139: 18-30.

Βαϊοπούλου, Μ. 2013. "Ιερό Ιτωνίας Αθηνάς", *ΑΔ* 68 Β1 Χρονικά: 502-504.

Βασιλειάδου, Ι. 2011. *Η αγροτική ζωή στην αρχαία Πιερία. Αρχαιολογικά τεκμήρια*. Θεσσαλονίκη.

Βασιλείου, Ε. 2016. "Η λατρευτική παράδοση", στο *Δωδώνη. Το μαντείο των ήχων*, επ. Σ. Ελευθεράτου και Κ. Ι. Σουέρεφ, 41-42. Αθήνα.

Βεροπουλίδου, Ρ. 2015. "Τροφές και αναθήματα: Η συμβολή της οστεοαρχαιολογικής μελέτης", στο *Αρχαία Ζώνη Ι: Το Ιερό του Απόλλωνα*, επ. Π. Τσατσοπούλου-Καλούδη, 965-988. Κομοτηνή.

Βερσάκης, Φ. 1916. "Τὸ ἱερὸν τοῦ Κορύνθου Ἀπόλλωνος", *ΑΔ* 2: 65-118.

Βικάτου, Ο. 2015. *Το ιερό του Απόλλωνος στον Θέρμο Αιτωλίας. Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Θέρμου*. Αθήνα.

Βοκοτοπούλου, Ι. 1986. *Βίτσα. Τα νεκροταφεία μιας μολοσσικής κώμης*. Αθήνα.

———. 1989. "Ποσείδι", *ΑΔ* 44 Β2 Χρονικά: 327.

———. 1990α. "Ποσείδι 1990", *ΑΕΜΘ* 4: 399-410.

———. 1990β. "Μένδη - Ποσείδι", *ΑΔ* 45 Β2 Χρονικά: 314-317.

———. 1991α. "Ποσείδι", *ΑΔ* 46 Β2 Χρονικά: 284-288.

———. 1991β. "Ποσείδι 1991", *ΑΕΜΘ* 5: 303-318.

———. 1992. "Ποσείδι 1992", *ΑΕΜΘ* 6: 443-450.

———. 1993. "Ποσείδι 1993", *ΑΕΜΘ* 7: 401-412.

———. 1994. "Ποσείδι 1994", *ΑΕΜΘ* 8: 269-274.

———. 2001. "Ποσείδι. Το ιερό του Ποσειδώνα στη Χαλκιδική", στο *Ηπειρωτικά και Μακεδονικά Μελετήματα ΙΙ,* 706-714. Αθήνα.

Βόρδος, Α.Γ. 1999. "Ο ναός στην Τραπεζά Αιγίου", *ΑΑΑ* 32-34: 149-160.

———. 2006. "Τοπογραφικά δεδομένα μετά από επιφανειακή έρευνα στον αρχαιολογικό χώρο Τραπεζάς Αιγίου", στο *Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος. Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996. Πρακτικά*, 61-70. Αθήνα.

———. 2007. "Τραπεζά Αιγίου", *ΑΔ* 62 Β1 Χρονικά: 506-510.

———. 2008. "Τραπεζά Αιγίου", *ΑΔ* 63 Β1 Χρονικά: 516-518.

———. 2010. "Τραπεζά Αιγίου", *ΑΔ* 65 Β1 Χρονικά: 907-909.

———. 2011. "Συστηματική ανασκαφή Τραπεζάς Αιγίου. Η ανασκαφή στο ναό", *ΑΔ* 66 Β1 Χρονικά: 412-416.

———. 2012. "Συστηματική ανασκαφή Τραπεζάς Αιγίου. Η ανασκαφή στο ναό", *ΑΔ* 67 Β1 Χρονικά: 278-281.

———. 2013. "Τραπεζά Αιγίου", *ΑΔ* 68: 355-359.

Γιαλούρης, Ν. 1959. "Φιγάλεια, Βάσσαι", *Έργον* 1959: 106-109.

Γιαννικουρή, Α. 1999. "Το Ιερό της Δήμητρος στην πόλη της Ρόδου", στο *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψή της από τους Τούρκους (1523). Διεθνές επιστημονικό συνέδριο, Ρόδος, 24-29 Οκτωβρίου 1993. Πρακτικά*, 1:63-72. Αθήνα.

Γιαννόπουλος, Ν.Ι. 1927. "Ἐπιγραφὴ ἐκ Φίλιας τῆς Θεσσαλικῆς Καρδίτσης", *ΑΕ* 1927-1928: 119-127.

Γιαννουλάκη, Μ. 2013. "Αρχαία μεταλλουργική τεχνολογία και θέματα συντήρησης σιδερένιων και χάλκινων αντικειμένων από την Αρχαία Μεσσήνη", Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Γιούρη, Ε. και Χ. Κουκούλη. 1987. "Ανασκαφή στην αρχαία Οισύμη", *ΑΕΜΘ* 1: 363-387.

Γκιώνη, Μ. 2018. "Η εξερεύνηση μιας οικίας των κλασικών χρόνων στην Κυρά Βρύση Ισθμίας", στο *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ1). Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου Τρίπολη, 7-11 Νοεμβρίου 2012*, επ. Ε. Ζυμή, Α. Β. Καραπαναγιώτου και Μ. Ξανθοπούλου, 635-648. Καλαμάτα.

Γκομπάρα, Μ.Α. 1986. "Ο κωμικός ποιητής Φιλήμων", Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Γούλα, Ε. 2001. "Φοινικική παρουσία στον Κομμό: μια εναλλακτική προσέγγιση των αρχαιολογικών δεδομένων", *Πεπραγμένα Γ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* Α4: 411-443.

Γραβάνη, Κ. 2007α. "Η ανασκαφική έρευνα στο ιερό της Δωδώνης", *Δωδώνη* 36/37: 53-109.

———. 2007β. "Η αρχαιολογική έρευνα στο λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων", *Δωδώνη* 36-37: 179-234.

———. 2014. "Πανεπιστημιούπολη Δουρούτης", *Δωδώνη* 43-44: 505-514.

Γραβάνη, Κ. και Ν. Κατσικούδης. 2019. "Το Νεκρομαντείο στον Αχέροντα. Προτάσεις ερμηνείας", στο *Θεσπρωτία Ι: Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου για τη Θεσπρωτία*, επ. Ι. Π. Χουλιαράς και Γ. Θ. Πλιάκου, 135-160. Ιωάννινα.

Δάκαρης, Σ. 1993. *Το Νεκυομαντείο του Αχέροντα*. Αθήνα.

Δάκαρης, Σ, Ι. Βοκοτοπούλου και Α. Χριστίδης. 2013. *Τα χρηστήρια ελάσματα της Δωδώνης: Των ανασκαφών Δ. Ευαγγελίδη*. επ. Σ. Τσελίκας. Αθήνα.

Δεσποίνη, Αι. 2016. *Σίνδος. Το νεκροταφείο, ανασκαφικές έρευνες 1980 - 1982. ΙΙΙ: Μάσκες και χρυσά ελάσματα, κοσμήματα, μικροαντικείμενα και στλεγγίδες, είδη οπλισμού*. Αθήνα.

Δεσπίνης, Γ. 2010. *Ἄρτεμις Βραυρωνία. Λατρευτικά Αγάλματα και Αναθήματα από τα Ιερά της Θεάς στη Βραυρώνα και την Ακρόπολη της Αθήνας*. Αθήνα.

Δεσποίνη, Αι. 2016. *Σίνδος ΙΙΙ: Το νεκροταφείο, ανασκαφικές έρευνες 1980-1982: μάσκες και χρυσά ελάσματα, κοσμήματα, μικροαντικείμενα και στλεγγίδες, είδη οπλισμού*. Αθήνα.

Διακουμάκου, Μ. 2004. "Ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ Ἀπόλλωνος Κορύθου", *ΗΟΡΟΣ* 17-21: 311-315.

Δοντάς, Γ. 1966. "Ἄλλα προσκτήματα τοῦ Μουσείου Κέρκυρας", *ΑΔ* 21 Β2 Χρονιά: 330.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Α. 1999. "Ευρύτερη περιοχή Βελεστίνου και Σέσκλου", *ΑΔ* 54 Χρονικά Β1: 404-405.

Δρούγου, Στ. και Γ. Τουράτσογλου. 1998. *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βέροιας*. Αθήνα.

Ελευθεράτου, Σ. 2006. *Το Μουσείο και η Ανασκαφή. Ευρήματα από τον χώρο ανέγερσης του Νέου Μουσείου της Ακρόπολης*. Αθήνα.

Έλληνα, Π. 2010. "Τέχνεργα από οστό, κέρατο και ελεφαντόδοντο στην προϊστορική Κύπρο. Παραγωγή - Οικονομία - Κοινωνία", Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Ευαγγελίδης, Δ. 1927/28. "Ἀνασκαφαὶ καὶ ἀρχαῖα ἐκ Μυτιλήνης", *Παράρτημα του ΑΔ* 11: 14-22.

———. 1928. "Ἀνασκαφὴ Κλοπεδῆς Λέσβου", *ΠΑΕ* 83: 126-137.

———. 1929. "Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Δωδώνης", *ΠΑΕ* 84: 104-129.

———. 1935. "Ἠπειρωτικαὶ ἔρευναι", *Ηπειρωτικά Χρονικά* 10: 192-264.

———. 1956. "Ἀνασκαφαὶ ἐν Δωδώνη", *ΠΑΕ* 111: 154-157.

Ζαρίφης, Ν.Γ. 2008. "Η αρχιτεκτονική του ιερού του Ερμή και της Αφροδίτης στην Κάτω Σύμη Βιάννου. Τόμος Β΄", Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Ζαφειρόπουλος, Ν. 1960. "Ἄνδρος", *ΑΔ* 16: 248-249.

Ηλιοπούλου, Σ. 2015. "Μεταλλοτεχνία", στο *Αρχαία Ζώνη Ι: Το Ιερό του Απόλλωνα*, επ. Π. Τσατσοπούλου-Καλούδη, 843-882. Κομοτηνή.

Θέμελης, Π. 1969. "Ἱερὸν Ποσειδῶνος εἰς Ἀκοβίτικα Καλαμάτας", *ΑΑΑ* 2: 352-357.

———. 2003. "Ἀνασκαφὴ Μεσσήνης", *ΠΑΕ* 158: 25-44.

———. 2004. "Ἀνασκαφὴ Μεσσήνης", *ΠΑΕ* 159: 27-53.

———. 2009. "Ἀνασκαφὴ Μεσσήνης", *ΠΑΕ* 164: 61-98.

———. 2010. "Ἀνασκαφὴ Μεσσήνης", *ΠΑΕ* 165: 53-64.

Θεοχάρης, Δ. 1960. "Θολωτὸς τάφος Γεωργικοῦ (Τσαούσι)", *ΑΔ* 16 Χρονικά: 171.

———. 1961. "Φίλια Καρδίτσης", *ΑΔ* 17 Χρονικά: 179.

———. 1964. "Ἱερὸν Ἀθηνᾶς ἐν Φίλιᾳ Καρδίτσης", *ΑΔ* 19 Χρονικά Β2: 244-249.

———. 1967. "Ἱερὸν Ἀθηνᾶς Ἰτωνίας (Φίλια Καρδίτσης)", *ΑΔ* 20 (1965) Χρονικά Β2: 311-313.

Ιντζεσίλογλου, Μ.Γ. 1997. "Γεωργικό - Ξινονέρι", *ΑΔ* 52 Β2 Χρονικά: 478-480.

———. 1998. "Γεωργικό - Ξινονέρι", *ΑΔ* 53 Β2 Χρονικά: 439.

———. 1999. "Γεωργικό - Ξινονέρι", *ΑΔ* 54 Β1 Χρονικά: 408-409.

———. 2006. "Η Ιτωνία Αθηνά και το Θεσσαλικό ομοσπονδιακό ιερό της στη Φίλια Καρδίτσας", στο *Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης. Βόλος 27.2 -2.3.2003* 1: 221-237.

———. (υπό έκδοση) "Το ιερό του Αιάτου. Ένα ιερό προγόνων έξω από το Μυκηναϊκό θολωτό τάφο Γεωργικού-Ξινονερίου στη χώρα της μεταγανέστερης Μητρόπολης στη Δυτική Θεσσαλία", στο *Sanctuaries and Cults in Ancient Thessaly*, επ. M. Stamatopoulou και C. Morgan.

Κάβουρας, Π.Κ. 2000. *Οργανικά Υλικά ΙΙ. Συντήρηση αρχαιολογικού ξύλου (Πανεπιστημιακές παραδόσεις). Τμήμα συντήρησης αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης, Σχολή Γραφικών Τεχνών και καλλιτεχνικών Σπουδών, Τεχνολογικό Ίδρυμα Αθηνών.*

Κακριδής, Ι.Θ. 1986. *Ελληνική Μυθολογία. Τόμος 5: Τρωικός Πόλεμος*. Αθήνα.

Καλλιγά, Κ. 2015. "Ιερά δώρα: Κεραμικά αναθήματα από δύο βοιωτικά ιερά", στο *Αρχαιολογικές Συμβολές. Τόμος Γ: Βοιωτία και Εύβοια. Εφορείες Αρχαιοτήτων Βοιωτίας και Εύβοιας*, επ. Στ. Οικονόμου, 107-123. Αθήνα.

Καλτσάς, Ν. 2007. "Τρεις ανάγλυφες πλάκες από επένδυση βάθρου", στο *Πραξιτέλης: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 25 Ιουλίου - 31 Οκτωβρίου 2007*, επ. Ν. Καλτσάς και Γ. Δεσπίνης, 82-87. Αθήνα.

Καμπίτογλου, Α. 1967. "Ἀνασκαφὴ Ζαγορᾶς Ἄνδρου", *ΠΑΕ* 122: 103-111.

———. 1972. "Ἀνασκαφὴ Ζαγορᾶς Ἄνδρου (1971)", *ΠΑΕ* 127: 251-273.

Καμπίτογλου, Αλέξανδρος. 1981. *Αρχαιολογικό Μουσείο Άνδρου. Οδηγός των ευρημάτων από την ανασκαφή της γεωμετρικής πόλης στη Ζαγορά*. Αθήνα.

Κάντα-Κίτσου, Αι. 2008. *Γίτανα Θεσπρωτίας. Αρχαιλογικός οδηγός*. Αθήνα.

Καραγιαννόπουλος, Χ. 2011. "Ανάβρα", *ΑΔ* 66 (2011) Χρονικά Β2: 608-613.

———. 2018. "Π.Ε. Καρδίτσας Δήμος Σοφάδων. Δ.Δ. Ανάβρας θέση 'Αλωνάκι.'" στο *Ο Χρόνος κρύβει μυστικά, ο δρόμος αποκαλύπτει ... Αρχαιολογικό Μουσείο Καρδίτσας 29 Σεπτεμβρίου 2018 - 18 Μαϊου 2019*, επ. Μ. Βαϊοπούλου, 13-36. Καρδίτσα.

Καραγιαννόπουλος, Χ. και Λ.Π. Χατζηαγγελάκης. 2016. "Λατρευτική Εγκατάσταση Αρχαϊκών και Κλασικών Χρόνων στην Αρχαία Θεσσαλιώτιδα, Φωκίδας", *ΑΕΘΣΕ* 14: 229-236.

Καράγιωργα, Θ.Γ. 1972α. "Μίλα", *ΑΔ* 27 Χρονικά Β1: 258-262.

———. 1972β. "Ἀνασκαφὴ περιοχῆς ἀρχαίου Δωρίου", *ΑΕ* Αρχαιολογικά Χρονικά: 12-20.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. 1999. "Νομός Κοζάνης 1999. Ανασκαφές εν οδοίς και παροδίως", *ΑΕΜΘ* 13: 337-360.

———. 2000. "Νομός Κοζάνης 2000. Ανασκαφές εν οδοίς και παροδίως", *ΑΕΜΘ* 14: 607-633.

Καρδαρά, Χ.Π. 1988. *Αφροδίτη Ερυκίνη. Ιερόν και μαντείον εις την Β.Δ. Αρκαδίαν*. Αθήνα.

Καρούζος, Χ.Ι. 1923. "Ἀπὸ τὸ Ἡράκλειον τοῦ Κυνοσάργους", *ΑΔ* 8: 85-102.

Καρούζου, Σ. 1967. *Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον: συλλογὴ γλυπτῶν, περιγραφικὸς κατάλογος*. Αθήνα.

Κατάκης, Σ.Ε. 1991. "Η Πλαστική των Ρωμαϊκών Χρόνων από την Επίδαυρο (Ασκληπιείο - Ιερό Απόλλωνος Μαλεάτα)", Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Κεφαλίδου, Ε. 1996. *Νικητής*. Θεσσαλονίκη.

———. 2009. *Ασώματα: ένα Αρχαϊκό νεκροταφείο στην Ημαθία*. Θεσσαλονίκη.

Κόκκου-Βυριδή, Κ. 1999. *Ἐλευσίς. Πρώιμες πυρὲς θυσιῶν στὸ τελεστήριο τῆς Ἐλευσῖνος.* Αθήνα.

———. 2010. *Μελανόμορφα Γαμήλια Ἀγγεία ἀπὸ τὶς πυρὲς θυσιῶν στὸ ἱερὸ τῆς Ἐλευσίνας*. Αθήνα.

Κόλια, Ε.Ι. 2008. "Προφήτης Ηλίας Μαμουσιάς (αρχαία Κερύνεια)", *ΑΔ* 63 Β1 Χρονικά: 518-519.

———. 2013. "Θέση Μάρμαρα. Ιερό Δήμητρας", *ΑΔ* 68 Β1 Χρονικά: 359-360.

Κόλια, Ε.Ι. και Α. Γκαδόλου. 2011. "Ναός Γεωμετρικών χρόνων στα Νικολαΐϊκα Αχαΐας: Πρώτη Παρουσίαση της Ανασκαφής", στο *The "dark ages" revisited: acts of an international symposium in memory of William D.E. Coulson, University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007*, επ. Α. Mazarakis Ainian, 191-209. Volos.

Κολώνας, Λ. 2006. "Η ανασκαφή του ιερού της Αρτέμιδος στον Δρυμώνα Αιτωλοακαρνανίας", στο *Α΄ Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος. Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996. Πρακτικά*, 493-498. Αθήνα.

Κονσολάκη-Γιαννοπούλου, Ε. 2016. "Ἐπισκόπηση τῆς λατρείας τοῦ Ποσειδῶνος στὴν Τροιζηνία", *ΑΕ* 155: 43-74.

Κοσσυφίδου, Γ. 2014. "Ο Ναός Β", στο *Αιολικό Ιερό Κλοπεδής Λέσβου*, επ. Κ. Ρούγγου και Ν. Δουλουμπέκης, 51-56. Μυτιλήνη.

Κοτζιάς, Ν.Χ. 1950. "Ἀνασκαφαὶ ἐν Προφήτῃ Ἠλίᾳ Ὑμηττοῦ", *ΠΑΕ* 105: 144-172.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1983. "Κηπιά - Ακροβούνι", *ΑΔ* 38 Β2 Χρονικά: 322.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. και Δ. Μαλαμίδου. 1989α. "Κηπιά - Ακροβούνι. Ιερό Ήρωος Αυλωνείτου", *ΑΔ* 44 Β2 Χρονικά: 374-375.

———. 1989β. "Το ιερό του ήρωα Αυωνείτη σστο Παγκαίο", *ΑΕΜΘ* 3: 553-567.

———. 1990. "Το ιερό του ήρωα Αυωνείτη", *ΑΕΜΘ* 4: 503-511.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. και Α. Παπανικολάου. 1990. "Ανασκαφή στην αρχαία Οισύμη, 1988-1990", *ΑΕΜΘ* 4: 487-502.

Κουράγιος, Γ. 2002. "Δεσποτικό. Ένα νέο ιερό του Απόλλωνα", *ΑΑΑ* 35-38: 37-88.

———. 2008. "Δεσποτικό", *ΑΔ* 73 Β2 Χρονικά: 1104-1105.

Κουράγιος, Γ. 2012. *Δεσποτικό. Το Ιερό του Απόλλωνα*. Αθήνα.

Κουράγιος, Γ, Κ. Νταϊφά και Γ. Ορεστίδης. 2017. "2003-2014: Έντεκα χρόνια ερευνών στο ιερό στη θέση Μάντρα Δεσποτικού. Τα πρόσφατα πορίσματα της έρευνας και η προσπάθεια ανάδειξης

του αρχαιολογικού χώρου", στο *Το αρχαιολογικό έργο στα νησιά του Αιγαίου. Διεθνές επιστημονικό συνέδριο. Ρόδος, 27 Νοεμβρίου - 1 Δεκεμβρίου 2013*, επ. Π. Τριανταφυλλίδης, 2:369-386. Μυτιλήνη.

Κουρίνου, Ε. 2000. *Σπάρτη: Συμβολὴ στὴ μνημειακὴ τοπογραφία της*. Αθήνα.

Κούρου, Ν. 2004. "Η Τήνος κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου", στο *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή Σιδήρου, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος 1-4 Νοεμβρίου 2002*, επ. Ν. Χ. Σταμπολίδης και Α. Γιαννικουρή, 427-436. Αθήνα.

———. 2013. "Η αρχαία πόλις στο Ξώμπουργο", στο *Η Αρχαία Τήνος*, επ. R. Étienne, Ν. Κούρου και Ε. Σημαντώνη Μπουρνιά, 74-97.

Κουρουνιώτης, Κ. 1902. "Ἀνασκαφὴ Ἱεροῦ Νομίου Πανός", *ΠΑΕ* 57: 72-75.

———. 1903. "Ἀνασκαφὴ Λυκαίου", *ΠΑΕ* 58-59: 50-52.

———. 1904. "Ἀνασκαφαὶ Λυκαίου", *ΑΕ* 1904: 153-214.

———. 1910α. "Κρητέα - Ναὸς Παρρασίου Απόλλωνος", *ΑΕ* 1910: 30-35.

———. 1910β. "Τὸ ἐν Βάσσαις ἀρχαιότερον ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος", *ΑΕ* 1910: 271-331.

———. 1915. "Ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι ἐν Χίῳ", *ΑΔ* 1: 64-93.

———. 1916. "Ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι ἐν Χίῳ 2", *ΑΔ* 2: 190-215.

———. 1930. "Αἱ τελευταῖαι ἀνασκαφαὶ τῆς Ἐλευσίνος. Ἀνασκαφὴ ἐν τῷ Τελεστηρίῳ", *Παράρτημα του ΑΔ* 13: 17-30.

Κουρσούμης, Σ. 2012. "Ἐν Δέραις καλουμέναις τῆς σφετέρας: Αναζητώντας μία αρχαία θέση και ένα ιερό στην βόρεια Μεσσηνία", *Τεκμήρια* 11: 1-16.

Κριτζάς, Χ. 1996. "Ἀνὴρ φέρων ταῦρον", στο *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος - Ναύπλιον 6 - 10 Σεπτεμβρίου 1995, 2. Μυκηναϊκός, αρχαίος, μεσαιωνικός ελληνισμός*, 2:33-42. Αθήνα.

Λάζαρη, Κ, Α. Τζωρτζάτου και Κ. Κουντούρη. 2008. *Δυμόκαστρο Θεσπρωτίας. Αρχαιολογικός οδηγός*. Αθήνα.

———. 2018. "Ελέγχοντας τα θεσπρωτικά παράλια: Ο παραλιακός οικισμός του Δυμοκάστρου και η ευρύτερη περιοχή", στο *Το αρχαιολογικό έργο στη Βορειοδυτική Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου. Ιωάννινα, 10-13 Δεκεμβρίου 2014. Πρακτικά*, επ. Κ. Λιάμπη, Κ. Ι. Σουέρεφ, Β. Παπαδοπούλου και Β. Κασκάνης, 285-296. Αθήνα.

Λαζαρίδης, Δ. 1950. "Ἀνασκαφὴ ἐν Ἀβδήροις", *ΠΑΕ* 105: 293-302.

———. 1952. “Ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι ἐν Ἀβδήροις”, *ΠΑΕ* 107: 260-278.

Λάλα, Δ.Μ. 2015. “Ιερά και Λατρείες στα Δωδεκάνησα: η Ρόδος και τα νησιά του Ροδιακού κράτους (4ος - 1ος αι. π.Χ.)”, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Λαμπρινουδάκης, Β.Κ. 1975. “Ἱερὸν Μαλεάτου Ἀπόλλωνος εἰς Ἐπίδαυρον”, *ΠΑΕ* 130 Α: 162-175.

———. 1992. “Ἕξι χρόνια ἀρχαιολογικής ἔρευνας στα Ὕρια τῆς Νάξου”, *ΑΕ* 1992: 201-216.

Λαμπρινουδάκης, Β.Κ. και Φ. Ζαφειροπούλου. 1984. “Ἀνασκαφὴ Πλατείας Μητροπόλεως Νάξου”, *ΠΑΕ* 139: 313-339.

———. 1985. “Ἀνασκαφὴ Νάξου. Πλατεία Μητροπόλεως”, *ΠΑΕ* 140: 162-167.

Λαμπρινουδάκης, Β.Κ, Φ. Ζαφειροπούλου και Α. Χαλεπά-Μπικάκη. 1983. “Ἀνασκαφὴ πλατείας Μητροπόλεως Νάξου”, *ΠΑΕ* 138 2: 299-311.

Λαμπρινουδάκης, Β.Κ. και Α. Σφυρόερα, eds. 2010. *Συντήρηση και ανάδειξη του αρχαίου υδραγωγείου Μελάνων-Νάξου, αρχαίου Ιερού στις πηγές των Μελάνων και αγαλμάταων στα αρχαία λατομεία της περιοχής*. Αθήνα.

Λάσκαρης, Ν. 1923. “Μορφαὶ ἱερέων ἐπὶ ἀρχαίων μνημείων”, *ΑΔ* 8: 103-116.

Λεμπέση, Α. 1985. “Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου”, *ΠΑΕ* 140: 263-285.

———. 1991. “Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου”, *ΠΑΕ* 146: 306-330.

———. 2002. “Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου”, *ΠΑΕ* 157: 107-121.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ. 1996. *Το Θεσμοφόριο της Πέλλας*. Αθήνα.

———. 2000. *Το Ιερό της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης στην Πέλλα*. Θεσσαλονίκη.

Μαζαράκης-Αινιάν, Α. 1998. “Ἀνασκαφὴ Σκάλας Ὠρωποῦ”, *ΠΑΕ* 153: 51-81.

———. 2000. *Όμηρος και Αρχαιολογία*. Αθήνα.

———. 2016. “Ένα δημόσιο κτίριο των ελληνιστικών χρόνων στην Κύθνο”, στο *Αρχιτέκτων. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Κορρέ*, επ. Κ. Ζάμπας, Β. Κ. Λαμπρινουδάκης και Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, 445-457. Αθήνα.

———. 2017. “Χερσαίες και ενάλιες ανασκαφές στην αρχαία πόλη της Κύθνου (2002-2013)”, στο *Το Αρχαιολογικό Έργο στα νησιά του Αιγαίου. Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Ρόδος 27 Νοεμβρίου - 1 Δεκεμβρίου 2013*, επ. Π. Τριανταφυλλίδης, 2:305-320. Μυτιλήνη.

Μαζαράκης-Αινιάν, Α. και Χ. Μητσοπούλου. 2007. "Από την επιφανειακή έρευνα στην ανασκαφή. Το ιερό της αρχαίας Κύθνου", στο *Έπαθλον. Αρχαιολογικό Συνέδριο προς τιμήν του Άδωνι Κ. Κύρου, Πόρος, 7-9 Ιουνίου 2002*, επ. Ε. Κονσολάκη, 301-374. Αθήνα.

Μανιάκη, Ά. 2011. "Μελέτη της Κλασικής και Ελληνιστικής Κεραμικής από το Ιερό της Αρτέμιδος Αοντίας στη Ρακίτα Αχαϊας", *ASAtene* 89: 187-235.

Μάντης, Α. 1990. *Προβλήματα της εικονογραφίας των ιερειών και των ιερέων στην αρχαία ελληνική τέχνη*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Μαραγκού, Λ. 1985α. "Ἀνασκαφὴ Μινώας Ἀμοργοῦ", *ΠΑΕ* 140: 177-200.

———. 1985β. "Μινώα Ἀμοργοῦ", *Έργον* 1985: 65-69.

———. 2002. *Ἄμοργὸς Ι. Ἡ Μινώα. Ἡ πόλις, ὁ λιμὴν καὶ ἡ μείζων περιφέρεια.* Αθήνα.

Μαράντου, Ε. 2013. "Θεότητες, λατρεία και χωροθεσία λατρευτικών τόπων στην κεντρική και νότια Πελοπόννησο (Γεωμετρικοί - Αρχαϊκοί - Κλασικοί χρόνοι", Διδακτορική Διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο.

Μαρθάρη, Μ. 1997. "Σύρος. Γαλησσάς", *ΑΔ* 52 Β3 Χρονικά: 918-924.

———. 2005. "Σύρος", στο *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, επ. Α. Γ. Βλαχόπουλος, 226-229. Αθήνα.

Μαρινάτος, Σ. 1935. "Ἀνασκαφαὶ ἐν Κρήτη (Ἀμνισός-Δρῆρος-Ἀρκαλοχῶρι)", *ΠΑΕ* 90: 196-220.

———. 1938. "Ἀνασκαφὴ Ἀμνισοῦ", *ΠΑΕ* 93: 130-138.

———. 1949. "Ἀνασκαφαὶ Βαθυπέτρου Ἀρχανῶν (Κρήτης)", *ΠΑΕ* 104: 100-109.

———. 1956. "Ἔργασίαι ἐν Βαθυπέτρῳ, Ἀρχάναις καιὶ Ἰδαίῳ ἄντρῳ", *ΠΑΕ* 111: 223-225.

Μαρινάτος, Σ.Ν. 1950. "Το Μέγαρον Βαθυπέτρου", *ΠΑΕ* 105: 242-257.

Μασουρίδη, Σ. 2002. "Αρχαιολογικά Νέα", *Corpus* 39: 6-11.

Μαστροκώστας, Ε.Ι. 1962. "Ἀνασκαφὴ τοῦ Τείχους Δυμαίων", *ΠΑΕ* 117: 127-133.

———. 1983. "Ἀλάβαστρα τοῦ 700 π.Χ. Ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ βωμοῦ τοῦ Διός ἐπί τῆς κορυφῆς τῆς Πάρνηθος", *ASAtene* 45: 339-345.

Ματθαίου, Α.Π. 2013. "Ναξιακὰ ἐπιγραφικὰ σημειώματα", *Γραμματεῖον* 2: 71-80.

Μάτσας, Δ. 2005. "Σαμοθράκη", στο *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, επ. Α. Γ. Βλαχόπουλος, 92-99. Αθήνα.

Μητροπούλου, Ε. 1990. "Λατρείες Φερών (ανάλγυφο Κυβέλης και ανάγλυφο χεριού)", *Υπερεία* 1: 71-87.

Μητσοπούλου, Ε. 2012. "Τα ιερά της Αθηνάς στην Πελοπόννησο", Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Β. 2008. "Νέα Φιλαδέλφεια. Οικισιτκές εγκαταστάσεις και νεκροταφεία στην ενδοχώρα της Θεσσαλονίκης", στο *Αρχαιολογικές τροχιοδρομήσεις: από τη Θεσσαλονίκη στον Πλαταμώνα*, επ. Κ. Τσούνη, 25-69. Αθήνα.

———. 2012. "Ο διπλός πέλεκυς στο νεκροταφείο της Νέας Φιλαδέλφειας", στο *Δινήεσσα. Τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμιοπούλου*, επ. Π. Αδάμ-Βελένη και Κ. Τζαναβάρη, 471-480. Θεσσαλονίκη.

Μοσχονησιώτη, Σ. 1993. "Ιερό Ποσειδώνα", *ΑΔ* 48 Β2 Χρονικά: 344-345.

Μπαϊράμη, Κ. 2016. "Ειδώλιο ιερέα ή ιεροθύτη", στο *Δωδώνη. Το μαντείο των ήχων,* επ. Σ. Ελευθεράτου και Κ. Ι. Σουέρεφ, 67. Αθήνα.

Μπάκολα, Ε. 2011. "Κρατίνος ο ταυροφάγος", στο *Αττική κωμωδία. Πρόσωπα και προσεγγίσεις*, 33-68. Αθήνα.

Μπάτζιου, Α. 2017. "Η ανάθεση της κόμης στην αρχαία Ελλλάδα. Ερμηνευτική προσέγγιση σύμφωνα με τις γραπτές μαρτυρίες και την εικονογραφία", Μεταπτυχιακή Εργασία, Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Μπεζαντάκος, Ν.Π. 2015. *Νόννου Πανοπολίτου Διονυσιακά*. Αθήνα.

Μπόνιας, Ζ. 1998. *Ένα Αγροτικό Ιερό στις Αιγιές Λακωνίας*. Αθήνα.

Μπούρας, Χ. 1967. *Η αναστήλωσις της Στοάς της Βραυρώνος: τα αρχιτεκτονικά της προβλήματα*. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 11. Αθήνα.

Μυλωνόπουλος, Ι. 2014α. "Ὄγχηστὸς", *Έργον* 2014: 32-33.

———. 2014β. "Ανασκαφή Ιερού Ποσειδώνος στη Βοιωτική Ογχηστό", *ΠΑΕ* 171: 167-180.

———. 2015. "Ὄγχηστὸς", *Έργον* 2015: 29-31.

Νικολαΐδου, Δ. 2015. "Θυσίες και Προσφορές: Τα ζωοαρχαιολογικά δεδομένα", στο *Αρχαία Ζώνη Ι: Το Ιερό του Απόλλωνα*, επ. Π. Τσατσοπούλου-Καλούδη, 944-964. Κομοτηνή.

Νινιού-Κινδελή, Β. 1995. "Υπαίθριο Ιερό στα Τσισκιανά Χανίων", *Πεπραγμένα του Ζ' Κρητολογικού Συνεδρίου* Β΄: 681-689.

Ντάσιος, Φ. 1995. "Πολύδροσο. Ιερό Δήμητρας", *ΑΔ* 50 Β1: 357.

———. 2001. “Πολύδροσο. Ιερό Δήμητρας Ερώχου”, *ΑΔ* 56-59 Β2: 416-417.

———. 2015. “Το ιερό της Δήμητρας και Κόρης Ερώχου στο Πολύδροσο Φωκίδας”, *ΑΕΘΣΕ* 5: 949-956.

Ντούμας, Χ. 1973/74. “Πόλις Ρόδου. Ὁδὸς Ἰω. Καζούλη 11”, *ΑΔ* 29 Β3 Χρονικά: 966-968.

Ορλάνδος, Α. 1925. “Ἀνασκαφαὶ ἐν Στυμφάλῳ”, *ΠΑΕ* 80-81: 131-136.

Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα, Λ. (υπό έκδοση). “Το ιερό του Διός Παρνησσίου και οι πρώιμες λατρείες στην Αττική”, στο *Neue Forschungen zu frühen griechischen Heiligtümern (12. - 5. Jh. v. Chr.). Internationales Symposion zu Ehren von Helmut Kyrieleis anläßlich seines 80. Geburtstages*, επ. A. Moustaka και W. D. Niemeier.

———. 2017. “Υψηλόποδες κάνθαροι: ένα τελετουργικό σκεύος”, στο *Τέρψις: Studies in Mediterranean Archaeology in honour of Nota Kourou*, επ. V. Vlachou και A. Gadolou, 209-220. Brussels.

Παναγοπούλου, Μ. 1995. *Αρχάμπολη Καρυστίας. Αρχαιολογική Έρευνα.* Αθήνα.

Πάντος, Α.Π. 2016. “Αναδιφώντας τα Αρχεία. Ανασκαφή Πυράς Ηρακλέους στην Οίτη: Η Αρχειακή Μαρτυρία”, στο *Φιλέλλην. Essays presented to Stephen G. Miller*, επ. D. Katsonopoulou και E. Partida, 361-372. Αθήνα.

———. 2018. “Πυρά Ηρακλέους στην Οίτη. Παλιές και νέες ανασκαφές (1988-1992)”, στο *Πύρρα. Μελέτες για την αρχαιολογία στην Κεντρική Ελλάδα προς τιμήν της Φανουρίας Δακορώνια. Β΄ Ιστορικοί Χρόνοι,* επ. Μ. Φ. Παπακωνσταντίνου, Χ. Κριτζάς και Ι. Π. Τουράτσογλου, 303-320. Αθήνα.

Παπαδάκις, Ν.Γ. 1919. “Ἀνασκαφὴ τῆς «πυρᾶς» τῆς Οἴτης”, *Παράρτημα του ΑΔ* 5: 25-33.

Παπαδημητρίου, Ι. 1948. “Ἀνασκαφὴ ἐν τῷ Ἀσκληπιείῳ καὶ ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα ἐν Ἐπιδαύρῳ”, *ΠΑΕ* 103: 90-111.

———. 1949. “Ἀνασκαφὴ ἐν τῷ Ἀσκληπιείῳ τῆς Ἐπιδαύρου”, *ΠΑΕ* 104: 91-99.

Παπαθωμόπουλος, Μ. 1990. *Ο βίος του Αισώπου. Η παραλλαγή G. Κριτική έκδοση με εισαγωγή και μετάφραση*. Ιωάννινα.

Παπακωνσταντίνου, Μ.Φ. 2012. “Το Ασκληπιείο του Δαφνούντος. Πρώτη παρουσίαση”, *ΑΕΘΣΕ* 3 2 Στερεά Ελλάδα (2009): 1235-1247.

Παπαποστόλου, Ι.Α. 1993α. “Ἀνασκαφὴ Θέρμου”, *ΠΑΕ* 148: 73-110.

———. 1993β. “Θέρμος. Ὑπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος”, *Έργον* 1993: 44-58.

———. 1994. “Ἀνασκαφὴ Θέρμου”, *ΠΑΕ* 149: 101-116.

———. 2008α. "Θέρμος", στο *Αρχαιολογία. Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, επ. Α. Γ. Βλαχόπουλος, 408-413. Αθήνα.

———. 2008β. Θέρμος. *Το Μέγαρο Β και το πρώιμο ιερό*. Αθήνα.

———. 2018. "Θέρμος. Παλαιά και νέα ανασκαφή", στο *Το αρχαιολογικό έργο στη Βορειοδυτική Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου. Ιωάννινα, 10-13 Δεκεμβρίου 2014. Πρακτικά*, επ. Κ. Λιάμπη, Κ. Ι. Σουέρεφ, Β. Παπαδοπούλου και Β. Κασκάνης, 557-569. Αθήνα.

Παπαχατζής, Ν. 1980. *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησης, Αχαϊκά-Αρκαδικά*. Vol. *4*. Αθήνα.

———. 1994. *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησης, Μεσσηνιακά-Ηλειακά*. Vol. *3*. Αθήνα.

Πατεράκη, Μ. 2018. "Τα μεταλλικά ευρήματα της ανασκαφής του οικισμού και του ιερού του Θέρμου Αιτωλίας", στο *Το αρχαιολογικό έργο στη Βορειοδυτική Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου. Ιωάννινα, 10-13 Δεκεμβρίου 2014. Πρακτικά*, επ. Κ. Λιάμπη, Κ. Ι. Σουέρεφ, Β. Παπαδοπούλου και Β. Κασκάνης, 617-626. Αθήνα.

Περιστέρη, Κ. 2005. "Σιδηρόκαστρο. Θέση Μαύρος Βράχος", *ΑΔ* 60 Β2 Χρονικά: 865-869.

Πετράκης, Μ. 2015. "Ο οβελός στην αρχαία ελληνική λατρεία", Μεταπτυχιακή Εργασία, Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Πετράκος, Β.Χ. 1968. *Ὁ Ὠρωπὸς καὶ τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου*. Αθήνα.

———. 1972. "Φωκίς. Σουβάλα", *ΑΔ* 27 Χρονικά Β2: 384-388.

———. 1990. "Ἀνασκαφὴ Ραμνοῦντος", *ΠΑΕ* 145: 1-39.

———. 1997. *Οἱ ἐπιγραφὲς τοῦ Ὠρωποῦ*. Αθήνα.

———. 1999α. *Ὁ δῆμος τοῦ Ραμνοῦντος. Σύνοψη τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τῶν ἐρευνῶν (1813-1998) Ι. Τοπογραφία*. Αθήνα.

———. 1999β. *Ὁ δῆμος τοῦ Ραμνοῦντος. Σύνοψη τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τῶν ἐρευνῶν (1813-1998) ΙΙ. Οἱ ἐπιγραφὲς*. Αθήνα.

Πετρόπουλος, Μ. 2001. "Γεωμετρικός ναός Ρακίτας - λατρευόμενη θεότητα", στο *Forschungen in der Peloponnes. Akten des Symposions Anläßlich der Feier "100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen", Athen 5.3.-7.3.1998*, επ. V. Mitsopoulos-Leon, 39-45. Athen.

Πετρουλάκης, Ε. 1915. "Ἄξου εὑρήματα", *ΑΕ* 1915: 43-48.

Πίκουλας, Γ.Α. 2000. "«Ἀφροδίτη Ἐρυκίνη»: 25 χρόνια μετά… Ἡ ἐπιβεβλημένη ἀναθεώρηση", *ΗΟΡΟΣ* 14-16: 333-344.

Πλάτωνος, Μ. 1993. "Κόκκινος Μύλος. Οδός Θράκης (οικόπεδο Πανουργιά)", *ΑΔ* 48Β: 72.

Πρέκα, Κ. 1997. "Κυρά Παναγιά", *ΑΔ* 52 Β2 Χρονικά: 610.

Πρέκα-Αλεξανδρή, Κ. 1989. "Γιτάνη", *ΑΔ* 44 Β2 Χρονικά: 302-308.

———. 1990. "Γιτάνη. Κτίριο Β", *ΑΔ* 45 Β1 Χρονικά: 296-299.

———. 2018. "Λατρείες στα Γίτανα. Η λατρεία της Θέμιτος", στο *Το αρχαιολογικό έργο στη Βορειοδυτική Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου. Ιωάννινα, 10-13 Δεκεμβρίου 2014. Πρακτικά*, επ. Κ. Λιάμπη, Κ. Ι. Σουέρεφ, Β. Παπαδοπούλου και Β. Κασκάνης, 309-318. Αθήνα.

———. 2019. "Γίτανα", στο *Θεσπρωτία Ι: Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου για τη Θεσπρωτία*, επ. Ι. Π. Χουλιαράς και Γ. Θ. Πλιάκου, 177-191. Ιωάννινα.

Πρέκα-Αλεξανδρή, Κ. και Α.Π. Σγουρούδης. 2019. "Εργαλεία Ελληνιστικής Περιόδου από τα Γίτανα Θεσπρωτίας", στο *Θεσπρωτία Ι: Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου για τη Θεσπρωτία*, επ. Ι. Π. Χουλιαράς και Γ. Θ. Πλιάκου, 205-219. Ιωάννινα.

Πωλογιώργη, Μ.Ι. 2015. "Ιερό Αρτέμιδος Βραυρωνίας: Τα ξύλινα ευρήματα των ανασκαφών 1961-1963", *ΑΕ* 154: 123-216.

Ρακατσάνης, Κ. και Α. Τζιαφάλιας. 2014. *Λατρείες και Ιερά στην Αρχαία Θεσσαλία. Β' Περραιβία*. Ιωάννινα.

Ρήγινος, Γ. 1998. "Αρδευτικό έργο κάμπου Παραμυθιάς (δ' φάση)", *ΑΔ* 53 Β2 Χρονικά: 538-540.

———. 2000. "Δυμόκαστρο", *ΑΔ* 55 Β1 Χρονικά: 664-665.

Ρούγγου, Κ. 2014α. "Ιστορία της Αρχαιολογικής Έρευνας", στο *Αιολικό Ιερό Κλοπεδής Λέσβου*, επ. Κ. Ρούγγου και Ν. Δουλουμπέκης, 12-16. Μυτιλήνη.

———. 2014β. "Η αρχή του Ιερού και η οικοδόμηση του πρώτου λατρευτικού κτιρίου (8ος π.Χ. αιώνας)", στο *Αιολικό Ιερό Κλοπεδής Λέσβου*, επ. Κ. Ρούγγου και Ν. Δουλουμπέκης, 30-37. Μυτιλήνη.

———. 2014γ. "Ζητήματα Λατρείας", στο *Αιολικό Ιερό Κλοπεδής Λέσβου*, επ. Κ. Ρούγγου και Ν. Δουλουμπέκης, 58-60. Μυτιλήνη.

Ρούγγου, Κ, Ν. Δουλουμπέκης και Γ. Κοσσυφίδου. 2017. "Νέα ευρήματα από το αιολικό ιερό στην Κλοπεδή Λέσβου", στο *Το Αρχαιολογικό Έργο στα νησιά του Αιγαίου. Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Ρόδος 27 Νοεμβρίου - 1 Δεκεμβρίου 2013*, επ. Π. Τριανταφυλλίδης, 2:111-122. Μυτιλήνη.

Ρωμαίος, Κ.Α. 1911. "Ἱερὸν Ἀπόλλωνος Τυρίτου", *ΠΑΕ* 66: 254-279.

———. 1915. "Ἐκ τοῦ προϊστορικοῦ Θέρμου", *ΑΔ* 1: 225-279.

———. 1926. "Ἀρχαίον ἱερὸν παρὰ τὸν Ταξιάρχην Αἰτωλίας", *ΑΔ* 10: 1-33.

Ρωμιοπούλου, Κ. 1964. "Ερυθρόμορφη οινοχόη του μουσείου Καβάλας", *ΑΔ* 19 Α Μελέτες: 73-78.

Σακελλαράκης, Γ. 1965. "Ἄξὸς", *ΑΔ* 20 Β3 Χρονικά: 565-566.

———. 1983. "Ἀνασκαφὴ Ἰδαίου Ἄντρου»", *ΠΑΕ* 138: 415-500.

———. 1988. "Ἰδαῖο Ἄντρο: Ἡ Μινωικὴ καὶ ἡ Ἑλληνικὴ λατρεία", *Κρητικά Χρονικά* 28-29: 22-27.

Σακελλαράκης, Γ. και Έ. Σαπουνά-Σακελλαράκη. 2011. *Ιδαίο Άντρο. Το σπήλαιο του Δία και οι θησαυροί του*. Αθήνα.

———. 2013. *Το Ιδαίο Άντρο. Ιερό και μαντείο*. Vol. *2*. 3 vols. Αθήνα.

Σημαντώνη-Μπουρνιά, Ε. 1989. "Πήλινη σφραγίδα από τα Ύρια της Νάξου", *Αρχαιογνωσία* 6: 137-149.

Σημαντώνη-Μπουρνιά, Ε. 2001. "Κοσμήματα από το Ιερό των Υρίων Νάξου", *Αρχαιογνωσία* 11: 141-153.

———. 2016. "Ελληνιστική κεραμική από τη Νάξο. Η μαρτυρία των Υρίων", στο *Ηχάδιν. Τιμητικός τόμος για τη Στέλλα Δρούγου*, επ. Μ. Γιαννοπούλου και Χ. Καλλίνη, 2:466-484. Αθήνα.

Σιγάλας, Χ. 1998. "Ιερό Αφροδίτης", *ΑΔ* 53 Β3 Χρονικά: 808-809.

Σιγάλας, Χ. και Α.Π. Ματθαίου. 2004. "Ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὸ Ἀφροδίσιον τῆς Θήρας", *ΗΟΡΟΣ* 17-21: 473-480.

Σκέρλου, Ε. 2004. "Ένα Ιερό της Γεωμετρικής και Αρχαϊκής περιόδου στην περιοχή Ηρακλής της Κώ. Μια πρώτη παρουσίαση", στο *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή Σιδήρου, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος 1-4 Νοεμβρίου 2002*, επ. Ν. Χ. Σταμπολίδης και Α. Γιαννικουρή, 177-188. Αθήνα.

———. 2019. "Ιερό μεταβατικών χρόνων στη θέση «Ηρακλής»: Προβλήματα συνέχειας και ασυνέχειας στα Δωδεκάνησα", Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Σουέρεφ, Κ.Ι. 1987. "Ανασκαφή στην οδό Ορτανσίας της Τούμπας Θεσσαλονίκης", *ΑΕΜΘ* 1: 235-245.

———. 1990. "Λατρευτικά στοιχεία από το προκασσάνδρειο πόλισμα στην Τούμπα Θεσσαλονίκης", *ΑΑΑ* 23-28: 31-46.

———. 2016. "Εισαγωγή", στο *Δωδώνη. Το μαντείο των ήχων*, επ. Σ. Ελευθεράτου και Κ. Ι. Σουέρεφ, 14-22. Αθήνα.

Σούλη, Χ, Α. Βλαχοπούλου και Κ. Γραβάνη. 2002. "Ἀνασκαφὴ Δωδώνης", *ΠΑΕ* 157: 79-86.

———. 2003. “Ἀνασκαφὴ Δωδώνης”, *ΠΑΕ* 158: 61-70.

Σούρα, Κ. 2017. “Θεοί και Άνθρωποι στο Τείχος Δυμαίων. Επιγραφές ιστορικών χρόνων σε μια προϊστορική οχύρωση”, *Γραμματεῖον* 6: 55-79.

Σπαθή, Μ.Γ. 2017. “Τα αναθήματα σε ιερά της αρχαίας Μεσσήνης ως ένδειξη λατρευτικής ταυτότητας: η περίπτωση του ιερού της Ειλειθυίας και των Κουρητών”, στο *Ιερά και Λατρείες της Μεσσήνης. Από τα αρχαία στα βυζαντινά χρόνια. Πρακτικά διεθνούς αρχαιολογικού συνεδρίου (Αθήνα 25 Οκτωβρίου 2014)*, επ. Π. Θέμελης, Μ. Γ. Σπαθή και Κ. Ψαρουδάκης, 55-92. Αθήνα.

Σπετσιέρη-Χωρέμη, Ά. 2011. *Τα νησιά του Ιονίου πελάγους κατά τους ιστορικούς χρόνους*. Αθήνα.

Σπυρόπουλος, Θ. 1973. “Ὄγχηστὸς - Ποσειδώνιον”, *ΑΔ* 28 Χρονικά Β1: 269-271.

Σταϊνχάουερ, Γ. 1972. “Ἀρχαιότητες καὶ μνημεία Λακωνίας”, *ΑΔ* 27 Χρονικά Β1: 242-251.

———. 2001. *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς*. Αθήνα.

Σταματοπούλου, Μ. 2004. “Αρχείο Αποστόλου Σ. Αρβανιτόπουλου (1874-1942)”, *HOROS* 17-21: 635-647.

Σταμέλου, Ε. 2014. “Τα Μεταλλικά Αντικείμενα Αρχαϊκών, Κλασικών και Ελληνιστικών χρόνων από τις Αρχαίες Φερές”, *Υπερεία* 6: 245-257.

Σταμέλου, Ε. και Α. Δουλγέρη-Ινζεσίλογλου. 2010. “Ιερό Ηρακλή αρχαϊκών χρόνων στην αρχαία οδό Φερών-Παγασών”, *Υπερεία* 5: 161-180.

Σταυρογιάννης, Λ. 2014. “Το ιερό της Εννοδίας στη Μελιταία Αχαΐας Φθιώτιδας”, Μεταπτυχιακή Εργασία, Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Συμεώνογλου, Σ. 1990. “Ἀνασκαφὴ Ἰθάκης”, *ΠΑΕ* 145: 271-278.

Σωτηριάδης, Γ. 1900. “Ἀνασκαφαὶ ἐν Θέρμῳ”, *ΑΕ* 1900: 161-212.

Τελεβάντου, Χ.Α. 1982. “Άνδρος. Η Ακρόπολη”, *ΑΔ* 37 Β2 Χρονικά: 355-356.

———.1999. “Άνδρος. Το ιερό της Υψηλής”, στο *Φως Κυκλαδικόν. Τιμητικός τόμος στη μνήμη του Νίκου Ζαφειρόπουλου*, επ. Ν. Χ. Σταμπολίδης, 132-139. Αθήνα.

———. 2001. “Σίφνος. Ακρόπολη Αγίου Ανδρέα”, *ΑΔ* 56-59 Β6: 147-149.

———. 2005. “Σίφνος. Ακρόπολη Αγίου Ανδρέα”, *ΑΔ* 60 Β2: 920-925.

———. 2006. “Υψηλή”, *ΑΔ* 61 Β2 Χρονικά: 1080-1084.

———. 2007. “Σίφνος. Ακρόπολη Αγίου Ανδρέα”, *ΑΔ* 62 Β2: 1156-1159.

———. 2008. *Άνδρος. Η αρχαία πόλη της Υψηλής*. Αθήνα.

———. 2009α. “Άνδρος. Ιερά της γεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής”, στο *Εύανδρος. Τόμος εις μνήμην Δημητρίου Ι Πολέμη*, επ. Ι. Κ. Κυρτάτας, Λ. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα και Μ. Τιβέριος, 51-111. Άνδρος.

———. 2009β. “Ακρόπολη Αγίου Ανδρέα Σίφνου. Οι πρόσφατες έρευνες”, στο *Πρακτικά Γ΄ Σιφναϊκού Συμποσίου. Σίφνος 29 Ιουνίου - 2 Ιουλίου 2006,* 23-40. Αθήνα.

———. 2013. “Το έργο της διαμόρφωσης και ανάδειξης της ακρόπολης Αγίου Ανδρέα Σίφνου”, στο *Πρακτικά Δ΄ Σιφναϊκού Συμποσίου. Σίφνος 25-26 Ιουνίου - 2010,* 11-20. Αθήνα.

———. 2017. “Ακρόπολη Αγίου Ανδρέα Σίφνου. Διαμόρφωση - ανάδειξη - αρχαιολογικά δεδομένα”, στο *Το Αρχαιολογικό Έργο στα νησιά του Αιγαίου. Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Ρόδος 27 Νοεμβρίου - 1 Δεκεμβρίου 2013*, επ. Π. Τριανταφυλλίδης, 1:101-114. Μυτιλήνη.

Τζαβελοπούλου, Κ. 2018. “Τελετουργική πρακτική προς τιμήν των ηρώων στην Πελοπόννησο”, στο *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ1). Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου Τρίπολη, 7-11 Νοεμβρίου 2012*, επ. Ε. Ζυμή, Α. Β. Καραπαναγιώτου και Μ. Ξανθοπούλου, 607-615. Καλαμάτα.

Τζουβάρα-Σούλη, Χρ. 2019. “Η λατρεία στο Νεκυομαντείο του Αχέροντα”, στο *Θεσπρωτία Ι: Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου για τη Θεσπρωτία*, επ. Ι. Π. Χουλιαράς και Γ. Θ. Πλιάκου, 121-134. Ιωάννινα.

Τζωρτζάτου, Α. και Κ. Κουντούρη. 2006. “Αρχαιολογικός Χώρος Δυμοκάστρου”, *ΑΔ* 61 Β1 Χρονικά: 707-710.

———. 2008. “Αρχαιολογικός Χώρος Δυμοκάστρου”, *ΑΔ* 63 Β1 Χρονικά: 794-798.

Τιβέριος, Μ. 1976. *Ὁ Λυδὸς καὶ τὸ ἔργο του. Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τῆς ἀττικῆς μελανόμορφης ἀγγειογραφίας*. Αθήνα.

———. 1996. *Ελληνική Τέχνη. Αρχαία αγγεία*. Αθήνα.

Τουλούπα, Ε. 1964. “Βοιωτία. «Στενή»“, *ΑΔ* 19 Χρονικά Β2: 200-201.

———. 2002. *Τα εναέτια γλυπτά του ναού του Απόλλωνος Δαφνηφόρου στην Ερέτρια*. Αθήνα.

———. 2010. “Το αέτωμα του ναού του Απόλλωνος”, στο *Ερέτρια. Ματιές σε μια αρχαία πόλη*, επ. Ν. Καλτσάς, S. Fachard, Α. Ψάλτη και Γιαννοπούλου, 252-255. Αθήνα.

Τρανταλίδου, Κ. 2008. “«Κρέα δαίετο καὶ νέμε μοίρας». : Η κατάτμηση του σφαγίου στην Εποχή του Χαλκού”, στο *Ακρωτήρι Θήρας : τριάντα χρόνια έρευνας 1967-1997: επιστημονική συνάντηση 19-20 Δεκεμβρίου 1997*, 105-126. Αθήνα.

Τριανταφυλλίδης, Π. 2017. "Η αρχαιολογική έρευνα στο παροδιακό ιερό του Αταβυρίου Διός", στο *Το Αρχαιολογικό Έργο στα νησιά του Αιγαίου. Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Ρόδος 27 Νοεμβρίου - 1 Δεκεμβρίου 2013*, επ. Π. Τριανταφυλλίδης, 1:553-563. Μυτιλήνη.

Τριαντάφυλλος, Δ. 1992. "Μίσχος", *ΑΔ* 47 Β2 Χρονικά: 493.

Τσατσοπούλου, Π. 1988. 1988. "Η ανασκαφική έρευνα στην αρχαία Μεσημβρία κατά το έτος 1988", *ΑΕΜΘ* 2: 489-498.

———. 1989. "Η ανασκαφική έρευνα στην αρχαία Μεσημβρία Θράκης κατά το 1989", *ΑΕΜΘ* 3: 577-585.

Τσατσοπούλου-Καλούδη, Π. 2015. *Αρχαία Ζώνη Ι: Το Ιερό του Απόλλωνα*. Κομοτηνή.

Τσώχος, Χ. 2004. "Το ιερό των Αιγυπτίων θεών και η λατρεία τους στους Φιλίππους μέσα από το επιγραφικό υλικό. Πρώτες παρατηρήσεις", *ΑΕΜΘ* 16: 83-94.

Φάκλαρης, Π.Β. 1990. *Αρχαία Κυνουρία. Ανθρώπινη Δραστηριότητα και Περιβάλλον*. Αθήνα.

Φίλιος, Δ. 1889. "Ἀνασκαφαὶ ἀρχαίων τάφων ἐν Ελευσῖνι", *ΑΕ* 1889: 171-194.

Φιλιππάκη, Β. 1975. "Ἀνασκαφὴ ἀκροπόλεως Ἁγίου Ἀνδρέα Σίφνου", *ΠΑΕ* 130 Α: 235-237.

Φιλιππάκη, Β, Σ. Συμεωνόγλου και Ν. Φαράκλας. 1967. "Ὄγχηστὸς", *ΑΔ* 22 Χρονικά Β1: 242.

Φριτζίλας, Στ. 2006. *Ο ζωγράφος του Θησέα. Η αττική αγγειογραφία στην εποχή της νεοσύστατης αθηναϊκής δημοκρατίας*. Αθήνα.

Χατζηδημητρίου, Α. 2005. *Παραστάσεις εργαστηρίων και εμπορίου στην εικονογραφία των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων*. Αθήνα.

Χρηστίδης, Χ. 2009. *Αριστοφάνη Αρχαρνείς. Εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια: γραμματικά, συντακτικά, ερμηνευτικά, πραγματικά, αισθητικά*. Αθήνα.

Χρήστου, Χ. 1963. "Κοσμάς Κυνουρίας", *ΑΔ* 18: 87-88.

Χριστακοπούλου-Σωμάκου, Γ. 2009. "Το νεκροταφείο της Σταμνάς και η πρωτογεωμετρική περίοδος στην Αιωλοακαρνανία", Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Χρυσοστόμου, Π. 1998. *Η Θεσσαλική θεά Εν(ν)οδία ή Φεραία θεά*. Αθήνα.

Χωρέμη, Ε.Λ. 2015. "Λίθινα ενεπίγραφα αναθήματα του 4ου αι. π.Χ. από την Ακρόπολη των Αθηνών. Ο αναθέτης και το μνημείο", Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Χωρέμης, Α.Κ. 1973. "Ἀρχαιότητες καὶ μνημεία Εὐβοίας. Οἰκόπεδα ἀδελφῶν Γεροντίτη", *ΑΔ* 28 Χρονικά Β1: 299-301.

Ξενόγλωσση

Alabe, F. και U.T. Bezzerra de Meneses. 2010. "Η ζωγραφική", στο *Οδηγός της Δήλου*, επ. Ph. Bruneau και J. Ducat μτφ. Ε. Δημητρακοπούλου και Π. Καρβώνης, 121-131. Αθήνα.

Alagich, R. 2012. "An Insight into Life at Geometric Zagora Provided by the Animal Bones", University of Sydney.

Alexandridou, A. 2019. "Geometric Despotiko: on the borderline between sacred and profane", στο *Beyond the Polis. Ritual Practices and the Construction of Social Identity in Early Greece (12th - 6th Centuries B.C.),*193-211. *Conference Proceedings*, επ. A. Tsingarida και I. Lemos. Bruxelles.

———. 2013. "Archaic pottery and terracottas from the Sanctuary of Poseidon at Kalaureia", *OpAthRom* 6: 81-150.

———. 2017. "Special burial treatment for the 'heroized' dead in the Attic countryside. The case of the elite cemetery of Vari", στο *Interpeting the Seventh Century BC. Tradition and Innovation,* 281-292. Oxford.

Alroth, B. 1989. *Greek gods and figurines: Aspects of the anthropomorphic dedications*. Acta Universitatis Upsaliensis 18. Uppsala.

Amandry, P. 1984. "Le culte des Nymphes et de Pan à l'Antre corycien", στο *BCH Supplément 9. L'Antre corycien II,* 395-425.

Anderson, J. και S. Benton. 1953. "Further Excavations at Aetos", *BSA* 48: 255-361.

Andreou, I. 2004. "Le sanctuaire de Dourouti: le culte et les pratiques religieuses dans le cadre matériel", στο *L'Illyrie méridionale et l'Epire dans l'Antiquité: Actes du IVe colloque international de Grenoble (10-12 octobre 2002). IV*, επ. P. Cabanes και J. L. Lamboley, 569-581. Paris: De Boccard.

Aravantinos, V.L. 2006. "A New Inscribed Kioniskos from Thebes", *BSA* 101: 369-377.

———. 2014. "The inscriptions from the Sanctuary of Herakles at Thebes: An Overview", στο *The Epigraphy and History of Boeotia. New Finds, New Prospects,* 149-210. Brill, Leiden, Boston.

Austin, R.P. 1931. "Excavations at Haliartos, 1931", *BSA* 32: 180-212.

Avronidaki, Ch. 2008. "Boeotian Red-Figure Imagery on two New Vases by the Painter of the Dancing Pan", *Antike Kunst* 51: 8-22.

Baatz, D. 1982. "Hellenistische Katapulte aus Ephyra (Epirus)", *AM* 97: 211-233.

———. 1999. “Wehrhaftes Wohnen. Ein befestigter hellenistischer Adelsitz bei Ephyra (Nordgriechenland)”, *Antike Welt* 30 2: 151-155.

Baitinger, H. 2001. *Die Angriffswaffen aus Olympia*. OF 29. Berlin, New York.

———. 2011. *Waffenweihungen in griechischen Heiligtümern*. Mainz.

Baitinger, H. και Th. Völling. 2007. *Werkzeug und Gerät aus Olympia*. OF 32. Berlin ; New York.

Barbieri, G. και J.L. Durand. 1985. “Con il bue a spalla”, *Bollettino d’Arte* 19: 1-16.

Barfoed, S. 2015. “The Ritual Significance of Miniature Pottery in Ancient Greek Sanctuaries from the Archaic to the Hellenistic Period”, Διδακτορική Διατριβή, University of Kent.

———. 2017. “The Cults of Kalydon. Reassessing the miniaturised votive objects”, *Proceedings of the Danish Institute at Athens* 8: 131-148.

Bates, W.N. 1911. “The Purification of Orestes”, *AJA* 15 4: 459-464.

Baumbach, J.D. 2004. *The Significance of Votive Offerings in Selected Hera Sanctuaries in the Peloponnese, Ionia and Western Greece*. BAR International Series. Oxford.

BCH 1920. “Chronique des fouilles et découvertes archéologiques dans l’Orient hellénique (novembre 1919-novembre 1920)”, *BCH* 44: 167-415.

BCH 1928. “Chronique des fouilles et découvertes archéologiques dans l’Orient hellénique, 1928”, *BCH* 52: 466-510.

BCH 1952. “Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1951”, *BCH* 76 1: 201-288.

Beal, R.H. 2001. “Hittite Military Rituals”, στο *Ancient magic and ritual power (πρώτη έκδοση 1995)*, επ. M. Meyer και P. Mirecki, 63-76. Boston, Leiden.

Beaumont, L. 2011. “Chios in the ‘dark ages’: New evidence from Kato Phana”, στο *The ‘‘dark ages’’ revisited: acts of an international symposium in memory of William D.E. Coulson, University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007*, επ. A. Mazarakis-Ainian, 221-231. Volos.

Beaumont, L, A. Archontidou-Argyri, H. Beames, A. Tsigkou και N. Wardle. 2004. “Excavations at Kato Phana, Chios: 1999, 2000, and 2001”, *BSA* 99: 201-255.

Belousov, A.V. 2018. “To Bind Your Enemies: Some Specific Features of Olbian Defixiones in the General Context of Greek magic”, στο *Violence in Prehistory and Antiquity*, επ. E. Nemeth, 153-177. Kaiserslautern, Mehlingen.

Béquignon, Y. 1937. *Recherches archéologiques à Phères de Thessalie*. Paris.

Bérard, Cl. 1986. “Bousiris”, στο *LIMC*, 3:147-155.

Berthiaume, G. 1982. *Les rôles du Mágeiros. Étude sur la boucherie, la cuisine et le sacrifice dans la Grèce ancienne*. Leiden, Brill.

Beschi, L. 2005α. “Λήμνος”, στο *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, επ. Α. Γ. Βλαχόπουλος, 106-114. Αθήνα.

———. 2005β. “Culto e riserva delle acque nel santuario arcaico de Efestia”, *ASAtene* 83.1: 95-221.

———. 2007. “Depositi di fondazione nel santuario arcaico di Efestia”, στο *Ἀμύμονα ἔργα. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Βασίλη Κ. Λαμπρινουδάκη*, επ. Α. Λαιμού, Λ. Μενδώνη, Ν. Κούρου και Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, 141-154. Αθήνα.

Betz, H.D. 1986. *The Greek Magical Papyri in Translation, including the demonic spells*. Chicago, London.

Blakelock, E.S. 2012α. “The Early Medieval Cutting Edge of Technology: An archaeometallurgical, technological and social study of the manufacture and use of Anglo-Saxon and Viking iron knives, and their contribution to the early medieval iron economy. Τόμος 1”, Διδακτορική Διατριβή, University of Bradford.

———. 2012β. “The Early Medieval Cutting Edge of Technology: An archaeometallurgical, technological and social study of the manufacture and use of Anglo-Saxon and Viking iron knives, and their contribution to the early medieval iron economy. Τόμος 2”, Διδακτορική Διατριβή, University of Bradford.

Blatter, R. 1976. “Herakles beim Gelage”, *AA* 1976: 49-52.

Boardman, J. 1961. *The Cretan collection in Oxford: the Dictaean cave and iron age Crete*. Oxford.

———. 1963. “Artemis Orthia and Chronology”, *BSA* 58: 1-7.

———. 1967. *Excavations in Chios 1952-1955: Greek Emporio*. BSA Supplement 6.

———. 1971. “Sickles and Strigils”, *JHS* 91: 136-137.

———. 2001. *Greek gems and finger rings: early Bronze Age to late Classical*. London.

———. 2007. *Η αρχαιολογία της νοσταλγίας (τίτλος πρωτοτύπου: The archaeology of nostalgia, London 2002)*. μτφ. Β. Δημητρίου. Αθήνα.

Böhr, E. 2002. *CVA Deutschland 47. Berlin, Antikensammlung 9*. München.

Bonnechere, P. 1999. “La μάχαιρα était dissimulée dans le κανοὺν: quelques interrogations”, *RÉA* 101 1: 21-35.

Bookides, N. 1993. “Ritual dining at Corinth”, στο *Greek Sanctuaries. New Approaches*, επ. N. Marinatos και R. Hägg, 34-50. London, New York.

Bookides, N. και R.S. Stroud. 1987. *Demeter and Persephone in Ancient Corinth*. Princeton, New Jersey.

———. 1997. *Corinth 18.3: The Sanctuary of Demeter and Kore: Topography and Architecture*. Princeton, New Jersey.

———. 2004. “Apollo and the Archaic Temple at Corinth.” *Hesperia* 73 3: 401-426.

Borgeaud, Ph. 1988. *The cult of Pan in ancient Greece (τίτλος πρωτοτύπου Recherches sur le dieu Pan)*. μτφ. K. Atlass και J. Redfield. Chicago, London.

von Bothmer, D., 1990. *Glories of the past: ancient art from the Shelby White and Leon Levy Collection*. New York.

Bowie, A.M. 2011. “Η θυσία στην αττική κωμωδία”, στο *Αττική κωμωδία. Πρόσωπα και προσεγγίσεις*, 572-591. Αθήνα.

Bravo III, J.J. 2018. *Excavations at Nemea IV: The shrine of Opheltes*. Oakland.

Bremmer, J.N. 1994. *Greek Religion*. Oxford.

Brinkmann, V. 2003. “Herakles tötet den ägyptischen König Busiris”, στο *Herakles - Herkules,* επ. R. Wünsche και V. Brinkmann, 174-177. München.

Brixhe, Cl. 1976. *Le Dialecte grec de Pamphylie: documents et grammaire*. Paris.

Broneer, O. 1933. “Excavations on the North Slope of the Acropolis in Athens, 1931-1932”, *Hesperia* 2: 329-417.

———. 1973. *Isthmia II: Topography and Architecture*. Princeton, New Jersey.

Bruns, G. 1970. *Küchenwesen und Mahlzeiten*. Archaeologia Homerica 2. Göttingen.

Bulard, M. 1926. *Exploration archéologique de Délos. 9: Decsription des revêtements peints a sujets religieux*. Paris.

Bundrick, S.D. 2014. “Selling Sacrifice on Classical Athenian Vases”, *Hesperia* 83 4: 653-708.

———. 2019. *Athens, Etruria, and the many lives of Greek figured pottery*. Madison, Wisconsin.

Burkert, W. 1983. *Homo necans: The anthropology of ancient Greek sacrificial ritual and myth (τίτλος πρωτοτύπου Homo Necans 1972)*. μτφ. P. Bing. Berkeley.

———. 1993α. *Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Θρησκεία. Ἀρχαϊκὴ καί Κλασσικὴ Ἐποχὴ (τίτλος πρωτοτύπου Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche 1977)*. μτφ. Ν. Π. Μπεζαντάκος και Α. Αβαγιανού. Αθήνα.

———. 1993β. "Concordia discours: the literary and the archaeological evidence on the sanctuary of Samothrace", στο *Greek Sanctuaries. New Approaches*, επ. N. Marinatos και R. Hägg, 142-152. London, New York.

———. 2002. "Ελληνική Περιφέρεια: Τα Μυστήρια της Σαμοθράκης", στο *Λατρείες στην περιφέρεια του αρχαίου ελληνικού κόσμου*, επ. Α. Αβαγιανού μτφ. Α. Αβαγιανού, 31-63. Αθήνα.

Calligas, P.G. 1992. "From the Amyklaion", στο *Φιλολάκων: Lakonian studies in honour of Hector Catling*, επ. J. M. Sanders, 31-48. London.

Camporeale, G. 1965. "Banalizzazioni etrusche di miti greci", στο *Studi in onore di Luisa Banti*, επ. G. Beccati, R. B. Bandinelli, G. Caputo, G. Devoto και G. P. Carratelli, 111-123. Roma.

Carapanos, C. 1878. *Dodone et ses ruines*. Paris.

Carpenter, T.H. 2009. "Prolegomenon to the Study of Apulian Red-Figure Pottery", *AJA* 113 1: 27-38.

Caskey, J.L. και P. Amandry. 1952. "Investigations at the Heraion of Argos, 1949", *Hesperia* 21 3: 165-221.

Caskey, M.E. 2009. "Dionysos in the temple at Ayia Irini, Kea", στο *Δώρον. Τιμητικός τόμος για τον Σπύρο Ιακωβίδη*, επ. Δ. Δανιηλίδου, 143-168. Αθήνα.

Catling, H, J.C. Smith και H. Hughes-Brock. 1983. "The Dark Age: The Small Finds", στο *Excavations at Nichoria in Southwest Greece III. III: Dark Age and Byzantine Occupation*, επ. W. A. McDonald, W. D. E. Coulson και J Rosser, 273-315. Minneapolis.

Catling, H.W. 1976. "Excavations at the Menelaion, Sparta, 1973-1976", *Archaeological Reports* 23: 24-42.

Catling, H.W. και H. Cavanagh. 1976. "Two inscribed bronzes from the Menelaion, Sparta", *Kadmos* 15: 145-157.

Chalazonitis, I, Ch. Koukouli-Chrysanthaki και D. Malamidou. 2018. "Ἔντος Ἀμώμητον: An argive-type sheild from the sanctuary of Oisyme", *BSA* 113: 199-219.

Chaniotis, A. και J. Schäfer. 1992. “Von den Dunklen Jahrhunderten bis zum Ende der Kaiserzeit (ca. 12. Jh. v.Chr.—ca. 3. Jh. n.Chr.)”, στο *Amnisos. Nach den archäologischen, historischen und epigraphischen Zeugnissen des Altertums und der Neuzeit,* επ. J. Schäfer, 350-354. Berlin.

Chapinal-Heras, D. 2017. “Between the Oak and the Doves: Changes in the Sanctuary of Dodona Over the Centuries”, στο *Simple Twists of Faith. Cambiare culto, cambiare fede: persone e luoghi. Changing Beliefs, Changing Faiths: People and Places. Miscellanea a cura*, επ. S. Marchesini και J. Nelson-Novoa, 17-38. Verona.

Charalambidou, X. 2017. “Euboea and the Euboean Gulf region: pottery in context”, στο *Interpeting the Seventh Century BC. Tradition and Innovation,* 123-149. Oxford.

Chatzopoulos, M. 1996. *Macedonian institutions under the kings*. Athens.

Chenal-Velarde, I. και J. Studer. 2003. “Archaeozoology in a ritual context: the case of a sacrificial altar in Geometric Eretria”, στο *Zooarchaeology in Greece: recent advances,* επ. E. Kotjabopoulou, Y. Hamilakis, P. Halstead, C. Gamble και P. Elefanti, 215-220.

Chidiroglou, M. 2017. “Karystos revisited: Interaction networks of an Aegean island polity (sources and finds)”, στο *An Island between Two Worlds: The Archaeology of Euboea from Prehistoric to Byzantine Times. Proceedings of the International Conference held at Eretria July 12-14, 2013*, επ. Ž Tankosić, F. Mavridis και M. Kosma, 321-344. Αθήνα.

Clinton, K. 2003. “Stages of initiation in the Eleusinian and Samothracian mysteries”, στο *Greek mysteries: the archaeology and ritual of ancient Greek secret cults*, επ. M. B. Cosmopoulos, 50-78. London, New York.

———. 2017. “Two Buildings in the Samothracian Sanctuary of the Great Gods”, *Journal of Ancient History* 5 2: 323-356.

Cockerell, C.R. 1860. *The Temple of Jupiter Panhellenius at Aegina, and of Apollo Epicurius at Bassae near Phigaleia in Arcadia*. London.

Coldstream, J.N. 1973α. “The Jewellery and other Small Finds”, στο *Knossos: The Sanctuary of Demeter. BSA Supplement 8*, επ. J. N. Coldstream, 130-176.

———. 1973β. “The Site: Excavation and Architecture”, στο *Knossos: The Sanctuary of Demeter. BSA Supplement 8*, επ. J. N. Coldstream, 1-17. https://www.jstor.org/stable/40855965.

Coldstream, J.N. και R.A. Higgins. 1973. “Conclusions: The cult of Demeter at Knossos”, στο *Knossos: The Sanctuary of Demeter. BSA Supplement 8*, επ. J. N. Coldstream, 180-187. https://www.jstor.org/stable/40855965.

Coldstream, J.N, R.A. Higgins, G.B. Waywell, A. Jackson, H. Hughes-Brock, V.E.G. Kenna και M.R. Jarman. 1973. *Knossos: The Sanctuary of Demeter. BSA Supplement 8*. https://www.jstor.org/stable/40855965.

Collart, P. 1929. "Le sanctuaire des dieux égyptiens à Philippes", *BCH* 53: 70-100.

Constantakopoulou, Ch. 2017. *Aegean Interactions. Delos and its Networks in the Third Century*. Oxford.

Constantinides, S. 1988. "Laconian Cults. The Main Sanctuairies of Sparta (800 B.C. - to the Roman Period),", Διδακτορική Διατριβή, University of London.

Cook, J.M. 1998. "The British Excavations and the Stratification that they revealed", στο *Old Smyrna Excavations: The Temples of Athena. BSA Supplement 16*, επ. J. M. Cook, R. V. Nicholls και D. M. Pyle, 1-31.

Cosmopoulos, M.B. 2014. "Cult, Continuity, and Social Memory: Mycenaean Eleusis and the Transition to the Early Iron Age", *AJA* 118 3: 401-427.

de Cou, H.F. 1905. "The bronzes of the Argive Heraeum", στο *The Argive Heraeum II: Terra-cotta figurines, terra-cotta reliefs, vases, vase fragments, bronzes, engraved stones, gems and ivories, coins, Egyptian or Graeco-Egyptian objects*, επ. C. Waldstein, 191-340. Boston.

Crielaard, J.P. 2017. "The Early Iron Age Sanctuary of Karystos-Plakari (Southern Euboea) and its Wider Context", στο *Regional stories towards a new perception of the early Greek world. Acts of an International Symposium in honour of Professor Jan Bouzek Volos 18-21 June 2015*, επ. A. Mazarakis-Ainian, A. Alexandridou και X. Charalambidou, 127-144. Volos.

Crielaard, J.P, X. Charalambidou, M. Chidiroglou, M. Kosma και F. Songu. 2014. "The Plakari Archaeological Project. Preliminary Report on the Third Field Season (2012)", *Pharos* 20: 1-24.

———. 2016. "The Plakari Archaeological Project. Preliminary Report on the Fourth Field Season (2013)", *Pharos* 21: 117-133.

Croop, M.J. 1988. *Euripides Electra*. Oxford.

Csapo, E. 2013. "Comedy and the Pompe", στο *Greek Comedy and the Discourse of Genres*, επ. E. Bakola, L. Prauscello και M. Telo, 40-80. Cambridge.

Csapo, E, A.W. Johnston και D. Geagan. 2000. "The Iron Age Inscriptions", στο *Kommos IV: The Greek Sanctuary*, επ. J. W. Shaw και M. C. Shaw, 101-134. Princeton, Oxford.

Curtius, C. 1877. *Inschriften und Studien zur Geschichte von Samos*. Lübeck.

D' Acunto, M. 2002α. "Gortina, il santuario protoarcaico sull'Acropoli di Haghios loannis: una riconsiderazione", *ASAtene* 80. 3.2: 182-229.

———. 2002β. “Il tempio di Apollo a Dreros: il culto e la “cucina del sacrificio““, *AnnArchStorAnt* 9-10: 9-62.

D’Acunto, M. 2008. “Culto e rituali del tempio di Apollo a Dreros”, στο *Image et religion dans l’antiquité gréco-romaine: actes du Colloque de Rome 11-13 décembre 2003, organisé par l’École Française de Rome, l’École Française d’Athènes, l’ArScAn (UMR 7041: CNRS, Paris I, Paris X), l’équipe ESPRI et l’ACI Jeunes Chercheurs ICAR*, επ. S. Estienne, D. Jaillard, N. Lubtchansky και Cl. Pouzadoux, 111-119. Naples.

Dakoronia, F. και L. Gounaropoulou. 1992. “Artemiskult auf einem neuen Weihrelief aus Achinos bei Lamia”, *AM* 107: 217-227.

D’Amato, R. και A. Salimbeti. 2016. *Early Iron Age Greek Warrior 1100-700 BC*. New York.

D’Ambra, E. 1988. “A Myth for a Smith: A Meleager Sarcophagus from a Tomb in Ostia”, *AJA* 92 1: 85-99.

Davidson, G.R. 1952. *Corinth 12: The Minor Objects*. Princeton, New Jersey.

Dawkins, R.M. 1929. “Objects carved in ivory and bone”, στο *The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta. Excavated and described by members of the British School at Athens, 1906-1910*, επ. R. M. Dawkins, 203-248. London.

Dawkins, R.M., A.J.B. Wace, J.P. Droop, G. Dickins, H.J.W. Tyllyard, A.M. Woodward, και M.N. Tod. 1906/07. “Laconia: I. Excavations at Sparta, 1907”, *BSA* 13: 1-218.

Dawkins, R.M, J.P. Droop, A.M. Woodward, P. Giles, A.J.B. Wace και M.S. Thompson. 1908/09. “Laconia: I. Excavations at Sparta, 1909”, *BSA* 15: 1-157.

De Grossi Mazzorin, J. και Cl. Minniti. 2006. “Dog Sacrifice in the Ancient World: A Ritual Passage?” στο *Dogs and People in Social, Working, Economic or Symbolic Interaction. Proceedings of the 9th Conference of the International Council of Archaeozoology, Durham, August 2002*, επ. L. M. Snyder και E. A. Moore, 62-66. Oxford.

Deacy, S. 2008. *Athena*. London, New York.

Decourt, J.C, T.H. Nielsen, B. Helly, R. Bouchon, L. Darmezin, G. Lucas και I. Pernin. 2004. “Thessalia and Adjacent Regions”, στο *An Inventory of Archaic and Classical Poleis: An Investigation Conducted by The Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*, επ. M. H. Hansen και T. H. Nielsen, 676-731. Oxford.

Del Chiaro, M. 1977. “Etruscan Red-Figured’s dying gasp”, *RM* 84: 261-266.

———. 1974. *The Etruscan funnel group. A Tarquinian red-figured fabric*. Studi e materiali di etruscologia e antichità italiche 14. Firenze.

Demargne, P. και H. van Effenterre. 1937. “Recherches à Dréros”, *BCH* 61 1: 5-32.

Deshayes, J. 1960. *Les outils de bronze, de l’Indus au Danube (IVe au IIe millénaire)*. Paris.

Detienne, M. 2007. “Βίαιες ‘ευγενείς’ γυναίκες. Αιματοβαμμένες γυναίκες στα Θεσμοφόρια”, στο *Θυσία και μαγειρική στην αρχαία Ελλάδα (τίτλος πρωτοτύπου: La cuisine du sacrifice en pays grec 1979)*, επ. M. Detienne και J. P. Vernant μτφ. Π. Σκαρσουλή, 261-305. Αθήνα.

Detienne, M. και J.P. Vernant, eds. 2007. *Θυσία και μαγειρική στην αρχαία Ελλάδα (τίτλος πρωτοτύπου: La cuisine du sacrifice en pays grec, Paris 1979)*. μτφ. Π. Σκαρσουλή. Αθήνα.

Dietrich, B.C. 1988. “The Instrument of Sacrifice”, στο *Early Greek cult practice: proceedings of the fifth international symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29, June, 1986*, επ. R. Hägg, N. Marinatos και G. C. Nordquist, 35-40. Stockholm, Göteborg.

Dietz, S. 2011. “The Acropolis. Excavations In Section H. General Stratigraphy”, στο *Kalydon in Aitolia I. Reports and Studies. Danish/Greek field work 2001-2005*, επ. S. Dietz και M. Stavropoulou-Gatsi, 213-240. Århus.

Dillon, M. 2002. *Girls and women in classical Greek religion*. London, New York.

Dillon, S. 2017. “Terracotta Figurines”, στο *Samothrace XII: The Monuments of the Eastern Hill*, 395-401. Princeton.

Dimitrova, N.M. 2017. “Inscriptions on Stone”, στο *Samothrace XII: The Monuments of the Eastern Hill*, 437-443. Princeton.

Douzougli, A. και J.K. Papadopoulos. 2010. “Liatovouni: A Molossian Cemetery and Settlement in Epirus”, *JdI* 125: 1-87.

Dover, K.J. 1981. *Η κωμωδία του Αριστοφάνη Β’ Έκδοση (Τίτλος πρωτοτύπου: Aristofanic Comedy University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1972)*. μτφ. Φ. Ι. Κακριδής. Αθήνα.

Dunbabin, T.J. 1962. *Perachora II: The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia: Excavations of the British School of Archaeology at Athens, 1930-1933. Pottery, ivories, scarabs, and other objects from the votive deposit fo Hera Limenia.* Oxford.

Durand, J.L. 1986. *Sacrifice et labour en Grèce ancienne, Essai d’anthropologie religieuse*. Paris.

———. 1987. “Le bœuf à la ficelle”, στο *Images et société en Grèce ancienne : l’iconographie comme méthode d’analyse : actes du Colloque international, Lausanne 8-11 février 1984*, επ. Cl. Bérard, 227-241. Lausanne.

———. 2007a. “Ελληνικά Ζώα: Προτάσεις γιὰ μία ‘τοπολογία’ των βρώσιμων σωμάτων”, στο *Θυσία και μαγειρική στην αρχαία Ελλάδα (τίτλος πρωτοτύπου: La cuisine du sacrifice en pays grec 1979)*, επ. M. Detienne και J. P. Vernant μτφ. Π. Σκαρσουλή, 189-238. Αθήνα.

———. 2007b. “Η τελετουργία ως ‘“όργανο”,’” στο *Θυσία και μαγειρική στην αρχαία Ελλάδα (τίτλος πρωτοτύπου: La cuisine du sacrifice en pays grec 1979)*, επ. M. Detienne και J. P. Vernant μτφ. Π. Σκαρσουλή, 239-259. Αθήνα.

Durand, J.L. και A. Schnapp. 1984. “Schlachtopfer und rituelle Jagd”, στο *Die Bilderwelt der Griechen: Schlüssel zu einer “fremden” Kultur*, επ. Cl. Bérard, J.-P. Vernant και U. Sturzenegger, 73-99. Kulturgeschichte der antiken Welt 31. Mainz.

Dürrbach, F, P. Roussel, M. Launey, A. Plassart και J. Coupry, eds. 1926. *Inscriptions de Délos*. Paris: H. Champion.

Edmonds, J.M. 1922. *Lyra Grace*. London.

van den Eijnde, F. 2010α. “The Forgotten Sanctuary of Zeus on Mount Parnes”, *Talanta* 42-43: 113-128.

———. 2010β. “Cult and society in early Athens: archaeological and anthropological approaches to state formation and group participation in Attica”, Διδακτορική Διατριβή, University of Utrecht.

Ekroth, G. 2002. *The sacrificial rituals of Greek hero-cults in the Archaic to the early Hellenistic periods*. Liège.

———. 2003α. “Small pots, poor people? The use and function of miniature pottery as votive offerings in archaic sanctuaries in the Argolid and the Corinthia”, στο *Griechische Keramik im kulturellen Kontext: Akten des Internationalen Vasen-Symposions in Kiel vom 24. bis 28.9.2001, veranstaltet durch das Archäologische Institut der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel*, επ. B. Schmaltz και M. Söldner, 35-37. Münster.

———. 2003β. “Inventing Iphigenia? On Euripides and the Cultic Construction of Brauron”, *Kernos* 16: 59-118.

———. 2005. “Blood on the altars? On the treatment of blood at Greek sacrifices and the iconographical evidence”, *Antike Kunst* 48: 9-29.

———. 2006. “Review of Jörg Gebauer, Pompe und Thysia. Attische Tieropferdarstellungen auf schwarz- und rotfigurigen Vasen”, *Kernos* 19: 474-478.

———. 2007. “The importance of sacrifice: new approaches to old methods”, *Kernos* 20: 387-469.

———. 2008α. “Burnt, cooked or raw? Divine and human culinary desires at Greek animal sacrifice”, στο *Transformations in sacrificial practices: from antiquity of modern times: Proceedings of an international colloquium, Heidelberg, 12-14 July 2006*, επ. E. Stavrianopoulou, A. Michaels και Cl. Ambos, 87-111. Berlin.

———. 2008β. “Meat, man and god. On the division of the animal victim at Greek sacrifices”, στο *Μικρὸς Ἱερομνήμων: Μελέτες εἰς μνήμην Michael H. Jameson*, επ. Α. Π. Ματθαίου και I. Polinskaya, 259-290. Αθήνα.

———. 2009. “Why (not) paint an altar? A study of where, when and why altars appear on Attic red-figure vases”, στο *The world of Greek vases*, επ. V. Nörskov, L. Hannestad, C. Isler-Kerényi και S. Lewis, 89-114. Rome.

———. 2011. “Meat for the gods”, στο *Kernos Supplément 26. « Nourrir les dieux ? » Sacrifice et représentation du divin. Actes de la VIe rencontre du Groupe de recherche européen « FIGURA. Représentation du divin dans les sociétés grecque et romaine » (Université de Liège, 23-24 octobre 2009),* επ. V. Pirenne-Delforge και F. Prescendi, 15-41. Liège.

———. 2013α. “Forelegs in Greek cult”, στο *Perspectives on ancient Greece Papers in celebration of the 60th anniversary of the Swedish Institute at Athens*, επ. A. L. Schallin, 113-134. Stockholm.

———. 2013β. “What we would like the bones to tell us : a sacrificial wish list”, στο *Bones, behaviour and belief. The zooarchaeological evidence as a source for ritual practice in ancient Greece and beyond*, επ. G. Ekroth και J. Wallensten, 15-30. Stockholm.

———. 2014α. “A note on minced meat in ancient Greece”, στο *Λάβρυς. Studies presented to Pontus Hellström*, επ. L. Karlsson, S. Carlsson και J. B. Kullberg, 223-235. Uppsala.

———. 2014β. “Castration, cult and agriculture. Perspectives on greek animal sacrifice”, *OpAthRom* 7: 153-174.

———. 2016. “A view from the Greek side: Interpretations of animal bones as evidence for sacrifice and ritual consumption”, *Journal of ancient Judaism* 7: 35-50.

———. 2017. “‘Don’t Throw Any Bones in the Sanctuary!’ On the Handling of Sacred Waste in Ancient Greek Cult Places”, στο *Ritual Matters: Material Remains and Ancient Religion*, επ. Cl. Moser και J. Knust, 33-55. Michigan.

———. 2018. “Men vad håller kentauren i handen? : Avbildningar av och attityder till köttkonsumtion i antikens Grekland”, *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens årsbok*: 165-182.

Empereur, J.Y. 1984. “Inscriptions”, στο *BCH Supplément 9. L’Antre corycien II,* 339-346. https://www.persee.fr/doc/bch_0304-2456_1984_sup_9_1_5778.

Fairbanks, A. 2015. *Philostratus the Elder, Philostratus the Younger, Callistratus, Philostratus the Elder, Imagines. Philostratus the Younger, Imagines. Callistratus*. Loeb classical library [Greek authors] 256. Cambridge.

Faraone, Ch.A. 2004. “Hipponax Fragment 128W: Epic Parody or Expulsive Incantation?” *Classical Antiquity* 23 2: 209-245.

Farnoux, A. 2010. “Archéologie des cités en Crète : Dréros et le Mirambello”, *CRAI* 154 1: 49-60.

Fehr, B. 1971. *Orientalische und griechische Gelage*. Bonn.

Felsch, R. 2001. “Opferhandlungen des Alltagslebens im Heiligtum der Artemis Elaphebolos von Hyampolis in den Phasen SH IIIC - Spätgeometrisch”, *Aegaeum* 22: 193-199.

Feyel, M. και N. Platon. 1938. “Inventaire sacré de Thespies trouvé à Chostia (Béotie)”, *BCH* 62: 149-166.

Ficuciello, L. 2013. *Lemnos. cultura, storia, archeologia, topografia di un’isola del Nord-Egeo*. Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente 20:1,1. Atene.

Flinterman, J.J. 2009. “The ancestor of my wisdom : Pythagoras and pythagoreanism in the life of Apollonius”, στο *Philostratus*, επ. E. Bowie και J. Elsner, 155-175. Cambridge, New York.

Foley, A. 1988. *The Argolid 800-600 B.C.: an archaeological survey: together with an index of sites from the Neolithic to the Roman period*. Studies in Mediterranean archaeology vol. 80. Göteborg: P. Aströms förlag.

Forsén, B. 2004. “Professional and memorials of life and work”, στο *ThesCRA,* 1:308-311.

Foster, G.V. 1984. “The Bones from the Altar West of the Painted Stoa”, *Hesperia* 53 1: 73-82.

Fotiadi, M. 2018. “Dedications at Ancient Dodona”, Μεταπτυχιακή Εργασία, University of Birmingham.

Fragkopoulou, F. 2010. “Spartan Sanctuaries and Lakonian Identity Between 1200 and 600 B.C”, Διδακτορική Διατριβή, King’s College London.

Frielinghaus, H. 1995. *Einheimische in der apulischen Vasenmalerei: Ikonographie im Spannungsfeld zwischen Produzenten und Rezipienten*. Wissenschaftliche Schriftenreihe Archäologie 2. Berlin.

Frödin, O. και A.W. Persson. 1938. *Asine. Results of the Swedish excavations 1922-1930*. Stockholm.

Froning, H. 1986. “Chryse I”, στο *LIMC,* 3:279-281.

Furtwängler, Ad. 1890. *Die bronzen und die übrigen kleineren funde von Olympia*. Olympia. Die Ergebnisse der von dem Deutschen Reich veranstalteten Ausgrabung 4. Berlin.

———. 1906. *Aigina. Das Heiligtum der Aphaia*. München.

Furtwängler, An. 1980. “Zur Deutung der Obeloi im Lichte samischer Neufunde”, στο *Tainia, Festschrift für Roland Hampe*, επ. H. A. Cahn και E. Simon, 81-98. Mainz am Rhein.

Gadbery, L.M. και C. Arnold-Biucchi. 2017. “Coins”, στο *Samothrace XII: The Monuments of the Eastern Hill*, 402-418. Princeton.

Gagliano, E. 2017. “Μία χαλκείη κώδων νέα: il suono di Athena. Realia e culto di Athena Chalkioikos a Sparta”, *ASAtene* 93: 81-112.

Gallet de Santerre, H. και J. Tréheux. 1947. “Rapport sur le dépôt égéen et géométrique de l’Artémision à Délos”, *BCH* 71-72: 148-254.

Garvie, A.F. 2017. *Aeschylus: Choephori*. Oxford.

Gauer, W. 1975. *Die Tongefässe aus den Brunnen unterm Stadion-Nordwall und im Südost-Gebiet*. OF 8. Berlin.

Gaunt, J. 2017. “Metal Objects”, στο *Samothrace XII: The Monuments of the Eastern Hill*, 419-436. Princeton.

Gebauer, J. 2002. *Pompe und Thysia: attische Tieropferdarstellungen auf schwarz- und rotfigurigen Vasen*. Münster.

Gebhard, E.R. 1998. “Small Dedications in the Archaic Temple of Poseidon at Isthmia”, στο *Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence. Proceedings of the Fourth International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the Swedish Institute at Athens, 22-24 October 1993*, επ. R. Hägg, 91-115. Stockholm.

Gebhard, E.R. και F.P. Hemans. 1989. “University of Chicago Excavations at Isthmia, 1989: I”, *Hesperia* 61: 1-77.

Georgoudi, S. 2005. “L’«occultation de la violence» dans le sacrifice grec: données anciennes, discours modernes”, στο *La cuisine et l’autel: Les sacrifices en questions dans les sociétés de la Méditerranée ancienne*, επ. S. Georgoudi, R. Koch Piettre και F. Schmidt, 124:115-147. Turnhout.

———. 2010. “Sacrificing to the Gods: Ancient Evidence and Modern Interpretations”, στο *The Gods of Ancient Greece. Identities and Transformations*, επ. J. N. Bremmer και A. Erskine, 92-105. Edinburgh.

Gerber, D.E. 1982. *Pindar’s Olympian one: a commentary*. Toronto.

Gerhard, E. 1830. *Antike Bildwerke*. Stuttgart, Tübingen.

Gildersleeve, B.L. 1965. *Pindar the Olympian and Pythian Odes with an itroductory essay, notes and indexes*. Amsterdam.

Giuliani, L. 2013. *Image and myth: a history of pictorial narration in Greek art (τίτλος πρωτοτύπου: Bild und Mythos: Geschichte der Bilderzählung in der griechischen Kunst, München 2003)*. μτφ. J. O'Donnell. Chicago.

Goldstein, M.S. 1978. "The setting of the ritual meal in Greek sanctuaries, 600-300 B.C", Διδακτορική Διατριβή, California: University of California.

Gordon, C.D.H. 1953. "Swords, Rapiers and Horse-riders", *Antiquity* 27: 67-78.

Grandjean, Y. και F. Salviat. 2012. *Οδηγός της Θάσου*. μτφ. Γ. Μ. Σανιδάς. 2η έκδ. ανανεωμένη και επαυξημένη. Sites et monuments 3. Αθήνα: École Française d'Athènes.

Graninger, D. 2011. *Cult and Koinon in Hellenistic Thessaly*. Brill Studies in Greek and Roman Epigraphy. Leiden, Boston.

Gravani, K. 2004. "Les antiquités de Dourouti dans le cadre de la topographie du bassin d'Ioannina", στο *L'Illyrie méridionale et l'Epire dans l'Antiquité: Actes du IVe colloque international de Grenoble (10-12 octobre 2002). IV*, επ. P. Cabanes και J. L. Lamboley, 549-567. Paris.

Groot, M. 2014. "Burned Offerings and Sacrificial Meals in Geometric and Archaic Karystos. Faunal Remains from Plakari (2011-2012)", *Pharos* 20: 25-52.

Gruben, G. 2000. *Ιερά και ναοί των αρχαίων Ελλήνων*. μτφ. Δ. Ακτσελή. Αθήνα.

———. 2014. *Samos 27. Der Polykratische Tempel im Heraion von Samos*. επ. H. J. Kienast. Wiesbaden.

Haarer, P. 2000. "Ὀβελοί and Iron in Archaic Greece", Διδακτορική Διατριβή, University of Oxford.

Hagerman, Ch. 2014. "Weapons: Catapult Bolts, Arrowheads, Javelin and Spear Heads, and Sling Bullets", στο *Stymphalos I: The acropolis sanctuary*, επ. G. P. Schaus, 79-102. Toronto.

Haggis, D.C, M.S. Mook, R.D. Fitzsimons, C.M. Scarry, L.M. Snyder και W.C. West. 2011. "Excavations in the Archaic Civic Buildings at Azoria in 2005-2006", *Hesperia* 80 1: 1-70.

Hamilton, R. 2000. *Treasure map. A guide to the Delian inventories*. Ann Arbor.

Hammond, N.G.L. 1967. *Epirus: The geography, the ancient remains, the history and the topography of Epirus and adjacent areas*. Oxford: Clarendon Press.

Harrell, K. 2015. "Piece out. Comparing the intentional destruction of swords in the Early Iron Age and the Mycenaean Shaft Graves", στο *Thravsma: contextualising the intentional destruction of objects in the Bronze Age Aegean and Cyprus*, επ. K. Harrell και J. Driessen. Louvain.

Harris, D. 1991. “The inventory lists of the Parthenon treasures”, Διδακτορική Διατριβή, Princeton University.

Harris, J. 1994. *A passion for antiquities: Ancient art from the collection of Barbara and Lawrence Fleischman*. Malibu, California.

Haug, A. 2011. “Handwerkerszenen auf athenischen Vasen des 6. und 5. Jh. v. Chr.: Berufliches Selbstbewußtsein und sozialer Status”, *JdI* 126: 1-31.

———. 1995. *The treasures of the Parthenon and Erechtheion*. Oxford.

Heineman, K.M. 2018. *The decadence of Delphi: The oracle in the second century AD and beyond*. Abingdon, New York.

Hellner, N. και F. Gennatou. 2015. “Il tempio arcaico sulla Trapeza di Eghion. Ricerca e ricostruzione”, *ASAtene* 93: 115-133.

Helly, B. 1973. *Gonoi II. Les Inscriptions*. Amsterdam.

Hemberg, B. 1955. *Ἄναξ, ανάσσα und άνακες: als Götternamen unter besonderer Berücksichtigung der attischen Kulte*. Uppsala.

Henke, J.M. 2017. “New excavations in the area of the altar of the sanctuary of Hera on Samos: The archaic levels”, στο *Το Αρχαιολογικό Έργο στα νησιά του Αιγαίου. Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Ρόδος 27 Νοεμβρίου - 1 Δεκεμβρίου 2013*, επ. Π. Τριανταφυλλίδης, 2:201-212. Μυτιλήνη.

Hermany, A, M. Legoilloux, V. Chankowski και A. Petropoulou. 2004. “Sacrifices. Les sacrifices dans le monde grec”, στο *ThesCRA*, 2:59-134. Los Angeles.

Herzog, R. 1928. *Heilige Gesetze von Kos*. Berlin.

Hiller von Gaertringen, F.F. 1903. *Thera 2. Untersuchungen, Vermessungen und Ausgrabungen in den Jahren 1895-1902*. Berlin.

Hoffman, P. και M.A. Jones. 1990. “Structure and degradation process for waterlogged archaeological wood”, στο *Archaeological wood : properties, chemistry, and preservation. Developed from a symposium sponsored by the Cellulose, Paper, and Textile Division at the 196th National Meeting of the American Chemical Society, Los Angeles, California, September 25-September 30, 1988,* επ. R. M. Rowell και R. J. Barbour, 35-65. Washington.

Hogarth, D.G. 1899. “The Dictaean Cave”, *BSA* 6: 94-116.

Hope-Simpson, R. 1983. “The Dark Age: The Architecture: Area IV, Areas VI, VII”, στο *Excavations at Nichoria in Southwest Greece III. III: Dark Age and Byzantine Occupation*, επ. W. A. McDonald, W. D. E. Coulson και J Rosser, 18-57. Minneapolis: University of Minnesota Press.

https://pragmata.sia.uu.se/pragmata/. “Pragmata”, https://pragmata.sia.uu.se/pragmata/.

Hübinger, U. 1992. “On Pan’s Iconography and the Cult in the Sanctuary of Pan on the Slopes of Mount Lykaion”, στο *The Iconography of Greek Cult in the Archaic and Classical Periods*, επ. R. Hägg, 189-207. Liège.

Hyde, W.W. 1917. “The Prosecution of Lifeless Things and Animals in Greek Law: Part I”, *The American Journal of Philology* 38 2: 152-175.

Intzesiloglou, B.G. 2002. “Aiatos et Polycléia. Du mythe à l’histoire”, *Kernos* 15: 289-295.

Jacopi, G. 1928. “Esplorazione del santuario di Zeus Atabyrios”, στο *Clara Rhodos I*, επ. A. Maiuri και G. Jacopi, 88-91.

Jacquemin, A. 1983. “Artémision: secteur occidental στο J. Des Courtils, Thasos”, *BCH* 107 2: 867-875.

———. 1984. “Céramique des époques archaïque, classique et hellénistique”, στο *BCH Supplément 9. L’Antre corycien II*, 27-155. https://www.persee.fr/doc/bch_0304-2456_1984_sup_9_1_5778.

Jameson, M.H. 1974. “The Excavation of a Drowned Greek Temple”, *Scientific American* 231 4: 110-119.

———. 1976. “Excavations at Porto Cheli. Excavations at Halieis, Final Report”, *ΑΔ* 27 B1 Χρονικά: 233-236.

———. 1979. “Excavations at Halieis (Porto Cheli) 1973”, *ΑΔ* 29 B2 Χρονικά: 261-264.

———. 1991. “Sacrifice before battle”, στο *Hoplites : the classical Greek battle experience*, επ. V. D. Hanson, 97-126. London. New York.

———. 2014. *Cults and Rites in Ancient Greece. Essays on Religion and Society* (επ. A. B. Stallsmith). Cambridge.

Jarva, E. 1995. *Archaiologia on Archaic Greek Body Armour*. Rovaniemi.

Jeffery, L.H. 1990. *The Local Scripts of Archaic Greece: a study of the origin of the Greek alphabet and its development from the eighth to the fifth centuries BC, rev. ed. with a supplement by A.W. Johnston*. Oxford.

Johannowsky, W. 2002. *Il santuario sull’acropoli di Gortina II*. Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente 16. Atene.

Johansen, Fr. 1938. *CVA Danemark. Copenhague: Musée National 6*. Copenhague.

Johnson, A.P. 2013. *Religion and Identity in Porphyry of Tyre: The Limits of Hellenism in Late Antiquity*. Cambridge.

Jordan, D.R. 1979. "An appeal to the sun for vengeance", *BCH* 103 2: 521-525.

Kanellopoulos, Ch. και E. Kolia. 2011. "Ancient Keryneia, Aigialeia. Excavations and Architecture in the Sanctuary of Profitis Elias", *AM* 126: 137-176.

Karouzou, E. 2017. "Thessaly from the Protogeometric to the Early Archaic period (1110-600 BC)", στο *Regional stories. Towards a new perception of the early Greek world. An International Symposium in the honour of Professor Jan Bouzek. Volos 18-21 June 2015*, 343-380. Volos.

Keller, D.R. 1985. *Archaeological Survey in Southern Euboea, Greece. A reconstruction of human activity from Neolithic times through the Byzantine Period*. Ann Arbor.

Kiderlen, M. 2010α. "Historische Schlussfolgerungen", στο *Das Poseidonheiligtum bei Akovitika in Messenien: Struktur und Entwicklungszusammenhang eines regionalen Zentrums : Ergebnisse einer Notgrabung 1969 und einer Nachuntersuchung mit Prospektion 2005*, επ. M. Kiderlen και P. G. Themelis, 26-36. Wiesbaden.

———. 2010β. "Metallfunde und Gussmantelfragmente", στο *Das Poseidonheiligtum bei Akovitika in Messenien: Struktur und Entwicklungszusammenhang eines regionalen Zentrums : Ergebnisse einer Notgrabung 1969 und einer Nachuntersuchung mit Prospektion 2005*, επ. M. Kiderlen και P. G. Themelis, 127-135. Wiesbaden.

———. 2010γ. "Bronzezeitliche Nutzung des späteren Heiligtumsareals", στο *Das Poseidonheiligtum bei Akovitika in Messenien: Struktur und Entwicklungszusammenhang eines regionalen Zentrums : Ergebnisse einer Notgrabung 1969 und einer Nachuntersuchung mit Prospektion 2005*, επ. M. Kiderlen και P. G. Themelis, 22-23. Wiesbaden.

Kilian, K. 1975. *Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit*. Prähistorische Bronzefunde 2. München: Beck.

———. 1983. "Weihungen aus Eisen und Eisenverarbeitung im Heiligtum zu Philia (Thessalien)", στο *The Greek renaissance of the eighth century B.C: tradition and innovation: proceedings of the second international symposium at the Swedish Institute in Athens, 1-5 June, 1981*, επ. R. Hägg, 131-147. Stockholm.

Kilian-Dirlmeier, I. 1993. *Die Schwerter in Griechenland (außerhalb der Peloponnes), Bulgarien und Albanien*. Stuttgart.

———. 2002. *Kleinfunde aus dem Athena Itonia-Heiligtum bei Philia (Thessalien)*. Bonn.

Kistler, E. 1998. *Die "Opferrinne-Zeremonie": Bankettideologie am Grab, Orientalisierung und Formierung einer Adelsgesellschaft in Athen*. Stuttgart.

Klebinder-Gauß, G. 2015. “Eine geometrische Plattenfibel aus Kalapodi. Ein Beitrag zur Erforschung einer mittelgriechischen Kunstlandschaft”, στο *Ein Minoer im Exil. Festschrift für Wolf-Dietrich Niemeier*, 270:187-197. Aus dem Institut für Klassische Archäologie der Universität Heidelberg. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. Bonn.

Knigge, U. 1982. “Ὁ ἀστὴρ τῆς Ἀφροδίτης”, *AM* 97: 153-170.

Kolia, E. 2011. “A sanctuary of the Geometric period in ancient Helike, Achaea”, *BSA* 106: 201-246.

———. 2017. “The Archaic and Classical Sanctuary at Marmara in Aigeira”, στο *Kulte und Heiligtümer in Griechenland. Neue Funde und Forschungen*, επ. H. Frielinghaus και J. Stroszeck, 97-114. Beiträge zur Archäologie Griechenlands 4. Möhnesee.

Konsolaki-Yannopoulou, E. 2017. “The Beginning and the Development of Poseidon’s Cult in Troezenia”, στο *Ελίκη 5. Αρχαία Ελίκη και Αιγιάλεια. Ποσειδών. Ο θεός των σεισμών και των υδάτων. Λατρεία και ιερά. Πρακτικά Ε΄ διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου. Αίγιον 4-6 Οκτωβρίου 2013*, επ. Ντ. Κατσωνοπούλου, 143-161. Αθήνα.

Kostoglou, M. 2008. *Iron and Steel in Ancient Greece: Artefacts, Technology and Social Change in Aegean Thrace from Classical to Roman Times*. Oxford.

Koukoulidou, Ch, A. Mazarakis-Ainian, T. Theodoropoulou, A. Touloumtzidou, D. Varvarinou-Vai, E. Zimi και Z. Papadopoulou. 2017. “Small finds from the sanctuary of Kythnos”, στο *Les sanctuaires archaïques des Cyclades*, επ. A. Mazarakis-Ainian, 193-256. Rennes.

Kourayos, Y. (υπό έκδοση). “An archaic votive deposit from the temple of Apollo on Despotiko island”,

Kourayos, Y, E. Angliker, K. Daifa και J. Tully. 2018. “The cult topography of Paros from the 9th to the 4th Century BC: A summary”, στο *Cycladic Archaeology and Research. New approaches and discoveries,* επ. E. Angliker και J. Tully, 135-165. Oxford.

Kourayos, Y. και B. Burns. 2004. “Exploration of the Archaic Sanctuary at Mandra on Despotiko”, *BCH* 128-129: 133-174.

Kourayos, Y, K. Daifa, A. Ohnesorg και K. Papajanni. 2012. “The Sanctuary of Despotiko in the Cyclades. Excavations 2001-2012”, *AA* 2012: 93-174.

Kouremenos, A. 2016. “The double axe (λάβρυς) in Roman Crete and beyond: the iconography of a multi-faceted symbol”, στο *Roman Crete. New Perspectives*, επ. J. E. Francis και A. Kouremenos, 43-57.

Kourou, N. 2001. “Tenos-Xobourgo: a New Defensive Site in the Cyclades”, στο *Defensible Settlements of the Aegean and the Eastern Mediterranean after c. 1200 B.C. Proceedings of an*

International Workshop held at Trinity College Dublin, 7th-9th May, 1999, επ. V. Karageorghis και C. E. Morris, 171-189. Nicosia.

———. 2002. "Tenos-Xobourgo: From a refuge place to an extensive fortified settlement", στο *Excavating Classical Culture. Recent Archaeological Discoveries in Greece*, επ. M. Stamatopoulou και M. Yeroulanou, 255-268. Oxford.

———. 2014. "Mortuary Practices in Early Iron Age Aegean. Family Rituals and Communal Rites", *AION* 21-22: 9-29.

Kraus, Th. 1960. *Hekate. Studien zu Wesen und Bild der Göttin in Kleinasien und Griechenland*. Heidelberg.

Krauskopf, In. 1984. "Aplu", στο *LIMC*, 2:335-363.

———. 2009. "Adrastos", στο *LIMC Supplementum*, 1:23-24.

Kron, U. 1998. "Sickles in Greek sanctuaries: votives and cultic instruments", στο *Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence. Proceedings of the Fourth International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the Swedish Institute at Athens, 22-24 October 1993*, επ. R. Hägg, 187-215. Stockholm.

Kunze, E. και H. Schleif. 1937. *Bericht über die Ausgrabungen in Olympia II*. Berlin.

Kyrieleis, H. 1993. "The Heraion at Samos", στο *Greek Sanctuaries. New Approaches*, επ. N. Marinatos και R. Hägg, 99-122. London, New York.

———. 2002. *Olympia, 1875-2000: 125 Jahre deutsche Ausgrabungen: Internationales Symposion, Berlin 9.-11. November 2000*. Mainz am Rhein.

La Follette, L. 1986. "The Chalkotheke on the Athenian Akropolis", *Hesperia* 55 1: 75-87.

Laflı, E. και H. Bru. 2018. "Hair Dedication in Caria: An Inscribed Blade from Stratonikeia", *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 58: 47-54.

Lamb, W. 1934. "Excavations at Kato Phana in Chios", *BSA* 35: 138-164.

Lambert, St.D. 2012. *IG II/III3 1,2*. Berlin, Boston.

Lambrinoudakis, V.K. 1981. "Remains of the Mycenaean period in the sanctuary of Apollon Maleatas", στο *Sanctuaries and cults in the Aegean bronze age. Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12 - 13 May, 1980*, επ. R. Hägg και N. Marinatos, 59-63. Stockholm.

———. 1989. “Neues zur Ikonographie der Dirke”, στο *Festschrift für Nikolaus Himmelmann. Beiträge zur Ikonographie und Hermeneutik*, επ. H. U. Cain, H. Gabelmann και D. Salzmann, 341-350. Mainz am Rhein.

———. 2002. “Conservation and research: new evidence on a long-living cult. The sanctuary of the Apollo Maleatas and Asklepios at Epidaurus”, στο *Excavating Classical Culture. Recent Archaeological Discoveries in Greece*, 213-224. Oxford.

Lamont, J. 2015. “Asklepios in the Piraeus and the Mechanisms of Cult Appropriation”, στο *Autopsy in Athens: Recent ARchaeological Research on Athens and Attica*, επ. M. M. Miles, 39-50. Oxford.

Langdon, M.K. 1976. *A Sanctuary of Zeus on Mount Hymettos*. Hesperia Supplement 16. Princeton, New Jersey.

Larson, J. 2009. “Arms and armor in the sanctuaries of goddesses: A quantitative approach”, στο *Le donateur, l’offrande et la déesse : systèmes votifs dans les sanctuaires de déesses du monde grec : actes du 31e colloque international organisé par l’UMR HALMA-IPEL (Université Charles-de-Gaulle, Lille, 13-15 décembre 2007)*, 123-133. Liège.

Laviosa, C. 1973. “La casa TM III a Festòs: osservazione sull’ architettura cretese in età micenea”, *CdA* 12: 79-88.

Lawton, C. 2019. “Women and Ritual in Attic Votive Reliefs”, στο *Αριστεία. Μελέτες προς τιμήν της Όλγας Παλλαγιά*, επ. H. R. Goette και I. Λεβέντη, 103-114. Leidorf.

Lebedev, A. 1996. “Pharnabazos, the Diviner of Hermes. Two Ostraka with Curse Letters from Olbia”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 112: 268-278.

Lehmann-Hartleben, K. 1939. “Excavations in Samothrace”, *AJA* 43 1: 133-145.

Levi, D. 1955. “Gli scavi del 1954 sull’acropoli di Gortina”, *ASAtene* 33-34: 207-288.

Linders, T. 1972. *Studies in the treasure records of Artemis Brauronia found in Athens*. Lund.

———. 1988. “Continuity in change. The evidence of the temple accounts of Delos. Prolegomena to a study of the economic and social life of Greek sanctuaries”, στο *Early Greek cult practice: proceedings of the fifth international symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29, June, 1986*, επ. R. Hägg, N. Marinatos και G. C. Nordquist, 267-269. Stockholm, Göteborg.

———. 1989. “The melting down of discarded metal offerings in Greek sanctuaries”, *ScAnt* 3-4: 281-285.

———. 1992. “The Delian Temple Accounts. Some observations”, *OpAth* 19: 69-73.

Lloyd, M. 2015. “Death of a swordsman, death of a sword: The killing of swords in the Early Iron Age Aegean (ca. 1050 to ca. 690 BCE)”, στο *Ancient Warfare: Introducing Current Research, Volume I*, επ. G. Lee, H. Whittaker και G. Wrightson. Newcastle.

Lupu, E. 2005. *Greek sacred law: a collection of new documents (NGSL)*. Leiden, Boston.

Lynch, K.M. 2012. “Drinking and Dining”, στο *A companion to Greek art*, επ. T. J. Smith και D. Plantzos, 525-542. Oxford.

Maass, M. 1978. *Die geometrischen Dreifüsse von Olympia*. OF 10. Berlin.

MacGillivray, J.A. 2012. “The Minoan Double Axe Goddess and Her Astral Realm”, στο *Athanasia: the earthly, the celestial and the underworld in the Mediterranean from the late Bronze and the early Iron Age: International Archaeological Conference, Rhodes 28 - 31 May, 2009*, επ. N. C. Stampolidis, A. Kanta και A. Giannikouri, 117-128. Ηράκλειο.

MacKinnon, M. 2018. “The Faunal Remains from the Hero Shrine”, στο *Excavations at Nemea IV: The shrine of Opheltes*, επ. J. J. Bravo III, 79-100. Oakland.

Maffre, J.J, J.Y. Perreault, F. Blondé, A. Muller, D. Mulliez, J. Des Courtils, A. Pariente και M. Brunet. 1986. “Thasos”, *BCH* 110 2: 790-812.

Magi, A. 1964. *Corpus Vasorum Antiquorum: Italia. Regio museo archeologico di Firenze. Italia, fascicolo XXXVIII. Firenze, fascicolo IV*. Roma.

Mair, A.W. και G.R. Mair. 1921. *Hymns and Epigrams. Lycophron: Alexandra. Aratus: Phaenomena*. Loeb classical library [Greek authors] 129. Cambridge.

Mancini, L. 2017α. “Il santuario dell’‘Acropoli A’ di Dymokastro in Tesprozia (Epiro)”, στο *Dialoghi sull’archeologia della Magna Grecia e del Mediterraneo. Atti del 1. Convegno internazionale di studi, Paestum, 7-9 settembre 2016*, επ. A. Pontrandolfo και M. Scafuro, 1.2:232-334. Paestum.

———. 2017β. “Θεσπρωτικά Ιερά. Il contributo del paesaggio sacro alla conoscenza di un ethnos Epirota”, *ASAtene* 95: 205-225.

Mannack, Th. και Cl. Wagner. 2010. *Greek vases in the Frits Lugt Collection*. Paris.

Marangou, L. 1998. “The acropolis sanctuary of Minoa on Amorgos: cult practice from the 8th century B.C. to the 3rd century A.D”, στο *Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence. Proceedings of the Fourth International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the Swedish Institute at Athens, 22-24 October 1993*, επ. R. Hägg, 9-26. Stockholm.

———. 2002. “Minoa on Amorgos”, στο *Excavating Classical Culture. Recent Archaeological Discoveries in Greece*, επ. M. Stamatopoulou και M. Yeroulanou, 295-316. Oxford.

Maffre, J.J., and A. Tichit. 2011. “Quelles offrandes faisait-on à Artémis dans son sanctuaire de Thasos?” *Kernos* 24: 137-164.

Marić, Z. 1964. *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu*. Sarajevu.

Marinatos, N. 1996. “Cult by the Seashore: What Happened at Amnisos?” στο *The role of religion in the early Greek polis : proceedings of the Third International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the Swedish Institute at Athens, 16-18 October 1992*, επ. R. Hägg, 135-139. Stockholm.

Marinatos, S. 1935α. “Le temple et les statuettes archaïques en bronze de Dréros”, *CRAI* 79 4: 478-489.

Marinatos, S. 1935β. “Ausgrabungen und Funde auf Kreta 1934-35”, *AA* 1935: 244-259.

———. 1936. “Le temple géométrique de Dréros”, *BCH* 60 1: 214-285.

Mayerhofer Hemmi, S. και S. Dietz. 2011. “Terracotta Figurines”, στο *Kalydon in Aitolia I. Reports and Studies. Danish/Greek field work 2001-2005*, επ. M. Stavropoulou-Gatsi και S. Dietz, 519-548. Århus.

Mayhew, R. 2019. *Aristotle’s Lost Homeric Problems: Textual Studies*. Oxford.

Mazarakis-Ainian, A. 1988. “Early Greek temples. Their origin and function”, στο *Early Greek cult practice: proceedings of the fifth international symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29, June, 1986*, επ. R. Hägg, N. Marinatos και G. C. Nordquist, 105-119. Stockholm, Göteborg.

———. 1997. *From rulers’ dwellings to temples: architecture, religion society in early iron age (1100-700) b.C.* Jonsered: P. Astroms.

———. 2002. “Recent excavations at Oropos, Attika”, στο *Excavating Classical Culture. Recent Archaeological Discoveries in Greece,* 149-178. Oxford.

———. 2005. “Inside the adyton of a greek temple. Excavations on Kythnos (Cyclades)”, στο *Architecture and archaeology in the Cyclades. Papers in honour of J. J. Coulton*, επ. M. Yeroulanou και M. Stamatopoulou, 87-103. Oxford.

———. 2007. “Ἔνδον σκάπτε. The tale of an excavation”, στο *Oropos and Euboea in the Early Iron Age, International Round Table, Volos 18-19 June 2004*, επ. A. Mazarakis-Ainian, 21-59. Volos.

McCartney, E.Σ. 1925. “The Thunderbolt as a Votive Offering”, *The Classical Weekly* 18 23: 192.

McCredie, J.R. 1968. “Samothrace: Preliminary Report on the Campaigns of 1965-1967”, *Hesperia* 37: 200-234.

———. 1988. “Samothrace in the classical period”, στο *Πρακτικά του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας, Αθήνα 4 - 10 Σεπτεμβρίου 1983*, 4:119-123. Αθήνα.

McPhee, I. 2006. “Herakles and Bousiris by the Telos Painter”, *Antike Kunst* 49: 43-56.

Melfi, M. 2007. *Il Santuario di Asclepio a Lebena*. Monografie della Scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente 19. Atene: Scuola archeologica italiana di Atene.

Meritt, B.D. 1968. “Greek Inscriptions”, *Hesperia* 37 3: 266-298.

Metz, J. 2005. “Machaira (sphagis, kopis)”, στο *ThesCRA*, 5:308-312.

Meyer, M. 2017. *Athena, Göttin von Athen: Kult und Mythos auf der Akropolis bis in klassische Zeit*. Wien.

Mili, M. 2015. *Religion and Society in Ancient Thessaly*. Oxford.

Miller, S.G. 1976. “Excavations at Nemea, 1975”, *Hesperia* 45: 174-202.

———. 1977. “Excavations at Nemea, 1976”, *Hesperia* 46: 1-26.

———. 1980. “Excavations at Nemea, 1979”, *Hesperia* 49: 178-205.

———. 1982. “Excavations at Nemea, 1981”, *Hesperia* 51: 19-40.

———. 1988. “Excavations at Nemea, 1984-1986”, *Hesperia* 47: 1-20.

———. 2001. *Excavations at Nemea II: the early Hellenistic stadium*. Nemea 2. Berkeley, London.

Minon, S. 2007. *Les inscriptions éléennes dialectales (VIe-IIe siècle avant J.-C.)*. Gèneve.

Minto, A. 1925. “Saturnia etrusca e romana. Le recenti scoperte archeologiche”, *MonAnt* 30: 355-702.

Mitsopoulos-Leon, V. 2012. *Das Heiligtum der Artemis Hemera in Lousoi. Kleinfunde aus den Grabungen 1986-2000*. Wien.

Molloy, B.P.C. 2017. “Hunting Warriors: The Transformation of Weapons, Combat Practices and Society during the Bronze Age in Ireland”, *European Journal of Archaeology* 20 2: 280-316.

Mook, M.S. και D.C. Haggis. 2013. “Excavation of an Archaic city at Azoria in eastern Crete”, στο *Kreta in der geometrischen und archaischen Zeit : Akten des Internationalen Kolloquiums am Deutschen Archäologischen Institut, Abteilung Athen, 27. - 29. Januar 2006*, επ. W. D. Niemeier, O. Pliz και I. Kaiser, 59-78. Athenaia 2. München.

Morgan, C. 2011. “The elite of Aetos: Religion and power in Early Iron Age Ithaka”, στο *The “dark ages” revisited: acts of an international symposium in memory of William D.E. Coulson, University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007*, επ. A. Mazarakis Ainian, 113-125. Volos.

Morris, S.P. 1985. “Λάσανα: A Contribution to the Ancient Greek Kitchen”, *Hesperia* 54 4: 393-409.

Moschonissioti, S. 1998. “Excavation at ancient Mende”, στο *Euboica. L’Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente. Atti del convegno internazionale, Napoli 13 - 16 novembre 1996,* 255-271. Napoli.

Mylona, D. 2013. “Dealing with the unexpected. Unusual animals in an Early Roman cistern fill in the Sanctuary of Poseidon at Kalaureia, Poros”, στο *Bones, behaviour and belief. The zooarchaeological evidence as a source for ritual practice in ancient Greece and beyond*, επ. G. Ekroth και J. Wallensten, 149-166. Stockholm.

Mylona, D, M. Ntinou, P. Pakkanen, A. Penttinen, D. Serjeantson και T. Theodoropoulou. 2013. “Integrating archaeology and science in a Greek sanctuary. Issues of practice and interpretation in the study of the bioarchaeological remains from the Sanctuary of Poseidon at Kalaureia”, στο *Pharos Supplement 1. Diet, economy and society in the ancient Greek world. Towards a Better Integration of Archaeology and Science. Proceedings of the International Conference held at the Netherlands Institute at Athens on 22-24 March 2010*, επ. S. Voutsaki και S. M. Valamoti, 187-204. Leuven, Paris, Walpole, MA.

Mylonopoulos, I. 2006α. “Von Helike nach Tainaron und von Kalaureia nach Samikon. Amphiktyonische Heiligtümer des Poseidon auf der Peloponnes”, στο *Kult - Politik- Ethnos. Uberregionale Heiligtümer im Spannungsfeld von Kult und Politik. Kolloquium, Munster, 23.-24. November 2001*, 121-155. Stuttgart.

———. 2006β. “Greek Sanctuaries as Places of Communication through Rituals: An Archaeological Perspective”, στο *Ritual and Communication in the Graeco-Roman World*, επ. E. Stavrianopoulou, 69-110. Kernos supplement 16. Liège.

———. 2015. “Buildings, Images, and Rituals in the Greek World”, στο *The Oxford Handbook of Greek and Roman Art and Architecture*, επ. Cl. Marconi, 326-351. Oxford.

Mylonopoulos, I. και F. Bubenheimer. 1996. “Beiträge zur Topographie des Artemision von Brauron”, *AA* 1: 7-23.

Neeft, C.W. 2004. “The Corinthian pottery at the Aphrodite Sanctuary of Ancient Thera”, *ΗΟΡΟΣ* 17-21: 481-482.

Nielsen, I. 2009. “The Sanctuary of Artemis Brauronia: Can Architecture and Iconography Help to Locate the Settings of the Rituals?” στο *From Artemis to Diana: The Goddess of Man and Beast,* επ. T. Fischer-Hansen και Br. Poulsen, 83-116. Copenhagen.

Niemeier, W.D. 2008. “Καλαπόδι. Το ιερό του Απόλλωνος των Αβών”, στο *Αρχαιολογία. Εύβοια και Στερεά Ελλάδα,* 302-305. Αθήνα.

———. 2010. “Kalapodi, Jahresbericht 2009”, *AA Beiheft*: 106-108.

———. 2013. “Kultkontinuität von der Bronzezeit bis zur römischen Kaiserzeit im Orakel-Heiligtum des Apollon von Abai (Kalapodi)”, στο *Gestalt und Ritual, Kontinuität und Veränderung. Sanktuar und Ritual,* 33-42. Rahden.

Niemeier, W.D. και Y. Maniatis. 2010. “Der ›Heilige Baum‹ und Kultkontinuität im Heraion von Samos”, *AM* 125: 99-117.

Nordquist, G.C. 2013. “Each in its right place: the placing of the votives at the early temples at Tegea”, στο *Perspectives on ancient Greece : papers in celebration of the 60th anniversary of the Swedish Institute at Athens*, επ. A. L. Schallin, 103-112. Stockholm.

Nordquist, G.C. και R. Hägg. 1996. “The History of the Asine Excavations and Collections, with a Bibliography”, στο *Asine. III. Supplementary studies on the Swedish excavations 1922-1930*, επ. R. Hägg, G. C. Nordquist και B. Wells, 11-18. Stockholm.

O’ Brien, J.V. 1933. *The transformation of Hera : a study of ritual, hero, and the goddess in the Iliad*. Lanham.

Obbink, D. 1988. “The Origin of Greek Sacrifice: Theophrastus on Religion and Cultural History”, στο *Theophrasten Studies III: On Natural Science, Physics and Metaphysics, Ethics, Religion and Rhetoric,* 272-295. New Brunswick, Oxford.

Ohly, D. 1953. “Die Göttin und ihre Basis”, *AM* 68: 25-50.

Orlandini, P. 1966. “Lo scavo del thesmophorion di Bitalemi e il culto delle divinità ctonie a Gela”, *Κώκαλος. Studi pubblicati dall’Istituto di storia antica dell’Università di Palermo* 12: 8-35.

Osborne, R. 1993. “Women and Sacrifice in Classical Greece”, *CQ* 43 2: 392-405.

———. 1998. *Archaic and classical Greek art*. Oxford.

Østby, E. 2014. “The Norwegian excavation project in the sanctuary of Athena Alea at Tegea: An introduction”, στο *Tegea I: Investigations in the Temple of Athena Alea 1991-94,* 1-10. Athens.

Ottaway, P. 1989. “Anglo-Scandinavian ironwork from 16-22 Coppergate, York : c.850-1100 A.D”, Διδακτορική Διατριβή, University of York.

Pakkanen, J. 2009. “A tale of three drums. An unfinished Archaic votive column in the Sanctuary of Poseidon at Kalaureia”, *OpAthRom* 2: 167-179.

Palaiokrassa-Kopitsa, L. και E. Vivliodetis. 2015. “The Sanctuaries of Artemis Mounichia and Zeus Parnessios. Their Relation to the Religious and Social Life in the Athenian City-State until the End of the 7th Century B.C”, στο *Pots, Workshop and Early Iron Age Society. Function and Role of Ceramics in Early Greece. Proceedings of the International Symposium held at the Université libre de Bruxelles 14-16 November 2013*, 155-180. Bruxelles.

Papadopoulou, Z. 2004. “Music: Musical Instruments in cult. Musicians in cult”, στο *ThesCRA*, 2:347-365. Los Angeles.

Papalexandrou, N. 2008. “Boiotian Tripods: The Tenacity of a Panhellenic Symbol in a Regional Context”, *Hesperia* 77 2: 251-282.

———. 2014. “‘Messenian Tripods: A Boiotian Contribution to the Symbolic Construction of the Messenian Past?’” στο *Attitudes towards the Past in Antiquity Creating Identities Proceedings of an International Conference held at Stockholm University, 15-17 May 2009*, 127-137. Stockholm.

Papantoniou, G. 2012. “Cypriot sanctuaries and religion in the Early Iron Age: views from before and after”, στο *Cyprus and the Aegean in the Early Iron Age. The Legacy of Nicolas Coldstream*, επ. M. Iacovou, 285-319. Nicosia.

Papapostolou, I.A. 2010. “Aspects of cult in early Thermos”, *AE* 2010: 1-60.

———. 2011. “The new excavations under the Early Archaic temple of Thermos: Megaron A, Megaron B and the ash-altar”, στο *The “dark ages” revisited: acts of an international symposium in memory of William D.E. Coulson, University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007*, επ. A. Mazarakis Ainian, 127-145. Volos.

Pappalardo, E. 2002. “Il ‘Tripillar Shrine’ Di Kommos: Alcune Considerazioni”, *Creta Antica* 3: 263-274.

Pariente, A, J. Des Courtils και A. Gardeisen. 1996. “Sacrifices d’animaux à l’Hérakleion de Thasos”, *BCH* 120 2: 799-820.

Parke, H.W. 2000. *Οι εορτές στην αρχαία Αθήνα (τίτλος πρωτοτύπου: Festivals of the Athenians, London 1977)*. Αθήνα.

Parker, R. (υπό έκδοση). “The cult of Helen and Menelaos in the Spartan Menelaion”, στο *Sparta: Menelaion II: The Historical Periods*, επ. H. W. Catling και R. W. V. Catling, 1-27. https://www.academia.edu/22684765/The_Cult_of_Helen_and_Menelaos_in_the_Spartan_Menelaion.

———. 2005. *Polytheism and Society at Athens*. Oxford.

———. 2011. *On Greek religion*. Ithaca.

———. 2012. “Epigraphy and Greek Religion”, στο *Epigraphy and the historical sciences*, επ. J. Davies και J. Wilkes, 17-30. Oxford, New York.

Parnell, C.S. 2013α. “Curved Blades in Ancient Greece”, Διδακτορική Διατριβή, University of Dublin.

———. 2013β. “Portrayals and Perceptions: Greek Curved Blades in Black- and Red-Figure Iconography”, *Journal of Conflict Archaeology* 8 1: 3-21.

Patera, I. 2010. “Light and Lighting Equipment in the Eleusinian Mysteries Symbolism and Ritual Use”, στο *Light and Darkness in Ancient Greek Myth and Religion*, επ. M. Christopoulos, E. D. Karakantza και O. Levaniouk, 254-268. Plymouth.

Paton, W.R, F.W. Walbank και Ch. Habicht. 2010. *Polybius, The Histories, Books 1-2*. Loeb classical library [Greek authors] 128. Cambridge, Massachusetts, London.

Pavlides, N. 2018. “The Sanctuaries of Apollo Maleatas and Apollo Tyritas in Laconia: Religion in Spartan-Perioikic relations”, *BSA* 113: 279-305.

Payne, H. 1940. *Perachora I: The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia: Excavations of the British School of Archaeology at Athens, 1930-1933. Architecture, Bronze, Terracotas*. Oxford.

Pease, M.Z. 1937. “A well of the late fifth century at Corinth”, *Hesperia* 6: 257-316.

Peirce, S. 1993. “Death, Revelry, and ‘Thysia.’” *Classical Antiquity* 12 2: 219-266.

Pendlebury, J.D.S. 1937. “Karphi. A City of Refuge of the Early Iron Age in Crete”, *BSA* 38: 57-145.

———. 1939. *The Archaeology of Crete: An Introduction*. London.

Penttinen, A, B. Wells, D. Mylona, P. Pakkanen, J. Pakkanen, A. Karivieri, A. Hooton και E. Savini. 2009. “Report on the Excavations in the Years 2007 and 2008 Southeast of the Temple to Poseidon at Kalaureia”, *OpAthRom* 2: 89-134.

Pevnick, S.D. 2014. *Poseidon and the Sea: Myth, Cult, and Daily Life*. Tampa.

Peppas-Delmousou, D. 1988. “Autour des inventaires de Brauron”, στο *Comptes et inventaires dans la cité grecque. Actes du colloque international d’épigraphie, Neu*, επ. D. Knoepfler, 323-346. Neuchâtel-Genève, Droz.

Pérez, M.A. 2007. “Λατρείες και ιερά των Ευβοέων: Γεωμετρική - Αρχαϊκή Εποχή”, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Universidad de Zaragoza.

Perry, B.E. 1965. *Babrius and Phaedrus. Newly edited and translated into English, together with an historical introduction and a comprehensive survey of Greek and Latin fables in the Aesopic tradition*. Loeb classical library [Greek authors] 436. London : Cambridge, Massachusetts.

Petropoulos, M. 2002. "The Geometric temple at Ano Mazaraki (Rakita) in Achaia during the period of colonisation", στο *Gli Achei e l'identità etnica degli Achei d'Occidente. Atti del convegno internazionale di studi, Paestum 23 - 25 febbraio 2001*, επ. E. Greco, 143-164. Paestum, Atene.

Pfaff, C.A. 2003. *The architecture of the classical temple of Hera*. Argive Heraion 1. Princeton.

Pirenne-Delforge, V. και G. Pironti. 2011. "Greek cults of Aphrodite", στο *Aphrodite and the gods of love*, επ. Ch. Kondoleon και Ph. C. Segal, 41-62. Boston.

Pleket, H.W. και R.S. Stroud. 1987. "SEG 37-30. Brauron. Inventory of Dedications to Artemis Brauronia, 416/5 B.C", *SEG*. https://referenceworks.brillonline.com/entries/supplementum-epigraphicum-graecum/*-a37_30.

de Polignac, F. 2000. *Η γέννηση της αρχαίας ελληνικής πόλης*. μτφ. Ν. Κυριαζόπουλος. Θεσσαλονίκη.

Polinskaya, I. 2013. *A Local History of Greek Polytheism. Gods, People, and the Land of Aigina, 800-400 BCE*. Religions in the Graeco-Roman World 178. Brill, Leiden, Boston.

Popkin, M.L. 2017. "Stone Objects", στο *Samothrace XII: The Monuments of the Eastern Hill*, 444-452. Princeton.

Popović, P. 2007. "Numismatic finds of the 4 th -3 rd centuries BC from Kale at Krševica (southeastern Serbia)", *Arheoloski Vestnik* 58: 411-417.

Pottier, E. 1897. *Vases antiques du Louvre*. Paris.

Preisendanz, K. 1974. *Papyri graecae magicae: die griechischen Zauberpapyri II*. Stuttgart.

Prent, M. 2005. *Cretan sanctuaries and cults: continuity and change from Late Minoan IIIC to the Archaic period*. Religions in the Graeco-Roman world 154. Leiden, Boston.

Prêtre, Cl. 2014. "L'offrande dans les inventaires de Délos: objet rituel ou sacré?" *RHR* 231 4: 539-557.

Psathi, E. 2011α. "The Faunal remains from the geometric sanctuary, παράρτημα στο E. Kolia 2011, A sanctuary of the Geometric period in ancient Helike, Achaea", *BSA* 106: 242-245.

———. 2011β. "The Faunal remains from the excavations at Profotis Elias of Mamousia - Preliminary data, παράρτημα στο Ch. Kanellopoulos και E. Kolia 2011, Ancient Keryneia, Aigialeia. Excavations and Architecture in the Sanctuary of Profitis Elias", *AM* 126: 173-176.

Psychoyos, O. και Y. Karatzikos. 2015. “Mycenaean cult on Mount Arachnaion in the Argolid”, στο *Mycenaeans up to date The archaeology of the north-eastern Peloponnese - current concepts and new directions*, επ. A. L. Schallin και I. Tournavitou, 261-276. Stockholm.

Rafanelli, S. και S. Donati. 2004. “Il sacrificio nel mondo etrusco”, στο *ThesCRA*, 1:135-182.

Raubitschek, I.K. 1998. *Isthmia VII: The metal objects (1952-1989)*. Princeton, New Jersey.

Reese, D.S. 1989. “Faunal Remains from the Altar of Aphrodite Ourania, Athens”, *Hesperia* 58 1: 63-70.

Reichel, W. και A. Wilhelm. 1901. “Das Heiligtum der Artemis zu Lousoi”, *ÖJh* 4: 1-89.

Ricci, G. 1946. “Una hydria ionica da Caere”, *ASAtene* 24-26: 47-57.

Richardson, N.J. 2010. *Three Homeric hymns: to Apollo, Hermes, and Aphrodite: hymns 3, 4, and 5*. Cambridge.

de Ridder, A. 1896. *Catalogue des bronzes trouvés sur l’Acropole d’Athènes: pub. sous les auspices de l’Académie des inscriptions et belles-lettres (Fondation Piot)*. Paris.

Rizza, G. και S.M. Scrinari. 1968. *Il Santuario sull’acropoli di Gortina I*. Monografie della Scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente 2. Roma.

Robertson, M. 1986. “Two Pelikai by the Pan Painter”, στο *Greek Vases in InThe J. Paul Getty Museum 3*, 71-90. Malibu, California.

Robinson, D.M. 1933. *Excavations at Olynthus. 5: Mosaics, vases, and lamps of Olynthus found in 1928 and 1931*. Baltimore.

Robinson, H.S. 1976. “Excavations at Corinth: Temple Hill, 1968-1972”, *Hesperia* 45 3: 203-239.

Rodenwaldt, G. 1913. “Thespische Reliefs”, *JdI* 28: 309-339.

Roebuck, C. 1940. “Pottery from the North Slope of the Acropolis, 1937-1938”, *Hesperia* 9 2: 141-260.

Rolley, C. 1984. “Autres objets de métal”, στο *BCH Supplément 9. L’Antre corycien II*, 261-280. https://www.persee.fr/doc/bch_0304-2456_1984_sup_9_1_5778.

Romano, D.G. και M.E. Voyatzis. 2014. “Mt. Lykaion Excavation and Survey Project, Part 1: The Upper Sanctuary”, *Hesperia* 83 4: 596-652.

———. 2015. “Mt. Lykaion Excavation and Survey Project, Part 2: The Lower Sanctuary”, *Hesperia* 84 2: 207-276.

Rouse, W.H.D., H.J. Rose και L.R. Lind. 1940. *Nonnos Dionysiaca*. Loeb classical library [Greek authors] 356. London, Cambridge.

Rudhardt, J. 1958. *Notions fondamentales de la pensée religieuse et actes constitutifs du culte dans la Grèce classique*. Genève (επανέκδοση 1992, Paris).

Rupp, D.W. 1976. "The Altars of Zeus and Hera on Mt. Arachnaion in the Argeia, Greece", *JFA* 3 3: 261-268.

Ruppenstein, F. 2013. "Review: M. KIDERLEN - P. THEMELIS (Hgg.), Das Poseidonheiligtum bei Akovitika in Messenien. Struktur und Entwicklungszusammenhang eines regionalen Zentrums. Ergebnisse einer Notgrabung 1969 und einer Nachuntersuchung mit Prospektion 2005. Wiesbaden: Reichert Verlag 2010, 255 S, 168 Abb, 8 lose Beil, 4 lose Pläne", *Göttinger Forum für Altertumswissenschaft* 16: 1159-1172.

Rutkowski, B. 1987. "The Temple at Karphi", *SMEA* 26: 257-279.

Sage, M.M. 2003. *Warfare in Ancient Greece. A sourcebook*. London, New York.

Sahin, M.C. 1972. *Die Entwicklung der griechischen Monumentalaltäre*. Bonn.

Sakellarakis, J.A. 1988. "Some geometric and archaic votives from the Idaian Cave", στο *Early Greek cult practice: proceedings of the fifth international symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29, June, 1986*, επ. R. Hägg, N. Marinatos και G. C. Nordquist, 173-193. Stockholm, Göteborg.

Salmon, J. 1972. "The Heraeum at Perachora, and the Early History of Corinth and Megara", *BSA* 67: 159-204.

Sandars, N.K. 1956. "The Antiquity of the One-edged Bronze Knife in the Aegean", *PPS* 21: 174-197.

Sapouna-Sakellaraki, E. 1998. "The excavation at Viglatouri, Kyme, on Euboea", στο *Euboica. L'Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente. Atti del convegno internazionale, Napoli 13 - 16 novembre 1996,* 59-104. Napoli.

Sassù, A. 2016. "Through impurity: a few remarks on the role of the dog in purification rituals of the Greek world", στο *Animals in Greek and Roman Religion and Myth. Proceedings of the Symposium Grumentinum Grumento Nova (Potenza) 5-7 June 2013*, επ. P. A. Johnston, A. Mastrocinque και S. Papaioannou, 393-418. Cambridge.

Sassu, R. 2015. "Economic activities in the sanctuary of Hera at Samos. A proposal for a new interpretation of templar edifices", *Societas Classica* 7: 7-21.

Schachter, A. 1986. *Cults of Boiotia*. Vol. *2*. London.

Schäfer, J. 1992. *Amnisos. Nach den archäologischen, historischen und epigraphischen Zeugnissen des Altertums und der Neuzeit*. Berlin.

Schauenburg, K. 1954. *CVA Deutschland 10. Heidelberg, Universität 1*. München.

———. 1958. "Marsyas", *RM* 65: 42-66.

Schauer, C. 1998. "Κεραμική από το αρχαϊκό Ιερό της Αρτέμιδος στους Λουσούς. Από τη γεωμετρική ως τη ρωμαϊκή εποχή", στο *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών. Άργος-Ναύπλιον, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, 2:257-271.

———. 2017. "Τελετουργικά γεύματα στους Λουσούς. Από τη γεωμετρική ως τη ρωμαϊκή εποχή", στο *Πρακτικά Δ' Τοπικού Συνεδρίου Αρκαδικών Σπουδών (Τρίπολις-Δημητσάνα, 1-3 Νοεμβρίου 2013) : Τόμος Α'*, 103-120. Αθήνα.

Schaus, G.P. 2014α. *Stymphalos I: The acropolis sanctuary*. Toronto.

———. 2014β. "The Temple on the Acropolis of Stymphalos", στο *Meditations on the Diversity of the Built Environment in the Aegean Basin and Beyond Proceedings of a Colloquium in Memory of Frederick E. Winter Athens, 22-23 June 2012*, επ. D. W. Rupp και J. E. Tomlinson, 511-529. Athens.

Schild-Xenidou, V. 2005. "Sphagia-Opfer auf einem Relief aus Larymna", στο *Otium. Festschrift für Volker Michael Strocka*, επ. Th. Ganschow, M. Steinhard, D. Berges και Th. Fröhlich, 331-335. Remshalden.

Schleif, H. 1933. "Der grosse Altar der Hera von Samos", *AM* 58: 174-210.

Schmitt, H.O. 2007. "Die Angriffswaffen", στο *Kalapodi. Ergebnisse der Ausgrabungen im Heiligtum der Artemis und des Apollon von Hyampolis in der antiken Phokis*, επ. R. C. S. Felsch, 423-551. Mainz am Rhein.

Schmitt-Pantel, P. 1990. "Sacrificial Meal and Symposion: Two Models of Civic Institutions in the Archaic City?" στο *Sympotica: A Symposium on the Symposion*, επ. O. Murray, 14-33. Oxford.

———. 1992. *La cité au banquet: histoire des repas publics dans les cités grecques*. Roma.

Scholl, A. 2006. "ΑΝΑΘΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ : Die Akropolisvotive aus dem 8. bis frühen 6. Jahrhundert v. Chr. und die Staatswerdung Athens", *JdI* 121: 1-137.

Schumacher, R.W.M. 2005. "Three related sanctuaries of Poseidon: Geraistos, Kalaureia and Tainaron", στο *Greek Sanctuaries. New Approaches*, επ. N. Marinatos και R. Hägg, 51-69. London, New York.

Sève, M. 2014. *Philippes 1914-2014: 100 ans de récherches françaises*. Αθήνα.

Shapiro, H.A. 1995. *Art and cult under the tyrants in Athens. Supplement*. Mainz am Rhein.

———. 2009. “Looking at Sculpture and Vases Together: The Banqueting Hero”, στο *Beihefte zum Corpus Vasorum Antiquorum Deutschland 4: Hermeneutik der Bilder : Beiträge zur Ikonographie und Interpretation griechischer Vasenmalerei*, επ. St. Schmidt και J. H. Oakley, 177-186. München.

Sharpe, H.F. 2006. “From Hieron and Oikos: A Study of Bronze Statuettes from Hellenistic and Imperial Greece”, Διδακτορική Διατριβή, Indiana University.

Shaw, J. W. 1986. “Excavations at Kommos (Crete) during 1984-1985”, *Hesperia* 55 3: 219-269.

———. 2000α. “Ritual and Development in the Greek Sanctuary”, στο *Kommos IV: The Greek Sanctuary*, επ. J. W. Shaw και M. C. Shaw, 669-731. Princeton, Oxford.

———. 2000β. “The Architecture of the Temples and Other Buildings”, στο *Kommos IV: The Greek Sanctuary*, επ. J. W. Shaw και M. C. Shaw, 1-100. Princeton, Oxford.

Shaw, J.W. και D.K. Harlan. 2000. “Bronze and Iron Tools and Weapons”, στο *Kommos IV: The Greek Sanctuary*, επ. J. W. Shaw και M. C. Shaw, 363-373. Princeton, Oxford.

Sherratt, S. 1994. “Commerce, iron and ideology: metallurgical innovation in 12th - 11th century Cyprus”, στο *Proceedings of the International Symposium Cyprus in the 11th century B.C*, επ. Vassos Karageorghis, 59-106. Nicosia.

Siewert, P. 1979. “Poseidon Hippios am Kolonos und die athenischen Hippeis”, στο *Arktouros: Hellenic Studies Presented to Bernard M. W. Knox on the Occasion of His 65th Birthday*, επ. G. W. Bowersock, W. Burkert και M. C. J. Putnam, 280-289. Berlin, New York.

Siewert, P. και H. Taeuber. 2013. *Neue Inschriften von Olympia. Die ab 1896 veröffentlichten Texte*. Tyche Sonderband 7. Wien.

Sigalas, C.I. 2000. “Un sanctuaire d’Aphrodite à Théra”, *Kernos* 13: 241-245.

Simantoni-Bournia, E. 2000. “Les Premières phases du sanctuaire d’Hyria d’après les objets retrouvés”, *RA* 1: 209-219.

———. 2002. “The Early Phases of the Hyria Sanctuary on Naxos. An overview of the Pottery”, στο *Excavating Classical Culture. Recent Archaeological Discoveries in Greece*, επ. M. Stamatopoulou και M. Yeroulanou, 269-280. Oxford.

———. 2015α. “Enthroned goddesses from the Sanctuary of Hyria on Naxos”, στο *Figurines de terre cuite en Méditerranée grecque et romaine*, επ. A. Muller, E. Laflı και S. Huysecom-Haxhi, 2 Iconographie et contextes:487-494. Villeneuve d’Ascq.

———. 2015β. “More cups for ‘Dionysos’: a selection of geometric drinking vases from the sanctuary of Hyria on Naxos”, στο *Pots, workshops and Early Iron Age society. Function and role of ceramics in early Greece. Proceedings of the international symposium held at the Université libre de Bruxelles 14-16 November 2013*, επ. V. Vlachou, 181-197. Études d’archéologie 8. Bruxelles.

Slater, W.J. 1969. *Lexicon to Pindar*. Berlin.

Smith, C. 1886. “Nikè Sacrificing a Bull”, *JHS* 7: 275-285.

Snodgrass, A. 1989. “The economics of dedication at Greek sanctuaries”, *ScAnt* 3: 287-294.

Snodgrass, A.M. 1964. *Early Greek armour and weapons: from the end of the Bronze Age to 600 B.C.* Edinburgh.

———. 1996. “Iron”, στο *Knossos North Cemetery: Early Greek Tombs*, 575-597. London.

———. 2000. *The Dark Age of Greece: An Archaeological Survey of the Eleventh to the Eighth Centuries BC*. New York.

———. 2003. *Τα επιθετικά και αμυντικά όπλα των αρχαίων Ελλήνων (τίτλος πρωτοτύπου: Arms and armor of the Greeks, Ithaca 1967)*. επ. Π. Β. Φάκλαρης. μτφ. Β. Γ. Σταματοπούλου. Θεσσαλονίκη.

Sokołowski, F. 1969. *Lois sacrées des cités grecques*. Paris.

Soueref, K. 1999. “Strumenti ed armi in bronzo in Epiro durante il Tardo Elladico”, στο *L’Illyrie Méridionale et l’Épire dans l’Antiquité III*, 29-33. Paris.

Sparkes, B.A. 1962. “The Greek Kitchen”, *JHS* 82: 121-137.

———. 1967. “The Taste of a Boeotian Pig”, *JHS* 87: 116-130.

———. 1995. “A pretty kettle of fish”, στο *Food in Antiquity. Studies in ancient society and culture*, επ. J. Wilkins, M. Dobson και D. Harvey, 150-161. Exeter.

Sporn, K. 2002. *Heiligtümer und Kulte Kretas in klassischer und hellenistischer Zeit*. Studien zu antiken Heiligtümern 3. Heidelberg.

———. 2014. “Καλαπόδι 2014 - νέες έρευνες στο ιερό”, μτφ. Ε. Σιουμπάρα*DAI Athenea* 2014: 56-59.

Stamelou, E, A. Doulgeri-Intzesiloglou, E. Asderaki-Tzoumerkioti και M. Vaxevanopoulos. 2017. “The sanctuary of Hercules in Sesklo Region, Volos, Greece: an archaeometric approach of the archaic bronze objects”, *STAR: Science & Technology of Archaeological Research* 3 2: 169-178.

Starkovich, B.M. 2014. “Preliminary faunal report, παράρτημα στο D. G. Romano και M. E. Voyatzis 2014, Mt. Lykaion Excavation and Survey Project, Part 1: The Upper Sanctuary”, *Hesperia* 83 4: 644-648.

Stevenson, C. 1913. “Collection of Peasants’ Forks, Spoons and Knives from the Tyrol”, *Bulletin of the Pennsylvania Museum* 11 44: 57-64.

Stillwell, A.N. 1948. *Corinth 15.1: The Potters’ Quarter*. Princeton, New Jersey.

Stillwell, A.N. και J.L. Benson. 1984. *Corinth 15.3: The Potters’ Quarter the Pottery*. Princeton, New Jersey.

van Straten, F.T. 1995. *Hierà Kalá: Images of Animal Sacrifice in Archaic and Classical Greece*. Leiden, New York, Köln.

Strøm, I. 1992. “Obeloi of Pre- or Proto-Monetary Value in the Greek Sanctuaries”, στο *Economics of Greek Cult in the Ancient Greek World, Proceedings of the Uppsala Symposium 1990*, επ. T. Linders και B. Alroth, 45-51. Uppsala.

Stroud, R.S. 1965. “The Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth Preliminary Report I: 1961-1962”, *Hesperia* 34: 1-24.

———. 1968. “The Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth: Preliminary Report II: 1964-1965”, *Hesperia* 37: 299-330.

———. 2013. *Corinth 18.6: The Sanctuary of Demeter and Kore: The Inscriptions*. Corinth. Princeton, New Jersey.

Svana, I. 2009. “The Rural Sanctuary at Kyra Panagia”, στο *Thesprotia Expendition I. Towards a regional history,* 89-96. Helsinki.

———. 2015. “Votive Terracotta Figurines from a Rural Sanctuary in Thesprotia, Epirus”, στο *Figurines de terre cuite en Méditerranée grecque et romaine,* 2 Iconographie et contextes:457-463. Septentrion.

Swindler, M.A. 1916. “The Bryn Mawr Collection of Greek Vases”, *AJA* 20 3: 308-345.

Taddei, A. 2010. “Memory, Performance, and Pleasure in Greek Rituals”, στο *Ritual Dynamics and the Science of Ritual II*, επ. A. Michaels, 87-108. Wiesbaden.

Tarditi, Ch. 2015. “Metal finds from the votive deposits of the archaic sanctuary of Bitalemi, Sicily: typological and quantitative remarks”, στο *New Research on Ancient Bronzes*, επ. E. Deschler-Erb και Ph. Della Casa, 43-50. Zürich.

———. 2016. “The Metal Objects from the Sanctuary of Bitalemi and their Context”, στο *Materielle Kultur und Identität im Spannungsfeld zwischen mediterraner Welt und Mitteleuropa.*

Akten der Internationalen Tagung am Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz, 22.-24. Oktober 2014, επ. H. Baitinger, 49-67. Mainz.

Themelis, P.G. 2002. "Contribution to the topography of the sanctuary at Brauron", επ. B. Gentili και F. Perusino *Le orse di Brauron. Un rituale di iniziazione femminile nel santuario di Artemide*: 103-116.

Thickpenny, H.I. 1985. "Two Attic Grave Stelai in the J. Paul Getty Museum", *The J. Paul Getty Museum Journal* 13: 5-8.

Thompson, W.E. 1971. "The Neokoroi of Poseidon Hippios", *Hesperia* 40: 232-234.

Tomlinson, R. 1992. "The Menelaion and Spartan Architecture", στο *Φιλολάκων. Lakonian Studies in Honour of Hector Catling*, επ. Sanders J. M, 247-255. London.

Tomlinson, R.A. 1976. *Greek Sanctuaries*. London.

———. 1977. "The Upper Terraces at Perachora", *BSA* 72: 197-202.

———. 1980. "Two Notes on Possible Hestiatoria", *BSA* 75: 221-228.

Tosti, V. 2012. "Il sacrificio del tiranno. Nascita e sviluppo della posa dei Tirannicidi nell'iconografia attica", *ASAtene* 90 III.12: 77-96.

Trantalidou, K. και T. Theodoropoulou. 2017. "Animal offerings in the Sanctuary of Vryokastro on Kythnos", στο *Les sanctuaires archaïques des Cyclades*, επ. A. Mazarakis-Ainian, 257-273. Rennes.

Travlos, J. 1980. *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*. New York.

Tréheux, J. 1986. "Un document nouveau sur le Néôrion et le Thesmophorion à Delos", *REG* 99: 293-317.

———. 1987. "Localisation du Thesmophorion à Délos", *BCH* 111 2: 495-499.

Trendall, A.D. και T.B.L. Webster. 1971. *Illustrations of Greek drama*. London.

Tsoukala, V. 2009. "Honorary Shares of Sacrificial Meat in Attic Vase Painting: Visual Signs of Distinction and Civic Identity", *Hesperia* 78: 1-40.

Tyree, E. 1974. "Cretan Sacred Caves: Archaeological Evidence", Διδακτορική Διατριβή, University of Missouri, Columbia.

Tzagrakis, A. 2016. "The wa-na-ka - (F)άνακς - ἄναξ", *Pasiphae: Rivista di Filologia e Antichita* 10: 201-216.

Verbanck-Piérard, A. 1992. “Herakles at Feast in Attic Art: a Mythical or Cultic Iconography?” στο *The Iconography of Greek Cult in the Archaic and Classical Periods*, επ. R. Hägg, 85-106.

Verčík, M. 2014. *Die barbarischen Einflüsse in der griechischen Bewaffnung*. Rahden. Westfalen.

Verdan, S. 2010. “Το ιερό του Απόλλωνος Δαφνηφόρου”, στο *Ερέτρια. Ματιές σε μια αρχαία πόλη*, επ. Ν. Καλτσάς, S. Fachard, Α. Ψάλτη και Μ. Γιαννοπούλου, 239-245. Αθήνα.

———. 2013α. *Le sanctuaire d’Apollon Daphnéphoros à l’époque géometrique*. Vol. I. Eretria : Fouilles et recherches 22. Gollion.

———. 2013β. *Le sanctuaire d’Apollon Daphnéphoros à l’époque géometrique*. Vol. II. Eretria : Fouilles et recherches 22. Gollion.

Vermaseren, M.J. 1966. *The legend of Attis in Greek and Roman art*. Etudes préliminaires aux religions orientales dans l’Empire romain 9. Leiden.

Vernant, J.P. 1991. *Mortals and Immortals: Collected Essays*. Princeton.

Vickers, M.J. 1999. *Ancient Greek Pottery*. Oxford.

Vollgraff, W. 1905. “Fouilles d’Ithaque”, *BCH* 29 1: 145-168.

Voyatzis, M.E. 1990. *The early sanctuary of Athena Alea at Tegea and other archaic sanctuaries in Arcadia*. Göteborg.

———. 2014α. “Objects from the temple excavation”, στο *Tegea I: Investigations in the Temple of Athena Alea 1991-94*, 467-538. Athens.

———. 2014β. “Objects from the northern sector”, στο *Tegea II Investigations in the Sanctuary of Athena Alea 1990-94 and 2004*, 163-262. Athens.

Wace, A.J.B. και M.S. Thompson. 1911. December. “Excavations at Halos”, *BSA* 18 (December): 1-29.

Wächter, Th. 1910. *Reinheitsvorschriften im griechischen Kult*. Gießen.

Wade-Gery, H.T. 1940. “The inscriptions on stone”, στο *Perachora I: The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia: Excavations of the British School of Archaeology at Athens, 1930-1933. Architecture, Bronze, Terracotas*, επ. H. Payne, 256-267. Oxford.

Waegeman, M. 1987. *Amulet and alphabet: magical amulets in the first book of Cyranides*. Amsterdam.

Wagner, C. 1997. “Dedication Practices on the Athenian Acropolis. 8th to 4th Centuries B.C”, Διδακτορική Διατριβή, University of Oxford.

Waldstein, C. 1902. *The Argive Heraeum I: General Introduction, Geology, Architecture, Marble Statuary, and Inscriptions*. Boston, New York.

———. 1905. *The Argive Heraeum II: Terra-cotta figurines, terra-cotta reliefs, vases, vase fragments, bronzes, engraved stones, gems and ivories, coins, Egyptian or Graeco-Egyptian objects*. Boston.

Walter, H, A. Clemente και W.D. Niemeier. 2019. *Ursprung und Frühzeit des Heraion von Samos. Teil 1: Topographie, Architektur und Geschichte*. Samos 21,1. Wiesbaden.

Warden, G.P. 1990. "The small finds", στο *The extramural Sanctuary of Demeter and Persephone at Cyrene, Libya 4*, επ. D. White. Philadelphia.

Waugh, N. 2009. "Visualising fertility at Artemis Orthia's site", *BSA Supplement 16: Sparta and Laconia: from prehistory to pre-modern*: 159-167.

van Wees, H. 2002. "Tyrants, Oligarchs and Citizen Militias", στο *Army and power in the ancient world*, επ. A. Chaniotis και P. Ducrey, 61-82. Stuttgart.

Wells, B. 2009. "A smiting-god-figurine found in the Sanctuary of Poseidon at Kalaureia", *OpAthRom* 2: 143-149.

———. 2011. "Kalaureia in the Early Iron Age. Evidence of early cult", στο *The "Dark Ages" revisited : acts of an international symposium in memory of William DE Coulson, University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007*, επ. A. Mazarakis-Ainian, 211-220. Volos.

———. 2015. "New beginnings? Preparations of Renewal of Cult at Kalaureia and Asine", στο *Cult material. From archaeological deposits to interpretation of early greek religion*, επ. P. Pakkanen και S. Bocher, 137-155. Helsinki.

Wells, B, A. Penttinen και J. Hjohlman. 2006. "The Kalaureia excavation project. The 2004 and 2005 seasons", *OpAth* 31-32: 31-129.

Wescoat, B.D. 2017. *Samothrace XII: The Monuments of the Eastern Hill*. Princeton.

Wickens, M.J. 1986. "The archaeology and history of cave use in Attica, Greece from prehistoric through late Roman times", Διδακτορική Διατριβή, Indiana University.

Wide, S. και L. Kjellberg. 1895. "Ausgrabungen auf Kalaureia", *AM* 20: 267-326.

Williams, D. 2011. "Food for Thought: Fragments of an Athenian Symposium cup in Budapest", *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts* 114-115: 22-43.

Wolf, S.R. 1993. *Herakles beim Gelage: eine motiv- und bedeutungsgeschichtliche Untersuchung des Bildes in der archaisch-frühklassischen Vasenmalerei*. Arbeiten zur Archäologie. Köln.

Woodward, A.M. 1928. “Excavations at Sparta, 1924-27: II. Votive Inscriptions from the Acropolis”, *BSA* 30: 241-254.

———. 1929. “Inscriptions”, στο *The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta. Excavated and described by members of the British School at Athens, 1906-1910*, επ. R. M. Dawkins, 285-377. London.

———. 1963. “Financial Documents from the Athenian Agora”, *Hesperia* 32 2: 144-186.

Woodward, A.M. και M.B. Hobling. 1923. “Excavations at Sparta, 1924-25”, *BSA* 26: 116-310.

Young, R.S. 1940. “Excavation on Mount Hymettos, 1939”, *AJA* 44: 1-9.

Zervoudaki, E. 1988. “Vorläufiger Bericht über Terrakotten aus dem Demeter-Heiligtum der Stadt Rhodos”, στο *Archaeology in the Dodecanese, The National Museum of Denmark, Department of Near Eastern and Classical Antiquities*, επ. S. Dietz και I. Papachristodoulou, 129-137. Copenhagen.

Zographaki, V. και A. Farnoux. 2010. “Mission franco-hellénique de Dréros”, *BCH* 134 2: 593-600.

Zolotnikova, O. 2011. “The evidence for the worship and perception of Zeus during the late prehistoric - early historic periods.” στο *The “dark ages” revisited: acts of an international symposium in memory of William D.E. Coulson, University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007*, επ. Mazarakis-Ainian, 233-246, Volos.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Η ΜΑΧΑΙΡΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΑΤΡΕΙΑ

Τα ευρήματα από το ιερό του Διός Παρνησσίου

Τόμος Β΄

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Μανόλης Πετράκης

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπων: Πάνος Βαλαβάνης, Ομότιμος Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας
Μέλος: Λυδία Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα, Ομότιμη Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας
Μέλος: Ευρυδίκη Κεφαλίδου, Επίκουρη Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας

Το έργο συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», στο πλαίσιο της Πράξης «Ενίσχυση του ανθρώπινου ερευνητικού δυναμικού μέσω της υλοποίησης διδακτορικής έρευνας» (MIS-5000432), που υλοποιεί το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ).

Αθήνα 2020

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Η ΜΑΧΑΙΡΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΑΤΡΕΙΑ

Τα ευρήματα από το ιερό του Διός Παρνησσίου

Τόμος Β΄

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Μανόλης Πετράκης

Επταμελής Εξεταστική Επιτροπή

Πάνος Βαλαβάνης, Ομότιμος Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας, Ε.Κ.Π.Α.
Λυδία Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα, Ομότιμη Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας, Ε.Κ.Π.Α.
Ευρυδίκη Κεφαλίδου, Επίκουρη Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας, Ε.Κ.Π.Α.
Αλέξανδρος Μαζαράκης-Αινιάν, Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Βασιλική Μαχαίρα, Διευθύντρια Ερευνών, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερεύνης της Αρχαιότητας
Katja Sporn, Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας, Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο
Άγγελος Χανιώτης, Καθηγητής Αρχαίας Ιστορίας, Institute for Advanced Study, Princeton

Αθήνα 2020

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ....**1**
ΧΑΡΤΕΣ ΚΑΙ ΚΑΤΟΨΕΙΣ....**2**
ΠΙΝΑΚΕΣ ΣΧΕΔΙΩΝ ΜΑΧΑΙΡΙΩΝ....**57**
ΠΙΝΑΚΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ....**128**
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ 1: ΑΡΧΑΙΑ ΚΕΙΜΕΝΑ....**192**
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ 2: ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ....**219**
ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ ΜΑΧΑΙΡΙΩΝ....**237**
Κατάλογος 3: Πίνακας Διαμόρφωσης Τυπολογίας....**238**
Κατάλογος 4: Τυπολογική κατάταξη μαχαιριών....**239**
Κατάλογος 5: Αντιστοιχία μαχαιριών....**251**
Κατάλογος 6: Χάλκινα, λυγισμένα, χωρίς κόψη, μικρογραφικά και μεγάλα μαχαίρια....**267**
Κατάλογος 7: Λατρευόμενη θεότητα χρονολόγηση και ανασκαφικό πλαίσιο....**270**
Κατάλογος 8: Συνευρήματα μαχαιριών....**275**
Κατάλογος 9: Γραφήματα....**280**
ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑΣ....**287**
Κατάλογος 10: Απεικονίσεις μαχαιριών σε αγγεία....**288**
Κατάλογος 11: Απεικονίσεις μαχαιριών σε τοιχογραφίες....**296**
Κατάλογος 12: Απεικονίσεις μαχαιριών σε ανάγλυφα....**296**
Κατάλογος 13: Απεικονίσεις μαχαιριών σε νομίσματα....**297**
Κατάλογος 14: Απεικονίσεις μαχαιριών σε έργα χαλκοτεχνίας....**297**
Κατάλογος 15: Προέλευση κατόψεων....**298**
Κατάλογος 16: Προέλευση εικόνων....**300**

ΧΑΡΤΕΣ ΚΑΙ ΚΑΤΟΨΕΙΣ

Χάρτης 1: Θέσεις ιερών όπου έχουν βρεθεί μαχαίρια

1	Πάρνηθα	27	Ταξιάρχης	53	Κοντοβάζαινα Γορτυνίας	79	Χίος, Κάτω Φανά	105	Φίλια
2	Υμηττός Ι	28	Περαχώρα	54	Λουσοί	80	Χίος, Εμπορειό (Α)	106	Αλωνάκι
3	Υμηττός ΙΙ	29	Νεμέα	55	Νιχώρια	81	Χίος, Εμπορειό (Λ)	107	Γεωργικό
4	Κόκκινος Μύλος	30	Κόρινθος	56	Λακαθέλα	82	Λέσβος, Κλοπεδή	108	Φερές
5	Ωρωπός	31	Ακροκόρινθος	57	Ακοβίτικα	83	Λήμνος, Ηφαιστεία	109	Σέσκλο
6	Βραυρώνα	32	Ισθμία	58	Άγιος Ανδρέας	84	Σάμος	110	Πήλιο
7	Βάρη	33	Κυρά Βρύση	59	Άνω Μέλπεια	85	Θάσος	111	Αχίλλειο
8	Ελευσίνα	34	Στύμφαλος	60	Ιθώμη	86	Σαμοθράκη	112	Πιστιανά
9	Ραμνούς	35	Κυνόρτιον	61	Θεράπνη	87	Δήλος	113	Δωδώνη
10	Πλακαρή	36	Άργος	62	Λίμνες (Ορθία)	88	Ξώμπουργο	114	Δουρούτη
11	Ερέτρια	37	Ασίνη	63	Σπάρτη, Οικόπεδο 4	89	Αμοργός, Μινώα	115	Κυρά Παναγιά
12	Κύμη	38	Αλιείς	64	Αιγές	90	Νάξος, Γρόττα	116	Δυμόκαστρο
13	Χ(Α)ρχάμπολη	39	Ελίκη	65	Σπάρτη (Αρεία)	91	Νάξος, Ύρια	117	Γίτανα
14	Χαλκίδα	40	Άνω Μαζαράκι	66	Σπάρτη (Χαλκίοικος)	92	Άνδρος, Ζαγορά	118	Ξηρολίμνη
15	Θήβα	41	Τραπεζά	67	Αξός	93	Άνδρος, Υψηλή	119	Πέλλα, Αγορά
16	Αλίαρτος	42	Αιγείρα	68	Σύμη Βιάννου	94	Δεσποτικό	120	Πέλλα, ΒΑ πόλης
17	Πυρί	43	Δύμη	69	Κομμός	95	Θήρα,	121	Προφήτης Λαγκαδάς
18	Ογχηστός	44	Κερύνεια	70	Γόρτυνα	96	Σύρος, Γαλησσός	122	Τούμπα
19	Άβαι	45	Ολυμπία	71	Κνωσός	97	Σίφνος	123	Ποσείδι
20	Κωρύκειο	46	Λύκαιον	72	Λύκαστος	98	Κύθνος	124	Κηπιά Παγγαίου
21	Έρωχος	47	Κυνουρία, Κοσμάς	73	Αμνισός	99	Καλαύρεια	125	Οισύμη
22	Οίτη	48	Κυνουρία	74	Καρφί	100	Ρόδος	126	Άβδηρα
23	Δαφνούς	49	Κρητέα	75	Δικταίον Άντρο	101	Κως, Ηρακλής	127	Ζώνη Μεσημβρίας
24	Μελιταία	50	Βάσσες	76	Αζοριάς	102	Κως, πόλη	128	Μεσημβρία
25	Θέρμος	51	Νέδα	77	Δρήρος (Αγορά)	103	Ιθάκη		
26	Καλυδώνα	52	Τεγέα	78	Δρήρος (Δ. Ακρόπολη)	104	Γόννοι		

Χάρτης 2: Θέσεις ιερών όπου αναφέρονται μαχαίρια σε επιγραφές

1 Αθήνα, Ακρόπολη
2 Αίγινα
3 Βραυρώνα
4 Κολωνός
5 Χορσιές
6 Σάμος
8 Ωρωπός
9 Αθήνα, Ακρόπολη
10 Κως
11 Λεβήν
12 Δήλος
13 Αθήνα, Ακρόπολη

Κάτοψη 1: Ωρωπός

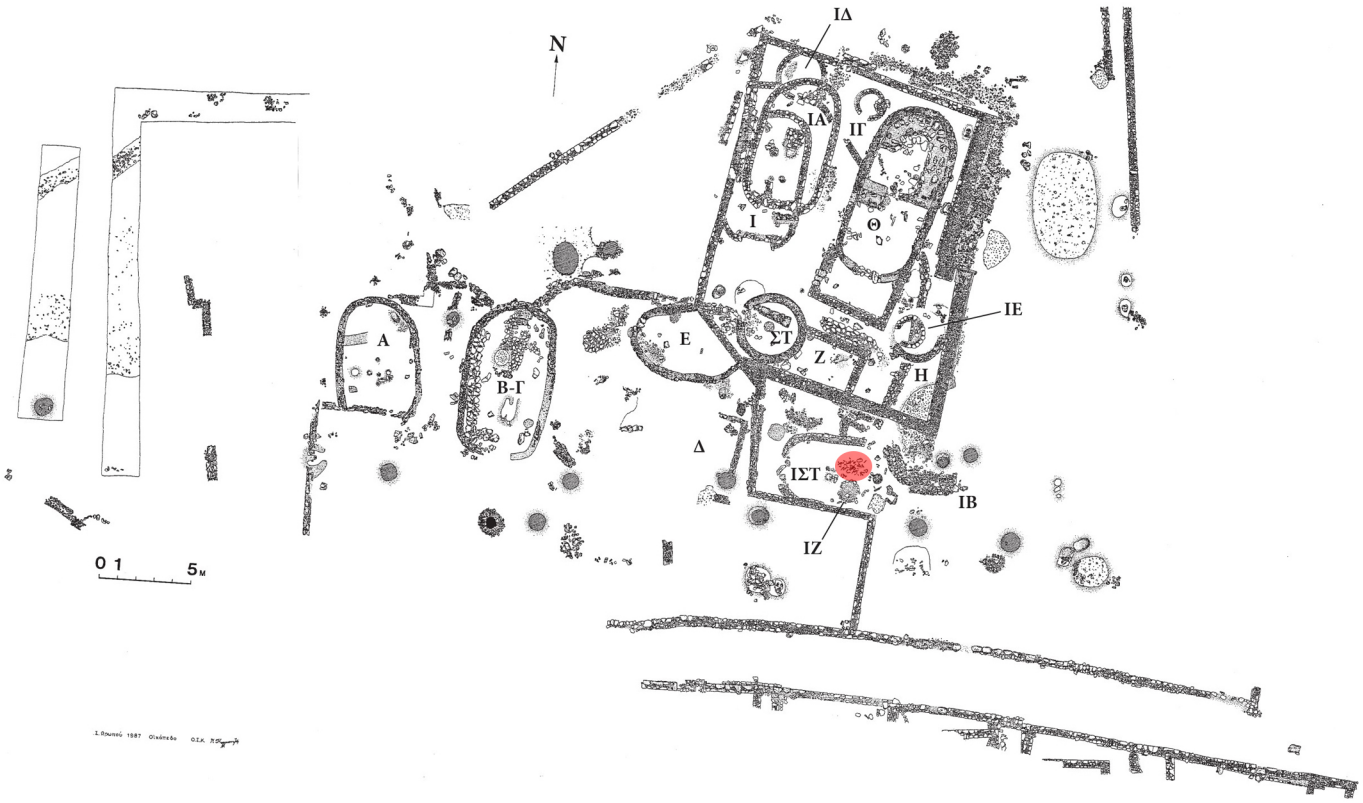

Κεντρικός και νότιος τομέας.

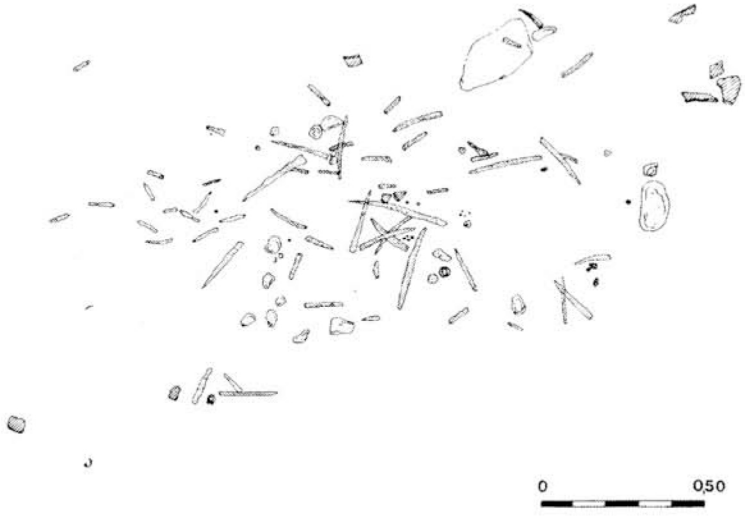

Λεπτομέρεια: συγκέντρωση εργαλείων.

Κάτοψη 2: Βραυρώνα

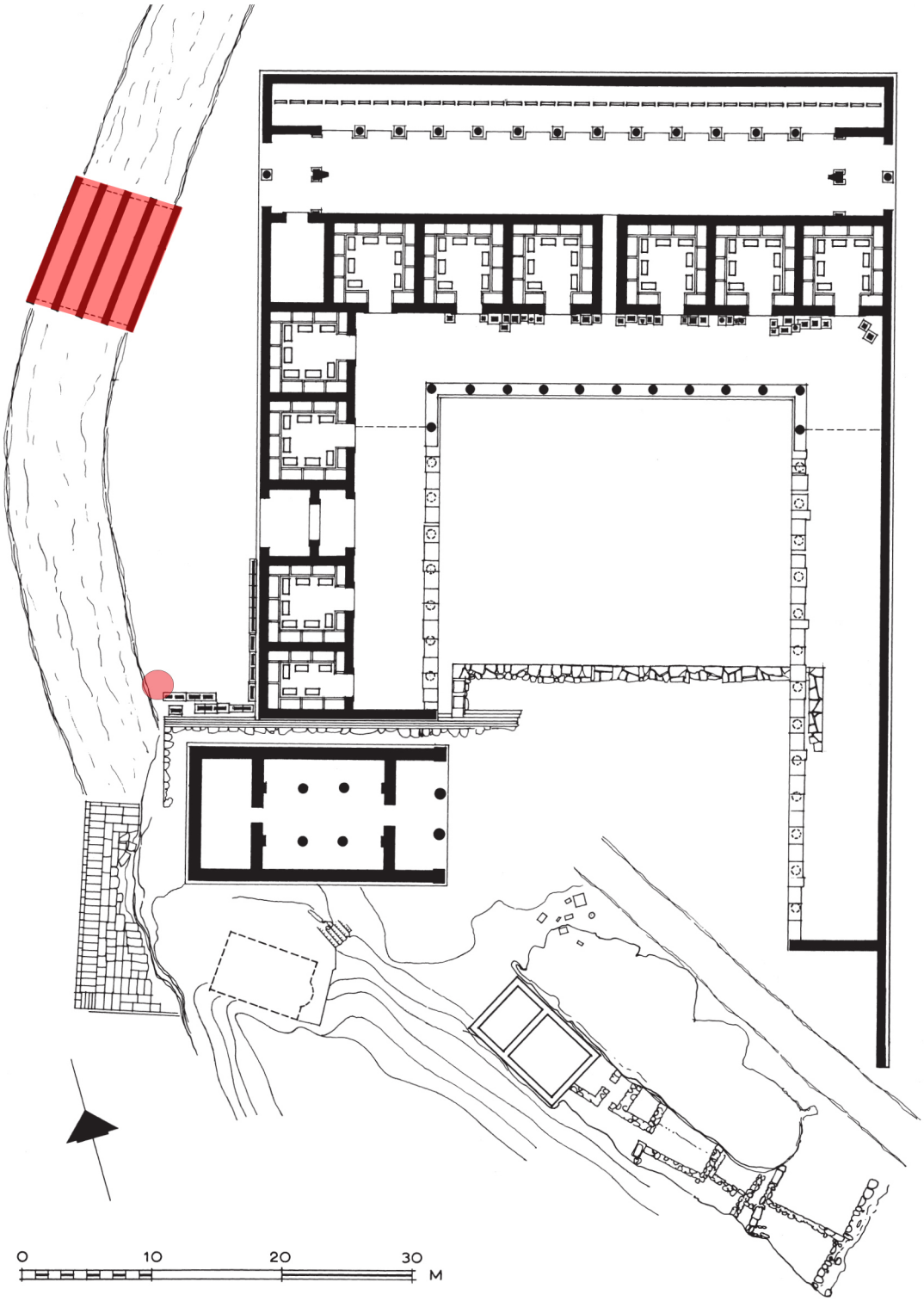

Κάτοψη 3: Βάρη

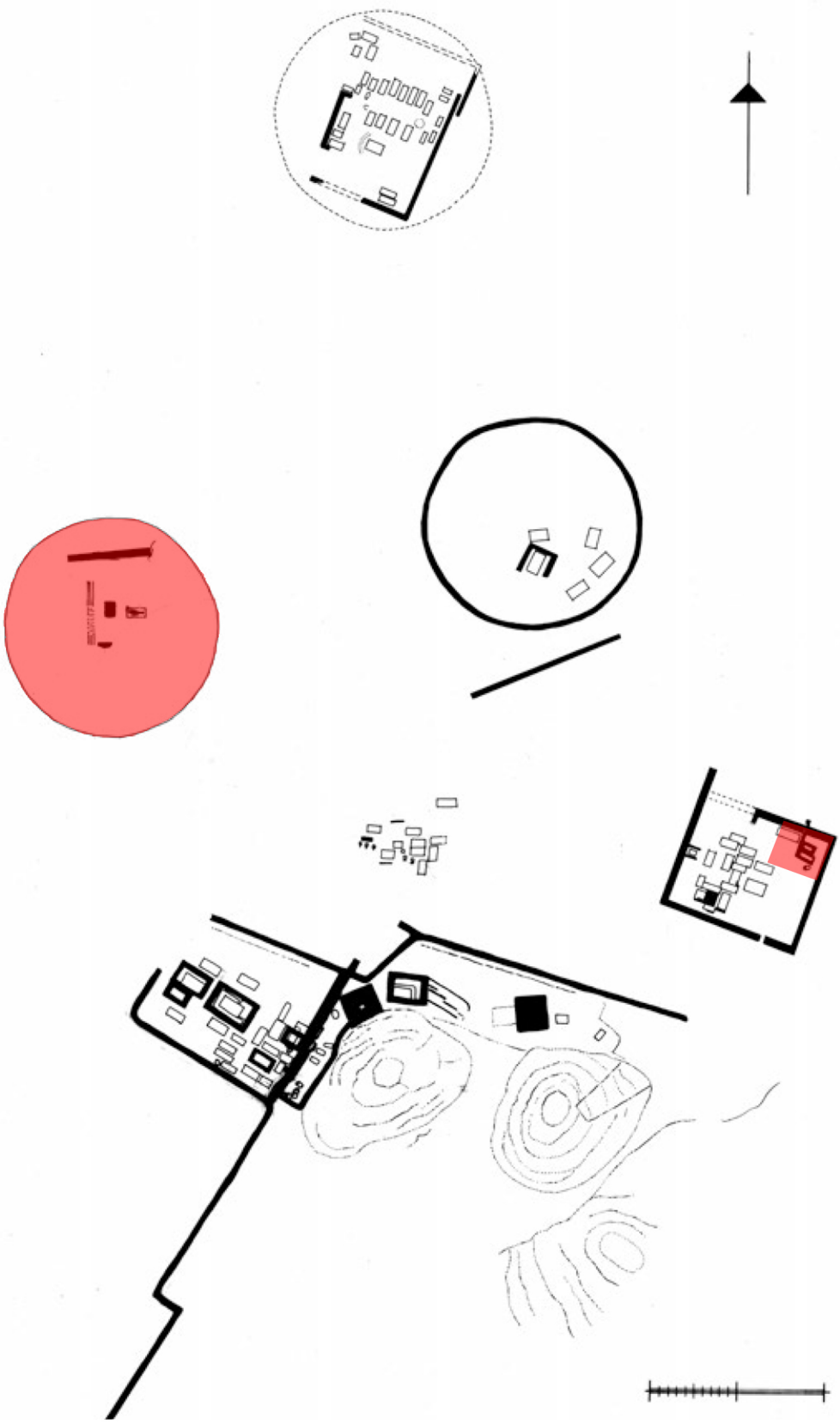

Κάτοψη 4: Ελευσίνα

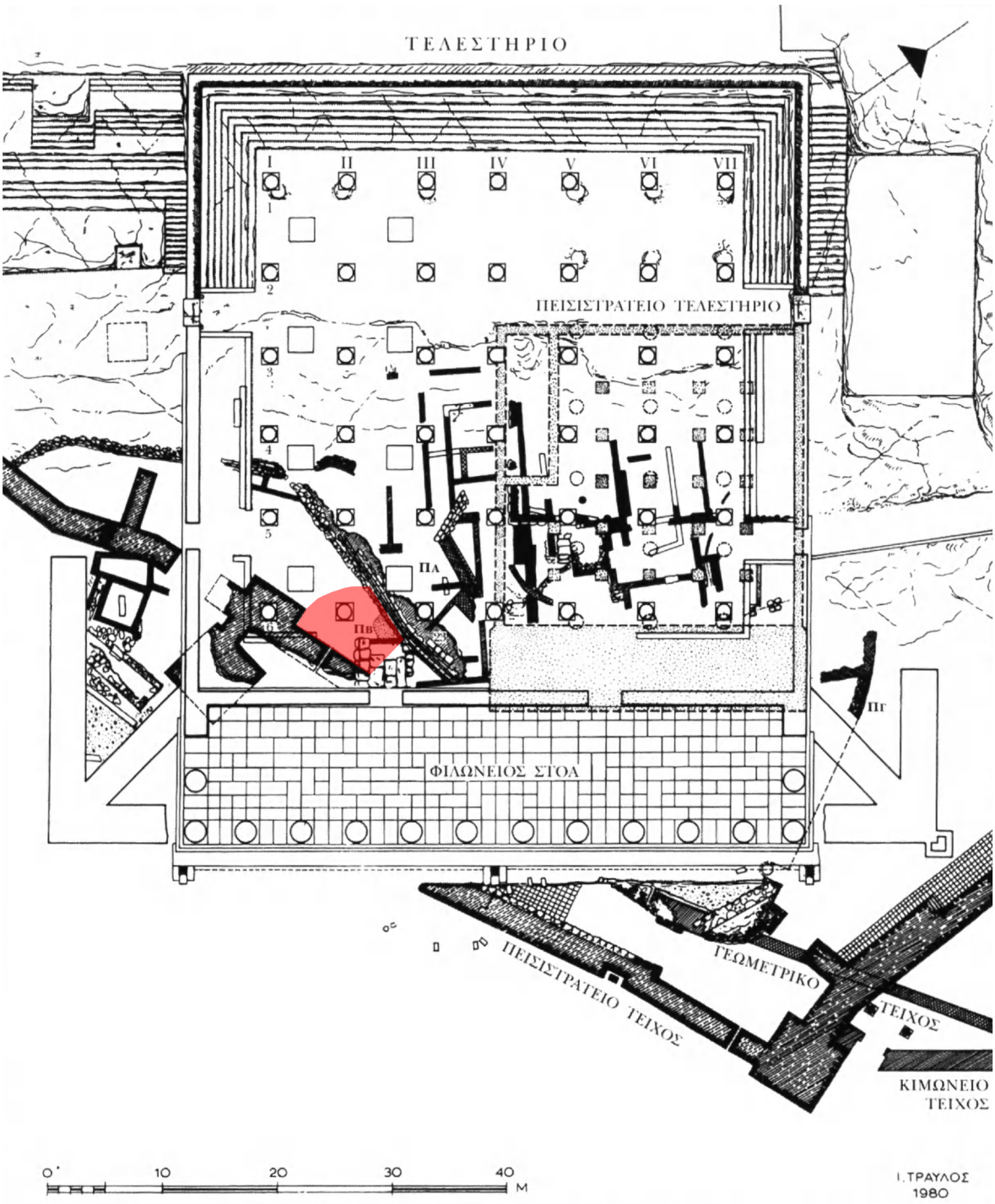

Προγενέστερα κτηριακά κατάλοιπα κάτω από το Τελεστήριο.

Κάτοψη 5: Ραμνούς

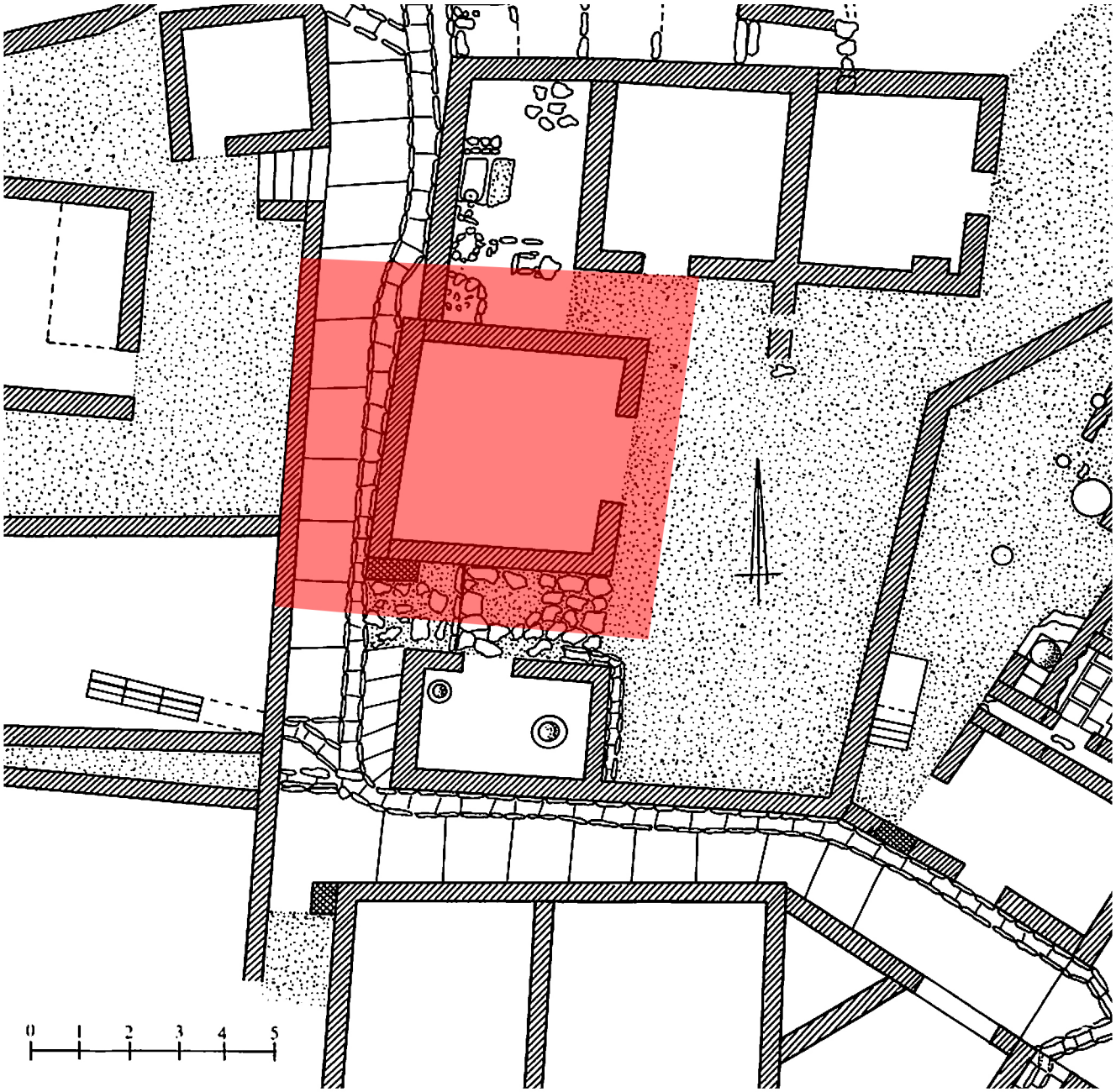

Κάτοψη 6: Πλακαρή

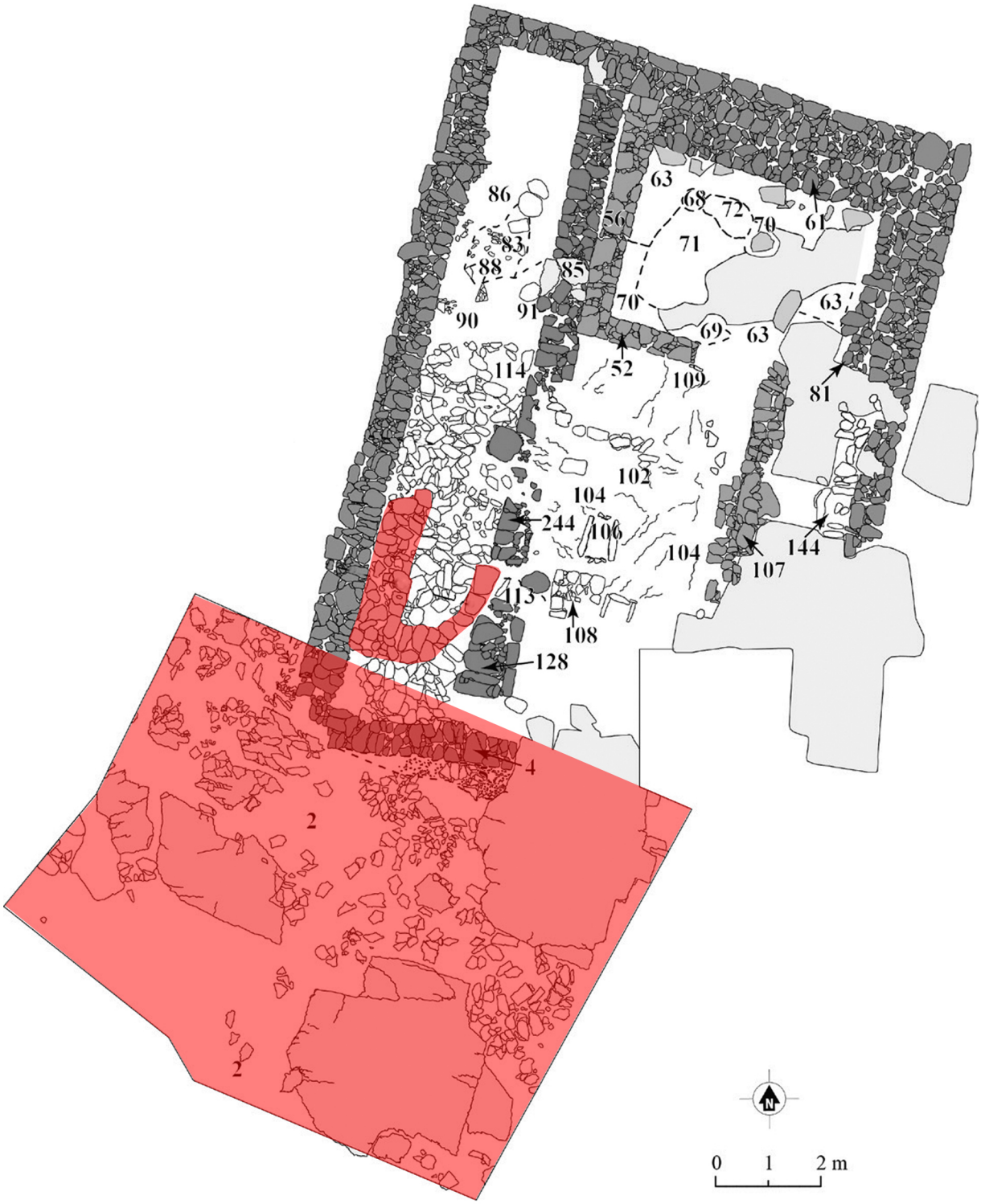

Κάτοψη 7: Ερέτρια

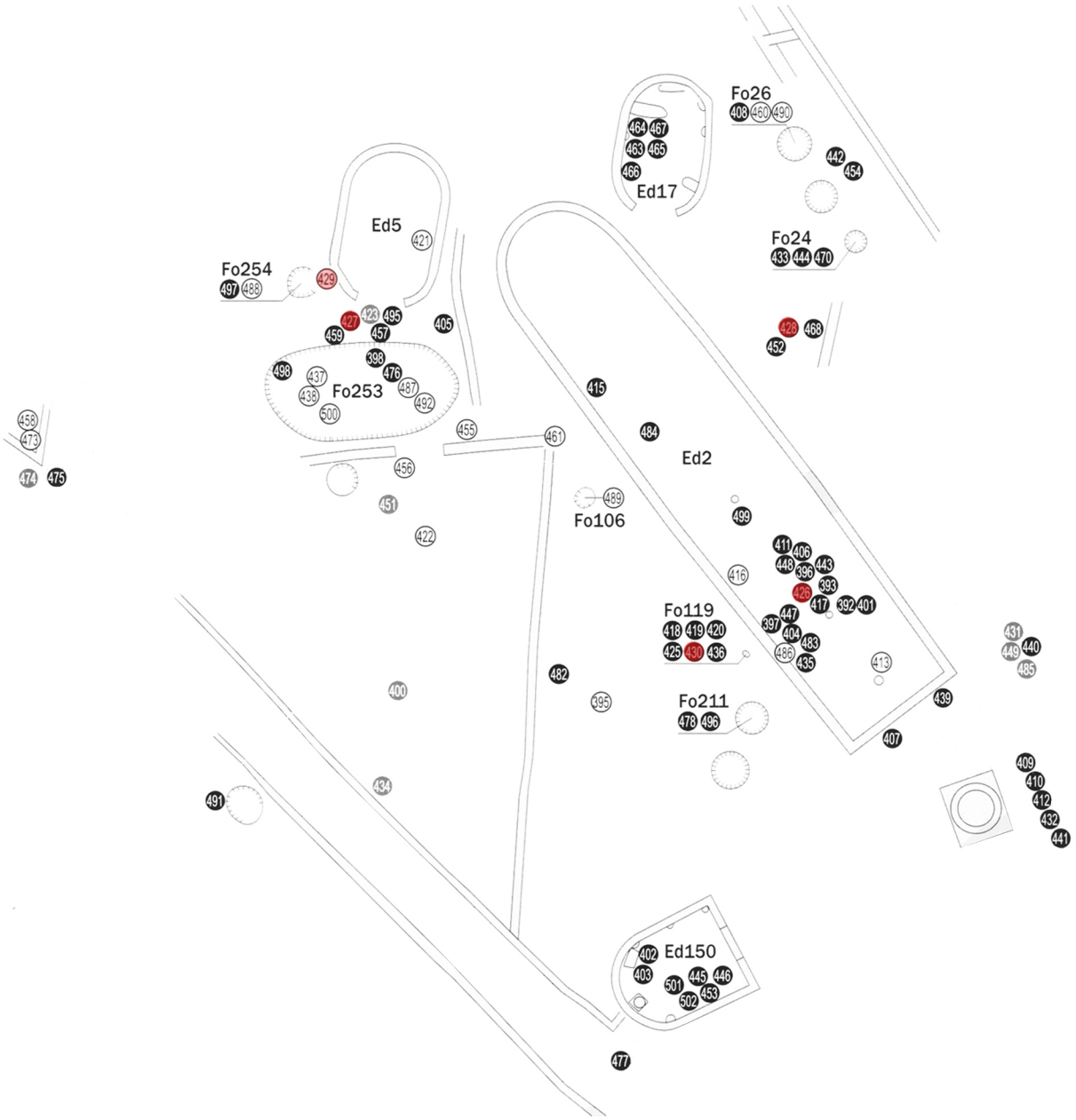

Κάτοψη 8: Κύμη (Βιγλατούρι)

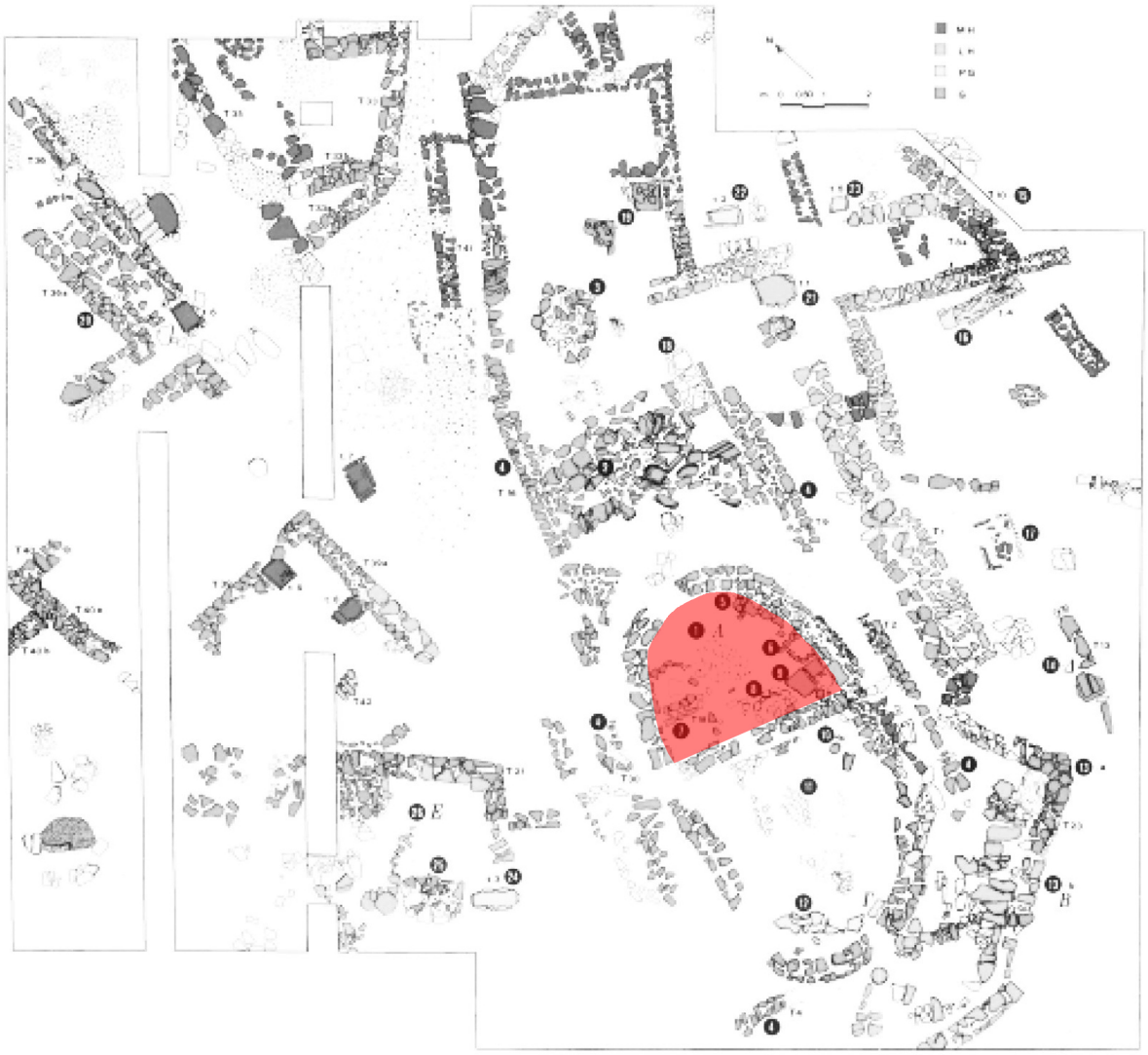

Κάτοψη 9: Θήβα

Κάτοψη 10: Ογχηστός

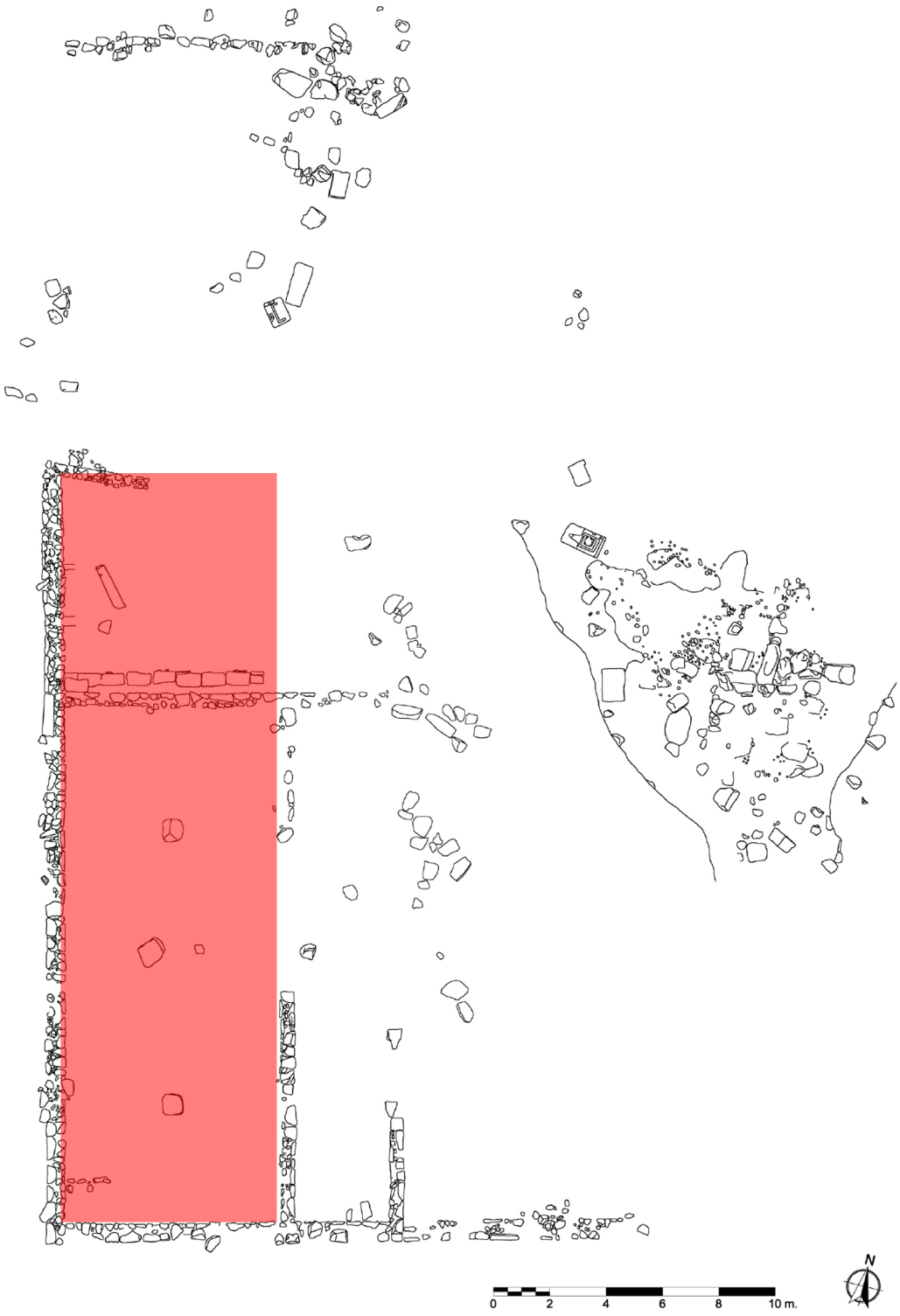

Θέση Α.

Κάτοψη 11: Άβαι

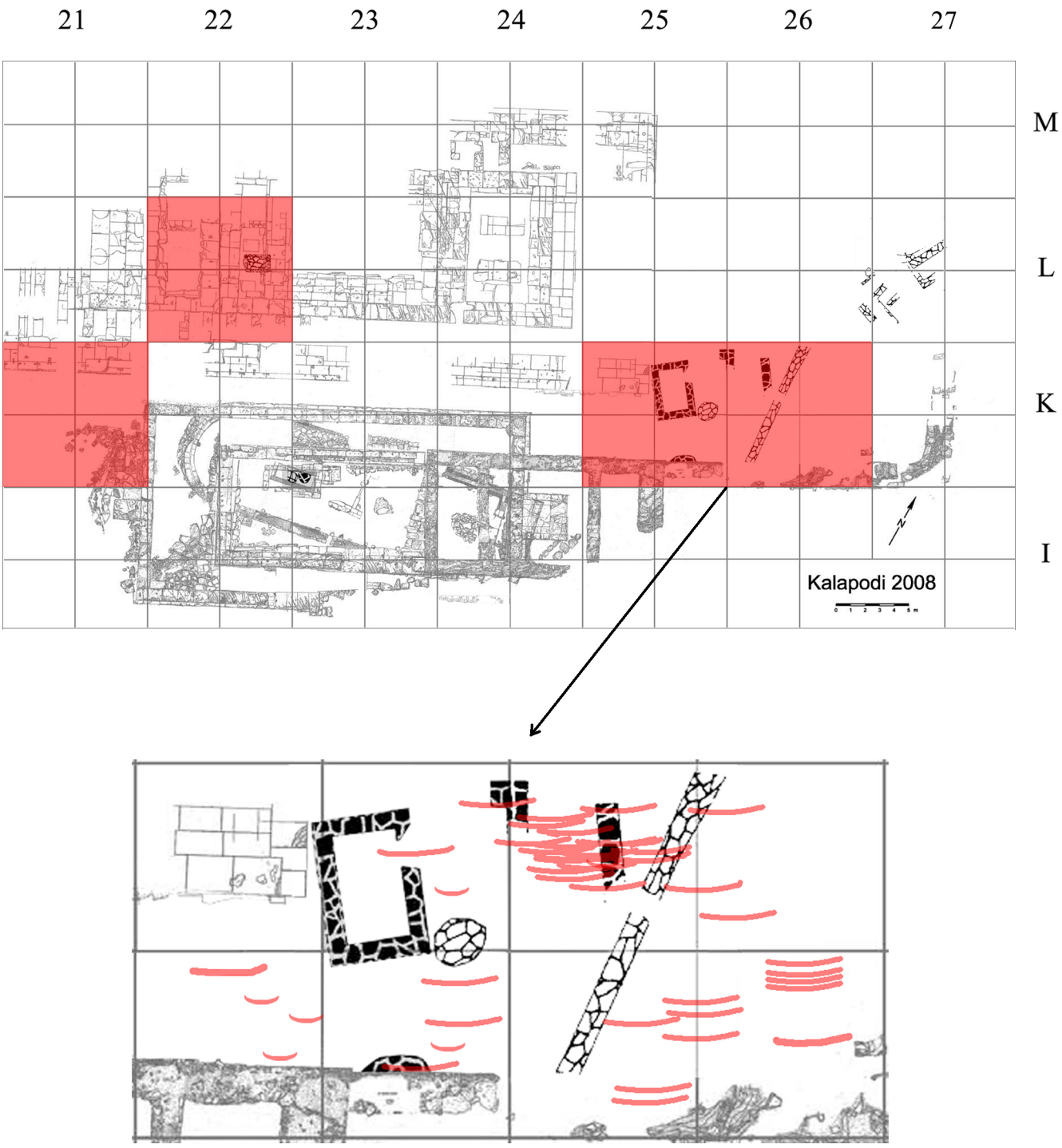

Λεπτομέρεια: Τετράγωνα K25-K26: Ακριβής θέση μαχαιριών των πρώιμων ιστορικών χρόνων.

Κάτοψη 12: Οίτη

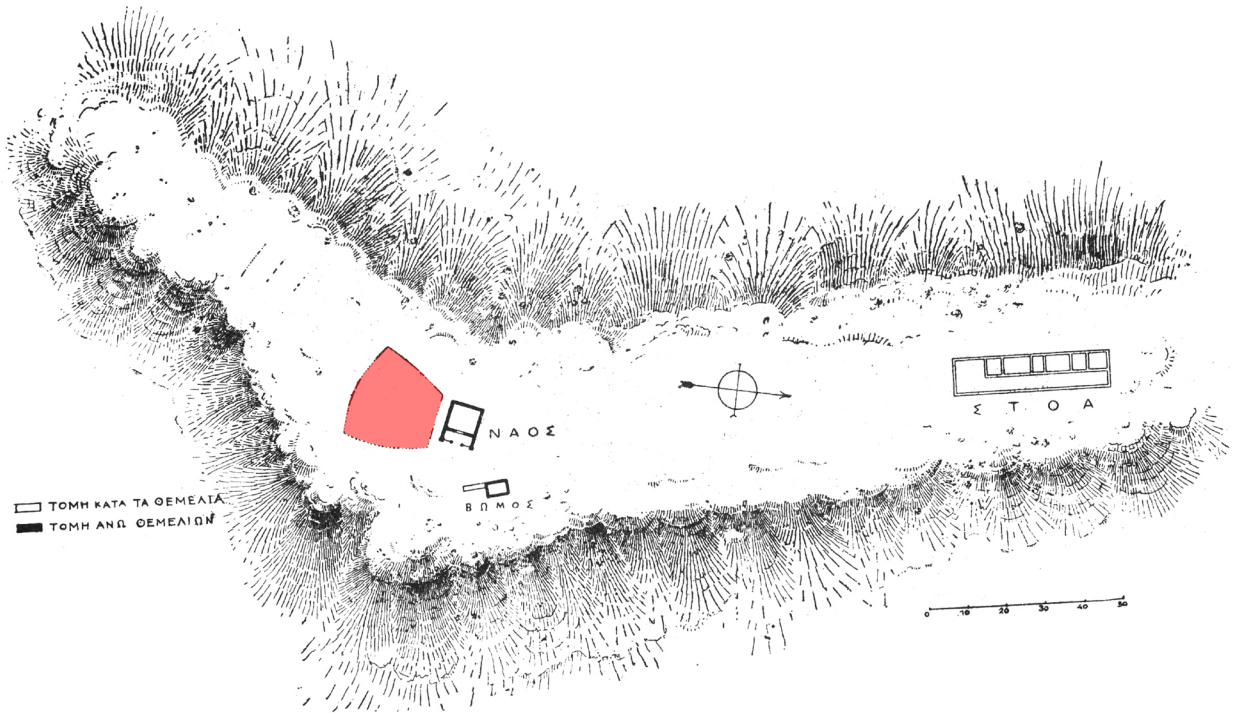

Κάτοψη 13: Δαφνούς

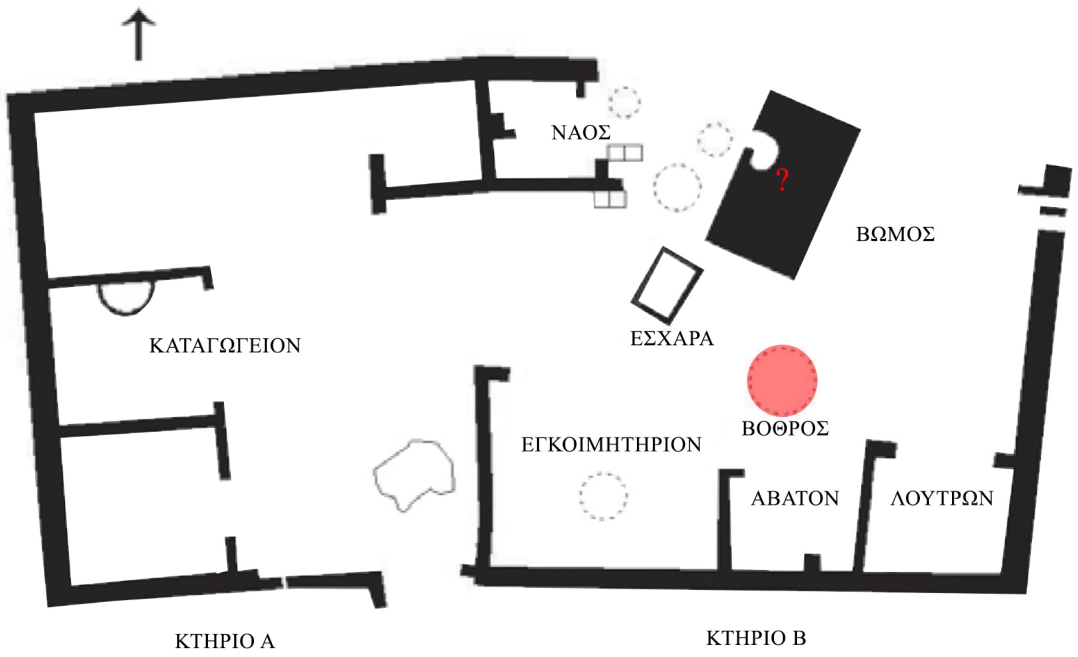

Κάτοψη 14: Θέρμος

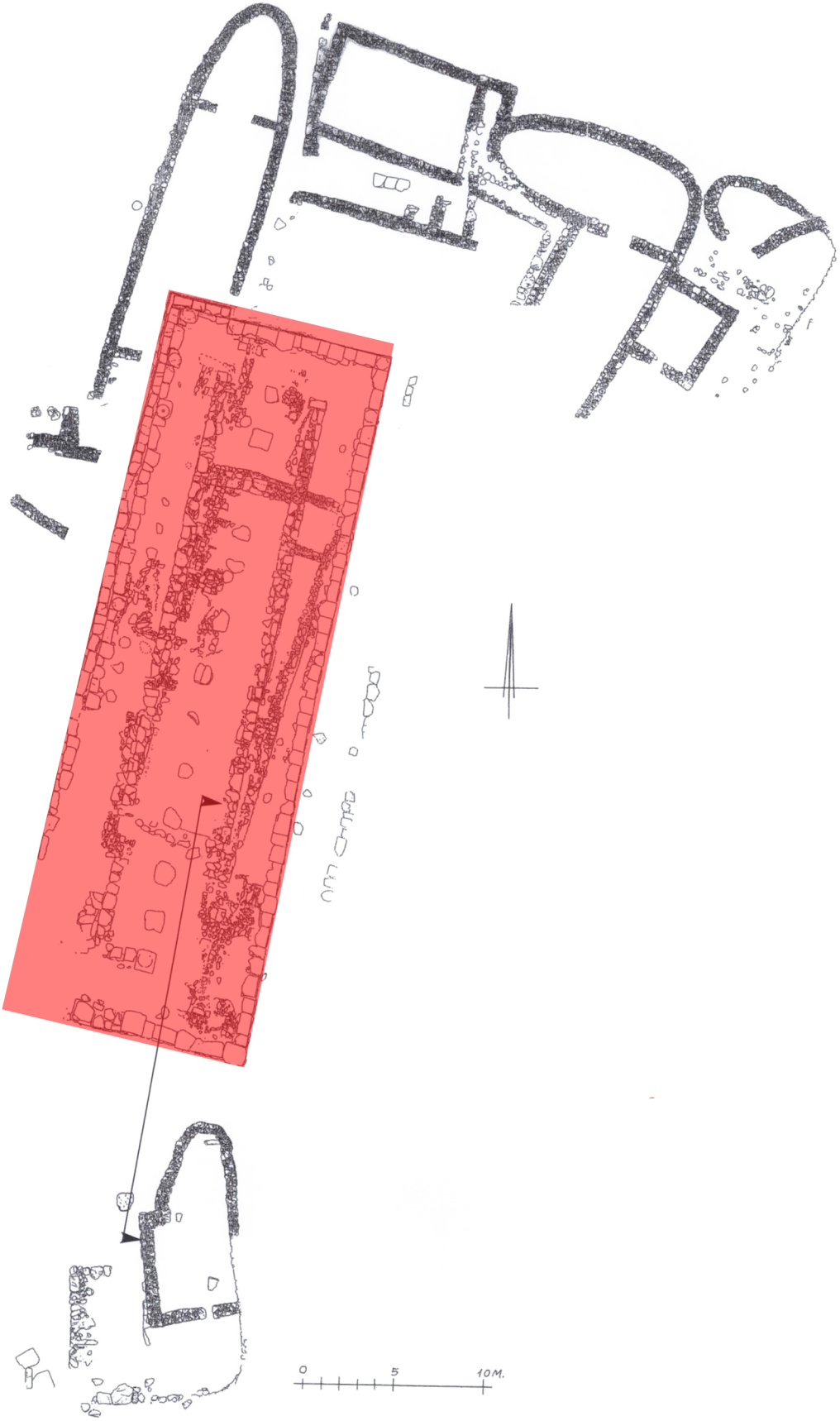

Κάτοψη 15: Καλυδώνα

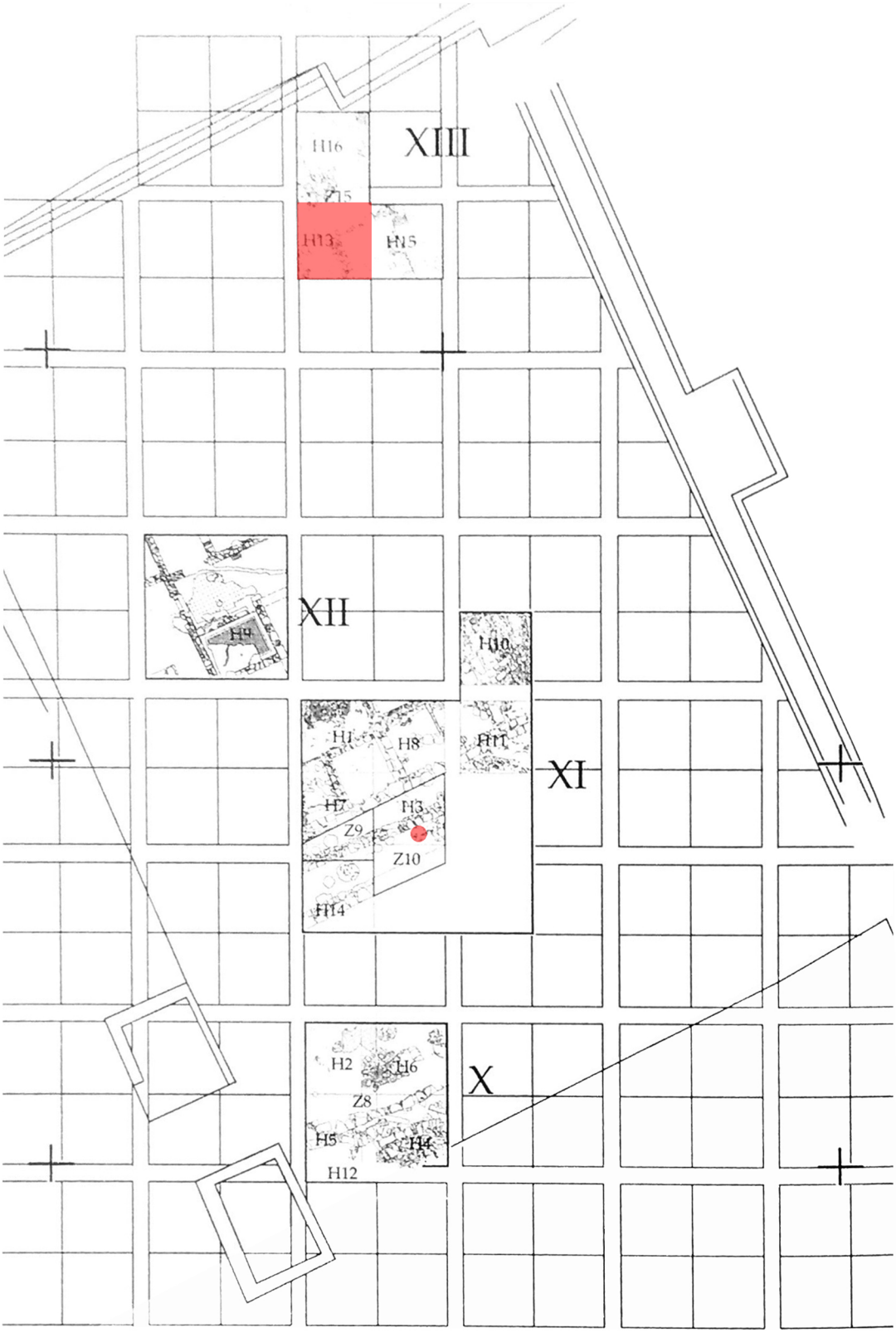

Κάτοψη 16: Νεμέα

Κάτοψη 17: Κόρινθος

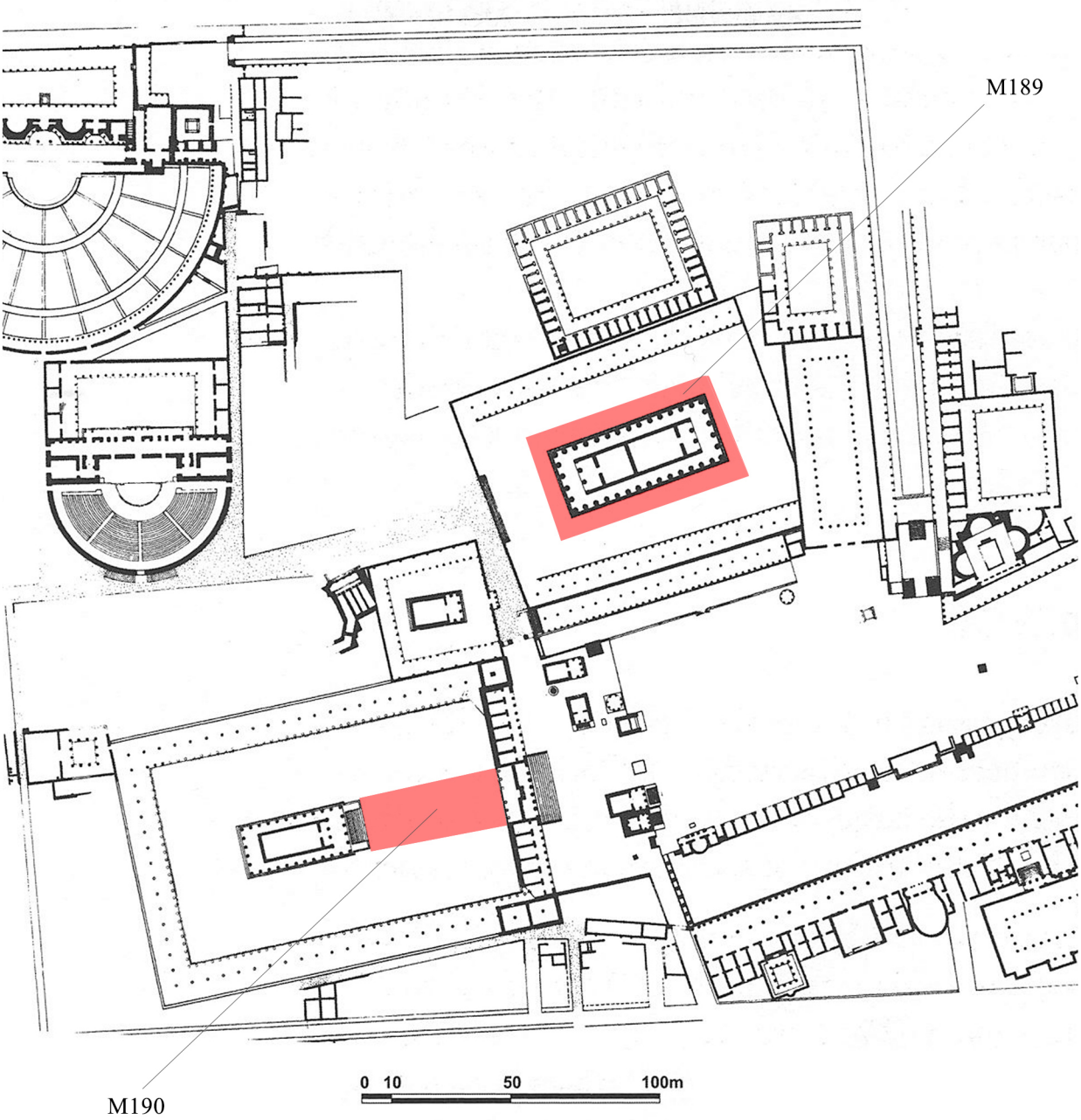

Κάτοψη 18: Ακροκόρινθος

Κάτοψη 19: Ισθμία

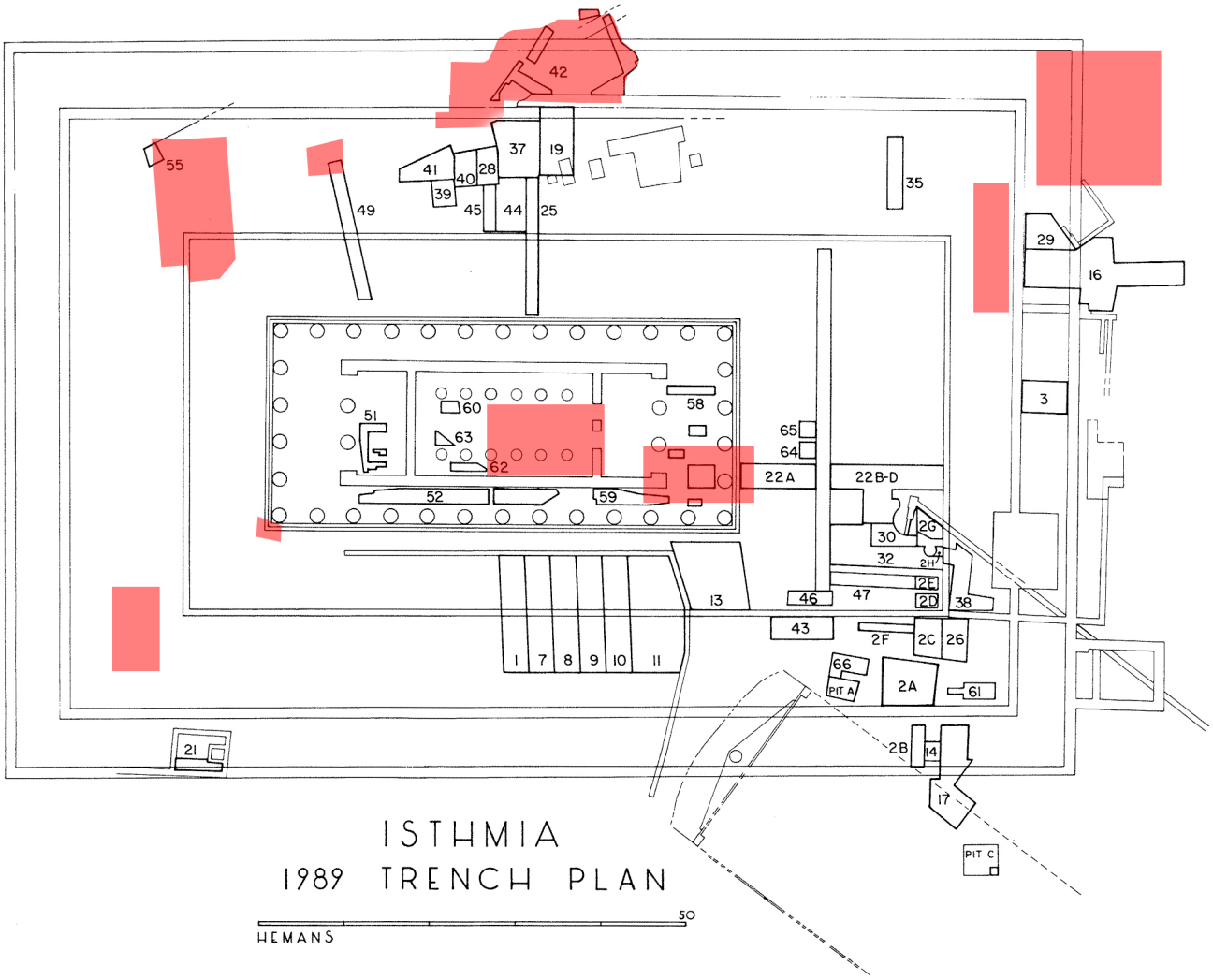

Κάτοψη 20: Στύμφαλος

Κάτοψη 21: Άργος

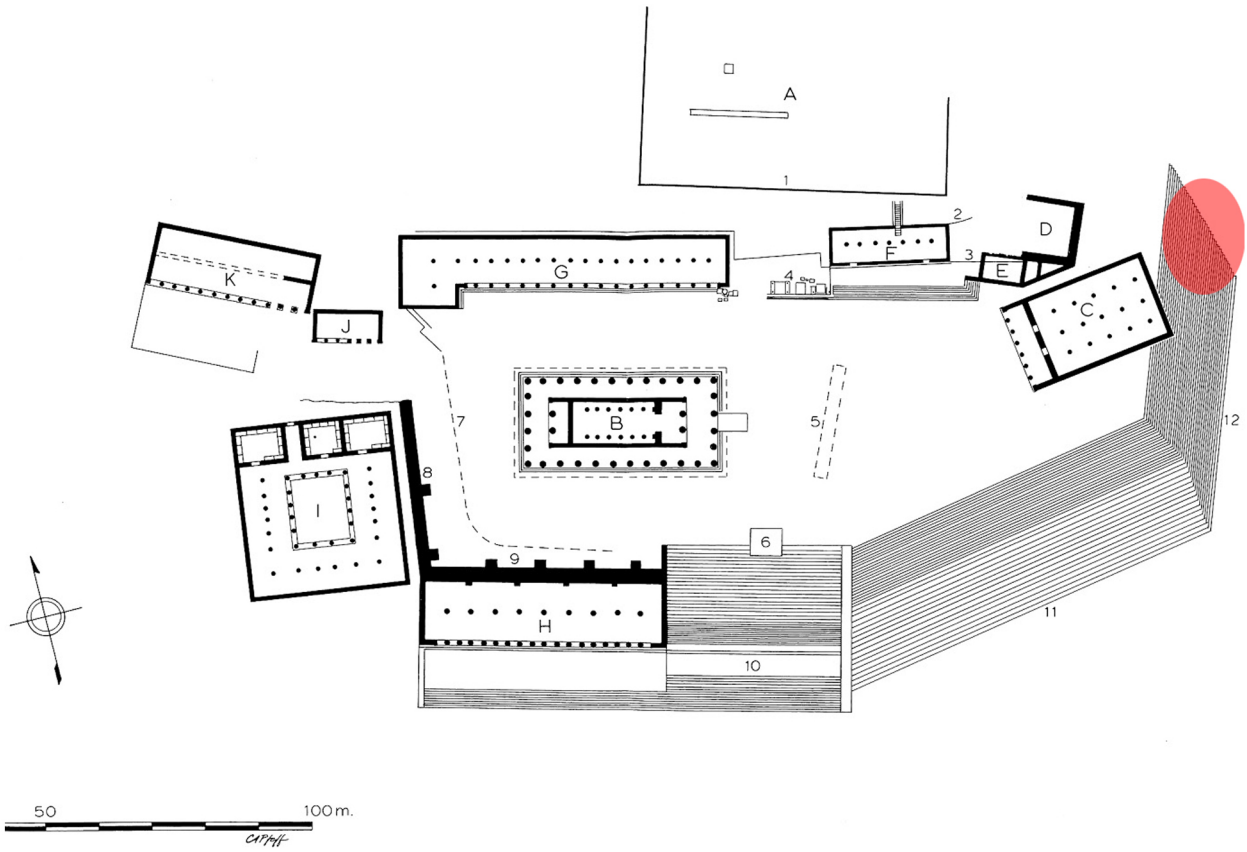

Κάτοψη 22: Ασίνη

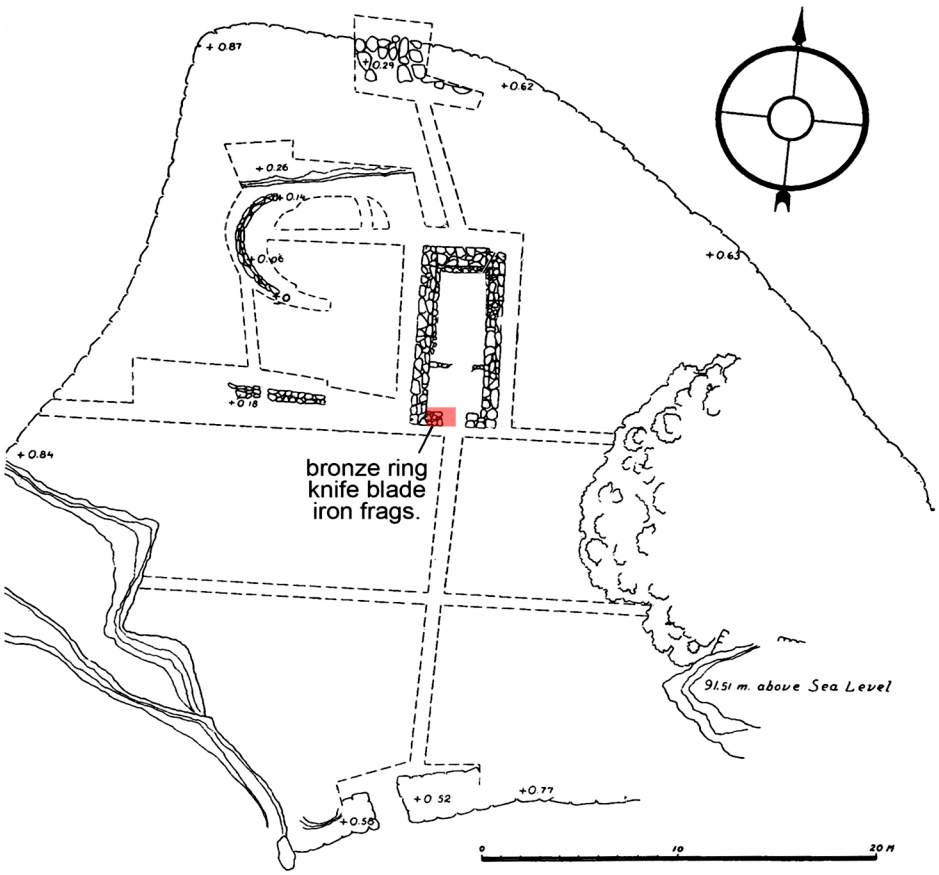

Κάτοψη 23: Αλιείς

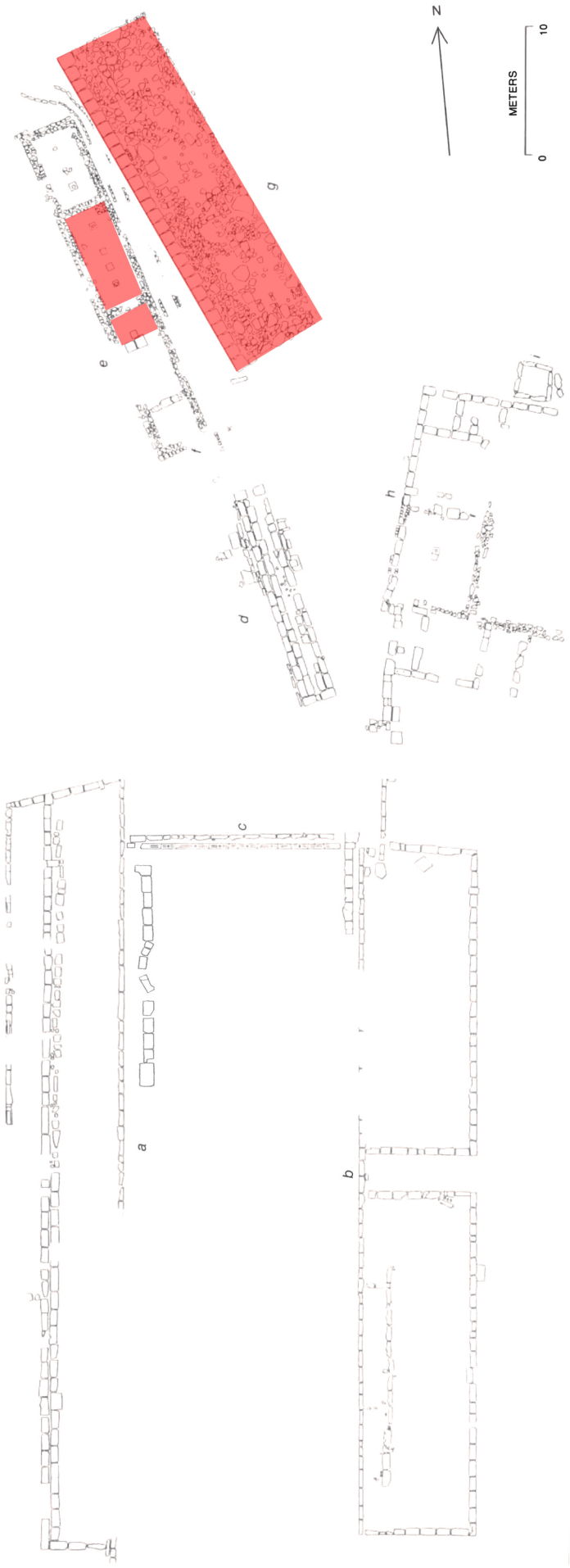

Κάτοψη 24: Ελίκη

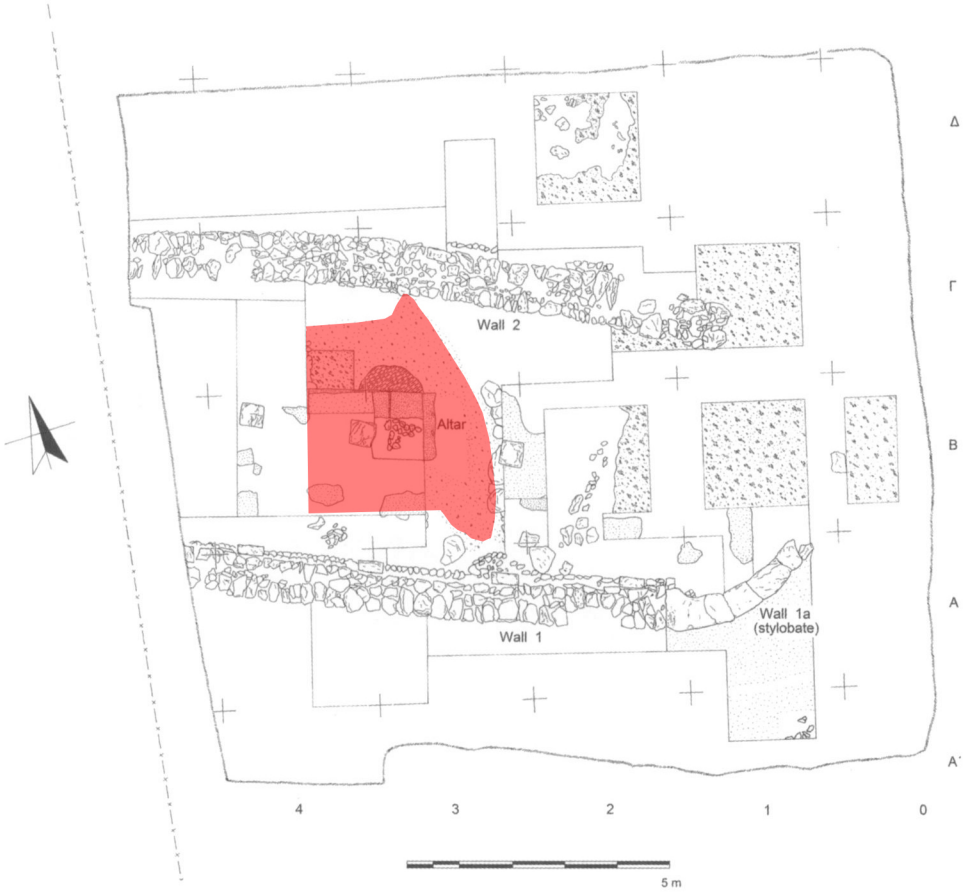

Κάτοψη 25: Άνω Μαζαράκι

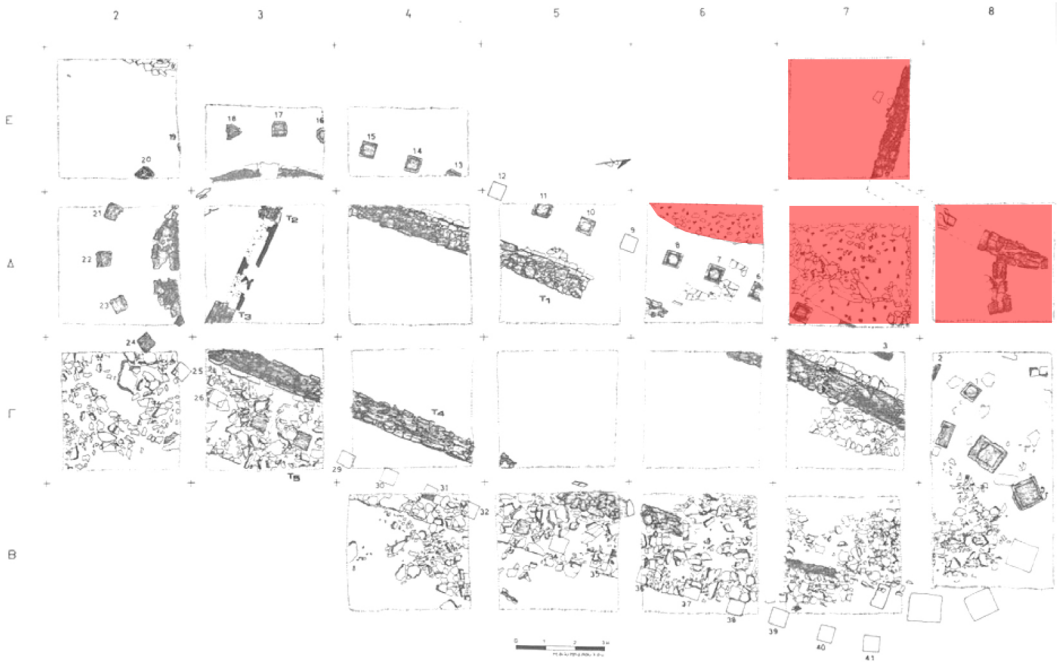

Κάτοψη 26: Τραπεζά

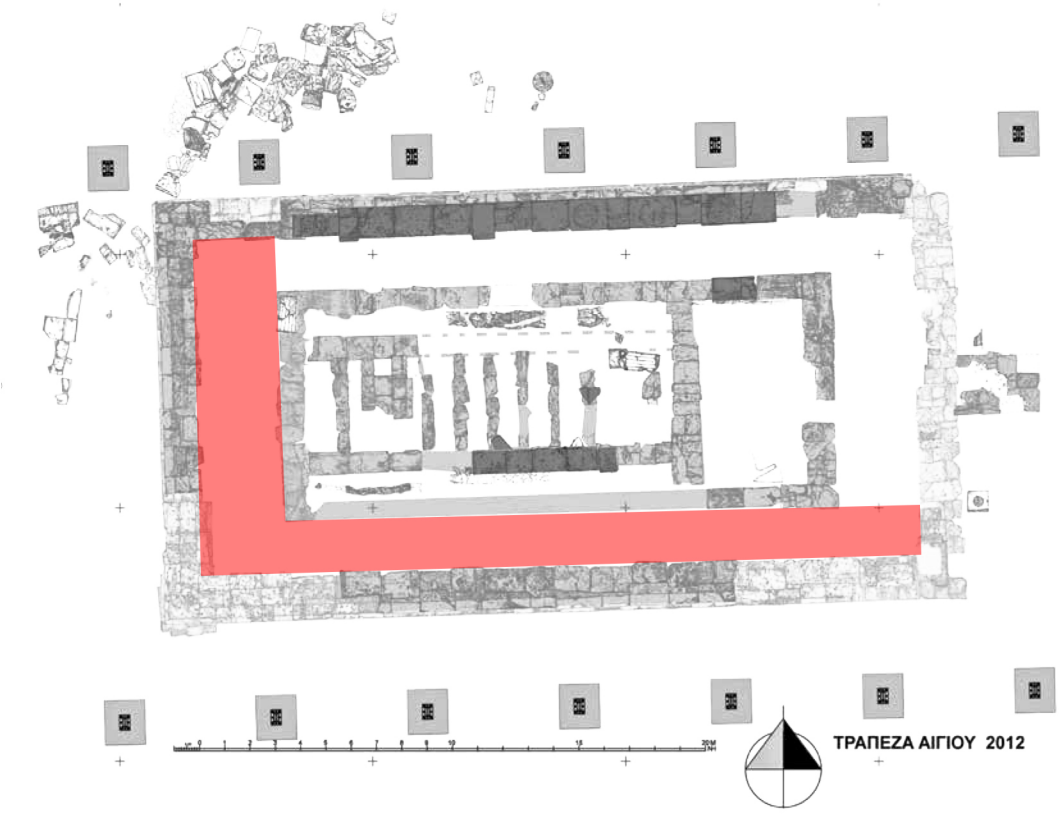

Κάτοψη 27: Κερύνεια

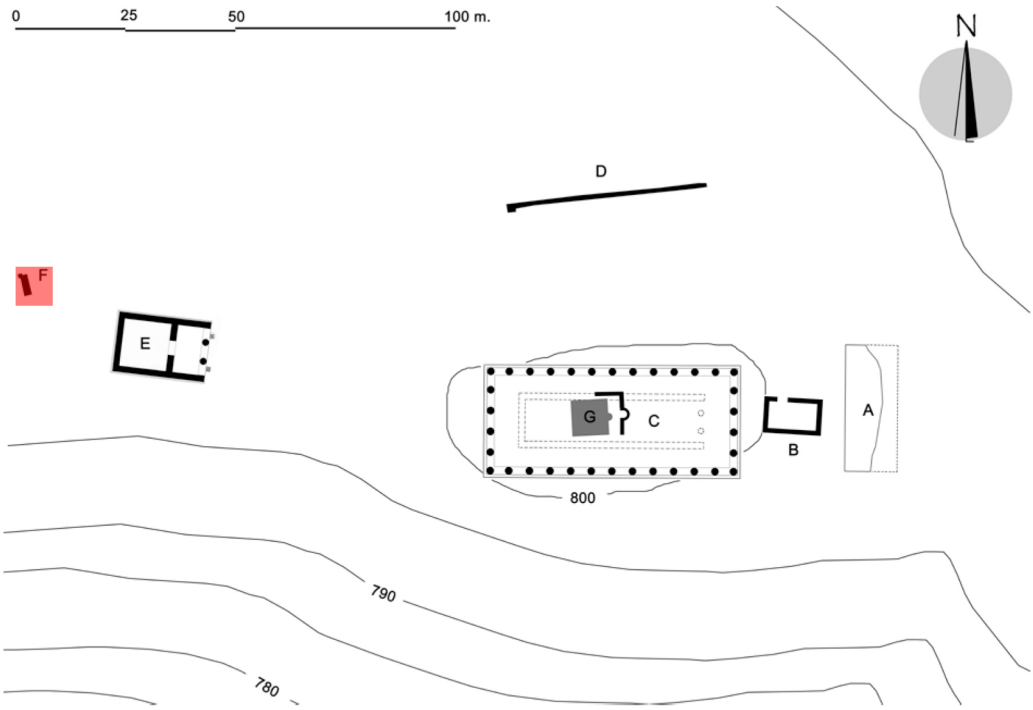

Κάτοψη 28: Ολυμπία

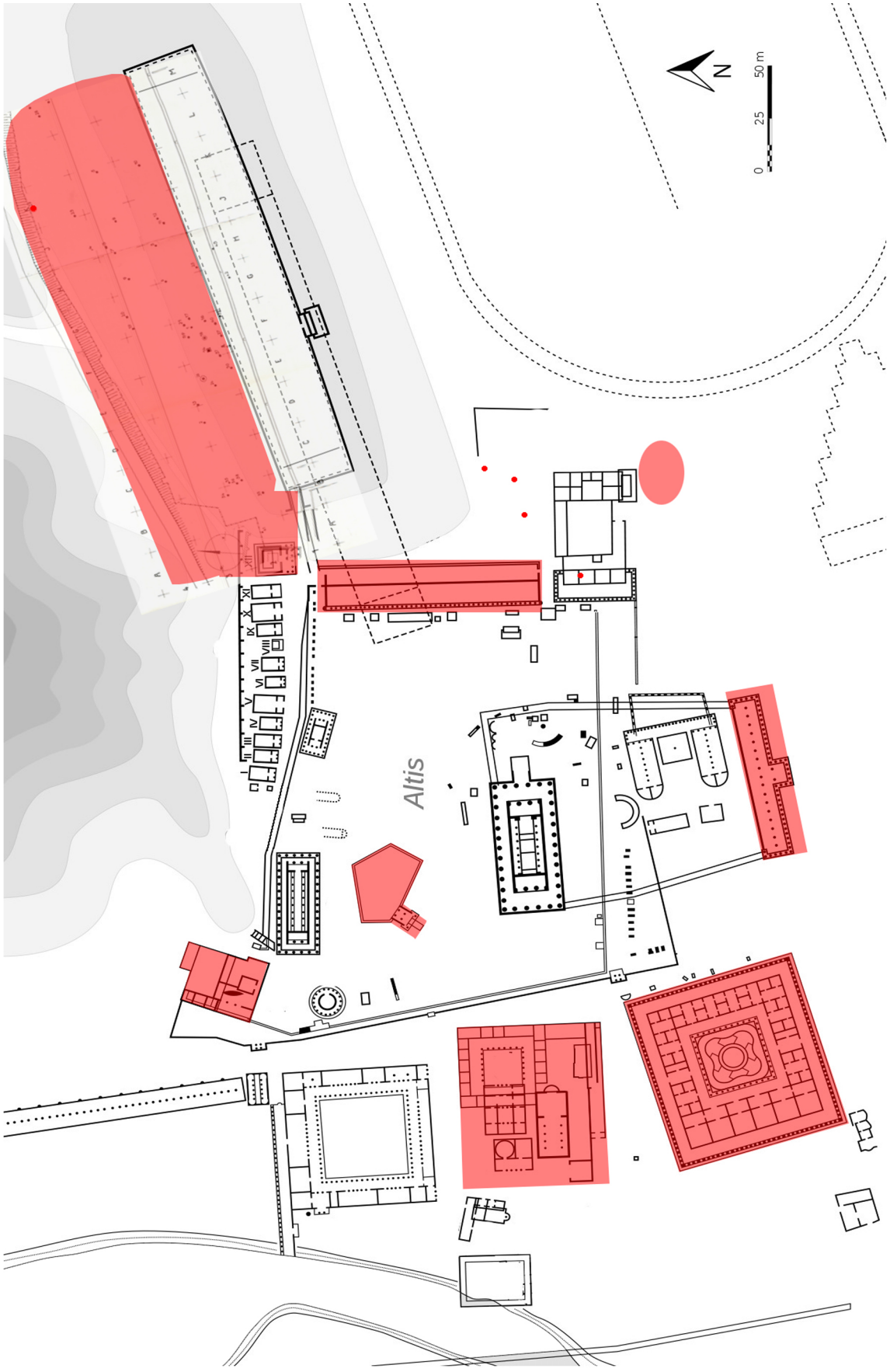

Κάτοψη 29: Τεγέα

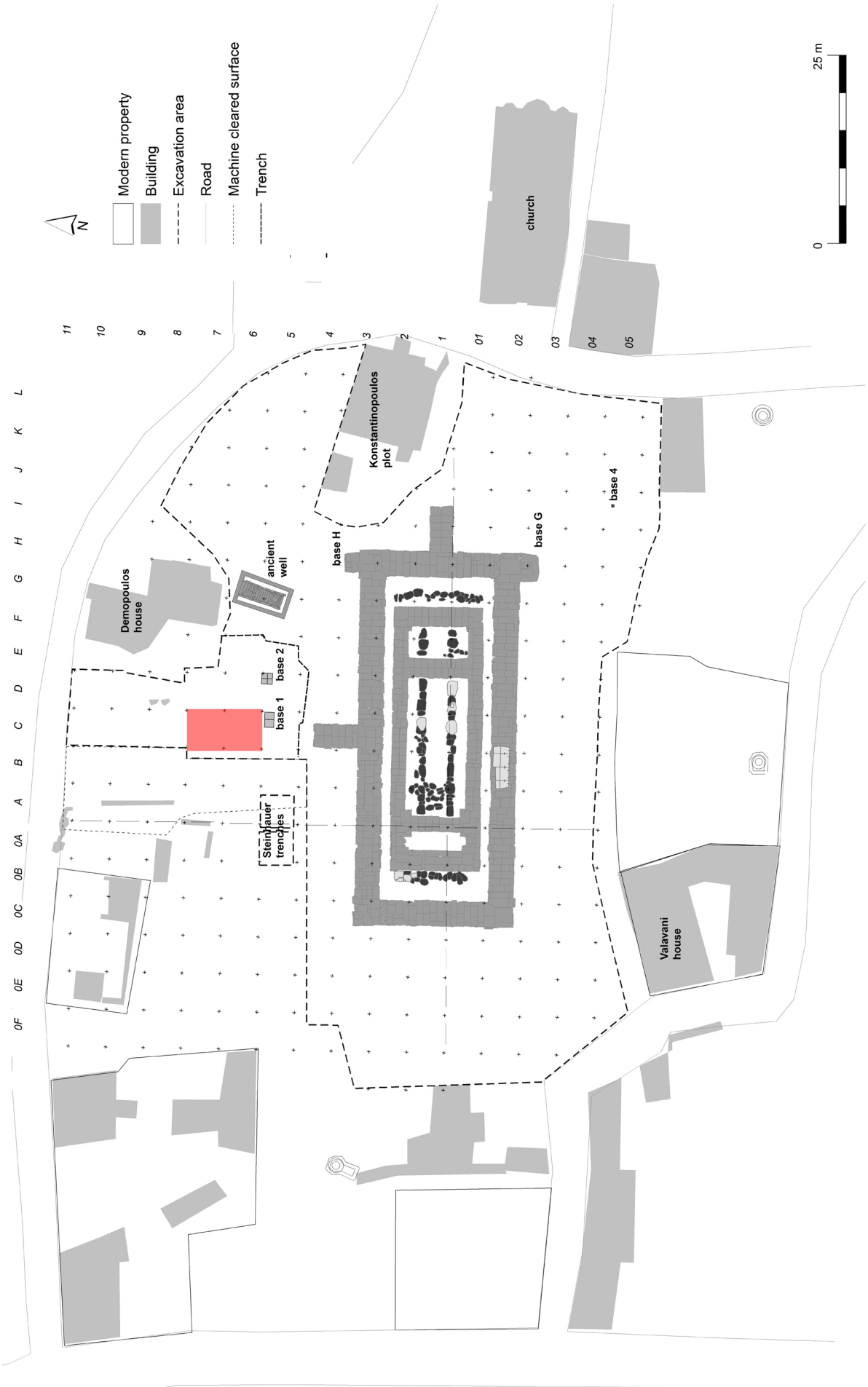

Κάτοψη 30: Κοντοβάζαινα Γορτυνίας

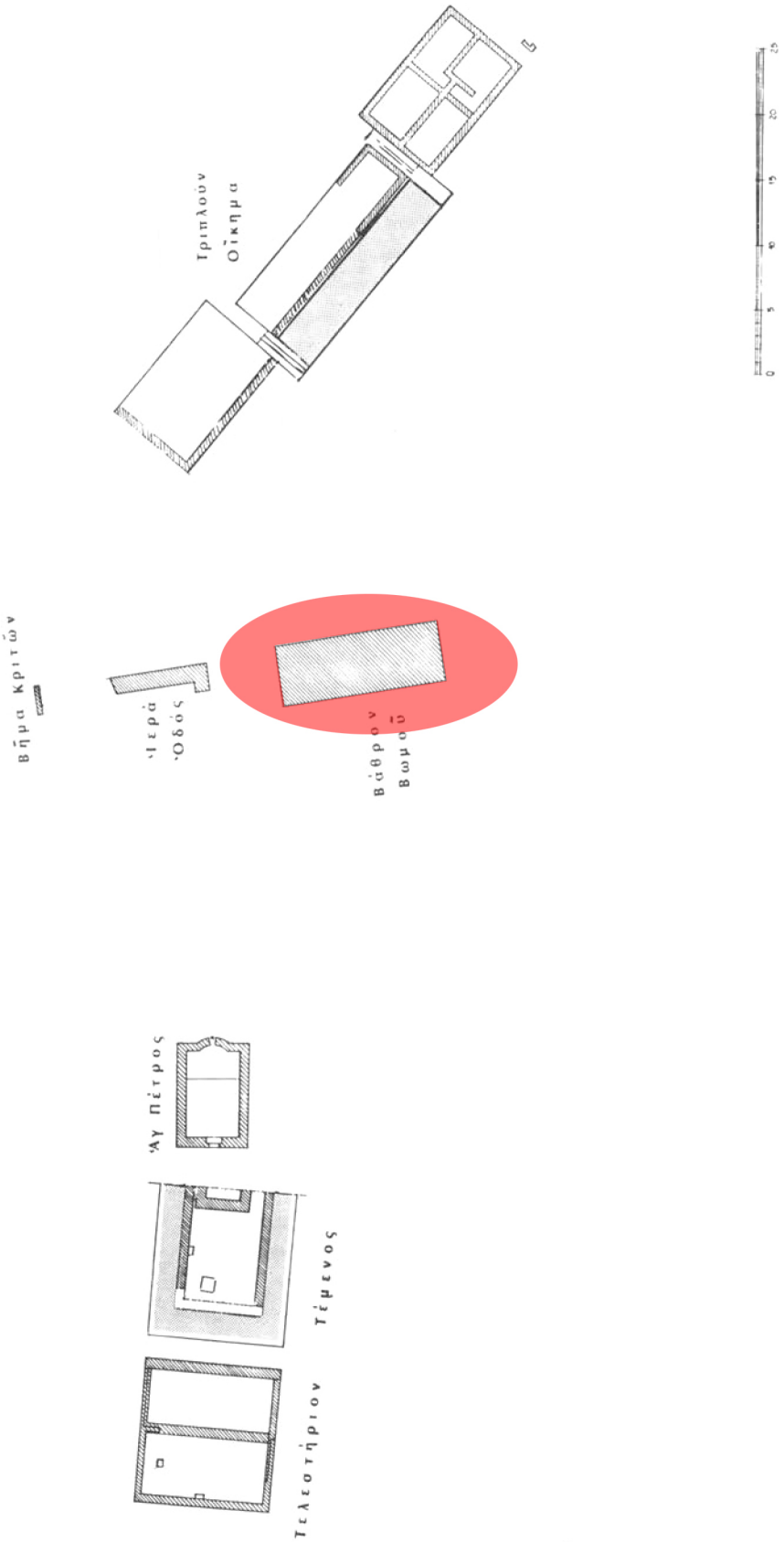

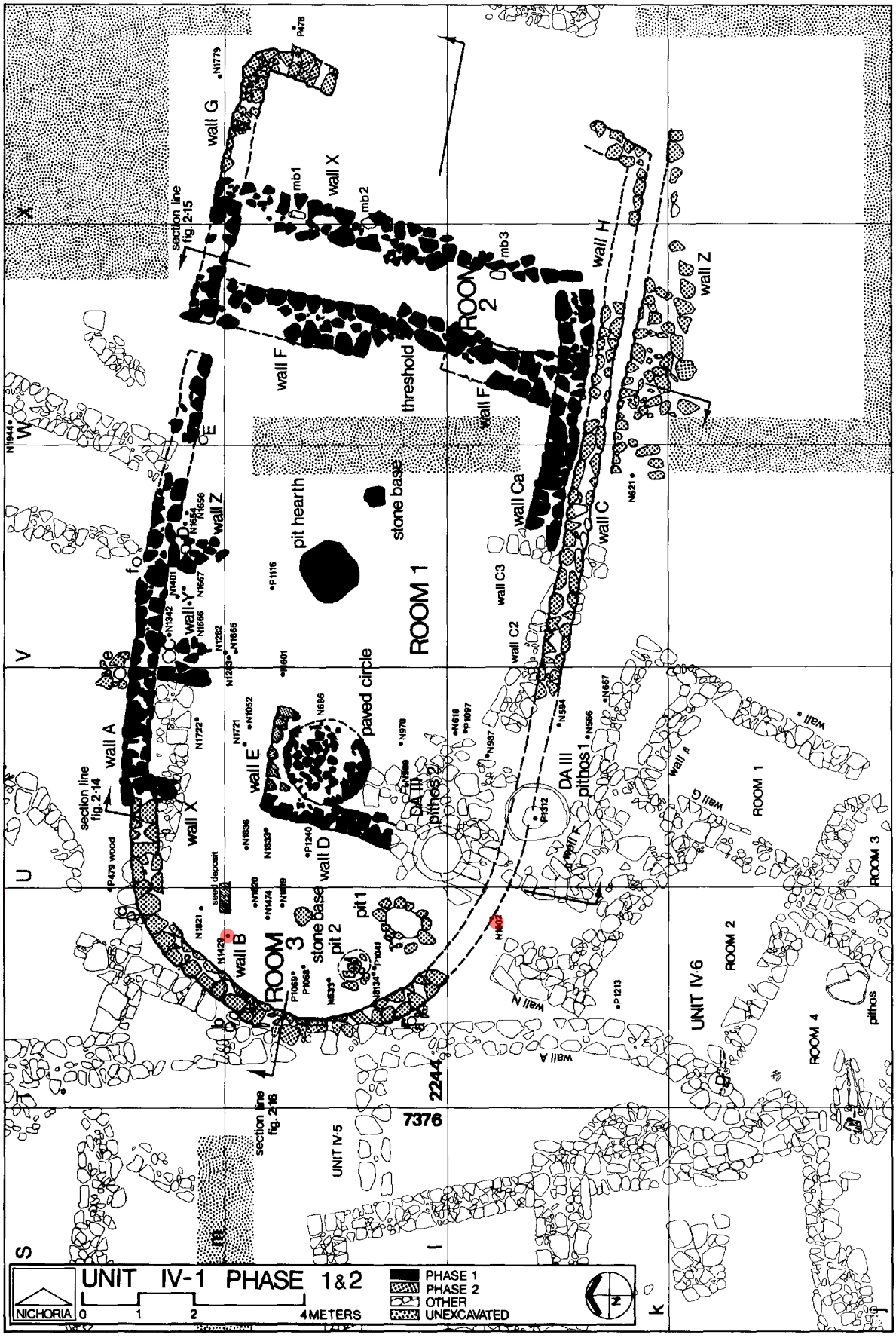
UNIT IV-1 PHASE 1&2
NICHORIA
0 1 2 4METERS
PHASE 1
PHASE 2
OTHER
UNEXCAVATED
ROOM 1
ROOM 2
ROOM 3
ROOM 4
wall A
wall B
wall C
wall D
wall E
wall F
wall G
wall H
wall X
wall Y
wall Z
wall Ca
wall C2
wall C3
pit hearth
stone base
threshold
paved circle
DA III pithos 1
DA III pithos 2
pit 1
pit 2
stone base
UNIT IV-5
UNIT IV-6
section line fig. 2-14
section line fig. 2-15
section line fig. 2-16
mb1
mb2
mb3
pithos
7376
2244

Κάτοψη 32: Σύμη Βιάννου

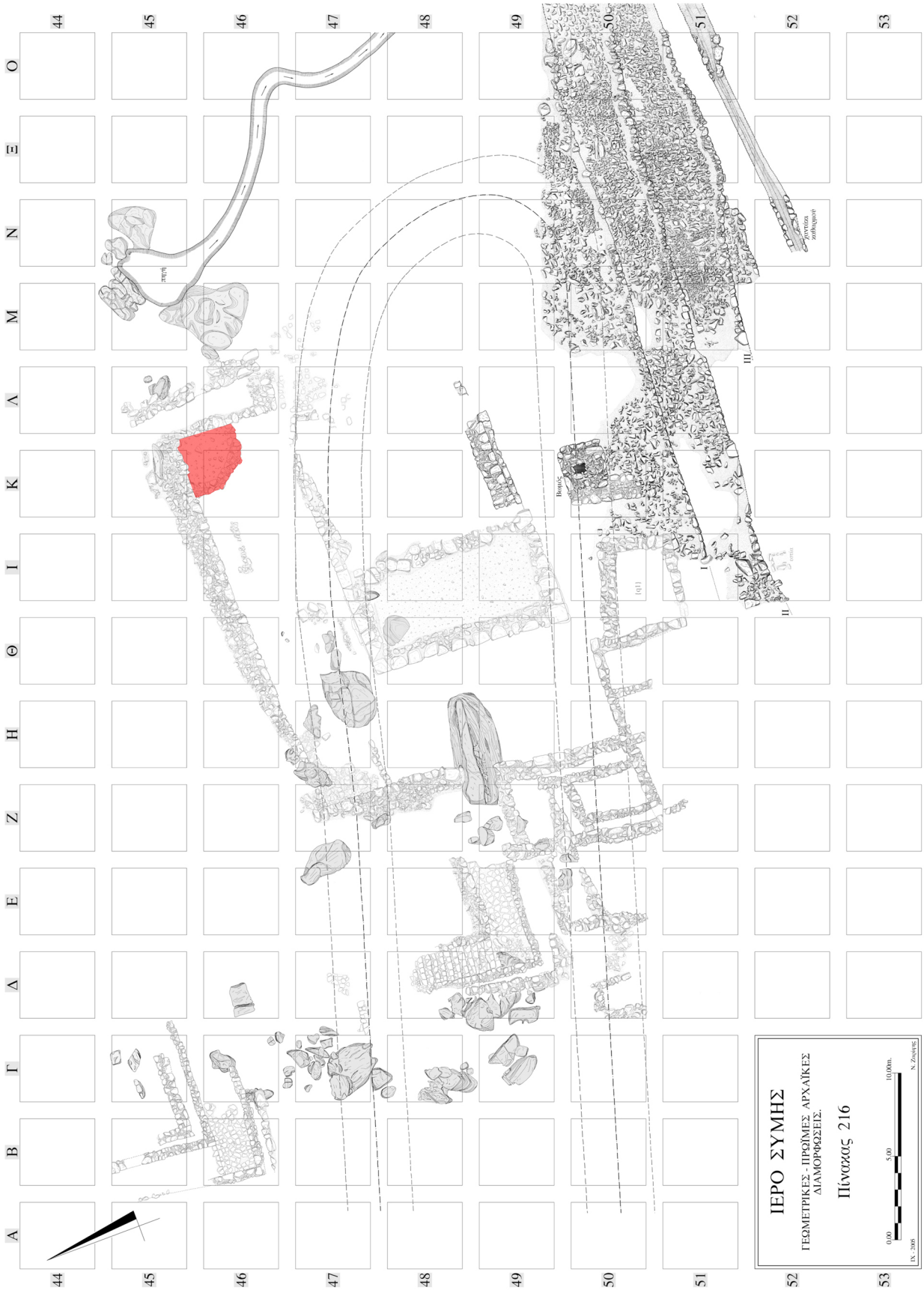

Κάτοψη 33: Κομμός

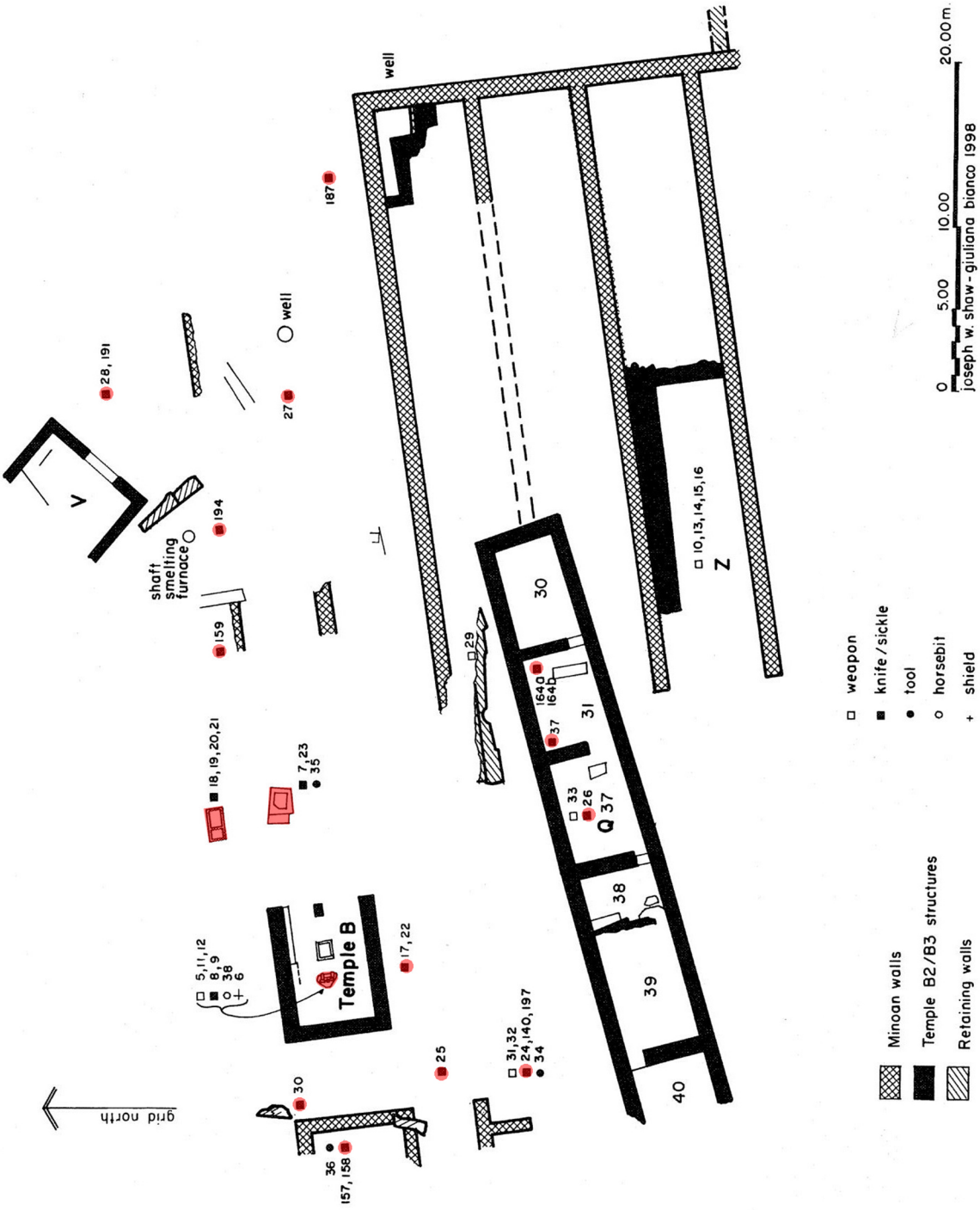

Κάτοψη 34: Κνωσός

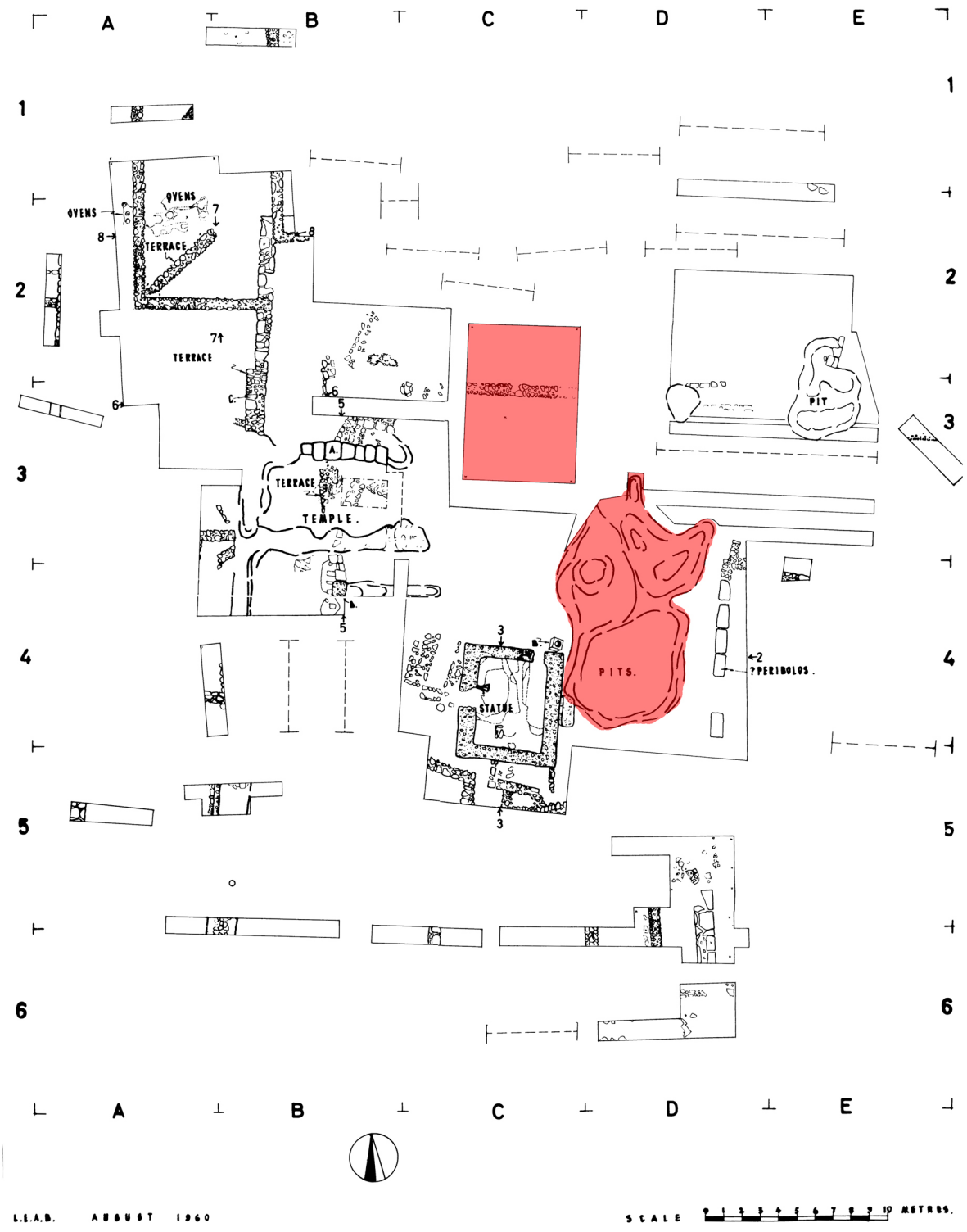

Κάτοψη 35: Καρφί

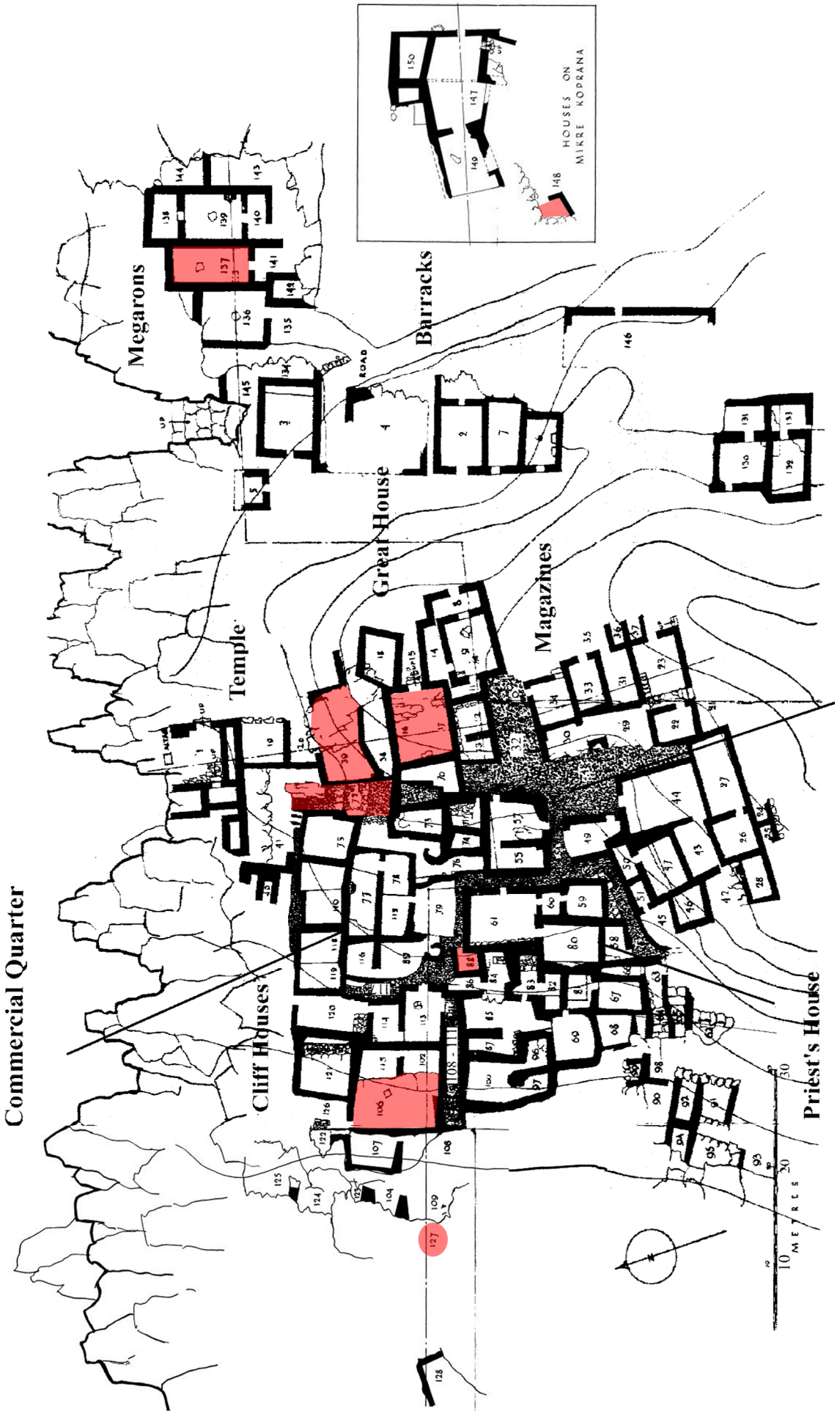

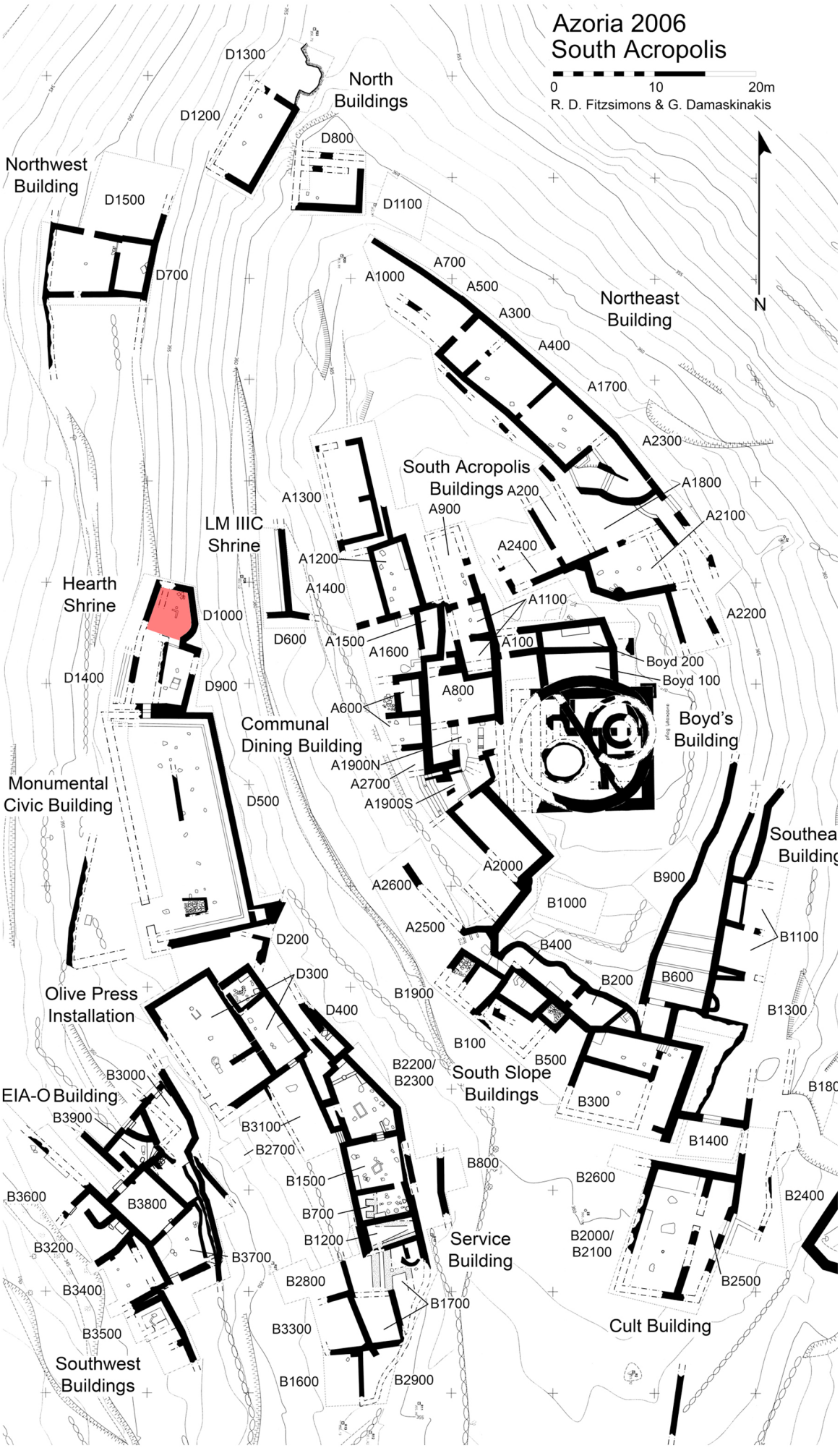
Azoria 2006
South Acropolis
0
10
20m
R. D. Fitzsimons & G. Damaskinakis
N
North Buildings
Northwest Building
Northeast Building
South Acropolis Buildings
LM IIIC Shrine
Hearth Shrine
Communal Dining Building
Boyd's Building
Monumental Civic Building
Olive Press Installation
EIA-O Building
South Slope Buildings
Service Building
Cult Building
Southwest Buildings
D1300
D1200
D800
D1100
D1500
D700
A700
A1000
A500
A300
A400
A1700
A2300
A1800
A200
A900
A2100
A1300
A2400
A1200
A1400
A1100
A2200
D1000
D600
A1500
A1600
A100
Boyd 200
Boyd 100
D1400
D900
A800
A600
A1900N
A2700
A1900S
D500
A2000
A2600
B900
B1000
A2500
B1100
D200
B400
D300
B200
B600
B1900
B1300
D400
B100
B500
B2200/
B2300
B3000
B300
B1400
B3900
B3100
B2700
B800
B1500
B2600
B2400
B3600
B3800
B700
B1200
B2000/
B2100
B3200
B3700
B2800
B2500
B3400
B1700
B3300
B3500
B1600
B2900

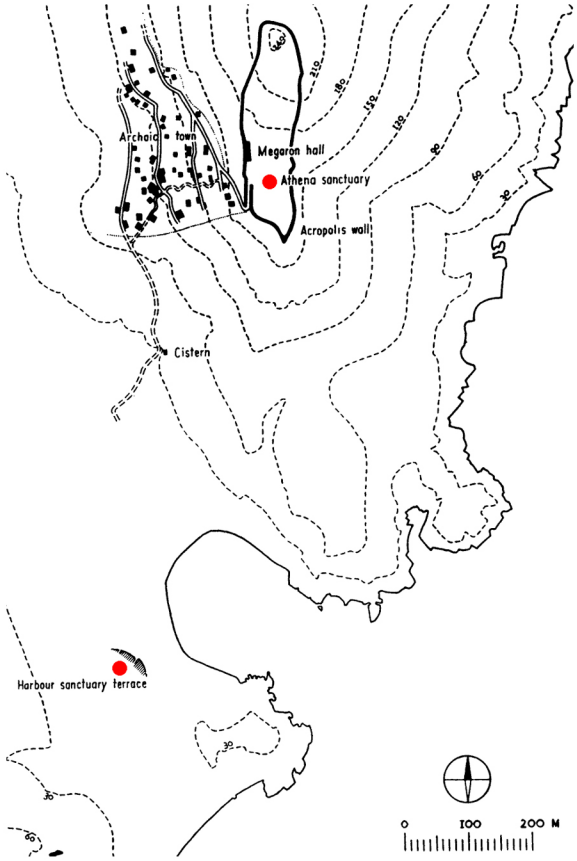

Τοπογραφικό της πόλης με τη θέση των δύο ιερών

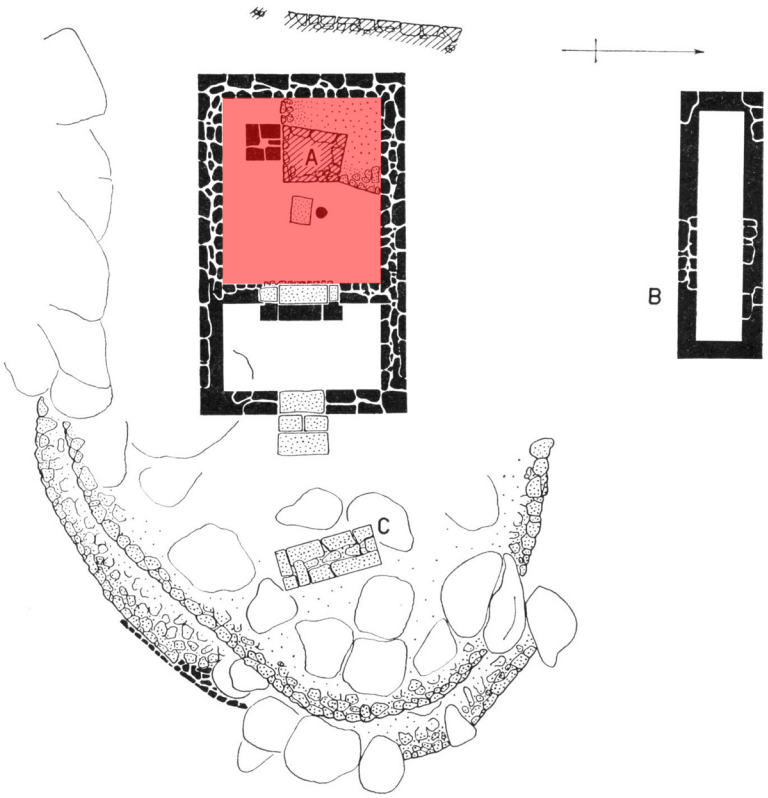

Ιερό στην Ακρόπολη

Κάτοψη 38: Λέσβος, Κλοπεδή

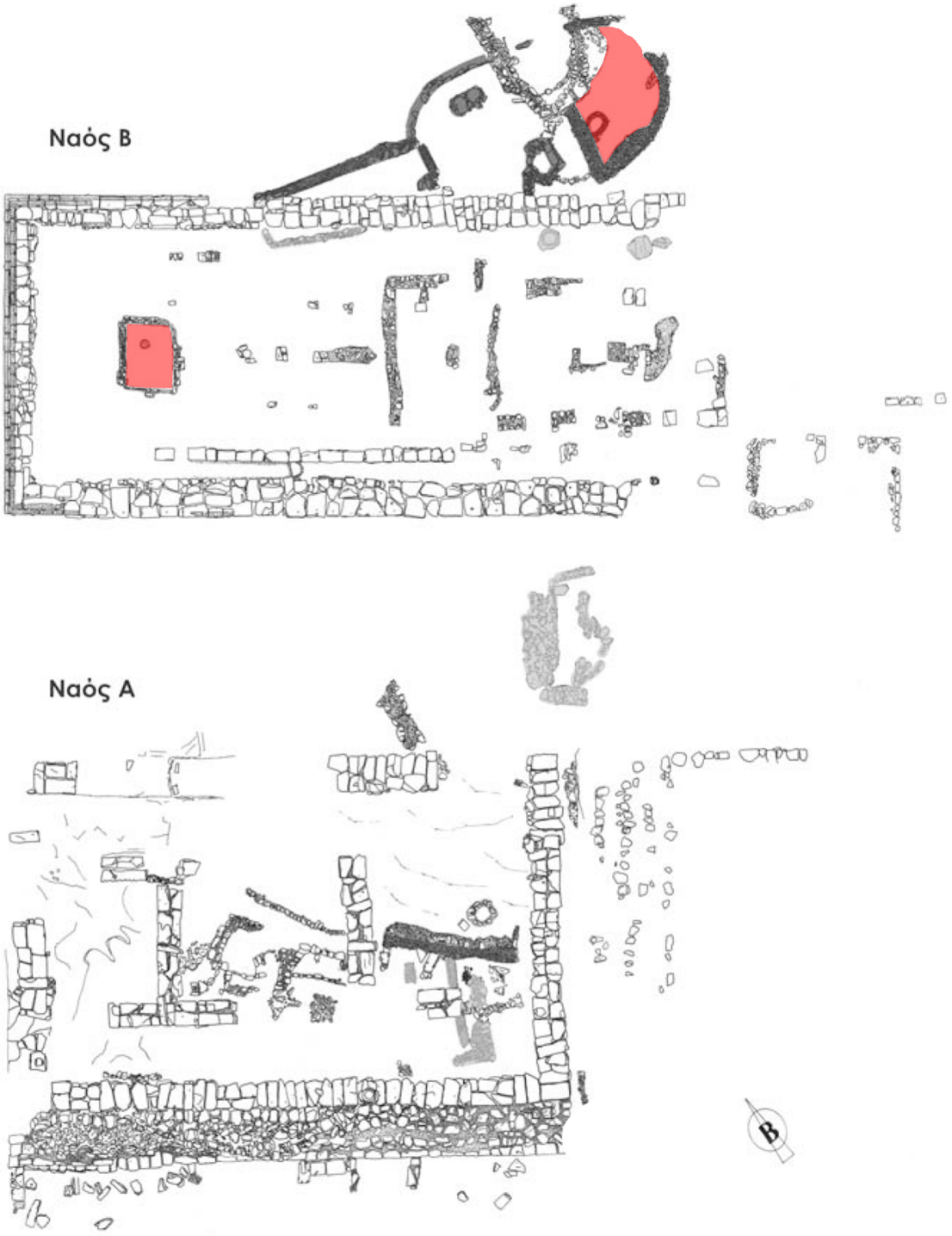

Κάτοψη 39: Σάμος

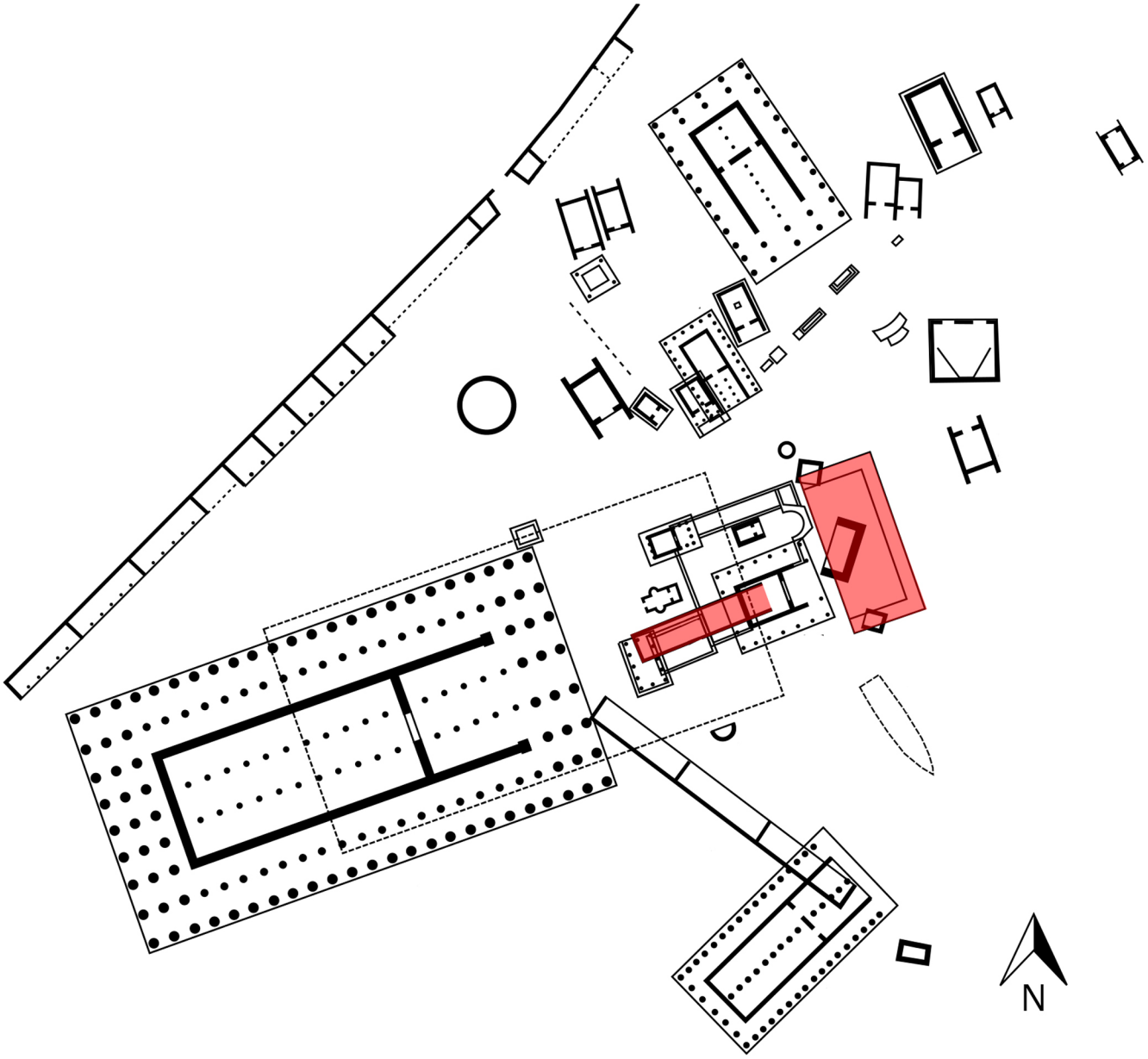

Κάτοψη 40: Θάσος

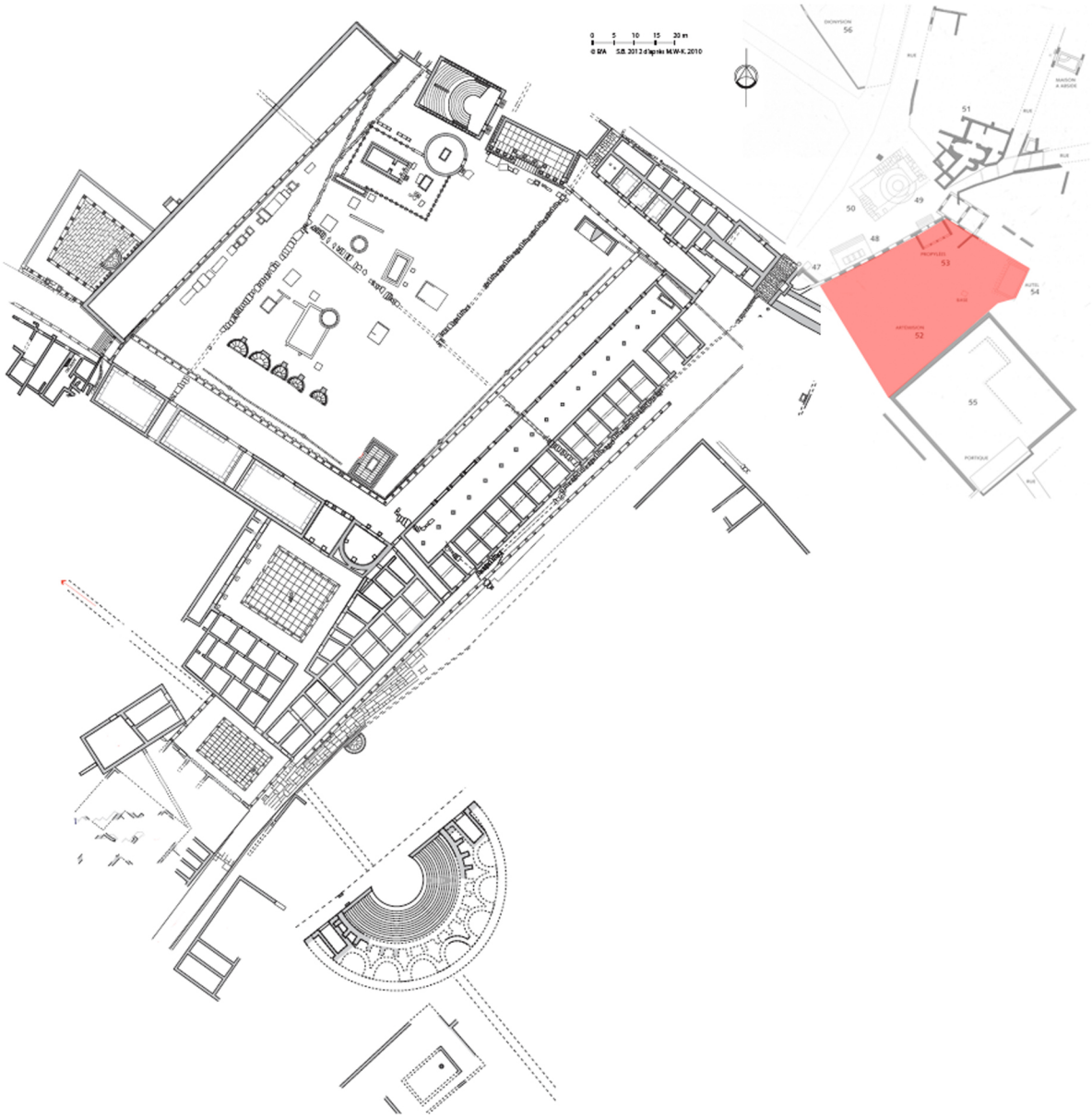

Κάτοψη 41: Σαμοθράκη

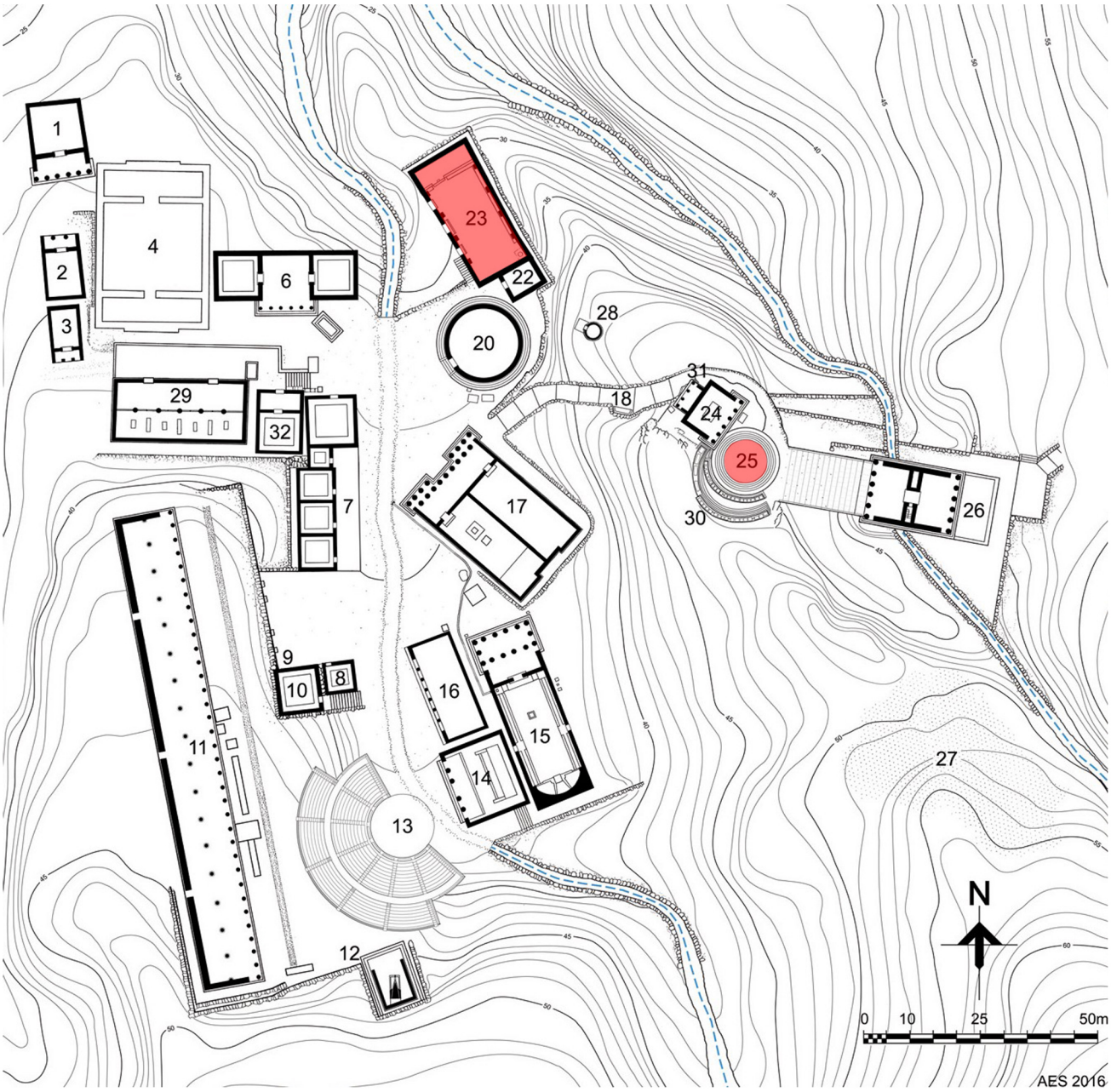

Κάτοψη 42: Άνδρος, Ζαγορά

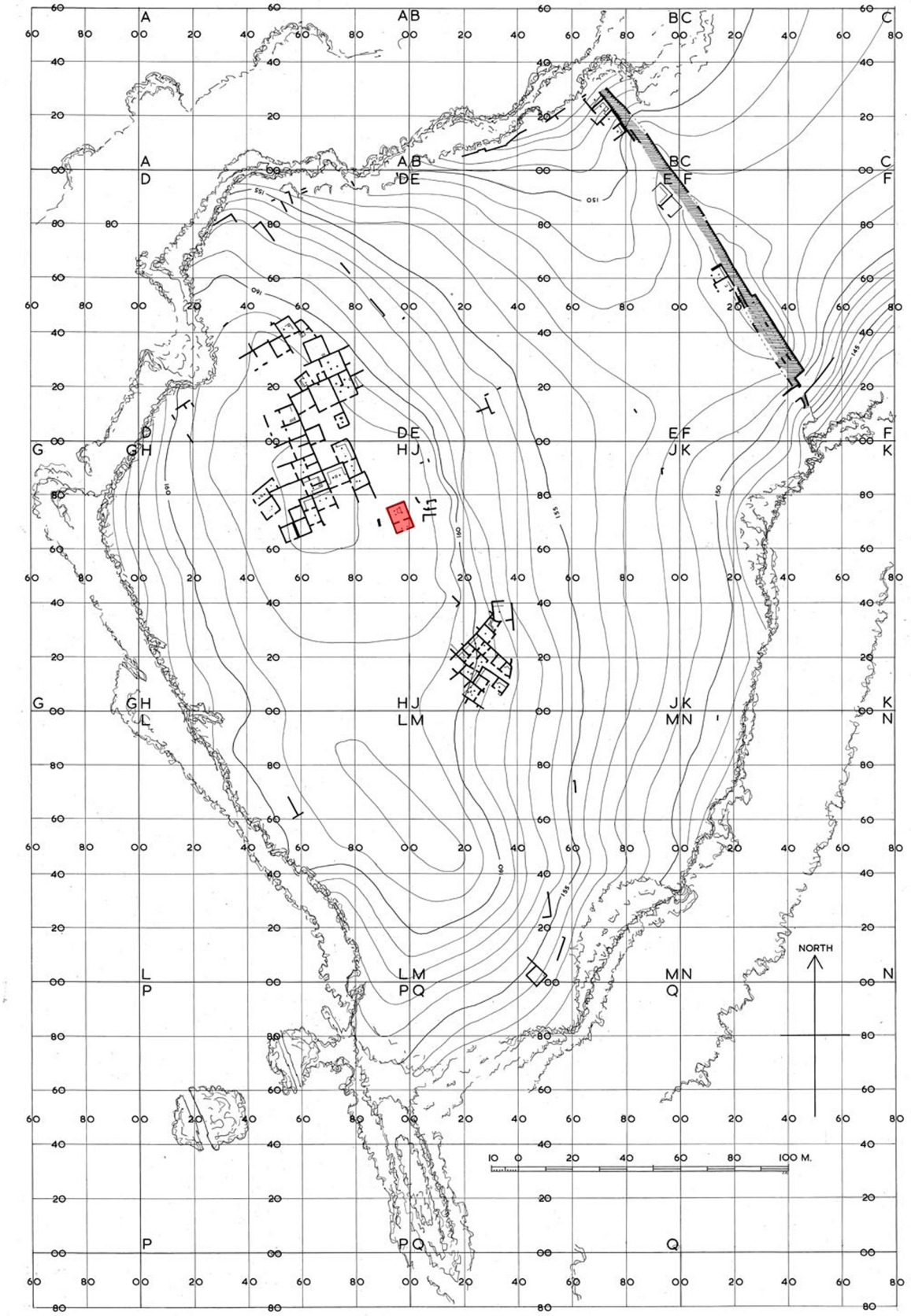

Κάτοψη 43: Άνδρος, Υψηλή

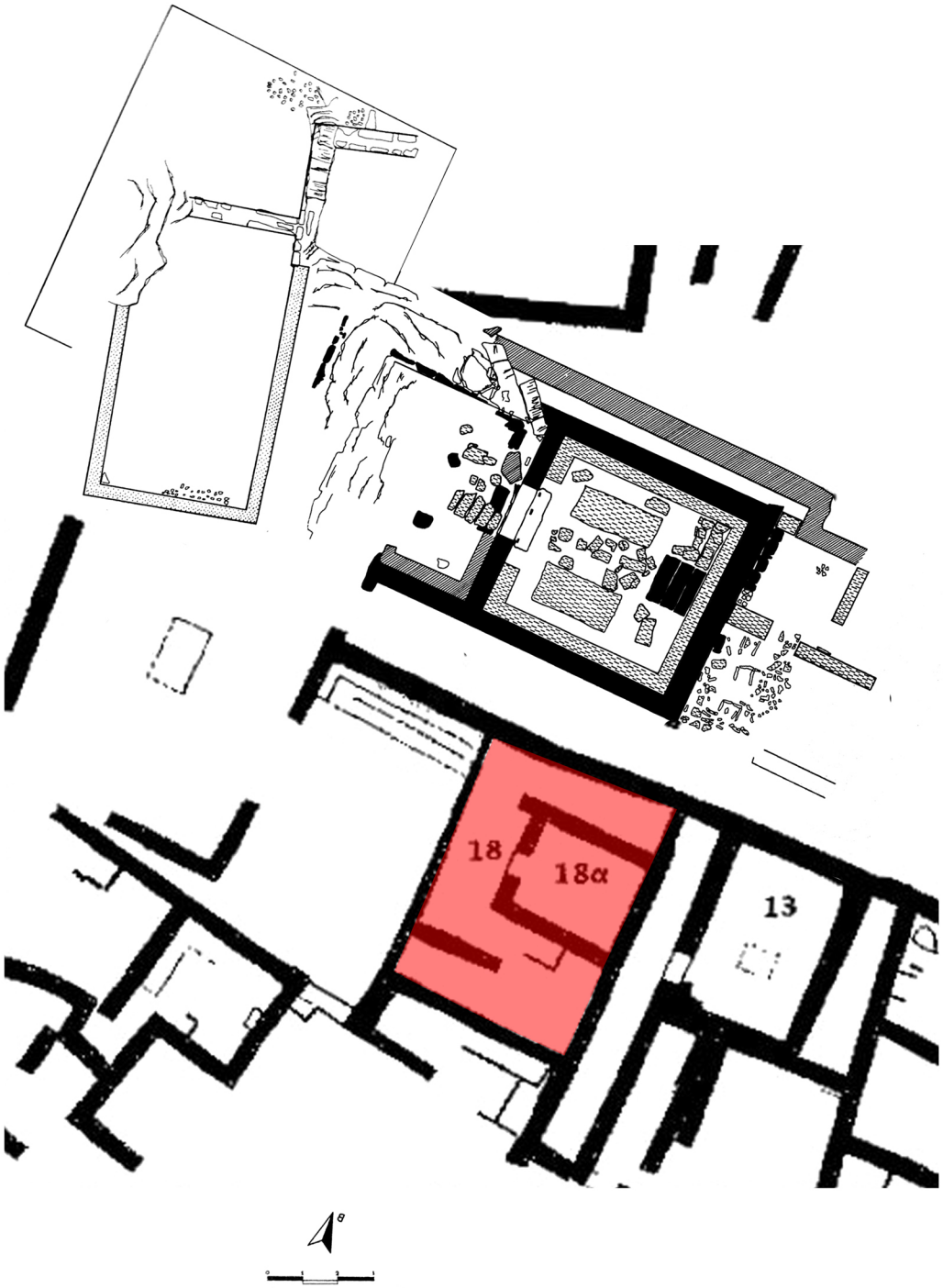

Κάτοψη 44: Δεσποτικό

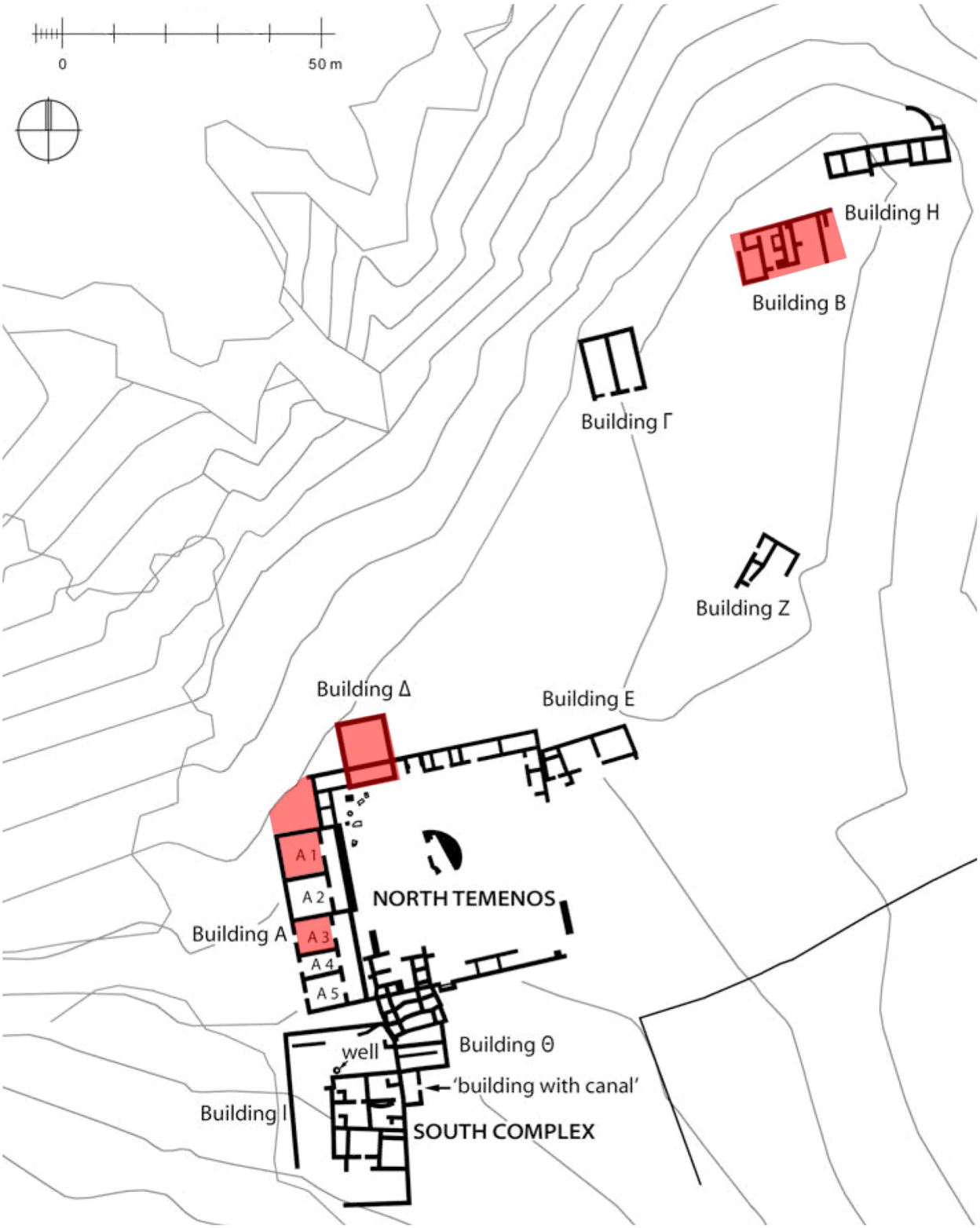

Κάτοψη 45: Κύθνος

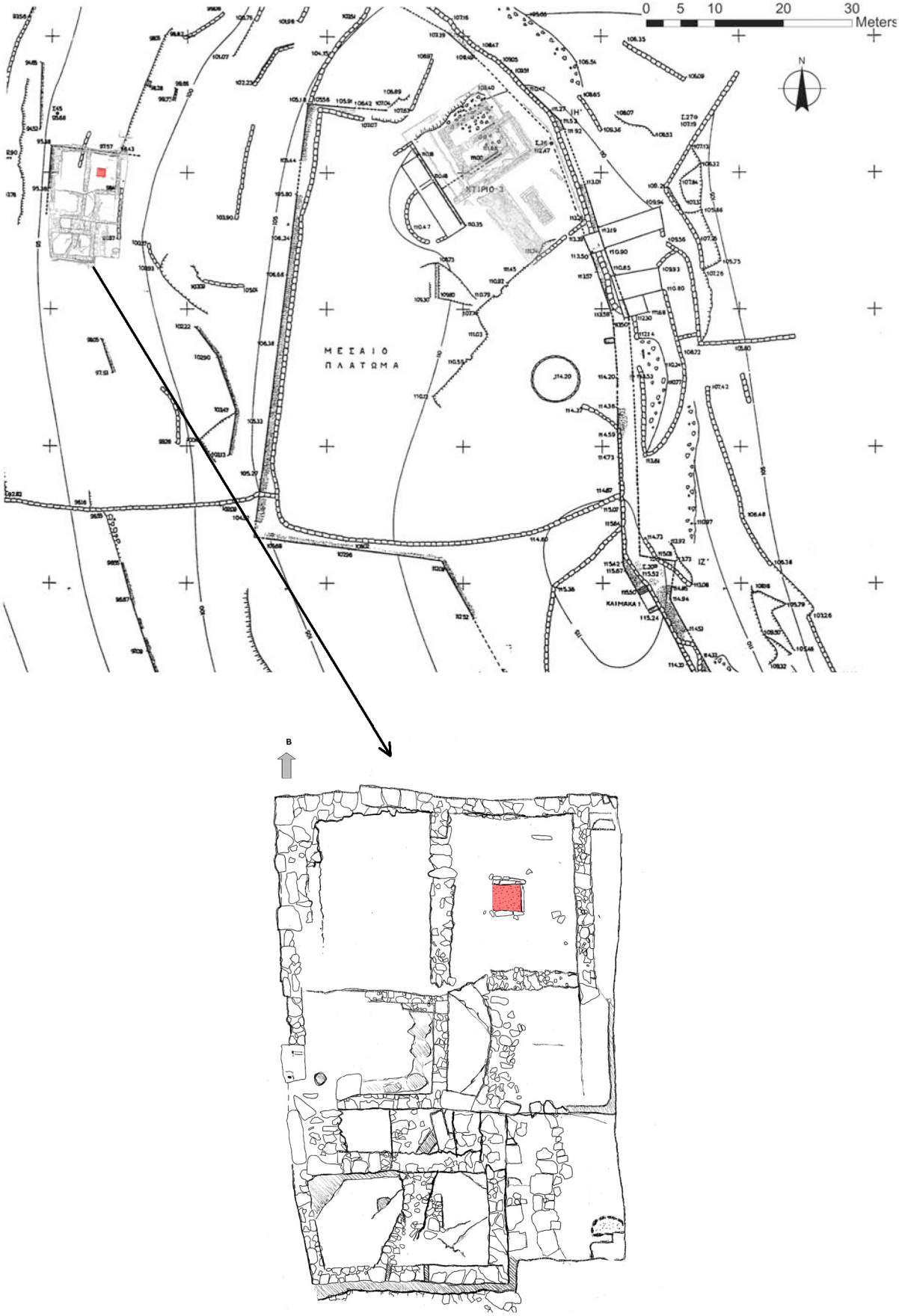

Λεπτομέρεια: Κτήριο 5.

Κάτοψη 46: Καλαύρεια

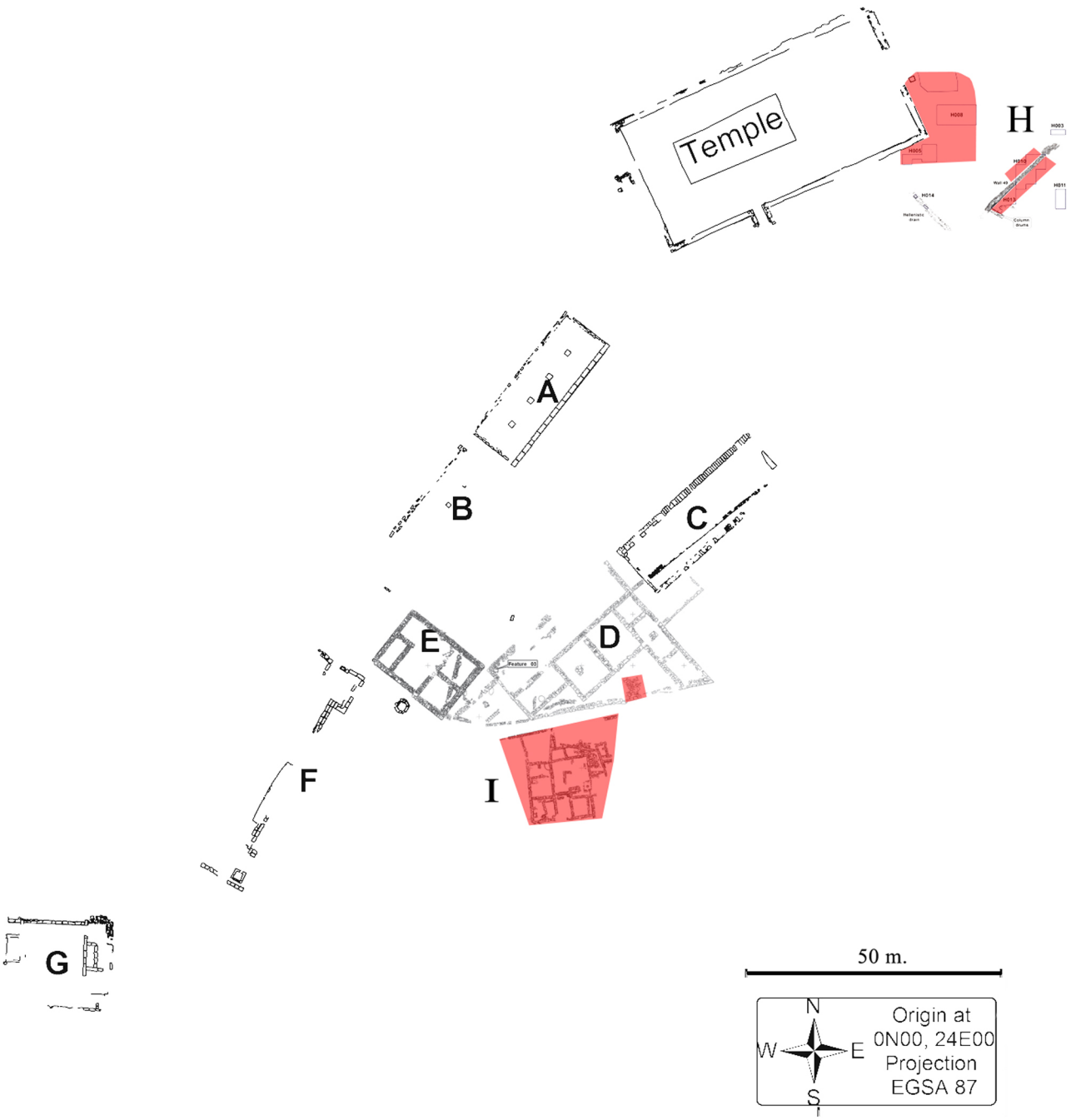

Κάτοψη 47: Κως, θέση Ηρακλής

Κάτοψη 48: Ρόδος, πόλη της Ρόδου

Κάτοψη 49: Ιθάκη

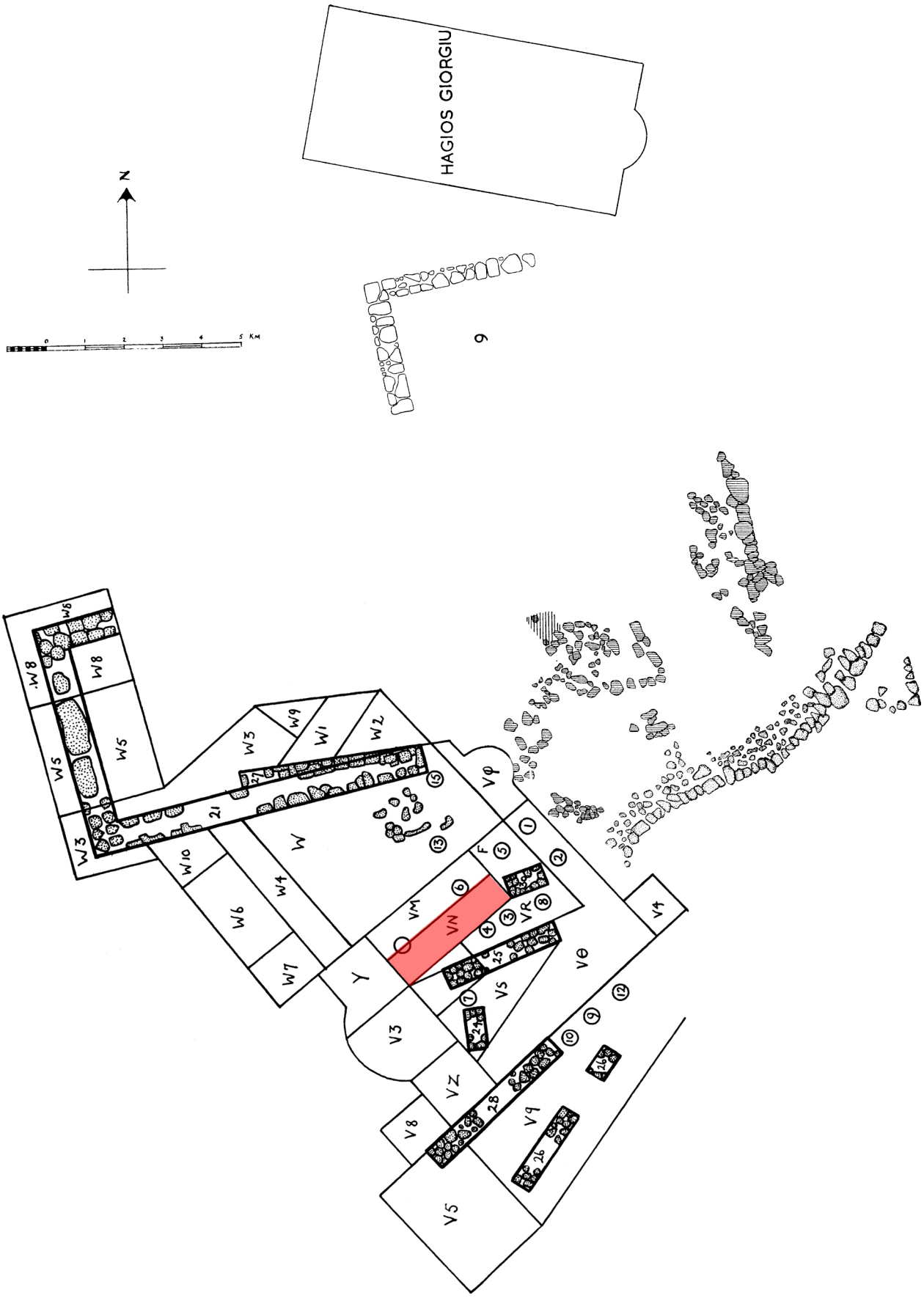

Κάτοψη 50: Πήλιο

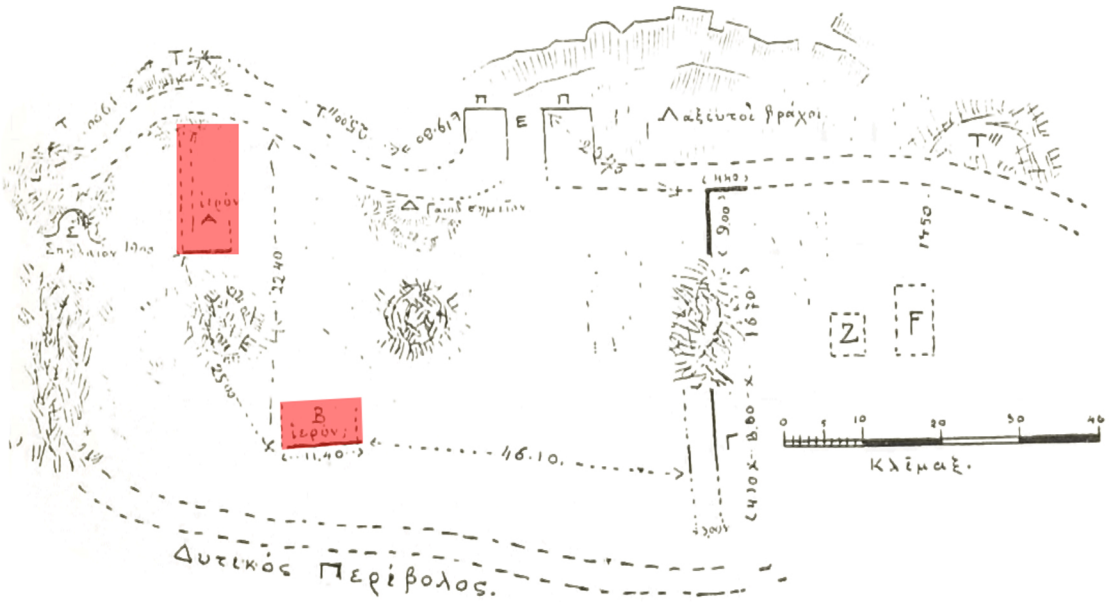

Κάτοψη 51: Δουρούτη

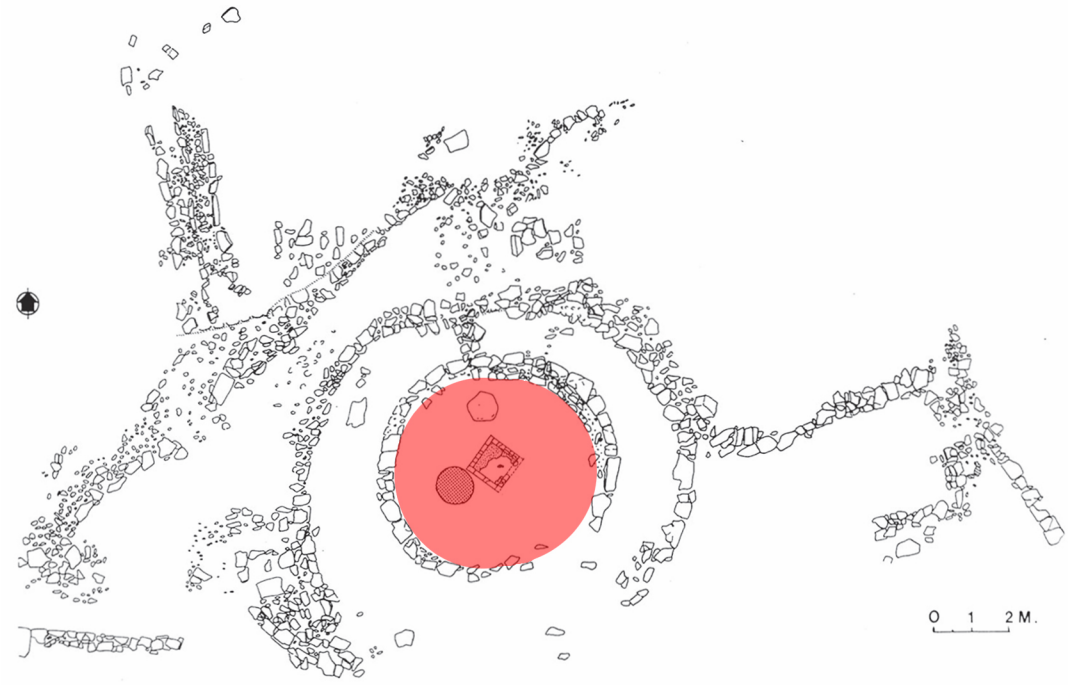

Κάτοψη 52: Δυμόκαστρο

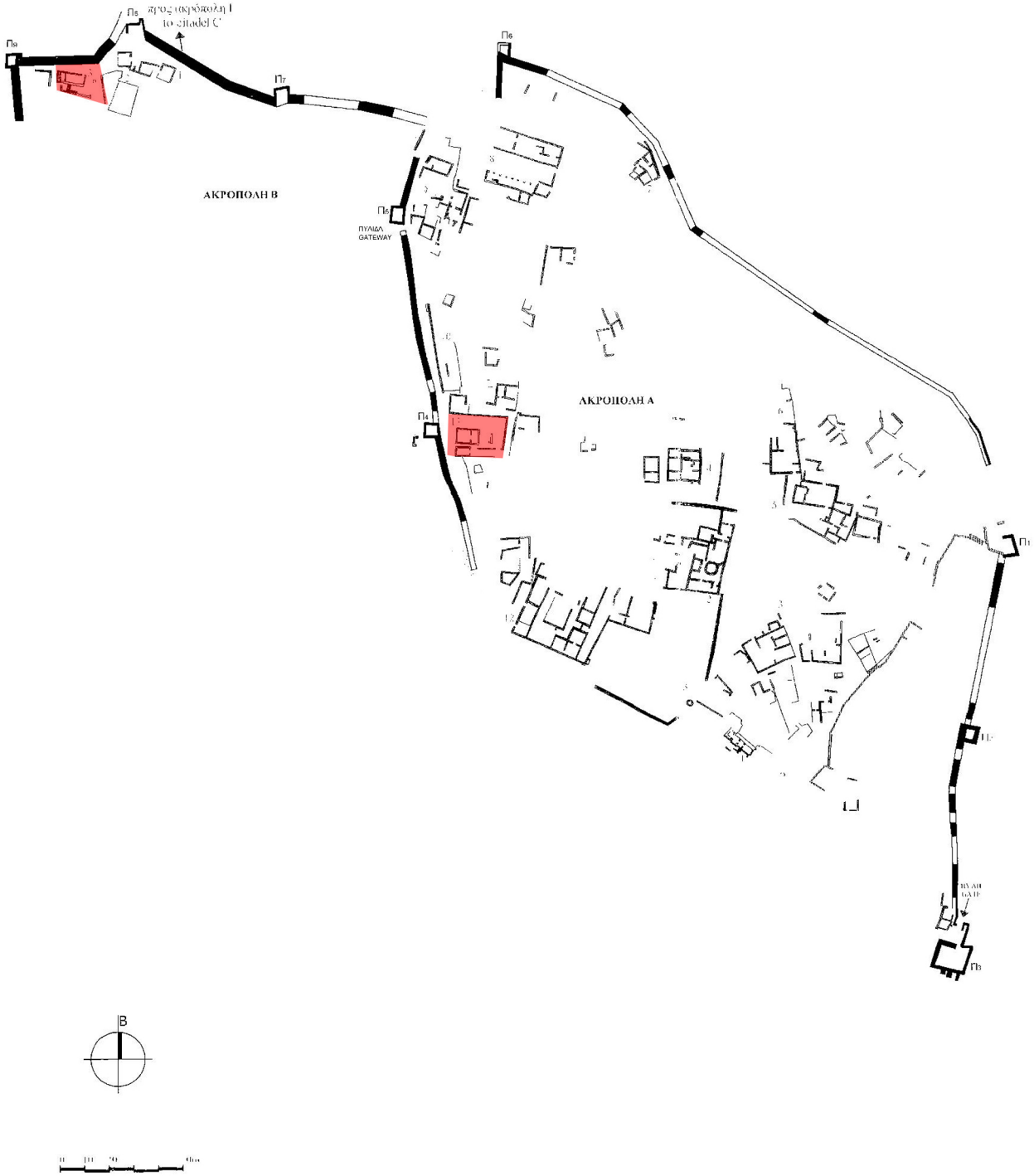

Κάτοψη 53: Γίτανα

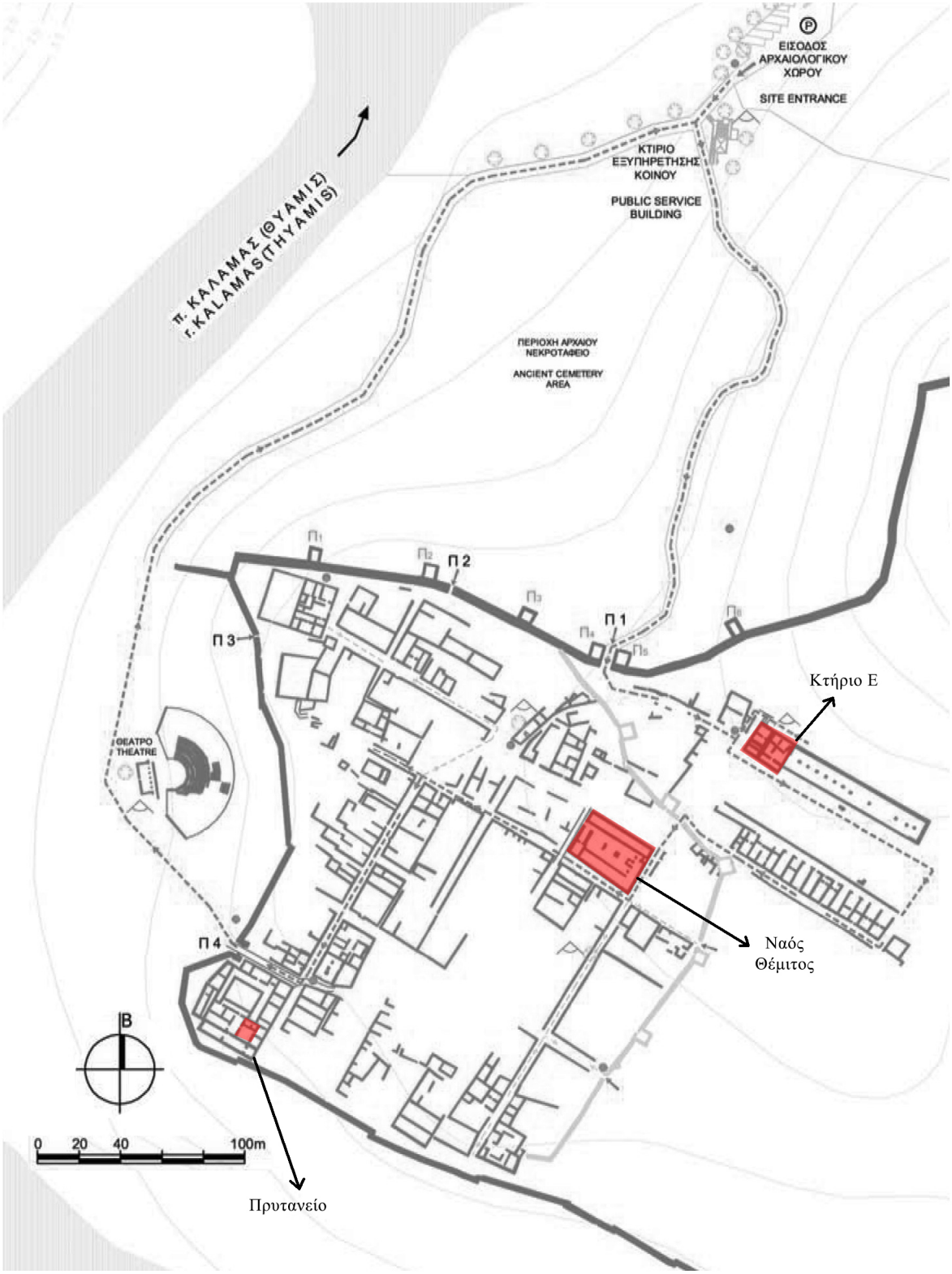

Κάτοψη 54: Πέλλα, Αγορά

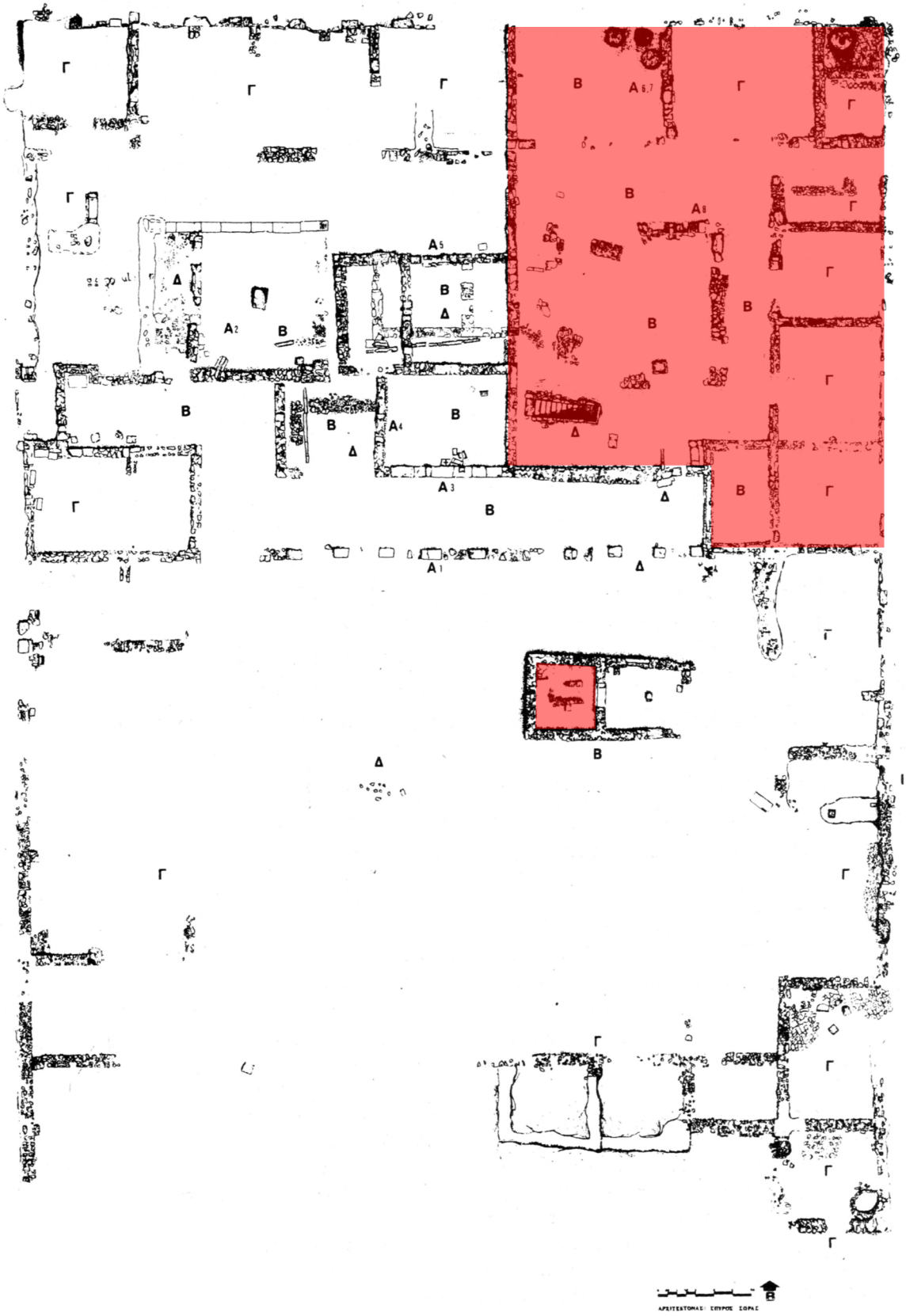

Κάτοψη 55: Ποσείδι

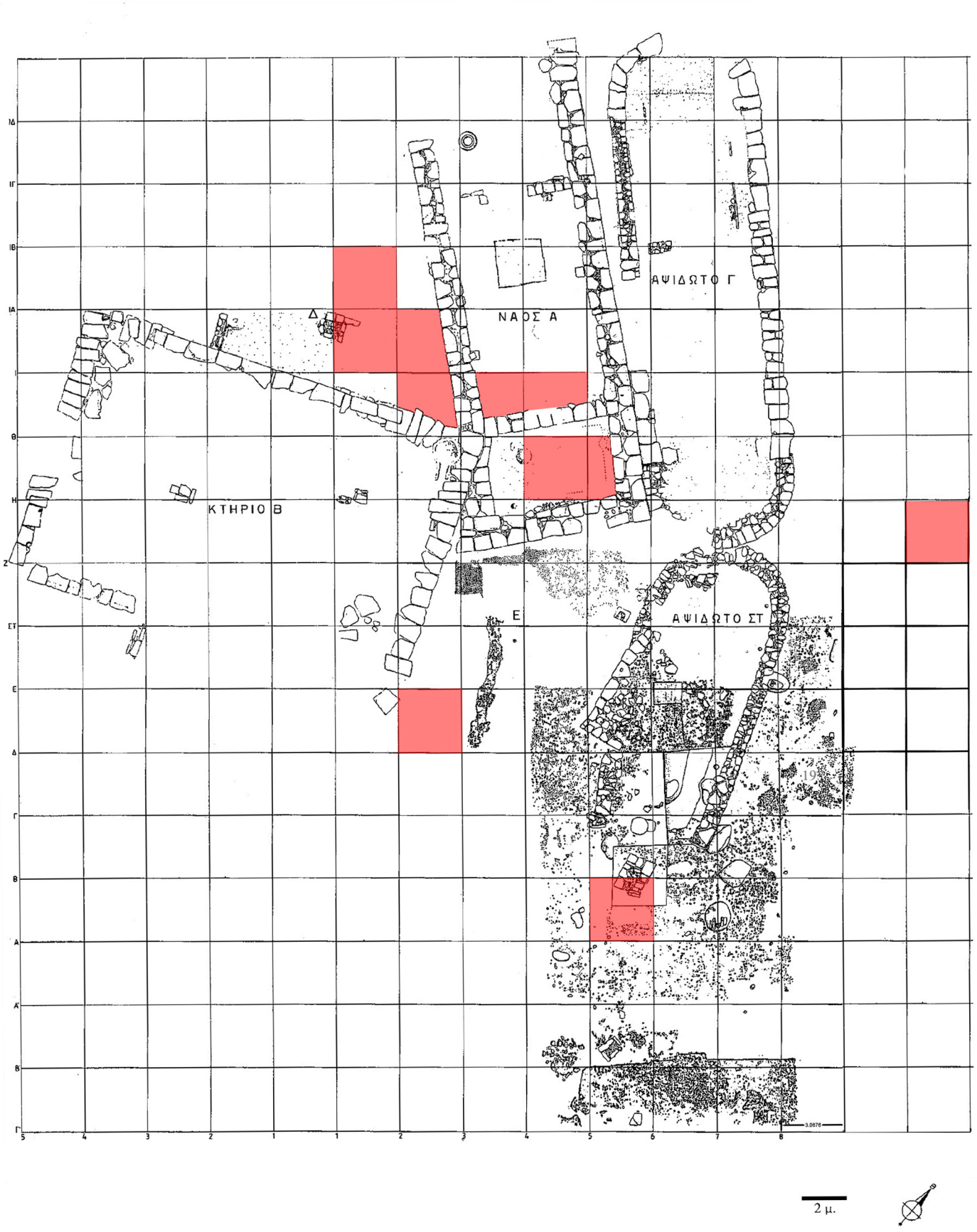

Κάτοψη 56: Κηπιά Παγγαίου

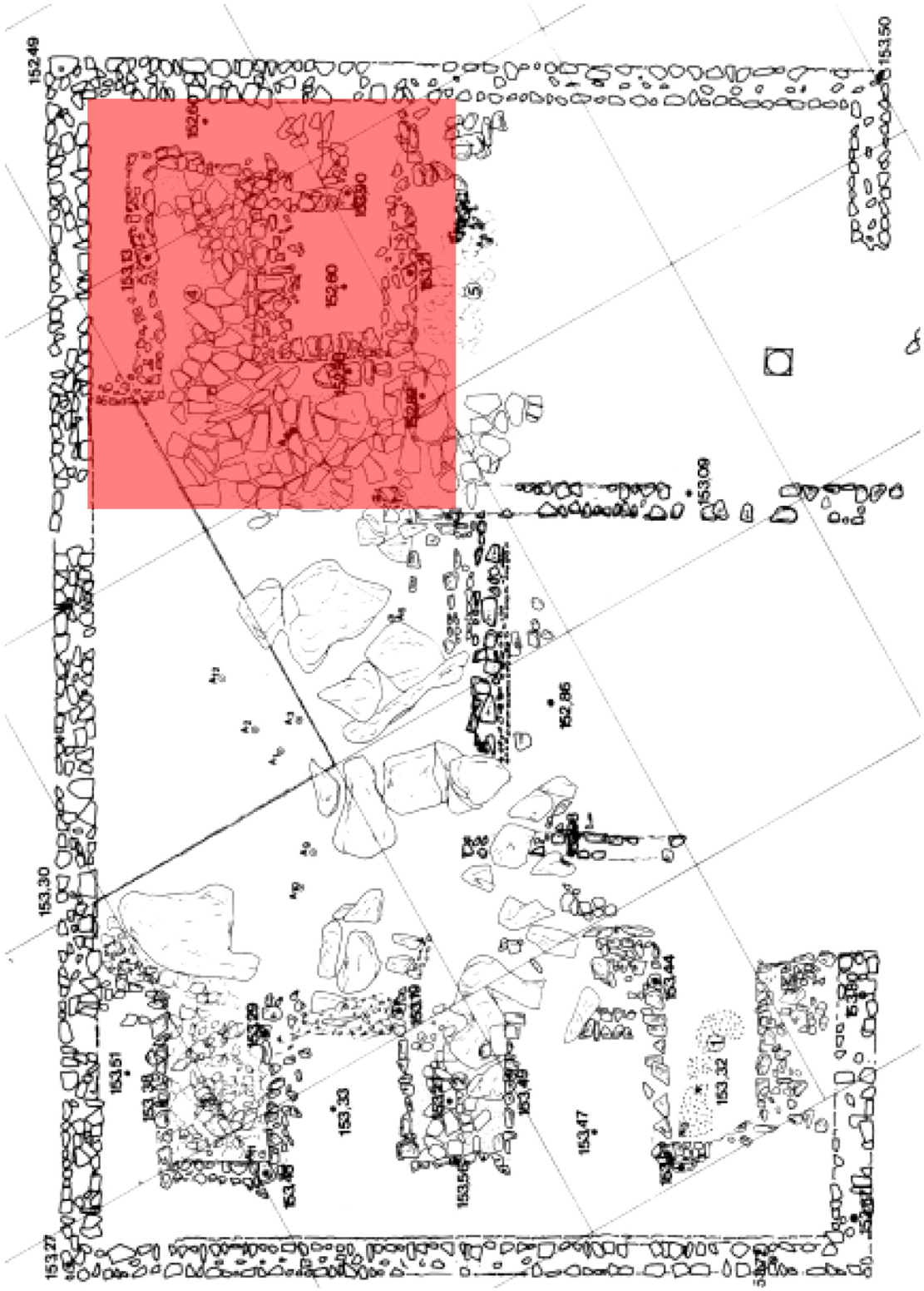

Κάτοψη 57: Ζώνη Μεσημβρίας

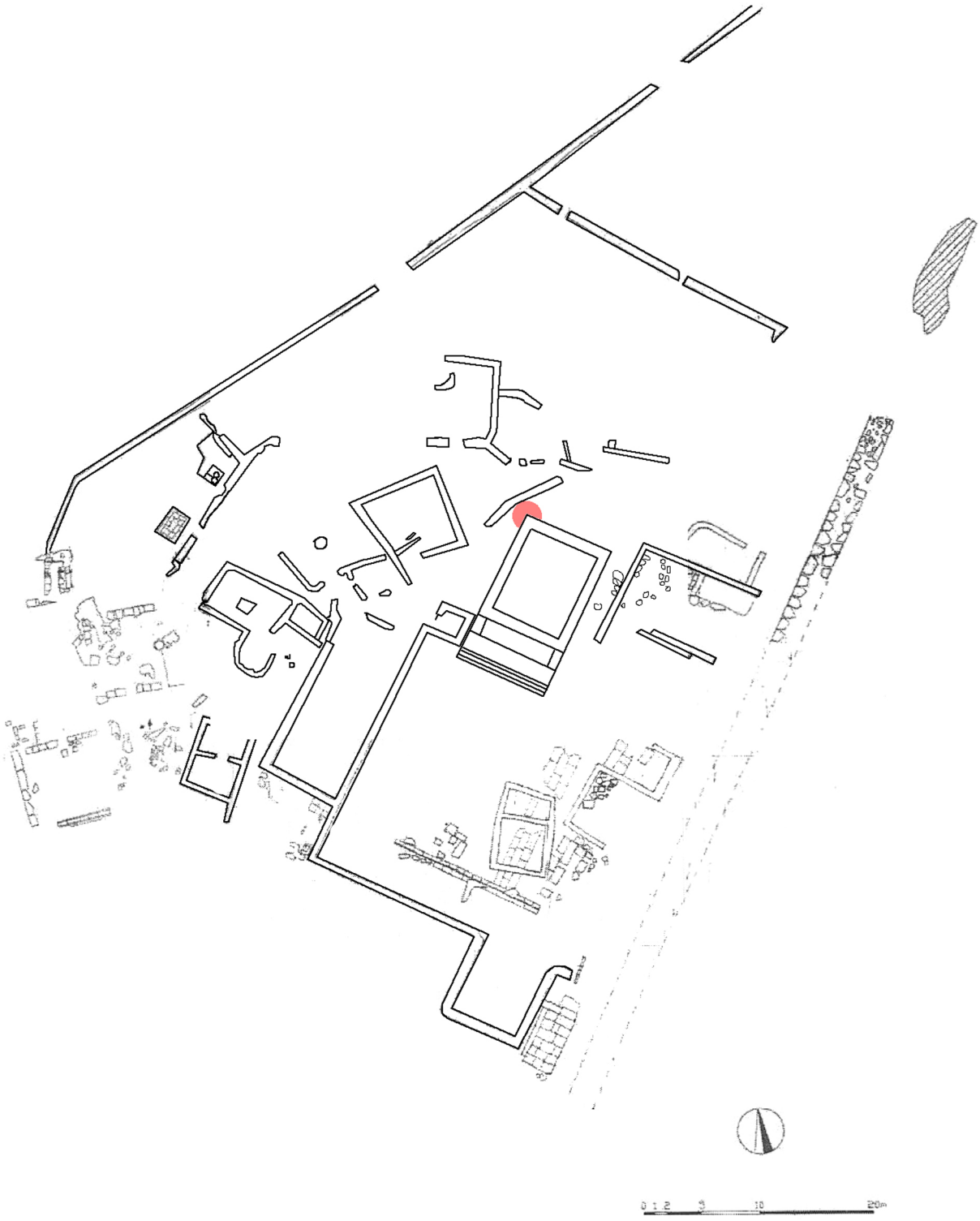

ΠΙΝΑΚΕΣ ΣΧΕΔΙΩΝ ΜΑΧΑΙΡΙΩΝ

Πίνακας 1: Πάρνηθα
Τύπος Ι

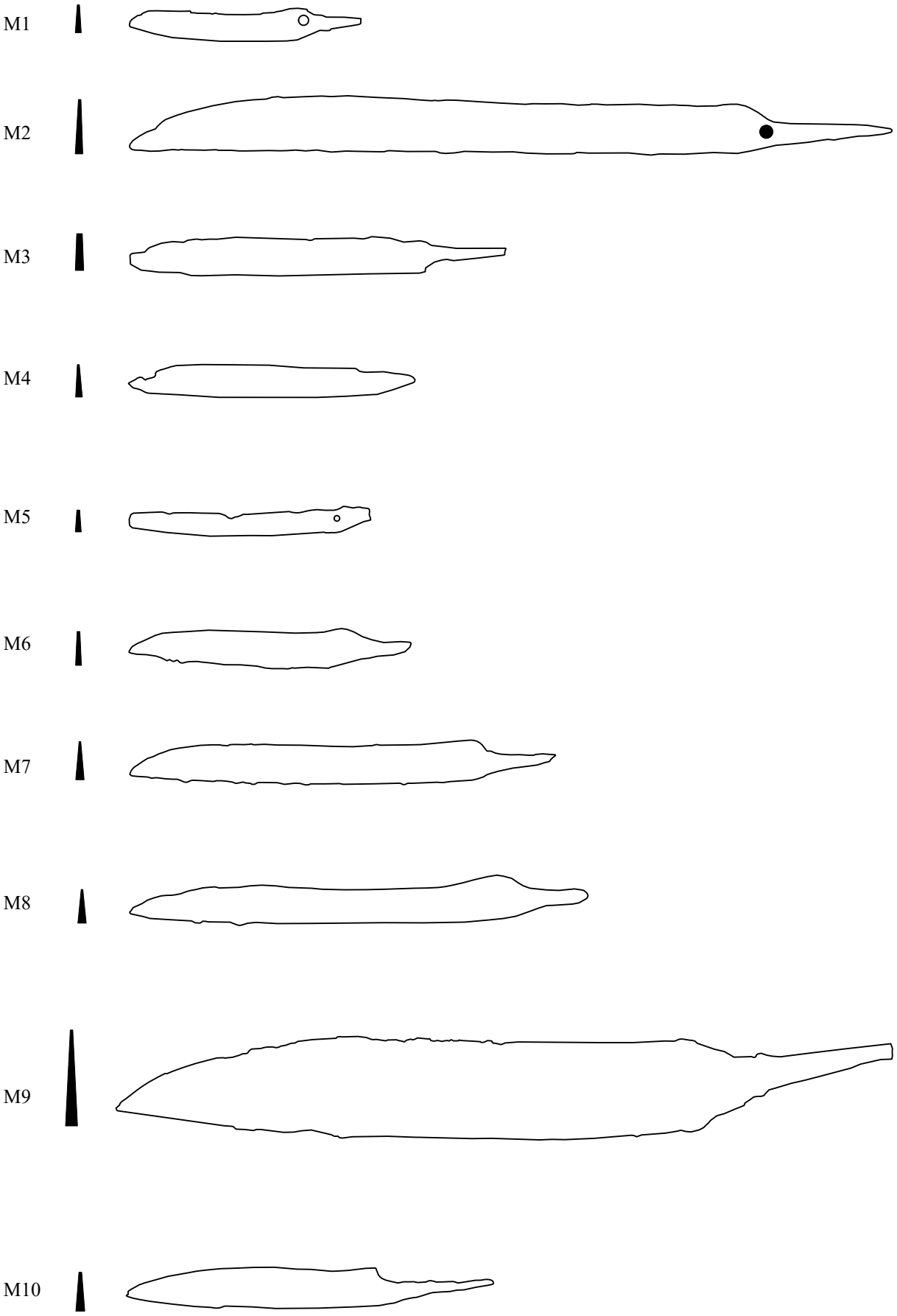

1:2

Πίνακας 2: Πάρνηθα
Τύπος Ι

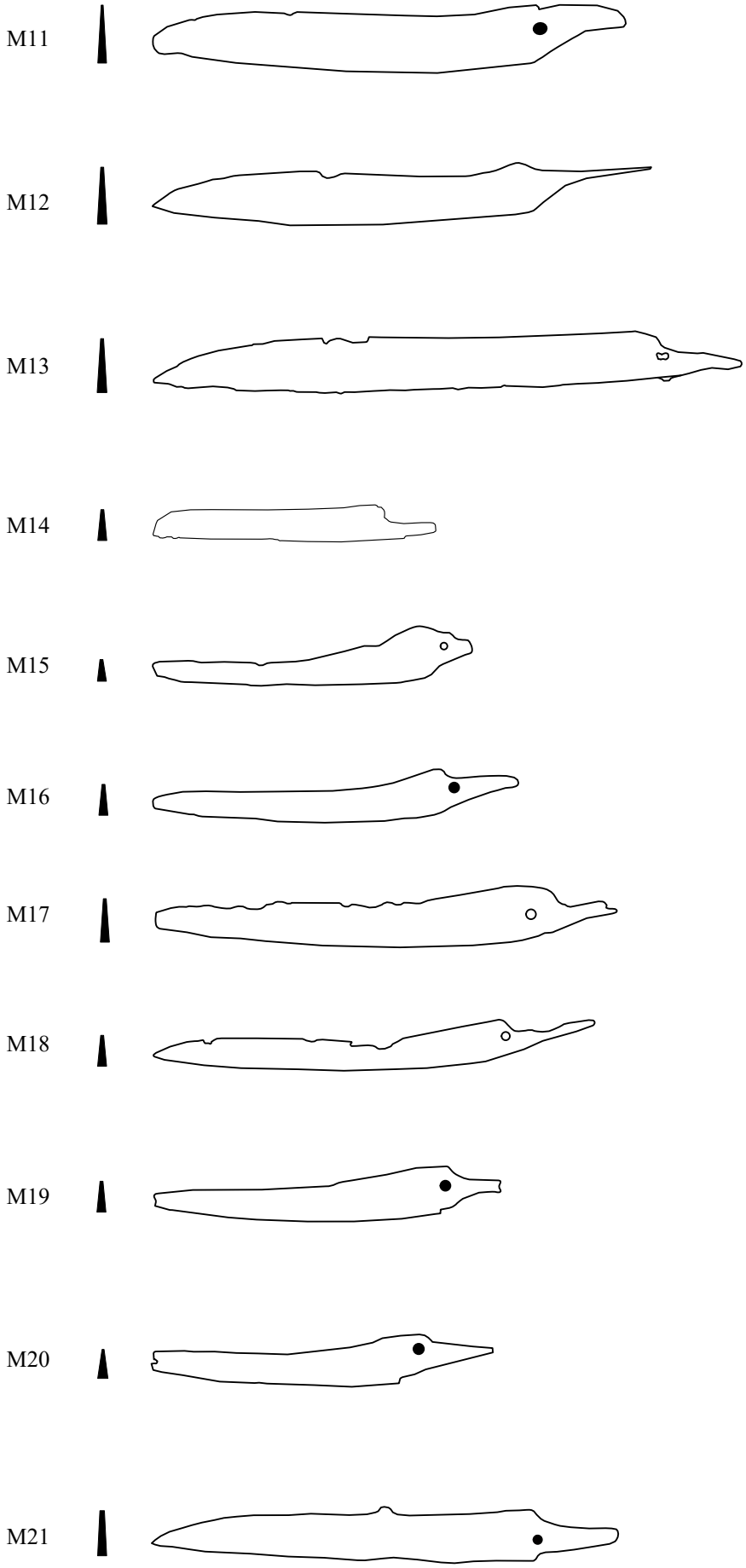

1:2

Πίνακας 3: Πάρνηθα
Τύπος Ι

M22

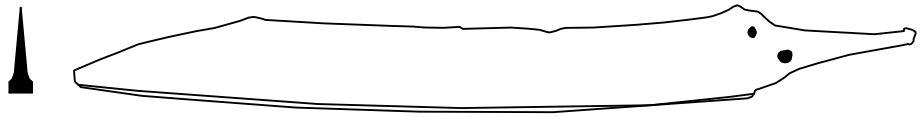

M23

M24

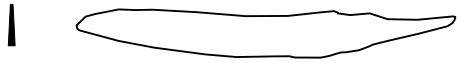

M25

M26

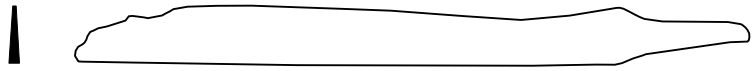

M27

M28

10 εκ.

1:2

Πίνακας 4: Πάρνηθα
Τύπος ΙΙ

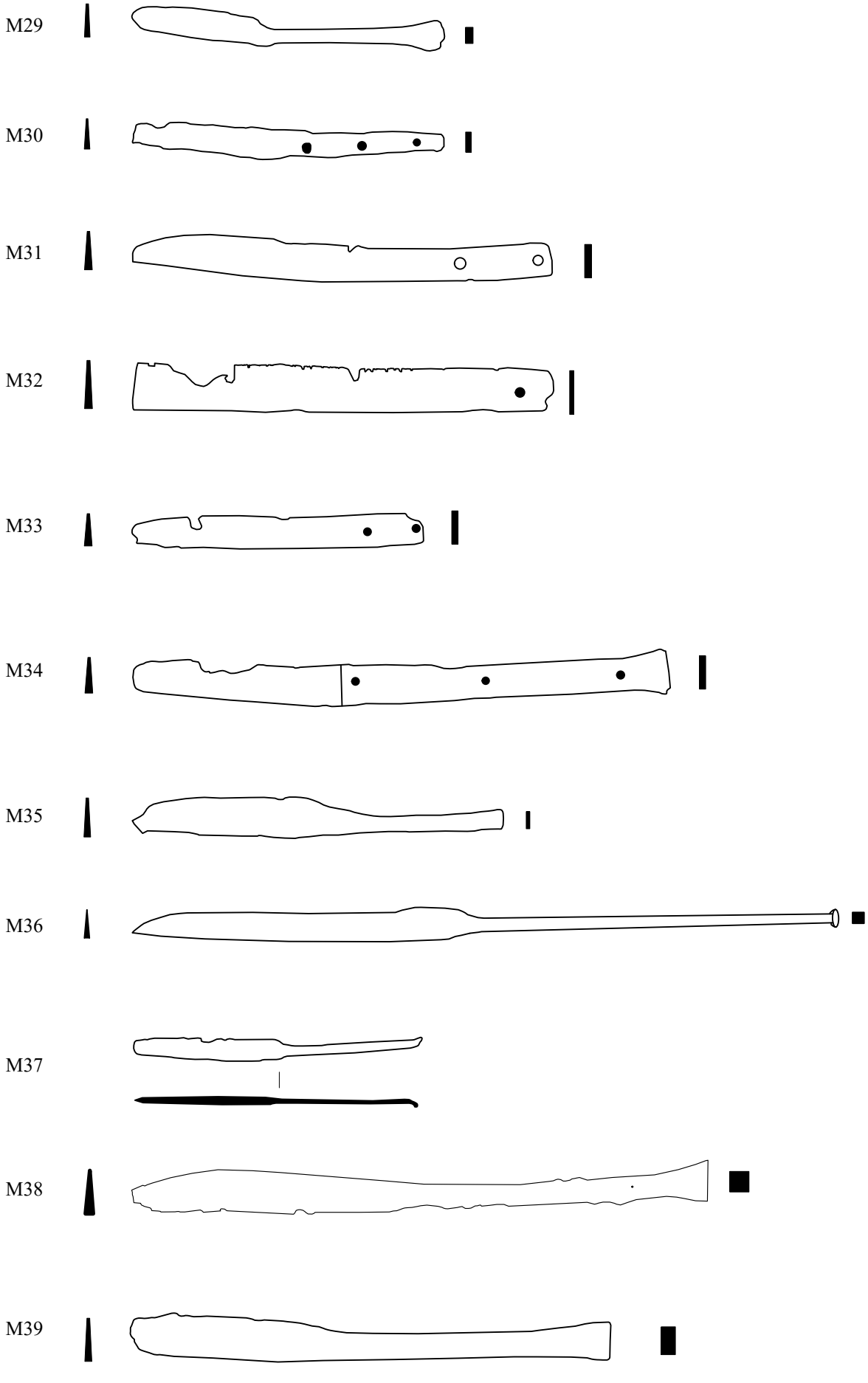

Πίνακας 5: Πάρνηθα
Τύπος ΙΙ

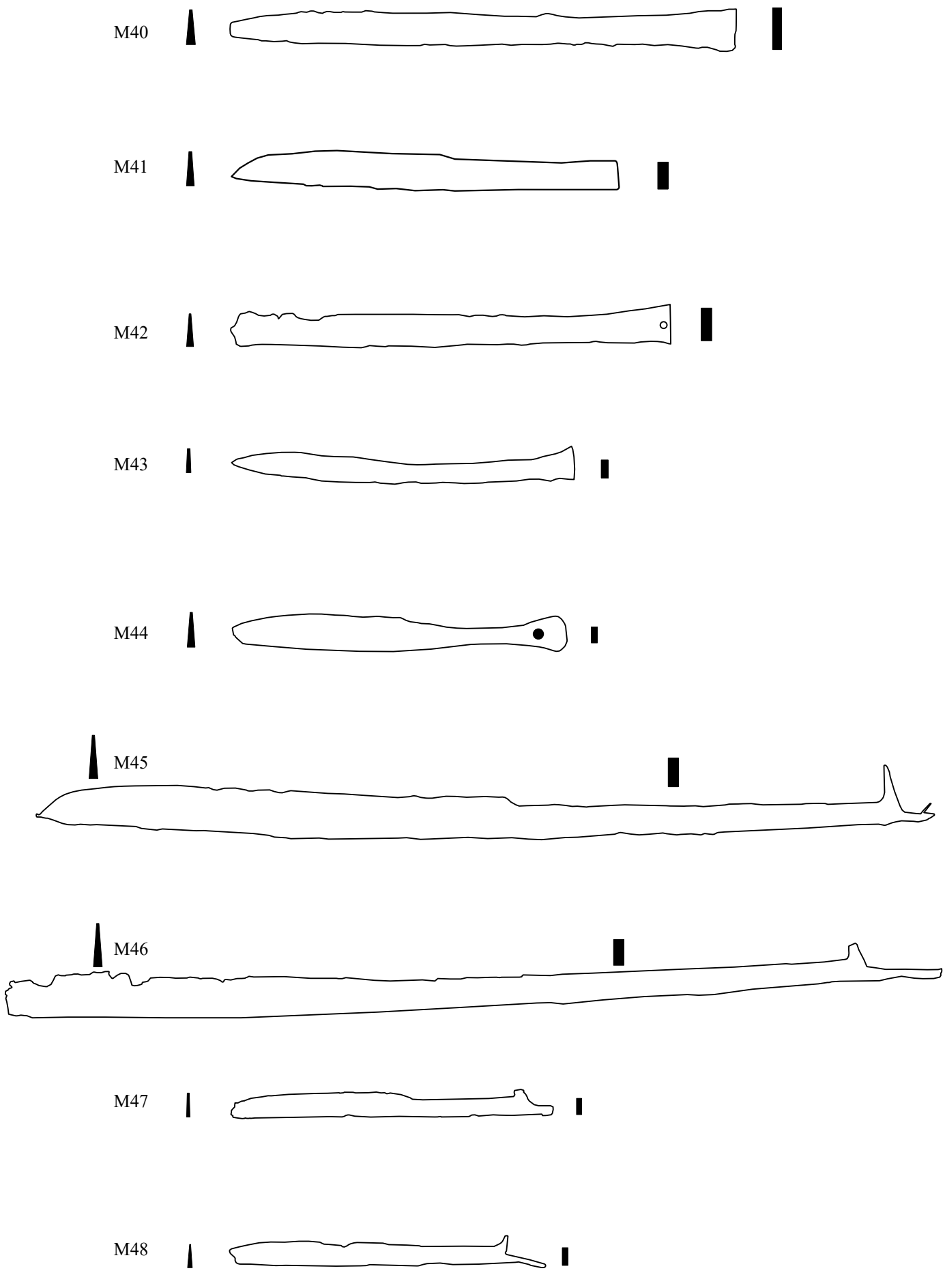

Πίνακας 6: Πάρνηθα
Τύπος ΙΙΙ, ανασκαφικό πλαίσιο

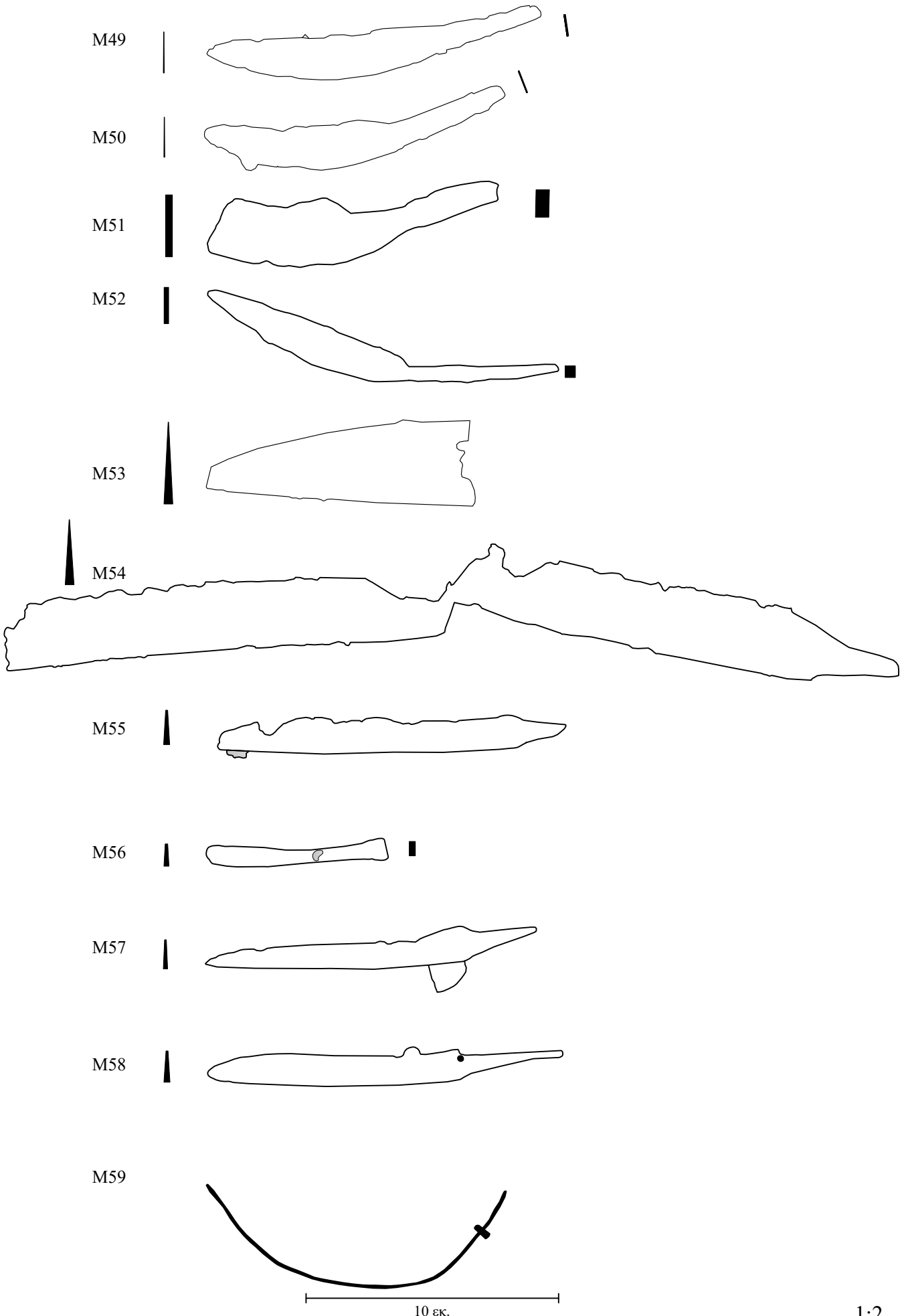

1:2

Πίνακας 7: Πάρνηθα
Ενεπίγραφο, διακοσμημένα

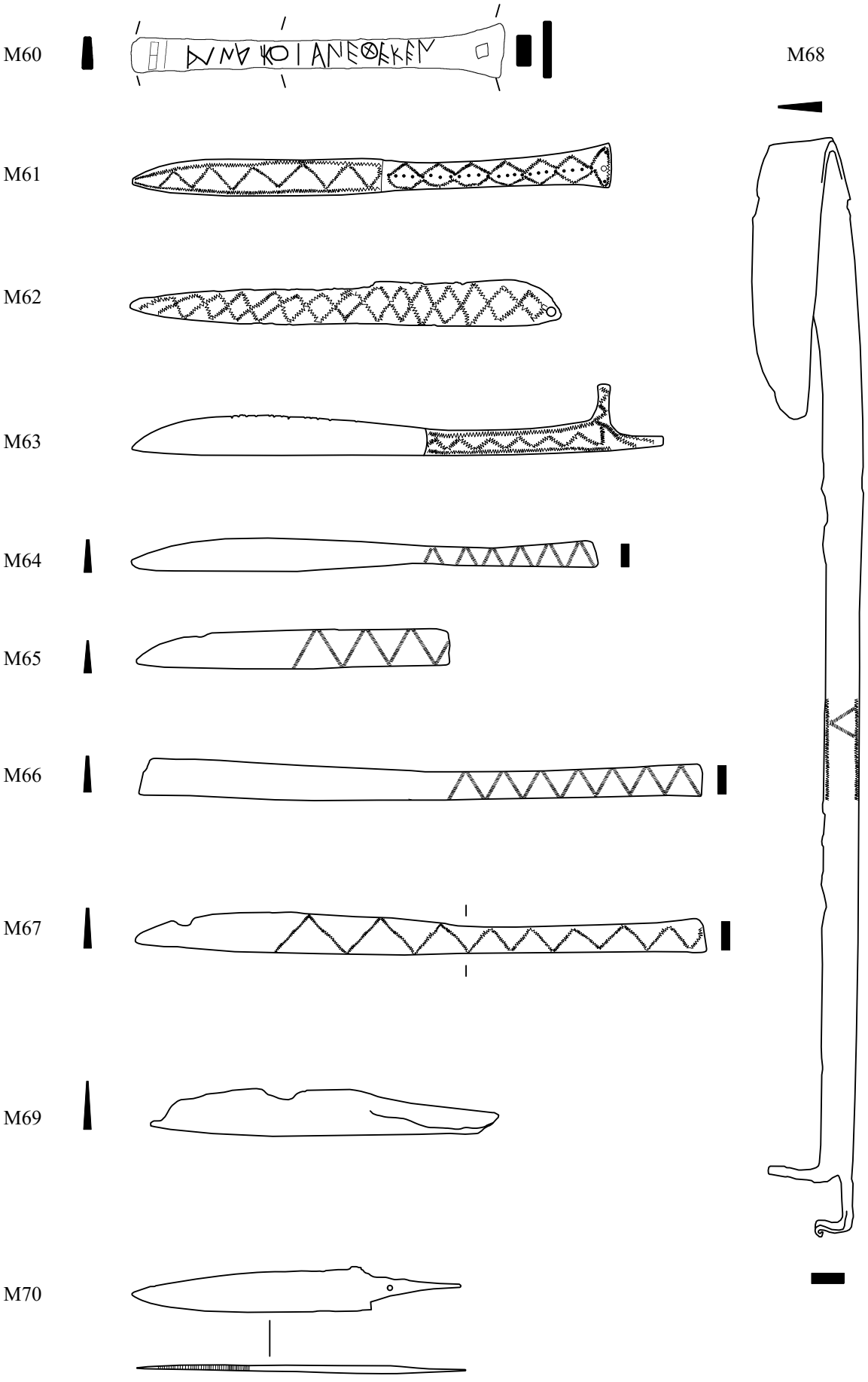

Πίνακας 8: Πάρνηθα
Χάλκινα, χωρίς κόψη, με επένδυση λαβής και μικρογραφικό

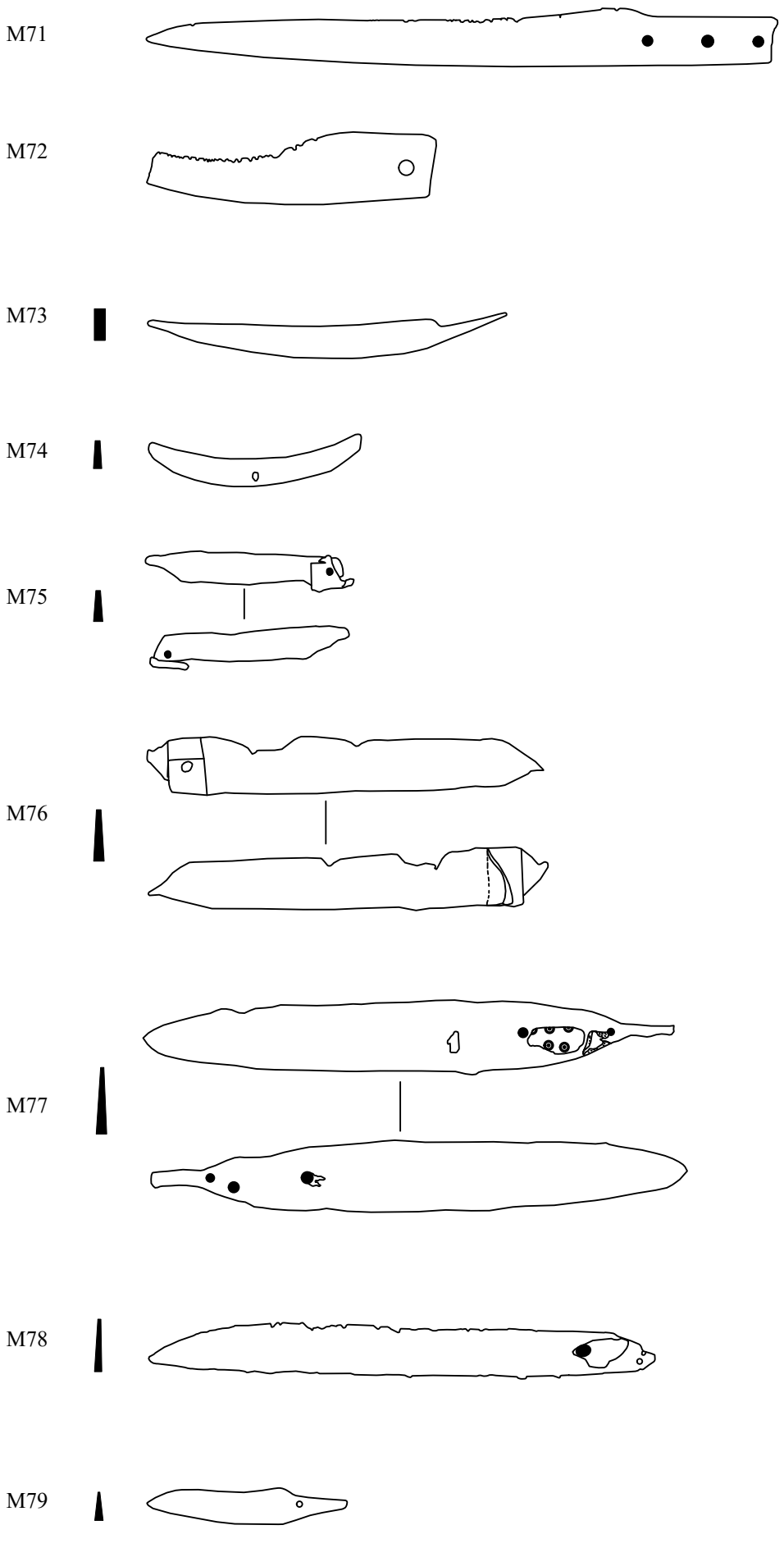

Πίνακας 9: Πάρνηθα
Μεγάλου μεγέθους και λυγισμένα

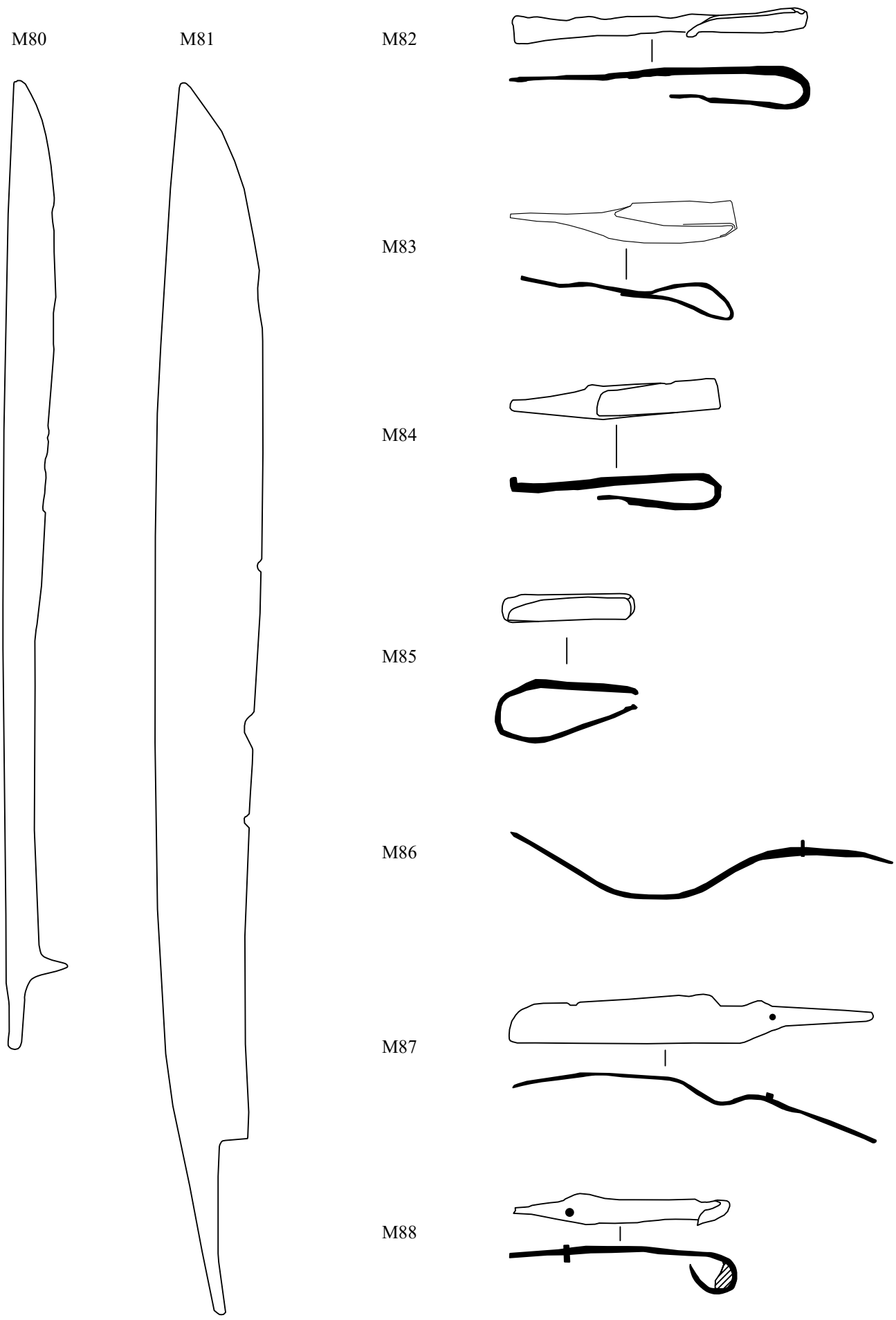

Πίνακας 10: Πάρνηθα
Λυγισμένα

M89

M90

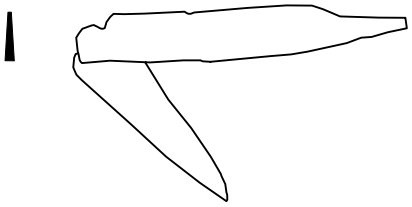

M91

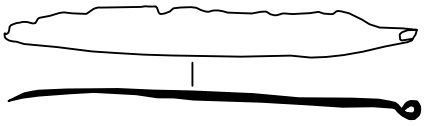

M92

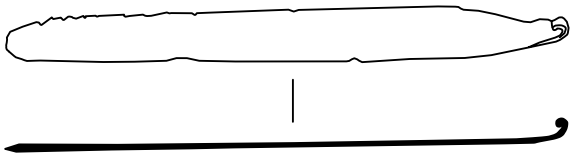

M93

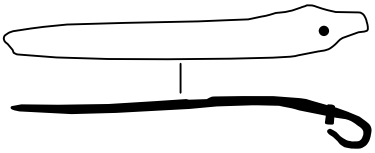

M94

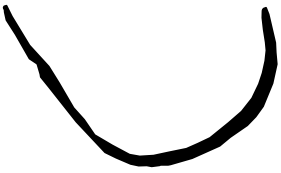

M95

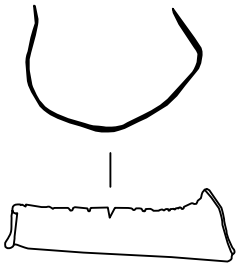

10 εκ.

1:2

Πίνακας 11: Πάρνηθα
Με ίχνη φθοράς και οδοντωτά

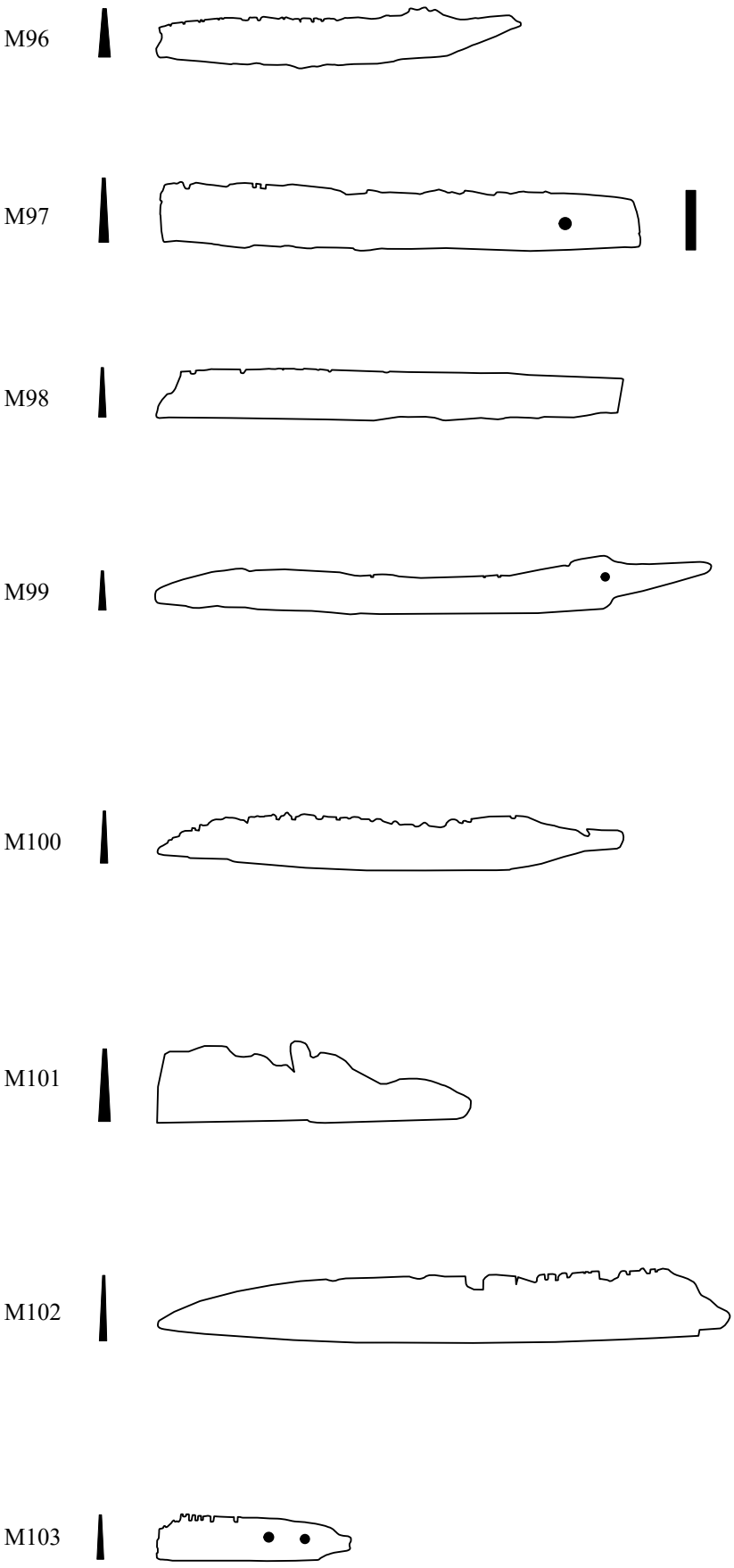

1:2

Πίνακας 12: Πάρνηθα
Αμφικέφαλοι ηλίσκοι

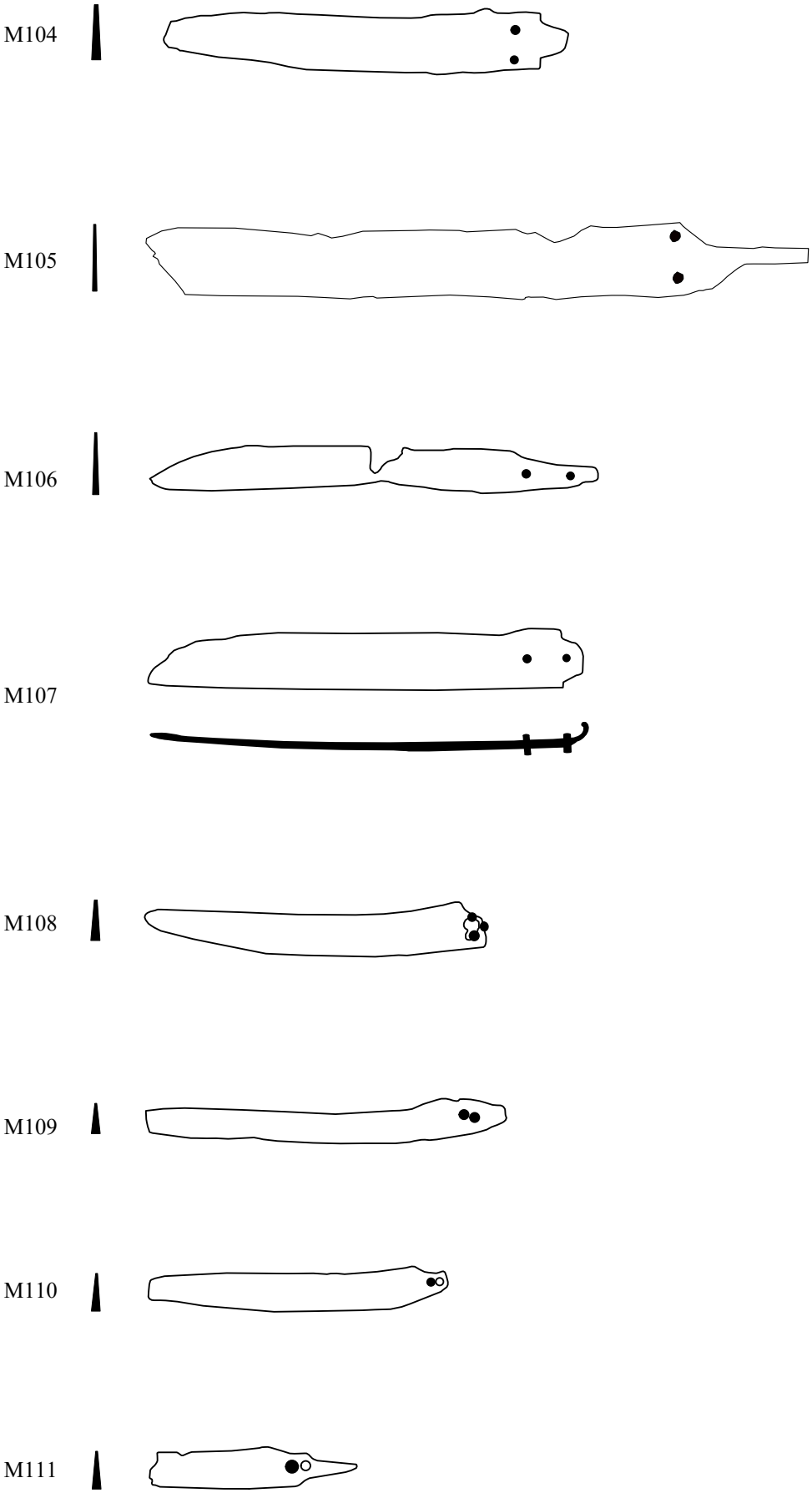

Πίνακας 13: Υμηττός, Ωρωπός

M112

M113

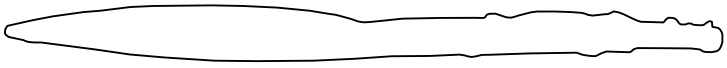

—;—

M114

—;—

M115

—;—

M116

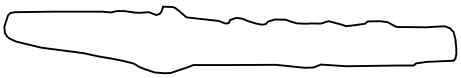

—;—

M117

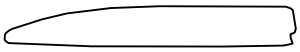

—;—

M118

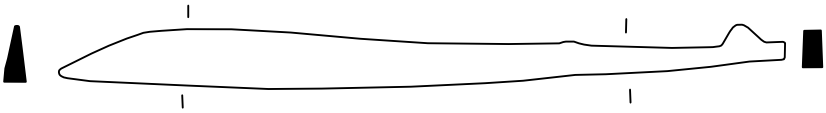

M119

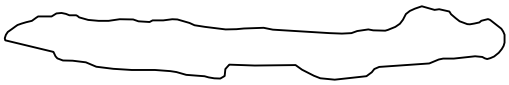

—;—

M120

—;—

M121

—;—

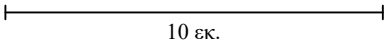

10 εκ.

1:2

Πίνακας 14: Βραυρώνα, Ελευσίνα, Ραμνούς.

M122

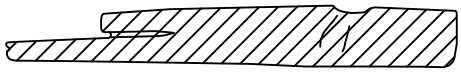

M123

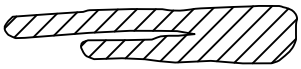

M124

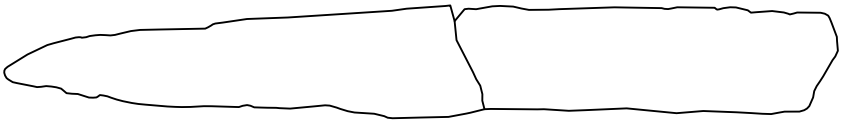

M125

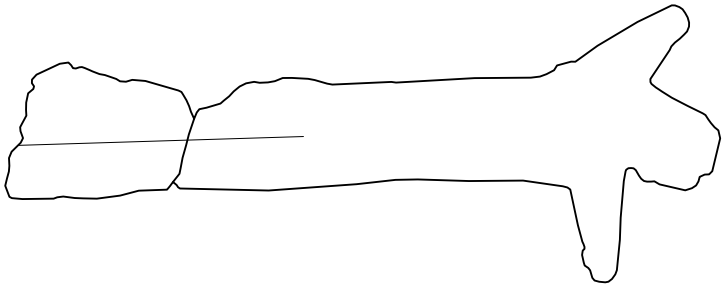

M126

M127

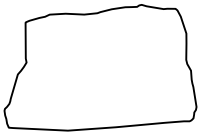

M128

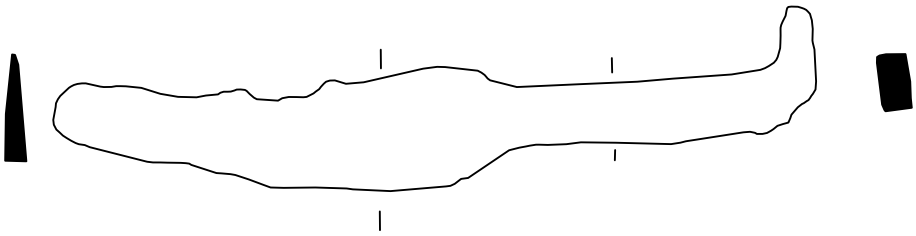

M129

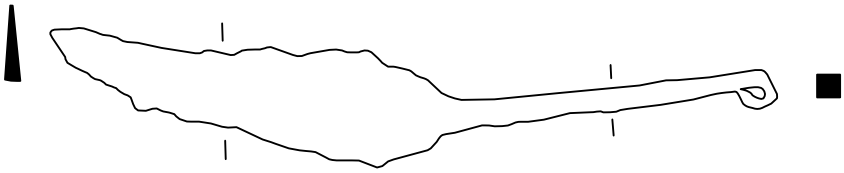

M130

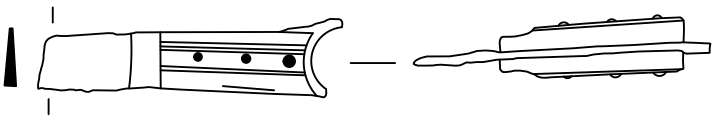

10 εκ.

1:2

Πίνακας 15: Πλακαρή, Ερέτρια

M131

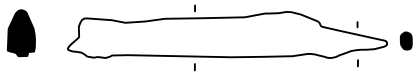

M132

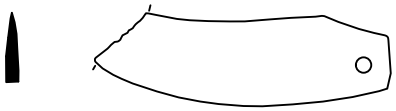

M133

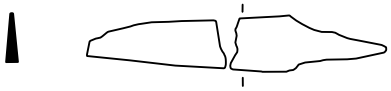

M134

M135

M136

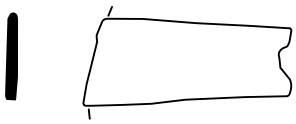

10 εκ.

1:2

Πίνακας 16: Κύμη (Βιγλατούρι), (Χ)Αρχάμπολη

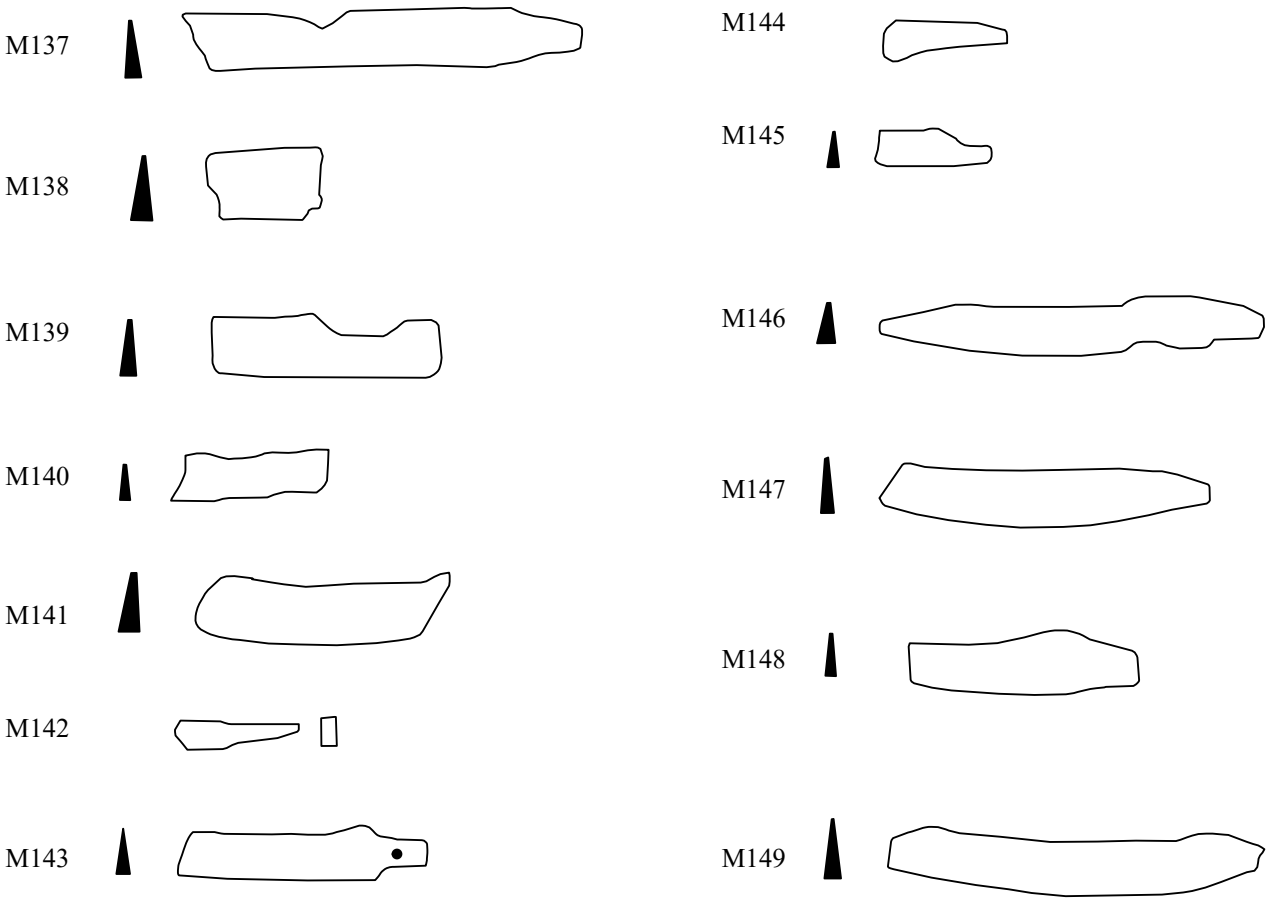

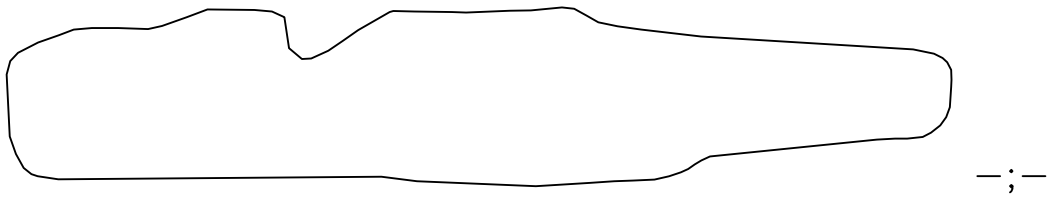

10 εκ.

1:2

M151

Πίνακας 17: Ογχηστός

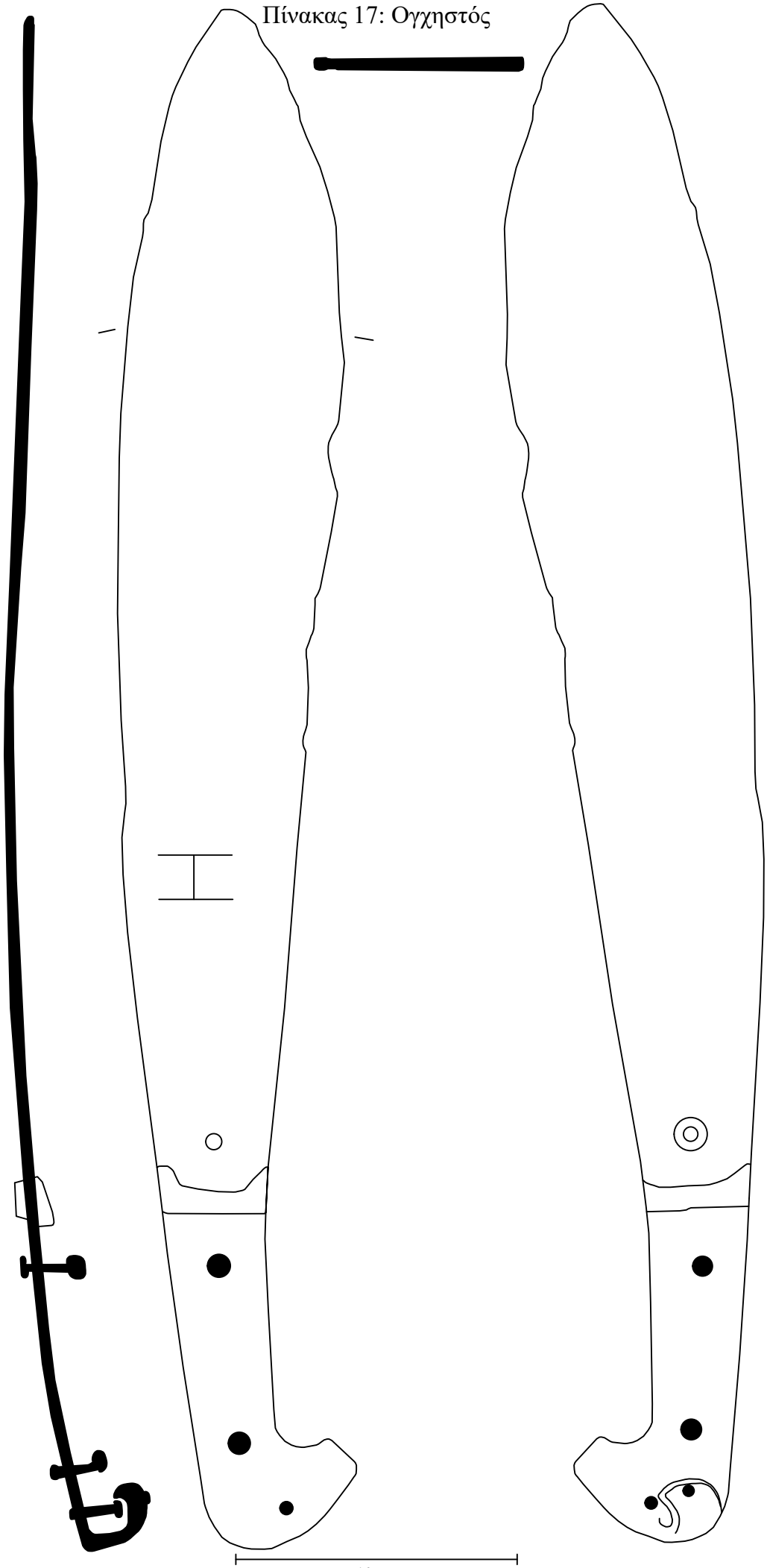

10 εκ.

1:2

Πίνακας 18: Καλαπόδι

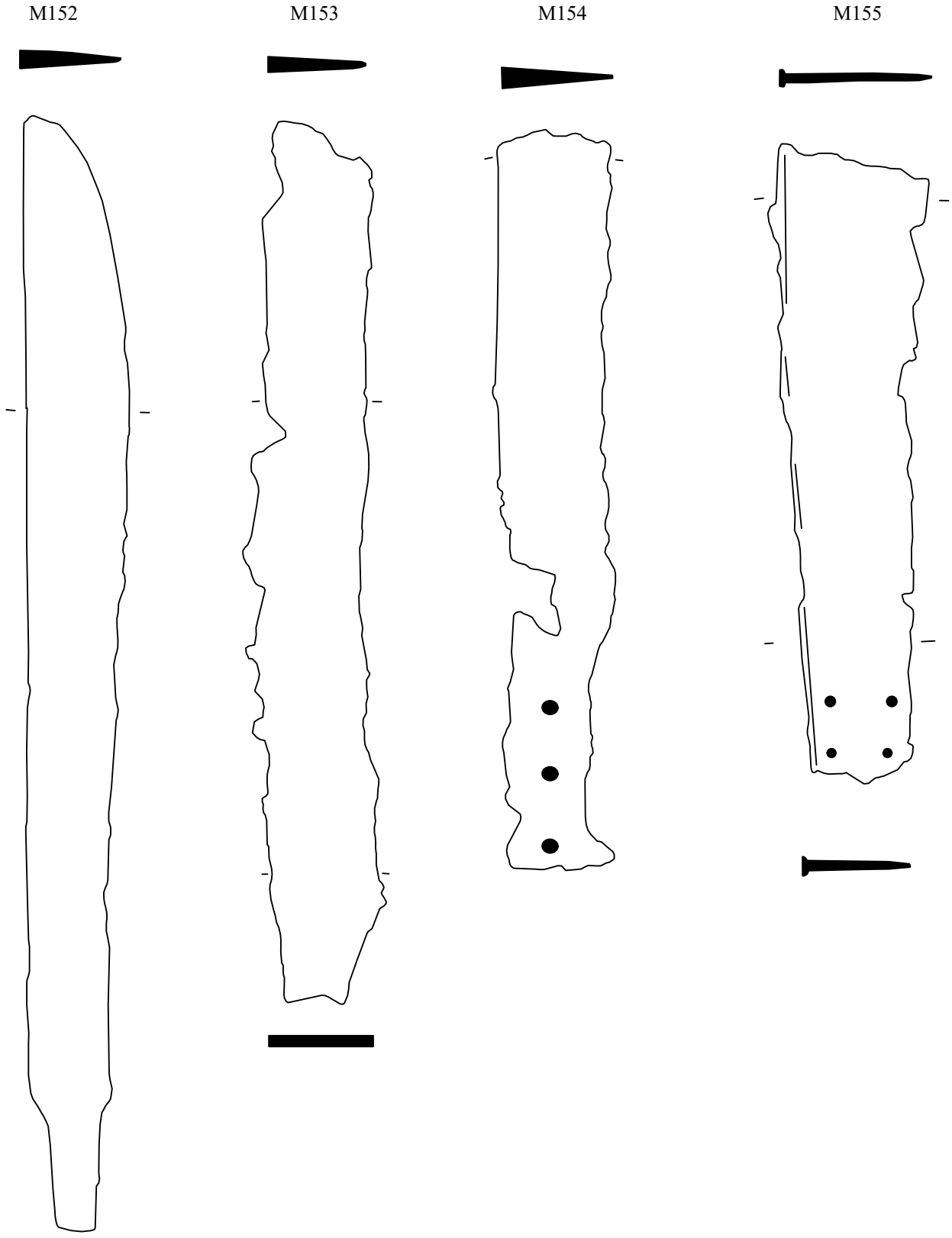

10 εκ.

1:2

Πίνακας 19: Καλαπόδι

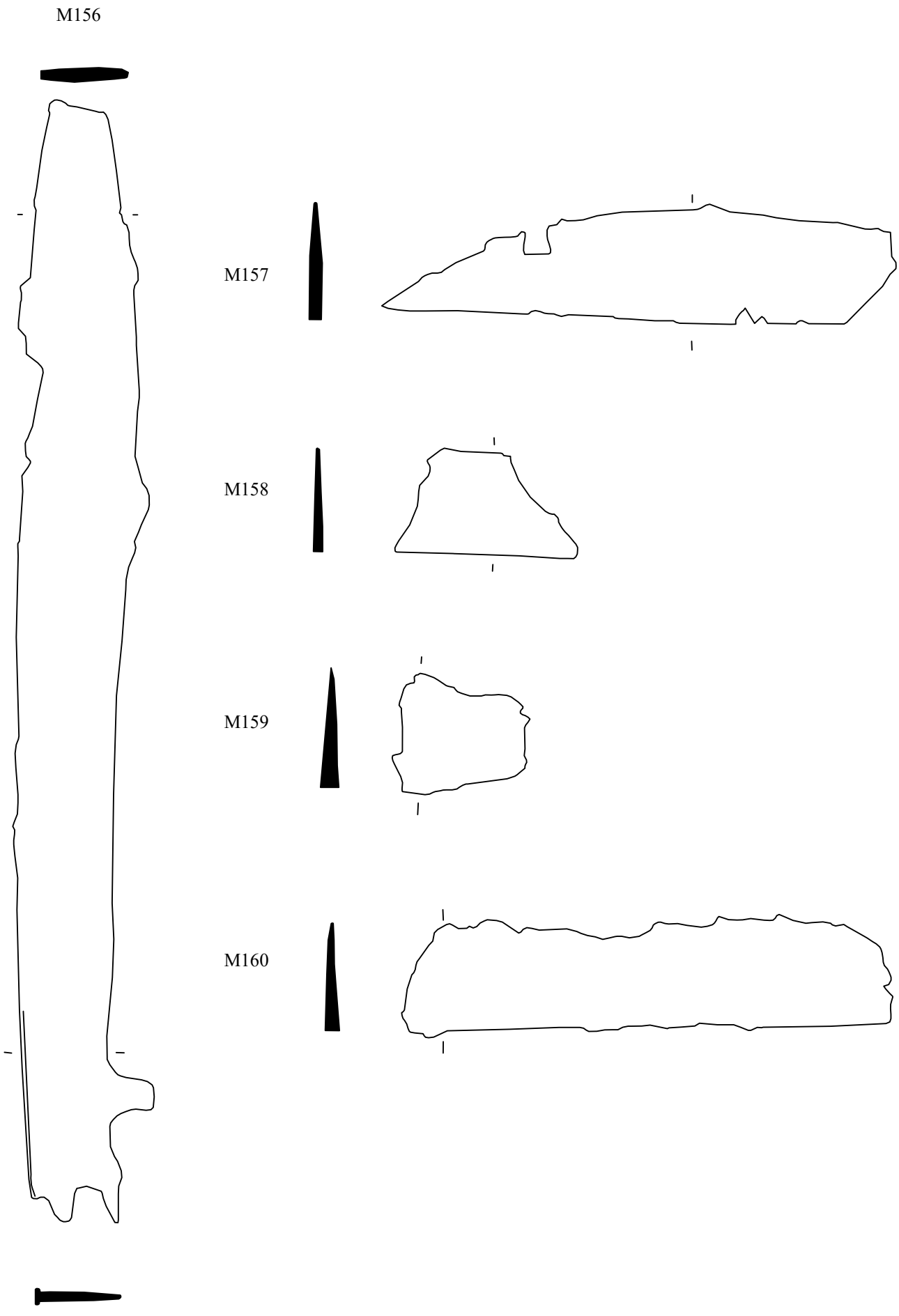

Πίνακας 20: Κωρύκειο, Έρωχος, Οίτη, Μελιταία, Ταξιάρχης

M161

M162

M163

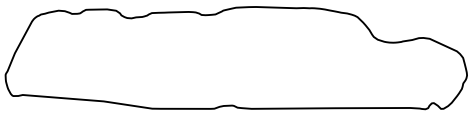

M164

M165

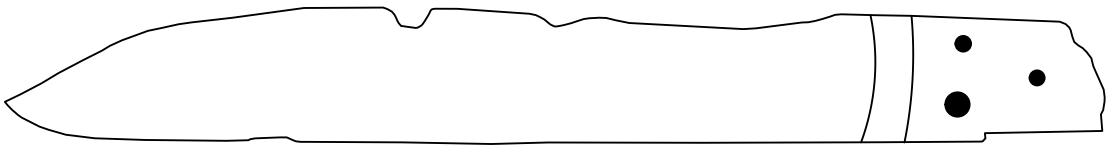

M166

M167

M168

M169

M170

M171

M172

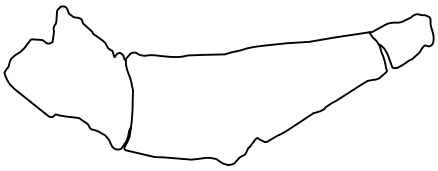

M173

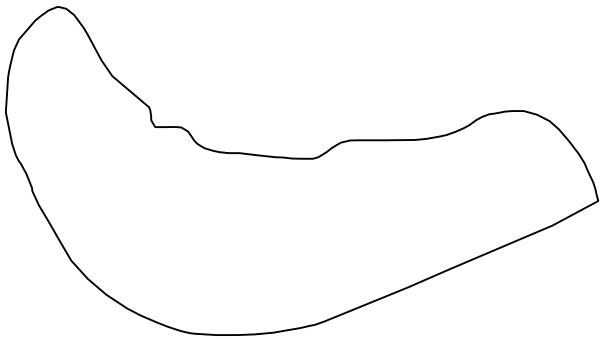

10 εκ.

1:2

Πίνακας 21: Περαχώρα

M174

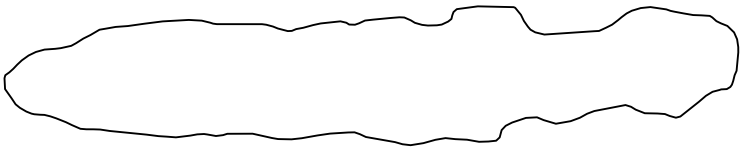

M175

M177

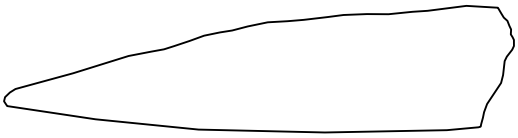

M176

M178

M179

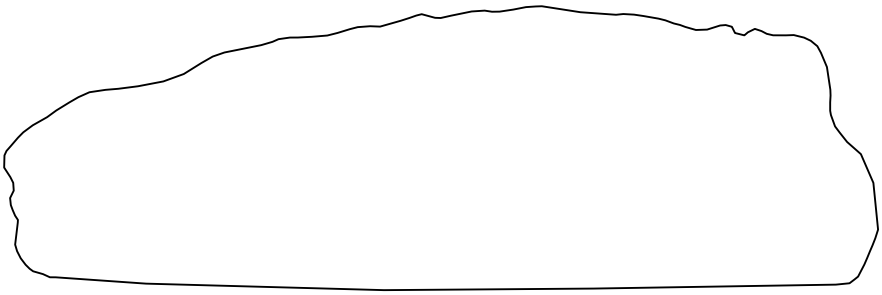

M180

M181

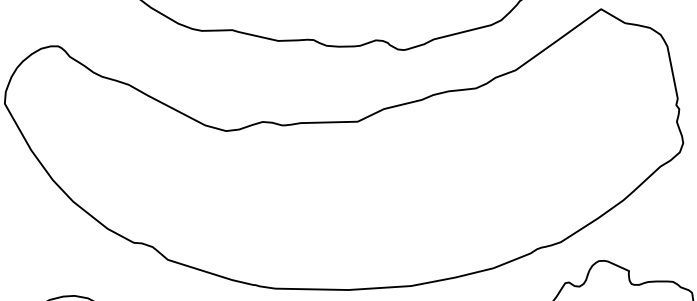

M182

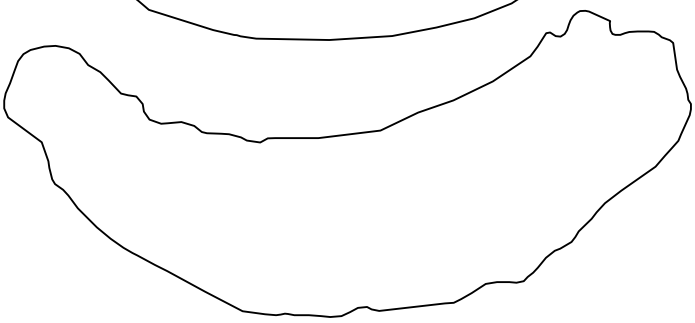

M183

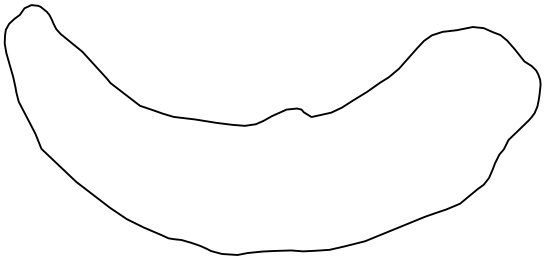

10 εκ.

1:2

Πίνακας 22: Νεμέα, Κόρινθος.

M184

M185

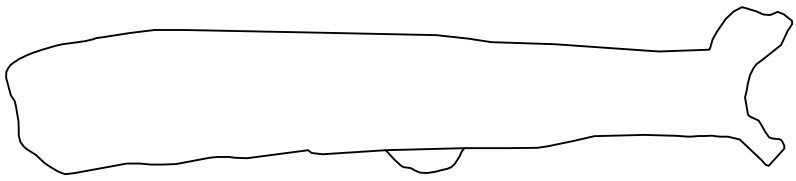

M186

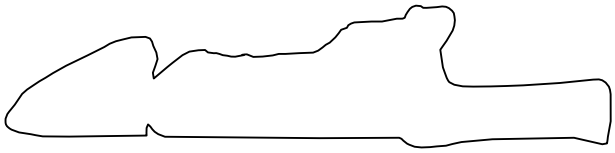

M187

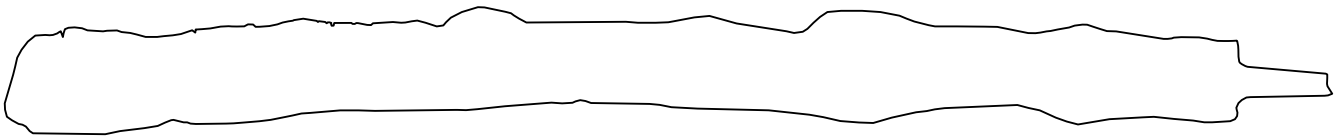

M188

M189

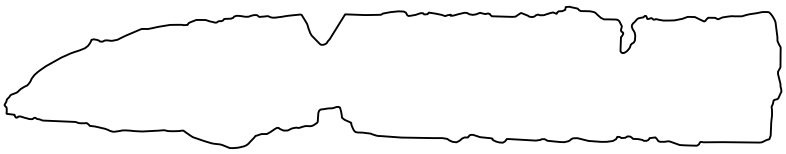

M190

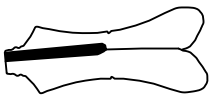

10 εκ.

1:2

Πίνακας 23: Ακροκόρινθος

M191

M192

M193

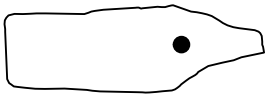

M194

M195

M196

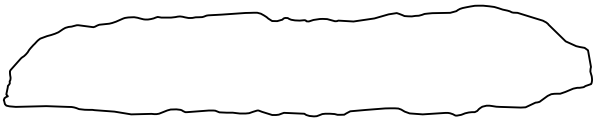

M197

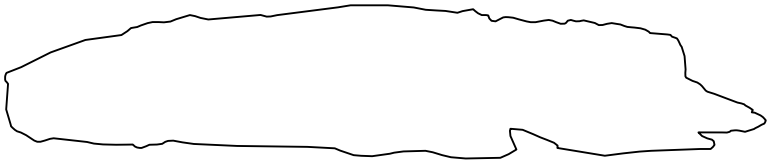

M198

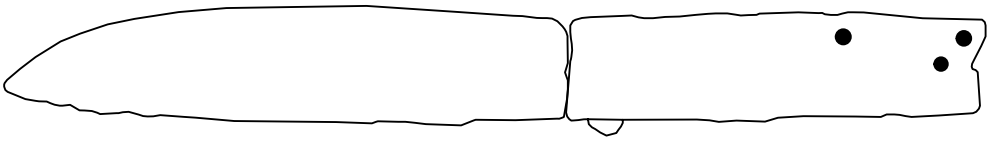

M199

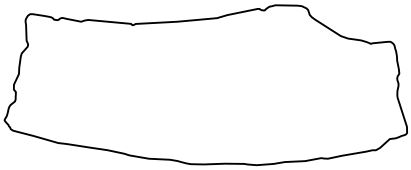

M200

M201

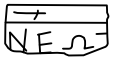

10 εκ.

1:2

Πίνακας 24: Ισθμία, Κυρά Βρύση.

M202

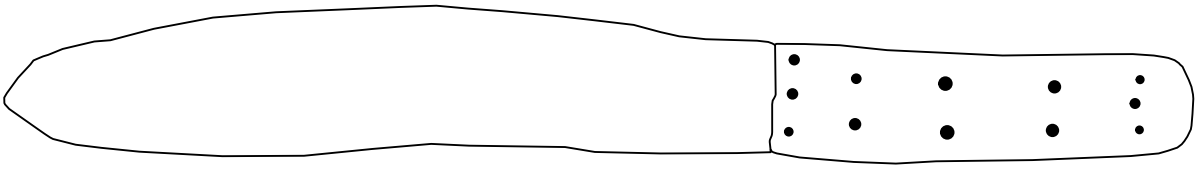

M203

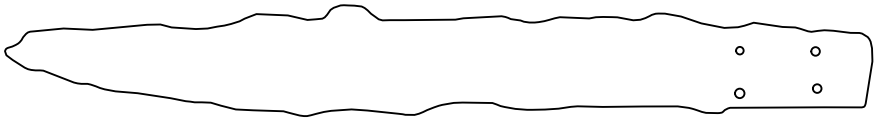

M204

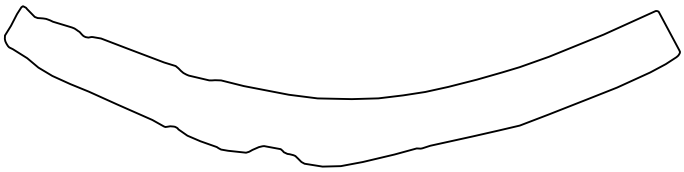

M205

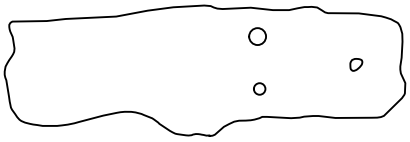

M206

M207

—;—

M208

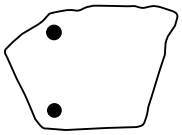

—;—

M209

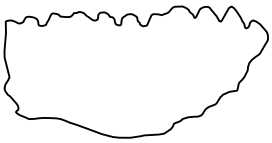

M210

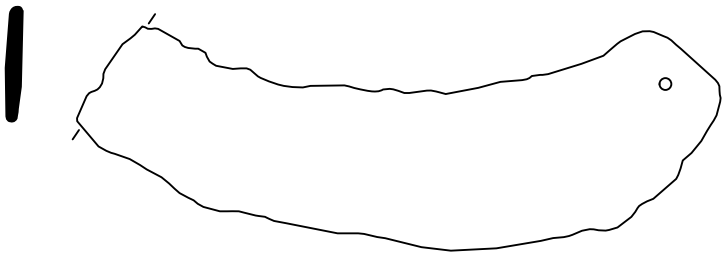

M211

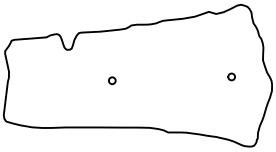

10 εκ.

1:2

Πίνακας 25: Στύμφαλος, Κυνόρτιο, Άνω Μαζαράκι

M212

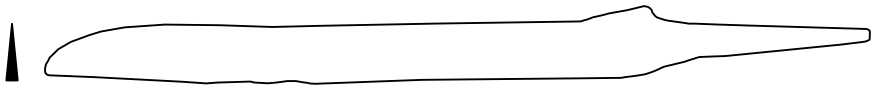

M213

M214

M215

M216

M217

M218

M219

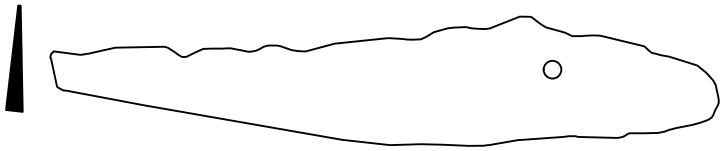

M220

M221

M222

M223

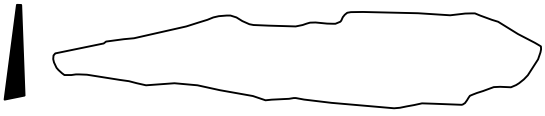

M224

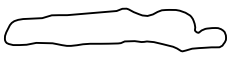

M225

M226

10 εκ.

1:2

Πίνακας 26: Ολυμπία

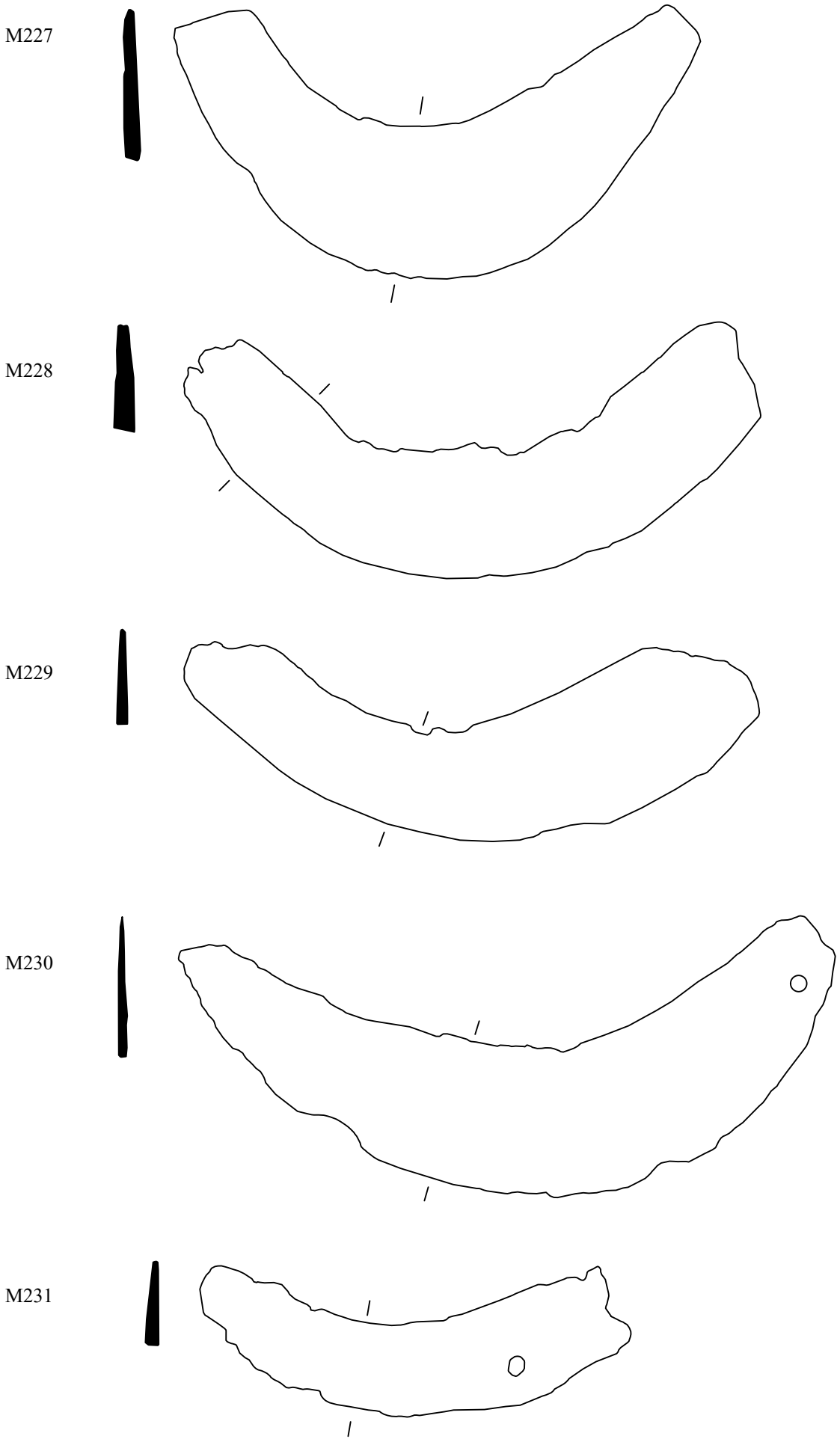

1:2

Πίνακας 27: Ολυμπία

M232

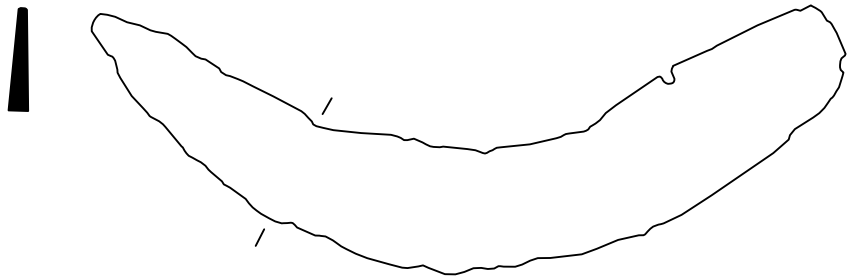

M233

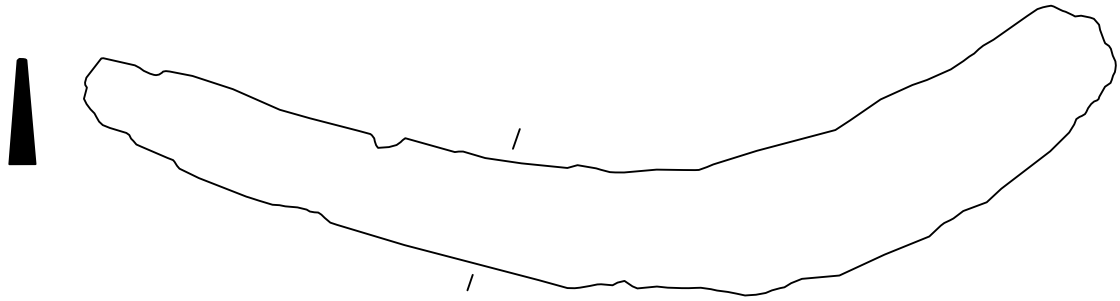

M234

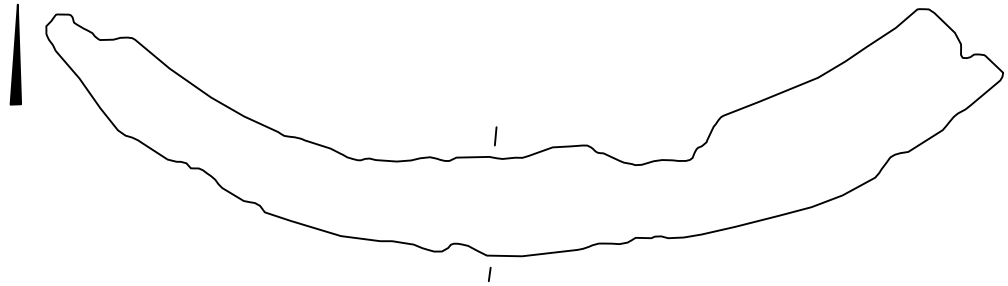

M235

M236

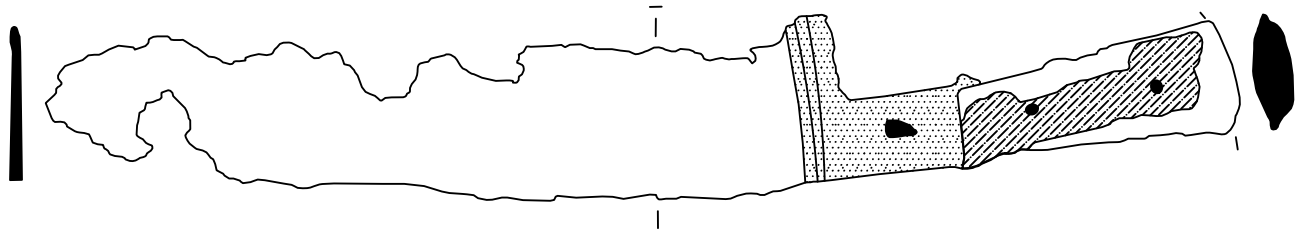

10 εκ.

1:2

Πίνακας 28: Ολυμπία

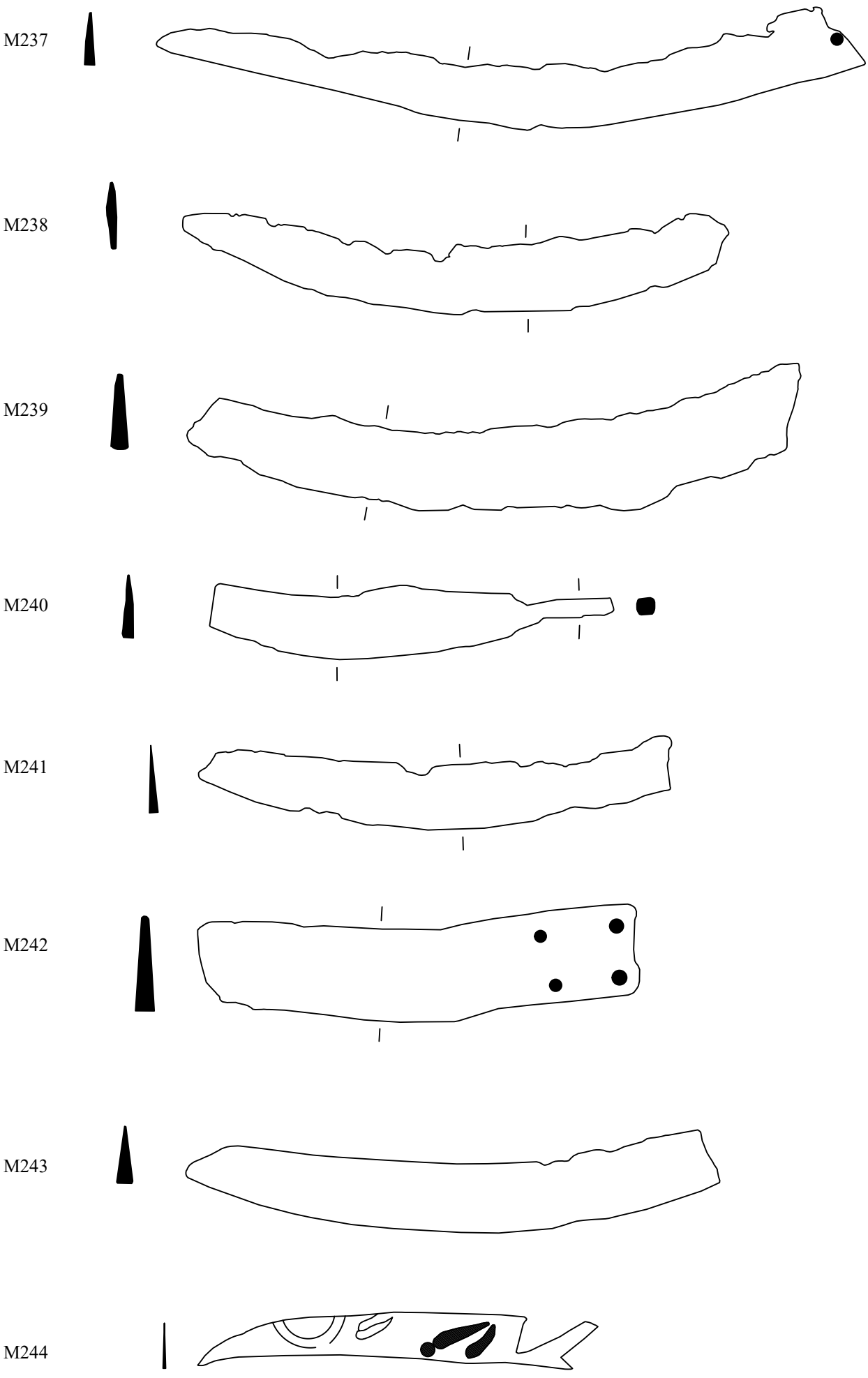

Πίνακας 29: Ολυμπία

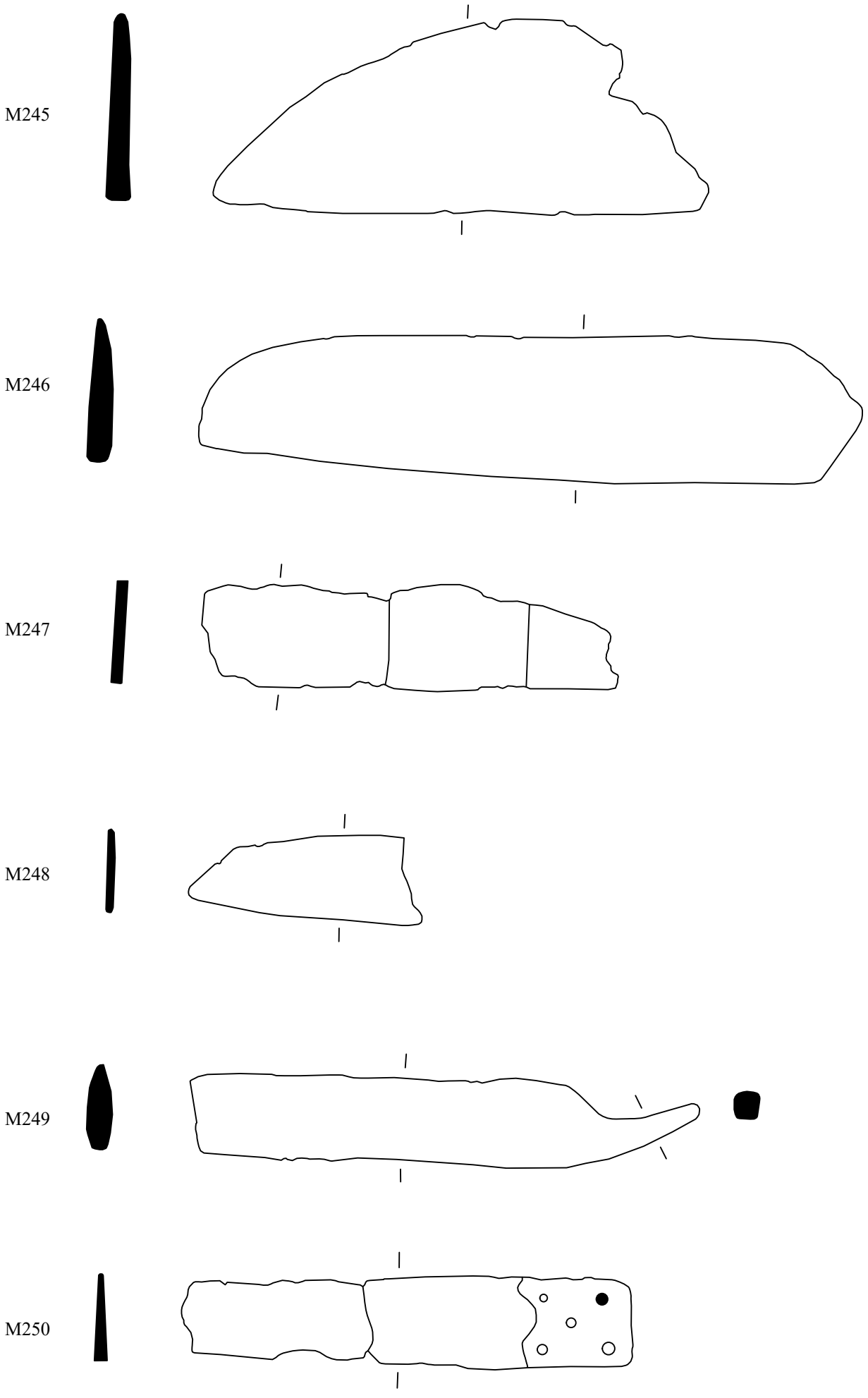

Πίνακας 30: Ολυμπία

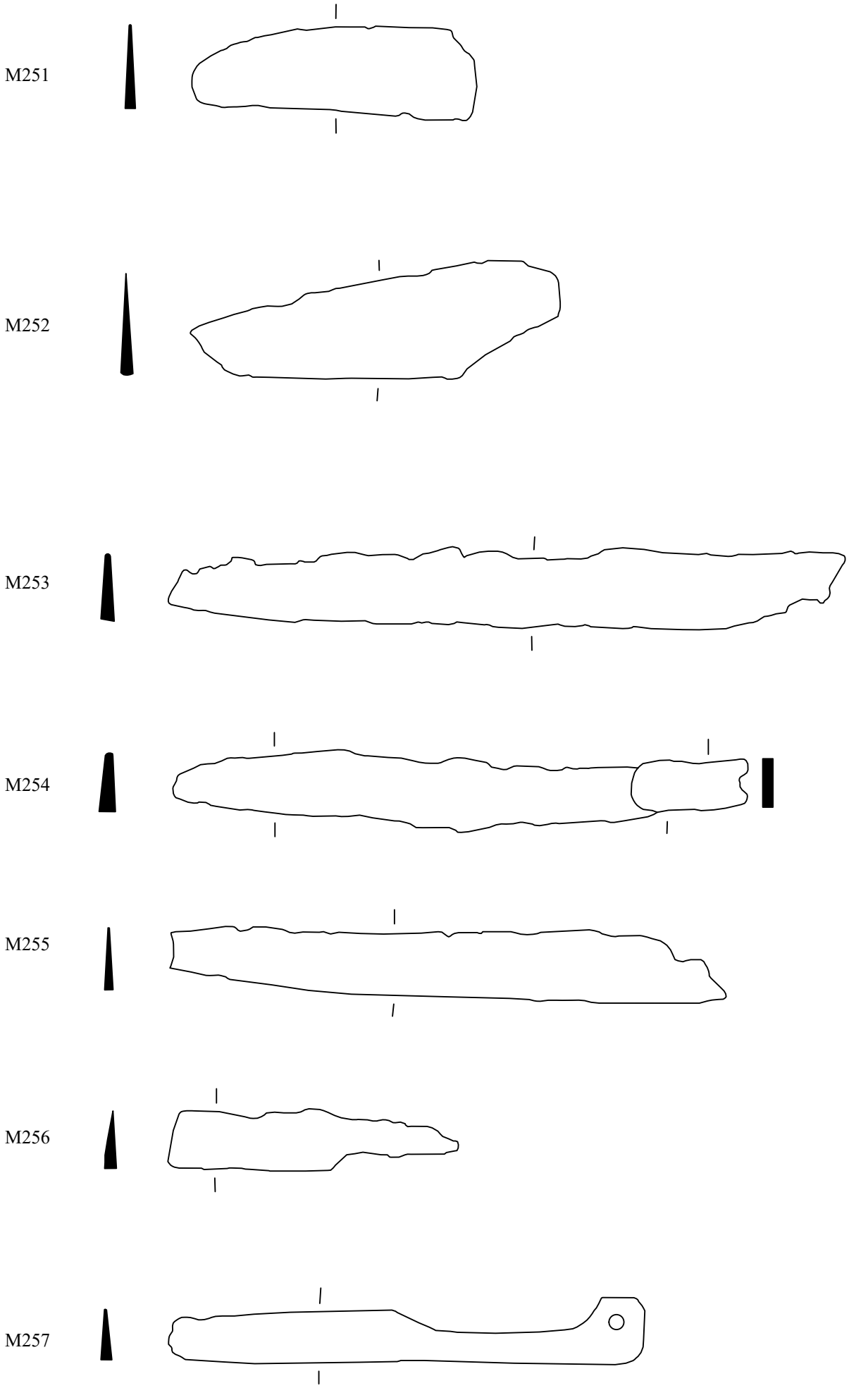

Πίνακας 31: Ολυμπία

M258

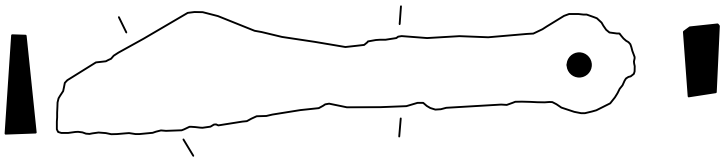

M259

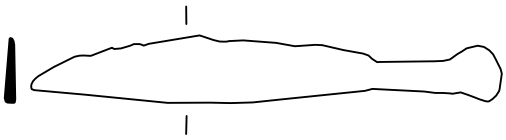

M260

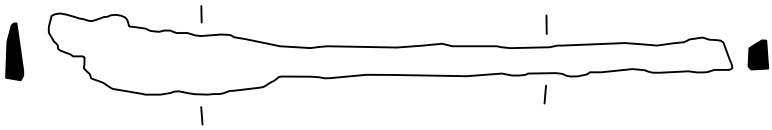

M261

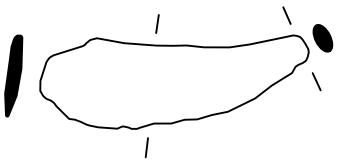

M262

M263

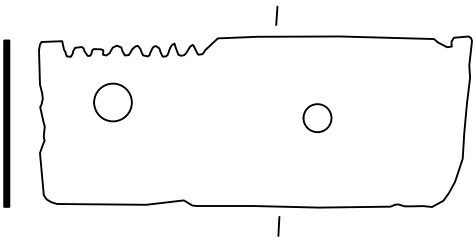

M264

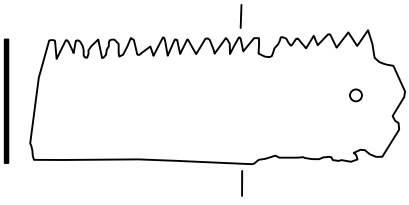

M265

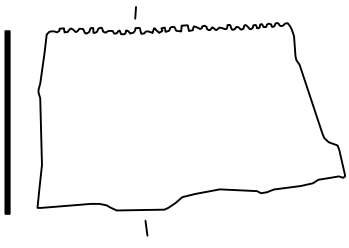

M266

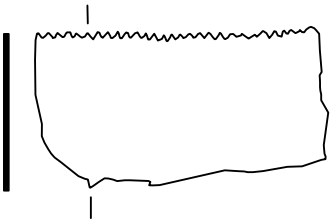

10 εκ.

1:2

Πίνακας 32: Ολυμπία

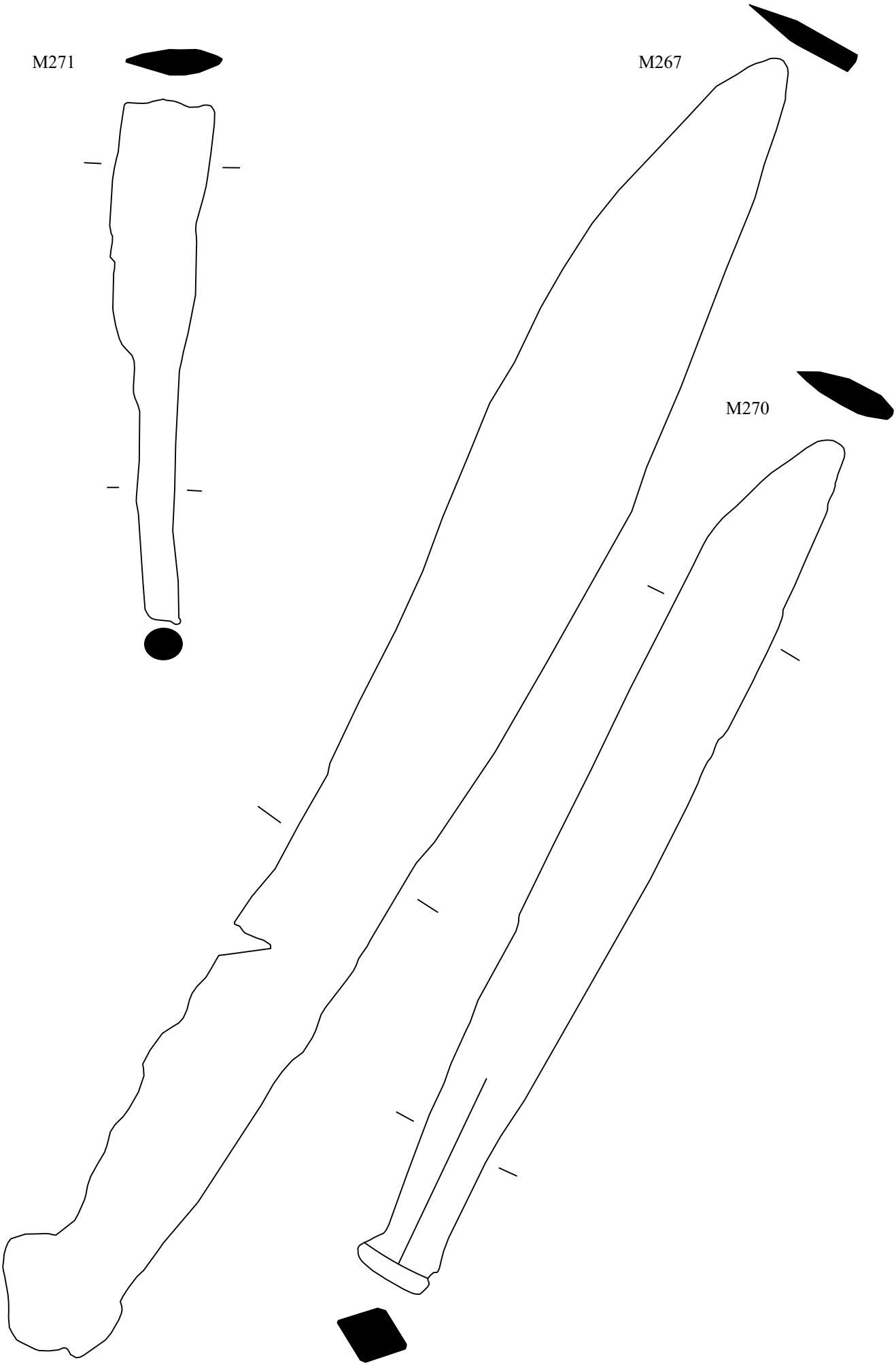

1:2

Πίνακας 33: Ολυμπία

M268

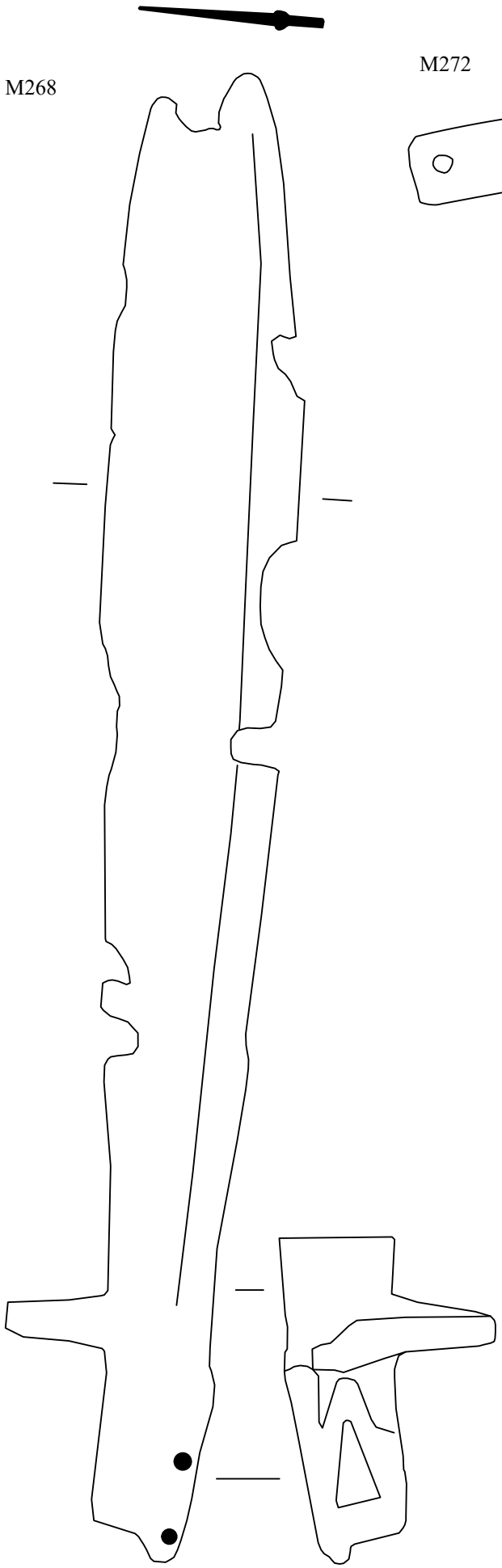

M272

M269

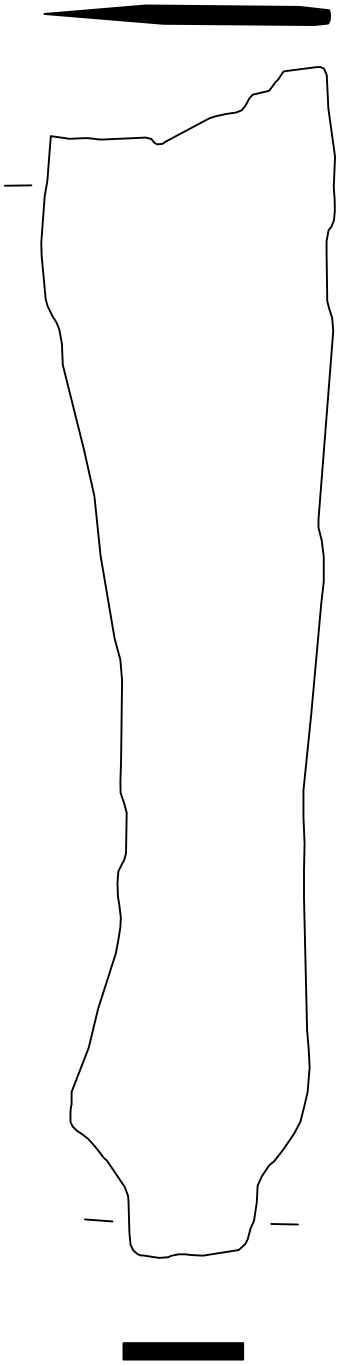

10 εκ.

1:2

Πίνακας 34: Λύκαιον Όρος, Βάσσες, Τεγέα, Κοντοβάζαινα, Λουσοί

M273

—;—

M274

M275

M276

M277

M278

M279

M280

M281

10 εκ.

1:2

Πίνακας 35: Νιχώρια, Λακαθέλα, Ακοβίτικα, Άγιος Ανδρέας.

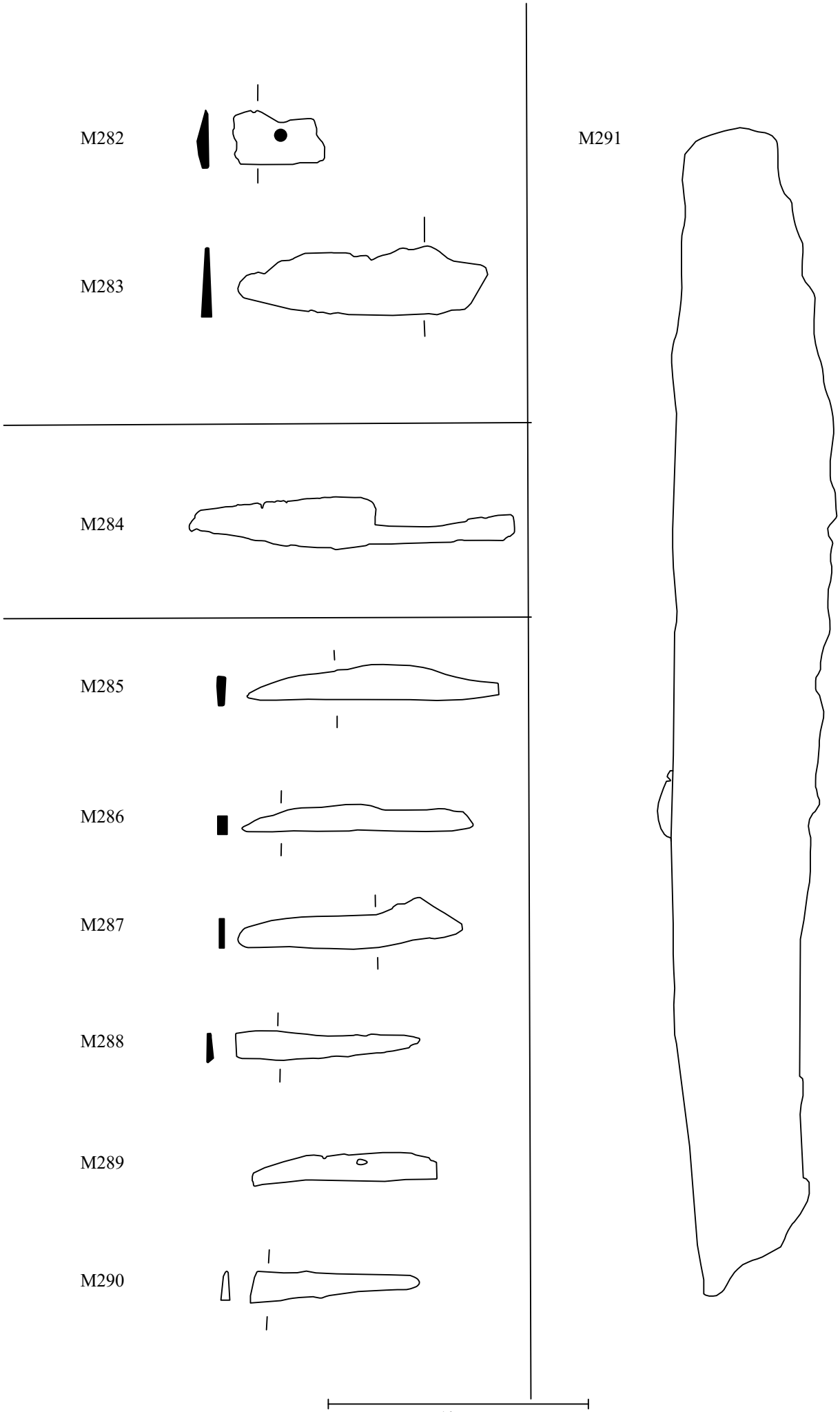

M292

M293

M294

M295

M296

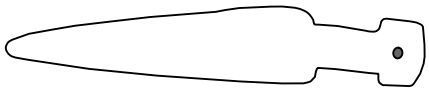

M297

M298

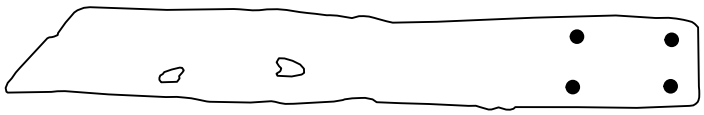

M299

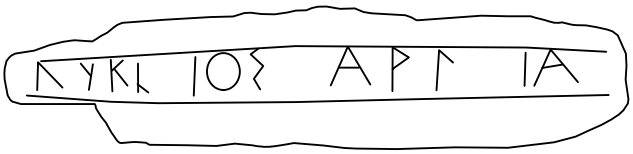

10 εκ.

1:2

Πίνακας 37: Κομμός

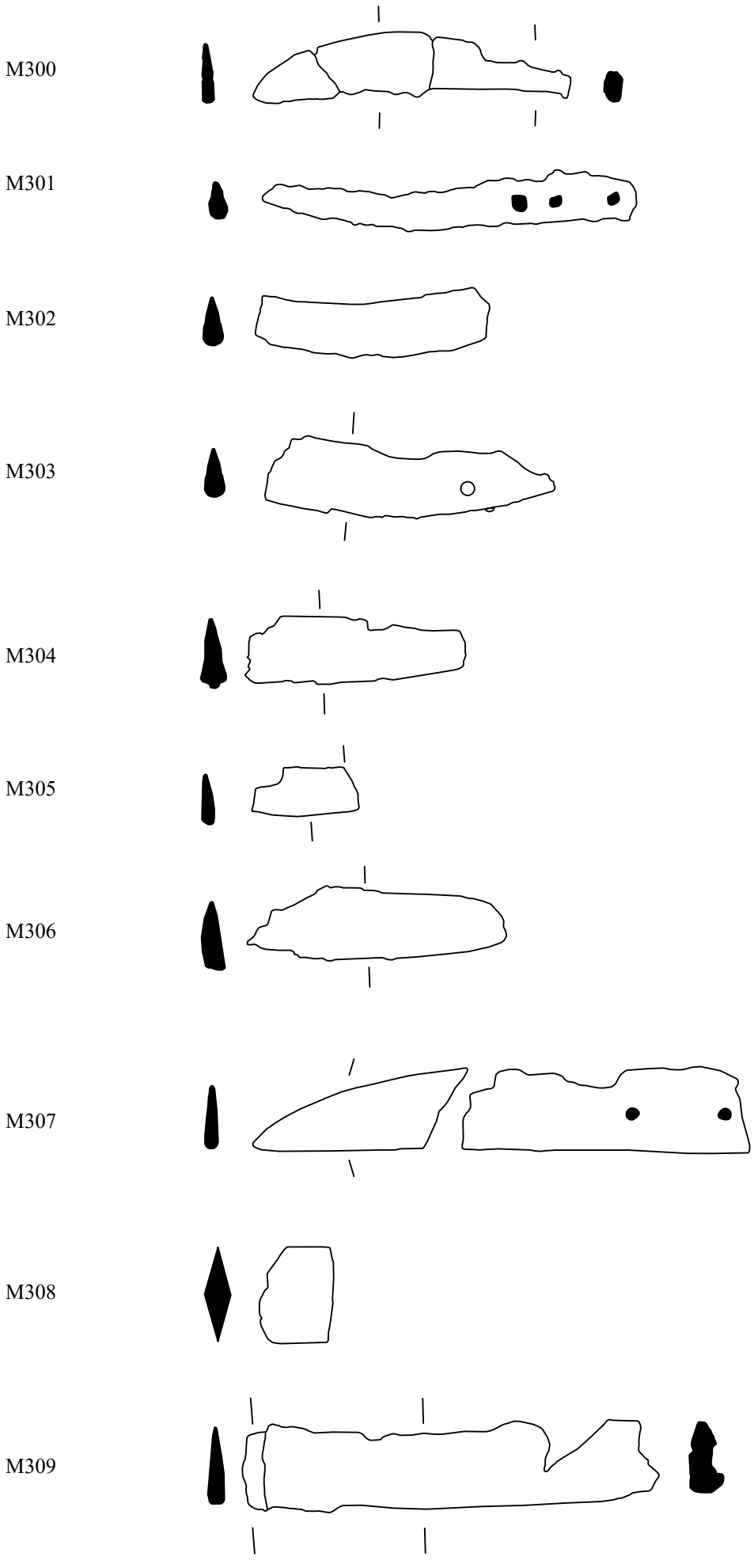

1:2

Πίνακας 38: Κομμός

M310

M311

M312

M313

M314

M315

M316

M317

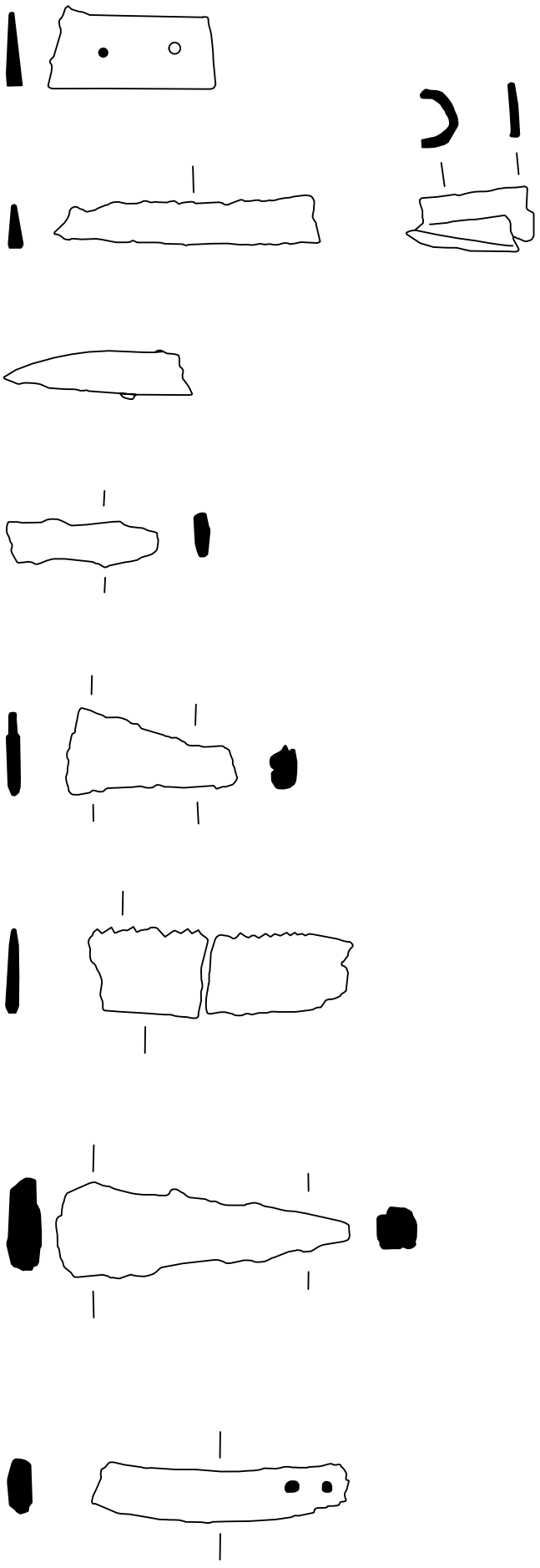

10 εκ.

1:2

Πίνακας 39: Κομμός

M318

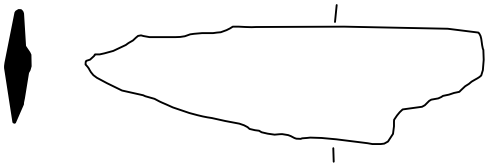

M319

M320

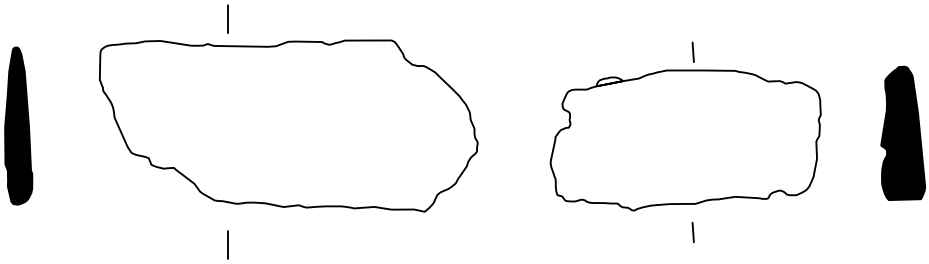

M321

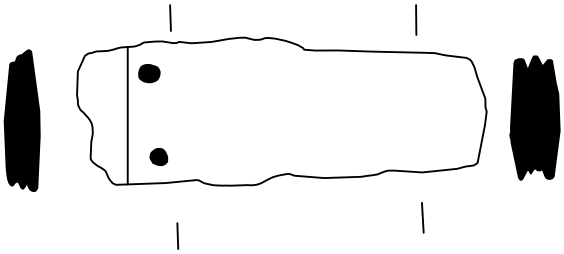

M322

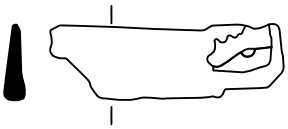

M323

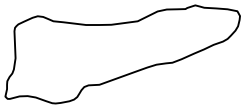

M324

10 εκ.

1:2

Πίνακας 40: Κνωσός

M325

M326

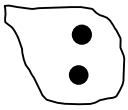

M327

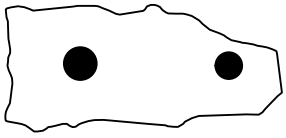

M328

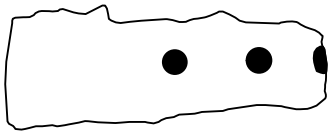

M329

M330

M331

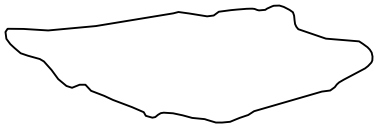

M332

M333

M334

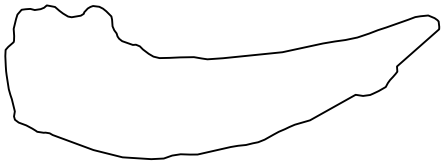

10 εκ.

1:2

Πίνακας 41: Κνωσός

M335

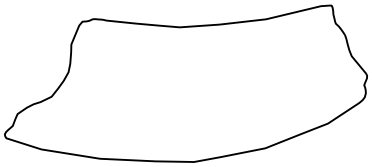

M336

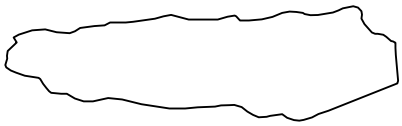

M337

M338

M339

M340

M341

M342

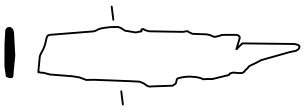

M343

M344

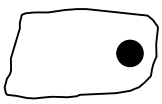

M345

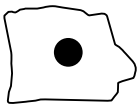

10 εκ.

1:2

M346

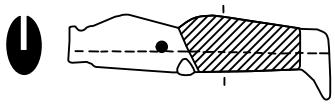

M347

M348

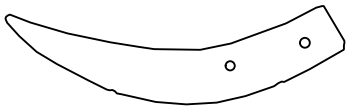

M349

M350

10 εκ.

1:2

Πίνακας 43: Δικταίο Άντρο

M351

M352

M353

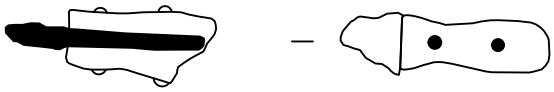

M354

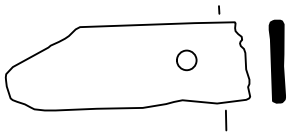

M355

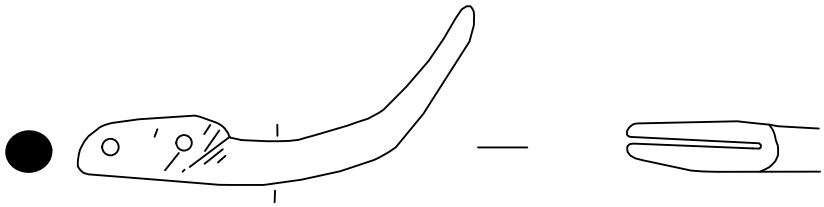

M356

M357

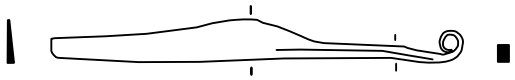

M358

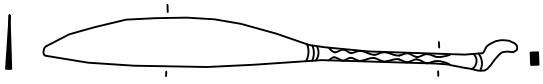

M359

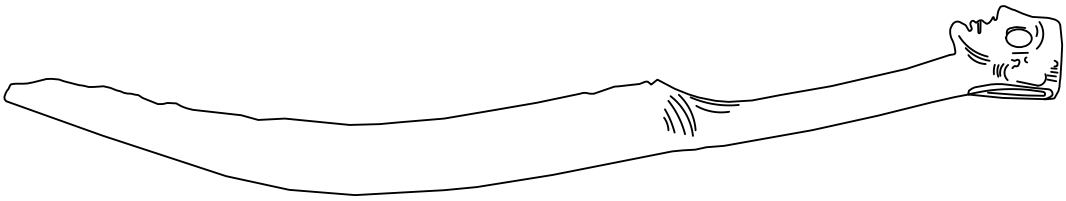

M360

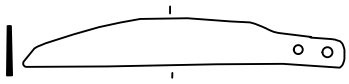

M361

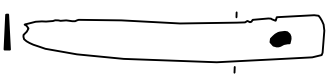

10 εκ.

1:2

Πίνακας 44: Δρήρος

M362

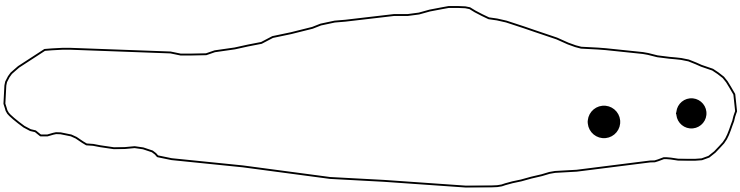

M363

10 εκ.

1:2

Πίνακας 45: Χίος (Κάτω Φανά), Χίος (Εμπορειό, Λιμάνι), Λέσβος (Κλοπεδή).

M364 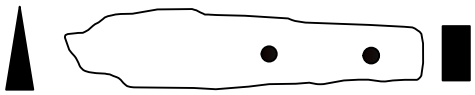

M365

M366 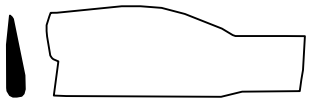

M367 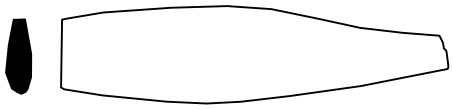

M368

M369

M370

M371

M372

M373 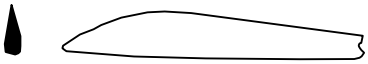

M374

—;—

M375

—;—

1:2

Πίνακας 46: Λήμνος (Ηφαιστεία), Σαμοθράκη, Δήλος, Άνδρος (Ζαγορά)

M376

M377

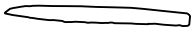

M378

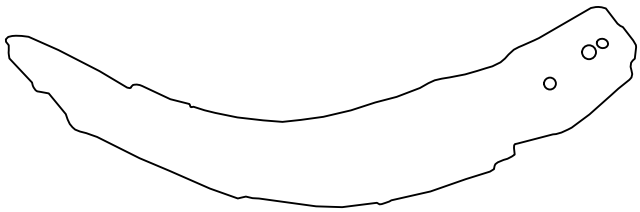

M379

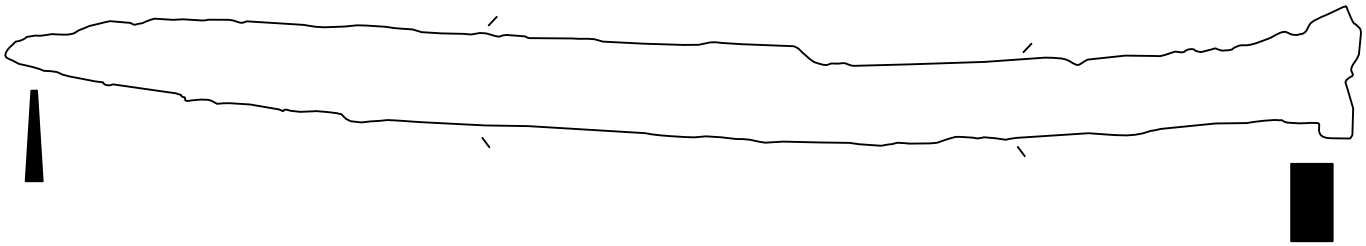

M380

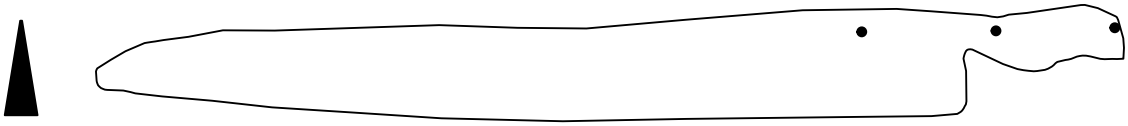

M381

10 εκ.

1:2

Πίνακας 47: Δεσποτικό

M382

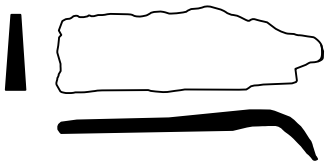

M383

M384

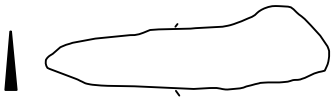

M385

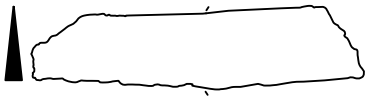

M386

M387

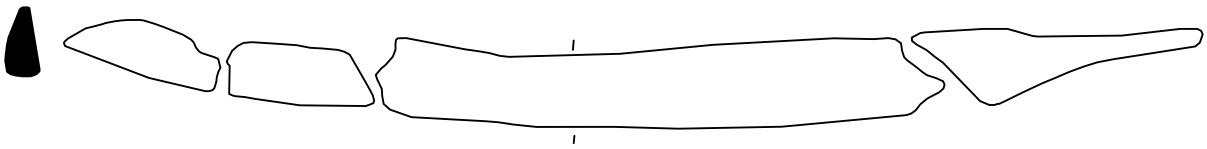

M388

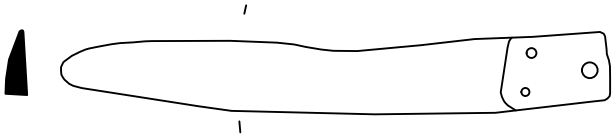

M389

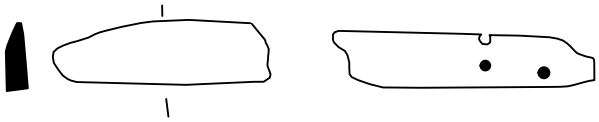

M390

M391

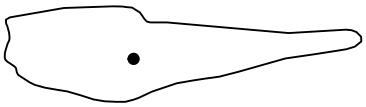

10 εκ.

1:2

Πίνακας 48: Δεσποτικό

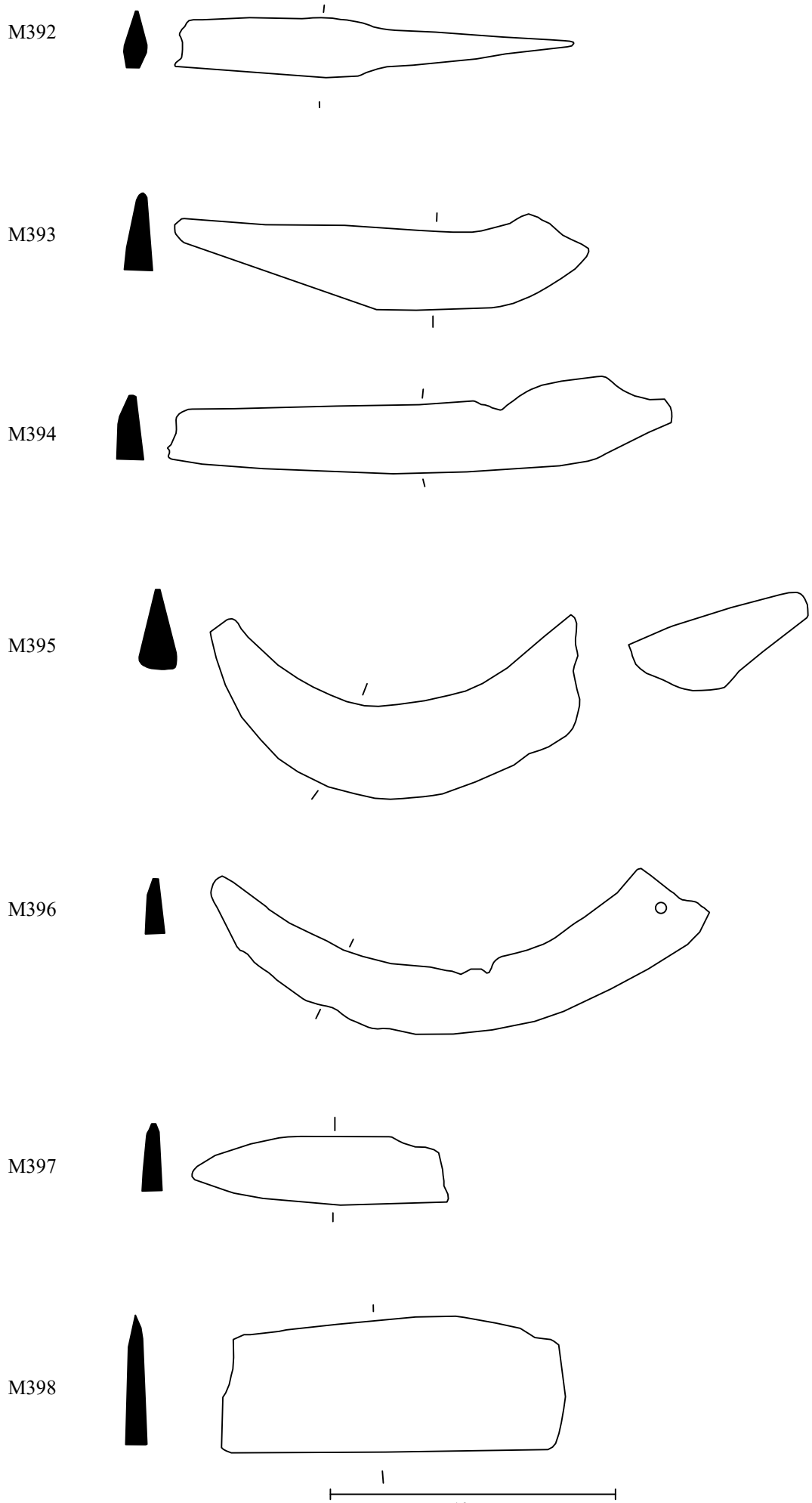

1:2

M399

—;—

M400

—;—

M401

—;—

M402

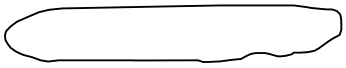

—;—

M403

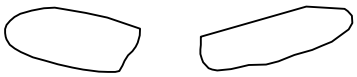

—;—

M404

—;—

M405

10 εκ.

1:2

Πίνακας 50: Κως (Ηρακλής), Ρόδος (πόλη), Ιθάκη

M406

M407

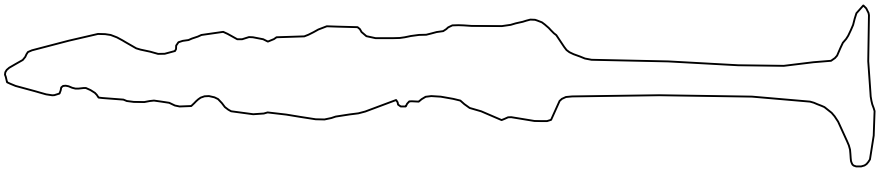

–;–

M408

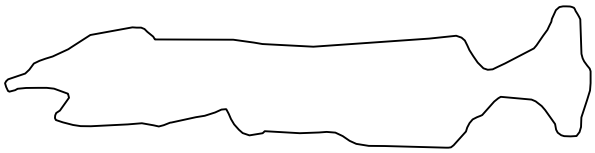

–;–

M409

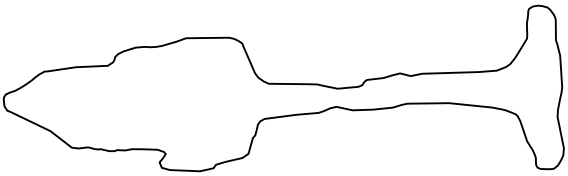

–;–

M410

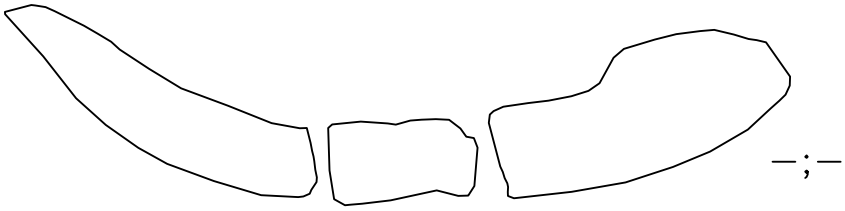

–;–

10 εκ.

1:2

Πίνακας 51: Φίλια

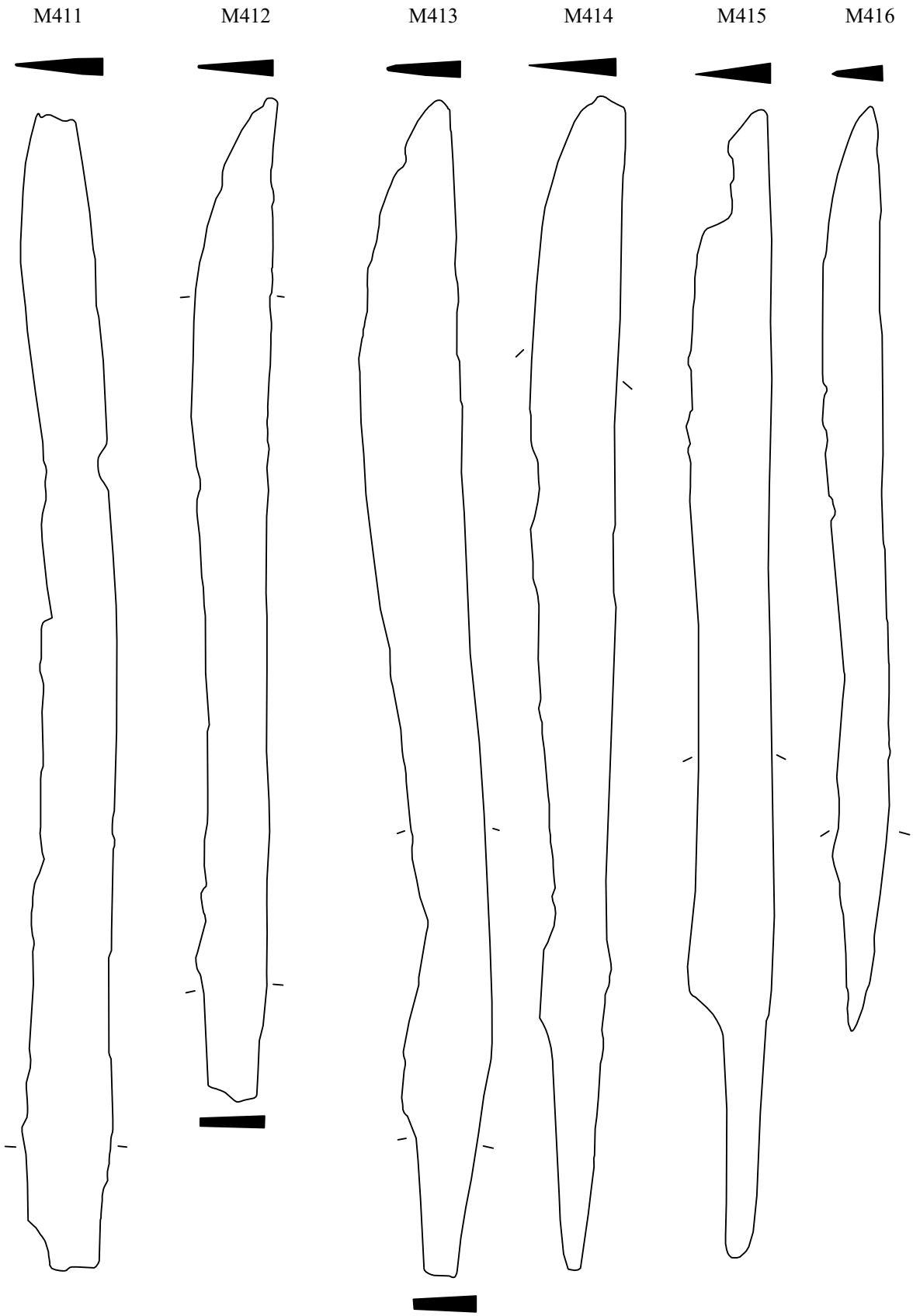

10 εκ.

1:2

Πίνακας 52: Φίλια

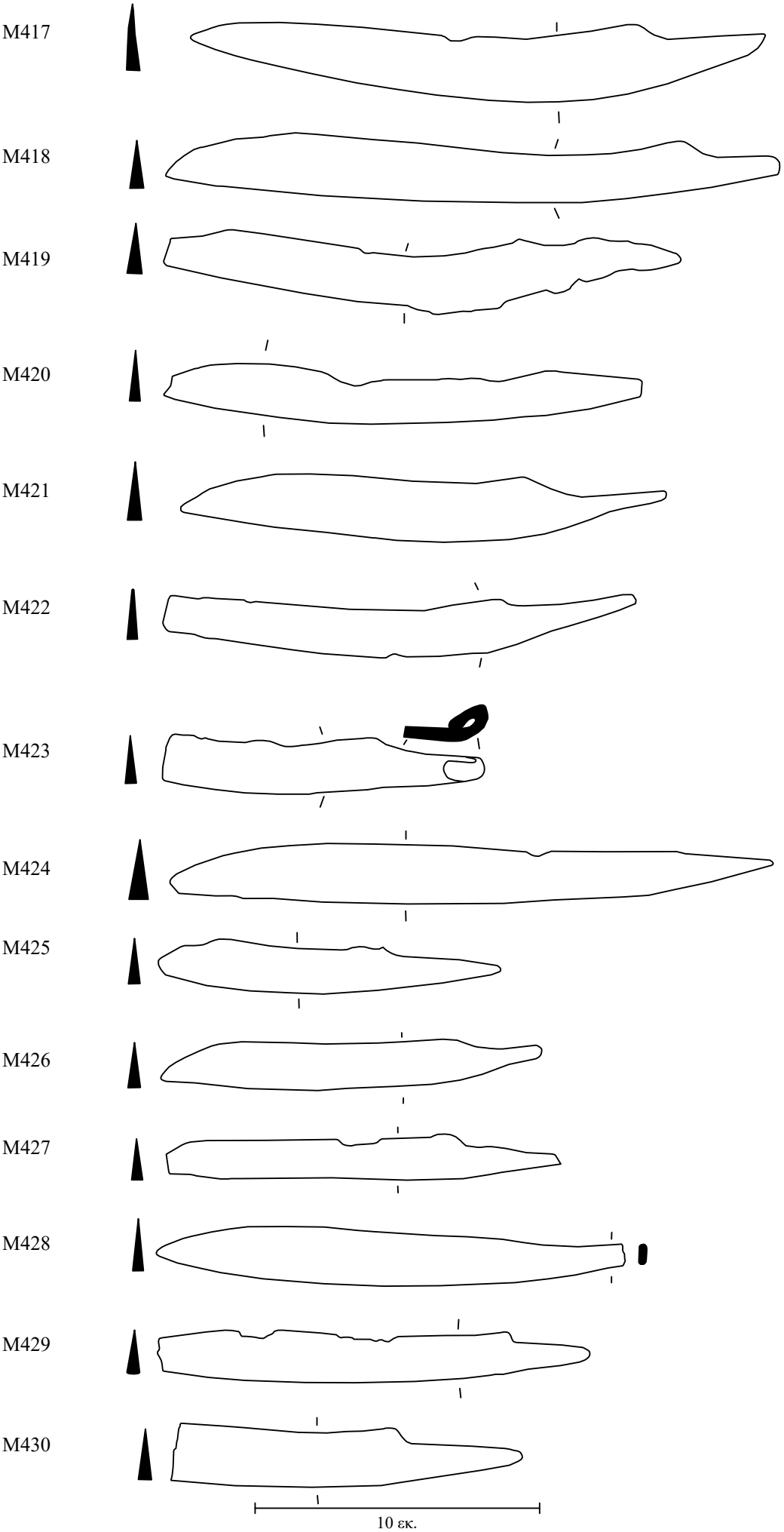

1:2

Πίνακας 53: Φίλια

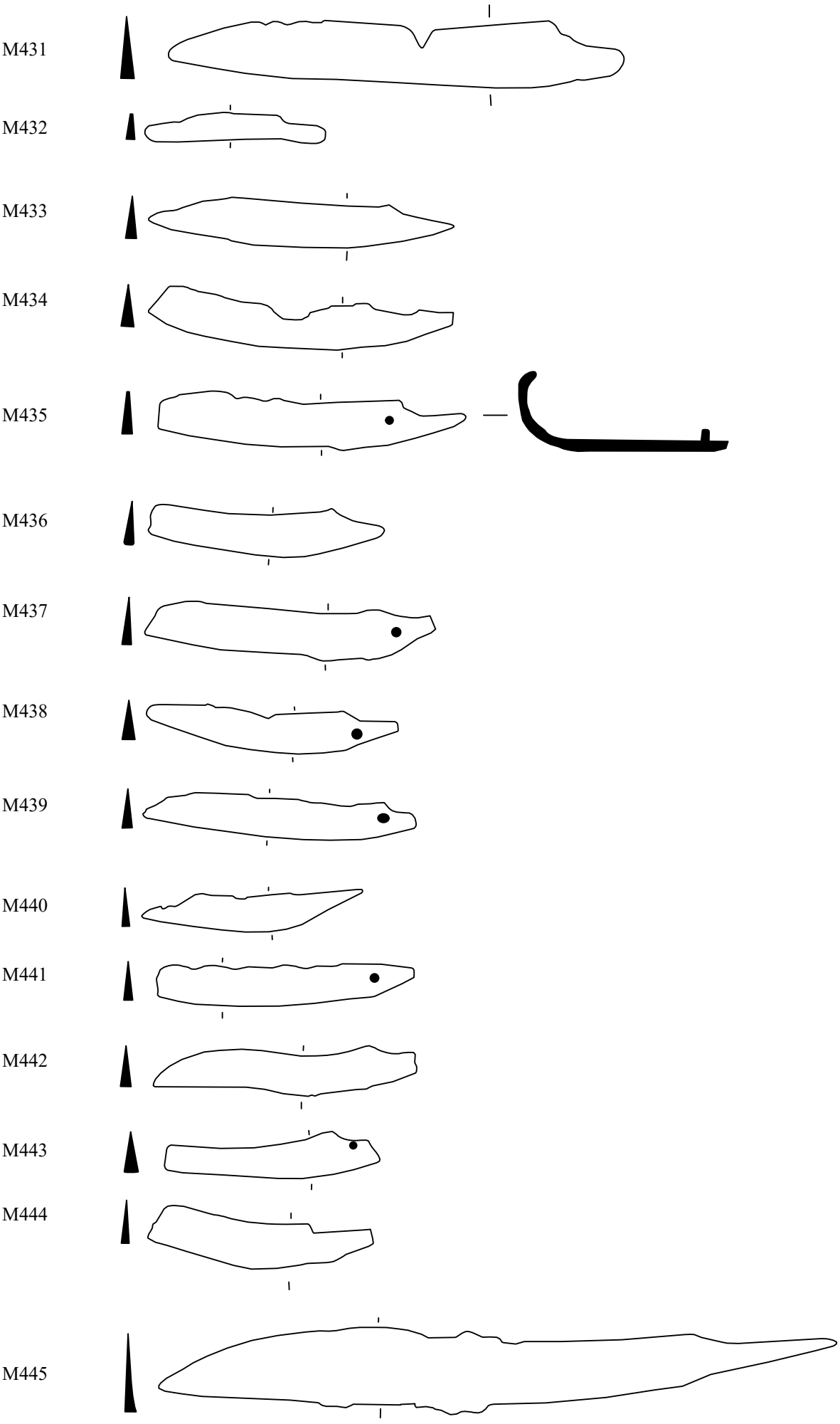

Πίνακας 54: Φίλια

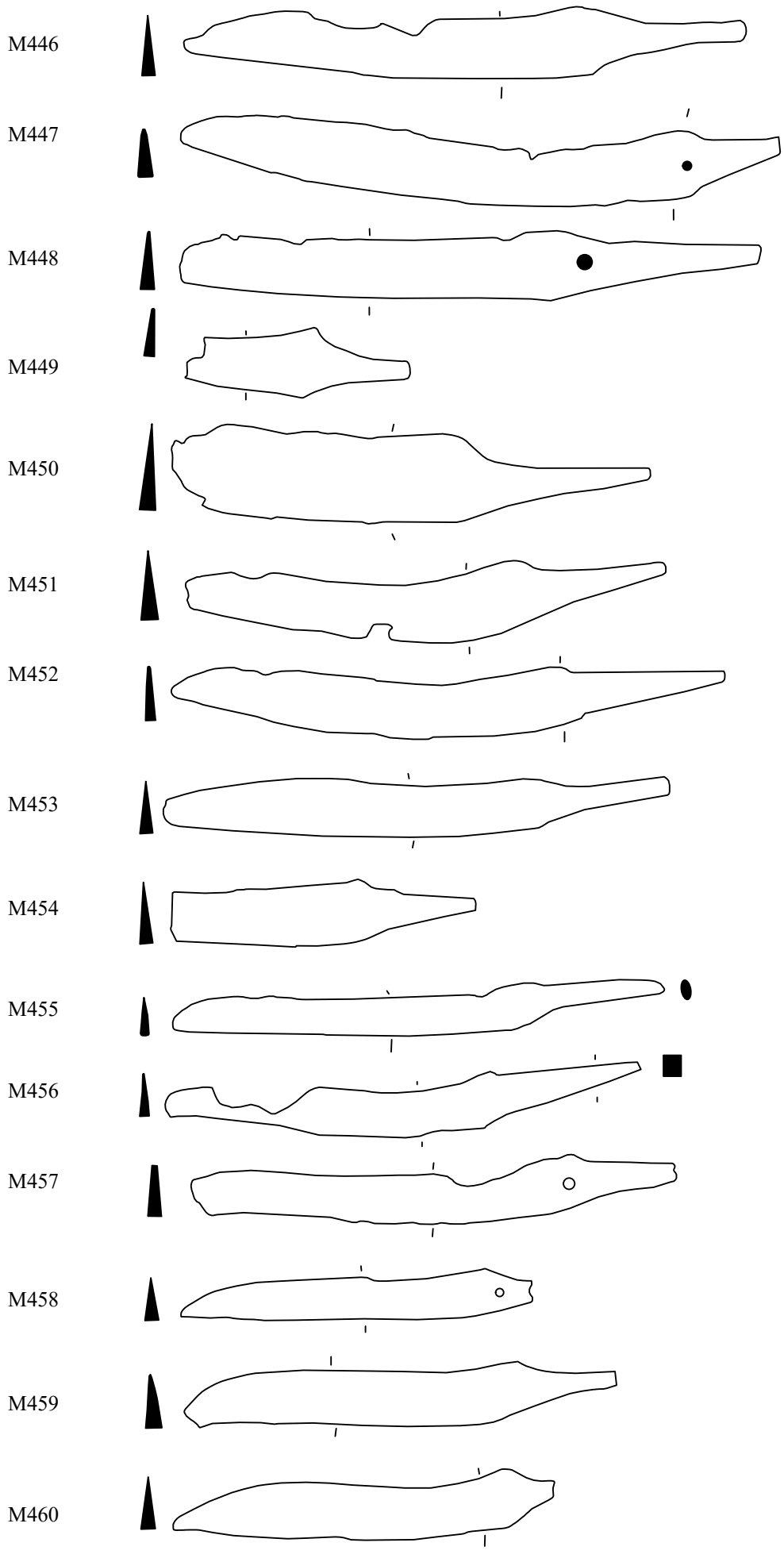

1:2

Πίνακας 55: Φίλια

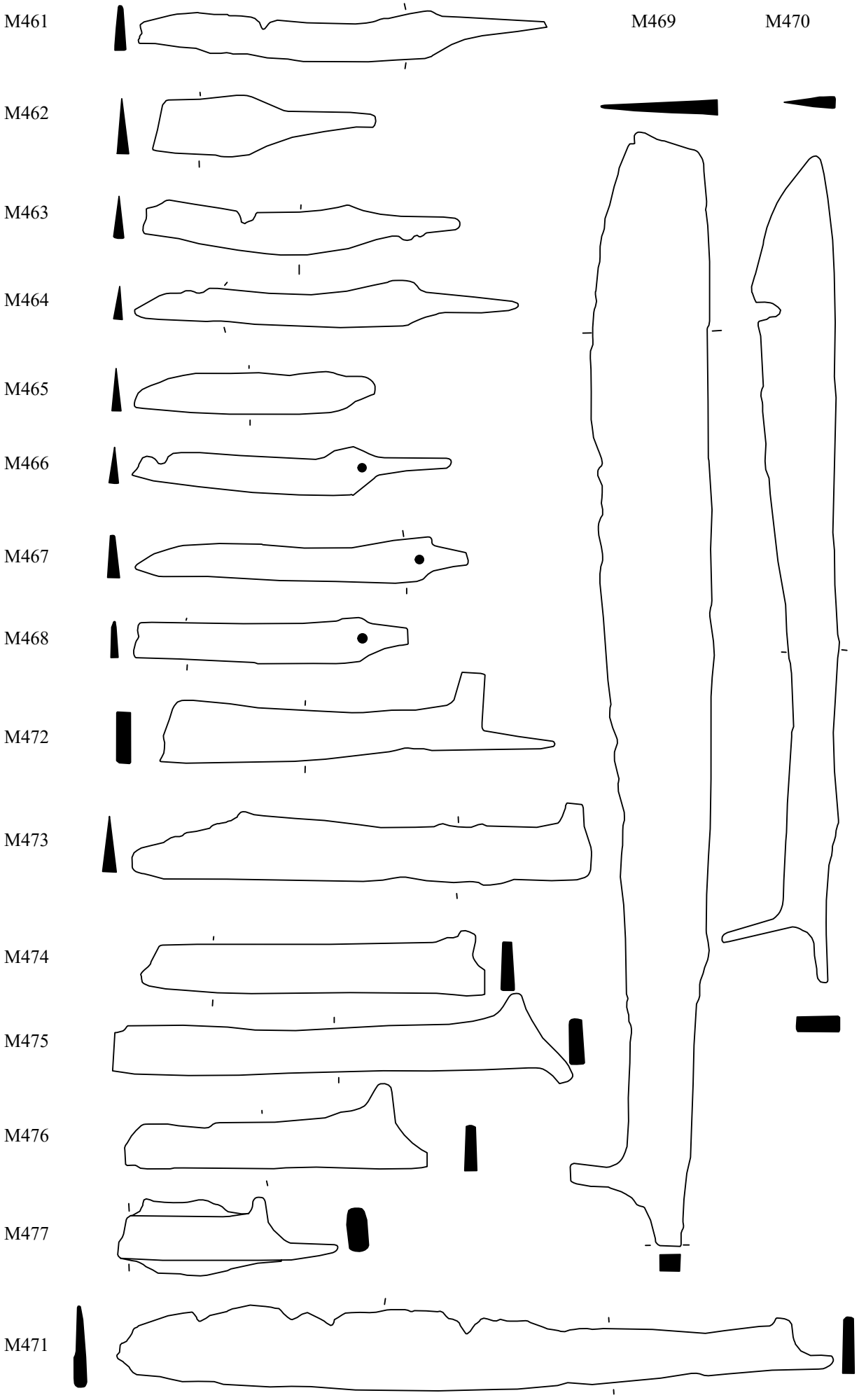

Πίνακας 56: Φίλια

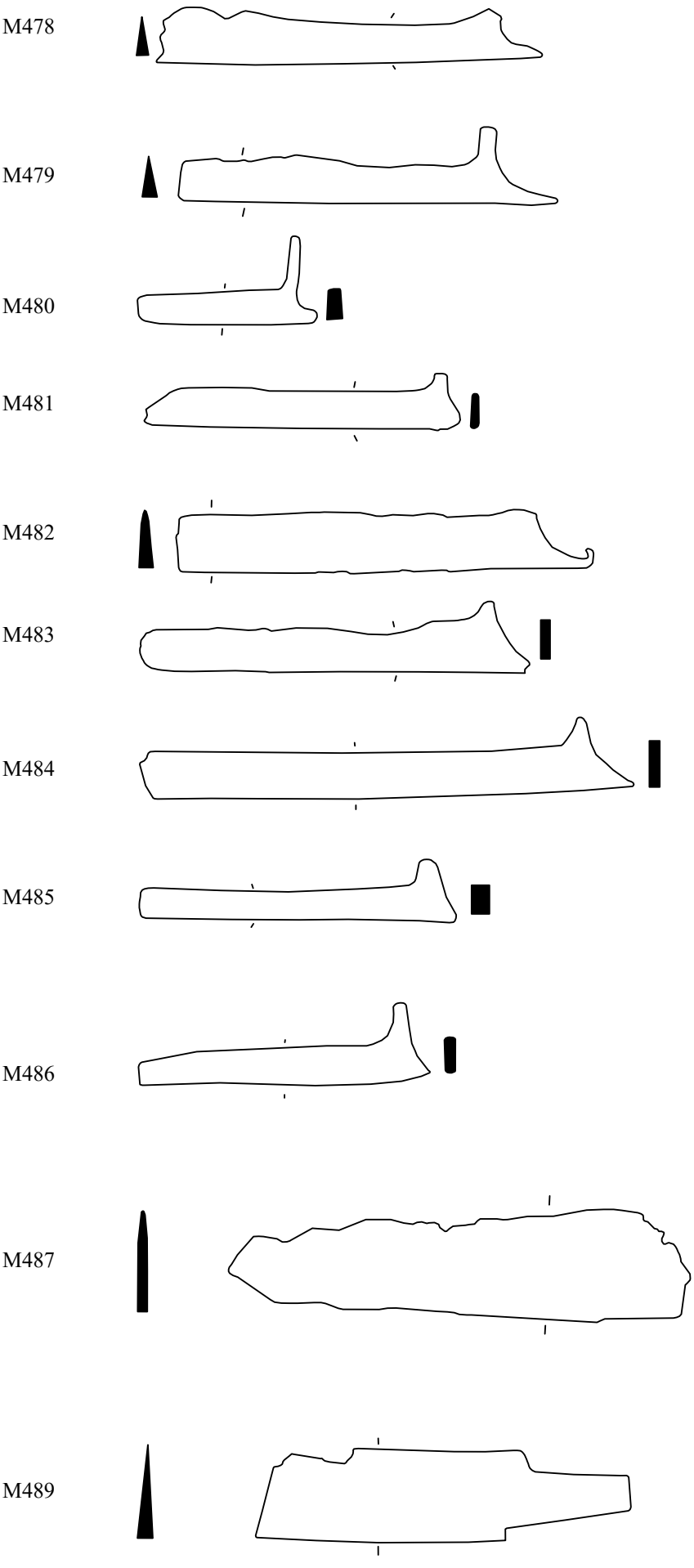

1:2

Πίνακας 57: Φίλια

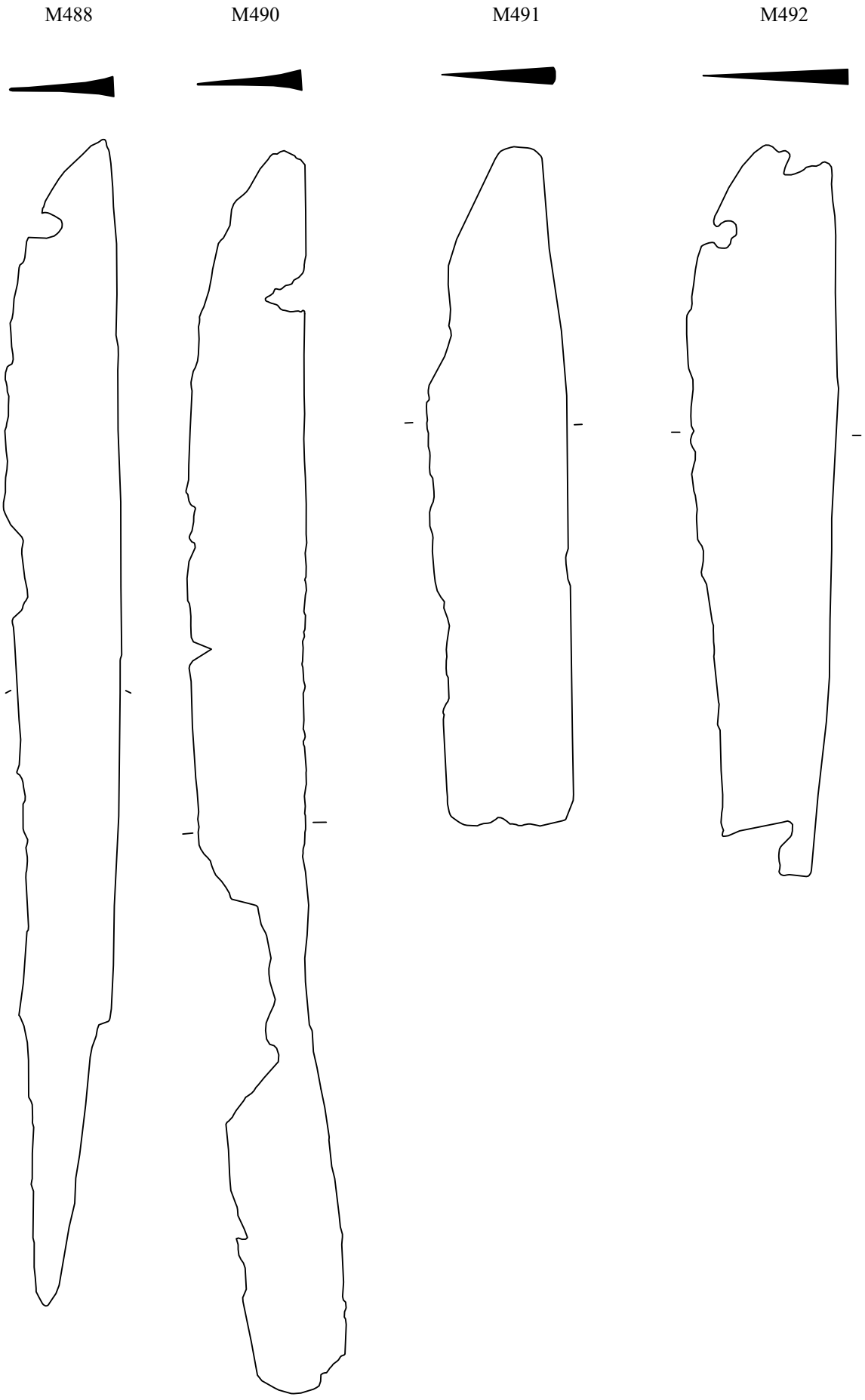

1:2

Πίνακας 58: Φίλια

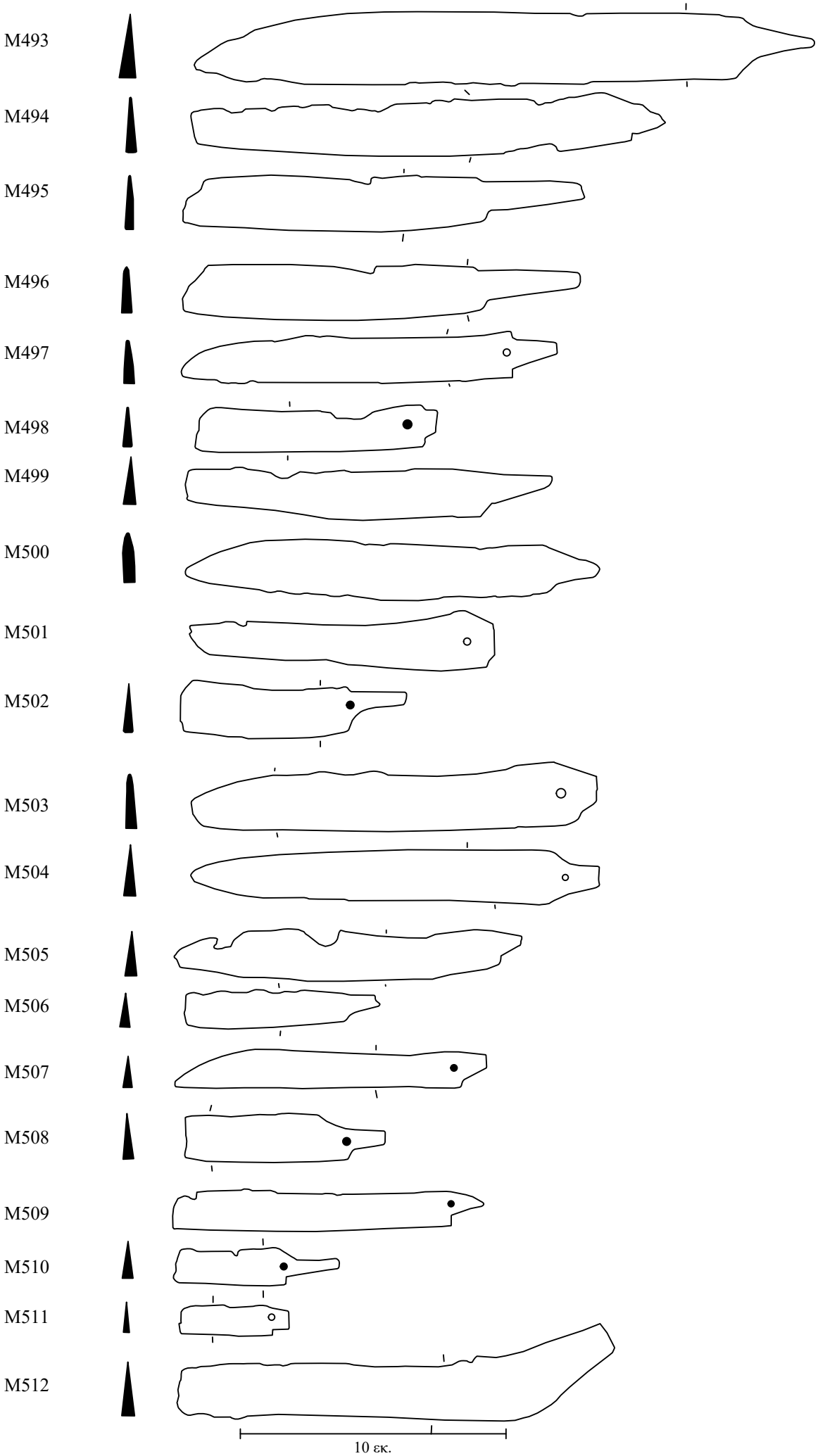

1:2

Πίνακας 59: Φίλια

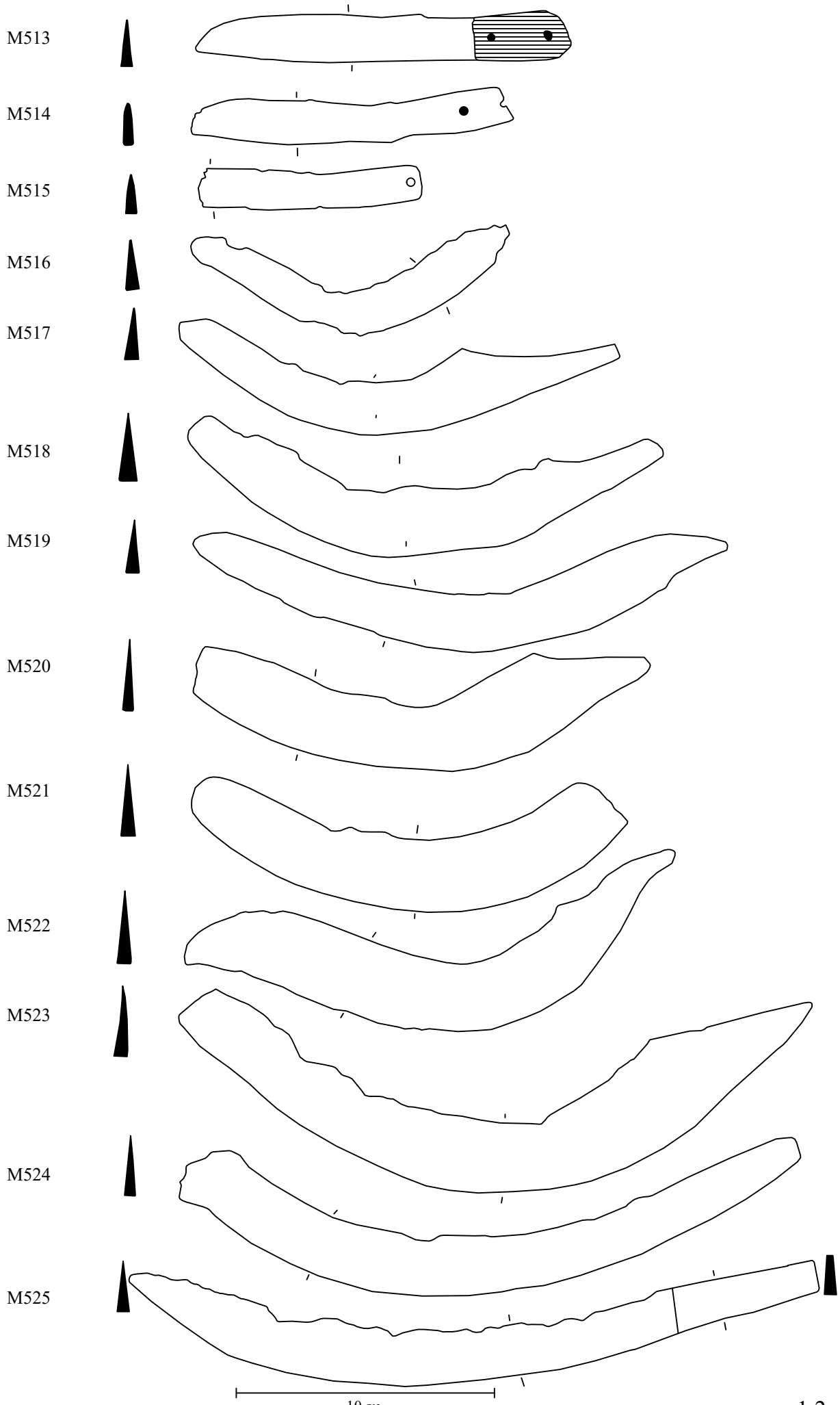

Πίνακας 60: Φίλια

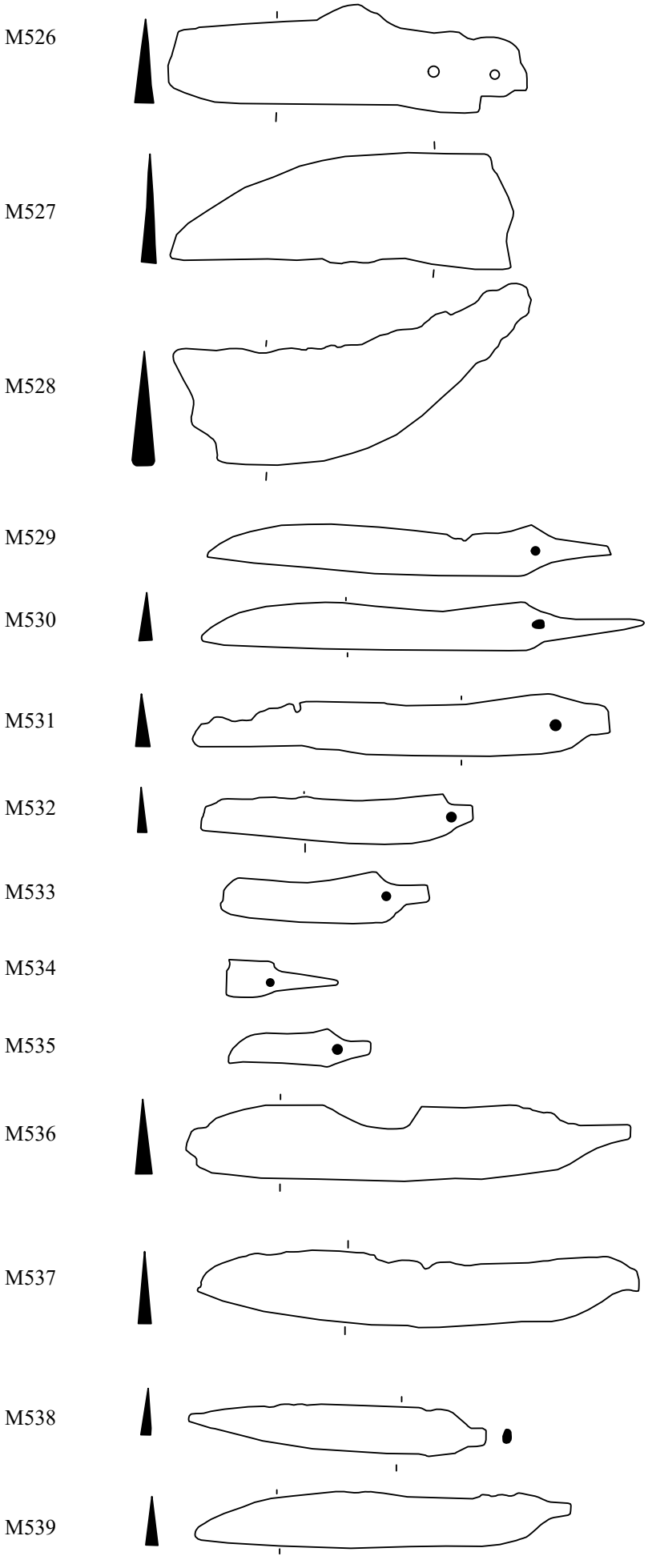

1:2

Πίνακας 61: Φίλια

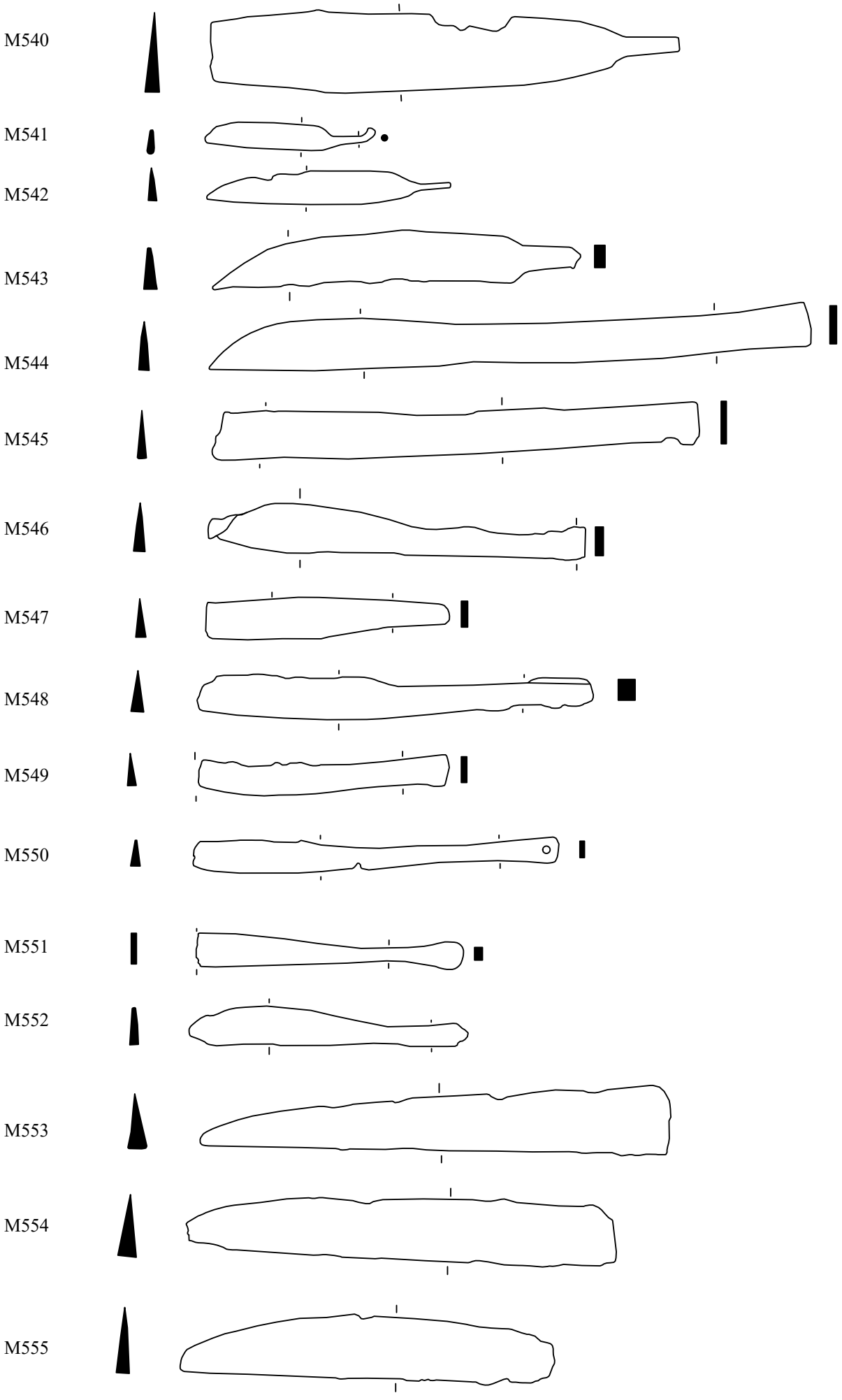

1:2

Πίνακας 62: Φίλια

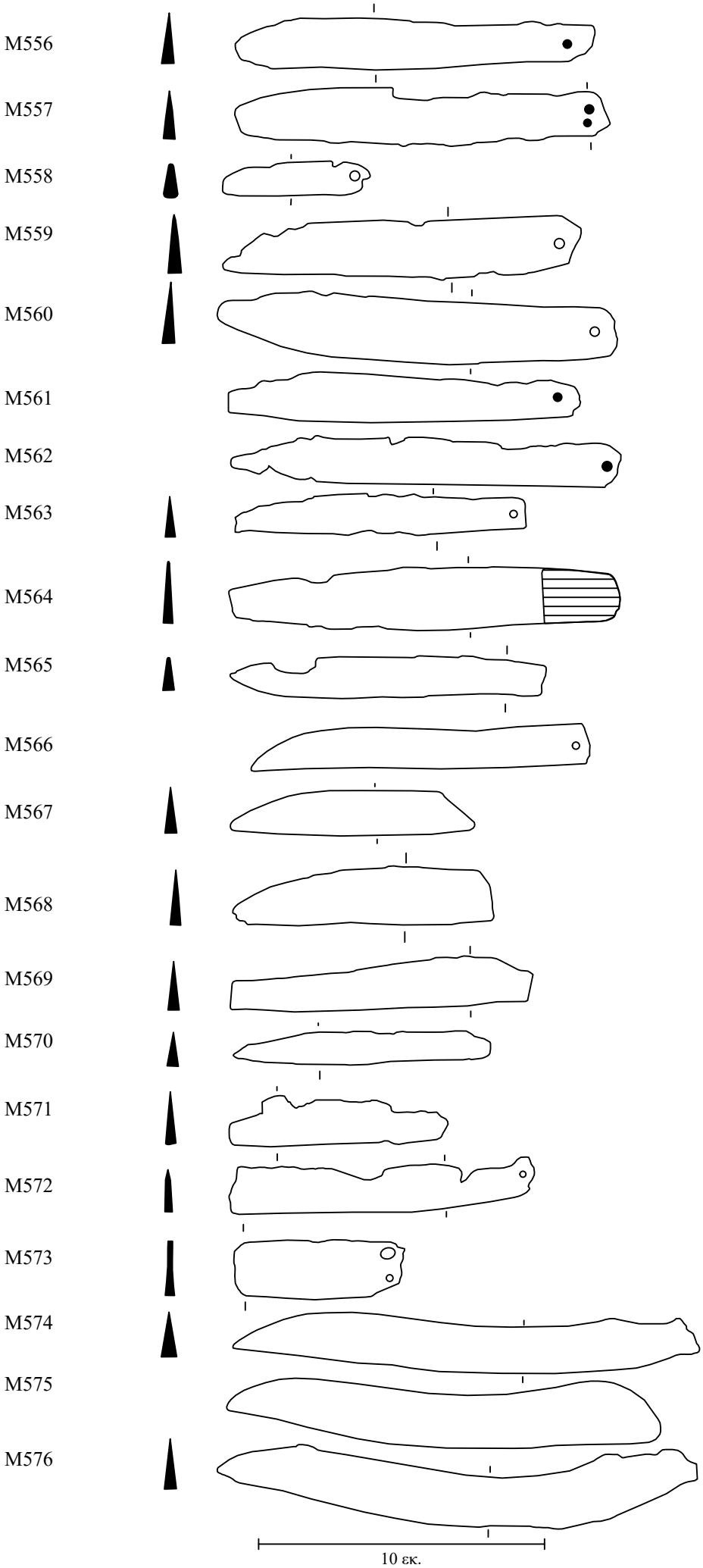

1:2

Πίνακας 63: Φίλια

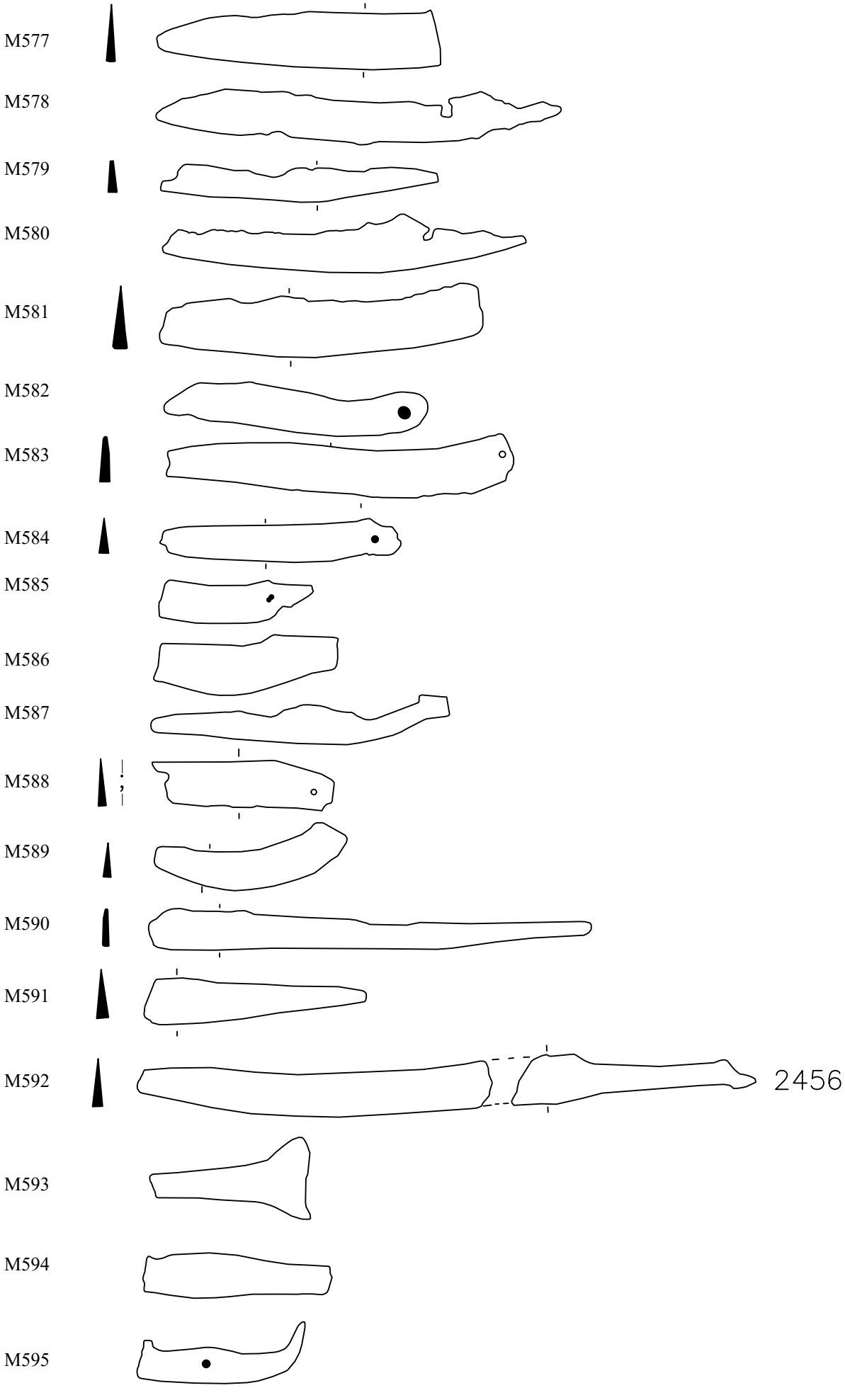

Πίνακας 64: Φίλια, Αλωνάκι

M596

M597

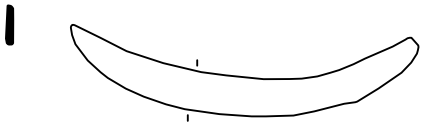

M598

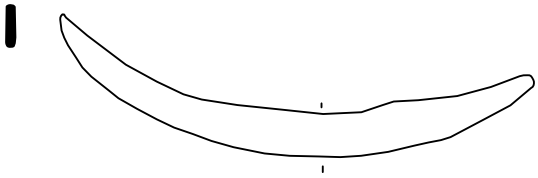

M599

M600

M601

M602

M603

10 εκ.

1:2

Πίνακας 65: Φερές, Σέσκλο, Αχίλλειο.

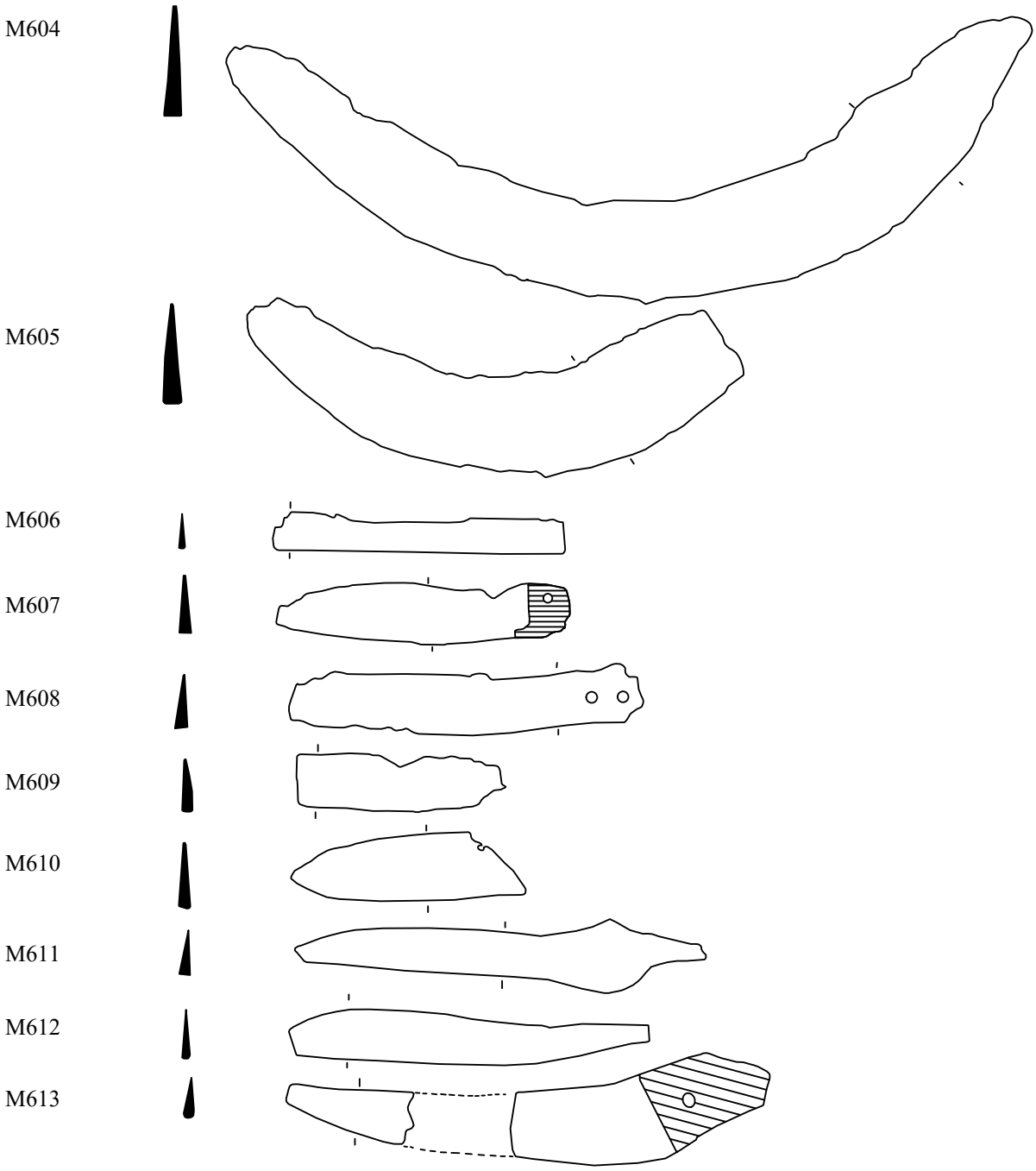

Πίνακας 66: Δωδώνη, Δουρούτη, Δυμόκαστρο.

M618

M619

—;—

M620

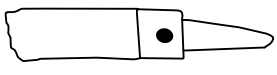

—;—

10 εκ.

1:2

Πίνακας 67: Γίτανα

M621

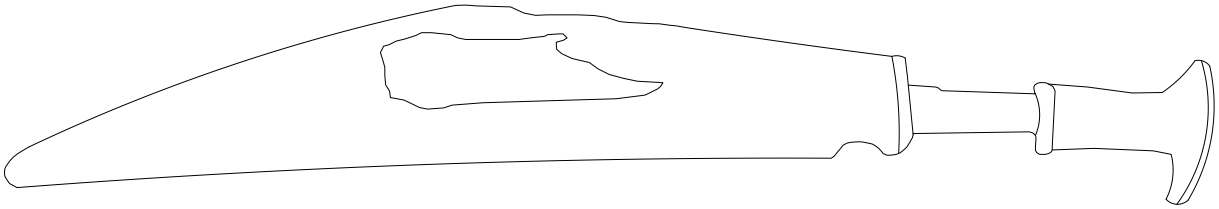

M622

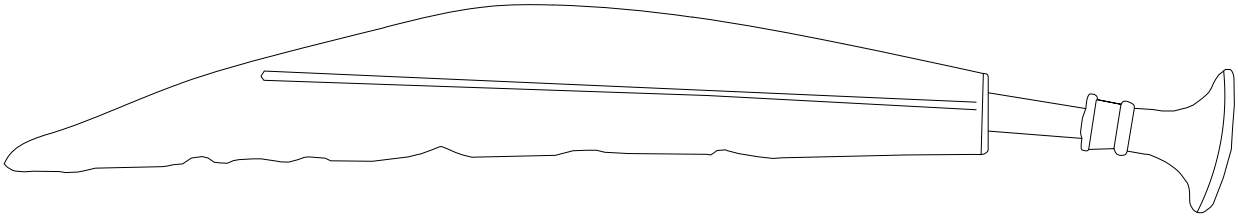

M623

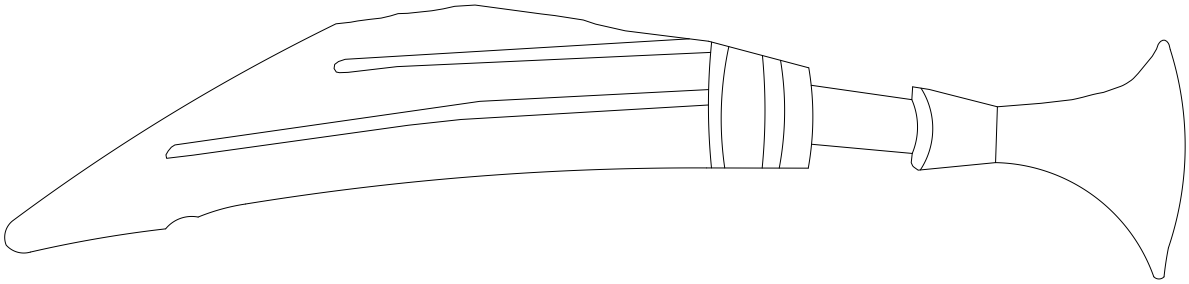

M624

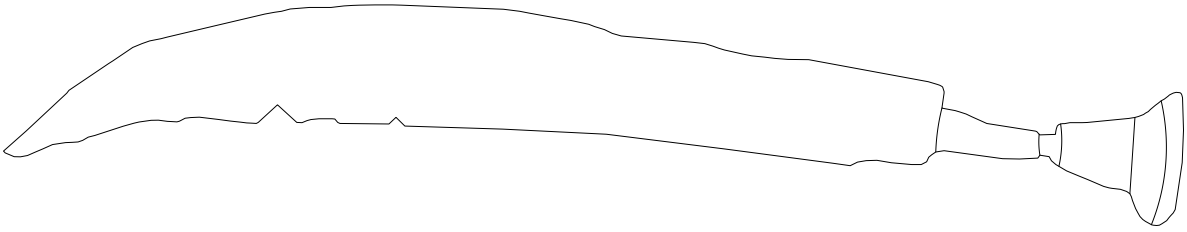

M625

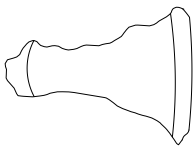

M626

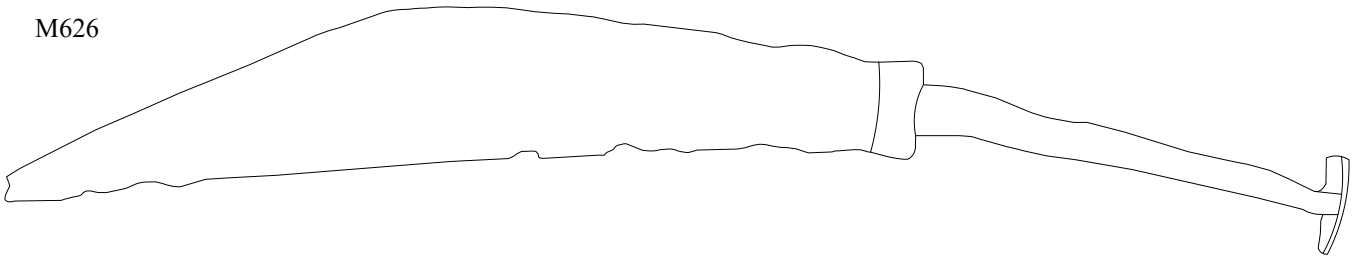

10 εκ.

1:2

Πίνακας 68: Πέλλα Αγορά

M627

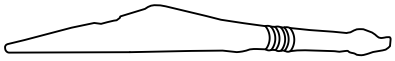

M628

M629

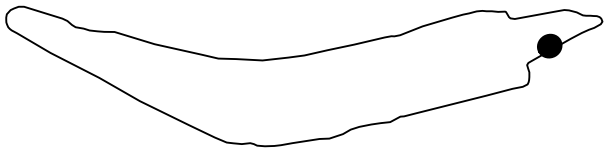

M630

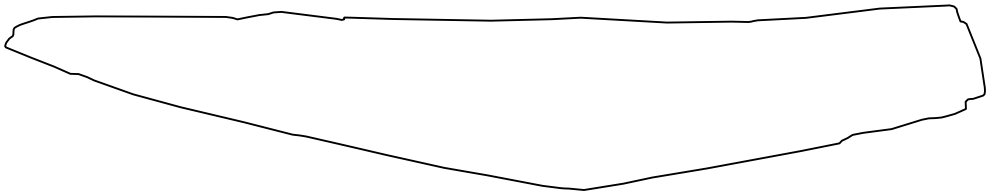

M631

M632

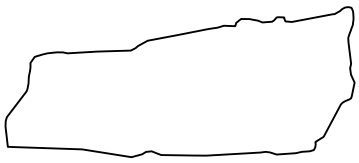

M633

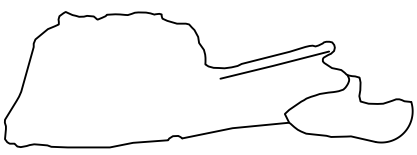

10 εκ.

1:2

Πίνακας 69: Πέλλα ΒΑ πόλης , Κηπιά, Ζώνη

M634

M635

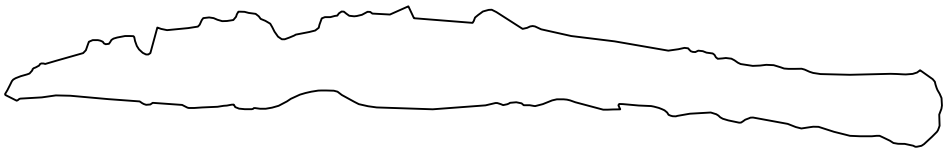

M636

—;—

M637 8

M638 9

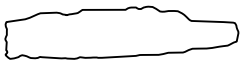

10 εκ.

1:2

Πίνακας 70: Αναπαράσταση αλλαγής σχήματος από το ακόνισμα

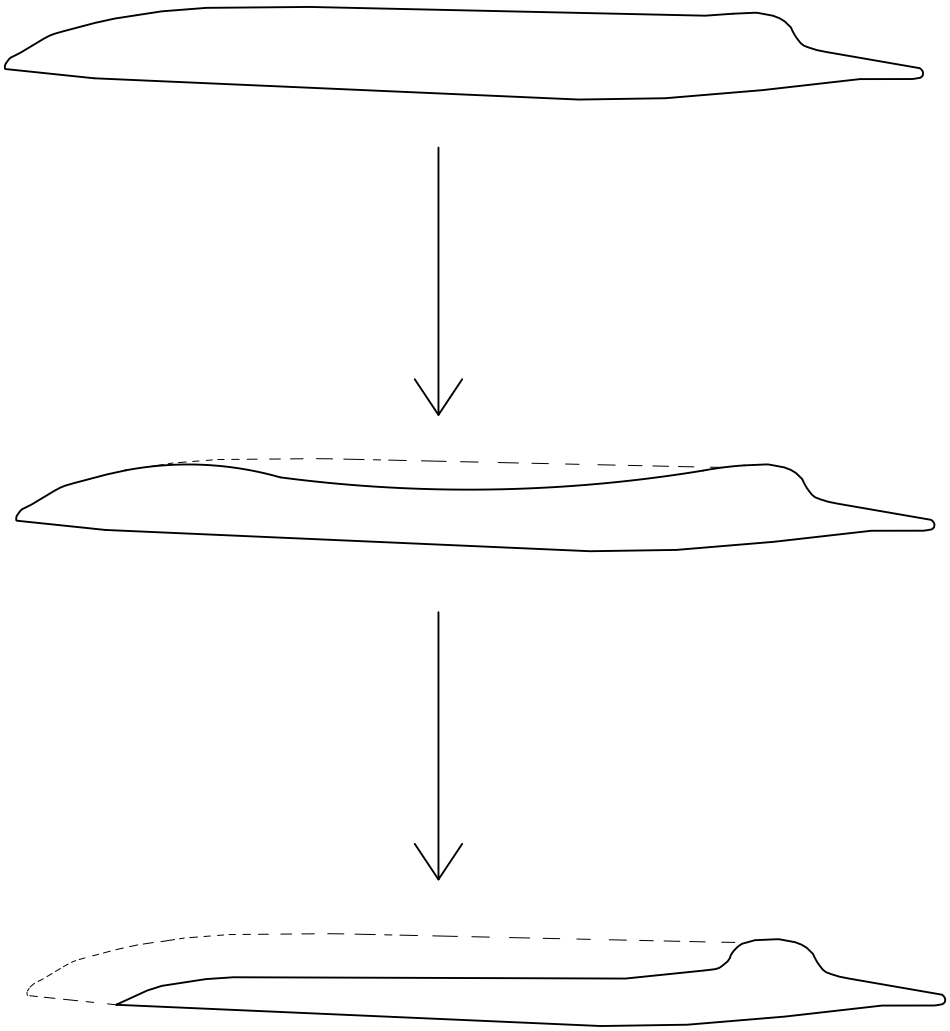

10 εκ.

1:2

ΠΙΝΑΚΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

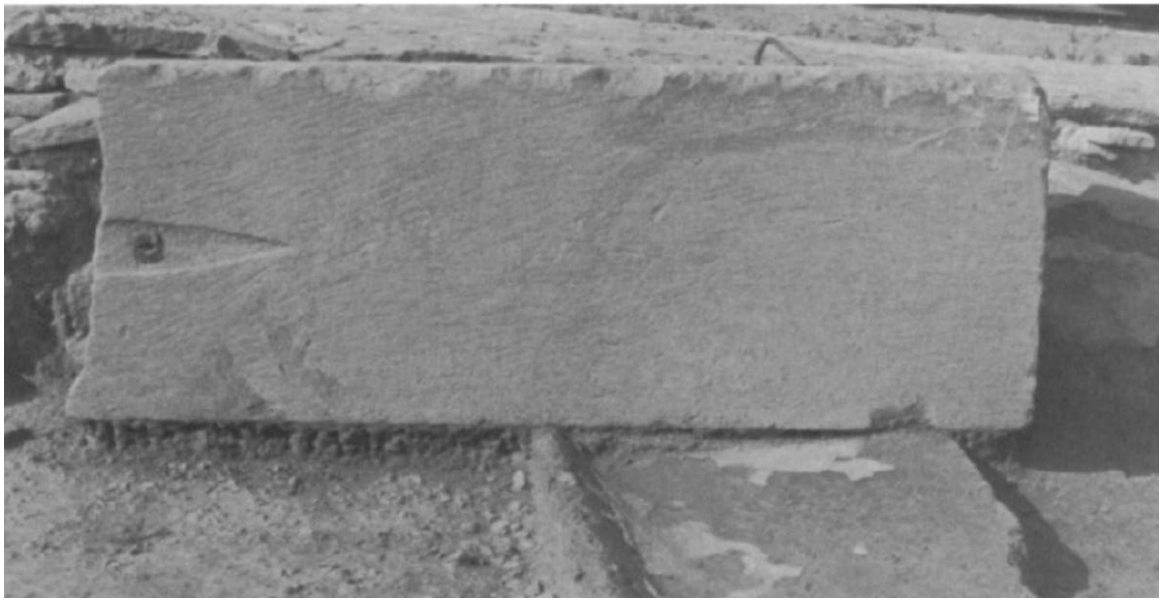

Στήλη από τη Νεμέα.

Μαχαίρια και αρύβαλλοι από το Δωμάτιο «Α1» στο Δεσποτικό.

Αναθηματικές ενεπίγραφες στήλες με δρεπάνια από το ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας στη Σπάρτη (θέση Λίμνες).

A1

A2

Α3

Α4

Α5

A6

A7

A8

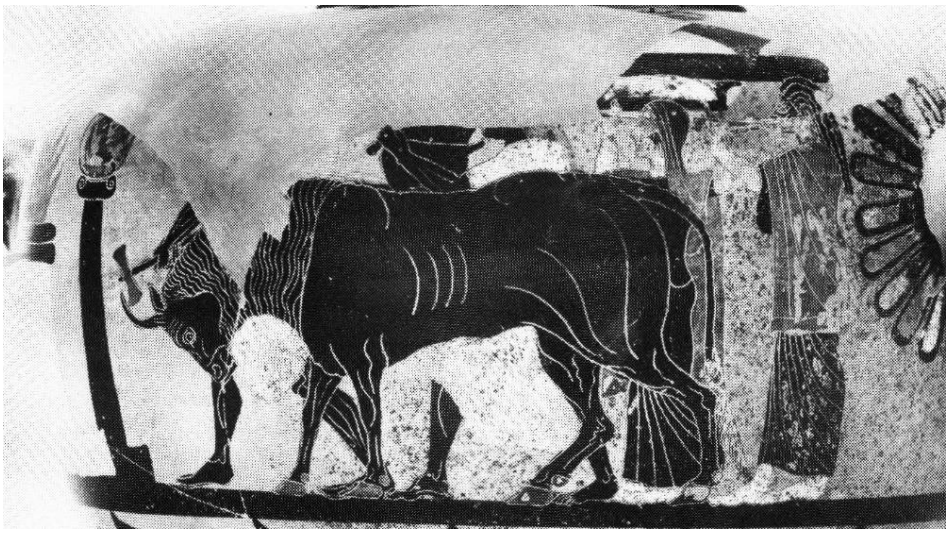

A9

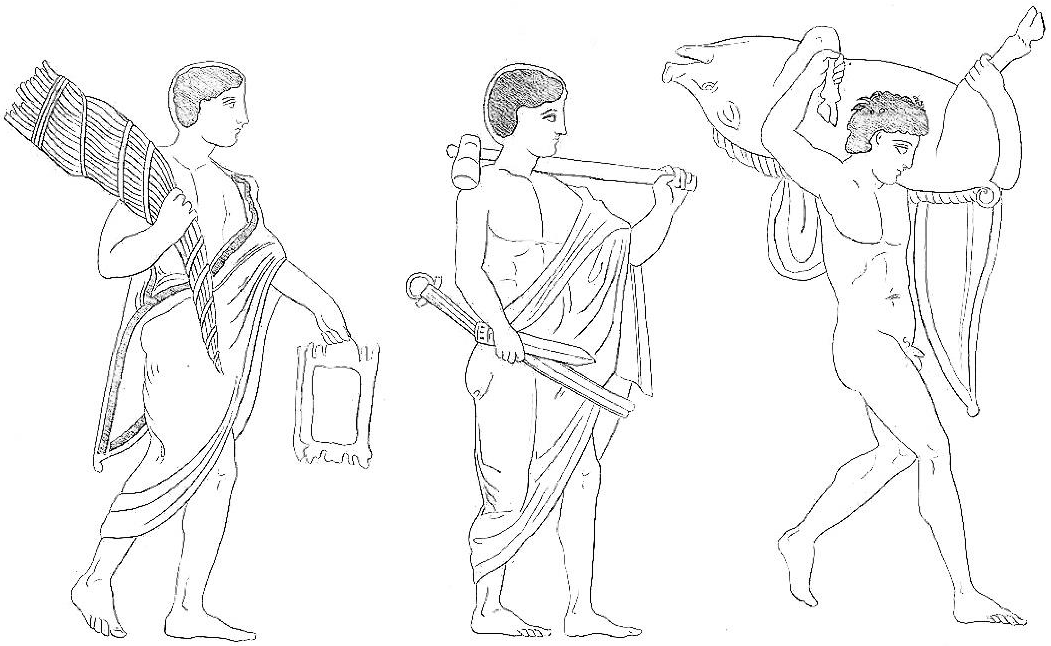

A10

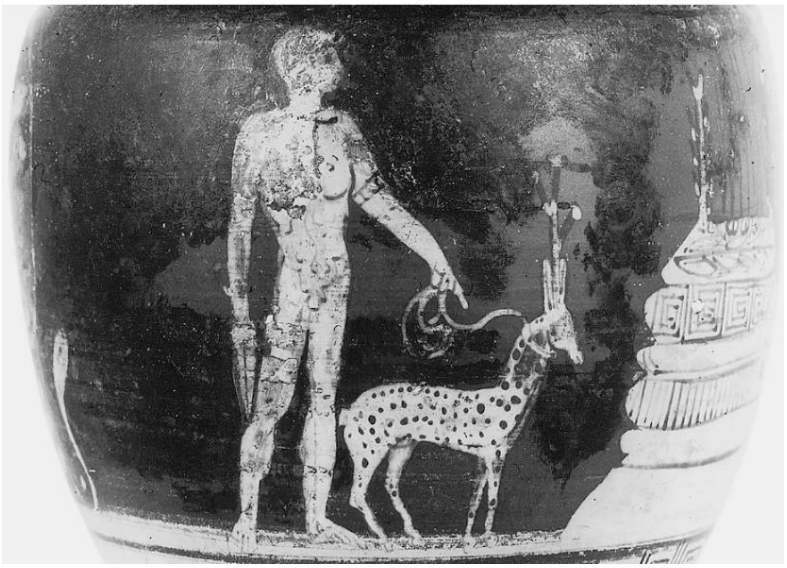

A11

A12

A13

A14

A15

A16

A17

A18

A19

A20

A21

A22

A23

A24

A25

A26

A27

A28

A29

A30

Α31

Α32

Α33

Α34

Α34α, β

Α34α

Α34β

Α34γ

A35

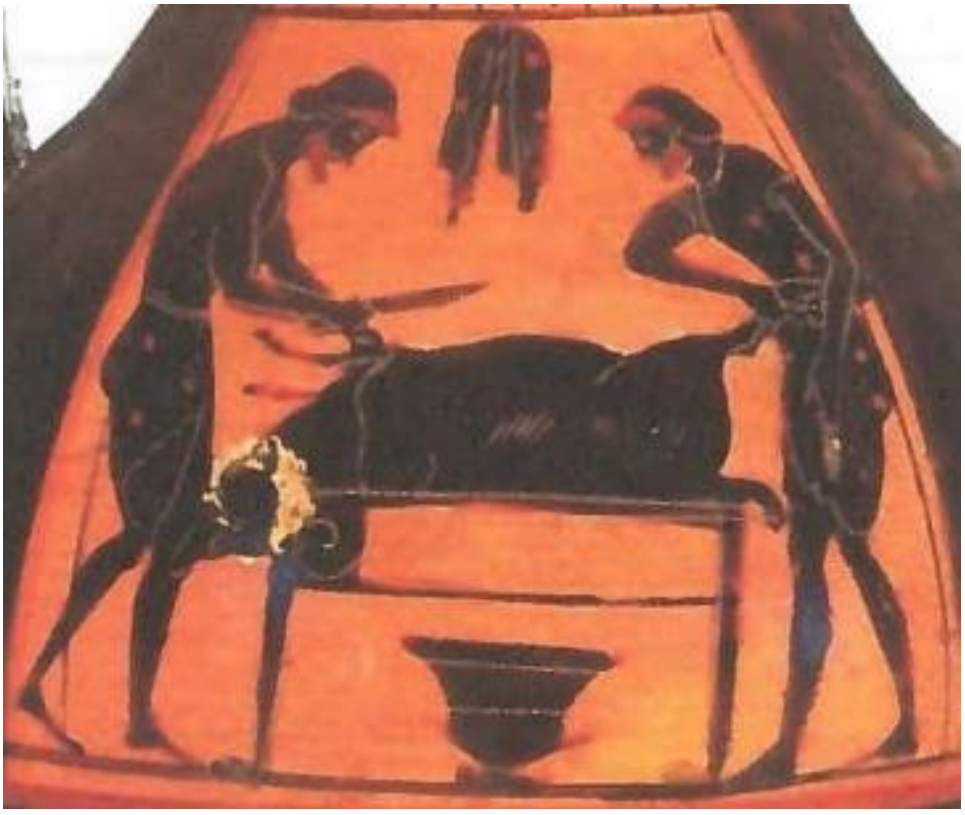

A36

A37

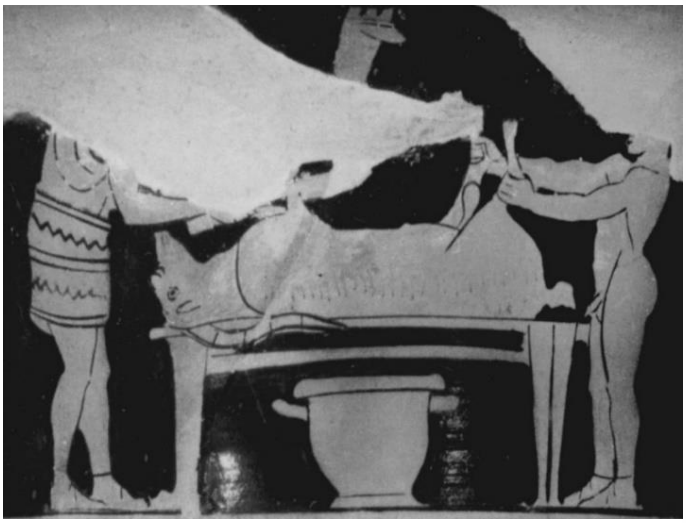

A38

A39

A40

A41

A42

A43

A44

A45

A46

A47

A48

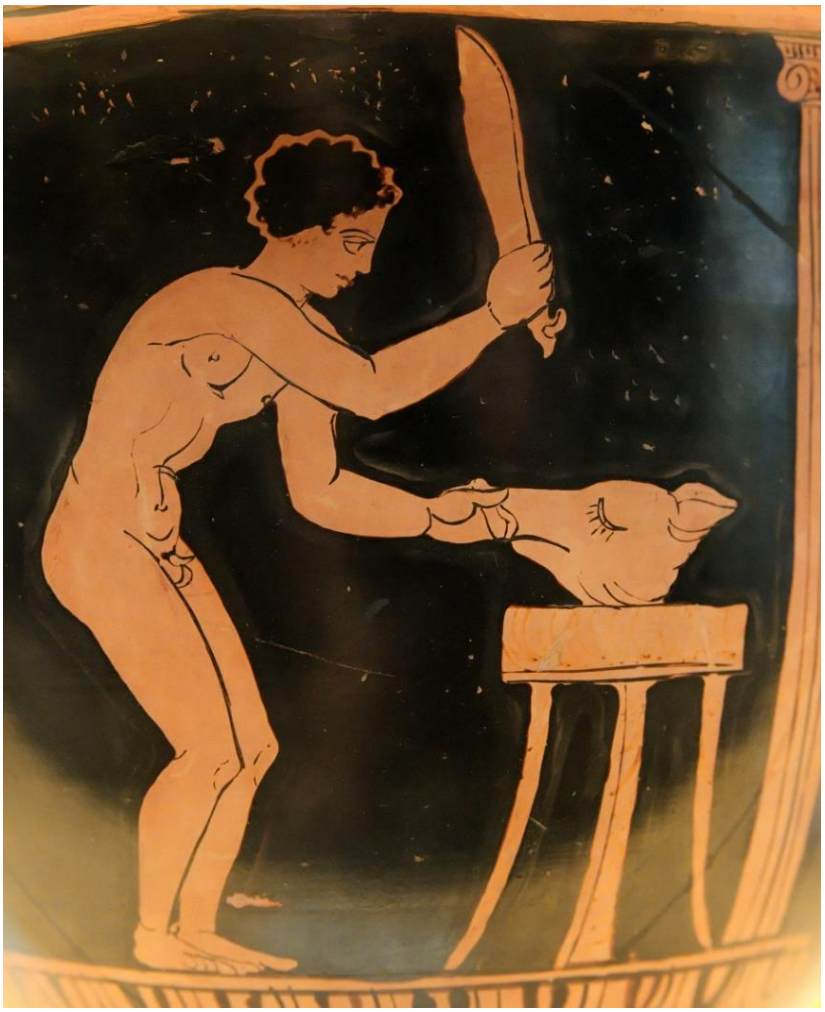

A49

A50

A51

A52

A53

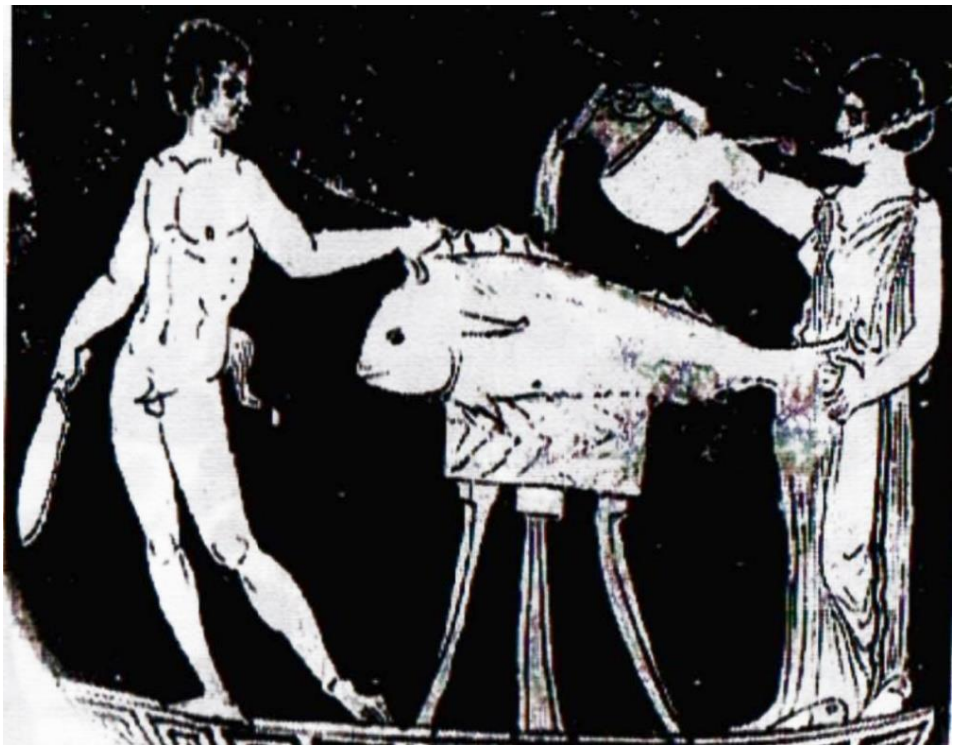

A54

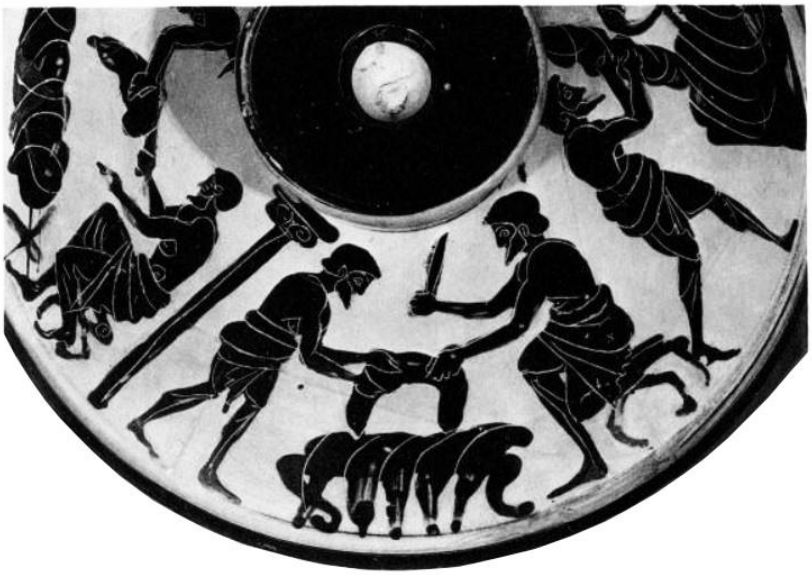

A55

A56

A57

A58

A59

A60

Α61

Α62

Α63

Α64

A65

A66

A67

A68

A69

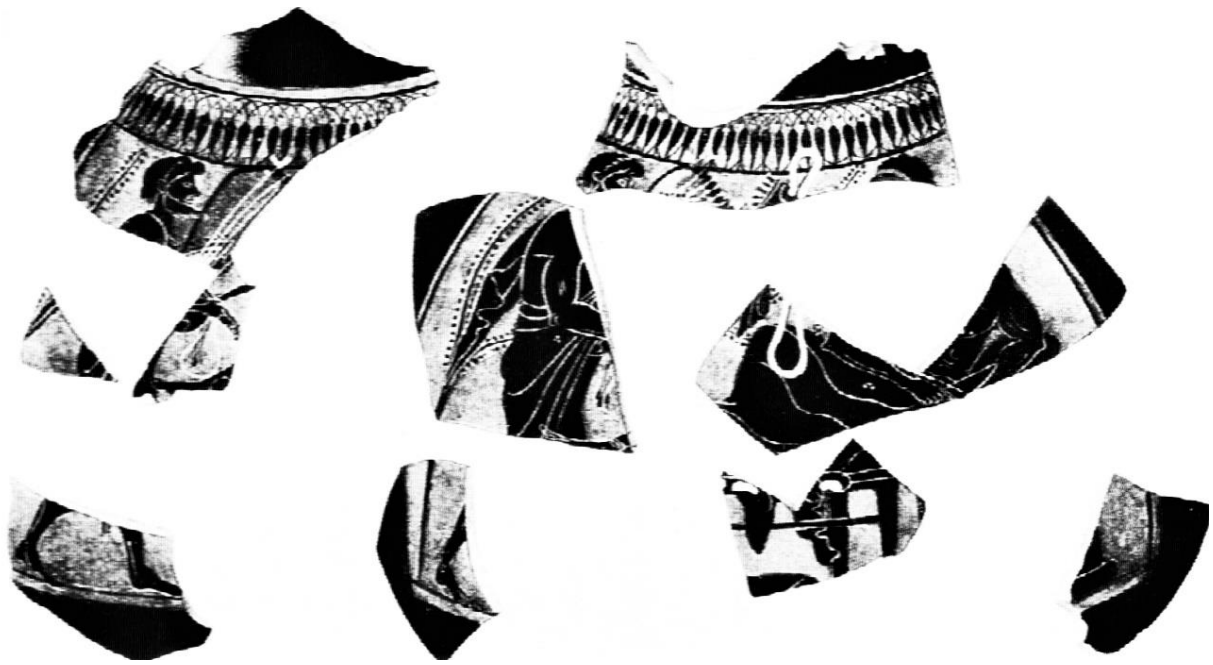

A70

A71

A72

A73

A74

A75

A76

A77

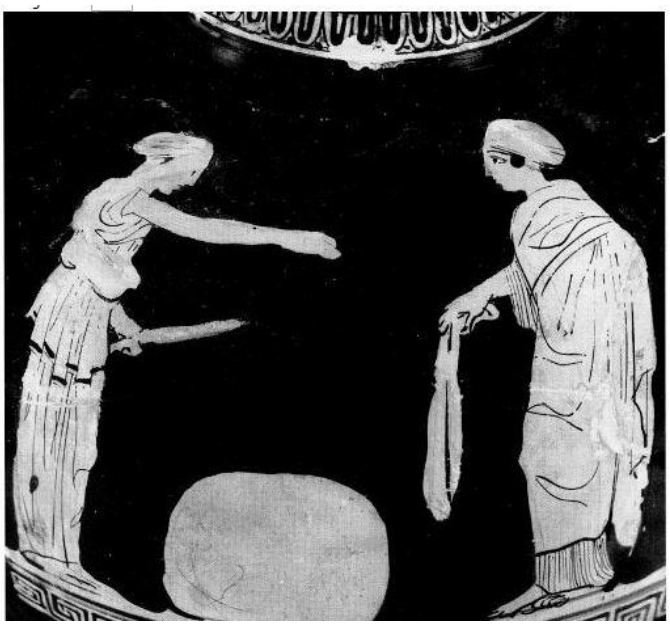

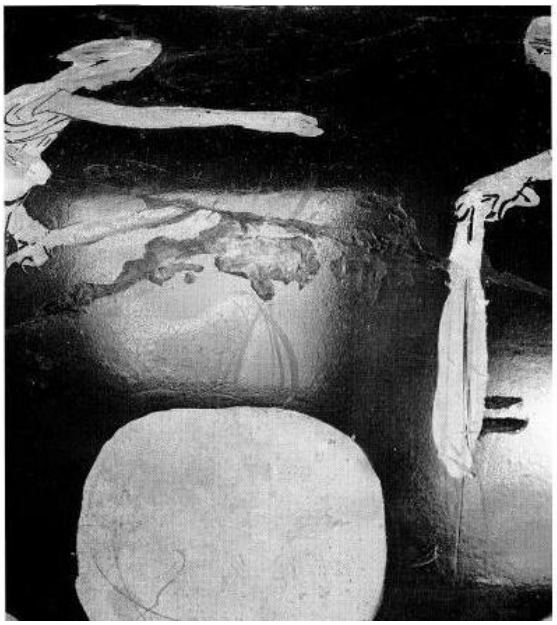

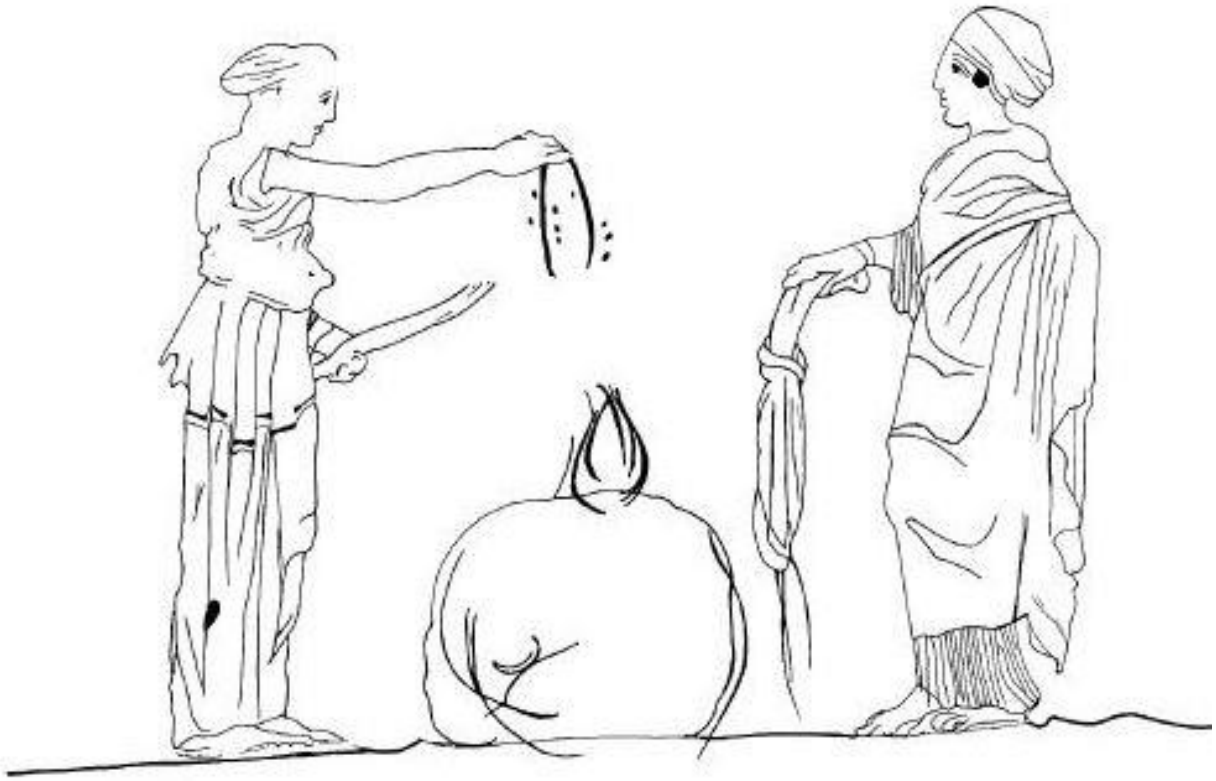

A78

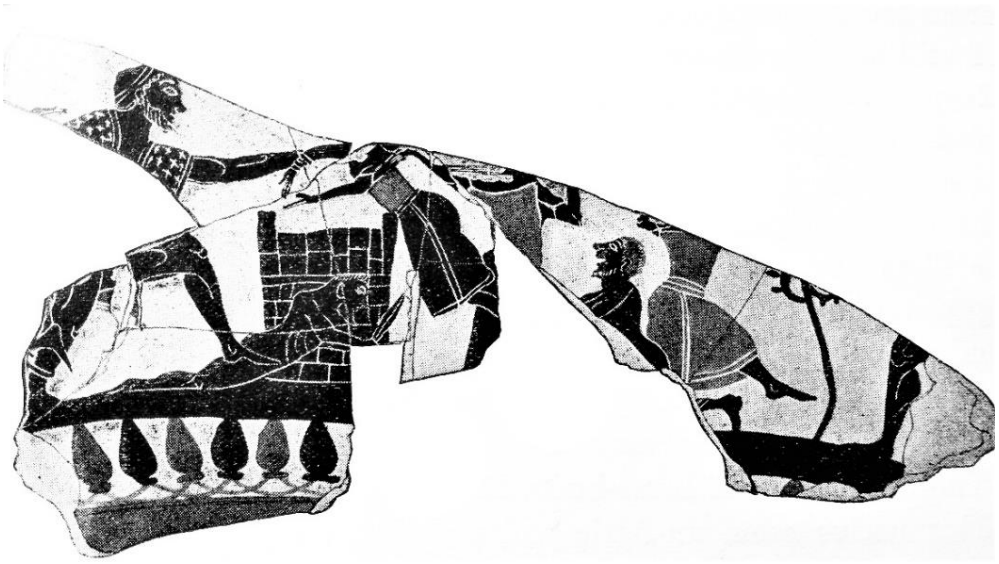

A79

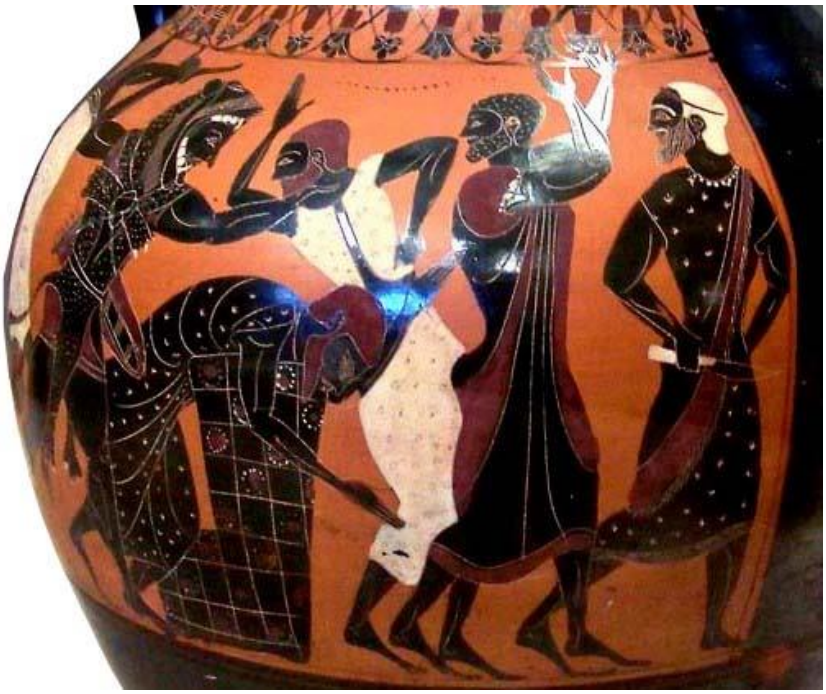

A80

A81

A82

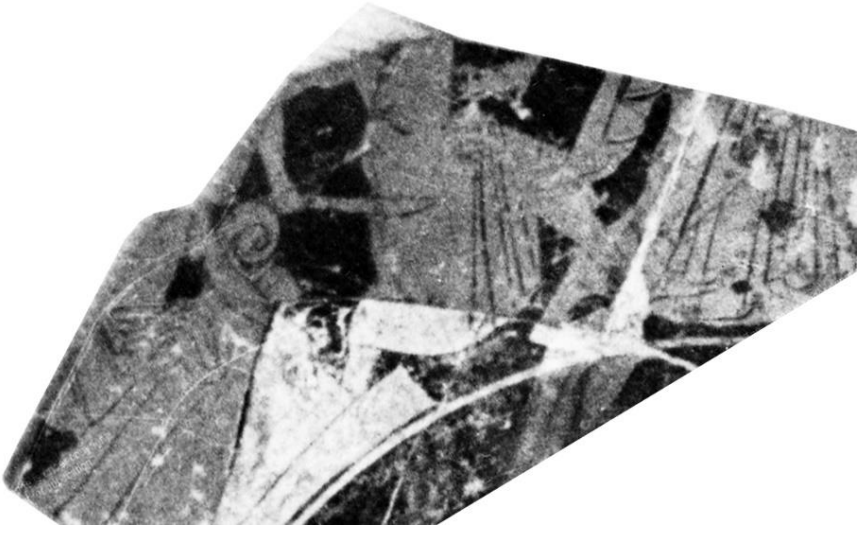

A83

A84

A85

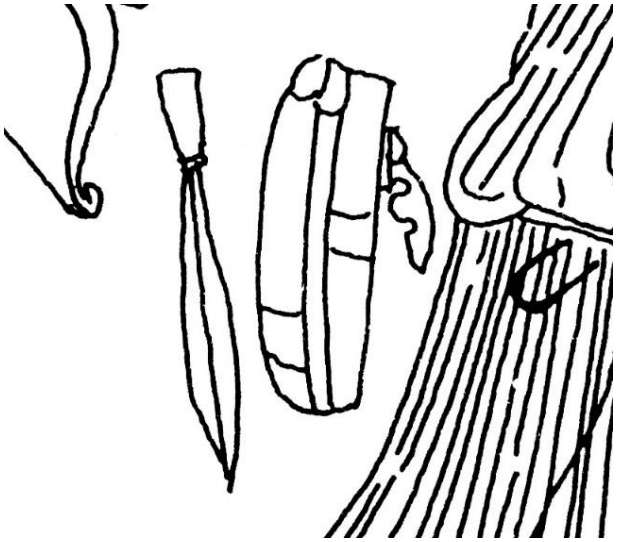

A86

A87, A88

A87

A88

A89

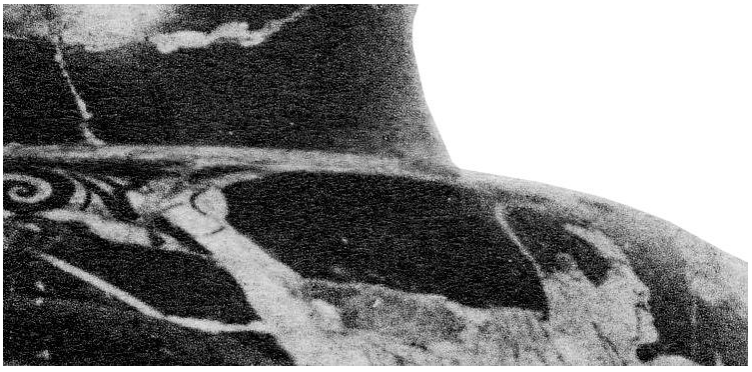

A90

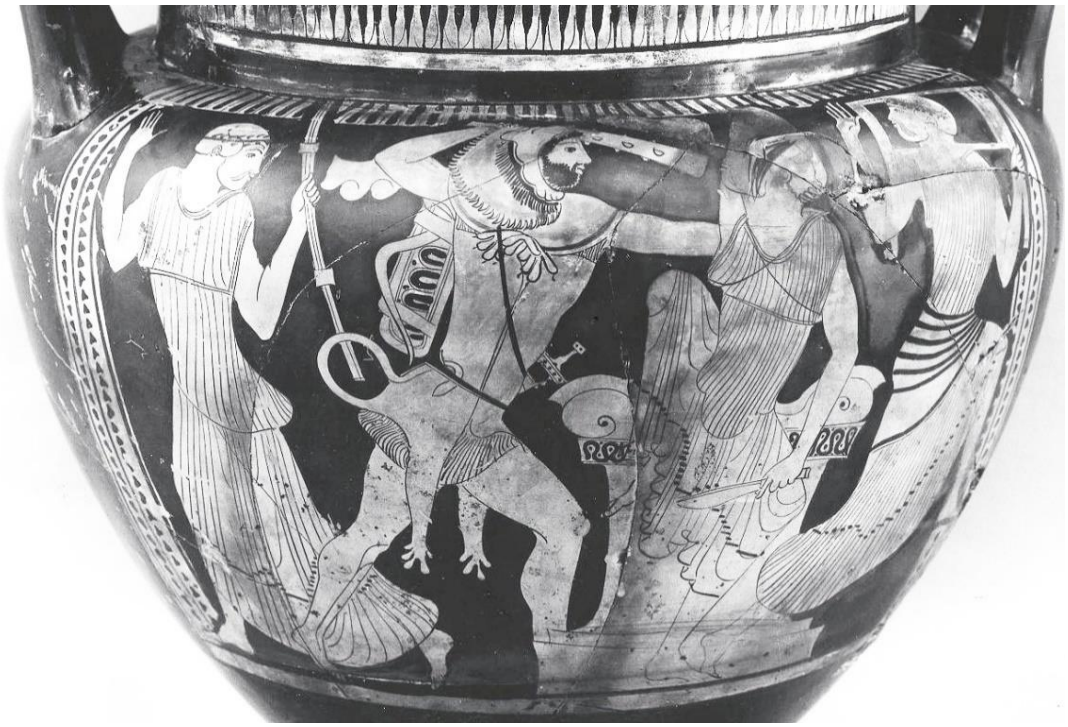

A91

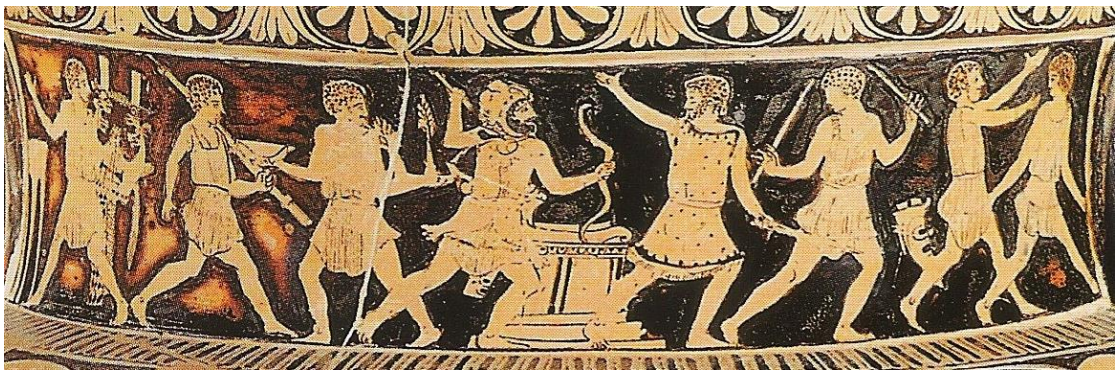

A92

A93

A94

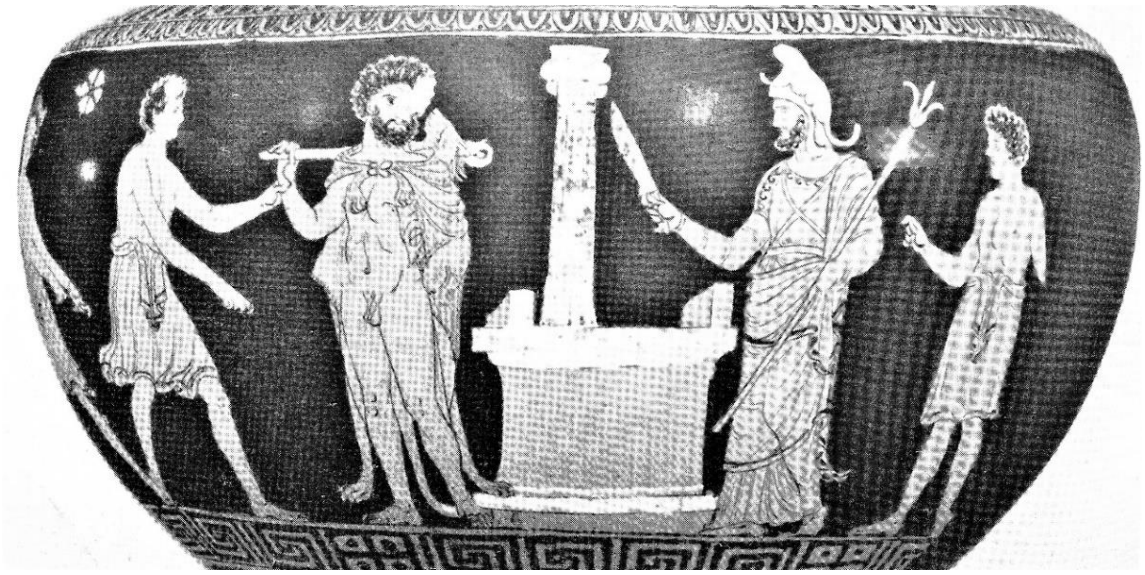

A95

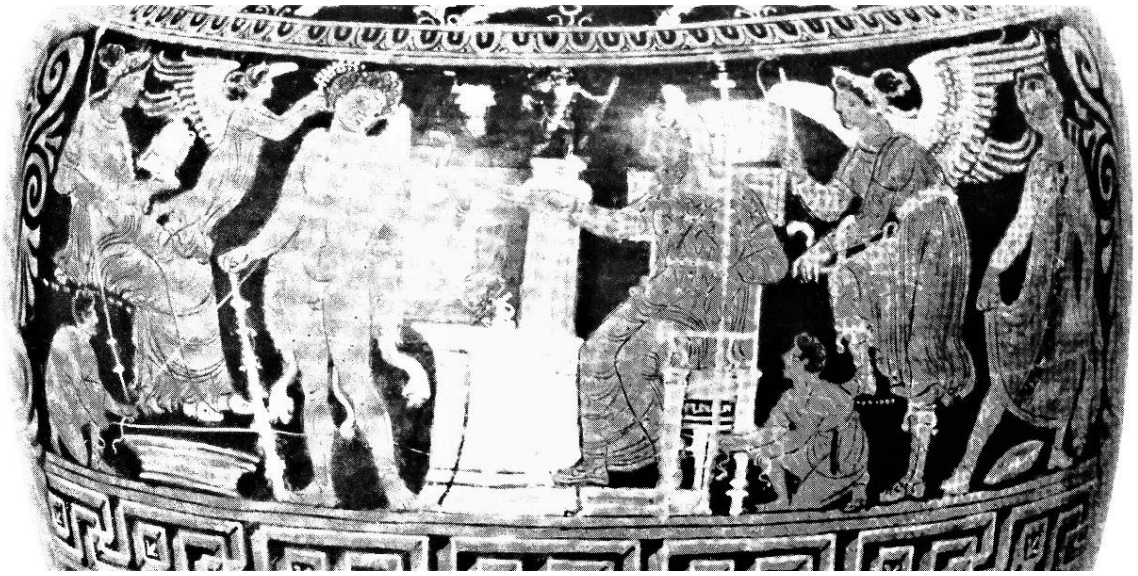

A96

A97, A98

A99

A100

A101

A102

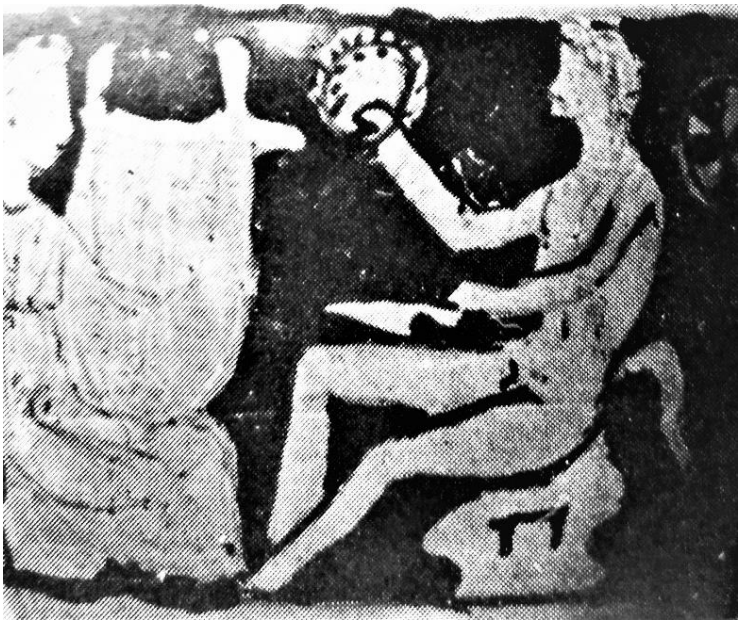

A103

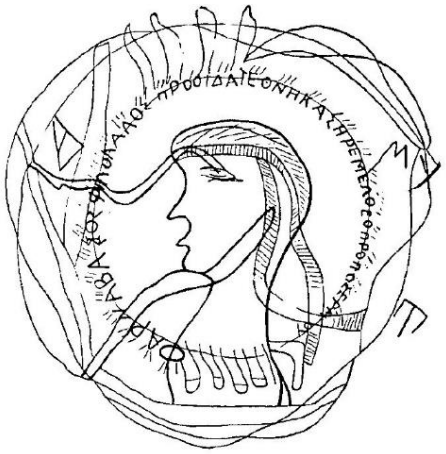

A104

Τ1

Τ2

Τ3

Γ1

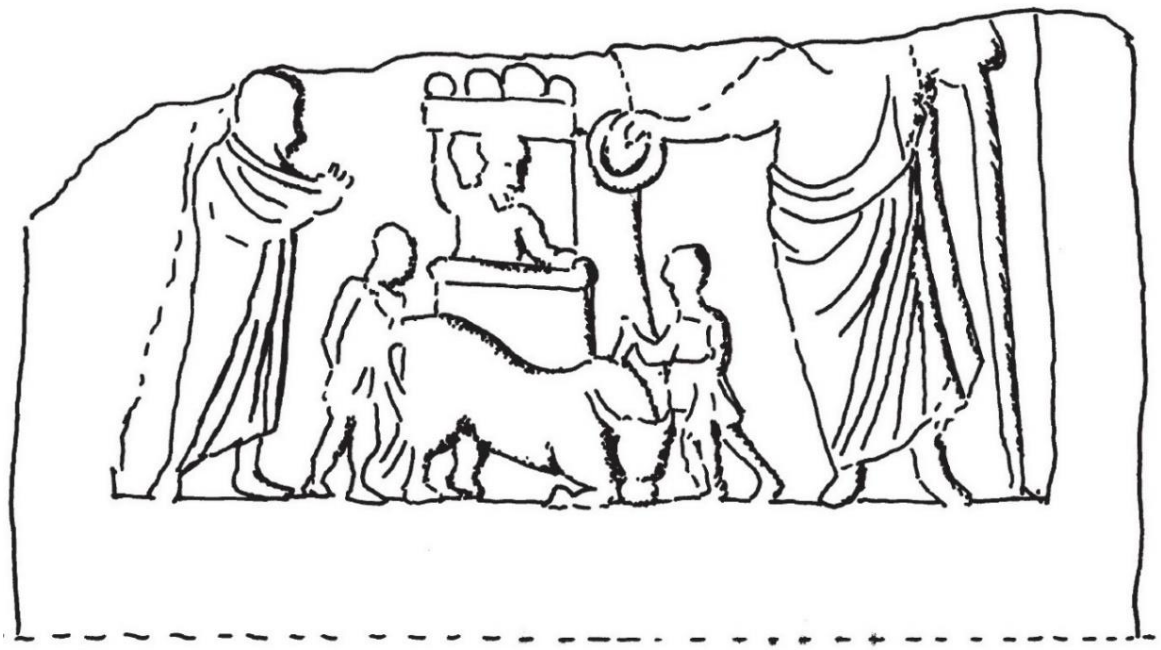

Γ2

Γ3

Γ4

Γ5

Γ6

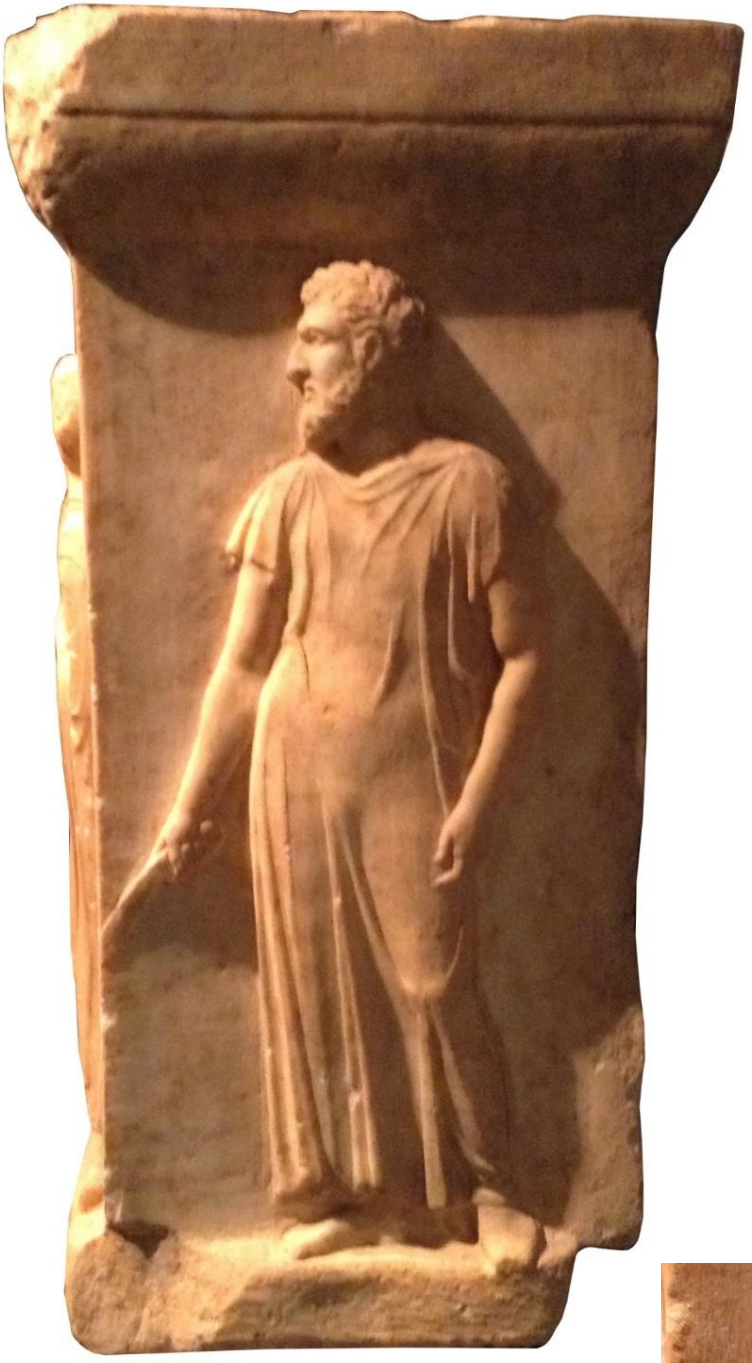

Γ7

Γ8

Γ9

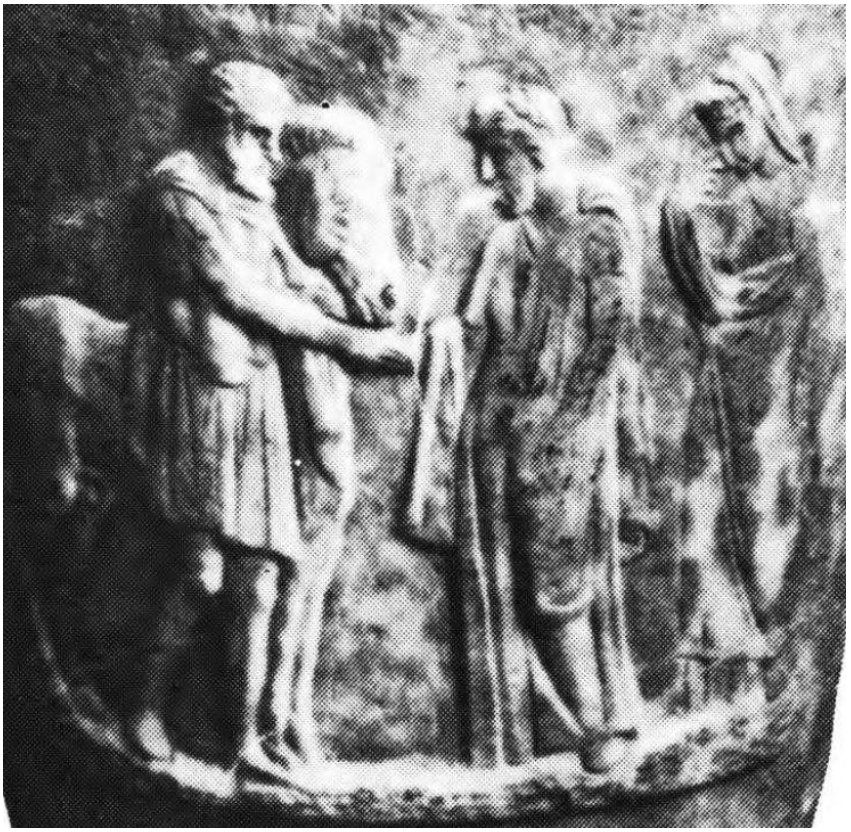

Γ10

Γ11

Γ12

Γ13

Γ14

Γ15

Γ16

Γ17

Γ18

Γ19

Γ20

N1

N2

N3

N4

N5

N6

X1

X2

X3

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ 1: ΑΡΧΑΙΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Α/Α	Χρονολόγηση	Συγγραφέας	Έργο	Στίχ./Απ.	Κείμενο
Φ1	8ος π.Χ.	Όμηρος	Ἰλιάς, 3	268	ἀτὰρ κήρυκες ἀγαυοὶ
					ὅρκια πιστὰ θεῶν σύναγον, κρητῆρι δὲ οἶνον
				270	μίσγον, ἀτὰρ βασιλεῦσιν ὕδωρ ἐπὶ χεῖρας ἔχευαν.
				271	Ἀτρεΐδης δὲ ἐρυσσάμενος χείρεσσι **μάχαιραν**,
					ἣ οἱ πὰρ ξίφεος μέγα κουλεὸν αἰὲν ἄωρτο,
					ἀρνῶν ἐκ κεφαλέων τάμνε τρίχας· αὐτὰρ ἔπειτα
					κήρυκες Τρώων καὶ Ἀχαιῶν νεῖμαν ἀρίστοις.
				275	τοῖσιν δ᾽ Ἀτρεΐδης μεγάλ᾽ εὔχετο χεῖρας ἀνασχών·
					«Ζεῦ πάτερ, Ἴδηθεν μεδέων κύδιστε μέγιστε,
					Ἠέλιός θ᾽, ὃς πάντ᾽ ἐφορᾷς καὶ πάντ᾽ ἐπακούεις,
					καὶ ποταμοὶ καὶ γαῖα, καὶ οἳ ὑπένερθε καμόντας
					ἀνθρώπους τίνυσθον ὅτις κ᾽ ἐπίορκον ὀμόσσῃ,
				280	ὑμεῖς μάρτυροι ἔστε, φυλάσσετε δ᾽ ὅρκια πιστά·
					εἰ μέν κεν Μενέλαον Ἀλέξανδρος καταπέφνῃ
					αὐτὸς ἔπειθ᾽ Ἑλένην ἐχέτω καὶ κτήματα πάντα,
					ἡμεῖς δ᾽ ἐν νήεσσι νεώμεθα ποντοπόροισιν·
					εἰ δέ κ᾽ Ἀλέξανδρον κτείνῃ ξανθὸς Μενέλαος,
				285	Τρῶας ἔπειθ᾽ Ἑλένην καὶ κτήματα πάντ᾽ ἀποδοῦναι,
					τιμὴν δ᾽ Ἀργείοις ἀποτινέμεν ἥν τιν᾽ ἔοικεν,
					ἥ τε καὶ ἐσσομένοισι μετ᾽ ἀνθρώποισι πέληται.
					εἰ δ᾽ ἂν ἐμοὶ τιμὴν Πρίαμος Πριάμοιό τε παῖδες
					τίνειν οὐκ ἐθέλωσιν Ἀλεξάνδροιο πεσόντος,
				290	αὐτὰρ ἐγὼ καὶ ἔπειτα μαχήσομαι εἵνεκα ποινῆς
					αὖθι μένων, ἧός κε τέλος πολέμοιο κιχείω.»
				292	Ἦ, καὶ ἀπὸ στομάχους ἀρνῶν τάμε νηλέϊ **χαλκῷ**·
					καὶ τοὺς μὲν κατέθηκεν ἐπὶ χθονὸς ἀσπαίροντας
				294	θυμοῦ δευομένους· ἀπὸ γὰρ μένος εἵλετο **χαλκός**.
				295	οἶνον δ᾽ ἐκ κρητῆρος ἀφυσσόμενοι δεπάεσσιν
				296	ἔκχεον, ἠδ᾽ εὔχοντο θεοῖς αἰειγενέτῃσιν.
Φ2	8ος π.Χ.	Όμηρος	Ἰλιάς, 11	844	ἐκ μηροῦ τάμνε μαχαίρῃ ὀξὺ βέλος περιπευκές

Α/Α	**Χρονολόγηση**	**Συγγραφέας**	**Έργο**	Στίχ./Απ.	**Κείμενο**
Φ3	8ος π.Χ.	Όμηρος	Ἰλιάς, 18	590	Ἐν δὲ χορὸν ποίκιλλε περικλυτὸς ἀμφιγυήεις,
					τῷ ἴκελον οἷόν ποτ᾽ ἐνὶ Κνωσῷ εὐρείῃ
					Δαίδαλος ἤσκησεν καλλιπλοκάμῳ Ἀριάδνῃ.
					ἔνθα μὲν ἠΐθεοι καὶ παρθένοι ἀλφεσίβοιαι
					ὀρχεῦντ᾽ ἀλλήλων ἐπὶ καρπῷ χεῖρας ἔχοντες.
				595	τῶν δ᾽ αἳ μὲν λεπτὰς ὀθόνας ἔχον, οἱ δὲ χιτῶνας
					εἵατ᾽ ἐϋννήτους, ἦκα στίλβοντας ἐλαίῳ·
				597	καί ῥ᾽ αἳ μὲν καλὰς στεφάνας ἔχον, οἱ δὲ **μαχαίρας**
					εἶχον χρυσείας ἐξ ἀργυρέων τελαμώνων.
					οἱ δ᾽ ὁτὲ μὲν θρέξασκον ἐπισταμένοισι πόδεσσι
				600	ῥεῖα μάλ᾽, ὡς ὅτε τις τροχὸν ἅρμενον ἐν παλάμῃσιν
					ἑζόμενος κεραμεὺς πειρήσεται, αἴ κε θέῃσιν·
					ἄλλοτε δ᾽ αὖ θρέξασκον ἐπὶ στίχας ἀλλήλοισι.
					πολλὸς δ᾽ ἱμερόεντα χορὸν περιίσταθ᾽ ὅμιλος
				604	τερπόμενοι.
Φ4	8ος π.Χ.	Όμηρος	Ἰλιάς 19	252	Ἀτρεΐδης δὲ ἐρυσσάμενος χείρεσσι **μάχαιραν**,
					ἥ οἱ πὰρ ξίφεος μέγα κουλεὸν αἰὲν ἄωρτο,
					κάπρου ἀπὸ τρίχας ἀρξάμενος Διὶ χεῖρας ἀνασχὼν
				255	εὔχετο· τοὶ δ᾽ ἄρα πάντες ἐπ᾽ αὐτόφιν εἵατο σιγῇ
					Ἀργεῖοι κατὰ μοῖραν ἀκούοντες βασιλῆος.
					εὐξάμενος δ᾽ ἄρα εἶπεν ἰδὼν εἰς οὐρανὸν εὐρύν·
					«ἴστω νῦν Ζεὺς πρῶτα, θεῶν ὕπατος καὶ ἄριστος,
					Γῆ τε καὶ Ἥλιος καὶ Ἐρινύες, αἵ θ᾽ ὑπὸ γαῖαν
				260	ἀνθρώπους τίνυνται, ὅτις κ᾽ ἐπίορκον ὀμόσσῃ,
					μὴ μὲν ἐγὼ κούρῃ Βρισηΐδι χεῖρ᾽ ἐπένεικα,
					οὔτ᾽ εὐνῆς πρόφασιν κεχρημένος οὔτέ τευ ἄλλου.
					ἀλλ᾽ ἔμεν᾽ ἀπροτίμαστος ἐνὶ κλισίῃσιν ἐμῇσιν.
					εἰ δέ τι τῶνδ᾽ ἐπίορκον, ἐμοὶ θεοὶ ἄλγεα δοῖεν
				265	πολλὰ μάλ᾽, ὅσσα διδοῦσιν ὅτίς σφ᾽ ἀλίτηται ὀμόσσας.»
				266	Ἦ, καὶ ἀπὸ στόμαχον κάπρου τάμε νηλέϊ **χαλκῷ**.

Α/Α	**Χρονολόγηση**	**Συγγραφέας**	**Έργο**	Στίχ./Απ.	**Κείμενο**
Φ5	8ος π.Χ.	Όμηρος (;)	Ὕμνος εἰς Ἀπόλλωνα	531	Τοὺς δ’ ἐπιμειδήσας προσέφη Διὸς υἱὸς Ἀπόλλων·
					νήπιοι ἄνθρωποι δυστλήμονες οἳ μελεδῶνας
					βούλεσθ’ ἀργαλέους τε πόνους καὶ στείνεα θυμῷ·
					ῥηΐδιον ἔπος ὔμμ’ ἐρέω καὶ ἐπὶ φρεσὶ θήσω.
				535	δεξιτερῇ μάλ’ ἕκαστος ἔχων ἐν χειρὶ **μάχαιραν**
					σφάζειν αἰεὶ μῆλα· τὰ δ’ ἄφθονα πάντα παρέσται,
				537	ὅσσα ἐμοί κ’ ἀγάγωσι περικλυτὰ φῦλ’ ἀνθρώπων
Φ6	8ος-7ος π.Χ.	Ησίοδος	απόσπασμα	Απ. 209	ἤδε δέ οἱ κατὰ θυμὸν ἀρίστη φαίνετο βουλή·
					αὐτὸν μὲν σχέσθαι, κρύψαι δ’ ἀδόκητα **μάχαιραν**
					καλήν, ἣν οἱ ἔτευξε περικλυτὸς Ἀμφιγυήεις,
					ὡς τὴν μαστεύων οἷος κατὰ Πήλιον αἰπὺ
					αἶψ’ ὑπὸ Κενταύροισιν ὀρεσκώιοισι δαμείη
Φ7	6ος π.Χ.	Ιππώναξ	απόσπασμα	Απ. 128	Μοῦσά μοι Εὐρυμεδοντιάδεα τὴν ποντοχάρυβδιν,
					τὴν **ἐν γαστρὶ μάχαιραν**, ὃς ἐσθίει οὐ κατὰ κόσμον,
					ἔννεφ’, ὅπως ψηφῖδι < > κακὸν οἶτον ὀλεῖται
					βουλῆι δημοσίηι παρὰ θῖν’ ἁλὸς ἀτρυγέτοιο.
Φ8	5ος π.Χ.	Πίνδαρος	4ος Νεμεόνικος	59	τᾷ Δαιδάλου δὲ **μαχαίρᾳ** φύτευέ οἱ θάνατον
					ἐκ λόχου Πελίαο παῖς· ἄλαλκε δὲ Χίρων,
				61	καὶ τὸ μόρσιμον Διόθεν πεπρωμένον ἔκφερεν
Φ9	5ος π.Χ.	Πίνδαρος	1ος 'Ολυμπιόνικος	47	ἔννεπε κ᾽ρυφᾷ τις αὐτίκα φθονερῶν γειτόνων
					ὕδατος ὅτι τε πυρὶ ζέοισαν εἰς ἀκμάν
				49	**μαχαίρᾳ** τάμον κατὰ μέλη,
					τραπέζαισί τ’ ἀμφὶ δεύτατα κρεῶν
				51	σέθεν διεδάσαντο καὶ φάγον.
Φ10	5ος π.Χ.	Πίνδαρος	4ος Πυθιόνικος	240	ἀγαπάζοντ αὐτίκα δ’ Ἀελίου θαυ-
					μαστὸς υἱὸς δέρμα λαμπρόν
				242	ἔννεπεν, ἔνθα νιν ἐκτάνυσαν Φρίξου **μάχαιραι**·
				243	ἔλπετο δ’ οὐκέτι οἱ κεῖνόν γε πράξασθαι πόνον
Φ11	5ος π.Χ.	Πίνδαρος	7ος Νεμεόνικος	41	ἵνα κρεῶν νιν ὕπερ μάχας
				42	ἔλασεν ἀντιτυχόντ’ ἀνὴρ **μαχαίρᾳ.**
				43	βάρυνθεν δὲ περισσὰ Δελφοὶ ξεναγέται.
Φ12	5ος π.Χ.	Αισχύλος	Χοηφόροι	859	νῦν γὰρ μέλλουσι μιανθεῖσαι
				860	πειραὶ **κοπάνων** ἀνδροδαΐκτων
					ἢ πάνυ θήσειν Ἀγαμεμνονίων
				862	οἴκων ὄλεθρον διὰ παντός

Α/Α	**Χρονολόγηση**	**Συγγραφέας**	**Έργο**	Στίχ./Απ.	**Κείμενο**
Φ13	5ος π.Χ.	Σοφοκλής	απόσπασμα	894	ὀργὴ γέροντος ὥστε μαλθακὴ **κοπὶς**
Φ14	5ος π.Χ.	Σοφοκλής	Ἀντιγόνη	601 602 603	κατ’ αὖ νιν φοινία θεῶν τῶν νερτέρων ἀμᾷ **κοπίς**, λόγου τ’ ἄνοια καὶ φρενῶν Ἐρινύς.
Φ15	5ος π.Χ.	Σοφοκλής	Ἠλέκτρα	1394	νεακόνητον **αἷμα** χειροῖν ἔχων· ὁ Μαίας δὲ παῖς
Φ16	5ος π.Χ.	Ευριπίδης	απόσπασμα	143	πληγὲν **μαχαίραι** τῆιδε φοινίας φλέβας καθαιματώσει βωμόν.
Φ17	5ος π.Χ.	Ευριπίδης	Κύκλωψ	241 242 246	Κυ. ἄληθες; οὔκουν **κοπίδας** ὡς τάχιστ’ ἰὼν θήξεις **μαχαίρας** καὶ μέγαν φάκελον ξύλων ἐπιθεὶς ἀνάψεις; ὡς σφαγέντες αὐτίκα πλήσουσι νηδὺν τὴν ἐμὴν ἀπ’ ἄνθρακος θερμὴν διδόντες δαῖτα τῶι κρεανόμωι, τὰ δ’ ἐκ λέβητος ἐφθὰ καὶ τετηκότα.
Φ18	5ος π.Χ.	Ευριπίδης	Κύκλωψ	400 403 404	τὸν δ’ αὖ, τένοντος ἁρπάσας ἄκρου ποδός, παίων πρὸς ὀξὺν στόνυχα πετραίου λίθου ἐγκέφαλον ἐξέρρανε· καὶ καθαρπάσας λάβρωι **μαχαίραι** σάρκας ἐξώπτα πυρί, τὰ δ’ ἐς λέβητ’ ἐφῆκεν ἕψεσθαι μέλη.
Φ19	5ος π.Χ.	Ευριπίδης	Ἱκέτιδες	1205 1206 1210	ἦι δ’ ἂν διοίξηις σφάγια καὶ τρώσηις φόνον ὀξύστομον **μάχαιραν** ἐς γαίας μυχοὺς κρύψον παρ’ αὐτὰς ἑπτὰ πυρκαιὰς νεκρῶν. φόβον γὰρ αὐτοῖς, ἢν ποτ’ ἔλθωσιν πόλιν, δειχθεῖσα θήσει καὶ κακὸν νόστον πάλιν. δράσας δὲ ταῦτα πέμπε γῆς ἔξω νεκρούς.

A/A	Χρονολόγηση	Συγγραφέας	Έργο	Στίχ./Απ.	Κείμενο
Φ20	5ος π.Χ.	Ευριπίδης	Ἠλέκτρα	810	λαβεῖν πατρῷα δώματ'. ἐκ κανοῦ δ' ἑλὼν
				811	Αἴγισθος **ὀρθὴν σφαγίδα**, μοσχείαν τρίχα
					τεμὼν ἐφ' ἁγνὸν πῦρ ἔθηκε δεξιᾷ,
					κἄσφαξ' ἐπ' ὤμων μόσχον ὡς ἦραν χεροῖν
					δμῶες, λέγει δὲ σῷ κασιγνήτῳ τάδε·
					Ἐκ τῶν καλῶν κομποῦσι τοῖσι Θεσσαλοῖς
					εἶναι τόδ', ὅστις ταῦρον ἀρταμεῖ καλῶς
				817	ἵππους τ' ὀχμάζει· λαβὲ **σίδηρον**, ὦ ξένε,
					δεῖξόν τε φήμην ἔτυμον ἀμφὶ Θεσσαλῶν.
					ὁ δ' εὐκρότητον Δωρίδ' ἁρπάσας χεροῖν,
					ῥίψας ἀπ' ὤμων εὐπρεπῆ πορπάματα,
					Πυλάδην μὲν εἵλετ' ἐν πόνοις ὑπηρέτην,
					δμῶας δ' ἀπωθεῖ· καὶ λαβὼν μόσχου πόδα,
					λευκὰς ἐγύμνου σάρκας ἐκτείνων χέρα·
					θᾶσσον δὲ βύρσαν ἐξέδειρεν ἢ δρομεὺς
					δισσοὺς διαύλους ἵππιος διήνυσε,
					κἀνεῖτο λαγόνας. ἱερὰ δ' ἐς χεῖρας λαβὼν
					Αἴγισθος ἤθρει. καὶ λοβὸς μὲν οὐ προσῆν
					σπλάγχνοις, πύλαι δὲ καὶ δοχαὶ χολῆς πέλας
					κακὰς ἔφαινον τῷ σκοποῦντι προσβολάς.
					χὠ μὲν σκυθράζει, δεσπότης δ' ἀνιστορεῖ·
					Τί χρῆμ' ἀθυμεῖς; -Ὦ ξέν', ὀῤῥωδῶ τινα
					δόλον θυραῖον. ἔστι δ' ἔχθιστος βροτῶν
					Ἀγαμέμνονος παῖς πολέμιός τ' ἐμοῖς δόμοις·
					ὃ δ' εἶπε· Φυγάδος δῆτα δειμαίνεις δόλον,
					πόλεως ἀνάσσων; οὐχ, ὅπως παστήρια
					θοινασόμεσθα, Φθιάδ' ἀντὶ Δωρικῆς
				837	οἴσει τις ἡμῖν **κοπίδ'**, ἀποῤῥήξω χέλυν;
					λαβὼν δὲ κόπτει. σπλάγχνα δ' Αἴγισθος λαβὼν
					ἤθρει διαιρῶν. τοῦ δὲ νεύοντος κάτω
				840	ὄνυχας ἐπ' ἄκρους στὰς κασίγνητος σέθεν
					ἐς σφονδύλους ἔπαισε, νωτιαῖα δὲ

Α/Α	Χρονολόγηση	Συγγραφέας	Έργο	Στίχ./Απ.	Κείμενο
Φ21	5ος π.Χ.	Εύπολις	απόσπασμα	138	καὶ γένηται τοῖσδε σάμερον κοπίς.
Φ22	5ος π.Χ.	Εύπολις	απόσπασμα	278	ἔπειθ' ὁ κουρεὺς τὰς **μαχαιρίδας** λαβὼν ὑπὸ τῆς ὑπήνης κατακερεῖ τὴν εἰσφοράν.
Φ23	5ος π.Χ.	Ηρόδοτος	Ηστορίη	6.75.6-16	τὸ πρόσωπον τὸ σκῆπτρον. ποιέοντα δὲ αὐτὸν ταῦτα καὶ παραφρονήσαντα ἔδησαν οἱ προσήκοντες ἐν ξύλῳ· ὁ δὲ δεθεὶς τὸν φύλακον μουνωθέντα ἰδὼν τῶν ἄλλων αἰτέει **μάχαιραν**· οὐ βουλομένου δὲ τὰ πρῶτα τοῦ φυλάκου διδόναι ἀπείλεε τά μιν λυθεὶς ποιήσει, ἐς ὃ δείσας τὰς ἀπειλὰς ὁ φύλακος (ἦν γὰρ τῶν τις εἰλωτέων) διδοῖ οἱ μάχαιραν. Κλεομένης δὲ παραλαβὼν τὸν σίδηρον ἄρχετο ἐκ τῶν κνημέων ἑωυτὸν λωβώμενος· ἐπιτάμνων γὰρ κατὰ μῆκος τὰς σάρκας προέβαινε ἐκ τῶν κνημέων ἐς τοὺς μηρούς, ἐκ δὲ τῶν μηρῶν ἔς τε τὰ ἰσχία καὶ τὰς λαπάρας, ἐς ὃ ἐς τὴν γαστέρα ἀπίκετο καὶ ταύτην καταχορδεύων ἀπέθανε τρόπῳ τοιούτῳ
Φ24	5ος π.Χ.	Ηρόδοτος	Ἱστορίη	7.79.3-5	Κόλχοι δὲ περὶ μὲν τῇσι κεφαλῇσι κράνεα ξύλινα, ἀσπίδας δὲ ὠμοβοΐνας σμικρὰς αἰχμάς τε βραχέας, πρὸς δὲ **μαχαίρας** εἶχον.
Φ25	5ος π.Χ.	Ηρόδοτος	Ἱστορίη	7.89.11-7.90.1	Αἰγύπτιοι δὲ νέας παρείχοντο διηκοσίας. οὗτοι δὲ εἶχον περὶ μὲν τῇσι κεφαλῇσι κράνεα χηλευτά, ἀσπίδας δὲ κοίλας, τὰς ἴτυς μεγάλας ἐχούσας, καὶ δόρατά τε ναύμαχα καὶ τύχους μεγάλους. τὸ δὲ πλῆθος αὐτῶν θωρηκοφόροι ἦσαν, **μαχαίρας** δὲ μεγάλας εἶχον. οὗτοι μὲν οὕτω ἐστάλατο,
Φ26	5ος π.Χ.	Ηρόδοτος	Ἱστορίη	8.137.23	ὁ δὲ παῖς, ἐτύγχανε γὰρ ἔχων **μάχαιραν**, εἶπας τάδε
Φ27	5ος π.Χ.	Ηρόδοτος	Ἱστορίη	2.41.3	τῶν εἵνεκα οὔτε ἀνὴρ Αἰγύπτιος οὔτε γυνὴ ἄνδρα Ἕλληνα φιλήσειε ἂν τῷ στόματι, οὐδὲ **μαχαίρῃ** ἀνδρὸς Ἕλληνος χρήσεται οὐδὲ ὀβελοῖσι οὐδὲ λέβητι, οὐδὲ κρέως καθαροῦ βοὸς διατετμημένου Ἑλληνικῇ **μαχαίρῃ** γεύσεται.
Φ28	5ος π.Χ.	Αντιφών	Περὶ τοῦ Ἡρῴδου φόνου	69.1-7	Τοῦτο δ' ἐντὸς οὐ πολλοῦ χρόνου παῖς ἐζήτησεν οὐδὲ δώδεκα ἔτη γεγονὼς τὸν δεσπότην ἀποκτεῖναι· καὶ εἰ μὴ φοβηθείς, ὡς ἀνεβόησεν, ἐγκαταλιπὼν τὴν **μάχαιραν** ἐν τῇ σφαγῇ ᾤχετο φεύγων, ἀλλ' ἐτόλμησε μεῖναι, ἀπώλοντ' ἂν οἱ ἔνδον ὄντες ἅπαντες· οὐδεὶς γὰρ ἂν ᾤετο τὸν παῖδα τολμῆσαί ποτε τοῦτο· νῦν δὲ συλληφθεὶς αὐτὸς ὕστερον κατεῖπεν αὐτοῦ.
Φ29	5ος π.Χ.	Ελλάνικος	απόσπασμα	67	Λιβύων τῶν νομάδων τινὲς οὐδὲν ἄλλο κέκτηνται ἢ κύλικα καὶ **μάχαιραν** καὶ ὑδρίαν. καὶ ὅτι οἰκίας ἔχουσιν ἐξ ἀνθερίκου πεποιημένας μικρὰς ὅσον σκιᾶς ἕνεκα, ἃς καὶ περιφέρουσιν ὅπου ἂν πορεύωνται.
Φ30	5ος π.Χ.	Κρατίνος	Διονυσαλέξανδρος	Απ. 2	Ἔνεισι δ' ἐνταυθοῖ **μάχαιραι** κουρίδες, αἷς κείρομεν τὰ πρόβατα καὶ τοὺς ποιμένας
Φ31	5ος π.Χ.	Φερεκράτης	Κραπάταλοι	Απ. 13	Μάχαιραν ἆρ' ἐνέθηκας; Β. οὔ. Α. τί μ' εἴργασαι; **ἀμάχαιρος** ἐπὶ βόεια νοστήσω κρέα, ἀνὴρ γέρων, ἀνόδοντος;

Α/Α	**Χρονολόγηση**	**Συγγραφέας**	**Έργο**	Στίχ./Απ.	**Κείμενο**
Φ32	5ος π.Χ.	Φερεκύδης	απόσπασμα	75.36-43	Ἔπειτα τὸν Φύλακον μὴ καταλαμβάνοντα, πῆξαι τὴν μάχαιραν εἴς τινα ἄχερδον, καὶ περιφῦναι αὐτῇ τὸν φλοιόν. Τὸν δὲ Ἴφικλον διὰ τὸ δέος μηκέτι παῖδας ποιῆσαι. Ἐκέλευσεν οὖν ὁ αἰγυπιὸς τὴν **μάχαιραν** τὴν ἐν τῷ ἀχέρδῳ κομίζειν, καὶ ἀποσμήξαντα τὸν ἰὸν διδόναι ἀπ’ αὐτῆς πιεῖν ἐν οἴνῳ δέκα ἡμέρας Ἰφίκλῳ· γεννῆσαι δὲ αὐτῷ παῖδας ἐκ τούτου. Ποιήσας δὲ ὁ Ἴφικλος τοῦτο, τὴν γονὴν ἀναῤῥώννυσι.
Φ33	5ος π.Χ.	Φερεκύδης	απόσπασμα	98	ἐπεὶ Νεοπτόλεμος Ἑρμιόνην γαμεῖ τὴν Μενελάου, καὶ ἔρχεται εἰς Δελφοὺς περὶ παίδων χρησόμενος· οὐ γὰρ αὐτῷ ἐγένοντο ἐξ Ἑρμιόνης. Καὶ ὁρῶν κατὰ τὸ χρηστήριον κρέα διαρπάζοντας τοὺς Δελφοὺς, ἀφαιρεῖται τὰ κρέα αὐτοὺς, ἑαυτὸν δὲ κτείνει **μαχαίρᾳ**. Ὁ δὲ τούτων ἱερεὺς κατορύσσει αὐτὸν ὑπὸ τὸν οὐδὸν τοῦ νεῷ.
Φ34	5ος π.Χ.	Αριστοφάνης	απόσπασμα	684	ἀλλ’ ὦ Δελφῶν πλείστας ἀκονῶν Φοῖβε **μαχαίρας** καὶ προδιδάσκων τοὺς σοὺς προπόλους
Φ35	5ος π.Χ.	Αριστοφάνης	απόσπασμα	137	**κοπίδι** τῶν μαγειρικῶν
Φ36	5ος π.Χ.	Αριστοφάνης	Ἀχαρνείς	848 849	οὐδ’ ἐντυχὼν ἐν τἀγορᾷ πρόσεισί σοι βαδίζων Κρατῖνος ἀποκεκαρμένος μοιχὸν μιᾷ **μαχαίρᾳ**
Φ37	5ος π.Χ.	Αριστοφάνης	Ἱππεῖς	488 489	Αλ. ἀλλ’ εἶμι· πρῶτον δ’ ὡς ἔχω τὰς κοιλίας καὶ τὰς **μαχαίρας** ἐνθαδὶ καταθήσομαι.
Φ38	5ος π.Χ.	Αριστοφάνης	Νεφέλαι	1060 1063 1064 1066	καὶ σωφρονεῖν αὖ φησι χρῆναι· δύο κακὼ μεγίστω. ἐπεὶ σὺ διὰ τὸ σωφρονεῖν τῷ πώποτ’ εἶδες ἥδη ἀγαθόν τι γενόμενον; φράσον, καί μ’ ἐξέλεγξον εἰπών. Κρ. πολλοῖς. ὁ γοῦν Πηλεὺς ἔλαβε διὰ τοῦτο τὴν **μάχαιραν**. Ητ. **μάχαιραν**; ἀστεῖόν γε κέρδος ἔλαβεν ὁ κακοδαίμων. Ὑπέρβολος δ’ οὐκ τῶν λύχνων πλεῖν ἢ τάλαντα πολλὰ εἴληφε διὰ πονηρίαν, ἀλλ’ οὐ μὰ Δί’ οὐ **μάχαιραν**.
Φ39	5ος π.Χ.	Αριστοφάνης	Εἰρήνη	947 948/949	Τρ. τὸ κανοῦν πάρεστ’ ὀλὰς ἔχον καὶ στέμμα καὶ **μάχαιραν**, καὶ πῦρ γε τουτί, κοὐδὲν ἴσχει πλὴν τὸ πρόβατον ἡμᾶς.
Φ40	5ος π.Χ.	Αριστοφάνης	Εἰρήνη	1016 1017	λαβὲ τὴν **μάχαιραν**· εἶθ’ ὅπως μαγειρικῶς σφάξεις τὸν οἶν.
Φ41	5ος π.Χ.	Αριστοφάνης	Θεσμοφοριάζουσαι	692 694 695	Κη. κέκραχθι. τοῦτο δ’ οὐδέποτε σὺ ψωμιεῖς, ἢν μή μ’ ἀφῇτ’· ἀλλ’ ἐνθάδ’ ἐπὶ τῶν μηρίων πληγὲν **μαχαίρᾳ** τῇδε φοινίας φλέβας καθαιματώσει βωμόν.
Φ42	5ος π.Χ.	Θεόπομπος	Καπηλίδες	7	ἡμᾶς δ’ ἀπαλλαχθέντας ἐπ’ ἀγαθαῖς τύχαις ὀβελισκολυχνίου καὶ **ξιφομαχαίρας** πικρᾶς

Α/Α	**Χρονολόγηση**	**Συγγραφέας**	**Έργο**	Στίχ./Απ.	**Κείμενο**
Φ43	5ος-4ος π.Χ.	Ιπποκράτης	Περὶ Ἐπιδημιῶν	2.30.6-9	Ἐπὴν δέ σοι δοκέωσι τὰ φύματα μαλακὰ εἶναι, ἔσωθεν ἀφασσώμενα, ὑποτύψαι **μαχαιρίῳ**· ἔνια δὲ καὶ αὐτόματα καθίσταται.
Φ44	5ος-4ος π.Χ.	Ιπποκράτης	Περὶ Ἐπιδημιῶν	2.47.62-65	τάμνειν δὲ μεταξὺ τῶν πλευρέων στηθοειδέϊ **μαχαιρίδι** τὸ πρῶτον δέρμα, ἔπειτα ὀξυβελέϊ, ἀποδήσας ῥάκει, τὸ ἄκρον τῆς **μαχαιρίδος** λιπὼν ὅσον τὸν ὄνυχα τοῦ δακτύλου τοῦ μεγάλου, καθεῖναι ἔσω
Φ45	5ος-4ος π.Χ.	Ιπποκράτης	Περὶ τῶν ἐντὸς παθῶν	25	Παιδίῳ δὲ χρὴ ὕδρωπα ὧδε ἰᾶσθαι· τὰ οἰδέοντα καὶ ὕδατος ἔμπλεα ἐξοίγειν **μαχαιρίῳ** πυκνὰ καὶ σμικρὰ ἐξοίγοντα, ἐξοίγειν δ’ ἐν μέρει ἑκάστῳ τοῦ σώματος, καὶ πυρίῃσι χρήσασθαι, καὶ αἰεὶ τὸ ἐξοιγόμενον χρίειν θερμαντηρίῳ φαρμάκῳ.
Φ46	5ος-4ος π.Χ.	Ιπποκράτης	Περὶ Ἰατροῦ	7	Ὅταν δὲ κατακρούῃ, κάτωθεν ἕλκεσθαι· τὸ γὰρ αἷμα φανερὸν εἶναι δεῖ τῶν χειρουργουμένων τόπων· ἄλλως δὲ οὐδὲ τὸν κύκλον τὸν ἑλκυσθέντα χρὴ κατακρούειν· εὐτονωτέρη γάρ ἐστιν ἡ σὰρξ τοῦ πονήσαντος· **μαχαιρίοις** δὲ τοῖς καμπύλοις ἐξ ἄκρου μὴ λίην στενοῖς· ἐνίοτε γὰρ ἰχῶρες ἔρχονται γλίσχροι καὶ παχεῖς, κίνδυνος οὖν ἐστιν ὑποστῆναι τῇσι τομῇσιν, ὅταν στεναὶ τμηθέωσιν.
Φ47	5ος-4ος π.Χ.	Κτησίας	απόσπασμα	27.2	**μαχαιρίου** τὸ ἓν μέρος ἐπαλείφεται τῶι φαρμάκωι,
Φ48	5ος-4ος π.Χ.	Κτησίας	απόσπασμα	29b	τοῦτό φησιν ὁ Κτησίας μικρᾶι **μαχαιρίδι** κεχρισμένηι τῶι φαρμάκωι κατὰ θάτερα τὴν Παρύσατιν διαιροῦσαν, ἐκμάξαι τῶι ἑτέρωι μέρει τὸ φάρμακον
Φ49	5ος-4ος π.Χ.	Κτησίας	απόσπασμα	1b.477	ὑπῆρχον δὲ καὶ ἄνδρες ἐπὶ καμήλων ὀχούμενοι, **μαχαίρας** τετραπήχεις ἔχοντες
Φ50	4ος π.Χ.	Ξενοφών	Ἑλληνικά	3.3.7	Ὅπλα δὲ πόθεν ἔφασαν λήψεσθαι; τὸν δ’ εἰπεῖν ὅτι οἱ μὲν δήπου συντεταγμένοι ἡμῶν αὐτοὶ [ἔφασάν γε] ὅπλα κεκτήμεθα, τῷ δ’ ὄχλῳ, ἀγαγόντα εἰς τὸν σίδηρον ἐπιδεῖξαι αὐτὸν ἔφη πολλὰς μὲν **μαχαίρας,** πολλὰ δὲ ξίφη, πολλοὺς δὲ ὀβελίσκους, πολλοὺς δὲ πελέκεις καὶ ἀξίνας, πολλὰ δὲ δρέπανα. λέγειν δ’ αὐτὸν ἔφη ὅτι καὶ ταῦτα ὅπλα πάντ’ εἴη ὁπόσοις ἄνθρωποι καὶ γῆν καὶ ξύλα καὶ λίθους ἐργάζονται, καὶ τῶν ἄλλων δὲ τεχνῶν τὰς πλείστας τὰ ὄργανα ὅπλα ἔχειν ἀρκοῦντα, ἄλλως τε καὶ πρὸς ἀόπλους
Φ51	4ος π.Χ.	Ξενοφών	Κύρου Ἀνάβασις	1.8.7	εἶχον δὲ καὶ **μαχαίρας** οἱ ἱππεῖς Ἑλληνικάς.
Φ52	4ος π.Χ.	Ξενοφών	Κύρου Ἀνάβασις	4.6.26.	ἀπέθανον μὲν οὐ πολλοὶ αὐτῶν, γέρρα δὲ πάμπολλα ἐλήφθη· ἃ οἱ Ἕλληνες ταῖς **μαχαίραις** κόπτοντες ἀχρεῖα ἐποίουν.
Φ53	4ος π.Χ.	Ξενοφών	Κύρου Ἀνάβασις	4.7.16	εἶχον δὲ καὶ κνημῖδας καὶ κράνη καὶ παρὰ τὴν ζώνην **μαχαίριον** ὅσον ξυήλην Λακωνικήν, ᾧ ἔσφαττον ὧν κρατεῖν δύναιντο, καὶ ἀποτεμόντες ἂν τὰς κεφαλὰς ἔχοντες ἐπορεύοντο, καὶ ᾖδον καὶ ἐχόρευον ὁπότε οἱ πολέμιοι αὐτοὺς ὄψεσθαι ἔμελλον.
Φ54	4ος π.Χ.	Ξενοφών	Κύρου Παιδεία	2.1.16-17	θώραξ μέν γε περὶ τὰ στέρνα ἁρμόττων ἑκάστῳ ἔσται, γέρρον δὲ ἐν τῇ ἀριστερᾷ, ὃ πάντες εἰθίσμεθα φορεῖν, **μάχαιρα** δὲ ἡ σάγαρις ἐν τῇ δεξιᾷ

Α/Α	**Χρονολόγηση**	**Συγγραφέας**	**Έργο**	Στίχ./Απ.	**Κείμενο**
Φ55	4ος π.Χ.	Ξενοφών	Κύρου Παιδεία	2.1.9	ταῦτα δ’ ἐστὶ θώραξ μὲν περὶ τὰ στέρνα, γέρρον δὲ εἰς τὴν ἀριστεράν, **κοπὶς** δὲ ἡ σάγαρις εἰς τὴν δεξιάν
Φ56	4ος π.Χ.	Ξενοφών	Κύρου Παιδεία	6.2.10	δύναιντο καὶ δωρουμένους οἷς δέοι, ἤδη δὲ καὶ μεμισθωμένους εἶναι πολλοὺς μὲν Θρᾳκῶν **μαχαιροφόρους,** Αἰγυπτίους δὲ προσπλεῖν, καὶ ἀριθμὸν ἔλεγον εἰς δώδεκα μυριάδας σὺν ἀσπίσι ποδήρεσι καὶ δόρασι μεγάλοις, οἷάπερ καὶ νῦν ἔχουσι, καὶ **κοπίσι**· προσέτι δὲ καὶ Κυπρίων στράτευμα
Φ57	4ος π.Χ.	Ξενοφών	Περὶ Ἱππικῆς	12.11-12	Ὡς μὲν δὴ μὴ βλάπτεσθαι θεῶν ἵλεων ὄντων ταῦτα ὅπλα. ὡς δὲ τοὺς ἐναντίους βλάπτειν, **μάχαιραν** μὲν μᾶλλον ἢ ξίφος ἐπαινοῦμεν· ἐφ’ ὑψηλοῦ γὰρ ὄντι τῷ ἱππεῖ **κοπίδος** μᾶλλον ἡ πληγὴ ἢ ξίφους ἀρκέσει. ἀντί γε μὴν δόρατος καμακίνου, ἐπειδὴ καὶ ἀσθενὲς καὶ δύσφορόν ἐστι, τὰ κρανέϊνα δύο παλτὰ μᾶλλον ἐπαινοῦμεν.
Φ58	4ος π.Χ.	Πλάτων	Πολιτεία;	353a	Τί δέ; **μαχαίρᾳ** ἀμπέλου κλῆμα ἀποτέμοις καὶ σμίλῃ καὶ ἄλλοις πολλοῖς
Φ59	4ος π.Χ.	Αριστοτέλης	Ἠθικά Μεγάλα	2.11.15	οἷον φαμὲν ἰατρικὸν τὸ μαχαίριον, ἰατρικὸν τὸν ἄνθρωπον, καὶ ἰατρικὴν τὴν ἐπιστήμην· ταῦτα οὐχ ὁμοίως λέγον ται, ἀλλὰ τὸ μὲν **μαχαίριον** τῷ χρήσιμον εἶναι πρὸς ἰατρικὴν ἰατρικὸν λέγεται, ὁ δ’ ἄνθρωπος τῷ ποιητικὸς εἶναι ὑγιείας, ἡ δ’ ἐπιστήμη τῷ αἰτία εἶναι καὶ ἀρχή.
Φ60	4ος π.Χ.	Δημοσθένης	Κατὰ Ἀριστογείτονος	46	ὦ μάται’, ἀκονᾷς; οὔτε γὰρ μαγείρῳ **μαχαίρας** οὐδέν ἐστ’ ὄφελος δήπουθεν ἥτις μὴ τέμνει, οὔτε τῷ βουλομένῳ δι’ αὐτοῦ πᾶσι πράγματα καὶ κακὰ γίγνεσθαι ὁ ταῦτ’ ἀποδωσόμενος συκοφάντης οὐδέν ἐστι χρήσιμος.
Φ61	4ος π.Χ.	Δαϊμαχος	απόσπασμα	8c	στομωμάτων γὰρ τὸ μὲν Χαλυβδικὸν, τὸ δὲ Σινωπικὸν, τὸ δὲ Λύδιον, τὸ δὲ Λακωνικόν. Καὶ ὅτι Σινωπικὸν καὶ Χαλυβδικὸν εἰς τὰ τεκτονικὰ, τὸ δὲ Λακωνικὸν εἰς ῥῖνας καὶ σιδηροτρύπανα καὶ χαρακτῆρας καὶ εἰς τὰ λιθουργικὰ, τὸ δὲ Λύδιον καὶ αὐτὸ εἰς ῥῖνας καὶ **μαχαίρας** καὶ ξυρία καὶ ξυστῆρας
Φ62	4ος π.Χ.	Σκάμων	απόσπασμα	5.26-27	Ναὶ μὴν Θρᾷκες πρῶτοι τὴν καλουμένην ἅρπην εὗρον, ἔστι δὲ **μάχαιρα** καμπύλη

A/A	Χρονολόγηση	Συγγραφέας	Έργο	Στίχ./Απ.	Κείμενο
Φ63	4ος π.Χ.	Θεόφραστος	Περὶ ἀρετῆς	18	Σώπατρόν τινα, τῷ γένει οὐκ ἐγχώριον, γεωργοῦντα δὲ κατὰ τὴν Ἀττικήν, ἐπεὶ πελάνου τε καὶ τῶν θυλημάτων ἐπὶ τῆς τραπέζης ἐναργῶς κειμένων, ἵνα τοῖς θεοῖς ταῦτα θύοι, τῶν βοῶν τις εἰσιὼν ἀπ' ἔργου τὰ μὲν κατέφαγεν τὰ δὲ συνεπάτησεν, αὐτὸν δ' ὑπεραγανακτήσαντα τῷ συμβάντι, πελέκεώς τινος πλησίον ἀκονωμένου, τοῦτον ἁρπάξαντα, πατάξαι τὸν βοῦν. τελευτήσαντος δὲ τοῦ βοός, ὡς ἔξω τῆς ὀργῆς καταστὰς συνεφρόνησεν οἷον ἔργον ἦν εἰργασμένος, τὸν μὲν βοῦν θάπτει, φυγὴν δὲ ἑκούσιον ἀράμενος ὡς ἠσεβηκώς, ἔφυγεν εἰς Κρήτην. αὐχμῶν δὲ κατεχόντων καὶ δεινῆς ἀκαρπίας γενομένης ἐπερωτῶσι κοινῇ τὸν θεὸν ἀνεῖλεν ἡ Πυθία τὸν ἐν Κρήτῃ φυγάδα ταῦτα λύσειν, τόν τε φονέα τιμωρησαμένων καὶ τὸν τεθνεῶτα ἀναστησάντων ἐν ᾗπερ ἀπέθανε θυσίᾳ λῷον ἔσεσθαι γευσαμένοις τε τοῦ τεθνεῶτος καὶ μὴ κατασχοῦσιν. ὅθεν ζητήσεως γενομένης καὶ τοῦ μεταιτίου τῆς πράξεως ἀνευρεθέντος, Σώπατρος νομίσας τῆς περὶ αὐτὸν δυσκολίας παλλαγήσεσθαι ὡς ἐναγοῦς ὄντος, εἰ κοινῇ τοῦτο πράξειαν πάντες, ἔφη πρὸς τοὺς αὐτὸν μετελθόντας, δεῖν κατακοπῆναι βοῦν ὑπὸ τῆς πόλεως. ἀπορούντων δέ, τίς ὁ πατάξων ἔσται, παρασχεῖν αὐτοῖς τοῦτο, εἰ πολίτην αὐτὸν ποιησάμενοι κοινωνήσουσι τοῦ φόνου. συγχωρηθέντων οὖν τούτων, ὡς ἐπανῆλθον ἐπὶ τὴν πόλιν, συνέταξαν οὕτω τὴν πρᾶξιν, ἥπερ καὶ νῦν διαμένει παρ' αὐτοῖς. ὑδροφόρους παρθένους κατέλεξαν· αἳ δ' ὕδωρ κομίζουσιν, ὅπως τὸν πέλεκυν καὶ τὴν **μάχαιραν** ἀκονήσουσιν. ἀκονησάντων δὲ ἐπέδωκεν μὲν τὸν πέλεκυν ἕτερος, ὃ δ' ἐπάταξε τὸν βοῦν, ἄλλος δ' ἔσφαξεν· τῶν δὲ μετὰ ταῦτα δειράντων ἐγεύσαντο τοῦ βοὸς πάντες. τούτων δὲ πραχθέντων τὴν μὲν δορὰν τοῦ βοὸς ῥάψαντες καὶ χόρτῳ πογκώσαντες ἐξανέστησαν, ἔχοντα ταὐτόν, ὅπερ καὶ ζῶν ἔσχεν σχῆμα, καὶ προσέζευξαν ἄροτρον ὡς ἐργαζομένῳ. κρίσιν δὲ ποιούμενοι τοῦ φόνου πάντας ἐκάλουν εἰς ἀπολογίαν τοὺς τῆς πράξεως κοινωνήσαντας. ὧν δὴ αἱ μὲν ὑδροφόροι τοὺς ἀκονήσαντας αὑτῶν ἠτιῶντο μᾶλλον, οἱ δὲ ἀκονήσαντες τὸν ἐπιδόντα τὸν πέλεκυν, οὗτος δὲ τὸν ἐπισφάξαντα, καὶ ὁ τοῦτο δράσας τὴν **μάχαιραν,** καθ' ἧς οὔσης ἀφώνου τὸν φόνον κατέγνωσαν. ἀπὸ δ' ἐκείνου μέχρι τοῦ νῦν ἀεὶ τοῖς Διπολείοις Ἀθήνησιν ἐν ἀκροπόλει οἱ εἰρημένοι τὸν αὐτὸν τρόπον ποιοῦνται τὴν τοῦ βοὸς θυσίαν. θέντες γὰρ ἐπὶ τῆς χαλκῆς τραπέζης πέλανον καὶ ψαιστά, περιελαύνουσι τοὺς κατανεμηθέντας βοῦς, ὧν ὁ γευσάμενος κόπτεται. καὶ γένη τῶν ταῦτα δρώντων ἔστιν μέχρι τοῦ νῦν· οἳ μὲν ἀπὸ τοῦ πατάξαντος βουτύποι καλούμενοι πάντες, οἳ δ' ἀπὸ τοῦ περιελάσαντος κεντριάδαι· τοὺς δ' ἀπὸ τοῦ ἐπισφάξαντος δαιτροὺς ὀνομάζουσιν διὰ τὴν ἐκ τῆς κρεανομίας γιγνομένην δαῖτα. πληρώσαντες δὲ τὴν βύρσαν, ὅταν πρὸς τὴν κρίσιν ἀχθῶσιν, καταποντοῦσι τὴν **μάχαιραν.** οὕτως οὔτε τὸ παλαιὸν ὅσιον ἦν κτείνειν τὰ συνεργὰ τοῖς βίοις ἡμῶν ζῷα, νῦν τε τοῦτο φυλακτέον ἐστὶ πράττειν.

Α/Α	**Χρονολόγηση**	**Συγγραφέας**	**Έργο**	Στίχ./Απ.	**Κείμενο**
Φ64	4ος-3ος π.Χ.	Άλεξις	απόσπασμα	174	δεῖπνον αἰτήσεις με σὺ ἤδη παρελθών· οὐκ ἔχων δὲ τυγχάνω οὐκ ὄξος, οὐκ ἄνηθον, οὐκ ὀρίγανον, οὐ θρῖον, οὐκ ἔλαιον, οὐκ ἀμυγδάλας, οὐ σκόροδον, οὐ σίραιον, οὐχὶ γήθυον, οὐ βολβόν, οὐ πῦρ, οὐ κύμινον, οὐχ ἅλας, οὐκ ᾠόν, οὐ ξύλ’, οὐ σκάφην, οὐ τήγανον, οὐχ ἱμονιάν, οὐ λάκκον εἶδον, οὐ φρέαρ· οὐ στάμνος ἔστι· διακενῆς δ’ ἕστηκ’ ἐγὼ ἔχων **μάχαιραν,** προσέτι περιεζωσμένος.
Φ65	4ος-3ος π.Χ.	Μένανδρος	Ἀσπίς	221 222	(Μάγειρος) νῦν δέ <σοι> τί δοκῶ ποεῖν; λαβὲ τὰς **μαχαίρας**, παιδάριον, θᾶττόν ποτε.
Φ66	4ος-3ος π.Χ.	Μένανδρος	Σαμία	282 284 285	Πα μάγειρ’, ἐγώ, μὰ τοὺς θεούς, οὐκ οἶδα σὺ ἐφ’ ὅ τι **μαχαίρας** περιφέρεις· ἱκανὸς γὰρ εἶ λαλῶν κατακόψαι πάντα πράγματα
Φ67	4ος-3ος π.Χ.	Μένανδρος	απόσπασμα	765	ἀσπίδιον ἐπριάμην τι καὶ **μαχαίριον**.
Φ68	4ος-3ος π.Χ.	Ανάξιππος	απόσπασμα	6	ζωμήρυσιν φέροις· ὀβελίσκους δώδεκα· κρεάγραν· θυΐαν· τυρόκνηστιν παιδικήν· στελεόν· σκαφίδας τρεῖς· **δορίδα· κοπίδας** τέτταρας· οὐ μὴ πρότερον οἴσεις, θεοῖσιν ἐχθρὲ σύ, τὸ λεβήτιον· τἀκ τοῦ νίτρου· πάλιν ὑστερεῖς; καὶ τὴν κύβηλιν τὴν ἀγωνιστηρίαν.
Φ69	4ος-3ος π.Χ.	Καλλίμαχος	Αἴτια	75	ἠῷοι μὲν ἔμελλον ἐν ὕδατι θυμὸν ἀμύξειν οἱ βόες ὀξεῖαν δερκόμενοι δορίδα
Φ70	4ος-3ος π.Χ.	Άρατος	Φαινόμενα	1.129-132	Ἀλλ’ ὅτε δὴ κἀκεῖνοι ἐτέθνασαν, οἳ δ’ ἐγένοντο, χαλκείη γενεὴ προτέρων ὀλοώτεροι ἄνδρες, οἳ πρῶτοι κακοεργὸν ἐχαλκεύσαντο **μάχαιραν** **εἰνοδίην**, πρῶτοι δὲ βοῶν ἐπάσαντ’ ἀροτήρων.
Φ71	4ος-3ος π.Χ.	Κλέαρχος	απόσπασμα	63	αἰγὸς τρόπον **μάχαιραν** ἐσκάλευσά <μοι>· λέγεται [μέντοι] καὶ ἑτέρως ἡ παροιμία· ‘αἴξ ποττὰν μάχαιραν’ ὡς Χρύσιππος καὶ Κλέαρχος τάσσεται δὲ ἐπὶ τῶν ἑαυτοῖς προξενούντων κακά. ἡ γὰρ αἴξ σκάλλουσα τὴν **μάχαιραν** εὑρίσκει, δι’ ἧς θύεται. ἄλλοι δέ φασιν, ὅτι ἐν Κορίνθῳ τῆς Μηδείας παισὶ μετὰ τὸ ἐναγίσαι τὴν μάχαιραν ἀποκρύπτουσι, τῷ δὲ ἑξῆς ἔτει τὸ μέλλον πάλιν ἐναγίζεσθαι ἱερεῖον τοῖς κέρασιν ἀνορύττει τὴν **μάχαιραν**.

Α/Α	**Χρονολόγηση**	**Συγγραφέας**	**Έργο**	Στίχ./Απ.	**Κείμενο**
Φ72	3ος π.Χ.	Φιλήμων	απόσπασμα 1	6 7 9	μάγειρός ἐστιν οὐκ ἐὰν ζωμήρυσιν ἔχων τις ἕλθῃ καὶ **μάχαιραν** πρός τινα, οὐδ’ ἄν τις εἰς τὰς λοπάδας ἰχθῦς ἐμβάλῃ· ἀλλ’ ἔστι τις φρόνησις ἐν τῷ πράγματι.
Φ73	3ος π.Χ.	Ποσείδιππος	Ἀποκλειομένη		ἐκ τοῦ πυρὸς εἰς τὰς **μαχαίρας** ἦλθον· ὧν εἷς οὑτοσὶ διὰ τῶν **μαχαιρῶν** τοῦ πυρός τ’ ἐλήλυθεν
Φ74	3ος π.Χ.	Χρύσιππος	απόσπασμα	499	Στωϊκοὶ διαφορὰς γενῶν λέγωσι τὸ ἐξ αὐτῶν κινεῖσθαι ὡς ἡ **μάχαιρα** τὸ τέμνειν ἐκ τῆς οἰκείας ἔχει κατασκευῆς (κατὰ γὰρ τὸ σχῆμα καὶ τὸ εἶδος ἡ ποίησις ἐπιτελεῖται)
Φ75	3ος-2ος π.Χ.	Πολύβιος	Ἱστορίες	3.114.2-3	τῶν δ’ Ἰβήρων καὶ Κελτῶν ὁ μὲν θυρεὸς ἦν παραπλήσιος, τὰ δὲ ξίφη τὴν ἐναντίαν εἶχε διάθεσιν· τῆς μὲν γὰρ οὐκ ἔλαττον τὸ κέντημα τῆς καταφορᾶς ἴσχυε πρὸς τὸ βλάπτειν, ἡ δὲ Γαλατικὴ **μάχαιρα** μίαν εἶχε χρείαν τὴν ἐκ καταφορᾶς, καὶ ταύτην ἐξ ἀποστάσεως.
Φ76	3ος-2ος π.Χ.	Πολύβιος	Ἱστορίες	6.23.6-8	ἅμα δὲ τῷ θυρεῷ **μάχαιρα**· ταύτην δὲ περὶ τὸν δεξιὸν φέρει μηρόν, καλοῦσι δ’ αὐτὴν Ἰβηρικήν. ἔχει δ’ αὕτη κέντημα διάφορον καὶ καταφορὰν ἐξ ἀμφοῖν τοῖν μεροῖν βίαιον διὰ τὸ τὸν ὀβελίσκον αὐτῆς ἰσχυρὸν καὶ μόνιμον εἶναι.
Φ77	2ος π.Χ.	Διονύσιος ο Θραξ	Τέχνη Γραμματικὴ	1.1.36.6.	Συνώνυμον δέ ἐστι τὸ ἐν διαφόροις ὀνόμασι τὸ αὐτὸ δηλοῦν, (5) οἷον ἄορ ξίφος μάχαιρα σπάθη φάσγανον
Φ78	2ος-1ος π.Χ.	Ζηνόδωρος	Περὶ συνηθείας	255.13-15	**Μάχαιρα**, συνήθως μὲν ἐπὶ τοῦ πολεμιστηρίου, παρὰ τὸ εἰς μάχην αἴρεσθαι· ποιητικῶς
Φ79	2ος-1ος π.Χ.	Ποσειδώνιος	απόσπασμα	402.9-10	**μαχαίρας** μὲν ὁμοίως ἡμῖν λέγουσιν οἱ Ἀττικοί, **μαχαιρίδας** δὲ τὰς τῶν κουρέων.
Φ80	2ος-1ος π.Χ.	Ποσειδώνιος	απόσπασμα	22.4	παραξιφὶς πρὸς τούτοις ἢ **κοπίς**
Φ81	2ος π.Χ.-2ος μ.Χ.	Πτολεμαίος	Περὶ διαφορᾶς λέξεων	402.9-10	**μαχαίρας** μὲν ὁμοίως ἡμῖν λέγουσιν οἱ Ἀττικοί, **μαχαιρίδας** δὲ τὰς τῶν κουρέων.
Φ82	1ος μ.Χ.	Διόδωρος	Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη	2.17.2-3	ὑπῆρχον δὲ καὶ ἄνδρες ἐπὶ καμήλων ὀχούμενοι, **μαχαίρας** τετραπήχεις ἔχοντες
Φ83	1ος μ.Χ.	Διόδωρος Σικελιώτης	Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη	17.100.6-7	εἶθ’ ὁ μὲν τὴν Μακεδονικὴν σάρισαν προβεβλημένος ἐπεπορεύετο, ὁ δ’ ἐγγίσαντος αὐτοῦ τῷ ῥοπάλῳ πατάξας τὴν σάρισαν ἀπέθρausεν. ὁ δὲ δυσὶν ἐλαττώμασι περιπεσὼν ἐπὶ τὴν ἀπὸ τοῦ ξίφους μάχην κατήντησεν. μέλλοντος δ’ αὐτοῦ σπᾶσθαι τὴν **μάχαιραν** ἔφθασε προπηδήσας καὶ τῇ μὲν εὐωνύμῳ κατέλαβε τὴν ἕλκουσαν τὸ ξίφος χεῖρα, τῇ δ’ ἄλλῃ κινήσας ἐκ τῆς βάσεως τὸν ἀντίπαλον ὑπέσυρε τὰ σκέλη.
Φ84	1ος μ.Χ.	Διόδωρος Σικελιώτης	Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη	12.24.4	παραπορευόμενος κατὰ τύχην παρὰ κρεοπώλιον, ἁρπάσας τὴν παρακειμένην ἐπὶ τῆς σανίδος **κοπίδα**.

Α/Α	**Χρονολόγηση**	**Συγγραφέας**	**Έργο**	Στίχ./Απ.	**Κείμενο**
Φ85	1ος μ.Χ.	Διονύσιος Αλικαρνασσεύς	Ρωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία	7.72.9.10-11	Καί ῥ’ αἱ μὲν καλὰς στεφάνας ἔχον, οἱ δὲ **μαχαίρας** Εἶχον χρυσείας ἐξ ἀργυρέων τελαμώνων.
Φ86	1ος μ.Χ.	Διονύσιος Αλικαρνασσεύς	Ρωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία	14.9.3	ἀμυντήρια δὲ λόγχαι καὶ **μάχαιραι κοπίδες** ὑπερμήκεις
Φ87	1ος μ.Χ.	Διονύσιος Αλικαρνασσεύς	Ρωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία	12.2.8	καταλαμβανόμενος δ’ ὑπὸ τῶν ἱππέων εἰς ἐργαστήριον εἰστρέχει μαγειρικὸν καὶ **κοπίδα** τῶν κρεοκόπων ἁρπάσας παίει τὸν πρῶτον αὐτῷ προσελθόντα.
Φ88	1ος μ.Χ.	Διονύσιος Αλικαρνασσεύς	Ρωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία	12.3.1	φυγεῖν τὸν ἔλεγχον ἔγνω, καὶ τοὺς ἥκοντας ἐπ’ αὐτὸν ἱππεῖς μαγειρικῇ **κοπίδι** παίων ἀπήλαυνεν.
Φ89	1ος μ.Χ.	Διονύσιος Αλικαρνασσεύς	Ρωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία	14.9.3	ἀμυντήρια δὲ λόγχαι καὶ **μάχαιραι κοπίδες** ὑπερμήκεις.
Φ90	1ος μ.Χ.	Διονύσιος Αλικαρνασσεύς	Ρωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία	7.72.14-15	καίτοι εἰ βάρβαροι ἦσαν οἱ τὴν Ῥώμην οἰκίσαντες καὶ τὴν ἑορτὴν ταύτην καταστησάμενοι, τί προσῆκεν αὐτοῖς τοὺς μὲν Ἕλληνικοὺς ἅπαντας σέβειν θεούς τε καὶ δαίμονας, τῶν δὲ πατρίων ὑπερορᾶν; ἢ δειξάτω τις ἡμῖν ἔξω τοῦ Ἑλληνικοῦ φῦλον ἕτερον, ᾧ πάτριά ἐστι ταῦτα τὰ ἱερά, καὶ τότε διαβαλλέτω ταύτην τὴν ἀπόδειξιν ὡς οὐχ ὑγιῆ. συντελεσθείσης δὲ τῆς πομπῆς ἐβουθύτουν εὐθὺς οἵ θ’ ὕπατοι καὶ τῶν ἱερέων οἷς ὅσιον, καὶ ὁ τῶν θυηπολιῶν τρόπος ὁ αὐτὸς ἦν τῷ παρ’ ἡμῖν. χερνιψάμενοί τε γὰρ αὐτοὶ καὶ τὰ ἱερὰ καθαρῷ περιαγνίσαντες ὕδατι καὶ Δημητρίους καρποὺς ἐπιρράναντες αὐτῶν ταῖς κεφαλαῖς, ἔπειτα κατευξάμενοι, θύειν τότε τοῖς ὑπηρέταις αὐτὰ ἐκέλευον. τῶν δ’ οἱ μὲν ἑστῶτος ἔτι τοῦ θύματος σκυτάλῃ τοὺς κροτάφους ἔπαιον, οἱ δὲ πίπτοντος ὑπετίθεσαν τὰς **σφαγίδας,** καὶ μετὰ τοῦτο δείραντές τε καὶ μελίσαντες ἀπαρχὰς ἐλάμβανον ἐξ ἑκάστου σπλάγχνου καὶ παντὸς ἄλλου μέλους, ἃς ἀλφίτοις ζέας ἀναδεύσαντες προσέφερον τοῖς θύουσιν ἐπὶ κανῶν.
Φ91	1ος μ.Χ.	Φιλόξενος	απόσπασμα	567.4	**μάχαιραν** ὀξεῖαν τὴν ἠκονημένην
Φ92	1ος μ.Χ.	Φιλόξενος	απόσπασμα	162.7-8	γέγονε δὲ παρὰ τὸ φρῶ, τὸ προϊῶ, φραπίς, ὡς λέπω λεπίς, κόπτω **κοπίς**.
Φ93	1ος π.Χ.-1ος μ.Χ.	Στράβων	Γεωγραφικά	15.3.15	Ἐν δὲ τῇ Καππαδοκίᾳ (πολὺ γὰρ ἐκεῖ τὸ τῶν Μάγων φῦλον, οἳ καὶ πύραιθοι καλοῦνται· πολλὰ δὲ καὶ τῶν Περσικῶν θεῶν ἱερά), οὐδὲ **μαχαίρᾳ** θύουσιν, ἀλλὰ κορμῷ τινι ὡς ἂν ὑπέρῳ τύπτοντες.

Α/Α	Χρονολόγηση	Συγγραφέας	Έργο	Στίχ./Απ.	Κείμενο
Φ94	1ος π.Χ.-1ος μ.Χ.	Στράβων	Γεωγραφικά	3.3.6	Τοὺς δ’ οὖν Λυσιτανούς φασιν ἐνεδρευτικοὺς ἐξερευνητικοὺς ὀξεῖς κούφους εὐεξελίκτους· ἀσπίδιον δ’ αὐτοὺς δίπουν ἔχειν τὴν διάμετρον, κοῖλον εἰς τὸ πρόσθεν, τελαμῶσιν ἐξηρτημένον· οὔτε γὰρ πόρπακας οὔτ’ ἀντιλαβὰς ἔχει ... παραξιφὶς πρὸς τούτοις ἣ **κοπίς**. λινοθώρακες οἱ πλείους· σπάνιοι δὲ ἁλυσιδωτοῖς χρῶνται καὶ τριλοφίαις, οἱ δ’ ἄλλοι νευρίνοις κράνεσιν· οἱ πεζοὶ δὲ καὶ κνημῖδας ἔχουσιν, ἀκόντια δ’ ἕκαστος πλείω· τινὲς δὲ καὶ δόρατι χρῶνται.
Φ95	1ος π.Χ.-1ος μ.Χ.	Στράβων	Γεωγραφικά	11.11.7	μυούρου δ’ ὄντος τοῦ τμήματος τούτου τῆς γῆς ἐπὶ τὰ πρὸς ἕω μέρη, γίνοιτ’ ἂν τὸ σχῆμα προσόμοιον μαγειρικῇ **κοπίδι**, τοῦ μὲν ὄρους ἐπ’ εὐθείας ὄντος καὶ νοουμένου κατὰ τὴν ἀκμὴν τῆς κοπίδος, τῆς δ’ ἀπὸ τοῦ στόματος τοῦ Ὑρκανίου παραλίας ἐπὶ Τάμαρον κατὰ θάτερον πλευρὸν εἰς περιφερῆ καὶ μύουρον γραμμὴν ἀπολῆγον.
Φ96	1ος π.Χ.-1ος μ.Χ.	Αριστόνικος	Περὶ Σημείων Ιλιάδος	3.271.1	**μάχαιραν** : ἡ διπλῆ, ὅτι τὴν παραξιφίδα **μάχαιραν** καλεῖ· διὸ καὶ λέγει αὐτὴν παρηρτῆσθαι τῷ κουλεῷ τοῦ ξίφους. τὸ δὲ πολεμιστήριον ἄορ, ξίφος, φάσγανον· [καλοῦσιν] συνώνυμα γάρ.
Φ97	1ος π.Χ.-1ος μ.Χ.	Αριστόνικος	Περὶ Σημείων Ιλιάδος	13.610.2	Ἀτρείδης δὲ ἐρυσσάμενος ξίφος ἀργυρόηλον: ἡ διπλῆ ὅτι Ζηνόδοτος γράφει χείρεσσι **μάχαιραν.** ἀγνοεῖ δὲ ὅτι Ὅμηρος τὴν παραξιφίδα μάχαιραν καλεῖ, τὸ δὲ πολεμιστήριον ξίφος.
Φ98	1ος π.Χ.-1ος μ.Χ.	Αριστόνικος	Περὶ Σημείων Ιλιάδος	18.597-8.1	ἀθετοῦνται οἱ δύο, ὅτι οὐδέποτε **μάχαιραν** εἶπε τὸ ξίφος. ἄλλως τε καὶ οὐ πρέπον χορεύοντας **μαχαίρας** ἔχειν οὗτοι δὲ οὐδὲ παρὰ Ἀριστοφάνει ἦσαν.
Φ99	1ος μ.Χ.	Ανώνυμος	Βίος Αἰσώπου	42	**μάχαιραν** λαβών, τοῦ σιτουμένου χοίρου τὸν πόδα κόψας μαδίσας τε καὶ ἁλμίσας, εἰς τὴν χύτραν ἔρριψε καὶ συνήψει.
Φ100	1ος-2ος μ.Χ.	Πλούταρχος	Θησεύς	12.4	ἐλθὼν οὖν ὁ Θησεὺς ἐπὶ τὸ ἄριστον, οὐκ ἐδοκίμαζε φράζειν αὐτὸν ὅστις εἴη πρότερος, ἐκείνῳ δὲ βουλόμενος ἀρχὴν ἀνευρέσεως παρασχεῖν, κρεῶν παρακειμένων
Φ101	1ος-2ος μ.Χ.	Πλούταρχος	Κικέρων	19.2	Κεθήγου, πολλὰ μὲν ἐν αὐτῇ βέλη καὶ ὅπλα, πλεῖστα δὲ ξίφη καὶ **μαχαίρας** εὗρε, νεοθήκτους ἁπάσας.
Φ102	1ος-2ος μ.Χ.	Πλούταρχος	Περὶ τῶν ἐκλελοιπότων χρηστηρίων	443B	περὶ δὲ τοῦ Κύδνου καὶ τῆς ἱερᾶς τοῦ Ἀπόλλωνος ἐν Ταρσῷ μαχαίρας, ὦ φίλε Δημήτριε, σοῦ λέγοντος ἠκούομεν, ὡς <οὔτε> ὁ Κύδνος ἄλλον ἐκκαθαίρει σίδηρον <ἢ> ἐκεῖνον οὔθ’ ὕδωρ ἄλλο τὴν **μάχαιραν** ἢ ἐκεῖνο· καθάπερ ἐν Ὀλυμπίᾳ τὴν τέφραν προσπλάττουσι τῷ βωμῷ καὶ περιπηγνύουσιν ἐκ τοῦ Ἀλφειοῦ παραχέοντες ὕδωρ, ἑτέρων δὲ πειρώμενοι ποταμῶν οὐδενὶ δύνανται συναγαγεῖν οὐδὲ κολλῆσαι τὴν τέφραν.
Φ103	1ος-2ος μ.Χ.	Πλούταρχος	Περὶ κρεοφαγίας Β΄	998A	οἳ πρῶτοι κακοεργὸν ἐχαλκεύσαντο **μάχαιραν** **εἰνοδίην**, πρῶτοι δὲ βοῶν ἐπάσαντ’ ἀροτήρων

A/A	Χρονολόγηση	Συγγραφέας	Έργο	Στίχ./Απ.	Κείμενο
Φ104	1ος-2ος μ.Χ.	Πλούταρχος	Ἀριστείδης	18.4	καὶ γὰρ ἀντλαμβανόμενοι τῶν δοράτων ταῖς χερσὶ γυμναῖς συνέθραυον τὰ πλεῖστα, καὶ πρὸς τὰς ξιφουλκίας ἐχώρουν οὐκ ἀργῶς, ταῖς τε **κοπίσι** καὶ τοῖς ἀκινάκαις χρώμενοι καὶ τὰς ἀσπίδας παρασπῶντες, καὶ συμπλεκόμενοι χρόνον πολὺν ἀντεῖχον.
Φ105	1ος-2ος μ.Χ.	Πλούταρχος	Ἀριστείδης	21.4-5	[[21.4] ἐπὶ πᾶσι δὲ τῶν Πλαταιέων ὁ ἄρχων, ᾧ τὸν ἄλλον χρόνον οὔτε σιδήρου θιγεῖν ἔξεστιν οὔθ' ἑτέραν ἐσθῆτα πλὴν λευκῆς ἀναλαβεῖν, τότε χιτῶνα φοινικοῦν ἐνδεδυκὼς ἀράμενός τε ὑδρίαν ἀπὸ τοῦ γραμματοφυλακίου **ξιφήρης** ἐπὶ τοὺς τάφους προάγει διὰ μέσης τῆς πόλεως. [21.5] εἶτα λαβὼν ὕδωρ ἀπὸ τῆς κρήνης αὐτὸς ἀπολούει τε τὰς στήλας καὶ μύρῳ χρίει, καὶ τὸν ταῦρον εἰς τὴν πυρὰν σφάξας καὶ κατευξάμενος Διῒ καὶ Ἑρμῇ χθονίῳ παρακαλεῖ τοὺς ἀγαθοὺς ἄνδρας τοὺς ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος ἀποθανόντας ἐπὶ τὸ δεῖπνον καὶ τὴν αἱμοκουρίαν. ἔπειτα κρατῆρα κεράσας οἴνου καὶ χεάμενος ἐπιλέγει: “προπίνω τοῖς ἀνδράσι τοῖς ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῶν Ἑλλήνων ἀποθανοῦσι.” ταῦτα μὲν οὖν ἔτι καὶ νῦν διαφυλάττουσιν οἱ Πλαταεῖς.
Φ106	1ος-2ος μ.Χ.	Πλούταρχος	Λυκούργος	2.3	διερύκων γὰρ ἀψιμαχίαν τινά, μαγειρικῇ **κοπίδι** πληγεὶς ἀπέθανε, τῷ πρεσβυτέρῳ παιδὶ Πολυδέκτῃ καταλιπὼν τὴν βασιλείαν.
Φ107	1ος-2ος μ.Χ.	Δίων Χρυσόστομος	Λόγοι	7.5	Ἀλλ’ ἦ, ὦ ξεῖνε, τῇδέ που φεύγοντα ἔλαφον κατενόησας; κἀγὼ πρὸς αὐτόν, Ἐκεῖνος, ἔφην, ἐν τῷ κλύδωνι ἤδη· καὶ ἀγαγὼν ἔδειξα. ἑλκύσας οὖν αὐτὸν ἐκ τῆς θαλάττης τό τε δέρμα ἐξέδειρε **μαχαίρᾳ**, κἀμοῦ ξυλλαμβάνοντος ὅσον οἷός τε ἦν, καὶ τῶν σκελῶν ἀποτεμὼν τὰ ὀπίσθια ἐκόμιζεν ἅμα τῷ δέρματι. παρεκάλει δὲ κἀμὲ συνακολουθεῖν καὶ συνεστιᾶσθαι τῶν κρεῶν·
Φ108	1ος-2ος μ.Χ.	Ερμής Τρισμέγειστος	Κυρανίδες	1,8	Ἐὰν δὲ τοῦ θύννου τὸν δεξιὸν ὀφθαλμὸν βάλῃς εἰς τὸν οἶνον, καὶ εἴπῃς τὸ τοῦ Διονύσου ὄνομα καὶ ὅτι ἀναλυσάτωσαν οἱ ἀνακεκλιμένοι φίλοι μὴ πιόντες, ἀλλὰ καὶ εὐχαριστοῦντες ὡς εὐφραινόμενοι. ἐὰν δὲ καὶ πτερὸν τοῦ θυρὸς ὀρνέου κόψῃς **μαχαίρᾳ ὁλοσιδήρῳ**, βάλῃς τε εἰς κεράμιον οἴνου ἐπιλέγων τὸ ὄνομα τὸ διονυσιακόν, καὶ ὅτι “κύριε ἀνάστησον τοὺς ἀνακειμένους, αἱματεκχύτου γενέσθαι ἀλλήλους δέροντας”, γίνεται οὕτως.
Φ109	1ος-2ος μ.Χ.	Ψευδο-Απολλώδορος	Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη	1.9.12	Βίας δὲ ἐμνηστεύετο Πηρὼ τὴν Νηλέως· ὁ δὲ πολλῶν αὐτῷ μνηστευομένων τὴν θυγατέρα δώσειν ἔφη τῷ τὰς Φυλάκου βόας κομίσαντι αὐτῷ. αὗται δὲ ἦσαν ἐν Φυλάκῃ, καὶ κύων ἐφύλασσεν αὐτὰς οὗ οὔτε ἄνθρωπος οὔτε θηρίον πέλας ἐλθεῖν
Φ110	1ος-2ος μ.Χ.	Αίλιος Θέων	Προγυμνάσματα	130	περὶ δὲ τὴν πολυωνυμίαν ἀνάπαλιν, ὅταν τὸ σημαινόμενον ἕν, τὰ δὲ ὀνόματα πολλά, οἷον ἄορ, ξίφος, φάσγανον, **μάχαιρα.** ἀσάφεια γὰρ καὶ οὕτω γίνεται, ὅταν οἴηταί τις ἴσα τοῖς ὀνόμασιν εἶναι τὰ σημαινόμενα. περὶ δὲ τὴν σύνταξιν, οἷον ἐπειδὰν φήσῃ Πιττακὸς νέμεσθαι πατέρα καὶ μητέρα τὴν ἴσην

A/A	Χρονολόγηση	Συγγραφέας	Έργο	Στίχ./Απ.	Κείμενο
Φ111	1ος-2ος μ.Χ.	;	Περὶ ὁμοίων καὶ διαφόρων λέξεων	306	**μάχαιρα** καὶ **μαχαιρὶς** διαφέρει. μάχαιραν μὲν γὰρ ὁμοίως ἡμῖν λέγουσιν Ἀττικοί, **μαχαιρίδας** δὲ τὰς τῶν κουρέων.
Φ112	1ος-2ος μ.Χ.	Απολλώνιος	Ὁμηρικό Λεξικό	101.5-7	**κνῆστις** σκεῦος ᾧ ἐπιξύουσι τὸν τυρόν· “κνήστι χαλκείῃ, ἐπὶ δ’ αἴγειον κνῆ τυρόν.” τῶν δ’ ἅπαξ εἰρημένων. ἔστι δὲ ἀντὶ τοῦ ἔκνα, ἔξυεν.
Φ113	2ος μ.Χ.	Γαληνός	Περὶ τῶν παρὰ τὴν λέξιν σοφισμάτων	14,586	ἐπεὶ δέ, καθάπερ <ἐν> ἑτέροις ἀποδέδεικται λόγοις, τὸ εὖ τε καὶ ἡ ἀρετὴ ἐν ἐκείνῳ, πρὸς ὃ πέφυκεν ἢ γέγονεν, ἀνθρώπου μὲν τὸ ζῆν, **μαχαίρας** δὲ τὸ τέμνειν, ληπτέον ἂν εἴη τὸ πρὸς τί πέφυκεν ἢ γέγονεν ἡ λέξις. φαίνεται δὲ πρὸς ἕν, τὸ σημαίνειν
Φ114	2ος μ.Χ.	Γαληνός	Τῶν Ἱπποκράτους γλωσσῶν ἐξήγησις	19.120.10	**μαχαιρίδι** στηθοειδεῖ: τῷ σμιλίῳ ἰατρικῷ γαστρώδει.
Φ115	2ος μ.Χ.	Λουκιανός	Δὶς κατηγορούμενος	29.18-19	ἄγνωμον γὰρ ἐπ’ ἐμὲ τὴν ἐμὴν **μάχαιραν** ἀκονᾶν
Φ116	2ος μ.Χ.	Λουκιανός	Ἁλιεύς	45.4-5	Οὔκ, ἀλλὰ χρυσίον τουτὶ καὶ μύρον καὶ **μαχαίριον** κουρευτικὸν καὶ κάτοπτρον καὶ κύβους.
Φ117	2ος μ.Χ.	Λουκιανός	Πρὸς τὸν ἀπαίδευτον καὶ πολλὰ βιβλία ὠνούμενον	29.12-17	τοὺς κουρέας τούτους ἐπίσκεψαι, καὶ ὄψει τοὺς μὲν τεχνίτας αὐτῶν ξυρὸν καὶ **μαχαιρίδας** καὶ κάτοπτρον σύμμετρον ἔχοντας, τοὺς δὲ ἀμαθεῖς καὶ ἰδιώτας πλῆθος **μαχαιρίδων** προτιθέντας καὶ κάτοπτρα μεγάλα, οὐ μὴν λήσειν γε διὰ ταῦτα οὐδὲν εἰδότας.
Φ118	2ος μ.Χ.	Αίλιος Ηρωδιανός ή Ψευδο-Ηρωδιανός	Φιλέταιρος	108	**Μαχαιρίδες** καὶ **μάχαιραι** · **μαχαιρίδες** μὲν γὰρ αἱ τῶν κουρέων, **μάχαιραι** δὲ αἱ τῶν μαγείρων.
Φ119	2ος μ.Χ.	Αίλιος Ηρωδιανός ή Ψευδο-Ηρωδιανός	Περὶ παθῶν	3,2.217	ἔστι παρὰ τὸ ἐρῶ ἔρανον ὡς ἔχω ὄχανον καὶ κόπτω **κόπανον** καὶ τροπῇ τοῦ ε εἰς η ἤρανον
Φ120	2ος μ.Χ.	Αίλιος Ηρωδιανός ή Ψευδο-	Ἐπιμερισμοί	63.2	καίνω, τὸ κόπτω, ὅθεν καὶ **καινὶς**, ἡ **μάχαιρα.**
Φ121	2ος μ.Χ.	Αίλιος Ηρωδιανός ή Ψευδο-Ηρωδιανός	Ἐπιμερισμοί	68.5	**κνῆστις**, ἡ **μάχαιρα**·
Φ122	2ος μ.Χ.	Διογενιανός	Παροιμίαι	52	**Αἴξ τὴν μάχαιραν**: ἐπὶ τῶν ἑαυτοῖς λανθανόντως κακόν τι ἐπισπωμένων. Εἴληπται δὲ ἐξ αἰτίας τοιαύτης· Κορίνθιοι αἶγα τῇ Ἥρᾳ ἔθυον· κρυψαμένων δε τινων τὴν **μάχαιραν**, ἡ αἴξ τοῖς ποσὶ σκαλεύουσα ἀνέφηνεν.

A/A	Χρονολόγηση	Συγγραφέας	Έργο	Στίχ./Απ.	Κείμενο
Φ123	2ος μ.Χ.	Ζηνόβιος	Ἐπιτομή παροιμιῶν	1.27	**Αἴξ τὴν μάχαιραν**: παροιμία ἐπὶ τῶν κακῶς τι καθ' ἑαυτῶν ποιούντων, ἀπὸ ἱστορίας τοιαύτης· Κορίνθιοι θυσίαν τελοῦντες Ἥρᾳ ἐνιαύσιον, τῇ ὑπὸ Μηδείας ἱδρυνθείσῃ καὶ
Φ124	2ος μ.Χ.	Αἴλιος Αριστείδης	Τέχνη Ρητορική	1.5.1.3	καὶ πάλιν οὔτε γὰρ μαγείρῳ **μαχαίρας** οὐδέν ἐστ' ὄφελος ἥτις μὴ τέμνει,
Φ125	2ος μ.Χ.	Παυσανίας	Λακωνικά	2.3.8	δὲ ἐπὶ τῶν ἡρώων τὰ ὅπλα ὁμοίως χαλκᾶ ἦν πάντα, μαρτυρεῖ μοι καὶ Ὁμήρου τῶν ἐπῶν <τὰ> ἔς τε ἀξίνην ἔχοντα τὴν Πεισάνδρου καὶ ἐς τοῦ Μηριόνου τὸν ὀιστόν. βεβαιοῖ δὲ καὶ ἄλλως μοι τὸν λόγον ἐν Φασήλιδι ἀνακείμενον ἐν Ἀθηνᾶς ἱερῷ τὸ δόρυ Ἀχιλλέως καὶ Νικομηδεῦσιν ἐν Ἀσκληπιοῦ ναῷ **μάχαιρα ὁ Μέμνονος**· καὶ τοῦ μὲν ἥ τε αἰχμὴ καὶ ὁ σαυρωτήρ, ἡ μάχαιρα δὲ καὶ διὰ πάσης χαλκοῦ πεποίηται.
Φ126	2ος μ.Χ.	Παυσανίας	Κορινθιακά	2.35.4-8	[35.4] τὸ δὲ λόγου μάλιστα ἄξιον ἱερὸν Δήμητρός ἐστιν ἐπὶ τοῦ Πρωνός. τοῦτο τὸ ἱερὸν Ἑρμιονεῖς μὲν Κλύμενον Φορωνέως παῖδα καὶ ἀδελφὴν Κλυμένου Χθονίαν τοὺς ἱδρυσαμένους φασὶν εἶναι. Ἀργεῖοι δέ, ὅτε ἐς τὴν Ἀργολίδα ἦλθε Δημήτηρ, τότε Ἀθέραν μὲν λέγουσι καὶ Μύσιον ὡς ξενίαν παράσχοιεν τῇ θεῷ, Κολόνταν δὲ οὔτε οἴκῳ δέξασθαι τὴν θεὸν οὔτε ἀπονεῖμαί τι ἄλλο ἐς τιμήν: ταῦτα δὲ οὐ κατὰ γνώμην Χθονίᾳ τῇ θυγατρὶ ποιεῖν αὐτόν. Κολόνταν μὲν οὖν φασιν ἀντὶ τούτων συγκαταπρησθῆναι τῇ οἰκίᾳ, Χθονίαν δὲ κομισθεῖσαν ἐς Ἑρμιόνα ὑπὸ Δήμητρος Ἑρμιονεῦσι ποιῆσαι τὸ ἱερόν. [35.5] Χθονία δ' οὖν ἡ θεός τε αὐτὴ καλεῖται καὶ Χθόνια ἑορτὴν κατὰ ἔτος ἄγουσιν ὥρᾳ θέρους, ἄγουσι δὲ οὕτως. ἡγοῦνται μὲν αὐτοῖς τῆς πομπῆς οἵ τε ἱερεῖς τῶν θεῶν καὶ ὅσοι τὰς ἐπετείους ἀρχὰς ἔχουσιν, ἕπονται δὲ καὶ γυναῖκες καὶ ἄνδρες. τοῖς δὲ καὶ παισὶν ἔτι οὖσι καθέστηκεν ἤδη τὴν θεὸν τιμᾶν τῇ πομπῇ: οὗτοι λευκὴν ἐσθῆτα καὶ ἐπὶ ταῖς κεφαλαῖς ἔχουσι στεφάνους. πλέκονται δὲ οἱ στέφανοί σφισιν ἐκ τοῦ ἄνθους ὃ καλοῦσιν οἱ ταύτῃ κοσμοσάνδαλον, ὑάκινθον ἐμοὶ δοκεῖν ὄντα καὶ μεγέθει καὶ χρόᾳ: ἔπεστι δέ οἱ καὶ τὰ ἐπὶ τῷ θρήνῳ γράμματα. [35.6] τοῖς δὲ τὴν πομπὴν πέμπουσιν ἕπονται τελείαν ἐξ ἀγέλης βοῦν ἄγοντες διειλημμένην δεσμοῖς τε καὶ ὑβρίζουσαν ἔτι ὑπὸ ἀγριότητος. ἐλάσαντες δὲ πρὸς τὸν ναὸν οἱ μὲν ἔσω φέρεσθαι τὴν βοῦν ἐς τὸ ἱερὸν ἀνῆκαν ἐκ τῶν δεσμῶν, ἕτεροι δὲ ἀναπεπταμένας ἔχοντες τέως τὰς θύρας, ἐπειδὰν τὴν βοῦν ἴδωσιν ἐντὸς τοῦ ναοῦ, προσέθεσαν τὰς θύρας. [35.7] τέσσαρες δὲ ἔνδον ὑπολειπόμεναι γρᾶες, αὗται τὴν βοῦν εἰσιν αἱ κατεργαζόμεναι: **δρεπάνῳ** γὰρ ἥτις ἂν τύχῃ τὴν φάρυγγα ὑπέτεμε τῆς βοός. μετὰ δὲ αἱ θύραι τε ἠνοίχθησαν καὶ προσελαύνουσιν οἷς ἐπιτέτακται βοῦν [δὲ] δευτέραν καὶ τρίτην ἐπὶ ταύτῃ καὶ ἄλλην τετάρτην. κατεργάζονταί τε δὴ πάσας κατὰ ταὐτὰ αἱ γρᾶες καὶ τόδε ἄλλο πρόσκειται τῇ θυσίᾳ θαῦμα: ἐφ' ἥντινα γὰρ ἂν πέσῃ τῶν πλευρῶν ἡ πρώτη βοῦς, ἀνάγκη πεσεῖν καὶ πάσας. [35.8] θυσία μὲν δρᾶται τοῖς Ἑρμιονεῦσι τὸν εἰρημένον τρόπον: πρὸ δὲ τοῦ ναοῦ γυναικῶν ἱερασαμένων τῇ Δήμητρι εἰκόνες ἑστήκασιν οὐ πολλαί, καὶ παρελθόντι ἔσω θρόνοι τέ εἰσιν, ἐφ' ὧν αἱ γρᾶες ἀναμένουσιν ἐσελαθῆναι καθ' ἑκάστην τῶν βοῶν, καὶ ἀγάλματα οὐκ ἄγαν ἀρχαῖα Ἀθηνᾶ καὶ Δημήτηρ. αὐτὸ δὲ ὃ σέβουσιν ἐπὶ πλέον ἢ τἄλλα, ἐγὼ μὲν οὐκ εἶδον, οὐ μὴν οὐδὲ ἀνὴρ ἄλλος οὔτε ξένος οὔτε Ἑρμιονέων αὐτῶν: μόναι δὲ ὁποῖόν τί ἐστιν αἱ γρᾶες ἴστωσαν.

A/A	Χρονολόγηση	Συγγραφέας	Έργο	Στίχ./Απ.	Κείμενο
Φ127	2ος μ.Χ.	Παυσανίας	Μεσσηνιακά	4.17.1	ἔστι δὲ Αἴγιλα τῆς Λακωνικῆς, ἔνθα ἱερὸν ἵδρυται ἅγιον Δήμητρος. ἐνταῦθα ἐπιστάμενος ὁ Ἀριστομένης καὶ οἱ σὺν αὐτῷ τὰς γυναῖκας ἀγούσας ἑορτὴν ἀμύνεσθαι τῶν γυναικῶν οὐκ ἄνευ τῆς θεοῦ προαχθεισῶν λαμβάνουσιν οἱ πολλοὶ τῶν Μεσσηνίων τραύματα **μαχαίραις** τε, αἷς τὰ ἱερεῖα αἱ γυναῖκες ἔθυον, καὶ ὀβελοῖς, οἷς τὰ κρέα ἔπειρον ὀπτῶσαι· τὸν δὲ Ἀριστομένην τύπτουσαι ταῖς δᾳσὶ ζῶντα αἱροῦσιν.
Φ128	2ος μ.Χ.	Παυσανίας	Ἠλιακά	6.19.4-6	[19.4]τὸν Σικυωνίων δῆμον. ἐν τούτῳ τῷ θησαυρῷ δίσκοι τὸν ἀριθμὸν ἀνάκεινται τρεῖς, ὅσους ἐς τοῦ πεντάθλου τὸ ἀγώνισμα ἐσκομίζουσι: καὶ ἀσπίς ἐστιν ἐπίχαλκος γραφῇ τὰ ἐντὸς πεποικιλμένη καὶ κράνος τε καὶ κνημῖδες ὁμοῦ τῇ ἀσπίδι: ἐπίγραμμα δὲ ἐπὶ τοῖς ὅπλοις, ἀκροθίνιον τῷ Διὶ ὑπὸ Μυάνων τεθῆναι. οἵτινες δὲ οὗτοι ἦσαν, οὐ κατὰ τὰ αὐτὰ παρίστατο ἅπασιν εἰκάζειν: [19.5] ἐμὲ δὲ ἐσῆλθεν ἀνάμνησις ὡς Θουκυδίδης ποιήσειεν ἐν τοῖς λόγοις Λοκρῶν τῶν πρὸς τῇ Φωκίδι καὶ ἄλλας πόλεις, ἐν δὲ αὐταῖς εἶναι καὶ Μυονέας. οἱ Μυᾶνες οὖν οἱ ἐπὶ τῇ ἀσπίδι κατά γε ἡμετέραν γνώμην ἄνθρωποι μέν εἰσιν οἱ αὐτοὶ Μυονεῖς οἱ ἐν τῇ Λοκρίδι ἠπείρῳ: τὰ δὲ ἐπὶ τῇ ἀσπίδι γράμματα παρῆκται μὲν ἐπὶ βραχύ, πέπονθε δὲ αὐτὸ διὰ τοῦ ἀναθήματος τὸ ἀρχαῖον. [19.6] κεῖνται δὲ καὶ ἄλλα ἐνταῦθα ἄξια ἐπιμνησθῆναι, **μάχαιρα ἡ Πέλοπος** χρυσοῦ τὴν λαβὴν πεποιημένη, καὶ εἰργασμένον ἐλέφαντος κέρας τὸ Ἀμαλθείας, ἀνάθημα Μιλτιάδου τοῦ Κίμωνος, ὃς ἀρχὴν ἔσχεν ἐν χερῤῥονήσῳ τῇ Θρᾳκίᾳ πρῶτος τῆς οἰκίας ταύτης: καὶ ἐπίγραμμα ἐπὶ τῷ κέρατί ἐστιν ἀρχαίοις Ἀττικοῖς γράμμασι
Φ129	2ος μ.Χ.	Ιούλιος Πολυδεύκης	Ὀνομαστικόν	1.136	ξίφος, **μάχαιρα**, ἐγχειρίδιον, ξίφους ἀκμή, ξίφους λαβὴ καὶ προλαβή, ξίφους τελαμών, οὗ τὸ ξίφος ἐξῆπται. **κοπίς**. ἡ δὲ θήκη τοῦ ξίφους κουλεός. λόγχη, ξυστόν, κάμαξ, ἀκόντιον. ἀκόντισμα καὶ τὸ ὅπλον καὶ τὸ ἔργον. δόρυ, κοντός. καὶ ἡ θήκη τοῦ δόρατος δουροδόκη, καὶ τὰ μέρη τὸ μὲν τέλος σαυρωτήρ, τὸ δὲ μέσον ἀγκύλη.
Φ130	2ος μ.Χ.	Ιούλιος Πολυδεύκης	Ὀνομαστικόν	6.89	ζωμήρυσιν ἐτνήρυσιν, λέβητας, χαλκία, κριβάνους, βαύνους, ἰπνούς, πυραύνους -ἔστι δ’ ἀγγεῖα ἐν οἷς τοὺς ἐμπύρους ἄνθρακας κομίζουσιν -ἐσχαρίδας, ἰπνολεβήτιον, θερμαντῆρα, χυτρόγαυλον, ἠθμόν, **κοπίδα**, **μαχαίρας**, **δορίδας**, αἷς ἔδερον ἢ ἐφ’ ὧν, ἴσως δὲ καὶ **τυρόκνηστιν**, ἣν καὶ **κύβηλιν** καλοῦσιν. ὃ δὲ νῦν ταγηνοστρόφιον, οἱ πάλαι λιστρίον ἢ πτέον. κρατευτήρια δὲ σιδήριον ᾧ τοὺς ὀβελίσκους ἐπετίθεσαν πρὸς τὴν ὄπτησιν τῶν κρεῶν, ἐφ’ οὗ καὶ Ὅμηρος (Ι 214) ἴσως εἴρηκε ‘κρατευτάων ἐπαείρας.’

A/A	Χρονολόγηση	Συγγραφέας	Έργο	Στίχ./Απ.	Κείμενο
Φ131	2ος μ.Χ.	Ιούλιος Πολυδεύκης	Ὀνομαστικόν	7.156	**μαχαιροποιός**, **μαχαιροπωλεῖον**, **μαχαιροπώλης**, **μάχαιρα**, **μαχαιροφόροι**, **μαχαιρίδες**. τοξοποιός τοξοποιία, τόξον, τοξότης, τοξοφόρος, τόξαρχος, ἱπποτοξότης, τοξεῦσαι ἐκτοξεῦσαι, τοξεύματα. βελοποιός βελοποιία, βέλος, βλῆμα, βάλλει. δορυξοῦς, δόρυ ὁλοσίδηρον—καλεῖται δὲ γαισός, καὶ ἔστι Λιβυκόν—δορυφόρος δορυ φορία, δουροδόκη, δορυάλωτος, δορύληπτος
Φ132	2ος μ.Χ.	Ιούλιος Πολυδεύκης	Ὀνομαστικόν	7.158	εἴρηται δὲ καὶ **ξιφομάχαιρα** ἡ μεγάλη **μάχαιρα** ἐν Θεοπόμπου Καπήλισιν ἐλεφαντοκώπους **ξιφομαχαίρας** καὶ δόρη
Φ133	2ος μ.Χ.	Ιούλιος Πολυδεύκης	Ὀνομαστικόν	10.89	χρηστέον δὲ καὶ μυστίλαις ἢ μυστίλοις ἢ γλώτταις ἢ μυστιλαρίοις ἢ κοχλιωρύχοις ἢ λιστρίοις, καὶ **μαχαίρᾳ** ἢ **μαχαιρίῳ** ἢ **μαχαιρίδι**. ἡ **μαχαιρὶς** μὲν γὰρ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐπὶ τῆς κουρίδος· ἀλλ’ ὅταν Φερεκράτης ἐν Κραπαταλοῖς φῇ **μαχαιρίδ**’ ἆρ’ ἐνέθηκας; -οὔ. -τί μ’ εἴργασαι; ἀμάχαιρος ἐπὶ βόεια νοστήσω κρέα, ἀνὴρ γέρων ἀνόδοντος
Φ134	2ος μ.Χ.	Ιούλιος Πολυδεύκης	Ὀνομαστικόν	10.90.	ἀπὸ τῆς **μαχαίρας** τῷ **μαχαιρίῳ** καὶ τῇ **μαχαιρίδι** χρηστέον· ἐν δὲ τοῖς Δημιοπράτοις εὑρήκαμεν **μαχαίρια** ἐλεφάντινα καὶ **μαχαίρια** κεράτινα.
Φ135	2ος μ.Χ.	Ιούλιος Πολυδεύκης	Ὀνομαστικόν	1.33	τὰ δὲ πρὸς θυσίαν σχίζαι, **σφαγίδες, κοπίδες**, πελέκεις, ὀβελοί, λίκνα, κανᾶ, χέρνιβες· τὸ γὰρ πεμπώβολα καὶ οὐλοχύται καὶ τὰ τοιαῦτα ποιητικά.
Φ136	2ος μ.Χ.	Ιούλιος	Ὀνομαστικόν	10.97	τῶν δὲ μαγείρου σκευῶν καὶ **κοπίδες** καὶ **σφαγίδες**, καὶ σφάγιον, ᾧ ὑποδέχονται τὸ
Φ137	2ος μ.Χ.	Αρτεμίδωρος	Ὀνειροκριτικόν	2.31	**μάχαιρα** δὲ καὶ ξίφος τὸν θυμὸν τοῦ ἰδόντος σημαίνουσι
Φ138	2ος μ.Χ.	Μάξιμος	Διατριβές	24.1	οἳ πρῶτοι κακοεργὸν ἐτεκτήναντο **μάχαιραν**, **εἰνοδίην**, πρῶτοι δὲ βοῶν ἐπάσαντ’ ἀροτήρων.
Φ139	2ος μ.Χ.	Βαλέριος Βαβρίας	Μυθίαμβοι Αἰσώπειοι	1.97	καὶ προσποιηθεὶς μητρὶ τῶν θεῶν θύειν τὸν ταῦρον ἐλθεῖν ἐπὶ τὸ δεῖπνον ἠρώτα. κἀκεῖνος ἤξειν εἶπεν οὐχ ὑποπτεύσας. ἐλθὼν δὲ καὶ στὰς ἐπὶ θύραις λεοντείοις, ὡς εἶδε θερμοῦ πολλὰ χαλκία πλήρη, **σφαγίδας μαχαίρας** βουδόρους νεοσμήκτους, πρὸς τῇ θύρῃ δὲ μηδὲν ἀλλὰ δεσμώτην ἀλεκτορίσκον, ᾧχετ’ εἰς ὄρος φεύγων.
Φ140	2ος μ.Χ.	Παυσανίας Γραμματικός	Ἀττικῶν ὀνομάτων συναγωγή	Α.42	αἰγὸς τρόπον **μάχαιραν** ἐσκάλευσά <μοι>· λέγεται [μέντοι] καὶ ἑτέρως ἡ παροιμία· ‘αἴξ ποττὰν μάχαιραν’ ὡς Χρύσιππος καὶ Κλέαρχος τάσσεται δὲ ἐπὶ τῶν ἑαυτοῖς προξενούντων κακά. ἡ γὰρ αἴξ σκάλλουσα τὴν **μάχαιραν** εὑρίσκει, δι’ ἧς θύεται. ἄλλοι
Φ141	2ος μ.Χ.	Παυσανίας Γραμματικός	Ἀττικῶν ὀνομάτων συναγωγή	Π.20	**Πηλέως μάχαιρα**· παροιμία, ἣν ἀναγράφει καὶ Ἀριστοφάνης οὕτως ‘μέγα φρονεῖ μᾶλλον ἢ Πηλεὺς ἐπὶ τῇ **μαχαίρᾳ**’. ἐδόκει σωφροσύνης γέρας, ἡφαιστότευκτος,ἣν εἰλήφει **μάχαιραν** ὁ Πηλεύς. λαμβάνεται δὲ ἐπὶ τῶν σπανίων καὶ τιμιωτάτων κτημάτων. [διὰ γὰρ σωφροσύνης ὑπερβολὴν παρὰ θεῶν λαβεῖν φασι τὸν Πηλέα ξίφος

A/A	Χρονολόγηση	Συγγραφέας	Έργο	Στίχ./Απ.	Κείμενο
Φ142	2ος-3ος μ.Χ.	Αθήναιος	Δειπνοσοφισταί	4.74	Ἀχαιὸς δ᾽ ὁ Ἐρετριεὺς ἐν Ἀλκμαίωνι τῷ σατυρικῷ καρυκκοποιοὺς καλεῖ τοὺς Δελφοὺς διὰ τούτων καρυκκοποιοὺς προσβλέπων βδελύττομαι, παρόσον τὰ ἱερεῖα περιτέμνοντες δῆλον ὡς ἐμαγείρευον αὐτὰ καὶ ἐκαρύκκευον. εἰς ταῦτα δὲ ἀποβλέπων καὶ Ἀριστοφάνης ἔφη: ἀλλ᾽ ὦ Δελφῶν πλείστας ἀκονῶν, Φοῖβε, **μαχαίρας** καὶ προδιδάσκων τοὺς σοὺς προπόλους. κἀν τοῖς ἑξῆς δ᾽ ὁ Ἀχαιός φησιν τίς ὑποκεκρυμμένος μένει, σαραβάκων κοπίδων συνομώνυμε;
Φ143	2ος-3ος μ.Χ.	Αθήναιος	Δειπνοσοφισταί	7.38	μάγειρός ἐστιν οὐκ ἐὰν ζωμήρυσιν ἔχων τις ἔλθῃ καὶ **μάχαιραν** πρός τινα, οὐδ᾽ ἄν τις εἰς τὰς λοπάδας ἰχθῦς ἐμβάλῃ· ἀλλ᾽ ἔστι τις φρόνησις ἐν τῷ πράγματι.
Φ144	2ος-3ος μ.Χ.	Αθήναιος	Δειπνοσοφισταί	4.68	ΜΑΓΕΙΡΙΚΑ δὲ ΣΚΕΥΗ καταριθμεῖται Ἀνάξιππος ἐν Κιθαρῳδῷ οὕτως ζωμήρυσιν φέρ᾽, οἶσ᾽ ὀβελίσκους δώδεκα,
Φ145	2ος-3ος μ.Χ.	Αθήναιος	Δειπνοσοφισταί (Επιτομή)	2,2.160	εὑρετὴς δὲ τοῦ γένους Ἱππῶναξ ὁ ἰαμβοποιὸς λέγων· Μοῦσά μοι Εὐρυμεδοντία δῖα τὴν παντοχάρυβδιν, τὴν **ἐν γαστρὶ μάχαιραν**, ὃς ἐσθίει οὐ κατὰ κόσμον, ἔννεφ᾽, ὅπως ψηφῖδι κακὸν οἶτον ὅληται βουλῇ δημοσίᾳ παρὰ θῖν᾽ ἁλὸς ἀτρυγέτοιο.
Φ146	2ος-3ος μ.Χ.	Αθήναιος	Δειπνοσοφισταί (Επιτομή)	2,1.46	ἡ τροφὴ δέ ἐστιν ἄρτοι μὲν ὀλίγοι, κρέα δὲ πολλὰ ἐν ὕδατι καὶ ὀπτὰ ἐπ᾽ ἀνθράκων ἢ ὀβελίσκων. προσφέρονται δὲ ταῦτα καθαρείως μέν, λεοντωδῶς δέ, ταῖς χερσὶν ἀμφοτέραις αἴροντες ὅλα μέλη καὶ ἀποδάκνοντες, ἔαν δέ τι ᾖ δυσαπόσπαστον, **μαχαιρίῳ** μικρῷ παρατέμνοντες, ὃ τοῖς κολεοῖς ἐν ἰδίᾳ θήκῃ παράκειται.
Φ147	2ος-3ος μ.Χ.	Κλαύδιος Αιλιανός	Ποικίλη Ἱστορία	8.3	Ὅτι Ἀττικὸν τοῦτο τὸ ἔθος, ὅταν ὁ βοῦς ἀποσφαγῇ, τῶν μὲν ἄλλων ἀποψηφίζονται, κρίνοντες ἕκαστον ἐν τῷ μέρει φόνου· καταγινώσκουσι δὲ τῆς **μαχαίρας,** καὶ λέγουσι ταύτην ἀποκτεῖναι αὐτόν. καὶ ἐν ᾗ ταῦτα ἡμέρᾳ δρῶσι, Διιπόλια τὴν ἑορτὴν καλοῦσι καὶ Βουφόνια.

A/A	Χρονολόγηση	Συγγραφέας	Έργο	Στίχ./Απ.	Κείμενο
Φ148	2ος-3ος μ.Χ.	Φλάβιος Φιλόστρατος	Τὰ ἐς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον	1.1	μὴ γὰρ αἱμάττειν τοὺς βωμούς, ἀλλὰ ἡ μελιττοῦτα καὶ ὁ λιβανωτὸς καὶ τὸ ἐφυμνῆσαι, φοιτᾶν ταῦτα τοῖς θεοῖς παρὰ τοῦ ἀνδρὸς τούτου, γιγνώσκειν τε, ὡς ἀσπάζοιντο τὰ τοιαῦτα οἱ θεοὶ μᾶλλον ἢ τὰς ἑκατόμβας καὶ τὴν **μάχαιραν** ἐπὶ τοῦ κανοῦ· ξυνεῖναι γὰρ δὴ τοῖς θεοῖς καὶ μανθάνειν παρ’ αὐτῶν, ὅπη τοῖς ἀνθρώποις χαίρουσι καὶ ὅπη ἄχθονται, περί τε φύσεως ἐκεῖθεν λέγειν.
Φ149	2ος-3ος μ.Χ.	Φλάβιος Φιλόστρατος	Τὰ ἐς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον	8.7.440-443	οὐδ’ ἂν θύσαιμι οὐδέν, οὐδ’ ἂν θίγοιμι ἱερῶν, ἐν οἷς αἷμα, οὐδ’ ἂν εὐξαίμην ἐς **μάχαιραν** βλέπων ἢ θυσίαν, ἥν φησιν.
Φ150	2ος-3ος μ.Χ.	Μοίρις	Λέξεις Ἀττικῶν καὶ Ἑλλήνων	Μ.10	**μαχαιρίδες** αἱ **μάχαιραι** τῶν κουρέων Ἀττικοί· μάχαιραι κοινόν.
Φ151	3ος μ.Χ.	Διογένης Λαέρτιος	Βίοι Φιλοσόφων	6.62	Δείξαντος αὐτῷ παιδαρίου **μάχαιραν** ἣν εἰλήφει παρ’ ἐραστοῦ, “ἡ μὲν μάχαιρα,” ἔφη, “καλή, ἡ δὲ λαβὴ αἰσχρά·” ἐπαινούντων τινῶν τὸν ἐπιδόντα αὐτῷ ἔφη, “ἐμὲ δ’ οὐκ ἐπαινεῖτε τὸν ἄξιον λαβεῖν.”
Φ152	3ος μ.Χ.	Διογένης Λαέρτιος	Βίοι Φιλοσόφων	6.65	ἰδὼν εὐπρεπῆ νεανίσκον ἀπρεπῶς λαλοῦντα, “οὐκ αἰσχύνῃ,” ἔφη, “ἐξ ἐλεφαντίνου κολεοῦ μολυβδίνην ἕλκων **μάχαιραν**;”
Φ153	3ος μ.Χ.	Φιλόστρατος Νεώτερος	Εἰκόνες	865	ὑποβλέπει δὲ ἐς τὸν βάρβαρον τοῦτον τὴν ἀκμὴν τῆς **μαχαίρας** παρακονώμενον ἐς αὐτόν, ὁρᾷς γάρ που, ὡς αἱ μὲν χεῖρες ἐς τὴν ἀκόνην αὐτῷ καὶ τὸν σίδηρον
Φ154	3ος μ.Χ.	Φιλόστρατος Νεώτερος	Εἰκόνες	880	παρθένοις ηἴθεοι τὰς χεῖρας ἐπιπλέξαντες χορεύουσι. σὺ δ’, ὡς ἔοικεν, οὐκ ἀρκεσθήσῃ τούτῳ, εἰ μή σοι καὶ τὰ τῆς ἐσθῆτος ἐξακριβώσομαι τῷ λόγῳ· οὐκοῦν αἱδὶ μὲν ὀθόναις ἤσθηνται στεφάνας ἐπὶ ταῖς κεφαλαῖς χρυσᾶς φέρουσαι, τοῖς δ’ εὐήτριοι μὲν καὶ λεπτοὶ περίκεινται χιτῶνες, **μαχαίρας** δὲ τῶν μηρῶν ἐξήρτηνται χρυσᾶς ἀργυρῶν τελαμώνων ξυνεχόντων αὐτάς.
Φ155	3ος μ.Χ.	Ανώνυμος Σεγουηριανός	Τέχνη Ῥητορική	69	ἐν δὲ ταῖς λέξεσιν ἔσται συντομία, ἐὰν μὴ συνωνυμίαις χρῷο, οἷον ‘πυκνοὶ καὶ θαμέες’, ἢ ξίφος καὶ **μάχαιρα**· τούτων γὰρ ἕκαστον καὶ καθ’ ἑαυτὸ πρὸς δήλωσιν ἀρκεῖ.
Φ156	3ος μ.Χ.	Πορφύριος	Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων	2	Βλ. παραπάνω Φ63.
Φ157	3ος μ.Χ.	Πορφύριος	Ὁμηρικὰ ζητήματα	Ιλιάδα 20.259sqq	καί ῥ’ αἳ μὲν καλὰς στεφάνας ἔχον, οἱ δὲ **μαχαίρας** εἶχον χρυσείας ἐξ ἀργυρέων τελαμώνων. τῶν γὰρ ἐμποικιλλομένων ἔστιν ὧν τὰς ὕλας εἰπὼν ἀργύρου μὲν ἐμνήσθη καὶ χρυσοῦ καὶ κασσιτέρου, χαλκοῦ δὲ οὐκέτι, ὡς ἂν εἰ, χαλκῆς ὑποκειμένης ἐπιφανείας, ἐνταῦθα ἐνεποίκιλλεν. **οὐκ ἔφη δὲ ἄτρωτα εἶναι ὅπλα**, ἀλλ’ οὐ ῥᾳδίως ὑπὸ θνητῶν διακοπτόμενα.
Φ158	3ος-4ος μ.Χ.	Ιάμβλιχος	Περὶ τῶν Μυστηρίων	4.1	Ὥσπερ οὖν **μαχαίρας** ἔργον ἐστὶ τὸ τέμνειν καὶ οὐδὲν ἄλλο ποιεῖ ἢ τοῦτο.

A/A	Χρονολόγηση	Συγγραφέας	Έργο	Στίχ./Απ.	Κείμενο
Φ159	4ος μ.Χ.	Θεμίστιος	Παράφρασις τοῦ Περὶ ψυχῆς τοὺ Αριστοτέλους	5,3.29	ὥσπερ ἡ **μάχαιρα** τέμνει τῷ σχήματι
Φ160	4ος μ.Χ.	Μάρκελλος	Θεολογικὰ Ἀποσπάσματα	125.11-20	τί δὲ καὶ τὸ αἴξ τὴν **μάχαιραν**; νομίσειεν ἄν τις [εἰρῆσθαι], ἵνα θῶ πρότερον τὰ περὶ αὐτῆς λεγόμενα, πάντως που διὰ <τὸ> τὴν θυομένην αἶγα εἰς τὴν **μάχαιραν** ἀφορᾶν εἰρῆσθαι τὴν παροιμίαν. ἀλλ’ οὔτι γε τοῦτ’ ἔφασαν οἱ παλαιοί· οὐδὲ γὰρ παροιμία ἦν ἂν ἡ λεχθεῖσα, εἴγε τοῦθ’ οὕτως εἶχεν (τοῦτο γὰρ ἀκόλουθον ἦν ἐκ τῶν φαινομένων ἐννοεῖν), ἀλλ’ ἐπὶ τῶν ἑαυτοῖς κακὰ προξενούντων εἰρῆσθαι τοῦτό φασιν. φασὶν γὰρ Μήδειαν ἐν Κορίνθῳ τὰ τέκνα ἀποκτείνασαν κατακρύψαι τὴν **μάχαιραν** αὐτόθι· τοὺς δὲ Κορινθίους κατὰ χρησμὸν αὐτοῖς δοθέντα αἶγα μέλαιναν ἐναγίζοντας ἀπορεῖν **μαχαίρας**, τὴν δὲ αἶγα σκάλλουσαν τῷ ποδὶ τὴν Μηδείας ἀνευρεῖν μάχαιραν καὶ αὐτῇ τυθῆναι.
Φ161	4ος μ.Χ.	Τίμαιος	Πλατωνικὸ Λεξικό	Μ.995α.	**Μαχαίρας** οὐ μόνον τὰς μαγειρικὰς ἐκάλουν, ἀλλὰ καὶ τὰ ξίφη. Πλάτων Φαίδρῳ.
Φ162	4ος μ.Χ.		"Μαγικός Πάπυρος" Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, P.Lugd.Bat. J 395	91	ἔχε δὲ πινακίδα, εἰς ἣν μέλ<λ>εις γρ<ά>φειν, ὅσα σοι | λέγει, καὶ **μαχαῖριν ὁλοσίδηρον** δίστομον, ἵν’ ἐάν | τὰ θύματα θύῃς, καθαρὸς ἀπὸ πάντων
Φ163	4ος μ.Χ.		"Μαγικός Πάπυρος" Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, P.Lugd.Bat. J 395	372	θῦε δὲ λ<ε>ὐκὸν ἀλέκτορα | ἄσπιλον καὶ ἄλλον ἄφες καὶ περι|στερὰν ὁμοίως, ἵνα οὗ ἐὰν βούληται εἰσελθὼν ὁ θεὸς πνεῦμα λά|βῃ. κείσθω δὲ καὶ **μαχαῖριν**, παρακεῖσθω δὲ καὶ τὰ θυμι|άματα τὰ ζ΄ καὶ τὰ ἄνθη τὰ ζ΄ ἠρτισμένα, || ὡς πρόκειται, ἵνα, ἐὰν εἰσελθὼν βουληθῇ ἐπιθύειν, | εὕρῃ πάντα ἐν ἑτοίμῳ. ἐπὶ τῷ βωμῷ δὲ καὶ θυσία | κείσθω.
Φ164	4ος μ.Χ.		"Μαγικός Πάπυρος" Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, P.Lugd.Bat. J 395	647	ἔχε δὲ πινακίδα, εἰς ἣν μέλλεις γράφειν, ὅσα σοι | λέγει, καὶ **μαχαῖρι**, | ἵνα ἄν τὰ θύματα θύῃς, καθαρὸς ἀπὸ πάντων
Φ165	4ος μ.Χ.		"Μαγικός Πάπυρος" Oslo, Univetsítetsbiblioteket, P.Osl. I, 1.	180	Λυσιφάρμακον. λαβὼν μ[ολί]βου ἐπίγραψον | ἐπ΄ αὐτοῦ ζῴδιον μονοποιοῦν τῇ δεξιᾷ || χειρὶ κατέχοντα λαμπάδα, τῇ δὲ ἀρισ|τερᾷ (καὶ· ἐπὶ τῇ ἀριστερᾷ) **μάχεραν** καὶ ἐπὶ | τῆς κεφαλῆς ἱέρακες γ΄ καὶ ὑπὸ τὰ σκέλη | κάνθαρον, ὑπὸ δὲ τὸν κάνθαρον δράκοντα | οὐροβόρον. ἔστι δὲ τὰ γραφόμενα περὶ τὸ || ζῴδιον ταῦτα·

A/A	Χρονολόγηση	Συγγραφέας	Έργο	Στίχ./Απ.	Κείμενο
Φ166	5ος μ.Χ.	Νόννος	Διονυσιακά	44.265 269	Ἀκταίην δὲ μάχαιραν ἀπ’ Ἀτθίδος ἤγαγε δαίμων, ἀρχαίην Ἰτύλοιο μιαιφόνον, ᾗ ποτε μήτηρ Πρόκνη θυμολέαινα σὺν ἀνδροφόνῳ Φιλομήλῃ τηλυγέτην ὠδῖνα διατμήξασα σιδήρῳ παιδοβόρῳ Τηρῆι φίλην δαιτρεύσατο φορβήν
Φ167	5ος μ.Χ.	Ορίων	Ἐτυμολογικὸ Λεξικό	Κ.83	Κανοῦν. τὸ ἐπάνω κείμενον τὸ καινὸν, ὅ ἐστι κτεῖνον. λέγω δὲ τὴν **μάχαιραν**. κυρίως δὲ ἀπὸ τοῦ γενομένου ἔθους ἐν ταῖς θυσίαις.
Φ168	5ος μ.Χ.	Ορίων	Ἐτυμολογικὸ Λεξικό	Λ91	ὡς γὰρ κόπτω **κόπανον**, οὕτω λέπω λέπανον, καὶ λέπαδνον
Φ169	5ος-6ος μ.Χ.	Ησύχιος	Λεξικό	Α.1936	**αἷμα**… ὁ δὲ Σοφοκλῆς ἐν Ἠλέκτρᾳ τὴν μάχαιραν ἔφη
Φ170	5ος-6ος μ.Χ.	Ησύχιος	Λεξικό	Α.2012	αἴξ [αἶγα ἢ] τὴν **μάχαιραν**· παροιμία ἐπὶ τῶνμελῶν τοῖς ἑαυτοῖς ποιούντων, ἀπὸ ἱστορίας τοιαύτης. Κορίνθιοι θυσίαν τελοῦντες Ἥρῃ, αἶγα τῇ θεᾷ ἔθυον. τῶν δὲ κομισάντων μισθωτῶν κρυψάντων τὴν **μάχαιραν** καὶ σκεπτομένων ἔνθα ἀπέθεντο, ἡ αἴξ τοῖς ποσὶν ἀνασκαλεύσασα ἀνέφηνεν, καὶ τὴν μὲν σκῆψιν αὐτῶν διήλεγξεν, ἑαυτῇ δὲ τῆς σφαγῆς αἰτία γέγονεν. ὅθεν <ἡ>παροιμία.
Φ171	5ος-6ος μ.Χ.	Ησύχιος	Λεξικό	Α.5675	ἄορ· ξίφος, **μάχαιρα**.
Φ172	5ος-6ος μ.Χ.	Ησύχιος	Λεξικό	Δ.303	**δελφική μάχαιρα**· ἀπὸ κατασκευῆς, λαμβάνουσα ἔμπροσθεν μέρος σιδηροῦν, ὡς Ἀριστοτέλης.
Φ173	5ος-6ος μ.Χ.	Ησύχιος	Λεξικό	Δ.2211	**δορίδες**· **μάχαιραι μαγειρικαί**, εἰς τὸ ἐκδεῖραι τὰ θύματα ἐπιτήδειοι.
Φ174	5ος-6ος μ.Χ.	Ησύχιος	Λεξικό	Ξ.80	**ξιφομάχαιρα**· ἡ μεγάλη **μάχαιρα**.
Φ175	5ος-6ος μ.Χ.	Ησύχιος	Λεξικό	Ξ.82	ξίφος· **μάχαιρα**. ἢ παραζώνιον. ὁμώνυμον φάσγανον . ξιφίδιον. καὶ πόα δέ τις.
Φ176	5ος-6ος μ.Χ.	Ησύχιος	Λεξικό	Κ.3118	**κνῆστις**· **κοπὶς** σιδηρᾶ. ξυστήρ, ἐν ᾧ ξύουσι τὸν τυρόν. τινὲς δὲ καὶ τὴν ῥάχιν ἀκούουσιν. ἔνιοι τὸ ἀκνεῖν.
Φ177	6ος μ.Χ.	Σιμπλίκιος	Ὑπόμνημα στις Κατηγορίες του Αριστοτέλους	8.38.24-26	πολυώνυμα δε ἐστιν τὰ διάφορα καὶ πολλὰ ὀνόματα καθ’ ἑνὸς πράγματος, ὅταν εἷς καὶ ὁ αὐτὸς αὐτῶν ᾖ λόγος, ὥσπερ ἄορ ξίφος **μάχαιρα** φάσγανον·
Φ178	6ος μ.Χ.	Ιωάννης Φιλόπονος	Υπόμνημα στα Φυσικὰ του Αριστοτέλους	16.45	πολυώνυμα, οἷον ἄορ ξίφος **μάχαιρα**.
Φ179	6ος μ.Χ.	Ηλίας	Υπόμνημα στις Κατηγορίες του	143.26	οὐδὲ τοὺς λέγοντας τὰ πολυώνυμα συνώνυμα ἀποδεκτέον, ὡς τὸ ξίφος **μάχαιρα** σπάθη ἄορ.

A/A	Χρονολόγηση	Συγγραφέας	Έργο	Στίχ./Απ.	Κείμενο
Φ180	7ος μ.Χ.	Στέφανος	Υπόμνημα στο Περὶ Ἑρμηνείας του Αριστοτέλους	9.33	ἀλλὰ μὴν οὐδὲ πολυώνυμον τὸ αὐτὸ δέον ἦν εἶναι, οἷον **μάχαιρα** σπάθη ξίφος ἄορ ἐπὶ ἑνὸς κεῖνται πράγματος.
Φ181	8ος-9ος μ.Χ.	Ανώνυμος Λεξικογράφος	Συναγωγὴ λέξεων χρησίμων	Μ.4	**μαγίς· μάχαιρα**. καὶ μάγειρος· ὁ τὰς μάζας μερίζων
Φ182	9ος μ.Χ.	Φώτιος	Λέξεων Συναγωγή	Α.532	Αἰγὸς τρόπον· ἐπὶ τῶν ἑαυτοῖς ἐπιφερόντων κακόν. ἀπὸ Κορινθιακῆς παροιμίας „ἡ αἴξ δοῦσα τὴν μάχαιραν“· οὕτω γὰρ λέγεται· Κορινθίων γὰρ τῇ Ἀκραίᾳ Ἥρᾳ θυόντων, ἣν λέγεται ἱδρύσασθαι Μήδεια, οἱ τὴν παροχὴν μεμισθωμένοι γῇ κρύψαντες τὴν μάχαιραν ἐσκήπτοντο ἐπιλελῆσθαι, ἡ δὲ αἴξ αὐτὴν τοῖς ποσὶν ἀνεσκάλευσεν. ἄλλοι δέ φασιν ὅτι ἐν Κορίνθῳ τοῖς Μηδείας παισὶ μετὰ τὸ ἐναγίσαι τὴν μάχαιραν ἀποκρύπτουσι, τῷ δὲ ἑξῆς ἔτει τὸ μέλλον πάλιν ἐναγίζεσθαι ἱερεῖον τοῖς κέρασιν ἀνορύττει τὴν **μάχαιραν**.
Φ183	9ος μ.Χ.	Γεώργιος Χοιροβοσκός	Περὶ ὀνοματικῶν καὶ ῥηματικῶν κανόνων Θεοδοσίου τοῦ Ἀλεξανδρέους	102.14	κόπτω **κοπίς** κέκοπα (**κοπίς** δέ ἐστιν ἡ **μάχαιρα**)
Φ184	9ος μ.Χ.	Ιωάννης Σαρδιανός	Σχόλια εἰς τὰ τοῦ Ἀφθονίου Προγυμνάσματα	22.9-15	Ἐν δὲ ταῖς λέξεσι γίνεται συντομία, ἐὰν μὴ συνωνυμίαις χρῷο, οἷον «πυκνοὶ καὶ θαμέες» ἢ ‘ξίφος καὶ **μάχαιρα**’· τούτων γὰρ ἕκαστον καὶ καθ’ ἑαυτὸ πρὸς δήλωσιν ἀρκεῖ· καὶ ἐὰν τῶν συνωνύμων τὰς βραχυσυλλάβους ἐκλέγῃς, οἷον ἀντὶ **μαχαίρας** ξίφος λέγων.
Φ185	10ος μ.Χ.		Σούδα	Κ.318	Κανοῦν: κανίσκιον. παρὰ τὴν τῶν Διονυσίων ἑορτὴν Ἀθήνησιν αἱ εὐγενίδες γυναῖκες ἐκανηφόρουν. ἦν δὲ ἐκ χρυσοῦ πεποιημένα τὰ κανᾶ, ἐφ’ ὧν τὰς ἀπαρχὰς πάντων ἐτίθεσαν. κανοῦν δὲ ἀπὸ τοῦ κνεῖν. ἐν τῷ κανῷ γὰρ ἐκρύπτετο ἡ **μάχαιρα** καὶ ταῖς σολαῖς καὶ τοῖς στέμμασιν.
Φ186	10ος μ.Χ.		Σούδα	Μ.14	**Μαγίς**: **μάχαιρα**. καὶ μάγειρος· ὁ τὰς μάζας μερίζων
Φ187	10ος μ.Χ.		Σούδα	Μ.302	**Μάχαιρα**: ἡ σπάθη. οἱ Κελτίβηρες τῇ κατασκευῇ τῶν **μαχαιρῶν** πολὺ διαφέρουσι τῶν ἄλλων· καὶ γὰρ κέντημα πρακτικὸν καὶ καταφορὰν ἔχει δυναμένην ἐξ ἀμφοῖν τοῖν χεροῖν. ᾗ καὶ Ῥωμαῖοι τὰς πατρίους ἀποθέμενοι **μαχαίρας** ἐκ τῶν κατ’ Ἀννίβαν, μετέλαβον τὰς τῶν Ἰβήρων, καὶ τὴν μὲν κατασκευὴν μετέλαβον, αὐτὴν δὲ τὴν χρηστότητα τοῦ σιδήρου καὶ τὴν ἄλλην ἐπιμέλειαν οὐδαμῶς δύνανται μιμεῖσθαι.
Φ188	10ος μ.Χ.		Σούδα	Ο.98	Ὄϊος: προβάτου. οὕτως Ἴωνες, Ἀττικοὶ δὲ οἷς. καὶ ὄϊν Ἴωνες, Ἀττικοὶ δὲ οἶν. καὶ παροιμία· **Ὄϊς τὴν μάχαιραν**. ἐπὶ τῶν ἀλυσιτελῶς σφίσιν αὐτοῖς χρωμένων.
Φ189	10ος μ.Χ.		Σούδα	Π.181	**Πανδούρα: μάχαιρα κρεωκόπος. ἡ πηκτίς**. ζήτει ἐν τῷ πηκτίς.

A/A	Χρονολόγηση	Συγγραφέας	Έργο	Στίχ./Απ.	Κείμενο
Φ190	10ος μ.Χ.		Σούδα	Π.1502	**Πηκτίς**, πηκτίδος: **πάνδουρα**, **μάχαιρα κρεωκόπος**. παρὰ δὲ Ἀριστοφάνει ἐν Θεσμοφοριαζούσαις εἶδος ὀργάνου κιθαρῳδικοῦ. Τὴν γραῦν ἐρωτᾷς, ἢ ’φέρεν τὰς πηκτίδας; ἢ εἶδος ἀκολάστου σχήματος. καὶ ἐν Ἐπιγράμμασι· ἀδὺ μέλος, ναὶ Πᾶνα τὸν Ἀρκάδα, πηκτίδι μέλπεις.
Φ191	10ος μ.Χ.		Σούδα	Κ.2057	**Κοπίς**: ἡ **μάχαιρα**. οὐ φονίην ἤγαγε πρὸς **κοπίδα**, αἰδεσθεὶς ἔργον. περὶ βοὸς ὁ λόγος. ὁ δὲ **παίεται** κοπίδι τὴν κεφαλὴν ὡς οὐ βιωσόμενος εἶναι.
Φ192	10ος μ.Χ.		Σούδα	Σ.1705	**Σφαγίδιον**: τὸ τῶν μαγείρων **μαχαίριον**. καὶ **Σφαγίς**, **σφαγίδος**, τὸ αὐτό.
Φ193	10ος μ.Χ.		Σούδα	Κ.1871	**Κνῆστις**: **μάχαιρα**. Ὅμηρος· κνήστι χαλκείῃ. καὶ ἐν Ἐπιγράμμασι· καὶ τὰν εὐχάλκωτον ἐΰγναπτόν τε κρεάγραν καὶ κνῆστιν
Φ194	11ος μ.Χ.		Γουδιανό Ετυμολογικό	Κ.297	Κανοῦν, κυρίως τὴν **μάχαιραν**, οἱονεὶ τὸ καίνειν ἔχων κείμενον, ὅ ἐστι κόπτειν, ἀπὸ τῶν γινομένων ἐν ταῖς θυσίαις σφαγῶν. σημαίνει δὲ καὶ κανίσκιον, παρὰ τὸ χαίνειν χανοῦν καὶ κανοῦν, ἀπὸ τοῦ κεχηνέναι
Φ195	11ος μ.Χ.		Γουδιανό Ετυμολογικό	Σ.516	Συνώνυμον, παρὰ τὴν σὺν πρόθεσιν καὶ τὸ ὄνομα, γίνεται συνώνυμον· ἔστι δὲ ὄνομα τὸ ἐν διαφόροις πράγμασι τὸ αὐτὸ δηλοῦν· οἷον, ξίφος, **μάχαιρα**.
Φ196	11ος μ.Χ.		Γουδιανό Ετυμολογικό	Κ.337	**Κόπανον**, ἐκ τοῦ κόπτω.
Φ197	11ος μ.Χ.		Γουδιανό Ετυμολογικό	Κ.330	Κνῆ τυρὸν, εἰς τὸ κνυζώσω, ἐξ οὗ καὶ τὸ **κνῆστις**, σημαίνει δὲ **μάχαιραν**, ἀπὸ τοῦ κνῶ κνῆστις, ἐπὶ δ’ αἴγειον κνῆ τυρὸν, κνήστι χαλκείῳ.
Φ198	12ος μ.Χ.	Ευστάθιος	Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὁμήρου Ὀδύσσεια	1.415	αἱ δὲ ἦσαν, τὸ διωχθῆναι ὑπὸ Φυλάκου ποτὲ τοῦ πατρὸς μετὰ **μαχαίρας** τὸν Ἴφικλον παῖδα ὄντα κατά τινα ὀργήν, καὶ τὸν Φύλακον μὴ καταλαβόντα ἐμπῆξαι τὴν **μάχαιραν** ἀχέρδῳ, ἤτοι ἀπίῳ κατά τινας ἀγρίᾳ, καὶ περιφῦναι τῇ **μαχαίρᾳ** τὸν τοῦ φυτοῦ φλοιὸν καὶ καλύψαι περισχόντα ἐντός. καὶ τὸν Ἴφικλον τὸ ἐντεῦθεν μὴ παιδοποιεῖν διὰ τὸ ἐκεῖθεν δέος. ὑπέδειξε δὲ καὶ τὴν ἄχερδον ὁ Αἰγυπιὸς, καὶ ὅποι κρύπτει τὴν **μάχαιραν**, ἣν καὶ ἐκέλευσεν ἐκκαλύψαι τοῦ φλοιοῦ ἐκλέψαντα καὶ κομισάμενον καὶ ἀποσμήξαντα διδόναι πίνειν τοῦ ἰοῦ ἐν οἴνῳ ἐπὶ δέκα ἡμέρας τὸν Ἴφικλον. ποιεῖ δὴ κατὰ ταῦτα ὁ Ἴφικλος, καὶ ῥώνυσι τὴν γονήν. ἐν δὲ ὑπο μνήματι Θεοκρίτου φέρεται καὶ ὅτι ἐκτέμνοντί ποτε τῷ Φυλάκῳ ζῷα παρειστήκει παῖς ὢν Ἴφικλος. ὃν ἐκπλῆξαι θέλων ὁ πατὴρ καὶ ἀνατείνας ἣν κατεῖχε **μάχαιραν**, εἶτα εἰς τὸ πλησίον δένδρον ἐμπῆξαι θελήσας, ἐπήνεγκεν αὐτοῦ τοῖς μορίοις οὕτω συμβάν.
Φ199	12ος μ.Χ.		Μέγα Ετυμολογικό	285.13	**Δορίδες**: **Μάχαιραι** μαγειρικαὶ εἰς τὸ ἐκδέρειν τὰ θύματα ἐπιτήδειαι.

A/A	Χρονολόγηση	Συγγραφέας	Έργο	Στίχ./Απ.	Κείμενο
Φ200	12ος μ.Χ.		Μέγα Ετυμολογικό	489.9	Κανοῦν: Εἰς ὃ φέρονται **ἱερουργικαὶ μάχαιραι**· σημαίνει κυρίως τὴν **μάχαιραν**, οἱονεὶ τὸ καίνειν ἔχον κείμενον, ὅ ἐστι κόπτειν· ἀπὸ τῶν γινομένων ἐν ταῖς θυσίαις σφαγῶν. Σημαίνει δὲ καὶ κανίσκιον. Παρὰτὸ χαίνειν χανοῦν καὶ κανοῦν, ἀπὸ τοῦ κεχηνέναι.
Φ201	12ος μ.Χ.		Μέγα Ετυμολογικό	436.33-35	Ἀπὸ γοῦν τοῦ ἐρῶ, ἔρανον, ὡς κόπτω, **κόπανον**· πέπτω, πόπανον· ἔχω, ὄχανον.
Φ202	;		Σχόλια σε Θεσμοφοριάζουσαι του Αριστοφάνη	1127	(**ξιπομάκαιραν**:) ἐλέγετο "**ξιφομάχαιρα**" ὡς "**δρεπανομάχαιρα**".
Φ203	;		Σχόλια στον Θεόκριτο	43-45c	Φυλάκῳ τῷ πατρί, ἀφ' οὗ καὶ ἡ χώρα Φυλάκη ἐκαλεῖτο, ἐκτέμνοντι ὁ Ἴφικλος παῖς ὢν παρίστατο· ὃν ἐκπλῆξαι ὁ πατὴρ θέλων ἣν εἶχε **μάχαιραν** εἰς τὸ πλησίον δένδρον ἐμπῆξαι ὥρμησε, καὶ συνέβη ἐπενεγκεῖν αὐτὴν τοῖς μορίοις τοῦ παιδός. ἐπεὶ δὲ ἄγονος ἦν ὁ Ἴφικλος, εὑρὼν ὁ Μελάμπους τὴν **μάχαιραν** ἐκέλευσε τὸν ἰὸν ἀποξέσαντα πίνειν. καὶ οὕτως αὐτὸν πατέρα ἐποίησε καὶ λαβὼν τὰς βοῦς διὰ τούτων τῷ ἀδελφῷ Βίαντι τὸν τῆς Πειροῦς γάμον περιεποιήσατο.
Φ204	;		Σχόλια σε Ειρήνη Αριστοφάνη	948b	**ἐκέκρυπτο** ἐν τῷ κανῷ ἡ **μάχαιρα** ταῖς ὁλαῖς καὶ τοῖς στέμμασιν. καὶ ἐντεῦθεν κανοῦν, ἀπὸ τοῦ κανεῖν.
Φ205	;		Σχόλια σε Ὀρέστη Ευριπίδη	194	ἔκανες, ἔθανες: ἐφόνευσας· ὅθεν τὸ κανοῦν λέγεται, εἰς ὃ φέρεται ἡ **ἱερουργικὴ μάχαιρα**.
Φ206	;		Σχόλια σε Ὀρέστη Ευριπίδη	1654	Φερεκύδης δέ φησι περὶ παίδων χρησμὸν αἰτοῦντα τὸν Νεοπτόλεμον ἀναιρεθῆναι, γράφων οὕτως "ἐπεὶ Νεοπτόλεμος Ἑρμιόνην γαμεῖ τὴν Μενέλεω, καὶ ἔρχεται εἰς Δελφοὺς περὶ παίδων χρησόμενος· οὐ γὰρ αὐτῷ ἐγένοντο ἐξ Ἑρμιόνης· καὶ ὡς ὁρᾷ κατὰ τὸ χρηστήριον κρέα διαρπάζοντας τοὺς Δελφοὺς, ἀφαιρεῖται τὰ κρέα αὐτοὺς, αὐτὸν δὲ κτείνει **Μαχαιρεὺς** ὁ τούτων ἱερεὺς καὶ κατορύσσει αὐτὸν ὑπὸ μὲν τὸν οὐδὸν τοῦ νεῶ." ταῦτα γενεαλογεῖ καὶ Σοφοκλῆς.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ 2: ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ

E1: IG I³ 354 (Αθήνα, Ακρόπολη, Ιερό της Αθηνάς)

τάδε οἱ ταμίαι τῶν *h*ιερῶν χρεμάτον τῆς Ἀθεναίας Λύκον Πρασιεὺς καὶ χσυνάρχοντες, [οἳς Λυσίδικος Γαργέττιος ἐγραμμάτευε, παρέδοσαν τοῖς ταμίασι, οἳς Φορ]-
μίον Κυδαθεναιεὺς ἐγραμμάτευε, Χαρίνοι Ἀλεχσιμάχο [Π]έλεκι <καὶ χσυνάρχοσι>, παραδεχσάμενοι παρὰ [τῶν προτέρον ταμιῶν, οἳς Ἐπιγένες Αἰγιλιεὺς ἐγραμμάτευεν, ἐν τῶι Παρθε]-
νῶνι· στέφανος χρυσῶς, σταθμὸν τούτο ₱Δ· φιάλαι χρυσαῖ Γ, σταθμὸν τούτον ₱ΗΗ₱ΔΔΔΗ· χρ[υσίον ἄσεμον, σταθμὸν τούτο ΗΙΙΙΙ· καρχέσιον χρυσῦν τὸν πυθμένα *h*υπάργυρο]-
ν ἔχον, *h*ιερὸν τῶ *h*ερακλέος τῶ ἐν Ἐλαεῖ, σταθμὸν τούτο ΗΔΔΔΓΗΗ· ἔλο δύο *h*υπαργύρο κατ[αχρύσο, σταθμὸν τούτοιν Η₱ΔΔΔΗΗΗ· πρόσοπον *h*υπάργυρον κατάχρυσον, στ]-
αθμὸν τούτο ḤΔΓΗ· φιάλαι ἀργυραῖ ΗΔΔΔΓΙΙΙ, κέρας ἀργυρῦν, σταθμὸν τούτον ΤΤΧΧΧΗΗΗΓ[ΗΗ· ἀριθμὸν τάδε· ἀκινάκαι περίχρυσοι ΓΙ· λέιον περίχρυσον, στάχυες ΔΙΙ· καν]-
ὸ *h*υποχσύλο καταχρύσο ΙΙ· θυμιατέριον *h*υπόχσυλον κατάχρυσον Ι· κόρε ἐπὶ στέλες κα[τάχρυσος Ι· κοίτε *h*υπόχσυλος κατάχρυσος Ι· γοργόνειον, κάμπε ἐπίχρυσα· *h*ί]-
ππος, γρύφς, γρυπὸς προτομέ, γρύφς, λέοντος κεφαλέ, *h*όρμος ἀνθέμον, δράκον, ἐπίχρυσ[α ταῦτα· κυνῆ ἐπίχρυσος· ἀσπίδες *h*υπόχσυλοι ΔΓ· κλῖναι Χιοργῆς ΓΙΙ]·
κλῖναι Μιλεσιοργῆς Δ· χσιφομάχαιραι ΓΙΙΙΙ· χσίφε Γ· θόρακες ΔΓΙ· ἀσπίδες ἐπίσεμοι Γ[Ι· ἀσπίδες ἐπίχαλκοι ΔΔΔΙ· θρόνοι ΓΙ· δίφροι ΙΙΙΙ· ὀκλαδίαι ΓΙΙΙΙ· λύρα κατάχρυσος Ι· λ]-
ύραι ἐλεφάντιναι ΙΙΙΙ· λύραι ΙΙΙΙ· τράπεζα ἐλεφαντομένε· κράνε χαλκᾶ ΙΙΙ· κλινῦν πόδες ἐ[πάργυροι ΔΙΙΙ· πέλτε· φιάλαι ἀργυραῖ ΙΙΙΙ, κυλι..ίο *h*υπαργύρο ΙΙ, *h*ίππος ἀργυρῦς, στα]-
θμὸν τούτον ₱ΗΗΗΗ· ἀσπίδε ἐπιχρύσο *h*υποχσύλο ΙΙ· ἀκινάκες ἐπίχρυσος, ἄσταθμο[ς· φιάλαι ἀργυραῖ ΓΙΙΙ· σταθμὸν τούτον ₱ΗΗΗΓΗΗ· ποτέρια Χαλκιδικὰ ἀργυρᾶ ΙΙΙΙ, σταθμ]-
ὸν τούτον ΗΔΔΗΗΗ· συβένε *h*ε παρὰ Μεθυμναίον ἐλεφαντίνε κατάχρυσος· ἀσπὶς [ἐγ Λέσβο ἐπίσεμος· κράνος ἐγ Λέσβο Ἰλλυρικὸν χαλκῦν· φιάλα ἀργυρᾶ ΙΙ, καρχεσίο ἀρ]-
γυρὸ ΙΙ, σταθμὸν τούτον ₱₱ΔΔΔ· Λέσβιοι κότυλοι ἀργυροῖ ΙΙΙ, σταθμὸν τούτον ΗΗΗ₱[ΔΔ· στέφανος χρυσῶς, σταθμὸν τούτο ΔΓΗΗΙΙΙ· στέφανος χρυσῶς, σταθμὸν τούτο ΔΔΓΗΗ]
ΗΗ· Ἀθεναίας Νίκες στέφανος χρυσῶς, σταθμὸν τούτο ΔΔΓΗΗΗ· στέφανος χρυσῶς, [σταθμὸν τούτο ΔΔΔΗΗ· Ἀθεναίας Νίκες στέφανος χρυσῶς, σταθμὸν τούτο ΔΔΔΗΗ· τε]-
τράδραχμον χρυσῦν, σταθμὸν τούτο ΓΗΗΙΙϹ· ὄνυχς τὸν δακτύλιον χρυσῦν ἔχον, ἄ[σταθμος vacat]

220

E2: IG II² 1424a (Αθήνα, Ακρόπολη, Ιερό της Αθηνάς)

246 μάχαιρα σιδηρᾶ ἐλεφάντινον κολεὸν
ἔχουσα, ἣν ἡ βουλὴ ἀνέθηκεν <ἡ>
250 ἐπὶ Ἀντιγένους ἄρχοντος {407/6} βοΐδιον

E3: IG II² 1481 (Αθήνα, Ακρόπολη, Ιερό της Αθηνάς)

Α΄ όψη

1 — — — — — — — υτω —
— — — — — — — σεσ[ημασμέν? —]
[— ἀσπίδες ἐπ]ίσημοι —
[— ἀσπίδες ἐπίσημο]ι :ΔΓ: το[ύτων —]
5 [— — μάχαιρα ὁ]λοσίδηρ[ος —]
— — — — τὸ κολειὸ[ν ἔχουσα —]
[— — — ἐντ]ελ[ή]ς?· ἀσπιδι —
[— — ἐπί]χρυσοι οὐχ [ὑγιεῖς —]
— — μ[έ]νων?, τα[ῦτα —]
10 — — τροχοὶ Τ Ι —

E4, E5: IG II² 1424a (Αθήνα, Ακρόπολη, Ιερό της Αθηνάς)

ἐκ τοῦ Παρθενῶνος·
γοργόνειον· κάμπη [κατάχρυσα ἵ]ππος· γρύψ·
γρυπὸς προτομή [γρὺψ μέγας] λέοντος προτομή·
δράκων ἐπίχρυσο[ς κλῖναι Χι]οργεῖς ΓΙΙ· vac.
ξιφομάχαιραι Γ[.. ἐγχειρ]ίδιον ξίφη Γ· vac.
θώρακες ΔΓΙ πέ[λτη χαλκῆ] λύρα κατάχρυσος·
λύραι ἐλεφάντινα[ι ΙΙΙΙ λ]ύραι ξύλιναι ΙΙΙΙ· vac.
κράνη χαλκᾶ ΙΙΙ ἀ[σπί]δες ὑπόξυλοι ἐπίχαλκοι — —·
κράνος Ἰλλυρικόν· ἀσπὶς ἐγ Λέσβου ἐπίσημος [Νίκη]·
ἀσπίδες ἐκ Παναθηναίων ἐπίχαλκοι Δ· vac.
λέιον στάχυες ΔΙΙ περίχρυσοι ἀλαβαστοθήκ[η]
ἄλυσιν ἀργυρᾶν ἔχουσα μάχαιρα χαλκῆ ἐν ἐλύτρ[ωι]
ἐλεφαντίνωι χαλινὸς κεχρυσωμένος· vac.
ἀκινάκης κεχρυσωμένος κιβωτίω δύο· vac.
ὀπισθοκρηπῖδες συβήνη Μηδική ἀλαβαστοθήκ[η]
[ξ]υλίνη κοίτη ὑπόξυλος κατάχρυσος ἀσπίδες
[ἐπί]σημοι ΔΔΔΙΙΙ τούτων τρεῖς γε<γ>ραμμέναι·
[ἀσ]πίδες ἐπίχαλκοι ΔΓΙΙ κολεὸν μαχαίρας
[ἰατρ]ικῆς ἐλεφάντινον κλῖναι Μιλησιουργεῖς [ΓΙΙ]·
[κ]λινίδες δύο κνημίδων ζεύγη ΓΙ
[κυ]ναῖ χαλκαῖ ἄνω ΔΔΓΙ κανᾶ χα[λκᾶ] ΙΙΙ·
[στύ]ρακες ΗΔ σώρακοι ΓΙΙΙ κα[ὶ ἡ]μισωράκιον
τ[οξ]ευμάτων σαπρῶν ἀχρήστων δίφ[ρ]οι ΙΙ.

E6: IG II² 1424a (Αθήνα, Ακρόπολη, Ιερό της Αθηνάς)

ἐν τῶι ἀρχαίωι νεώι·
στ[έφ]ανος χρυσοῦς, ὃν Κόνων ἀνέθηκεν, ἄστατος·
στέ[φ]ανος χρυσοῦς, ὃν οἱ ταμίαι ἀνέθεσαν οἱ
ἐπ᾽ Εὐβολίδο ἄρχοντος {394/3}, ἄστατος στέφανος χρυσο[ῦς],
ὃν οἱ πρέσβεις ἀνέθεσαν οἱ μετὰ Δίωνος· vac.
στέφανος χρυσοῦς ἄστατος, ὃν οἱ ταμίαι ἀνέθεσα[ν]
οἱ ἐπὶ Δημοστράτου ἄρχοντος {393/2} στέφανος χρυσοῦ[ς]
ἄστατος, ὃν Τιμαγόρας ἀνέθηκεν στεφάνω ὑποξύ[λω]
δύο φιάλη ἀργυρᾶ ἄστατος ἐγ κᾳ̣λ̣ιάδι, ἣν Εὐκολί[νη]
ἀνέθηκεν φιάλη ἀργυρᾶ ἄστατος, ἣν Γλαύκωνος
γυνὴ ἀνέθηκεν φιάλη ἀργυρᾶ ἄστατος, ἣν Δημὼ
Ἀκουμενοῦ γυνὴ ἀνέθηκεν ἀσπιδίω δύο ἀργυρὼ
καὶ κρανιδίω δύο καὶ δοράτιον ἀργυρᾶ· ἄστατα·
φι[ά]λη ὑπόξυλος ἐπίχρυσος χρυσίον ἄπυρον,
ὃ ἀνέθηκε Φιλτώ, ἄστατον δακτύλιος χρυσοῦς
ἄστατος, ὃν Ἀρχεδίκη ἀνέθηκεν ἀποραντήριον {ἀπορραντήριον}
χρυσῶν ἄστατον, ὃ ἀνδριὰς ἔχει στεφάνη, ἣν ἡ θεὸς
ἔχει· πλάστρα, ἃ ἡ θεὸς ἔχει· ὄχθοιβος, ὃν ἔχει ἐπὶ τῶι
τραχήλωι· ὅρμοι πέντε· γλαὺξ χρυσῆ· αἰγὶς χρυσῆ·
γοργόνειον χρυσοῦν· φιάλη χρυσῆ, ἣν ἐν τῆι χειρὶ
ἔχει στέφανος χρυσοῦς ἄστατος, ὃν ἡ βουλὴ ἡ ἐπὶ
Χαρισάνδρου {376/5} ἀνέθηκεν στέφανος χρυσοῦς, ὃν
Τιμόθεος ἀνέθηκεν στέφανος χρυσοῦς, ὃν
Φίλιππος ἀνέθηκεν στέφανος χρυσοῦς, ὃν
Καλλίκλεια ἀνέθηκεν στέφανος χρυσοῦς, ὃν
ἡ βουλὴ ἡ ἐφ᾽ Ἱπποδάμαντος {376/5} ἀνέθηκεν· φιάλη ἀργυρ[ᾶ],
ἣν Ἀριστοβούλη ἀνέθηκεν <u>ξιφομάχαιρα χαλκῆ</u>
πρὸς τῆι παραστάδι ξίφη δύο πρὸς τῆι παστάδι {παραστάδι}

E7: IG II² 1456 (Αθήνα, Ακρόπολη, Ιερό της Αθηνάς)

1 — — — — — — — — — — — — ισο….
……c.16……ν· τοῦτο οὐκ ἐντελ[ές]
…..c.15…… χειρός· μάχαιρα ἐλεφ-
[αντίνη ἣν ….c.13…..]ς ἀνέθηκεν, ἀνεπίγρ-
5 [αφος· φιάλη λεία] ἐπίχρυσος· φιάλη ἀργυ-
[ρᾶ· χρυσοῦν ἀσπ]ίδιον ὃ Φυλάρχη ἀνέθη-
[κεν …c.9… φ]ιάλη ἀργυρᾶ λεία· φιάλ-
[η ἐπίχρυσος λε]ία· φιάλη ἀργυρᾶ ἣν
[…c.9… ἀνέθ]ηκεν· ἀσπίδια ἀργυρᾶ
10 [μικρὰ δύο καὶ κρανίδ]ια μικρὰ δύο καί
[…..c.15…… ἀργυ]ρᾶ ⁝IIIII⁝ δ[ο]ράτι-
[α μικρὰ ἀργυρᾶ ⁝II⁝]· φι[άλ]η ἀ[ρ]γυρᾶ λεία ἣ-
[ν ….c.12….]εὐ[ς] ἀνέθηκεν· φιάλη
[ἀργυρᾶ λεία ἣν …]οβούλη ἀνέθηκεν· φ-
15 [ιάλη ἀργυρᾶ κον]δυλωτὴ ἣν Ἰονίκη ἀν-
[έθηκεν· θυμιατ]ήριον χρυσοῦν ἐν τῶι
[ἐδάφει? ἐνήρμ]οσται, σταθμὸν ἐπιγέ-
[γραπται ..c.7..]ΔΓΗΗΗ⁝ πρὸς τῆι π-
[αραστάδι φιάλιον] μικρὸν ἀργυροῦν·
20 [στεφάνη ἣν ἡ θεὸς ἔ]χει· πλάστρα ἃ ἡ θε-
[ὸς ἔχει· ὄχθοιβος ὃν ἡ] θεὸς ἔχει περὶ τῶι
[τραχήλωι χρυσία ἔχων π]έντε· τοῦτον οὐ
[……c.17……. ἡ] ἱέρεια ἔφη εἶνα-
[ι — — — — — — — — — — — —]ρυ ..

E8: IG II² 1489 (Αθήνα, Ακρόπολη, Ιερό της Αθηνάς)

[ἀργυροῦς πρὸς τῆι π]αρα[στάδι]
[ὃν Β…7… ἀνέθη]κε : ἐ[ν τῆι φ]-
[άτνηι φιάλαι :...]Ι: ἀρ[γυραῖ]·
[ἕτεραι φιάλαι ἀπ]αντροκ[ὺ τῶν]
[ἱερῶν ἀργυραῖ :.]Ι: ἀσπὶ[ς ἐπὶ]-
[χρυσος, ἣν Ἰφικρά]της ἀνέθ[ηκε]·
[φιάλαι ὄπισθεν τ]ῆς θύρας …
[…8…. δεξιᾶς] εἰσιόντ[ι· φι]-
[άλη ἀργυρᾶ ἐμ πλα]ισίωι : πρ[ὸς]
[τῶι ὑπερτοναίωι] φιάλιον μι[κ]-
[ρὸν ἀργυροῦν : π]ρὸς τῆι παρασ-
[τάδι τῆι ἀριστε]ρᾶς εἰσιόντι
[ἕτερον φιάλιον]· πρὸς τῆι παρα-
[στάδι τῆι δεξιᾶ]ς εἰσιόντι vv
[..6… φιάλη ἀ]ργυρᾶ ἐπίχρυσ-
[ος, ἣν οἱ διαιτητ]αὶ ἀνέθεσαν. v
[φιάλη ἀργυρᾶ, ἐφ᾽] εἷ ἐπιγέγραπ-
[ται· Ἀθηνᾶι Πολι]άδι Φρυνίσκο-
[ς …7… ἀνέθ]ηκε : ἑτέρα φιά-
[λη ἀργυρᾶ, ἐφ᾽ εἷ] ἐπιγέγραπται·
[ἱερὰ Ἀθηνᾶς Πο]λ[ι]άδος, ἀνέθηκ-
[ε ἡ ἱέρεια ….σ]τράτη : φιάλ[ι]-
[ον ἀργυροῦν μι]κρό[ν], ἐφ᾽ ὧι
ἐπ[ιγ]-
[έγραπται ἀρχ]αῖα [γρά]μματα vv
….10…. ἐν ῥόδωι : ἀσπίδι-
[α μικρὰ ἀργ]υρᾶ :ΙΙ: πρὸς τῆι v
[φάτνηι? ἀσπ]ίδες ἀργυραῖ μικρ-
[αὶ :....:]· κρανίδια μικρὰ ἀργ-
[υρᾶ :..:]· δοράτια μι[κ]ρὰ ἀργυρ-
[ᾶ :..: πε]ρὶ τὸν ἦλον περ[ι]επλι-
[γμένα· πα]λλάδιον μικρὸν ἐπὶ κ-
[ιονίσκ]ου ἀργυροῦ κόμμιδος μ-
[εστόν, ο]ὐκ ἐντελές : γλαυκίδι-
[ον ἀργ]υροῦν ἐπὶ κιονίσκου πυ-
[ξίνο]υ μικρόν : φιάλη ξυλίνη ἐ-
[πίχρ]υσος : ξιφομάχαιραι χαλ-
[καῖ] ΙΙΙ: μάχαιρα ἱππικὴ ἐλε[φ]-
[αντ]ίνη· πρὸς τῆι παραστάδ[ι ἀσ]-
[πίδ]ια χρυσᾶ :ΔΙΙ: [π]ρὸς [τῶι ὑπ]-
[ερτονα]ίωι κύλιξ ἀργυ[ρᾶ ….]
….11….. χρυσῆ π…7…
…..13…… ….9….

E9: IG II² 1424a (Αθήνα, Ακρόπολη, Ιερό της Αθηνάς)

στήλη 3

ὦτα ὑδριῶν ΔΓIIII λεοντοβάσεις ΔIII·
πυθμένες ὑδριῶν I— —·
ἕτεροι μικροὶ ΓI ξίφη·
μάχαιραι, ἀκινάκαι HHHΔΔΔΓ·
διερείσματ<α τ>ῶν Νικῶν ΓII·
μηνίσκοι χαλκοῖ III δεσμοὶ
σιδηροῖ τετρακύκλων ΔΔΔΔ·
ἦλοι κοῖλοι μεγάλοι ΔII·
ἕτεροι ἐλάττους ΔΔ δεσμοὶ
λίθων ΔΔΔII Κρητικαὶ ἀκίδες ₱H₱·
στυράκια HH₱ κρατευταὶ μεγάλοι Γ,
ἑνὸς πῆχυς μικοὶ IIII·
ἀσπίδες ἐπίσημοι II κλεὶς τοῦ
Ἑκατομπέδο πνιγεύς·
σίλφειον· ἠθμοὶ III κρεάγραι
σ[ιδ]ηραῖ II στλεγγίς ὦτα λέβητος·
κύαθοι δύο σειρά·
κλ[ε]ῖδες ΓII Λακωνικαί σκαλίς·
πε[λ]έκιον· στέφανος χαλκοῦς·
ἵπ[π]ος μικός κλεὶς ἀνάπαιστος·
ἑτέρα κατεαγῦα {κατεαγυῖα} ἑτέρα τῆς στοᾶς·
ἀσπίδια πομπικὰ II παλλάδιον
χαλκοῦν ἄμπρα ΔΔΔ·
ὑφάμματα ₱ΔΓIII τοπεῖα IIII·
ὑπό<ζ>ωμα· λύχνοι χαλκοῖ III·
πτερύγια κρανῶν IIII.

vacat

E10: IG I³ 1456 (Αίγινα)

[. ἐ]πὶ τ̣ῶι̣ .[...] ϙι [:]I : ἁλύ—
σε : II : σιδήρια ἐξ ὀπῆς : IIII :
καρκίνω : II : ξύλινα τά—
δε· ἐξάλειπτρον : I : κιβ—
ωτοὶ : III : ἴκρια περὶ τὸ ἕ—
δος ἐντελῆ, θρόνος : I :
δίφρος : I : βάθρα : IIII : θρόν—
ος μικρὸς : I : κλίνη : σμι—
κρὰ : I : βάθρον ἀνάκλισ—
ιν ἔχον : I : κιβώτια μικ—
{α}ρὰ : III : βάθρον ὑποκρατ—
ήριον : I : κιβώτιον πλα—
τὺ : I :, ἐν τῶι ἀμφιπολεί—
ωι τάδε· χαλκίον θερμ—
αντήριον : I : χερόνιπτ—
ρον : I : φιάλα : II : πέλεκυς : I :
μοχλὸς : I vv: μαχαίρια : III :
κλίνα : II : vv χαλκίον ἐγ—
λοτήριον : I : ἀρύστιχο—
ς : I : ἠθμὸς : I :

E11: SEG 21.72 (Κολωνός)

[ἐπὶ Κλεοκρίτο ἄρχοντος Ἀθε]ν̣αίοις νεοκόροι Ἀκε
[– – – – – – – – [21] – – – – – Χα]ιρέλεος Κικυννεύς, Χ
[– – – – – – – – – – hιερὰ σκεύ]ε τô Ποσειδôνος τô hι
[ππίο παρελάβομεν [v] χαλκίον] θερμαντέριον, ἐχîν[ο]
[ς(?) – – – – – – – – – κεκρυ]φαλείο ⁝II⁝ χερόνιπτρ̣α
[– – – – – – – – – – – – hυπόστα]τον κρατêρος σιδερô
[ν – – – – – – – – – – – – – –], ὑδρίαι ⁝Γ|⁝ κάδοι ⁝IIII⁝ ποδ
[ανιπτέρ (or –êρες) – – – – – –] *vacat*
[– – – – – – – – – – – – – – – – β]ουδόροι ⁝ΔΔIII⁝ hέτεροι
[– – – – – – – – – – – – – – – –]I⁝ κνάθειον ⁝ hάλυσις ἀπ
[– – – – – – – – – – – – – – – –]εχς τυρόκνεστις ⁝ μάχα
[ε το Ποσειδονος . . .˘. . . χερ]νι[β]ος [χ]α[λκόν . . .]μ̣[. . .]
[– – – – – – – – – – – – – – – –]τ̣ο̣[.]χρο̣[. . . . . [12] . . . . .]
[– – – – – – – – – – – – – – – –] *vacat*
[– – – – – – – – [20] – – – – – ἐπ]ὶ Καλλίο ἄ[ρχο]ντος Ἀθε
[ναίοις – – – – – [17] – – – – – –] Χαιρέλε[ο]ς Κικυννεύ
[ς, – – – – – – – – [21] – – – – –]ς Ἀχαρνε[ύς· h]ιερὰ σκεύ
[ε τô Ποσειδôνος . . .[6]. . . χέρ]νι[β]ος [χ]α[λκôν . . .]μ̣[. . .]
[– – – – – – – – – – – – – – – –]τ̣ο̣[.]χρο̣[. . . . . [12] . . . . .]

E12: SEG 24.361 (Χορσιές)

Θεος τυχα
hιερα χρεματα Θεσσπιεω-
ν Διοπειθεος ἀρχοντος ἐν
Ηεραιωι λεβετες τριακον-
τα πεντε : ἐχινος : ὀβελισσκω-
ν δαρχμαι τριακοντα πεν-
τε : χαλκια πλατεα πεντε
σκοφοι δωωδεκα : ὑδριαι hν-
δεκα : στανμνοι χαλκιωι τ-
ρις : φιαλα : ἐπαρμα : κοτος : χ-
αλκια : ποδανιπτερες hξ
κρατερες τρις : χαλκιοι : Fοι-
νοχοια χαλκια : πεντε και
δεκα : πελεκεες ὀκτο : ἀξιν-
ος : hαμα : κορτον χαλκ·ον : hμ-
ιττα χαλκια : θραγανα διπλ-
οα : κρατευται τριπλοαι : κρε-
αγραι ὀκτο : τυροκνασστιδες
τρις : Fαγανω δυο : πουραυμα
φρυνοποπειον : λανπτερωχ-
οι σιδαριοι τρις : κλιναι πεν<T>-
τε : κλιντερες πεντεκον-
τα : δυγαστρον : υκτας : ἐπαρ-
μα χαλκιον : τρεπεδδαι ƉƉƉ
μαχαιραι δεκα : Σιφαις λεβετες
τρις : ὀβελισκων δαρχμαι τρις
ἐν Κρεισυΐ λεβετε δυο : ὀ : βελισκω-
ν δαρχμαω δυο *vac*

E13: IG XII 6, 21, 261 (Σάμος)

41 ἐ]κ τοῦ . . . δέου ΔΙΙ ἱππίσκος χαλκοῦς. Ἑβδόμει καὶ δεκάτει, βουλῆ ἐν Ἡραίῳ,
τῶ[ν πρ]οέδρων ἐπεψήφιζε Κτησικλε[ί]δης Εὐωνυ(μεύς), συμπρόεδροι Παράμυθος
Ἀ]λαι(εύς), Ἀβροκόμας Κυδαθη(ναιεύς), Φειδιάδης Αἰθαλί(δης), Διόδοτος Θριά(σιος), Χαρίας [Ξ]υπεται(ών),
. . γίας Ἐλευ(σίνιος), Κηφισοκλῆς Μαραθώ(νιος), Σωκράτης Αἰγιλι(εύς), τωνδενε . . . . . ε . ἐν
45 τῷ οἴκῳ εκτο . . . . . ἐξάλειπτρον ἐλεφάντινον . . οπτοβαι . ποικίλον ε . .
. ῳ . . ἐκλείπε[ι] χερνιβεῖα χαλκᾶ δύο ἐν τῷ πρώτῳ ἐ . δίφρα[κ]ο[ν] συντετρ-
ι]μμένον, τοῦ δευτέρου διφράκου c . . . . κειτα . . τ . . . ατ . ο τούτῳ δίφρακον
τὸν τόπον οὐκ ἔχει . . . τῷ . . . τ . . ισκος ἐλεφάντ[ιν]ο[c] . . ocou . . . τοῦτον
Μαιάνδριος Χάροπος ἀνέθηκεν, πλάγιος τοῖχος· δίφρος Ἡρόδοτος Ζή[νω-
50 νος· Ἥρῃ, σφελίσκον, Καλλιδάμας Φυλάκο[υ Ἥρ]ῃ, ἐπὶ [βή]ματος ξυλίνου χεῖ-
ρες, πρόσωπον, πόδες λίθινοι, αὕτη ἔχει τέττιγας ἐπιχρύσους ἐν[λε]ίπε[ι
τῶν τεττίγων τριῶν καὶ τῶν ἐνῳδίων, μάχαιρα[ι] ἐμ μαχαιροθήκει ἐν[ν-
έ]α τούτων μία πα[ρ]ὰ τεῖ Ἥρᾳ, κοπὶς μικ[ρ]ὰ οὐκ ἦν, κηρύκε[ι]α δύο, τούτων το[ῦ] έ[ν-
ὸς ἐνδεῖ, κέρας κεράμινον οὐκ ἦν, πρόχοι χαλκαῖ ΓΙΙ τὴμ βουλὴν τούτω[ν
55 ἔφασαν ἔχειν ΙΙΙΙ, κύκλος χαλκοῦς τοῦτον τὴμ βουλὴν ἔφασαν ἔχειν.

E14: IG II² 1526 (Αθήνα, αβέβαιης προέλευσης)

— μάχου̣

— δ̣ρέπανα :Δ

[— δ̣ρ]έ̣π̣α̣[ν]α [:.]Δ̣: φερμα

[— δρέ]πανα θερισ-

— κ. ἔ[χ]ει

— ἐφ’ ἱερέως Πε-

— οσ……ν̣ ἀργυ̣ρ̣ᾶν α-

[— δρέπανα ἀμ]πε[λ]ουρ̣[γ :..]: τούτων
το

[— μ]άχαιρ[αι] κουρικ [:.]: σι-

[— δακτύ]λιοι σιδηροῖ :Δ̣Δ̣

E15: Επιγραφές του Ωρωπού 314 (Ωρωπός)

[- - - - - - - - - -]Λ[- - - - - -]

[- - - - Ἀθή]νηθεν [- - - - - -]

[- - - - -]ε Εὔδημος [- - - - -]

[- - - -]τατοι φιάλη̣ [- - - - -]

[- - - -]ται ΧΠ : περισ[- - - -]

[- - -]II : τύπους [. .]ο[- - - -]

[- - - -]ι σ[φ]αγὶς [- - - - - -]

[- - -]IIIHCT : κο[- - - - - -]

[- - - - Ἰκα]ριέως [γυνὴ - - -]

E16: IG II² 1472 (Αθήνα, ιερό Δήμητρας Χλόης;)

[— — ..5.. πρ]οτ[ομὴ] λέοντο[ς ….]
[— — . οὐχ ὑγι]ής· πύραυνο[ς ..6…]
[— — . οὐχ ὑγι]ής· κ[ά]ρδοπος Λ….
[— — ..5.. χα]λκοῦς οὐκ ἔχων· ….
[— — ..6… μ]άχαιρα κο[πὶ]ς οὐ[χ ὑγ]-
— — …7…ον <χ>αλκοῦν οὐχ ὑ[γιέ]-
[— — κλεὶς ἀνά]παιστος χαλκοθή[κ]-
[— — ..6… θή]κη χαλκῆ οὐχ ὑγιή[ς]·
— — ….10…. οὐχ ὑγιής· <χ>ερ[νι]-
[— — …8…. οὐχ] ὑ<γ>ιές· ἐκ τοῦ ..
[— — ..6… Δήμη]τρος τῆ[ς] Χλόη[ς .]
— — ….10…. οὐχ ὑγιής· πινα[.]
— — ….11….. κανίσκ<ι>ον χα[λκ]-
[— — …..12….. οὐχ] ὑγιής· ητ.
[— — — — φιάλη — — λ]εία ἐ[φ’] ε[ῖ .]
— — …….17……ΔΙ….
[— — ….10…. ἐφ’ εἷ τὸ :]Γ: σ[ταθ]-

E17: IG XII,4 1:72 (Κως)

[αἱ δέ τίς κα ἀνὴρ ἐς τὸ ἱερὸν μάχαιραν σιδαρέ]αν ἐσενέγκηι ἰδιωτικὰν ἢ γυνὰ
[περόναν, ἐξενεικάτω καὶ τὸ ἱερὸν περιρα]ἰγάτω χρυσίωι καὶ προσπερμείαι
[αἱ δέ κα ὁ σφαγεὺς κατάξας τὸμ πέλυκυν ἢ τ]ὸ ξίφος τὸ ἱερὸν τούτων τι ποιήσηι,
[χρυσίω: καὶ προσπερμείαι περιρανάτ]ω.
[αἱ δέ κα ---] ποιησαμένα ἀ πόλις ἢ πριαμένα, καθαράτω

E18: IC I xvii 2 (Λεβήν)

[— — — — — — — —]α ιε, χωρὶς ὧν κ’ αὐτὸς παρλελόνβηι σκεύων· ὀδελίσκος ι, σκάφας ε, κάδο[ς — — — — —]
[— — — — — — λα]γάνος σιδαρίος γ, ξύσθρας ιε, κυνιατοα ε, κόπανα β· τούτων πάντων τῶ[ν σκεύων — — —]
[— — — — — αἵ κ]α λῆι παρδιδόμεν ἐξέστω ϝοι, μείονα δὲ μή· αἰ δὲ μή, ἔνοχον ἦμεν τῶι αὐτ[ῶι ἐπιτίμωι — —]
[— — — — — — — —]ῳς αἵ κα μὴ παρδῶι ἐπάνω ἤγρατται· καὶ ἀ πράξις ἔστω τῶι ἰαροργῶι καὶ τ[— — — — — — —]
[— — — — — — — —].εναν δαπάναν ἐς τὰ προηγραμμένα τιθέτω ὁ νακόρος ἐς τῶν τῶ θιῶ π[ροσοδίων — — — —]
[— — — — — — — —] λοιπῶν τῶν τῶ θιῶ τίθεται, κἀπολογιττέτθω καὶ περὶ τούτων τὰν δαπάνα[ν — — — — — —]
[— — — — — — τ]ὸν ἀπόλογον παρθέτω ἃ κα κατὰ τοῦτο τὸ ψάφιμμα παρδεδώκηι, αὐτὰ [— — — — — — — — —]
[— — τῶι κερα]μεῖ μιτθὸν ἐξοδιάττεν ἐς τῶν τῶ θιῶ προσοδίων, ἀλλ’ ἐξ αὐτῶν ὧν κα[— — — — — — — — —]
[— — ἀπολογιτ]τέτθω τῶι κεραμεῖ κής τω[— —]

E19: IG XI.2, 161 (Δήλος)

ἐν τῶι προδόμωι τοῦ νεὼ τοῦ Ἀπόλλωνος· ἄστατα· φιάλη ἀργυρᾶ ἐμ πλινθείωι. τῆς πόλεως τῆς Κώιων ἀνάθημα ἐπὶ ἀρχεθεώρου Ἀρά-
του· φιάλη ἔκτυπον ἔχουσα ἅρμα καὶ Νίκην καὶ ζώιδια δύο, Ἡρακλείδου ἀνάθημα· φιάλη λεία ὀμφαλὸν ἐπίχρυσον ἔχουσα, Ῥοδίων ἀνάθημα
ἐπὶ ἀρχεθεώρου Πολυαράτου· φιάλη ἐπίχρυσος ῥαβδωτή, Τιμάνθους Ῥοδίου ἀνάθημα· φιάλη λεία ὀμφαλὸν ἐπίχρυσον ἔχουσα, Ῥοδίων
[ἀν]άθημα ἐπὶ ἀρχεθεώρου Φρασίλα· φιάλη ἔκτυπος διάχρυσος, Διοκλέους Κώιου ἀνάθημα· φιάλιον Πυρρίου ἀνάθημα· φιάλη λεία ὀμφαλὸ[ν]
[ἐπίχ]ρυσον ἔχουσα, ἀρχεθεώρου Ἱππαγόρα καὶ θεωρῶν ἀνάθημα· φιάλη, Ῥοδίων θεωρῶν ἀνάθημα ἐπὶ ἀρχεθεώρου Ἀκεστία· φιάλη λογχωτὴ
[τῆς Κα]λυμνίων πόλεως ἀνάθημα ἐπὶ Πολυμήδους ἄρχοντος· φιάλη ἐμ πλινθείωι, Ἀρχία Καλυμνίου ἀνάθημα· φιάλαι τρεῖς, Στησίλεω ἀνάθημα·
[φιάλη] λεία, Νικίππου ἀνάθημα· φιάλη καρυωτὴ ἔκτυπος, Ἀρταπάτου ἀνάθημα· φιάλη λεία, Δηλιάδων ἀνάθημα, χορεῖα Ῥοδίων θεωρῶν ἐπιδόντων
[ἐπὶ ἀρχ]εθεώρου Ἀγησιδάμου· φιάλαι καρυωταὶ δύο ἔκτυπα ζῶια ἔχουσαι, τῶγ Χαρμίδου θυγατέρων ἀνάθημα· φιάλη λεία ὀμφαλὸν ἐπίχρυσον ἔχουσα,
[Ῥοδίω]ν θεωρῶν ἀνάθημα ἐπὶ ἀρχεθεώρου Φίλωνος· φιάλη καρυωτὴ ἔκτυπον ἔχουσα ζώιδιον, τῆς πόλεως τῆς Κώιων ἀνάθημα, τῶι Ἀπόλλωνι ἀ-
[παρχ]ήν· φιάλη λεία, Ἀμμωνίου ἀνάθημα· φιάλη λογχωτὴ κεχρυσωμένη, Ἀριστοφίλου Ῥοδίου ἀνάθημα· φιάλη ἐν ἐλάφου προτομῆι, Ἐτεάρχου ἀνάθημ[α]·
[φιάλη] ἐπάργυρος ἔκτυπα ζῶια ἔχουσα προσηλωμένα, Ἀρχεστράτου ἀνάθημα· κύρβη ἀργυρᾶ ἐν σανιδίωι προσηλωμένη, Κοσκάλου ἀνάθημα· ῥόδο[ν]
[ἀργυ]ροῦν, Δεξικράτους ἀνάθημα· τύπος ἀργυροῦς, Ὀνητορίδου ἀνάθημα· περικεφαλαία σιδηρᾶ περιηργυρωμένη, Λεωνίδου ἀνάθημα· κρατῆρε[ς]
[ἀργ]υροῖ μεγάλοι δύο ῥαβδωτοί, βασιλίσσης Στρατονίκης ἀνάθημα, ἄστατοι· τριήρης ἀργυρᾶ, βασιλέως Σελεύκου ἀνάθημα, ὁλκὴν δραχμαὶ ·ΧΡΔΔ
[Δ]Δ{Δ}ΗΗΗ· θυμιατήριον ἐν [ναΐ]σκωι ἀργυροῦν, Στιλπύριος ἀνάθημα, ὁλκὴν δραχμαὶ ·ΓΗΗ· κύλικες τηιουργεῖς ἀργυρένδετοι δύο, Κτήσωνος ἀνά-
[θ]ημα, ἄστατοι· πτολεμαϊκὰ τετράδραχμα δύο καὶ ἀρβυλικοὺς ὀβολοὺς δύο· ἀργυρίου παντοδαποῦ ἐπισήμου, ὁλκὴν δραχμαὶ ·Ρ· δακτύλιοι σιδηρ[οῖ]
[ὑ]πάργυροι ·ΗΗΓΙΙ· δακτύλιοι ὑπόχρυσοι σιδηροῖ ·ΓΙΙΙΙ· δακτύλιος χρυσοῦς ἀπείρων Ὀνασικράτους ἀνάθημα, ὁλκὴν ·ΗΙΙ· δακτύλιος χρυσοῦς
[σ]υντεθλασμένος, ὁλκὴν ·ΗΗΗΙΙΙΙ· δακτύλιος χρυσοῦς ἀνθράκιον ἔχων, Σαπφοῦς ἀνάθημα, ὁλκὴν ·ΗΗ· χρυσίου ἀσήμου παντοδαποῦ ὁλκὴν
δραχμαὶ ·ΗΓ· σὺν τῶι κλάσματι τῶι τοῦ θυμιατηρίου· χρυσοῦς, Νικολάου ἀνάθημα· στέφανος χρυσοῦς, ὃν ἀνέθηκε Πευκέστης, ὁλκὴν σὺν τῶ[ι]
λίνωι δραχμαὶ ·ΡΔΓΗΗΗ· στέφανος χρυσοῦς κιττοῦ, βασιλέως Πτολεμαίου ἀνάθημα, ὁλκὴν δραχμαὶ ·ΗΔΔΔΔΙΙΙ· σὺν τῶι λίνωι· στέφαν[ος]
{στέφανος} δάφνης χρυσοῦς, βασιλέως Δημητρίου ἀνάθημα, ὁλκὴν δραχμαὶ ·ΡΔΔΔΓΗΗ· στέφανος δάφνης χρυσοῦς, Ἀντιπάτρου ἀνάθημα. ὁλ[κὴν]
[δρ]αχμαὶ ·ΔΔΔΔΓΗΗ· στέφανος χρυσοῦς, βασιλέως Σιδωνίων Φιλοκλέους ἀνάθημα, ὁλκὴν δραχμαὶ ·ΡΔΔΔΔΓΗΗ· στέφανος δάφνης χρυσοῦς,
Πολυκλείτου ἀνάθημα, ὁλκὴν δραχμαὶ ·ΡΔΔΔΔΙΙΙ· στέφανος χρυσοῦς, Φάρακος Λακεδαιμονίου ἀνάθημα, ὁλκὴν δραχμαὶ ·Ρ· σὺν τῶι ξύλωι [καὶ]
τῶι λίνωι· στέφανος χρυσοῦς κιττοῦ, τοῦ δήμου τοῦ Δηλίων ἀνάθημα, ὁλκὴν δραχμαὶ ·ΡΔΔΔΔΓΗΗ· στέφανος μυρρίνης χρυσοῦς, Πυνταγόρου
ἀνάθημα, ὁλκὴν δραχμαὶ ·ΔΔΔΗ· στέφανος δάφνης χρυσοῦς, Ξενοφάντου ἀνάθημα, ὁλκὴν δραχμαὶ ·ΡΔΗΗΗ· στέφανος δάφνης χρυσοῦς, Καλλικρ[ά]-
[τ]ους ἀνάθημα, ὁλκὴν δραχμαὶ ·ΔΔΔΔΓΗΗΗ· στέφανος χρυσοῦς μυρρίνης, Νικοκρέοντος ἀνάθημα, ὁλκὴν δραχμαὶ ·ΡΔΓΗΗ· στέφανοι χρυσοῖ δύο ἐπὶ <τοῦ>
αὐτοῦ ξύλου ἀνεπίγραφοι, ὁλκὴν δραχμαὶ ·ΔΔΔΔΓΗΗΗ· στέφανος χρυσοῦς, Ἰωμίλκου ἀνάθημα, ὁλκὴν δραχμαὶ ·ΔΔΗΗΗ· στέφανος ἀμπέλου χρυ-
σοῦς, Λυσάνδρου Λακεδαιμονίου ἀνάθημα, ὁλκὴν δραχμαὶ ·ΡΔΓΗΗΗ· στέφανος δάφνης χρυσοῦς, Λυσάνδρου ἀνάθημα, ὁλκὴν δραχμαὶ ·ΔΔΓΗ[Η]·
στέφανος χρυσοῦς, [Κ]άρπου καὶ Ἀδράστου ἀνάθημα, ὁλ[κ]ὴν δραχμαὶ ·ΔΔΔΗΗ· στέφανος χρυσοῦς μυρρίνης, Ἀνδροκλέους ἀνάθημα, ὁλκὴν
δραχμαὶ ·ΔΔΔΗ· σὺν τῶι λίνωι· στέφανος μυρρίνης, Τιμασιπόλιος ἀνάθημα, ὁλκὴν δραχμαὶ ·ΔΓΗΗ· στέφανος χρυσοῦς ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου
προσηλωμένος, ἄστατος, Τιμοκράτους ἀνάθημα· στέφανος χρυσοῦς δάφνης, ὧι τὸ ἄγαλμα ἐστεφάνωται, ὁλκὴν δραχμαὶ ·ΗΔΔΔΔΓΗ· στρεπτὸν
χρυσοῦν vac. πρὸς τῶι τοίχωι, Δάτιδος ἀνάθημα, ὁλκὴ δραχμαὶ ·ΔΔΔΓΗ· στέφανοι δάφνης χρυσοῖ δύο πρὸς τῶι τοίχωι, ὁλκὴν τοῦ πρώτου δραχ-
μαὶ ·ΡΔΗΗΗΙΙΙ· τοῦ ἑτέρου στεφάνου ὁλκὴν δραχμαὶ ·ΔΔΔΔΓΗΗΗ· χρυσίου παντοδαποῦ ὁλκὴν δραχμαὶ ·ΓΗΗ· [σ]ὺν τῆι σφραγῖδι τῆι ἀργυρᾶι· ⟦— —⟧
κηρύκειον ἀργυροῦν, ὁλκὴν δραχμαὶ ⟦— —⟧ · κηρύκειον ἀργυροῦν· φοίνικα, ὁλκὴν δραχμαί· vac. στλεγγὶς χρυσῆ, Γλαύκου ἀνάθημα, ἄστατος·
μάχαιρα ἱππική, Θυμώιδου ἀνάθημα· κολεὸν μαχαίρας ἱππικῆς, Τιμέου ἀνάθημα· θυμιατήριον χαλκοῦν· κανοῦμ μέγα χαλκοῦν·
τόξα κρητικὰ δύο καὶ φαρέτραι ζωιωταί· ὀβελίσκους ·ΓΙΙΙ· χαλκοῦ ἐπισήμου παντοδαποῦ ἐν ὑδρίαι καὶ στάμνωι χαλκ[οῖ]ς, ὁλκὴν σὺν τοῖς ἀγγεί-
ο[ις] μναῖ ·ΙΙ· φυκίον χρυσοῦν πρὸς τῶι στυλί[σ]κωι, ὁλκὴ σὺν τῶι ἱμάντι ·Η· δακτύλιος Φωκαΐδος λόγχην ἔχων σημεῖον· σφραγῖδα ἐπίχρυσον·
[κ]υλίκιον ἀργυροῦν, ὁλκὴν ·ΙΙΙ· ἐσχαρὶς ἀργυρᾶ, Βουλομάγας ἀνάθημα, ὁλκὴν σὺν τῶι ἐμπύρωι δραχμαὶ ·ΡΗ. vac.

E20: ID 1414 (Δήλος)

— [ἐμ] πλιν

[θείωι — ἀνάθημα ἀρχιθε]ώρου Δαμο-

[νίκου — ἀνάθημα ἀρχιθ]εώρου Φιλόκτα

[— Ἀλεξαν]δρείων· ἄλλην

[— — — — — — — — — ἀνάθημα θεωρῶν τῶν παρὰ βασιλέως] Πτολεμαίου καὶ

[τῆς πόλεως τῆς Ἀλεξανδρείων· — — — — — — — — — ρυτὸν] δίκρουνον ὧς ἓν ἔ-

[χον —] ἀνάθεμα Νουμηνίου

[— λίθινα ἀγάλματα δύ]ο καὶ ἀκρόλιθα δύο

[— — — — — — — — — — — ὁ θεὸς στέφανον ἔχων? ἐπίχ]ρυσον ξύλινον καὶ ΚΛΛ

— ἀκρόλιθον ἕν· παιδικὰ λίθι-

[να ἕξ· — — — — — — — — — — — — — — — — — κριῶγ κεφαλὰς δ]ύο καὶ τράγου καὶ ἐλάφου

[— ἀ]σπίδας ἐπιγραφὰς ἐχούσας

[— ἄλ]λην ἀνα{να}κειμένην δεξιὰν

[— μαχα]ίρας τρεῖς· περικεφαλαίας δύ[ο]

[— ἄλλον κ]ρητικὸν περίχρυσον ἔχ[οντα]

[ἐπίσημον — — — — —· ἄλλον — — — — — — — — ἔχοντα ἐπ]ίσημον σκορπέρωτα· ἄ[λλον]

— αν· πίνακας εἰκ[ονικοὺς — —]

E21: ID 1427 (Δήλος)

— ηκ —

— [πομ]πικόν· περικ[εφαλαίαν] —

— [ἀνάθημα] Μαάρκου Δεκο[μίου?] —

— [ἀνάθημα] βασιλέως Προυσίου —

— [περικ]εφαλαίαν καὶ μάχαιρ[αν] —

[… ἐν πλινθείωι ἔχου]σαν ἐπιγραφήν, ἀνάθημα —

— Δ[Δ]ΓΙ· ἀμφορέα ἠρτημ[ένον, ἀνάθημα Εὐαγίωνος Ἀθηναίου] —

— ναια ἀκρόλιθα καὶ ἐπισ

— ἐλλείπουσιν ἦλοι χ[αλκοῖ] —

— των —

E22: ID 1429 (Δήλος)

Β′ όψη, στήλη 2

ροῦν, ὁλκὴ ΔΗΗ· ψήγματα ἀργυρᾶ καὶ δακτυλίδια καὶ ἀπὸ φιάλης
κάλχη καὶ δραχμὴ χία καὶ [δρ]αχ[μὴ] ῥοδία ὧν ὁλκὴ ΔΔΔ· δα-
κτυλίδια σιδηρᾶ ΔΙΙ· τέτραχμα ἀττικὰ γλαυκοφόρα τῶν πρότ[ε]-
ρο̣ν κοπέντων τοῦ στεφανηφόρου ΓΙ· καὶ στεφανηφόρος δραχμ[ὴ]
καὶ τριώβολ[οι] δύο καὶ .ΙΘ̣ΙΛΡ#[7]Η δραχμὴ καὶ καρία μία καὶ ῥοδίαι
τρεῖς καὶ τριώβολοι ΙΙ· ταῦτά [ἐστι] πάντα ἐν τῶι κοτιλίωι· [μά]χα[ι]-
ραν ἐ[λ]εφαντίνο̣[ν] κολεὸν ἔχουσα[ν], τὸ δ[ὲ] π[…] ξύλινον· ἐλέφαν-
τος ὀδόντα .α….τ.. ἐφ᾽ οὗ ἐπιγραφή· ….τος [Ζ]ήνωνος Ἀπό[λ]-
λωνι· πέταλα χρυσᾶ καὶ ὑπάργυρα ὧν ὁλκὴ ΓΗΗ….. καὶ λεπί-
δας ἃς προσπαρέδωκεν Διονυσίος Παιανιεὺς τὰς [ἀποπεπτωκυίας]
ἀπὸ τῶν ἀνδριάντων τῶν ἐν τῶι ναῶι ὧν ὁλκὴ ..ΔΗ· [καὶ] προ[σ]-
παρέδωκεν Θέοπομπος πέταλον χρυσοῦν τὸ ἀ[ποπετωκὸς]
ἀπὸ τοῦ ἀνδριάντος τοῦ Πτολεμαίου οὗ ὁλκὴ Ᵽ ⟦——⟧ ΗΗ. vac.

E23: ID 1443 (Δήλος)

— μάχαιρα ξυλίνη κατεαγυῖα κολεὸν ἔχουσα ἐλεφάντινον· ὀδόντα ἐλέφ[αντος — — — — —]
— ὧν ὁλ. ΓΗΗΙΙΙ· λεπίδας χρυσᾶς τὰς ἀπὸ τῶν ἀνδριάντων —
[— — — — πέτα]λον χ[ρυσοῦν? — — — — — — — ὁλ.] Γ̣ΗΗΗ vacat

E24: ID 1441 (Δήλος)

ὁλκὴ ΤᎵΗΔΔΔ ἀκριβεῖς· [σ]κύφους δύο ἐκτυπωτούς, ὧν τοῦ ἑνὸς ὁ καθήμενος οὐκ ἔχει τὸν δε-
ξιὸν βραχίονα οὐδὲ τὴμ μάχα[ιρα]ν, τὸν δὲ μηρὸν τὸν δεξιὸν διαβεβρωμένον καὶ τὸν ἀρισ-
τερὸν ὦμον ἀποπεπτωκότα καὶ συνίσταται καὶ [τοῦ] ταὼ ἡ κεφαλὴ καὶ τράχηλος οὔκ ἐστιν κ[αὶ]
τοῦ Ἑρμοῦ κεφαλὴ οὔκ ἐστιν καὶ τοῦ σκυτάλου ἀποπέπτωκεν ἡ χειρολαβή, ὁλκὴ σὺν κηρῶι
καὶ καττιτέρωι ᎵΗΗΗΔΔΔΔΗΗ· καὶ ὁ πυθμὴν τοῦ ἑνὸς ἀποπέπτωκεν· ἄλλον οὗ ὁ καθήμε-

E25: ID 2533 (Δήλος)

1 — — — — — — —Λ vac.?
— — — — — — — —ει. εἴ τις α-
—6-8— ἐπεβούλευ-
σεν α[ὐτ]ῇ μάχαιραν
5 —οθεῖσα καὶ εἴ τις αὐ-
[τ]ὴν ἐλύπησεν καὶ ἀ-
[τέ]κνου καὶ βίου, ἵνα με-
[τ]ελθῇ αὐτὴν ὁ Ἥλιος.
vac.

E26: ID 1417 (Δήλος)

1 —μου ξύλα ἀπὸ τῆς σκηνῆς
—ον ἠχρεωμένον ἔχοντα πλαί-
[σιον — — — — — — — — — — — — —]θεις καὶ λεπτὰς σανίδας ἑπτά· ἄγαλ-
[μα — — — — — — — — — — — οὐκ] ἔχον τὸν δεξιὸν βραχίονα, ἀνάθεμα
5 — — — — — — — — — — — κίου. καὶ τάδε προσπαρελάβομεν· χαλ-
[κᾶ· — — — — — — ἐν π]λαισίωι, ἀνάθεμα Ποσειδωνίου Ἀλεξανδρέ-
[ως — — — — — — — —]ην· χιτῶνα λευκὸν ἀνεπίγραφον· μαχαίριον
— — — — — κην. ἐν τῶι οἴκωι τῶι πρὸς τῶι ἐκκλησιαστηρίωι· εἰ-

E27: ID 1442 (Δήλος)

[καὶ] ἃ προσπαρέδωκεν ὁ ἱερεὺς Σωτήρ· πρόσωπον, ἀνάθημα Ἀπολλω[νίου ———————————————————————————————————]

Τυρίου, ὁλ. ΗΗΙΙ· ἄλλο πρόσωπον τετυπωμένον, ὁλ. Ϛ, ἀνάθημα Θαλείας ——————————————————————————————————— ἐν τῶι Θεσμοφορίωι]·

ἀγάλματα θεῶν δύο ἐν θρόνοις ἀκρόλιθα ἔχοντα στεφάνας ἐπιχρύσους καὶ ἐνώιδια [ξύλινα ἐπίχρυσα ———————————————————————————]

σινδόνας μελιταίας δύο· καρπάσους δύο· ὀθόνην· χιτῶνα λινοῦν ἄσημον. χαλκᾶ· ὑδρίδια ———————————————————————————————

[ἀν]άθημα Δημανάσσης· ἐπίπυρον ὠτάρια ἔχον σιδηρᾶ· λυχνία παλαιά· λειστρίον· <u>μαχαίριον</u> τε ———————————————————————————

.ί̣ῳ̣ι· λίθι̣να· μαζονόμον κατεαγός· τράπεζα· λουτήριον· καρδόπιον τετράγωνον ἐπὶ βάσεως λ̣[ιθίνης? ——————————————————· λύχνοι ————]

ἠχρεωμένοι δύο· ἄλλος μονόμυξος· κάρδοπος λιθίνη· νιτ̣ρ̣ο̣να?· οἰνοχόη· χοίσκοι δύο, ὧν εἷς ἐν θήκει ———————————————————————]

….. πλείους· ἄλλος μίζων, ἀνάθημα Βοσπόρου· καλαθίσκοι ἰτέινοι τέτταρες· ἀγαλμάτιον ξύλινον η[———————————————· αἱ θύραι αἱ ἐν]

[τῶι] ἱερῶι οὖσαι ἐντελεῖς. ἀργυρᾶ ἄστατα· δᾶες, ὁλ. ΗΠΔΗΙΙΙ· ἄλλης ὁλ. ΗΔΔΔΔΓΙΙ· δᾶες μικρὰ ὡς πηχ[υαία ———————————————]

⟦———————————⟧ περίχιρα στρεπτὰ τέτταρα, τὸ ἓν κατεαγός, ὁλ. ΔΔΔΔΙΙΙ σκύφιον οὗ ἐπιγραφή· Δη̣[λιάδες Δήμητρι καὶ Κόρει ————————————· κίρκον]

περίχρυσον. ὁλ. ΗΙΙΙ· φιάλιον ἄστατον ὡς τριδάκτυλον, ἀνάθημα Ἑστιαίας· δαδία ἀργυρᾶ περικεχρυσω[μένα ——————————· φιάλη ————————]

E28: IG II/III3 1,2 (Αθήνα, Ακρόπολη, ιερό Διός Πολιέως)

[— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —]
[….9…..]ν ποεῖν [— — — — — — — — — — — — —]
[…5…]#[7]ΟΤΕ[.]Η̣ νηφαλι[— — — — — — — — —]
[…]ΙΝ τοῦ Θαρ̣γηλιῶν[ος — — — — — — — — —]
[…]νος τετράδι ἐπὶ δέ[κα — — — — — — — — —]
π̣ομπὴν πέμπειν τοὺ̣[ς — — — — — — — — — ἱερ]-
ο̲ποιούς, ἐπ[ε]ιδὰν #[7][— — — — — — — — — —]
ΕΡΩΙ ὧσιν̣, τ̣ὸ ἱερ[ὸν — — — — — — — — — — —]
τὸ ἱερὸν [— — — — — — — — — — — — — — — —]
περι[.]Λ̣[— — — — — — — — — — — — — — — —]
τὴν μ̲άχ̲[αιραν — — — — — — — — — — — — —]
[…]#[7][— — — — — — — — — — — — — — — — —]
[— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —]

ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ ΜΑΧΑΙΡΙΩΝ

Κατάλογος 3: Πίνακας Διαμόρφωσης Τυπολογίας

ΤΥΠΟΣ Ι: Μαχαίρια με σφηνοειδές έμβολο

σχήμα ράχης	πτέρνα	θέση/σχήμα εμβόλου	ειδικές διαμορφώσεις
Α: ευθύγραμμο	**1**: διαμορφωμένη	**α**: μέσον	**a**: γωνία πριν τη ράχη
Β: κυρτό	**2**: έντονα προεξέχουσα	**β**: νεύον προς την κόψη	**b**: μέγιστο πλάτος στην αιχμή
Γ: κοίλο	**3**: χωρίς πτέρνα	**γ**: άξονας κόψης	**c**: ενισχυμένη ράχη
		δ: άξονας ράχης	
		ε: λεπτό	
		στ: αντίστροφο	
		ζ: τετράγωνο	

ΤΥΠΟΣ ΙΙ: Μαχαίρια με επίμηκες παραλληλόγραμμο έμβολο/λαβή

έμβολο ή λαβή	σχήμα	πλάτος εμβόλου	απόληξη	ειδικές διαμορφώσεις
Α: έμβολο	**1**: ευθύγραμμο	**α**: ίσο	**i**: απλή	**a**: γωνία πριν τη ράχη
Β: λαβή	**2**: σε γωνία	**β**: μικρότερο	**ii**: πλατιά επίπεδη	**b**: μέγιστο πλάτος στην αιχμή
	3: στο μέσον	**γ**: μισό	**iii**: πλατιά καμπύλη	**c**: ενισχυμένη ράχη
	4: κοιλόκυρτο	**δ**: λεπτό τετράγωνο	**iv**: προεξέχουσα προς μία πλευρά	
		ε: λεπτό κυλινδρικό	**v:** σχήματος L	
			vi: δισκοειδής	
			vii: ελλειψοειδής	
			viii: δακτυλιόσχημη	
			ix: πλαστική	
			x: κεκαμένη	

ΤΥΠΟΣ ΙΙΙ: Δρεπανόσχημα μαχαίρια

κόψη	σύνδεση με τη λαβή
Α: ναι	**1:** έμβολο
Β: όχι	**2:** αυλός
	3: οπές στη λεπίδα

Κατάλογος 4: Τυπολογική κατάταξη μαχαιριών[1]

Ιερό	Α/Α	Τύπος Ι	Τύπος ΙΙ	Τύπος ΙΙΙ
Υμηττός Ι	Μ112		ΙΙ1βii	
Ωρωπός	Μ113		ΙΙ1β	
	Μ114		ΙΙ2	
	Μ115		ΙΙ	
	Μ116		ΙΙ	
	Μ117			
	Μ118		ΙΙ1βv	
	Μ119		ΙΙ	
	Μ120		ΙΙ	
	Μ121		ΙΙ	
Βραυρώνα	Μ122			
	Μ123			
Ελευσίνα	Μ124			
	Μ125		ΙΙv	
	Μ126			
	Μ127			
Ραμνούς	Μ128		ΙΙΒΙβiv	
	Μ129		ΙΙΑ1δx	
	Μ130		ΙΙΑ1viii	
Πλακαρή	Μ131	ΙΑδ		
Ερέτρια	Μ132	ΙΒ3		
	Μ133	ΙΑ3α		
	Μ134	ΙΑα		
	Μ135		ΙΙ1γ	
	Μ136		ΙΙΑ	
Κύμη	Μ137	Ι		
	Μ138			
	Μ139			
	Μ140			
	Μ141			
	Μ142	Ι		
	Μ143	ΙΑ1α		
	Μ144	Ι		
	Μ145	Ι		

[1] Για την τυπολογική κατάταξη των μαχαιριών από το ιερό του Διός Παρνησσίου βλ. το Παράρτημα στο CD.

	M146	IA		
	M147	IB3		
	M148	IA1α		
	M149	IB		
(X)Αραχάμπολη	M150	IAα		
Ογχηστός	M151		IIA1γv	
Άβαι	M152	IA3αb		
	M153	IA1α		
	M154		IIA1βiv	
	M155		IIA1βc	
	M156		IIA1bv	
	M157			
	M158			
	M159			
	M160			
Κωρύκειο	M161	IAα		
Έρωχος	M162			
	M163			
	M164			
Οίτη	M165		IIA1αb	
Μελιταία	M166			
	M167			
	M168			
	M169			
	M170			
	M171			
	M172			
Ταξιάρχης	M173			III
Περαχώρα	M174			
	M175			
	M176			
	M177			
	M178			
	M179			
	M180			III
	M181			III
	M182			III
	M183			III
Νεμέα	M184	IA1α		
	M185		II1v	
	M186			
	M187	IA3α		
	M188	IAβ		

Κόρινθος	M189			
	M190			
Ακροκόρινθος	M191			
	M192			
	M193	IA1α		
	M194			
	M195			
	M196			
	M197			
	M198		IIA1α	
	M199	IB1		
	M200	IA3α		
	M201			
Ισθμία	M202		IIA1βi	
	M203		IIA1α	
	M204	IB;		
	M205		IIA	
	M206	IB3β		
	M207	IA3α		
	M208			
	M209			
	M210			IIIB
Ισθμία, Κυρά Βρύση	M211			
Στύμφαλος	M212	IA1α		
	M213	IA		
Κυνόρτιον	M214		IIB3ενi	
Άνω Μαζαράκι	M215			
	M216	IA3δ		
	M217			
	M218	IB1		
	M219	IA2		
	M220			
	M221	IA1α		
	M222			
	M223	IA2		
	M224	IA		
	M225	IA		
	M226	IA		
Ολυμπία	M227			IIIA
	M228			IIIA
	M229			IIIA
	M230			IIIA3
	M231			IIIA3
	M232			
	M233			

	M234			
	M235			
	M236		IIA2γi	
	M237	IB		
	M238			
	M239			
	M240	IBα		
	M241	IB		
	M242		IIA1α	
	M243	IB		
	M244			
	M245			
	M246			
	M247			
	M248			
	M249	IA1β		
	M250		IIA1α	
	M251			
	M252			
	M253			
	M254			
	M255			
	M256	IA3γ		
	M257		IIA1γiv	
	M258		II1βvii	
	M259		II1βvii	
	M260		IIA1δ	
	M261			
	M262			
	M263			
	M264			
	M265			
	M266			
	M267		II1βiv	
	M268		IIA1βvc	
	M269			
	M270		II1βiv	
	M271	IA3δ		
	M272	IB		
Λύκαιον	M273	IA1αb		
	M274	IB2		
Βάσσες	M275			
Τεγέα	M276			
Κοντοβάζαινα Γορτυνίας	M277			
	M278			

	M279			
Λουσοί	M280		II2βi	
	M281	IB1α		
Νιχώρια	M282			
	M283			
Λακαθέλα	M284		II2γi	
Ακοβίτικα	M285			
	M286			
	M287			
	M288			
	M289			
	M290			
Άγιος Ανδρέας	M291			
Λίμνες (Ορθία)	M292		IIv	
	M293		Iiv	
	M294		IIv	
	M295		IIv	
	M296			
Σπάρτη, Οικόπεδο 4	M297			
Αιγές	M298		IIA1α	
Ακρόπολη (Αφροδίτη Αρεία);	M299			
Κομμός	M300	IΓ3δ		
	M301			
	M302			
	M303	IB;		
	M304			
	M305			
	M306			
	M307		IIA1α	
	M308			
	M309		IIA	
	M310		IIA	
	M311			
	M312			
	M313			
	M314	I		
	M315			
	M316	I		
	M317	IB		
	M318			
	M319			
	M320			
	M321			
	M322			
	M323			

	M324			
Κνωσός	M325	IA3α		
	M326			
	M327			
	M328		IIA	
	M329			
	M330			
	M331			
	M332			
	M333			
	M334			III
	M335			III
	M336			
	M337	I		
	M338	I		
	M339			
	M340			
	M341			
	M342	I		
	M343	I		
	M344			
	M345	I		
Αμνισός	M346			
Καρφί	M347			
	M348		IIx	
	M349		IIx	
	M350			
Δικταίον Άντρο	M351			
	M352			
	M353			
	M354			
	M355			
	M356			
	M357			
	M358		IIB1εviii	
	M359		II2γix	
	M360			
	M361			
Δρήρος (Αγορά)	M362	IA2		
	M363	IA2γ		
Χίος, Κάτω Φανά	M364		IIA1βi	
Χίος, Εμπορειό (Λιμάνι)	M365		II1α	
	M366	IA		
	M367	I		
	M368	I2		

	M369			
	M370	IB3β		
	M371	IA2γ		
	M372	I1		
	M373	IAb		
Λέσβος, Κλοπεδή	M374	IA2βa		
	M375	IB2		
Λήμνος, Ηφαιστεία	M376			
Σαμοθράκη	M377			
Δήλος	M378			III3
Άνδρος, Ζαγορά	M379		IIB1βii	
	M380		IIA1α	
	M381			
Δεσποτικό	M382	IA1αa		
	M383		II;	
	M384	IA2		
	M385			
	M386			
	M387	I3α		
	M388			
	M389	IA		
	M390			
	M391	I		
	M392	IA3α		
	M393	IB		
	M394	IA2		
	M395			III
	M396			III3
	M397			
	M398			
Θήρα, Μέσα Βουνό	M399	IB		
	M400	IA		
	M401	IAβ		
	M402			
	M403			
Σύρος, Γαλησσός	M404			
Σίφνος, Άγιος Ανδρέας	M405	IA1α		
Κως, θέση Ηρακλής	M406	I		
Κως, πόλη	M407			
	M408			
	M409			
Ιθάκη	M410	IB2		
Φίλια	M411	IA		
	M412	IA1b		
	M413	IA1αb		

Φίλια	M414	IA1αb		
	M415	IA1α		
	M416	IA1α		
	M417	IB1β		
	M418	IB1βb		
	M419	IB1βb		
	M420	IA1α		
	M421	IA1α		
	M422	IA1β		
	M423	IA3α		
	M424	IA3α		
	M425	IA3α		
	M426	IA3α		
	M427	IA1α		
	M428	IA3α		
	M429	IA3δ		
	M430	IA3δ		
	M431	IA1α		
	M432	IA		
	M433	IB1α		
	M434	IB		
	M435	IA3δ		
	M436	IB3α		
	M437	IA1β		
	M438	IB2		
	M439	IB3β		
	M440	IBβ		
	M441	IAα		
	M442	IA1		
	M443	IA2		
	M444	IB3β		
	M445	IA3αb		
	M446	IA1α		
	M447	IB1β		
	M448	IA1α		
	M449	IA1α		
	M450	IA31		
	M451	IB1β		
	M452	IB3α		
	M453	IA1αb		
	M454	IA1α		
	M455	IA1γ		
	M456	IB3β		
	M457	IA1γ		
	M458	IA1		

Φίλια	M459	IA1γ		
	M460	IA1γb		
	M461	IA1γ		
	M462	IA3		
	M463	IB1α		
	M464	IA1α		
	M465	IA3		
	M466	IA2γ		
	M467	IA2α		
	M468	IA1γ		
	M469		II1βv	
	M470		II1βv	
	M471		II1βv	
	M472		IIv	
	M473		IIv	
	M474		IIv	
	M475		IIv	
	M476		IIv	
	M477		IIv	
	M478		IIv	
	M479		IIv	
	M480		IIv	
	M481		IIv	
	M482		IIv	
	M483		IIv	
	M484		IIv	
	M485		IIv	
	M486		IIv	
	M487			
	M488	IA3αb		
	M489	IA3αa		
	M490			
	M491			
	M492			
	M493	IA3α		
	M494	IA1α		
	M495	IA1αa		
	M496	IA3αa		
	M497	IA1αa		
	M498	IA1αa		
	M499	IA1γa		
	M500	IA1αb		
	M501	IA2		
	M502	IA3γ		
	M503	IA1		

Φίλια	M504	IA3α		
	M505	IA1b		
	M506	IA3		
	M507	IA3γb		
	M508	IA3α		
	M509	IA3γb		
	M510	IA3αa		
	M511	IA3αa		
	M512	IA3β		
	M513		IIA1α	
	M514		IIA2α	
	M515		IIA1α	
	M516			IIIA1
	M517			IIIA1
	M518			IIIA1
	M519			IIIA1
	M520			IIIA1
	M521			IIIA1
	M522			IIIA1
	M523			IIIA1
	M524			IIIA1
	M525			IIIA1
	M526	IAa		
	M527			
	M528			
	M529	IA1αb		
	M530	IA1αb		
	M531	IA2α		
	M532	IA1α		
	M533	IA1α		
	M534	IA3α		
	M535	IA1α		
	M536	IA3α		
	M537	IA		
	M538	IA		
	M539	IAαb		
	M540	IA3α		
	M541	IA3α		
	M542	IA3α		
	M543	IA3α		
	M544		II1βi	
	M545		II1βi	
	M546		II1γi	
	M547			
	M548		II1γi	

Φίλια	M549		II1γi	
	M550		II1γiii	
	M551		II1γiii	
	M552		II1γ	
	M553			
	M554			
	M555			
	M556	IA3b		
	M557	IA		
	M558	IA		
	M559	IA		
	M560	IA		
	M561	IAb		
	M562	IA		
	M563	IA		
	M564	IA		
	M565			
	M566	IA		
	M567			
	M568			
	M569			
	M570			
	M571			
	M572	IA		
	M573			
	M574	IA1αb		
	M575	IB1b		
	M576	IB1β		
	M577			
	M578	IB1βb		
	M579	IB		
	M580	IB1β		
	M581			
	M582	IB1b		
	M583	IA3		
	M584	IA1		
	M585	IA1γ		
	M586	I3γ		
	M587			
	M588			
	M589			III
	M590			
	M591			
	M592			
	M593		IIii	

Φίλια	M594			
	M595	I		
	M596	IB		
	M597	IB		
	M598	IB		
	M599	IB		
Αλωνάκι	M600	IA3α		
	M601	IA3α		
	M602	IA3αa		
	M603		II2α	
Φερές	M604			III1
	M605			III1
	M606		II1β	
	M607	IA1b		
	M608	IA1		
	M609	IA1		
	M610			
	M611	IA2α		
	M612	IB2β		
	M613	IAαa		
Σέσκλο	M614	IA1α		
	M615			III3
Αχίλλειο	M616	IB		
	M617	IA		
Δωδώνη	M618	IB1α		
Δουρούτη	M619	IA		
Δυμόκαστρο	M620	IA3α		
Γίτανα	M621		IIA4evi	
	M622		IIA4evi	
	M623		IIA4evi	
	M624		IIA4evi	
	M625		IIA4evi	
	M626		IIA4evi	
Πέλλα, Αγορά	M627	IA3δ		
	M628	IA3δ		
	M629	IB3βa		
	M630			
	M631	IB3βa		
	M632			
	M633			
Πέλλα, ΒΑ πόλης	M634			
	M635		II1αiii	
Κηπιά Παγγαίου	M636	IA3αa		
Ζώνη Μεσημβρίας	M637	IA1α		
	M638	IA3α		

Κατάλογος 5: Αντιστοιχία μαχαιριών καταλόγου με αριθμό δημοσίευσης και πηγή προέλευσης σχεδίου

Α/Α	Αριθμός Δημοσίευσης	ΙΕΡΟ
M1	318	**Πάρνηθα** (δεν πρόκειται για αριθμούς δημοσίευσης, αλλά για τους αριθμούς καταγραφής που δίδονται στο Παράρτημα στο CD)
M2	138	
M3	5	
M4	2120	
M5	2123	
M6	29	
M7	38	
M8	58	
M9	405	
M10	1229	
M11	2024	
M12	2048	
M13	663	
M14	248	
M15	2068	
M16	2106	
M17	2060	
M18	2210	
M19	2019	
M20	364	
M21	18	
M22	168	
M23	329	
M24	320	
M25	2828	
M26	2029	
M27	2067	
M28	501	
M29	2237	
M30	109	
M31	2508	
M32	2193	

M33	2346
M34	2774
M35	62
M36	151
M37	2011
M38	214
M39	2253
M40	52
M41	296
M42	113
M43	172
M44	2397
M45	112
M46	500
M47	340
M48	2502
M49	205
M50	206
M51	139
M52	141
M53	211
M54	651
M55	1904
M56	X27131
M57	1491
M58	2819
M59	2910
M60	2925
M61	Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα (υπό έκδοση), αρ. X27023.
M62	Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα (υπό έκδοση), αρ. X27030.
M63	Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα (υπό έκδοση), αρ. X27098.
M64	308
M65	2207
M66	2729
M67	2756
M68	408
M69	2115
M70	2780
M71	Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα (υπό έκδοση), αρ. X26936.
M72	Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα (υπό έκδοση), αρ. X26937.

M73	2276
M74	903
M75	32
M76	33
M77	34
M78	1101
M79	2417
M80	Μουσείο Πειραιά, αρ. 7415.
M81	Μουσείο Πειραιά, αρ. 7418.
M82	120
M83	221
M84	314
M85	677
M86	2469
M87	2451
M88	89
M89	2464
M90	163
M91	156
M92	904
M93	2003
M94	680
M95	2911
M96	1334
M97	1754
M98	1932
M99	2305
M100	2301
M101	2369
M102	2509
M103	2178
M104	60
M105	209
M106	2001
M107	2002
M108	1850
M109	2211
M110	2204
M111	2674
M112	Langdon 1976, 71, αρ. κατ. 321.

Υμηττός I

M113	Μαζαράκης-Αινιάν 1998, πίν. 22.	**Ωρωπός**
M114	Μαζαράκης-Αινιάν 1998, πίν. 22.	
M115	Μαζαράκης-Αινιάν 1998, πίν. 22.	
M116	Μαζαράκης-Αινιάν 1998, πίν. 22.	
M117	Μαζαράκης-Αινιάν 1998, πίν. 22.	
M118	Μαζαράκης-Αινιάν 1998, πίν. 22.	Η κλίμακα έχει υπολογιστεί από το μαχαίρι 6, βάσει του Mazarakis-Ainian 2002, 158, σχέδιο 5b, όπου το ίδιο μαχαίρι σχεδιάζεται υπό κλίμακα.
M119	Μαζαράκης-Αινιάν 1998, πίν. 22.	
M120	Μαζαράκης-Αινιάν 1998, πίν. 22.	
M121	Μαζαράκης-Αινιάν 1998, πίν. 22.	
M122	Πωλογιώργη 2015, 187, αρ. 59, εικ. 66α.	**Βραυρώνα**
M123	Πωλογιώργη 2015, 187-188, αρ. 60, εικ. 66β.	
M124	Κόκκου-Βυριδή 1999, πίν. 59, αρ. Β234.	**Ελευσίνα**
M125	Κόκκου-Βυριδή 1999, πίν. 59, αρ. Β235.	
M126	Κόκκου-Βυριδή 1999, πίν. 59, αρ. Β236.	
M127	Κόκκου-Βυριδή 1999, πίν. 59, αρ. Β237.	
M128	Πετράκος 1990, 7, εικ. 4, δεξιά.	**Ραμνούς**
M129	Πετράκος 1990, 7, εικ. 4, μέσον.	
M130	Πετράκος 1990, 7, εικ. 4, δεξιά.	
M131	Crielaard 2017, 134, εικ. 7i.	**Πλακαρή**
M132	Verdan 2010, πίν. 105, αρ. 429.	**Ερέτρια**
M133	Verdan 2010, πίν. 105, αρ. 427.	
M134	Verdan 2010, πίν. 105, αρ. 426.	
M135	Verdan 2010, πίν. 105, αρ. 428.	
M136	Verdan 2010, πίν. 105, αρ. 430.	
M137	Sapouna-Sakellaraki 1998, εικ. 104, αρ. 31.	**Κύμη**
M138	Sapouna-Sakellaraki 1998, εικ. 104, αρ. 32.	
M139	Sapouna-Sakellaraki 1998, εικ. 104, αρ. 33.	
M140	Sapouna-Sakellaraki 1998, εικ. 104, αρ. 34.	
M141	Sapouna-Sakellaraki 1998, εικ. 104, αρ. 35.	
M142	Sapouna-Sakellaraki 1998, εικ. 104, αρ. 36.	
M143	Sapouna-Sakellaraki 1998, εικ. 104, αρ. 37.	
M144	Sapouna-Sakellaraki 1998, εικ. 104, αρ. 38.	
M145	Sapouna-Sakellaraki 1998, εικ. 104, αρ. 39.	
M146	Sapouna-Sakellaraki 1998, εικ. 104, αρ. 40.	
M147	Sapouna-Sakellaraki 1998, εικ. 104, αρ. 41.	

M148	Sapouna-Sakellaraki 1998, εικ. 104, αρ. 42.	
M149	Sapouna-Sakellaraki 1998, εικ. 104, αρ. 43.	
M150	Παναγοπούλου 1995, 30, εικ. 19α.	**(Χ)Αρχάμπολη**
M151	Μυλωνόπουλος 2014α, 178, σχ. 7.	**Ογχηστός**
M152	Schmitt 2007, πίν, 16, αρ. 486.	**Άβαι**
M153	Schmitt 2007, πίν, 16, αρ. 487.	
M154	Schmitt 2007, πίν, 16, αρ. 488.	Αποκαταστάθηκαν όλοι οι αμφικέφαλοι ηλίσκοι, βάσει της περιγραφής
M155	Schmitt 2007, πίν, 16, αρ. 489.	
M156	Schmitt 2007, πίν, 16, αρ. 490.	
M157	Schmitt 2007, πίν, 16, αρ. 491.	
M158	Schmitt 2007, πίν, 16, αρ. 492.	
M159	Schmitt 2007, πίν, 16, αρ. 493.	
M160	Schmitt 2007, πίν, 16, αρ. 494.	
M161	Rolley 1984, 278, εικ. 35c.	**Κωρύκειο**
M162	Ντάσιος 2015, 958, εικ. 8.	**Έρωχος**
M163	Ντάσιος 2015, 958, εικ. 8.	
M164	Ντάσιος 2015, 958, εικ. 8.	
M165	Πάντος 2018, 312, εικ. 1.	**Οίτη**
M166	Σταυρογιάννης 2014, 193, εικ. 153, αρ. 148.1.	**Μελιταία**
M167	Σταυρογιάννης 2014, 193, εικ. 153, αρ. 148.2.	
M168	Σταυρογιάννης 2014, 193, εικ. 153, αρ. 148.3.	
M169	Σταυρογιάννης 2014, 193, εικ. 153, αρ. 148.4.	
M170	Σταυρογιάννης 2014, 194, εικ. 154, αρ. 149.1.	
M171	Σταυρογιάννης 2014, 194, εικ. 154, αρ. 149.2.	
M172	Σταυρογιάννης 2014, 194, εικ. 155, αρ. 150.	
M173	Ρωμαίος 1926, 24, εικ. 14.	**Ταξιάρχης**
M174	Payne 1940, πίν. 17, αρ. 15.	**Περαχώρα**
M175	Payne 1940, πίν. 86, αρ. 1.	
M176	Payne 1940, πίν. 86, αρ. 2.	
M177	Payne 1940, πίν. 86, αρ. 5.	
M178	Payne 1940, πίν. 86, αρ. 8.	
M179	Payne 1940, πίν. 86, αρ. 3.	
M180	Payne 1940, πίν. 86, αρ. 16.	
M181	Payne 1940, πίν. 86, αρ. 17.	
M182	Payne 1940, πίν. 86, αρ. 18.	
M183	Payne 1940, πίν. 86, αρ. 19.	
M184	Miller 1982, πίν. 9f, αρ. IL411.	**Νεμέα**
M185	Miller 1976, πίν. 37d, αρ. IL24.	
M186	Miller 1980, πίν. 40c, αρ. IL341.	
M187	Bravo III 2018, 184, εικ. 158, αρ. IL726.	
M188	Miller 1982, πίν. 16d, αρ. IL409.	

M189	http://corinth.ascsa.net αρ. MF197674.	**Κόρινθος**
M190	Pease 1937, 257, αρ.MF5719.	
M191	http://corinth.ascsa.net αρ. MF11225.	**Ακροκόρινθος**
M192	http://corinth.ascsa.net αρ. MF11256.	
M193	http://corinth.ascsa.net αρ. Lot1989.1.	
M194	http://corinth.ascsa.net αρ. Lot1973-144.4.	
M195	http://corinth.ascsa.net αρ. Lot.3222.31.	
M196	http://corinth.ascsa.net αρ. MF14498.	
M197	http://corinth.ascsa.net αρ. MF14457.	
M198	http://corinth.ascsa.net αρ. MF14440.	
M199	http://corinth.ascsa.net αρ. MF14447.	
M200	http://corinth.ascsa.net αρ. MF14415.	
M201	Stroud 2013, 13, εικ. 11.	
M202	Raubitschek 1998, pl. 60, αρ. 371.	**Ισθμία**
M203	Raubitschek 1998, pl. 60, αρ. 372.	
M204	Raubitschek 1998, pl. 60, αρ. 370.	
M205	Raubitschek 1998, pl. 60, αρ. 373.	
M206	Raubitschek 1998, pl. 60, αρ. 369.	
M207	Raubitschek 1998, pl. 60, αρ.IM 5794 (sub 373).	
M208	Raubitschek 1998, pl. 60, αρ. IM 4299 (sub 373).	
M209	Raubitschek 1998, pl. 68, αρ. 435.	
M210	Raubitschek 1998, pl. 69, αρ. 447.	
M211	Γκιώνη 2018, 648, εικ. 9κ.	**Ισθμία, Κυρά Βρύση**
M212	Schaus 2014b, 461 εικ. 7.15, αρ. 193.	**Στύμφαλος**
M213	Schaus 2014b, 461 εικ. 7.15, αρ. 194.	
M214	Λαμπρινουδάκης 1975, πίν. 149.	**Κυνόρτιον**
M215	Γκαδόλου 1996, 69, εικ. 7, αρ. 12.	**Άνω Μαζαράκι**
M216	Γκαδόλου 1996, 61, σχ. 1, αρ. 2.	
M217	Γκαδόλου 1996, 61, σχ. 1, αρ. 1.	
M218	Γκαδόλου 1996, 61, σχ. 1, αρ. 3.	
M219	Γκαδόλου 1996, 62, σχ. 2., αρ. 4.	
M220	Γκαδόλου 1996, 62, σχ. 2., αρ. 5.	
M221	Γκαδόλου 1996, 63, σχ. 3, αρ. 9.	
M222	Γκαδόλου 1996, 63, σχ. 3, αρ. 10.	
M223	Γκαδόλου 1996, 62, σχ. 2., αρ. 6.	
M224	Γκαδόλου 1996, 63, σχ. 3, αρ. 8.	
M225	Γκαδόλου 1996, 63, σχ. 3, αρ. 11.	
M226	Γκαδόλου 1996, 63, σχ. 3, αρ. 7.	
M227	Baitinger και Völling πίν. 35, αρ. 402.	**Ολυμπία**
M228	Baitinger και Völling πίν. 35, αρ. 403.	
M229	Baitinger και Völling πίν. 35, αρ. 404.	
M230	Baitinger και Völling πίν. 35, αρ. 407.	
M231	Baitinger και Völling πίν. 35, αρ. 409.	

M232	Baitinger και Völling πίν. 36, αρ. 412.
M233	Baitinger και Völling πίν. 36, αρ. 413.
M234	Baitinger και Völling πίν. 36, αρ. 415.
M235	Baitinger και Völling πίν. 36, αρ. 416.
M236	Baitinger και Völling πίν. 37, αρ. 418.
M237	Baitinger και Völling πίν. 37, αρ. 419.
M238	Baitinger και Völling πίν. 37, αρ. 420.
M239	Baitinger και Völling πίν. 37, αρ. 421.
M240	Baitinger και Völling πίν. 37, αρ. 424.
M241	Baitinger και Völling πίν. 38, αρ. 425.
M242	Baitinger και Völling πίν. 38, αρ. 426.
M243	Furtwängler 1890, 179, αρ. 1099.
M244	Furtwängler 1890, 179, αρ. 1100.
M245	Baitinger και Völling πίν. 38, αρ. 432.
M246	Baitinger και Völling πίν. 38, αρ. 433.
M247	Baitinger και Völling πίν. 38, αρ. 436.
M248	Baitinger και Völling πίν. 38, αρ. 437.
M249	Baitinger και Völling πίν. 38, αρ. 439.
M250	Baitinger και Völling πίν. 39, αρ. 443.
M251	Baitinger και Völling πίν. 39, αρ. 445.
M252	Baitinger και Völling πίν. 39, αρ. 448.
M253	Baitinger και Völling πίν. 39, αρ. 449.
M254	Baitinger και Völling πίν. 39, αρ. 450.
M255	Baitinger και Völling πίν. 39, αρ. 452.
M256	Baitinger και Völling πίν. 39, αρ. 456.
M257	Baitinger και Völling πίν. 39, αρ. 460.
M258	Baitinger και Völling πίν. 40, αρ. 461.
M259	Baitinger και Völling πίν. 40, αρ. 462.
M260	Baitinger και Völling πίν. 40, αρ. 463.
M261	Baitinger και Völling πίν. 40, αρ. 464.
M262	Baitinger και Völling πίν. 40, αρ. 468.
M263	Baitinger και Völling πίν. 8, αρ. 46.
M264	Baitinger και Völling πίν. 8, αρ. 47.
M265	Baitinger και Völling πίν. 8, αρ. 48.
M266	Baitinger και Völling πίν. 8, αρ. 49.
M267	Baitinger 2001, πίν. 65, αρ. 1327.
M268	Baitinger 2001, πίν. 65, αρ. 1328.
M269	Baitinger 2001, πίν. 65, αρ. 1329.
M270	Baitinger 2001, πίν. 65, αρ. 1331.
M271	Baitinger 2001, πίν. 65, αρ. 1333.
M272	Kunze και Schleif 1937/8, 40, εικ. 26.
M273	Κουρουνιώτης 1904, 165, εικ. 2β.
M274	Romano και Voyatzis 2014, 121, εικ. 28.115.

Λύκαιον

M275	Κουρουνιώτης 1910β, 319, εικ. 39Α.	**Βάσσες**
M276	Voyatzis 2014β, 257, πίν. 13, αρ. IrN5.	**Τεγέα**
M277	Καρδαρά 1988, πίν. 121β πάνω.	**Κοντοβάζαινα Γορτυνίας**
M278	Καρδαρά 1988, πίν. 121β μέσον.	
M279	Καρδαρά 1988, πίν. 121β κάτω.	
M280	Mitsopoulos-Leon 2012, πίν. 25, αρ. 307.	**Λουσοί**
M281	Mitsopoulos-Leon 2012, πίν. 25, αρ. 308.	
M282	Catling et al. 1983, 303, εικ. 5-54, αρ. 91.	**Νιχώρια**
M283	Catling et al. 1983, 303, εικ. 5-55, αρ. 92.	
M284	Καράγιωργα 1972, πίν. ΚΒ.β.	**Λακαθέλα**
M285	Kiderlen 2010, 248, πίν. 150, αρ. M20.	**Ακοβίτικα**
M286	Kiderlen 2010, 248, πίν. 150, αρ. M21.	
M287	Kiderlen 2010, 248, πίν. 150, αρ. M22.	
M288	Kiderlen 2010, 248, πίν. 150, αρ. M25.	
M289	Kiderlen 2010, 248, πίν. 150, αρ. M23.	
M290	Kiderlen 2010, 248, πίν. 150, αρ. M24.	
M291	Βερσάκης 1919, 98, εικ. 46.1.	**Άγιος Ανδρέας**
M292	Dawkins 1929, πίν 167.	**Λίμνες (Ορθία)**
M293	Dawkins 1929, πίν 166.	
M294	Dawkins 1929, πίν 167.	
M295	Dawkins 1929, πίν 167.	
M296	Dawkins 1929, πίν 167.	
M297	Σταϊνχάουερ 1972, πίν. 185.	**Σπάρτη, Οικόπεδο 4**
M298	Μπόνιας 1998, πίν. 64.	**Αιγές**
M299	Woodward 1930, 252, εικ. 7.	**Ακρόπολη (Αφροδίτη Αρεία);**
M300	Shaw και Shaw 2000, πίν. 5.24, αρ. 3	**Κομμός**
M301	Shaw και Shaw 2000, πίν. 5.24, αρ. 8	
M302	Shaw και Shaw 2000, πίν. 5.28, αρ. 9.	
M303	Shaw και Shaw 2000, πίν. 5.28, αρ. 18.	
M304	Shaw και Shaw 2000, πίν. 5.28, αρ. 19.	
M305	Shaw και Shaw 2000, πίν. 5.24, αρ. 20.	
M306	Shaw και Shaw 2000, πίν. 5.24, αρ. 21.	
M307	Shaw και Shaw 2000, πίν. 5.24, αρ. 7.	
M308	Shaw και Shaw 2000, πίν. 5.25, αρ. 17.	
M309	Shaw και Shaw 2000, πίν. 5.24, αρ. 22.	
M310	Shaw και Shaw 2000, πίν. 5.24, αρ. 23.	
M311	Shaw και Shaw 2000, πίν. 5.24, αρ. 24.	
M312	Shaw και Shaw 2000, πίν. 5.28, αρ. Mi140.	
M313	Shaw και Shaw 2000, πίν. 5.24, αρ. 25.	
M314	Shaw και Shaw 2000, πίν. 5.25, αρ. 26.	
M315	Shaw και Shaw 2000, πίν. 5.25, αρ. 37.	
M316	Shaw και Shaw 2000, πίν. 5.25, αρ. 27.	

M317	Shaw και Shaw 2000, πίν. 5.25, αρ. 28.	
M318	Shaw και Shaw 2000, πίν. 5.25, αρ. 30.	
M319	Shaw και Shaw 2000, πίν. 5.25, αρ. 39.	
M320	Shaw και Shaw 2000, πίν. 5.25, αρ. 40.	
M321	Shaw και Shaw 2000, πίν. 5.25, αρ. 41.	
M322	Shaw και Shaw 2000, πίν. 5.25, αρ. 42.	
M323	Shaw και Shaw 2000, πίν. 5.28, αρ. Mi158.	
M324	Shaw και Shaw 2000, πίν. 5.28, αρ. Mi159.	
M325	Coldstream 1973, 159, εικ. 40, αρ. 226.	**Κνωσός**
M326	Coldstream 1973, πίν. 94, αρ. 238.	
M327	Coldstream 1973, πίν. 94, αρ. 239.	
M328	Coldstream 1973, πίν. 94, αρ. 240.	
M329	Coldstream 1973, πίν. 92, αρ. 201.	
M330	Coldstream 1973, πίν. 92, αρ. 202.	
M331	Coldstream 1973, πίν. 94, αρ. 228.	
M332	Coldstream 1973, πίν. 94, αρ. 230.	
M333	Coldstream 1973, πίν. 94, αρ. 231.	
M334	Coldstream 1973, πίν. 94, αρ. 247.	
M335	Coldstream 1973, πίν. 94, αρ. 248.	
M336	Coldstream 1973, πίν. 94, αρ. 227.	
M337	Coldstream 1973, πίν. 94, αρ. 229.	
M338	Coldstream 1973, πίν. 94, αρ. 332.	
M339	Coldstream 1973, πίν. 94, αρ. 333.	
M340	Coldstream 1973, πίν. 94, αρ. 334.	
M341	Coldstream 1973, πίν. 94, αρ. 335.	
M342	Coldstream 1973, πίν. 94, αρ. 336.	
M343	Coldstream 1973, πίν. 94, αρ. 337	
M344	Coldstream 1973, πίν. 94, αρ. 241.	
M345	Coldstream 1973, πίν. 94, αρ. 242.	
M346	Schäfer 1992, πίν. 10, αρ. 1.	**Αμνισός**
M347	Pendlebury 1937, πίν. 28 αρ. 450.	**Καρφί**
M348	Pendlebury 1937, πίν. 28 αρ. 497.	
M349	Pendlebury 1937, πίν. 28 αρ. 540.	
M350	Pendlebury 1937, πίν. 28 αρ. 645.	
M351	Hogarth 1899, 113, εικ. 47, δεύτερο από κάτω δεξιά.	**Δικταίον Άντρο**
M352	Boardman 1961, 21, εικ. 5, αρ. 78.	
M353	Boardman 1961, 21, εικ. 5, αρ. 79.	
M354	Boardman 1961, 21, εικ. 5, αρ. 75.	
M355	Boardman 1961, 21, εικ. 5, αρ. 76.	
M356	Boardman 1961, 21, εικ. 5, αρ. 77.	
M357	Boardman 1961, 21, εικ. 5, αρ. 72.	
M358	Boardman 1961, 21, εικ. 5, αρ. 73.	
M359	Hogarth 1899, 110, εικ. 44.	

M360	Boardman 1961, 20, εικ. 4, αρ. 61.	
M361	Boardman 1961, 20, εικ. 4, αρ. 66.	
M362	Marinatos 1936, 274, εικ. 39 πρώτο από πάνω.	**Δρήρος (Αγορά)**
M363	Marinatos 1936, 274, εικ. 39 δεύτερο από πάνω.	
M364	Beaumont 2004, 230, εικ. 15.125.	**Χίος, Κάτω Φανά**
M365	Boardman 1967, 230, εικ. 151, αρ. 457.	**Χίος, Εμπορειό (Λιμάνι)**
M366	Boardman 1967, 230, εικ. 151, αρ. 458.	
M367	Boardman 1967, 230, εικ. 151, αρ. 455.	
M368	Boardman 1967, 230, εικ. 151, αρ. 456.	
M369	Boardman 1967, 230, εικ. 151, αρ. 460.	
M370	Boardman 1967, 230, εικ. 151, αρ. 453.	
M371	Boardman 1967, 230, εικ. 151, αρ. 452.	
M372	Boardman 1967, 230, εικ. 151, αρ. 454.	
M373	Boardman 1967, 230, εικ. 151, αρ. 459.	
M374	Ρούγγου κ.ά. 2017, σελ. 116, εικ. 9.	**Λέσβος, Κλοπεδή**
M375	Ρούγγου 2014α, 54, εικ. χωρίς αριθμό.	
M376	Beschi 2005, 194, αρ. i.	**Λήμνος, Ηφαιστεία**
M377	Gaunt 2017, σελ. 435, εικ. 308.	**Σαμοθράκη**
M378	Gallet de Santerre και Tréheux 1947, πίν 40.4.	**Δήλος**
M379	Μουσείο Άνδρου, αρ. 1788.	**Άνδρος, Ζαγορά**
M380	Μουσείο Άνδρου, αρ. 2049.	
M381	Μουσείο Άνδρου, αρ. 1880.	
M382	Μουσείο Πάρου, αρ. 3992.	**Δεσποτικό**
M383	Μουσείο Πάρου, αρ. 3986.	(αριθμοί καταγραφής)
M384	Μουσείο Πάρου, αρ. 3994.	
M385	Μουσείο Πάρου, αρ. 3963.	
M386	Μουσείο Πάρου, αρ. 4005.	
M387	Μουσείο Πάρου, αρ. 3578.	
M388	Μουσείο Πάρου, αρ. 3586.	
M389	Μουσείο Πάρου, αρ. 3587.	
M390	Μουσείο Πάρου, αρ. 3591.	
M391	Μουσείο Πάρου, αρ. 3738β.	
M392	Μουσείο Πάρου, αρ. 3865.	
M393	Μουσείο Πάρου, αρ. 3579.	
M394	Μουσείο Πάρου, αρ. 3867.	
M395	Μουσείο Πάρου, αρ. 3583.	
M396	Μουσείο Πάρου, αρ. 3738α.	
M397	Μουσείο Πάρου, αρ. 3873.	
M398	Μουσείο Πάρου, αρ. 3876.	
M399	Hiller von Gaertringen 1903, 304, εικ. 491d.	**Θήρα, Μέσα Βουνό**
M400	Hiller von Gaertringen 1903, 304, εικ. 491f.	
M401	Hiller von Gaertringen 1903, 304, εικ. 491g.	

M402	Hiller von Gaertringen 1903, 304, εικ. 491e.	
M403	Hiller von Gaertringen 1903, 304, εικ. 491c.	
M404	Μαρθάρη 1997, πίν. 343δ.	**Σύρος, Γαλησσός**
M405	Τελεβάντου 2005, 925,εικ. 27, κάτω δεξιά.	**Σίφνος, Άγιος Ανδρέας**
M406	Σκέρλου 2019, πίν 4, κάτω δεξιά.	**Κως, θέση Ηρακλής**
M407	Γιαννικουρή 1999, πίν. 17γ.	**Κως, πόλη**
M408	Γιαννικουρή 1999, πίν. 17γ.	
M409	Γιαννικουρή 1999, πίν. 17γ.	
M410	Anderson και Benton 1953, 55 εικ. 35.22.	**Ιθάκη**
M411	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 2, αρ. 3.	**Φίλια**
M412	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 2, αρ. 4.	
M413	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 2, αρ. 5.	
M414	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 2, αρ. 6.	
M415	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 2, αρ. 7.	
M416	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 2, αρ. 8.	
M417	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 68, αρ. 1061.	
M418	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 68, αρ. 1062.	
M419	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 68, αρ. 1063.	
M420	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 68, αρ. 1064.	
M421	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 68, αρ. 1065.	
M422	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 68, αρ. 1066.	
M423	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 68, αρ. 1067.	
M424	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 68, αρ. 1068.	
M425	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 68, αρ. 1069.	
M426	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 68, αρ. 1070.	
M427	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 68, αρ. 1071.	
M428	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 68, αρ. 1072.	
M429	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 68, αρ. 1073.	
M430	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 68, αρ. 1074.	
M431	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 69, αρ. 1075.	
M432	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 69, αρ. 1076.	
M433	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 69, αρ. 1077.	
M434	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 69, αρ. 1078.	
M435	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 69, αρ. 1079.	
M436	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 69, αρ. 1080.	
M437	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 69, αρ. 1081.	
M438	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 69, αρ. 1082.	
M439	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 69, αρ. 1083.	
M440	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 69, αρ. 1084.	
M441	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 69, αρ. 1085.	
M442	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 69, αρ. 1086.	
M443	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 69, αρ. 1087.	

M444	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 69, αρ. 1088.
M445	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 69, αρ. 1089.
M446	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 70, αρ. 1090.
M447	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 70, αρ. 1091.
M448	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 70, αρ. 1092.
M449	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 70, αρ. 1093.
M450	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 70, αρ. 1094.
M451	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 70, αρ. 1095.
M452	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 70, αρ. 1096.
M453	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 70, αρ. 1097.
M454	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 70, αρ. 1098.
M455	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 70, αρ. 1099.
M456	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 70, αρ. 1100.
M457	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 70, αρ. 1101.
M458	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 70, αρ. 1102.
M459	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 70, αρ. 1103.
M460	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 70, αρ. 1104.
M461	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 71, αρ. 1105.
M462	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 71, αρ. 1106.
M463	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 71, αρ. 1107.
M464	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 71, αρ. 1108.
M465	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 71, αρ. 1109.
M466	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 71, αρ. 1110.
M467	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 71, αρ. 1111.
M468	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 71, αρ. 1112.
M469	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 86, αρ. 1356.
M470	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 86, αρ. 1357.
M471	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 86, αρ. 1358.
M472	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 86, αρ. 1359.
M473	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 86, αρ. 1360.
M474	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 87, αρ. 1361.
M475	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 87, αρ. 1362.
M476	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 87, αρ. 1363.
M477	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 87, αρ. 1364.
M478	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 99, αρ. 1635.
M479	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 99, αρ. 1636.
M480	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 99, αρ. 1637.
M481	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 99, αρ. 1638.
M482	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 99, αρ. 1639.
M483	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 100, αρ. 1640.
M484	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 100, αρ. 1641.
M485	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 100, αρ. 1642.
M486	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 100, αρ. 1643.

M487	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 87, αρ. 1365.
M488	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 87, αρ. 1366.
M489	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 87, αρ. 1367.
M490	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 87, αρ. 1368.
M491	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 87, αρ. 1369.
M492	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 87, αρ. 1370.
M493	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 100, αρ. 1644.
M494	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 100, αρ. 1645.
M495	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 100, αρ. 1646.
M496	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 100, αρ. 1647.
M497	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 100, αρ. 1648.
M498	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 100, αρ. 1649.
M499	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 100, αρ. 1650.
M500	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 100, αρ. 1651.
M501	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 100, αρ. 1652.
M502	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 100, αρ. 1653.
M503	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 100, αρ. 1654.
M504	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 101, αρ. 1655.
M505	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 101, αρ. 1656.
M506	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 101, αρ. 1657.
M507	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 101, αρ. 1658.
M508	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 101, αρ. 1659.
M509	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 101, αρ. 1660.
M510	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 101, αρ. 1661.
M511	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 101, αρ. 1662.
M512	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 101, αρ. 1663.
M513	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 108, αρ. 1758.
M514	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 108, αρ. 1759.
M515	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 108, αρ. 1760.
M516	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 108, αρ. 1761.
M517	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 108, αρ. 1762.
M518	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 108, αρ. 1763.
M519	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 108, αρ. 1764.
M520	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 108, αρ. 1765.
M521	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 108, αρ. 1766.
M522	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 108, αρ. 1767.
M523	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 109, αρ. 1768.
M524	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 109, αρ. 1769.
M525	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 109, αρ. 1770.
M526	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 121, αρ. 2006.
M527	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 121, αρ. 2007.
M528	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 121, αρ. 2008.
M529	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 153, αρ. 2392.

M530	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 153, αρ. 2393.
M531	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 153, αρ. 2394.
M532	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 153, αρ. 2395.
M533	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 153, αρ. 2396.
M534	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 153, αρ. 2397.
M535	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 153, αρ. 2398.
M536	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 153, αρ. 2399.
M537	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 153, αρ. 2400.
M538	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 154, αρ. 2401.
M539	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 154, αρ. 2402.
M540	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 154, αρ. 2403.
M541	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 154, αρ. 2404.
M542	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 154, αρ. 2405.
M543	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 154, αρ. 2406.
M544	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 154, αρ. 2407.
M545	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 154, αρ. 2408.
M546	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 154, αρ. 2409.
M547	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 154, αρ. 2410.
M548	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 154, αρ. 2411.
M549	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 154, αρ. 2412.
M550	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 154, αρ. 2413.
M551	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 154, αρ. 2414.
M552	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 154, αρ. 2415.
M553	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 154, αρ. 2416.
M554	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 154, αρ. 2417.
M555	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 154, αρ. 2418.
M556	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 155, αρ. 2419.
M557	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 155, αρ. 2420.
M558	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 155, αρ. 2421.
M559	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 155, αρ. 2422.
M560	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 155, αρ. 2423.
M561	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 155, αρ. 2424.
M562	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 155, αρ. 2425.
M563	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 155, αρ. 2426.
M564	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 155, αρ. 2427.
M565	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 155, αρ. 2428.
M566	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 155, αρ. 2429.
M567	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 155, αρ. 2430.
M568	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 155, αρ. 2431.
M569	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 155, αρ. 2432.
M570	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 155, αρ. 2433.
M571	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 155, αρ. 2434.
M572	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 155, αρ. 2435.

M573	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 155, αρ. 2436.	
M574	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 155, αρ. 2437.	
M575	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 155, αρ. 2438.	
M576	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 155, αρ. 2439.	
M577	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 156, αρ. 2440.	
M578	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 156, αρ. 2441.	
M579	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 156, αρ. 2442.	
M580	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 156, αρ. 2443.	
M581	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 156, αρ. 2444.	
M582	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 156, αρ. 2445.	
M583	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 156, αρ. 2446.	
M584	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 156, αρ. 2447.	
M585	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 156, αρ. 2448.	
M586	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 156, αρ. 2449.	
M587	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 156, αρ. 2450.	
M588	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 156, αρ. 2451.	
M589	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 156, αρ. 2452.	
M590	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 156, αρ. 2453.	
M591	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 156, αρ. 2454.	
M592	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 156, αρ. 2455, 2456.	
M593	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 156, αρ. 2457.	
M594	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 156, αρ. 2458.	
M595	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 156, αρ. 2459.	
M596	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 156, αρ. 2460.	
M597	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 156, αρ. 2461.	
M598	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 156, αρ. 2462.	
M599	Kilian-Dirlmeier 2002, πίν. 156, αρ. 2463.	
M600	Καραγιαννόπουλος 2018, 136, αρ. 79.	**Αλωνάκι**
M601	Καραγιαννόπουλος 2018, 136, αρ. 80.	
M602	Καραγιαννόπουλος 2018, 136, αρ. 81.	
M603	Καραγιαννόπουλος 2018, 136, αρ. 82.	
M604	Kilian 1975, πίν. 93, αρ. 1.	**Φερές**
M605	Kilian 1975, πίν. 93, αρ. 2.	
M606	Kilian 1975, πίν. 93, αρ. 3.	
M607	Kilian 1975, πίν. 93, αρ. 4.	
M608	Kilian 1975, πίν. 93, αρ. 5.	
M609	Kilian 1975, πίν. 93, αρ. 6.	
M610	Kilian 1975, πίν. 93, αρ. 7.	
M611	Kilian 1975, πίν. 93, αρ. 8.	
M612	Kilian 1975, πίν. 93, αρ. 9.	
M613	Kilian 1975, πίν. 93, αρ. 10.	
M614	Σταμέλου και Δουλγέρη-Ινζεσίλογλου 2010, 174, εικ. 9.	**Σέσκλο**
M615	Σταμέλου και Δουλγέρη-Ινζεσίλογλου 2010, 174, εικ. 9.	

Μ616	Αγουρίδης κ.ά. 2006, 262, εικ. 10, πάνω.	**Αχίλλειο**
Μ617	Αγουρίδης κ.ά. 2006, 262, εικ. 10, κάτω.	
Μ618	Carapanos 1878, πίν. 53.7.	**Δωδώνη**
Μ619	Ανδρέου και Γραβάνη 1997, 612 εικ. 19.	**Δουρούτη**
Μ620	Λαζαρή κ.ά 2008, 57.	**Δυμόκαστρο**
Μ621	Πρέκα-Αλεξανδρή και Σγουρούδης 2019, 214, εικ. 10.α.	**Γίτανα**
Μ622	Πρέκα-Αλεξανδρή και Σγουρούδης 2019, 214, εικ. 10.β.	
Μ623	Πρέκα-Αλεξανδρή και Σγουρούδης 2019, 214, εικ. 10.β.	
Μ624	Πρέκα-Αλεξανδρή και Σγουρούδης 2019, 214, εικ. 10.γ.	
Μ625	Πρέκα-Αλεξανδρή 2018, 314, εικ. 5.	
Μ626	Κάντα-Κίτσου 2008, 70 εικ. Πάνω.	
Μ627	Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, πίν. 123γ, αρ. 361.	**Πέλλα, Αγορά**
Μ628	Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, πίν. 134β, αρ. 399.	
Μ629	Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, πίν. 128β, αρ. 396.	
Μ630	Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, πίν. 128α, αρ. 394.	
Μ631	Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, πίν. 128α, αρ. 395.	
Μ632	Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, πίν. 128γ, αρ. 397.	
Μ633	Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, πίν. 129β. Αρ. 398.	
Μ634	Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, πίν. 41, αρ. ιδ.	**Πέλλα, ΒΑ πόλης**
Μ635	Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, πίν. 41, αρ. ιε.	
Μ636	Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1989, πίν. 203α.	**Κηπιά Παγγαίου**
Μ637	Ηλιοπούλου 2015, 873, αρ. Κ8.	**Ζώνη Μεσημβρίας**
Μ638	Ηλιοπούλου 2015, 873, αρ. Κ9.	

Κατάλογος 6: Χάλκινα, λυγισμένα, χωρίς κόψη, μικρογραφικά και μεγάλα μαχαίρια

Α/Α	ΙΕΡΟ	χάλκινα	λυγισμένα	χωρίς κόψη	μικρά	μεγάλα
1	Πάρνηθα	X	X	X	X	X
2	Υμηττός Ι					
3	Υμηττός ΙΙ					
4	Κόκκινος Μύλος	X				
5	Ωρωπός					
6	Βραυρώνα					
7	Βάρη					
8	Ελευσίνα	X				
9	Ραμνούς					
10	Πλακαρή					
11	Ερέτρια					
12	Κύμη					
13	(Χ)Αρχάμπολη					X
14	Χαλκίδα					
15	Θήβα					
16	Αλίαρτος					
17	Πυρί					
18	Ογχηστός	X	X			X
19	Άβαι					X
20	Κωρύκειο					
21	Έρωχος					
22	Οίτη					X
23	Δαφνούς					
24	Μελιταία					
25	Θέρμος					
26	Καλυδώνα					
27	Ταξιάρχης					
28	Περαχώρα					X
29	Νεμέα					X
30	Κόρινθος					
31	Ακροκόρινθος					
32	Ισθμία	X				X
33	Ισθμία, Κυρά Βρύση					
34	Στύμφαλος					
35	Κυνόρτιον	X				
36	Άργος					
37	Ασίνη					
38	Αλιείς	X				

Α/Α	ΙΕΡΟ	χάλκινα	λυγισμένα	χωρίς κόψη	μικρά	μεγάλα
39	Ελίκη					
40	Άνω Μαζαράκι				X	
41	Τραπεζά					
42	Αιγείρα					
43	Δύμη					
44	Κερύνεια					
45	Ολυμπία	X				X
46	Λύκαιον					
47	Κυνουρία, Κοσμάς					X
48	Κυνουρία					X
49	Κρητέα					
50	Βάσσες					
51	Νέδα					
52	Τεγέα					
53	Κοντοβάζαινα Γορτυνίας					
54	Λουσοί					
55	Νιχώρια					
56	Λακαθέλα					
57	Ακοβίτικα	X		X		
58	Άγιος Ανδρέας					X
59	Άνω Μέλπεια					
60	Ιθώμη					;
61	Θεράπνη	X				
62	Λίμνες (Ορθία)					
63	Σπάρτη, Οικόπεδο 4					
64	Αιγές					
65	Ακρόπολη (Αφροδίτη Αρεία);					
66	Ακρόπολη (Αθηνά Χαλκίοικος)					
67	Αξός					;
68	Σύμη Βιάννου	X				
69	Κομμός	X				
70	Γόρτυνα					
71	Κνωσός	X				
72	Λύκαστος					
73	Αμνισός					
74	Καρφί	X				
75	Δικταίον Άντρο	X				
76	Αζοριάς					
77	Δρήρος (Αγορά)					
78	Δρήρος (Δ. Ακρόπολη)					
79	Χίος, Κάτω Φανά					
80	Χίος, Εμπριό (Ακρόπολη)					
81	Χίος, Εμπριό (Λιμάνι)					
82	Λέσβος, Κλοπεδή					
83	Λήμνος, Ηφαιστεία					;
84	Σάμος					

Α/Α	ΙΕΡΟ	χάλκινα	λυγισμένα	χωρίς κόψη	μικρά	μεγάλα
85	Θάσος					
86	Σαμοθράκη	X			X	
87	Δήλος	X				
88	Τήνος, Ξώμπουργο					
89	Αμοργός, Μινώα					
90	Νάξος, Γρόττα					
91	Νάξος, Ύρια					
92	Άνδρος, Ζαγορά					X
93	Άνδρος, Υψηλή					
94	Δεσποτικό					
95	Θήρα, Μέσα Βουνό					
96	Σύρος, Γαλησσός	X				
97	Σίφνος, Άγιος Ανδρέας					
98	Κύθνος					
99	Καλαύρεια					
100	Ρόδος, Αττάβυρος	X				
101	Κως, θέση Ηρακλής					
102	Κως, πόλη					
103	Ιθάκη					
104	Γόννοι					
105	Φίλια		X		X	X
106	Αλωνάκι					
107	Γεωργικό					X
108	Φερές					
109	Σέσκλο					
110	Πήλιο					;
111	Αχίλλειο					
112	Πιστιανά					
113	Δωδώνη	X				
114	Δουρούτη					
115	Κυρά Παναγιά					
116	Δυμόκαστρο					
117	Γίτανα					
118	Ξηρολίμνη					
119	Πέλλα, Αγορά	X				X
120	Πέλλα, ΒΑ πόλης					
121	Προφήτης Λαγκαδάς					
122	Τούμπα					
123	Ποσείδι	X				
124	Κηπιά Παγγαίου					
125	Οισύμη					
126	Άβδηρα	X				
127	Ζώνη Μεσημβρίας					
128	Μεσημβρία					

Κατάλογος 7: Μαχαίρια σε ιερά: λατρευόμενη θεότητα, χρονολόγηση και ανασκαφικό πλαίσιο

Α/Α	ΙΕΡΟ	ΜΑΧΑΙΡΙΑ	ΘΕΟΤΗΤΑ	ΧΡΟΝ.	ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ
1	Πάρνηθα	4400	Ζευς	ΠρΓ-Α	τέφρα
2	Υμηττός Ι	> 1	Ζευς	ΠρΓ-Α	τέφρα
3	Υμηττός ΙΙ	1	Ζευς ή Απόλλων	Α-Κ	;
4	Κόκκινος Μύλος	2	;	Γ	λάκκος
5	Ωρωπός	> 50	;	Α	συγκέντρωση σιδερένιων εργαλείων
6	Βραυρώνα	2	Άρτεμις	Α	λάκκος(;)
7	Βάρη	3	προγονολατρεία	Α	τέφρα
8	Ελευσίνα	4	Δήμητρα	Α-Κ	τέφρα
9	Ραμνούς	3	Αφροδίτη	Α-Ρ	εσωτερικό κτηρίου
10	Πλακαρή	68	Απόλλων(;) Άρτεμις(;)	ΠρΓ-Α	τέφρα
11	Ερέτρια	> 5	Απόλλων, Άρτεμις, Ηρακλής	Γ	εσωτερικό κτηρίου, τέφρα
12	Κύμη	13	προγονολατρεία	Γ	εσωτερικό κτηρίου
13	(Χ)Αρχάμπολη	1(;)	;	Ε	δίπλα σε βωμό
14	Χαλκίδα	1	;	;	δίπλα σε βωμό
15	Θήβα	πολλά	Ηρακλής	Γ-Α	τέφρα
16	Αλίαρτος	1	Αθηνά	Α-Ε	δευτερογενής απόθεση
17	Πυρί	1	;	Α-Κ	δευτερογενής απόθεση
18	Ογχηστός	πολλά	Ποσειδών	Α-Ε	εσωτερικό κτηρίου
19	Άβαι	> 260	Απόλλων	ΠρΓ-Κ	τέφρα
20	Κωρύκειο	> 1	Παν και Νύμφες	Α-Ε	;
21	Έρωχος	< 5	Δήμητρα και Κόρη	Α-Ε	;
22	Οίτη	πολλά	Ηρακλής	Γ-Ρ	τέφρα
23	Δαφνούς	πολλά	Ασκληπιός	Α-Ε	τέφρα

Α/Α	ΙΕΡΟ	ΜΑΧΑΙΡΙΑ	ΘΕΟΤΗΤΑ	ΧΡΟΝ.	ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ
24	Μελιταία	> 10	Εννοδία	Ε	εσωτερικό κτηρίου
25	Θέρμος	~ 50	Απόλλων	Γ-Α	τέφρα
26	Καλυδώνα	1	γυναικεία	;	τέφρα
27	Ταξιάρχης	2	Αθηνά(;)	Α-Κ	τέφρα
28	Περαχώρα	> 6	Ήρα	Γ-Α	;
29	Νεμέα	> 6	Ζευς	Γ-Ε	δευτερογενής απόθεση
30	Κόρινθος	3	Απόλλων	Α-Κ	δευτερογενείς αποθέσεις
31	Ακροκόρινθος	> 11	Δήμητρα και Κόρη	Α-Κ	τέφρα, εσωτερικό κτηρίων
32	Ισθμία	> 24	Ποσειδών	Α-Κ	εσωτερικό κτηρίου, δευτερογενείς αποθέσεις, τέφρα
33	Ισθμία, Κυρά Βρύση	1(;)	Εστία;	Κ	οικία
34	Στύμφαλος	2	Αθηνά και Ειλειθυία	Κ	εσωτερικό κτηρίου, δευτερογενής απόθεση
35	Κυνόρτιον	πολλά	Απόλλων Μαλεάτας	Α-Ε	τέφρα
36	Άργος	πολλά	Ήρα	Γ-Ρ	εσωτερικό κτηρίου, δευτερογενής απόθεση
37	Ασίνη	> 1	Απόλλων	Α-Κ	τέφρα, εσωτερικό κτηρίου;
38	Αλιείς	πολλά	Απόλλων	Α-Κ	εσωτερικό κτηρίου, δευτερογενής απόθεση
39	Ελίκη	πολλά	Ποσειδών	Γ-Α	τέφρα
40	Άνω Μαζαράκι	> 11	Άρτεμις	Γ-Κ	τέφρα, εσωτερικό κτηρίου, δευτερογενής απόθεση
41	Τραπεζά	;	Αθηνά;	Γ-Α	τέφρα
42	Αιγείρα	> 2	Δήμητρα και Ειλειθυία	Α-Ε	;
43	Δύμη	1 (δρεπάνι)	Άφητος, Αφροδίτη, Ενυάλιος, Άρτεμις	Γ-Ε	τέφρα
44	Κερύνεια	;	;	Α-Κ	δευτερογενής απόθεση
45	Ολυμπία	> 100	Ζευς (Παν για το χάλκινο)	Α-Κ	δευτερογενείς αποθέσεις
46	Λύκαιον	> 4	Ζευς	ΠρΓ-Α	τέφρα
47	Κυνουρία, Κοσμάς	> 14	Μαλεάτας	Γ-Κ	τέφρα
48	Κυνουρία	;	Απόλλων	Α-Κ	;
49	Κρητέα	1	Απόλλων	;	;
50	Βάσσες	> πολλά	Απόλλων	Α	τέφρα

Α/Α	ΙΕΡΟ	ΜΑΧΑΙΡΙΑ	ΘΕΟΤΗΤΑ	ΧΡΟΝ.	ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ
51	Νέδα	πολλά	Παν	Α-Κ	τέφρα
52	Τεγέα	; 1	Αθηνά Αλέα	Γ-Κ	εργαστήριο;
53	Κοντοβάζαινα Γορτυνίας	> 4	Άρτεμις	;	δίπλα σε βωμό, δευτερογενής απόθεση
54	Λουσοί	2	Άρτεμις	;	;
55	Νιχώρια	3	;	ΠρΓ-Γ	εσωτερικό κτηρίου, δευτερογενής απόθεση
56	Λακαθέλα	2	Ποσειδών	ΠρΓ-Α	;
57	Ακοβίτικα	;	Ποσειδών	ΠρΓ-Κ	;
58	Άγιος Ανδρέας	1	Απόλλων	Γ-Ε	;
59	Άνω Μέλπεια	> 15	Άρτεμις	Α-Κ	;
60	Ιθώμη	1	Ειλειθυία και Κουρήτες	Ε	;
61	Θεράπνη	1	Μενέλαος και Ελένη	Γ-Κ	;
62	Λίμνες (Ορθία)	οστέινα	Άρτεμις	Γ-Α	;
63	Σπάρτη, Οικόπεδο 4	2	προγονολατρεία	Α;	εσωτερικό κτηρίου, δευτερογενής απόθεση
64	Αιγές	2	Άρτεμις(;), Τιμαγένης	Α-Κ	τέφρα;
65	Ακρόπολη (Αφροδίτη Αρεία);	1	Αφροδίτη	Κ	;
66	Ακρόπολη (Αθηνά Χαλκίοικος)	1	Αθηνά	Γ;	;
67	Αξός	3	Δήμητρα	Α-Ε	εσωτερικό κτηρίου ή δευτερογενής απόθεση
68	Σύμη Βιάννου	> 1	Ερμής και Αφροδίτη	Πργ-Γ	διαταραγμένο
69	Κομμός	> 29	Ζευς, Αθηνά, Ποσειδών, Παν(;), Απόλλων(;), Γαία(;)	Γ-Ρ	τέφρα, εσωτερικό κτηρίων, δευτερογενείς αποθέσεις
70	Γόρτυνα	πολλά	Αθηνά	Α	δευτερογενής απόθεση
71	Κνωσός	> 87	Δήμητρα	Γ-Ρ	δευτερογενείς αποθέσεις
72	Λύκαστος	1	;	Γ-Α	;
73	Αμνισός	1	Ζευς	Γ-Ρ	διαταραγμένο
74	Καρφί	πολλά	;	ΠρΓ;	εσωτερικά κτηρίων
75	Δικταίον Άντρο	;	Ζευς	ΠρΓ;	
76	Αζοριάς	1	;	Α	εσωτερικό κτηρίου
77	Δρήρος (Αγορά)	2	Απόλλων	Α	εσωτερικό βωμού

Α/Α	ΙΕΡΟ	ΜΑΧΑΙΡΙΑ	ΘΕΟΤΗΤΑ	ΧΡΟΝ.	ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ
78	Δρήρος (Δ. Ακρόπολη)	1	Εστία;	Ε	εσωτερικό κτηρίου
79	Χίος, Κάτω Φανά	1	Απόλλων	Γ-Α	δευτερογενής απόθεση
80	Χίος, Εμπορειό (Ακρόπολη)	2	Αθηνά	Α-Κ	εσωτερικό κτηρίου
81	Χίος, Εμπορειό (Λιμάνι)	20	Άρτεμις, Απόλλων, Ήρα	Α	στρωματογραφικές τομές
82	Λέσβος, Κλοπεδή	πολλά	προγονολατρεία, Απόλλων	Γ-Α	
83	Λήμνος, Ηφαιστεία	> 3	;	Α	δευτερογενής απόθεση
84	Σάμος	> 40	Ήρα	Α	τέφρα
85	Θάσος	πολλά	Άρτεμις	Α-Ρ	εσωτερικό κτηρίου
86	Σαμοθράκη	πολλά	Μεγάλοι Θεοί	Κ-Ρ	
87	Δήλος	1	Άρτεμις	Μ	δευτερογενής απόθεση
88	Τήνος, Ξώμπουργο	;	προγονολατρεία	Γ	τέφρα
89	Αμοργός, Μινώα	πολλά	;	Γ	τέφρα, εσωτερικό ναού(;)
90	Νάξος, Γρόττα	1	προγονολατρεία	Γ	
91	Νάξος, Ύρια	> 7	Διόνυσος	Α	δευτερογενής απόθεση
92	Άνδρος, Ζαγορά	3	Αθηνά(;), Ηρακλής	Γ	δευτερογενής απόθεση
93	Άνδρος, Υψηλή	;	;	Α	δευτερογενής απόθεση
94	Δεσποτικό	50	Απόλλων	Γ-Α	θεμελίωση δαπέδου
95	Θήρα, Μέσα Βουνό	< 3	Αφρδίτη, Ενυάλιος, Άρτεμις	Γ-Α	δευτερογενής απόθεση
96	Σύρος, Γαληνσσός	1	;	Γ-Κ	δευτερογενής απόθεση
97	Σίφνος, Άγιος Ανδρέας	> 3	;	Γ-Ε	
98	Κύθνος	1	Εστία;	Κ	τέφρα
99	Καλαύρεια	> 7	Ποσειδών	Γ-Ρ	τέφρα, δευτερογενείς αποθέσεις
100	Ρόδος, Αττάβυρος	πολλά	Ζευς	Γ-Ρ	τέφρα
101	Κως, θέση Ηρακλής	;	;	Α	θεμελίωση δαπέδου
102	Κως, πόλη	3 εγχειρίδια	Δήμητρα	Κ	τέφρα
103	Ιθάκη	> 20	Απόλλων και Άρτεμις	Γ-Α	δευτερογενής απόθεση
104	Γόννοι	;	Αθηνά	Α	;
105	Φίλια	> 150	Αθηνά-Ιτωνία	Γ-Κ	τέφρα;
106	Αλωνάκι	> 3	Άρτεμις	Α-Κ	εσωτερικό κτηρίου, τέφρα;

Α/Α	ΙΕΡΟ	ΜΑΧΑΙΡΙΑ	ΘΕΟΤΗΤΑ	ΧΡΟΝ.	ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ
107	Γεωργικό	πολλά	Αίατος	Α-Κ	τέφρα
108	Φερές	> 10	Θαύλιος Ζευς και Εννοδία	Γ-Α	;
109	Σέσκλο	> 4	Ηρακλής	Α	τέφρα
110	Πήλιο	> 2	Ζευς	Κ	εσωτερικό κτηρίου
111	Αχίλλειο	> 2	Δήμητρα	Ε-Ρ	τέφρα
112	Πιστιανά	;	προγονολατρεία	Ε;	;
113	Δωδώνη	> 7	Ζευς	Γ-Ρ	;
114	Δουρούτη	1	Δήμητρα	Γ-Κ	τέφρα
115	Κυρά Παναγιά	1	;	Κ-Ε	εσωτερικό κτηρίου
116	Δυμόκαστρο	> 2	;	Κ-Ρ	εσωτερικό κτηρίων
117	Γίτανα	;	Εστία, Θέμις	Ε	εσωτερικό κτηρίων, τέφρα
118	Ξηρολίμνη	;	Απόλλων, Άρτεμις, Διόνυσος(;)	Κ-Ρ	;
119	Πέλλα, Αγορά	6	Μητέρα θεών, Αφροδίτη	Κ-Ε	εσωτερικό κτηρίου
120	Πέλλα, ΒΑ πόλης	2	Δήμητρα;	Κ-Ε	τέφρα
121	Προφήτης Λαγκαδάς	;	γυναικεία	Α-Κ	δευτερογενής απόθεση
122	Τούμπα	1	Κορύβαντες	Κ	εσωτερικό κτηρίου
123	Ποσείδι	21	Ποσειδών	ΠρΓ-Κ	τέφρα, δευτερογενείς αποθέσεις
124	Κηπιά Παγγαίου	;	Διόνυσος, Αυλωνείτης	Ε	τέφρα
125	Οισύμη	περιορισμένα	Αθηνά	Α	εσωτερικό κτηρίου, δευτερογενείς αποθέσεις
126	Άβδηρα	6	Κυβέλη	Ε	εσωτερικό κτηρίου
127	Ζώνη Μεσημβρίας	2	Απόλλων	Κ	δευτερογενής απόθεση
128	Μεσημβρία	;	Δήμητρα	Κ-Ε	;

Κατάλογος 8: Συνευρήματα μαχαιριών

Α/Α	ΙΕΡΟ	οστά	όπλα	οβελοί	λέβητες	κοσμήματα	μεταλλικά	αρύβαλλοι	ειδώλια	μαγειρικά	λύχνοι	δρεπάνια
1	Πάρνηθα	X	X	X	X	X	X	X		X		
2	Υμηττός Ι	X	X	X		X	X	X		X		
3	Υμηττός ΙΙ	;	X									
4	Κόκκινος Μύλος	όχι										
5	Ωρωπός	όχι					X					X
6	Βραυρώνα	;					X					
7	Βάρη	X				X						
8	Ελευσίνα	;	X			X	X		X			
9	Ραμνούς	όχι				X	X		X			
10	Πλακαρή	X	X				X					X
11	Ερέτρια	X	X									X
12	Κύμη	X		X			X					X
13	(Χ)Αρχάμπολη	X					X					
14	Χαλκίδα	;							X			
15	Θήβα	X			X	X		X	X	X		
16	Αλίαρτος		X		X							
17	Πυρί	X	X				X					
18	Ογχηστός	X	X	X		X	X					
19	Άβαι	X	X	X	X	X	X					X
20	Κωρύκειο					X		X	X			
21	Έρωχος	X				X	X		X		X	
22	Οίτη	X	X	X	X	X	X		X			
23	Δαφνούς	X		;		X	X		X			
24	Μελιταία	X					X		X	X	X	X
25	Θέρμος		X			X	X					X
26	Καλυδώνα					X		X	X	X		

Α/Α	ΙΕΡΟ	οστά	όπλα	οβελοί	λέβητες	κοσμήματα	μεταλλικά	αρύβαλλοι	ειδώλια	μαγειρικά	λύχνοι	δρεπάνια
27	Ταξιάρχης											X
28	Περαχώρα		X	X	X	X	X					X
29	Νεμέα		X						X			X
30	Κόρινθος									X		
31	Ακροκόρινθος	X		X		X	X		X	X	X	
32	Ισθμία		X			X	X	X	X			X
33	Ισθμία, Κυρά Βρύση								X			
34	Στύμφαλος	X	X		X				X			
35	Κυνόρτιον		X	X		X						
36	Άργος			X			X					X
37	Ασίνη	X				X	X	X	X	X		
38	Αλιείς	X	X	X					X	X		
39	Ελίκη	X				X			X	X		
40	Άνω Μαζαράκι	X				X			X		X	
41	Τραπεζά	X	X	X		X			X			
42	Αιγείρα	X			X	X	X		X			X
43	Δύμη	X	X						X		X	X
44	Κερύνεια	X			X	X	X					
45	Ολυμπία	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
46	Λύκαιον	X		X	X	X	X	X		X	X	
47	Κυνουρία, Κοσμάς	;	X					X				
48	Κυνουρία			X								
49	Κρητέα		X			X	X					X
50	Βάσσες	X	X	;		X	X	X	X			
51	Νέδα	;							X			
52	Τεγέα					X	X		X			
53	Κοντοβάζαινα Γορτυνίας	X							X	X		
54	Λουσοί					X	X	X	X			
55	Νιχώρια	X										

Α/Α	ΙΕΡΟ	οστά	όπλα	οβελοί	λέβητες	κοσμήματα	μεταλλικά	αρύβαλλοι	ειδώλια	μαγειρικά	λύχνοι	δρεπάνια
56	Λακαθέλα						X		X			
57	Ακοβίτικα				X		X					
58	Άγιος Ανδρέας	;	X	;		X	X	X	X			
59	Άνω Μέλπεια		X			X	X					
60	Ιθώμη	X					X		X			
61	Θεράπνη		X	X		X	X	X	X	X		X
62	Λίμνες (Ορθία)											X
63	Σπάρτη, Οικόπεδο 4								X		X	
64	Αιγές	X	X									
65	Ακρόπολη (Αφροδίτη Αρεία);											
66	Ακρόπολη (Αθηνά Χαλκίοικος)	X	X	X	X	X	X					
67	Αξός								X		X	
68	Σύμη Βιάννου	X			X		X		X			
69	Κομμός	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
70	Γόρτυνα	X	X		X	X	X	X	X			
71	Κνωσός					X	X		X		X	X
72	Λύκαστος	X										
73	Αμνισός	X			X				X			
74	Καρφί					X	X		X			X
75	Δικταίον Άντρο	X				X	X					
76	Αζοριάς	X		X							X	
77	Δρήρος (Αγορά)	X					X					
78	Δρήρος (Δ. Ακρόπολη)								X			
79	Χίος, Κάτω Φανά	X	;		X	X	X		X	X		
80	Χίος, Εμποριό (Ακρόπολη)		X	X		X	X		X			
81	Χίος, Εμποριό (Λιμάνι)		;			X	X		X			
82	Λέσβος, Κλοπεδή	X	X			X	X		X			
83	Λήμνος, Ηφαιστεία					X			X			

Α/Α	ΙΕΡΟ	οστά	όπλα	οβελοί	λέβητες	κοσμήματα	μεταλλικά	αρύβαλλοι	ειδώλια	μαγειρικά	λύχνοι	δρεπάνια
84	Σάμος	X		X	X	X	X	X		X	X	
85	Θάσος	X									X	
86	Σαμοθράκη											
87	Δήλος					X	X					
88	Τήνος, Ξώμπουργο	X				X	X		X			
89	Αμοργός, Μινώα	X	X			X				X		
90	Νάξος, Γρόττα	X				X	X					
91	Νάξος, Ύρια	X	X	X		X	X			X		
92	Άνδρος, Ζαγορά	X		X	X	X	X	X	X	X		
93	Άνδρος, Υψηλή	X				X	X	X	X			
94	Δεσποτικό	X	X		X	X	X	X	X	X		X
95	Θήρα, Μέσα Βουνό		X			X	X	X	X			
96	Σύρος, Γαλησσός	X					X		X			
97	Σίφνος, Άγιος Ανδρέας	;	X			X			X		X	
98	Κύθνος								X		X	
99	Καλαύρεια	X	X		X	X	X	X	X			
100	Ρόδος, Αττάβυρος			X			X		X			
101	Κως, θέση Ηρακλής	X	X		X		X	X	X			
102	Κως, πόλη	X				X			X		X	
103	Ιθάκη	X	X			X		X	X			
104	Γόννοι					X	X		X			
105	Φίλια	;	X	X	X	X	X	X	X			X
106	Αλωνάκι	X	X				X		X			
107	Γεωργικό	X							X			
108	Φερές		X	X		X	X		X			X
109	Σέσκλο	X	X			X	X	X	X			X
110	Πήλιο		X				X					
111	Αχίλλειο	X					X					
112	Πιστιανά											

Α/Α	ΙΕΡΟ	οστά	όπλα	οβελοί	λέβητες	κοσμήματα	μεταλλικά	αρύβαλλοι	ειδώλια	μαγειρικά	λύχνοι	δρεπάνια
113	Δωδώνη			X	X	X	X		X			
114	Δουρούτη	X					X		X	X		
115	Κυρά Παναγιά	X				X	X		X			
116	Δυμόκαστρο		X				X		X			
117	Γίτανα				X	X	X				X	
118	Ξηρολίμνη	X	X			X	X	X				
119	Πέλλα, Αγορά			X					X		X	X
120	Πέλλα, ΒΑ πόλης	X					X		X			
121	Προφήτης Λαγκαδάς		X			X	X		X			
122	Τούμπα											
123	Ποσείδι	X		X		X	X	X	X	X	X	
124	Κηπιά Παγγαίου	X		X			X					
125	Οισύμη	;	X						X			
126	Άβδηρα		X				X		X		X	
127	Ζώνη Μεσημβρίας	X	X	X			X		X			
128	Μεσημβρία					X	X		X			

Κατάλογος 9: Γραφήματα

Γράφημα 1: Γεωγραφική κατανομή μαχαιρών

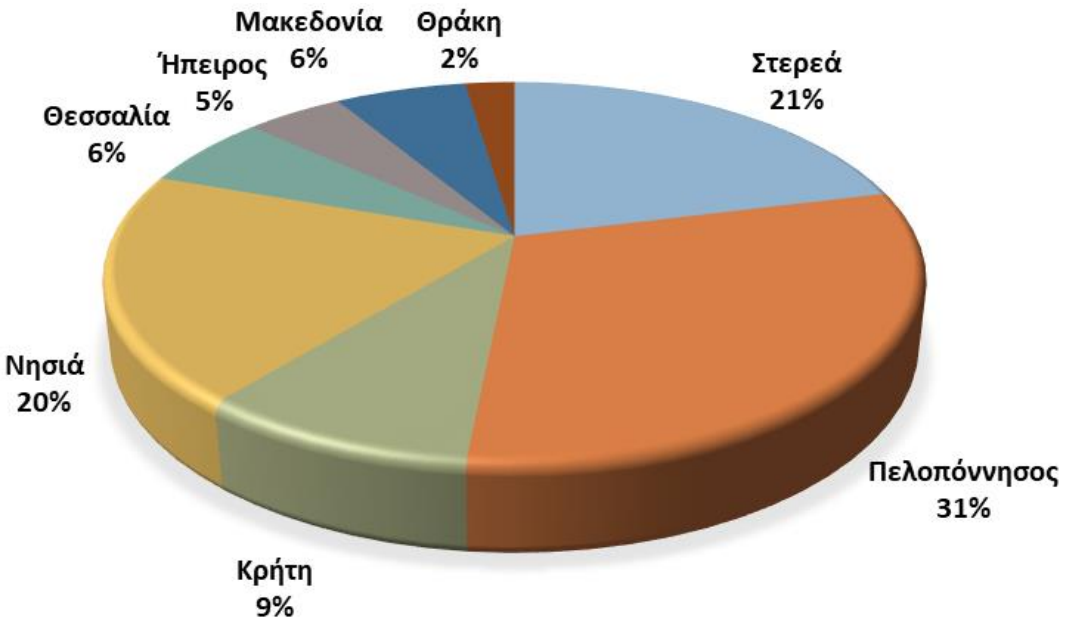

Γράφημα 2: Ανασκαφικό πλαίσιο μαχαιριών

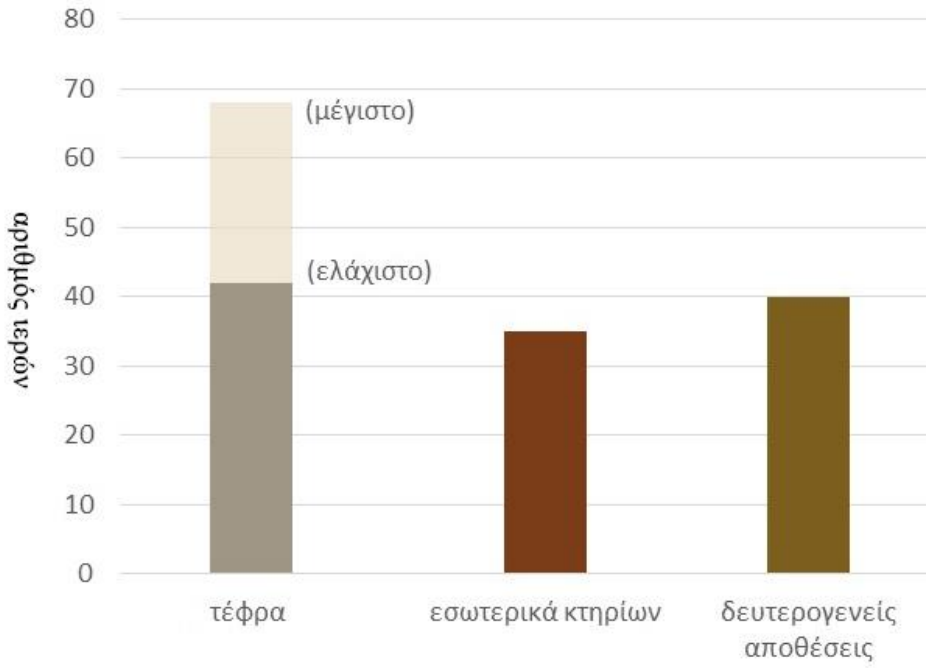

Γράφημα 3: Τυπολογική κατανομή μαχαιριών Πάρνηθας

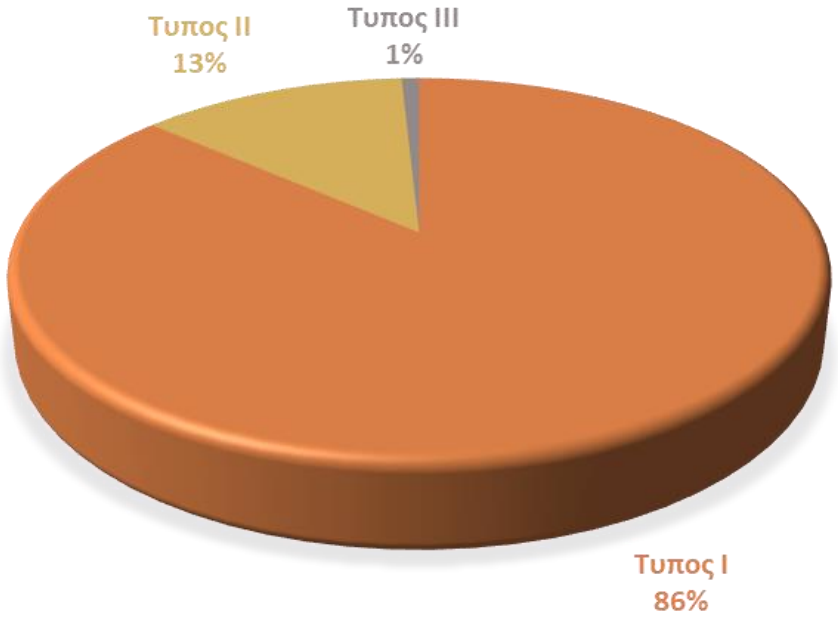

Γράφημα 4: Τυπολογική κατανομή μαχαιριών ιερών (εκτός Πάρνηθας)

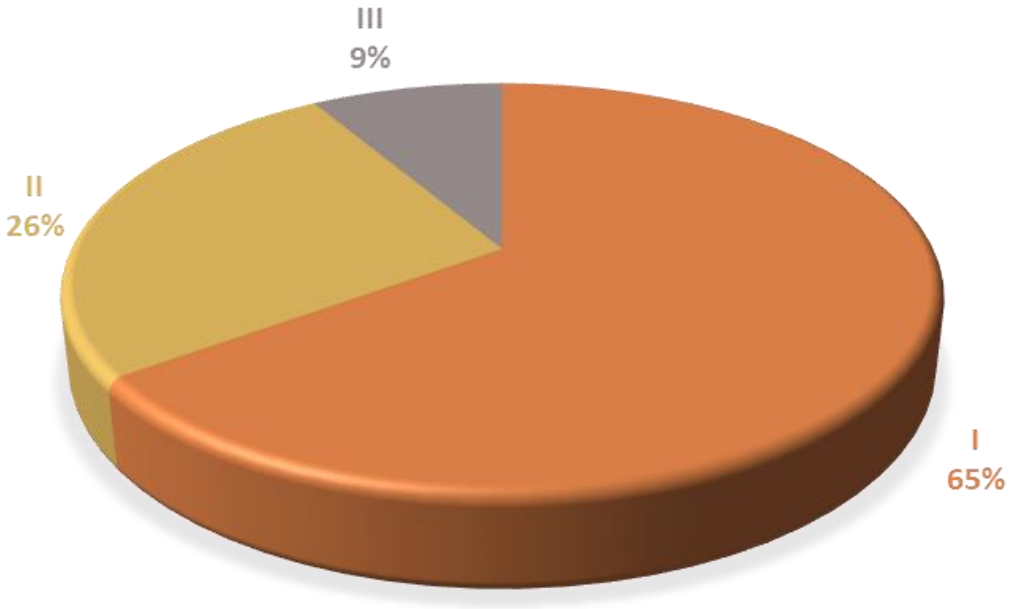

Γράφημα 5: Υποκατηγορίες του τύπου Ι, βάσει της διαμόρφωσης της ράχης

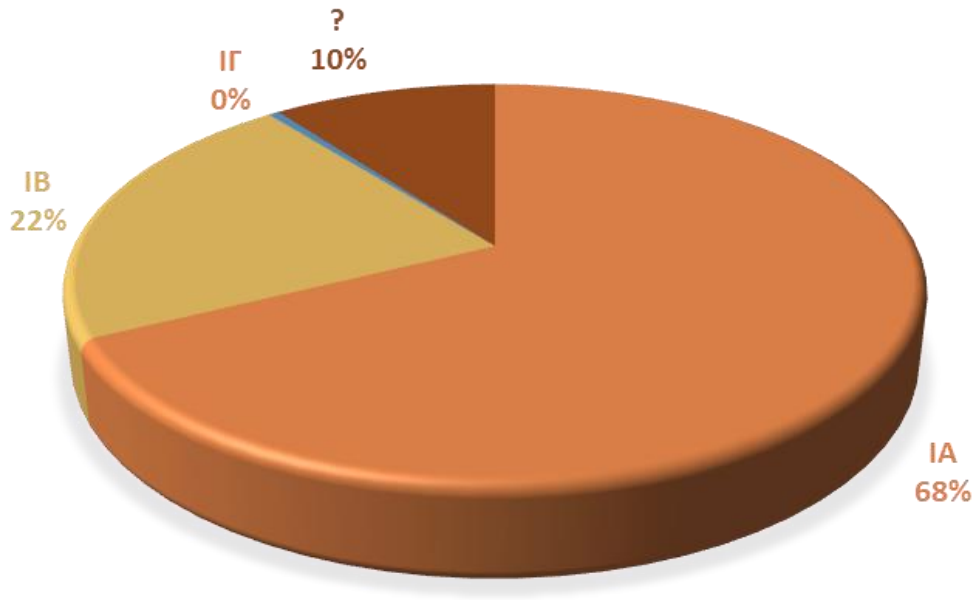

Γράφημα 6: Υποκατηγορίες του τύπου ΙΑ, βάσει της διαμόρφωσης της πτέρνας

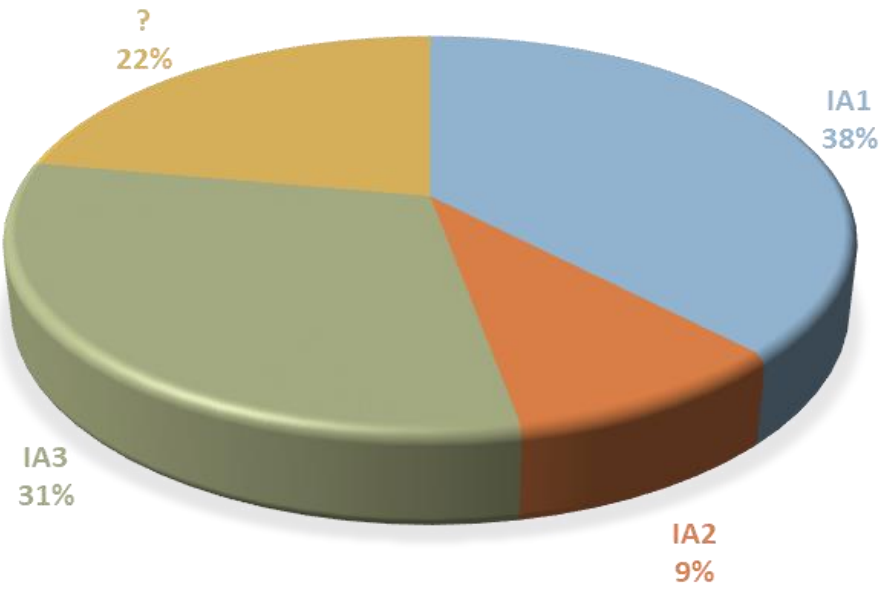

Γράφημα 7: Υποκατηγορίες του τύπου ΙΒ, βάσει της διαμόρφωσης της πτέρνας

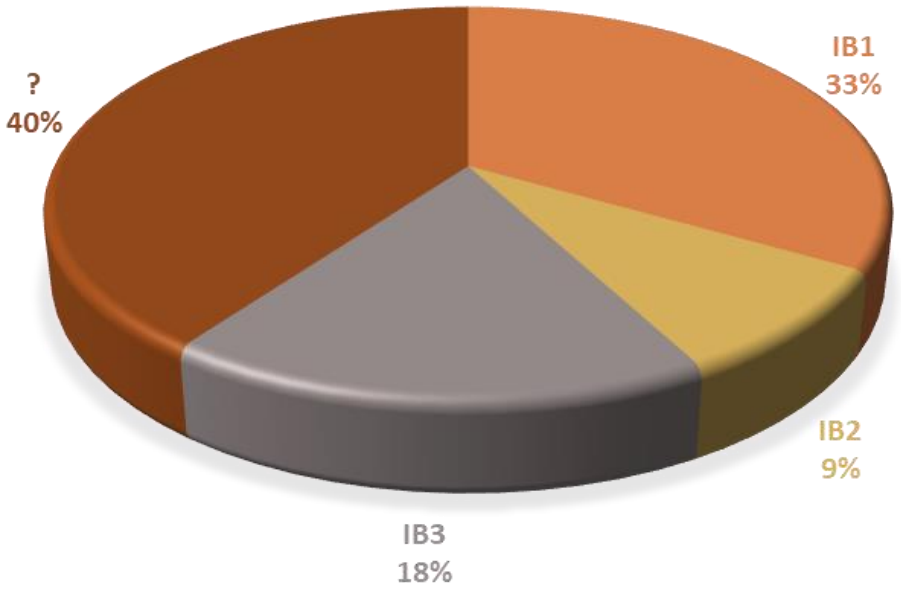

Γράφημα 8: Υποκατηγορίες του τύπου ΙΑ, βάσει της διαμόρφωσης του εμβόλου

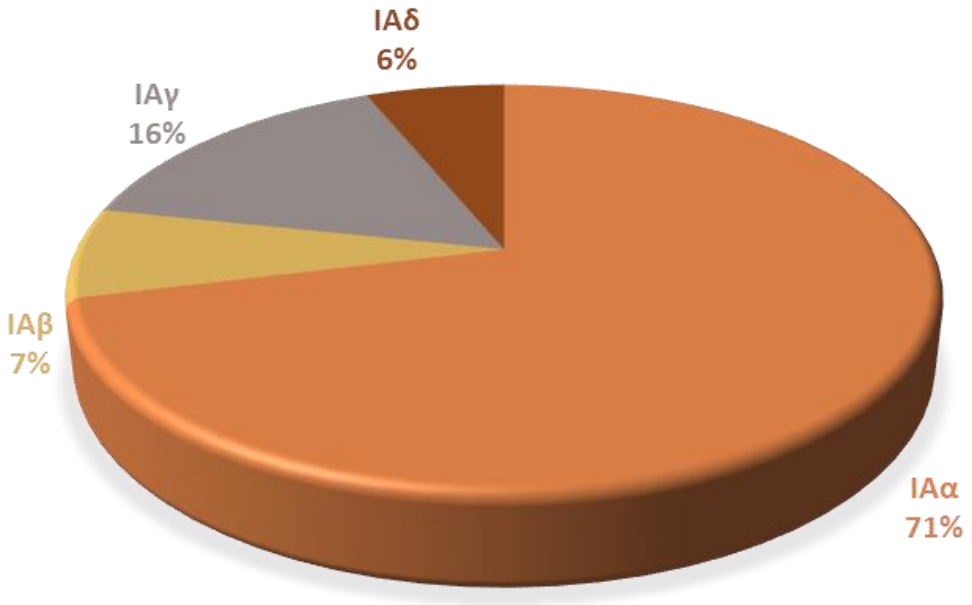

Γράφημα 9: Υποκατηγορίες του τύπου ΙΒ, βάσει της διαμόρφωσης του εμβόλου

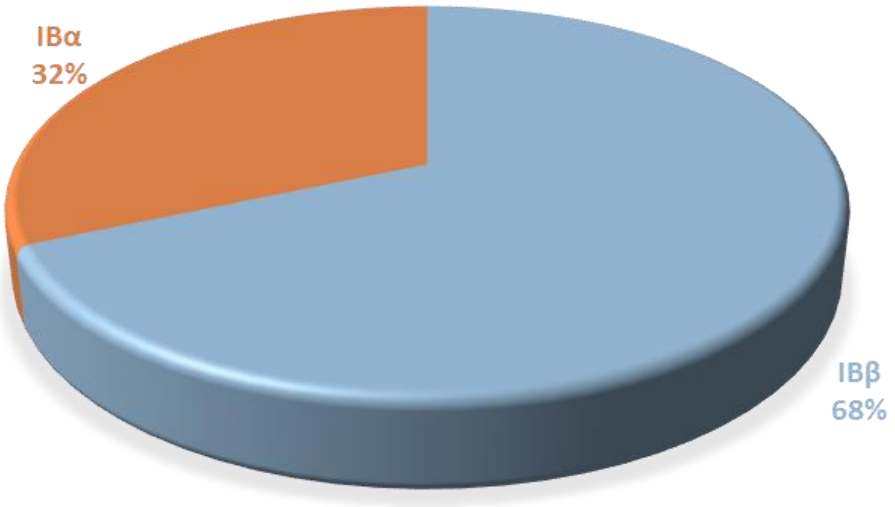

Γράφημα 10: Υποκατηγορίες του τύπου ΙΙ, βάσει της διάκρισης εμβόλου/λαβής

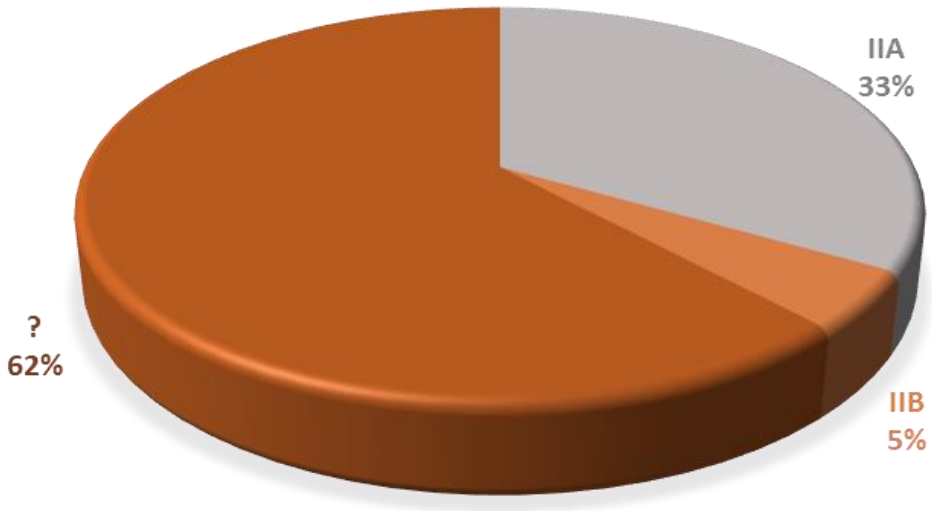

Γράφημα 11: Υποκατηγορίες του τύπου ΙΙ, βάσει της σχέσης λεπίδας- εμβόλου/λαβής

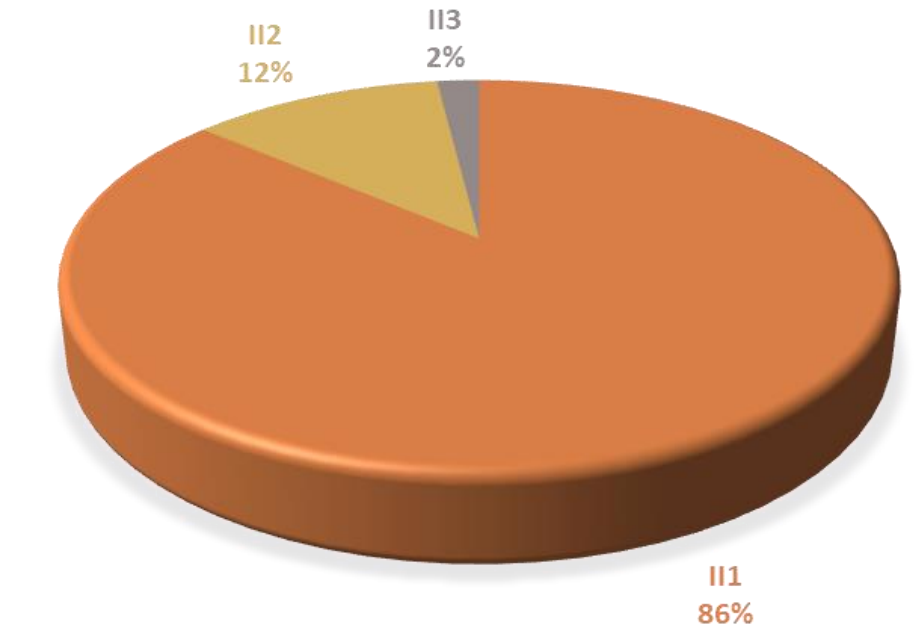

Γράφημα 12: Υποκατηγορίες του τύπου ΙΙ, βάσει του πλάτους του εμβόλου/λαβής

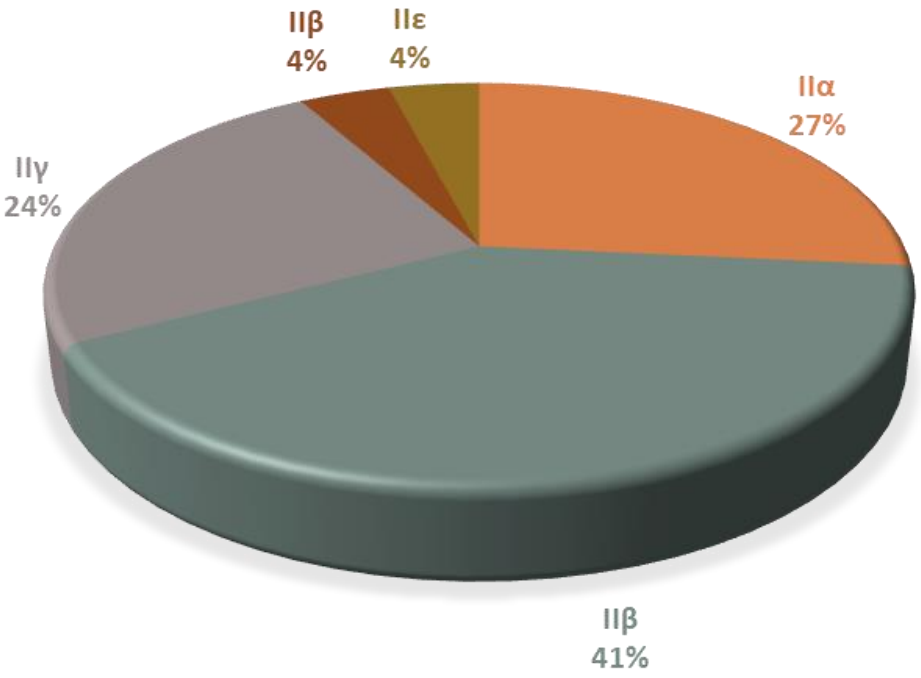

Γράφημα 13: Υποκατηγορίες του τύπου ΙΙ, βάσει της απόληξης του εμβόλου/λαβής

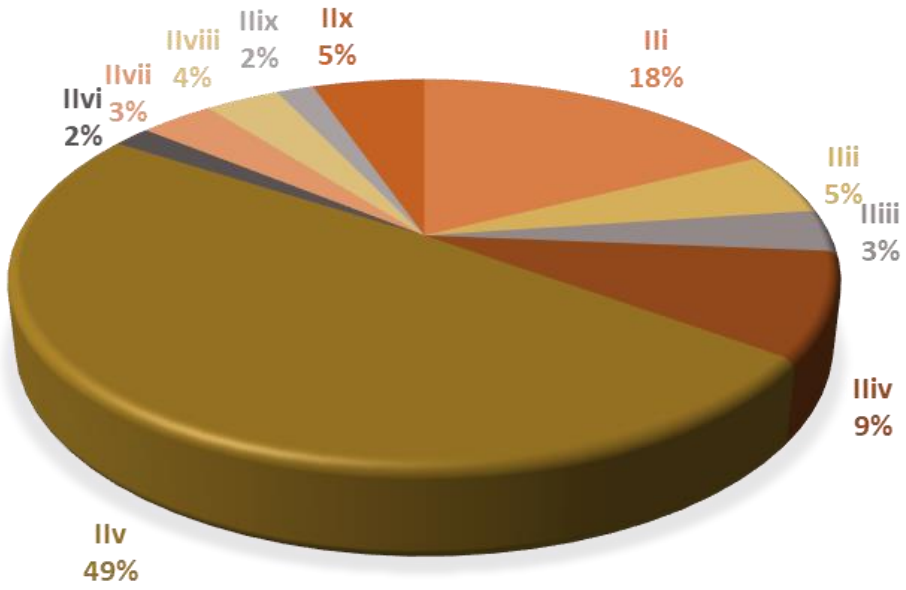

ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑΣ

Κατάλογος 10: Απεικονίσεις μαχαιριών σε αγγεία

Αρ.	Τόπος φύλαξης	Βιβλιογραφία			Χρον. (π.Χ.)	Εργαστήριο	Τεχνική	Σχήμα	Ζωγράφος
		BAPD	Gebauer[1]	van Straten[2]					
A1	Санкт-Петербу́рг, Эрмитаж 2229	206898			550	αττική	ερυθρόμορφη	οινοχόη	
A2	London, British Museum B 80	24390		V107	550	βοιωτική	μελανόμορφη	λεκανίδα	;
A3	Αθήνα, ΕΑΜ, Ακρ. 607	9031907	P4	V13	550-540	αττικός	μελανόμορφος	λέβητας	Λυδός
A4	Αθήνα, Αγορά, ΑΡ 2106, 2117, 2190, 2197	46074	P11	V6	540-530	αττικός	μελανόμορφος	σκύφος	;
A5	Αθήνα, ΕΑΜ, 12531	14663	P45	V11	520-500	αττικός	μελανόμορφος	σκύφος	Ζ. του Αχελώου
A6	Tampa (FL), Museum of Art 86.52	306792	Pv91	V44	525-490	αττικός	μελανόμορφος	σκύφος	Ζ. του Θησέα
A7	Winterhturm, Ιδιωτική συλλογή	9132	P30		490	αττική	ερυθρόμορφη	κύλικα	Ζ. του Αμβρόσιου
A8	Bryn Mawr, Penn. P 217			V111	450-400	βοιωτικός	μελανόμορφος	σκύφος	;
A9	København, 13567		Sv17	V120	520-510	καιρετανή	μελανόμορφη	υδρία	Ζ. του Αετού
A10	Sant'Agata dei Goti, Ιδιωτική Συλλογή			V125	350-330	καμπανική	ερυθρόμορφη	οινοχόη	
A11	Roma, Villa Giulia 63649				5ος	ετρουσκική	ερυθρόμορφη	οινοχόη	;

[1] Gebauer 2002.
[2] van Straten 1995.

A12	Boston, MFA 80.596				480–450	ετρουσκικός	ερυθρόμοφος	στάμνος	Ομάδα του Πραξία
A13	Firenze, Museo Archeologico Etrusco 81600	356	S3	V145	500	αττική	ερυθρόμορφη	κύλικα	;
A14	Paris, Louvre G 112	200985	S2	V147	525-500	αττική	ερυθρόμορφη	κύλικα	Ζ. του Επιδρόμου
A15	Roma, Museo Nazionale Etrusco di Villa Giulia	21316	S3a		510-500	αττική	ερυθρόμορφη	κύλικα	;
A16	Malibu JPGM 81.AE.62	28880	S5		480-470	αττική	ερυθρόμορφη	πελίκη	Ζ. του Πανός
A17	Αθήνα, Κεραμεικός 5662	9024298	Sv19	V142	425-400	αττικός	ερυθρόμορφος	κρατήρας	;
A18	Αθήνα, ΕΑΜ 12591				420	βοιωτικός	ερυθρόμορφος	σκύφος	Ζ. του Χορεύοντος Πανός
A19	Napoli, Museo Archaeologico Nazionale 82922	9036832	Sv22	V149	περ. 400	απουλικός	ερυθρόμορφος	ελικωτός κρατήρας	Ζ. της γέννησης του Διονύσου.
A20	Philadelphia, University of Pennsylvania Museum Nr. L.64.42		Sv23		350-340	απουλικός	ερυθρόμορφος	κιονωτός κρατήρας	Ομάδα των γενειοφόρων Oskers
A21	Firenze, Mus. Arch. 4112				350	ετρουσκικός	ερυθρόμορφος	κρατήρας	Berlin Funnel Group Painter
A22	København Chr. VIII 2		Sv24		375-350	απουλικός	ερυθρόμορφος	κιονωτός κρατήρας	;
A23	London, British Museum F 66		Sv21	V384	360-340	απουλικός	ερυθρόμορφος	κωδωνόσχημος κρατήρας	Ζ. της Ιλίου Πέρσως
A24	London, British Museum F 159		Sv28		375-350	απουλικός	ερυθρόμορφος	ελικωτός κρατήρας	Ζ. της Ιλίου Πέρσως
A25	Viterbo, Museo Civico	10600	S1	V141	550	αττικός	μελανόμορφος	αμφορέας	Ζ. του Λούβρου F 51 (Ομάδα Ε)
A26	Cleveland Museum of Art 26.242	9003650	S4	V144	500-475	αττική	ερυθρόμορφη	κύλικα	Ζ. του Ευχαρίδη

A27	Boston (MA), Museum of Fine Arts 98.884	8874	S7	θο	αρχές 4ου	αττική	ερυθρόμορφη	λήκυθος	;
A28	Malibu JPGM 86.AE.213	15394	S6	V146	430	αττικός	ερυθρόμορφος	καλυκωτός κρατήρας (τμήμα)	Ζ. της Γενεύης
A29	Tübingen, Eberhard-Karls-Univ., Arch. Inst. 67.6203	1006748	Sv7a		αρχές 4ου	λευκανική	ερυθρόμορφη	κύλικα	Schweriner Gruppe
A30	Ruvo, Museo Jatta 1722	19149	Sv8		370	απουλικός	ερυθρόμορφος	κρατήρας	Κύκλος του Ζ. της Ιλίου Πέρσως
A31	Napoli, Museo Archeologico Nazionale 82519		Sv9		375-350	καμπανική	ερυθρόμορφη	κύλικα	Ομάδα του Bryn Mawr P 123
A32	Napoli, Museo Archeologico Nazionale 82562		Sv10		310	απουλικός	ερυθρόμορφος	κιονωτός κρατήρας	;
A33	London, British Museum 1897.0727.2	310027	Sv25	V422	575-550	αττικός	μελανόμορφος	΄τυρηννικός΄ αμφορέας	Τιμιάδης ή Τυρρηνική Ομάδα
A34	Roma, Museo Nazionale Etrusco di Villa Giulia	Υδρία Ricci	Zv38	V154	530-520	ιωνική	μελανόμορφη	υδρία	;
A35	Bonn 62	42076	Z2	V150	530	αττική	μελανόμορφη	πυξίδα (τμήμα)	;
A36	Paris Dutch Institute, Frits Lugt Collection - Fondation Custodia 3650	7509	Z8	V151		αττική	μελανόμορφη	πελίκη	;
A37	Αθήνα, ΕΑΜ, 12626	15278	Z9	V379	500	αττικός	μελανόμορφος	σκύφος	Ζ. του Ερμή/ Ομάδα του Κροκωτού
A38	Ferrara, Museo Nazionale di Spina 9410	202766	Z20	V152	470-460	αττικός	ερυθρόμορφος	πλαστικός κάνθαρος	Ζ. του Συρίσκου
A39	Bologna, Museo Civico	231146	Z30		400-380	αττική	ερυθρόμορφη	κύλικα	Ομάδα Υ

	Archeologico Nr. PU 275								
A40	Paris, Louvre Cp 33 (E 635)	9019322	Zv37	V240	600	κορινθιακός	μελανόμορφος	κιονωτός κρατήρας	;
A41	London, British Museum B362	30320	Z3	V160	520-500	αττικός	μελανόμορφος	κιονωτός κρατήρας	;
A42	Roma, Museo Nazionale Etrusco di Villa Giulia	21316	S3a		510-500	αττική	ερυθρόμορφη	κύλικα	;
A43	Firenze, Museo Archeologico Etrusco 151589	201290	Z5		510-500	αττική	ερυθρόμορφη	κύλικα (τμήματα)	Ζ. του Επηλείου
A44	Boston, Museum of Fine Arts 99.527	303318	Z10		500-480	αττική	μελανόμορφη	οινοχόη	Ομάδα του Βατικανού G 47
A45	Erlangen, Friedrich-Alexander-Universitat 486	202524	Z18	V222	480-470	αττική	ερυθρόμορφη	πελίκη	Ζ. του Συλέα
A46	München, Antikensammlungen 2347		Z23	V239	470	βοιωτική	ερυθρόμορφη	πελίκη	;
A47	Firenze, Museo Archeologico Etrusco 4224	211549	Z27	V223	470-460	αττική	ερυθρόμορφη	κύλικα	Ζ. της Ανκόνας
A48	München, Antikensammlungen S62	208254	Z28	V230	450	αττική	ερυθρόμορφη	λήκυθος	Ζ. του Bowdoin
A49	Madrit, National Archaeological Museum 1999/127/1				α΄ μισό 4ου	κατωιταλιωτικός	ερυθρόμορφος	κρατήρας	Ζ. του Tarporley
A50	Berlin, Antikensammlung F1915	302328	Zv31		510-500	αττική	μελανόμορφη	όλπη	Ομάδα του Λεάγρου
A51	New York, Slg, Fleischmann 38	44117	Zv32		510-500	αττική	μελανόμορφη	κύλικα	Ζ. του Θησέως
A52	Genève, Ιδιωτική Συλλογή	5769	Zv34		470	αττική	μελανόμορφη	πελίκη	Ζ. του Συλέα

A53	Cefalu, Museo Fondazione Culturale Mandralisca Nr. 2		Zv35		380-370	καμπανικός	ερυθρόμορφος	κωδωνόσχημος κρατήρας	Ζ. του πωλητή τόνου
A54	London , Christies 1990		Zv36		400-370	κατωιταλιωτικός	ερυθρόμορφος	κωδωνόσχημος κρατήρας	;
A55	Adolphseck, Schloss Fasanerie 120	1003361	Zv40	V238	500-480	βοιωτική	μελανόμορφη	λεκανίδα	;
A56	Paris, Louvre CP10918	204812	Z21	V232	480	αττική	ερυθρόμορφη	κύλικα (τμήματα)	Μάκρων
A57	Paris, Louvre E 758		Zv39		490-470	ετρουσκικός	μελανόμορφος	αμφορέας	;
A58	Αθήνα, ΕΑΜ, Ακρ. 1.654	16582	Z1	V212	540-530	αττικός	μελανόμορφος	κιονωτός κρατήρας	;
A59	Basel, H. Cahn HC354	351243	Z4		510-500	αττική	μελανόμορφη	λήκυθος (τμήμα)	Ομάδα του Λεάγρου
A60	Heidelberg, Ruprecht-Karls-Universitat 253	10598	Z11	V225	500	αττική	μελανόμορφη	πελίκη	;
A61	Paris, Louvre Cp 33 (E 635)	9019322	Zv37		600	κορινθιακός	μελανόμορφος	κιονωτός κρατήρας	;
A62	München, Antikensammlungen Nr. 2301	200009	M1		515	αττικός	δίγλωσσος	αμφορέας	Ανδοκίδης
A63	Berlin, Antikensammlung Nr. F 1890	320044	M2		520	αττική	μελανόμορφη	υδρία	Ζωγράφος του Αντιμένη
A64	Bern, Universität, χ.α.	52	M3		510	αττικός	μελανόμορφος	αμφορέας με λαβές στο λαιμό	Ομάδα του Λεάγρου
A65	Paris, Louvre F212	302098	M4α		510	αττικός	μελανόμορφος	αμφορέας	Ομάδα του Λεάγρου
A66	Paris, Louvre F212	302098	M4β		510	αττικός	μελανόμορφος	αμφορέας	Ομάδα του Λεάγρου
A67	London, British Museum B497	302324	M5		510	αττική	μελανόμορφη	οινοχόη	Ομάδα του Λεάγρου

A68	Madrid, Museo Arqueolögico Nacional Nr. 11676	321753	M8		510-500	αττική	ερυθρόμορφη	κύλικα (Α΄Όψη)	Ομάδα του Λεάγρου
A69	Madrid, Museo Arqueolögico Nacional Nr. 11676	321753	M8		510-500	αττική	ερυθρόμορφη	κύλικα (Β΄ Όψη)	Ομάδα του Λεάγρου
A70	Δελφοί	302302	M6		510	αττική	μελανόμορφη	πελίκη (τμήματα)	Ομάδα του Λεάγρου
A71	Chiusi, Museo Archeologico Nazionale 1849	202539	M13		470-460	αττικός	ερυθρόμορφος	κιονωτός κρατήρας	Ζ. του ιπτάμενου αγγέλου
A72	Αθήνα, ΕΑΜ 486	14344	M9		500	αττική	μελανόμορφη	λήκυθος	;
A73	Cambridge (MA), Harvard Univ., Arthur M. Sackler Mus 1972.40	352403	M7		510	αττική	ερυθρόμορφη	υδρία ή κάλπις	Ομάδα του Ευθυμίδη
A74	Wien, Kunsthistorisches Museum 3710	204068	M10		485	αττικός	ερυθρόμορφος	σκύφος	Βρύγος
A75	Paris, Louvre G153	204695	M11		490	αττική	ερυθρόμορφη	κύλικα (εσωτερικό)	Μάκρων
A76	New York (NY), Shelby White & Leon Levy Collection	204333	M12		480-470	αττική	ερυθρόμορφη	κύλικα (εξωτερικό)	Βρύγος
A77	New York (NY), Shelby White & Leon Levy Collection	204333	M12		480-470	αττική	ερυθρόμορφη	κύλικα (εσωτερικό)	Βρύγος
A78	Berlin, Antikensammlung F2386	9009087			440	αττική	ερυθρόμορφη	υδρία	Ζ. του Hasselmann
A79	Θεσαλλονίκη 8.1	41129	Bu24	V361	550-540	;	μελανόμορφο	αγγείο	Attic Query
A80	Cincinnati (OH), Art Museum 1959.1	340563	Bu1		530	αττικός	μελανόμορφος	αμφορέας	Ζ. της Αιώρας
A81	London, British Museum E38	200460	Bu2		510	αττική	ερυθρόμορφη	κύλικα	Επίκτητος

A82	Roma, Mus. Naz. Etrusco di Villa Giulia 57912	200468	Bu3		510	αττική	ερυθρόμορφη	κύλικα	Επίκτητος
A83	Paris, Louvre CP12154	30290	Bu5		500	αττική	ερυθρόμορφη	κύλικα (όστρακα)	;
A84	München, Antikensammlungen 2428	203080	Bu6		490-480	αττική	ερυθρόμορφη	υδρία/κάλπις	Ζ. του Τρωίλου
A85	Oxford, Ashmolean Museum V521		Bu8		480-470	αττικός	ευθρόμορφος	στάμνος	Ζ. της Ομάδας του Λονδίνου Ε 311
A86	Ferrara, Museo Nazionale di Spina 609	204521	Bu9	V347	480-470	αττική	ερυθρόμορφη	κύλικα	Τρόπος του Ζ. της Δοκιμασίας
A87	Αθήνα, ΕΑΜ 9683	206325	Bu11		470	αττική	ερυθρόμορφη	πελίκη	Ζ. του Πανός
A88	Αθήνα, ΕΑΜ 9683	206325	Bu11		470	αττική	ερυθρόμορφη	πελίκη	Ζ. του Πανός
A89	Reggio di Calabria, Museo Nazionale o.Nr. Locri, Museo Archeologico Nazionale 10600	206569	Bu14	V358	470	αττική	ερυθρόμορφη	υδρία (όστρακα)	Ζ. του Leningrad
A90	Bologna, Museo Civico Archeologico 174	206867	Bu18	V344	470-460				Ζ. της Αλταμούρα
A91	New York (NY), Metropolitan Museum 15.27	206613	Bu15		470-460	αττικός	ερυθρόμορφος	κιονωτός κρατήρας	Ζ. του Ακράγαντα
A92	Ferrara, Museo Nazionale di Spina 3031	207095	Bu20	v348	460-450	αττικός	ερυθρόμορφος	κιονωτός κρατήρας	Ζ. της Μπολόνια 279
A93	Italia, Ιδιωτική Συλλογή	9022281			380-370	αττικός	ερυθρόμορφος	κωδωνόσχημος κρατήρας	Ζ. της Τήλου
A94	Napoli, Museo Archeologico Nazionale 82276		Bu27	V364	400	λευκανικός	ερυθρόμορφος	κρατήρας	Ζ. του Μπρούκλιν-Βουδαπέστης
A95	New York, Metropolitan		Bu29		340-330	απουλικός	ερυθρόμορφος	δίνος	Ζ. του Δαρείου

	Museum of Art Nr. 1984.11.7								
A96	Jadis (Ca.), Kunsthandel		Bu30		330	απουλικός	ερυθρόμορφος	αμφορέας	Ζ. της Βαλτιμόρης
A97	Bonn, Akademisches Kunstmuseum 2667	1006277	Bu28	V363	375-350	λευκανική	ερυθρόμορφη	νεστορίς	Ζ. του Μπρούκλιν-Βουδαπέστης
A98	Bonn, Akademisches Kunstmuseum 2667	1006277	Bu28	V363	375-350	λευκανική	ερυθρόμορφη	νεστορίς	Ζ. του Μπρούκλιν-Βουδαπέστης
A99	Γ΄ ΕΦΑ Α5801				440	αττική	ερυθρόμορφη	λήκυθος	Κοντά στον Ζ. του Πιστόξενου
A100	New York 12.235.4				420-400	λευκανικός	ερυθρόμορφος	σκύφος	Ζ. του Παλέρμο
A101	Paris, Louvre K 519				380-360	λευκανικός	ερυθρόμορφος	ελικωτός κρατήρας	Ζ. του Μπρούκλιν-Βουδαπέστης
A102	Taranto Mus. Naz. 20305					λευκανική	ερυθρόμορφη	οινοχόη	
A103	Tarquinia, Mus. Naz. RC 2263				250-220	ταρκυνικός	ερυθρόμορφος	στάμνος	Ζ. του Μαρσύα
A104		Belousov 2018, αρ. 2			400		εγχάρακτο	όστρακο	

Κατάλογος 11: Απεικονίσεις μαχαιριών σε τοιχογραφίες

Αρ.	**τόπος φύλαξης**	**βιβλιογραφία**	**χρονολόγηση**
Τ1	Αρχαιολογικό Μουσείο Δήλου.	Bulard 1926, πίν. 25,1.	2ος-1ος αι. π.Χ.
Τ2	Αρχαιολογικό Μουσείο Δήλου.	Bulard 1926, πίν. 18.	2ος-1ος αι. π.Χ.
Τ3	Αρχαιολογικό Μουσείο Δήλου.	Bulard 1926, πίν. 25,2.	2ος-1ος αι. π.Χ.

Κατάλογος 12: Απεικονίσεις μαχαιριών σε ανάγλυφα

Αρ.	**τόπος φύλαξης**	**βιβλιογραφία**	**χρονολόγηση**
Γ1	Λαμία, ΕΦ.Α. 1041.	Georgoudi 2005, 145, εικ. 6.	300 π.Χ.
Γ2	Bursa 2584.	Georgoudi 2005, 146, εικ. 8.	ελληνιστικοί χρόνοι
Γ3	Κωνσταντινούπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο 312.	Georgoudi 2005, 147, εικ. 9.	ελληνιστικοί-ρωμαϊκοί χρόνοι
Γ4	Ερέτρια, Αρχαιολογικό Μουσείο 631.	Θέμελης 1982, πίν. 107β.	4ος αιώνας π.Χ.
Γ5	Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 118.	Μάντης 1990, αρ. 18.	375-350 π.Χ.
Γ6	Βερολίνο, Staatliche Museen, SK 944.	Μάντης 1990, αρ. 2.	425-400 π.Χ.
Γ7	Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 4502.	Μάντης 1990, αρ. 3.	425-400 π.Χ.
Γ8	Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 772.	Μάντης 1990, αρ. 5.	400 π.Χ.
Γ9	Βραυρώνα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 107.	Μάντης 1990, αρ. 15.	380-370 π.Χ.
Γ10	Γερμανία, Εμπόριο.	Μάντης 1990, αρ. 14.	380-370 π.Χ.
Γ11	Καλιφόρνια, Malibu, J. Paul Getty Museum, 72 AA 120.	Μάντης 1990, αρ. 6.	375-350 π.Χ.
Γ12	Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 3338.	Μάντης 1990, αρ. 13.	360 π.Χ.
Γ13	Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 996.	Μάντης 1990, αρ. 7.	350 π.Χ.

Γ14	Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 2560.	Μάντης 1990, αρ. 12.	350-325 π.Χ.
Γ15	Μαραθώνας, Αρχαιολογικό Μουσείο, ΒΕ 31.	Μάντης 1990, αρ. 16.	350-300 π.Χ.
Γ16	Μαραθώνας, Αρχαιολογικό Μουσείο, ΒΕ 30.	Μάντης 1990, αρ. 17.	γ΄ τέταρτο 4ου αιώνα π.Χ.
Γ17	Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 3492.	Μάντης 1990, αρ. 10.	350 π.Χ.
Γ18	Μουσείο Χαλκίδας, αρ. 34.	Schild-Xenidou 332, εικ. 1.	420-400 π.Χ.
Γ19	Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.	Καλτσάς 2007, 83.	γ΄ τέταρτο 4ου αιώνα π.Χ.
Γ20	Αρχαίο Θέατρο Μυτιλήνης.	Ευαγγελίδης 1927/28, 16, εικ. 4.	ρωμαϊκοί χρόνοι

Κατάλογος 13: Απεικονίσεις μαχαιριών σε νομίσματα

Αρ.	**πόλη κοπής**	**βιβλιογραφία**	**χρονολόγηση**
Ν1	Οίτη.	Decourt κ.ά. 2004, 684-685.	350 π.Χ.
Ν2	Δαμαστιών.	Popović 2007, 415-416.	αρχές 4ου αιώνα π.Χ.
Ν3	Δαμαστιών.	Popović 2007, 415-416.	μέσα 4ου αιώνα π.Χ.
Ν4	Πελαγία.	Popović 2007, 415-416.	323-310 π.Χ.
Ν5	Πελαγία.	Popović 2007, 415-416.	325-310 π.Χ.
Ν6	Λάμψακος.	Jameson 2014, 141-144.	390-380 π.Χ.

Κατάλογος 14: Απεικονίσεις μαχαιριών σε έργα χαλκοτεχνίας

Αρ.	**είδος**	**βιβλιογραφία**	**χρονολόγηση**
Χ1	χάλκινο κάτοπτρο.	Krauskopf 1984, 434-344, αρ. 46.	μέσα 4ου αιώνα π.Χ.
Χ2	χάλκινο ειδώλιο.	Μπαϊράμη 2016, 67.	τέλη 4ου-αρχές 3ου αιώνα π.Χ.
Χ3	χάλκινο ειδώλιο.	Δοντάς 1966, 330.	

Κατάλογος 15: Προέλευση κατόψεων[1]

Α/Α	Ιερό	Προέλευση κάτοψης
1	Ωρωπός	Mazarakis-Ainian 2007, 39, εικ. 4. και Mazarakis-Ainian 2002, 159, εικ. 5α.
2	Βραυρώνα	Πωλογιώργη 2015, 125, εικ. 1.
3	Βάρη	Alexandridou 2017, 282, εικ. 25.3.
4	Ελευσίνα	Κόκκου-Βυριδή 1999, σχ. 7.
5	Ραμνούς	Πετράκος 1999α, 131, εικ. 78.
6	Πλακαρή	Crielaard 2017, 140, εικ. 3.
7	Ερέτρια	Verdan 2013β, πίν. 13, 14.ε.
8	Κύμη	Sakellaraki 1998, εικ. 30.
9	Θήβα	Αραβαντινός, Β. 2011α, 134, εικ.18.
10	Ογχηστός	Μυλωνόπουλος 2014, 174, σχ. 3.
11	Άβαι	© Deutsches Archäologisches Institut.
12	Οίτη	Παπαδάκις 1919, 29, εικ. 5.
13	Δαφνούς	Παπακωνσταντίνου 2012, 1243, εικ. 4.
14	Θέρμος	Παπαποστόλου 2008β, σχ. 1.
15	Καλυδώνα	Dietz 2011, 214 εικ. 146 και 220 εικ. 155.
16	Νεμέα	Miller 1988, 2, εικ. 1.
17	Κόρινθος	Bookides και Stroud 2004, 403, εικ. 1.
18	Ακροκόρινθος	Bookides και Stroud 1997, σχ. 11.
19	Ισθμία	Gebhard και Hemans 1989, 10-11, εικ. 2-3.
20	Στύμφαλος	Schaus 2014, πίν. 375.
21	Άργος	Pfaff 2003, πίν. 1.
22	Ασίνη	Wells 2015, 149, εικ. 8.12.
23	Αλιείς	Jameson 1974, 114-115.
24	Ελίκη	Kolia 2011, 206, εικ. 5.
25	Άνω Μαζαράκι	Πετρόπουλος 2001, εικ. 1.
26	Τραπεζά	Hellner και Gennatou 2015, 119, εικ. 6.
27	Κερύνεια	Kanellopoulos και Kolia 2011, 140, εικ. 2.
28	Ολυμπία	© Deutsches Archäologisches Institut.
29	Τεγέα	Østby 2014, αναδιπλούμενος πίν. 1, μετά τη σελ. 10.
30	Κοντοβάζαινα Γορτυνίας	Καρδαρά 1988, πίν. 1.
31	Νιχώρια	Catling κ.ά. 1983, 22, εικ. 2.11.
32	Σύμη Βιάννου	Ζαρίφης 2008, πίν. 209.
33	Κομμός	Shaw και Shaw 2000, πίν. 5.23.

[1] Σημειώνεται η προέλευση των σχεδίων, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν για την επισήμανση της θέσης εύρεσης των μαχαιριών. Ορισμένα έχουν υποστεί επεξεργασία ή και συνδυαστεί μεταξύ τους.

34	Κνωσός	Coldstream 1973, εικ. 1.
35	Καρφί	Pendlebury 1937, πίν. 9.
36	Αζοριάς	Haggis κ.ά. 2011, 433, εικ. 1.
37	Χίος, Εμπορειό (Ακρόπολη)	Boardman 1967, εικ. 3, 5.
38	Λέσβος, Κλοπεδή	Ρούγγου κ.ά. 2017, 113, εικ. 4.
39	Σάμος	© Deutsches Archäologisches Institut.
40	Θάσος	Maffre και Tichit 2011, εικ. 1.
41	Σαμοθράκη	© ASCSA.
42	Άνδρος, Ζαγορά	© Australian Archaeological Institute at Athens.
43	Άνδρος, Υψηλή	Τελεβάντου 2008, 58, εικ. 59β και Τελεβάντου 1999, 138, πίν. 1.
44	Δεσποτικό	Kourayos κ.ά. 2012, 97, εικ. 4.
45	Κύθνος	Μαζαράκης-Αινιάν 2017, 310, εικ. 9 και Μαζαράκης-Αινιάν 2016, 448, εικ. 5.
46	Καλαύρεια	Wells κ.ά. 2006, 32 εικ. 1, με συμπληρώσεις από Alexandridou 2013, 82, εικ. 1 και Mylona 2013, 150, εικ. 1.
47	Κως, θέση Ηρακλής	Σκέρλου 2019, πίν. 1.
48	Κως, πόλη	Ντούμας 1973/74, 976 σχέδ. 1.
49	Ιθάκη	Anderson και Benton 1953, 256 εικ. 1 και 258 εικ. 2.
50	Πήλιο	Αρβανιτόπουλος 1911, 307, εικ. 5.
51	Δουρούτη	Γραβάνη 2014, 512, εικ. 4α.
52	Δυμόκαστρο	Λάζαρη κ.ά 2008, παρένθετος πίνακας.
53	Γίτανα	Κάντα-Κίτσου 2008, παρένθετος πίνακας.
54	Πέλλα, Αγορά	Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 3, σχ. 2.
55	Ποσείδι	Βοκοτοπούλου 1993, 405, σχ. 2.
56	Κηπιά Παγγαίου	Κουκούλη-Χρυσανθάκη και Μαλαμίδου 1990, 504, σχ. 1.
57	Ζώνη Μεσημβρίας	Τσατσοπούλου-Καλούδη 2015, σχ. 1.

Κατάλογος 16: Προέλευση εικόνων εικονογραφίας

Αρ.	**Προέλευση Εικόνας**
A1	Haug 2011, εικόνα εξωφύλλου.
A2	Breton-Connelly 2008, 232, αρ. 106.
A3	van Straten 1995, αρ. V13.
A4	van Straten 1995, αρ. V6.
A5	Breton-Connelly 2008, 235, αρ. 107.
A6	Pevnick 2014, 142, αρ. 55.
A7	Gebauer 2002, αρ. P30.
A8	Thompson 2008, εικ. 8.2.3.
A9	Gebauer 2002, αρ. Sv17.
A10	Georgoudi 2005, 144, εικ. 5.
A11	ThesCRA 2a, αρ. Etr 76.
A12	ThesCRA 2a, αρ. Etr 133.
A13	van Straten 1995, αρ. V145.
A14	https://en.wikipedia.org/wiki/Animal_sacrifice#/media/File:Sacrifice_boar_Louvre_G112.jpg
A15	Tsoukala 2009, 8, εικ. 1.
A16	Gebauer 2002, αρ. S5.
A17	van Straten 1995, αρ. V142.
A18	Avronidaki 2008, πίν. 5.3.
A19	van Straten 1995, αρ. V149.
A20	https://www.penn.museum/sites/greek_world/images/religion-09.gif
A21	Rafanelli και Donati 2004, πίν. 42, αρ. Etr 160.
A22	Gebauer 2002, αρ. Sv24.
A23	Trustees of British Museum.
A24	Κακριδής 1986, 28.
A25	Barbieri και Durand. 1985, πίν. 1
A26	Ekroth 2014β 160, εικ. 5 (όπου λείπει τμήμα κάτω δεξιά, το οποίο συμπληρώθηκε από τη φωτογραφία στο van Straten 1995, αρ. V144.
A27	Pirenne-Delforge και Pironti. 2011, 49.
A28	Jameson, 2014, 140, εικ. 7.8.
A29	https://www.cvaonline.org/
A30	Sichtermann 1966, πίν. 86.
A31	Gebauer 2002, αρ. Sv9.
A32	Moret 1975, πίν. 74.
A33	Κακριδής 1986, 161.
A34	https://www.flickr.com/ Φωτογραφίες: Dan Diffendale.
A35	https://www.cvaonline.org/
A36	Mannack και Wagner 2010, πίν. 12.
A37	Gebauer 2002, αρ. Z9.
A38	Ekroth 2005, πίν. 3.2.
A39	Gebauer 2002, αρ. Z30.
A40	http://gastronomion.blogspot.com/2013/01/blog-post.html
A41	Trustees of British Museum.
A42	Tsoukala 2009 8, εικ. 1.

A43	Tsoukala 2009 9, εικ. 2.
A44	Χατζηδημητρίου, σελ. 53, αρ. Ε27.
A45	Gebauer 2002, αρ. Z18.
A46	Χατζηδημητρίου, σελ. 55, αρ. Ε32.
A47	De Tommaso και Esposito 1993, εικ.107.
A48	Ekroth 2005, πίν. 3.1.
A49	http://factsanddetails.com/world/cat55/sub350/item2319.html
A50	https://www.cvaonline.org/
A51	Harris 1994, 93, αρ. 38.
A52	Gebauer 2002, αρ. Zv34.
A53	https://nutritiouslife.gr/wp-content/uploads/2017/08/cari-tourk.-300x200.jpg
A54	Gebauer 2002, αρ. Zv32.
A55	van Straten 1995, αρ. V238.
A56	van Straten 1995, αρ. V232.
A57	Gebauer 2002, αρ. Zv36.
A58	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών. Φωτογραφία: Μανόλης Πετράκης.
A59	https://www.cvaonline.org/
A60	https://www.cvaonline.org/
A61	http://users.sch.gr/ipap/Ellinikos%20Politismos/AR/ar.ag/mel.13.htm
A62	Τιβέριος 1996, 111, εικ. 79.
A63	https://www.cvaonline.org/
A64	https://www.cvaonline.org/
A65	https://www.cvaonline.org/
A66	https://www.cvaonline.org/
A67	https://www.cvaonline.org/
A68	https://www.cvaonline.org/
A69	https://www.cvaonline.org/
A70	https://www.cvaonline.org/
A71	https://www.cvaonline.org/
A72	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών. Φωτογραφία: Μανόλης Πετράκης.
A73	Bundrick 2014, 674, εικ. 6.
A74	Τιβέριος 1996, 146 εικ. 122.
A75	https://www.cvaonline.org/
A76	von Bothmer 1990, 159, αρ. 118.
A77	von Bothmer 1990, 158, αρ. 118.
A78	https://www.cvaonline.org/
A79	van Straten 1995, αρ. V361.
A80	Osborne 1998, 109, εικ.52.
A81	Trustees of British Museum.
A82	https://www.cvaonline.org/
A83	https://www.cvaonline.org/
A84	Brinkmann 2003, 174, εικ. 25.1.
A85	Oxford, Ashmolean Museum. Φωτογραφία: Μανόλης Πετράκης.
A86	van Straten 1995, αρ. V347.
A87	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών. Φωτογραφία: Μανόλης Πετράκης.
A88	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών. Φωτογραφία: Μανόλης Πετράκης.
A89	https://www.cvaonline.org/

A90	https://www.cvaonline.org/
A91	https://www.cvaonline.org/
A92	Τιβέριος 1996, 171, εικ. 152.
A93	McPhee 2006, πίν. 11.3.
A94	Gebauer 2002, αρ. Bu27.
A95	Gebauer 2002, αρ. Bu29.
A96	Gebauer 2002, αρ. Bu30.
A97	Gebauer 2002, αρ. Bu28.
A98	Gebauer 2002, αρ. Bu28.
A99	Csapo 2013, σελ. 49, εικ. 2.5.
A100	https://www.metmuseum.org/art/collection/search/248730
A101	Weis 1992, αρ. 20.
A102	Weis 1992, αρ. 20b.
A103	Del Chiaro 1977, πίν. 27.2.
A104	Belousov 2018, 158, εικ. 2.
Γ1	Georgoudi 2005, 145, εικ. 6.
Γ2	Georgoudi 2005, 146, εικ. 8.
Γ3	Georgoudi 2005, 147, εικ. 9.
Γ4	Θέμελης 1982, πίν. 107β.
Γ5	Μάντης 1990, αρ. 18.
Γ6	Μάντης 1990, αρ. 2.
Γ7	Μάντης 1990, αρ. 3.
Γ8	Μάντης 1990, αρ. 5.
Γ9	Μάντης 1990, αρ. 15.
Γ10	Μάντης 1990, αρ. 14.
Γ11	Μάντης 1990, αρ. 6.
Γ12	Μάντης 1990, αρ. 13.
Γ13	Μάντης 1990, αρ. 7.
Γ14	Μάντης 1990, αρ. 12.
Γ15	Μάντης 1990, αρ. 16.
Γ16	Μάντης 1990, αρ. 17.
Γ17	Μάντης 1990, αρ. 10.
Γ18	Schild-Xenidou 332, εικ. 1.
Γ19	Καλτσάς 2007, 83.
Γ20	Ευαγγελίδης 1927/28, 16, εικ. 4.
N1	Decourt κ.ά. 2004, 684-685.
N2	http://www.coinproject.com/siteimages/97-80000211.jpg
N3	http://coinproject.com/siteimages/97-77000135.jpg
N4	https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=1360&lot=820
N5	https://research.britishmuseum.org/collectionimages/AN00641/AN00641635_001_l.jpg
N6	Jameson 2014, 142, εικ. 7.9.α.
X1	Krauskopf 1984, 434-344, αρ. 46.
X2	Μπαϊράμη 2016, 67.
X3	Δοντάς 1966, πίν. 338.